

ब्रह्मसूतीयधोक्तप्रतीतिदर्शनं

निर्घण्टपत्रम् ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।

अध्यायाङ्काः । पादाङ्काः ।

सृष्ट्यद्वयबोधकप्रतीतिवक्तव्यानां समन्वयः,	१	१
उपास्यब्रह्मवाक्याद्वयप्रतीतिवक्तव्यानां समन्वयः,	१	२
श्रेय ब्रह्मप्रतिपादकासृष्ट प्रतीतिवक्तव्यानां समन्वयः	१	२
अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः,	१	४
साङ्ख्ययोगकाण्डादिप्रतीतिभिः साङ्ख्यप्रादिप्रयुक्तवर्णैश्च		
वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः,	२	१
साङ्ख्यदिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनं,	२	२
पूर्वभागेण यक्ष्मकाभूतश्रुतीनां उत्तरभागेण च		
जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः,	२	१
क्षिप्रगतीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः,	२	४
जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनिरूपणं,	१	१
पूर्वभागेण त्वं-पदार्थस्य उत्तरभागेण च तत्-पदार्थस्य		
च शोधनं,	१	२
समुच्चयविद्वान्मुक्षोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुन-		
रक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणम्,	१	१
निर्गुणज्ञानस्य वहिरङ्गसाधनभूतानां आन्तरिकसाध-		
नानादीनां अन्तरङ्गसाधनभूतानां च समदर्शनसमन्वय- नादीनां निरूपणं,	१	४
१) अथाद्वैतस्या निर्गुणं, उपासनया समुच्चयं, वा		
ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापक्षेयविनाश-		
कणसाया चक्रोरभिधानं,	३	१
मिश्रमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शनं,	३	२
समुच्चयब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गाभिगमनं	३	१
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहलोकैक्यप्राप्तिः, उत्तरभा-		
गेण च समुच्चयब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितौर्निरूपणं,	३	३

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम् ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपादविषयाः ।	
ब्रह्मणो विशावृत्तत्वं,	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं,	२
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं,	} १ वर्षिकं
ब्रह्मणो वेदैकमेयता,	
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं,	} १ वर्षिकं,
वेदान्तानां ब्रह्मपथवसितत्वं,	
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनं,	५-११
आनन्दमयकोपस्य परमात्मत्वं,	} १ वर्षिकं,
ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं,	
आदिस्थानगर्तहिरण्यमयपुरुषस्येश्वरत्वं,	१२-१८
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं,	२०-२१
ब्रह्मण आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वं,	२२
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वं,	२४-२७
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपादितत्वं,	२७-२९

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

ब्रह्मण उपास्यत्वं,	१-८
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं,	८-१०
चेतनयोजी वेश्वरयोर्दृष्टुं हागतत्वं,	११-१२
जायाजीवान्यदेवान् हित्वा परब्रह्मण एवो- पास्यत्वं,	१३-१७
प्रधानजीवितरस्य श्वरस्यैवान्तर्भावनिश्चयवाच्यत्वं,	१८-२०
प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनितात्वं,	२१-२३
ब्रह्मणो वैज्ञानरथशब्दवाच्यत्वं,	२४-२६

उत्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

तिपादप्रविष्टाः ।	सू.	अधि.
आत्मविहरणमर्थमुपानभोजं जीवेहराणां मध्ये		
केवलजीवरस्यैव स्वर्गोपानभूतत्वं,	१-७	१
आचरेद्यद्येव च परेद्यद्येव चैवमन्वेन चोक्तं,	८-९	२
अथमन्त्रयोर्मध्ये मन्त्रश्च एवाचरयन्वाच्यत्वं,	१०-१२	३
अपर-परमन्त्रयोर्मध्ये परमन्त्रश्च एव त्रिपालेन		
प्रचरेन च्येयत्वं,	१३	४
इहाराक्षयत्वेन प्रतीक्षमानानां विवञ्जीवमन्त्राणां		
मध्ये मन्त्रश्च एव तदाकाशवाच्यत्वं,	१४-१८	५
अधिपुरुषत्वे नाशान्तः प्रतीक्षमानयोर्जीवपरेद्ययोः		
परेद्यस्यैव तत्पदवाच्यत्वं,	१९-३१	६
अनन्तमकाशत्वे नोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैत-		
न्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशत्वं,	२२-२३	७
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाहुतमात्रपु-		
ण्डत्वेन प्रतिपादनं,	२४-२५	८
देवानां निर्गुणविद्यायाश्चधिकारनिष्पन्नं,	२६-२९	९
ब्रह्मणां वेदानधिकारकचन्पूर्वकः शोकाकुलत्वेन		
ब्रह्मनाममात्रधारिणो ज्ञानन्तुतेर्वेदपिद्याधिगमः २४-३८		
प्राप्तत्वेनास्मात्तानां ब्रह्मवायुपरेद्यानां मध्ये परेद्यस्यैव		
तादृशप्राप्तयन्वाच्यत्वं,	३९	११
मन्त्राणां परत्वञ्चोक्तिरे,	४०	१२
मन्त्राणां आकाशयन्वाच्यत्वं,	४१	१३
मन्त्राणां विज्ञानमययन्वाच्यत्वं,	४२-४३	१४

उत्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

कारणावस्थापन्नस्य स्वस्य शरीरस्यैवाव्यक्तयन्वाच्यत्वं,	१-७	१
श्रुतिप्रमितप्रकृति-कृतिसम्पन्नप्रधानयोर्मध्ये तादृशम-		
हन्तेरेवाजायन्वाच्यत्वं,	८-१०	२

प्रतिपाद्यविधवाः ।

सू०

प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽस्त्रानां पञ्चपञ्चजनशब्दयाव्यत्वं, ११-११

ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसम्बन्धानां युक्तियुक्तत्वं, १४-११

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कसञ्चजगत्कर्तृ-

त्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वे नोक्तानां धोऽशुपुरुषाणां
कर्तृत्वनिराकरणं,

१६-१८

संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव अवश्य-

मननाद्विषयीकर्तृत्वं,

१८-२२

ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं,

२२-२७

परमाणुन्यून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्व-

मपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वं,

२८

०० इति प्रथमाध्यायस्य समाप्तम् ।

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

साङ्ख्यसूत्रा वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं,

१-२

योगसूत्राऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं,

३

वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामवाध्यत्वं,

४-११

काण्वादवैवादीनां सृष्टियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामवाध्यत्वं, १२

भेदाभेदेदेवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्यावधारणं,

१३

ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यवहारिकत्वमैद्वितीयत्वस्य च ता-

त्त्विकत्वं,

१४-२०

संज्ञात्वेन अवयवसंसारमिच्छात्वं अनिर्लेपत्वं च पश्यतः

परमेष्ठरस्य न हिताहितभागदोषः ०

२१-२३

अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टि-

सम्भावना,

२४-२५

देवद्वारस्योपादानरूपपरिष्ठापिकारणत्वव्यवस्थापनं,

२६-२८

देवद्वारस्यागरीरत्वेऽपि साक्षात्त्वम्,

२०-२१

१०

निवृत्तपक्षे देवद्वारस्यापि प्रयोजनं विनाऽभोजजगदुत्पादनं,

२२-२३

११

कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्मस्य

प्रतिपादयिष्येति ।

सू० अधि०

जगत् संहरतश्च नैवैक्यदोषाभावः,

१४-१६ १२

निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तकमेव प्रकृतित्वसिद्धिः,

१७ १२

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

बाह्यानुमतप्रधानस्य जगद्वैतत्वस्य खण्डनं,

१-१० १

असंशयोद्भवे काष्ठादहोरात्रस्यास्तित्वं,

११ २

परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेरुक्तिविरुद्धत्वं,

१२ १७ २

द्वाराद्ब्रह्मणो बाह्यत्वस्यास्तित्ववादिबौद्धविशेषसम्भ-

त्वनं परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनाञ्च जगदुत्पादकत्व-

मत्वस्य खण्डनं,

१८-२७ ३

विज्ञानवादिबौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादि-

खण्डनं,

२८-३२ ५

जीवादिसप्रपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतस्य खण्डनं,

३३-३६ ६

तटस्थे श्वराशट्शायुक्तत्वं,

३७-४१ ७

जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वं,

४२-४५ ८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

वेदान्तवादिमते आकाशस्थानित्वस्य खण्डनं,

१-७ १

खण्डपयतो ब्रह्मणो वायोऽत्यन्तखण्डनं,

८ २

सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं जगज्जनकत्वञ्च,

९ ३

कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मण्यस्तेजःसृष्टिः,

१० ४

वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः,

११ ५

कान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पत्त्यास्य पृथिव्यर्थकत्वं,

१२ ६

पूर्वपूर्वकार्योपाधिकादुब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः,

१३ ७

सर्वकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं

१४ ८

प्राण्यादीनां भूतेजस्तन्मात्राच्च तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः,

१५ ९

वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन शरीरस्यैतयोर्भाक्त्वत्वं,

१६ १०

जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो निवृत्तत्वं,

१७ ११

जीवस्याविद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तद्विद्रूपत्वसिद्धिः,

१८ १२

प्रतिपाद्यविषयाः ।

५०

जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्त्वार्थगत्यप्रतिपादनं, १८-१

जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्त्वार्थगत्यप्रतिपादनं, १९-१

जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वे नापास्तविकत्वं, २०

जीवस्थे श्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, २१-२२

श्वीपाधिककल्पनैर्जीवे गयोर्जीवानाञ्च प्ररक्षरं व्यव-

हारव्यवस्था,

२३-२४

उक्तः अध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्पत्तत्वं, १-४

इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ५-६

साङ्ख्यसम्मतैन्द्रियसर्वगत्यनिराकरणपूर्वकं तेषां परि-
शुद्धत्वकथनं, ७

प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं, ८

प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ९-१०

प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि-

की तु तस्यात्यन्ताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ११

इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं, १४-१६

विनिराणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां शुद्धकत्वं, १७-१८

सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वात्

तस्यैव तन्निर्मातृत्वं, २०-२१

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तम् ।

साधनाख्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेदितस्यैवेतो

गमनं, १-३

कर्मानुरैः सात्त्वयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणं, ८-११

पापिनां यास्यलोकगमनं, १२-२१

अवरोहिण्यो जीवस्य विषदादिकमानत्वं, २२

स्वर्गाद्वतरणकाले रुर्ग-वृद्धि-पृथिवी-पुरुष-सं प्रविष्ट

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू० अवि०

क्रमणो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृत्तौ च जन्मनि
त्वरा, तदितरेषु जन्मनि विद्यन्ते इति, २३ ५
सस्यादौ जीवस्य न सुखे जन्म किन्तु संक्षेपमात्मनिति, २४-२७ ६

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

स्वप्नदृष्टिर्निष्कृत्यत्वकथनं १-६ १
सुषुप्तिस्थानरूपस्य चतुस्त्रयं एकत्वस्यापनं, ७-८ २
स्वप्नार्थस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् सप्तज्ञोषो नापरस्येति, ९ ३
भूत्वा-जायदाद्यावत्स्यान्तरभिन्नत्वं, १० ४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ११-१३ ५
ब्रह्मणो निप्रेक्षातीतत्वेन सत्यत्वस्यापनं, २२-२० ६
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनं, २१-२७ ७
कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति, २८-४१ ८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

कान्दोग्यनृहदारण्यकसुक्त्युक्तयोः पञ्चान्विद्योपास-
नयोः विध्यनुष्ठानफलसाध्येनैकत्वं, १-४ १
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं, ५ २
कान्दोग्यकाश्रवणयोरेकहीयविद्याभेदकथनं, ६-८ ३
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वे नाक्षरोहीययोरेकत्वसम्पादनं, ९ ४
विद्याविद्युत्पन्नानामप्यभेदकथनं, १० ५
आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन
सर्वशास्त्रासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावात्
तेषामुपसंहर्तव्यत्वं, ११-१२ ६
पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरु-
षस्यैव वेद्यत्वं, १४-१५ ७
ईश्वरस्यैवात्म्यशब्दवाच्यत्वं न विराज इति, १६-१७ ८
काश्रवकान्दोग्यवचयोर्द्वयोर्वचस्यैकत्वं, १८ ९
आख्योपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयेऽनन्तं बुद्ध्या च मन

प्रतिपाद्यविधयाः ।

४०

योः अनन्ततावुद्देरेव विधेयत्वं,

१८

कायवानामग्निरहस्यज्ञानाद्दृष्टदार्ढ्यबोः शठितायाः

शास्त्रेणैवविद्याया एकविधात्वं,

२०-२२

अहरित्वादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेदप्रवृत्त-

त्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तद्व्यभिचारेण युक्तत्वं,

२३

विद्वैकत्वाभावात् सम्भृत्वादीनां गुणानां शास्त्रेण-

विद्वद्दिष्टं अनुपसंहार्यत्वं

२४

तैत्तिरीयकताश्रित्योः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वं,

२५

वेदमन्त्रप्रवृत्त्यादीनां विद्वान्कृतत्वं,

२६

कुर्यादित्येव न पापपुण्ययोरुपाय-

नस्य ज्ञानावुपार्थं हर्तव्यत्वं,

१ वर्षिकं

पापपुण्यविधूयनस्य ज्ञानार्थकत्वं-

मेव न चालनार्थकत्वं,

२ वर्षिकं

२७-२८

मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृते

सुकृतदुष्कृतचयः,

३ वर्षिकं

उपासकस्यैवार्चरादिभागो न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था, २८-३०

सर्वोद्धारपासनासु उत्तरमार्गविधानं,

३१

ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनं सुक्तिर्नियता न तु पाश्चिकीत्यस्य प्रति-

पादनम्,

३२

व्यात्मस्वरूपलक्षणाणां निषेधानां परस्पररोपसंहर्तव्यत्वम्,

३३

अतः पितृताविति वा सुपण्याविति च मन्त्रयोर्वेदप्रकृत्यम्,

३४

एकगोसास्ययोः उपलक्षकालयोर्ब्राह्मणयोर्वेदप्रकृत्यम्-

पादनम्,

३५-३६

उपासनार्थं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्,

३७

सर्वविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्,

३८

दहराकाशहार्शकाशबोधसंहर्तव्यत्वम्,

३९

प्रतिपाद्यवचनः ।	सू०	अधि०
उपासकस्य भोजने प्राचाकृतिसोपापसिः,	४०-४१	२६
उद्गीयकर्मज्ञोभतदेवसोपासनाया अनियतत्वं,	४२	२७
संवर्गविद्वोक्तादिदेवमात्राभावाद्ययोरनुचिन्तनस्य पृथक्त्वम्,	४३	२८
मनसिदादीनां स्वतन्त्रविद्वत्प्राप्त्यस्वीकारः,	४४-४२	२९
भौतिकस्यात्मनिराकरणपूर्वकतदग्न्यस्यात्मत्वप्रतिपा- दनम्	५३-५४	३०
ऐतरेयमतौक्योपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौडीत- व्यामपि समानत्वं,	५५-५६	३१
विराड् रूपेणानरस्य कर्तृत्वस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदुपस्थानेन अनुगतव्य-यावच्छिद्यदहरादिपिद्वानां वेदग्रन्थभित्त- त्वेन भिन्नत्वं,	५८	३२
आत्मनः समुद्योपासनायां एकस्य द्वयोर्ब्रह्माक्ष उपास- नानां द्वैकत्वकनियमकथनं,	५९	३३
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वं,	६०	३४
विकल्पसमुच्चययोर्वायाकाशं,	६१-६६	३५
उक्ताध्यायस्य चतुर्थे पादे ।		
आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न क्रत्वर्थत्वं,	१-१७	१
अर्द्धरेतोऽरुपात्रभाषाभसितव्यवस्थापनं, } १ वर्षकं	१८-२०	२
लोककामिनामात्रमिष्टां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं, } २ वर्षकं		
उद्गीयावयवस्योद्धारस्य ध्येयत्वं,	२१-२२	३
औपनिषद्वाक्यानामां विद्वत्प्राप्तावकत्वं,	२३-२४	४
आत्मबोधस्य कर्मानुपेक्षत्वम्,	२५	५
विद्वत्प्रायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्,	२६-२७	६
आपदि सर्वावाध्यनुष्ठानं	२८-२९	७
विद्वत्प्रायां नामात्रमधर्माणां यथादीनां सङ्गदनुष्ठानं,	३०-३५	८
अनात्रमिष्टो ज्ञानसम्भावनम्,	३६-३८	९

व्रतिषां विप्रवाः ।

आन्ध्रमनामरोहाभावनिकपञ्चम्,

अष्टोद्वारेतवः प्रायश्चित्तसङ्कायः,

अष्टोद्वारेतवः प्रायश्चित्तस्य आनुष्ठिकशुद्धिजनकम्

ताडयशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वं,

उपासनस्य अतिरुक्मत्वम्,

मौनस्य विधेयत्वम्,

वाक्यस्य भावशुद्धित्वं न ययःकामचारोभयत्वम्,

इह वा जन्मानरे वा शानोत्पत्तिरिति शानोत्पत्तेः

पात्रिकत्वम्,

शालोक्यादिमुक्तीनां अकाले न सातिशयत्वं निर्वाच-

सकृदेव निरतिशयत्वम्,

इति तृतीयाध्यायस्य समाप्तम् ।

फलाख्यचतुर्थपादस्य प्रथमपादे ।

अवस्थादीनामावर्तनीयत्वम्,

ज्ञात्वा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो पादात्म्यम्,

प्रतीकेऽहन्दृष्टभाषः,

अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधियः कर्तव्यत्वम्,

कर्माङ्गेष्वादित्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्,

उपासनायासासनस्य नियतत्वम्,

ध्यानसाधनस्यैकात्म्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम-

नियमः,

उपासीनामाभरणमावृत्तिः,

ज्ञानिनः पापक्षेपाभावः,

ज्ञानिनः पुण्यक्षेपाभावः,

अक्षुतयोरिवारब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयकर्मणे वि-

नाशाभावः,

अस्मिन्नेवादिनखकर्मणो विद्रोषयोग्यं यकविनाशः, १६-१७

प्रतिपादप्रविष्टाः ।

सोपासनस्य निरुपासनस्य च निरुपासकस्यो तारतम्येन

विद्वत्साधनत्वम् ।

अधिकारिणां शक्तिः वदन्त्यः ।

सू.

सूचि.

१८

१२

१८

१३

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविष्टयो न स्वरूपेण,

१-२

१

मनसः प्राये वृत्त्या प्रविष्टयः,

२

२

प्राणस्य जीवे लैयान्तरं पुनर्भूतेषु स्वयः,

३-६

२

प्राण्यसौमिनोत्क्रान्ते रापि वाच्यं,

७

३

तेजःप्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या स्वयः,

८-११

५

देहादेव प्राणोत्क्रान्ते निषेधः,

१२-१४

६

तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि स्वयः,

१५

७

तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि स्वयः

१६

८

उपासकस्योत्क्रान्ते विषयेष्वप्ययं,

१७

८

निशायामपि भूतानां रश्मिप्राप्तिः,

१८-१८

१०

दक्षिणायनमृतसोपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः,

२०-२१

११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

सर्विरेदिक्तस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्,

१

१

सर्वतुसरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सर्ववैश्वि-

नधी,

२

२

वह्नादीनां सर्वविषयाद्विरेदिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वं,

३

३

सर्विरेदीनामातिवाहकत्वं

४-६

३

उत्तररौर्गेण कार्यब्रह्ममनः,

७-१४

५

मतीकोपासकानां ब्रह्मलोकप्रापनं,

१५-१६

६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

शक्तिरूपस्य वस्तुनः परात्मनः,

१-२

१

शक्तस्य ब्रह्मस्योद्भिदत्वं,

३

२

मतिषाद्यधिष्ठाः । १२

सकलरूपभूतस्य ब्रह्मणो वृत्तयस्तु सविशेषतन्नि-

र्विशेषत्वे

वर्चिस्तदभागेषु ब्रह्मलोकं प्राप्त्योपायकम्

भोग्यवस्तूनां हृदो मानससङ्घस्यैव स्थितम्,

यकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैकिकत्वं,

सर्वेषां देहानां सातत्विकम्,

ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्या-

भावेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः,

इति चतुर्थाध्यायस्य समाप्तम् ॥

अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा
 एवोच्चेरनु, न, 'प्रतापुषः पुंसपोक्षान् वृषीष' इति प्रकृत्य
 'अन्ते कामानात्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृतेषु तत्र
 पुष्पादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राप्ते चैनं निर्मा-
 तारं प्रकरणवाक्यशेषाभगं प्रतीमः । प्राप्तेस्त्व हीदं प्र-
 करणं 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्, इत्यादि । तद्विषय-
 एव च वाक्यशेषोऽपि-

तदेव शुक्रं तद्व्रजं तदेवास्तमुच्यते ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथनं ।

इति प्राप्तेकदंका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरि-
 ताश्रया तथा स्वप्राश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च
 उच्यते : 'अथो सत्त्वाद्दुर्जागरितदेश एवाश्रय इति यानि
 शिव जाग्रत्यश्रयति तानि सुषुप्तः' इति स्वप्नाश्रयितयः
 समानव्यापतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सत्त्वा
 सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह ॥

मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिश्चक्रस्वरूपत्वात् ॥३॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये
 सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायाममेव सन्ध्ये सृष्टिर्न पर-
 वा । यः सुषुप्ते करचेष्टु जाग्रति तदेव शुक्रं स्वप्राश्रयं तद्विषयः ।
 स्वप्ने जाग्रदर्थः स्वप्नदेशत्वमुत्तरेष्वेदमेष वाक्ये प्राप्तमिति प्राह ।
 यथो सत्त्वाद्दुर्जागरितेति ॥

स्वप्नरथादयः प्राप्तेतिवाः स्वप्नरथादौ शुक्लवाक्यी विना दृष्ट्या-
 कृतिकत्वादिवदिभिः विज्ञानवति । तथ्यद प्रत्यादिवा । चित्तात्मनि

मार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्तुर्जनानभिष्यत्तत्त्वरूपत्वात् ।
न हि कार्त्तुर्जन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिष्यत्तत्त्वरूपः स्वप्नः ।
किं पुनरयं कार्त्तुर्जनमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरवा-
धव । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि
अवाधय स्वप्ने सभाष्यते । न तावत् स्वप्ने रथादीनामु-
चिती देशः सञ्चरति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽ-
वकाशं लभेरन् । स्वादेवत्, वहिर्देहात् स्वप्नं दृश्यति
दिशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दृश्यति च श्रुतिः 'वहिर्देहात्
स्वप्नं वहिःकुलायादव्युत्तरित्वा संवृते अमृतो यत्र
कामम्' इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्कृता जन्तोः
सामान्यस्वप्नमुच्यतेति । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः
चक्षुर्मात्रेण योजनगतास्तस्मिन् देशे पर्येतुं त्रिपर्येतुश्च ततः
सामर्थ्यं सभाष्यते । कचिच्च प्रयागमनवर्जितं स्वप्नं आ-
वयति 'कुर्वन्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिभूतः स्वप्ने
पञ्चालानभिगतवाक्छिन् प्रतिबुद्धश्च' इति । देहावेदप-
यात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुद्धे तानसावभिगत इति कुर्वन्वेव
तु प्रतिबुध्यते । येन श्चयं देहेन देशान्तरमनुष्ठानो मन्य-
ते तन्मन्त्रे पाश्यास्ताः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि
विद्या । ईशसायक्ये देहं अभिषि स्थिता रथाद्य कारा बाधेति कलभाष-
यो वक्तव्यमभिधातोरभेदस्य नानासंभालपदेन इति प्रगतसंवाध्यत्वरूपस्य
व्याप्यकारित्वसंभाल निरावच्छेदः । कार्त्तुर्जनस्य जायति पाद्यप्रसादयो-
नकालात् परमार्थवस्तुनो जायदर्शस्य जायते धर्मः सत्यत्वज्ञापकः तद-
त्वं स्वप्ने विद्योतीत । न तावदित्यादिना । संज्ञो वक्ष्यते, पर्येतुं गन्तुं,

चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यन्ति न तानि तत्राभूतान्येव
भवन्ति, परिधावन्तेत् पश्येज्जापदसुभूतमर्थमाकाशयेत् ।
दर्शयति च श्रुतिः 'अन्तरेव देहे स्वप्ने' स यच्चैतत् स्वप्नयाच-
रति' इत्युपक्रम्य 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति ।
अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधादङ्घ्रिः कुलायनतिर्गौरी व्याख्या-
तव्या 'अङ्घ्रिरिव कुलायादमृतचरित्वा' इति यो हि वसवपि
शरीरेण तेन प्रयोजनं करोति च अङ्घ्रिरिव शरीराद्भवति
इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येव सति विप्रलब्ध एवाप्यु-
पगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्त्यां सुप्तो
वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तमानप्रशस्तिं च स्वप्ने
कदाचिद्वक्त्रन् वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्ताभ्यपि च स्व-
प्ने न बुद्ध्यते कर्मणे वाचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहारादि-
नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्भर्तृ-
ऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दाहयि वा. वाच्ये
चैते रथादयः स्वप्नसृष्टाः प्रबोधे, स्वप्ने एव चैते सुखमवाधा
भवन्ति पाशस्तयोर्थमिवादर्शनात्, रथोऽयमिति हि क-
दाचित् स्वप्ने निर्धारितः अनेन मनुष्यः सम्यग्यते, मनुष्योऽ-

विप्रबोद्धनामन्तु, जानवति प्रबुद्धो जन्म, वाचस्वान् प्रतोति ज्ञेयः । एतत्
स्वप्ने यथा ज्ञात् तथा ज्ञानं काले स्वप्नव्यावृत्त्या चरति तदा स्वप्नरीरे व-
येष्ट चरतीत्यर्थः । अङ्घ्रिरिति कुलायनं ज्ञात् अङ्घ्रिरिवान्त आका-
शचरित्वा ज्ञानं यदेष्टमोचते अङ्घ्रिरीत्यर्थः । पुत्रमाह । वेदोऽपीति ।
देहाभिधानहीनत्वमुच्यते अङ्घ्रिरिव देहलोऽपि अङ्घ्रिरीत्युक्त इत्यर्थः ।
एव सति कदाचिद्वक्त्रिभूतं अतएव स्वप्ने चरतीत्यर्थः विप्रबोद्धो, विप्रबो-

यमिति वा निर्धारितः स्वप्नेन दृष्टः । अष्टधाभावं रथादीनां स्वप्ने आचक्षति आह 'न तत्र रथा न रथयोगा न पत्न्यानी भवन्ति' इत्यादि । तस्मात्प्राप्तमात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेच्छते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते 'यदा कर्मसु काम्येषु स्थितं स्वप्नेषु पश्यति । सम्यग् हि तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्नदर्शने' इति । तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेक्ष्यत इति आचक्षति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः 'कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि' इति, मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताच्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्त्रान्ते तथापि भवतु नाम सूचमानस्य वसुनः सत्यत्वं, सूचकश्च तु जोदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं वाच्यमा-

योन्यदेशाभावात्तस्मात् आकाशाभावात् । नास्ति । अत्र रात्रिपञ्चमेऽपि चेतनासाक्षाद्वर्णनेन शाङ्ख्यो भवति इति भारत इत्युक्तम् ॥

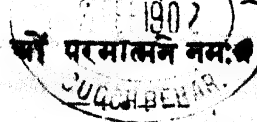
पूर्वपक्षादुक्तानां जाग्रदवस्थायां ज्ञानसामयोजनस्य न्यायस्यैव उपाधिरिति कृतत्वात्पक्षे जाग्रदवस्थया ज्ञानस्यैव तत्त्वज्ञानतोऽप्यर्थः इत्युक्तं न स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन कृतत्वात् न्यायस्यैव । नास्ति । अत्र देशाद्यप्येवैवाधिव्यक्ता वा ज्ञानाः यदाज्ञानाद्यप्युक्तं स्वप्नैः स्फुरितमत्र स्यात् । तस्मात्पि न कश्चित् नास्ति । इत्युक्तं चेतोरेव युक्तिरुक्तं चेतत्वादर्शनादिति भावः । तथा कृषिद्वारा लाभश्च स्वप्नादिकीर्तननिमित्तत्वं त-

नत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायाभासत्वं ।
 यदुक्तमाह ह्येति तदेवं सति भासं व्याख्यातव्यं यथा सा-
 क्तं गवादीनुद्बहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु
 प्रत्यक्षमेव साक्तं गवादीनुद्बहति, एवं निमित्तमात्रत्वात्
 सुप्तो रवादीन् सृजते स हि कर्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमे-
 व सुप्तो रवादीन् सृजति । निमित्तवत्त्वस्य रवादिप्रति-
 भाननिमित्तमोदनात्सदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सृजतदु-
 ष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिति विषये-
 न्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिष्यं तिकराद्यात्मनः स्वयंज्यो-
 तिष्टं द्रष्टुं विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपपन्नः, तत्र
 यदि रवादिदृष्टिवचनं श्रुत्या नोयेत स्वयंज्योतिष्टं न नि-
 र्णीतं स्यात् । तस्माद्रवाद्यभाववचनश्रुत्या रवादिदृष्टिवचनं
 भासमिति व्याख्येयम् । एतेन निर्माच्यवचं व्याख्यातम् ।

४. कश्चिन्नुरद्वहारा कश्चदृष्टिनिमित्तत्वं नत इति प्रति बुद्धकारको
 याचात् कश्चकृतं चात्मन्भाववाच्योक्तत्वादित्याह । यदुक्तमित्या-
 दिना । तथा च कश्चकृतं कृतं सुप्तं नास्तीति चेन्नविद्वदिति भा-
 वः । श्रुतिवाक्यविरोधान्न न स्रवत्यूतेत्याह । अपि चेति । अतिकरः
 बहुलः, श्रुत्या तत्परतवेत्यर्थः । जागरितादिविषेयादिति भावः । कश्चित्तमा-
 ह । तस्मादिति । एतेनेति भासत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयकालोपपन्नकृतं
 चेदरपि कश्च किं श्रुतिविषयः सन्न प्राप्तकाले चरन्त्याह विद्वः, नाद्य र-
 त्याह । यदुक्तमित्यादिना । कश्चं विद्वत्तु आपदेकं निर्वहं तथा,
 कश्चं तावन्वा हेतुं निर्वहं, येन नावा जीवयुद्धिवा येन ज्योतिषा
 कश्चयेत्येव च स्रवत्यूधनीत्यर्थः । न केवलं दृष्टद्वाराण्ये जीवस्य
 कश्चकृतं सन्न किन्तु कालोपपत्त्याह रवातीति । जीवोक्तौ ननु

यद्व्यक्तं 'प्राज्ञमेव' निर्मातारमामनन्ति' इति, तद्व्यसत्
 युत्यन्तरे स्वयं चिद्व्यक्तं स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन व्यो-
 तिषा प्रख्यपिति' इति जीवव्यवहारवशात् । इहापि च
 'य एष सुप्तेषु जागर्ति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जोव एवायं
 कामानां निर्माता सङ्गीत्यन्ते, तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव
 शुक्लतद्वत्त्वेति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, त-
 त्वमस्ति' इत्यादिवर्दितं न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते । न
 चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्व-
 रत्वात् सर्वस्यैव सत्त्वास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकसु
 नायं सम्बन्धव्ययः समो विद्यदादिसर्गवद्विद्येतावत् प्रतिपा-
 द्यते । न च विद्यदादिसर्गस्याध्यात्मिकं सत्त्वत्वमस्ति, प्र-
 तिपादितं हि तदव्यक्तमारम्भप्रवृत्त्यादिभ्यः, इत्यत्र सम-
 स्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात्
 विद्यदादिप्रवृत्तौ व्यवस्थितरूपो भवति, सम्बन्धव्ययस्य प्रपञ्चः
 प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सम्बन्धस्य मायामात्र-
 त्वमुदितम् ।

परमविदोऽप्यतः शब्दः । तस्य त्विति । एवं हेतोः सुतिविशुद्धं नि-
 रक्तं द्वितोक्तमङ्गीकरोति । न चास्माभिरिति । तर्हि हेतुविशुद्धेः सत्त्वस्य
 वृत्तान्तविशुद्धादयः सत्त्वस्य जीवहारिकं पारमार्थिकत्वेति विवक्षितं व्य-
 वहारकत्वे नाशङ्क्यं भावः नाद्य इत्यतः । पारमार्थिकत्वमिति । द्वितोक्ते
 रसान्तरं बाध्यत इत्यतः । न चेति । अतः हि सत्त्वस्य जाग्रतो वि-
 शेषोऽयं सत्त्वस्य वृत्तान्तस्य प्रतिपादिकत्वविशुद्धात् । प्राप्तिरिति ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ २ ॥

प्रतिक्रान्ते पादे पञ्चाम्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसा-
रगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते ।
इदमात्मनन्ति 'स यत्र प्रसृज्यति' इत्युपक्रम्य 'न तत्र रक्षा
न रक्षयोगा न पश्यानी भवन्ति अथ रक्षान् रक्षयोगान्
पथः सृजते, इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्ने-
ऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्त्रिभूतायामधीति । तत्र ता-

र्थो वेदव्यासाय नमः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । उक्तवैराग्यवाध्यस्तत्त्वपदार्थविवेको वाक्य-
व्यञ्जानवाचकान् पादे निरूप्यत इति पादवर्गेऽहं तवाध्यभाषण-
माह । अतिज्ञान इति । वाचनविचारवादेनाह पादव्याख्यानभावे
सक्तिः । अस्मिन् पादे न स्वान्तोऽपीत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन प्रथम
जिज्ञासितत्वं पदार्थोऽनन्त्याद्वारा विविच्यते, तदारम्भापाठसमाप्ते-
र्विवेकस्तदार्थविवेकः, तत्र पूर्वं (गतग्रान्तिविमला जायते इत्या-
निरूपिता तदन्तरभाषिणी अत्रापि सृष्ट्यर्था विषयीकृत्य तत्र
अग्रे रक्षादिस्तुतेकादभावोक्तेषु 'यत्र' वदन् पूर्वपक्षान्
बोधयति । तत्र संशय इत्यादिना अत्ररक्षादयो जायन्त्या-
दिवत् व्यावहारिकवृत्त्या चत सृष्टिरवततत् प्राचीनिका इति
संशयार्थः । आरम्भाधिकरणे प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वविशेषा-
दिति जनकम् । अत्र पूर्वपक्षे जायन्त्या अत्राज्जीवस्य विवेकाविधिः

[अ० ३। पा० २ ।] श्रीहरशरीरकभाष्यम् ।

७८१

वत् प्रतिपदने सम्भवे सृष्टिरिति । सम्भ्रममिति स्वप्नस्या-
नमाद्यष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् 'उन्मुक्तं हृत्पुत्रं स्वप्नस्थानम्'
इति । ज्योत्स्नोक्तस्थानयोः प्रतीकसम्भ्रमादस्थानयोर्वा सम्भ्र-
भवतीति सम्भ्रं तस्मिन् सम्भ्रे स्थाने तस्यरूपैव सृष्टिर्भव-
तुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह 'अथ
रथान् रथयोगान् पयः सृजते' इत्यादि । स हि कर्तेति
चीपसंज्ञापादैर्वनेवावागम्यते ॥

निष्कर्षात्तारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

यपि वैले प्राणिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां
निर्घातरमात्मानमानन्ति 'य एष सुतेषु जागर्ति कामं'
कामं पुच्छो निर्ममाणः' इति । पुष्पादयश्च तत्र कामा

[illegible]

किञ्च सहाय्यः यस्याः प्राप्तनिमित्तत्वात् आकाशदिग्दित्तं कल्पय-
माह । अपि चेत्यादिना । कश्चिदाहो प्रकरणादिरसति । नन्वादि-

अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु काम्यशब्देनेच्छाविशेषा
 एवोच्यते न, 'अतामुषः पुंसपोषान् हवीष' इति प्रकृत्य
 'अन्ते कामानात्वा कामभाजं करोमि' इति प्रकृत्येतु तत्र
 पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञश्चैनं निर्मा-
 तारं प्रकरणावाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य ह्रीदं प्र-
 करणं 'अन्त्येन धर्मादन्त्यबाधन्यात्, इत्यादि । तद्विषय-
 एव च वाक्यशेषोऽपि-

‘तदेव शुक्रं तद्वज्रं तदेवाद्यतमुच्यते ।

तन्निर्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथनं’ ॥

इति प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरि-
 ताश्रया तत्रा स्वप्राशयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च
 उच्यते : ‘अथो ब्रह्माहुर्जागरितदेश एवास्मैव इति यानि
 ह्येव जाग्रदवस्थति तानि सुषुप्तः’ इति अत्र जागरितयं
 समानव्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सृष्टिः
 सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह ॥

मायामाव्रन्तु काल्हेनानभिश्चक्रस्वरूपत्वात् ॥३॥

तुशब्दः पञ्च व्याकृतयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्त्यो
 सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामात्रेव सन्त्यो सृष्टिर्न पर-
 वा । वः सुषुप्तेषु करणेण जाग्रति तदेव शुक्रं अत्र प्राज्ञं प्रकृत्यर्थः ।
 अत्रैव जाग्रदर्थः । वसानदेशतन्मतेरभेदमतेन सन्त्यो तान्मतेन जाग्रद-
 र्थो ब्रह्माहुति ॥

अत्रैवाद्यः प्राप्तीतिकाः जाग्रदवस्थादी कृत्वाकावधी विना इत्या-
 कृत्वाकावधीवदिति विज्ञापयति । तुशब्द इत्यादिना । चिकित्सामित-

मार्गगन्तोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्तुमानमिच्छतस्वरूपत्वात् ।
न हि कार्त्तुमानं परमार्थवस्तुधर्मेषाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः ।
किं पुनरत्र कार्त्तुमानमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरवा-
धव । न हि परमार्थवस्तुविषयाश्च देशकालनिमित्तानि
अवाधव स्वप्ने सभाष्यते । न तावत् स्वप्ने रथादीनामु-
च्यते देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेये रथादयो-
वकाशं लभेरन् । स्वादेनत्, वहिर्देहात् स्वप्नं द्रव्यति
दिशात्सरितद्रव्यग्रहात् । दग्धमिति च श्रुतिः 'वहिर्देहात्
स्वप्नं' वहिःकुलायादमृतसरित्वा स ईयते अमृतो यत्र
कामम्' इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तो-
सामान्यस्वप्नश्रुतीनेति । नेत्युच्यते, न हि सुतस्व जन्तो-
चणमात्रेण योजनयतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुश्च ततः
सामर्थ्यं सभाष्यते । कश्चित् प्रजागमनवर्जितं स्वप्नं आ-
वयति 'कुर्वन्' जग्यायां गयानो निद्रयाभिभूतः स्वप्ने
पञ्चाक्षानभिगतवाक्छिन् प्रतिबुद्धश्च' इति । देहादेरप-
यात् पञ्चाक्षेयैव प्रतिबुद्धेन तानसावभिगत इति कुर्वन्नेव
तु प्रतिबुध्यते । येन च 'देहेन देवान्तरमश्रुवानो मम्य
ते तमस्ये पाशैः स्वाः शय्येन देय एव पश्यन्ति । यथाभूतानि
विद्याः । ईशसावच्छेदेन जीमिषि स्थिता रथाद्य कारा भावेति सूत्रभाष्य-
यो रक्तवाद्यादिद्योरोरभेदश्च जगतां भेदात्पदेन सति प्रमातृत्वाभावात्तत्त्वस्य
अपह्नारिक्तवस्तुत्वं निरासं कृतम् । कार्त्तुमानं आपति पाकप्रधानयो-
तत्त्वत्वात् परमार्थवस्तुनो आपदर्शकं कार्यस्य धर्मः शब्दस्वभावात् तद-
रावं स्वप्ने निवृत्तौ । न सावदित्यादिना । संज्ञो वक्ष्ये, पर्येतुं गन्तुं,

चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तद्वामृतान्वे-
भवन्ति, परिधावंचेत् पश्येज्जायदसुभूतमर्थमाकलयेत् ।
दर्शयति च श्रुतिः 'अन्तरेण देहे स्वप्ने स यचैतत् स्वप्नवाच-
रति' इत्युपक्रम्य 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति ।
अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधादङ्गिः कुलायचरतिर्नीची व्याख्या-
तव्या 'अङ्गिरिव कुलायादमृतचरित्वा' इति यो हि वचनपि
शरीरेण तेन प्रयोजनं करोति च अङ्गिरिव शरीराद्भवति
इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येव सति विपक्षश्च एवाप्य-
पगन्तव्यः, कालविसंज्ञादोऽपि च स्वप्ने भवति रज्ज्यां सुप्तो
वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्तज्ञानप्रज्ञातिनि स्वप्ने
कदाचिद्वक्त्रं वक्ष्यपूगानतिवाहयति । निमित्ताभ्यापि च स्व-
प्ने न बुद्धवे कर्मणे बोधितानि विद्यन्ते, करणोपसंहारादि-
नास्य रथादियहवाय चक्षुरादौनि सन्ति, रथादिनिर्बर्तने-
ऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दास्ये वा, बाधते
चेत् रथादयः स्वप्नसृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव सैनं सुखमवाधा-
भवन्ति आद्यस्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि क-
दाचित् स्वप्ने निर्धारितः 'अथैनं मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽ-

त्रिपर्वेष्टमागतु', आशयति प्रबुद्धो जनः, 'आप्तव्यान् प्रतीतिं विना । इतत्
स्वप्ने यथा स्यात् तथा यत् कामे सन्न्यासश्च चरति तदा अङ्गरीरे व-
चेष्ट चरतीत्यर्थः । अङ्गिरिरेति कुलायचरित्वा अङ्गिरिरेत्यत्र आका-
शरित्वा यत् कामं वक्ष्येकोवते विहरतीत्यर्थः । पुष्पाह । यो जीति ।
देवानिमान्हीनत्वगुण्येन अङ्गिरिरेत्यस्योऽपि विहरतीत्युक्तं इत्यर्थः ।
एवं वति नृसिद्धिभ्यां अतएव कामे प्रतीत्यर्थः निपक्षयोः, विपक्ष

यमिति वा निर्धारितः स्वप्नेन दृश्यः । स्रष्टृत्वाभावं रक्षादीनां
स्वप्ने द्वावयति शास्त्रं 'न तत्र रक्षा न रक्षयोगा न पश्यान्तो
भवन्ति' इत्यादि । तस्मात्त्राश्रमाभावं स्वप्नदर्शनम् ॥

सुचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्दिदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगम्यं
इति, नेत्युच्यते । सूक्ष्मकण इह स्वप्नो भवति भविष्यतोः सा-
ध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते 'यदा कर्मसु काम्येषु क्षियं
स्वप्नेषु पश्यति । सम्बुद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्निद-
र्शने' इति । तथा 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं
हन्ति' इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेष्टुत इति
श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः 'कुञ्जरारोहणादी-
नि स्वप्ने धन्यानि शूरयानादीन्यधन्यानि' इति, मन्त्रदेवता-
द्रव्यविशेषनिमित्ताच्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थमन्विनो भव-
न्तीति मन्यन्ते तथापि भवतु नाम सूक्ष्मान्तरं वस्तुनः
मत्यत्वं, सूक्ष्मकणस्तु स्फोटार्थनादेर्भ्रमत्वेव वैतथ्यं बाधमा-

योगदेहाभावज्ञा काकाभावमुक्त । कावेति । योग राल्लक्षणमपि
वेदमालादिबोधो देवरो भवति इति भारत इत्युक्तम् ॥

पुनश्चाह्वयानां जायते इदानीं कृत्वा यपीजन्तत्वं नवाधो गन्तव्यं
उपाधिरिति कृत्वा तावदेव सप्तमं ध्यात्वा नान्यत्वं तन्मूर्ध्नि तोऽन्वयः सप्तमो
न स्यादिति बहुलोत्तरत्वेन कृत्वा नानरं व्याचष्टे । नावेतन्नादिना । नन्वेव
देशतामुपयेषीर्षमभिव्यक्ता वा सन्नाः सन्नाः सन्नाः सन्नाः सन्नाः सन्नाः
वाच्यं । तन्नादि सप्तमं नावेति । सप्तमं त्वेति तोरपि मुक्तिरूपस्य चतुर्था-
दर्शनादिति भावः । यथा कृत्वा हारा वाक्कृत्वा मन्वादिजीवन्निमित्तत्वं त-

नत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं सप्रत्ययमावाभासत्वम् ।
 बहुलमाह इति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा सा-
 हस्रं गवादीनुद्धहतीति निमित्तमावत्वादेवमुच्यते न तु
 प्रत्ययमेव साहस्रं गवादीनुद्धहति, एवं निमित्तमावत्वात्
 सुतो रवादीन् सजति स हि कर्तेति चोच्यते न तु प्रत्ययमे-
 व सुतो रवादीन् सजति । निमित्तत्वस्य रवादिप्रति-
 भाननिमित्तमोदनात्सदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदु-
 ष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिते विषये-
 न्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिष्यंति करान्नात्मनः स्वयंज्यो-
 तिष्टं द्रष्टुं विवेचनमिति तद्विवेचनाय सप्र उपपन्नः, तत्र
 यदि रवादिस्फटिकचनं नुत्या नोयेत स्वयंज्योतिष्टं न नि-
 र्णीतं स्यात् । तस्माद्रवाद्यभाववचननुत्या रवादिस्फटिकचनं
 भाक्तमिति व्याख्येयम् । एतेन निर्माचन्यवचं व्याख्यातम् ।

४. सप्रमोक्षुरदृष्टद्वारा सप्रस्फटिर्निमित्तत्वं ननु कथं प्रति पुनश्चाकारको-
 वासात् सप्रकर्तृत्वं वाचन्युपायवाच्योदकत्वादित्याह । ननु कथं निर्या-
 दिता । तथा च सप्रस्य सकर्तृत्वं तुल्यं नास्तीति हेतुविहितमिति भा-
 वः । नुतितात्यर्थविरोधाच्च न सप्रवत्तृतेत्याह । अपि चेति । अतिवरः
 सङ्करः, नुत्या तत्परवत्तृतेर्गुणः । जागरितादविशेषादिति भावः । अतिवरा-
 ह । तस्मादिति । एतेनेति भाक्तमेनेतर्गुणः । द्वितीयस्यमोक्षप्राप्तकर्तृ-
 त्वेतरसि सप्रस्य किं नुतिविद्युः उत प्राप्तस्य सर्वेतरत्वात् किञ्च, वाद्य र-
 त्याह । ननु कथं निर्यादिकम् । अयं निर्मितः प्राप्यहेतुं निरर्थं तन्मा-
 त्रत्वं वाचनमा हेतुं निमित्तं, योनं वावा जीवबुद्धिज्ज्ञा योनं ज्योतिष-
 सङ्करमेतज्ज्ञेयं च सप्रमोक्षप्रतीत्यर्थः । न चेत्तत्त्वं दृष्टद्वारात्वे जीव-
 सप्रकर्तृत्वं नुतं किन्तु वाद्यहेतुपीतयाह रवातीति । जीवोक्तो मन्त्रम-

यदप्युक्तं 'प्राज्ञमेव निर्मातारमामनन्ति' इति, तदप्यसत्
 युक्त्यन्तरे खयं विदित्य खयं निर्माय खेन भासा खेन ज्यो-
 तिषा प्रकाशयति' इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि च
 'य एष सुखे पु आनति' इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं
 कामानां निर्माता सहोक्त्यै, तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव
 यकन्तद्वद्वेति जीवभावं व्यावर्त्तय ब्रह्मभाव उपदिश्यते, त-
 त्वमसि' इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विवक्ष्यते । न
 चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिविध्यते, तस्य सर्वेश्व-
 रत्वात् सर्वास्वप्नवस्थास्वप्निहातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकानु-
 नायं सम्बन्धश्रवणः सर्गो वियदादिसर्गवद्विद्येतावत् प्रतिपा-
 द्यते । न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्त्वत्वमस्ति, प्र-
 तिपादितं हि तदन्वत्त्वमारभ्यशब्दादिभ्यः, इत्यत्र सम-
 स्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् च ब्रह्माकदर्शनात्
 वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सम्बन्धश्रवणं प्रपञ्चः
 प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सम्बन्धस्य मायामात्र-
 त्वमुद्दिष्टम् ॥

वचनविशेष इत्युक्तं चाह । तस्य त्विति । एवं ज्ञेयोः प्रतिविधित्वं नि-
 रस्तं द्वितीयवक्त्रिकमिति । न चास्माभिरिति । तर्हि हेतुविशेषः कस्यस्य
 पदानुबन्धित्याद्यस्य वक्तव्यं जीवकारिणं पारमार्थिकमिति विवक्ष्यते अ-
 न्वयकारकत्वे मायामात्रत्वात् वाच्य इत्युक्तम् । पारमार्थिकमिति । द्वितीये
 रसान्तरात् वाक्यवैकल्यानित्याह । न चेति । तद्वदपि कस्यचिज्जाप्यतो वि-
 शेषोऽस्मिन्नप्यत्र इत्युक्तं प्राविश्यादिकमप्युक्त्याह । प्रामाणिकम् ॥

पराभिधानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

अद्यापि स्वात् परस्वैव तावदात्मतोऽंशो जीवीऽन्नेरि-
व विस्फुल्लितः, तन्मैव सति यद्यन्निस्फुल्लितव्योः समाने
दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यम-
न्ती, ततश्च जीवस्वैश्वर्यवशात् सादृश्यिको रूपे रक्षादिह-
ृष्टिर्भविष्यतीति, अन्तोच्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशंशोभाये
प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जीवस्वैश्वरस-
मानधर्मत्वं नास्त्वैव न नास्तीति, विद्यमानमपितु तत् ति-
रोहितं, अविद्याव्यवधाना । तत्पुनस्तिरोहितं सत्
परमेश्वरमभिधायता यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्यान-
स्य तिमिरतिस्कृतस्वेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादौश्वर्य-
सादात् समिद्धस्य कस्यचिदेशविभवंति न स्वयं तत्

पुनर्ज्ञानप्रभावात् जज्ञो बाधेद्व्यक्तवृत्तं बहुलमानोवापि स-
त्तुदृष्टिबन्धनात् इति शङ्का कृत्वा परिहरन् स्वयं व्याचष्टे । अद्यापि
व्यादितदिना । वत्तुबहुलस्य हि बहुत्वात् दृष्टिः कदा भवति जीवस्य
त्वत्तुबहुलस्य प्रत्यक्षमिति परिहाराच्च । तर्हि विद्युत्तन्मैवत्वात्जीव-
स्वैश्वर्यं नास्वेवेति शङ्कते । किमिति । नास्तीति न किमवाहृतमिति,
तत्पुनरीश्वरप्रसादात् कदाचित् व्यक्तं इत्युक्तं । न नास्तीति । विद्युत्त-
ध्यानस्य निष्ठावशं संविद्याविभादिनिवृत्त्येत्यर्थः । अतो वाक्यमिति
देवं ज्ञात्वा वाचातुल्यत्वं सर्वज्ञानानविद्यादिहोपायावधानिरवश्यवशा-
त्तु जी भवति । जीवैव ज्ञेयैसाधर्मिकमरवाक्यमन्त्रश्च इति निर्गु-
णविद्याकथनं वक्तुमिष्टाकथनाच्च । तस्मात्तिरोहतामिहोपायैव
ध्यानादुपध्यानीयायेववा जन्तोस्तु निवृत्त्येववा वा ज्ञतोऽपि निवृत्त्येववा

एव सर्वेषां जन्मं, कुतस्तस्मिन् हि ईश्वराच्चेति तस्य जीवस्य
बन्धमोक्षो भवतः, ईश्वरस्य सकृत्पापरिज्ञानादवश्यः तत्स-
कृत्परिज्ञानात्, मोक्षः । तथा च श्रुतिः 'आत्मा देव'
सर्वपापपहानिः शोचैः क्षेपैश्चकृत्, गहाणि । तस्या-
भिधानात् ततोऽं देहभेदे विमोक्ष्यं देवस्य प्राप्तज्ञानः'
इत्येवमाद्या ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मैव एव संस्तिरस्कृतज्ञा-
नेत्यर्थो भवति युक्तस्तु ज्ञानैश्वर्यशरीरतिरस्कृतत्वं विस्फुटि-
हस्येव दहनप्रकाशयोरिति । उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि
तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगादेष्टेन्द्रियमनीषु-
द्विविधश्चेद्देहादिशोगाद्भवति । अस्ति चात्रोपमा यस्यान्ते-
देहनप्रकाशसम्बन्धत्वात्परिणतस्य दहनप्रकाशने तिर-
भवतः, यथा वा भस्मनाच्छवस्य, एवमविद्यापत्युपस्था-
पितानामकृपकृतदेहादुपाधियोगात् तदविवेकश्चरुततो
जीवस्य ज्ञानैश्वर्यनिरोभावः । वाच्यस्य जीवेश्वरशरीरस्य-
त्वायहाशङ्क्यत्वर्थः । नन्वत्र एव जीव ईश्वरादसु तिर-

गादिरूपं कालदेहकाले कति हि देहे भवति तद्विज्ञानमनरमाज्ञानात्
वेद्यो देहान्तरं ज्ञानाभावः प्रज्ञासर्वज्योतिरानन्दो जयतीति ज्ञानवर्धक-
रित्वर्थः ॥

कालं सर्वतिरोभावे देहाधिकारी चेदिति कथमर्थं कृतं, तद्वि-
द्यापहावाह । कस्मादिति । कस्मात्तदसं गच्छीत्युच्यते कस्मिन्नायं

स्कृतज्ञानैख्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया । नैव, अतो, न
 ज्ञानं व' जीवस्य खरादुपपद्यते 'देव' देवतैवत' इत्युपपत्त्य
 'अनेन जीवनात्मनानुप्रविश' इत्यात्मवर्त्येन जीवस्य प-
 रामर्थात् । 'तत्त्वत्वं स धाम्ना तत्त्वमसि ज्ञेयतवेतो' ! इति
 च जीवायोपदिशतोऽखरात्मत्वं, अतोऽनन्य एवेऽखरात् जीवः
 सन् देहयोगात् तिरहितज्ञानैख्यो भवति, अतश्च न
 साङ्ख्यिको जीवस्य स्वप्ने रद्यादिसृष्टिसिद्धिर्घटते । यदि
 च साङ्ख्यिको स्वप्ने सृष्टिसिद्धिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित्
 स्वप्नं पश्येत् । न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते । यत्पुनरुक्तं
 जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं स्थापयतीति न तस्मा-
 द्भावदनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयं ज्योतिर्विरोधात्, नुत्यैव
 च स्वप्ने रद्याद्यभावस्य दग्धितत्वात्, जागरितप्रभवस्यासना-
 निमित्तत्वात् तु स्वप्नस्य तत्त्वानिर्भासत्वाभिप्रायः । तत् ।
 तस्मादुपपन्न स्वप्नस्य मायामात्मत्वम् ।

तदभावो नाङ्गीयुः तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

सप्रावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्तेदानीं परीक्षते । त-

दायवति । अथान इत्यादिना । जीवस्यैव रत्यकप्रीत्यत्वावरणवत्त्वनात्य-
 यन्तत्वं सत्येतावद्वाच्यं सङ्गात् नुत्यां निरस्यति । नान्यत्वादिना । स्वप्नेऽप्या-
 बोवादेः कदाचि जाग्रतोवाक्येनः सप्रकायत्ववत्पुटे क्वात् प्रातिपदिकत्वे
 त्याबोकेन्द्रिय द्वाहत्वेऽप्यर्थापरोक्षमात्राज्जातिव एवेति सङ्गटं विधाति
 इत्याहं वादिवाक्यवचनं ६ प्रसक्तं जाग्रतसुषुप्तानां अप्रादुर्भावः ॥

इह वाच्यं स्वप्नेऽपि सति ज्ञानोवाचनोद्दीपिताविद्याविद्यावाक्यं सप्र-
 कायम्, वाच्यम्, स्वयं ज्योतिर्विद्यैव विद्यैव प्रातिपदिकसुषुप्तोन्निमावपुः

कचित् प्रकरापोषणं इत्यनेन शीघ्रिणादीनाम् । आया-
दीनां हेतुकार्यता सुपुनो इत्यनेन 'वाङ्मोहो यतो भवति पुरो-
तति नेते' इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशकः सुप्रभातः ।
ननु नैव सति सप्तमीनिर्देशो इत्यनेन 'यता सोमः तदा स-
म्यसो भवति' इति नैव दोषः, तथापि सप्तम्यर्थस्य समा-
मानत्वात् । वाक्यशेषे हि 'तथायतनेवो जीवः सुपुनस्य-
ति' इत्याह । 'यस्य वायतनमस्य च प्राचमेवोपस्यते'
इति प्राचयस्येन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । वायत-
नञ्च सप्तम्यर्थः, सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यमेव इत्यनेन,
'सति सम्यस्य न विदुः सति सम्यस्यास्य' इति । सर्वत्र च
विशेषविधानाप्यमलक्ष्यं सुपुनं न विमिश्रते । तस्मादे-
कार्यत्वात् आयादीनां विकल्पेन कदाचित् किञ्चित् स्थानं
स्वापायोपस्यतोऽपि प्राप्ते इति पश्यते तदभासो वाङ्मो-

हनेन प्रसक्तं इति चकार्थः । आयातनस्य च सुपुनस्य च प्राचयस्य न स्यात्
इत्याह । नैव दोष इति । वाक्यमात्रस्याप्येव आयादीनां विचार्यमाणं
प्राचयस्य सुपुनस्योपस्यति सुपुनस्यार्थः । सप्तमीनिर्देशात् निरुद्धाचार-
भावाद्वाक्यस्य आलोचनः । कदाचित् कदाचित् आयादीनां स्थान-
मिति न कदाचित् कदाचित् इति दोष इति पूर्ववचार्थः । चित्वाक्यमिति । एवं
प्राप्त इति । यतो यकारः इतीतत्त्वस्यार्थः । यदा वायः सुपुनस्य
तदा इतीतत्त्वान्न न भवतीति सुपुनस्यमात्रस्य च वायः
स्यात् च न युक्त इत्याह । विकल्पो हेतुमात्रमिति । शीघ्रिणादीनां
स्थानमात्रं विकल्प इति भावः । यत् तु सप्तमीनिर्देशात् आयादीनामेव
प्रकृतमिति तत्रेदं ग्राह्यम् । न हेतुमिति । प्राचयस्य सर्वप्रकारस्यार्थः
सर्वप्रकारं तु प्रकृतमिति सर्वप्रकारेणैव प्रकृतमिति, अथवा गत्य-

प्राप्तिरिति । तदन्वाय इति तस्य प्रकृतस्य स्वादर्शनस्या-
भावः सुषुप्तमित्यर्थः, नाडीप्राक्नि चेति समुच्चयेनेतानि
नाद्यादीनि व्यापयोषेति न विकल्पेनेत्यर्थः । कुतः त-
च्छ्रुतेः । तथा हि सर्वेषामेषां नाद्यादीनां तत्र तत्र सुप्ति-
स्थानत्वं श्रूयते तत्र समुच्चये संगृहीतं भवति, विकल्पो
ह्येषां पक्षेः बाधः स्यात् । नन्वेकार्थत्वादिकल्पो नाद्या-
दीनां ब्रौह्म्यवादिर्वदित्युक्तम् । नेत्युच्यते, न ह्येकविभ-
क्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पस्यापतति, नानार्थत्वंस-
मुच्चयवोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् प्रामादे श्येते पर्यङ्के
मेत इत्येवमादिषु, तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च
स्वपितौत्ये तदुपपद्यते समुच्चयः, तथा च श्रुतिः 'तासु तदा
नवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राञ्च
एवैकधा भवति' इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ
यावयति, एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं सम-
धिगतं 'प्राञ्चस्याद्यानुगमाद्' इत्युच्यते । यत्रापि निरपेक्षा इव
नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन यावयति 'तासु तदा नाडीषु सुप्तौ
भवति' इति तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधा-
नाडीद्वारेण ब्रह्मस्थे वावतिष्ठत इति प्रतीयते । न चैवमपि

वधानाभ्यां श्रवणबोधनत्वात् वक्तव्यम्, तथेहापि नाडीपुरीतो जीवस्य
सहस्रद्वारा ब्रह्मस्थेन सुप्रिरिति वक्तव्यम् इत्यर्थः । नाडीनां प्राणस्य च
एकेन वाक्येनोपादानादिवः वक्तव्यम् इत्याह एकवाक्येति । व्यापार-
त्वमात्रं वक्तव्यं न निरपेक्षत्वं व्यतो न वक्तव्यस्य सप्रत्या बाध इत्या-
ह । न चैवमपीति । वक्तव्यव्योपीत्यर्थः । अत्र नाडीसुप्तौ नाडीषु भोक्तुः

नाडीषु सप्तमी विरुध्यते, नाडीभिरपि ब्रह्मोपसृष्टं न एव
नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति गत एव
स गङ्गायां भवति । अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्म-
लोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडीसुत्यर्थं सुप्रसङ्गीतं न, नाडीषु
सृष्टो भवतीत्युक्त्वा 'अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति' इति
ब्रुवन् नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्यर्थाभावे हेतु
'तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति' इति । तेजसा नाडीगतं न
पितृस्थेनाभिश्चात्मकरणो न बाह्यान् विषयानीक्षते इत्य-
र्थः । अथवा तेजस इति ब्रह्मण्य एवायं निर्देशः, सुत्यन्तरे
'ब्रह्मैव तेज एव' इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात्, ब्रह्मणा
हि तदा सम्पन्नो भवति नाडीद्वारेण अतस्तं न कश्चन
पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसम्पत्तिश्च पाप्मस्यर्थाभावे
हेतुः समधिगतः, सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहृतप-

सुप्रसङ्गं विवक्षिता रश्मिसम्बन्धनाडीरूपमार्गस्तुत्यर्थत्वादित्याह । अपि
चेति । पितृस्य विषयेणार्थाभावे सुकटुः कथोरभावात् तद्देहवर्णाभिर्मात्र-
पाप्माकार्यं इत्यर्थः, अपहृतपाप्मब्रह्मसम्बन्धना वा पाप्माकार्यं इत्याह ।
अथ वेति । अस्मिन् व्याख्याने लाभमाह । एवञ्च स्मरेति । तादृशं तदा
मात्रवाक्किन् प्राक् एवैवभा, भवतीति श्रुतः सुसुखं व्याप्तिरिति कर्त्तव्यः ।
नाडीब्रह्मणोर्बुधप्रधानभावेन सृष्टौ सृष्ट्यर्थवद् पुरीतब्रह्मणोरपीत्याह ।
तत्रेत्यादिना । आकाशे ब्रह्मणि चेत् इत्युपपन्नस्य ताभिः प्रकृतस्य पुरी-
तति चेत् इत्युक्तं, तथा च नाडीद्वारा पुरीतं गत्वा ब्रह्मणि चेत् इति
सुसुखं विद्म इत्याह । तथा नाडीति । वृत्तात्मको भवति प्राज्ञेन
ब्रह्मरिपः इति वृत्तात्मकोऽन्तेः पञ्च सुप्रसङ्गात्मिकत आह । वृत्तात्-
मोरिति । किञ्च प्रकृतदर्शनाद्विषयैकपुरीतब्रह्मणोर्बुधप्रधानेन वा
एवमेवास्मिन् जीवित्वाद्योर्बुधः, नाद्यादीनाम् ब्रह्मणिरवेत्येव

ममा ज्ञेय ब्रह्मलोकः' इत्यादिभूतिभ्यः । एवञ्च सति
 प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुप्रिस्थानेनानुमती नाडीसां
 चयः सम्भावितो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां
 सङ्गीर्तनात् । तदनुगुणमेव सुप्रिस्थानत्वं विज्ञायते 'य
 एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् श्येते' इति हृदयाकाशे
 सुप्रिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते 'पुरीतति श्येते' इति । 'पुरीतदिति
 हृदयपरिवेष्टनमुच्यते, तदन्तर्वर्तिष्वपि हृदयाकाशे शयानः
 शन्यते पुरीतति श्येत इति वक्तुं, प्राकारपरिधिरेऽपि हि
 पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य
 च ब्रह्मत्वं समधिगतं 'दहर् उत्तरेभ्यः' इत्यत्र । तथा ना-
 डीपुरीतकमुच्यतेऽपि ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति श्येत इ-
 लोकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्याश्रयोश्च प्रसिद्धमेव
 ब्रह्ममेतासु ऋतिषु 'अस्यैव सुप्रिस्थानानि सङ्गीर्तितानि
 नाद्यः पुरीतद्ब्रह्म च' इति, तथापि च हारमात्रं नाद्यः
 पुरीतश्च, ब्रह्मैव त्वेकं अनपायि सुप्रिस्थानम् । अपि च
 नाद्यः पुरीतश्च जीवस्योपाध्याधार एव भवति, तथास्य
 करणानि वर्तन्ते इति । न च्छुपाधिसम्बन्धमन्तरेण स्वतः

सुप्रिस्थोपाधारत्वात्तान्मात्रं न विवक्ष्य इत्याह । अपि च नाद्य इति ।
 उपाधि'सङ्गातवनाडीपुरीतो' रूपकितजीवात्मनः परस्परत्वात् तदपि
 सुप्रिस्थै न वक्ष्यति उपाधिसङ्गादित्यर्थः । ननु ब्रह्मापि जीवस्य न सङ्गा-
 त्वान्न चोपाधिसङ्गात इत्याह । ब्रह्माधारत्वमिति । जीवस्य ब्रह्मस्यैवेनाप-
 स्थानं नाडीपुरीतोऽस्तु जीवोपाधेरजीवस्य स्थितिरिव न सम्भवतीति प्रका-

एव जीवसाधारः कश्चित् सम्भवति, ब्रह्माव्यतिरेकेन स्वम-
द्विभप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्तेर्नैवाधारा-
धेयमेदाभिप्रायेषोच्यते क्वं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेष सत
आह 'सता सोमा तदा सम्पन्नो भवति स्वमपौतो भवति'
इति । स्वशब्देनाभ्याभिलष्यते स्वरूपमापन्नः सुषुप्तो भव-
तीत्यर्थः । अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मसा सम्पत्तिर्नास्ति
स्वरूपस्थानपायित्वात्, स्वप्नजागरितयोरु लपाधिसम्पन्न-
वशात् पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशममात्रात् सुषुप्ते
स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते, अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदाचित् सता
सम्पद्यते कदाचित् न सम्पद्यत इत्ययुक्तम् । अपि च स्या-
नविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमसत्त्वत् तावत्
सुषुप्तं न कश्चिद्विशिष्यते तत्र सति सम्पद्यस्तावदेकत्वात् न
विज्ञानातीति युक्तं 'तत्त्वेन कं विज्ञानीयात्' इति श्रुतिः । न
ह्येषु पुरीतति च श्रयानस्य न किञ्चिद्विज्ञाने कारणं शक्यं
विज्ञातुं भेदविषयत्वात्, 'यच्च वान्यदिव स्थात् तत्रान्योऽन्यत्

र्यज्ञानव्याप्तावात् न विकल्प इत्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य भेदकोपाधिलभा-
जौक्तनिष्ठब्रह्मानेदस्य विकल्पो न युक्त इत्याह । अपि चेति । किञ्च ना-
द्यादीनामत्यन्तस्थाने च सुषुप्तादिनापि सुप्तं न विशिष्यत इति वक्तव्यं
तत्र वस्तु न शक्यत इत्याह । अपि च स्थानेति । भेदाभावे हि भेदज्ञा-
नाभावे चेदः, नाडीप्ररीतव्रतस्य तु जीवस्य भेदावस्थत्वात् भेदाविज्ञाने
कारणं नास्तीत्यर्थः । जैतावस्थयापि जैताश्राने चेदः शक्यते । यच्च भेदेति ।
द्रष्टुं शक्यत् दूरतः साभाविकमौपाधिकं वा । तत्राद्यं जैतावस्थमनूय
प्रत्याह शब्दविज्ञादिसा । द्विवीचकमनूय दूषयति । कदाधिगतमेवेति ।

श्येत्' इति श्रुतेः । न तु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणम-
विज्ञाने स्यात् । बाधमेवं स्यात् यदि जीवः स्वतः परिच्छि-
न्नोऽभ्युपगम्येत यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्य-
तीति, न तु जीवस्योपाधिर्व्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते,
उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञान इति यदुच्येत
तथाप्युपाधेरुपशान्तात्वात् सत्त्वेव सम्यग्ज्ञो न विजानातीति
युक्तम् । न च वयमिह तुल्यवत् नाद्यादिसमुच्चयं प्रतिपाद-
यामः, न हि नाद्याः सुप्तिस्थानं पुरीतश्चेत्यनेन विज्ञानेन
किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबन्धं फलं
किञ्चित् न्यूनते, नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुप-
दिश्यते, ब्रह्म त्वनपाधि सुप्तिस्थानमित्येतत् प्रतिपादयामः,
तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति, जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधार-
णं स्वप्नजागरितव्यवहारविसृक्तत्वावधारणञ्च । तस्मादात्मैव
सुप्तिस्थानम् ॥

अतः पूर्वोक्तोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मादात्मैव सुप्तिस्थानं अत एव आरणात् नित्यवदे-
वास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते, कुत एतदा-

उपाधिमित्रस्यैव नाद्यादौ जाये कतिपयवद्विकल्पावज्ञानप्रवृत्तात् सुषुप्ति-
व्याघातः स्यात् । उपाधिवत्त्वे त्वन्वत् न जीवस्य स्विकत्वोन्नात् ब्रह्मस्यैव
आप आत्मैव रमन्ति । ईदं विवक्ष्यं निरस्य नादीपुरीतोर्जज्ञाया वद
तत्त्वानुवृत्तवत्त्वकत्वेन दूषकं सुषुप्तप्रधानत्वेन सुषुप्तवत्त्वकं करति ।
न च वयमिहानाद्यादिना ॥

विद्युः ब्रह्मणः संवाद्याज्जीवस्योत्थानश्रुतेर्ज्ञैव सुप्तिस्थानमिच्छाद

गादित्यस्य प्रत्यस्य प्रतिवचनावसरे 'यथाग्नेः सुप्ता विष्णु लि-
ङ्गा व्युत्पत्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इत्यादि,
'सत प्रागम्य न विदुः सत प्रागण्णामहे' इति च । किं
त्यप्रमानेषु तु सुप्तिस्थानेषु कदाचित् नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते
कदाचित् पुरीततः कदाविदात्मन इत्यप्रासिध्यत् । तस्मा-
दप्यात्मैव तु सुप्तिस्थानमिति ।

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ८ ॥

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव
सत् सम्पन्नः स एव प्रतिबुध्यते उत्तमो वेति चिन्त्यते । सत
प्राप्तं तावत् अनियम इति । कुतः, यदा हि जलराशौ क-
विल्लसन्विन्दुः प्रविष्यते जलराशिरेव स तदा भवति, पुन-
स्तदुदरपथे स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःसम्पादं, तद्वत् सुप्त-
परैकैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति,
तस्मात् स एवेवरो वाग्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्रा-

स्तुतकारः । अतः प्रबोध इति । नाडीपुरीततोः स्थायुत्थानापादनत्वान्न-
प्राप्तं न सुप्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मादुपाधिकत्वे जीवस्य अस्माभेदादीपाधिक
एव भेद इति त्रिवेदाद्याप्यायाभेदविहित इति स्थितम् ।

स एव कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः सुप्तौ उपाधिनामात् कर्मानुसृ-
तिशब्देर्दर्शनाच्च संशये सतप्राप्तात् अस्माभ्यो जीवस्यात्मानवृत्तेर्भावे
सुप्तप्रस्थानमित्युक्तमयुक्तम् । सुप्तादन्वेष्यायुत्थानवृत्त्येन सुप्तप्रस्था-
नापादित्वान्नत्वस्यापि दितशेषवत्तया निश्चायकानापादनत्वमिति
दर्शयत्युक्तम् । तस्याः पुनरित्यादिना । पूर्वपक्षे प्राप्तेर्वर्त्यं सुप्तप्राप्ता-
वन्तरादधिक्यवृत्तिविधिः, विद्वान्ने तु अज्ञानमत्तत्वात् तस्या स्थित्या ज्ञानवत्त्वेन

ते इदमाह । स एव तु जीवः सुप्तः स्वास्थं गतः पुनरुत्ति-
 ष्ति नाव्यः । कस्मात्, कस्मिन्नुत्तिष्ठति शब्दविधिष्वः । विभज्य
 हेतुन् दर्शयिष्यामि, कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात् तावत् स एवो-
 त्यातुमर्हति नाव्यः । तथा हि पूर्वेष्वनुष्ठितस्य कर्मणोऽप-
 रित्यु, शेषमनुष्ठितम् इत्यने, न चाव्ये न सामिकृतस्य कर्म-
 णोऽव्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति अतिप्रसङ्गात्, तस्मा-
 देक एव पूर्वेष्वनुष्ठितेष्वेकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते ।
 इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतौतेऽहम्ब्रह्मदोऽप्राप्तमिति
 पूर्वानुभूतस्य पश्चात् स्मरणं चन्द्रस्योत्थाने नोपपद्यते, न
 अन्यदृष्टमव्योऽनुवर्तुं अर्हति । 'सोऽहमस्मि' इति चात्मा-
 तुम्भरवशात् आन्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्दे भव्य तस्मैवोत्था-
 नमवगम्यते 'तथा हि पुनः प्रतिव्यायं प्रतिव्योम्बा द्रवति
 वृक्षान्ताद्यैव रमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छत्य एतं वृक्षा-
 लोकं न विन्दन्ति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा टको वा
 वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद् यद्वव-
 न्ति तत्तदा भवन्ति' इत्येवमाह्वयः शब्दाः स्वापमवोधाधिकारे

पुनस्तस्यैवोत्थानावस्थानादुत्थाननाशात् ज्ञानावेवेति फलं ईदृशो वेत्तु-
 नियमदायीवीर्यः । 'त चाव्यो वेतेऽहं पूर्वापचः । ज्ञानं विना बुद्ध्याद्यु-
 पधेयतुल्यनाशावाप्याद्या बुद्धोपहितो जीवः सुप्तौ चारणात्मना स्वि-
 त्तस्यैव आत्मनोऽनुभवसंख्याकीतेऽपचित उचिततीति विद्वान्भवति ।
 ५ एतत्त्वित्यादिना । 'वामिकृतस्याहंजनक' एकस्मैव ज्योतिरोपादेर-
 नेत्यजमानसंवापतोऽतिप्रसङ्गः । अतिसुखादनुवर्तयिता प्रत्यभिज्ञानात् ।
 ६ ज्ञानमिति । 'अज्ञानं ज्ञानं चाव्यः । जीवि' तत्तद्विद्वत्त्वानं प्रति

पठिता नाम्नामरोत्याने सामञ्जस्यमोक्षः । कर्मविद्याविधि-
 म्यद्वैतमेव भव्यते, अन्यथा हि कर्मविद्याविधयोऽनर्थका-
 स्तुः, अन्योत्थानपक्षे हि सुषुप्तमात्रो मुच्यते इत्यापद्येत्, एवं
 चेत् स्यात् वद किं कालान्तरप्रलेन कर्मणा विद्यया वा
 कृतं स्यात् । अपि चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरास्ते
 व्यवहरमाणा जीव उत्तिष्ठेत् तत्तद्व्यवहारलोपप्रसङ्गः स्यात् ।
 अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत कल्पनानर्थक्यं स्यात्, सो हि यस्मि-
 न् शरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति, अन्यस्मिन् शरीरे सुप्तोऽ-
 न्यस्मिन् उत्तिष्ठति इति कीदृशां कल्पनायां सामः स्यात् । अथ
 मुक्त उत्तिष्ठेत् अन्तवान्मोक्ष आपद्येत्, निवृत्त, विद्युत्स्व च
 पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतन्नेच्छरोत्थानं प्रत्युक्तं, निवृत्ति-
 वृत्ताविद्यत्वात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रवायो च दुर्निवा-
 राव्योत्थानपक्षे स्यातां, तस्मात् स एवोत्तिष्ठति नान्य
 इति । यत्पुनरुक्तं 'यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलविन्दो नो
 वर्तते' यच्चते एवं सति सम्यक् जीवो नोत्थतितुमर्हतीति
 तत्परिच्छिद्यते । युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जलविन्दोरनु-

निवृत्तं नवनं यथा भवति तथा प्रति बोधान्नमति ज्ञानरक्षणेति युक्तार्थं
 न विन्दुवीक्ष्यज्ञानवश्यात् सुप्तोत्थाननिवृत्तं कृतः, इह पूर्वप्रबोधे
 भवति न एव तदोत्तरप्रबोधे नवनीतिरर्थः । विधिं व्याचष्टे । कर्मेति
 च एवोत्तिष्ठतीति विधीयतेत्यर्थः । कर्मैवेत्युक्तं युक्तान्तरवत् । य-
 नेत्यादिना । अन्योत्थाने सुप्तादेर्न पूर्वकर्मकार्यतीतमुक्तसुप्ताद्यानः
 पूर्वसुप्तजीवकृतकर्तृत्वाद्ये तदर्थः । पूर्वपञ्चुक्तं इत्याद्यं वैयर्थ्येन दूषयति
 यत् पुनरित्यादिना । अत्रादिव्यापकमि विवेचनं प्राक्कृतस्यापेक्षः रीत-

द्वयं, इह तु विद्यते विवेककारणं, कार्यं च विद्या चेति
 वैयर्थ्यम् । इत्युक्ते च दुर्विवेचनयोरपि अस्मात्प्राप्तौ यैः
 क्षीरोदकयोः पृथग्द्वयोर्होत्रेण विवेचनम् । अपि च न जीवो
 नाम कश्चित् परस्मादात्मनोऽन्यो विद्यते यो जलविन्दुरिव
 जलराशिः सतो विविचेत, सदेव तपाधिसम्पर्काज्जीव
 इत्युपपद्यते इत्यसक्तत् प्रपञ्चितम् । एवं सति यावदेकी-
 पाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः, उपाध्वन्त-
 रगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः, स एवायमु-
 पाधिः स्वापमशोधयोर्वीजाद्गुणव्यायेनेत्यतः स एवं जीवः
 प्रतिबुध्यत इति युक्तम् ॥

मगधेऽहं सम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

अस्ति मुन्यो नाम यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति,
 स तु किमवस्य इति परीक्षायामुच्यते, तिस्रस्तावदवस्यः
 शरीरस्य जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तिमिति ।
 चतुर्थी शरीरादपस्यः, न तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य

करोतीति कला इत्यात्मनाह । इत्युक्ते चेति । प्रज्ञाभेदात् जीवस्य जग-
 त्त्रिगुणव्यभिचारात् । अपि चेति । अभेदे 'व शान्तो वोत्तिष्ठति' इति
 चिन्तानवस्थाय इत्यात्मनाह । अहिभेदेन जीवभेदाद्विज्ञेयत्वात् । एवं सतीति ।
 सुषुप्तेः मुक्तिशान्तेः चतुर्थं सुषुप्ताभिभेदादेकजीवस्य व्यवहारो न सादृश्यत
 याह । स एवास्ति । अतएव सात्मना तिरस्तेऽप्येवाधिरित्युक्तं ॥

अतस्मान्मादात्मनः पितृणां मूर्च्छायां विवेचयति । मगधेऽहं सम्पत्तिः
 परिशेषात् । मूर्च्छां प्रविश्यात्मानं वा वा वृत्त्यात्मना चेति अवस्था-
 पदपदविहोर्लक्ष्यं तद्वैयर्थ्यात् । अत्र ते कोऽस्ति प्रतिबुध्यमानोऽस्ति

मृती सृती वा प्रसिद्धास्ति, तस्मात्तत्त्वज्ञानिवापत्तानाम-
 न्यतमावस्था सूक्ष्मेत्येवं प्राप्ते मूमः । न तावन्मुक्तो जागर्ति-
 तावन्तो भवितुमर्हन्ति, न हि चक्षुर्निद्रावैर्विवक्षानीयते ।
 स्यादेतत् इषुकारव्यायेन मुक्तो भविष्यति, अथेष्टुकारो जा-
 पदपि इत्यासक्तमनस्तथा नाभ्यान् विवक्षानीयते एवं मुक्तो
 मुञ्जलसम्पातादिजनितदुःखानुभवव्ययमनस्तथा जापदपि
 नाभ्यान् विवक्षानीयते इति । न, अचेतयमानत्वात् । इषु-
 कारो हि व्यापृतमना ब्रवीति इषुमेवाहमेतावन्तं कालं
 उपलभ्यमानोऽभूवमिति, मुग्धस्तु लब्धसंछद्मो ब्रवीति अर्थे
 तमसि अहमेतावन्तं कालं प्रचिन्नेऽभूवं न किञ्चिद्व्याप्ते-
 तितमिति । जापतयैकविषयासक्तचेतसोऽपि देहो विधी-
 यते, मुग्धस्तु देहो धरण्यां पतति, तस्मात् न जागर्ति
 नापि स्वप्नं पश्यति, निःसंछत्वात् । नापि मृतः, प्राणो-
 षण्योर्भावात् । मुग्धे हि जस्तो मृतोऽयं स्यात्, न जागर्ति
 इति संशयाना उच्यते नास्तीति हृदयदेशमाश्रित्य नि-
 यार्थं, प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादिभ्यः, यदि प्राणोऽ-
 कीरस्ति त्वं नावगच्छन्ति ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहना-

हमप्राप्तेदवहित्वेवज्ञानभावाविशेषणं लिङ्गेन सुषुप्तेरेव सूक्ष्मेति प्रत्युप-
 जीनात् सुषुप्तेर्नर्गता सूक्ष्मेति इत्यात्मवद्वत्तया पूर्वपक्षबाध । तिस्रस्तप-
 दिति । पूर्वपक्षे प्रविष्टावस्थात्, प्रयत्नात्ततो सूक्ष्मेति विवेकायं ब्रह्मविधिः
 प्रकृतं, विज्ञानं प्रत्यक्षब्रह्मब्रह्मविधिः भेदः परित्यज्यं दर्शनं विज्ञानवति
 न तावदित्यादिना । जापदपि जागरावन्तोऽप्येतदर्थः । नैमित्तिकजन-
 यत्वं देहधारणं तस्यास्ति न मुग्धत्वेति नैमित्तिकज्ञा युज्यते । नैमा-
 दिना । सूक्ष्मावा कान्तराज्ञेदुक्तं अत्रवृत्तिभ्यां भेदभावः । नापीत्यादिना

तरतो न जरा न सुतुर्गम्योको न सुकृतं न दुष्कृतम् इत्या-
दि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः कृत्स्नसुखदुःखप्रत्य-
योत्पादनेन भवति, न च सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययोवा
सुषुप्ते स्थिते, सुषुप्तेऽपि तौ प्रत्ययो नैव स्थिते, तस्मादुपा-
धुपथमात् सुषुप्तवत्त्वेऽपि कृत्स्नसम्पत्तिरेव भवितुमर्हति
नार्हसम्पत्तिरिति । यतोच्यते न ब्रूमो सुषुप्तेऽसम्पत्ति-
जीवस्य ब्रह्मणा भवति इति, किं तर्हि यद्वै न सुषुप्तपक्षस्य
भवति सुषुप्तत्वं यद्वै नाद्वयान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शने च
मोहस्य स्थापेन साम्यवैषम्ये । द्वारद्वैतकारणस्य यदात्म-
सावशेषं कर्मभवति तदा वाङ्मनसं प्रत्यागच्छतः यदा तु
निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्मावापगच्छतः, तस्मा-
दर्हसम्पत्तिं ब्रह्मविद् दृच्छन्ति । यस्मिन् न पञ्चमी काचि-
दवस्था प्रसिद्धासीति, नैव दोषः, कादाचित्कीयसम्पत्ति-
न प्रसिद्धा स्यात्, प्रसिद्धा चेवा सोकायुर्वेदयोः । अहं-
सम्पत्त्युपगमाच्च न पञ्चमी गम्यत इत्यनवयवम् ॥

कर्मावस्थान्ते पुनरुत्थानं कर्मावस्थावद्वा तत्कार्याभावात्तदवस्थान्तेऽपि विनाशः ।
जीवे जीति । ब्रह्मणा कृत्स्नसम्पत्तिमहीकृत्य परिहरति । न ब्रूम इति ।
सुषुप्तत्वं हि सुषुप्तस्याहं न निःसंशयादिपक्षो न साम्येन सम्पत्तिं भवति,
नरस्यस्याहं न कल्यादिना सम्पत्तिमिच्छेत्सम्पत्तिरित्यर्थः । इतोऽपि सुषुप्ति-
वैषम्यमिच्छाह । द्वारद्वैति । अप्रतिष्ठमङ्गीकृत्योक्तं प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह ।
प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वेद्यब्रह्मणः । प्रविष्टौ कथं विचार इत्याशयः
पञ्चमत्वेनाप्रविष्टेरित्याह । अहं इति । सुषुप्तिव्यतिथिभ्यां वैषम्यकथा तदन्त-
र्भावाद्ब्रह्मैकानामित्यर्थः ।

यदाभिरवस्थाभिरविप्रत्ययार्थ इति विचार्यायादुक्तं तदाहं इत्यस्य दार्ष्ट-
निकपक्षित्युक्त्याः प्रमाणं तस्य निर्निवेश्यताह । न स्वान्तोऽपि परको-
भवतिहं कर्तव्यं हि । उद्देश्यत्वं यदार्थमिच्छावोपरयानन्तरं तत्कथं

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

येन ब्रह्मणा ह्युपादिषु जीव उपाधुपगमात् सम्बन्धते
तस्मिन्नेतन्मूलं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सम्बन्धवशलिङ्गाः
श्रुतयः ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मणां सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः'
इत्येवमाद्याः सविशेषलिङ्गाः, 'अख्यूलमनखलसमदीर्घम्'
इत्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिङ्गाः । किमासु श्रुतिषु उभय-
लिङ्गं ब्रह्म प्रतिपन्नमनुमान्यतरलिङ्गं, यदाप्यन्यतरलिङ्गं
तदापि सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते । तत्रोभय-
लिङ्गश्रुत्वमुपहात् उभयलिङ्गमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,
न तावत् स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते,
न चैकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतस्वे-
त्वभाष्यमनुं शक्यं विरोधात् । असु तर्हि स्थानतः पृथि-
व्यादुपाधियोगादिति, तदपि नोपपद्यते । न ह्युपाधि-
योगादप्यन्यदस्यास्य वस्तुनोऽन्यादस्यास्त्वभावः सम्भवति । न
हि स्वच्छः सन् स्पष्टिकोऽलक्तकादुपाधियोगादस्वच्छो

ब्रह्मविचारस्यावसरककृतिकाङ्क्ष । येनेति । निर्विशेषत्वं सविशेषत्व-
हेतुभवं लिङ्गते चाकस्ते बाधिता उभयलिङ्गाः श्रुतयः संबन्धी-
जत्वेन समीक्ष्यते । तथा विद्वद्ब्रह्मविशेषोभयवक्ष्यं सगन्धत्वं तथा
श्रुतिप्राप्त्याप्युपपद्यते ब्रह्म त्वेवमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । निर्विशे-
षमेव रूपमेव त्वेवमिति विद्वद्ब्रह्म । एवमिति । किमुपपद्यते सतः
उत सतो विद्युत्स्य सर्वगत्वादिविशेषः उपाधितः सतः आहोस्त्व
सतः सविशेषमेव ब्रह्मेति, तन्माया निरस्य द्वितीयं सन्त्य दूषयति ।
असु तर्हीति । स्थानमुपाधि, ब्रह्मवि विशेषः सत्त्वतः श्रुतिपाधि-

भवति, स्वमसाकस्यादकचित्प्रतिविधौ, उपाधीना-
त्राविद्याप्रत्यक्षं पक्षोपपत्तत्वात् । स्वमसाकृतमरविद्युपरिचयेऽपि
समस्तविशेषरहितं निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपद्यन् न
तद्वपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मकल्पप्रतिपादकपरिणामादेः
'प्रशब्दमस्ययंमरूपमव्ययम्' इत्येवमादिव्याससमस्तवि-
शेषमेव ब्रह्मोपदिशते ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वयत्वात् ॥ १२ ॥

अद्यापि स्यात्, यदुक्तं निर्विकल्पकमिदमिदमेव ब्रह्म
नास्ति स्तः स्यान्ती वाभयल्लिङ्गत्वमस्तीति, तस्मिन्पद्यते ।
कस्मात्, भेदात् । भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मत्वात् आकारा
उपदिश्यन्ते 'वतुष्यात् ब्रह्म योऽयं ब्रह्म' ब्रह्म ब्रह्मनत्वा-
दित्येवम् । ब्रह्म तैलोक्यगरीरवैश्वानरगन्धोदितं ब्रह्म
इत्येवजातीयकाः । तस्मात् सविशेषत्वमपि ब्रह्मोभय-
गन्तव्यम् । ननुक्तं नाभयल्लिङ्गत्वं ब्रह्मत्वाः सम्भवति । त ।
अश्वमध्यविरोधः, उपाधिलतत्वादाकारभेदस्य, अस्मत्वा हि
निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्यतेति चेत् । नेति ब्रूमः ।

तथा स्फटिकवर्णवर्णवर्णवर्णः । उपाधेः ब्रह्मत्वेऽपि तत्त्वज्ञानं निश्चितं
इदं ब्रह्मणि तत्पाधीनां निष्ठात्वात् तत्त्वज्ञाने विद्येदो विद्येति किन्तु वा-
च्यमित्याह । उपाधीनामिति । इत्येव निरुद्धति । अतएव । सर्वस्य
विशेषस्य अस्मत्त्वादेवेत्यर्थः । विशेषणतैरेवमित्याह । सर्वस्य इति ।

अद्यापि इति भेदो विद्येयः, विशेषणतावपि विशेषणापि सुतेवमव-
रूपत्वं स्यादिति ब्रह्म व्याचष्टे । अद्यापि स्यादिति । पूर्वोक्तं निरोधं
कारयति । ननुक्तमिति । भेदमुक्तिप्राधान्यादभेदोपाधिरूपभेदोपा-

कुतः प्रत्यक्षमुक्तमस्मात् । प्रत्यक्षमिदं हि चनेदमेव
ब्रह्मणः भावयति आत्मन् 'वचामस्यां पुत्रियां तिस्रोमयी-
ऽस्यतमः पुत्रोऽवमेव स योऽस्यमाया' इत्यादि । अतश्च न
भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रोक्त इति शक्यते वक्तुं, भे-
दस्योपासनावर्थादभेदे तात्पर्यात् ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैव' भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेवैके शा-
स्त्रिनः समामनन्ति-

"मनसैवेदमामन्त्रं नेह नानास्ति किञ्चन ।

सृष्टोः स सृष्टुमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" ॥ इति ॥
तथाप्येऽपि 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्वं' प्रोक्तं
त्रिविधं ब्रह्मभेदतः इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृत्व-
मस्य प्रपञ्चस्य नञ्चैकसंभावतामधीयते, कथं पुनराकार-
वदुपदेशिनीयनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु
मतीयनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमित्ये तदु-
त्तरं पठति ॥

रादयोऽपि इति वक्तव्यार्थः । विज्ञापयित एव रूपभेदो ब्रह्मबुध-
यते भवान्भेदतोपाधिबोधात् सत्यविषयरूपवत्तया ब्रह्मणो भेदो भवति-
ति । आद्योऽस्यदिकविधिः द्वितीये भेदस्यैव दृश्यते । तेन ब्रह्म इति ॥

इत्येकमभेदपूर्वकमभेदस्यैव निर्विरोधं तत्त्वमिति वक्तव्यमाह । अपि
चेति । भोक्ता भोग्यं भोग्यं चत्वारि तयोः प्रेरितारानीत्यर्थं च मत्वा
विचार्यते नैकं प्रोक्तं तत्रैव त्रिविधं ब्रह्मभेदं जानीयादित्यर्थः । द्वि-
तयेऽपि तयोः निर्विरोधत्वं किं भिन्नाकारमिति शङ्कते । कथं पुनरिति ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १३ ॥

रूपाकाररहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपा-
दिमत् । कस्मात् तत्प्रधानत्वात् । 'अस्त्वसमन्वयस्य
दीर्घः, अथन्दमस्त्वस्यमरूपमव्ययः', आकाशो वै नाम ना-
मरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वज्र, दिव्यो ह्यमूर्तः पु-
रुषः सवाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः, तदेतद्वज्रापूर्व्यमनपरमन-
न्तरमवाङ्मयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमादीनि हि
वाक्यानि निष्पञ्चब्रह्माकृतस्वप्रधानानि नार्थस्तरप्रधा-
नानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं 'तत्, समन्वयात्' इत्यत्र । तस्मा-
देवंजातीयकेषु वाक्येषु यद्यान्युतं निराकारमेव ब्रह्माव-
धारयितव्यं, इतराणि त्वाकारवद्वज्रविषयाणि वाक्यानि
न तत्प्रधानानि उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि, तेष्व-
सति विरोधे यद्यान्युतमाश्रयितव्यं, सति तु विरोधे तत्प्र-
धानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति इति । एष विनि-
गमनायां हेतुः येनोभयास्त्रपि श्रुतिषु सतीत्यनाकारमेव
ब्रह्मावधारयते न पुनर्विपरीतमिति का तर्हि आकारवहि-
षयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह ॥

तत्परातिपत्तिविरोधे तत्पदं वक्तव्यमिति आहो निष्पञ्च इत्याह
अरूपवदेवेति । उपासनेपरवाक्येषु आकारे तात्पर्याभ्यासे हि देवताभि-
यन्नुपदाकारविहितास्तु निष्पञ्चपरश्रुतिविरोधात् नैवमिह । तेन
कृतीति ॥

प्रकाशवद्भावेयर्थीत् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरशान्द्रमसो वा विद्ययाप्यावतिष्ठमा-
नाऽह, व्याधुपाधिसम्बन्धानेषु क्लृप्तवत्तादिभावप्रतिपद्य-
मानेषु तदावमिव प्रतिपद्यते एवं ब्रह्मापि पृथिव्यादुपा-
धिसम्बन्धात् तदाकारमिव प्रतिपद्यते, तदात्मन्मनो ब्रह्मण
आकारविशेषोपदेश उपसर्गार्थो न विरुध्यते, एवमवैयर्थ्य-
माकारवद्वन्निवयानामपि वाक्यानां भविष्यति, न हि
वेदवाक्यानां कस्यचिदर्धवत्त्वं कस्यचिदनर्धवत्त्वमिति
युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात् । नन्वेवमपि यत् पुर-
स्तात् प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादपुनर्भवलिङ्गत्वं ब्रह्मस्योऽ-
स्तीति तद्विरुध्यते, नेति ब्रूमः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुध-
र्मतानुपपत्तेः, उपाधीनां चाविद्यावत्पुनःस्थापितत्वात् ।
सत्यमेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार
इति तत्र तत्तावोचाम ॥

कस्मिन्मते कारकाद्यत्वाच्च सप्रपञ्चत्वस्यैवो दुर्बला इत्याह । प्रका-
शश्चेति । नन्वाकारवाक्यानामुपाधिकल्पितसर्वगत्वत्वादिनार्यवत्त्वं हि-
मिति वक्ष्यते वैयर्थ्यविशेष्यतानु । तत्ताव । न हि वेदवाक्यानामिति ।
नन्वेवमपीति उक्तरीत्योभयवृत्त्याङ्गीकारेण सुतीर्णं व्यवस्थिते त्वपीत्यर्थः ।
उपाधीनां कल्पितत्वादौपाधिकस्य सत्त्वत्वासुपपत्तेर्न सत्त्वसुपवर्द्धयत्वमिति
पर्युक्तं संव्यति सत्त्वं निर्दिष्टेयत्वं निष्ठा सविशेषत्वमिदं प्रकृतं इत्याह-
यदपत्त्याङ्गीकारेण न पुनोपरविरोध इत्याह । नेति ब्रूम इति ।
इतस्तु निष्ठायां शान्तेन वाचादुपासनादिव्यवहारो न कदाचित्प्राप्य
वाधात् प्रागेव च इत्याह । सत्यमिति ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म 'स यथा सैश्वर्यधनोऽनन्तरोऽवाहः कृतस्त्री रसधन एवैव' वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाहः कृतस्त्री प्रज्ञानधन एव' इति । एतदुक्तं भवति, आस्यामनोऽन्तर्वहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति, चैतन्यमेव तु निरन्तरमप्यस्वरूपं, यथा सैश्वर्यधनस्यान्तर्वहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरन्तयेवायमपीति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषं 'अथात आदेशो नेति नेति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या । वाचोऽलिना च ब्रह्म पृष्टः सन्नवचनेनैव तद्विप्रोवाचेति श्रूयते 'स होवाचाधीहि भगवो ब्रह्मेति' । तृष्णीञ्च बभूव तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच ब्रह्मः

यतः श्रुतिश्चैतन्मात्रमाह अतश्च विशेषो मिथ्येति सूत्रार्थमाह आह चेति । सैश्वर्यधनो लवणपिण्डः ॥

किञ्च श्रुतिस्त्वस्योः परनिषेधेन ब्रह्मोपदेशात् निष्पन्नं ब्रह्मेत्याह । दर्शयति चेति । अथ इतोऽज्ञानान्तरं साक्षात्तत्वाच्चेति नेति उपदेशः क्रियत इत्यर्थः । अथि अन्यत् पुनः पुनरधीहि भी इति निर्वचकारिणः तं द्वितीये तृतीये च प्रश्ने तृष्णीभावं त्यक्त्वा उवाच । उपशान्तो निरुणहन्तः । तृष्णीभाव एतत्परमिति मौल्यं अर्थं शङ्क्यार्थकः । तृष्णीभावं तत्र भवतीत्यभादिकत् । अत इन्द्रियवेद्यम् । अतः परोऽज्ञानोऽप्रकाशत्वादित्यर्थः । सर्वभूतगुणादिः

खलु त्वन्तु न विजानामि उपशान्तोऽयमात्मा' इति । तथा
मृतिष्वपि परप्रतिपेक्षेनैवोपदिश्यते-

“ज्ञेयं यत् सर्वप्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न क्षिप्तवानमुच्यते” ॥

इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नार
दमुवाचेति स्मर्यते-

“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ।

सर्वभूतगुरुर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि” ॥ इति ।

अत एव चोपमासूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चेतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्म-
नमासीतः परप्रतिपेक्षेनोपदिश्योऽत एव चास्योपाधिनि-
मित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादि-
वत् इत्युपमोपादीयते मन्त्रशास्त्रेषु—

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिक्षा बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमज्ञोऽयमात्मा' इति ।

गन्धादिभिर्युक्तं मां मूर्तिमन् पश्यसीति यस्या माया अत एव सङ्गीतो
भगवानिति मां इष्टुं शर्कसि वस्तुतो ह्येतासीतत्वादित्यर्थः ॥

किञ्च यथा जलादुपाधिकल्पितः सूर्यश्चन्द्रादेर्भेदवत्तन्नादिर्भेद एव
भाष्येन इति दृष्टान्तः । इति च निर्विशेषं तत्त्वमित्याह । अत एव
चोपमेति । अक्षरित्वाकारेण सूर्यस्याभासत्वाद्योतनाय सूर्यकेति क-
प्रत्ययः । यथायं ज्योतिर्मेयो विवस्वान् सत एकोऽपि घटभेदेन भिक्षाः

“एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” ॥

इति चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते ॥

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ १८ ॥

न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् ।
सूर्यादियो हि मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकटदेशं मूर्तं जलं
गृह्यते तत्र युक्तः सूर्यादिपतिविम्बोदयः न त्वात्माऽमूर्तौ न
चात्मात् पृथग्भूता विप्रकटदेशाद्योपावयः, सर्वगतत्वात्
मर्वानन्यत्वाच्च । तस्मादपुक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिवि-
धीयते ॥

वृद्धिश्चासमाक्षमन्तर्भावादुभय

सामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात्, न हि ?
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कचित् किञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा
सारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते, सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकभावाच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनोपिकया
त्रलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्र-
त्ययोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते एवमजोऽयमात्मा देवः सप्रकाश एकोऽ-
व्यपाधिना भायया केलेष्वनुगच्छन् भेदरूपः क्रियत इति बोधना ॥

इहाहमनुगच्छन्नेव प्रत्यगद्वाक्यवत् । अम्बुपदिति । आत्मनो दृ-
ष्टत्वात् दूरस्थोपाध्यभावाच्च भायया बुद्ध्यादिषु प्रतिविम्बभेदो न युक्त
इत्यर्थः ॥

उपाध्यन्तर्भावेन तत्कल्पितवर्धवत्त्वमत्र विवक्षितांशको न साध्येन स-
माधानशक्यम् । दृष्टिस्तसि । दृष्टान्तवाक्येऽपि नीक्ष्यमाणः प्रति-

जनमात्रमुपन्यस्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ।
तदुच्यते । दृष्टिज्ञासभाक्कमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिवि-
म्बं जलवृद्धौ वर्धते जलज्जाले क्लृप्तं जलचलने चलति
जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति, न तु
परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति, एवं परमार्थतोऽविकृतमे-
करूपमपि सत् ब्रह्म देहादुपाध्यन्तर्भावात् भजत इवोपा-
धिधर्मान् दृष्टिज्ञासादीन्, एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
सामञ्जस्यादविरोधः ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपधाधिषु अ-
नानुप्रवेशः—

पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ॥

इति, 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति च । तस्माद्यु-

जिह्वं स्वबुद्ध्या कथं कल्पयत इत्याह । न चेदमिति । श्रूयते न कल्पयत
इत्यर्थः । श्रुतदृष्टान्तस्य सूर्यकादिषु इत्युपन्यासेन किं फलमित्यत
आह । शास्त्रेति । आत्मनो निर्विशेषत्वं फलमित्यर्थः । अविरोध
इति न वैषम्यमित्यर्थः । आत्मा प्रतिविम्बनूत्यः नीकरूपव्यत्वात् वायुवत्
इत्यनुमाने आकाशे व्यभिचारः । व्यत्यजते विदूराभाप्रतिविम्बदर्शना-
दुपाधिकरूपस्यत्वमपि क्वचिदनपेक्षितमिति भावः ॥

प्रवेशश्रुतेषोक्तानुमानबाध इत्याह सूत्रकारः । दर्शनाच्चेति । द्वि-
पदः पुरो ननु आदिदेहाद्युक्ते चतुष्पदः पुरः पञ्चान् कृत्वा पुरश्चकुराद्य-
मित्युक्तेः पुराणान् स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरी भूत्वा पुर उक्तानि शरीरा-
ण्याविशत् स च प्रविष्टोऽपि पुरुषः पूर्ण एवेत्यर्थः । तैत्तिरीयके लिङ्गस्य

कमेतत् अत एवोपमासूर्यकादिवदिति । तस्मात् निर्विक-
ल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं न विपरीतलिङ्गचेति
सिद्धम् । अत्र केचित् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति, प्रथमं ता-
वत् किं प्रत्यस्तमिति, शेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म उत प्रपञ्चवद-
नेकाकारोपेतमिति, द्वितीयस्तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे
किं सङ्गक्षणं ब्रह्म उत बोधलक्षणं उतोभयलक्षणमिति । अत्र
वयं वदामः सर्वथाप्यानर्थश्चर्माधिकरणात्तरारभस्येति ।
यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं
प्रथासः तेत्पूर्वगैव न स्थानतोऽपीत्यनेनाधिकरणेन निरा-
कृतमित्युत्तरमधिकरणं प्रकाशयच्चै त् व्यर्थमेव भवेत् । न
च सङ्गक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं, विज्ञान-
घन एवेत्यादि श्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । कथं वा निरस्तचै-
तनं ब्रह्म चेतनस्य जीवमग्रात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोध-
लक्षणमेव ब्रह्म, न सङ्गक्षणमिति शक्यं वक्तुं, 'अस्मीत्येवा-

पञ्चादुक्तेः पक्षित्वं मनव्यम् । एवं प्रतिविम्बभावेन भेदादेः कल्पित-
त्वात् निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वमतसुपसंहरति । तस्मादिति । एकदेशिज्या-
स्त्वासत्त्वापवति । अत्रेति । न स्थानतोऽपीत्यादौकमधिकरणं, तत्र
ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वे स्थिते किंलक्षणं ब्रह्मेति सन्देहे प्रकाशयच्चेतना-
दिहितोक्तमधिकरणं प्रवृत्तं न सङ्गपमेव ब्रह्म किन्तु प्रकाशयच्च विदू-
पञ्च । कुतः, अत्रैव्यात् । सत्त्वं ज्ञानं सदेव सोम्येतदुभयवस्तुतेर्द्विषये
ब्रह्मण्यर्थत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । आह च तन्मात्रं सत्त्वात्
ब्रह्म । श्रुतिराह ज्ञानस्य सत्तानतिरेकादिति । इदं द्वितीयमधिकरणं
दूषयति । अत्र वयमिति । द्वितीयाधिकरणस्य किं ब्रह्मणोनेकदूपल-
निरासः कथं उत बोधरूपत्वनिरासः आहोषित् सत्तानिरासः इति वि-
कल्प्य सर्वथाप्यानर्थक्यं प्रपञ्चसमुत्पादो गतार्थतायाह । अत्र ता-

प्रत्यक्षं इत्यादिश्रुतिवैषम्यप्रसङ्गात्, कथं वा निरस्त-
सत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नायुभयलक्षणमेव ब्रह्मेति
शक्यं वक्तुं, पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् सत्ताव्यावृत्तेन
बोधनबोधव्यावृत्तश्च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य
तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येत । श्रुतत्वा-
ददोष इति चेत्, न, ऐक्यगानेकसुभावत्वानुपपत्तेः । अथ
सत्तैव बोधः बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिर-
स्ति इति यद्युच्येत तथापि किं सन्नक्षणं ब्रह्म उत बोधलक्ष-
णं उतोभयलक्षणमित्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात्,
सुवाच्यत्वेकाधिकरणत्वेनैतस्माभिर्नोक्तानि । अपि च ब्रह्म-
विषयासु श्रुतिस्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपक्षा-
स्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते अवश्यं वक्तव्येतरासां श्रुतीनां

स्ति । न हि द्वितीय इत्याह । न चेति । ब्रह्मणो बोधरूपत्वनिरासे
जडत्वाज्जीवाभेदश्रुतिबाधश्च स्यादित्याह । कथं चेति । न तृतीय
इत्याह । नापीति । सत्तानिरासे बोधस्य तत्त्वत्वं च स्यादित्याह ।
कथमिति । न च बोधस्य सत्तानतिरेकात् तत्त्वतेति वाच्यम् । सदुपोध-
पदस्य बोधानतिरेके यथोक्तत्वप्रसङ्गात् । एवं तिष्ठानं कलाभावेन दूष-
यित्वा पूर्वपक्षं दूषयति । नापीति । प्रसङ्गमेव । सत्तेति । व्या-
वृत्तत्वं भिद्यत्वम् । निष्प्रपञ्चैकैक्यत्वमिद्वान्निरोधात् भिद्योभयरूपत्वपू-
नेपकानुतामभिनयार्थः । उभयश्रुतिव्यावृत्त्यामिति शङ्कते । श्रुतत्वादिति ।
सर्वविशेषसु परस्परं भिन्नसत्ताबोधयोरेकमेवाभेदमहा श्रुतिश्रुतेर्नापि
न युक्त्याह । नेति । ब्रह्मणोभेदोक्तिः न वा व्याधौ श्रुतेरपि
विश्रुतत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोपानमिद्वान्तिम् । सन्निति द्वितीयं ब्रह्मेति ।
अथ सत्तैवेति । सदुपोधपदस्योपनिषद्भेदसि सन्नोपनिषत्परिच्छादार्थसो-

गतिः, तादर्थ्येन प्रकाशवञ्चेत्यादीनि सूत्राणि अर्थवत्तराणि
 सम्यङ्मुक्ते । यदप्याहुः आकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्च-
 प्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपक्षार्था एव न पृथगर्थी इति
 तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते । कथं ये हि परविद्याधि-
 कारे केचित् प्रपञ्चा उच्यन्ते 'यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता
 दशेत्यर्थं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चान-
 तानि च' इत्येवमादयः ते भवन्तु प्रविलयार्थाः, 'तदेतदंबुजापू-
 र्वमनपरमनन्तरमवाह्य' इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासना-
 धिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते 'यथा मनोमयः प्राणशरीरोः भारूपः'
 इत्येवमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं स 'कृतं
 कुर्वीतित्येवंजातीयकेन प्रकृतनैवोपासनविधिना तेषां
 कारादित्यर्थः । अथस्वरूपस्य पूर्वपक्षत्वं न स्यात् सिद्धान्तत्वात् । कि-
 न्चात्र संशयोऽप्ययुक्त इत्याहुः । तथापीति । एकाधिकरणप्रपञ्चत्वं
 कथं नैवानीतमत्र आहुः । सूत्रापीति । अथस्ते सूत्रमामदृशं वै ।
 अर्थवदिति । अथस्यापेक्षितगत्यर्थत्वे नोत्तरसूत्राणां पूर्वपक्षत्वं नास्ति-
 करणभेद इति भावः । आकारश्रुतीनां कल्पितकारो गतिरिति स्वमत-
 मुक्तं, प्रपञ्चप्रविलयवादिनस्तु 'मनोमयः प्राणशरीरः सत्त्वकायः' इत्याद्या
 कारश्रुतीनां तदतिराकारप्रविलयो गतिरित्याहुः । मनोमय इति कोऽर्थः,
 मनोऽतिरिक्तोपाधिभूत इत्यर्थः । एवं वा शरीरपदेन प्राणानिरिक्तोपाधि-
 निष्ठेष्टान्नसोऽप्यभावमितिः एवं सर्वे शब्दाः अकारप्रपञ्चपरा एवेति
 तन्मतमनूय दूषयति । यदपीतयादिना । किं नोऽयमप्युपकरणस्याना-
 नाकारशब्दाणां निष्ठेष्टपरत्वं उतोपासनाप्रकरणस्य नामपि तत्राद्यम-
 ष्टीकरोति । ये ह्येति । अथ जीवभावः प्राणस्तेष्वेव दश हरयो नि-
 पयः, हरवाद्दशेन्द्रियाणि प्राणिभेदापेक्षया शतानि बहुकाणि च तेषां
 नीचरात्रेदमाशङ्का । अयमिति । ईश्वर एव हरय इत्यर्थः । द्वितीय

मन्वन्त्यात् । श्रुत्या चैव जातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वे-
 ऽवकल्पमानेन सत्त्वयथा प्रविलयार्थत्वप्रकल्पने । सर्वेषाञ्च
 साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति 'अरुणवदेव हि तत्प्रधानत्वा-
 त्' इति विनिगमनकारणवचनमनवकः शं स्यात् । फलम-
 येषां यथापदेयं क्वचित् दुरितक्षयः क्वचिदैख्यगतिः क्वचि-
 त् कर्ममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति । अतः पार्थगर्थमेवोपा-
 सनाशक्त्यानां ब्रह्मवाक्यानाञ्च न्याय्यं नैकवाक्यत्वम् ।
 कथञ्चैवानेकवाक्यतोपेक्ष्यत इति वक्तव्यं । एकानि गीगप्रतीते
 प्रशब्दद्वयपूर्णमासवाक्य इदिति चेत्, न, ब्रह्मवाक्येयुनियोगा-
 भावात् । बलुमात्रपर्यवच्छाद्योति हि ब्रह्मवाक्यानि न नि-
 योगोपदेशीनोति एतद्विस्तरेण प्रतिपादितं तत्तु, सम-
 त्वयात् [वेदा० अ० १। पा० १ सू० ४] इत्यत्र । किमिषयकत्वात्
 नियोगोऽभिधीत इति वक्तव्यं, पुरुषो हि नियुज्यमानः
 कुर्विति स्वश्यापारे कस्मिंश्चित् नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपञ्च-
 दूषयति । न पुनरिति । मनोमखादिगद्गानां मुख्यहस्या गुणपरत्वमन्त्रे
 निषेधस्तथापि न युक्तेत्याह । श्रुत्या चेति । विज्ञाकारानाकारवृत्ति-
 र्वैविध्यं सति ब्रह्म नाकारमेवेत्यत्र किं विनिगमनमिति ब्रह्मोत्पत्त्यादस्त्व-
 नादिपुत्रीनां निराकारतात्पर्यमयः प्रकल्पति कथमार्थमिदं स्वत्वमर्थवत्
 भवति । सर्ववृत्तीनां निषेधार्थत्वे तु ब्रह्मोत्पत्त्यात् निवासकत्वत्वं व्यर्थं
 स्यादित्याह । सर्वेषाञ्चेति । अनूपासनाद्यवक्यानां स्वार्थं फलभावात्
 सफलनिषेधवाक्योपपत्तिरित्याह तस्य श्रुतत्वादाव्यपेक्षतेत्याह । फलम-
 योति । नैकैक्याभावाच्च नैकैक्यमतेत्याह । कथञ्चेति । व्यर्थं यद्द्वैतं ।
 एवेति । यथा फलवत् परमाप्तौ निबोर्गैक्यादङ्गप्रधानवाक्यानामेकवा-
 क्यता तथा तत्त्वावबोधकामस्य प्रपञ्चप्रविलयविषयक एवो निबोर्गरूपोः

प्रविलसो नियोगविषयो भविष्यति, अप्रविलापिते हि हेत-
 प्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्य-
 नोक्तभूतो न तत्प्रपञ्चः प्रविलाप्यः यथा स्वर्गकामस्य वागो-
 नुशातञ्च उपदिशन्ते, एवमप्यवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलसः,
 यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वं अवबुभुत्समानेन
 तत्प्रत्यनोक्तभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुक्ष-
 मानेन तत्प्रत्यनोक्तभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावं
 हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविला-
 पनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवति इति । अत्र वयं पृथ्वाः
 कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयः नाम, किमग्निप्रनापसम्पत्कृतं घृत-
 काठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः आहोष्विदेक-
 स्मिन् चन्द्रे तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवद्विद्याकृतं ब्रह्मणि
 नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र य-
 तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्यात्मिको वा-
 स्य पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स
 पुरुषमात्रेणाशक्तः प्रविलापयितुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽग-

धोऽस्तीत्याकारानाकरवाक्यान् ६. पात्रेकवाक्यतेत्यर्थः । नियोगविषय-
 दूषयति । नेति । विषयः यद्वृत्ते । ननु सृतेति । प्रत्यनोक्तं प्रतिबन्धकम् ।
 ननु प्रपञ्चप्रविलये ब्रह्मलये व्यादभेदादित्यत्र आह । ब्रह्मस्वभावे हि
 प्रपञ्च इति । कारणं हि कार्यस्य समूहं कृतः कार्यभावेऽपि कारणस्य
 न लयः घटभावेऽपि घटवर्तनादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य समूहस्य कश्चिन्मूल-
 नवो विधिरिति विकल्पप्रायः दूषयति । ननु यदि तावदिति । यदस्य
 प्रनादित्यर्थः सुखादिना च उत्पन्नमिति भावोनात् । नवोऽस्यवर्तिष्यद-

कविषय एव स्यात्, एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः
 कृतः इदानीं पृथिव्यादिशून्यं जगदभविष्यत् । अद्यावित्ता-
 ध्यस्तो ब्रह्मस्थेकस्मिन्नयं प्रपञ्चो विद्यया प्रविलाप्यत इति
 ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्यास्थानेनावेदयित-
 व्यं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्त्वत्वं स आत्मा तत्त्वमसि' इति ।
 तस्मिन्नावेदिने विद्यया स्वयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते
 ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलाऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत्
 प्रविलीयते । अनावेदिने तु ब्रह्मणि ब्रह्म विज्ञानं कुर्व प्रपञ्च-
 प्रविलयश्चेति शतकृत्वोऽप्युक्तेन ब्रह्मविज्ञानं प्रपञ्चप्रविलया
 वा जायेत । नत्वावेदिने ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपञ्चवि-
 लयविषयो वा नियोगः स्यात्, न, निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वा-
 वेदनेनैवोभयसिद्धेः, रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्पुरुषवि-
 ज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति, न च कृत-
 मेव पुनः क्रियते । निखीण्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवग-
 म्यते कीदो नाम स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्यात् ब्रह्मपक्षस्यैव

गत्याविषयोऽयं विधिः, किञ्च शुद्धादिमुक्त्या सर्वसक्तिः स्यादित्यर्थः ।
 द्वितीयसमस्य दूषयति । अथेत्वादिना । उपदेशजन्यज्ञानादेवाविद्यातत्त्वा-
 न्यप्रपञ्चमवशिष्टोर्निखीणो इत्यर्थः । किञ्च ब्रह्मज्ञानादौ विधिः किं
 ब्रह्मज्ञानात्तत्तत्तत्त्वं वा, वाच्यः अथकृत्वादित्याह । अनावेदिने स्थितिः द्विती-
 यं गच्छते । भवति । उपदेशादेव ज्ञाने ब्रह्मणि बाधत्वात्कारणैतबाधयोः
 सिद्धे विधिदेवार्थसिद्धयै विधिना कर्तुमयोगादित्याह । नेति । एवं विष-
 याभावात् निखीणभावावस्था निखीणभावात् नदभावात् । निखीण्योऽपि
 ति प्रपञ्चावस्थान्तो ब्रह्म केवर्चः, आद्यो जीवनावाधिभूतः' द्वितीये

वा प्रथमे विकल्पे निष्पृष्टमङ्गतत्त्वप्रतिपादनेन दृष्टिव्यादि-
 वज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपञ्चप्रविलस्ये नियोग
 उच्येत कस्य वा नियोगनिवृत्तया मोक्षोद्भावस्य उच्येत ।
 द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं
 त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावात्
 नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकार-
 पठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधा-
 नाः भवन्ति, लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु
 निर्देशेषु प्रविधानमात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षात् ज्ञानमेव
 कुर्वति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्ज्ञातमे कदाचि-
 त् न जायते, तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो
 ज्ञापयितुकामेन, तस्मिन् दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथा-
 प्रमाणञ्च ज्ञानमुत्पद्यते । न च प्रमाणात्तरेखान्ध्याप्रसि-
 ष्ठेऽन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्निन्द्याह-
 मित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यात् न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसो
 नियोज्यादिविधिः । तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह ।
 द्रष्टव्यादिशब्दा इति । ननु कृतं ज्ञानं त्वत्का तस्यावगम्यापारविधिः किमि-
 ति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषकत्वसाध्यादिशब्दाः । ज्ञेयाभिमुख-
 स्यापीति । किञ्च ज्ञानविधिवादिना ज्ञेयं ब्रह्मावयवं वेदान्तोद्गीर्ण-
 विप्रबानवबोधे विधिबोधायोगात् । तथा च वेदान्तदेव ज्ञानोत्पत्तेर्विधा-
 नवर्णयित्वाह । तस्मादिति । तं ज्ञानार्चनं प्रतीत्यर्थः । ननु तस्य
 ज्ञानमन्त्राकारकं पिधिरर्थवार्जितं चेत्ताह । न चेति । मन्त्रमन्त्रिर्गोविदिति
 प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पद्यमानं ज्ञानं तस्मिन् ध्यायेदिति विधिवान्ध्या इति
 वक्ष्यत इत्यत आह । यदीति । अन्यथापीः कतिवाध्या वेत्तिर्गोवि-

मा क्रिया स्वयमेव चेदव्यवस्थित्ये तन्नास्तिरेव स्यात्, ज्ञानस्तु
प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च, न तन्निधोमशतेनापि कारयितुं
शक्यते, न च प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते, न हि तत्पु-
रुषतन्मं वस्तुतन्ममेव हि तत्. अतोऽपि नियोगाभावः, कि-
ञ्चाव्यत् नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यति आम्नाये यदभ्युपगत-
मनियोज्यवद्भात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात्. अथ शा-
स्त्रमेवानिवोज्यवद्भात्मत्वमव्याचक्षीत तदवबोधे च पुरुषं नि-
युञ्जीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य दृश्यपरता विरुद्धान्यपरता
च प्रसज्येयातां नियोगपरतायां च स्तज्ज्ञानिरयुतकल्पना
कर्मफलवज्जलफलस्यादृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्त्विवमादयो

कति विभेदं चेत् आन्तिरेगतो धाम विना विधितो भानाविहेर्भानवस्तु-
तन्मे ज्ञाने विधिर्ह्येतेत्यर्थः । वेदान्तेषु विधिवादिनोऽन्यथ दूषणमस्ती-
त्याह । किञ्चाव्यदिति । ब्रह्मातीत्ये नियोगे च वेदान्तवाक्यस्य प्रा-
मान्यत्वाच्चारायभेदावाक्यभेदो विरुद्धान्यत्वादपामाख्यं चेति दूषयति ।
यथेत्यादिना । किञ्च स्तुतं ब्रह्म न स्तुतो विधिरेदानीं पु तत्कल्पने च
कर्मजस्यत्वाकोचस्यानित्यत्वसातिशयत्वादिप्रसङ्ग इत्याह । नियोगपरतायां
चेति । फलितमाह । स्तुतचेति । इदानीं प्रोढवादेन नियोगमङ्गीकृत्य
तदेकत्वं सङ्गच्छयति । अभ्युपगम्यमानेऽपीति । भिन्नक्रियावाचिष्यद्वः
यज्यान्तरं कृत्वा यजति ददातीति, तथेहापि वेदोपासीतेति शब्दभेदः ।
निर्गुणसंगुणभेदः प्रकरणभेदः सुकृद्भ्युदयफलभेद इत्येतैः प्रमासौर्नि-
र्गुणत्वानवगुणोपासनाविषयकयोगभेद इत्यर्थः । कथं तर्ह्येताक्रियाकोषु
नियोगेभ्यः मन्नाह । प्रवाजेति । एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रधानाधि-
कारात् सिद्धवाक्यकथापूर्विकादेकवाक्यतेत्यर्थः । इत्यादि निर्गुणसंगुणवि-

दोषाः नापि केनचित् परिहर्तुं शक्याः, तस्मादवयवमिति-
 शब्देन नञ्वाक्यानि न नियोगनिष्ठानि, अतश्चेकनियोग-
 प्रतीतेरेकवाक्यतेत्युक्तम् । अस्मद्गम्यमानेऽपि च नञ्वा-
 क्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्पद्यन्तीत्येषु सप्रपञ्चीप-
 देशेषु वाऽसिद्धं, न हि शब्दास्तरादिभिः प्रमादैः नियोग-
 भेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् ।
 प्रयाजदण्डपूर्णमासवाक्येषु तु अधिकारांशेनाभेदाद्युक्तमे-
 कत्वं न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाकारां-
 शोऽस्ति । न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्चविलयोपका-
 रिणो भवन्ति नापि प्रपञ्चविलयादयो गुणा भारूपत्वादिगु-
 णोपकारिणः परस्परविरोधित्वात् । न हि कतश्चप्रपञ्चप्रवि-
 लापनं प्रपञ्चैकदेशोपेक्षणञ्च एकस्मिन् धर्मिणि युक्तं
 समावेशयितुम् । तस्मादस्मदुक्त एव विभाग आकारवद्व-
 कारोपदेशानां युक्ततर इति ।

यत्रोरेकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु नेत्याह । न त्विहेति । उक्तान्मुद्रा-
 चिभेदान्निधो विशदार्थविद्योरोरङ्गाकित्वाधीनासु न नियोगैक्यम् । न च
 निर्मुक्ताविद्यानियोग एकपर्यवस्यत्यविद्यामन्त्रीकारादिति वाच्यम् । अतो
 विपरीतं पाण्डित्यमायुक्तं, विध्ययोग्यायामविधिरिति, तस्मात् ना-
 कारवाक्यानामाकारकसद्वारा निर्मुक्ताकौक्याक्यमागतिद्वयवितरेण किञ्च
 तेषां कर्ममाकारो गतिस्तदुपासयमाक्युक्तविधेः, निर्मुक्ताक्यानामा
 परमाद्यौक्यमवनिश्चयस्तदुक्त एव विभागः आधीनानि युक्ततर इति ।
 तस्मादिति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः

॥२२॥

हे वाच शब्दस्य रूपे मूर्ते चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्वच्च' इत्युपक्रम्य पञ्च महामूर्तानि इराश्वेन प्रविभज्यामूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहा राजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते, 'अद्यात् आदेशो नेति नेति न ह्येतस्यादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति । तच्च कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे, न ह्यनेदं तदिति विशेषितं किञ्चित् प्रतिषेध्यमुपलभ्यते, इतिशब्देन त्वन्न प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेति नेतीति, इतिशब्दपरत्वाच्चप्रयोगस्य । इति शब्दश्चायं सविहितात्मन्वचः एव शब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते "इति च न्यापाध्यायः कथयति" इत्येवमादिषु । सविहितश्चात्र प्रक-

प्रकृतौ निर्विकल्पकत्वात्तत्तत्तत् ॥ २२ ॥ ननु वाच्यत्वेन चद्रूपत्वमाह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति । एषिष्यते--जोभूतत्वं मूर्तं वाच्यत्वाच्चद्रव्यमूर्तेरिति रात्रिद्रव्यसङ्गा भूतद्रव्यमूर्तस्य सारः 'करवात्मा किरणमर्भो य एष एतस्मिन् सूर्यमण्डले पुरुषो यथासं दक्षिणेऽक्षिणि पुरुषः' इत्युक्तः, तस्य व्युत्पत्त्यानि स्वस्वरूपानि 'तद्यथा आहारजनं वाको यथा पाण्डुराविकं वसेन्द्रगोपः' इत्यादिना-भिरङ्गानि निश्चितानि, तत्र आहारजनं हरिद्रा तथा लिप्तं यत्नं ना-हारजनं वाय्वीर्यजनमित्येवम् अण्ववादि । किञ्चित् तु नृकृतिसुपमत्वं 'तथा सूर्यस्य सङ्गाभूतान्यमूर्तानि पञ्चीकृतानि मूर्तानि ततश्चामूर्तरसस्योक्तं इराश्वेन करवाको यथासमूहोऽस्मिन्निति व्याचक्षते । अथ कस्यदात्मकप्रपञ्चो-क्तान्तरं, अथ उक्तारोपणं निषेधार्थत्वाच्चेति नेतीति निषेधेनोपदेशः कियत् इत्यर्थः । नेतिशब्दार्थमाह । न हीति । एतन्मादात्मनोऽन्यत्वा-सीति नेतीत्युच्यते इत्यर्थः । नृत्वंतान्निराकारं नरं ब्रह्माणि इति

रससामर्थ्याद् परत्वं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः तच्च ब्रह्म यस्य ते ह
 रूपे, तत्र नः संशय उपजायते किमत्र प्रतिषेधो रूपे
 रूपवद्भीमयमपि प्रतिषेधति चाहोस्मिदेवतरं, यदाप्येक-
 तरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिगिनष्टि चाहो-
 स्मिद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिगिनष्टि इति । तत्र प्रकृतवा-
 विगेषादुभयमपि प्रतिषेधतोत्यागङ्गामहे । नो तौ प्रति-
 षेधौ विनैतिशब्दप्रयोगात्, तयोरेकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं
 प्रतिषिध्यतेऽपरिण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः । अथवा ब्रह्मैव
 रूपवत् प्रतिषिध्यते, तद्वि वाह्यमनसातीतत्वादसम्भाव्यमा-
 नसद्वावं प्रतिषेधात् नतु रूपप्रपञ्चः प्रयत्नादिगोचरत्वात्
 प्रतिषेधात्, अभ्यासम्यादरार्थ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, न ता-
 वदुभयप्रतिषेधः उपपद्यते शून्यवादप्रसङ्गात् । किञ्चिद्वि-
 परमार्थमानम्वापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु
 सर्पादयः । तच्च परिगिन्यमाने कस्मिंश्चिद्भावेऽवकाशः ।

विज्ञानरौक्षाः शुद्धाः । अत्र निषेध्यविशेषानुपपन्नत्वात् संशयमाह ।
 तत्र कोऽस्येत्वादिना । अत्र प्रयोगस्य नकारकोतिशब्दोपस्थापितवस्तुनि-
 लेषकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दात् निषेध्यतामान्यनकारपक्षे विशेषाकाङ्क्षायां
 प्रकरणादुपपन्नरूपविशेषकस्य निषेध्यत्वभावात् संशयसङ्काः पूर्वोक्तं निर्वि-
 शेधं ब्रह्म नास्ति इत्यालोपपन्नत्वात् पूर्वपक्षयति । तत्र प्रकृतत्वेति । पूर्वपक्षे
 तत्पदार्थाभावाद्वाक्यायीभेदाविहिः, विज्ञाने तद्विहितिरिति चक, विविध-
 ताननिषेधादर्शनात् सर्वनिषेधो न युक्त इत्यवस्था प्रकृत्यैव निषेध-
 इत्याह । अथ वेति । एकत्रह्यन्य एव निर्विधे न कारकवृत्तस्य कौनरका-
 मिश्रितेन व्याह । अभ्यासश्चिति । उत्पन्नमेव तावत् विज्ञानसुपपन्नते ।
 एवमिति । शुद्धप्रकृत्यैव इति वदन् प्रत्याह । अस्मितीति । अथेति

कृत्स्नप्रतिषेधे हि कोऽप्यी भावः परिग्रहिषेत्, अपरिग्रहिष्य-
माने चाव्यस्मिन्त्य इतरः प्रतिषेद्धमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धम-
शक्यत्वात् तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि
ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते, 'ब्रह्म ते बुवाणि' इत्युपक्रमविरोधात्,
'असत्त्वे स भवति असद्वृत्तिरिति वेद च' इत्यादिनिन्द्यावि-
रोधात्, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यवधारणविरोधात्, स-
र्ववेदान्तस्याकोप्यसङ्गाच्च । बाह्मनमातीतत्वमपि ब्रह्मणो
नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते, न हि महता परिकरवन्धेन
'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवमादिना
वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्यं तस्यैव पुनरभावाऽभिलष्येत,
प्रक्षालनाद्वि पङ्क्त्य दूरादस्यर्गनं वरमिति न्यायात् । अतः
प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन-
सा सह' इति । एतदुक्तं भवति बाह्मनमातीतमविषयान्तः-
पातिप्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं वक्ष्येति । त-
स्मात् ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति परिग्रहनिष्ठं वक्ष्येत्यव-

प्रतिषेधनमित्यर्थः । अधिष्ठानानुपपत्तेः तत्त्वसारूपहेत्वभावात् निषेधवा-
क्यार्थप्रमाणां स्यात् इदमत्र नास्ति इति लोके निषेधस्य अधिष्ठानस्यैव
प्रमितिदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यद्वाति तत्त्वदित्युक्त्यस्य भावार्थाभावाधि-
ष्ठानप्रमितिस्तदपवादः पूर्वभाष्यस्य अमत्यनिवृत्तेनार्थसत्त्वापत्त्यापात्तं अपवा-
दनङ्गीकारेऽप्युक्तं प्रत्यक्षस्य सत्त्वात्वापत्तेः निषेधानुपपत्तिरित्याह ।
अपरिग्रहिष्यमाये चेति । अधिष्ठानमनन्तं विना व्याप्तिनिषेधयोरसोमात्
अन्यथादौ न युक्तं यदाह्या पूर्वादिनः प्रकाशः दृश्यते । नापीति ।
देहात्मनिनामवक्ष्यौक्तिकमात्रप्राप्त्यैतस्य निषेधो युक्तः न वेदान्तप्रमित

गम्यमानम् । तदेतदुच्यते । प्रकृततात्पर्यं हि प्रतिषेधति इति ।
 प्रकृतं वदेतावत्त्वं परिच्छिन्नं भूताभूतं लक्षणं नञ्चो रूप
 तदेव गम्यं प्रतिषेधति । तच्च प्रकृतं प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन्
 पञ्चेऽधिदैवतमध्यात्मं च तज्जनितमित्येव वासनालक्ष्यमपरं
 रूपमभूतं रसभूतं पुरुषमन्वोदितं निष्कामाद्यपाययं माहा-
 रजनाद्युपमाभिर्दृष्टं, अभूतं रसक पुरुषस्य चत्वार्यष्टरूप-
 योमित्याहुरपञ्चेः । तदेतत् पदपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सविहि-
 तात्मन्मेनेति करणेन प्रतिषेधजनकं प्रत्यक्षमौद्यत इति
 गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषकत्वेन ब्रह्मा निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्
 ग्रन्थे न स्वरूपान्तरेण । प्रपञ्चिते च तदीये रूपवये रूपवतः
 स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रामं 'पञ्चात चाटिगो नेति
 नेति' इति । तत्र कल्पितरूपपत्त्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपा-
 वेदनमिदमिति निर्णयिते, तदास्यदं हीदं समसं पायं

ब्रह्मण इति भावः । तदुक्तं वाङ्मनसातीतत्वात् निषेधादहं ब्रह्मेति
 तत्त्वः । वाङ्मनसेति । ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वात् निषेधार्थं न हेतु
 किमर्थं तदुक्तमित्युक्तं आह । प्रतिपादनेति । उक्तार्थं सूत्रं बोध-
 यति । तदेतदिन्द्रादिना । 'हेषा च ब्रह्मणो रूपे' इति रूपवयस्यैव
 प्राधान्येन प्रकृतत्वाच्चेतीति निषेध इत्युक्तः । यन्मादित्यमन्त्रस्यैव पुरुष
 इति ब्रह्मात्म्यं प्राधान्येनोक्तमित्याह पुरुषो निष्कामा आकर्तृरवत्वकृत् ।
 भूतजनितत्वमानात् स्वप्नरूपवत्त्वमुतेचेत्याह । तज्जनितमेवेति । रूप-
 रूपाधोरभेद उक्तः । ननु वाक्यनामकं रूपमेव किमिन्द्रायजीवते प्रशि-
 त्तरूपमेव किं न स्यादित्युक्तं आह । यथैतरेवमेवेति । रूपवयस्यैव
 प्राधान्येन प्रकृतत्वे पञ्जितमाह । तदिति । प्रतिषेधोक्तमेव रूपवत
 इत्युक्तः । न चार्थतः प्राधान्यात् ब्रह्मणो निषेधः प्राज्ञो भूतगो नास्तीत्युक्तं

नेति नेतीति प्रतिषिद्धम् । ब्रह्मण्य कार्यस्य वाच्यारम्भस्य-
 द्यादिव्योऽस्यमेति नेति नेतीति प्रतिषेधनं न तु ब्रह्मणः
 सर्वकल्पनामूलत्वात् । न चावेयमाशङ्का कर्तव्या कथं हि
 शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः
 प्रतिषेधति 'प्रचालनादि पदस्य दूरादस्यर्गन वरं' इति,
 अतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति,
 लोकाप्रसिद्धस्त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रति-
 षेधित्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवष्टुं, हो
 चितो प्रतिषेधो यद्व्यामहान्यायेन हे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषे-
 धतः । यदा पूर्वं प्रतिषेधो भूतराशिम् प्रतिषेधति उत्तरा
 वासराशिमम् । अतवा 'नेति नेति' इति
 बोधेयनितीति यावत् किञ्चिदुपेक्ष्यते तद्वत् न भव-
 ति इत्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नैतत्
 ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् वीक्षयान्तु सत्यां
 समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधाद्विषयः प्रत्यगात्मन् ब्रह्मेति
 जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात् प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं

रात्रिनिषेधप्रवृत्तादिति भावः । किञ्चात्र ब्रह्मणः प्रतिपादित्वान्न निषेध
 इत्याह । प्रवृत्तते चेति । ननु ब्रह्मणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिस-
 म्भवात् कथं कल्पितत्वमिच्छत आह । तदास्यदमिति । उपादाने निषि-
 द्यस्यान्यत्र न स्थितिरित्यर्थः । अतु तु द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति
 तत्राह । युक्तमेति । स्थापितं हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्व्य-
 ष्टारिकं प्राप्तास्य न तत्प्रावेदकीमिति कृतकत्वतो निषेधाच्च विरोध इति
 भावः । ननु वस्तुत्वात् द्वैतवत् ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह । न
 विति । इति भावाभावावधारणादयस्यो निषेध इत्यर्थः । न चेत्तदादि

प्रतिषेधति परिशिष्टं ब्रह्म इति निर्णयः । इतश्चैष एव निर्णयः यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति 'अन्वत् परमस्ति' इति अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्वत् परमस्ति इति ब्रूयात् । तत्रैषाऽचरयोजना नेति नेतीति ब्रह्मादिष्व तमेवादेश पुनर्निर्वक्ति; नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः, न ह्येतस्मात् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्त्येति अतो नेति नेतीत्युच्यते न पुनः स्वयमेव नास्ति इत्यर्थः । तच्च दर्शयति 'अन्वत् परमप्रतिपिडं ब्रह्मास्ति' इति । यदा पुनरेवमन्तराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेति नेति प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादेयनादन्यत् परमादेयनं न ब्रह्मणाऽस्ति इति तदा ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् । अथ नामधेयं 'सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यं' इति हि ब्रवीति' इति, तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसमिति अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्यते तस्मात् ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसान इत्यध्ववस्याम् ॥

स्वार्थम् । यच्चोक्तं निषेधस्यां रूपं रूपि ब्रह्म च निषिध्यते इति तत्राह । ह्यौ चैताविति । उद्देश्यनिषेधादीनां सकृदासाध्ये ब्रह्माक्रमसम्बन्ध इति न्यायः 'यथासकृदुपलक्षणः समानासु' [पा० १। ३। १०] इति पाणिनिस्मृतिसिद्धः तेनात्र रूपद्वयोद्देशे न निषेधद्वयवर्धितत्वेऽर्थः । योऽप्यपक्षे सर्वदृष्टानिषेधाज्जिज्ञासाशान्तिरिति विशेषमाह । परिगणितेति । मूर्ते नाममूर्ते नेतीत्वं विशिष्यनिषेधे जिज्ञासा न चास्तीति इत्यर्थः । स्वत्वोपलक्षणम् । इत्येति । प्रतिषेधानुपपत्त्यै ब्रह्मास्तीति प्रवृत्तं भूयः पुनः परमस्तीति श्रुतिः साक्षादपि ब्रवीतीत्यर्थः । तच्चैत । अत्रादिष्टं ब्रह्म इत्यर्थः । अष्टमस्त्यत् ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्तत्प्रतिषिद्धात्, प्रपञ्चजातादन्यत् परं ब्रह्म तदस्ति चेत् कस्मात् न गृह्यत इति । उच्यते । तदव्यक्तमनिन्द्रियाद्याहं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् आह ह्येवं श्रुतिः 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा, स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते, यत्तददृश्यमग्राह्यं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्मे ऽनिरुक्ते ऽनिलयने' इत्याद्या । स्मृतिरपि 'प्रव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते' इत्येवमाद्या ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चैनमात्मानं निरस्तमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवगम्यते संराधनकाले पश्यन्ति इति, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः-

पराञ्चि खानि व्यतणत् स्वयम्भूः

तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैत-

दाहत्तचक्षुरदृष्टत्वमिच्छन्' ॥ इति ।

नवपादात्वात् ब्रह्म नास्तीति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे । यद्वत्तत्प्रतिषिद्धादिति । रूपाद्यभावादव्यक्तमिन्द्रियाद्याहं न त्वत्त्वादित्यर्थः । अन्यैर्देवैरिन्द्रबालरैर्न गृह्यत इत्यन्वयः ॥

तर्हि कदा साक्षादिति शङ्कैतत् सूत्रं व्याख्याति । अपि चैनमिति । स्वार्थः इन्द्रियैर्न गृह्यते अपि तु संराधनेन शास्त्रसंस्कृतमनुष्ठेयार्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रत्यागात्मनश्चित्ते प्रकर्षेण निधानं स्थापनं प्रणिधानं

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-
मानः' इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि—

“यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्” । इति—
चैवमाद्या । ननु सराध्यसंराधकभावादुपगमात् पराग-
गात्मनोरन्यत्वं स्यादिति नेतुमर्हते ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च

कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा प्रकाशाकाशसवित्प्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्र-
भृतिषु कर्मसुपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च
स्वाभाविकौमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एव
यमात्मभेदः स्वतस्त्वेकात्म्यमेव, तथा हि वेदान्ते च्छब्दामेना-
सक्तज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥

जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थः । स्वयम्भुरीश्वरः । आसीन्द्रियाणि ।
पराञ्चि नात्मपाङ्कजं कृत्वा व्यहृणन् नाशितवान् । स हि तेषां
नाशे यदसमर्थोपाहितया मर्ज्जनं तस्मान् तेषां तथा कृष्टत्वात् सर्वो
लोकः परागर्थमेव पश्यति नानरात्मानम् । कश्चित्, भीरो धीमानाह-
त्तचक्षुर्निबद्धेन्द्रियः शुद्धे चेतसि प्रत्यगात्मानं चास्मीत्यपश्यति मोक्षा-
र्थोत्सर्षः । ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ध्यानात्मसत्त्वोत्कर्षेण ध्यायन्तं
निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः पित्तमस्काः, तत्र हेतुर्जितश्वायत्वं
प्राणावामानवत्वं, युञ्जाना ध्यायिनः, योगात्मनः आत्मा योगात्मा ॥

यथा प्रकाशादेयः उपाधिषु भिद्यन्ते न स्वतः एवं प्रकाशश्चिदात्मापि
ध्यानादिकर्मण्युपाधौ भिद्यते स्वतस्तत्त्वार्थेऽप्यनेकसत्त्वमेव तत्त्वमसीत्येव
भ्यासादिति सूत्रवर्जना ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विधूय जीवः परेषानन्तेन प्राप्तेनात्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गं 'स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादि ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव साराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये । कचिज्जीवप्राप्तयोर्भेदो व्यपदिश्यते 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं' इति गन्तृ-गन्तव्यत्वेन 'यः सर्व्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च । कचित् तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते, 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकान्तः परिगृह्येत भेदव्यपदेशो निरा-लम्बन एव स्यात्, अत उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र

जीवस्य ब्रह्मात्मत्वफलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेतन्नाह स्वकारः । अतोऽनन्तेनेति ॥

भेदाभेदपूर्वपक्षस्यैवयस्य सकृत्तिमाह । तस्मिन्नेवेति । पश्चादित्वे-नाभेदः, कुण्डलात्मस्य सर्वावस्थानिर्गमस्य कुण्डलत्वेन भेदः, तथा जीवस्य ब्रह्मत्वेनाभेदो जीवत्वेन भेदः, यद्वा सूर्यप्रकाशयोरेकतेजस्यधर्मावच्छेदेन भेदाभेदः जीवपरयोरपि एकैकैवात्मत्वधर्मस्य भेदाभेदौ श्रुतिबलात् स्वीका-र्येति सूत्रद्वयार्थः । कुण्डलात्मं बलयाकारत्वं आजीगत्वं यन्त्राकार-

तत्त्वं भवितुमर्हति यथाहिरित्यभेदः कुण्डलाभोगप्रांशुत्वा-
दीनि च भेदः एवमिहापीति ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत् प्रतिपत्तयं, यथा प्रकाशः
मावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यन्तभिन्नावुभावपि तेजस्त्वा
विशेषात् अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवतः एवमिहापीति ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैव
तद्वितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वादबन्धस्य विद्यया मोक्ष
उपपद्यते यदि पुनः परमार्थत एव ब्रह्मः, कश्चिदात्माऽहि-
कुण्डलन्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रय-
न्यायेनैवैकदेशभूतोऽभ्युपगमेत ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य
तिरस्कृतुं मग्न्यत्वान्मोक्षशान्तवैयर्थ्यं प्रसज्येत । न च मो-
भावपि भेदाभेदौ इति मुख्यवद्वापदिशति अभेदमेव हि प्रति-
पादत्वेन निर्दिशति, भेदन्तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदति अर्था-
न्तरविवक्षया । तस्मात् प्रकाशवच्चावैशेष्यमित्येष एव
सिद्धान्तः ॥

त्वं, प्रांशुत्वं दीर्घदण्डाकारत्वं उद्धतमुखत्वं आदिग्रन्थार्थः ॥

विज्ञानसूत्रम् । पूर्ववद्देति । धर्मभेदेनैकवर्ण्यं वा भेदानेदस्तीकारे
भेदस्य सत्त्वात् भेदस्यानिवृत्तिः स्यात् । एतत्तु भेदाभेदस्तीकारे लोके
विरोधकयोर्भेद इत्यपि द्रष्टव्यं, तस्मात् विज्ञानसूत्रं विदेकरत्नं ब्रह्म तत्त्व-
दस्यैवमिति सिद्धम् ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यत्
चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्येवमादि
'अथात आदेशो नेति नेति तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्त-
रमवाह्यं' इति च । ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणात् ब्र-
ह्माभावपरिगेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

यदेतन्निरस्तममस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितं अस्मात् पर-
मन्यत् तत्त्वमस्ति नास्ति इति श्रुतिप्रतिपत्तेः संशयः,
कानिचिद्वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभाममानानि ब्रह्मणोऽपि
परमन्यत् तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव तेषां परिहारमभिधातुमय-
मुपक्रमः क्रियते, परमतो ब्रह्मणोऽन्यत् तत्त्वं भवितुमर्हति ।
कुतः, सेतु व्यपदेशात्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशात्,
भेदव्यपदेशाच्च । सेतुव्यपदेशस्तावत् 'अथ य आत्मा स से-
तुर्विधृतिः' इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं सङ्गीत-
यति । सेतुशब्दश्च 'हि' लोके जनमन्तानञ्चिदकारके

यदुक्तं नेति नेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु विविध्यत इति
तदुक्तम् । सेत्यादिश्रुतिभिर्वैकल्यनरास्तित्वं भानादित्यादिपति । परमत
इति । यद्यपि दुक्ताद्याधिक्ये सेतुशब्दो विधारकत्वेन गौणो व्याख्या-
नः तथाप्युन्मानादिश्रुतीनां गतिमजानतोऽयं पूर्वपक्षः, ततोऽन्मानादिश्रु-
तीनां मुख्यत्वात् सङ्ख्यं ब्रह्मेति फलं विज्ञात्वे तुक्तादित्यतस्तदवश्य-

सृष्टावादिप्रचयप्रसिद्धः इह च सेतुशब्दः आत्मनि प्रयुक्त इति
 लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति 'सेतुं
 तीर्त्वा' इति च तरतिशब्दप्रयोगात्, यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा
 जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति इति गम्यते, एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा
 अनात्मानमसेतुं प्राप्नोति इति गम्यते। उक्तानव्यपदेशश्च भवति
 'तदेतत् ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलं' इति । यच्च लोके
 उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्पापणादि ततोऽन्य-
 दस्त्वस्ति इति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽपुत्रत्वात् ततोऽन्येन
 वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते । तथा सम्बन्धव्यपदेशो भवति
 'सता सोमस्य तदासम्बन्धो भवति' इति 'शारीर आत्मा प्रा-
 ज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः' इति च, अमितानां च मितेन स-
 म्बन्धो दृष्टः यथा नगराणां नगरिण । जीवानां च ब्रह्मण
 सम्बन्धो व्यपदिशति सुषुप्ती । अतस्ततः परमन्यदमितमर्थः
 इति गम्यते । भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं गमयति, तथाहि 'अथ
 य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते' इत्यादित्या-

तिहिरिति विवेकः । ब्रह्मं ब्रह्मं सेतुत्वात् लौकिकसेतुवत् तीर्थत्वश्च-
 तेऽन्तेराह । सेतुं तीर्त्वा इति । जाङ्गलं वातभूयिष्ठमिति वैद्योक्तः वातप्र-
 चुरो देशो जाङ्गलं, इह तु देशभावो पाद्व्याप्तम् । दिशश्चतस्रः कलाः
 प्रकाशवाक्षाम पादः, पृथिव्यनरीक्षं द्यौः सप्तह इत्यनन्तवाक्षाम पादः,
 अग्निः सूर्यश्चन्द्रो विद्युदिति ज्योतिष्वाक्षाम पादः, चतुः श्रोत्रं
 वाङ्मन इत्याप्रतन्वाक्षाम पाद इति चतुष्पाद्व्याप्तम्, पादानामङ्गानि अष्टौ
 शफा अस्तेष्टाशफं, पादेषु चतुर्षु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडश-
 कलमित्यर्थः । षोडशपक्षपरिमितं तात्त्वं कार्पापणसंज्ञं भवति तद्वत् सृष्टं

धारमोश्चरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाध्याधारमोश्चरं व्यपदि-
 शति 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति । अतिदेशं
 चास्यामुना रूपादिषु करोति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य
 रूपं यावमुष्य गेष्णी तौ गेष्णी यन्नाम तन्नाम' इति । साव-
 धिकञ्चेत्त्वरत्वमुभयोर्यपदिशति 'ये चामुभ्यात् पराञ्चो लो-
 कास्तीषां चेष्टे देवकामनाञ्चेत्येकस्य ये चैतस्मादवीञ्चो
 लोकास्तीषां चेष्टे मनुष्यकामनां चेत्येकस्य यथेदं भागधस्य
 राज्यमिदं वेदेहस्येति । एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो
 वक्ष्यः परमस्ति इत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

तु यद्धेन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्
 किञ्चिद्विवृतमर्हति प्रमाणाभावात्, न अन्यस्यास्तित्वे कि-
 ञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे, सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य
 जन्मादि ब्रह्मणो भवति इति निर्धारितं, अनन्यत्वं च का-

ब्रह्म परिमितत्वादित्यर्थः । सम्बन्धित्वञ्च नगरवदित्याह । तथा सम्ब-
 न्धेति । अन्यदमितमिति असङ्ख्यजातमित्यर्थः । अन्यस्यैव व्यपत्तेन मि-
 त्तमनियमादिति मनञ्जं, भेदेनोक्तत्वाच्च षट्पदित्याह । भेदव्यपदेशस्ये-
 ति । अस्यास्ति स्यामुनादित्यस्येन सहेति यावत् । आधारतोऽतिदेशतश्च
 भेदमुजाऽवधितोऽपि तस्याह । सावधिकञ्चेति ।

विहान्नस्यत्वं व्याचष्टे । तु यद्धेनेतयादिना । यदन्यत् तत् किं सा-
 न्यादियान् असाधनादियान् वा, नाद्यः सानामाभात्, कार्यस्य ब्रह्मान-
 तर्कानर्ग्याच्चेद्विज्ञा न द्वितीयः प्राशस्त्यत्वेरुदयत्वाधारणादित्याह ।

रक्षात् कार्यस्य । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं सम्भवति
 'सदेव सोमेन्द्रमय आसौ देकमेवाद्वितीयं' इत्यवधारणात्,
 एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं
 वस्तुस्त्वित्वमवकल्पते । ननु सेत्वादिव्यपदेशाः ब्रह्मव्यतिरिक्तं
 तत्त्वं सूचयन्ति इत्युक्तं नेतुमश्नते । सेतुव्यपदेशस्तावत् न
 ब्रह्मणो वाङ्मयस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते, 'सेतुरात्मेति
 ह्याह न पुनस्तुतः परमस्ति' इति । तत्र परस्मिन्नसति
 सेतुत्वं नावकल्पते इति परं किमपि कल्पेत, न चैतन्ना-
 य्यं हठो ह्यप्रमिद्धकल्पना । अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो
 लौकिकसेतुनिर्दर्शनेन सेतुवाङ्मयवस्तुनां प्रसञ्जयता सृष्टारुम-
 यतापि प्राप्तञ्जयत न चैतन्नाय्यं अजत्वादिश्रुतिविरोधान् ।
 सेतुसामान्यात् तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्रियते,
 जगतस्तत्पर्यादानाच्च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनः,
 अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते । सेतुं तीर्त्वि-
 त्वपि तरतेरतिक्रमासम्भवात् प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते, यथा
 व्याकरणं तीर्थं इति प्राप्त इत्युच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् ॥

न च ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति । उक्तानुमानानामागमबाध इति भावः । उक्तं
 आरयित्वा हेतुनामसिद्धिमाह । ननु सेतुतयादिना । किं सेतुश्रुतना
 परसिद्धिरप्योहा, नाद्य इत्युक्ता द्वितीयं शङ्कते । तत्र परसिद्धिरिति । से-
 तुचलिक्रान्ताद्वितीयत्वश्रुतिबाधनमप्याख्यमित्याह । न चेति । लिङ्गश्रुति-
 द्वमित्याह । अपि चेति । विधारकत्वन्तु कस्मिन्निद्वितीयापेक्षयापि युक्तम्
 इति भावः । तीर्थत्वं हेतुरप्यसिद्ध इत्युक्ताह । सेतुं तीर्त्वेति ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

यदपुनस्तु उन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति तत्राभिधीयते ।
 उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुस्त्विति प्रतिपत्त्यर्थः,
 किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पाद-
 ष्टाशफं षोडशकलमित्य वरूपा बुद्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि
 स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते
 न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थाप-
 यितुं, मन्दमध्योत्तमबुद्धित्वात् पुंसांमिति पादवत् । यथा
 मनसाकाशयोर्ध्यायमधिदैवतञ्च ब्रह्मप्रतीकयोगान्नातयो-
 यत्वारो वागादयो मनःसम्बन्धिनः पादाः कल्पन्ते, चत्वा-
 रध्यान्पादस्य आकाशसम्बन्धिनः आध्यानायुतवत् । अथवा
 पादवदिति, यथा कार्ष्णापणे पादविभागे व्यवहारप्राचुर्याय
 कल्प्यते, न हि सकलेनैव कार्ष्णापणेन सर्वदा सर्वे जना
 व्यवहर्तमीयते क्रयविक्रयपरिमाणानियमात् तद्वदित्यर्थः ॥

परिकल्पितव्यसिद्धमित्याह । बुद्ध्यर्थ इति । वाक्प्रायश्चक्षुःश्रो-
 त्राणि मनसः पादाः अग्निवायुादित्यादिषु आकाशस्य पादाः ध्यानाय
 कल्पिताः तद्वत् ब्रह्मण उन्मानमित्यर्थः । लौकिकं दृष्टान्तमाह । अथ
 वेति । पादकल्पनां विनापि व्यवहारः किं न स्यादित्याह । नहीति ।
 कार्ष्णापणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत् मन्दधिया ध्यानव्यवहाराय ब्रह्म-
 ण उन्मादकल्पनेत्यर्थः ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिबन्धत् ॥ ३४ ॥

इह सूत्रे द्वयोरपि व्यपदेशयोः 'परिहारोऽभिधीयते ।
यदप्युक्तं सम्बन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति ।
तदप्यसत् । यत एकस्याऽपि स्थानविशेषापेक्षया एतौ व्यपदे-
शावुपपद्यन्ते । सम्बन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधि-
स्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपगमे य-
उपशमः स परमात्मना सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न
परिमितत्वापेक्षया । तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपधाधि-
भेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया प्रकाशादिबन्धितु-
पमोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चान्द्रमसस्य
वोपाधियोगादुपजातविशेषस्याुपाध्युपगमात् सम्बन्धव्यपदेशो
भवति उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा सूक्ष्माकाश-
दिषूपेक्षयैवैतौ भेदव्यपदेशौ भवतस्तद्वत् ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदम् एव सम्बन्धो नान्यादयः । यथा
समपीतो भवति' इति हि स्वरूपसम्बन्धमेतन्मामनन्ति । स्व-

सम्बन्धभेदो कल्पितो न सततद्वितीयवशाच्चैव इत्याह । स्यानेति ।
स्थानसुपाधिबुद्ध्यादिः एकस्यैवोपाधिना भिन्नस्योपाधिनाम्नौ वृत्तां सम्बन्ध-
उपचर्यते । यथा सौराण्योकादेरङ्गुल्याद्युपाधिना भिन्नस्योपाधिविद्यो-
गोक्त्यालोकाद्यात्मना सम्बन्धोपचारस्तद्वत् । तर्था ह्रीत्प्रचक्षुषोः स्थानयोर्भे-
दाद्विरलस्यवपुश्चभेदस्तत्समेतप्रर्थः ॥

उक्त्यावेन सम्बन्धभेदौ किं न स्थातामित्यत्र सूत्रम् । उपपत्तेश्चेति ॥

रूपस्य चानपायित्वात् न नरनगरन्यायेन सम्बन्धो घटते,
उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात् तु 'स्वमपीतो भवति' इत्युप-
पद्यते । तथा भेदोऽपि नान्धादयः सम्भवति, बहुतरश्रुति-
प्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिः एकस्याप्याका-
शस्य स्थानकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति 'योऽयं वह्निर्वा
पुरुषादाकाशो योऽयमन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय
आकाशः' इति च ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सत्त्वादिवापदेशान् परपक्षहेतून्नाप्य सम्पत्तिं स्वपक्षं
हेत्वन्तरेणोपसंहरति । तथा अन्यप्रतिषेधात् अपि न ब्रह्मणः
परं वस्तुन्तरमस्ति इति गम्यते । तथा हि 'स एवाधस्ताद-
हमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात् सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम-
न्तरमवाह्यम्' इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन
परिणेतुमशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्तुन्तरं वारयन्ति । सर्वा-
न्तरश्रुतेषु न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तीत्यवगम्यते ।

स्वरूपेण ब्रह्मणा जीवस्य सम्बन्धो भेदानवृत्तिरूपो भुज्यते न सत्यः
सर्वोपादिः वस्तुह्वावस्थात् तदा भेदोऽपि न स्यात् एकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यत्मनः सिद्धं भवति, अन्यथा हि तन्न सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत, सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात् । तत्रान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्तुन्तरादवावते इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वञ्चास्वायामशब्दादिभ्योऽवगम्यते । आयामशब्दे व्याप्तिश्चनः शब्दः 'यावान् वायमाकाशस्तावानिषोऽन्तर्हृदय आकाशः', 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात् नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयम् इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

तस्यैव हि वृक्षणो व्यावहारिक्यामीगितोऽन्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते, यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिदिधं प्रसिद्धं जन्तूनां,

ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इतस्तत्र व्याहृ । अनेन सर्वगतत्वमिति । द्वितीयं सप्तश्लोके सेत्वादिषु वृक्षणोऽस्त्यता सात् यत्तान्वत्यर्थ्यति तदल्पमिति श्रुतेः । किञ्च निरवयवावृक्षणः सप्तप्रपञ्चस्तत्त्वबोधात् तत्रैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति भावः । अधिष्ठानेनाधिकां लग्न्याप्रमथ्यत्वात् रज्ज्वा व्याप्तसर्ववदिति न्यायः ॥

एवं तत्त्वदलक्ष्यं संबोध्य वाच्यार्थमाह । फलमत उपपत्तेः । निर्विशेषत्वादन्वः स्वभावाः फलहेतुत्वात् । इदं सुखं देवादीनां, अनन्तं

किमेतत् कर्मणो भवति आहोसिदीश्वरादिति भवति वि-
चारणा । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । फलमतः ईश्वराद्भवितु-
मर्हति । कुतः उपपत्तेः । स हि सर्वाध्वः सृष्टिस्थिति-
संहारान् विचित्रान् विदधद्देशकालविशेषाभिन्नत्वात्
कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्युपपद्यते
कर्मवत्तनुत्तणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनु-
पपन्नं, अभावात् भावानुत्पत्तेः । स्यादेतत् कर्म विनश्यत्
सकाल एव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति, तत्फलं
कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यत इति । तदपि न परिशुध्यति,
प्राक् भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः । यत्कालं हि
यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं
प्रसिद्धम् । न ह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखं वा दुःखं वा फलत्वं
प्रतियान्ति लौकिकाः अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वात्

दुःखं नारकीणां, आसन्नं मनुष्याणां, अशरीरं जन्तुवृत्तिप्रवाहः कसारः
गोचरः आश्रयो ब्रह्म तत्संसारगोचरम् । अत्र कर्मेश्वरयोः फलहेतुत्व-
भूतेः संशयमाह । किमिति । अत्र पूर्वपक्षे फलदातृरीश्वरस्य तत्पदवाच्य-
स्यासिद्धेर्लक्ष्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः । पूर्वोक्तनिर्विशे-
षत्वसुषुप्तौ फलदातृत्वमपीश्वरस्य नास्ति, इति पूर्वपक्षोक्त्यानात् सङ्ग-
तिः । यद्यपि सर्वगतत्वम् फलदातृत्वं व्यवहारदशायां सिध्यति तथापि
कर्मण एव फलदातृत्वमिति शङ्कानिरासेनोक्तलक्ष्यार्थनिर्वाहकवाच्यार्थ-
यार्थमस्याधिकरणस्थारण्य इति अत्र सिद्धान्तं तावदाह । तत्र तावदिति ।
स्वर्गादिकं विविष्टदेशकालकर्मभिन्नदातृत्वं कर्मफलत्वात् सेवाफलवत् इ-
त्युपपत्तिः । आनादिक्रियास्य कर्म तावत् चक्षिकं तत् किं अनायासं
फलं जनयति अतः फलं अत्याद्य नश्यति आहोसिदपूर्वात् फलसिद्धिः,

फलमुपपन्न इति, तदपि नोपपद्यते, अपूर्वसाधेतनस्य
काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्ततस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
तदस्त्वित्वे एव प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणमिति
चेत्, न, ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिश्चयात् ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि
श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे । तथा हि श्रुतिर्भ-
वति 'स वा एव महानज आकाशांशो वसुदानः' इत्येव-
जातीयकाः ।

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिष्ठाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्वते । अत एव
हेतोः श्रुतमुपपत्तेयं श्रूयते तावदयमर्थः 'स्वर्गकामो व्रजेत,
नाद्य इत्याह । अभावादिति । हितोऽं गृह्णते । स्यादिति । कर्म-
फलमात्राभ्यामभिव्यक्त्यर्थमुक्त्यादिमन्त्रे मानं नास्ति इति दूषयति । तद-
पीत्यादिना । ततोऽं गृह्णते । अथेति । अपूर्वं हि फलस्यैव फलदा-
नाय प्रवर्तते चेत्तादृशितं वा, नाद्य इत्याह । तदपीति । हितोऽं तत्त-
दानमिन्द्रजित्वाधिकाहत्यायोगात् ईश्वरस्याधिकाहत्वविज्ञिरिति भावः प्रो-
क्तादेनापूर्वं नास्ति इत्याह । तदस्त्वित्व इति । अस्मिन्मन्त्रादेः श्रुतस्यगी-
तिहेतुत्वात्तुपपत्त्या स्यात्तुपूर्वविज्ञिरिति चेत्, कर्मभिराधिकादीश्वरादेः
स्याधिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । ईश्वरतर्कसापूर्वं न विध्यतीति भावः ॥

'कृता स्वप्नेऽनुभववान्' इत्यन्वोदाहृताभिः 'व इह रमणीयचरणाः'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपुर्वविहितो साभिरीश्वरस्यापि फलदातृत्वं लौकिक-
प्रित्याह । श्रुतत्वाच्चेति सत्यकारः । अस्मिन्मन्त्रात् प्राचिन्वो ददातीश्व-
र्याह । वसुदानो अतो धनदाता, कर्मणोऽपुर्वं वा कर्तृत्वोपपत्तयथा-
मन्त्रात् सत्यम् ईश्वर, एव फलदातेति विद्वानो दर्शितः ॥

इत्येवमादिषु वाक्येऽपि, तत्र च विधियुतेर्विषयभावोपगमा-
द्यागः स्वर्गस्वीत्यादक इति गम्यते, अन्यथा ह्यननुष्ठाटको-
दाग आपद्येत तत्रास्वीपदेशवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुष्ठानविना-
शिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः, नैव
दीयः । श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिर्येत् प्रमाणं यथाऽयं कर्मफ-
लसम्बन्धः श्रुत उपपद्यते तत्रा कल्पवितव्यः, न चानुत्पाद्य
किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालात्तरितं फलं दातुं शक्नोति,
अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था-
पूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन
प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददाति इत्यनुपपन्नं, अविबिम्बस्य
कारणस्य विविचकार्यानुपपत्तेर्येषमन्यैष्टं स्वप्रसङ्गात् तदनु-
मानवैयर्थ्यापत्तेर्य, न स्माहर्मादेव फलमिति ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

वादरायणकवचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते

इदानीं पूर्ववक्तव्यमिति । धर्ममिति । विधियुतं तर्हि धर्मः । तस्य धि-
तस्य प्रेरणात्वनो य नो विषयसङ्गावावगमादवानः स्वर्गसाधनमिति
गम्यते । सागकोटसाधनत्वाभावे प्रेरणादुपपत्तिरित्यर्थः । अपूर्वद्वारा
कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्ता विज्ञानं दूषयति । ईश्वरत्वमिति । ईश्वरः
किं कर्मानुदेशः फलं ददाति तत्रावेवो या, यास्य यास्य । अविबिम्ब-
त्वेसादिना । द्वितीये च वेदनसंस्कारमात्रात् कटादौ वेदनस्य कर्मापूर्वादेव
फलमिति विविचरेवेति भावः । अत्र यत् ददातः चान्नकष्टादिदृष्ट-
मन्यस्यैव सुखादिवन्धवे कृतं धर्माधर्माभ्यामिति श्रुतिवचसात् तदपेक्षायां
ईश्वरेण विषयराशम् । अतः ईश्वरागमसात् क्षेत्रज्ञात् कर्मणः फलमि-
त्युक्तमिति ॥

विज्ञानवर्ति । पूर्वमिति । अचेतनस्य कर्मणः कृतः सत्त्वबलयोगात्

केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्या केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तु शब्दे-
न व्यावर्त्तते । कर्मपिच्छादपूर्वापेक्षाद्वा यदासु तदासु ई-
श्वरात् फलमिति सिद्धान्तः । कुतः, हेतुव्यपदेशात् । धर्मा-
धर्मयोरपि हि कारयित्वेनेश्वरो हेतुव्यपदिश्यते । फलस्य
च दाढत्वेन 'एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो
लोकेभ्य उच्चिनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं
यमघो निनीषते, इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवन्नोतासु

“यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमोहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्” ॥ इति ।

सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते ।

तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृज-
ति, विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रवक्ष्यापेक्ष-
त्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पाद-
कृतौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

एवादिदृष्टान्तादुपरिभूतेर्बलवत्त्वात् सर्ववेदान्तेष्वीश्वरस्य जगद्देहत्वमुक्ते-
रनेश्वराधित्वात् कर्मणो जगदन्तःपातिकाकारिणिरिति वस्तुतयाकार्यः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीमोक्षानन्दमहाराजकृतौ
शारीरकभाष्यकारं श्रीशङ्करप्रभाषां तृतीयकाण्डाख्यस्य द्वितीयः पादः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वमिदानोक्तुं प्रतिवेदान्तं
विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते । ननु विज्ञेयं ब्रह्म
पूर्वापरादिभेदरहितं एकमेकरसं सैश्वर्यवचनवद्वधारितं,
तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचित्तावतारः । न हि कर्मबहु-
त्ववत् ब्रह्मणो बहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति
शक्यं ब्रह्म, ब्रह्मण एकत्वात् एकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्म-
ण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि सम्भवन्ति, न ह्यन्यथायथोऽन्यथा-

ओं विज्ञविनाशाय नमः ।

मार्तण्डं ध्याननाशाय त्रिकोकसामिन् मुदे ।

विज्ञेयं विज्ञविध्वंस्यै प्रथमामि सङ्कर्षुः ॥

ब्रह्मसङ्कल्पं निर्धार्य तदज्ञानसाधनोपासनास्वरूपमाह । सर्ववेदान-
प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति । पादवङ्कतिमाह । व्याख्यातमिति ।
पूर्वपादे तत्त्वपदार्थविशेषः कृतः इह तत्फलवाक्यार्थज्ञानमानन्दादयः
प्रधानास्तेति श्रुतेनापुनरुक्तोपेक्षितपदतद्वाच्यार्थोऽसंकारेण निर्धार्यत इति
फलफलभावः सङ्गतिः । सङ्कल्पवाक्यार्थविद्याचिन्ता तु तद्विद्यानां चित्तै-
काग्र्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात् क्रियत इति सन्तत्यं सम्प्रति* निर्गुण-
ज्ञानं भेदाभेदविचारविषयत्वे कोक्तमिति सन्तत्यं व्याचिपति । नन्विति ।
वेदाभेदविद्याभेदचित्तात् ब्रह्मणस्तु वेदाद्यैक्यात् न चित्तावतार इ-
त्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि धर्मभेदाचिन्ता इत्यत आह । एकरूपत्वाच्चेति ।
निर्धर्मत्वादित्यर्थः । एकरूपेऽपि ब्रह्मण्यनेकप्रकारसम्भाराभेदबहुता इत्यत
आह । न वेत्तादिना । पूर्वपक्षे ज्ञानभेदबहुता उपपत्तिशक्या चोदनाद्यभि-
दाञ्ज्ञानभेद इति सिद्धान्तोऽप्युक्त इत्याह । नाङ्गुल्येति । एवं पादार-

ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि
विज्ञानानि वेदान्तान्तरेषु प्रतिपिषाद्विश्रितानि तेषामेकम
भ्रान्तं भ्रान्तानौतरासीत्यनाश्वसप्रसङ्गो वेदान्तेषु, तस्मात्
न तावत् प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते,
नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते, ब्रह्मविज्ञानस्याचो-
दनालक्षणात् । अविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्वा
वाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः 'तत्तु समन्वयात्
[वे० अ० १। पा० १। सू० ४] इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदवि-
न्तामारभत इति, तदुच्यते । सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया
चैवं विज्ञानभेदाभेदचित्तेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासना-

अनादिष्व समाधत्ते । तदुच्यते इति । सगुणविद्यास्य भेदाः, यन्मा-
क्रियते निर्गुणविद्यायां त्वैक्यं सिद्धमिति वाच्यार्थरूपगुणोपसंहारभावात्
क्रियते वाक्यार्थनिर्णयावेति भावः । पञ्चान्निप्राण एव शास्त्रस्यैवा-
नरादिविद्या मिथोभिदा इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इत्यत्र वक्ष्यते । अत्र
तु मिथोभिदाशब्ताः किं प्रतिपाद्यं भिद्यन्ते, न चेति नामादिभेदाच्चोदनापि-
पात्रं संशयः । पूर्वपक्षे विद्याभेदादुपस्थापनसंहार इति विज्ञानैक्यभेदः ।
पूर्वतन्त्रे शास्त्रान्तराभिप्रायपूर्वपक्षसूत्रं नामरूपधर्मविशेषगुणव्यक्तिनिन्दा-
यतिषमाप्रवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शास्त्रान्तरे कर्मभेदः स्फाटितः ।
तत्रोक्ता हेतवो नामादयो विद्याभेदार्थमिहोच्यन्ते अप्येष उद्योतिरूपेण
उद्योतिरेतेन सङ्कलदाद्येन सर्वं यजेतेत्यपि प्रकृतउद्योतिटोमादुवादेन
सङ्कलदाद्यिषाभ्यगुणविधिसाधक्य उद्योतिरितिपदस्य कर्मकारनामत्वसम्भ-
व्यातिटोमसङ्कलतामोहाद् प्रकृतविद्येदाश्च उद्योतिटोमात् कर्मालयं

नां भेदाभेदौ सम्भवतः, कर्मभेदेव बोधासमानानि दृष्टफलान्यः-
 दृष्टफलानि बोध्यन्ते क्रमरूपेण फलानि च कानिचित् समग्र-
 ज्ञानोत्पत्तिकारणम् । तेष्वेवा विना सम्भवति किं प्रविवेदानम्
 विज्ञानभेद आहोस्मिन्नेति । तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुप-
 व्यस्यन्ते, नान्यस्तावन्नेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरा-
 दिषु अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु विज्ञानेषु अन्यदन्य-
 त्नाम तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं कौशीतकं शाव्या-

विशिष्टदक्षिणार्कं विधीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वसक्तम् । ज्योतिरा-
 दिष्वित्यादिपदेनाध्यवर्षं होत्वमिति वंशभेदात् ज्योतिरोभात् कर्मभेदो
 यास्तः । तत्रं होतृ दत्ता कठिनमाभिरा, तत्र इव जलरूपं वाजिन-
 मिति भेदः, तत्रो पक्षे दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिवा वाजिभ्यो वाजि-
 नम् इत्यत्र वैश्वदेवे आभिरायागे वाजिनास्त्वगुणविधिः वाजिभ्य इति,
 वैश्वदेवानुवाटादित्यात्र वैश्वदेवे, आभिरायागे वाजिनास्त्वगुणविधिः वाजि-
 भ्य इति, वैश्वदेवानुवाटादित्याद्यह्याभिरां प्रतुपसर्जनोक्तविश्वेदेवाना
 वाजिभ्य इत्यनुवाटायोगादुत्पत्तिरिति अभिरावकत्वे कर्मणि वाजिद्रव्यस्या-
 वाकाङ्क्षितस्य विध्ययोगाद्वाजिदेवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति इत्यदे-
 वतास्वरूपभेदात् कर्मभेदः सिद्धान्तितः । आदिपदात् 'एन्द्र' दध्यैन्द्र
 पयः इति इत्यभेदात् यामभेदो यास्तः, एवमिहापि पञ्चाग्निपञ्चसिन्धु-
 पभेदात् विद्याभेदो वाजिष्वाङ्गोमयोः तथा रेतोमूत्रा वा यास्त्याः का-
 न्दोमे तत्प्राज्ञिता वाजिनामिति प्राणविद्याभेदः, कारीरवाक्याध्ययने
 तैत्तिरीयकारणं भूमी भोजनं धर्मविधेयो नान्येषां, अन्नप्रध्ययने के-
 दादिदुषाध्यायार्थमुदकाहरणं धर्मो नान्येषां, अश्वमेधाध्ययनेऽध्यासा-
 नयनं केदादिदेव नान्येषां, अत्र च तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मवि-
 शेषमपेक्षन्ते नान्येषान्ते चेति युक्तां, अतो धर्मविशेषाकाङ्क्षान्तरे कर्मभेदः
 र इति कथात्मापि सुबुद्ध्याध्ययने केदादिदेव शिरुसङ्कारपानधारणरूपं

यनकमित्येवमादि, तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपा-
दकः प्रसिद्धः 'वैश्वदेव्याऽऽमित्रा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्ये-
वमादिषु, अस्ति चात्र रूपभेदः, तथावा केचिच्छास्त्रिनः
पञ्चान्निविद्यायां प्रथमपरमन्निनामनन्ति, अपरं पुनः पञ्चैव
पठन्ति, तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूनाम् वाचादीनामन-
न्ति केचिदधिकान्, तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रति-
पादक आशङ्कितः कार्यादिषु, अस्ति चात्र धर्मविशेषः यथा-

अतं नान्वेषामिति विद्याभेदः स्थात्, पुनरुक्तिरध्यासः । 'यजिभ्यो यजति
तन्ननपातं यजति' इति यजत्यध्यासात् प्रयाजानां भेद उक्तत्वात् या-
जान्तेरेऽध्यासाद्विद्याभेदः, स्वादिपदाच्चिन्दादिपदकः, 'प्रातः प्रातरनृतं ते
वदन्ति पुरोदयाज्जुहोति वेदमिहोत्तमम्' इत्यनुदितहोमस्य वदुदिते छये
प्रातर्जुहुयात् 'यथातिष्ठये प्रहृत्य नृन्वायावयथायाह्वयं वदन्ति ता-
दगेव तत्, इत्यादितहोमस्य च निन्दानुतेर्भेदः, एकस्मैहोदितेऽन्येन
वाहुधानाद्योगात्, तयोदितानुदितहोमातिक्रमकृतप्रावचिच्छादः अहो-
त्तमभेदः शङ्कितः, एते निन्दाप्रायचित्ते वेदानादिद्याहु न विद्येते इति
कोदाहृतेति, तथा सर्वत्राद्याविहितस्य कर्मस्यो ग्राहं कर्तुं वाऽऽवृत्तेर्भेदकत्वा
सर्ववेदानाध्ययनशानाद्युपक्रमे कृतत्वेदानविद्याभेदः स्थात्, तथा शास्त्रानां
सर्वांशमेकरूपा समान्प्रतिनैष्यते किन्तु कस्याचित् कचित् कर्मसि समा-
प्रिरतः समान्प्रवचनभेदात् प्रतिपाद्यं कर्मभेदः शङ्कितः, तथा कस्याचिदे-
दानस्योद्धारसर्वांशे समान्प्रः कस्याचिदन्वातेति विद्याभेदः, कस्याचिदर्थन-
मर्थवादसङ्ग्रेदात् कर्मभेदरहिताभेद इति पूर्वपक्षस्यलोका हेतवो दर्शिताभे-
दोचित् विद्वान्ने पूर्वपक्षे चालोपबुद्ध्या इति तथाचान्नान्तराध्यासकङ्कुरात-
वप्रतिशान्नाशयेयानि कर्मभेदकानि, तत्र नाहोत्तमं तुल्यो रूपमन्वाद्यतेति
तत्र च स्थात्वात्, यजेद्भ्यात् जुहुवादिनि प्रकृतियज्यभेदेन चालोत्तमभेदात्
तदवच्छिन्नभावनास्यकर्मभेद उक्तत्वात् वेदोपासनादिपदभेदात्

ऽऽध्वर्षिकानां शिरोमतम् इति, एवं पुनस्तत्तादयो भेदहेतवो
यथासम्भवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः, तस्मात् प्रतिवेदान्तं
विज्ञानभेद इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदान्तप्रत्ययानि
विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव भवितुम-
र्हन्ति । कुतश्चोदनाद्यविशेषात् । आदिसहस्रेण शास्त्रान्त-
राधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाक्तव्यन्ते, सं-
योगरूपत्वेनानाख्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नस्मिन्हीने
शास्त्राभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते जुडयादिति ।
एवं 'यो ह वै ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च वेद' इति वाजसनेयिनां छ-
न्दोगाभाष्ये तादृशेव चोदना, प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट
एव 'ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च स्वानां भवति' इति । रूपमप्युभयत

विद्याभेदः, 'तस्मिन् आकृतीर्जुहोति' इति सङ्ख्याया कर्मभेदवद्वाच्यप्राचौ द्वौ
संयोगादिति द्वित्वसङ्ख्याया सर्वगर्वविद्याभेदः स्थात्, तस्मान्निहोतप्रकरणात्,
प्रकरणात्तरे सङ्ख्यावाच्यभाष्ये 'भाष्यमस्मिन्हीनं जुहोति' इति श्रुतमस्मि-
न्हीनं प्रकरणात्तरे स्थात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् । तथा च वेदा-
न्तभेदे प्रकरणाभेदादुपपत्तिभेद इति पूर्वपक्षः । विज्ञानत्वमिति । एवमिति ।
सर्ववेदान्ते प्रतीकम् इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि तैर्विहितानोत्कर्षः ।
एकनामादिभिरस्मिन्हीनादिकर्मणां प्रतिपाद्य भेदे प्राप्ते शास्त्रान्तराधिक-
रणविज्ञानसूत्रं 'एवं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति । तत्र
चोदनाविशेषः, यच्चोदितः प्रयत्नो वा, तस्याः आविरोधनात् । यथै-
कमिति । एकभाष्यसर्वहीनस्मिन्हीनप्रयत्नस्यैवदुपास्तप्रयत्नस्यैवमित्यर्थः ।
यथा ज्येष्ठत्वादितुल्यप्रमाणविद्या सर्वभाष्यान्ते तथा सङ्ख्यानविद्याज्येष्ठा
फलसंयोगाद्यविशेषात्, तथाप्यापि विद्या, तिस्रोऽस्मात् । एवं पञ्चमीति ।

तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठमेवादिगुणविशेषणाच्चितं प्राण-
तत्त्वं, यथा च द्रव्यदेवते यागस्य रूपं एवं विज्ञेयं रूपं वि-
ज्ञानस्य तेन हि तद्रूप्यते समाख्यापि सैव प्राणविद्येति,
तस्मात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् । एवं पञ्चान्नि-
विद्यावैश्वानरविद्याशाण्डिल्यविद्येत्येवमादिषु योजयितव्यं ।
ये तु नामरूपादयो भेदहेत्वाभासास्ते प्रथम एव काण्ड
'न नाम्ना स्वादचोदनाभिधानत्वात्' इत्याख्य परिहृताः,
इहापि कश्चिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति ॥

भेदाच्चेति चेन्न कस्यामपि ॥ २ ॥

स्वादतेत् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदाद्योपप-
द्यते । तथा हि वाजसनेयिनः पञ्चान्निविद्यां प्रमुक्त्य षष्ठमपर-

पूर्वप्रवृत्तेरितिराचष्टे । वेति । काठकपित्वादिनाम्ना न भटो न
युक्तः, कृतः स्वचोदनाभिधानत्वात् काठकादिशब्दानां पञ्चान्ततया कर्म-
वाचित्वाभावादतो भिन्ननामकशाखापञ्चभेदोऽपि तद्विहितं कर्मकर्मो,
अस्य रूपभेदोऽपि न कर्मकविरोधी, कर्मविशेषस्य अस्मत्कर्म न कर्मकर्मतो
न कर्म भेदकं शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धा, विन्द्यान्तर्गद्दर्शनजोरपि न प्रे-
दकत्वं तत्तद्विधिसुतिमात्रत्वात् बहुशाखाध्यवसायशास्त्राणि कथाशास्त्र-
विशेषज्ञायेति तस्यान्ततो पञ्चसंख्यादयश्चिरभेदिका एकैकैकपि कर्मक-
कृत्योत्पादिना प्राणवित्तं सम्भवति एवं कथाप्रवचनभेदोऽप्यप्रयोजक इति-
यं कर्मभेदप्रमाणावस्थे भेदहेतवः परिकृता इत्यर्थः । तर्हि शाखा-
नरनप्रायेणैव कर्मकवद्विद्यैकविधेः पुनरुक्तिरित्यत आह । इहापीति ॥

रूपस्योत्पत्तिविरल्यं विशेषः पञ्चान्नीम् वेदेनाहुप्रपादनीयत्वविध-
न्यपञ्चान्नादिरूपभेदाहुपादनाभेदः सादानिवाकीर्तयत्तदभेदात् कर्म-

मन्त्रिमामनन्ति 'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति' इत्यादिना । छ-
न्दोगास्तु तं नामनन्ति, पञ्चसङ्ख्यैव च उपसंहरन्ति 'अथ
ह य एतानि च पञ्चाग्नीन् वेद' इति । येषाञ्च सगुणोऽस्ति
येषाञ्च नास्ति तेषां कथमुभयेषामेका विद्योपपद्यते, न
चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं पञ्चसङ्ख्याविरोधात् । त-
था प्राणसंवादे अष्टादव्याञ्चतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रम-
नांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्याम-
नन्ति 'रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं
वेद' इति । आशपोद्वापनेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च
विद्याभेदो द्रव्यदेवताभेदादिव यागश्चेति चेत्, नैष दोषः,
यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्य-
ते । यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न सम्भवति तथापि ह्युप-
सृतीनां पञ्चानामग्नीनां उभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न
विद्याभेदो भवितुमर्हति, न हि षोडशियहणायहण्योरति-
रावां भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः 'तं प्रेत'

भेदादित्यदिवाद्यहानिराचार्यत्वात् न पौनरुक्त्यमस्याभिप्रेत्यर्थेति सत्या-
यदा व्याचष्टे । आदित्यादिना । अथ पृथक्वाक्यत्वात् कर्तव्यादानां
मानसविद्यासु विना सत्त्वं दुर्बोक्तत्वाच्च पुनरुक्तिगम्योऽपि नास्तीति मन-
व्यम् । ननु तस्य अतस्तदाकार्यमग्निरेव्येति नतः षष्ठो हः प्रविष्टवर्णाजि-
भिरक्तः स आन्दोऽग्नौ उपसंहार्य इति न रूपभेदस्यात्माह । न आमेति ।
अस्तु प्रजननपुत्रपत्नी रेतवो वाङ्मनावावापश्चन्दोमानाश्च तस्योद्वापकतः
विपत्यत आह । आवायेति । आन्दोऽग्नौ पञ्चाग्न्यावापनहीतत्वात्स्वरूप-
भेदो न विद्येक्यविरोधीति परिहरति । नैष इत्यादिना । अङ्गीकार

दिष्टमितोऽस्म्य एव हरन्ति' इति । वाजसनेयिनस्तु साम्या-
दिकेषु पञ्चसंख्यिष्वनुवृत्तायाः समिहूसादिकल्पनाया निवृत्त-
ये 'तस्मात्किरेवाग्निर्भवति समित् समित्' इत्यादि समा-
मनन्ति स नित्यानुवादः । अथाप्यपासनाय एष वादस्तथा-
पि स गुणः शक्यत इन्दोगैरप्युपसंहर्तुम् । न चात्र पञ्च-
सङ्ख्याविरोध आशङ्क्यः, साम्यादिकाम्यभिप्राया ह्येवा
पञ्चसङ्ख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनीत्युदाहः । एवं
प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरलोपसंहारो न विक-
्र्यते । न चावापोहापभेदाद्वैद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः क-
स्यचिद्वाद्यांशस्यावापोहापयोरपिभूयसोर्वैद्यवेदिनोरभेदावग-
मात्, तस्मादैकवित्तमेव ।

स्वाध्यायस्य तथात्वे न हि समाचारेऽधि-

काराच्च सरवच्च तन्निमयः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमायर्विज्ञानानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणाद-
त्वजति । पञ्चतेऽपीति । एतोऽस्माद्धोवाहितं होकाम्बरं प्रेतं नतं
ज्ञातव्योऽस्मै हरन्तीत्यर्थः । ननु ज्ञानोऽस्येऽस्मिन्नात्वं नुतं वाजिभस्तु
यजिदादिविशेषः पश्यते इति रूपभेदस्तदवस्थानात् । वाजसनेयिन-
स्त्विति । ज्ञानोऽस्येऽस्मैविरोधस्य चानुवादमात्रत्वेनानुपाकस्यात् पञ्चसंख्य
उपोषाद्याः उभयव्यति न रूपभेद इत्यर्थः । सर्वत्रोपपन्नं पञ्चसंख्यमात्र-
त्वेन रूपभेद इत्याह । अवापीति । इन्द्रोकादीनां पञ्चानामस्मीनां
व्यभिक्तव्यव्यक्तिविधिर्येषां पञ्चत्वं व्यक्तिकल्पितान्मीनां विदुषामुच्यते
न ध्येयत्वेन विधीयत इत्यर्थः । ज्ञानोऽस्मैऽस्मिन्नात्वं रेत उभयवर्त-
व्यमित्याहानुपसंहारेऽपि न विद्याभेद इत्याह । न चावापीति ॥

एवं रूपभेदो न त्रिरूपभेद इत्याह । भवविशेषोऽपि न भेदः

येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति, तत्प्रत्युच्यते । स्वाध्या-
स्यैव धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेन
आध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेगपरे ग्रन्थे आद्यव-
णका इदमपि वेदव्रतत्वेन समाख्यातमिति समामनन्ति ।
तदचौर्णमतीऽधीते इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्यय-
शब्दाच्च स्वीपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु
। 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेच्छिरोमतं विधिवद्यैस्तु चौर्यम्'
इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति सङ्गो-
तिष धर्मः, न, तत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् प्रकृतत्व-
व ब्रह्मविद्याया यन्वविशेषापेक्षमिति यन्वविशेषसंयोग्ये-
ष धर्मः । सरवच्च तन्नियम इति निदर्शननिर्देशः । यथा
३ सराः होमाः चत सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरो-
दतत्वे ताभ्यनभिसम्बन्धादाद्यवर्षादितैकाम्यभिसम्बन्धाच्चा-
र्षेणिकानामेव नियम्यन्ते तथायमपि धर्मः स्वाध्यायविशे-
यसम्बन्धात् तत्रैव नियम्येत, तस्मादध्यनवद्युं विद्यैकत्वम् ॥

त्याह । अस्माद्व्यतिरेक इति । मोदानवदध्ययनाकृत्येन शिरोव्रतमाद्यवर्षवि-
द्यायां सूत्रे विहितं न विद्याकृतत्वार्थः । अधिकाराच्चेति व्याचष्टे ।
तदिति । यतस्तत्रातं सुखदुःखमनुवृत्तिशिरोव्रतो नरो नाधीत इति
उत्तेर्मुखाध्यायनाकृत्येव शिरोव्रतमित्यर्थः । ननु विद्याकृत्येनापि इदं
व्रतं कृतमिति चेदुच्यते । नन्विति । सर्वत्राद्याद्य ब्रह्मविद्यैकैव चेद्विद्या-
युक्तं यतमपि सर्वत्र वक्तव्यम् । न च वक्तव्यत इति विद्याभेद इत्यर्थः ।
प्रकृतपन्थात्तत्रैव तद्व्यतिरेकमुक्तप्रकाशकपन्थापरो ब्रह्मविद्याशब्द इति
परिहरति । वेति । तच्च शिरोव्रतस्य सुखदुःखाध्यायने निबन्ध इत्यत्र
परवदिति दर्शयति । वयः, होमाः, आचर्यचैः, सस्रज्जे उदित
रक्षोऽन्निरेषादिप्रसादा प्रवृत्तकामिजनौ कार्या इति मया निबन्धन-
वशेऽर्थः ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्वैकत्वं, सर्ववेदान्तेषु वेद-
कलोपदेगात् 'सर्वे वेदा यत्पदमात्रमस्ति' इति, तच्चैतमेव
ब्रह्म चा महत्युक्त्वे मौमांसन्त 'एतमग्नावध्वर्यव एतं महा-
व्रते कृन्वोमाः' इति । तथा महद्ब्रह्म 'वक्ष्यमुद्यतम्' इति का-
ठके । उक्तस्थेश्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शन-
निन्दायै परामर्शो दृश्यते 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तर-
कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य'
इति । तथा वाजमनेयके प्रादेशमात्रमप्यदितस्य वैश्वानर-
स्य कान्दोष्ये सिद्धवदुपादानं 'यस्मै तमेवं प्रादेशमात्रमभि-
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति, तथा सर्ववेदान्त-
त्वयत्वे नान्यत्र विहितानामुक्त्यादीनामन्यलोपासनविधा-
नायोपादानात् प्राग्दर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्व-
त्रान्यत्रयसमिधिः ॥

किञ्च वेदोक्तोऽपि निर्गुणब्रह्मिदैक्यं तावन्मुक्तिर्द्वैतमिति, तच्चैव वि-
पादात् मनुष्यविद्यानामपि सर्वशास्त्रात्मैक्यविशिष्टत्वात् सत्यकारः ।
दर्शयति चेति । मनुष्यममेवं वेदत्रयवेदां दर्शयतीत्याह । तत्रेति ।
किञ्च शास्त्रान्तरोक्तपदाद्येव शास्त्रान्तरे विद्वत्परामर्शो विद्वैक्यं दर्शय-
तीत्याह । तथा मनुष्यविद्यादिना । एष नर एतस्मिन्नुदरमन्तर-
मेव यदा यदा पश्यत्यथ तदा तस्य संसारभयं भवति, एवं तस्मादुदरो
नरस्य भेददर्शितनदेव ब्रह्म भयहरं भवति, ब्रह्मैवाहविज्ञानन्यायकेत्यर्थः ।
प्रादेशमात्रमुपासते इति विद्वदुपादानं वैश्वानरविद्यैक्यं दर्शयतीत्याह ।
तत्रेति । किञ्च सर्वेषु वेदान्तेष्वुक्त्यादीनां प्रतीकमात्रमेव वेदमैतद्व्यवस्थितं
अन्वलोकात् तेषामन्यलोपासनवैयर्थ्यादानमिति, यतस्तदुपासीतमिति

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूचम् ॥

स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे विज्ञानानामन्यत्रोदि-
तानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो
भवति, अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थी
विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि, उभयत्रापि हि त-
देवैकं विज्ञानं तस्मादुपसंहारः विधिशेषवत्, यथा विधि-
पाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्व-
त्रैवैक्यभेदादुपसंहार एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो
भवत् ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद्, गुणानां प्रकृतिविक्रविभा-
वाभावाच्च न स्यादुपसंहारः, विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति ॥
अस्यैव च प्रयोजनसूचस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य
भविष्यति ॥

सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वे नैक्यं वाङ्मतेन विध्यतीत्याह । अथेति । मन्त्र-
विद्यैक्यवदुक्त्वादिविद्यैक्यमित्यर्थः ॥

सर्वशास्त्रासु विद्यैक्यचिन्तायाः फलमाह । उपसंहार इति । शा-
खाभेदे समानविद्यायां गुणा गुणा अवाप्नुति व्यवस्थिता उत एकत्वात्पुन-
रुपसंहारः उपसंहर्तृत्वा इति सन्देहे विद्यैक्येऽपि तत्र तत्त्वोक्तरेव
गुणैर्विद्योपकारविद्भिः शाखाभेदेन गुणा व्यवस्थिता इति पक्षः, तत्र
विद्यैक्यचिन्तायैवैक्यगुणमिति फलविज्ञानत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । स्थिते
नेत्यादिना । गुणानां गुणविभावाभावेनैक्यायां विद्याः शाखान्तरोक्ता-
न्विद्यासुखवत्सी तदभिव्यक्त्या तद्विद्यावदित्यनुमानादिव्यक्त्यो गुणोपसंहा-
रः इत्यर्थः । प्रथमैक्ये तदुपकारकाणां गुणानामुपसंहारे दृष्टान्तमाह ।
विधिशेषवन्निति । उक्तमेव व्यतिरेकसूत्रेणाह । यद हीति । न चास्मि-
न्प्रमाणानुसङ्गात् गुणानां ततोऽपि चैवैवै प्राप्तिवद्विद्यान्तरस्य गुणानां
विद्यान्तरप्राप्तिः किं न स्यादित्यत आह । प्रकृतीति । प्रकृतिगुणानां

अनप्रायात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊर्ध्वान्तासुरान् यज्ञ उद्गीये-
नात्थयामेति ते ह वाचमूर्ध्वस्त्वं न उद्गीयेति तच्चा' इति
प्रक्रम्य वागादीन् प्राणानासुरपाप्मविदित्वेन निन्दित्वा सु-
ख्यप्राणपरिपहः पठ्यते 'अथ हेममासम् प्राचमूर्ध्वस्त्वं न
उद्गीयेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्' इति । तच्चा
ह्यादौ ग्येऽपि 'तद्देवा उद्गीयमाजङ्घरन्नेनानभिभविष्या-
मः' इति प्रक्रमेतरान् प्राणानासुरपाप्मविदित्वेन निन्दि-
त्वा तथैव मुख्यप्राणपरिपहः पठ्यते 'अथ हं य एवायं मुख्यः
प्राणस्तमुद्गीयमुपासाच्चकिरे' इति । उभयत्रापि च प्राणप्रश-

विकारे प्राप्तिर्बुद्ध्या विद्यानान्त प्रकृतिविकृतिभावाच्चिद्वैतं तस्मात्प्रतिषेधः ।
नैवमिति गुणानुपसंहारो नेत्यर्थः । उत्तरकृत्वाकामनेन सूत्रेण यौगव्यं
वारयति । अस्यैवेति ॥

पूर्वं चोदनाद्यविशेषादुद्गीर्णतो विदेशक्यसम्भवं तस्यापवादं कथमुक्तम् ।
अन्वयात्त्वमिति । अत्र वाजिनानासुरीयमाप्तात्वं चोदनानासुरीयाध्या-
यज्ञ विषयमाह । वाजोत्यादिना । 'ते ह देवाः सान्निवृत्तवः प्राणा
अन्योऽन्वमूर्ध्वान्तेदानीमस्मिन् पक्षे उद्गीयेनीत्यात्वे च सर्वथा राजसभोऽ-
स्मिन्प्राणं गुणानतीत्य देवत्वं मन्त्रायः' इति ते चैव विदेशक्यसम्भवं
रसपाप्मं निर्धारयितुं कृतसंवादाः प्रथमं वाच्यं परोक्ष्याहो भवं आ-
सन्नं सुखमध्यस्थं प्राणसुपास्यं निर्धारितवन् राजसभः । तस्माद्व्योम्याभि-
भवात्कथमुद्गीयप्रसन्नत्वमौद्गीयं नो स्वीकृतिरिति तथा त्वत्वात्कृतं कृतं
तथा प्राचमूर्ध्वमनोत्पत्तिः कालेनासुरपाप्मना यस्यानीति निन्दित्वा
आसन्नम्यास्यं देवाः पूर्ववद् उद्गीयमाप्तात्वं चोदनेनोद्गीयेर्मेतानासुरान् जने-
नेत्यर्थः । चोदामेदमानाध्यायं संशयमाह । तत्रैवेति । अत्र पूर्वाधिकरण-
विज्ञानस्यानेनोद्गीयविदेशेति संशयकोऽपि विदेशक्यमिति पूर्वपक्षे विधौ गु-

मया प्राप्तविद्याविधिरव्यवसौवते । यत्र संग्रहः किमत्र विद्याभेदः स्वादाहोस्वित् विद्यैकत्वमिति, किन्तावत् प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन विद्यैकत्वमिति । ननु न युक्तं विद्यैकत्वं प्रक्रमभेदात्, अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः अन्यथा कन्दोगाः 'त्वं न उद्गाय' इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनन्ति, कन्दोगा उद्गीथत्वेन तमुद्गीथमुपासाच्चक्रिरे इति तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् । नैव दोषः, न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति अविशेषस्याऽपि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा हि देवासुरमङ्गामापक्रमत्वं असुरात्वयाभिप्राय उद्गीथोपन्यासत्रागादिमङ्गीर्तनं तच्चिन्दया मुख्यप्राणव्यपाययः तद्गीर्त्यासुरविध्वंसनमङ्गस्योद्गीर्तयनेनेत्येवं बहुवोऽर्था अभयत्वाप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाजसनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यां प्राणस्य युतं 'एष उ वा उद्गीथः' इति । तस्माच्छ्रान्दोम्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यं, तस्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥

गोपधंकारः कर्त्तुं, विद्वान्ने संशय्योऽपि विद्वैक्यापवादादनुपपन्न इति, एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः तत्वापवादिनो वृत्तिरिति ज्ञानव्यं, स्वल्पविद्वान्निष्कृष्टमानं व्याचष्टे । ननु न युक्तमिति । सम्पूर्वोद्गीथकर्मकर्ता प्राणो वाजिक्तामुपास्यः, उद्गीथेति कर्तृशब्दात् कन्दोगानानुद्गीथवाच्य ओद्धारः प्राणश्चोद्गीर्ताः, ओमितेजस्तदक्षरमुद्गीथमित्युपक्रम्य प्राणमुद्गीथमिति कर्मरूपत्वशब्दात्, तथा कर्तृकर्मणोऽप्याख्योर्भेदादिययोरन्यथात्वं भेद इति बहुवचः, उद्गीथत्वेनेति ओद्धारत्वेनेत्यर्थः । अत्यल्पभेदो न विद्वैक्यविरोधीतात्तन्मन्यायेन पूर्वपक्षं परिहरति । नैव इति । असुरजवाभिप्रायः, असुरजवाचसंवादः, यथा स्वानं प्राण्य लोहो विध्वंसते तथा प्राणं हन्तुमागता असुरास्तेषां नीर्वेषं कथमेव भजता इति युतमुपलक्ष्यार्थः । अत्यल्पभेदमङ्गीर्तनापि विद्वैक्यमुक्तं

नवा प्रकारभेदात् परोवरीयत्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वा विश्वैकत्वमत्र न्याय्यं, विश्वाभेद एवात्र न्याय्यः, कस्मात् प्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथा हि इह प्रक्रमभेदो दृश्यते आन्दोष्ये तावत् 'श्रीमन्मन्त्रितद्वयमुद्गीथमुपासीत' इति, एवमुद्गीथावयवस्वीकारस्य 'उपास्यत्व' प्रसृत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानञ्च तत्र कृत्वा 'अथ स्वस्वे-
तस्वैवाक्षरस्वीपव्याख्यानं भवति' इति, पुनरपि तमेवोद्गी-
थावयवमोहोरमनुवर्त्य 'देवासुराख्यायिकाहारेण तं प्राच-
मुद्गीथमुपासाच्चक्रिरे इत्याह । तत्र यद्युद्गीथग्रन्थे न स-
कला भक्तिरभिप्रेयेत तस्याश्च कर्तोद्गातातत्त्वात् तत उपक्र-
मस्योपद्व्येत, लक्षणा च प्रसज्येत, उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन्
वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यं, तस्मादत्र तावदुद्गीथावयव-
कोऽपि नास्तीत्याह । नास्तीति । उद्गीथरूपत्वेन प्राचस्योक्तञ्च नत-
त्वादेवञ्च नतं कर्तृत्वमप्यभवत्य इत्यव्यभिचर्यः ॥

बहुविधरूपभेदात् न विद्वेद्व्यभिचरि विज्ञानमिति । न चेति । अ-
क्षरं विचिन्वति । उद्गीथमिति । तदवयवमित्यर्थः । पृथिव्यादिरवामां
रसतमं चोद्धारः, चाग्निः सन्निहितिरिति युक्ताहुक्ता लुचनचोद्धारं प्राच्यदृष्टि-
विधानावाख्यायिका प्रस्तुतेत्याह । रसतमेति । ननु वाग्विशारद्वराज-
त्वात् आन्दोष्योपक्रमस्य उद्गीथपदं सर्व्वार्थवाचकमिति परस्परम्, प्राचस्योद्गीथ-
मिच्छन्नामुद्गीथकर्ता प्राच उपसृज्य इति व्याख्यायकानिर्दिष्टञ्च आहः ।
तत्र वदुद्गीथेति । चोद्धारोपास्तुपक्रमश्च उद्गीथपदे कर्तृत्वकत्वा चेति
दोषद्वयं आदित्यर्थः । ननु विज्ञानोऽपि तत्पदेऽवयवकत्वात् चोकावां
ततो वरं कर्तृत्वकत्वात् नतान्तराहपक्षात् तत्रा चोपसंहारे कर्तृ प्रा-
चोपासिनश्चवाहुपक्रमोऽपि लक्ष्यते इत्यत आह । उदक्रमेति ।
वन्दिम्योपक्रमो हि वाक्यभेदात् । निधीयते । वागीक्षाः सर्व्वे इत्युक्तञ्च

मोक्षारे प्राणदृष्टिरपदिश्यते । वाजसनेयके तु उद्गोषश-
 ष्ठे नावयवपङ्क्त्यकारणाभावात् सकलैव भक्तिराविद्युते रवं
 न उद्गातेत्यपि तस्याः कर्तोद्गातत्विक् प्राणत्वेन निरूप्यत
 इति प्रस्थापान्तरम् । यद्यपि तत्रोद्गोषसामानाधिकरण्यं
 प्राणस्य तद्वत्तुद्गातत्वेनैव दिदृग्मयिषितस्य प्राणस्य सर्वा-
 त्वत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्यै कत्वमावहति, सकलभक्ति-
 विषय एव च तत्राप्युद्गोषशब्द इति वैषम्यम् । न च प्रा-
 णस्योद्गातत्वमसम्भवेन हेतुना परित्यज्येत उद्गोषभाव-
 वदुद्गातभाव स्वीयासनाद्यन्ते नोपदिश्यमानत्वात् प्राणवी-
 र्व्यवच्छेदे तेजो इतिमिति येषां निश्चयः, इह त्वयजुर्लोपास्यत्व-
 निमित्तं, तद्वत्तावाभिकरकोद्गीचपटस्यावयववत्तया विनिश्चितेति प्राणह-
 र्गीचमिदं पङ्क्त्यकारणकार्यतया नेव इत्यर्थः । एवं शान्दोग्ये ओङ्कार
 उपास्य उक्तः इतरत्र तु प्राण उद्गापास्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह । वा-
 जेति । यदुक्तं वाजिस्तुतावपि प्राणलोद्गीचरूपत्वमुतेरुपास्यैक्यमिति त-
 दूच्यते । यद्वीक्षादिका । ततोद्गीच उपास्यतया योक्तः विन्तुहातव्यं,
 किन्तुद्गीचत्वमेव वाजिभिरपि पादयुग्मैश्च माचक्ष्याह । न चेति । स
 उद्गाता प्राणलोपास्य इति यदुक्तं बहुतराशोरिवेषादि निश्चयकमिति
 तत्राह । न चेति । यत्ततोद्गाता प्राण उपास्योऽन्तलोङ्कार इत्यन्तर-
 कोपास्यरूपभेदे कहे इति यद्विरुद्धार्थवादस्याप्यन्तलोपास्यैक्यं
 युक्तमित्यर्थः । वाक्यस्याप्यन्तलोपास्यैक्यं नास्तीत्यत्र इदमन्वाह । तथा-
 हीति । 'वि वा इत्' प्रत्यया पशुभिर्वर्द्ध' इति व्याहृतिरन्तलोपास्यैक्यं यस्य
 'इविर्निर्वह' इत्यन्तलोपास्यैक्यं व्यभुदेति तेषां तदुक्तान् विभजेदुमे सध्वनाः
 सन्तान्त्वमे इत्यन्तलोपास्यैक्यं तदुक्तान् विभजेदुमे सध्वनाः
 प्रदाने दर्शयन् प्राणिनां तान् विभजेदुमे सध्वनाः तदुक्तान् विभजेदुमे सध्वनाः
 दयवाक्यम् । अन्तर्गतः अन्तलोपास्यैक्यं यदुक्तान् विभजेदुमे सध्वनाः

येष्वेव चीदुमातीदुमाचं कर्म करोति इति नास्त्यसम्भवे ।
 तथा च तत्रैव श्रवित्वाचा च ह्येव स प्राप्तेन चीदुमायत्,
 इति । न च विवक्षितार्थभेदे गमामाने वाक्यव्याख्यानसा-
 रमाक्षेप समानार्थत्वमध्यवसानु युक्तं, तथा ह्यभ्युदयवाक्ये
 पशुकामवाक्ये च त्रैधा तच्छ्रुतान् विभजेत्, पशुकामवाक्ये
 च 'ये मध्यमाः स्युस्तानम्वये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं
 कुर्यात् इत्यादिनिर्देशसामेऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये
 देवतापनयोऽध्ययमितः, पशुकामवाक्ये तु यामविधिः तथे
 हाप्युपक्रमभेदाद् विद्याभेदेऽपरोवरीयस्त्वादिवत् ।
 यथा परमात्मदृष्ट्याससामेऽपि प्राकाशो ह्येवैभो
 व्याख्यानकाशः परायणं स एव परोवरीयान

दर्शकवाच्यं प्रत्यक्षं पुरस्तात् पूर्वं च विस्तारं कदापिपरीक्ष्यं निश्चयं द-
 र्शयताम्योऽप्युपदिश्यः सङ्कल्पितं चन्द्रनाभं पश्चादभ्युदयेति तत्रैव च ज्ञान
 काशव्यवसायपराभात् तदेव निश्चयं कविः प्रकाशादिपर्वकति विद्योक्त-
 यति यत्तु चाक्षं वर्तयति यथात् काशव्याप्तिकान् यत्तमानः, ये मध्य-
 मादिभावेन तेषां भूतास्तच्छ्रुता दध्यादिपञ्चिता निश्चयास्तान् विभजे-
 दप्युपदिश्यो विद्योक्तवेदियोज्य च दाह्यादिपञ्चाम्युपदिश्यो दर्शय-
 मिच्छेद्यो निर्दिशेदिति दधन् दधनि स्थावितच्छ्रुतचरं चतुर्ते दुर्गमित-
 र्निश्चयः । यत्तु काकापराधे देशान्तरमुक्तं प्रावृत्तिरूपं इत्युक्ति-
 कर्म विधीयत इति प्राप्ते तच्छ्रुतार्थे चात्तुवादेन विभजेदिति कविः
 प्रकृतदेशविद्योक्तं तच्छ्रुतेषु दर्शकवाच्ये देवतापनयन्यक्त्यान्विधानं न
 कर्मात्तरमिति सिद्धाकृतं, एकमभ्युदयवाक्ये चाकापराधेनोपक्रमार्थक-
 त्वेव कविः पूर्वदेवताभ्योऽपनयो विद्योक्तोऽप्युपदिश्यः, पशुकामवाक्ये च
 कदापि ये स्थावितकामम्वये प्रवृत्तेऽष्टाकपालं निर्दिशेद्यो व्याख्यानान्

उक्तोऽसौ ह्यसौऽनन्तः' इति परीवरौयन्मादिगुणविशिष्ट-
मुद्गोक्षोपासनं अन्त्यादित्यगतहिरण्यस्मश्रुत्वादिगुणविशि-
ष्टोद्गोक्षोपासनाद्विज्ञं, न चेतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि
शाखायां, तद्व्याख्यानतरल्येष्वप्येवं ज्ञातीयकेषूपसनेष्विति ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तदपि ॥ ८ ॥

अथोच्येत संज्ञैकत्वाद्विज्ञैकत्वमत्र न्याय्यं उक्तोऽसौ ह्येत-
भयन्मप्येका संज्ञेति, तदपि नोपपद्यते, उक्तं ज्ञेयत्वं नवा
प्रकरणभेदात्, परीवरौयन्मादिवदिति, तदेव चात्र न्याय्यतरं,
श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत्, संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरवाह्यमुद्गो-
क्षशब्दमात्रप्रयोगात् लौकिकैर्व्यवहृतं भिरुपचर्यते । अस्ति
चेतत् संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परीवरौयन्स्त्वाद्युपासने-
पूद्गोक्षविद्येति । तथा प्रसिद्धभेदानामपि अग्निहोमदर्श-
पूर्णमासादीनां काठकैक्यस्यपरिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं
दृश्यते तथेहापि भविष्यति । यत्र तु नास्ति कश्चिदेवं ज्ञाती-

विशेषे विपिनिष्ठासु कृते चरं वे कोदितास्मानिन्द्राव प्रदाले दधंश्च-
मिते निर्देष्टोऽभ्युदयवाक्ये समोऽस्ति, तथापि यः पशुकानः स्नात् सोऽ-
मावस्थानिष्ठा वस्त्रानपाकृषी' इति निष्ठां दर्शकत्वं समाच पुनर्दीक्षायां
वस्त्रापाकरणविध्यं पशुमात् पशुकामस्य वागान्तरविधिरेव न भ्युदयवाक्ये-
नार्थेक्यमिति तथा प्रकृतेऽपि निर्देशवाच्यं न विद्यैकाप्रयोजकमित्यर्थः ।
पशुमापकृषी'काहदेमात् देवान्तरं नन्वे'दित्यर्थः । सूत्रोक्तं इदानीं व्या-
चरे । परीवरौयन्मादिवदिति । पर इति वकारान्नं परस्तात् परस्तातो
परीवत् परतर इति परीवरौयानित्येकं पदम् । अनन्तस्य आकाशादयः
परमात्मा न इहाकाशवत्साहोदयकाचोक्त इत्यर्थः । आकाशात्मना हिरण्य-

यको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवगे-
विद्यादिषु ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ८ ॥

‘प्रोमित्वे तदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ इत्यनाक्षरोद्गीथश्र-
योः सामानाधिकरस्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादैकत्वविशेषण-
पक्षाणां प्रतिभानात् कतमोऽत्र पक्षो व्याप्यः सः इति वि-
चारः । तत्रापि गो नाम उद्योर्बलुनोरनिवर्तितायां भेदात्
तरबुद्धावन्तरबुद्धिर्वाध्यते, यस्मिन्नितरबुद्धिरध्यस्यते अन-
वर्तत एव तस्मिन्तद्वद्विरध्यता, इतरबुद्धौ अपि यथा नामि
ब्रह्मबुद्धौ अध्यस्तायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न ब्रह्मबुद्ध्या
निवर्तते । यथा वा प्रतिमादिषु विष्णुादिवत्पूरव्याम एव
मिथ्यापक्षरे उद्गीथबुद्धिरध्यस्या उत उद्गीथे वाऽक्षरवति-
रिति । अपवादो नाम यत्र कस्मिन्नितरबुद्धिः पूर्वविशिष्टायां
मिथ्याबुद्धौ निमित्तायां पक्षादुपजायमाना यथाह, बहिः
पूर्वनिविष्टाया मिथ्यावहेर्निवर्तिका भवति, यथा देहेन्द्रिय-

श्रुत्युपस्थापना चोद्देशोपास्तनाभ्येऽपि विद्याभेदवद्विद्याभेद इत्यर्थः ॥

संज्ञैक्यं पूर्वपक्षबीजसङ्गात् दूषयति । संज्ञात इति । उपास्यह-
भेदाद्विद्युत्पानात्वं सदृशं तत्त्वमुत्पन्नानुमेतं ब्रह्मन्, संज्ञा तु पौरुषेयी
दुर्बलेत्यर्थः । संज्ञैक्यं सर्वैक्यमधिकारि रेखाङ्क । अत्रैव इति । वि-
संज्ञैक्यां सर्वत्वाप्रमाणमेव रेखाङ्क । यत्र स्थितिः । अत्रैव अत्रैव संज्ञैक-
मपि मानं यथा संज्ञैक्येति संज्ञैक्यान् सर्वत्रावाप्तुं तद्विद्यैक्यां, तथा
पक्षात्प्रातिविध्यैक्यमित्येवमत्रैव दर्शितमित्यर्थः ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसं सामानाधिकरस्यं विषयोक्तत्वं संभवमाह । प्रो-
मित्वेति । अध्यासादिपक्षात् गो व्यापते । तत्राप्याह रेखादिना । ८

सङ्गाते चात्मबुद्धिरात्मव्येवात्मबुद्ध्या पञ्चाङ्गाविन्या 'तत्त्व-
मसि' इत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते यथा वा दिग्भ्रान्ति
बुद्धिर्दिग्याथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते एवमिहाप्यवरबुद्धोद्गी-
शबुद्धिर्निवर्त्यते उद्गीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिः, एकत्वेन
अक्षरोद्गीशमयद्वयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वं, यथा द्विजोत्तमा
ब्राह्मणा भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनः श्री
मित्येतस्याक्षरस्य पक्षप्रमङ्गे श्रीद्गावविषयस्य समर्पणं
यथा नोनं यदुत्पलं तदानयेति, एवमिहाप्युद्गीथो य
चाङ्कारस्तमुपासतेति, एवमेतस्मिन् सामानाधिकरण्याच्चे-
विसृज्यमाणे एते पक्षाः प्रतिभान्ति, तत्रान्यतमनिर्धारणे
कारणाभावादनिर्धारणप्राप्ताविदमुच्यते । व्याप्तिश्च समञ्जस-
मिति । चमब्धोऽयं तुमब्दस्याननिवर्तो परपक्षत्रयव्यावर्तन-
प्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षा सावद्या इति पर्युदस्यन्ते
विशेषपक्ष एवैको निरवद्या इत्युपादीयते, तत्राध्यासे ता-
वत् या कश्चिदतिरिक्ताध्यासे तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्र-
तिपत्तिकामेदारोयोऽप्यायः, बाधोऽपवादः, एकत्वं बाह्यबाधेदः, विशेषणं
व्यापनकमिति विवेकः । पूर्वसङ्गातकर्मालोकीयावयवत्वभोक्तारस्य अवेकस्य
विशेषणं विदुषस्तत्त्व अवेकभेदतिद्वयाभेदः सिद्धान्तः स न युक्त इत्या-
लोपनकत्वा पूर्वप्रत्ययति । ततोति । कस्य पूर्वपक्षे पूर्वोक्तमिहान्नाविदि-
कृतं सिद्धान्ते तद्विद्विरिति मत्वा सिद्धान्तस्य न व्याप्ये । चमब्द
इत्यादिना । यत्तत्त्वमसि इत्यस्य प्रतिज्ञाबाध्यावयवलोदीधमाह । तत्राध्याय
इति । यत्तोदीधस्य बुद्धिरोद्गारेऽप्यस्यते तद्वाचकोदीधमब्दस्योद्गारे कस्यवा
स्यात् तदुद्बुद्धिविषयत्वमुक्तपरत्वात् तथा चमब्धोऽप्यविदुः कस्यनीयः, प्र-
तीतोपासेः कस्यच कस्यचित्ति गौरवं ह्यादिकर्मः । कस्य न कस्यमिति

सञ्चित फलञ्च कल्पयेत् । अयत् एव फलं 'आपयिता न
 वै कामानां भवतीत्यादि' इति चेत्, न, तस्यान्वयकत्वात् ।
 आप्रादिदृष्टिफलं हि तत्, नोदगीवाधरासफलम् । अप-
 रादेऽपि समानः फलाभावः मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति
 चेत्, न, पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । न च कदाचिदप्यो-
 द्गारादोद्गारवृत्तिर्निवर्तते । उदगीवाधोदगीववृत्तिः ।
 न चेदं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरं उपासनविधिपरत्वात् ।
 नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते, निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयो-
 द्धारणं स्यात्, एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्, न च हीन-
 विषये वाऽऽध्वर्यवविषये वाऽऽचरे ओद्गारशब्दशब्दे उदगी-
 यप्रसिद्धिरस्ति, नापि सकलयां साक्षाद्वितीयायां भक्ताव-
 दगीयशब्दवाच्यायामोद्गारशब्दप्रसिद्धिः, येनानतिरिक्तार्थता
 स्यात् । परिशिष्टादिशेषपक्षः परिशुद्धः, व्याप्तेः सर्वव-
 दसाधारण्यत्वात् । सर्वव्याप्यत्वरमिह मा प्रमञ्ची-
 तेत्यत उदगीयशब्देनाक्षरं विग्रह्यते, कश्च न मा-
 दगीवावयवभूत ओद्गारो गृह्यते इति । नन्वाश्वपि
 पक्षे समाना कृत्वा उदगीयशब्दस्यावयवसत्त्वमात्रं
 गृह्यते । अथ इति । आत्मादीनि ओद्गार काग्निः कर्मादिरिति, 'य-
 इति युतं फलं' नाध्यात्मिकत्वार्थः । उद्गोषोद्गारवोरन्तरकुक्ष्यान्तरबुद्ध-
 यशदन्तरीक्षान्तरनिष्ठाबुद्धिनिवृत्तिवैषम्यकृतं कलमन्तरपुष्टिरथा-
 नित्याज्ञावादा इत्याह । न च कदाचिदपीति । आत्मिकेयं नियतं
 न तु नियतं दृष्टव्यमितिरित्यर्थः । किञ्च तत्त्वबोधकाज्ञायादुष्मान्त्वपरादो-
 अस्ति नेह वाक्यं तत्त्वपरत्वमित्याह । न चेति । यदुक्तं यदोद्गारो-
 द्गारोद्गीयशब्दयोः पदोदत्तयत्वं दूषयति । नापीति । पदोदत्तयत्वं
 नास्ति इत्याह । न चेति । परिशिष्टविशेषकपक्षे कश्च लोकयति ।
 व्याप्तेरिति । यो निष्प्रयत्नपदानीत पदार्थो सर्वविद्याओद्गार इत्येवा-

त्वात् । सत्यमेवमेतत्, लक्षणायां अपि तु सन्निकर्षविप्रकर्षा
भवत एव, अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निश्चिद्यत इति
विप्रकृष्टा लक्षणा, विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः
समर्थत इति सन्निकृष्टा लक्षणा । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः पट्टाद्यादिषु । अतश्च
व्याप्तेर्हेतोरित्ये तस्योद्गीर्णमित्ये तद्विशेषणमिति सम-
ञ्जसमेतत्तिरवयवमित्यर्थः ॥

सर्वाभिदादनप्रचेमे ॥ १० ॥

वाजसनेयिनां कन्दोगानाञ्च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य
प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं वागादयोऽपि तत्र वमिष्ठत्वादिगुणान्वि-
ता उक्ताः, ते च गुणाः प्राणेषु पुनः प्रत्यर्पिताः 'यदा अहं
वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि' इत्यादिना । अन्येषामपि
तु शास्त्रिणां कौषीतकिप्रभृतीनां प्राणसंवादेषु 'अथातो निः-
कथ्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः सम्बन्धः कस्या इति विप्रकृष्टा
लक्षणा, अवयवत्वलक्षणा तु सन्निकृष्टा अवयवभावविषयसम्बन्धस्य कृत्प्रत्यात्,
पटावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगाच्च । नागादौ जङ्गमशब्दस्य
त्वगन्ता जङ्गमबुद्धिपाद्यत्वगुणलक्षणाऽऽन्विता तत्र प्रतीकोपास्योर्विचिन्त-
त्वात्, इह तु प्रतीकोपास्यविधिकल्पने व्याख्यादिगुणकोद्गारे प्राणवृत्ति-
विधाने च वाक्यभेदः स्यात्, अतः सर्ववेदव्याख्योद्गारनिरासेनोद्गारे
प्राणवृत्तिविधानार्थं विशेषणमेव समञ्जसं कल्पनानाशयदिति विद्वन् ॥

सर्वाभिदादन्वतो मे । विषयं वक्तुं सम्मतवर्धनाह । वाजसनेयिना-
मिति । वाचो वसित्वं गुणः, वाग्निनः सुखवासदर्शनात्, चक्षुषः
प्रतिष्ठा गुणः चक्षुषतः पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्रं सम्बद्गुणकं श्रव-
णात् सर्वार्थव्यापकः । जलकाजलगतं गुणः तस्य वृत्तिद्वारा सर्वकोश्या-

श्रेयसादानमेता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः
इत्येवञ्जातीयकेषु प्राणस्य श्रेष्ठमुक्तं नत्वमे वसिष्ठत्वादयो
गुणा उक्ताः । तत्र संग्रहः किमेत वसिष्ठत्वादयो गुणाः क-
चिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येत्त त नास्येरन्निति । तत्र
प्राप्तं तावचास्येरन्निति । कुतः, एवंशब्दं प्रयोगात् ।
तथा एवं विद्वान् प्राप्ते निःश्रेयसं विदित्वा' इति
हि तत्र तत्रैवंशब्देन वेद्य वस्तु निवेद्यते, एवंशब्दश्च सदि-
हिताबलम्बनो न ग्राह्यान्तरपरिपठितमेवञ्जातीयकं गुण-
जातं शक्नोति निवेदयितुं, तस्मात् स्वप्रकरणस्यैव गुणैर्नि-
राकाङ्क्षत्वमित्येव प्राप्ते प्रत्याह, अस्येरन्नमे गुणाः कचिदुक्ता
वसिष्ठत्वादयोऽन्यथापि, कुतः सर्वाभेदात् । सर्वत्रैव हि
तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिव्यं प्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादि
साकष्यात्, अमेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता

अत्रेव । ते च गुणाः प्राणस्य श्रेष्ठं निश्चित्य वागादिभिस्तुल्यैः प्रा-
णैः वागादियस्यक्तोऽर्थः । विषयमाह । अन्तेषामिन्द्रादिना । निःश्रे-
यसस्य श्रेष्ठमुक्तादानं निर्धारणं प्रकृत्यत इत्यर्थः । देवता वागादयोऽ-
नेवसे अश्रेष्ठग्राह्येभ्यः । एवंशब्दात् श्रेष्ठगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञायाश्च संग्र-
हाह । तत्रेति । गुणानामनुपसंकारोपसंकारादेव पूर्वोत्तरवचनोः प्र-
उद्भावत्वविशेषवादीकारणं सर्ववेदव्याप्यव्यावृत्तिवत् प्रकृतगुणभावप्राप्त्यै
व्यवस्थाकाद्यान्तरगुणव्यावृत्तिरिति उदात्तमेव पूर्ववचनमिति । तत्र प्रा-
प्तिरिति । यथा वागादिभ्यः प्राणश्रेष्ठं विदुमस्यो तथा च तत्र श्रेष्ठगुण-
विद्वानुपासो न प्राप्ते श्रेष्ठं विदित्वा भ्यान्ता श्रेष्ठो भवति इतिप्रत्यय-
हवंजातीयकविद्येयात् प्राप्तेनार्थिकं वसिष्ठत्वादियुक्तजातमेव शब्दो
शक्नोति कुतश्चात्रापि प्राप्ते विज्ञानमिति । अन्तेषामिति । वागव

अथ नान्येन । नन्वेवं शब्दस्तत्र भेदेनैव स्थातीयकं
 गुणजातं वेद्यजाय संप्रपद्यति इत्युक्तं । अतोच्यते । यद्यपि
 कौपीतकिन्नाम्रगतेनैवं शब्देन वाजसनेयिन्नाम्रगतं गुण-
 जातमसं शब्दितमसंनिहितत्वात्, तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने
 वाजसनेयिन्नाम्रगतेनैवं शब्देन तस्मिन् शब्दितमिति न पर-
 शाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स शाखागता-
 द्विशिष्यते । न चैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति ।
 एकस्यामपि हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र
 भवन्ति गुणवतो भेदाभावात् । न हि देवदत्तः शौर्यादिगु-
 णत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देवान्तरगतस्तद्देशस्थैरविभावितशौ-
 र्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति, यथा च तत्र परिचयविशेषा-
 द्देवान्तरेऽपि देवदत्तगुणविभाव्यन्ते एवमभियोगविशेषा-
 द्वाख्यानतरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्थेरन् । तस्मा-
 देकप्रधानसम्बद्धा धर्मा एकवाप्यच्यमानाः सर्वत्रैवोपसं-
 र्तव्या इति ।

नेयिन्नाम्रगते तावदेवं शब्देन वसिष्ठत्वादियुगजातस्य प्राख्यविशेषसम्बन्धः
 सिद्धः सैव विज्ञानकौपीतकिन्नुतौ प्रत्यभिज्ञायते, तथा च गुणानां गुण-
 विभावनेनापेक्षः प्राप्ताभावमपि श्रुतगुणैरविरोधात् सर्वत्रैव श्रुतगुणैश्च
 गुणजातं श्रुतगुणैश्च निहितत्वाविशेषात् कौपीतकिन्नुतेनैवं शब्देन परा-
 न्तगमन इत्याह । तथापीति । कौपीतकिन्नुतस्य प्राख्ये वसिष्ठत्वादियुग-
 जातत्वात् । वाजिपुत्रस्य प्राख्ये वसिष्ठगुणानामेति श्रुतहानिर्नास्ति
 अविरोधादित्युक्तं संप्रपद्यति । न चैवं सति इति । अपरिचयिता अपि
 गुणाः श्रुता एवेत्यत्र इत्याह । न हीति । प्रकृतमाह । तथादिति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्यैव प्रतिपादनपरासु श्रुतिस्थानन्दरूपत्वं विधान-
घनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो
धर्माः कश्चित् केचित् श्रूयन्ते । तेषु संशयः किम्मानन्दादयो
ब्रह्मधर्मा यावन्ती यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्याः
किं वा सर्वे सर्वमेति । तत्र यथा श्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ
प्राभायामिदमुच्यते, आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः
सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः, कस्मात् सर्वाभेदादेव । सर्वत्र
हि तदेवैकं प्रधानं विशेषं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात्
सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकरणादितेन देवद-

आनन्दादयः प्रधानस्य । ब्रह्मणो प्रत्यक्षविद्यासु निर्विशेषत्वात्
संशयमाह । तेषु संशय इति । पूर्वपक्षे ब्रह्मादिपदासुपसंहारादर्थान-
धारणं, सिद्धान्ते त्वप्रधारणमिति कथम् । प्राचक्ष्य विशिष्टत्वाद्वाहः
ब्रह्मानन्दोऽयमविवक्षितत्वादुपसंहारः, ब्रह्मस्य निर्विशेषत्वात् कस्मान्नान्त-
र्यक्षरेव प्रमितिर्विशिष्टैर्धर्मैः यदान्तरोपसंहार इति प्रत्युदाहरेत् । पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तमाह । इदमिति । आनन्दत्वस्यैव प्रधानत्वादिकानामान्दानि
ब्रह्मणि कस्मिन् धर्मास्तेषां सर्वशाखासुपसंहारो नात्र तदाचक्षानन्दादि-
पदानामेकवाक्यतयोद्धारणं आनन्दः एव साधनमन्तं ब्रह्म पुरुषवदवभा-
मेति तानि च ब्रह्माधिपदानी पदानि विद्वद्भर्त्तात्वेन सर्वाधिपत-
भूतानेकवाक्यकृत्यक्रिं कथयन्ति । न चैकेनैव पदेन कस्माच्चिह्नैः यदान्त-
र्यक्षमिति वाच्यं, एकस्मिन् पदे विरोधाभावेन कथनान्वयसंभारम् । यद्यपि
पदद्वयेऽपि कथनान्वयतरति तथाप्यन्यदो ब्रह्मेत्युक्ते द्वैतवाक्यत्वमिति
निराक्षेप्यवयवत्वमवयवत्वमिति ध्वेस्य कथनान्वयसंभारं कथनान्वयसंभारं
प्रदीक्ष्यमानि । न च अन्यवाक्यविशेषाद्वाक्यमन्तं सर्ववर्षितं इति

दत्तगौर्यादिनिर्दयनेन । नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वादयोऽपि
धर्माः सर्वे सर्वत्र सङ्गोर्ध्वेन, तच्चाह तैत्तिरीयके आनन्द-
मयमात्मानं ब्रह्मव्याख्यायते 'तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षि-
णः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुष्क-
लं प्रतिष्ठा' इति, अत उत्तरं पठति ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥२॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आन्नातानां
नास्त्यन्वयः प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इ-
त्येते परस्परापेक्षया भोक्तास्तरापेक्षया बोधचित्तापचितरूपा
उपलभ्यन्ते, उपचयापचयौ च सति भेदे सम्भवतः, निर्भेदः
ब्रह्म एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न चेते प्रियशि-
रस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्ते ते इतुपदिष्टमस्माभिः 'आ-
नन्दमयोऽभ्यासात्' इत्यत्र [वि० सू० १।१।१२] । अपि च
परस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमाचत्येते परिकल्प्यन्ते
न द्रष्टव्येन, एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादी-
नां । ब्रह्मधर्मास्ते तान् कृत्वा न्यायमात्मनिदमाचार्येणादर्शि-

वाच्यं, सञ्जुदानन्दात्मकं सर्वधर्मन्यूनमव्ययमतिकल्पं ब्रह्माहमिति विशेष-
दर्शने सर्वधर्मनिरासात् । तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवति तावन्ति
पदानुपसङ्गर्तव्यातीति भावः ॥

ब्रह्मव्याचिदानन्दत्वादधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिरिति सपुनश्चक्षुषि-
यतधर्मप्राप्तिरिति आदिति ब्रह्मनिराकारं कृतं व्याचष्टे । प्रियेति ।
इत्यदर्शनसुखं प्रियं तद्वातादिना मोदकस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येवं
तारतम्यस्यो धर्मास्तद्वये चैवेन प्राप्तुमिति तेनान्नब्रह्मरूपाणां ब्रह्म-
नानुपबोगादिति भावः । तेना ब्रह्मधर्मत्वं चाभिहितमाह । न

तं प्रविशिरक्षाद्युपपत्तिरिति, स च व्याख्येयः निश्चितं
 ब्रह्मधर्मेषूपसर्गाद्योपदिष्टमानेषु नेतव्यः सम्यक्ज्ञानत्वादेषु
 सत्यका मत्वादिषु च । तेषुहि सत्येषु पास्तु वास्तव एक
 त्वेप्रक मभेदादुपासनभेदे सति नान्योन्मीधर्माचामन्योन्य
 प्राप्तिः, यथा च हे भाव्ये एकं नृपतिसुपासाते चामरीषान्या
 हत्तेषान्या, तत्र चोपास्यैकत्वेऽप्युपासनभेदे धर्मव्यवस्था च
 भवति एवमिहापीति । उपदितापचितगुणत्वं हि सति
 भेदव्यवहारे, सगुणे वक्ष्यन्तुपपद्यते न निर्गुणे परस्मिन् वक्ष्यन्ति,
 अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्मोणां क्वचिच्छ्रुतानां सर्वत्र
 प्राप्तिरित्यर्थः ॥

इतरे त्वर्धसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे त्वानन्दादयो धर्माः ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनावैशेष्यमा-
 ना चर्धसामान्यात् प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मस्यो धर्मस्य एकत्वात्
 सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति चेदस्य प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि
 त इति ॥

चेत इति । ब्रह्मस्य विभाव्यारोपाद्यत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः क्वचित्का-
 द्याह । एवमपीति । अत्रेयत्वादेयं न तत्रैव ब्रह्मस्य प्राप्तिरित्यर्थः ।
 विमर्शं तर्हि क्लृप्तमित्युक्तं आह । ब्रह्मधर्मास्त्विति । ब्रह्मधर्मास्ति
 इत्यादिवाक्यमाह । स चेति । अने वास्तव्योपासकसुपासादप्राप्ति-
 रिति व्याख्यातुं ब्रह्मज्ञानत्वादीनामप्रतिपत्तिरिति क्लृप्तं व्याख्येयमित्यर्थः ।
 ज्ञानानुपयोगेऽपि ध्याने तेषां धर्माणां सुपासादिव्यापकत्वात् ।
 इति । ध्यानविधिपरतन्त्राणां धर्माणां तत्त्वानि ध्यानेत्यर्थः ॥

ब्रह्मज्ञानत्वादियर्थेऽपि व्याख्यादीनां नेपथ्यं प्राप्तिप्रयोजनं हि
 व्याह । इतरे त्विति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

काठके पठ्यते, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था पर्येभ्यश्च परं मनः' इत्यादि 'पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तत्र संशयः किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति । तत्र तावत् सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथा हि श्रूयते 'इदमस्मात् परमिदमस्मात् परम्' इति ननु बहुत्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात् । नैष दोषः, वाक्यबहुत्वोपपत्तेः । इदमेव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहुनर्णान् परत्वोपेतान् प्रतिपादयितुं, तस्मात् प्रत्येकमेवा परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं न प्रत्येकमेवा परत्वप्रतिपादनं, कस्मात् प्रयोजनाभावात् । न ह्यौतरेषु परत्वेन प्रतिपत्तेषु किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा, पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् सर्वान-

सकलानामन्दाकाराणां पदं सर्वलोपसंज्ञितव्या इति सिद्धेः आध्यानाय वाक्यभेदाभेदानुधारणात् संशयमाह । तत्रेति । पूर्वपक्षे वाक्यभेदाद्विद्याभेदः सिद्धान्ते वाक्येक्यादित्युक्तिरिति फलम् । पूर्वपक्षे प्रयोजनाभावात् आदीनामुपसंज्ञायां नैक्यसामकोचावसक्तं अत्र तत्र भावस्यापि परत्वस्यानुपसंज्ञायां सादृश्यावसक्तं इत्येकफलकत्वमिति । तत्समरत्वविशिष्टत्वे नार्थादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदात् वाक्यभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः । 'उत' स्वत्वविधानं प्रतिपाद्य । यौग्येति व्याख्येयः । पुरुष एवेति । फलवत्त्वे अतः पूर्वत्वात् पुदण्येव प्राप्तये प्रतिपाद्यत्वं अकलायादीनां परत्वं तु तत्त्वोपपत्तेर्नोक्त इत्यर्थः ।

ब्रह्मात्मतीते प्रतिपक्षे दृश्यते प्रसोजनं लोकादिभिः । तथा
च श्रुतिः 'निष्कामं न ह्यहं सुखात् प्रमुच्यते' इति । अपि च
परप्रतिषेधेन काष्ठादिशब्देन च सुखमदिव्यममरं दर्शयन्
पुरुषप्रतिपक्षार्थेन पूर्वपरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति । आध्या-
नायेति । आध्यानपूर्वकाव सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः । सम्यग्-
दर्शनार्थमेव ह्रीहाध्यानमुपदिशते न त्वाध्यानमिव स्वप्ना-

नम् ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

इतश्च पुरुषप्रतिपक्षार्थेवमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः, यत्कारणं-

‘एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वमप्या बुद्ध्या सूक्ष्मश सूक्ष्मदर्शभिः ॥ इति-

प्रकृतं पुरुषमात्मैत्याह । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विष-
क्षितमिति गम्यते, तस्यैव च दुर्विज्ञानतां सुसंस्कृतमतिगम्य-
तां च दर्शयति, तद्विज्ञानायेव च ‘यच्छेदाहं मनसो प्राज्ञ
इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातं आनुमानिकमप्येकैकं न-
त्यन्तं [वि० सू० १।४।१] । एवमनेकप्रकार आशयान्तिशयः श्रुतेः
पुरुषे लक्ष्यते नेतरेषु । अपि च ‘सोऽध्वनः पारमात्रेति त-

द्विज्ज्ञ ‘इदं वाच परं किञ्चित् वा काष्ठा’ इति वेदः परनिषेधसिद्धेन
वर्तमानार्थावत्वसिद्धेन च पुरुषे तात्पर्यं दर्शयन् पूर्वकारं पूर्वकारपरस्मा-
दपरस्मात् परत्वोक्तिस्तदर्थेति दर्शयति इत्याहं । अपि चेति । अन्नादोनाम-
लोक्तिराध्यानाय तत्परत्वध्यानपूर्वकं पुरुषदर्शनार्थं ज्ञानं प्रसोजना-
भावादिति ज्ञानं लोकादिति । आध्यानायेति ॥”

आत्मत्वादिकिञ्चैव पुरुष एव प्रतिपाद्य इत्याह । आत्मशब्दाच्चेति ।
किञ्च ‘तद्विद्योः परमं परं’ इदं वाच परं किञ्चित्’ इत्युक्तमन्योपकार-

विषयोः परमं पदम् इत्युक्ते किन्तु ध्वनः पारं विषयोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां मिन्द्रियाद्यनुक्रमणात् परमपद-
प्रतिपत्त्यर्थं एवायमायास इत्यवसोयते ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते 'आत्मा वा इदमेक एवाप आसीत्
नान्यत् किञ्चन भिद्यत् स ऐतत् लोकाश्च, सृजा इति स
इमांल्लोकान् सृजताश्च मरीचोर्मर आपः' इत्यादि । तत्र
संशयः किं पर एवात्मा इहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः
कश्चिदिति । किं तावत् प्राप्तं न परमात्मे हात्मशब्दाभिलप्यो
भवितमर्हतीति । कस्मात्, वाक्यान्वयदर्शनात् । ननु वा-
क्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रागुत्पत्तेरात्मैक-
त्वावधारणात् ईक्षणपूर्वकस्मृत्ववचनाच्च । नेतुमर्हते लो-

योरैकवचन्यात् तद्व्यपदेशकपदपरत्वेनैकवाक्यत्वनिश्चये सति वाक्यभेद-
नभेदकल्पना न युक्ता मौरवादित्याह । अपि चेति ॥

आत्मगृहीतिः । भिद्यत् वक्तुं । लोकानाह । अन्ध इति । अन्धः
अर्गः, मरीचकोऽन्तरिक्षलोकः, मरो भर्तृलोकः, आपः पाताललोक
इत्यर्थः । आत्मशब्दस्य ब्रह्मणि सूत्रात् न च प्रयोगात् संशयमाह ।
तत्रेति । अत्र पूर्वपक्षे वाक्यस्य सूत्रोपाक्षिपरत्वात् परब्रह्मधर्माणामा-
नन्दादीनामेतरेषां सत्पदंकारः, विद्वान्ते ब्रह्मपरत्वादुपसंकार इति फलं,
परब्रह्माद्भेदप्रकटादर्थोद्दिवाक्यानां गर्वादिप्रतिपादकत्वमित्युक्तं तद्व-
दिहापि प्रजापतौ देवो देवा इति पूर्वपक्षात् प्रजापतिवाक्याद्भेदप्रकटादात्मा
वा इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मवदुत्पत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । न पर-
मात्मेत्यादिना । वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षना-
शित्य लोकस्मृत्वादिनात् प्रजापतौ वाक्यान्वय इत्याह । नन्वित्यादिना ।

कसृष्टिवचनात्, परमात्मनि हि सृष्टिरपरिच्छिन्ना हि महा-
भूतसृष्टिरादौ वक्ष्याः । लोकसृष्टिर्निर्वाहानुचते, लोकाश्च
महाभूतमविशेषविशेषाः । तथा चात्मा प्रकृतीन् लोकान्-
नैव निर्वर्ति 'अदोऽथः परेण दिवम्' इत्यादिना । लोक-
सृष्टिश्च परमेष्ठराधित्तिनापरेण 'केनचिदौक्रेण कियत
इति श्रुतिस्तत्त्वोक्तमभ्यते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'आत्मे
वेदमप्य आसीत् पुरुषविधः' इत्याद्या । श्रुतिरपि-

'स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां वक्ष्याये समवर्तते' ॥ इति ।

एतरेयिणोऽपि 'अथाती रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो
देवाः' इत्यत्र पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्देवां विविना
सृष्टिमात्मनस्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन् प्रबुध्यमानो दृश्यते
आत्मे वेदमप्य आसीत् पुरुष विधः' इत्यत्र ।
एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः सृष्टिकारापेक्षमुपपद्य-
ते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमोऽप्युपपद्यते ।

लोका एव महाभूतानीत्यत्र आह । लोका इति । लोकशब्दस्य महाभू-
तेष्वक्यत्वात् भौतिका एव लोकाः । निर्वाणलोकश्च । तथा चेति ।
आत्मे शरीरीर्भरणाप इति सूत्रमित्याह स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे । परेण
दिवः, दिवः परलोक इति । एतद्विज्ञानोऽप्यत्रा व्याप्तो लोको लोका-
दन्तः अन्तरिक्षं, शरीरवदः पृथिवी, मरु आद्य अथवास्तु आद्य इति ।
ननु लोकसृष्टिरपीश्वरीदेवास्तु मेत्याह । लोकेति । इत्यपिभी महा-
कारः । आत्मा हिरण्यगर्भः, आपिपोषिषाभ्यः सर्वमसृज्यतेत्यर्थः । भूतानां
लोकाभिनित्यर्थः । प्रथमवादि लोकसृष्टिः प्रजापतिरित्याह । रेतरेव
योऽपीति । रेतः कायं इति व्याप्तम् । महाभूतानि प्रजापती लोक-
वति । आत्मशब्दोऽपीत्यादिना । किञ्च प्रजाः सृष्टा ताः सति भोगाद-

अपि च ताभ्यो नामानयत् ताभ्योऽवमानयत् ताभ्यः पुरुष-
मानयत् तावानुबन् इत्येव जातीयको भूयान् व्यापारविशि-
ष्टां लौकिकेषु विशेषवद्भात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते । तस्मात्
विशेषवानेव अविदिह्यात्मा स्वादित्वेन प्राप्ते नूतः, पर-
एवाविह्यात्माशब्देन गृह्यते इतरवत्, यद्यतरेषु सृष्टिवर्षेषु
'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्येवमादिषु
परस्यात्मनो ग्रहणं, यथा चेतस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयो-
गे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवि-
तुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवदमय आसीत्' इत्येवमादी
पुरुषविध इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत् तत्र
विशेषत आत्मनो ग्रहणं, अत्र पुनः परमात्मग्रहणानु-
गममेव विशेष इत्यस्य स्वरूपमुपलभ्यते 'न ऐक्षत लोकाव, रु-
जौ' इति 'स इमां लोकां सृजत' इत्येवमादि । तस्मात्
तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयदर्शनात् न परमात्मग्रहणमिति पुनर्यदुक्तं
तत्परिहृतव्यमिति, प्रचीन्यते स्यादवधारणादिति । भवे-
त्तावानुबन् इत्येव जातीयको भूयान् व्यापारविशि-
ष्टां लौकिकेषु विशेषवद्भात्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते । तस्मात्
विशेषवानेव अविदिह्यात्मा स्वादित्वेन प्राप्ते नूतः, पर-
एवाविह्यात्माशब्देन गृह्यते इतरवत्, यद्यतरेषु सृष्टिवर्षेषु
'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्येवमादिषु
परस्यात्मनो ग्रहणं, यथा चेतस्मिन् लौकिकात्मशब्दप्रयो-
गे प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवि-
तुमर्हति । यत्र तु 'आत्मैवदमय आसीत्' इत्येवमादी
पुरुषविध इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत् तत्र
विशेषत आत्मनो ग्रहणं, अत्र पुनः परमात्मग्रहणानु-
गममेव विशेष इत्यस्य स्वरूपमुपलभ्यते 'न ऐक्षत लोकाव, रु-
जौ' इति 'स इमां लोकां सृजत' इत्येवमादि । तस्मात्
तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥

परमेश्वरीयत्वस्य दूष्यति । अन्वयादिति । 'आत्मा वा इदमेव

दुपयुक्तं परमात्मन इह पश्य, कथाद्वयधारणात् । परमा-
त्मपश्यं हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमात्रमवकाशं
अन्यथा ज्ञानाश्रयं तत् परिजल्पेत् । लोकाद्वयवचनं तु
शुद्धन्तरप्रसिद्धमहाभूतसूक्ष्मन्तरमिति योजयिष्यामि, यथा
'तस्मै लोऽसृजत' इत्येकं शुद्धन्तरप्रसिद्धिद्वयद्वयसूक्ष्मन्तर-
मित्ययुक्तं एवमिहापि । शुद्धन्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो
विशेषः शुद्धन्तरेवूपसंहतव्यो भवति । योऽप्ययं व्यापारवि-
शेषानुगमस्ताभ्यो गामानशदित्यादिः सोऽपि विवक्षितार्था-
वधारणानुगुण्येनैव पश्यीतव्यः, न ह्ययं सकलः कथाप्रवच्यो
विवक्षित इति शक्यते वक्तुं, तस्मात्तत्पक्षो पुरुषार्थाभावात्
ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितम् । तथा अश्वःप्रभृतीनां लो-
कानां लोकपालानां चाम्बादीनां सृष्टिं शिष्टा करणानि
करणायतनस्य शरीरं उपदिश्यम एव स्रष्टा कथं त्विदं महते
स्यादिति वीक्ष्य इदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति 'स ए मेव
सौमानं विदधेतया हारा प्रापयत' इति । पुनश्च 'यदि

एवमेव आसीत्' इति 'प्रधानं ब्रह्म' इति शेषकशेषवधारणात्मकवच-
नमित्यनेकत्वावधारणात्, प्रवेष्टादिकेनैव लोकाद्वयत्वादिकिञ्चिद्वाच्येन प्रत्य-
यब्रह्म प्राप्तिमिति भावः । स परमेश्वरः । एतमेव सौमानं विदधेति वि-
दधत्वा । एतया ब्रह्मरक्षाकथारा । विदधतिविदधः प्रविष्टवानित्यर्थः ।
सां विना सृष्टिं वागादिभिः कथमव्यापारः कृतः, कथं तदा त्वं क रति
त्वं प्रदासि विचारं कथमेतमेव शोधितमात्मानं ब्रह्म तत्त्वं व्यापन्नमपश्य-
त् । तत्कारकोप व्याख्येयः । प्रज्ञा विदाया । मेज्जं जीवतेऽनेनेति नि-
वारणार्थं ब्रह्म तत् प्रधानेन विदाकनिवृत्त्यनित्यः । कथमव्यापाराने पुरो-
पतं हारणाकमुत्पत्त्या न वादवृत्तिरिति ज्ञानेन व्याख्यातव्यम् ।

वाचानिष्ठाकृतं यदि प्राप्तेनाभिप्रायितम्' इत्येवमादिना
 करणव्यापारविबिचयपूर्वकं 'अथ कोऽहम्' इति वीक्ष्य 'स
 एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यत्' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमव-
 धारयति । तद्योपरिष्ठादपि 'एष ब्रह्मैव हुन्' इत्यादिना
 समस्तं भेदजातं सह महामूर्तैरनुक्रम्य 'सर्वं तत् प्रज्ञानेन'
 प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म'
 इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति, तस्मादिहात्मग्रहीति-
 रित्यनपवादम् । अपरा योजना, आत्मग्रहीतिरितरवदु-
 च्चरात् । वाजसनेयके 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः
 प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इत्यात्मशब्दे नोपक्रम्य तस्यैव
 सर्वसङ्गविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति, तथा
 उपसंहरति 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो-
 ऽमयो ब्रह्म' इति । कान्त्योऽयं तु सदेव सोम्येदमय
 आत्मीयेकमेवाद्वितीयम्' इत्यन्तरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्य 'उदके
 स आत्मा तत्त्वमसि' इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र संशयः
 तुल्यार्थत्वं किमनयोराज्ज्ञानयोः स्यात् अतुल्यार्थत्वं वेति ।
 अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राग् अतुल्यत्वादाज्ज्ञानयोः, न
 चरति । उदके उदकं चारः । अथवा ज्ञानात्माज्ञानाधारणत्वात् संशय-
 भावः । तत्रेति । पूर्वपक्षे सत्तावाच्यात्मे ब्रह्मात्मत्वमनुपासितः कान्त्यो-
 ग्ये वाजसनेयौ निर्गुणविद्येति भेदादिद्योतुमातुपकारः सिद्धान्ते
 तमससि निर्गुणविद्यै क्रादुषसं चार इति कस्यभेदः । पदानां जातौ ब्रह्म-
 पदवाच्यं अथवाऽपि अथवात्मात्मात्मीयात्मापदमस्य निविधार्थत्वादथ जातवि-
 रोधोपपन्नमन्वेन तादात्म्योपदेशः अथवापरतया नेन इति पूर्वपक्षनि-

ज्ञानानवैषम्यं सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिबन्तुं चात्मानतन्त्र-
 त्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयिके चात्मशब्दोपक्रममादात्म-
 त्वोपदेश इति मन्यते, हान्दोग्ये उपक्रमविपर्ययादुपदेश-
 विपर्ययः । ननु च हान्दोग्यानामप्यस्य चर्कः तादात्म्योप-
 देश इत्युक्तं, सत्यमुक्तमुपक्रमतत्त्वात्तादुपसंहारस्य न ता-
 दात्म्यसम्पत्तिः, चेति मन्यते, तथा प्राप्तेऽभिधीयते । आत्म-
 गृहीतिः 'सदेव सोमेऽदमश्च आसीत्' इत्यत्र । हान्दोग्याना-
 मपि भवितुमर्हति इतरवत्, यथा 'कतम आत्मा' इत्यत्र ।
 वाजसनेयिनामात्मगृहीतिस्तथैव । कस्मात्, उक्तत्वात् ता-
 दात्म्योपदेशात् । श्रवणादिति चेत्, स्वादवधारणात् । य-
 दुक्तं उपक्रमान्वयात् उपक्रमे चात्मशब्दवशाभावात् ना-
 त्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति चेत्, सोऽभिधीयते
 स्वादवधारणादिति । भवेदुपपत्तेर्यात्मगृहीतिः चरणात् ।
 तथा हि 'वेनामुतं वत भवति यमतं मतमविज्ञातं विज्ञा-
 तम्' इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्सम्यग्पाद-
 नम् । पूर्वत वाक्येणादर्शादिपरत्वं ज्ञाना विद्यैक्यवत् इह य-
 द्वादाहन्दात्मा आत्मात्मवाचिभ्यां उपक्रमभेदाद्वाक्यभेदे वति विद्याभेद-
 इति प्रत्ययदाहरेत्यवर्तति । न चात्मशब्दो जातिवाचकः, आत्मशब्दो-
 ज्ञानात्मवाचात् किन्तु सर्वान्वरस्तुवाचकः, कश्चित्जातिवाचकस्तु उप-
 क्रमभेदः कस्य ह्येव ज्ञानात्मत्वबोधेदादिति मन्यन्ते । विद्यात्मवति ।
 तथेत्यादिना । उपक्रमान्वयादिति उपक्रमवाचीनताद्विपर्ययपरत्वेन ।
 तदावधारणं ज्ञानदेनात्मगृहीतो ज्ञानं युक्तम् इत्याह । तथेति ।
 यदेकमेवेत्यवधारणं, ज्ञानेन जीवेनात्मन इति ज्ञेयताकार्ये जीवज्ञान-
 प्रत्ययेन परावर्त्यः, ज्ञानी जीवः कुशादन्वयो भवति, इति ज्ञानं भूय एव

विषया सदेवेत्याह, तच्चाह्वयदीर्घां सत्त्वां सम्बन्धते, प-
 न्त्वा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव
 सर्वविज्ञानं सम्बन्धते । तच्चा प्राप्नुत्पत्तेरेकत्वावधारणं जी-
 वस्य चाह्वयदेन परामर्शः, स्थापयन्त्यां च तन्मभावस-
 म्यत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकश्च पुनः पुनः 'तत्त्वमसि' इत्य-
 वधारणमिति च सर्वमेतत् तादात्म्यप्रतिपादनायमेवा-
 वक्यते न तादात्म्यसम्पादनायाम् । न चान्योपक्रमतन्त्र-
 तोपस्थासी व्याख्यः, न ह्युपक्रमे चात्मत्वसङ्कीर्तनमनात्म-
 त्वसङ्कीर्तनं वाञ्छितं, सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतं न
 विशेषेण विवक्ष्यते विशेषाकाङ्क्षितत्वात् सामान्यस्य, स-
 च्छब्दाद्योऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यतादात्म्योऽयः स-
 भवति, यतोऽयस्य वस्तुजातस्यारम्भशब्दादिभ्योऽनृतत्वो-
 पपत्तेः आत्मानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति,
 आह्वयपात्रं पात्रमाहरेत्वादिव्यर्थसामेयऽपि तदर्थनात् ।
 तस्मादेवंजातीयज्ञेषु वाक्येषु प्रतिपादनप्रकारभेदेऽपि प्र-
 तिपाद्यान्तर्भावे इति सिद्धम् ॥

या अनयान् विज्ञापयत्विति परिचोदना । उदितियदेन वृत्ताच्च उच्यते
 न जातिभावे, कर्तृवाचिप्रत्ययप्रत्ययान्तात् । तथा चोपक्रमे वृत्ता-
 न्यवधानात्प्राप्तौ वृत्ताच्चः दत्ताकाङ्क्षायां वाक्यव्यवहारेति विधीयत
 दत्ताह । न चेति । वृत्ताद्वृत्ताकाङ्क्षाव्यवहारसुखेति तदपि वाञ्छितं
 आत्मपदवत् इत्यदस्य व्यतिपाद्यत्वात् व्यतिपाद्यव्यवहारोऽपि विदाल्येति न
 वाञ्छितसङ्कीर्णसङ्कीर्णव्यवहारवैषम्यविज्ञाह । वृत्तादेति । वैषम्यसुखेति आह ।
 व्याख्यानेति । वाञ्छितवाक्ये तत्त्वर्थस्य तदर्थपर्यवस्य वृत्ताच्च प्रतिपादनं
 व्याख्यानेति । तदर्थस्य तत्त्वर्थपर्यवस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि
 वाक्यव्यवहारेति व्यतिपाद्यमिति कथितमाह । तथादिति ॥

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

हृन्मोगा वाजसनेयिनश्च प्राचसंवादे आदिमर्षादं प्राच-
स्वाचं आच्यत् तस्यैवापो वास आमनन्ति । अमनन्तं च
हृन्मोगा आमनन्ति 'तस्माद्वा एतदग्निश्चन्तः पुरस्ताद्योप-
रिष्टादग्निः परिदधति' इति । वाजसनेयिनश्चामनन्ति 'त-
द्दिवांसः श्रोत्रिया अग्निश्चन्त आचामन्त्वग्नित्वा आचामन्ति
एतमेव तदनमनन्' कुर्वन्तो मन्थन्ते तस्मादेवंविदग्निश्च-
आमिदग्नित्वा आचामिदेतमेव तदनमनन्' कुर्वन्ते' इति ।
तत्राचमनमनन्तानिक्तनं च प्राचस्य प्रतीयते । तत् किमु-

कार्याख्यानादपूर्वं । 'मे किमद्य किं वासः?' इति प्राचोश्च पृष्टा
वागादय ऊचुः 'यदिदं किं चाच्यत् आहमिभ्यस्तस्यैवापो वासः'
इति सर्वे प्राचिभिर्भुज्यमानं यदिदं प्रविष्टं आदिपर्वनमन् तत् प्राचस्य
तत्राह आप आच्छादन्मनितुपासक्येन चित्तनीयमित्यर्थः । प्राचस्यैव
विशेषवृत्तिश्च विषेयवृत्तिर्मेदमाह । अमनन्तं चेति । तस्मादयं प्राचा-
वन्मत्वादिचिन्तनीयत्वं कुर्वन्तः श्रोत्रिया एतत् कुर्वन्ति । किं तत्, भोज-
नात् पूर्वं ऊचुं आचामन्ति इति यत् तदग्निः प्राचं परिदधत्वाच्छादय-
न्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तरास्यमन्मन्त्रिणीष्वप्यु प्राचवाच्यमिन्नमदमन-
न्तमप्याह कार्यमिति भावः । तत् तस्मात्, इति उक्तायै अथा पूर्वं
गिर्विद्वोऽप्येतात् प्राच ऊचुं आचामन्तः एतमेवामं प्राचं सर्वमाचसनेना
नम्यमाच्छादितं कुर्वन्तो मन्थन्ते चित्तवान्ति, तस्मादेवंविदग्निश्चान्मनीऽप्य-
प्राचस्य एव कुर्वोदिति वाक्यमुक्तं । अमोममोरक्षपूर्वत्वात् संवय-
माह । तन्मिति । अग्निश्चन्तदुपपन्नस्य वाच्यतेमाह निर्विकलदाचा-
मन्ति इति पदस्य विधित्वसन्देहे आचाम्येति वाच्यतेवाहिमित्य-
निर्वय इति वृत्तान्तसंगत्या पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । आच-
मोममोरक्षवाक्यविधिविचारात् तावदवृत्तिर्वैत्या । पूर्वपक्षे प्राचदि-

भयमपि विधीयते उताचमनमेवातानस्य ताचिन्तनमेवेति वि-
चार्यते । किं तद्वत् प्राप्तुमभयमपि विधीयते इति । कुतः
उभयस्याप्यवगमप्रमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वादिध्यहं
अथ वाचमनमेव विधीयते, विस्मृष्टा हि तस्मिन् विधिविभ-
क्तिः, तस्मादेवंविद्विद्यन्नाचामेदं गत्वा चाचामेदिति त-
स्यैव स्तुत्यर्थं मनस्यतामङ्गीतं नमित्येवं प्राप्ते ब्रूम । नाच-
मनस्य विधेयत्वेमुपपद्यते, कार्याख्यानात्, प्राप्तमेव हीदं
कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्वार्यं स्मृतिप्रसिद्धमन्वास्थायते । न-
त्वियं शुचिस्तस्माः स्मृते मूलं स्यात्, नेत्युच्यते विषयनाना-
त्वात् । मामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसम्बद्धं प्राय-
त्वार्यमाचमनं प्रापयति, श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता
तद्विषयमेवाचमनं विदधती विदध्यात् । न च भिन्नविषय-
योः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभारोऽवकाशते, नचेयं श्रुतिः प्रा-
णविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यति इति शक्यमाश्रयितुं
एवंस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्यैव प्रत्यभिज्ञायमा-
नत्वात्, अत एव च नोभयविधानं, उभयविधाने च वाक्यं
भिद्यते । तस्मात् प्राप्तमेवागिशिष्यतामशितवताञ्च उभयत

शाङ्क्ये नापूर्वाचमनं विहितं सत्यतोपलब्धत्वेनेति फलं सिद्धान्ते तस्या-
विधेयत्वात् नाङ्ग्ये नोपलब्धत्वं इति विवेकः । उभयविधाने वाक्यभेदः
आदिशब्देन्या पञ्चान्तरभाष । अथ वेति । प्रयत्नं हीदमाचमनं दृष्ट्वा
नेन प्राचमनमनं भवत्यत इति स्मृतिः । प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धं विधेयमिति
न्यायेन सिद्धान्तवति । एवमिति । प्रयत्नस्य प्रयत्नवतो भावः प्रयत्न-
वृत्तिरर्थमिच्छाः । अस्या शुद्ध्यर्थं कार्यत्वेन विहिते सकलकर्माङ्गतया
प्राप्तमाचमनादुवादे नापूर्वमनस्यताभ्यामनमेव विधीयते इति खलार्थः ।

प्राचमनमनूय 'एतमेव तद्दन्तं कुर्वन्तो मन्त्रन्ते' इति प्रा-
 णस्यानन्तताकरणसङ्ख्योऽन्तेन वाक्ये प्राचमनीयास्वप्न प्रा-
 चविद्यासम्बन्धित्वेनापूर्वं उपदिश्यते । न चायमनन्ततायाद
 प्राचमनसुत्यर्थ इति न्याय्यं प्राचमनस्याविधेयत्वात्, स्व-
 द्धानन्ततासङ्ख्यस्य विधेयत्वप्रतीतेः । न चैवं सत्ये कस्याचम-
 नस्योभयार्थताभ्युपगता भवति, प्रायत्त्यार्थता परिधानार्थता
 चेति क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात्, क्रियान्तरमेव प्राचमनं नाम
 प्रायत्त्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगमयते' तदीयास्तु त्वत्, वासः
 सङ्ख्यन्तं नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगमयत
 इत्यनवच्छम् । अपि च 'यदिदं किं चाग्रभ्य प्राश्नुनिभ्य
 आक्षिभ्य आकौटपतङ्गभ्यस्तत्तेऽहमिति अथ तावन्न
 सर्वान्नाभ्यवहारस्योद्यत इति शक्यते वक्तुं, अथ यत्त्वाद्ग्र-
 णत्वाच्च, सर्वस्तु प्राणस्याहमितोयमसदृष्टिस्योद्यते । तत्र
 हवर्ग्याद्यापि वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते,
 प्रसिद्धास्तेवाचमनीयास्वप्न, परिधानदृष्टिस्योद्यत इति युक्तं
 चार्तमाचमनं श्रुत्वा नानूद्यते किं त्वनया श्रुत्वा विहितं चरत्वा नूद्यत इति
 शङ्कते । नन्विति । श्रुतिचरत्वरनयोनं मूलमूलनिधाय, भिक्षुप्रियत्वादिति
 परिहरति । नेति । 'द्विजो निष्कलपस्यते' इत्याद्याः श्रुतिः ।
 प्राचमनान्नरविधिलुपेत्य मूलमूलित्वं निरस्तं भवति विधिरिति इत्याह ।
 न चेवं श्रुतिरिति । अत एवेति प्राचमनविध्याभावादेवेत्यर्थः अप्सु
 प्राणवासकभ्यानाम्नः एतत्तुः प्राणविद्याज्ञानेन विधीयत इत्याह ।
 तस्मादिति । अथ हेति अपूर्वत्वादित्यर्थः । पूर्वार्थं निमित्तकस्याचमनस्य
 प्राणाद्यादनार्थत्वं निमित्तकत्वात् इत्याह । न चेवं चेतीति प्राचमनसा-
 ण्यादनार्थत्वविहित्वित्यर्थः । विदुः अथा पूर्ववाक्ये प्राणस्यानन्तता

न ह्यर्धवैश्वसं संभवति । अपि चाचामन्तीति वर्तमानापदे-
 शित्वाचार्यं शब्दो विधिवन्मः । ननु मन्वन्त इत्यापि समानं
 वर्तमानापदेशत्वं, सत्त्वमेव तत्, अथवा विधेयत्वमन्यतर-
 स्मिन् वासः कार्यास्थानात् अपां वासःसङ्कल्पनमेवापूर्वं वि-
 धीयते नाचमनं पूर्ववच्च तदित्युपपादितम् । यदप्युक्तं
 विस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति, तदपि पूर्ववत्त्वे नैवा-
 चमनस्य प्रत्युक्तं, अतएवाचमनस्याविधिविभक्तत्वादेतमेव
 तदनमममं कुर्वन्तो मन्वन्त इत्यत्रैव कारणः पर्यवस्यन्ति
 नामनन्ति तस्मादेव विदित्यादि । तस्मात् माध्यन्दिनानामपि
 पाठे आचमनानुवादेन एवंविदामेव प्रकृतप्राणवासोविधित्वं
 विधीयते इति प्रतिपत्तयम् । योऽयमभ्युपगमः कविदा-
 चमनं विधीयते कविदासोविज्ञानमिति सोऽपि न साधुः,
 आपो वास इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैवैकरूप्यात् ।
 तस्मादासोविज्ञानमेवेह विधीयते नाचमनमिति न्याय्यम् ॥

नित्तं तत्राह वासोऽध्यानं विधीयते, अन्यथाचमनविधौ पूर्वत्वं ध्यानविधि-
 रन्तरत्वं क्रियाविधिरित्यहं वैश्वसं स्यादित्याह । अपि चेति । अचमेदिति
 गन्दाभावात् आराधय सर्वस्य ननुष्येषोवासकेन भोक्तुमशक्यत्वाच्च न
 पर्यावाक्ये क्रियाविधिरित्यर्थः । अतश्चाचमनमत्र न विधेरित्याह । अपि
 चेति । अचमनं जन्मन इत्याह वासव्याध्यानमपि न विधेयं दोषवाच्यादिति
 गृह्यते । नन्विति । उभयोरप्यनुवादत्वे वैकल्यादवश्यमेकानुवादेनैकं विधेयं
 तस्य विधेयवाक्योऽध्यानमेव वाचःकार्यस्थानमन्यस्यास्थानादप्यन्त्याह इति स-
 माधानार्थः । पूर्ववदिति च्याख्या प्राप्तिरित्यर्थः । आचामेदिति न विधिः किन्तु
 विष्णुहर्षाणु यदत्र इतिवदनुवाद इत्याह चिह्नमाह । अत एवेति ।
 तस्मादेव विदित्यस्याचामेदित्या आचामेदिति वाक्यस्याविधित्वे कारणै-
 रपठनं चिह्नमित्यर्थः । तर्हि वाठनवाक्योऽध्यन्दिने, आचमनविधिरिति

समान एव चाभेदात् ॥ १८ ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाखिष्वनामाहिता
विद्या विज्ञाता, तत्र गुणाः श्रूयन्ते 'स आत्मनमुपासीत मनोमय
प्राणशरीरं भाकूपम् इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां ह-
हदारण्यके पुनः पठ्यते 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्त्वन्मि-
त्सर्द्धदये यथा व्रीहीर्वा यवी वा स एव सर्वस्वेषानः सर्वस्या-
धिपतिः सर्वमिदं प्रयास्ति यदिदं किञ्च' इति । तत्र संशयः
किमियमेका विद्याऽग्निरहस्यहहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारव-
त्त हे इमे विद्वे गुणानुपसंहारव्येति । किं तावत् प्राप्त-
विद्याऽभेदो गुणव्यवस्था चेति, कुतः पीनरुक्ताप्रसङ्गात् ।
भिन्नासु हि शाखास्वयेतद्वेदितभेदात् पीनरुक्तापरिहारम-
लोच्य विलैकत्वमध्यवसाय एकत्वातिरिक्ता गुणा इतरतो-
नञ्जयन्ते प्राणसंवादादादिष्वित्युक्तम् । एकस्य पुन-
कल्पवित्तं निराकरोति । योऽपीति ॥

समानः । एवचाभेदात् शाखिष्वनेन हहा तथाशाखाहिता, यन्महदो-
त्रीचादिवत् सूक्तं तिष्ठतीत्यर्थः । अथ्यासप्रत्यभिज्ञानाभ्यां संशयनाश-
नर्त्ततेति गुणानुपसंहारोपसंहारो पञ्चोत्तरपञ्चदशोऽप्येव, गुणैश्च प्राप्ता-
मनामुपादेनात्मनोपानविधिरुक्तः । इह त्वेकशाखायां विप्रकट्टेभ्य-
स्वशाखावोरैकस्य विधित्वमन्यस्यानुवादत्वमित्यभिप्रेत्यात् इत्योरपि विद्या-
विधित्वमिति प्रतुष्टादकराजोपपन्नवचयति । किं तावदिति । अतएव न
तद्विद्यानरमिति न त्वाग्निः प्राणपञ्चान्मादादिष्वित्युक्तं त्वभिप्रायादित्याहु-
शाखाभेदे पुनर्वाक्यमिदं तत्रान्वितम् । अथा भिन्नास्यति । अथाग्नि-
कोत्तराश्वो कर्मणि विधिः, 'दभा कुजोति' इति वाक्ये गुणविधिर-
— निरालम्बेन रत्नप्रभाभासितम् । न चालम्बकमिति । अतएव यथा

शास्त्रायामध्येष्टवेदितभेदाभावादशक्यपरिहारं पीनरुक्तेन
 विप्रकष्टदेहस्यैका विद्युः भवितुमर्हति । न चात्रैकमात्रानं
 विद्याविधानार्थं अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः सम्भ-
 वति । तदा क्षतिरित्ता एव गुणा इतरत्रेतरतु चान्नायेरन्,
 असमानाः समाना अपि तु उभयत्रास्मायन्ते मनोमय-
 त्वादयः, तस्मात्तान्योन्यगुणोपमं हार इत्येवं प्राप्तेः भूमहे
 यथा भिन्नसु शास्त्रसु विद्यैकत्वं गुणोपमं हारश्च भवति
 एवमेकस्यामपि शास्त्रायां भवितुमर्हति उपास्याभेदात्
 तदेव हि वक्ष्य मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्रा युपास्यमभिन्नं
 प्रत्यभिज्ञानोमहे, उपास्यश्च रूपं विद्यायाः न च विद्यमाने
 रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्यम्, नापि विद्याभेदे
 कृत्यव्यवस्थानम् । ननु पीनरुक्ताप्रमत्तात् विद्याभेदाऽध्यवसि-
 ताः, नैत्युच्यते अर्थविभागोपपत्तेः, एकं ज्ञानानविद्या-
 विधानार्थं अपरं गुणविधानार्थं इति न किञ्चिदुपपद्यते ।
 नन्वेवं सति यदपठितमग्निरहस्ये तदेव दृग्दृशरस्यके प-
 ठितं 'स एष सर्वस्वेमान्' इत्यादि । यत्नः, पठितमेव
 मनोमयत्वादि तत्र पठितं, नैव दोषः । तद्वलेनैव प्रदे-
 शात्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणास्त्वानेन हि
 विप्रकष्टदेहां शास्त्रिण्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामोयाकत्वा-
 द्युपदिश्यते, अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधी-
 यन्मर्हति? या शास्त्रं कतोऽभ्यासाद्विद्याभेदः प्रयागभेदवदिति भावः, उ-
 त्पुण्योक्तिर्न ह्यथा कतिप्रत्यगुणविद्योपास्यभेदप्रत्यभिज्ञानार्थवदादव
 उपास्यरूपाभेदात् भिन्नमात्रास्तिव दक्षान्यासावापि विद्वैक्यपि

यते । अपि चाप्राप्तांशोपदेशेनावर्तते वाक्ये सञ्जाते प्रा-
प्रांशपरामर्शस्य नित्यानुवादेत्याह, पपक्षमानत्वात् । न त-
द्वलेन प्रत्याभिज्ञोपेक्षितं शक्यते । तस्मादेव समानाशामपि
शाखायां विश्वैकत्वं गुणोपसंहारचेत्युपपन्नम् ॥

सम्बन्धादेवमत्रापि ॥ २० ॥

उद्गदारस्थके 'सत्त्वं मद्भ' इत्युपक्रम्य 'तद्युतत सत्त्वं-
मसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मन्त्रे पुरुषो यथायं द-
क्षिणेऽक्षन् पुरुषः' इति तस्यैव सत्त्वस्य मद्भयोऽधिदैवतम-
ध्यात्वा वायतनविशेषमुपदिश्य व्याकृतिशरीरत्वं च सम्पाद्य
हे उपनिषदावुपदिश्येते, तस्योपनिषदहमित्याधिदैवतं,
तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्र संशयः किमविभागेनै-
वोभे चण्ड्युपनिषदावुभयवानुसन्धातव्ये उत विभागेनैका

विज्ञानसूत्रं बोधयति । यथेति । वीजवकारोऽन्वयेन व्याख्यातं यत्र
वक्त्रो गुणाः श्रुतास्तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति
विशवादिभिरहस्ये प्रधानविधिवदुत्तरत्र गुणविधिरिति भावः ॥

सम्बन्धादेवमत्रापि । उद्भूतमयं अहम्भावाकाशकणं, यत् परी-
क्षमूलाकणं हिरण्यगर्भाकणं मज्जीयकणं, तद्वत्तं मज्जीयं यत् तत् व बो-
धार्थादितः किं मज्जीयं न तत्र स्थाने दुःखः करुणात्मकः च यथाध्या-
त्मवद्विज्ञानस्य उद्गदपदिश्य तत्र भूतिरिति विरोध इति वाक्यः करिति
वादाविति व्याकृतिरुपं शरीरवत्तका हे उपनिषदी रहस्यदेवतामाननी
उपदिश्येते तस्मादिहमज्जीयकणाहुरिति नाम प्रकाशकस्य तस्याधि-
त्यकाहुरिति नाम प्रकाशादिति उद्गं नामकं विश्वकालं मानि
वत्तकालकं मज्जीयं यथावात् ज्ञानभेदोक्तेषु बंधवशात् । तमेति । पूर्वप-
क्षविक्रानं नामद्वयानुष्ठानं विज्ञाने यथा श्रुतीप्रवचनावाहमानि

विदेवतमेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते यथा शा-
ङ्ख्यविद्यायां विभानेजाध्याधीतायां गुणोपसंहार उक्तः
एवमव्यक्तायां वशातोयके विषये भवितुमर्हति एकविद्याभि-
सम्बन्धात्, एका हीयं सत्त्वविद्याऽधिदैवमाध्यात्मं चाधीता
उपक्रमाभेदात् व्यतिषक्तपाठात्, कथं तस्मादुद्दिष्टो धर्मस्त-
स्यामेव न स्यात्, यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमादिवाचारयो-
दितः सङ्गुनमगते अरस्यगते च तुल्यवदेव भवति । तस्मा-
दुभयोरप्युपनिषदोक्तमवयव प्राप्तिरिति एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवीभवोक्तमवयव प्राप्तिः, कस्यादिविशेषात्, उपासनस्थान-
विशेषोपनिबन्धादित्यर्थः । कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इति
उच्यते य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषः इति ह्याधिदैविक
पुरुषं प्रकृत्य ततोपनिषदहरिति श्रावयति 'योऽयं दक्षि-

पुरुषः । दक्षिणपुरुषात् पूर्वपुरुषत्वं व्यापते । उच्यते । यथा विदे-
व्यादुपसंहार उक्तः एवमव्यक्तायां कविद्यायादुपसंहारो भवितुमर्हति
इत्यर्थः । यत् तस्मै उपक्रमाभेदात्तावेतावत्यादित्यपुरुषोन्मोक्तमिति
प्रतिष्ठितो, आदिवाच्योपाध्यायि चतुर्वचादित्ये प्रतिष्ठानादिति व्यतिष-
क्यादो निबन्धः संक्षेपवाक्याध्यायं विदेव्यवधिः, विदेव्योऽपि किं स्यात्
तत्राह । कथमिति । विदेव्योऽपि स्थानभेदादुपनिषदोक्तमवयवः आदि-
वाच्यत्वाद् दक्षिणैव हरिहरति । यो हीति ॥

नानेक्याम् नानवयवोऽनुक्तः, तथा चाविस्मृत्योऽहरितं नामवान्
पञ्चमकृत्यादादिवाच्योऽहरितं नामवदिति प्राप्ते विद्वान्मन्त्रं योजयति ।

केऽचान् पुद्गलः' इति साध्यात्मिकं पुद्गलं ब्रूतव्यं तत्सोपनिष-
दहमिति तस्येति चैतत् सन्निहितः स्वस्मिन् 'सर्वनाम त-
स्मादाद्यतनविशेषव्यपानयेत्येवैते उपनिषदानुपदिश्येते
कुत उभयोर्बभूव प्राप्तिः । नन्वेक एवायमधिदैवतमध्या-
त्मस्य पुद्गलः, एकस्मैव सत्यस्य ब्रह्मस्य सायतनद्वयपतिपाद-
नात् । सत्यमेवमेतत्, एकस्याऽपि स्ववस्त्राविशेषोपादाने-
नैवोपनिषाद्द्विशेषोपदेशात् तदवस्थसौत्रं सा भवितुमर्हति ।
अस्ति चायं दृष्टान्तः सत्यव्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचा-
र्यस्यसौनस्यानुवर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति, यच्च तिष्ठत-
उक्तं न तदासौनस्येति । ग्रामारण्ययोस्वाचार्यस्वरूपा-
नपाशात् तत्स्वरूपानुवहस्य न धर्मस्य ग्रामारण्यकृत-
विशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः सः । तस्मा-
द्भावस्याऽनयोरुपनिषदोः ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवजातीयकानां धर्म्याणां व्यवस्थितिलिङ्गदर्शनं

न वेति । अणोरुपासनस्याविविक्तवर्त्मन्यत्वादित्यर्थः । तत्सोपनिषद-
रहमिति च वाक्यद्वयेन तत्त्वद्वयपरावृत्तयोः सन्निहितकालविशिष्टयो-
पुद्गलोर्नामकव्यपारेषोपसंहारादुक्तानां बाधविधिभावः । विशेष-
क्याज्ञानसङ्कर इत्याशङ्क्य स्वानभेदेन विशिष्टपुद्गलभेदात् नान्यवस्थाना-
नमित्यादिना । विशिष्टवर्त्मने दृष्टान्तमाह । अस्तीति । प्रतिदृष्टान्त-
कल्पवर्त्मन्यत्वात् विशिष्टे धर्म्ये प्रकृते दृष्टान्तत्वं नास्ति इत्या-
शयेति ॥

भवति 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गैर्वा-
ती गैर्वा यच्चाम तच्चाज्ञ' इति । तस्यैतस्य तदेव रूपं यद-
मुष्य रूपं कवमस्य लिङ्गत्वं तदुच्यते, अग्न्यादित्यस्थानभेद-
भिन्नान् धर्मान्गन्धान्स्निग्धानुपसंहार्यान् पश्यन्निहातिदेशेना-
दित्यपुरुषगतान् रूपादीनक्षिपुरुष उपसंहारिते 'तस्यैतस्य
तदेव रूपम्' इत्यादिना । तस्माद्भवस्थिते एवैते उपनिष-
दादिति निर्णयः ॥

सम्भृतिद्यु व्याप्यपि चातः ॥ २३ ॥

'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्मापे ज्येष्ठ दिवमात-
तान' इत्येवं राणायनोद्यानां खिलेषु वीर्यसम्भृतिद्युनिवे-
द्यप्रभृतयो ब्रह्मज्यो विभूतयः पठ्यन्ते । तेषामेव चोपनिषदि
शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते, तासु ब्रह्मविद्या-
सु ता ब्रह्मविभूतयः उपसंह्रियेरन् न वेति विचारणायां
ब्रह्मसत्त्वस्यादुपसंहारप्राप्ती पठति, सम्भृतिद्यु व्याप्यप्रभृतयो
विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः, अत एव
चायननविशेषयोगात् । तथा हि शाण्डिल्यविद्यायां हृद-

उक्तनामव्यवस्थावाच्यतिदेशो विज्ञानितग्राह । दर्शयति चेति । वि-
द्यैकग्रादेवोपसंहारविज्ञानतिदेशो ह्येषा स्यात् तस्मादेकविद्यायावपि
स्थानभेदेनोक्त्युक्तानां विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धम् ॥

सम्भृतिद्यु व्याप्यपि चातः । ब्रह्मैव ज्येष्ठं कारणं तेषां तानि
ब्रह्मज्येष्ठानि, निक्षोभस्थान्त्वः, वीर्याणि पराक्रमविशेषा आकाशोत्पा-
दमादयः, तानि च वीर्याणि सम्भृतानि निर्विघ्नं ब्रह्मज्ञानं, सर्वविघ्नो-
कार्यं विज्ञकर्तृरवस्थान् । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्मापे देवाद्भूतकृतेः प्रागेव
दिनं स्वर्गनामतान् व्याप्नवत् तदा सर्वव्यापकमित्यर्थः । सर्वप्राप्त्यर्थं च-

यायतनत्वं ब्रह्मण उक्तं 'एव आत्मान्तर्ह दयः' इति तददेव
 दहरविद्यायामपि 'दहरं पुण्डरीकं त्रैलोक्य दहरोऽस्मिन्नन्तरा
 आकाशः' इति । उपकीशलविद्यायास्तु अन्त्यायतनत्वं 'य
 एषोऽक्षिणि पुण्डरीकं दृश्यते' इति । एवं तत्र तत्र तत्तदाध्या-
 त्मिकमायतनमैतानि विद्यासु प्रतीयन्ते, आधिदैविकस्यैतानि
 विभूतयः सन्भूतिशुद्ध्यामिप्रभूतयः, तानां कुत एतासु प्राप्ति-
 नन्वेतास्वध्याधिदैविकानां विभूतयः श्रूयन्ते 'व्यायान् दिवो
 व्यायानेभ्यां लोकैभ्य एष उ एव भामनोरपि हि सर्वेषु भू-
 तेषु भाति यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽस्तर्ह दय आकाश
 उमे अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिने' इत्येवमाद्या-
 मन्ति शान्त्या आयतनविशेषज्ञेना अपि ब्रह्मविद्याः, योऽहं-
 नन्ताद्याः, सत्यमेवेतत् तयाप्यत्र विद्युने विशेषः सन्भूत्या
 शुद्धपमहारहेतुः, समानगुणान्त्वानेन हि प्रत्युपस्थापितं
 विप्रकष्टदेहास्वपि विद्यासु विप्रकष्टदेहगुणः उपमक्रियेरन्विति
 मोनकृत्वमेतत्तद्व्यायतनगुणः प्रभवतिरदप्युक्तम् । अत्रैवैतन्निमित्त-
 निमित्तानुसाराद्विद्युने, ब्रह्मणस्वस्वमित्येवमेतन्मात्रं नमस्तथाह । ता-
 न्त्विति । अन्तरध्यायीतब्रह्मविभूतीनां ब्रह्मणस्वस्वमेव सर्वत्रब्रह्मविद्यासु प्रती-
 तमिदं तदुपपन्नं दत्तं प्रवेष्टुः । निदानसीत । सन्भूतीति । सन्भूतिरपि
 शुद्धात्मिक सन्भूतिरुक्त्यापि तदपि सर्वत्र नोपपन्नं तदुपनिषद्गोत्रि-
 त्वात्प्रकृतिप्रयोगादिति सूत्रलोकना । आध्यात्मिकायतनविशेषशुद्धि-
 त्वात्तदेवैवविभूतीनां प्रत्युपस्थाने केवमावात् न प्राप्तिरित्युक्तं चेत्
 गच्छते । नन्वेतास्त्विति । आधिदैविकस्यैवमाकाशादध्यात्मिकायतनविशेष-
 तात्पर्यात् तत्तदेव सन्भूत्यादीनां प्राप्तिरिति सूत्रार्थः । अत्रैवैतदपि
 उपप्रापकमाधिदैविकीत्या नां तात्पर्यदहरादीनां आयतनविशेषविशेष-

युक्तं मन्मथत्वादयस्तु शास्त्रिण्यादिवाक्यगोचराय गुणाः पर-
स्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात् न प्रदेयान्तरवर्तिविद्याप्रतुष्टपस्थापन-
क्षमाः । न च ब्रह्मसम्बन्धभावेण प्रदेयान्तरवर्तिविद्याप्र-
तुष्टपस्थापनमुच्यते, विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः, एकमपि ब्रह्म
विभूतिभेदैरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः, परोक्षरीयव्या-
दिवद्देदृशनात् । तस्मात् वीर्यमन्मथत्वादीनां शास्त्रिण्यवि-
द्यादिष्वनुपसंहार इति ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनोमानात् ॥२४॥

अस्ति तास्मिन्नां पैङ्गिनाञ्च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या, तत्र
पुरुषोयज्ञः कल्पितः, तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पि-
तं, अग्निगिवादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितानि, अन्ये च

मिथोगुणवाङ्मयप्रवृत्तान्, तस्मात् कतिपयतमानगुणविशिष्टोपास्यरूपकः
विदेयकानावहदुगुणप्राप्तिहेतुस्तदभावात् न प्राप्तिरिति परिहरति ।
सत्यविद्यादिना । स्वात्मविशिष्टभेदात् नान्नोप्यवस्थावत् सम्भृत्यादिगुण-
विशिष्टस्य ब्रह्मस्य द्वाविडल्यादिगिद्योक्तगुणविशिष्टब्रह्मस्यच मिथो भेदेन
रूपभेदात् सम्भृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्त्यावातिदेशत्वादस्य न सग-
त्यायोना वर्तकश्चिदुद्दिष्टे परोक्षरीयव्यादिगुणोपास्योर्हरणमनुत्वा-
द्युपास्यमिदं च तदैकविद्यपि ब्रह्ममिव विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा
न गुणप्राप्तिकेवाह । परोक्षरीयव्यादिवदिनि । तस्मात् सम्भृत्यादिगुण-
विशिष्टविद्यान्तरविधिरिति विवक्षम् ॥

पुरुषविद्या वा सांख्योपनिषां विद्यानाह । कस्मीति । 'पुरुषो वा
यज्ञस्तस्य वाग्निं चतुर्विंशति वर्षाणि तस्मात् सवनमथ वाग्निं चतुर्विंशति-
वर्षाणि तस्मादध्यक्षिनं सवनमथ वाग्निं चतुर्विंशतिवर्षाणि तस्मै तीर्थं
सवनम्' इति यजुषास्मां सवनमथ कल्पितं, 'व अदधियधति यन्ति-

धर्मास्तत्र समधिगताद्याधौर्मन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका
 अपि कश्चित् पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति 'तत्रैव विदुषो यज्ञस्वात्म
 यजमानः अद्या पद्मौ' इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः कि
 मितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः
 किं वा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविवेकादुपसंहारप्रा
 प्रावाचक्ष्महे नोपसंहर्तव्या इति, कस्मात् तद्रूपमत्वभिज्ञाना
 भावात् । तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति । 'यज्ञकेशां
 ग्रास्त्रिणां तास्त्रिणां पैङ्गिनां च पुरुषत्रिद्यायामास्त्रान' नैवमि
 तरेषां तैत्तिरीयाणामास्त्रानमस्ति, तेषां होतरविलक्षणमेव
 यज्ञसम्पादनं दृश्यते, पद्मोयजमानवेदवेदिवाचैर्धूपपाण्यपमृ-
 त्त्रिगाद्यनुक्रमेणात् । यदपि सवनसम्पादनं तदप्यौतरविल-
 क्षणमेव 'यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनञ्च तानि सवनानि' इति ।
 यदपि किञ्चिन्नरणावभृष्टत्वादिसामान्यं तदप्यप्यौत्र-
 यसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमम् । न
 च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते विदुषो यज्ञस्तेति

पाठति यत् न रमते ता दोष्ता अथ यदन्नाति यत्पिबति यद्रुमते ता
 उपवदः अथ यद्रुमति यज्जकति यक्षैशुनं चरति तावि स्तुतयस्यापि
 अथ यक्षषोदाकादि हा दक्षिणा नरकभिरावभृष्टः यक्षमादिहपा
 मे प्राणा इदं सवनमयं यावदायुरनुकल्लुते? इत्याधीः, 'यज्ञितप्रस
 स्तुतयवि प्राणं संशितयवि' इति मन्त्रमयप्रयोगः । होत्राधिगत-
 मन्त्रजीवित्वं कथमिति दर्शितम् । संशयार्थं याज्ञान्तरीयपुरुषविद्यायाः ।
 तैत्तिरीयया इति । अत्र विदुषो यज्ञस्तेति ऋग्वेदाः उवाचाधिकारक-
 तीयधिकारक्याविवेकात् संशयनाह । तत्रेति । उपसंहारादुपसंहाराः

हि न चेते समानाधिकरणे षष्ठी विधानेव यो यज्ञस्तस्ये-
ति । न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति व्यधिकरणे त्वेते
षष्ठी विदुषो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो
यज्ञसम्बन्धः, सत्याच्च गतो मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न
भाक्तः । आत्मा यजमान इति च यजमानुत्वं पुरुषस्य
निवृत्तं वै व्यधिकरणे नैवास्य यज्ञसम्बन्धं दर्शयति । अपि
च तस्यैवं विदुष इति मिद्वदनुवादश्रुती सत्यां पुरुषस्य
यज्ञभावमात्मादीनाञ्च यजमानादिभावं प्रतिपिक्समानस्य
वाक्यभेदः स्यात् । अपि च समन्यासामात्मविद्यां पुरस्ता-
दुपदिष्टानन्तरं तस्यैवं विदुष इतः प्राद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पू-
र्वगेष एवैष आख्यायो न स्वतन्त्र इति प्रतीमः । तथा चैक-

व्य फलम् । यजमानाधारकयज्ञप्रत्यभिज्ञानाभावात् सम्भूत्यादौ विद्या-
भेद उक्तः इह त्वयाधारकायज्ञप्रत्यभिज्ञापुनरुपपन्नकृपैक्यप्रत्यभिज्ञानान्
विद्येक्यमिति प्रत्यादाहरणेन प्राप्ते विद्वान्भवति । नोपसंस्कृतत्वा इति ।
तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः अज्ञा पत्नी शरीरमिन्द्रासुरो नेदिर्भो-
मानि वरुणैर्बर्हिः त्रिषा वृष्टवः जपः कामः आश्वं मन्त्रुः पशुसप्तोऽ-
ग्निर्देवः यज्ञविता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्वाता चक्षुरधर्मुर्मूलो जज्ञा
इति यज्ञतत्त्वपरमैक्यव्यवसायान् न कृपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । भेदः कुशसृष्टिः
प्रमथिता दक्षो दक्षिणोत्पन्नकः । विश्वं कान्दोऽग्नौ निधाविमक्रायुषि
मनसकल्पनाः आत्मा तु साक्षहालादाविति वैकल्याणम् । यदपीति ।
यज्ञारब्धं तदवच्छेदो यज्ञभते तदुपपद इति तिलिरिचुतो वाक्यमपि
भातीत्यत आह । यदपि किञ्चिदिति । गताश्वोऽथतुल्यान्ववाक्यादिटं
वाक्यं येषामप्रयोजकमिच्छन्तः । विश्वं कान्दोऽग्नौ पुरुषयज्ञोरेकां श्रुतं
आत्मा तु भेद इति वैकल्याण्युक्तम् । न चेति । यद्यपि निराश्वयति-

मेव फलं उभयोरप्यनुवाकधीरपक्षमामहे 'मन्त्रयो महिमा
नमाप्नोति, इति । इतरिषामन्वयशेषः पुरुषविद्याकायः ।
आयुरभिहृष्टिफली ह्यसौ 'एष ह योऽहवर्षयतं जीवतीति
य एवं वेद' इति सममिथ्याहारात् । तस्माद्व्याख्यानराधी-
तानां पुरुषविद्याधर्माणामागौर्मन्त्रादीनामप्राप्तिसौमिनी
यके ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अस्याद्यर्थान्तरिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाप्तायः
'सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य
चिधा विपुक्तः' इत्यादिः । स ताण्डिनां 'देव सवितः प्रसुध
यज्ञम्' इत्यादिः । शाय्यायनिनां 'अस्ते तास्तो हरितनीलो-
न्यावेन सामानाधिकरण्यं यजोर्युक्तं तथाप्यप्रविष्टौ कथं न्यायगौरवात्-
तस्यान्तेति भेदोक्तेरेकस्यैव यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादाकाविटो यो नमः
प्रतिवृत्तस्येति वैयधिकरण्यमेव युक्तम् । किञ्च विद्वत्सम्बन्धित-
वेध्यानुवादेन विद्वदङ्गैरङ्गकर्मविधिवेकवाक्यता प्रतीयते तस्यां कस्यां विम-
लस्याङ्गानां च पृथग्निधिवदिनस्तत्र वाक्यभेदोपः स्यादित्यर्थः । किञ्च
कस्यादित्यो न्याय एवापरे च यदिति संन्यासकङ्का सर्वैः सर्वत्रिदं जग-
दित्येव तमाक्यानं ज्ञात्वा भूयोऽव्यक्तमपवाति विद्वानिति संन्यासाध्यः
वाक्यविद्यां पुरस्तात् प्राजापत्यानुवाके 'उपदिश्यामन्वराणुवाके तस्यै-
वं विदुष इत्यङ्गाक्यविद्यानुवादेन प्रमथार्थत्वेनैतच्छेषतस्तत्र यत्तदस्मिन्
क्रियते फलैक्यमुनेः, कन्दमानां तु अतन्मन्त्रविद्याविधिरित्याह । ऊपि
च सर्वन्यासार्थमिति । चिन्ताफलाभाह । तस्यादिति ॥

वेधाद्यर्थभेदात् । देवताभिचारकर्ता प्रार्थयते । सर्वमिति । ये
देवते मन्त्रयोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय विज्ञेयतश्च हृदयं चिन्ता धमनीः

इति इत्यादिः । कठानां तैत्तिरीयब्राह्मणां च 'शस्त्रो मित्रः श-
 वरुणः' इत्यादिः । वाजसनेयिनाम्पनिषदारब्धे प्रवर्ग्य-
 वाङ्मयं पठ्यते 'देवा ह वै सचं निषेदुः' इत्यादिः । की-
 षोतकिनामध्यस्मिष्टोमवाङ्मयं 'ब्रह्म वा अस्मिष्टोमो ब्रह्मैव
 तदहर्षक्षणे' तं ब्रह्मोपवसन्ति तेऽस्तुतत्त्वमाप्नुवन्ति य एतद-
 हरूपसंयन्तीति किमिमे सर्वे प्रविध्य' इत्यादयो मन्त्राः
 प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंज्ञियेरन् किं वा नोप-
 संज्ञियेरन्निति मीमांसरमहं । किं तावत् नः प्रतिभाति
 उपसंहार एवैषां विद्यास्त्विति । कुतः, विद्याप्रधानाना-
 मुपनिषदग्रन्थानां समीपे पाठात् । नन्वेषां विद्यार्थतया
 विधानं नोपलभ्यमानम् । वाचं, अनुपलभ्यमाना अपि त्व-
 तुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात्, न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे
 सम्भवत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः । ननु नैषां मन्त्राणां
 शिराः प्रहृष्टवज्रोदय विरचाभितो नाशय, एवं त्विषा विष्टो विस्त्रिष्टो
 भवतु मे शत्रु रिवर्षः । हे देव सविता यज्ञं तदतिष्ठ प्रसुप्तं निर्तिषेत्-
 वः । उज्ज्वला ज्योतिःशो वस्येन्द्रस्य स त्वं हरिततपस्ववज्रोऽसीत्वर्चः ।
 गोऽस्माकं वं सुकशरो भवत्वित्यर्थः । अस्मिष्टोमो ब्रह्मैव स अस्मिष्टहनि-
 क्रियते तदपि ब्रह्म तस्माद्यात् तदहःसाध्यं कर्मोपवस्यन्तुःतर्हि ते ब्र-
 ह्मणैव साधनेन ब्रह्मोपवसन्ति हि च कर्मणास्तत्त्वमाप्नुवन्तीति योजना ।
 मन्त्रादिषु तत्त्वमुपनिषद्विद्याशेषत्वे प्रमाद्यभावाभावाभ्यां संशयकश्च ।
 किमिति । कथं पूर्ववत् । ननु तेषां शेषत्वे सामानाधिकोपसंहार इति
 शङ्कते । नन्वेवास्ति । मन्त्रादयस्तत्त्वद्विविद्याशेषाः फलवद्विद्यावर्जित-
 यान्तैस्तिरीयकमतप्रवृत्त्यवदिति समाधत्ते । वाचमिति । तथा च द-
 दान्तवद्वृत्तिः विद्यानिषयोऽसन्निधिरैवैवापेक्षया । न हीति । सत्यं-

विद्याविषयं किञ्चित् सामर्थ्यं पश्यामः, कथं च प्रवर्ग्यादीनि
 कर्माणि सन्धार्यते नैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थेष्वेनापि
 प्रतिपद्येमहि इति । नैव दोषः, सामर्थ्यं तावन्मन्त्राणां
 विद्याविषयमपि किञ्चित् शक्यं कल्पयितुं, हृदयादिमङ्गीत
 नात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनो-
 पदिष्टानि तद्द्वारेण च हृदयं प्रविध्येत्स्वैवंजातीयकानां
 मन्त्राणां उपपन्नमुपासनाङ्गत्वम् । दृष्टोपासनेष्वपि मन्त्र-
 विनियोगः 'भूः प्रपद्ये ऽमुनामुनामुना' इत्येवमादिः । तथा
 प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो
 विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव ब्रह्मस्यतिसवस्येत्येव प्राप्ते
 ब्रूमः, नैवामुपसंहारो विद्यास्त्विति । कस्मात् वेधायकं
 दात् । हृदयं प्रविध्येत्स्वैवंजातीयकानां हि मन्त्राणां
 मन्त्रादीनां कलत्रकोपलक्षणं मन्त्रिधेरर्थवत्त्वं तद्वन्मन्त्रे मन्त्रकालोदये
 न्मन्त्रेनागौ बहिधिरान्वयितं नहि युक्त इत्यर्थः । ननु पाठोक्तं
 विनाऽसाधनं नाश्रयितं नहि युक्त इत्यर्थः । ननु मन्त्राणां विद्या-
 मनेतार्थप्रकाशनकावस्थाभावाच्च विद्यायेत्यस्त्विति शङ्कते । नन्विति । उर-
 कादुपपत्तं प्रवर्ग्यादप्रवरणीति वाक्येन प्रवर्ग्यास्य कलत्रमेवम् । नूनं, कलि-
 टोषादेश्च तत्तद्वाक्येन सग्राह्यत्वमसौ न विद्यायेत्यस्त्विति । कथं चेति ।
 मन्त्राणां विद्यासमयेतद्दृष्टयनाद्यादिप्रकाशकत्वमस्तीत्याह । नैव इति ।
 उपरिक्तसु मन्त्रमन्त्रोः कापि न दृष्ट इत्यत आह । इत्येति । पुलस्त-
 कीर्णयुक्तं वाक्येनैव नैकोक्त्यस्य कोपलक्षणोपासितवत्त्वात् तस्य पितरं
 प्रार्थयामासः । तस्माच्चनेति पुलस्त्येति वाक्येनैव पुलस्त्येति वाक्येन
 मन्त्रमन्त्रमन्त्रं प्रपद्ये न मे पुलस्त्योः सादिकर्तव्यः । तत्तद्वाक्येनात्यन्त
 विनियुक्तानामपि कर्मणां बहिधिरा विद्यासु विनियोगो न विद्यमान इत्यत

येषां हृदयवेधादयो भिन्नाः, अनभिसम्बन्धास्त उपनिषदु-
दिताभिर्विद्युभिः न तेषां ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति ।
ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात् तद्वहारक उपासनसम्ब-
न्ध उपपद्यते । नेतुञ्चते, हृदयमात्रसङ्कीर्तनस्यैवमुपयोगः
कथञ्चिदुत्प्रेष्येत, न च हृदयमात्रमेव मन्त्रार्थः । हृदयं
प्रविध्य धमनौः प्रवृत्त्येत्येव जातीयको हि न सकलो मन्त्रा-
र्थो विद्युभिरभिसम्बध्यते चाभिचारिकविषयो ह्येवोऽर्थः ।
तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा सर्वं प्रविध्येत्यस्य मन्त्रस्याभि-
सम्बन्धः । तथा देव सवितः प्रसूव यज्ञ इत्यस्य यज्ञप्रसवनिष्क-

रत्नान्नाम् । वाजपेय इति । अस्मिन् सर्ववाक्ये हृदयप्रतिषेधेन सङ्गते त
वाक्येन अस्मिन् सर्ववाक्ये विनियुक्तस्यापि हृदयप्रतिषेधस्य वाजपेयेनेहा हृद-
यप्रतिषेधेन सङ्गतेति वाजपेयप्रकरणस्यवाक्येन वाजपेयोत्तराङ्गतया विनि-
योगवद्विरोध इत्यर्थः । यद्येकेन वाक्येन प्रकरणान्तरस्य हृदयप्रतिषेधस्य
प्रत्यभिज्ञानमङ्गत्वविधानञ्च कर्तुमशक्नुं वाक्यभेदप्रसङ्गादगो वाच्यमिहोक्त-
त्वं कर्मान्तरमेव हृदयप्रतिषेधस्यासङ्गततया विधीयत इति विनियुक्तस्य वि-
नियोग इति भङ्गगुह्यतन्त्रद्वयमिह । तथापि यथा निम्नामिहोक्तस्याप्येव-
प्रकरणे वाच्यतया तां रात्रिमन्त्रिहोत्रं जुहोतीति नाम्ना प्रत्यभिज्ञा, यथा-
वा दशैर्पुष्पैर्मासविहतीतावाज्यभागौ यजतीत्येव कश्चिन् वाक्ये प्रकृतिस्या-
च्छाभासयोः प्रदेन प्रत्यभिज्ञाने वाक्येन विधानं तथाऽपि हृदयप्रतिषेध-
देन प्रत्यभिज्ञानं वाक्येनाङ्गताविधानं किं न स्यात्, न च साध्यभावार्थवि-
धायकास्यातत्परतन्त्रं नाम इदं न सिद्धकर्मप्रत्यभिज्ञाकर्ममिति वाच्यं,
सिद्धस्याप्यङ्गतया पुनः साध्यत्वकर्मभेदेन्यथा सिद्धस्यातत्पर्ये प्रसिद्धाङ्गकाना-
मपारतन्त्रोपपत्तिः । न चैवं सति हृदयपात्रिमत्वेऽप्यङ्गत्वेन निम्नामि-
होक्तस्यैव विधिः स्यादिति वाच्यं, इत्येतात् । न च पूर्वतन्त्रविरोधः
उत्तरतन्त्रस्य बलीयस्यात् । पूर्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रपरतन्त्रभावाभावेदे तात्पर्यात् ।

त्वात् वच्चे न कर्मणाभिसम्बन्धः, तद्विशेषसम्बन्धस्तु प्रमाणात्तरा,
 दशुसत्तेश्च । एवमन्ये वामपि मन्त्राणां केषाञ्चिन्निकृते न केषा-
 ञ्चिद्वचनेन केषाञ्चित् प्रमाणात्तरेश्चैवमर्थात्तरेषु विनियु-
 क्तानां रहस्यपठितानामपि सर्वा न सविधिमानेषु विद्या-
 शेषत्वोपपत्तिः दर्शनी हि सविधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं

प्रथमे तन्त्रे 'श्रुतिनिष्कृवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समग्राये
 च, तथादेकस्यैव दृष्टमपि नामकस्य चात्यर्थस्य मन्त्रार्चने विनियुक्तस्य
 वाज्रमेवाङ्गुली विनियोग इति भगवत्यादतात्पर्यमस्ति । विनियुक्तस्य वि-
 नियोगे सर्वदृष्टमनुदाहरणं स्यादित्यादिकं तस्य क्रमो विनियुक्तस्य वीर्यो-
 दिफलेऽपि विनियोगात् । तथा मन्त्रार्चनानामन्यत्र विनियुक्तानां विद्याशे-
 पत्वमिति प्राप्ते विज्ञानयति । नैषाप्रित्यादिना । श्रुतिस्तु दृष्टत्वादिभ्य
 स्त्रेऽपि वेधाद्युपायानामन्यत्रोक्तमन्त्राणां नामभिचारार्हमन्यत्रानिर्दिष्टं न-
 द्विचैर्वीर्ययुक्तं अभिचारादिव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः । 'देव सति
 प्रसूत' इति पठन्निवृत्तोऽस्मि पर्युत्तेदिति वाक्यादभियर्थुक्तस्य 'स' न
 'होति कर्मणः परस्तात् मयने कुर्वोति' इति वाक्याद्वाक्येन कर्मविशेष-
 मन्त्रोक्तस्य मन्त्रस्योक्तात् । तद्विशेषेति । 'उक्तस्य' चेत्तत्र दृष्टादिति
 दिशति । एवमन्येऽपि । प्रमाणात्तरं प्रकरणादिकम् । ननु निष्ठादि-
 भिरन्यत्र विनियुक्तानामपि सविधिना विद्यास्यपि 'विनियोगस्य विरोधादि-
 त्मुक्तं तस्यात् । दुर्बलो होति । मन्त्राद्यै मन्त्रानविष्टत्वात् न वृद्धोर्विरो-
 धरस्य दौर्बल्यं, कतः अर्थविप्रकर्षात्, आर्ग्यबोधने परस्य पर्यवधानेन
 पदसंरिक्तैः । अयमर्थः एकत्र विनियुक्तस्य निराकाङ्क्षत्वादन्यत्र वि-
 नियोगादिवत् एव परन्तु विनियुक्तप्रमाणयोः समवस्थानेऽप्यनविनिर्दि-
 तत्वात्, सीमादण्डाकाङ्क्षत्वादेन विनियुक्तविनियोगः सीदिकते 'अथा सांनि-
 द्ययो भवति सादिर् वीर्ययामस्य रूपं दृष्टात्' इति वाक्यात् क्रमो वि-
 नियुक्तस्य वीर्ययुक्तस्य विनियोगः । अत्र प्रमाणादिवदुक्तत्वं नत न सीदिव-
 त् । अत्रान्यत्र कर्मविनियोगाभात् । अथा 'अथाचमनस्योर्विनिर्दिष्टं'

पारदोर्वाणामर्थविप्रकर्षात्' इत्यत्र । तथा कर्मणामपि प्रव-
 र्ग्यादीनामर्थविनिवृत्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः, न
 ह्येषा विद्यादिभिः सहैकार्थ्यं किञ्चिदस्ति । वाजपेये तु
 'तद्व्यतिस्तदस्य स्वष्टं विनियोगान्तरं' वाजपेयेनृष्टा दृश्य-
 तिसत्वेन यजेत' इत्यपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्ना बली-
 यसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्ता न दुर्बलप्रमाणेनान्यत्रापि
 स्य कश्चिदन्वयः । अथः ऐन्द्रगार्हपत्योत्तरकभाष्येति इति तृतीयाविभक्तिः
 सुत्यान्विशेष्यत्वा गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधका ऐन्द्रगार्हपत्यसामर्थ्य-
 पक्षेऽपि प्रविष्टोपस्थानं बाध्यते लिङ्गादिषु न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति
 त्रिन्विन्दुः प्रकाशकात् करोति तेन च लिङ्गेनामेव सम्बन्ध इन्द्र उपस्था-
 पयितव्य इति श्रुतिः कल्पनीया, तथा शेषत्वविरोध इति श्रुतिव्यवधानेन
 शेषत्वबोधकं किङ्गं जटिति स्वार्थबोधकमुच्चा बाध्यं, तथा लिङ्गेन वाक्य-
 बाधं यथा शौऽन्वे सदनं करोमि इत्यस्य धारया सुवेयं कल्पयामि त-
 त्रिन्विन्दुं शीटाव्यवहारे प्रतिष्ठं शीट्नीया शेष सुमनस्यमान इति सम्बन्धभागव-
 प्रत्येकं सदनकरयोः पुरोडाशाभाटने च तत्प्रकाशयसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिहारा
 विनियोगे सति प्रतीतयेकवाक्यत्वं बाध्यते, तस्य करणं अपि सम्बन्धे सदनक-
 रणप्रकाशयसामर्थ्यं पुरोडाशाभाटनप्रकाशयसामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा
 त्रिन्विन्दुमन्वयोभयत्र कृतं कल्पयित्वा विनियोगबोधने बाध्या लिङ्गश्रुतिभ्यां
 व्यवधानेन सुक्ते कल्पयित्वा कृतं लिङ्गात् दुर्बलत्वात् । न
 च सामर्थ्ये न कल्पयित्वा बाध्यं, कल्पयित्वा विनियोगायोगात्,
 अथ एव सकृदस्य तौत्तरविनियोगे व्यवहारोप सामर्थ्यं क-
 ल्प्यते तथा बाधने प्रकरणं बाध्यं यथा वाङ्मयप्रकरणान्तरादयोपसर्गा
 उदयः-दीनस्येति वाक्ये वादीनाङ्गत्वबोधनेन प्रकरणप्राप्त्यङ्गत्वबोधा-
 दिकं, प्रधानकौटुम्भाकाङ्गं प्रकरणं तस्याङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्य-
 प्रतिभिः कल्पयित्वा सामर्थ्यविनियोगप्रसिद्धौ व्यवधानेनाङ्गत्वसामर्थ्यं युक्तो-

विनियोगमर्हति, अष्टस्रमात्रविशेषत्वे हि प्रमाणयोरितदेव
 स्वात्, न तु बलवद्बलवतोः प्रमाणयोरष्टस्रमात्रविशेषता
 सम्भवति, बलवद्बलवन्ताविशेषादेव । तस्मादेवजातीयका
 नां मन्त्राणां कर्मणां वा न सन्निधिपाठमात्रेण विद्याशे-
 यत्वमाशङ्कितव्यं, अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात् तु
 सन्निधिपाठ इति मन्तोऽष्टव्यम् ॥

हेयोः कृत्यकथाकथादुर्बलत्वात् । तथा प्रकरणेन सन्निधिर्वाध्यः । यथा रा-
 जसूत्रप्रकरणे तदन्तर्गताभिषेचनीयास्त्वसोमयागविशेषसन्निधिपाठे प्राप्ते
 नःशेषास्त्वानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा तत्सूत्राजसूत्रशेषत्वमापा-
 दितं सन्निधिः प्रकरणादिकृत्यकत्वेन जसूत्रप्रकरणात् दुर्बलत्वात् तथा स-
 न्निधिना समाख्या बाध्यते । तथा हि पौरोडाशिकसमाख्यायां काण्डे
 आग्नेयपौरोडाशादिकर्मणां क्रमेण मन्त्रा आख्यातास्तत्र दधिपक्षोदपम-
 वाद्य सन्निधौ 'सुव्यध्य देव्यापचर्कणः' इति मन्त्र आख्यानसमये
 बवेनास्य मन्त्रस्य पौरोडाशपात्रसुव्यनशेषत्वं प्राप्तं सन्निधिना बाधित्वा
 भावाद्यपात्रसुव्यनशेषत्वमापादयति । पौरोडाशसम्बन्धिकाण्डं पौरोडा-
 शकमिति पौरोडाशसमाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पौरोडाशसम्बन्धसमा-
 बोधकत्वेऽपि शेषेऽपि भावस्य परिनिधोमबोधकत्वे सन्निध्यादौक्यत्वेन दु-
 र्बलत्वादिति एवं विरोधे सति सुनिधीधर्मेण समाख्या बाध्यैव मध्य-
 म्यानामुच्यतां पुनर्बाध्यत्वं परबाधकत्वं परबाधत्वमेति सुतिविरु-
 द्धार्थः । तस्माद्विद्वद्भाष्यानां विविक्तानां मन्त्राणां दुर्बलसन्निधिना न
 विद्यास्य विनियोग इति सिद्धम् । तथा कर्मणांमिति कर्मणां विदोपप-
 रत्वं ताभिः सङ्केतकत्वमेव सामं विज्ञितुं शक्ति इत्यर्थः । अपि चेत्,
 कार्यम् । ननु तर्हि वेदादिवाक्यानामुपनिषद्भिः सङ्ग बाधकं वा नतिका-
 माह । आशयेति । तस्माद्देवादिचर्मधर्मेणां विद्याकृत्यप्रकार-

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः-

स्तुत्यपगानवन्तं तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्मि तावन्तिनां श्रुतिः 'अथ इव रोगाणि विभूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात् तु प्रमुच्य धूत्वा शरीरमर्हतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' इति । तद्यथर्षणिकानां 'तदा
विद्वान् मुमुक्षुपापे विभूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'
इति । तथा शाट्यायनिनः पठन्ति 'तस्य पुत्रा दायमुप-
यन्ति सुहृदः साधुहत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्' इति । तथैव
कौपीतकिनः 'तत् सुकृतदुष्कृते विधुगते तस्य प्रियाः ज्ञातयः
सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' इति । तदिह कश्चित् सुकृ-
तदुष्कृतयोर्हानिं श्रूयते कश्चित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियै-
रुपायनं कश्चित्तूभयमपि हानमुपायनञ्च । तद्यत्रोभयं
श्रूयते तत्र तावत् न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति यत्राप्युपायनमेव
श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं सन्निपतत्यन्यैरात्मैक्योः
सुकृतदुष्कृतयोरेपेयमानयोरावश्यकत्वात् तद्वानस्य । यत्र

हानौ तदुक्तम् । यथाहो रजोऽङ्गानि जीर्णरोगाणि तद्वत् निर्मलो
ति तथाहपि पापं विभूय कृतात्मा निर्मलकृतचित्तः सन् यथा
उपकचन्द्रो राहोर्मुखात् प्रमुच्य चन्द्रो भवति तथा शरीरं धूत्वा
तदा देहाभिकानाङ्गुक्तः सकृत्कृतं सुहृदस्य ब्रह्मलोकं लोकं अभि-
वृत्तेन ब्रह्मलोकं गच्छति । यथा नद्यः समग्रं प्राग्व नागच्छे तद्वन्ति तथा
हानिर्हर्षः । विद्वज्जनः सुहृदः साम्यं ब्रह्म तद्वत्कृतस्य विभूयः, हानिं
न, तमेव विद्वज्जनेन सुकृतदुष्कृते तद्वत्कृतस्य । उपायनं यत्रापि तस्य
साम्यं कृत्यानु, यथाहो रजोऽङ्गानाङ्गानोऽङ्गादाति । यत्र ह

तु हानमेव श्रूयते न नृपायनं ततोपायनं सन्निपतीहा ।
 वेति विचिकित्सायामश्ववशात् असन्निपातः विद्यान्तरगोच
 रत्वाच्च शास्त्रान्तरीयस्य श्ववशस्य । अपि चात्मकद्वैतं सुक्त
 तदुक्तं तयोर्हानं परकर्तृकं नृपायनं तयोरेकत्वावश्यक
 भावे कथं हानिनोपायनमाश्लिष्येत, तस्मादसन्निपातो
 हानानुपायनस्थेत्यस्यां प्राप्नोति पठति । हानाविति ! हानो
 त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामुपायनं सन्निपतितुम
 र्हेति तच्छेषत्वात्, हानशब्दशेषो नृपायनशब्दः समधिगत
 कोपीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहानशब्दश्ववशेऽप्यु
 पायनानुवृत्तिः । यदुक्तमश्ववशात् विद्यान्तरगोचरत्वादन
 वश्यकत्वाच्चासन्निपात इति । तदुच्यते, भवेदेषा व्यवस्यो
 क्तियेद्यनुष्ठेयं किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीषेत, न त्वि
 हानमुपायनं वाऽनुष्ठेयत्वेन सङ्गीत्यते, विद्यामुत्कर्षे

त्याम एव श्रुतः तत्र हानोपायनयोः सङ्गभावस्यावश्यकत्वात् नान्यत्र
 तस्यां संशयमाह । यत्र त्विति । यत्र पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षोति
 विज्ञाने तत्सिद्धिरिति कथम् । यद्यपि आचर्यकश्रुतीर्निर्गुणविद्यार्चो
 क्तमेव हानमेव श्रुतं नोपायनं तथापि कोपीतकश्रुतीः पर्याप्तस्यस्य
 ननुविद्यावासुपायनं श्रुतमत्रावकर्तव्यमित्याशङ्क्य विद्याभेदाद्योपसं
 हारमाह । विद्यान्तरेति । किञ्च यथा मन्त्रकर्मकावकावशकनादिना
 मनुष्यसंस्कार उक्तः तथा परैरुपादानं विनापि हानशब्दशेषनोपादानस्य
 यशकत्वाच्च प्राप्नोति दृष्टान्तवत्त्वात् प्राप्ते विज्ञानमिति । हान
 त्वित्यादिना । उपायनशब्दस्य शेषत्वात् हानशब्दशेषोपायनत्वादि
 कृतार्थः । अथरोमाटान्तेन विद्युतयोः प्रकाशयोः परस्परस्या
 सन्निपातानु परैरुपादानं वाच्यमिति भावः । विद्याभेदे नृपायनसंज्ञा

सङ्कीर्तनं इत्थं महाभावा विद्या यत्तत्सामर्थ्यादस्य विदुषः
सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते, ते चास्य सुहृद्द्वि-
षसु निविधेये इति । सुत्वर्थे चास्मिन् सङ्कीर्तने हाना-
नन्तरभावित्वेनोपायनस्य कचिच्छ्रुतत्वादप्यत्रापि हान-
श्रुतावुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकीर्षणाभावात् । प्रसिद्धा
चार्थवादान्तरापेक्षा अर्थवादान्तरप्रवृत्तिः 'एकविंशो वा
इतोऽसावादित्यः' इत्येवमादिषु । कथं हीनैकविंशताऽऽ-
दित्यस्याभिधीयेत अनपेक्ष्यमाणैर्धर्मादान्तरे 'हादंश मासाः
प्रवृत्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इत्येत-
स्मिन् । तथा 'विष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय' इत्येवमादिषु

सूत्रकारः इत्यर्थः । ननु श्रुतकार्यवादेनापि स्तुतिसिद्धान्तौ कि-
मर्थोपायनवाद आनीयते तत्राह । स्तुतिप्रकर्षणामायेति । नन्वर्थवा-
दस्य विभिन्ना सम्बन्धः प्रसिद्धो नार्थवादान्तरेष्वेतत् आह । प्र-
येति । इतो भूक्तोक्त्यादित्यर्थः । सेन्द्रियगिरयोरैक्यात् प्र-
पञ्चस्य पुत्रवत्पुत्रस्यनया सेन्द्रियत्वात् विष्टुभौ भवत इत्यु-
क्त्याह, तत्र विष्टुभन्त्यन्तोभावात् कचमिन्द्रियत्वकल्पनेन
यजुर्गर्भं संवाद्यात् इत्यर्थः । नन्वजुर्गर्भयोः पुत्रोपाययोः उपा-
नभावादनुपसंस्कार इत्यत आह । विद्यास्तुत्वर्थायेति । विहा-
तयोः फलं वरे प्राप्नुवन्ति विद्यासामर्थ्यादस्य पुत्रनिपदेनोच्यत
इति । नन्वस्मिन्निर्गन्धोरन्ध्रान् फलसङ्कारः कथम् । ननु यच्चनवसादि न
पितु, न, फलसुपयसीति श्रुतेः । न च यथा पुत्रस्यतत्प्राप्तस्य पितृणु, फलं
तथायेति वाच्यं, यत्तु फलसङ्ग्रहस्य यत् कर्म विहितं तस्य न फलमिति
न्यायेन पितृणां तृणु, इत्येव कृतकर्मणो व्यभिचरत्वात्तत्वेन विदुषः क-
र्मणोऽनुहृद्व्यभिचरत्वात्तत्वादीनाम् । किञ्च विदुषो रैवकाते कर्मणोऽ-
नन्त्यात्वात्तत्वेन विदुषु सेवकस्य तद्वैपिण्यो वा फलं सादित्यत आह ।
मातोपार्थिकिरेकत्वमिति । विदुषोऽप्येवमाह । विदुषोऽप्येवमाह ।

वादेऽपि 'इन्द्रियं वै त्रिष्टुभम्' इत्येवमाद्यर्थवादान्तरापेक्ष
 दृश्यते । विद्यासुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कश्चमन्वदीति
 सुकृतदुष्कृते अन्यैरभ्युपयेते इति नातीवामिनिषेष्टस्य
 उपायनशब्दशेषत्वादिति च शब्दशब्दं समुच्चारयन् सुत्यर्थं
 मेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति, गुणोपसंहारविवक्षाया
 ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्मात् गुणोप
 संहारविचारप्रसङ्गेन सुत्युपसंहारप्रकारदर्शनाद्यर्थमिदं सू
 चम् । कुशाच्छब्दः सुत्युपगानवदित्युपमीपादानम् । तद्य
 या भाष्यविना 'कुशा वानध्यत्याः स्व ता मा पात' इत्यभि
 विनमि कुशानामविशेषेण वनस्पतिवीनित्वश्रवणे शाट्याव-

१। सुत्युपाये सेयकहेपिचोर्जातिं जातयोः कश्चनः स्वीकारः । उपायनमिति
 हानावुपायनस्य तुल्यभावादनयोश्च इत्यर्थः । उपायनवादेः सुत्युपायनं विचारः ।
 नानेति । उपायनपिबक्षाया उपायनस्योपसंहारः । सुत्युपायनो
 त्वाग एव । सुत्युपायनं सुत्युपायनं सूचयति इत्यर्थः । विद्याविचारानुवृत्ति
 त्वायां सुत्युपायनं का वृत्तिरित्यत आह । उपायनमिति । शाकान्तराणां
 विद्याने शाकान्तरेऽपि यावत् इत्यत उपायनमाह । कुशेति । कुशा उपा
 यनं हानावुपायनार्थः इत्याका दारवत्याः, भो कुशा इव वानध्यत्याः ।
 मङ्गलविद्या । उपायनो वनस्पतिः तत्प्रभावाः सौ ता इत्युपायनं सूच्य मा पात ता
 इत्युपायनं वनस्पतिप्रार्थना । वन ता इति कोविद्विद्वद्भाटीनुर्य
 इति भाष्यात् प्रमाकाह कुशावदस्य कोविदं वनस्पतिं दर्शयितुम्
 न कोविदं, यस्मात् कुशमित्युपायनमाह । अन्येदृशान् आचष्टे । इति
 चेति । न कुशावति कश्चनश्चिन्ताविराज्यमाह दैवमि तेन । इति
 कोविद्विद्वत् इत्युपायनविशेषमाह । कोविद्विद्वद्भाटीनुर्य इत्यर्थः । सुति
 विनमोति । यथेति । कोविद्विद्वद्भाटीनुर्य इत्युपायनं कोविदं दर्शयितुम्

तां 'शीदुन्मराः कुमाः' इति विशेषवचनादौदुन्मर्यः कुमा
मात्रीयन्ते । यथा च कश्चिद्वाहुरण्डसामविशेषे
प्रीर्वापर्यप्रसङ्गे 'देवच्छन्दांसि पूर्वाणि' इति पैश्यान्वायात्
प्रतीयते । यथा च बौद्धिस्तोत्रे केषाञ्चित् कालाविशेष-
ज्ञातो 'समवाधुषिने सूर्ये' इत्याह्वाभिभूतेः कालविशेषप्रती-
तिः । यद्येव चाविशेषोपमानं केचित् समामनन्ति विशे-
षेण भागविनी यद्येतेषु कुमादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः ।
एवं हानावप्युपायनाम्बय इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरकृतं हि वि-
षयं श्रुत्यन्तरेणभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् स चा-
वाप्यः सत्यां गतौ । तदुक्तं हादशलक्षणां 'अपि तु वा-

पार्श्वभूतेः कालविशेषक इत्यर्थः । कथोऽधीयत इत्यर्थः । उपमानं
भवति । यद्येति । 'कालिज उपमावनि' इत्यपिशेषः भूतेः 'माध्वर्तु-
पमावति' इति सुखनरादध्वर्तुभिन्ना कालिज उपमावनि इत्यर्थः
तु कयादिवाक्यानामपि किमिति विशेषसुखनरैकवाक्यताऽभ-
वते तत्ताह । सुखनरकृतं इति । सामान्यविशेषयोरे-
षायां गतौ सत्त्वं वाक्यभेदं कृत्वा माध्वर्तुरिति नि-
मग्नतेवाध्वर्तुपमवति चेत्त्वेवं सर्वत्र विकल्पो न युक्तः न
समया विकल्पो कश्चित् इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेणान्वयत्वम-
इत्यात् । तथा हि यदि श्रीह्रिवाक्येनाभ्युपगते तदा यववाक्यस्य
पयस्वानः, कनिष्ठप्राणाप्यस्त्रोकारः, कदाचित् यववाक्याप्यस्त्रो-
पमाप्यस्त्रोकारः, श्लोक्तप्राणाप्यस्त्रोकारश्चेत्त्वे कश्चित् यववाक्ये चत्वा-
दोषा भवन्ति, एवं श्रीह्रिवाक्येऽपि चत्वारो दोषाः इति, एवं
विकल्पपरिहाराय भिन्नवाक्याह्वोरपि एकवाक्यता जैमिनि-
कतेताह । तदुक्तमिति । ज्योतिषोपमप्रकरणे श्रीह्रितो न कुर्वीत'
इत्युक्तं 'यावज्जीवमपि श्रीह्रिवाक्ये' इति चाप्येतत् युक्तं, तत् यदि
श्रुतवाक्यं श्रीह्रिवाक्येनैव कृतं तदा तत्त्वार्थत्वात् निर्दिष्टोऽह-

कश्चेत्यदितरपदुदाहः स्यात् प्रतिषेधे विवक्ष्यः स्या
 इति । अथैतास्तेषु विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतद्विस्तारि
 तत्त्वं किमनेन विधूननवचनेन संकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधेयं
 यते किं वाऽर्थांतरमिति । तथैवं प्रापयितव्यं न हा
 विधूननमभिधीयते, धून् कस्यन इति अरसात्, दीधूयन
 ध्वजापाचौति च वायुना चाख्यमानेषु ध्वजापेषु प्रयोगदा
 नात् । तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते । चालनस्तु सुव
 तदुपकृतयोः कश्चित्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं प्राप

तेषः, वायुजीवयिभिना होमो वानुषेव इति विवक्ष्यः स्यात्, च च
 न्यायः । अथ तु वायुजीवकायं प्रति न दीक्षितवाक्यस्य प्रथमाद्वय
 इतरपदुदाहारकः स्याद्विस्तारान्धनचक्रः स्यात् न होमप्रतिषेधक
 तच्चादौक्षित्यतो वायुजीव संकृत्यादिभ्योऽप्युक्तमिति न दीक्षिताधिकार
 दानेऽन्वयार्थः । अथ भगवत्पादैः सूत्रमेव पठितं, किन्तु पदद
 न्नाग एव दृष्टविज्ञानकूलं 'अथ' तु वाक्येभ्यश्चाप्युक्तमिति वा
 त्वात् 'अथ' इति स्थितम् । अन्वयार्थः पठितविशुद्धं वा ध्वन्यं, नून
 विज्ञाने येषामात्रे वे वज्रामहे इति प्रयोगश्चमिति नूनं, नानुवाजे
 कर्मदानेऽप्युक्तमिति नूनं, तत्र नकारस्य निषेधकत्वेऽप्यतिरात्रे प्रोक्ता
 महुविद्युः पञ्चमोदिरानुवाजेऽप्युक्तमिति नूनं, प्रयोगश्च निषेधात्
 इति नूनमिति । विवक्ष्यः स्यात्, तस्मात् आख्यमानात् वे वज्रामहेति
 रेव नानुवाजपात्रमेवदेवः स्यात्, पदुदाहृतत्वा विविताक्येवः का
 दिति वाच्यम् । तथा नानुवाजमिच्छेत्, वज्रेषु वे वज्रामहे इति प्रो
 त्तममिच्छेत्वाक्यमिति नूनं वाच्यमिति । अथ वा इति । पूर्वमिति
 नूनमिति नूनमिति विवक्ष्यः अथवा नानुवाजमिच्छेत्, वज्रेषु वे
 वाच्यमिति भेदः । अथवा नानुवाजमिच्छेत्, वज्रेषु वे वाच्यमिति
 विधूननस्य हि पञ्चमोदिरानुवादिषु इति पूर्वमिति वाच्यम्

प्रतिबन्धनं, ज्ञानावेवेव विधूननमप्यस्यतिर्मुमर्षति उपाय-
नमप्यस्येत्वात्, न हि परपरिग्रहभूतयोरपहोषयोः दुष्कृत-
दुष्कृतयोः परैरुपायनं सम्भवति । सद्यपीदं परकीययोः
सुकृतदुष्कृतयोः परैरुपायनं नाश्वसं सम्भाव्यते तथापि
तत्त्वज्ञोत्तमात् तावत् तदानुगुण्येन ज्ञानमेव विधूननं नाम-
ति निर्णेतुं शक्यते । क्वचिदपि चेदं विधूननसन्निधावुपायनं
श्रूयमाणं कृशाच्छब्दः सुसुपगानर्वाद्धधूननश्रुत्या सर्वत्राप्य
पेक्षमाणं सार्वज्ञिकं निर्णयकारणं सम्पाद्यते । न च चासनं

संक्रान्त्येति तत्र संक्रान्त्यस्य ज्ञाननिर्णयशीया विज्ञाप्यतिरिति सं-
ययार्थः । तत्र विधूननशब्दस्य कत्यनं सुखार्थ इति तावत्सर्व-
सम्मतं । वैज्ञानभूतयोः दुष्कृतपापयोर्न सम्भवति अतस्तयोर्बः स्वभावः
फलदातृत्वसंक्रातृत्वज्ञानं विद्यया प्रतिबन्धनं श्रुतिः सा कृतशीया
न ज्ञानरमूर्तयोरन्यत्र संक्रान्त्यदोषादन्वयापेक्षत्वाच्चेति पूर्वप्रकार्यः
विज्ञानयति । ज्ञानावेवेति । यदि श्रुतिमात्रं कथं तदोपयन्
निरितं स्यात् । न च तत्र धुनोतेरप्युपनयनशब्दश्चिध्यं तत्र
तत्त्वज्ञे न केवलधुनोतेर्ज्ञानस्यान्यत्र विदुषः सेवकादौ तत्र
निरिति नाश्वस्य इति यावत्, केवलधुनोतेरपि सुखार-
न्यत्र नश्यतया बुद्धिस्तद्वानिकसत्त्वाया एव दुष्कृत्वादिति भावः
यनस्यासुखस्याश्च कापि ज्ञानिसंज्ञायावीकत्वमिति शङ्कित्वा
पयोः फलतः स्वीकाराच्चक्षुष्यायनं ज्ञानं विनाशुपपन्नं
निर्णयकमिति परिहरति । सद्यपीत्यादिना । सद्यमन्यत्र चतुः शौचुष्यं
त्वादिकं कुर्यादिनिर्णयकं तथेदमुपायनं विधूननस्य ज्ञानत्वनिश्चाय-
कमित्याह । क्वचिदपीति । विधूननं सुखं किञ्चित् मोक्षोक्तं तत्राह ।
न चेति । तथापि ज्ञानं कथं शक्यत इत्याशङ्क्य दुष्कृतशब्दादित्याह ।
शक्यतेति । अतुष्टपतिः सुखमन्यत्राप्यपीकतया इत्याह शक्यं पदं
विदिशति । अत्र हरेति । विदूषेति पदं इत्याह ज्ञानपर्वणं न दाह-

अजायवत् सुकृतदुष्कृतयोर्मुखं सभावति पश्यत्वात् ।
 चक्षुः रोमाणि विधुन्वानः त्वन्नं रजः सहैव तेन रोमा-
 ण्यपि जीर्णानि यातयति । 'पश्य इव रोमाणि विधु-
 याम्' इति च ब्राह्मणम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां
 न स्वरविरोधः । तदुक्तमिति व्याख्यातम् ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पद्या पर्यङ्कस्य ब्रह्माभिप्रक्षितस्य व्यध्वनि
 सुकृतदुष्कृतविद्योगं कोपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामाभनन्ति
 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याम्बिसौक्यमागच्छति' इत्युप-
 क्रम्य 'स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्
 सुकृतदुष्कृते विधुनुते' इति । तत् किं यथा नृत्यं व्यध्वन्येव
 विद्योयवचनं प्रतिपत्तव्यं आहोस्विदादेव देहादपसर्पणे
 हाने विचारणायां नृतिप्रामाण्यात् यवान्नृतिप्रतिपत्तिप्रयत्नौ
 त्वान एव साम्पराये' इति । साम्पराये गमन एव साद-
 र्भ्यां सुहृद्विद्यासामर्थ्यात् सुकृतदुष्कृतज्ञानं भवति इति
 विज्ञाने

कर्मज्ञानं ज्ञानस्य कर्मत्वार्थः । यदा ज्ञानवाचकमेवास्तु न च धृञ्
 मङ्गविद्यति धातुपाठविरोधस्तस्योपपन्नसंभारं त्यादिकाश्च । अनेकेति ।
 इन्द्रोत्तरसुवायनं विधुनन्तु ज्ञानत्वनिश्चायकमित्यत्र लोचनिस्यत्वं
 तदुक्तमिति व्यङ्गीतपूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः । इव विधुनन्तु ज्ञान-
 त्वविज्ञेः केवलज्ञानादुपपन्नोपसंकार इति विद्वन् ।

साम्पराये । अन्ये व्यध्वनि सर्वनामे वृद्धौ विधुनन्तु ज्ञानस्य सजीव
 ज्ञानस्य नदीतरस्थानमव्यवहारेण इव रोमाणि रज्ज्वादी देहज्ञानात्
 प्राहावतस्तेन च व्यवहारः । अन्तिमिति । नृत्तप्रतीकस्य मध्ये विर-

तिजानीते । हेतुं वयाचष्टे, तर्तवगाभावादिति । न हि
वेदुषः सम्परेतस्य विषयाः ब्रह्म प्रेषतोऽन्तराले सुकृतदुष्क-
राभ्यां किञ्चित् प्राप्तवामन्ति यदर्थं कतिचित् यवानचीखे
ने कस्योपातां, विद्याविरुद्धफलत्वात् तु विद्यासामर्थ्येन
तयोः सयः, स च यदैव विद्याफलाभिमुखी तदैव भवितु-
मर्हति । तस्मात् प्रागेव सयं सुकृतदुष्कृतसयः पश्चात् प-
श्यते । तथा सान्येऽपि शास्त्रिनः तास्त्रिनः शाटप्रायनिनय
प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानिमात्रमन्ति 'अथ इव
रोमाणि विधूय पापम्' इति 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सु-
हृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्' इति च ॥

कुन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

अदि च देहादपस्तस्य देवदानेन पश्चा प्रस्थितस्य
ये सुकृतदुष्कृतसयोऽभ्युपगम्ये तत्ततः पतिते देहे ग-

शास्त्रनदीमन्त्रेति 'तत् सुकृतदुष्कृते विधुतुतः' इत्यत्र तदिति
दुष्कृते तेनेत्यर्थतया च चिद्वितनदीतरणस्य कर्म फलहेतुत्वोक्तेर-
मर्थव इति पूर्वपक्षः । * तत्र विद्यायाः कर्मफलहेतुत्वादिहिः
ते, विद्वान्ते तत्किञ्चित् इति कर्त्तव्यं विद्वान्भवति । शास्त्रराय
रसात् प्रागिज्जर्णः । सम्परेतस्य मृतस्य कश्चित्कालं कर्म फलं फलः
प्रागेव यवानकार्यमवेष्टावोनाश्वादावेव सय इत्यर्थः । सयहेतोर्भि-
न्नाया मध्ये मर्गं च यवाहेत्याह । विद्याविरुद्धेति । नदीतरणानन्तरा
त्तु बाध्यः कर्मविरोधादिवाह । तस्मादिति । अर्थात् कर्मवाक्या
नविद्योरोक्तं प्रति भावः ॥

विद्यु मृतस्य सन्दर्भो यवाकार्यं विद्याविरुद्धाभावात्पक्षेयमर्थोर्भि
मर्थमर्थवयोः कर्त्तव्यं देवकर्मभायो विरुद्धते । विद्यु इति सुकृते हेतु

यस्य विद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतस्य हेतोः मुख्यप्रयत्न
 स्वेच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तत्रैतुक्तस्य सुकृत
 दुष्कृतस्य स्यात्, तस्मात् पूर्वमेव साधकावस्थायां कथं
 तोऽनुष्ठानं तस्य स्यात्, तत्पूर्वकस्य सुकृतदुष्कृतज्ञानमिति
 द्रष्टव्यं, एवं निमित्तनैमित्तिकयोरेवपत्तिस्त्यागिष्टाट्यायमि
 श्रुत्योक्तं सङ्गतिरिति ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥२८॥

कचित् पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते क
 चित् न । तत्र मंगयः किं ज्ञानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः
 सन्निपतेत् उत विभागेन कचित् सन्निपतेत् कचिन्नेति, यथा
 तावद्ज्ञानावविशेषेणैवोपायनानुष्ठानिकत्वा एव देवयानानु
 हानेऽपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचकाहे । गते देवयानस
 त्वात् सां उभयथाविधिना भवितुमर्हति, कचिन्नेति
 तस्यां वृत्तयेति नाविशेषेण, अन्यथा सन्निपतेणैवैतस्याङ्गता
 विहितेऽयमाशयां विरोधः स्यात् 'पुण्यपापे विबुध निरक्षरः प
 न्महाजः'

ननु विद्वान् भवितुमर्हति व्यावर्तेततात्पर्यादित्युक्तिविरोधस्तत्र सादृश्य
 एव विरोध इत्याह । कथं तत इति । तस्मान् सर्वज्ञानस्य विद्या
 कथत्वात् केवलज्ञानानुपायनोपसंहारो विद्याकृत इति चिह्नम् ॥
 गतेरर्थवत्त्वम् । कचित् कस्यचिद्व्यापी मार्गः श्रूयते निर्गुणविद्या
 यः श्रूयते । तत्र ज्ञानसिद्धी मार्गस्य ज्ञानसाधनोपसंहारस्य
 कथत्वात् तस्या पूर्वपक्षनाह । यथा इत्यदि । यथाकथं तत्र
 कचित् कस्यचिद्व्यापी मार्गः श्रूयते । तत्र निर्गुण
 विद्यायां ज्ञानसिद्धी मार्गस्य ज्ञानसाधनोपसंहारस्य कथत्वात्

मं साम्यमुपैति इत्यस्यां श्रुती देशान्तरप्रापनी गतिर्वि-
द्येत, कथं हि निरुक्तनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् गन्तव्यं च
रमं साम्यं न देशान्तरप्राप्तगायत्तमित्यामर्शकमेवात्र गतेर्म-
यामहे ॥

उपपन्नस्तललक्षणाद्यर्थोपलब्धौ लोकावत् ३०॥

उपपन्नवायुमुभयथाभावः क्वचिदर्धवतीति गतिः क्वचि-
ति, तल्लक्षणाद्यर्थोपलब्धेः । गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्क-
यादिषु सगुणेषूपसनेषूपलभ्यते, तत्र हि पर्याङ्कारोहणं
र्षद्वयेन ब्रह्मणा सह संबन्धनं विशिष्टगत्यादिप्राप्तिसंख्ये-
मादि बहुदेशान्तरप्राप्तगायत्तं फलं श्रूयते, तद्वार्धवती-
तिः न तु साम्यदर्शने तल्लक्षणाद्यर्थोपलब्धिरस्ति । न ह्याम-
र्शदर्शनामाप्तकामानामिहैव दग्धाद्येपक्ते शवीरु नाग-
भोगकर्माशयलक्षणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किञ्चित् ॥
श्रित्वा गतिः, लोकावच्छेष विभागो द्रष्टव्यः, यथा
मप्राप्तौ देशान्तरप्राप्यः पन्था अपेक्षते नारोग्यप्राप्त-
हापीति । भूयश्चेत्तं विभागं चतुर्थेऽध्याये निपुणत-
दयिष्यामः ॥

अत्र हतव्यमुपपत्तौ आर्मव्यापेक्षेति भाष्येऽप्युक्तं ननु भविष्यतीति नो-
द्धार इति निश्चयः । निरुक्तनोऽगन्तः, साम्यं ब्रह्म ॥

ननु तर्हि सगुणविद्यावाच्यं ज्ञानं त्वत्त्वं इत्यम आह । उपपन्न-
। सा गतिः कथं कारणं कथं फलं च तल्लक्षणाद्यर्थः ॥

तत्त्वं सर्वज्ञत्वमवस्थात् । अपि चादिरादिष्वेव गतिरप-
 होयस्यविद्यायां पञ्चाम्बिविद्यायां च तुल्यवत् पठ्यते, तद्वर्ण-
 णं त्वेऽनर्ककं पुनर्वचनं स्यात् । तस्मात् नियम इत्येवं
 गतिं पठति । अनियम इति । सर्वज्ञत्वमवस्था-
 तां सगुणानां विद्यानामविशेषेणैव देवयानास्या गतिर्भवि-
 तुमर्हति । नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरचविरोध उक्तः, नै-
 शोऽस्ति विरोधः, यद्वा अनुमानाभ्यां श्रुतिश्रुतिभ्यामित्यर्थः ।
 तथा हि श्रुतिः 'तदा इत्वं विदुः' इति पञ्चाम्बिविद्यावतां
 देवयानं पन्थानमवतारयन्ती 'दे चेमेऽरस्ते अद्यां तप इतु-
 पासते' इति विद्यान्तरगौलानामपि पञ्चाम्बिविद्याविद्धिः
 समानमार्गतां गमयति, कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरगौ-
 लानामियं गतिश्रुतिरिति । ननु अद्यातपःपरायणानामे-
 स्यात् तस्मात्प्रत्यक्षात् । नैव दोषः, न हि केवलाभ्यां
 तपोभ्यामन्तरेण विद्यावत्त्वमेवा गतिर्लभ्यते-

‘विद्यया तदारोहन्ति यच्च कामाः परामताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविहांसस्तपस्विनः” ॥

श्रुत्यन्तरात् । तस्मादिह अद्यातपोभ्यां विद्यान्तरोपल-

भोगस्त्वानं, परामताः परावृत्ताः, कामलोभदोषा न त्यज्यन्ति वाप-
 दक्षिणाः केवलदक्षिणं चकष्यस्वित्तोऽपि विहांसो न त्यज्यन्ति राजर्षयः । अथ-
 वा दोषहीनं वाक्यमाह । वाक्यमेवित्यस्ति । किञ्च विद्याकर्म-
 कर्मणोर्नैवकर्मकत्वमवगच्छन्ति । तेषामन्तरात्पञ्चाम्बिविद्यावर्तिरादि-
 नान्तराप्रतिष्ठापः । अथ न यत्परिणि । इन्द्रजित् । सर्वः । किञ्च 'अपि
 श्रुतिरपि' इत्युक्तं । अथवाह्यं चकष्यस्वित्तोऽपि विहांसो न त्यज्यन्ति राजर्षयः । तत्र प्रवृत्ता न त्यज्यन्ति प्रज्ञान-
 यदो जनाः । इत्यपि भेदेऽपि वाक्यानामर्थिरादिनं तदुक्तोऽर्थोऽप्युक्तः ।

निदर्शयति यथा 'एको देवः सर्वभूतान् बहुः सर्वभाषी सर्व-
भूताभिरात्मा' इत्यधिनः यन्मे यमस्यैव भूतवादिभिरपि
सर्वान्तर आत्मा आत्मावते, एवमन्योरपि शास्त्ररक्षो-
त्थः । तस्मादेवैकत्वादिभिरुक्तम् ॥

प्रत्यक्षा भेदादुपपत्तिरिति चेन्नोपदेष्टान्तरवत् ॥

यद्यप्युक्तमन्युपपत्त्यस्य विद्याभेदे आत्मानभेदानु-
पपत्तिरिति तत्परिहर्तव्यं, यन्नोच्यते नाबं दोषः, उपदेष्टा-
न्तरवदुपपत्तेः । यथा ताच्छिनामुपनिषदि बभे प्रपाठके 'स
वाक्ता तत्त्वमसि त्वे तत्त्वतो' इति नववक्तव्योऽप्युपदेशेन विद्या-
भेदो भवति एवमिहापि भविष्यति । कथञ्चन नयसत्त्वं उप-
देशे विद्याभेदो भवति, उग्रकर्मोपसंहाराभ्यामेकार्थान्वय-
मात्, 'भूय एव जा भववान् विज्ञापयतु' इति 'वैकल्ये वा-
र्यस्य पुनः पुनः प्रति विषादविधितत्वे नोपदेष्टादायङ्मान्तरनि-
राकरणेन चासङ्गदुपदेशोपपत्तेः, एवमिहापि प्रभुरूपभे-
दात् । 'यतोऽन्वयार्तम्' इति च परिसमाप्तविधिषादुपक-
र्मोपसंहारो तावदेकार्थविषयी इत्येते । यदेव 'साक्षादप-
रोक्षाद्वत्' इति द्वितीयेऽपि ग्रन्थे एवकारं प्रयुक्तानः पूर्व-

पूर्वपक्षः, तत्र विद्यो यतोऽपसंहारः कथं, विद्यामेव रूपसंहार इति
विशेषः । द्वयोः सर्वान्तराह्वयस्या तावद्भाष्यरक्षोरेकवस्तुवरत्वं वि-
द्यम् । तथा च वैकल्यात् निर्भूतविद्योऽपि विचारः ॥

अन्यथा । ननु विद्योऽन्वयार्थकारे कस्यावाह्वयपत्तिरिति चेत् । अन्यथा,
य एवाभासः सर्वभेदी यो विरच्यते, एव तद्विज्ञानाह्वयोक्तान्तर

स्त्वैव प्राप्तं प्रत्याह, व्यतिहारः । अयमाध्यानावाच्यायते
 तरवत्, यदेतरे गुणाः सर्वान्मत्वप्रभृतय आध्यानायाच्याय-
 ति तद्वत् । तथा हि विशिं वन्ति समाख्यातार उभयोच्चार-
 नेन 'त्वमहमसुखदुःखं त्वमसि' इति । तद्योभयरूपायां मतो
 कर्तव्यायामर्धवद्वयति, अन्यथा हीदं विषयेषोभयान्मानम-
 नर्धकं स्यात्, एकेनैव कृतत्वात् । ननु भयाव्यानस्वार्धविषे-
 वे परिकल्प्यमाने देवतायाः संसार्यान्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रस-
 ज्यतेत्युक्तम् । नैव दोषः, ऐकात्म्यस्वैवानेन प्रकारेणावुचि-
 त्वमानत्वात् । नन्वेवं सति स एवैकत्वदृढीकारः आपद्येत
 न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः किं तर्हि व्यतिहारेणैव
 द्विरूपा मतिः कर्तव्या वचनप्रामाण्यात्, नैकरूपेत्येतावदुप-
 पादयामः, फलतएवैकत्वमपि दृढीभवति । यथा ध्यानार्थ-
 ऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेये तद्वचक ईश्वरः प्रसिध्यति
 नद्वत् । तथाद्वयमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च विषये
 उपसर्ग इत्यर्थ इति ॥

एकदोषं कारयति । नन्विति । उन्निर्गन्धे ऽर्थव्यायः सापकायः, इह द
 नुतत्वादव्योक्त्याकार्यं अवे, ब्रह्मणि जनोनयत्वादित्यु जीवात्मत्वस्य
 ध्यानार्थे आरोपेऽसि निकर्षप्रसङ्गभावादिति परिहरति । नैव दोष
 इति । ब्रह्मणि निकर्षं हीत्वा जीवतादात्म्यध्याने मनुजनेवानतमिति
 ब्रह्मते । नन्वेवमिति । अतोर्हिदपत्तं तद्वदुक्तव्यामिदम्यते ध्यानपरं
 प्राक्यामिदमिदमनु, ज्ञानात्मयुक्तिरोक्तं सिध्यति । समाधत्ते । न
 नवमिति । अहंप्रतीतिमिव व्यतिहार उपसर्ग इत्यर्थ इत्याह ।
 तथादिति ।

सैव हि ब्रह्मादयः ॥ ८ ॥

‘यं वो वैतत् ब्रह्मचरं ब्रह्मचरं वेदं ब्रह्मं ब्रह्मं ब्रह्मादिना
वाक्यसन्नेयके सत्यविद्यां सनामाचरोपासनां विद्यावानन्तर-
मावायुते’तथात् तत्त्वत्वमसी च आदितो ब्रह्म एतच्चि-
च्छब्दे पुत्रो यथायं इच्छिच्छब्दं पुत्रः” इत्यादि । तत्र
संज्ञकः, किं हे एते सत्प्रविष्टे चिं वेत्तेवेति । हे इति
तावत् प्राप्तं, भेदेन हि फलसम्बन्धो भवति “अवेत्तीमांशो-
कान्” इति पुरस्तात्, “इति पाप्मानं जहाति च” इत्य-
परिहृतात्, प्रकृतार्थं च तूपास्यैकत्वादित्यत्र प्राप्तं ब्रूमः ।
ब्रह्मवेद्यं सत्प्रविष्टेति । कुतः, “तद्वत् तत्त्वतश्च” इति प्र-
कृतार्थं चात् । ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृतार्थं च नुपास्यैकत्वा-

सैव हि ब्रह्मादयः । यः यः कश्चिदधिकारो न ब्रह्मप्राप्तं यत् पूर्व-
जीतिहेतु प्रपन्नजनेतत् सद्य तत्त्वहेति ब्रह्मं ब्रह्म विरक्तमभासं
ब्रह्मोपासो तस्य कोकजः फलमिच्छति । कश्चिदिति ब्रह्मप्राप्तं स-
त्यमिति, तस्य प्रपन्नोक्तमभारं ब्रह्मं, ब्रह्मसम्बन्धरूपं, उभ-
यतः ब्रह्मेन ब्रह्महेतुत्वात् ब्रह्मप्राप्तयेव अवेत्तीति ब्रह्माचरोपा-
सना ब्रह्मविद्याकृत्येनोक्ता । ननु पूर्वप्रकृतं ब्रह्मप्राप्तं ननु ब्रह्मप्राप्त-
यत्वेनादिपुत्रं, कोऽप्यदिपुत्रं ब्रह्मप्राप्तं च ब्रह्मप्राप्तं ब्रह्म-
प्राप्तमिति च भावद्वयत्वात् वाच्यः फलमिच्छति । यत् पूर्व-
तरवाक्ययोः फलभेदश्चेति प्रकृतार्थं चात् ब्रह्मप्राप्तं । अवेत्ति ।
पूर्वप्रकृतं ब्रह्मप्राप्तं ब्रह्मप्राप्तं, विद्यायां ब्रह्मप्राप्तमिति चत् ।
यत् जीवेवरीत्योऽप्यात्मत्वं प्रतिपत्तिभेदात् वैकल्यत्वं, तत्रा-
द्यत्वेति भेदात् विद्याभेद इति ब्रह्मप्राप्तं पूर्वप्रकृतं । हे इति ।
विद्येकमप्यनामाचरं चत्, तद्यत्वेति, सर्वकार्यमिति पूर्वप्रकृतं च-
त्ति । ब्रह्म ब्रह्मप्राप्तमिति ब्रह्मप्राप्तमिति, तत्रा-
द्यत्वेति । यत् दत्त

दुपपद्यत इत्युक्तं, नैतदेव यच्च हि विद्ययात् कारणान्तरा-
विद्याभिदः प्रतीयते तच्चैतदेव ज्ञात्, यच्च तूभयस्यासम्भवे तद्यत्
तत्तत्प्रमिति प्रकृताकर्षणात् पूर्वविद्यासम्भवेन सतप्रवृ-
त्तरताङ्गवत् इत्येकविद्यात्वनिश्चयः । यत्पुनरुक्तं फला-
न्तरश्रवणात् विद्यान्तरमिति । अत्रोच्यते, तत्सोपनिषद-
हरहमिति चाङ्गान्तरोपदेशस्य स्थावकत्वमिदं फलान्तर-
श्रवणमित्यदोषः । अपि चार्थवादादेव फले कल्पयिष्ये सति
विद्वैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फलान्यत्रयवि-
न्यामिव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति, तच्चात् सैवेयमेका
सत्यविद्या तेन तेन विशिष्टेणोपेताऽऽम्नायत इत्यतः सर्व्व
एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन् प्रयोगे उपसंहर्तव्याः । केचि-
त् पुनरस्मिन् सूत्रे इदं वाजसनेयकमन्यादित्यपुरुषविषयं
वाक्यं, आन्दीग्वे च 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः
पुरुषो दृश्यतेऽथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते'

सु. १. निम्न उक्त 'हर्मजना' व 'वेल्' पद 'हारम' अक्षरावलीयानां हन्-

महानज आत्मा योऽहं विज्ञानमयः प्राप्तेषु य एषोऽन्तर्हं द्य
 आकाशस्य स्थितोऽस्मि' इत्यादि, तत्र विद्यैकत्वं
 परस्परगुणोपयोगस्य किं वा नेति संशये विद्यैकत्वमिति,
 तत्रेदमुच्यते । कामादीति । सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देव-
 दत्तो दत्तः सत्यभामा भामिति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाका-
 शस्य सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते तदितरत्र वाजसने-
 यके 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यत्र सम्वध्यते । यच्च वा-
 जसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपीतरत्र शान्दोग्ये 'एष आ-
 काऽपहतपाप्मा' इत्यत्र सम्वध्यते, कुतः आयतनादिसामा-
 न्यात् । समानं ह्यभयव्राऽपि हृदयमायतनं समानस्य वेद्य
 इत्थरः समानस्य तस्य सेतुत्वं लोकासन्निधप्रयोजनमित्येव-
 मादि बहुतरं सामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते
 शान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके त्वाकाश-
 स्य वद्वयः, इति । न, 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यत्र [वे०सू०
 १।३।१४] शान्दोग्येऽप्याकाशस्य वद्वयैवेति प्रतिष्ठापित-
 त्वात् । अथन्यत्र विद्यते विशेषः, सगुणा हि ब्रह्मविद्या
 शान्दोग्ये उपदिश्यते "अथ य इहामानमनुविद्य ब्रजन्ये-
 तां सत्यान् कामान्" इत्यात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वञ्च-

हे सचविद्याया एकत्वाद्गुणकाङ्क्षेऽप्यत्र विद्ययोः बहुवर्तिगुणरूपभेदेन
 भेदात् निर्मुक्तविद्यायां गुणोपसंहारस्तु अकामापाशादुपसंहार इति
 परिहरेव प्राप्ते विज्ञानमिति । तत्रेदमित्यादिना । एवं विद्याभेदे स्मृते
 कथं गुणोपसंहारस्तत्तत् । गुणवत्त्वमिति । भिन्नविद्यास्त्वानामपि गुणा-
 नामावतनादिकाज्ज्ञेय निर्मुक्तस्युक्ते मुक्तिस्त्वानां मुक्त्युपसंहारो मुक्तः,
 शान्त्युतिप्रसङ्गश्चास्माद्विज्ञानम्, यत्तु कश्चित् इहमुच्यते स्मृतेः कथं

वशात्, वाक्सनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं
 दृश्यते "अत एव" विमोक्षावेव ब्रह्मसङ्गो ब्रह्मं उपबध्" इ-
 त्वादिप्रत्यप्रतिवचनसमन्वयात्, वयित्वादि तु तत्तत्सुख-
 मेव गुणजातं वाक्सनेयके सङ्गीर्त्यते । तत्रा नोपरिष्ठात्
 'स एव मेति नेत्यात्मा' इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसं-
 रति । गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वादिभूतिप्रदर्शनायाय गुणो-
 पसंहारः संज्ञितो नोपासनायेति द्रष्टव्यम् ॥

आदरादलोपः॥ ४० ॥

हान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते 'तद्यद्वक्तं प्रथ-
 ममागच्छेत्तदोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुह-
 यात् प्राणाय स्वाहा' इति । तत्र पक्षः प्राणाहुतयो विहि-
 ताः, तासु च परस्तादग्निहोत्रग्रन्थः प्रयुक्तः 'य एतदेव वि-
 हानग्निहोत्रं जुहोति' इति,

"वयेह सुधिता वासा मातरं पदुं पासते ।

एवं सर्वाणि मृतान्यग्निहोत्रमुपासते" ॥ इति च ।

तच्चेदं विचार्यते किं भोजनलोपे लोपः प्राणान्निहोप-

योग्यत्वात् । अदृष्टिं जुहुयस्व इत्यादिषु, निर्गुणसङ्गता चानर्गता
 एव तत्रापि नोपसंहारोक्तेर्देवस्य निर्गुणत्वात्पक्षेन जुहुयस्व इत्यादिना
 मागच्छेत्तदोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुह-
 यात् प्राणाय स्वाहा इत्यादिनामागच्छेत्तदोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुह-
 यात् प्राणाय स्वाहा इत्यादिनामागच्छेत्तदोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुह-

आदरादलोपः । अत्र ब्रह्मज्ञानिहोत्रग्रन्थात् सर्वप्रकारं । तदे-
 विचार्यते इति । वैश्वानरोपाहुतिर्वाग्विभोजनमात्रं प्राणं चार्चये-
 विदुर्वाग्निहोत्राग्निहोत्रविचारम् आदरादलोपः । पूर्वपक्षे भोजनलोपेति

लोतालोपः इति, 'तद्वद्भक्त' इति भक्तानमनसंयोगात्,
भक्तानमनस्य च भोजनार्थत्वात् भोजनलोपे लोपः प्राचा-
न्निहोत्रस्येति, एवं प्राप्ते न लुप्येत इति तावदाह, कथात्
प्रादरात् । तथा हि वैश्वानरविद्यायामिव जावालाणां श्रुतिः
'पूर्वोऽतिविश्वोऽग्नौयात् यथा वै स्वयमनुत्वाऽग्निहोत्रं परस्व
ननुयादेवं तत्' इत्यतिविभोजनस्य प्राक्षम्यं निन्दित्वा
त्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती प्राचान्निहोत्रे प्रादरं करो-
ति । वा हि न प्राक्षम्यलोपं सहेते मतरां सा प्राक्षम्यवतोऽ-
ग्निहोत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते । ननु भोजनार्थंभक्तानम-
नसंयोगात् भोजनलोपे लोपः प्रापितः । न, तस्य द्रव्य-
विशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृतेऽग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्र-
व्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्रग्रन्थात् कौण्डपायिनाम-
नवत् तद्वमंप्राप्ती सतरां भक्तद्रव्यकतागुणविशेषविधाना-
र्थमिदं वाक्यं तद्वद्भक्तमिति, अतो गुणलोपे च न मुख्य-
यितेयं प्राप्ते भोजनलोपेऽप्यग्निरन्येन वा द्रव्येनाविरुद्धेन
इतिनिधानन्यायेन प्राचान्निहोत्रस्यानुष्ठानमितात सतरं
ठठति ॥

व्यामरेण प्राचान्निहोत्रादनुष्ठानं, विद्वान्ने तद्वोप इति भेदः । ननु
भक्तमिति वक्तव्येन भोजनार्थमभक्तमनन्दं तद्वोपीवर्धति होम-
योगविधानाद्वैवभोजनलोपे तदा भक्तचित्तहोमलोप इति विद्वान्नी
इति । तद्वदिति । निरुपकोपाकलोपेऽपि मुख्यार्थगुणसंबन्ध-
भोजनलोपेऽपि प्राचान्निहोत्रग्रन्थद्वयेन श्रुतिनिर्वाहार्थमलोप इति वद-
न पूर्वपक्षकृतेन परिहरति । एवं प्राप्त इति । एवं तदिति कर्म
प्राचान्निहोत्रमन्त्रातिथीनां तत्कारणमित्यर्थः ।

चासि सभवः अन्तर्हरणं तावदोमाशिकरूपभावात्, न चावमन्वी होमः भोजनार्थताव्याघातप्रसङ्गात्, भोजनार्थापनीतद्रव्यसम्बन्धाभावे एवैव होमः । तथा च आवासभृतिः 'पूर्वोऽतिविश्वोऽग्नौयात्' इति आस्थाधारामेवेमां होमनिर्हन्ति दर्शयति । अत एव वेदादि साम्यादिकाव्येवाग्निहोचक्रानि दर्शयति 'उर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदयं नाहंपत्यो मनोऽन्वाहार्यंपचन आस्यमाहवनीयः' इति । वेदिश्रुतिश्चान्न कश्चिन्नमात्रोपलक्षणायां द्रष्टव्या, सुस्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् तदङ्गानां चैव सम्पिपीदयिषितत्वात् । भोजनेनैव च कृतकालेन संयोगावाग्नौ होत्रकास्मावरोधसम्भवः, एवमन्वेऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित् कथञ्चिद्वि-

निदिश्यामः । विद्वानवति । उपस्थित इति । तद्वचनादिति, तद्वचो-
 पोषयति तच्छब्देन भोजनार्थं विद्वन्मन्त्राच्चित्तं होमविधानादित्यर्थः ।
 विद्वद्वचोपनिषातः प्रकृतमन्त्रानवयनं, तस्य तच्छब्देन परानर्थो नैवेद्यः ।
 आश्रित्य विहितानुष्ठीयानाश्रयलोपे होम एव न इत्यानराधेयकत्वं,
 यथा कृतमनुष्ठापयन्नाश्रितस्य गोदोहनस्य कृतलोपे होमो न आश्र-
 यान्नरप्रबोधकत्वं तच्चित् कश्चित्तमाह । ता इति बहुवचनमहोमस्यैव
 इत्यान्तरात्तरिणिरिति तमाह । न चात्रेति । तद्वचो निवृत्त्याग्निहोत्रकाल-
 रश्चं चर्षणादयमवयवः श्रुतिमेवोपपत्तेरित्यर्थः । चर्षमापचने होम-
 माह । तद्वर्षमात्रे चेति । अत एवेति तद्वर्षमात्रप्रमाणादित्यर्थः ।
 प्रामी इत्याहम् इत्या आहिति भावः । उच्यतेऽग्निहोत्रादुच्यते इत्या-
 दाने चेत् इह च इत्यहम् वेदिरूप इत्यादौ तमाह । वेदिरुतिचेति ।
 अथान्ति होमकालानुसरणस्य चार्थमात्राकारादयमवयवः न भवतिरित्याह ।

वृथ्यस्ये । तस्मात् भोजनपक्ष एवेति सम्यक्प्रत्यक्षदेवत्वसंबो-
मात् पक्ष होमा निर्वर्तयितव्याः । अस्माद्भिरहं भोजनपक्षं तत्
भोजनपक्षे प्राच्यविधानार्थं, न अस्ति वचनप्रतिभारः ।
न त्वर्नेनास्त्र नित्यता शक्यते दर्शयितुं, तस्मात् भोजनपक्षे
सोपि एव प्राच्यविशेषश्चेति ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्पत्रप्रतिबन्धः
फलम् ॥ ४२ ॥

अस्ति कर्माङ्गव्यपारययाणि विज्ञानानि 'भोमित्येतद्वर-
मुद्गीयमुपासीत' इत्येवमादौनि, किन्तानि नित्यान्धेव स्युः
कर्मसु पञ्चमयौत्वादिवत् एतानित्यानि गोदीहनादिवदिति
विचारयामः । किं तावत् प्राप्तं नित्यानीति । कुतः प्रयोग-
वचनपरिग्रहात्, अनारम्भाधीताम्यपि ज्ञेतामुद्गीयादिहा-

भोजनेनेति । उपस्थावपरिहारचाददोऽप्यन्वधावात् न तावत्पि एता-
व । एवमिति । तस्मात् ननुर्मप्राप्तप्रावककात् भोजनपक्षे चैव होम
इत्युपसंहारे प्राच्यस्य चाका एतादयो वताः । ननु चापिभोजनको-
रकाकम् चतुर्वादिक्रितं क्वं दूरीनिविध्योऽग्नीवादिति वचनेन
वाच्ये तस्मात् । न ह्यस्तीति । उपावधान्यकापिनिविध्यपरकाक-
विज्ञाननिवृत्तः । न निति प्राच्यकान्धेवेत्यर्थः । प्राच्योपावकस्य प्राप्त-
भोजनप्राप्तकार्यतयादरकान्धवादिही कर्तव्यतात् । तस्मादिति ॥

तन्निर्धारणा । उपस्था दृष्टान्दर्शनात् संभवतात् । किन्तानीति ।
वचान्मारम्भाधीतवर्चनदीप्तं सुखद्वारा प्रत्यक्षतया कर्तव्यं नित्यं प्र-
कृते, तथाचापिदीपावकात्मुद्गीयादिहारादुक्तता किन्तानि एत प्रत्य-
क्षतया प्रत्यक्षतया नोदीहप्राप्तदीप्तं प्रत्यक्षतयादिहविज्ञानेन तथा
ननु क्वे तथा वा पञ्चमप्राप्तं नैव तस्मात् तदुक्ततयादिह तदा

रेव क्रतुसम्बन्धात् क्रतुप्रयोगवचनेनाह्वानरवत् संश्रुयन्ते ।
 यत्वेषां स्वभावेषु फलप्रवचं “आपयिता ह वै कामानां
 भवति” इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रं अपा-
 पश्लोकव्यवहारिणो न फलप्रधानं, तस्मात् ‘यथा यस्य पण-
 मयी जुह्वंतेति न स पापं श्लोकं शृणोति’ इत्येवमादौना-
 मप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात् स्वप्र-
 करणपठितवन्नित्यता, एवमुद्गीथाद्युपासनानामप्येवंप्राप्ते
 ब्रूमः । तन्निर्धारणानियम इति । यान्ये तान्युद्गीथादिकर्म-
 गुणयाज्ञाक्रमनिर्धारणानि “रसतम आसिः समृद्धिर्मुख्यः
 प्राण आदित्यः” इत्येवमादौनि नैतानि नित्यवत् कर्मसु
 नियम्येरन्, कुतः, तद्वष्टेः । तथा अनियतत्वमेवैवजातीय-

कर्मसमूहादिककत्वाद्युपासनानामनित्यत्वेनानित्यामीति संशयार्थः, पूर्व-
 पक्षे उपासनानां प्रयोगनित्यत्वं, सिद्धान्ते त्वनित्यत्वमिति फलभेदः ।
 अनित्यभोजनान्यवप्राधान्येनोत्पन्नानित्यत्वं निरूप्य कर्माङ्गोपाङ्गोनां
 नित्यत्वमिति प्रत्युदाहरणदुष्टान्तेन पूर्वपक्षनाह । किं तार्क्येति ।
 उपासनानि कर्माङ्गानि अकथ्येति सति कर्माङ्गान्यतत्वात् पर्वत्वादिवत्,
 तथा चाङ्गतया प्रयोगविधिना विद्येन प्रयुज्येत इति प्राप्ते सिद्धान्त-
 स्तत्रे व्याचष्टे । आनीत्यादिना । उद्गीवादयः कर्मेषां गुणाः कर्माङ्गानि
 तेषां वाच्यत्वं रसतमत्वादिकं तन्निर्धारणान्युपासनानि आसिः तानि
 कर्मसु निवर्त्यमानादीत्यादिवन्न निवर्त्येरन्नित्यर्थः । एषां कर्माङ्गत्वे तद्गी-
 नकाविदुषः कर्म न ह्यादङ्गोपात्, तस्मादविदुषोऽपि कर्मकर्तृत्व-
 सतिविदुषैरङ्गोपाद्वयमात्रात् इत्याह । तद्वष्टेरेति । तस्मान्नित्यत्वं
 दर्शनादित्यर्थः । तां चेद्विद्वान् प्रयोगानि प्रधानत्वं पतिव्यतीति
 आकाशशेषेति आकाशवत्त्वाद्गुणवत्त्वानामपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह ।
 प्रस्तावादीति । अवाङ्गीनां कर्मकत्वात् पृथक् पृथक् कर्माङ्गानि-
 ताः । अति येति । अतोऽनित्यत्वेन प्रयोगप्रकारेण रसतमत्वात्-

कानां दर्शयति श्रुतिः “तेनोभौ कुरुतो यच्चैतदेवं वेद यच्च न वेद” इत्यभिदुषोऽपि क्रियाभ्यनुष्ठानात् प्रस्तावादिदेव-
ताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाभ्यवसान-
दर्शनात् प्रस्तोतुर्या देवता प्रस्तावमन्वायस्य ताच्चेदविद्वान्
प्रस्तोत्रसि ताच्चेदविद्वानुद्गास्यसि ताच्चेदविद्वान् प्रतिहरि-
ष्यसि’ इति । अपि चैवजातीयकस्य कर्मव्यापारयस्य विज्ञा-
नस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते, कर्मफलसिद्धप्रतिबन्धः
तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित् “तेनोभौ कुरुतो यच्चैतदेवं
वेद यच्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्याया
करोति श्रद्धयापनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति । तत्र
नाना त्विति विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः मृजक्करणात् वीर्यवत्त-

रूपेण वेदोपासो यच्च न वेद तावन्मौ कर्म कुरुत एव यद्यपि यथापि ठ
विद्याविद्वद्योर्नानात्वं भिन्नफलत्वम् । दृष्टं हि अस्मिन्विज्ञे चानुष्ठानाभ्यां
यन्निगृह्यावरयोः फलवैषम्यं, तस्मादुच्यते कर्म विद्वत्प्रीतीषाङ्गप्रपास्या
ऋग्व्याजित्यबुद्धोपनिषदा रश्मिदेवताध्यानेन करोति तदेव कर्म-
फलानिभयवदित्यर्थः । कर्मस्यो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं विद्वद्वाहीन-
स्यापि न्यवसानं विद्वत्वाया अनकृत्ये विकृतिमिति भावः । नास्ति लो-
कादिदृष्टुपपावनेषु कर्मसमृद्धतिरिक्तलोकादिकफलस्यैव नाकृत्यमि-
त्याह । तथेति । यच्चै विद्वजे कस्यनो भीमान् कस्यसि भवति
भूमेरुद्धी लोकाः व्यावृता कस्यकनाचैत्यर्थः । तथा हि बुधव्याह इति
फलवत्तेरर्नवादमात्रत्वे स्तुतिकथना स्यात्, या न दुष्ता, कस्यबुध्या
कस्यरत्नसम्भवात् । प्रसाजानुवाजकर्मकान्, प्रसरणादुद्गातृकृत्यकला-
काभात् आरव्याभिभूतिकस्यतेरनका स्तुतिकथनत्वं, यद्यपि सर्वम-
नदीत्यादीनामकृत्यबोधार्थं प्रसाजं नास्ति तथापि तेषु कस्यनुनेः स्तुतिकं,

रमिति च तत्परप्रत्ययप्रयोगात् विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यं-
वदिति मन्थते, तन्मानित्वत्वे विद्याया उपपद्यते, नित्यत्वे
तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदम्यनुज्ञायेत, सर्वाङ्गोपसंहारे
हि वीर्यवत् कर्मेति स्थितिः । तथा लोकसामान्यादिषु प्रति-
नियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते “कल्पन्ते ह्येवै
लोका जगद्वायुताय” इत्येवमादौनि । न चेदं फलव्य-
यमर्षवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं, तथा हि गुणवाद आप-
द्येत, फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः, प्रयाजादिषु स्थिति-
कर्मव्यताकाङ्क्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तदर्थ्यं सति युक्तं फल-
श्रुतेरर्थवादत्वं, तथाऽनारम्भाधीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु,
नहि पर्णमयीत्वादौनामक्रियात्मकानामाश्रयमन्तरेण फल-
सम्बन्धोऽवकल्पते, गोदोहनादीः हि प्रकृतापप्रणयनाद्या-
श्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः । तथा वैत्वादीनामपि प्रकृत-

तेषामक्रियात्वे क्रियासम्बन्धं विना फलहेतुत्वाद्युपपत्तेरतस्तेषां फलार्थ-
क्रियापेक्षितत्वात् क्रतोश्च लुक्प्रकृतितद्व्याकाङ्क्षितत्वात् पर्णमयी लुक्-
रिखादिवाक्येनैव प्रकृतिप्रत्ययपेक्षेण लुक्कारा सङ्घटितकृत्यकृत्यविधे-
र्युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वमिति भावः । अक्रियात्मकगोदोहनादेरपि
फलश्रुतिरर्थवादः स्फादत आह । गोदोहनादीनां हीति । यदाऽव-
प्रणयनेन यदावापस्य सतो गोदोहनेन तद्वर्णमयीकामस्य कक्षेनेति
“कार्षेविधिरेव नार्थवादः, गोदोहनादेः कृत्यनाकाङ्क्षितत्वेनाङ्गत्वाभा-
वात्, अथप्येव निराकाङ्क्षकृत्यसम्बन्धितया सफलवापकृत्यसम्बन्धात् ।
तथा सादिरत्वेन निराकाङ्क्षकृत्यकृत्यूपमानित्वेन वैत्वनवापकामस्य सा-
दिरं वीर्यकामक्षेति फलकार्षेविधिरेवार्थः । पर्णमयीत्वादिषु फलविधिः
च न स्फादत आह । ई ति । ईवविधौ रूपादिकानि निराकाङ्क्ष-
रत्वर्यः । लुक्कारेणैव स्फादत आह । वाक्येनेति । लुक्ताः प्रकृतिः रत्वा-

युपायान्त्रयसामादुपपन्नः पक्षविधिः, न तु पर्यभवीत्वादि-
 शेषविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति, वाक्येनैव तु जुष्टाद्या-
 श्रयतां विवक्षित्वा फले च विधिं विवक्षितो वाक्यभेदः स्यात्,
 उपासकानाम् क्रियात्मकत्वात् विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्गी-
 षाद्याश्रयणां फलविधानं च विवक्ष्यते, तस्मात् यथा क्रत्वा-
 श्रयास्तपि गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्वेवमुद्गी-
 षाद्युपासनान्यपि इति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पमूत्र-
 कारा नैवजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयाचक्रुः ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

वाजसनेयके “वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दधे” इत्यत्राध्यात्मं
 वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवमग्न्यादीनां वायुः ।
 तथा छान्दोग्ये “वायुर्वाव संवर्गः” इत्यत्राधिदैवमग्न्यादीनां
 वायुः संवर्गोऽवधारितः ‘प्राणो वाव संवर्गः’ इत्यत्राध्यात्मं
 वागादीनां प्राणः । तत्र संशयः, किं पृथग्वेसौ वायुप्राणा-

भेदिकत्वादेनेव वाक्येन क्रत्वङ्गतया जुष्टप्रकृतिरव्यसम्बन्धो विभेदः
 पर्याधिराकाङ्क्षं जुष्टमान्त्रिकं तस्यैव प्रकृतिः इत्यस्य फलसंयोगो विभेद
 इति वाक्यभेद इत्यर्थः । पर्यतादियैकस्यस्यमुपासकानामाह । उपा-
 सनानां त्विति । खलं जित्वादिकविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः ।
 तस्मादिति कर्तृत्वावेदकमानाभावादित्यर्थः । अत एवेति कर्तृत्वा-
 देवेत्यर्थः । तस्मादङ्गीपासकभावेऽपि कर्माधिकार इति सिद्धम् ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् । वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभ्यां संशयनाह ।
 तत्रेति । अस्तु कर्माङ्गानां तत्त्वसम्बन्धोपरीक्षीनास्तु कर्मभेदाद्विज्ञानानि-
 त्यत्यस्यः प्रयोगभेदः, इह तु वायुप्राणयोः कर्मभेदात् तत्त्वसम्बन्ध-

वृषमन्तव्यौ स्नातामुतावबन्धेति । अपृथगिति तावत् प्राप्तं ।
 तत्त्वाभिदात् न ह्यभिधे । तस्ये पृथगनुचित्तमं व्याख्यम् ।
 दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवतश्च तत्त्वाभेदं 'अग्निर्वान्-
 भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यारभ्य । तथा "अत एते सर्व एव
 समाः सर्वेऽनन्ताः" इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं
 विभृतिमात्मभृतां दर्शयति । तद्यान्यत्रापि तत्र तत्राध्यात्म-
 मधिदैवश्च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति । कश्चिच्च 'यः
 प्राणः स वायुः' इति विस्मष्टमेव वायुं प्राणश्चैकीकरोति ।
 तयोदाहृतोऽपि वाजसनेयिब्राह्मणे "यतस्योदेति सूर्यः" इत्य-
 स्मिन् पसंहारश्लोके 'प्राणाहा एष उदेति प्राणोऽस्तमेति'
 इति प्राणे नैवीपसंहारश्चैकत्वं दर्शयति । "तस्मादेकमेव व्रत-
 त्वरेत् प्राणश्चात्रैवापान्याच" इति च प्राणव्रतनैवैकनोपसंह-

प्राप्तिप्रत्ययकमेकत्वाच्च ध्यानप्रयोगैक्यमिति पूर्वपक्षयति । अपृथगिति ।
 'अग्निर्वान् भूत्वा' इत्यारभ्य 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्यभेदं
 दर्शयतीत्यर्थः । 'यतस्योदेति सूर्यस्त' इति प्रश्ने सूर्यात्मकवायुर्वायः
 तदुत्पत्तये प्राणः । वदेत्येकत्वं तयोर्दर्शयतीत्याह । तथेति । किञ्च यदि
 तयोपपत्तयोः पृथक् विधानं स्थात् तर्हि ध्यानाङ्गव्रतभेदोऽपि स्थात्
 इह तु प्राणापाननिरोधात्मकव्रतैक्यमुत्तरेणैक्यमिच्छाह । तस्मा-
 दिति, व्रतैक्यस्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । किञ्च वायुप्राणौ सख्यगौ भेदे-
 रोपकस्य परस्मादाव्ययस्यैव भवन् भेदैक्यमुत्तरे प्रयोगैक्यमिच्छाह । तथेति ।
 महात्मनः इति द्वितीयवाक्यमुपपन्नम् । चतुरश्रतः सङ्ख्याकान् अग्निस्त्रयो-
 दशचन्द्रानवरात्रं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयानेको देवः, कः प्रजापतिः,
 जगत् जीर्णमनुवर्णं हृतवानिच्छार्थः । न प्रवीति भेदमिति शेषः । यथा
 'अग्निर्होतुः सुहोति' इत्युत्पत्त्याग्निर्होतुस्तैकस्यैव उचितशब्दादिप्रत्ययभेदेन
 साधं प्राप्तः साधभेदेन प्रयोगभेदस्यैव 'असादो भवति न एषं वेद' इत्यु-

रत्ने तदेव द्रढयति । तदा ह्यान्दोष्येऽपि “वरस्तामहात्मन-
स्तुरो देव एकः कः सो जगार” इत्येकमेव संवर्गं गम-
यति न ब्रवीत्येक एकेवास्तुर्वा संवर्गोऽपरोऽपरेवां, तस्माद्-
पृथक्प्रगमनस्यैव प्राप्तौ ब्रूमः । पृथगेव वायुप्राणाप-
गन्तव्याविति, कस्मात् पृथगुपदेशात् । आध्यात्मार्थो ह्यय-
मध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः सोऽसत्त्वाध्वानपृथक्तेऽनर्थक
एव स्वात् । ननूक्तमपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदमिदं नैव
दोषः, तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिन्तनभेदो-
पपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्य-
मानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । “स य-
थैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः”
इति चोपमानोपमेयकरणात् । एतेन व्रतोपन्यासो व्या-
ख्यातः । एकमेव व्रतमिति चैवकारो वागादिततनिवर्तनेन
प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः, भगव्रतानि हि वामांस्तुक्तानि
‘तानि मृत्युः यमो भूत्वोपयेमे’ इति श्रुतेः न वायुव्रतनिव-

त्पक्षाद्याः संवर्गविद्याया एकत्वेऽप्युत्पत्तिरिति प्राणापानाश्चतुर्णामेदात् प्र-
योगभेद इत्युत्सृज्य विज्ञानयति । पृथगेवेति । ‘तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ’
इत्युपास्यभेदगच्छत्यप्रयोगभेदपरत्वीहाक्यादेव भेदविहितिरित्यर्थः ।
पूर्वपक्षमुद्धमनूय प्रस्थाप्य । ननूक्तमित्यादिना । उपास्यतया प्रधानभूत-
संवर्गगुणविशिष्टोपास्यभेदवाक्यविरोधादुपास्यभाववृत्तयैव कथयन् न
प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सर्वोदवासानयमोर्वास्त्रीनत्वात्तदेदो-
भिप्रायेण प्राणानुज्ञौ । ततोऽध्यात्माधिदैववस्थाभेदोक्तत्वात् पृथग्भेदस्य
विरुद्धे ‘यतश्चेदिति’ इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह । श्लोकेति । कस-
मर्थो निष्क्रमः । सामर्थ्येति । श्लोकोपन्यासवद्वैक्योपन्यासोऽपि तत्त्वा-
भेदानिप्रायेणैवाह । एतेनेति । नन्वेवकाराद्वायुव्रतनिवृत्तेः प्राण

त्वर्थः । 'अथातो व्रतमीमांसा' इति प्रसृत्य तुल्यवदायुप्राण-
 योरभ्यन्व्रतत्वस्य निर्धारितत्वात् । "एकमेव व्रतचरित्" इति
 चोक्त्वा 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति'
 इति वायुप्राप्तिं फलं तुवन् वयुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति,
 देवता ह्यत्र वायुः स्यात् अपरिच्छिन्नात्मत्वस्य प्रेक्षित-
 त्वात् पुरस्तात् प्रयोगाच्च, "सैषानस्तमिता देवता यदायुः"
 इति । तथा "तो वा एतो हौ संबर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः
 प्राणेषु" इति भेदेन व्यपदिशति "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
 दश सन्तस्तत्कृतम्" इति च भेदेनैवोपसंहरति, तस्मात्
 पृथगेदोपगमनं, प्रदानैव तु यथा "इन्द्राय रात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालमिन्द्रियाधिराजायेन्द्राय स्वरात्रे" इत्यस्यां
 एवैको ध्वेवो भातीत्यत आह । एकमेवेति । वदनदर्शनादीनि वाक्-
 चक्षुरादीनां व्रतानि अमरुपमृक्कुना भ्रमानीत्युक्त्वा प्राणस्याभ्यन्व्रतत्वं
 निर्धारितं, तथा ज्वलनतापादीभ्यन्यादिह्यादीनां व्रतानि भ्रमानी-
 त्वुक्त्वा वायोरभ्यन्व्रतत्वं निर्धारितं, "स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः
 स्थिरव्रत एवमेतासां देवतानां वायुर्ध्वोर्बलि ह्याग्रा देवता न वायुः
 सैषानस्तमिता देवता यदायुः" इति श्रुतेः, अतो भ्यन्व्रतनिराकार्य एव
 कारो न वायुव्रतनिष्ठत्वर्थ इत्यर्थः । अत्रैवार्थे लिङ्गमाह । एकमेति ।
 एकारश्चार्थः तेन व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहात् सलोकताञ्च
 जयतीत्यर्थः । नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न श्रुत्येवमाह । देवतेति । तस्मात्
 तत्त्वभेददृष्ट्या व्रतैक्यमिति स्थितं, सत्याति पूर्वोक्तं पृथगुपदेशं विह-
 ष्योति । तथा तो वा इति । सौत्रं दृष्टानं व्याचष्टे । प्रदानवदिति ।
 अयः पुरोडाशा अग्राः क्लीति त्विपुरोडाशनिर्दिष्टत्वात् किं स ह
 प्रदानस्तु भेदेनेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह । सर्वेषामिति । सर्वेषां
 देवानां साभिमुखेन प्रापयन् कृत्रिययति गृह्णाति, अथैव वदकारं
 वदकारात्तद्वैभवाजित्यर्थः । यदा सर्वदेवाश्चैव नुनपदप्रदानं कार्य-
 मिवल हेतुत्वं वदकारमिति । अथैवैवत्येवमेवै हि एकार्यं जयदाते

त्रिपुरोडाशिन्यामिच्छां "सर्वेषामभियमयववक्ष्यत्यहं वट्का-
रम्" इत्यती वचनादिन्द्रमिदाञ्च सहप्रदानायङ्गायां राजा-
दिगुणभेदात् साध्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यास-
मेव देवतापृथक्तात् प्रदानपृथक्त्वं भवति, एवं तत्त्वभेदेऽपि
प्राध्वेदांशपृथक्तादाध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं सहस्रे
"नाना वा देवता पृथग्ज्ञानात्" इति [जै० सू०] । तत्र तु
द्रव्यदेवताभेदात् यागभेदोऽपि विद्यते नेवमिह त्रिधाभेदो-
ऽस्ति उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेष्वेकविधा-
विधानप्रतीतिः, विद्वेक्षेऽपि त्वध्यात्माधिदैवभेदात् प्रवृत्ति-
भेदो भवति, अग्निहोत्र इव सायंप्रातःकालभेदादित्वभि-
प्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥

हविषं श्रेयो योनानर्हताया इत्याह्यार्दित भावः । एवं सहायदान-
श्रुतेर्देवक्याञ्च पुरोडाशानां सहप्रक्षेपे प्राप्ते पृथक्प्रक्षेप इति वि-
धानमाह । राजेति । राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन त्रिंशत्देवता-
भेदादित्यर्थः । त्रिंशध्वर्गुणा यजेति प्रैयकते होमीयो न पश्यते
सा वाज्या, अतुर्वृष्टि इति प्रधाननिरनन्तः पुरोऽनुवाकः । त्रिंशोऽङ्कः,
तत्वाध्यामिहो प्रथमपुरोडाशप्रदाने या हृ प्रा वाज्या वा द्वितीयप्रदाने
पुरोऽनुवाक्या, या च पूर्वमनुवाक्या सा यथात् वाज्येति व्यवासाभ्या-
हेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति प्रक्षेपपृथक्त्वमित्याह । आज्येति ।
सहस्रो देवत्वकाव्यम् । वा गच्छोऽवधारणे, नामैव देवता राजादिगुण-
भेदेन भेदात्मनादिति सूत्रार्थः । इहान्ते देवताभेदात् कर्मभेदवत् विद्या-
भेदः ज्ञात् इत्यत आह । तत्र त्विति । कर्मोपतिवाक्यस्त्वभेदाभेदः
कर्मभेदे हेतुः, इह त्वच्चादौ भवति य एवं भेदेऽनुपसारेकत्वेन ज्ञान-
विद्यायाः यथात् कतवायुमात्रभेदो न भेदः, अग्निहोत्रक्षेपे त्वध्या-
दित्वभेद इत्यर्थः । तर्हि केनामेव प्रदानक इहान्तात्मिकात्मा आह ।
विद्वेक्षेऽपीति । अपस्याभेदो देवताभेदः प्रदीपभेदश्च त्वेकात् इहान-
न् इत्यर्थः ॥

लिङ्गभूयस्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥४४॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्त्रे 'नैव वा इदमग्रे सदासीत्' इत्य-
स्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्याधीयते 'षट्त्रिंशत् सहस्राक्षप-
श्यदात्मनोऽग्नीनर्कान् मनोमयात्मनश्चितः' इत्यादि, तथैव
'वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुचितः श्रोत्रचितः' कर्मेचितोऽग्नि-
चितः इति पृथग्गोनामनन्ति साम्यादिकान्, तेषु संशयः
किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेदभूता उत स्व-
तन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशे
प्राप्ते स्वातन्त्र्यं तावत् प्रतिजानीते, लिङ्गभूयस्वादिति । भू-
यांसि हि लिङ्गान्यस्मिन् ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेवाप्युपे-

लिङ्गभूयस्वात् । अत्यन्ते प्राक् 'इदं सर्वं नैव सदासीत्' इत्युक्तं, प्रकृत्य
मनःसृष्टिसङ्गा' मन आत्मानमेकत तोष्यपूर्वकमग्नीनपश्यत्' इति
मनोऽधिकृत्य पठन्ति इत्यर्थः । पुरुषायुधः कृत् प्रथमतः नर्मतैः षट्-
त्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैरवच्छिद्यतया मनोऽग्नीनामसङ्क्षेत्रे दानामपि
षट्त्रिंशत्सहस्रकल्पं । आभिरिष्टकालेन कल्पिताभिर्मन्त्रैश्च सन्नादिता
यग्वो मन्त्रचित्तज्ञानकर्तृन् पूज्यात्मनोमयात्मनोऽग्निं सन्नादिता-
नात्मनः सस्र सन्नादित्वेन मनोऽपश्यत्, तदा वाक्प्राणादयोऽपि सस्र-
इतिरूपानग्नीनपश्यन्निश्चिदाह । तथेति । प्राणो ब्राह्मं, कर्मेन्द्रियेण कृत्ता-
दिना चितः कर्मेचितः, अग्निचितश्च पूर्वका अपि चयनप्रकरणाः कृत् प्रा-
तेऽग्नयः ज्ञातव्यौ उत प्राधान्यप्राप्तकृत्तुदिभूयस्वात् पुरुषार्थो वेति
संशयमाह । तेजिति । केवलविद्यात्मकाः क्रियादिकं विना भावना-
मया इत्यर्थः । एकमग्नीनामसङ्क्षेत्रादुपप्राप्तवोरपि प्रयोगभेदोऽस्तु, इह
त मनश्चिदात्मनीनां प्रकरणात् कर्मादित्वेनैकप्रयोजनत्वमिति प्राप्तव्यं वि-
दानमुपपन्नते । तन्नेत्यादिना । पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां ज्ञातव्यत्वमिति चेत्

इत्यवन्ति इत्यन्ती 'तथात् क्रिये मानि भूतानि जनसा बहु-
 ल्ययन्ति तेषामिव सा कृतिरिति तां हेतानेवंविदे सर्वदा
 सर्वाणि भूतानि विन्यस्यपि स्वपते' इति चेवं जातीय-
 काजि । तच्च लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः, तदध्युक्तं पूर्वलिङ्ग-
 काण्डे 'युतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमास्थानां समवाये
 पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति [जै० सू०] ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियाभा-

नसवत् ॥४५॥

नैतद्युक्तं स्वतन्त्रा एतद्गुणोऽनन्यशेषभूता इति पूर्वस्य
 क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एवायं विकल्पविशेषो-
 पदेशः स्यात् स्वतन्त्रः । ननु प्रकरणाजिङ्गं बलीयः, सत्य-
 मेव तत् लिङ्गमपि त्वेवं जातीयकं न प्रकरणात् बलीयो

क्रियागुणा विकल्पः सत्त्वबो वास्तु विद्वान्ने सुखाद्वर्त्मनि कलं,
 तत्र सर्वप्राणिनोवृत्तिभिर्मेवा सदागुदः प्रीयन् इति भ्यान्वाद्ये' इति
 सर्वभूतानि यत्किञ्चित् जनसा बहुल्ययन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः
 करस्मिन्नेकं लिङ्गं, क्रियाकृत्य यत्किञ्चित्करणेन विद्वाद्येनादिवाह ।
 तद्युदित । एवंविदे स्वपते जायतेऽपि तदीशगोत्रं भूतानि सर्वद-
 चिन्मि इति लिङ्गान्तरं, क्रियाकृत्य चोदितवाक्यानुशेषस्य सद-
 र्बैरनुजीयमानत्वाद्योनादित्वर्थः । यद्विज्ञं यत्तद्वक्तव्यं ज्ञाप्यमहत्वं
 लिङ्गं एव जातीयकपदेनोक्तम् ॥

यत् विज्ञानकृत्यकस्य पूर्वपक्षवति । इति । पूर्वोदकाभिरा-
 विद्धत इत्युक्तं च यत् त्विदं जानि' इति 'संविद्विद्वत्' विकल्पः
 नोपपदेशः बहुल्ययन्त्यात्मप्रकारभेदोपदेशः क्रियागुणस्य वाहिर-
 विधिप्राप्त्यर्थं लिङ्गं प्रकरणाद्वली

भवति, अथार्धदर्शनं ज्ञेयत्वं साम्यादिकाग्निप्रयत्नात्पत्त्यात् ।
अथार्धदर्शनं चासत्त्वात्तन्मत्स्यां प्राप्नोति मुखवादेनाप्युपपद्य-
मानं न प्रकरणं बाधितमुक्तवते । तस्मात् साम्यादिका
अप्येतेऽन्वयः प्रकरणात् क्रियानुप्रवेशिन एव स्युः, मानस-
वत्, यथा हादशरात्रस्य दशमेऽह्न्यविवाक्ये पृथिव्या पा-
त्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य
ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्वेव प्रा-
प्नोत्यन्ते, स च मानसोऽपि ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात् क्रि-
याशेष एव भवति, एकमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ।

अथार्धदर्शनं वाऽऽद्यमङ्गोदरोति । सत्यमिति । न द्वितीय इत्याह । नि-
वृत्तिमिति । मानस्याग्निविध्यार्धार्धवादस्य विवृत्तानां स्वार्थप्रयत्नात्तन्मत्स्या-
नात् दीर्घत्वमित्यर्थः । अतस्तत्क्रियापदं व्याचष्टे । तस्मादिति । ननु
वक्रियापदपात्रीनां ध्यानमयानां कथं क्रियाकृतत्वं तत्राह । मानसव-
दिति । हादशरात्रस्यान्वयादहर्बन्धं त्यक्त्वा मध्यस्य दशरात्रस्यैव रात्रादिषु
प्रकीर्तित्वं, तद्वर्णनमेव तेषां देशान्तस्य मध्यदिनादुपेयस्य सदो-
रनुदीयमानत्वात्, दशरात्रस्य दशमेऽह्न्यर्धार्धवादोऽह्नि मानस-
वत्तः चूयते, मनसा त्वा पात्रेण समुद्रं रसवा प्राजापत्यं मनोपहं
पृच्छति इति मनसा रसवा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वा प्रजापति-
देवताकं मनोपहं पृच्छते इति पृहः सोमरसः, मनसा रसत्वेन भा-
गितमज्यमुर्ध्वं पृच्छति इत्यर्थः । अत एव त्विहा ध्यायितवा विविधवा-
क्योद्धारणाभावादविवाक्यसंज्ञा । अत्रः प्राप्त्या पृहस्य नाम सोमरात्र-
सोपादानं, अहीतस्य कस्याने स्थापनवासादनं, सोमस्य होमो हवनं
सुतप्रेषादानं, आहरणं देवभक्षणावर्तिज्ञां भिक्षोः सुप्ताकरकस्य ह्वानं,
ततो भक्षकभिक्षोतानि मानसान्वेवेत्यर्थः । स च मानसो पृहो हादशा-
रात्रादहरन्तरे अतस्तन्मत्स्यात् ॥ हादशाहर्वासातिरोधान् नाहरन्तरे
इत्यु प्रकरणादविवाक्यस्याङ्गमिति सिद्धान्त्याह । स चेति । कस्यः
कस्याप्यकारः ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैवामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोदयवति 'षट्-
त्रिंशत् सहस्राण्यग्नीनां स्तोत्राणि चैव एव तावान् यावा-
नसौ पूर्वः' इति । सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तते त-
तश्च पूर्वेष्वेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना साम्यादिका-
नग्नीनतिर्दिशन् क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तति । विद्यामका एवेते स्वतन्त्रा
मनसिदादोऽग्नयः स्वः न क्रियाशेषभूताः, तथा हि नि-
र्धारयति 'ते हेते विद्याचित एव' इति 'विद्याया हेवेत एवं-
विदक्षिता भवन्ति' इति च ।

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चैषां स्मृत्यर्थे लिङ्गं तत्परस्तादृशितं 'लिङ्गभू-
यस्वात्' इत्यत्र [वि० सू० ३।३।४४] । ननु लिङ्गमप्यसत्या-
मन्वस्यां प्राप्तावसाधकं कस्यचिदर्शस्वेत्यापास्य तत्परस्य-
सामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसितमिति, अत उत्तरं पठति ॥

केचित्पक्षे भाष्ये दशरात्रपक्षो विस्तिष्ठतः, तत्रापि दशमेऽहने
विद्याकाशं कवे मानवपक्षेऽतिदेशप्राप्तमथाहुतादिवाङ्मयः । सर्व-
दादीनां क्रियाकालो प्रकरसंज्ञः लिङ्गमाह । अतिदेशश्चेति । क्रिया-
कालवाट्यादतिदेश इत्यर्थः ॥

निदानमाह । विदेति ॥

श्रुतिविद्वत्पक्षः प्रकरस्य भाष्यमिति सूत्रमकार्षम् ॥

श्रुतगदिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४६ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात् क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षे
बाधितव्यः, श्रुत्यादिवलीयस्त्वात् । बलीयांसि हि प्रकरणात्
श्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे, तानि चेह स्वा-
तन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते, कथं, श्रुतिस्तावत् 'ते हेन-
विद्याचित एव' इति, तथा लिङ्गं 'सर्वदा सर्वान् भूतानि
चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति, तथा वाक्यमपि 'हेवैत एवंविद्वि-
ता भवन्ति' इति, 'विद्याचित एव' इति हि सावधारण्यं
श्रुतिः क्रियानुप्रवेशः शोषामभ्युपगम्यमाने बाधिता स्यात् ।
नन्ववाच्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति । नैत्यु-
च्यते, तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूप-
सङ्गीतेनेनैव कृतत्वादनर्थकमिदमवधारणं भवेत्, स्वरूप-
मेव शोषामवाच्यसाधनत्वमिति । अवाच्यसाधनत्वेऽपि मान-
सग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कायां तस्मिन्निष्पन्नफलमवधारणमर्थव-
त् भविष्यति । तथा 'स्वपते जायते चैवंविदे सर्वदा सर्वान्
भूतान्ये तानग्रीन् चिन्वन्ति' इति सातत्यदर्शनमेतेषां स्वा-
तन्त्र्ये गैव कल्पते । यथा साम्यादिके वाक्प्राणमये अगिहो-
ते 'प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति'

तत्रावधारणश्रुतेरन्वयानिर्दिष्टं गच्छते । नन्ववाच्येति । विद्याचित
इतिपदेनैवावाच्यसाधनत्वस्य कृतत्वादवधारणं व्यर्थमित्याह । नेति ।
तर्हि कथमवाच्यवत् तस्याह । अवाच्येति । लिङ्गं व्यनक्ति । तथे-
ति । अग्रीन् सर्वं वाक्यापत्येनानङ्गत्वे दृष्टान्तमाह । कथेति ।
त । ध्यानशाल इत्यर्थः । श्रुते यथा जलजम्बुते तपटग्रीन् सात-
त्यदर्शनमित्याह । अङ्गुलमर्चं वादस्यत्वादिङ्गं दर्शयन्ति तत्र सर्वदा

इत्युक्तम् । उच्यते 'एते मनसो यन्मते चाहुती जाग्रदस्य स्वपंश
सततं जुहोति' इति । तद्वत् क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयो-
स्याऽप्यकालत्वात् न सातत्ये नैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेद-
मर्थवादमात्रमिति न्याय्यं, यत्र हि विस्पष्टो विधायको लि-
ङ्गादिरूपसम्भवे युक्तं तत्र सङ्कीर्तनमात्रस्यार्थवादत्वं, इह तु
विस्पष्टविधुन्तरानुपलब्धेः सङ्कीर्तनादेवैषां विज्ञानानां वि-
धानं कर्तव्यं, तच्च यथासङ्कीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत
इति सातत्यदर्शनात् तथाभूतमेव कल्प्यते, ततश्च सामर्थ्या-
देषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः । एतेन "तद्यत् किञ्चेमानि भूतानि
मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामिव सा कृतिः" इत्यादि व्याख्यातं ।
तथा वाक्यमपि "एवंविदे" इति पुरुषविशेषसम्बन्धमिवैषामा-
चक्ष्माणं न क्रतुसम्बन्धं मृष्यते । तस्मात् स्वातन्त्र्यप्रपञ्च एव
न्यायानिति ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वम्

दृष्टञ्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनसिदादीनां प्रतिप-
त्तव्यं यत्क्रियावयवात्मनसादिव्यापारेणानुबन्धाति 'ते मनसै-
वाधीयन्त मनसैवाधीयन्त मनसैव यद्वा अष्टाङ्गन्त मनसा-

सर्वभूतानि सदस्यमनोन् चिन्तन्ति इति ध्यायेदित्युक्तं तत्रा विधि-
कल्पनात्, तथा विधिवानुबन्धादिकृत् प्रकरणानुबन्धदिव्याह । न चेद-
मिहादिना । एतेनेति विधित्वेनेत्यर्थः । वाक्यं विदधोति । तथेति ।

सम्यग्दुषाणैः मनोवृत्तिषु क्रियाकृत्तानां धीजननसुखदुःखः श्रुत्या क्रियते
तदनुबन्धानुपपत्त्याद्यन्तीनां दुषणार्थत्वं कल्प्यते ऽङ्गानां विदधत्वेन सत्या-

यावानसौ पूर्वः' इति क्रियामयस्यागे र्माहात्म्यं ज्ञानमया-
नामिकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनादरं दर्शयति । न च स-
त्येव क्रियासम्बन्धे विकल्पः पूर्वोत्तरेषामिति शक्यते वक्तुम् ।
न हि येन व्यापारेणाहवनौषधारणादिना पूर्वः क्रियाया
उपकरोति तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति । यन् पूर्वपक्षेऽप्य-
तिदेश उगीडलक इत्युक्तं सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रव-
र्तत इति । तदन्तर्पक्षेऽप्यगित्वसामान्ये नातिदेशसम्भवात्
प्रत्युक्तं । अस्ति हि साम्यादिकानामप्यगौनामगित्वमिति ।
श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः
कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्वम् । य-
था प्रज्ञान्तराणि ग्राण्डिथ्यविद्याप्रभृतीनि स्वेन स्वेनानुबन्धे

अनुबन्धातिदेशश्रुतिविज्ञानाद्येभ्य इत्यर्थः । एवमित्यर्थः इति शेषः ।
मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणादन्तर्यः स्यादित्याहुः । न च इह
इत्याहुः । इत्येति । एकादगे चिकित्ते [भाष० १० व्यायमाला-
११ । ४ । २] 'राजा साराज्यवाको राजसूदेन यजेत' इति प्रज्ञ-
त्यावेष्टिनीम काचिदिष्टराज्याता । 'आग्नेदोऽष्टाकवाको हिरण्य-
दक्षिणा, बार्हस्पत्यश्चरति पृथ्वी दक्षिणा, ऐन्द्रमेवाष्टमकपान-
मृषभो दक्षिणा' इति, तस्यां वर्षभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते 'यदि
ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधानाहुतिकाहुतिं हुत्वाभिधार-
येत् यदि वैश्यो वैश्वदेवं चरं मध्ये निदध्यात् यदि राजसूयसदैन्द्रमि-
त्याग्नेयैन्द्रं पुरो ब्राह्मणोर्मध्ये बार्हस्पत्यं चरं निर्वपेदित्यर्थः । राज-
सूयेत्यादिचरानु श्रुत्यानां तन्मेष प्रयोगो भर्तृ मध्ये विधानमिहानु
प्रयोगभेदमध्ये विधानाद्योगादेतदाद्याद्युक्तम् । वाक्येऽर्थोक्तवचनात् । स
च तन्मप्रयोगो राजसूयव्रतवाद्यावागसीदृक्कामवर्षमवर्षं काव्याग्नेया-
वेष्टी श्रूयः न तु क्रत्ववर्षतायां । ननु किमत्र विधानम् । क्रत्वर्षता

नानुबध्यमानानि दृग्गेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तरैर्भ्यश्च स्वतन्त्राणि
भवन्तीति मिति । इष्टवादेष्टैः राजसूयप्रकरणपठितायाः
प्रकरणैर्वा दुर्लभैः, वर्षं चयानुबन्धाद्वालययत्वाच्च राजसूयस्य ।
तदुक्तं प्रकरणे काण्डे 'नक्षत्रार्चयामिति चेत् न वर्षं तद्वसंयो-
गात्' इति [जे० सू०] ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेऽर्थवत्, न हि
लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति तत्प्रत्युच्यते, न मानसग्रहसामान्या-
दपि मनसिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यं, पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्या-
दिभ्यो हेतुभ्यः केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः, न हि किञ्चित्
कस्यचित् केनचित् सामान्यं न सम्भवति, न च तावता यथा
स्वं वैषम्यं निवर्तते सत्युक्तं, यथा 'स वा एष एव सत्युर्यं
एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इति 'अग्निर्वै सत्युः' इति चा-
म्यादिष्वपुरुषयोः समानेऽपि सत्युः शब्दप्रयोगे नात्यन्तसा-
म्यतेष्टौ तत्र प्रयोगः किं न स्यादिति चेत् । न, वर्षं तद्वसंयुक्तायां
काण्डावाप्तेषु कल्पितान्यैकसाधकस्य मध्ये निधानादिलङ्घ्यं सत्त्वादतो
निरूपैकवचनाभ्यां तन्मैक्ये सति हिरण्यमादिका निमित्तैकैव दक्षिणा
देवा, अन्वया प्रयोगैक्यायोगात् । राजमातृककर्मकत्वान्नर्गतेष्टौ त
वर्षं तद्वसंयोगाभावात् मध्ये निधानादिलङ्घ्यं नास्ति, ततश्च तन्मैक्य-
साधकाभावाद्दक्षिणाभेदेन तन्मभेद इत्यङ्गानामावृत्तिरेव दक्षिण्यति
सूतार्थः ॥

यत्र चैकप्रयोगिलङ्घ्यं प्रात्यक्षेणैव सत्युः काण्डेष्टौ च सत्युः वद-
ताऽनेन सूत्रेण काण्डेष्टैः कल्पयैदित्यस्य सत्त्वात् क्रतुप्रकरणैर्वा दुर्लभं
इति सूचितम् । च चोक्तर्णे वृत्त एव, राजमातृककर्मकत्वसूत्रकृती
वर्षं तद्वसंयोगैक्येरेवमभावाद्येति स्थितं, तथा मनसिदादीना-
मुक्त्यर्थ इति भावः । एवं इष्टान् विवदवति । न सामान्यादिति ।

स्थापति, यथा च 'यस्यै वाच' लोकोऽग्निर्नोतमास्तुतिस्तु
एव समित्' इत्यत्र न समिदादिसामान्यालोकास्तुतिभा-
वापत्तिस्तद्वत् ॥

परेष च शब्दस्य तादृष्यं भूयस्त्वात्पनुबन्धः ५२॥

परस्तादपि 'अयं वाच लोक एवोऽग्निश्चितः' इत्ये तस्मिन्
अनन्तरे ब्राह्मणे तादृष्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयो-
जनं लभ्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वं, तत्र हि—

• 'विद्याया तदारोहन्ति यच्च कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविहांसस्तपस्विनः' ॥

इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन् विद्यास्य प्रशंसने-
तद्दर्शयति, तथा पुरस्तादपि 'यदेतन्मच्छलं नयति' इत्य-
स्मिन् ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते 'सोऽमृतो भवति
मृत्युर्वस्यात्मा भवति' इति विद्याफलेनैवोपसंहारात् न
कर्म प्रधानता, तत्सामान्यादिहापि तथात्वं । भूयस्त्वन्व-
यववाः सम्पादयितव्या विद्यायामित्येतस्मात् ४ कारणा-
दग्निमानुबन्धने विद्या न कर्माङ्गत्वात् । तस्मात् मनसिदा-
दीनां केवलविद्यात्मकत्वमितिः ॥

कार्त्तव्यत्वमुद्घोषार्थत्वमैश्वर्येऽपि मानस्यत्वसामान्यं न विरुध्यते विषमयो-
रपि शब्ददर्शनादित्यर्थः ॥

किञ्च पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः स्तनन्विद्याविधानात् तन्मध्यस्थत्वाऽपि
ब्राह्मणस्य स्तनन्विद्याविधिपरत्वमिच्छाह । परेष चेति । चित्तेऽग्नौ
लोकादविधानं स्तनन्मुत्तरत्र गम्यते पूर्वत्र मच्छलमुद्घोषादि-
कानुसाक्षिभ्यामप्येऽपि मानस्यत्वमूढः स्तनन्ना इत्यर्थः । तर्हि क्रियागुणा
वह पाठः किमर्थमिति न आह । भूयस्त्विति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थतः बन्धमोक्ष-
धिकारविद्ये । न ह्यस्ति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि पर-
लोकफलाद्योदना उपपद्येरन् कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदि-
श्येत । ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे प्रादे शास्त्रफलोपभोग-
योग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं
भाष्यकृतान्न तु तत्रात्माऽस्तित्वे सूत्रमस्ति इह तु स्वयमेव
सूत्रकृता तदस्तित्वमात्रेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इत एवा-
स्त्याचार्येण श्वरस्वामिना प्रमाणनक्षणे वर्णितम् । अत-
एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्र-
सक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः । इह चेदं चोद-
नान्तर्गतेषूपसर्गेषु विचार्यमाणेष्वत्मास्तित्वं विचार्यते कृत-
स्तशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय । अपि च पूर्वस्मिन्नधिकारणे प्रक-

मज्जिदादीनां पुरुषार्थत्वसक्तं तदयुक्तं देहव्यतिरिक्तपुरुषाभावादि-
त्याक्षिपति । एक आत्मनः शरीरे भावात् । सिद्धान्तफलमाह । बन्धेति ।
पूर्वपक्षे तु परलोकार्थकर्मसु मोक्षार्थविद्यायां च अप्रवृत्तिरिति
व्यतिरेकसङ्केतः फलमाह । न ह्यस्ति इति । व्यतिरिक्तात्मविचारस्तु
पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् पौनरुक्त्यमुक्त्याशङ्क्य तत्त्वविचारस्यापि इदमेव
सूत्रं सूत्रं जैमिनिस्त्वभावादतः कः पुनरुक्तिरित्याह । ननु शास्त्रे-
त्यादिना । 'व्यष्टाद्युभौ बलवानः स्वर्गं लोकमेत' इत्यादिवाक्यस्य
भोक्तुरभाषादभाषात्प्रमाणापित एवास्तस्य भोक्तुर्विचारः इत इत्यत्र
वृत्तिकारवचनं सिद्धमाह । अत एवेति । तत्र सूत्राभावादेवेत्यर्थः ।
उद्धार उपरमः । अस्याधिकारव्यतिरिक्तं प्रादे प्रसक्तसङ्कतिरित्याह ।
इह चेति । आस्त्यधिकारलोपायनानिर्णयप्रसङ्गेन तदपेक्षतात्मा-
न्यत्वमुच्यते इत्यर्थः । इतनु सिद्धवत्काले प्रसक्तसूत्रेऽप्यत्रानाधि-

रसोत्कर्षाभ्युपगमेन मनविहायीतां पुनर्वाच्यं कथितं,
 कोऽसौ पुनरो वदन् एते मनविहाय एतस्यां प्रसङ्गा-
 विदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते तदस्तित्वाचेपां-
 चेदमाद्यं सूत्रं, चाचेपपूर्विका हि परिहारीक्तिर्विवक्षितेऽप्ये-
 खूदानिष्ठननन्यायेन दृढां बहिमुत्पादयेदिति । अतैके
 देहमात्रावदग्निनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽ-
 भावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाहेषु पृथिव्यादिष्वदृष्ट-
 मपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति सम्भा-
 वयन्तः तेभ्ययेतन्यं मदप्रतिवहिज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः
 पुनश्च इति चाहुः, न स्वर्गगमनाद्यापवर्गममनाय वा समर्थो
 देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् देह एव
 तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते हेतुषाचक्षते. शरीर भावा-
 दिति । यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति च न भवति तद्वमे-
 त्वेनाध्यवसीयते यथाग्निधर्मावौष्ण्यप्रकाशौ, प्राणश्चैतन्य-
 स्यूतादयश्चात्मधर्मत्वेनाभिमता आत्मवादिनां, तेऽप्यन्तरेव
 देहे उपपन्नभ्यमाना ब्रह्मियान्पलभ्यमाना असिद्धे देहव्यति-

कारी चिन्तितत्कादिदमधिकरणं सर्वशास्त्राङ्गुचितं चाकस्मृति-
 भावः । तत्तुल्येति । आचेपकक्षायामन्तरसङ्कतिभावात् । अपि चेति ।
 देहातिरिक्त आत्मास्ति न चेति वादिव्यतिषेधः । सर्वत्र सर्वेष्व-
 भावः । अन्यैक इति । यद्यपि स्वप्नेषु, निद्रिषु, भूतेषु, चैतन्यं न
 दृष्टं तन्मोदकस्थानाभावाद्वास्तेषु, त आत्मेव दृढवर्षः । विदेहा-
 ककभूतेषु, स्यादिति तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं सम्भाव्यमानो मदप्रतिवहि-
 ज्ञानं सङ्कृतकं तद्विहितसङ्कृत आत्मोत्पादितत्ववत् । यथा माद-
 र्भूतेषु, तावत्कथमादिषु, प्राणैकमदृष्टादि मदप्रतिवहिज्ञानात्माका-
 तद्विद्वत्त्वः । ननु देहः कथं न चेतनः मदप्रतीतिकत्वात् कि-

रिक्तो धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति । तस्मादव्यति-
रेको देहादात्मन इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

व्यतिरेकस्तद्वाभावावित्वात् न तूपलब्धिवत् ॥५४॥

न त्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेकी देहादात्मन इति व्यति^१ क
एवास्य देहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावेत्वात्, यदि हि देह-
भावे भावात् देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत तदा देहभावे-
ऽप्यभावादंतु इमं त्वमेषां किं न मन्येत देहधर्मवैलक्षण्यात्,
ये हि देहधर्मा रूपादयस्ते यावद्देहं भवन्तु प्राणचेष्टादयस्तु
सत्यपि देहे मृतावस्थया न भवन्ति, देहधर्माश्च रूपादयः
परैरप्यपलभ्यन्ते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्वादयः । अपि च
सति तावद्देहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चितुं न
त्वसत्यभावः, पतितोऽपि कदाचिदस्मिन् देहे देहान्तरसञ्चा-
रणात्मधर्मा अनुवर्तन्तुः संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषि-

चतनः कश्चित् स्वर्गादिभोक्ताऽस्ति तस्याविध्यात् देहस्य चैतन्यविध्यम्
इत्यत आह । न स्वर्गेति ॥

ननु योऽहं जानामीति चेदस्य साक्षात्तायाः प्रत्यक्षात्वादात्तत्वेन
प्रसिद्धानां धर्माणां देहाव्यवस्थितिरैकानुभवात् तदव्याकृतिं प्रत्यक्षा-
भावादप्रत्यक्षस्य व्यग्रमाधिकृत्याद्देह एवास्तीति प्राप्ते सूत्रस्य नित्यं-
पदेन सिद्धान्तं प्रतिजानीते । न त्वेतदिति । अनुमानस्य तावत् प्राप्ता-
गतमनिक्रान्तायाश्चैव सव्यवस्था व्यपकारादिति । न जनागतपाकादा-
दित्याश्रयनानुक्तिः किं न प्रवृत्तिः सम्भवति । तथा च ज्ञानादयो
देहाव्यवस्थितिरावस्थाः देहव्यवस्थेऽप्यवस्थात् व्यतिरेकेण देहव्यवस्थितिरित्य-
त्याह । व्यतिरेक एवास्तीति । नचादौ-व्यापदेहेकस्य एवात् सूत्रपात्रे
व्यभिचारः, ननु तदवस्थाव्याप्यावस्थाव्यवस्थेऽप्यवस्थाव्यवस्थितिरित्य-
त्याह । व्यतिरेक एवास्तीति । नचादौ-व्यापदेहेकस्य एवात् सूत्रपात्रे

ध्यते । किमात्मकश्च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उ-
त्पत्तिमिच्छन्ति इति परः पर्यनुयीक्ष्यः, न हि भूतजनतृ-
यव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किञ्चित् तत्त्वं प्रतियन्ति । य-
दनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत्, तर्हि विषय-
त्वात् तेषां न तद्वन्स्वप्नश्रुवीत स्वात्मानि क्रियाविरोधात्, न
ह्यग्निरुष्णं मनः स्वात्मानं दहति, न हि नटः शिञ्जितः मन-
स्वस्त्वन्मन्त्रिरोच्यति, न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्ये-
न भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्, न हि रूपादिभिः स्वं
रूपं पररूपं वा विषयीक्रियते, विषयीक्रियन्ते तु बाह्याध्या-
त्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतएव यद्येवास्या भूत-
भौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽस्युपगम्यते एवं व्यतिरेको-

देहेऽवस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नसम्यक्त्वे, ज्ञानत्वावच्छिन्नम्, नास्तीति
न ज्ञानं देहधर्मः । किञ्च एतेन देहमुखाः परैरदृक्त्वान्, अज्ञानं । देह-
धर्मो चेति । किञ्च देहव्यतिरेके तेषामभावस्य न न्यूनत्वात् न देह-
धर्मत्वनिश्चय इत्याह । अपि चेति । न चानुपपन्नात् तेषामभाव-
निश्चयस्य चानुपपन्नत्वे रक्षामत्वात्, तद्वर्णनस्यैव देहान्तरमाप्रप्राप्यतुल्य-
न्योपपत्तेरिति भावः । उपपन्नविवर्तितं स्वरूपस्य परं व्याप्यतात्त-
प्यकमते । किमात्मकमिति । तत् किं भूततिरिक्तां तत्त्वस्य रूपमिति
भूतधर्मः, नाद्यः, अपरिहाणादितुक्ता द्वितीयमाख्या निधेयमिति
यदनुभवमप्यन्त्यादिना । देहात्मकभूतानां चैतन्यं इति विषयत्वात् तर्हि
धर्मविरोधेन विषयस्य तद्वत्त्वावगमात् न भूततद्वत्त्वं चैतन्यस्येत्य-
र्थः । किञ्च ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्जात्यावर्त्तने तद्वर्त्तनविनाश-
न हीति । कथितं मूलपदार्थमाह । अतश्चेति । वा देहातिरिक्ता न
रूपोपपत्तिः न एवास्या चेदन्तिवः आनुपपन्नत्वेन निश्चयत्वादित्यत आह
निश्चयं चेति । यदः स्फुरति यदः स्फुरतीति सर्वत्र स्फुरति रमेत्यतः निश्चयः

ऽपराधोऽप्युपगन्तव्यः, 'उपलब्धिरूप एव च ना-
 आत्मा' इत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वञ्च उपलब्धेरैक-
 रूपात्, 'अहमिदमद्राक्षम्' इति चावस्थान्तरयोगेऽपि उप-
 लब्धत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् स्मृत्याद्युपपत्तेः । यत्तत्तं शरीरे
 भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम् ।
 अपि च सत्त्व, प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवति, असत्सु
 न भवति, न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति, एवञ्च
 सति देहभावे उपलब्धिर्भवति असति च न भवति इति न
 देहधर्मो भवितुमर्हति, उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवत्
 देहोपयोगोपपत्तेः । न चात्यन्तं देहस्थोपलब्ध्यावुपयोगो
 दृश्यते, निश्चेष्टेऽपि ह्यस्मिन् देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धि-
 शनात् । तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वम् ।

विषयोपरागमाद्ये तु नाशभ्रम इत्यर्थः । एवमात्मा देहाद्भिन्न उप-
 लब्धिरूपत्वाद्युपलब्धिरित्युक्तं, किञ्च आप्तस्वप्नयोर्देहभेदेऽप्यात्मैकत्व-
 प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदे च व्यन्यानुभूते व्यन्यास्य शरीरानुपपत्तेः । स्वप्न-
 मृत्यादिमात्रात्मा देहाद्भिन्न इत्याह । अहमिति । निरस्तमप्यत्रिका-
 भिन्नकथयानुवदति । यत्तु क्वचित् । उपलब्धेरुद्देश्यव्यतिरेको न
 देहधर्मत्वसाधको नहिमित्यनेन कथयानुवदिरित्यधिकमाह । अपि
 चेति । उपलब्धिरात्मे देहस्य भिन्नतयमप्यसिद्धमित्याह । न चात्यन्त-
 मिति । स्वप्नोपलब्धिर्न देहजन्या देहव्यापारः यथापि भावादृशवदत
 एव तन्मभावेऽपि कथमव्यतिरेकता भोगः सत्यतद्वद्वत् । आप्तदुप-
 लब्धेरुद्देश्यकत्वमस्तीत्युक्तं, तस्यादुक्तानमानारब्धधीतात्मनः शरी-
 रमिति भेदादुक्तवादहं च दुष्प्रत्यय इत्यभेदज्ञानं भ्रम इत्युपलब्धिरिति ।
 तस्मादिति ॥

अङ्गावबहुस्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

समाप्ता प्रासङ्गिकीयं कथा. सम्प्रति प्रकृततामिवानुवर्तमाने ।
 'ओमित्ये तदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपा-
 सीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमिवाक्थमिय-
 मेव पृथिवी अथ वाव लोके एषोऽग्निश्चितः' इत्येवमाद्या ये
 उद्गीथादिवर्तमानाङ्गावबहुः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु वि-
 हिताः ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः अथवा सर्व-
 शाखागतेष्विति विषयः प्रतिगात्रेषु स्वरादिभेदादुद्गीथादि-
 भेदमादायायमुपन्यासः । किं तावत् प्राप्तं स्वशाखागतेष्वे-
 वोद्गीथादिषु विधीयेरिति । कुतः सन्निधानात् ।
 'उद्गीथमुपासीत' इति हि सामान्यविहितानां वि-
 षाकाङ्क्षायां ससिद्धयेनैव स्वशाखागतेन विगेषेणाका-
 ङ्क्षानिवृत्तेः तदतिसङ्ख्येन शाखास्तरविवर्तितविगेषो-
 पादाने कारणं नास्ति. तस्मात् प्रति खं व्यव-

अङ्गावबहुः । उद्गीथावयवोद्गारे प्रासङ्गिकः 'पृथिवी हिङ्गागोऽग्निः
 प्रसावोऽन्नरीक्षमुद्गीथं आटित्य प्रतिहारो द्यौर्निधनम्' इति हिङ्गा-
 रादिपञ्चविधे शास्त्रे पृथिव्यादलोक्तदृष्टः उक्थश्च शास्त्रे पृथिव्या-
 दृष्टः इष्टकाचित्तानी लोकेदृष्टिरत्येवं कर्माङ्गावितोपासायचेतः
 ताकरोद्गीथादिष्वधारणश्रुत्या विशेषसन्निधानं च संशयः । नमूदा-
 थादीनां सर्वशाखास्तेकत्वादुपान्यासः संशयेति विद्वद्भाषिण्येवं कथं
 संशयः इत्यत आह । प्रतिगात्रश्चेति । यथा देहाङ्गानोर्देहाङ्गत्वमो-
 देहे न सन्धयन्ति तथा प्रतिवेदमुद्गीथादीनां विशालादङ्गाणाम् वेदे
 विहितोद्गीथादुपासायो वेदान्तरस्योद्गीथं न सन्धयन्ति इति
 दृष्टान् पूर्वपक्षवति । स्वशास्त्रेति । उद्गीथस्य शास्त्रेति विधाय-

स्येति, एवं प्राप्ते ब्रवीति 'अङ्गावबद्धास्तु' इति । तुमन्त्रः परपक्षं व्यावर्त्तयति, नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठे-
रन् चापि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन्, कुतः, उद्गीर्वादिभ्यस्त्वविशे-
षात्, स्वशाखां व्यवस्थायां ऋद्धीयसु पारीतेति सामान्यश्रुति-
रविशेषग्रहणा सती सन्निधानवशेन विशेषे व्यवस्थायमाना
पीडिता स्यात्, न चैतत् न्याय्यं, सन्निधानाच्च श्रुतिर्वकीयसी,
न च सामान्यात्रयः प्रत्यया नोपपद्यते । तस्मात् स्वरादिभेदे
मत्स्यपुद्गीयत्वादविशेषात् सर्वशाखागतेष्वोद्गीर्वादिष्वेवं जा-
तीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥

मन्त्रादिवहाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथवा नैवात्र विरोध आशङ्कितव्यः कथमन्यशाखागतेषु-
द्गीर्वादिष्वन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति, मन्त्रादिवद-
विरोधोपपत्तेः । तथा हि मन्त्राणां कर्मणां गुणानाञ्च शाखा-
न्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसङ्गृहो दृश्यते, येषामपि हि
शाखिनां 'कुटकरमि' इत्यश्लाढानमन्त्रो नाम्नातः, तेषामप्यसौ

व्यञ्जोद्गीयत्वसामान्यस्य व्यक्तमेतत्वात् स्वशाखासिद्धितव्यक्रियपह-
रत्यर्थः । सामान्यश्रुतेः सन्निहितव्यक्रियपहसङ्कोचस्य कर्तव्यः यत्र
व्यक्तिपालपहो नोपपद्यते, यथा शुक्लं नामानवेत्यत्र गोश्रुतेः सन्नि-
हितशुक्लव्यक्तिपरतया सङ्कोचः, अत्र चानुपपत्त्यभावात् व्यक्तिपालस-
म्बन्धसामान्यसुपाक्षमिति सिद्धान्तयति । एवमित्यादिना ॥

पूर्वं शाखान्तरविहितोपाक्षीनां शाखान्तरस्याङ्गसम्बन्धे यः प्रतीतो
विरोधस्तत्सङ्कोचस्य सम्बन्ध उक्तः सत्यपि विरोध एव नास्ति, शाखान्तर-
विहिताङ्गानां शाखान्तराङ्गसम्बन्धवदुक्तसम्बन्धोपपत्तेः । यद्यपि यजु-
र्वेदिनां कङ्कुटोऽसीति मन्त्रोऽस्ति, कुटकरसीति नास्ति, तथापि तत्सङ्कोचपे-

विनियोगो दृश्यते 'कुटुडोऽति' इत्यश्वानमादत्ते 'कुटुडरमि'
इति वेति । येषामपि च समिदादयः प्रयाजा नामान्वातासु-
षामपि तेषु गुणविधिराख्यायते 'सुतवो वै प्रयाजाः समानव
होतव्याः' इति । तथा येषामपि 'यजुर्वेदोऽग्नीषोमीयः' इति
जातिवैधोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विशेषविषयो मन्त्रवर्ण
उपलभ्यते 'आरास्य वपाया मेदमोऽनुब्रू' इति । तथा वेदा-
न्तरोत्पन्नानामपि 'अग्नेर्वेदोऽत्र वेरन्धरम्' इत्यादिमन्त्राणां
वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः । तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य 'यो
जात एव प्रथमो मनस्वान्' इत्यस्य 'अध्वर्यवे सजनीयं यस्यम्'
इत्यत्र परिग्रहो दृष्टः । तस्मात् यथात्रयाणां कर्माङ्गानां सर्व-
यानुवृत्तिरेवमाचितानामपि प्रत्ययानामत्यविरोधः ॥

वपायाऽङ्गादत्ते मन्त्रद्वयस्य विकल्पेन विनियोगात् सोऽति भाव्योतीत्यर्थः ।
सूक्तव्यादिपटोपासकर्मण सुतः हरणमाह । येषामिति । अत्राश्वसोऽ-
नामिच्छतः । तेमन्त्रादिशरयोरेक्यादतए पञ्च तद्वन् पञ्चसङ्ख्याकाः प्र-
याजाः, समानव तुल्यकर्मस्यसे, होतव्या इति पञ्चगुणविधानात् गुणि-
नः शार्ङ्गान्तरविकृताः सम्बध्यन्त इति भावः । गुणसुदाहुरिति । तथा
येषामिति । यजुर्वेदनामग्नीषोमीयः पशुः सुतो नाज इति जातिवि-
शेषकस्यापि प्रेषयन्मन्त्राणांतिविशेषमङ्गुल इत्यर्थः । मन्त्राणां सुतः-
हरणान्तरमाह । तथेति । सामवेदस्यानां यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः ।
तथेति 'स जनास इन्द्र' इत्यग्नेनोपकथितं सूक्तं सजनीयं तस्य यजुष ध्व-
मुक्तं कर्मयोगे प्रथमं दृष्टमिच्छतः । यो जातो वास एव प्रथमो गुणे-
श्रेष्ठो यमस्यान् विवेकवान् च इन्द्र एवविदो जे जनासो जना इति
सुस्यर्थः ॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्वं तथा हि दर्शयति ॥५८॥

‘प्राचीनशाल शीपमन्यवः’ इत्यस्यामात्राधिकार्या व्यसस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते । व्यसोपासनं तावत् ‘शीपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्ते’ इति, ‘दिवसेव भगवो राज-
न्विति शोवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो वै त्वमात्मानमु-
पास्ते’ इत्यादि, तथा समसोपासनमपि ‘तस्य ह्या एतस्या-
त्मनो वैश्वानरस्य मूढैव सुतेजाश्चतुर्विधरूपः प्राणः पृथग्व-
त्मा मन्देहो वज्रतो वसिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ’ इत्यादि,
तत्र संशयः किमिहोभयथाप्युपासनं स्यात् व्यसस्य समस्तस्य
चोत समस्तस्यैवेति, किं तावत्प्राप्तं प्रत्यवयवं, सुतेजःप्रभृतिषु
उपास्य इति क्रियापदश्रवणात्, तस्मात् ‘तव सुतं प्रसुतमासुतं
कुले दृश्यते’ इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्यसान्यप्युपासनानि
स्युरिति प्राप्तं, ततोऽभिधीयते, भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य सम-
स्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्वं प्राधान्येन शङ्खिन्वाख्ये दिव-

भूम्नः क्रतुवत् । शालोकादेषु प्रत्येकं वैश्वानरस्य व्यसोपासिनः इह यज-
नपासिनः समसोपासिन इति भेदः, आख्यायिका पूर्वमेव आख्याता ।
अलोभयत् विधिक्षयः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेरु संशयनाह । तमे-
ति । ‘शैव हि सत्यादयः’ इत्यादि [वे० सू० १३।१८] तस्मात् सत्यमिति प्रक-
ताकथोद् विद्योपपत्तौ तद्वदलोक्यमेवभावाद्भावात्तत्वेन सत्या पूर्वलोकोद्भादि-
सत्यां सतिविधाधेनोद्भावाद्पालोकां सर्वथाकाश्रयसंसारवस्तुलोपा-
सोनां विधिश्रुतेः प्रत्यवयवस्य च समसोपासिणोऽसिधिमप्राप्तम् स्तुत्यर्थत्वं

क्षितं भवितुमर्हति न प्रत्येकमत्रयवीपासमानामपि, कृतवत्,
 यथा कृतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामख्येन साङ्गप्रधानप्रयोग
 एवैको विवक्ष्यते न व्यस्यमानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां नात्येक-
 देशाङ्गवृत्तस्य प्रधानस्य तद्वत् । कुत एतदुभयैव व्यायानिति,
 तथा हि श्रुतिर्ब्रह्मो व्यायस्व' दर्शयति एकवाक्यत्वावगमान्,
 एकं वादं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यालोचनात्प्रती-
 यते, तथा हि प्राचीनग्रन्थप्रभृतय उद्वाहकावसानाः यद् अ-
 षयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना 'अथपतिं
 कैकेयं राजानमभ्याजम्' इत्यपक्तस्यैकैकस्यर्षेः पात्यं द्वाप्रभ-
 तीनामेकैकं आचरित्वा 'मूर्धा त्वेव आत्मन इति होवाच' इत्या-
 दिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यन्
 यन्मा नागमिष्य' इत्यादिना च व्यस्योपासनमपवदति । पुनश्च
 व्यस्योपासनं व्यावर्त्य समस्योपासनमेवानुवर्त्य 'म सर्वेषु लोकेषु
 सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामस्त्वन्मति' इति अमाश्रयमे' कर्त्तुं दर्श-
 यति । यत्तु प्रत्येकं सुतेष्वः प्रभृतिषु फलभेदश्च यथा, तदेव सत्यं
 फलानि प्रधान एवाभ्युच्चिनोति इति द्रष्टव्यम् । तयोपास्य

नाधिया तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षबाह्यः । प्रत्यक्षवर्त्मनि । कलावृत्तौ
 पूर्वोत्तरपक्षविहितेव फलं समलम् । सुतं सविद्वत्, शेषदृष्ट्याश्च प्रसुत-
 म्नाशमन्तात् सुतत्वमवस्थाभेदः शीलयागव्यवस्थितत्वात् कृते दृष्टत इति
 यावत्, आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजा इति वाक्यप्रवरणाद्धां व्यस्यो-
 पासीनां व्यस्योपासनभावेन प्रयाजदर्शयदेकप्रतीकत्वे विदे प्रधानतव-
 कृत्तवानां सर्ववादनतानाकेकप्रधानफलतदोपपत्तारात् वाक्यभेदो न दुरु-
 पति विवक्ष्यमाणः । अत्रैकप्रकारावस्था अत्रमिति । विवक्षितम् ।

इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातत्रयं पराभिप्रायानुवादार्थं न व्य-
ङ्गोपासनविधानार्थं, तथाह्यसोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ।
केचित्स्वयं समसोपासनपक्षं व्यायासम्प्रतिष्ठाप्य व्यायस्ववच-
नादेव किल व्यसोपासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति
कल्पयन्ति, तदयुक्तं, एकवाक्यवर्गतो सत्यं वाक्यभेदकल्पन-
स्यान्याख्यत्वात् 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इति चैवमादिनिन्दा-
वचनविरोधात्, स्पष्टे चोपसंहारे समसोपासनावगमे तदभा-
वस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वात्, सौवस्य च ज्यायस्ववचनस्य
प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे मत्यामपि सुतेजःप्रभृतीनां फलभेद-
श्रुतौ समसोपासनं व्याय इत्युक्तम्, अतः प्राप्ता बहिरन्यान्यपि
च भिन्नश्रुतीन्युपासनानि समसोपासिष्यन्त इति । अपि च
नैव वेद्याभेदे विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते, वेद्यं हि रूपं विद्यायाः
द्रव्यदैवतमिव यागस्य, वेद्यश्चैक एवेवैवः श्रुतिनानात्वोप्यव-

बहुभक्त्योपासनं विद्वान्कर्त्तुं व्यसोपासनमेवेति पूर्वपक्षो वक्तव्यः, स
च न सम्भवतीत्याह । अहं चेति । कथं तर्हि सुतेजो व्यायसोक्तिरामाह ।
सौम्येति । व्यसोपासनीनामप्राप्त्यधिकत्वद्योतनार्थं तदुक्तिरिति भावः ॥

नानाशब्दादिभेदात् । शान्तिशब्दादिमन्त्रविद्यैका नाना च, तथा
चैवगीतिग्राह्यविद्यैका नाना चेति दर्शकभावाभावाभावां संबन्धे इत्याह-
यद्वत्त्वा परंपरमाह । परंपराविवृतिः । रूपं व्याय विद्यैकमित्याह ।

गम्यते 'मनोमयः प्राण्यरीरः कं ब्रह्म खं ब्रह्म सत्त्वकायः सत्य-
सङ्कल्पः' इत्येवमादिषु, तथा 'एक एव प्राणः प्राणो अथ
संवर्गः प्राणो वाव ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च प्राणो च पिता प्राणो माता'
इत्येवमादिषु वेदोक्तत्वाच्च 'वेदोक्तत्वं श्रुतं श्रुतिनानात्वमप्यकिन्
पक्षे गुणान्तरपरत्वात् नानर्थकं, तस्मात् स्वपरशाखाविहित-
मेकवेद्यप्यप्राण्यं गुणजातमुपसर्तव्यं विद्याकार्त्तकग्रायेत्येवं
प्राप्ते प्रतिपद्यते, नानेति । वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयिकां विद्या
भिन्ना भवितुमर्हन्ति, कुतः शब्दादिभेदात्, भवति हि शब्द-
भेदो 'वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीत' इत्येवमादिः, शब्दभेदश्च
कर्मभेदहेतुः साध्विगतः पुरस्तात् शब्दान्तरे कर्मभेदः कानु-

अपि वेति । विद्योक्तं वेदेकश्रुत्युक्तविद्यायाः श्रुत्यन्तरेऽप्युक्तिरुक्त-
काङ्क्ष । श्रुतिनानात्वमपीति । पूर्वपक्षफलमाह । तस्यादि । विद्याने-
तु गुणानुपसङ्कार इति मत्वा सूत्रं योजयति । वेद्याभेदेऽपीति । अनु-
भिन्नभावावेषात्कर्मशब्दः शब्दान्तरं यथा यजति ददति जुहोति इति
तस्मिन् शब्दभेदे कर्मशब्दविधिविधानावाभेदो युक्तस्तस्मात् कृतं तु वक्ष्य-
त्वङ्ग्रेहेन स्वीकृतविषयत्वाद्वाच्यभेदादिति यच्च । प्रकृते तु वेदोपा-
सीतित्यादिशब्दार्थोपसोयांगदानुक्रमेण सतो भेदभावात् सिद्धगुणक-
मङ्गल एकत्वेन विषयतोऽपि भेदाभावात् कथमुपासीतभेद इति शङ्कते ।
नन्वेति । अत्र सूत्रे शब्दभेदोऽभ्युपगम्यमानकोक्तं, विद्यानानात्वे कर्मक-
हेत्ववस्थादिपदोपासगुणादय एव, तथा हि सिद्धस्यापि गुणक कार्त्तव्य-
यितया कार्त्तव्यमिति । यथा तावन्नादिगुणानां कथमभावनान्वितिका
कार्त्तव्यं तथोक्तितेयकरणेऽप्यसिद्धिरेवमास्मिन्नात्मन्यवितया कार्त्तव्य-
कानुपसोविधिपदोपासकपदभेदादुपासनाभेदः । यथा कर्मवाचर हि-
गणभेदेन साकोपतेतिभेदः यथा हि ऽऽहिकावाजिजगजपेदेन साकोप-

वस्त्वत्वादिति । आदिप्रश्नात् गुणादयोऽपि यथासम्भवं भेद-
हेतवो योजयितव्याः । ननु वेदेत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते
न यजति इत्यादिवदर्थभेदः स्वर्णानिवेषा मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदा-
दर्शान्तरासम्भवाच्च तत्कथं शब्दभेदात् विद्याभेद इति । नैष
दोषः, मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यदुबन्धभेदात् विद्याभेदोपपत्तेः ।
एकस्यापि हीनस्वस्वोपास्यस्य प्रति प्रकरणं व्याज्ज्ञा गुणाः
गिष्यन्ते तथैकस्यापि प्राणस्य तत्र ततोपास्यस्याभेदेऽप्यन्या-
दृक् गुणोऽन्यतोपासिततव्योऽन्यादृक् गुणस्यान्यत्रेत्येवमुबन्ध-
भेदात् विधिभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते । न चात्रैको
विद्याविधिभिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं, वितिगमनहेत्य-
भावात् अनेकत्वाच्च प्रति प्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन
गुणविधानानुपपत्तेः । न चास्मिन् पक्षे समानाः सन्तः सत्त्व-
कामत्वादयो गुणा अमलकावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं चेदङ्गा-
मेनेदमुपासितव्यमिदं ह्यस्मिन् चेदमिति नैराकङ्क्षावगमात्
नैकवाक्यतापत्तिः । न चात्र वैयानरविद्यायामिव समस्तचो-

कङ्कतु, तथा प्रतिविद्यां कलं सयोगभेदादहंकारश्च विदुस्त्यादिरुपास्याभेदा-
द्भेद इति समाधत्ते । नैष दोष इत्यादिना । यदुक्तम् कृतिमानात्
एषान्नरविध्यर्थमिति तस्येत्याह । न च त्वंक इति । किञ्च प्राप्तिविद्या-
नुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने, वाक्यभेदः स्यादित्याह । अनेकत्वाच्चेति ।
किञ्च विद्योक्त्यपक्षे गुणानां एव साङ्गत्वं या न च प्रत्यभिज्ञायां ज्ञेय-
देव स्वीकृते, विद्यानाम त्वपक्षे तु गुणानामप्राप्तेः सा प्राप्तिर्हेत्याह । न
चास्मिन् पक्षे विद्यायाः प्रतिप्रकरणं विद्यायाः प्रतिप्रकरणं विद्यायाः प्रतिप्रकरणं

दनाऽपराधं यद्वत्त्वेन प्रतिप्रकरणदर्शोन्वयवैपासनानि
भूत्वैकशब्दतां यतुः । वैद्यैकत्वनिमित्तं च वैद्यैकत्वे सर्वत्र
निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञा
येत, तस्मात् सुसूच्यते, नानाशब्दादिभेदादिति । स्थिते चैत-
स्मिन्नाधिकरणे निर्व्यवेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५८ ॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते, किमामिच्छया समुच्चयो
विकल्पो वा स्यादथवा विकल्प एव नियमेनेति तच्च स्थितत्वात्
तावत् विद्याभेदस्य न समुच्चयनियमे किञ्चित्कारणमस्ति । ननु
भिन्नानामप्यभिन्नोपदर्शपूर्णमामादीनां समुच्चयनियमो ह-
स्यते । नैव दोषः, नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणं, नैव विद्यानां
काचित् नित्यताश्रुतिरस्ति, तस्मात् न समुच्चयनियमः, नापि

नाना विद्या नानेकाह । प्रतिप्रकरणेनैकादिना । दृष्टव्यातुः सर्वेषु
लोकेषु कावचारो भवति वैद्यनरध्यातां सर्वज्ञाद्यमसीत्वादिकभेद-
इत्यर्थः । ननु विद्यानानात्वे किञ्चि पञ्चाह्वरादिविद्या प्रतिवेदान्तमेका-
नेका चेति चिन्तोचिता तत्कथमादौ वा जनेत्यत्र साह । स्थिते चेति ।
विद्यानानात्वाधिकरणं वादादप्येव वक्तुं नाना भाववृत्तिनिमित्तं भावः ॥

विकल्पः । विद्यानां लक्ष्यसङ्ख्यानुष्ठानप्रकारोऽन विदुषत इत्युप-
जोऽन्यत्वं कृतिमाह । स्थित इति । विद्याविशिष्टविधाः कर्तव्यतासदृश-
कृतिमिताद्येति । तत्राहं पञ्चविद्यासु तत्राहं विदुषतयोर्विद्यानाना-
त्वसंभवात् संबन्धमाह । किमिति । पूर्वपक्षे त्रयेऽननुष्ठानमिच्छाद्वयम-

विकल्पनिवृत्तः विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् ।
 पुरिषेष्वात् याथाकाम्यमापद्यते । नन्वाविशिष्टफलत्वादानां
 विकल्पो न्यायः, तथा हि 'मनोमयः प्राणशरीरः कं ब्रह्म खं
 ब्रह्म सत्यकामः सत्यमकुलः' इत्येवमाद्यास्तुल्यशरीरत्वगन्धि-
 फला लब्धन्ते । नैव दोषः, ममानफलेष्वपि स्वर्गादिमाधनेन
 कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्मात् याथाकाम्यप्राप्तावच्यते
 विकल्प एवमां भवितुमर्हति न समुच्चयः । कैस्यात् अविशिष्ट
 फलत्वात् । अविशिष्टं ज्ञानां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करण-
 मेकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरादौ द्विती-
 यमनर्थकम् । अपि चासम्भव एव साक्षात्करणस्य, समुच्चय-
 पक्षे विज्ञविशेषहेतुत्वान् । साक्षात्करणसाध्यञ्च विद्याफलं
 दर्शयन्ति श्रुतयः 'यस्य स्यादज्ञा न विचिकित्सास्ति' इति 'देवो
 भूत्वा देवान्येति' इत्येवमाद्याः । श्रुतयश्च 'मदा तद्भावभा-
 विताः' इत्येवमाद्याः । तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्य-

यति । तत्र स्थित्यादिस्वरूपा । एकपरोडासफलत्वाद्यानां त्रीहिव-
 योर्विशेषकत्वात् विकल्पनिवृत्त एवासां विद्यानां न्यायः, तुल्यफलत्वात् ।
 न च फलभूतत्वादिभिः साध्यकर्मसमुच्चयेऽपि दृष्ट इति वाच्यम्, ईश्वरा-
 साक्षात्कारान् परं फलभेदेऽप्युपासीनां साक्षात्कारात्कर्मफ-
 लस्य तुल्यत्वात्, तत्र चैकप्राप्ततत्वे सत्यत्वाः कर्मभावाविज्ञविशेषकत्वा
 तदविद्याकृतत्वाच्चेति विद्वान्भावार्थः । सा तु साक्षात्कार इत्यत्र साक्ष ।
 साक्षात्कारवशाच्चैति । यत्र पुंसः, यत्रा ईश्वरोऽहमिति साक्षात्कार-
 साक्षिचिकित्सा च नास्ति साक्षीश्वरो न वेति तत्रैवैश्वर्यादिरित्यर्थः ।
 जीवो व भावमवा देवत्वं साक्षात्कृत्य देवप्राप्तेऽश्वरकामं देवत्वं साऽनेति

तमामादाय तत्त्वः स्थातुं यावदुपास्यविषयमात्रात्करणेन
तत्फलप्राप्तिरिति ॥

**काम्यास्तु यथाकामं समुच्चियेरन् वा पूर्व-
हेत्वभावात् ॥ ६० ॥**

‘अविशिष्टफलत्वात्’ इत्यस्य प्रत्युदाहरणं, यास्तु पुनः का-
म्यास्तु विशास्तु ‘मू य एतमेव वायुं दिशं वक्तुं वेद न पुनरोदं
रोदति स यो नाम व श्रेष्ठपासो यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य काम-
चारो मैवति’ इति चैवमाद्यास्तु क्रियावददृष्टेनात्मनाम्नीयं
तत्तत्फलं साधयन्तीत्यु मातात्काराणां नास्ति ता यथा-
कामं समुच्चियेरन् वा समुच्चियेरन् पूर्वहेत्वभावात्, पूर्वस्या-
विशिष्टफलत्वात् आदित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥

अङ्गेषु यथायथभावः ॥ ६१ ॥

कर्माङ्गेषु उद्गीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्ययाः गेहव्यवि-
हिताः किं ते समुच्चियेरन् किं वा यथाकामं स्यु रिति संशये

इति शुक्लवार्त्ताः । अहं यद्वाक्यामनुष्ठानप्रकारमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥

काम्यास्तु । तदस्योपासकयोऽन विषयस्तास्तु किं विषयस्तु यथाकामं
अनुष्ठानमिति पूर्ववत् अङ्गेषु सत्त्वपासित्वाविशेषादहं यद्वाक्यमिति इति
प्रप्रायश्चित्तं विज्ञानयति । अविशिष्टेति । अथः कश्चित् वायुमेव-
कृत्वेन कश्चित्तानां दिशं वक्तुं वेदोपासो नास्ती इत्यनुरक्तिविशेषं रोदन-
रोदति उभते निश्चयेव जीवत्पुत्रो भवतीत्यर्थः । अहं यद्वाक्यामनुष्ठान-
त्कारादस्योपासकमिति ज्ञेयः ॥

अङ्गेषु यथायथभावः । अङ्गेषु इति ।

यथाश्रयभाव इत्याह । यद्वैषामाश्रयाः सोत्रादयः सम्भूय
भूतन्त्येवं प्रत्यया अपि, आश्रयतन्त्रत्वात्प्रत्ययानाम् ॥

शिष्टेऽपि ॥ ६२ ॥

यथा आश्रयाः सोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु गिर्यन्ते एवमाश्रिता
अपि प्रत्ययाः नोपदेशकतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽज्ञानां तदाश्रया-
णाञ्च प्रत्ययानामित्यर्थः ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

‘होतृषदनाद्वैषामि दुरुद्धीतननुसमाहरति’ इति च प्रण-
वोद्धीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्धाता स्वकर्मण्युत्पन्नं चतं होवा-
त्कर्मणः प्रतिसमादधाति इति ब्रुवन् वेदान्तरोदितस्य प्रत्य-

यद्वाचित्वात् सफलत्वाच्च सशयमाह । किमिति । यथा क्रत्वनुष्ठाने
तदाश्रिताङ्गानां ससञ्ज्ञितानुष्ठाननियमकत्वं ज्ञानुष्ठाने तदाश्रितोपासीनां
तद्विषय इति सूत्रादयः । ननु तद्विधिरथानियम इत्यत्राङ्गाश्रितानां
गोदोहनवदनकृत्वमुक्तं तत् कथमनङ्गानामङ्गसमुच्चयं शङ्केतेत्युच्यते ।
अङ्गात्वनुष्ठानं यद्येवमविधिर्यद्युपासनानि भातुष्टापयेत् तर्हि तेषां
तदाश्रितत्वं व्यर्थमिति सन्धानस्य शङ्केति भावः ॥

तर्हि गोदोहनस्यापि ससञ्ज्ञः स्यादित्यत आह । शिष्टेऽपि । शिष्टिः
पासनं विधानमिति भावः । विहितत्वाविशेषात् ससञ्ज्ञोऽङ्गवदित्यर्थः ।
गोदोहनस्य तु भातुष्टाननियमः, ससञ्ज्ञस्थाने विहितत्वात् तद्विषये चम-
सविधिवैयर्थ्यात्, उपासनानां तु न कस्य चिदङ्गस्य स्थाने विहितत्वमिति
ससञ्ज्ञनिवृत्तेन विरुध्यत इति भावः ॥

ससञ्ज्ञे विष्णुम्, समारोहं दिति । ‘सन्त्येदिनां च प्रथमः स साधने-
दिनासङ्गीधः’ इति आन्वये प्रथमोद्धोषयोऽङ्गविधानविधिरिति, तस्य

यस्य वेदान्तरोदितपदार्थसम्बन्धसामान्यात् सर्ववेदोदितप्रत्य-
योपसहारं सूचयतीति लिङ्गदर्शनम् ॥

गुणसाधारण्यञ्च तेऽपि ॥ ६४ ॥

विद्यागुणश्च विद्याश्रयं सन्तमोहकारं वेदत्रयसाधारण्यं आव-
यति, तेनेयं चर्याविद्या वर्त्तते 'ओमित्याश्रयत्योमिति' शस-
त्योमित्युक्तायति' इति । ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्चितसाधारण्य-
मिति लिङ्गदर्शनमेव । अथ वा गुणसाधारण्यञ्च तेऽपि । य-
दीमे कर्मगुणा चक्षीयादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न
स्यात् ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः, तं चक्षीयादयः
सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः आ-
व्यन्ते, ततश्चाश्रयसहभावात् प्रत्ययसहभाव इति ॥

मन्त्रार्थवादो होतृवदनादित्यादि । होतृः शंसनस्यवशादिना होतृवद-
नशब्देन शंसनं कथ्यते, उक्तता आराधनप्रमादात् भवेत्तस्य होतृवदस्य
कृतात् होतृवदनादनुसमाहरण्येव निर्दीपं करोत्येव । किन्तु, शंसनानुपप-
त्त्येव ओम्बोहोयस्यैकाध्यानवशादित्यर्थः । ततः किं तत्राह । इति श्रु-
तिरिति । सासर्वेदस्योद्गीथध्यानस्य श्रुतवेदोक्तप्रत्ययसम्बन्धो यो हतः स
एवाङ्गानां सर्ववेदान्तनिर्दिष्टोपास्तिसत्सुभवे लिङ्गं प्रत्ययवदपदार्थसोपा-
स्तानां वेदान्तरोक्तत्वसादृश्यत्वं वेदान्तरोक्तं कृत्स्नस्यैकापि समानता-
दित्यर्थः ॥

अकारस्य ध्येयस्य साधारण्यतादपि तद्व्यतिथ्यानां वस्तुविद्यानु-
ष्ठानसम्बन्ध इति लिङ्गान्वयः । युजेति । तेनोहारेण, वेदत्रयोक्तं
कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्वयसुखेनोक्तमेव, अन्विष्टेयतोऽपि व्याचष्टे ।

न वा तत्सहभावाश्रितः ॥ ६५ ॥

• न वेति पक्षव्यावर्त्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति । कुतः, तत्सहभावाश्रितः । यथा हि त्रिवेदीविहितानामङ्गानां साक्षादीनां सहभावं श्रूयते 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोध्नीयं स्तोत्रं मुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रक्षीतः सामगायं हौतरेतत् यज' इत्यादिना, नैवमुपासनानां सहभावाश्रितिरस्ति । ननु प्रयोगवचन एवासां सहभावं प्रापयति । नेति ब्रूमः, पुरुषार्थत्वादुपासनानां, प्रयोगवचनो हि कर्त्तव्यो-नामुद्धीयादीनां सहभावं प्रापयति, उद्धीयाद्युपासनानि तु कर्त्तव्याश्रयावधि गोदीहनादिवत् पुरुषार्थानीत्यवोचाम 'एष-गन्धप्रतिबन्धः फलम्' इत्यत्र [वे० सूत्रांशः ३।३।४२] । अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपासनानां यदे-केषां कर्त्तव्यमि-केषां पुरुषार्थत्वमिति । परञ्च लिङ्गद्वयमकारण-मुपासनसहभावस्य श्रुतिन्यायाभावात् । न च प्रतिप्रयोगमाश्रयकात्स्न्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यते,

फलवैकल्याः कानियमादुपासननियम एवमुक्तः, अङ्गवत् ससहजनियमे-वानाभावादिति सिद्धान्तवति । न वेति । प्रयोगविधिः कलु साङ्गप्रधा-न नुवाचननिबन्धकः न त्वमङ्गानां संघादक इत्याह । नेति ब्रूम इति । विमतोपासकः कर्त्तौ न ससहजित्वातुषेया भिक्षफलत्वाद्गोदीहनादिति भावः । शिष्टेष्वेतेषु निरस्यति । अयमेवेति । समाहारादुपासधार-णसमेष्वेतेषु लिङ्गद्वयमपि नानालम्बनापेक्षया श्रुतं न सत्यं साधकं अर्थादस्त्वत्वादित्याह । परञ्चेति । पुण्यसाधारण्यं कृतस्य द्वितीयां

अतत्प्रयुक्तत्वादुपासनानाम्, आश्रयतन्त्राद्यापि सुपासनानि
कामसाधनाभावे माभूवन् त्वान्वयसहभावे सहभावनियममर्हन्ति
तत्सहभावाश्रुतेरेव । तस्मात् यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठेयिरन् ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिसहभावं प्रत्ययानाम् 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा
ब्रूय यजमानं ईर्ष्याय श्रुतिजोऽभिरक्षति' इति । सर्वप्रत्य-
योपसंहारे हि 'सर्वे सर्वविदः, इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा
परिपाल्यत्वमितरेषां सङ्कीर्त्तेत । तस्मात् यथाकाममुपासनानां
समुच्चयो विकल्पो वेति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद-
कृतौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

व्याख्यानं दूषयति । न चेति । तत्प्रयुक्तत्वाभावे तदाश्रितत्वं कर्तव्यमित-
त्याह । आश्रयेति । इदमेव तेषां अङ्गाश्रितत्वं ब्रह्मणः श्रुतिवत्त्वं न
तद्व्यापकत्वमिति ।

किञ्च विदुषां ब्रह्मस्यैवाश्रित्यतां पादः तद्वचनः सर्वविद्यालोकां सह-
प्रयोग इत्याह । दर्शनाच्चेति । अन्वे दानिर्विकृताङ्गकोषे व्याप्ति-
कोमप्राद्विज्ञादिप्रिष्ठान् अन्वमेवं वित्तम् ब्रह्मण इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमलवाचार्थ श्रीश्रीविष्णुभट्टभगवत्पादकृतौ
शारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

अवेदानीमौपनिषद्भाष्यज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्म-
खेयानुप्रविशति आहोस्वित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवति
इति भीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'पुरुषार्थोऽतः'
इति । अतः अस्मात् वेदान्तविहितादात्मज्ञानात् स्वतन्त्रात्

अतीत्याध्यायस्य चतुर्थपादे आनन्दगिरिलतटीकेन परिच्छेदोक्तः ।

ॐ परमात्मने नमः ।

कर्माङ्गुलिर्विद्योक्तिप्रवृत्तात् ज्ञानज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य परिह-
रति । पुरुषार्थ इति । परापरजन्तुविद्यानां पुरुषोपसंहारादौ व्यापारि-
भाष्यमवधार्य तासां कर्मानुपेक्षायामेव पुरुषार्थसाधनत्वमवधारयामौ नि-
श्चयते, तत्र कर्मानुपेक्षायापसूयां का नास्तीति कर्तव्यता, नहि तां विना
कारकतेऽप्यशङ्क्य यथादयः अथवादयः अथवादयः विद्योत्पत्त्युपबोधिभ्य
इति कर्तव्यता निश्चयते, तदभिप्रेत्याह । अथेति । फलभेदाभेदौ विना
न विद्याभेदाभेदौ, न च तौ विना पुरुषोपसंहारादुपसंहारौ, तेन प्रागेव
विद्यानां पुरुषोपसंहारे स्मिते प्रथममौपनिषद् आत्मज्ञानमधिकृत्य वाटि-
विप्रतिपक्ष्या संशयमाह । औपनिषदिति । अनेन आत्मज्ञानविशेष-
णेन आत्मज्ञानविकृतित्वमिति, सिद्धे फलवत्ये स्वतन्त्रमेवेदं फलवदिति सा-
ध्यादध्यायपादवृत्तिः । पूर्वपक्षे समुच्चयपक्षसिद्धिः, सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञा-
नस्यैव फलसाधनमस्तीति यत्वा पूर्वपक्षपक्षे दर्शयन् आहौ सिद्धान्तमाह ।
सिद्धान्तेति । स्वतन्त्रां प्रतिष्ठां योजयति । अस्मादिति । तत्र प्रमाथ

पुरुषार्थः सिध्यतीति वादरायण आचार्यो मन्थने कृत एतदव-
गम्यते, यन्मादिच्छाह । तथा हि 'नरति शोकमाश्रितं स पुो
ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परम्
आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षेऽथ
मम्यत्य इति 'य' आत्माऽपहतपाप्मा' इत्युपक्रम्य 'म' सर्वार्थ
लोकानाप्नोति सर्वान्श् कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति
आत्मा वा अरे दृष्टव्यः' इति शेषकस्य 'एतावदरे ज्ञानस्य त-
त्त्वम्' इत्येवं आतीत्यका श्रुतिर्विद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वं आवयति । अथात्र परः प्रत्यवतिष्ठते ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽनेश्वरिति जैमिनिः॥२॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् तद्विज्ञानमपि श्रीहोमोक्षणा-
दिदत्त विषयद्वारेण कर्मसम्बन्धे वेत्ततस्तन्निष्कलपग प्रयोजने

पृच्छति । कृत इति । कृत्वाभववेनोत्तरमाह । यन्मादिच्छाहेति ।
प्रमाणम् विदधोति । तथा जीत्यादिना । वगुणवस्तुज्ञानस्यापि कृत-
न्येव पुनर्यहेतुतेति ब्रह्म तद्विवक्षा नृतिमाह । यथाहोति । त्रिगु-
णविषयं वाक्यान्तरमाह । आहोति । उक्तश्रुतिव विद्याकर्मयोः साध-
साधनत्वं न भातीत्याद्यस्तु तयोरेकपुरुषसम्बन्धवानर्थादेव तद्वीरित्यावये-
नाह । केवलाया इति । पूर्ववत्त्ववतारइति । अहोति । विद्वान्मोक्ष-
नन्तरमुक्तप्राप्ते विषये फलश्रुतिप्रविज्ञत्वं वीर्याद्यहोदवतीत्यर्थः ॥

पुरुषार्थवाद रत्नप्रभाष्यकृत्वं तन्मि शोपासकम् ईदं पुरुष सर्वोद्धारवाट
इति दृष्टव्यम् । तत्परत्वात् अर्थात्परत्वं द्वारा प्रयोजनविधिना वेदमादीत-

आत्मज्ञाने वा कलङ्कतिः सार्धवाद इति जैमिनिराचार्यो
 भ्रूयते । यद्यप्येवमुक्त्यसंस्कारकर्मसु 'यस्य पश्चमयी कलङ्कभवति
 न स पार्थ शोकं नृणोति यदाङ्गे चक्षुरेव व्याहृत्यस्य दृष्टे
 यत्प्रयाजानुयाजा इत्यन्ते वर्म वा एतत् यदुस्य क्रियते कर्म
 यजमानस्य व्याहृत्याभिभूत्यै' इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थ-
 वादसाहच । कथं पुनरस्थानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणा-
 दीनात्मस्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेशः शीघ्रश्रुते । कर्तृद्वार-
 रेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात्क्रतुसम्बन्धः इति चेत्, न, वाक्यवि-
 नियोगानुपपत्तेः । अत्र्यभिचारिणा हि केनचित् दारेण्याना-
 रभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसम्बन्धोऽवकल्पते कर्त्ता

मानकमाङ्ककमात्रययथास्त्वभिभूत्वात् यजमानसंस्काराङ्गनादिवदिति म-
 त्वा ज्ञेयत्वादित्येतद्व्यापदे । कलङ्कितेति । तत्त्वज्ञानं प्रयोगविधिनाऽऽदेयं
 साध्यकथोक्तान्तरमत्येव सति कर्माङ्गान्वययान् पश्चमयोत्वादिवदिति प्रयोगः ।
 अतन्मककस्य कथं प्रोक्त्यादिवत् कर्माङ्गतेत्याशङ्क्य पुरुषार्थवादे इत्यस्यार्थ-
 नाह । इत्यत इति । वेदार्थजिज्ञासायां तत्त्वान्वयार्थं संशयादिप्रति-
 भाधी गुरोरस्ये शिष्येण दर्शनीयः, गुरुरात्र न तद्विरासेन तत्त्वमाविष्क-
 रणोद्यमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनियहणं न प्रतिपन्नतया शिष्यस्य
 तदयोगात् । फलश्रुतेरर्थवादत्वे सूत्रितं दृष्टान्तं व्यापदे । यथेति ।
 पश्चमयीदृष्टे यजमानस्याङ्गनादिसंस्कारे प्रयाजादिकर्मसु च क्रमेण फल-
 श्रुतिरङ्गं सत्त्वोत्पादिना सांख्य फलश्रुतिर्न फलपरा फलवत्कल्पार्थ-
 त्वात् पश्चमादेः फलमेवत्यायोगादतः सार्धवाद एवेति पश्चमयो-
 त्वाधिकारस्येव सार्धतः, तत्त्वज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादि-
 त्याह । यद्वदिदि । विनियोजकमानाभावाद् व्याहृत्योऽनङ्गत्वात्
 तत्र फलश्रुतिर्नार्थवद् इति यद्वते । कथमिति । प्रकरणादिना
 कलङ्कस्योऽपि जुह्वद्वारा पश्चमयोत्त्वस्य वाक्यात्

तु व्यभिचारि दारं कौतिकवैदिककर्मसाधारणात्, तस्यापि
तद्दारेणावज्ञानस्य कृतुसम्बन्धसिद्धिरिति । न, व्यतिरेकवि-
ज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽप्यनुपयोगात् । न हि वैदिक्यति-
रिक्ताव्यभिज्ञानं कौतिकेभ्यः कर्मसूपपद्यते, सर्वथा ह्येवमप्यु-
पपद्यते, वैदिकेभ्यः तु देवपातोत्तरकायकलेभ्यः देवव्यति-
रिक्ताव्यभिज्ञानमन्तरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपपद्यते व्यति-
रेकविज्ञानम् । जन्मपहतपाप्मत्वादिविशेषस्यादसंसाध्यात्मवि-
षयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् । न, प्रियादिसंस्तु-
त्याभ्योऽपि कर्मद्वारा वेदनायाः कृतुसङ्गतिरिति पूर्ववादाच्च ।
कमेति । सिद्धात्मी दूषयति । नेति । तदेव विशयोति । व्यभि-
चारिणेति । कुलवदात्मने कर्मसाध्यभिचारि दारमित्ययस्याह ।
कमेति । तस्य व्यभिचारिणे प्रवृत्त्याह । तस्यादिति । किं देवा-
तिरिक्ताकृतानस्य कर्माङ्गत्वं विनियोजकानां पान्तिरिति किञ्चाप-
हतपाप्मत्वादिविशेषिता संसाध्यात्मविषयमौपनिषदस्य न के । प्रियस्यः दं
पूर्ववादो दूषयति । नेति । तस्य प्रियद्वारा मैत्र्युपपत्त्यात् न, कर्मा-
ङ्गत्वं निवेद्यं यस्यामित्यर्थः । कौतिककर्मभ्योऽपि कर्मत्वात् वैदिक-
कर्मवत् कर्मद्वारेणातिरिक्तज्ञानमेवेति कर्तुः । स धारण्यभिज्ञा-
यस्याह । न हीति । सर्वमेति व्यतिरेकज्ञानाज्ञानयोरेकत्वं । तर्हि
वैदिकान्यपि कर्माणि कर्मत्वादितरवच्च व्यतिरेकज्ञानाभेदाधीना-
यस्याह । वैदिकेति । कारोऽर्थे दिनसम्बन्धं देवपातेत्यादि विवे-
चयम् । द्वितीयमाशङ्कते । नन्विति । कृतुप्रयोगित्वात् विरोधित्वाच्च
तस्य न कृतवृत्तेति भावः । कृत्यवेचितं कर्म हित्वात्यदधिक्यमित्याह ।
नेत्यादिना । जातः दीनायाः आर्द्रत्वेन प्रियत्वमुक्त्वा याज्ञा दूषयति
पदना जायादिका भोग्ये न कृतितस्य संसारिणो भोक्तुरेव दूषयत्यभिज्ञ, भोक्तृ-
ज्ञानस्य कर्मसूपपद्यते भोक्तृतिरिक्तमप्युपपद्यते न चोक्तमित्यर्थः ।
अपहतपाप्मत्वात् विशेषणकं भोक्तृत्वमज्ञानादतिरिक्तमतत्त्वमेव व्यभि-

चित्तस्य संसारिण एवामनो द्रष्टव्यत्वोपदेशात्, अपकृतपाप-
त्वादिविशेषणत्वात् कृत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्र तत्र प्रसाधित-
मेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव संसारिण आत्मनः
पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्स्वरूपदिश्यते इति । सत्यं प्रसा-
धितं तस्यैव तु स्वरूपानिखननवत् फलहारेणाद्येयप्रतिसमाधाने
क्रियेते दाक्ष्याय ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

‘जनको ह वैदेहो ब्रह्मदक्षिणेन यज्ञेनेजे, ‘यज्यमाणो वै
भगवत्सोऽहमस्मि’ इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामपि अन्यपरेषु
वाक्येषु कर्मेसम्बन्धदर्शनानि भवन्ति । तथोद्दालकादीनामपि

त्याहुराह । अपकृतेति । जनादिस्वरूपमारभ्य तत्र तत्प्राप्तपञ्चब्रह्मा-
कारता वेदाद्यानामुक्ता तत् कथमपकृतपापत्वादिकीर्तनस्य कृत्यार्थेनेति
यदुक्ते । भविति । अधिकमिति विशेषणादायद्वितं हेतुं वरयति ।
तदेवेति । संसारिणोऽसंसारोत्तररूपमिति व्याकृतिं प्रस्थाह । पारमा-
र्थिकमिति । येनैव प्रमाणं पूर्वोक्तं सूचयति । उपनिषत्सिद्धिः । पूर्व-
पक्षाद्येव समाधत्ते । सम्यगित्यादिना । फलहारेणेत्यत्र ज्ञानं वेदाद्यानां
तत् कृत्यर्थं वेति विचारेणेत्यर्थः । साधितस्यैवाद्येयसमाधिभ्यां साधनस्य
फलमाह । दाक्ष्यायेति ॥

किञ्च जनकोदीनां विद्याया सह कर्माचारदर्शनाच्च क्षेत्रक्षेत्र-
विद्यायाः सातन्त्र्यभावेन कर्मावृत्त्ये विज्ञप्ति-
त्याह । आचारेति । कृत्यं व्याचष्टे । जनको हेति । विदेहानामधि-
पतिर्जनको नाम राजा बृहदक्षिणपक्षेन यज्ञेनायमेधेन वा ब्रह्मदक्षिणा-
युक्तेन पुरा ब्रह्मविदीने ज्ञानं ज्ञतवान् । कर्मेसस्य राज्ञो ब्रह्मविदो

पुत्रानुशासनादिदर्शनात् नार्हस्यसम्बन्धोऽवगम्यते । केवलात्
चेत् ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्वात् किमर्थमनेकायाससमन्व-
तानि कर्माणि ते कुर्युः, यत्के चेन्माधु विन्देन किमर्थं पर्वतं
प्रजेत् इति न्यायात् ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

‘यदेव विद्याया करोति अद्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर-
भवति’ इति च कर्मशेषत्ववशात् विद्यायाः न केवलायाः
पुरुषार्थहेतुत्वम् ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

‘तं विद्याकर्माणी समन्वारभेते’ इति च विद्याकर्माणां
फलारम्भे साहित्यदर्शनात् न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥

वाक्यमाह । ‘यद्वदमाह इति । विद्यार्दिनः समानानु प्राचीनमाना-
दीन् समवन् इति सम्बन्धोऽप्याह यत्तथाप्योऽपि न तस्य कतिचित् दिनान्ता-
वधमिति राज्ञोक्तवानित्यर्थः । यत्तथाप्यपि विद्यार्दीनि न कर्मोपा-
नोक्त्यशङ्काह । सम्बन्धेति । इतश्च यद्वद्विदामसि कर्मवृत्तिरित्याह ।
तथेति । आदिपदेन व्यासवाचक्यादिपदं, द्वितीयेन भाष्यानुशास-
नादयोऽप्युच्यन्ते । कर्म कत विद्वद्भिरेव कैचिदित्येतावता विद्यावत्तेर-
पक्रवाद्योगात् केवलेव सा शक्तेरित्येवम्याह । केवलादिति । कस्या-
द्यावत्तथाहं कृत्वा न कोऽपि मत्प्रादायं तथाद्विनेत इत्यन्तं कौकिल्याय-
माह । यत्के चेदिति । समोपपन्नोऽर्थवदः ॥

न केवलं विद्यायाः सिद्धादेव कर्माह्वयं, किन्तु अतीवोद्धतेऽपीत्याह ।
तदिति । कृतार्थं विद्वदिति । यदेवेति ।

इतो न अतन्त्रा विद्या उपर्युक्तैरित्याह । समन्वारम्भादिति ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

‘आचार्यकुलात् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माति-
शेषेणाभिसमाहृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः’ इति
चैवञ्जातीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवर्तः कर्माधिकारं
दर्शयति । तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वात्मन्येण फलहेतुत्वम् ।
नन्वनाधीत्येत्थमध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानम् । नैष
दोषः दृष्टार्थत्वात् । वेदाध्ययनमर्थावबोधपदार्थस्तमिति स्थितम् ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे’ ॥ इति-

सूत्रं विदधोति । तमित्यादिना । तं परलोकं प्रजन्तं विद्याकर्माणी
समनुमच्छतं इति यावत् ।

तद्वतात्मनो जिज्ञानरमाह । तद्वत इति । तद्वत्करोति । स्वादा-
र्येति । तस्य कुलं गुरुसमुपनयनं कृत्वा तत्राग्नयनम् । गुरोः शुचौ वाक्यं
कर्मा विधायतिशेषेण श्रुतेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्वादाह-
तसत्त्वादिविधानमतिक्रम्य वेदमधीत्यानन्तरमभिसमाहृत्य व्रतविधिं कृत्वा
दारानाहुत्य कुटुम्बे गार्हपत्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायमध्ययनं कुर्वन्
कर्मान्तराणि च विहितानि च यथाशक्ति कुर्वाणो तद्वत्कौटिल्यभिसम्प-
द्यत इत्यर्थः । अध्ययनसम्पन्नं यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते । नन्विति ।
अध्ययनविशेषवशात्तद्विधिवद्दृष्टार्थत्वदर्शावबोधान्नो व्यापारोऽस्तीति
प्रसङ्गे नन्वेवमर्थितमित्याहुः । नेत्यादिना ॥

इतश्च न कर्मत्वा हिंसा पुनरेवेतिरित्याह । नियमाच्चेति । नियमं
विभजति । कुर्वन्नििति । एह देहे यतं समाः यतश्चन्द्राकान् संवहरान्

तथा 'एतद्दे जरामर्थं सत्त्वं यदग्निहोत्रं' जरया वा होवाख्यानं
मुच्यते सत्त्वना वा' इत्येवंजातीयकान्निष्ठमादपि कमंशेषत्वमेव
विद्याया इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते ॥

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥८॥

तुषब्दात्पक्षा विपरिवर्तते । यदुक्तं 'येनत्वात्पदवार्थवादः'
इति वे० भू० ३१॥२॥ तन्मोपपद्यते । कस्मात्, अधिकोपदेशात् ।
यदि संमार्द्येवात्मा शारीरः, कर्त्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यति-
रेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुते-
रर्थवाङ्मयम्, अधिकस्तु शारीरादात्मनोऽसंसारोऽध्वरः कर्तृत्वादि
संसारधर्मरहितोऽपकृतपाप्यत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वे-

जिज्ञोषिषेत् तत्कर्मणि कर्म्येति निवृत्तिविधिः, एवञ्च निवृत्ते वर्त्तमाने
सत्त्वशुभं कर्म्यं न लिप्यते, तेन त्वं न लिप्यसे इति वादः । इतश्च प्रकारा-
दन्वया प्राकारान्तरं नास्ति यतो न कर्म्येपः सादित्यर्थः । निवृत्तान्तर-
माह । तथेति । जरामर्थं जरामरथावधिकम् । तदेव विशदयति ।
जरवेति । कृत्वादिविधिरात्मविधः विद्दे कर्माकृत्ये तत्कर्म्येनैव फलवत्प-
विश्रुत्यैव कर्तृमितीत्युक्तम् । पूर्वपक्षेऽप्यनूय चिदात्मवति । त्वमिति ।

सत्त्वं बोधयति । तुषब्दादिति । पक्षविपरिवर्तकान्येव पक्षमनूय
दर्शयति । अदिति । अतुपपत्तिहेतुं तत्रपूर्वकमाह । कस्मादिति ।
अधिकोपदेश व्यतिरेकतो दर्शयति । अदिति । यः कर्त्ता कर्माकृत्यं नाशो
वेदान्तवेद्यो नह्य मल्ल तद्देवं न तत्त्वकर्माकृत्यैव कर्त्तव्यम् । कृतः चेदता
कृतकारा कृतश्रुतेरर्थवादोक्त्यर्थः । अज्ञातधी ई अतुषब्दोपविधिवोपा-

नोपदिश्यते वेदान्तेषु । न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति
 प्रसूत तत्त्वार्थास्तुष्टिर्भवतीति वक्ष्यति 'उपमर्दश्च' इत्यत्र [वे०
 सू०३।४।६] । तस्मात् पुरुषार्थोऽतः शब्दात् इति [वे० सू०३।४।
 १] । यन्मतं भगवतो वादरायणस्य तन्मतेव तिष्ठति न शेषत्व-
 प्रवृत्तिभिर्हेत्वाभासैश्चाश्रित्युं शक्यते । तथा हि तन्मधिकं
 शारीरादीश्चरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः 'यः सर्वज्ञः सर्व-
 वित्' 'भीषास्याहातः पवते भीषोदेति सूच्यः' 'महद्भयं वज्र-
 सुद्यतम्' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशमने गार्गि' 'तदैक्षत वज्रं स्यां
 प्रजायेवेति तत्तेजोऽश्नजत' इत्येवमाद्याः । यत्तु प्रियादिमं-
 स्तुष्टितस्य संसारस्य एवात्मनो वेद्यर्थानुकर्षणम् 'आत्मनस्तु
 कामाय सर्वं प्रियं भवति' 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः' 'यः प्राणेन
 प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो य एषोऽक्षिणि पुरुषो
 दृश्यते' इत्युपक्रमस्य 'एतन्मेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति
 चैवमादि, तदपि 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यह-

त्वाह । प्रसूतेति । वादरायणस्येत्यादि व्याचष्टे । तस्यादिति । उक्तान्-
 शानस्य कर्तृत्वेवत्वात्तोलनककार्यः । अधिकोपदेशाविहितावस्था तद्व-
 नादिशब्देन प्रत्याह । तथा कीति । कल्पयेच्छित्तं रूपं इत्यादिवाक्य-
 उपमर्दिनमित्युक्तं तस्याह । यन्मिति । आत्मनस्तु कामादेस्तुप्रकृत्याका-
 वा अरे दृष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिदिक्षायां सत्त्वात्वेव ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपा-
 दितत्वात् वाक्यत्वेवमाह । वक्ष्येति । यः प्राणेनेत्यादिवाक्यमप्येकपरम्
 एतन्न वाक्यत्वेव द्रष्टव्येति । बोधनायेति । य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्य-
 मपि तत्तेजोऽक्षिण्यर्थे वेदानुसृत्यमाह । परमिति । उक्तैः देवैः कृता-
 रिषो बह्विर्वा ब्रह्म सत्त्वोपदिदिक्षायां सत्त्वात्वेव ब्रह्मो जीवसत्त्व-
 भेदाभावाभिवा दृष्टव्यादिवाक्यमिति कल्पनयेच्छित्तमात्ररूपं वेदान्तेषु विव-

‘व्येदो वक्तुर्वेदः’ ‘योऽग्रनामापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्यु-
मत्येति परं व्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिवृण्यते स उ-
न्नमः पुद्गलः’ इत्येवमादिभिर्वाक्येभ्यैः सत्त्वामेवाधिकोपदिदि-
क्षायां नात्यन्तभेदाभिप्रायमित्याविरोधः, पारमेष्ठरमेव हि
शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपमुपाधिकृतन्तु शारीरत्वं ‘तत्त्व-
मसि नाभ्योऽतोऽस्त द्रष्टा’ इत्येवमादिभ्युतिभ्यः । सर्वस्यैतत्
विस्तरेणाध्याभिः पुरस्तात् तत्र तत्र निरर्थीकम् ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ८ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः, तुल्य-
माचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथा हि श्रुतिर्भवति
‘एतच्च स वै तदिदं स आहुर्कथयः कारयेयाः किमर्था वय-
मध्येष्यामहे किमर्था वयं यस्यामहे एतच्च स वै तत् पूर्वं वि-

श्रुतिमित्युपगमे न कश्चित् विरोधोऽस्तीति शोकना । कुतो जीवमर्हं का-
मिहो विरोधः टिक्तामस्तु तात्त्विको विरोधो नास्तीत्याहुः । पारमेष्ठर-
मिति । प्रतिभाषितस्तु विरोधस्याप्येकाभेदाविरोधीति पक्षः ।
उपाधीति । जीवस्य तात्त्विकं रूपं न कर्तुं वेत्त्यत्र श्रुतिरवादमाहुः । तत्त्व-
मिति । सत्त्वमादिभिस्तत्र तत्त्वमादिवाक्यं न वस्तुविषयमित्याहत्याहुः ।
सत्यमेति ।

परोज्ञं विद्वदर्थेन प्रख्यातः । तुल्यत्वमिति । उक्तमन्त्रं समानुसरत्वेन
शोकावति । यदित्यादिना । इतच्च विद्यायाः न वेदमैवाहुः । याच-
यन्तेति । आदिशब्देन पुनरादयो लक्ष्यन्ते । अत्र तेषां कर्मनिष्ठत्वं
न दाह । एतावदिति । उक्तमन्त्रं विद्वदर्थेन विद्वत्तयावाह्यं परबोध-
नार्थं प्रकृतमिति । अत्र येति । तत्र यस्यामहे

दांसोऽग्नौ होतुं न जुहवाद्यन्त्रिरे एतं वै तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विनैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्था-
 याश्च भिक्षाचक्रं चरन्ति' इत्येवमातीत्यका । याज्ञवल्क्या-
 दीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते 'एतन्नदरे खल्वस-
 तत्त्वमिति होक्ता याज्ञवल्क्याः प्रवब्राज, इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।
 अपि च 'यज्यमानो च वै भगवन्तोऽहमस्मि' इत्येतस्मिन् दर्शनं
 वैश्वानरविद्याविषयं, सम्भवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां
 कर्मसाहित्यदर्शनं न त्वनापि कर्माकृत्यमसि प्रकरणाद्यभा-
 वात् । यत् पुनरुक्तं 'तच्छ्रुतेः' इत्यत्र ब्रूमः ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया
 प्रकृतविद्याभिसम्बन्धात्, प्रकृता चोद्गीथविद्या 'ओमित्येतद-
 चरमुद्गीथमुपासीत' इत्यत्र [छा०] ॥

रत्यादिकिङ्कर्तृदर्शनस्यान्यथानिदिभाह । यज्यमान इति । तत्रापि
 विद्यात्वाच्च कर्मसाहित्यमन्यथा ब्रह्मविद्यायः अपि तत्त्वसङ्गादित्याश-
 न्नाह । सम्भवतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न सातन्त्र्ये च कथमस्य
 कर्माकृत्याङ्गीकारा सत्ताह । न त्विति । वेदाच्च ब्रह्मविदः अपि कर्म
 दृश्यते, न तत्त्वेषां कर्म बहि चोदनाकथ्यं तेषाञ्चाङ्गमाभिमनानायावे च
 चोदनाभावात् कथञ्चिदसुवर्तमानमपि तदभासमात्मनिति भावः ।
 परोक्षां श्रुतिमनुसृतमुत्तरत्वेन सूत्रमवतारयामि । अदिति ॥

नहिभजते । अदेवेति । विद्यायदस्य साध्यान्वविषयस्य विधेयाका-
 रस्य प्राकारादिकविधेयेषु चरितार्थत्वादिति चेदभाह । प्रकृतेति ।
 आत्मविषयकत्वात्प्रकृता प्रकृता । प्रकृता चेति ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यद्यप्युक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभते' इत्येतत् समन्व
 रशब्दचनमस्यातन्मये विद्याया विहितमिति तत्प्रत्युच्यते, विभ
 गोऽत्र दृश्यः विद्या चर्या पुरुष समन्वारभते कर्मान्यामि
 शतवत्, यथा शतमाभ्या दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्च
 गदेकमे पञ्चगदपरमे तद्वत् । नचेद समन्वारशब्दचनं मुमुक्षु
 विषयम् 'इति तु कामयमानः' इति संसारिविषयत्वापसं
 रात्, 'अथ अकामयमानः' इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमत्
 तत्वं संसारिविषया विद्या विहिता प्रतिषिद्धा च परिमृष्टा
 विशेषाभावात्, कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं यथाप्राप्तानुवादि
 त्वात् । एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारशब्दचनमवकल्पने
 यज्ञोक्तं 'तद्वतो विधानात्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

परकीयं चिह्नान्नरं दूषयति । विभाग इति । बोधचन्द्रोत्तर
 नेन सूत्रं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । साधनान्तुतो कथं विभाग
 व्यास्य सट्टानमाह । शतवदिति । शतनारम्भवचनस्य सप्तसुवि
 यत्वं तद्वत् कर्मवाङ्मयेन तद्वत् विभागादित्युक्तं, इदानीमसुसु
 विषयत्वादविभागोऽपि न दूषयमित्याह । न चेति । तस्या सत्ता
 विषयस्य हेतुनारमाह । अनेति । सत्ताविषये संविद्येत्यादिवाक्य
 विद्यायत्याह । अनेति । उक्त्यादिविषया विहिता विद्या प्रति
 विद्या च समन्वोदर्थनादिकया । तथाभूतकर्मवाङ्मयादपि तथापि
 विद्येत्याह । अन्तोपीति । प्रकृते वाक्योऽपि विद्याकर्मणोरविशेषोप
 दाने हेतुमाह । अनेति । उक्त्यादिविषये कथितमात्र

 विभागान्नरं दूषयति । यद्यपि । यद्यप्युक्तं

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

‘आचार्यकृतात् वेदमधीत्य’ इत्यत्राध्ययनमात्रस्य स्वध्या-
दध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्थामः । नन्वेवं सत्य-
विद्वत्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत । नैव दोषः, न वयमध्य-
यनप्रभव कर्मावबोधनमधिकारकुर्यात् वारयामः किं तर्ह्यौप-
निषद्मात्रज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न
कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतावत् प्रतीतिपादयामः,
यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारिणापेक्ष्यते एव-
मेतदपि द्रष्टव्यमिति । यदप्युक्तं ‘नियमाच्च’ इति अत्राभि-
धीयते ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

‘कुर्वन्नेवेष्ट कर्माणि जिजीविषेत्’ इत्येवमादिषु नियम-
अवश्येषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति अविशेषेण नियमविधा-
नात् ॥

सर्वं विदुषीति । आचार्येति । आचार्यकृतेनार्थज्ञानमात्रं व्यव-
स्थितमिति ज्ञानात् प्रवृत्ते । नन्विति । अविद्वत्त्वात् विद्याहीनतादिति
यावत् । आचार्यकृत्त्वमात्रज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधपक्षेण इत्याह । नेत्या-
दिना । वेदादन्तरादात्मनः तज्ज्ञानमपि कर्मावबोधवदधिकारेऽपेक्षितत्व-
मित्याह । अनेति । पूर्वसूत्रव्याख्यासमाप्तादिति शब्दः । विद्वत्-
वरमनस्य कर्मात्तरसादृश्ये । यदपीति ॥

अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति व्यापष्टे । कुर्वन्नेति ॥

सुतवेष्टमतिर्वा ॥ १४ ॥

‘कुर्वन्नेवेष्ट कर्माणि’ इत्यत्रापरो विज्ञेय चात्मायुः
यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात् विद्वानेव कुर्वन्कृतिसम्बन्धते, तथापि
विद्यासुतये कर्मानुष्ठानमेतत् द्रष्टव्यं, ‘न कर्म लिप्यते नरे’
इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति यावज्जीवं कर्म कुर्वन्त्यपि
पुरुषे विदुषि न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति ।
तदेवं विद्या कुर्यात् ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तद्वद्व
आत् फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परावृण्वन्ति,
कामकारेणेति । श्रुतिर्भवति वाक्यमनेयिनाम् ‘एतद् एव वै तत्
पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामी चेयं

विद्वद्भिर्वचनसमेत परिहारात्परमाह । सुतश्च इति । एवं तर्हि
प्रकरणसम्बन्धमिति यात्वा सूत्रं विभज्यते । कुर्वन्नेवेति । विज्ञेयमेव
विशदयति । यद्यपीति । सुतत्वे कर्मानुष्ठानमित्यत्र वाक्येन सहसूत्र-
यति । नेति । तथापि कथं श्रुतिसामाह । एतदिति । एवं कर्म कुर्व-
न्त्यपि त्वयि नेतो ब्रह्मभावात् विद्यामभ्यादन्वया संवारावर्तिरिति यत्ते
न कर्म लिप्यते इति लोचनां पट्टीलोपबन्धुरिति । तदेवमिति ।

पूर्वपक्षे हेतुनेवसक्तस्य अपक्षे हेतुत्वरमाह । कामेति । एतत्
विद्याया न कर्माङ्गमेति संवारावर्तिनाह । अपि चेति । लोकांतः कर्म-
साधनप्रजादिकानां विद्यायाः सामान्यमिति हेतुत्वरमे-
कीरयति । एक इति । नेवां नोऽप्राप्तवचनवरीच । वक्ष्यामांश्च कोप

नोऽयमात्माऽयं लोकः इति । अनुभवाकृतेनैव च विद्याफलं
न विद्याफलवत् काशान्तरभावीत्युक्तदावेदितम्, अतोऽपि न
विद्यायाः कर्मयोगत्वं नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरवधार्यत्वं
शक्यमाश्रयितुम् ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफलसंज्ञस्य समु-
त्पत्तस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपमर्दमा-
मनन्ति 'यत्नस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत्
केन कं जिघ्रेत्' इत्यादिना । वेदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकान्तु
कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्यागासानस्य कर्माधिकारोच्छिन्तिरेव
प्रसज्येत, तच्चादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥

प्रत्यक्षं फलमेव यत् किं प्रजया करिष्याम इति निश्चितान्निहोलादि न
उत्पद्यन् इत्यर्थः । भोक्तृत्वाऽऽटकत्वत्वात् कथं उक्तत्वनिश्चयात् प्रजादि-
त्यागनिश्चितत्वात् । अनुभवेति । ब्रह्मधीर्न कृतप्रयोगविधिना देवा
कृतकृत्वान्निहोऽपि फलान्तरबोधिनात् मोदोद्वेगवदिति यत्नात् ।
कतोऽपीति ॥

अधिकोपदेशादिव्याप्तान्तोऽवभावाद्युक्तत्वात् तद्वीर्यं कर्माकृति-
त्युक्तमिदानीमवैकल्यादिविधायोपमर्दकत्वादपि न कर्माकृतित्वात् ।
उपमर्दश्चेति । इत्यवभावाधीर्न कर्माकृतिरिति यत्नारम्भकात् । अपि चेति ।
हेतुत्वरूपोदयति । कर्मेति । विद्यासामर्थ्यात् प्रपञ्चोपमर्दे कथित-
त्वात् । वेदाच्चेति । आत्मज्ञानसादोक्तत्वात्कृतकृतिविरोधित्वे कथितं
निगमयति । तच्चादिति ॥

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

उर्ध्वरेतःसु शास्त्रेण विद्या श्रूयते, न च तत्र कर्माह्वितं विद्याया उपपद्यते कर्माभावात्, न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां सन्ति । स्यादेतत् उर्ध्वरेतसु शास्त्रेण न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्वन्य-
गम्यन्ते त्रयो धर्मस्तत्त्वाः 'ये चेत्तेऽरभ्ये अघातप इत्युपासते' 'तैषः अहो ये ह्युपवसन्त्यरभ्ये' 'एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति, "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्येवमादिषु । प्रतिपत्त्याप्रतिपत्त्यगार्हस्थ्यानामप्राकृतानपाकृतार्थानाञ्चोर्ध्वरेतसु व्युत्तिष्ठतिप्रसिद्धं तच्चादपि स्वातन्त्र्यं विद्याया इति ॥

विद्यास्वातन्त्र्ये हेतुनिरमाह । उर्ध्वरेतःसिति । विद्याकर्मणो नाङ्गाङ्गिभूते मियो व्यतिरेकित्वादतुगमननैडिकव्रतवदिति काला लोका-
यति । अर्धोत्थादिना । तत्रापि कथं कर्माङ्गं विद्यायाः अर्धोभ्यते
तत्राह । न चेति । तेषामपि ज्ञानादिकर्माङ्गोत्थायस्याह । न हीति ।
वाधितानुदृष्ट्या । तत्त्वदुपानेऽपि वैदिकानिहोत्राद्याभावात् स्वतन्त्रता
ज्ञानशेषः । शब्दे हीति सूत्रावयवव्यवहृत्यमाशङ्क्याह । स्यादिति ।
सूत्रावयवमोक्षरमाह । तदपीति । कर्मानधिकृतत्वादिविषयं पारि-
व्राज्यमित्याशङ्क्याह । प्रतिपद्येति । अथापाकरणे व्युत्तिष्ठतिभ्यां
नृकृत्स्नसंवाप्राकृतार्थवत्तर्कोर्ध्वरेतःशब्दितमैवनामवाप्राप्यकथितं पारि-
व्राज्यमित्याशङ्क्याह । अपासतेति । कर्माह्वित्युक्तिविरोधेऽप्येवाह-
व्युत्तिष्ठत्योर्ध्वरेतस्यभिधेः शीघ्रम् । श्रुतीति । न किञ्च कर्मादेव प्रव-
ज्येतित्याद्या दक्षिता, व्युत्तिष्ठत्युक्तावयवव्यवहृत्यमाशङ्क्याह । तत्रापि
तत्रावयवव्यवहृत्यमाशङ्क्याह । यो । उर्ध्वरेतःशब्दतेषु विद्यायाः विहीनमिति-
माह । अत्रादिति । तत्राः स्वातन्त्र्ये हेतुत्वात् हिंसा कर्माः कथितेति
न किञ्चित्कथनम् ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चाप्रवदति हि ॥१८॥

• “अथो धर्मस्त्वन्माः” इत्यादयो ये शब्दा अर्द्धरेतसामान्य-
माणां सङ्गावायोदाहृताः न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति,
यतः परामर्शमेषु शब्देष्वन्यमान्तराणां जैमिनिराचार्यो
मन्यते न विधिं, कुतः, न स्यात् लिङ्गादीनामन्यतमचोदना-
शब्दोऽस्ति । अर्थान्तरपरत्वञ्चैतेषां प्रत्येकमुपलभ्यते, तयो
धर्मस्त्वन्मा इत्यत्र तावद्यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तपं
एव द्वितीयः, ब्रह्म चाचार्य्याचार्यकुलप्राप्ती तृतीयोऽत्यन्तमात्रा-
नमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति
परामर्शपूर्वकमाश्रमाश्रामनात्यन्तिकफलत्वं सङ्कीर्त्याऽत्यन्तिक-
फलतया ब्रह्मसंस्थता सूयते ‘ब्रह्मसंस्थोऽष्टतत्त्वमेति’ इति ।

पूर्वाधिकारशास्त्रान्तरसूत्रेणाशेषकचर्चा सङ्गतिं विवक्षयाचिपति ।
परावर्तयति । अर्द्धरेतःशब्दितं पारिव्रज्यं नातुष्टेवमनुष्टेवं नेति
भ्रान्तिमनाचक्षुलताभ्यां शब्देहे पूर्वपक्षयति । अथ इति । अत्र या-
क्षीयसंस्थानुष्ठानस्यान्तरङ्गस्य धर्मप्रवृत्तादनुष्ठेयसंस्थत इति सूत्रेण सादादि-
सङ्गतिः । पूर्वपक्षे पारिव्रज्ये विद्याप्रसिद्धेर्विध्वंसत्वात्तस्याः न स्या-
त्तन्मन्त्रिणः, विद्वान्ने तस्मात्तत्र प्रामाण्यकत्वात् तस्मिन्निरिति स्वीकृत्य
परामर्शं जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वाकाङ्क्षयाचोदनेति हेतुत्वेन
व्याख्ये । कुत इति । पूर्वा प्रविष्टभाग इतिवत् सङ्गतां विधिरिखा-
यस्य । ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वात् वाक्यजातस्य नेवमिति चक्षुष्यार्थ-
मात्रः । कथोच्यते । तत्र ब्रह्मसंस्थतादिविधिपरत्वं अथ इत्यादि-
वाक्यस्य कथयति । अथ सूत्रादिना । अत्रापि विहितस्याप्यत्र परा-
मर्शादप्यत्र विधियस्योद्दिष्टेयं ज्ञेयता सङ्कीर्णसङ्गते । चिन्तयति ।
परावर्तयत्याहुषादायस्य चुरावादावेवात्मा तदवादायप्रतीतिमङ्गो-

ननु परामर्शोऽप्यात्ममा गच्छते एव, सत्यं गच्छते, श्रुत्याचारः-
 स्यान्नु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षायाः श्रुतेः, अतश्च प्रत्यक्षश्रुति-
 विशेषे सत्त्वनादरणीयास्ते भविष्यन्त्यनधिकृतविषया वा ।
 ननु मार्गस्यामपि सचेवोर्ज्ञेयतोभिः परावृष्टं बन्धोऽध्ययनं दा-
 नमिति प्रथम इति, सत्यमेवं तथापि यो गृहस्थे प्रत्येवाग्नि-
 होत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव तदक्षत्वं,
 तस्मात् श्रुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः । अपि चाप-
 नवति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रयमानं 'वीरहा वा एष देवानां
 योऽग्निसुहासयते आचार्याय प्रियं धनमाहुत्य प्रजातन्तु' मा
 व्यवच्छेदनीनां पुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत् सर्वं पण्यो विदुः' इत्ये-
 वमाद्या । तथा 'ये चेमेऽरस्ये अद्वातप इत्युपासते तपःचक्रे

करोति । सत्यमिति । तर्हि तद्विषयश्रुतेरन्यत्राश्रितत्वात् । परावृष्टा-
 यद्वाह । श्रुतीति । तद्योरपि श्रुतिभूतत्वात् विधियुक्तश्रुतिकल्पना-
 दिहेतुं तत्कल्पने साधनमित्याह दृष्टाह । अतश्चेति । प्रत्यक्षश्रुति-
 सावक्यीवादिश्रुतिः । निरावृत्त्यनन्तात् कथमपि साक्यत्वमनं दुक्तमिति
 कल्पनात्तरनाह । अनधिकृतेति । वेऽन्वादयो निष्ठादिकर्मकमधि-
 तताः सहिष्यः क. यथात्तरकृतवसदाचाराद्येऽर्थः । आचार्यान्तराणां
 परामर्शेऽपि न हेतुत्वमन्तु प्रामाणिकत्वादिहेतुहेतुत्वेति प्रकृतेः । नन्विति
 परामर्शस्य कर्मकरीकरोति । सत्यमिति । तर्हि प्रामाणिकत्वे नाहुतेऽन-
 मपि दुक्तं आदिक. बहुत्र न परामर्शमन्तात् मार्गस्थविहिरपि त
 प्रत्यक्षश्रुतिविधानादिति विवेचनाह । तथापीति । मार्गस्थस्यैकमेव
 यौतमिति स्थिते प्रत्यक्षश्रुत्याश्रयत्वेन तन्नु द्वायाचारात्तरकृतव-
 नित्यपहंकरति । तच्छादिति । निष्ठाभावत्वात् । आचार्यान्तराणां हेतु-
 त्वेति । तत्र

ये क्षुद्रवसन्तरण्ये' इति च देवयानीपदेशो भाष्यमान्तरोप-
देशः । सन्दिग्धस्यात्रमान्तराभिधानं 'तप एव द्वितीयः'
इत्येवमादिषु । तथा 'एतमेव प्रव्रजिनी लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्ति' इति लोकसंज्ञबोध्यं न पारिव्राज्यविधिः । ननु
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यवि-
धानं जावानानां । सत्यमेवमे त् अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं
विचार इति द्रष्टव्यम् ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयमात्रमान्तरं वादरायण आचार्यो मन्यते, वेदेषु
अवस्थादग्निहोत्रादीनाञ्चावस्थानुष्ठेयत्वात्तद्विरोधादनिर्गुणता-
नुष्ठेयमात्रमान्तरमिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यव-

त्वं इत्यादिवाक्यस्यान्यथात्वसङ्गा वाक्यान्तरस्यापि तद्देवार्थान्तरपरत्व-
माह । तथेति । ते विरजामभिसम्भवन्ति क्षुद्रं हरेषु ते विरजाः
प्रयान्तीति वाक्येवाद्देवयानीतिपरं तदित्यर्थः । आत्मनवाक्यसङ्गा-
भावाच्चान्तरपरत्वमिच्छाह । सन्दिग्धं चेति । प्रव्रजन्तीत्यात्मनवाचि-
यन्द्वन्द्वेद्वन्द्वेव पारिव्राज्यं इत्याशङ्क्याह । तथेति । एवं चिद्विरो-
ध्यमात्रबोको वेदेदं वाचात्कर्तुं मिच्छन्तो दुरनुष्ठेयानपि प्रव्रज्यां कुर्व-
न्तीति श्रुतिर्न तद्विषयो विधिर्वर्त्तमानोपदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमादि-
पति । नञ्चिति । प्रव्रज्यविधानमङ्गीकरोति । सङ्गमिति । तर्हि पूर्व-
पक्षादिद्विरवस्थाद्वयं चासौदं विधानमिति कृत्वा चिच्छेद्यमिच्छाह ।
अनपेक्ष्येति ।

विद्वान्क्षुद्रवसन्तार्यं व्यनक्तोति । अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनुभाष्य
तद्विराज्यमिति चिद्वक्तोति । वेद इति । यत्र प्रव्रज्यपूर्वकं वेदमाह ।
उत इति । प्रव्रज्यपदार्थमाह । यमाया इति । तस्यैव वाक्यार्थमाह ।

देवानामान्तरमप्यभिष्टता प्रतिपत्तव्यमिति सत्यमानः । कुतः,
माय्यभुतेः, समाना हि नार्हस्योनाचमात्तरस्य परामर्शमुति-
हस्यते 'अथो धर्मस्तथा' इत्याद्याः । यथेष्टं यत्कान्तरे विहितमेव
गाह्यस्यां परावृत्तमेवमाचमान्तरवपीति प्रतिपत्तव्यम्, यथा
च शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उप-
वीतविधिपदे वाक्ये, तथात् तत्पुत्रमनुष्ठेयत्वं नार्हस्योनाचमा-
न्तरस्य । तथा 'एतमेव प्रवर्जितो लोकमिच्छन्तः प्रवर्जन्ति'
इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः समभिव्याहारः 'ये चेमेऽस्ये अहा-
तप इत्युपासने' इत्यस्य च पञ्चाग्निवद्वया । यत्तु 'तप
एव द्वितीयः' इत्यादिष्वान्तराभिधानं सन्दिग्धमिति ।

वधेति । तयो धर्मस्तथा इत्यलोपरोत्तमः आश्रयः । यत्कान्तरे विहितं एव
परावृत्तमेव यथाह्यपरावृत्तान् नार्हस्यवदित्यर्थः । यथाह्यपरावृत्त-
पूर्वकमेव इष्टान्मात्रम् । वधेति । निवीतं मतुष्याणां प्राचीनावीतं पितृ-
यातुपवीतं देवानाहुपव्ययते देवस्यमेव तत्कृतं इत्यलोपवीतविधिपदे
वाक्ये विधायकविहितयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोर्मात्रं परामर्शः तथा-
त्प्राचीनावीतार्थः । निवीतं मतुष्याणामिन्द्रादिदेवपूर्ववासयोः कुतः, तलो-
पवीतं विधीयते वधेतरयोस्तु विधिरुच्यते इति सत्ये च तत्पूर्वकविधानात्
मनुष्यवदस्य च मतुष्यप्राचान्तरादित्यादात्मिके कर्षयि निवीतं प्रकृतं च
प्राचीनावीतमिति प्राप्ते मतुष्याणां क्रियासु वीर्यजायं यत्कान्तरे विहित-
धारणस्य वा देवानाहुपव्ययस्य वा निवीतस्य प्राप्तत्वात् प्राचीनावीतस्य च
पितृयातु प्राचान्तरेव प्राप्तेऽहनुवादेन निवीतमिन्द्रादिः उपवीतं कोत-
मर्षवाद् इति प्राच्यां वीर्याणां स्थितं, अथैव परामर्शमुक्तवति तत्र
इत्युक्त्या नार्हस्यवदित्यन्तरमपि विहितमेवमात्रं परावृत्तमेव तत्र
विहितमेवमात्रमिति । प्राचीनविहितमात्रम् । यथाह्यपरावृत्त-
पूर्वकमेव इष्टान्मात्रम् । वधेति । तयो धर्मस्तथा इत्यलोपरोत्तमः आश्रयः ।

नेव दोषः, निवृत्त्यकारणवद्भावात् । अतो धर्मस्त्वन्मा इति हि
 स्वस्त्वन्मिति प्रतिपातं न च यथादवी भूमांसी धर्मा उत्पन्ति-
 भित्ताः सन्तोऽन्यत्वाच्चमसम्बन्धात् त्वित्येऽन्तर्भावयितुं शक्यते ।
 तत्र यथादिलिङ्गो मृदाश्चम एको धर्मस्त्वान्मे निर्दिष्टः, अद्या-
 चातीति च स्पष्टं चाश्चमनिर्देशः, तत्र इत्यपि कोऽन्यस्त्वपःप्रधा-
 नादाश्चमाधर्मस्त्वन्माऽभ्युपगम्येत 'ये चेमेऽरण्ये' इति चारण्य-
 सिद्धन्तु अद्वातपोभ्यामाश्चममृहीतिः । तस्मात् परामर्शोऽप्य-
 तुष्ठेयमाश्चमान्तरम् ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

विधिर्वायमाश्चमान्तरस्य न परामर्शमात्रं । ननु विधि-

यमान्तरस्य नार्हस्येन वाच्यमुतिदत्ता सत्यति पारित्राज्यवाक्ये वाच्य-
 मुतिमाह । तवेति । अस्मेति पारित्राज्योक्तिः विधेयवाक्योद्देशादि
 विधेयतैत्तर्हः । वाक्यान्तरेऽपि वाच्यमुतिमाह । वे चेति । अस्मेति
 वाक्यमस्मोक्तिः । विधेयपदुपनिविद्याया तस्य चोक्तिरस्ति तेन तद्वदेव
 वाक्यमस्मन्मुष्ठेयमित्यर्थः । परोक्तिस्तद्वत् प्रत्याह । वस्तित्यादिना ।
 किं तद्विधेयकारणं तदाह । तय इति । स्वान्यवयवस्य समूहवाचित्वेऽपि
 त्वित्यप्रतिष्ठा आदिद्विधाऽह । न चेति । वक्तेर दद्यादिसादुत्पत्ति-
 विधिभिन्नाः सन्तो बहुवो धर्मा नाश्वसत्त्वान्धमन्तरेण त्वित्येऽन्तर्भावयितुं
 शक्यते । दद्यादिवयवः स्वान्यवयो न स्यात् साप्ततो वज्रादीनां त्वित्यं
 तेषाम् अधिकत्वाद्तः स्वान्यवयवस्य समूहवाच्यत्वात् त्वित्यमेव स्वान्माना-
 नाश्वसत्त्वनिष्ठात्वमित्यर्थः । अथ तदि तेषामाश्वसत्त्वा विभाजकमाह ।
 गतेति । वाक्यान्तरेऽपि त्वित्यवकां दर्शयति । वे चेति । परोक्तं निरस-
 कथनमुपलक्ष्य इति । तदादिविधिः ।

पराश्वसत्त्वमिदं त्वित्यवकां विधात्री विधिरेवावतिताह । विधि-

येनकारणे 'विधिक, धारणेऽपूर्वत्वात्' इति, तद्वदिवाक्यान्त-
पुरासमंशुतिविधिरेवेति कल्प्यते । यदापि परासमं एवाय-
मन्वसान्तराद्यां तदापि ब्रह्मसंस्थता तावत्संस्थवसान्तराद्य-
स्यविधेयाऽभ्युपगमात्वा । सा च किं चतुर्ष्वर्थमेव यस्त क-
स्यविदाहोस्वित् परिव्राजकस्यैवेति विवेक्यं, यदि च ब्रह्म-
सामान्येष्वायमेव परासमसामान्येव परिव्राजकोऽपि परासम-
सतस्तुर्ष्वर्थमप्यायमाणां परासमत्वाविशेषादनान्यमित्याहु-
पत्तेच यः कश्चित्तुर्ष्वर्थमेव ब्रह्मसंस्थो भविष्यति च न
परासमसतः परिमिष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति चेत्-

तन्नेषात् वादव्या तदेववाक्यान्विज्ञावत्परिहात् समिहारकस्यापूर्वत्वात्
देवे कोने वाक्यमेदं क्त्वा तद्विधीयत इत्यर्थः । अत्रेऽर्थे तात्पर्यं स-
सदाकुरति । तमेति । उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यनोपरि धारयं
विधीयते न चेति कन्देरे धारयतीति वर्त्तमानोपदेशादुपरि कोवि हि
ब्रह्मसंस्थोपरि समिधः प्राप्तेर्हविषवाक्यार्हितद्वयत्वेन देव केनाप्यादेव-
प्राप्ती कुर्यात् समिधसुपसंख्युत्तुवदतीति वाक्यान्तरप्राप्तसमिधस-
नात् कर्तुवादी न विधिरिति प्राप्ते कुर्यात् समिधसुपसंख्येति, हविषः
प्राप्तेर्हविषहारकस्य प्राप्तेऽपि तस्यादुपरि तद्धारकस्य चप्राप्तेर्भङ्गा हि-
स्ये ब्रह्मसंस्थारेण विधिरेवायमित्याह । विधिरिति । इत्याहङ्गा
दाहोत्तिकसाह । तद्वदिति । परासमं पक्षमेवावच्छेदनायमायां परा-
समंऽपि धारिद्र्याप्यस्य विधिरेव्योऽप्यथा सुख्योनादिताह । यदेति ।
ब्रह्मसंस्थता वावत् कान्ते तद्विधीयत इति व्यावात् विधेयमेऽपि धारि-
द्र्याप्यस्य हि साहिकसाह तदर्थं विचारयवसारयति । सा चेति । पक्ष-
व्यक्त विधीयताह मेदं विचार्यधिया ब्रह्म विचार्यतुती परिव्राजको-
ऽपि परासमो न चेति विद्वत्प्राप्तवत्तुय प्रवचनसंख्याप्रियाह । य-
दीति । परासमस्य विधेयात् ब्रह्मसंस्थो नः कश्चित् ब्रह्मसंस्थो भविष्य-

स्वति, तत्र तपःशब्देन वैश्वानसप्राहिष्या परावृष्टः परित्राज-
पीति चेचित्, तदयुक्तं, न हि सत्त्वा भूतौ वानप्रस्थविशेष-
त्वेन परित्राजको ग्रहणमर्हति यवान् ब्रह्मचारिभ्योऽपि विना-
वसाधारण्येनैव स्थेन स्थेन विशेषण्येन विशेषितावेवं भिक्षुवैश्वान-
ससावपीति युक्तम् । तपसासाधारण्यो धर्मो वानप्रस्थानां
कायकेशप्रधानत्वान्नपःशब्दस्य तत्र कठेः, भिक्षोस्तु धर्म-
इन्द्रियसंयमार्दिकलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिसध्येत, चतुष्टयेन च
प्रसिद्धा आश्रमास्तित्वेन परावृष्यन्त इत्यन्याय्यं । अपि च
भेदव्यपदेशोऽत्र भवति 'तत्र एते पुण्यलोकभाजः एकोऽमृत-
त्वभाक्' इति । पुण्यकृते च व्यपदेशोऽवकल्पते, न ह्येवमवति

तीति वक्ष्यते । ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमी कश्चात् न स्वादिष्टावस्थानान्नि-
त्यस्य निवृत्त्यानन्त्यादिभ्याम् । अनान्नित्येति । द्वितीयकनूय तपस-
व्याप्तिभ्याम् । अथेति । पक्षयोः सम्भावना विचारारम्भः । पूर्वपक्ष-
माह । तत्रेति । परित्राजकस्यापि वननियमादित्यत्र चक्षुकोटिकर्षः ।
आश्रमाश्रानेकैर्लक्ष्योऽसाधारण्यधर्मरूपवर्तमानोपक्रमकटह्वारेणोपसंहा-
रस्य लक्षणं तपःशब्देन नोभस्यैव च निमित्तं दूषयति । न हि हि । किं तर्हि
युक्तं तदाह । अथेति । कस्यार्हि तपःशब्दार्थः तत्राह । तपयेति । तेषां
तत्राधानत्वेऽपि तपःशब्दस्य साधारण्यं किञ्च स्थापयामाह । तपःशब्दकोटि-
तस्य लक्षणादौ चरेरन्त्यत्र तदभावात्तेन वानप्रस्थ एव परावृष्यन्त इत्यर्थः ।
कथं तर्हि परित्राजकधर्म्येऽपि तपःशब्दप्रयोगस्तथाह । भिक्षोस्तिति ।
एतच्च पूर्वं परित्राजको भोज इत्याह । चतुष्टयेति । न हि भिक्षु-
संज्ञाभेदेन ब्रह्मचारोऽर्हतिर्लक्षणं । एवमुक्त्यावस्थादपि ब्रह्मचर्य-
व्यापिरिक्तो ब्रह्मचर इत्याह । अपि चेति । भेदव्यपदेशेऽपि च
उपसंहातमाह । उपसंहाते चेति । धर्म एते पुण्यलोकभाज इत्यत्र भिक्षुरपि
परावृष्टेस्तत्र ब्रह्मचर्यविभागात् चक्षुस्तत्वेति न पुण्यलोक

देवदत्तवज्रहृत्तौ मन्दप्रज्ञावन्त्यतरस्तु तयोर्महाप्रज्ञ इति, भवति
 कुर्वं देवदत्तवज्रहृत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति ।
 तस्मात् पूर्वं तथ आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परिश्रितभाषः
 परिव्राजकत्वभाक् । कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थप्रसङ्गे योगात् प्रवर्त-
 मानः सर्वज्ञ सम्भवन् परिव्राजक एवावतिष्ठेत, यथाभ्युपगमे
 वाश्रममात्मादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति । अतोच्यते ।
 ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरन्यथापारताद्युप-
 तन्विष्ठत्वमभिधीयते, तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न सम्भवति
 स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवाय्यवशात्, परिव्राजकस्य
 तु सर्वकर्मसंन्यासान् प्रत्यवायो न सम्भवति अननुष्ठाननिमित्तः ।
 श्रमदमादिषु, तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्भूतको न
 विरोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य श्रमदमाद्युपपञ्चितम्

विरोधाच्च न श्रमः कदेन भिन्नोरपि पक्षे तद्वर्जनं युक्तमेव इति प्रकृतानां
 नातुर्ज्ञेयं परामर्शतस्मात् भेदोक्ता प्रवृत्त्यनेनैतर्कः । अप्रवृत्ते भेदोक्त-
 रयुक्तेत्यत्र दृष्टान्तभाक् । न इति । प्रवृत्ते तु तद्वर्जित्वोक्ताह । भव-
 तीति । न चावस्थाभेदापेक्षया दृष्टान्तदार्ढ्यनिवर्तोः सिद्धिः अप्रवृत्तेऽपि
 नास्ति, अति कर्तव्ये मन्दप्रज्ञे च ब्रह्मसंस्थाया वक्ष्यप्रत्यक्ष आलोमात्
 प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिभिः कालोपपन्नरति । तस्मादिति । किमेव ब्रह्मसंस्थप्रसङ्गे
 लौकिको लोको वेति विवक्ष्यारोहोऽन परिव्राजककामविषयतेति वक्तुं ।
 कथयति । द्वितीयं निराह । इतीति । लौकिकत्वस्यैव परिवहति ।
 अनेति । अनेति ब्रह्मसंस्थप्रसङ्गेनाम् अपि विवक्ष्योक्तं प्रकृतम् । न-
 वेति । तस्मात् कर्तव्योक्तोऽपि तस्मात्कथयकानुपपन्नोऽपि प्रकृतमिति तत्
 कृतोऽपि ब्रह्मसंस्थाया वक्ष्य । परिव्राजकस्येति । तस्मापि कथयकानु-

स्वाध्यायविवक्षितं कर्म, यज्ञादि चेतरेषां तद्व्यतिरिक्ते च तस्य
प्रत्ययः । तथा च 'व्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो
हि ब्रह्मा' 'तानि वा एतान्यवराणि तर्पांसि व्यास एवात्मदे-
चयत्' 'वेदान्तविज्ञानमुनिचितायाः सव्यासयोगाद्युतयः शु-
द्धसत्त्वाः' इत्याद्याः श्रुतयः, स्मृतयश्च 'तद्वद्व्यसदात्मानस्य वि-
ष्टासत्परायणाः' इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति ।

हेतुमिति कृतो ब्रह्मसंस्थतेत्याद्यह्माह । यमेति । तत्र हेतुः, ब्रह्मेति ।
यथादेमं ब्रह्मसंस्थतावत्त्वाच्च तद्विरोधितेत्यर्थः । अहस्यादीनामपि ब्रह्म-
संस्थत्वाविरोधेन स्वाध्यायविवक्षितं कर्मोक्त्याद्यह्माह । यमेति । तानि हि
राधाद्यादिभिरानि, न च रागादियतां ब्रह्मसंस्थतेति भावः । यद्यदमाद्य-
येतं ब्रह्मनिष्ठत्वमेव सव्यासिनः स्वाध्यायकर्मोक्त्या, तदकरणे तस्य प्रत्यया-
वित्तं त्वस्यदाधेदिवेकावमेति श्रुतेरित्याह । तदिति । यकारादितरेषा-
मपि तत्तदात्मककर्मातिशये प्रत्ययावित्तमकुर्वन् विहितं कर्मोक्त्यादिश्रुति-
रपि कुर्याते । सव्यासिनः कर्मकर्मोक्त्यानेन ब्रह्मसंस्थत्वमेव स्वाध्यायकर्मो-
क्त्यन्तं ज्ञानमाह । तथा चेति । व्यासः सव्यासो ब्रह्मेति श्रुतेः । तत्र
हेतुमाह । ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भो हि श्रुतिश्रुतिषु परोऽपीहः,
तथापि यच्च सव्यासकदात्मकसादाह । परो हीति । तस्य परत्वे हेतुः,
ब्रह्मेति । तद्विहेतुत्वात्परो सव्यात् एव सव्यापुत्रक्यात् ब्रह्मेत्यर्थः । तथा
परत्वं स्वीरकति । तानीति । पूर्वोक्तानि सव्यादीनि पवित्रानि तानि
ज्ञानहीनात्मवराण्येतानि तर्पांसि निष्कलत्वेहेतुत्वात् व्यास एव हेतुः इति-
रिक्तः चेन्नो ब्रह्मसंस्थताद्वाराद्यतत्वेहेतुत्वमित्यर्थः । तस्य कर्मात्मकत्वात्
वाक्यान्तरमाह । वेदान्तेति । सुब्रह्मस्य विरहः सव्यापुत्रेणान् वेदान्त-
विज्ञानेन मुनिचितायाः । सव्यास इति यथावाक्योक्त्याभावात् सव्यासिना
जातोत्यर्थः । 'न कर्मणा न यजमाना' इत्याद्या श्रुत्याः 'सुब्रह्मस्य' इतीति
वस्तुवादिवदम् । अस्मिन् ब्रह्मणि मुनिर्ब्रह्मो वेदां ह्ये तथा । यदेव ब्रह्मात्मा
सव्यास इति च यथावाक्यः । तद्विदं निश्चयेन विवक्षितमाह । तद्विदं इति ।

तस्मात् परित्राजकस्याश्रममात्राद्व्यतत्त्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग-
इत्येवोऽपि दीपो नावतरति । तदेवं परामर्शोऽपीतरेषामा-
श्रमाणां पारित्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं सम्यक्त एव । अन-
पेक्ष्यैव आवाप्तश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण विचा-
रः प्रवर्तितः, विद्यते एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा ब्र-
ह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनीभवेत् वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाहा वनाहा
इति । न चेय श्रुतिरनधिकृतविधया शक्या वर्तुः, अविशेषश्रव-
णात् पृथग्विधानाञ्चानधिकृतानां । ‘अथ पुनरेव व्रती वाज्रती

विषयान्तरपरामर्शस्य व्यावर्तयति । तदिति । ‘वयोक्ताऽपि कर्माणि
परित्राजः’ इत्यादिश्रुतिपंचाङ्गभादिपदम् । उक्तश्रुतिश्रुतितात्पर्य-
माह । ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थयदस्य परित्राजके इदिसंस्थोपसंहरति ।
तस्मादिति । यथा गृहस्थयदस्य बौतिकत्वे सत्यतिप्रसङ्गपरित्राजका-
चमविशेषे इदमेऽपि न गृहस्थमात्रात् पुण्यलोकप्राप्तिः किन्तु ययो-
क्ताग्निहोत्रादिकरणात् तथा परित्राजकस्यापि ब्रह्मसंस्थस्य वाक्य र्थ-
साक्षात्कारद्वारेणैव मुख्यसंस्तत्यभिनि कृतो ज्ञानानर्थक्यभित्तिर्षः । एव-
मेकदेशमितं प्रत्याख्याय ब्रह्मसंस्थयदस्य परित्राजकविषयत्वे स्थिते
संस्तवसाधक्यात् ब्रह्मसंस्थत्वं पारित्राज्यभितरपरामर्शेऽपि विधेयमिति
वरमप्रकृतमुपसंहरति । तदेवमिति । विषयबुद्धिविकाशार्थं परामर्श-
श्रुतिनाश्रित्य कृत्वा चिन्तया । विचारं कृत्वा चिन्तासङ्गादयति । अन-
पेक्ष्येति । यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्ये स्थितस्यैव पारित्राज्येका गृहस्थ-
वेतराण्य देवयोक्तात् यदि सादित्यः । अप्यनधिकृतान्नादिविषयः
समस्यायः सादित्यं तज्जाह । न चेति । अविशेषश्रुतिरवति बाधो
न विशेषश्रुतौपसंर्तुतोत्तरः । इतरेह वाक्यं मानधिकृतविषयविज्ञाह ।
एवमिति । अप्यनधिकृतानां समस्यायमेति शेषः । ज्ञतो मोदानादिदे-

वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सुक्काम्बिरमम्बिको वा' इत्यादिना
ब्रह्मज्ञानपरिपाकादस्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम्,
तच्च दर्शयति 'अथ परिव्राट् विवर्यवासा सुखोऽपरिग्रह
शुचिरदोही भैक्ष्यागो ब्रह्मभूयाय भवति' इति । तस्मात्
सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः, सिद्धोर्ध्वरेतःसु विधानाद्विद्यायाः
स्नातर्क्यमिति ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

'स एव रसानां रसतमः परमः पराहोऽहो यदुद्गीयः
इयमेवर्गग्निः साम अथ वाव लोक एषोऽग्निश्चितः तददमे-

ब्रतवान्, अग्रतो तद्विपरीतः । स्नातको शुद्धकर्मिण्डित्यपः स्नाना-
नन्तरमपि शुद्धशुभेष्वपरः, तद्विपरीतोऽस्नातकः । उक्तं 'अथ त-
भायः पूर्वमेवाग्निपरिग्रहकृतो वा परिव्रजेदिति' कः । पारम-
पत्तिहीनानामपि सन्न्यासस्य प्रयत्नकेन वाक्यमनधिकृतविषयमित्यर्थः ।
सन्न्यासस्य ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यात् प्रकरणादिसिद्धं तेन समर्थस्यैवाधि-
कारस्तद्विषयः । पारिव्राज्यस्य ब्रह्मभीटादार्ढ्यात् स्तुतिप्रभाष-
यति । तच्चेति । ब्रह्मभूयाय तत्सत्त्वात्कारादेत्यर्थः । कर्मभिरभिधाधि-
करणाद्यर्थसंप्रहरति । तस्यादिति । प्रभाषिकत्वं तच्छब्दार्थः । तेषां
प्रमितत्वेऽपि प्रकृते किं ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रथमाधिकरणार्थं नित्यमवति ।
सिद्धश्चेति ॥

अनुष्ठेयवाक्यमुत्तेरात्मन्यनन्तरमुष्ठेयतया विधेर्लक्ष्यत्वं, यन्मति
रसतमत्वादीनामनुष्ठानितत्वेनेत्यमेव अनुष्ठेयत्वादित्युक्तिरुक्ततया स्तुत्यर्थ-
त्वमित्याशङ्क्य प्रत्याह । स्तुतीति ॥ अधिकरणस्य विषयं वदन् वाक्यानि
पठति । उ इति । 'एषा भूतानां पृथिवी दहः पृथिव्या आर्योऽवाकोर-

वोक्तमियमेव पृथिवी' [छा० ३०] इत्येवजातीयकाः श्रुतयः
किमुद्गीयादिसुत्वर्था आहोस्विदुपासनविध्यर्था इत्यस्मिन्
मंथये सुत्वर्था इति' युक्तं, उद्गीयादीनि कर्माङ्गान्युपादाय
अवस्थात्, यथा 'इयमेव पृथिवी जुहुरादित्यः कूर्मः स्वर्लोक
आहवनीयः' इत्याद्या जुह्वादिसुत्वर्थास्तदिति चेत्स्यात् ।
न स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तम्, अपूर्वत्वात्, विध्य-

धय ओषधीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग् वाच ऋष्टवः शान साध्व उद्गीषो
रसः" इत्युपक्रम्य श्रूयते 'स एव रसानां पृथिव्यादीनां सामान्यानां
भूतेषु सरोत्तरसारत्वेनोक्तानामतिशयत्वेन सारो रसतमः परमः परमात्म-
पतीकत्वात् परस्य ब्रह्मणोऽर्हः' स्थानं तदर्हतीति परार्हः परब्रह्मवदुपास्य
इत्यर्थः । पृथिव्यादपेक्षयाऽहमः कोऽहो यदुद्गीषो व उद्गीषो ऊंकार
इत्यर्थः । उद्गीयादङ्गाववदुद्गीतीरधित्वं पर्यमयीत्वादावङ्गसम्बन्धे
विध्यपक्षेऽपेक्षाविधेऽपि स्वर्गलोक इत्यादौ स्तुत्यपक्षेऽपि संशयमाह ।
विधिति । अङ्गाववदङ्गानामपि बुद्धीनां स्तुतिमात्राभावात् विधेयतया स्यात्-
न्येष पुरुषार्थहेतुत्वे सत्यमनङ्गात्तद्विधयः सत्यमनङ्गात् फलवत्पुरुष-
निषदुत्पत्त्याः किं वक्तव्यमित्युक्तेरत्र पदादिद्वयगतिः । पूर्वपक्षे
स्तुतिमादङ्गधीष्वनुष्ठानाविधिः सिद्धान्ते तासां विधेयत्वात् तत्सिद्धि-
रित्यङ्गोक्तस्य संशयमनूद्य पूर्वपक्षयति । इत्यसिद्धिति । विमताः प्रत्ययाः
स्तुतयः कर्माङ्गान् उत्कृष्टपदार्थाध्यासप्रत्ययरूपत्वात् स्वर्गलोक आह-
वनीय इत्यादिप्रत्ययवदित्यर्थः । जुहूरियमेव पृथिवीति श्रूयते कूर्मस्य
नयनगतः तज्जादित्य इति आहवनीयोऽग्निः स्वर्गलोक इतिवत् स्तुति-
रेवेत्यर्थः । स्तुतिकल्पनात् विधिकल्पनमेव युक्तमनुष्ठानफलमाभावादिति
परिहरति । नेत्यादिना । विमताः प्रत्ययाः न कर्माङ्गस्तुतयोऽपूर्वावे-
त्वात् फलवत्पदवदित्याह । नेति । विमता धियो न कर्माङ्गस्तुतयो वि-
शिष्टफलवत्त्वमित्याह । फलवत्पदवदित्याह । विधीति । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा

यंतायां स्तूपूर्वार्थो विहितो भवति स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव
 स्यात्, विधायकस्य हि शब्दस्य वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना
 स्तुतिरूपबुज्जत इत्युक्तम्, 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन
 विधीनां स्तुरित्यत्र [मीमांसा] । प्रदेशान्तरविहितानां बह्वी-
 यादीनामियं प्रदेशान्तरपठिता स्तुतिर्वाक्यशेषभावमप्रतिपद्य-
 मानाऽनर्थाक्येव स्यात्, इयमेव जुहुरित्यादि तु विधिसंनिधा-
 वेवाङ्गातसिति, वैषम्यं । तन्माहिध्यर्था एवञ्चातीयकाः
 श्रुतयः ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

'एङ्गीयमुपासीत सामोपासीताश्चमुक्त्वमस्मि' इति [आ०
 ३०] विद्यादित्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयन्ते, ते च स्तुति-
 भावप्रयोजनतायां व्याकल्पोरन् । तथा च न्यायविदां स्मरणं,

इत्यादिवहुवीचादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वेऽपि कथादर्थवत्त्वं न स्यादित्या-
 यञ्चाह । विधायकस्येति । अस्तु तर्हि विधायकशब्देनैवैवोद्गीचादि-
 श्रुतीनामपि सावकतयाऽर्थवादत्वं तत्र वाच्यं, विद्युद्गीचादिप्रत्यय-
 बहुवीचादिविधिः श्रूयते किं वा तदुपासि विधिरिति विस्पष्टाय न-
 यति । प्रदेशान्तेति । उद्गीचादिविधेः सर्वप्रकरणस्येन व्यवधानाच्च
 तेषां उद्गीचादिश्रुतीनामेकवाक्यता । विनता धियो न कर्माहुस्तुतवोऽत-
 त्प्रकरणस्यत्वात् कालान्तरादिति भावः । परोक्षे इत्याह विवदयति ।
 इयमेवेति । अनुमानमयमुक्तं निगमयति । तस्यादिति ।

न द्वितीयः, उपासकविधिवार्ययेन विध्यन्वययोरेकवाक्यता स्तुत्यर्थ-
 तायोगादित्याह । भावेति । अस्मिहितविधेरर्थवार्थक्येनाक्यत्वे एवत-

‘कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति यत्नम् ।

• एतत् स्यात् सर्ववेदेन नियतं विधिरूपम्’ ॥ इति ।
लिङ्गाद्यर्थो विधिरिति मन्वमानास्त एव स्मरन्ति । प्रतिप्र-
करणात् फलानि श्राव्यन्ते ‘आपयिता ह वै कामानां भवति
एष सोऽहं कामांगानस्येष्टे’ कल्पन्ते हास्ये लोका उद्गीर्वाह-
नाश्च’ इत्येवमादीनि । तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीर्वा-
दिश्रुतयः ॥

आदिवादानां सम्प्रति तदीयस्तुतिपरत्वमपि तत्राद्युक्तं स्तुत्यपेक्षया
विषयार्थसंस्थानरूपत्वात् तत्र कर्माङ्गस्तुतिपरत्वं नेति किञ्च वक्तव्यमिति
मन्वानो व्याचष्टे । उद्गीर्वाहमिति । निमज्जनादिव्यपि लिङ्गादिस्मर-
णात् कचसुवासीतेत्यादियद्भ्यश्च विधिपरतेत्याद्युक्ताह । तथा चेति ।
धातुनामनेकार्थेऽपि तु कञ् करणे भू सत्तायां कश्च भुवोति लोनेव
धातुन् भावनासामान्यवाचिनः सर्वव्याप्यर्थस्तदाहुरिति । कुर्यादिति ।
आशिप्रकर्षका भावना कुर्यादित्युक्ता सेवाशिप्रकर्षिका क्रियेतेत्युदा-
हृता तत्रैव कर्तव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूताऽभिक्रियेति भावः । अने-
दित्यत्रापि भवेत् भवितव्यमित्युदाहार्यं, भवतेरस्यैव हास्येऽपि प्रात्या-
हार्यं भवति इहा पृथगस्मिन्नुदाहरति । स्यादिति । यथापूर्वमुदाहरण-
विशेषाणि दृश्यन्तु । धातुकर्ममनुक्तत्वं पञ्चममित्युक्तम् । एतद्वाच्यमुक्त-
प्रत्ययः सर्वभावनामुक्तः श्रौतसाधनत्वरूपो विधिरूप्यते न तु प्रति
धातुं प्रति वक्तव्यं च भावनाभेदोऽस्तीति यत्नाह । एतदिति । कथं
तर्हि निमज्जनादिषु लिङ्गादिस्मरणं निमोविरोधादिस्मरणोद्गीर्वाहनेतो
वेदे विधिरपरं लिङ्गवद्वेदोऽपवादादन्वयात्पञ्चममिति त्वाह । लिङ्गा-
दीनि । उद्गीर्वादिश्रुतीनां स्तुत्यर्थत्वाभावे हेतुनरूपकारणवृत्तित्वाह ।
प्रतीति । कश्चैदप्यवयवसंस्कुरति । तस्मादिति । पूर्वोक्तापूर्ववत्त्वादि-
वसुधार्थसंपरीक्षकम् ।

पारिप्लवार्थी इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

‘यद्यहं वाचवत्काम्यं ह्ये मायै बभूवतुर्भवेदौ च कात्या
यनी च’ ‘प्रतर्ह्मनो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य मिथं धामोपज
नाम’ ‘ज्ञानश्रुतिर्हं यौत्रायणः श्रद्धादेयो बह्मदायी बह्मपात्र्य
चास’ इत्येवमादिषु वेदान्तपठिष्व्याख्यानेषु संशयः किमि
मानि पारिष्वप्रयोगार्थान्याहोस्वित् सन्निहितविद्याप्रतिपत्त्य-
र्थीतीति । पारिष्वार्था इमा आख्यानश्रुतयः, आख्यानसा-

उद्योषादिषु तेऽप्यस्तिविषयार्थकत्वं ज्ञायो रक्षतमत्वादेरित्युक्तं ।
अधुनाऽऽख्यानानामपि विद्यास्तुतेः सकाशात् पारिप्लवेत्युक्तं ज्ञायोऽनु-
ष्ठानावस्थानयोमादित्याशङ्क्य परिहरति । पारिप्लवेति । विषयोक्ति-
पूर्वकमाख्यानत्वस्याख्यात् विद्यावन्निषेध संबन्धमाह । अथेत्यादि ।
पारिप्लवप्रयोगो नामानुमेये पुत्रानामत्यपरिहताय राज्ञे पारिप्लवमा-
चक्षतेत्यादि नामाविद्याख्यानकथनं विहितं, अतः नान्यनिवृत्ताख्या-
नानां तादृश्यं निरासेन तत्र तत्र वद्विहितस्तत्तत्पुत्रप्रायेष्टविद्या-
र्थत्ववर्धनात् यादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे प्रयोगमेवत्यात् आख्यानानां
वेदान्तमतानामपि तज्ज्ञाशात् विद्याप्रभात्याविविधः सिद्धांशे विधे-
यत्वात् उपनिषदाख्यानानां व्यवच्छेदात् तेषामनप्रयोगमेवत्यात् विद्या
प्रधानत्वविविधिरिति स्वीकृते पूर्वपक्षवति । पारिप्लवेति । पुत्र-
समाचारप्रदर्शनेन बहुसौकर्यद्वारा च विद्यामेवमन्तं सामर्थ्यं सिद्धादे-
रुपविद्वन्निष्ठावस्तु पारिप्लवपुत्रिविरोधे विद्वन्मन्त्रोक्तकर्मिणाह
आख्यानमेति । यस्याग्निने यस्याग्ने सूर्योऽभ्युदयादपि सूर्यो दायतमी-
रनुत्तमान् इति सूर्योवाचपायस्मिन् यदुत्सवंने पूर्वपक्षे विनिवृत्ता
नाकति प्राविष्टिप्रविनिवृत्तवदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाच-
क्षतेति कीदृशानामेतेषु विधेयं वद्विषेयं विद्यानां विनियोगः सा-
-- -- पारिप्लवविनियोगः सकाशादविनियोगः च यतीतेति

मान्यादाख्यानप्रयोगस्य च पारिग्रहे चोदितत्वात्, ततश्च
विद्याप्रधानत्वं वेदान्तग्रन्थं न स्यात्, मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति
चेत् तत्र, कस्मात् विशेषितत्वात् । तथा हि 'पारिग्रहमाच-
क्षीत' इति हि प्रकृत्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्येवमादीनि
कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते आख्यानसामान्यात्
चेत् सर्वमितीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत्, तस्यान्व
पारिग्रहार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥

तस्यत्वात् प्रकृते च तदभावात् भवमित्याह । ततश्चेति । आख्यानानां
प्रयोगविशेषेऽपि सर्वेषां वेदान्तग्रन्थं अन्वेष्यत्वात् युक्तं विद्याप्रधा-
नत्वमित्याह । मन्त्रवदिति । 'देवस्य त्वा' इत्यादिमन्त्रे कस्याचिदेव-
पदस्य अन्वयेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे सिद्धे तदेकवाक्यतया पदान्तराद्यापि
तच्छेषत्वसिद्धं तथाख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेकवाक्यत्वेन सर्वोपनिषदां
तच्छेषत्वाच्च विद्याप्रधानतेत्यर्थः । सामान्यश्रुतेर्विशेषोक्त्वा तत्परत्वाच्च
तथा सिद्धादिवाधोऽस्तीति सिद्धान्तयति । तद्धेत्यादिना । अन्वये
प्रथमेऽङ्गि 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्याह, द्वितीयेऽङ्गि 'यसो वैवस्वतः'
इति तृतीयेऽङ्गि 'वरुणं आदित्यः' इत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे
युक्तत्वाद्वाक्यं उपक्रमस्य सङ्कोचो युक्तः । न चोपक्रमस्य सर्वत्रादुपसं-
हारस्यविशेषोक्तिरुपलक्ष्यार्थेति वाच्यम्, आदौ सर्वोपक्रमस्यानानि
पारिग्रहे यन्मतेषुक्त्वा पारिग्रहमाचक्षीतेति च विधाय मनुर्वैवस्वत इ-
त्यादिपक्षे तत्र द्वयविधानं वाक्यशेषस्याख्यायकध्वस्य कतिपयप्रयोग-
मात्रेणोपपन्नं व्यावर्तयितुमिच्छन्वदिति वाचा सिद्धान्तं विदधोति ।
पारिग्रहमिति । अन्वेष्याख्यानसामान्यात् पारिग्रहार्था इवा श्रुतय इति
तत्वाह । आख्यायेति । विशेषणमनं निगमयति । तस्यादिति ।

तथा चैकवाक्यतोपपन्नात् ॥ २३ ॥

अतः च पारिप्लवाद्ये चान्तरात् सन्निहितविषय-
तिपादनोपयोगितैव न्याया एकवाक्यतोपपन्नात्, तथा च
तत्र तत्र सन्निहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते, प्ररोचनो-
पयोगात् प्रतिपत्तिरूपकस्योपयोगाद्, जैत्रेयीमास्यस्ये ताव-
'आत्मा वा अरे दृश्यः' इत्याद्यया विद्युदैकवाक्यता दृश्यते
प्रातर्हनेऽपि 'प्रायोऽस्मि प्रज्जामा' इत्याद्यया, 'जानंश्रुति-
इत्यत्रापि 'वाहुर्वाव सवर्गः' इत्याद्यया यथा च 'स आत्मनं
वपामुदण्डित' इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानान-
सन्निहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्, तस्यान्व पारिप्लवाद्येत्वं ॥

अत एव चाम्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

सुवर्णार्थोक्तः शब्दात् [वे० सू० २१४१] इत्येतद्व्यवहितमपि

तर्हि कुलाख्यानान्युपपन्नानीत्यादिषु विशेषणभूता इत्यंशुतौ म-
न्त्राणां निबोधः सन्निधिविद्याः कोषोपनिषदाख्यानां निनिवृत्तीत्येता-
दत्र चेति । सूत्रार्थं निवृत्तीति । अतः चेति । एकवाक्यतोपपन्न-
विश्रुते । तथा चेति । प्ररोचनमनुरागंजनमम् । सन्निहितविधि-
विद्याभिदाख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिप्रदाकरति । जैत्रेयीति । का-
मेऽपि पारिप्लवाद्येत्वाद्येनाम् । न तादर्थ्यं यथातथाख्यानाभिर्जा-
तयेति । उदात्तद्वयताम् । जैत्रेयीति यः । श्रुतिविकल्पविधिभिर्वि-
द्याभिर्विद्ये सन्निधिविद्युदकरति । अद्यादिति ।

अतस्तानि विद्याः केवले दक्षिणे कर्मपात्रमपि तर्हि सन्निधिवत् । अन्ते ।
तन्मात्रेऽपि आदितादृशम् । अन्तर्गतं विचारं परिप्लवाद्य इत्या-
दिपरिप्लवाद्यः सन्निधिवत् । अत इति । सन्निधिविद्या कोषे कर्मादीनि

सम्प्रसादत इति परावृत्तते, अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वादग्नीन्वनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापे-
क्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरत्यधिकविव-
क्षया ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिष्वतीरन्ववत् ॥ २६ ॥

इदमिदानीञ्चिन्त्यते किं विद्याया अत्यन्तमुपानयेच्छाश्रम-
कर्माणांमुतासि काचिदपेक्षेति, तत्रात एवाग्नीन्वनादीन्या-

कर्तव्यत्वेनावेक्ष्यते न वेति वादिविप्रतिपक्षेः सन्देहे 'यत्नेन' इति विवि-
दिषायां विभिन्नकृत्यादीनां विषयसौन्दर्यव्यायां तस्यांजनत्वत्वात् तद्वि-
षयज्ञानसाध्यमोक्षाव्यस्य यज्ञत्वादपेक्ष्यतेति पूर्वपक्षे 'काठः पठति'
इत्यत्र पाकसाधनव्यासाजनककाराणां पाकहेतुत्वद्वयनात् ज्ञानेच्छाजन-
कान्तःकरणयुद्धिहेतुत्वेन यज्ञादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वविद्वेः साक्षादेव
मोक्षाश्रये च यत्नेनेत्यादिकरणविभक्तिभङ्गात्पारम्पर्यस्यैवोपेतत्वात् ना-
पेक्ष्य इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य सञ्ज्ञितस्यातः सन्दपरामर्शबोध्यसा-
भावादतः प्रदासुपपत्तिमायुक्त्युत्तराचार्योक्तयति । पुरुषार्थ इति ।
काद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्नातक्येण पुनरहेतुत्वसक्तं तत्र सचैवा-
नूद्यते, तथा चाग्नेयादिष्वदर्शनात् न पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरो-
धीति निरस्तम् । चात्र पादादिसकृतिर्व्यक्तव्या, प्रथमाधिकरणस्यैव
तत्त्वविवक्षया तस्याः सुगमत्वात्, फलमपि पूर्वोक्तपक्षयोक्तद्वयेभ्य-
मितिहासः । काद्यास्तेति । स्वार्थसिद्धायेवानपेक्षा न तु स्वसिद्धौ तत्र
तदपेक्षाभोक्तव्यमपराधिकरणे निर्देष्टुमुपसंहार इति तत्प्रत्यभाह ।
अधिकेति ॥

अत्रविद्याकथने न कर्मापेक्षा प्रस्तावनात् सञ्ज्ञितवदित्युक्तं, तर्हि तस्यो-
त्तराद्यपि तदपेक्षा प्रस्तावनासद्वैतव्यावस्थाह । सर्वेति । अधिकविव-
क्षयेभ्यस्तन्मोक्षोपार्जनं अत्रविद्याकथितत्वं पूर्वोक्तपक्षव्यायात् विवि-
दिषाश्रितेण संभवमाह । इदमिति । अत्र च सततपुरुषार्थहेतौप-

अमकमार्थं विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापि कस्यो इत्येवमत्यन्तमे-
 वामपेक्षायां प्राप्तावामिदमुच्यते, सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षुं
 च विद्या सर्वास्याममकमार्थं नात्यन्तमनपेक्षैव । ननु विद-
 त्सिद्धं वचनमपेक्षते चात्रमकमार्थं विद्या नापि चते चेति
 नेति प्रश्नः । उत्तरम् । हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिद-
 न्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते, कुतः यज्ञादिभ्युतः । तय
 हि श्रुतिः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञे-
 दानेन तपसाऽनामकेन' इति यज्ञादीनां विद्यासाधनभा-
 दगयति, विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावो वक्ष्यते ।
 'अथ यत् यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इत्यत्र च विद्या

निबदात्तज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां यज्ञादीनाञ्च विविदिषावक्याय विनि-
 योगोक्तेरसि पादादिबहुतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीनां विविदिषावक्ये न-
 त्कफलेऽपि तत्त्वसत्त्वाः सत्त्वसत्त्वसिद्धिः, सिद्धान्ते परस्परका नर्था ज्ञानान्तेऽपि
 नत्कलान्ये हेतुभावात्तदसिद्धा ज्ञानस्यैव तत्त्वहेतुतासिद्धिरित्युक्तम्
 प्रत्यक्षयति । तन्नेति । अपरोक्षधियो मानमान वतत्वादाभाविब्रह्मा-
 नस्य मानहेतुषु सत्त्वा कर्मादाभावेन सुदयादर्शनात् केवलयतिरेकाभावे
 च यज्ञादीनां हेतुत्वकलनायोगात् विविदिषावक्ये च वस्तुभावापदेऽपि
 विनिवोक्तत्वायोगात् ज्ञानस्य फलवद्व्युत्पत्तावपि मान्यस्योपासिति भावः ।
 विविदिषावाक्ये वस्तुभावापदेऽपि 'यस्य पर्यवस्यो' इत्यादाविवाच्यै-
 त्वात् प्रत्यक्षवकारेण ब्रह्मादुभावकामो यज्ञादीनां कुर्यादिति विध्यप-
 गमादावस्य केवलयतिरेकानपेक्षत्वात् विवक्ष्योन्मर्षव्यवसायमिच्छायां
 साक्षादन्वययोगे न तत्कले ज्ञाने यज्ञान्वयसिद्धेर्ब्रह्मेकादिकरचक्षुता
 च तेभानिब्रह्माद्यापरोक्षधीसाधनवद्व्युत्पत्तिः च मानावकावकादासात्
 यज्ञादवाध्यावपि तेनां विवक्षुता प्रत्यक्षपर्यवस्यतावत्साक्षापरोक्षज्ञाने

मात्तनभूतस्य ब्रह्मण्यस्य यज्ञादिभिः संज्ञावाक्यज्ञादीनामपि
साधनभावः सूच्यते, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपोहि
सर्वाणि च यदुदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मण्यं चरन्ति तप्ते पदं
संग्रहेण ब्रवीम्यम्' इत्येवमाद्या च श्रुतिराख्यमकर्मणा विद्या-
साधनभावः सूचयति । श्रुतिरपि,

‘कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः ।

‘कषाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते’ ॥

इत्येवमाद्या । अथ वदति योग्यतानिर्दर्शनं, यथा योग्यता-
वशेनाशो न साङ्ख्यलोकपक्षे युज्यते रथेच्छायास्तु युज्यते एव-

पक्षे वशान्तरस्य रथेच्छेऽपि ‘पचति काष्ठः’ इतिवत् करणविभक्तिवशवात्
उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षास्तीति सिद्धान्तयति । इदमिति । कषायातेन
पूर्वापरविरोधप्रतीतिं शङ्कते । नन्विति । विभागोक्त्या प्रत्याह । नेतीति ।
उक्तव्यवस्थायां मन्त्रपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । हेतुं विदुषीति ।
तथा ह्येति । नन्वत्र विविदिषासंयोगो यज्ञादीनां ज्ञायते, यदि तस्यां
विषयसौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्ययोगात् इष्यमाणे ज्ञानेऽन्वयोऽभ्युप-
गम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानाधीनत्वात् कर्माणां तत्त्वान्वयसिद्धेः श्रुतत्वात्
तत्त्वज्ञे कोऽपि विषयस्यो नेष्यते तत्राह । विविदिषेति । कोऽहेतुत्व-
कल्पनायां ‘मास्त्वज्जतः जनेन’ इत्यादिविरोधः परस्परस्यापि हेतुत्वे बाधा-
भावात् बुद्धिपक्षे तदुत्पत्तावेवान्वयो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुते-
रिति बाध्यान्तरमपि यकीतव्यमित्याह । अथेति । तत्र यज्ञादीनां ज्ञान-
साधनत्वे विज्ञानं सिद्धमाह । अथेति । तत्रैव सिद्धान्तरमाह । सर्वं
इति । परस्परतया कर्माणां भीहेतुत्वैः श्रुतिमपि दर्शयति । श्रुतिरिति ।
उत्पत्ताविव शङ्केऽपि ज्ञानस्य कर्मापेक्षा किं न स्यादित्याशङ्क्य इष्ट-ज-
मादाय व्याकरोति । अथ वदित्वादिना ॥

मात्रमकर्मणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ त्वपे-
क्ष्यन्ते इति ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिन्मन्येत न यज्ञादीनां विद्यासाधनभावे न्यायः
विध्यभावात्, 'सञ्ज्ञेन विविदिषन्ति' इत्येवमादिका हि श्रुति-
रनुवादस्वरूपा विद्यास्ततिपरा न यज्ञादिविधिपरा, इत्य-
महाभागा विद्या यत् यज्ञादिभिरेवैतामसवामुमिच्छन्तीति,
तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्याद्विद्यार्थी 'तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तित्तुः समाहितो भूत्वाऽऽमन्ये वाग्राजं पश्यति'

ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गसङ्गा तत्त्वैवान्तरङ्गमुपदिशति । ज्ञानादिति ।
तत्र व्यावर्त्याहङ्गाभाह । यदिति । विद्यासाधकत्वेनापि सङ्घटनद्वन्द्वे
वर्तमानतामङ्गेन विधिकल्पनमदङ्गं वाक्यभेदप्रसङ्गादतः शब्दसाधनत्वा
विद्येति भावः । एवं तवाभिप्रायेऽपि ज्ञेत्वान्नरसवश्यमनुष्ठेयं न शब्दसाध-
नत्वा विद्येति सूत्रबोजनया परिकुरति । तथापीति । विविदिषा-
वाक्यसङ्गतया श्रमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपरतेति शङ्कते । नमिति ।
यस्यादेवमाग्राजं विदित्वा पापेन कर्त्तव्यं न विद्यते तस्यादेवं विद्यार्थी
शमदमाद्युपेतो भूत्वा विचरेदिति गम्यते विधिरित्वाह । जेत्येति । विध्य-
भावे तत्प्रवर्तयित्वाहुस्तद्विधिविधिरित्यर्थः । काश्चवाटे विधिरित्वा
भाष्यवृत्तपाठे विध्यभावशङ्कायि नास्तीत्याह । पश्येदिति चेति ।
विधिकल्पनाह । तस्यादिति । यज्ञादीनामसाधनत्वशङ्कायः ततोऽभ्यु-
पेक्षं साधनान्तरायेषोऽज्ञेयानां तदसाधनत्वशङ्कायि न दुर्ज्ञेयं ह । यज्ञा-
तीतीति । उक्तं स्मारयित्वा परिकुरति । नमितीत्यादिना । यदयं गद्या-

इति विद्यासाधनत्वेन यमदमादीनां विधानात्, विहिताना-
 स्तावन्नामुद्येयत्वात् । नन्वत्रापि यमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति
 वर्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिः । नेति ब्रूमः, तस्यादि-
 ति प्रकृतप्रमंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतिः, पश्येदिति च माध्य-
 न्दिना विष्यत्मेव विधिप्रधीयते । तस्याद्यन्नाद्यनपेक्षायां यमापि
 यमादीन्वपेक्षितव्यानि । यन्नादीन्वपि त्वपेक्षितव्यानि यन्ना-
 दिश्रुतेरेव । ननुक्तं 'यङ्गदिभिर्भिर्दिदिर्गान्' इत्यत्र न वि-
 धिरुपलभ्यत इति । सत्यमुक्तं, तथापि त्वपूर्वत्वात् संयोगस्य
 विधिः परिकल्प्यते, न ह्ययं यन्नादीनां विविदिषासम्बन्धः
 पूर्वं प्राप्तो येनानुद्येत । 'तस्यात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्को
 षीति' एवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वूर्वत्वाद्विधिं
 परिकल्प्य पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेतेत्यादिविचारः प्रथमे
 तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तं 'विधिर्वा धारणवत्' इति

पूर्ववत्पदेव स्पष्टयित । न षीति । इत्यपि महावाक्यैरनुष्ठानयोऽस्या-
 पूर्वांशविधिरवान्नरवाक्येन क्रियते न तत्र वाक्यभेदो दोषः इत्यत्र पूर्व-
 तन्त्रसंज्ञातिमाह । तस्यादिति । दर्शपूर्णमासयोः श्रुत 'तस्यात् पूषा' इ-
 त्यादि । तत्र पूषाः प्रपिष्टद्वयसम्बन्धः सामासिकः । न च पूषा देवता
 प्रपिष्टभागो हूयं दर्शपूर्णमासयोरपि तेन तदेकैव कृतायोगात् कावल्या-
 श्रुतद्वयदेवतासम्बन्धस्याविनाभावेन, यानविध्यप्रस्थापकत्वात् व्यवहार-
 विहिते विधिरदकभ्यां कृत प्रकरणः इत्यनेन पूर्वोद्देशेन प्रपिष्टभागः कर्त्तव्य
 इति विकृतौ सम्बन्धः 'पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदना प्रकृतौ'
 [जै०४०] इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । यवान्नरवाक्यभेदेन श्रुतकतापि
 प्रतीकतो विधिरित्यहम् । तथा चेति । अतस्तुसारेणान्नरवाक्यस्य

[अ० ३०] । अतिमपि भवतीति तदापि अर्थाभावात् यत्तु-
मनुष्ठितानि वच्चादीनि वृत्तुषोर्ज्ञानसाधनानि भवतीति प्रप-
क्षितं, तच्चावच्छादीनि शमादीनि च यथाक्रमं सर्वास्ते वाच-
नकर्माणि विद्योत्पत्तावच्छिन्नानि । तच्चाप्येवंविदिति विद्या-
संयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदि-
यासंयोगात्तु वाङ्मानीतराणि वच्चादीनीति द्विवेकव्यम् ।

सर्वान्मानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥

प्राणसम्पादे श्रूयते सुन्दोगानां 'न ह वा एवविदि कि-
सुनानन्तं भवति' इति तथा वाजसनेयिनां 'न ह वा अस्या-
नन्तं जगधं भवति नानन्तं प्रतिष्ठतीत' इति सर्वमस्मादनीय-
मेव भवतीत्यर्थः । किमिदं सर्वान्मानुष्ठानं शमादिर्वाङ्मयाह

विशेषकत्वं वाच्यमित्याह । अतिमिति । अर्थाभावं ० नोत्पत्तिहेतवे
इति अतिमिष्यादिवहे फलितमाह । तच्चादिति । वच्चादीनामपि अति-
मिति अर्थाभावात्तु वच्चादीनां तेभ्योऽविशेषाभावात् वाच्यविद्योदय-
नविशेषेष्टानुष्ठानं स्यादित्याह । तच्चापीति ॥

वच्चादीनां शमादीनाञ्च विद्यावर्गवृत्तितानां तच्चेष्टतोक्ता तत्प्रवृत्तात्
विद्यावर्गवृत्तितानाञ्च विद्यावर्गवृत्तितानाञ्च विद्यावर्गवृत्तितानाञ्च विद्यावर्गवृत्तितानाञ्च
वच्चादीति । प्राणविदः सर्वासाधुत्तानं विषयं वक्तुं च वाङ्मयाणां अति-
मिति । प्राणेति । जगधं भवितुम् । विषयवत्त्वात् । सर्व-
मिति । अर्थाभावादिहेतुनिश्चय इत्येवमाह । किमिति । अत्र प्राणवि-
द्यायाः सर्वमनुष्ठानाद्यनुष्ठानोपयुक्ततायाः सुखत्वं सर्वासाधुत्तानादीनामिति

विधीयते इति श्रुत्यर्थं सङ्कीर्णत इति संशये विधिरिति ता-
वत् प्राप्तेः, तथा हि, प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति, अतः
प्राणविद्यासंनिधानान्तदङ्गत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते ।
नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः, स्यात् । नैव
दोषः, सामान्यविशेषभावादुपाधौपपत्तेः । यथा प्राण्यङ्गिंसा-
प्रतिषेधस्य यशुसंज्ञपनविधिना बाधः, यथा च 'न काश्चन
परिहरेत्तद्वतम्' इत्यनेन वीमदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्य परि-
हारवचनेन सामान्यविषयं गम्यगम्यविभागशास्त्रं बाध्यते,
एवमनेनापि प्राण्यविद्याविषयेण सर्वान्भक्ष्यवचनेन भक्ष्या-
भक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्येतेत्येवं प्राप्तेः प्रमः, *नेदं सर्वान्नातुज्ञानं

पूज्यं वक्ष्यति । इतीति । विधिपक्षेऽनुष्ठानविशेषकार्थं हेतुमाह । तथा
हीति । सञ्जीवनाद्युत्थानं कृतमन्त्रेण विधीयतामित्याह ह्युपविधिरि-
धौर्वासात्माह । अत इति । सञ्जीवनात् प्राण्यविद्याः चेत्तर्हि 'न
कवञ्च भक्ष्येत्' इत्यादि शास्त्रं विरुध्येतेति शङ्कते । नन्विति । प्राण्यवि-
दतिरिक्तविषयं तदिति विरोधं परिहरति । नेत्यादिना । उपपत्तिमेव
कवञ्चविषयवद्व्याज्येभोदाहरति । यथेति । तत्रैव विद्याविषयं दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति । 'अनुष्ठानमन्त्रेण च हिंसा' इत्यादिना प्राण्यव्यापारगत-
चेदाह हिंसारादिदृष्टिर्विहितता, सा वीमदेव्यविद्या तन्मोपममन्त्रं सङ्केत-
कराः दृष्टान्तबोध्यं दाष्टान्तिके योजयति । एवमिति । विविदिषा-
याग्ये वर्षायापारपदेभ्योऽप्यपूर्वत्वात् पञ्चममन्त्राणाङ्गीकारेण विधिकस्यमा-
यत् न नेत्यादौ वर्षायापारपूर्वत्वात् विधिरिति मतमनूय सूत्रादङ्गिरेव
विज्ञानमाह । एवमिति । तत्र हेतुमाह । न हीति । 'यस्य यथैवमो'

विधीयत इति, न चान्य विधीयते इत्येव कथयन्ते न च वा
 एवविधिं किञ्चनानर्थं भवति' इति वर्तमानापदेशात्, न चास-
 त्वासमिपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविधौ वक्तव्यसोभेनैव विधिरभ्यु-
 यन्तुं शक्यते । अपि च आदिमन्त्रादि प्राणस्यात्ममित्युक्तं द-
 श्यते 'नैवविदि किञ्चिदनर्थं भवति' इति, न च आदिमन्त्रा-
 दमन्त्रं अनुव्यदेहेनोपभोक्तुं शक्यते, शक्यते तु प्राणस्यात्ममिदं
 सर्वमिति विधिन्तुयितुं, तस्मात् प्राणस्यात्मिज्ञानप्रशंसार्थोऽय-
 मर्थवादो न सर्वान्यानुष्ठानविधिः । तद्वर्णयति 'सर्वान्यानु-
 मतिश्च प्राणान्ये' इति । एतदुक्तं भवति प्राणान्ये एव हि
 परस्वाम्यापदि सर्वमन्त्रमर्पनीयत्वेनाभ्युपगम्यते तद्वर्णनात्, तथा
 हि श्रुतिवाक्याण्यस्य श्रवणेः कष्टायामवस्थायां मन्त्रमभ्युप-
 गम्यते दर्शयति 'मन्त्रोपपत्तौ कुर्वतु' इत्यादिना वाक्यात् 'वा-
 क्येणः किल श्रुतिपरापङ्क्त इत्येव स्वामिखादितान् कुर्वतां

इत्यादिना विधीयते वर्तमानापदेशेऽपि मन्त्रो विधिरित्युक्तं । न चेति ।
 चान्यान्विधिनाधिकृत्य श्रुतिविधौ विधेरित्येव कथयन्ते न चान्यविधिना
 वाक्या कथयन्ते विरोधाभावापेक्षत्वादित्यर्थः । इत्येव सुव्यवसिद्धेर्दं वचो
 न विधिरित्युक्तं । अपि चेति । 'आन्यः आन्यजुनिभ्यः आनीदपत-
 कुभ्यस्तोऽन्नम्' इति अथवादयकाविधौ विधिर्न कथ्यतेत्याह । न
 चेति । तर्हि वचनसमर्थमित्युक्तं श्रुत्यैव प्राणस्यात्ममिति प्रोक्तमर्थत्वा-
 न्नैवमिह । शक्यते इति । श्रुत्यैव प्रोक्तमर्थत्वे । अदिति । तदव-
 राधित्वं करोति । एतदिति । प्रत्यक्षोऽवयवः प्राणस्यात्ममिति उक्तव्यं
 अनुव्यदेहेनोपभोक्तुं वा तैर्देहेषु कुर्वतु तद्व्यवसिद्धेऽपि वाक्यात् । आन्या
 विधीयतेत्याह । वाक्यात् इति । वाक्यं इति चेत् प्राणिनामवस्थायां
 पदोपरादिस्त्रीभ्योऽन्नमवा कथं देहात्तरं तैर्देहेषु न च कथं चित् इत्य-
 यमे निवर्ततु इत्येव वक्तव्योऽर्थः आदिभोजिवानर्थक्यमिति

च खादानुपानान् तदीयमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचक्षते, कारण-
ज्ञातोवाच 'न वा भुञ्जीविष्यमिमान्खादन' इति 'कामो म
उदपानम्' इति च पुनर्द्योतरेद्यमानेव स्वपरोच्छिष्टपर्युषि-
तान् कुल्यावान् भक्षयाम्भूव' इति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्ट-
पर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः अनुराशयतिशयो लक्ष्णे प्राप्ता-
त्ययप्रसङ्गे प्राणमन्धारणायाभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति, स्वस्था-
वस्थापानम्, तच्च कर्त्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानं प्रत्याख्यानाङ्ग-
म्यते, तस्मादर्धवादो 'न ह वा एवंविदि' इत्येवमादिः ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

एवञ्च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्षाभक्ष्य-
विभागशास्त्रमवाधितं भविष्यति ॥

कल्याणान् कलितान् भाषान् भक्षितयानित्यर्थः । अनुपानं गृहा-
नेत्युक्ते सत्त्वच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति प्रतिविध्य किमेतेऽप्युच्छिष्टा नेति
परेपीते कारणानुपाननिषेधे कथितवान् इत्याह । अनुपानमिति ।
कल्याणश्च भक्षणे जीवनमेव मे न स्यात् कामः स्वेच्छातो मे तदा-
गादिषु उदपानं भविष्यतीत्यर्थः । अयं खट्वा शिटान् जावार्थ-
राजकारं तथा च भक्ष्यसमावृत्त्या निहितानुत्तरदिने प्रातरेव भक्षित-
यानित्याह । पुनश्चेति । कुल्य वभक्षणशुनरेभिप्रायमाह । तदिति ।
अनुपाननिषेधशुनैकानुपर्ययमाह । सस्येति । सर्वाभक्षणस्य निरङ्कुश-
त्पानावै कथितमाह । तस्मादिति ॥

तस्मादर्धवादे चेत्पन्नरमाह । अवाधादेति । सामान्यशास्त्रविरो-
धात् न कल्याणे विद्येत्प्रविधिरित्युक्तं, अधुना सामान्यशास्त्रं दर्शयन्
अयं पीतवति । एवञ्चेति । कल्यावत्यावा भक्षाभक्ष्यभेदे भतीति
वाच्यम् ॥

अपि च आपदि ॥ ३० ॥

अपि च आपदि सर्वाभयमपि अर्चते विदुषोऽविदुष-
वाविज्ञेयेषु ।

‘जीवितान्मथमापन्नी योऽन्वमन्ति यतस्ततः ।

‘लिप्यते न स पपेम पशुपत्निवाधना’ ॥ इति ।

तथा ‘मद्यं नित्यं ब्राह्मणः सुरापस्य ब्राह्मणस्त्रीणामभिषेकः
सुरापस्य सुराणः कृतयो भवन्त्यभयमभयणात्’ इति च
अर्च्यते वर्जनमनन्दस्य ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्चानन्दस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः
कठानां संहितायां त्रयते ‘तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्’ इति
सोऽपि ‘न ह वा एवंविदि’ इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति,
तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधेय इति ॥

आपदवत्सावाभयमपि अत्रानुज्ञाते श्रुतिं संवादयति । अथोति ।
श्रुतिरपि विद्वद्भिषेक्याशङ्का । अपि चेति । सुरापानमवस्थाहरे-
ऽपि च कार्यमित्याह । तथेति । ब्रह्मणो वर्जनेदिति शेषः । जीवि-
तान्मथश्चत्वा सुरापि तदन्वये पातव्येत्याशङ्का । सुरापश्चेति । संज्ञां
सुरासिद्धिं शेषः । उन्मथामन्तिप्रामिति वाच्यत् । मरणात्मिकप्रायश्चित्त-
दृष्टेस्तत्प्रसङ्गेऽपि वा न पातव्येत्यर्थः । इतश्च वा कदा न पिबेत्त्याह ।
सुराण इति । तत्र चैतदभयमेति । मद्यमित्यादिश्रुतेरकाम्यत्वमाह ।
वर्जनमिति ।

श्रुतिश्रान्ताभ्यां तत्कृतश्रुतिमाह । शब्दश्चेति । तस्मान् ब्राह्मणस्य
सुरापस्य मरणात्मिकप्रायश्चित्तदर्शनादिति वाच्यत् । श्रौतमिषेयस्य
प्रतोषबोधमाह । सोऽपीति । श्रुतिश्रुतिविद्वदर्थसुराशङ्कान् यतः-
शब्द आचष्टे । तस्मादिति ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

• 'सर्वापेक्षा च' [वि० सू० ३।४।२६] इत्यत्राश्रमकर्माणां विद्या-
साधनत्वमवधारितम्, इदानीन्तु किममुमुक्षोरप्याश्रममावनि-
ष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयान्युताही निति चिन्त्यते,
तत्र 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिना-
ऽऽश्रमकर्माणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फ-
लान्तरं कामयमानस्य नित्यान्यननुष्ठेयानि, अथ तस्याप्यनुष्ठे-
यानि न तर्ह्येषां विद्यासाधनत्वं नित्यानित्यसंयोगविरोधादि-
त्यस्यां प्राप्नोति पठति आश्रममावनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्त्तव्यान्वेव
नित्यानि कर्माणि 'यावज्जीवमग्निहोत्रं कृच्छ्रं' इत्यादिना
विहितत्वात् । न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ।

सर्वापेक्षोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तं, एवं विद्यार्थलोकि-
यज्ञादीनां स्तुतिर्निवृत्त्यस्तुतिविरोधादित्याशङ्क्याह । विहितत्वाच्चेति ।
अवहितेन सर्वव्यमाह । सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्त्तव्यधिकृत्य
विहितत्वाद्भिन्नमुक्तविनियोगायोगाच्च संशयमाह । इदानीन्विति ।
तत्राग्निहोत्रादीनामुभयवात्सलोक्त्या सतत्त्वपुनरुपेक्षेतालोक्त्याविद्यो-
पादोपवर्त्तमानां प्रादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे विद्याहेतुलोकेः स्तुतित्वात्
विविदिषवाक्यस्य विविक्षितार्थत्वादिति, सिद्धान्ते योगपृथक्कथायाः
कर्मसाधनत्वसम्भवात् तत्विहितत्वमिमेत्य पूर्वपक्षमाह । तथेति ।
यावज्जीवमग्नेरनुष्ठेयमपि तान्यनुष्ठेयानीत्याशङ्क्याह । अथेति ।
विविदिषः कुतेर्विद्यासंयोगेऽपि तेषामवस्थाभावीत्याशङ्क्याह । नित्येति ।
यावज्जीवकत्वाभावात् विद्याकामनायाः काव्यतया कर्मसाधनावश्यकत्वं
नित्यतया यावज्जीवकत्वमित्येकत्वेनावश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे ज्ञाता-
मनो विद्योपासकलोकिः स्तुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य आकरोति ।
अस्मानिति नित्यतया विहितानां विद्यार्थतया विधानं गौरवाद-

अथ यदुक्तं नैव सति विद्यासाधनत्वमेवां स्थादित्यत एतत्
पठति ।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारौचित्यं चैतानि स्युः विहितत्वादेव 'तमेतं वे-
दानुवचनेन' ब्राह्मणा 'विविदिषन्ति' इत्यादिना । तदुक्तं
'सर्वापेक्षा च त्वच्चादिश्रुतेरप्यवत्' इति [वि० सू० ३१।४।२६] । न
चेदं विद्यासहकारित्ववचनमात्रमकर्मणां प्रयोज्यादिवत् विद्या-
फलविषयं मन्तव्यं अविधिलक्षणात्वाद्विद्यायाः असाध्यत्वाच्च
विद्याफलस्य । विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादिस्वर्ग-
फलसिद्धान्तियथा सहकारिसाधनान्तरमाकाङ्क्षते नैवं विद्या ।
तथा चोक्तं 'अतएव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा' इति [वि० सू० ३१।४।२६] ।
तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचो युक्तिः । न

युक्तमित्याशङ्का । न हीति । उक्तमनूद्योत्तरत्वेन सत्यमवधारयति ।
अथेत्यादिना ।

नित्यत्वेऽपि विद्यासमुक्तत्वमस्मिन्नोपादीनां विधिवशादेव व्यभिचि-
त्याचष्टे । विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र श्रुते कुतो विद्यासमुक्त-
तया । तदुक्तमिति । सहकारित्वोक्ता फलं प्रत्येवोपकारित्वमावाद्या-
भीष्टं कर्मणामित्याशङ्का । न चेति । शास्त्रीयमन्त्रव्यतिरेकसिद्धं योप-
कारकत्वं न चार्थोपनिबन्धनता । असाध्यत्वादिति । अविधिलक्षणत्व-
व्यतिरेकोदाहरणेन प्रपञ्चयति । विधीति । अङ्गमात्रस्य व्यापकत्वाच्च
पूर्वकर्तादिभेदाङ्ककत्वात् विहितं दर्शपूर्णमासादि प्रयोज्यादिभि-
र्वाङ्गमात्रहीनैरङ्गैरुच्यते नाविधित्वा विद्येत्यर्थः, तथापि कथमसाध्य-
फलत्वेन विद्यायां समर्थतामन्वयराहित्यं तदुक्तं । तथा चेति । कथं तपि
सहकारित्ववचनं तदा । तथादिति । अथ पुनरेतत् पठति गर्हणीति
न च सर्वत्र सत्यत्वे विद्या साधनत्वं व्यभिचरेत् रत्नमित्रेण च

यास्य विद्याविशेषसंयोगविरोध आशङ्क्यः, कर्मभेदेऽपि संयोग-
भेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाच्यकल्पितो न
तस्य विद्याप्रकृत्यः, अनित्यस्वपरः संयोगः, 'तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिवाच्यकल्पितः, तस्य विद्याप्र-
कृत्यं यथा एकस्यापि खादिरस्य नित्येन संयोगेन क्रत्वर्थता
अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थता च तद्वत् ॥

सर्वथापि त एवमयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथाप्याश्रमधर्मत्वपक्षे विद्यासृष्टकारित्वपक्षे च त एवा-
ग्निहोत्रादयी धर्मा अनुष्ठेयाः, त एवेत्यवधारयन्वाचार्यः किं
निवर्तयति, कर्मभेदाशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिना-

कारित्वोक्तिरित्यर्थः । परोक्षसृष्टाव्य प्रत्याह । न चेति । संयोगभेदं
विषयवति । नित्यो हीति । तत्त्वबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव सम्बन्धविधिः
संयोगभेदः सत्त्वाश्रयधर्मात्प्रतिबद्धमित्यर्थः । एकस्य त्वमयत्वे संयोगपृथक्-
त्वमित्यत्रैतद्विनिर्दिष्टमित्यादाहरणेन दर्शयति । यथेति । वैल्यो वा खा-
दिरो वा वाचाशो वा इत्येको नित्यः संयोगस्तेन क्रत्वर्थस्य खादिरत्वस्य
खादिरं वीर्यकामहेत्यपरः संयोगोऽनित्यस्तेन पुरुषार्थतेत्येकस्य खादिर-
त्वस्योभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वं हेतुस्तथा कर्मसंभेदेऽपि संयोगभेदा-
श्रयधर्मावित्यर्थः ।

ननु प्रकरणात्परस्परस्यो नित्यकर्मस्यो भिन्नान्येव कर्माणि विवि-
दिषावाक्ये विद्यासंयुक्तत्वा विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात् तत्कथं
तस्योभयत्वं तत्तावत् । सर्वथेति । प्रतिष्ठां व्याचष्टे । सर्वथापीति ।
एवकारणात्कर्मां बहुधा दर्शयति । न एवेतीति । भेदयद्भानिर्दिष्टं व्यति-
रेकवद्व्यक्तेन सादृशवति । यथेति । कुण्डपायिनाश्रयनगताग्निहोत्रस्य
प्रकरणभेदात्प्रतिष्ठाग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्ववत् विविदिषन्तीति विद्यासं-

मयमे 'मरुतमग्निहोत्रं जुहुति' इत्यत्र विद्यामग्निहोत्रात्
कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः । कुतः
उभयविज्ञात् श्रुतिविज्ञात् श्रुतिसिद्धात् । श्रुतिविज्ञं तावत्
'तमेतं वेदानुवर्तनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति सिद्धवदुत्प-
न्नकृपास्येव यथादीनि विविदिषायां विनिर्मुक्ते न जुहुति
इत्यादिवदपूर्वमेवैषां रूपसुत्पादयतीति । श्रुतिसिद्धमपि
'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः' इति विज्ञातक-
र्मस्थताकमेव कर्म विद्योत्पत्तिर्धर्मं दर्शयति । यस्यैते घटाच-
त्पादिवत्संस्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्बैदिकेषु कर्मसु
तत्संस्कृतस्य विद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रुतौ भवति, तस्यात् सा-
भिदमभेदावधारणम् ॥

युक्ततया विदितानामपि कर्ष्यसां प्रकरणाभेदादेव कर्ष्यान्तरवद्भावां
दृष्टान्ते जुहुतीति होमविधिवन्तेषां वाक्यवाक्यस्य बाहुपादेने न विवेक-
त्वादग्निहोत्रवदस्य वाक्यातपारतन्त्र्यादाक्यातस्य च जुहुतिः सविदि-
तरूपवत्त्वार्थं इत्यादिप्रवृत्तयेऽपि कर्ष्यान्तरविषयत्वमेवेति युक्तम् । विवि-
दिषाद्यामेव विधिवन्त्यादिबुद्धानामेव यथादीनां यथादिबद्धैरुदादात्
विद्यासंयोगमात्रं विधीयते तेवास्ति न कर्ष्यान्तरत्वम् । अङ्गमेवार्थं
प्रत्यक्षेण हेतुमगमार्थं स्फोरयति । कुत इत्यादिना । प्रविद्धमर्थं
संस्कारप्रसिद्धिरपि तेषां चिन्तनमनिरासेन ज्ञानोत्पत्तानुपकारकत्वा-
नदमनी कर्ष्याभेदं रूपयतीत्याह । असेति । कर्ष्याभेदादयः कर्ष्यधर्म-
वारिणीसंयोगाः चतुर्दश, यज्ञ सहायकाः, यज्ञ होमसंकाः, यज्ञ
हविःसंकाः, यज्ञ वाक्यसंकाः, यमयज्ञ संदिग्धाभयन, प्रायश्चित्तं, यमः,
उत्तमकर्म, देविकं, भयानककर्म, अस्मिन्मन्त्रेण, आह्वानीयतेति शेषा-
वन्तारिचक्षणाः । कर्ष्याभेदावधारणेऽपि विधीयाह । इत्यादिना ॥

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

• सङ्कारित्वस्यैवेतेदुपोहसकं निवृत्तदर्शनं अनभिभवञ्च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः 'एष ब्रह्मा न भवति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते' इत्यादिना, तस्याद्यन्तादीनामवमकर्माणि च भवन्ति विद्यासङ्कारोणि चेति स्थितम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्द्रष्टानाञ्चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामन्तराखवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति किं वा नास्तीति समये नास्तीति तावत् प्राप्तं, आश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणात् आश्रमकर्मासम्भवाच्चैतेषामित्येवं प्राप्ते

निश्चयानि कर्माणि सन्तः पुनश्चोपावाप्तिफलान्ति ज्ञानकामेनावुचितानि ज्ञानार्थानीत्युक्तम् । रदानो ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मणां क्षेत्रतन्त्रकरणेन विद्योदये हेतुतेजस्य निवृत्त्याह । अनभिभवश्चेति । क्लेशतात्पर्योक्तिपूर्वकवचनार्थं कथयति । सङ्कारित्वस्येति । समग्रविध्वंशोपनिषदुपलक्षयति । तस्यादिति ॥

आश्रमकर्मणां विद्योपादये सत्त्वमाश्रमकर्मणां नैवमिति ज्ञानं प्रत्याह । कथमेति । अनाश्रमिणो विधुरादीन् विवरीकृत्य तेषां कर्मत्वप्रतिहेर्निष्पन्नप्रतिहेष संशयनाह । विधुरेति । अज्ञानाश्रमकर्मणां सत्त्वविद्याहेतुत्वोक्ता पादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे ज्ञाना विधुरकर्मणां विद्याहेतुत्वादिभिः तथैवाश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वादिभिः । विज्ञाने त्वान्वितस्य ज्ञानवत्त्वान्वितार्थं तद्विद्विरिति ज्ञानाः संशयसंग्रहपूर्वपक्षनाह । नास्तीत्यादिना । विविदितावाक्ये ब्रह्मादिषु प्रत्येकं करण-

इत्याह, यन्मारा यानि तु, यन्मारायिमेवास्मदस्मिन् परोमानोऽपि
विद्यायामधिक्रियते, कुतः तदुच्यते, ऐक्यवत्त्वदीयवतीनामेव
पूतानामपि ब्रह्मविद्यास्तुतस्तुतः ।

अपि च अर्चते ॥ ३७ ॥

सम्पत्तेप्रवतीनाम् ब्रह्मचर्यादिवीमादयनपेक्षितायमकर्मका
मपि महायोगीन् अर्चते इति शब्दे । ननु विद्वन्मिदं द्युति
द्युतिदर्शनमुपपन्नं का नु पलु प्राप्तिरिति याः निधीयते ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि विबुरादीनामविबुधैः पुत्रपमात्रसम्बन्धिभिर्ज

विभक्तिभूतेरायमकर्मणां भावेऽपि सर्वथाप्रपञ्चोक्तं दनादीनां कथयान्
विबुरादीनामपि विद्याधिकारः कर्तव्यत्वात् केवलसर्वं कर्तव्यं विद्या-
साधनत्वे ब्रह्मचर्यकर्मणां वैषम्यादनाप्रतिष्ठापनधिकारो विद्यासाध-
नाह । आश्रयेति । यन्मारायमकर्मणां न विद्या ईदृशेति दूष्यवत्त्वमूढ
विद्याप्यति । यवमिति । प्रतिष्ठां व्याकरोति । यन्मारायमेवेति ।
तदुच्येदिति व्याचष्टे । ऐक्येति ।

चौवीं इति विद्या कर्तव्यमपि दर्शयति । अर्चते । द्युतिद्युतिभ्यां
विद्वे विद्याभ्येऽनन्तरस्य निरवच्छेदोक्त्याह । नमिति । यन्मारायमकर्मणा
इति कर्मणो ऐक्यादीनां विद्यावत्त्वान् सर्वोपायाहुः । कर्मणो विद्येऽपि
न विद्यादीरनिवृत्तत्वात् निवृत्तत्वात् ब्रह्मचर्यकर्म । आश्रयधर्मा-
भावेऽपि सर्वधर्मविद्येऽनन्तरस्य विद्यादीरनीति कर्मणो यन्मारायमे
वेति ।

अविबुधैरेवायमविबुधैरिति व्याहृतं । यन्मारायम इत्यादिनाम्

पोषकसदेवताराजन्यादिभिर्धर्मविधेयैरनुकूलो विद्यायाः सम्भवति । तस्या न श्रुतिः—

‘अप्येनैव तु संसिध्येद्वाह्यायो नात्र संशयः ।

कुम्भोदन्यत्र वा कुम्भोन्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

इत्यस्यवादान्मकर्मणोऽपि जपेऽधिकारं दर्शयति ।* जन्मा-
न्तरानुष्ठितैरपि चान्मकर्मभिः सम्भवत्येव विद्याया अनुग्रहः ।
तथाच सतिः—

‘अनेकजन्ममिदृशतो याति पराङ्मति’ ।

इति जगन्मान्तरसंस्थितानपि संस्कारविशेषानुग्रहीतृन् विद्याया
दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थार्थ-
मधिकरोति श्रवणादिषु, तस्यादिधुरादीनामप्यधिकारो न
विद्यमानः ।

कारोऽप्योक्तव्याहृत् । तथा चेति । भैलो मिले भवः सर्वभूताहिसको
दद्यादमित्यर्थः । किञ्च नैयोनिककृतेषु कर्मस्वानन्दस्योदितत्वा-
नित्यतयाद्ये नैयोनिककर्माभावेऽप्यासुष्टिकैरेव कर्मभिर्विद्या भविष्यतीति
अन्यथा व्याख्यानमाह । जगन्नामरेति । जगन्नामरे सञ्चितकर्मण्य-
विद्यासुप्ताकृते मानमाह । तथा चेति । अनेकेषु जगन्नु सञ्चित-
भेदकारैः विदुः स्वप्नशोषरपाकवानित्यर्थः । यथाऽप्यनु जगन्वधीत-
वेदो चर्माजिज्ञासाधिकारो, तथैकमेव जगन्वाचकधर्ममादि-
पिविद्विषो विद्याधिकारो ज्ञादिस्वायद्वाह । इत्यर्थेति । अविद्यानि-
वृत्तेर्दृष्टकस्यात् श्रवमायेशाभावात् विद्यतकनिषेधस्याभावमालेपे तत्
तदवस्था प्रवृत्तिरित्यर्थः । अतिप्रवृत्तिः सविद्वन्मध्यपञ्चरति । तस्या-
दिति ॥

अतस्त्वितरङ्गगो विज्ञात् ॥ ३९ ॥

अतस्त्वितरङ्गवर्तित्यादितरङ्गमवर्तितं व्याख्ये विज्ञात् ॥
धनं श्रुतिश्रुतिसंहव्यात् श्रुतिलिङ्गात् 'तमेति' ब्रह्मवि-
पुण्यकृत् तैजसश्च' इति । अनाद्यमी न तिष्ठेति दिनमेकमपि
दिनः । सम्बन्धरमनाद्यमी स्थित्वा कश्चमेकश्चेत्' इति च
श्रुतिलिङ्गात् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् द्रु-
पाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

सम्बद्धं रेतस आश्रमाः इति स्थापितम्, तांस्तु प्राप्तस्य
कथञ्चित्ततः प्रवृत्तिरस्ति नास्ति वेति संशयः, पूर्वधर्मस्वरूपा-
नचिकीर्षया रागादिवशेन वा प्रवृत्तोऽपि स्थात् विशेषाभावा-

वर्चोपाधानुबन्धधर्माभावादि विद्योत्पद्यते वेदादित्येव धर्मकमि-
त्याशङ्क्य । अतस्त्विति । विद्यायश्चिरादपि ज्ञानहेतुत्वमाश्रित्य-
नाश्रयित्वोर्विषेवात्तं वैशर्षादिति मत्वा व्याप्यते । कत इति । काशमीव
परादिचरेषु विद्याहेतुत्वं व्याप्यत्वम् । आश्रयित्वस्य व्याप्यत्वे श्रुति-
श्रुतत्वमुद्गीतत्वं हेतुत्वम् । श्रुतीति । श्रुतौ पुण्यकृत्त्वविशेषकविज्ञा-
त् अनाद्यमित्वमित्याह । श्रुतीति । तेन ज्ञानकारणं ब्रह्मविदेति ग-
च्छति ब्रह्म प्राप्नोति, यं यं पुण्यं कारयन्ते कर्म करोतीति दृष्टान्त-
व्यते । तेन हि परमात्मव्याप्यत्वेन वर्तते इति तैजसकस्य पुण्यकृत्त्ववि-
पुण्यकृत्त्वमित्यं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् शेषं विद्वन्निर्वाणः । आश्रयित्वस्य
अवले व्याप्यमपि विपुलमुद्गीतवति । अनाद्यमीति ।

अनाद्यमित्वं कस्यापि विद्याहेतुत्वेदादुच्यते, तस्य पूर्वोक्तमप्राप्त-
धीपूर्वकं प्रवृत्तकस्य कर्म किञ्च साधनित्वं ब्रह्माह । तद्भूतमिति । इहा-

दित्वेवं प्राप्ते चक्षते । तद्वत्तस्य तु प्रतिपन्नोर्द्धरेतोभावस्य
न कश्चिद्व्यवहारो न ततः प्रच्युतिः स्यात्, कुतः, नियमा-
तद् पाभावेभ्यः । तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले वसा-
दयन्निति अरस्यमित्यादिति पदन्ततो न पुनरेत्यादित्युपनिष-
दिति—

‘आचार्येणाभ्यनुज्ञातचतुर्थ्यामेकमात्रम् ।

. आचमोक्षात् शरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि’ ॥

इति चैवंजातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा
च ‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’ इति
चैवमादीन्यारोहकृपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते नैवं प्रत्यवरोह-
कृपाणि, न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते । यन्तु पूर्वधर्मस्व-
नुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति, तदसत्, ‘अथान् स्वधर्मो

तस्य कर्तव्यविपक्षत् किं विद्याहेतुर्न वेति रुचयः सिद्धवत्तत्त्व तद्वत्तमाह ।

तांस्मिति । कश्चिद्वागादुक्तेकादित्यर्थः । सा मानवतो न वेति विम-

र्शयि । अतरेतसां बुद्धिपूर्वप्रच्युतनां कर्म यथोक्तविद्याहेतुर्नैत्युक्त्वा

पादादिककृतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्तान्वयित्वार्थ आचमिदिः, सिद्धान्ते प्र-

तरप्रासाधिकत्वात् तस्य द्विरिति लोकात् पूर्वपक्षयति । पूर्वमिति । पूर्वा-

न्मोक्षमासादिधर्मः सुखेन यथोऽनुष्ठेयमिति तद्विधीयः । र गदेव-

वयेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रासाधिकः स्यात्, तथा चानात्रमि कर्म नि-

न्दितमपि तथा विद्यासाधनसङ्गं, तथा प्रत्यवरोहस्यापि कर्म विद्याहेत-

राश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्तद्वरोहोऽवरोहव्यवहारत्वात् तद्वरोहवदित्यवरोहस्य

प्रासाधिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवगृह्य व्यकरोति । एवमिति ।

उत्तराश्रयं प्राप्तस्य पूर्वान्वयप्राप्तिरप्रम. णिकीत्यत्र प्रत्यर्थं हेतुमय-

माह । कुत इति । तस्य नियमं व्यावहे । तथा हेतुत । अरस्यमित्ये-

कानोपस्थापितमूर्धरेतस्य तद्विद्यात् गच्छेदिति, पदं शास्त्रमार्गसतस्तस्यात्

अरस्यस्य पुनरित्यात् पुनर्गति को न प्रत्यवरोहोदित्युपनिषद्दृष्टमि-

अवकीर्णपशुः तद्वदधानस्याप्राप्तज्ञातत्वादिति तदपि न
नैष्ठिकस्य भवितुमर्हति । किं कारणम्,

‘आकूटो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रपद्यते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स ब्राह्मणः’ ॥

इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्यारण्यात्, छिन्नगिरस इव प्रतिक्रियासु-
पपत्तेः । उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्यारण्याभावादुपपद्यते
तत् प्रायश्चित्तं ॥

विद्याहेतरित्युक्त्वा पादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे प्रकाटीनामूर्ध्वरैतवानात्य-
न्निष्ठादधःपतात् पुनर्वांसिद्धिः, सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तेन
पतनसमाधानात् तत्त्वद्विरलुपेत्वं पूर्वपक्षसूत्रमवगत्यैव योजयति ।
उच्यते इति । तदेव पठाध्याने निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति । अत्र-
कीर्णोक्तिः । ब्रह्मचार्यवकीर्णोक्त्यस्य पशुहोमार्थसाधनं कर्तव्यं, किं वा
कीर्णोक्तेरिति वाच्यम् तत्कर्मैति सन्देहे पूर्वोपधिरूपे यदाहवनीये उच्यते
तेन सूत्रोऽस्माभिरुक्तः प्रोक्तो भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादाहव-
नीये तावदुपपन्नपशुहोमः कार्या इति प्रापञ्च ज्ञातपुत्रोऽस्मीनादधीतेति
कतदारण्यकस्याध्यायविधानादुपपन्नकारणे दाराभावादाधानस्याप्राप्त-
काकत्वात् आहवनीयाभावात् कौत्सिकान्निष्ठ उपपन्नपशुहोम इति रा-
ह्यन्ते, ब्रह्मचारी ब्रह्माऽवकीर्णो संव तस्य भावो ज्ञात् ततोऽप्या-
धानमिच्छाधिक्यवद्वा निराकर्तृमतिदेशाधिकरणसर्वकीर्णपशुचेति ।
वचोपपन्नकारणे कौत्सिकान्नो होमसचारीकर्णपशुश्च तत्रैव होतव्यः ।
साधनस्य वकीरपरिपशुचेत्तरकाकतया पूर्वप्रत्यभावादितरस्याच पर-
परिपशुत्वात्वा भावोत्पत्त्यनयाऽऽज्ञाने धानाभावादित्यर्थः । यद-
धिकारवचने निर्णीतमधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य भवितु-
मर्हतीति शङ्क्यः । अत्र पूर्वकं हेतुमाह । किमिच्छादिना । किं वि-
षयं तर्हि प्रायश्चित्तवचनं ब्रह्मचारिण्यविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तद-
कीर्णत्वं ज्ञात्वा । उच्यते । तादृमित्यप्रतिसमाधेयलोक्तिः ॥

उपपर्वमपि त्वेके भावमयनवत्तदुक्तं ॥ ४२ ॥

अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्वन्ते यथेष्टिकस्य पुत्रदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विधीयते न तस्यापातकं भवति 'गुह्यतत्त्वादिषु महापातकेष्वपरिणमनात् । तस्यादुपकुर्वीत्यर्थेष्टिकस्यापि 'प्रायश्चित्तभावनमिच्छन्ति ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णत्वाविशेषाच्च भयमवत्, यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कारश्चैवमिति । ये हि प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्ति न तेषां मूलमुपपद्यते, ये तु भावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचर्यवकीर्णत्वेतदविशेषश्चर्यं मूलम् । तस्याङ्गावो वृक्ततरः । तदुक्तं प्रमाद्यनक्षत्रे, 'समा विप्रतिपत्तिः स्यात् शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात्' इति । प्रायश्चित्ताभाव-

विज्ञानमिति । उपपर्वमिति । उपपर्वं पूर्वं कालं पश्यन्तं तदुपपर्वमिति व्याकरोति । अपि निति प्रायश्चित्ताभावं व्याप्तिवित्तुमर्हति प्रमुक्तम् । यवकारार्थमाह । नेति । नेष्टिकस्य लोपलोपशान्तकमेऽपि प्रायश्चित्तमेवेति विज्ञातवित्त्वायद्युक्तं उपपातकस्याभावप्रायश्चित्तं न्यादिति कृत्यावयवं व्याकुर्वन्माह । तस्यादिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तवदभार्य-
 यचरति । अयनवदिति । प्रायश्चित्तं न ब्रह्मचरीति भवत्वात् यत्र तद्भावनरीरिक्तमाह । ये चोति । प्रायश्चित्तं नास्तीति अरथा-
 भावात् न ब्रह्मचरीति इत्यभावावकाशकारणादित्यर्थः । प्रायश्चित्ता-
 नूपि तस्या नृणां उपपत्तिरित्याह । ये निति । मधुमांसाशनीति
 अरथात् प्रायश्चित्तनिषेधार्थमन्यदुक्तं तदर्थमुक्तिरित्याह । अदि-
 तोये वराहकृत्या प्रायश्चित्तस्य वाच्यमन्यत्रेति न्याह । तस्यादिति ।
 यावदुक्तं प्रायश्चित्तस्य प्रायश्चित्तनिषेधार्थमन्यदुक्तं तदर्थमुक्ति-

सूर्यस्योत्पत्तिरिति ब्रह्मगौरवोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यं ।
 एवं भिन्नवैश्वानरस्योरपि वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं हादश-
 प्रायश्चित्ताभावोदिरिति भावः । उक्तं च यववराहपञ्चरत्नस्यमिति
 भावः । तदुक्तमिति । यववराहपञ्चरात्री उपानकावित्त्वम् यववराह-
 पञ्चरात्री प्रियङ्गुलक्ष्ययजुनिपङ्को वा दोषं नूकनूकरपङ्को वेति वन्दे हे
 पूर्वपक्षमाह । इमेति । केचिदोर्षं नूके यवयदं प्रयुज्यते, प्रियङ्गु-
 चापरे, वराहयदं नूकरे केचिदाहुः, लक्ष्ययजुनौ चाप्ये, तेन
 प्रयोगस्याप्यात्तु वना दृष्ट्या किञ्चित्त्वेन प्रतिपत्तिः स्थादित्यर्थः । सिद्धान्त-
 माह । य एतस्या वेति । वायदः पञ्चव्याहृत्यर्थः ॥ या शास्त्रमूला धोः
 सेव पाप्मा शास्त्रनिमित्तत्वात् तद्वर्णादिपानस्य, शास्त्रस्य वदा य
 एतः शोधयतो यथावन्नि शयते कोटमानास्तिष्ठन्नि वराहं वायो-
 नधावन्ति इति च यववराहयदयोर्दोषं नूकनूकरविषयत्वं, तस्यात्
 धोवाप्याभावात् त्रिकल्पाविशेषो यः शास्त्रमूला प्रसिद्धिः सेव पाप्मेति
 प्रथमेऽध्याये सिद्धं, तथात्वापि शास्त्रमूलत्वात् प्रायश्चित्ताभावविशे-
 स्तत्त्वम् नूकमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं न पश्चात् इति श्रूतेः, तर्हि का
 गतिस्तस्माह । प्रायश्चित्तेति । एवं सति यः पाप्मन्सुत्या प्रायश्चित्तवत्त्वे
 निहिते तृतीयार्थः । यदि कर्वाहृषैरिक्तस्य ब्रह्मचर्यं नूक्येत तदा न
 प्रायश्चित्तं कल्पते, तेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचर्ये व्रतवता भाव्यमिति तद्वि-
 ययस्य व्रतस्याप्रसादेन यदा कार्यताकृतं गौरवस्यत्वादवितं प्रायश्चित्ता-
 भावकारणमित्यर्थः । नैष्ठिके हि दधितस्यावमितरयोरतिदधति ।
 यवमिति । विद्येयतोऽपि प्रायश्चित्तविशेषयोरपि प्राजादिके व्रतयोपे-
 प्रायश्चित्तमित्याह । वानप्रस्थ इति । दीक्षाभेदे व्रतयोपे प्रजादतो
 ब्रह्मचर्यमङ्गे कृच्छ्रं चरित्वा नकाकृतं वक्तव्यकारं देयं वर्तयेदिति
 वक्तव्यः । कृच्छ्रं विधिनादि । हादयेति । दिनत्रयमेकवारोऽयं
 दिनत्रयं रात्रिभोजनं, दिनत्रयमवाचितं, दिनत्रयमुपवासकारणमित्येवं-
 रूपमित्यर्थः । पारिव्राजकेऽपि प्रजादतो व्रतयोपे दृष्टे कृच्छ्रावृत्तान-
 मित्याह । भिक्षुरिति । योयस्य यथाहृत्वात् तद्विहितविनाशस्य यथा-
 नस्य वर्तयेदित्याह । श्रूयते ।

राचक्षरित्वा महाकथं वर्णयेत्, भिक्षुर्वागप्रत्ययत् सोमद्विषयं
स्वशास्त्रसंस्कारोत्पत्तेर्विमादिप्रायश्चित्तकारणमुत्तमम् ॥

वहिसूभयवापि चतुराचाराच्च ॥ ४३ ॥

यद्युर्ध्वं रेतसां स्त्रान्त्रमेव; प्रप्यवनं महापातकं, यदि वीप-
पातकमुभयवापि शिष्टैस्तै रधिः कर्तव्याः ।

‘आकूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रप्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत् स आकूढः’ ॥ इति

“सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमित्तमन्युतम् ।

पुनः स मूर्खो भवति यत्किपावन एव च ॥

मनोवाकायजान् दोषान् ज्ञानोत्साहं प्रमादजान् ।

सर्वान् दहति योगाम्निस्तू स राशिभिवानघः ॥

उपपातेषु सर्वेषु पातकेषु मङ्गलं च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्म ध्यानं समाचरेत् ॥

नित्यमेव तु कुर्वीत प्राच्याद्यामांस्तु षोडश ।

यपि भूषणं भासात् पुनन्यहरहः कथाः ॥”

रत्नादिपरिद्राजकविषयं शास्त्रम् । तेनाभिहितः संस्कारो ध्यानादिः

य च कर्तव्यो भिक्षुश्चेत्याह । अथास्तेति । अर्जुं रेतसां प्रमादश्चत-

ब्रह्मपदार्थां कृतप्रायश्चित्तानां अधिकारोऽस्ति विद्यावाचिति भावः ॥

कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टाव्यवहार्यत्वमाह । वहिष्कृतिः ।

कृतप्रायश्चित्तैः सङ्गं शिष्टाचाररूपं कर्म विवक्ष्यत् किं विद्याङ्गं किं वा

नेति सङ्गमे प्रायुक्तप्रायश्चित्तरेव तेषां व्यवहार्यताविज्ञेयत्वमिति आमे

विज्ञात्वमाह । वदीति । प्रतिपार्थसङ्गा चेद्वचनं व्याकरोति । आ-

कूढ इत्यादिना । दुश्चरिताचरणजनमेवो लोकद्वेषेऽपि कर्तुं रक्षद्विषा-

दधाति, तत्र प्रायश्चित्तेन लोकद्वेषेऽपि कस्यपिदुष्टिरपनीयतीत्यस-

चित्तु पारकीर्तिकायुष्टिरपान्वितो रक्षिकायुष्टिरुपपत्तेः । कर्तुं हि

‘आकूटयतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःकृतं ।

उद्वहं क्षमिदृष्टञ्च स्पृष्टा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥ इति ।

सैवमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञा-
ध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गेष्पासनेषु सुश्रूयः किन्तानि यजमानकर्माणि आहो-
स्विदृत्तिकर्माणि, किन्तावत् प्राप्तं यजमानकर्माणीति, कुतः

‘बालज्ञाञ्च कृतज्ञाञ्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृञ्च स्त्रीहन्तृञ्च न संवदेत्’ ॥ इति ।

तद्येष्टायाश्चो नैतिकमित्यदिष्टतिलिङ्गादाचाराच्च परलोका-
शुद्धेरपनीतलेऽपि व्यववर्हार्थं वगमाच्च तैर्व्यवहाररूपाकारस्य विद्या-
हृत्यं, तदेवमुक्ताचारस्योक्तविद्यानकृत्वाभिधानात् प्रासङ्गिकी पादादि-
सङ्गतिः । पूर्वपक्षे बालज्ञानित्वादिसङ्गतिविरोधः सिद्धान्ते तदानुश्रव-
मिति भावः ॥

अन्यस्मिन् पापकारिणि तेन व्यवहारादन्यस्य त्वपकारवदन्यस्मिन्
उपास्तिकर्त्तरि तेन व्यवहारात् फललक्षणोपकारमन्ययजमानस्य दर्शयन्-
पूर्वपक्षवति । स्वामिन इति । कर्माङ्गसङ्गानुपासनानि विद्यासौपम्य-
कर्तृत्वधिया संशयमाह । अङ्गेति । शस्त्रोयाज्ञानितोपासीनां स-
तन्त्रफलानाहृत्यकर्तृकलेऽपि यजमानगामिफलत्वोक्तेरस्ति पादादिमु-
क्तितः । पूर्वपक्षे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरणस्यासिद्धिः, सिद्धान्ते प्रक-
तस्य कर्तुरस्यातक्यासस्य यजमानाधीनत्वात्कर्तृत्वमपि तदधीनमित्ये-
काधिकरणस्याविरुद्धेति सिद्धवत्कृत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह । कि-
मिति । तत् हेतुं प्रश्नकारा दर्शयति । कुत इति । फलश्रुतिमेव विश-

फलश्रुतेः । फलं हि श्रूयते 'वर्धति शास्त्रैर्वर्धयति च एतदेवं
विद्वान् दृष्टौ यद्विधं सामोपासने' इत्यादि [छा०७०] । तच्च
स्वामिनामि न्यायं तस्य साङ्गे प्रयोगे, अधिकृतत्वादधिकृताधि-
कारत्वाच्चैवजात्मेयकस्य । फलञ्च कर्तर्युपासनानां श्रूयते 'वर्ध-
त्यस्मै य उपासते' इत्यादि [छा०७०] । ननु अतिजोऽपि फलं
दृष्टं आत्मने वा यजमानाय वाऽयं कामं कामयते तमागा-
यतीति । न, तस्य वाचनिकत्वात् । तस्मात् स्वामिभ एव
फलवत्पुपासनेऽपि कर्तृत्वमित्यात्रेय आशङ्क्यो मन्यते ॥

आत्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥४५॥

नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति, अतिक्कर्माण्येतानि

दयति । फलं हीति । श्रुतमपि फलश्रुतिगतं किञ्च साक्षात् ।
तच्चेति । तत्तु हेतुः । तस्येति । उद्गीथद्युपासकविधीनां प्राप्नोद्देशन-
त्वात्कृत्वधिकारिण एव प्राप्तेस्तस्यैवोद्देशनयोगात् तदानीतोपासकीनां
गोदोहनवदधिकृताधिकारित्वात्कृत्वधिकारिण एव गोदोहनफलवतः
विद्याफलैव शङ्कतिरित्यह । अधिकृतेति । तत्रापि कथम् उपासकीनां
याजमानत्व तदाह । फलश्चेति । फलकर्तृत्वे फलितत्वमपि याजमानस्य न
स्य तु कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरणत्वादित्यत्रः । याजमाननामि फलवि-
शेषमिषाचरं यद्वृत्ते । नन्वेति । उद्गीर्णतो याजमानफलं यचनात्
कथिदपवादः स्यादित्यह । न, तस्येति । वाचनिकापवादभावे तद्व्यग-
म्यतिरिक्तुपसंहरति । तस्मादिति ।

अङ्गीयासकीनां याजमानत्वात् न सतन्त्रफलतेति प्राप्ते विद्वानयति ।
यातिव्यति । तत्र प्रतिष्ठां विभजते । नैतदिति । अन्यकर्तृकत्वे

सुरित्यौल्लोमिराचार्यो मन्वते, किं कारणं, तस्यै हि साक्षाद्य
कर्मणे ऋत्विक् परिशीयने, तत्प्रयोगान्तःपातीनि षोड्डी-
याद्युपासनानि अधिष्ठताधिकारत्वात् । तस्माद्दोहनादि-
कर्मनियमवदेव ऋत्विग्भिर्निर्वर्तेरन् । तथा च 'तं व वक्तो
दान्भ्यो विदाश्चकार स व नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव' इत्यु-
द्गातकर्तृकतां विज्ञानस्य दर्शयति । यत्तुक्तं कर्त्ताश्रयं फलं
श्रूयत इति, नैष दोषः, परार्थत्वादृत्विज्ञोऽन्यत्र वचनात्
फलसम्बन्धानुपपत्तेः ॥

श्रुतेश्च ॥४६॥

'यां वै काश्चन यज्ञे ऋत्विज आग्निषमाश्रमत इति यज-
मानायैव तामाशासत इति श्रुत्वाचेति' तस्मादु हेवंविदुद्गाता
ब्रूयात् कं ते काममागायानि' इति [छा०७०] चर्त्विर्कृतकस्य

कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते । किं कारणमिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह ।
तस्यै चेति । ऋत्विजो यजमानेन स्वर्गाग्निने फलाय क्रीतत्वाद्भानुपपत्ति-
रित्यर्थः । स्वाङ्गकर्त्तार्यं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीतत्वात् कथमुपास्ती-
नाऽऽत्विक्कर्त्तव्यं तस्माह । तदिति । अङ्गोपास्तीनामधिष्ठताधिकारित्वे
फलितमाह । तस्मादिति । तादाऽऽत्विर्कृतत्वे श्रौतं लिङ्गमाह । तथा-
चेति । तत्तुड्डीयाष्यं प्रणवं प्राणादिहृदिविशिष्टं वक्तो नामतो दस्यस्या-
पसं दास्यो विदाश्चकार विदितवान्, विदित्वा च नैमिषीयाणां सवि-
याणामुद्गाताऽऽसीदित्यर्थः । पूर्वपक्षबीजमनुवदति । यन्निवति । उक्त-
मन्तो वाकमानत्येऽपि फलस्य वचनादपवादो यस्य नैव तत्त्वोक्तमस्ति-
रित्युक्तमित्याह । नेत्यादिना ॥

इतश्चोपास्तीनाम् ऋत्विर्कृतत्वं यजमानफलमागमिव चेत्त ए । श्रुते-
चेति । उक्तमन्तः श्रुतिविज्ञैश्च विदुमर्चसुपसंहरति । तस्मादिति ।

विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति, तस्मादङ्गोपासनाना-
मृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्या-
दिवत् ॥४७॥

‘तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्
बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याय मुनिरमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याय
ब्राह्मणः’ इति वृहदारण्यके श्रूयते, तत्र संग्रहः मौनं विधी-
यते न वेति । न विधीयत इति तावत् प्राप्तं, बाल्येन तिष्ठा-

सिद्धिं चोपासीतानाम् मृत्विक्कर्मत्वे तद्विधिरस्यानिवसन्त्यादेन स्वनम्यकर्मत्व-
सिद्धिरिति भावः ॥

विदुरमन्त्रतोमं मन्त्राधिकारिणां भीमाधनोक्तिमदङ्गे-
मधमधीसाधनमेवं निर्विद्यं पुनरुत्तममध्यमधीसाधनं ब्रह्मकारभति । यद्
कार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाहरति । तस्मादिति । यस्यात्पूर्वे ब्रह्मणा
विदित्वाऽऽत्मनमेव एवमाभ्यो बुद्ध्याय च निष्ठावर्त्यं चरन्ति च तस्मात्
अधुनातमोऽपि ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डःऽध्ययनजा बहुबुद्धिसिद्धं न
पाण्डितः तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तद्विर्विद्य निश्चयेन तस्मा बाल्येन
‘तानवनभावेन युक्तोऽसम्भारनामिरासकपसनमेन शुद्धधीत्वेन वा
तिष्ठासेत् स्यादुपनिष्कृतं । उक्तदाहार्थं बाल्यं चेत्तादिरुवाच । अत्र-
मननान्नरं मुनिर्जनमयोको निदिध्य सनपरः स्थाकौनान् आन्यहास्य
पाण्डित्यं बालीनं च निदिध्यासनं निश्चयेन तस्मै उक्तचेत्तत्तदस्य ब्रह्मधी-
चेत्तत्तान् ब्रह्माहमित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्म अवतीत्यर्थः ।
तत्र ननु मौनं विधीयमानं मौनब्रह्म सिद्धे पारिजाते साध्यं च
ज्ञानाभ्यासे प्रयोगसिद्धेः सद्यसाह । तमेति । निरुपाधिब्रह्मज्ञानर-
हस्यसिद्धिः । अर्थसिद्धिः मौनकानुष्ठेयता-

सेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधा-
यिका विभक्तिरूपलभ्यते, तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः
प्राप्तिरिति चेत् मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्, पाण्डित्यं
निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनम् । अपि च अमौनञ्च मौनञ्च निर्वि-
द्याय ब्राह्मण इत्यत्र तावद् ब्राह्मणत्वं न विधीयते, प्रागेव
प्राप्तत्वात्, तस्मादयं ब्राह्मण इति प्रशंसावादः, तथैवायं मुनि-
रित्यपि भवितुमर्हति सम्यगननिर्देशत्वादित्येव प्राप्ते ब्रूमः,
महकार्थान्तरविधिरिति । विद्यामहकारिणां मौनस्य बाल्य-
पाण्डित्यविधिरेवाश्रयतव्यः अपूर्वत्वात् । ननु पाण्डित्य-

सिद्धिः, सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा तं हेत्यादिवाक्येषा-
दङ्गोपासनव्यवस्थित्वस्येतिवत् अथ ब्राह्मण इति विधीहीनवक्तव्येषादयं
मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना । ननु बाल्ये-
नेत्युपक्रमे विधियुक्तमौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह । बाल्येनेति । तदेवोप-
पादयति । न ह्यति । यद्यत्रापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयते बाल्यवच्च
च श्रूयते अतः श्रौतव्यत्वे सत्यत्रयथाहिध्यभावसिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौन-
वाक्यस्य का गतिरस्ति तत्याह । तस्मादिति । अनधिगतस्यानुवादायोगा-
दन्यत्र विध्यनुपक्रमे विधिरेवायमिति शङ्कते । कुत इति । पाण्डित्य-
विधानादेव मौनमपि सिद्धं तस्यैव मौनत्वादित्याह । मुनीति । मुनि-
शब्दस्य भिद्युवचनत्वेऽपि तस्यान्यत्र विधानादनुवाद एवेति मत्वा
मौनस्य अविवेकत्वे हेत्यनन्तरमाह । अपि चेति । एकवाक्यतानुरोधत्
मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्रप्तिरुदा
विधीयमानवाक्यस्यैव प्रथमा, न हि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं किन्तु
बाल्येऽनुष्ठितेऽनन्तरं जननापररण्याद्यं पाण्डित्यं कृतं स्यात्, तस्मात्तु वल्लं
प्रथमं, यदा मौनस्योक्तवाक्यस्य विध्यनन्तरमाप्तिरनुवादस्तदा बाल्य-
मात्रानुष्ठानवाक्यस्य अविवेकेन श्रूयते इति अस्मात् स्मृतिरिति मत्वाह ।
तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यातिरिक्तस्य मौनस्याविवेयत्वात् न तत् सप्त-

शब्देनैव मौनस्यावगन्तव्यमुक्तं, नैव दीपः, मुनिशब्दस्य ज्ञा-
नातिशयार्थत्वात् ननु न्यूनिरिति च व्युत्पत्तिसम्भवात् 'मुनी-
नामप्यहं व्यासः' इति च प्रयोगदर्शनात् । ननु मुनिशब्दे
उक्तमात्रमवचनोऽपि दृश्यते 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थम्' इत्यत्र । न, 'वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः' इत्यादिपु-
न्यभिचारदर्शनात्, इतराश्च मन्त्रविधानाश्च, पारिशेष्यात्
ततोक्तमात्रमोपादानं, ज्ञानप्रधानत्वादुक्तमात्रमस्य । वक्ष्या-
मिहोपाधिद्वयपेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानानिश्चयकं वि-
धीयते । यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्य-
पूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते, मुनिः स्यादिति निब-
दनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वा-

क्षोरतुल्यमिति प्राप्तं पञ्चधनं च विद्वान्माह । यदिति । अथ पूर्व-
वर्तिवृत्तिरिति वदुते । नन्विति । पण्डितशब्दस्य ज्ञानमात्रं चेत्याह मुनि-
शब्दस्य तदतिशयवशाच्चित्वात् अर्थभेदश्च पण्डितशब्दस्य न मुनिशब्दस्य
प्रादुर्भूतत्वाह । नेत्यादिना । उक्तप्रयोगभावे कथं तदर्थत्वं तत्ताह ।
मुनीनामिति । आन्येऽपि योगदर्शनात् अविद्यतत्वाभावात्तदतिशयवशाच्च
तस्य चात्माविधानेऽनुव दत्वमेवेति वदुते । नन्विति । उक्तमात्रमेव मुनि-
शब्देऽसाधारणः सधारणो वेति विकल्पोऽयं प्रस्ताह । नेति । असा-
धारणस्य त्वेकत्वानेकार्थत्वयोगात् अमुञ्च मित्राभिप्रेत्य प्रयोजकः अन्वय-
विहितमाह । इतरिति । मौनकार्पण्यत्वमुपपाद्य तद्विधमिति एवं व्या-
ज्यं प्रकृतमाह । तथा इति । वाक्यभेदप्रवृत्त्या एकमेव विधिगित्युक्त-
वतीह । नन्विति । उपरिधारणवत् मौनं वाक्यभेदेन विधेयमित्यनेन
इत्यन्तरमाह । निर्बोदनीयेत्यिति । कस्येदं मौनं विद्वान्माह इति तदा
विधीयते तत्ताह । तदत इति । विधेयवशाच्च प्रकृतिः । अथमिति ।

अथ, तदतो विद्यावतः सन्धासिनः । कथं विद्यावतः सन्धा-
सिन इत्यवगम्यते तदधिकारात् 'आत्मानं विदित्वा पुत्राद्ये-
'पणाभ्यो ज्येष्ठायाश्च भिक्षार्चयन् चरन्ति' इति । ननु कति
विद्यायाम् प्राप्नोत्येव तत्र विद्यातिशयः किं मौनविधिना
इत्यत आह । पक्षेणेति । एतदुक्तं भवति यस्मिन् पक्षे भेद-
दर्शनप्राप्त्यान् प्राप्नोति तस्मिन्नेव विधिरिति । विद्यादिवत्
यद्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजानीयके
विध्यादौ सहकारित्वेनाग्न्याधानादिकमङ्गजातं विधीयते
इवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन् विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ।
एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्यायामेव श्रुतिसिद्धे विद्यमाने कस्मात्

प्रकरणं तथेत्याह । तदिति । पक्षेणेति पदं यद्वोत्तरत्वेनावतारयति ।
नन्वेत्यादिना । अग्रेषु प्रत्यगदय वस्तु हैतु सत्त्वमविद्याभयमिति याज्ञ-
यिकिभ्यां सिद्धे तत्कारणात्कारणभावाभ्यासे स्वयम् एव पुरुषस्योन्मुखा-
दनर्थको विधिरिति चोदिते पक्षेऽप्रकरणत्वं तद्व्यवसायेऽपि भाषा-
त्कारणैवभावस्याप्युक्त्यादेरप्यस्तद्विधिरिति समाधिः । विद्यावलम्बि-
कारिविशेष प्रति विधेरानवयवमयुक्तमित्याह विद्यावत इति विद्या-
तिशययुक्ता नोच्यते किन्तु विद्योदयवत्तदुपायाभ्यासे प्रवृत्तः, तेनास्य
पक्षे कदापि भेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरवयवमिति सूत्रपदार्थं विद्वेषोति ।
एतदिति । अतस्त्रिष्वप्यस्य तद्विधायकत्वे दृष्टान्तमाह । विद्यादिव-
दिति । तदेव व्याचष्टे । यजेति । यादिदर्शपूर्णमासं प्रधानं, विधेरदिव-
ध्यादिदर्शपूर्णमासविधिः, समिदादिसु विध्यन्तस्तत्कृतविधिकेऽपि
विधिरास्तीकते इत्यर्थः । दृष्टान्तसमर्थ इति चेन्नोच्यते । एव-
मिति । याज्ञादिप्रधानमन्त्राद्यो यद्यनुष्ठेयसिद्धिं कस्मात् मार्गस्थे नोप-
चरन्ति । श्रुतिरिति । अगन्तरक्षयव्यावर्त्यमाह । एवमिति । यद्वि-
धेयमाह । यद्विधेयं कैवल्यायामस्य किञ्चातमिन्नाद्यज्ञानास्याविषयत्वं प्र-
-

छान्दोग्ये ऋक्षिणोपसंहारः 'अभिसमाप्त्य कुटम्बे' इत्यत्र,
तत्र सुपसंहारं तद्विषयमाह्वरं दर्शयतीत्यत्र उक्तं पठति ॥

छत्सुभावात् तु ऋक्षिणोपसंहारः ॥ ४ ॥

तुयसी विशेषणार्थः, छत्सुभावोऽस्य विगिष्यते, वज्रला-
यासानि हि वज्रव्याघ्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति वर्त्तय-
तयोपदिष्टानि आश्रमान्तरकर्माणि च यथासम्भवमङ्गि-
न्द्रियमयमादीनि तस्याऽपि विद्यन्ते, तस्मात् ऋक्षमेधिनां-
संहारो न विवक्ष्यते ॥

मौनवर्दितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४६ ॥

यथा मौनं गार्हस्थ्यस्यैतावाश्रमौ श्रुतिस्मृतावेवमितरा-
वपि वानप्रस्थगुरुकुलवामौ । दर्शिता हि पुरजान् श्रुतिः
"तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवामी तृतीयः" इत्याद्या

मित्याह । तेनेति । वज्रलायासमाध्यकर्मवज्रलाया-
तन्नामसंहारो न तेनैव समापनादित्याह । अत इति ॥

छत्सु व्याचष्टे । तुयसी इति । ननु यथा ऋक्षिणो यज्ञादीनि कर्तव्य-
त्वेन उक्तानि तथाऽऽश्रमान्तराणामपि करणव्यवसायोनि कर्मान्तराण्यु-
च्यन्ते, तथा च कोऽस्य विशेषस्तत्ताह । आश्रमान्तरेति । ऋक्षमेधिनि
विशेषे हि द्वे फलितमाह । तथाऽदिति ॥

मौनं गार्हस्थ्यमित्यत्र द्वयोर्गौरतराश्रमाभावात्तद्वत् । अत्रापि द्वयो-
र्गौरतराश्रमाभावात् । मौनवर्दिति । कर्त्तव्योऽश्रमः श्रुतिस्मृत्या । दर्श-
नेति । श्रुतिस्मृत्याविशेषे फलितमाह । तथाऽदिति । इतरेषामिति
वज्रलाया गार्हस्थ्यकापि पराशर्यो न तु विवक्ष्यन्तु उपस्थास्य इत्यादि ।
इतरेषामिति । गार्हस्थ्यः, ब्राह्मणः, शास्त्राचार्यः, ब्रह्मन् इति ब्रह्मचारी
चतुर्विधः । ऋक्षिणोऽपि च शौडिनि, याज्ञीनइति, यथावदं, यो-

तस्याश्चतुर्णामप्याश्रमाणां उपदेशविशेषात् तुल्यवत् विकल्प-
समुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः । इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्वैच्छ-
वचनं वृत्तिभेदापेक्षया नुष्ठानभेदापेक्षया वेति द्रष्टव्यम् ॥

अनाविष्कृत्य न्नन्वयात् ॥ ५० ॥

‘तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विदग्वाल्येन तिष्ठासेत्
इति ब्राह्मणमुच्येतया श्रयति । तत्र बालस्य भावः कर्म वा
बाल्यमिति तद्विनि सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया सस्या-
दयितुमशक्यत्वात् यथापपादमतपुरीयत्वादिबालवर्गितमन्त-

सस्यासी इति चतुर्विधः । वानप्रस्थस्य वैश्वानरोदुम्बरबालशिल्लफेन-
प्रभेदैश्चतुर्विधः । तथा परित्नाहपि कुटोचकवह्णककुसपरमहंस-
प्रभेदैश्चतुर्विध इति बौद्धस्य प्रभेदास्तावदाश्रमास्तद्वर्गविशेषयुक्ताः
श्रुतिस्मृतिसिद्धान्तो ब्रह्मचारिणो वानप्रस्थे चानुष्ठानभेदमनुष्ठान-
भेदं वाऽपेक्ष्य बह्वर्कान्नं गार्हस्थ्यमपेक्ष्य, तस्य प्रागेवाद्यन्दिगत्वेनोक्त-
त्वादित्यर्थः ॥

बालस्य विशेषत्वमुपेक्षावान्तरवाक्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वात्
समुच्चया कार्यमित्युक्तमिदानीं किन्तु बाल्यमिति वीजायामाह ।
अनाविष्कृत्यमिति । अतुष्टेयत्वेन श्रुतं बाल्यं विषयत्वेनोदाहरति ।
तस्मादिति । तत्र बाल्ये विषये संशय इति सम्बन्धः । संशयकारणमाह ।
बाल्येति । तर्हि बालभाषो वयोविशेषोऽपि बल्यतामित्याशङ्क्य तदप्यु-
च्येतमाह । बाल्येति । तद्विश्रुत्या परिशिष्टं बाल्यमाश्रित्य संशयमभि-
नयति । यत्नेति । बाल्यशब्दार्थविवेकनेन स्तन्यपमर्शहेतुविद्यान्तुमु-
ख्यं बाल्यापि निरूपणात्मादादिसङ्गतिः । पूर्वपक्षे तिरस्कृतत्वाद्यपि
विदुषोऽनुष्ठेयं सिध्यति, सिद्धान्ते बाल्यस्याप्रवृत्तिरित्यादिरूपभावशुद्धे-
रनुष्ठेयं वा न विदुषो यथेष्टेष्टाभिहितमिति मत्वा प्रत्यपूर्वकं पूर्वपक्ष-
माह । किमावदिति ।) अरणं चारोपदनं वादो भक्षणं भक्षणे कामतो

गता वा भावविशुद्धिर्देहदर्पयुक्तेन्द्रियत्वादिरक्षिता वा
 बाल्यं स्यादिति संग्रहः, किं तावत् प्राप्तं, कामचारवादभक्षता
 यथोपपादमत्तपुरीषत्वञ्च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्-
 ग्रहणं युक्तम् । ननु पतितत्वादिदोषप्रसेनं युक्तं काम-
 चारताद्गाचरणं न विद्यावनः, मव्यासिनो वचनसामर्थ्याद्दोष-
 निवृत्तेः पशुहिंसादिष्विवेक्ये वं प्राप्तेऽभिधीयते । न, वचनस्य
 गृह्यन्तरमभवात् । अविबुद्धे स्यादस्मिन् बाल्यशब्दाभिलष्ये
 लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय
 चाङ्गं विधीयते ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं,

यस्य स तथा तस्य भावस्तथा । यथोपपादं यथावभावं, यत् कापि मृतं
 पुरीषं च स्येति यथोक्तकाले भावस्तत्त्वम् । तत् लोकप्रसिद्धिं हेतुमाह ।
 प्रसिद्धेति । साक्षान्नरविरोधादयुक्तमुक्तविधवात्यस्य हिंसा मिति श-
 द्धते । नन्विति । स्यादित्येन श्रुतं पूर्णं न दृश्यते । साध्यान्वयस्य सङ्कोचो
 विशेषविधेः स्यादित्याह । नेत्यादिना । समानविधेर्विशेषविधिना स-
 ङ्कोचे दृष्टान्तमाह । पश्चिति । विदुषो यथेष्टवेष्टायां न दोषोऽस्तीति
 प्राप्तमनया विद्वान्त्याह । एवमिति । विदुषो यथेष्टवेष्टा न विधेया
 साक्षान्नरविरोधादिति प्रतिजानीते । नेति । साध्यान्वयस्य सङ्कोचः
 सङ्कोचो बाल्येन तिष्ठादिति वचनादित्यस्य सङ्कोचः । वचनस्येति ।
 सामान्यप्रवृत्तिविधिसाक्षादिवद्देहेऽर्थे चक्ष्यमिति तद्विरुद्धं चक्ष्यमायोगात्
 न कामचारादि विधेयमित्युक्तमेव व्यनक्ति । अविबुद्धे हीति । इतश्च
 कामचारादि न विधेयमित्याह । प्रधानेति । विन्यस्तार्थं सदङ्गत्वेन
 बाल्यादि विधीयते तदाह । ज्ञानेति । अङ्गप्रधानोपकारिताभावात् न
 कामचारादि विधेयमित्युक्तं तद्विरोधित्याह तद्विधेयमित्याह । न चेति ।
 विन्यस्तं विधेयं वक्ष्यं तदाह । तस्यादिति । दृष्टेति प्रकृतवाक्योक्तिः ।

न च सुकलायां बालवर्धयामक्रीकियमाणायां ज्ञानाभ्यासः
सुम्भाव्यते, तस्मादान्तरो भावावशेषो बालस्याप्रकृतेन्द्रिय-
त्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते । तदाह अनाविष्कृत्विति । ज्ञा-
नाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन् दम्भदर्पादि-
रहितो भवेत् यथा बालोऽप्रकृतेन्द्रियतया न परेष्व्वात्मान-
माविष्कर्तुमीहते तद्वत् । एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्य-
र्थानुगम उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः-

‘यस्य सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न वक्तुश्रुतम् ।

न सुदृक्तं न दुर्दृक्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥

गूढधर्माश्रितो विद्वान्, अज्ञातचरितं वरेत् ।

अन्ववत् जडवच्चाऽपि मूकवच्च महीचरेत् ॥

‘अथ्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तचरः इति चैवमादि ॥

उक्तेऽर्थे सूत्रभादाच्च बोधयति । तदाहति । कथं यथोक्तेऽर्थे बाल्यवदः
प्रयुज्यते तत्ताह । अचेति, अन्ववादिपदं व्याकरोति । एवंहीति । अप्र-
कृतेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धिकणवत्त्वस्य प्रधःभोपकारित्वे मानमाह ।
तथा चेति । कुलीनत्वप्रकटन सत्यं तद्वैपरीत्यमसत्त्वं, शास्त्रार्थज्ञान-
राहित्यमश्रुतत्वं, तद्वैपरीत्यं, वक्तुश्रुतत्वं, सदाचारनिरतत्वं सुदृक्तत्वं,
दुराचारनिष्ठत्वं दुर्दृक्तत्वं इति भेदः । तत्किमिदानीं ब्रह्मयोग्यस्य सुसु-
भोगीक्येव किञ्चित् असुदृक्यं तत्ताह । गूढेति । अक्षुरिन्द्रियपारवश्यं
निरवितम् अज्ञातचरितम् । रसनादिपारवश्यं निरवितम् । जडवदिति ।
ज्ञानेन्द्रियपारवश्यं परिहृत्य कर्मेन्द्रियपारवश्यं परिहृत्य । मूकवदिति ।
धर्मध्वजित्वाप्रकटनमव्यक्तवित्त्वं, तदेव असुदृक्यपरतत्त्वेन्द्रियस्य अव-
यादिपरस्य बोधवाप्यं तत्त्वज्ञानम् अवश्यभावीति भावः ॥

ऐहिकमध्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

सर्वापेक्षा च यथादिष्टुत्तरित्वत्त आरब्धोद्भावच विद्यासा-
धनमवधारितं तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमिहैव जन्मनि
सिध्यति उत कदाचिदमुनापरेति चिन्त्यते, किं तावत् प्राप्त
रहैवेति । किं कारणं अवस्थादिपूर्विका हि विद्या न च क-
चिदस्तुत विद्या मे जायतामित्यभिसन्धाय अवस्थादिषु प्रवर्तते
समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसन्धाय तेषु प्रवर्तमानो
दृश्यते । यथादीन्यापि अवस्थादिहादेष्टैव विद्या जन्मयन्ति प्रमाण

वान्माजन्मभावच विद्याहेतुमज्ञा तत्फलं विद्याजन्मकाले निरु-
पयति । ऐहिकमिति । उक्तहेतुधीनधीनकविषये कारोक्तौदकमे-
वित्यादिकहेतुबोधोपलब्धेस्तानुवादपूर्वकं प्रवचनमाह । अवेति । अव-
स्थादिद्वययोगप्रतिबन्धनान्ना विविदधीनमवधूतिरित्युक्तं रत्न-
वादादि-
वृत्तिः । पूर्वपक्षे अवस्थादीनां विद्योपास-जनितव्यासिद्धिः, विद्यामे-
वप्रतिबन्धाभावात्तस्या तेषां तद्विवर्तसिद्धिरित्येव प्रत्यपूर्वकमेहिकत्व-
निवर्तनं प्रवचनमाह । किमिति । यन्मतेविध्योपलब्धौ तद्विवर्तने नास्ति
हेतुरिति युक्तं । किमिति । तत्र कारणमाह । अवस्थादीति । विद्या-
दिवदमुनापि भवेत्तुत अवस्थादेः क्व दिव्यमज्ञाह । न चेति । कथ-
महि तेषु प्रवर्तनिरवस्थाह तेषां कारोक्तौदकत्वमभाह । समान इति ।
अथादीनां यत्पुत्रादिवत्तद्दीक्षाधनत्वात् तन्मात्रोक्तोपलब्ध्याव यत्तु-
नान्माजन्मभावतः जन्मान्मरोक्तोपलब्धौ अवस्थादिषु प्रवर्तमानान् उप-
बन्धमानककारदुःखनिवृत्तये च विद्यावाधनत्वात् कारोक्तौदकत्वमज-
न्येव विद्याजन्ममेतत् । यथादीनां जन्मान्मरोक्तकालां धीहेतुत्वस्य
निमित्तिकावाक्योक्तोपलब्धौ भोजकोद्भावमाह । अवेति । तेषां

जन्यत्वादिद्यायाः । तस्यादेहिबन्धमेव विद्याजन्येत्येवं प्राप्ते वदामः,
ऐहिकं विद्याजन्यं भवति अस्ति प्रसृतप्रतिबन्धे इति । एत-
दुक्तं भवति यदा प्रज्ञान्तस्य विद्यासाधनस्य कश्चित् प्रतिबन्धो
न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्तरेण तदेहैव विद्या
उपपद्यते, यदा तु खलु प्रतिबन्धः क्रियते तदाऽमुचेति । उप-
स्थितविपाकत्वञ्च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति ।
यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि न
तान्येवान्यस्यापीति नियक्तं शक्यते यतो विरुद्धफलान्यपि
कर्माणि भवन्ति, शास्त्रमण्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति
पर्यवसितं न देशकालनिमित्तविशेषमपि सङ्कीर्तयति । साध-

धोऽधीपुष्ट्या अवस्थादिषट्कत्वात् घटितेषु धियावस्थस्याव्यभिक्तैहिकत्वनियम
रत्नवैः । अवस्थादीनां कारीर्यादितुल्यत्वे फलितमाह । तस्यादिति । अव-
स्थादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धीः स्वाप्तेषामतदुपायतैवेति प्राप्तरनूद्य चित्ता-
वदनिवृत्तकर्मधोवाधनमिति सिद्धान्तमाह । एवमिति । कृतेष्वपि अवस्था-
दिषु यदाचिद्विद्या जन्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायत्वमनियतं स्यादित्या-
शङ्क्याह । एतदिति । कृतेष्वपि अवस्थादिषु क्व विद्यातुदये कारीर्या-
दायिव प्रतिबन्धो वा बौद्धस्याभावात् वा तेषां कल्पनीयः, प्रतिबन्धोना
हि सामर्थ्ये कार्ये हेतुर्न चेतावता तद्वैतत्वइतिरित्यर्थः । उपस्थित-
विपाकअवस्थादिविरोधान् कर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याह । उपस्थि-
तेति । तदेव देशादिभिर्विद्यार्थमेव अवस्थादिकर्म किमिति न विपश्यते
तत्याह । शक्नोति । भोगार्थस्य कर्मणो सामर्थ्यस्य च अवस्थादेर्देशकाल-
निमित्तैककल्याभावे हेतुमाह । यत इति । कर्मणा अवस्थादीनां प्रति-
बन्धे तेभ्यो विद्योत्पत्तेरादिवाच्यं व्याकृत्येतेत्याशङ्क्याह । शास्त्रमिति ।
तथापि कर्मण एव प्रतिबन्धकत्वं न अवस्थादीनामिति कृतो नियमकालाह ।
साधयेति । अस्मिन् विद्याभावे कारीर्यादिवत् प्रतिबन्धादिष्वप्यवस्थनेष

नवीर्यविशेषान्मतीन्द्रियादि कस्यचित् शक्तिराविर्भवतीति तत्-
प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । न चाविशेषेषु विद्यायामभिसम्बि-
र्नात्पद्यते इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसम्बेर्निरङ्कुश-
त्वात् । अवस्थादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्षयापे-
क्षयैवेत्यद्यते । तथा च श्रुतिः दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—

‘अवस्थायापि बद्धभिर्यो न सत्यः

मृष्यन्तोऽपि बहवो यन्म विदुः ।

आसुर्यो बद्धा कुशलोऽस्य सत्या

आसुर्यो ज्ञाता कुशलानुश्रितः ॥ इति ।

गर्भस्य एव च वामदेवः प्रतिपदे ब्रह्मभावमिति ब्रह्मन्ती

विद्यया साक्षाद्ब्रह्मत्वमवगतमिदं मे विद्या साक्षादभिसम्बिद्धेरिति
न स्यात् । न चेति । दृश्यमानमभारदुःखसामेकजगत्कारणं जायते यदा
कदाचिदभिसम्बिद्धिः साक्षादभिसम्बेः साधनकारणानुसारेण सत्त्वा-
दित्यादित्याह । अभिसम्बेरेति । अतः अवस्थादीनां चक्षुरादिवदु-
पलक्षणमिति तस्याह । अवस्थादीति । तेषां विधानादुपलक्ष्यारपि साध-
नत्ववशात्तदवगतं यथादीनामनियतफलानां न साधनत्वविशेषे विद्यो-
त्पत्त्येरेत्यतस्तत्परिहृत्यः । अतः ज्ञानादीनां यदवगतान् चक्षितेषु अवस्थादिषु
विद्याऽवस्थाभाविनीति, तत्र प्रतिबन्धसम्बन्धस्य श्रौतविकृतिवृत्तानुसारेण-
मित्याह । तथा चेति । आत्मनः अवस्थापि दुष्करं ब्रह्ममित्याह ।
युक्त्यायेति । अथ ह्यन्यत्र तत्फलज्ञानं दुर्बोधमित्याह । अस्मन्
इति । तत्र हेतुः । आसुर्यं इति । अथावदज्ञानमो बद्धाऽऽसुर्योऽद्वैत-
यत् कश्चिदेव सत्यमिति सत्यमाचार्यविज्ञापयि तन्मूला सत्या साक्षात्ता-
वस्थासम्बिद्धिरत आसात्कारः कथमेवाचार्येणासिद्धिर्होऽपि साक्षात्
— — — — — साक्षात्कारो यथेष्टः । सत्यासाक्षात्कारे चित्तो विद्यमानः ।

जन्मान्तरसंस्थितात् साधनादपि जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किञ्चित् साधनं सम्भाव्यते । स्मृतावपि 'अथाप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति' इत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान् वासुदेवः 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात ! गच्छति' इत्यात्मा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधकुले सम्भूतिश्चाभिधाय, अनन्तरं तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पूर्वैहिकम्' इत्यादिना 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोऽप्राप्तिं परां गतिम्' इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति । तस्मादैहिकमासुखिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितं ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधत्तेस्तदव-

स्थावधत्तेः ॥ ५२ ॥

यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषात् विद्यालक्षणे फले ऐहिकमासुखिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिवक्ष्येऽप्युत्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनि-

गर्भस्थ इति । कथानुपपत्त्या श्रुतिरिषमये दर्शयति तत्राह । न हीति । जन्मान्तरसंस्थितं साधनं जन्मान्तरेऽपि धियं साधयतीत्यत्र श्रुतिमाह । स्मृताविति । अथवादीनां पौन्यल्येऽपि श्रुतिस्मृतिलिङ्गात् पश्चादपि फल-विद्यादिवदनित्यताकालत्वसिद्धेर्नामैकान्तिकफलत्वं तेषामित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

विद्याकृते फले कालोत्कर्षापकर्षकृतो विशेषप्रतिनियमो दर्शितः, सत्यपि विद्याफलमोक्षे कश्चिदपि विशेषप्रतिनियमस्याभावं दर्शयति । ययमिति । विद्याफलं मुक्तिविषयः, सा किं विद्यावदुत्कर्षापकर्षकृतविशेषवती किं वा

यमः स्थादित्वावच्छादः । एवं सुक्तिफलानिवयम इति । न
 च सुक्तिफले कश्चिदेवमूलतो विशेषप्रतिनिवयम आशङ्कितः
 कुतः, तदवस्थावहतेः । सुक्तावस्था हि सर्ववेदानेष्वेक-
 रूपैवावधार्यते, ब्रह्मैव हि सुक्तावस्था, न च ब्रह्मणोऽनेका-
 कारयोनोऽस्ति एकसङ्ख्यावधारणात् 'अस्यैवममस्य' 'स एष
 नेति नेत्यात्मा' 'यत्र नान्यत् पश्यति ब्रह्मैवेदमन्तं पुरस्तात्
 इदं सर्वं यदयमात्मा' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-
 ऽमृतोऽमयो ब्रह्म यत त्वत्स सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्प्यथैत्'

नेति फलस्योभयपक्षे संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसङ्गतो निरतिशयतोऽपि
 पादादिसङ्कतिः । पूर्वपक्षे बोधस्य कर्मसाध्यतया पुरुषार्थाधिकरणा-
 सिद्धिः, सिद्धान्ते तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् तद्विदित्वमित्येव पूर्वपक्ष-
 माह । यथेति । सुक्तिरपचयापचयवती फलवत् विद्याविदित्वमुमानात्
 तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिशमात् पुरुषार्थाधिकरणत्वमवश्यकमित्याशङ्क्य सिद्धान्त-
 मयतार्थं प्रतिज्ञां विभजते । न खल्विति । उक्तेऽनुमाने प्रतीयते कथमा-
 यद्वा निरवकाशेति ब्रह्मे । कुत इति । सुक्तिप्रत्ययमभ्युपगम्यैवधारण-
 शास्त्रविरोधात् नाहुयेति यत्वा सूत्रावयवमादाय आचष्टे । तदवस्थेति ।
 सुक्तिर्नाम काचिदवस्था विद्यते चेत् अहितीयत्वविरोधात् आपदवस्था-
 यत् असावपि निवृत्तिवती स्थादित्वावच्छादः । ब्रह्मैवेति । कथमेतावता
 उक्तेरुक्तार्थव्यतिरेकवादिभ्यमित्याशङ्क्य । न चेति । न स्थानतोऽपी-
 त्वाधिकरणे निर्विदेवत्वमस्यैवादिशुद्धा ब्रह्मणो निरूपितमिति आर-
 यति । एवेति । एतच्च सुक्तेर्निरतिशयत्वमित्याह । अप्येति । काशोप-
 चयापचयाभ्यां व्याप्येववापचयवहतेरनारब्धवर्धिरकृतद्वय्यादादिहा-
 धनोपचयापचयाभ्यां विद्योपचयापचयसम्भवात् तत्फले सुक्तावस्थे तो
 स्थानाभित्याशङ्क्य हेतुकारं स्मरयति । न विद्येति । विद्यैव ज्ञाति-
 यया कस्याप्येति च कश्चिदतिशयवादव्यादिशङ्क्य । तद्वीति ।
 तर्हि सुसङ्घर्षा विद्याधिर्ना प्रवक्ष्यामर्षकां तस्माह । पितृवेति । तस्या-

इत्यादि श्रुतिभ्यः । अपि च विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्
 स्वफल एव विद्यावी कश्चिदतिशयमासज्येत् न विद्याफले
 मुक्तौ तद्व्यासाच्च नित्यसिद्धस्वभावभूतमेव विद्यायाधिगम्यत
 इत्यसकृदवादिष्य । न च तस्यामप्युत्कर्षाजकोऽतिशय उप-
 पदाने, निष्कटाया विद्यात्वाभावात्, उत्पन्नैव विद्या भवति,
 तस्मात् तस्याधिराधिरोत्यन्तिस्वरूपो विशेषो भवेत् न तु
 मुक्तौ कश्चिदतिशयसम्भवोऽस्ति । विद्याभेदभावादपि तत्फल-
 लभेदनियमाभावः, कर्मफलवत्, न हि मुक्तिसाधनभूताया
 विद्यायाः कर्मण्यामिव भेदोऽस्ति । सगुणानु तु विद्यासु
 मनोमयः प्राक्शरीरः' इत्याद्यासु गुणावापोद्वापवशात्
 भेदोपपत्तौ सत्त्वामुपपदाने यथास्वं फलभेदनियमः, कर्मफल-
 वत् । तथा च लिङ्गदर्शनं 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति'

अतिशयमाश्रित्य मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तमिदानीं विद्यापि कोचहेतु-
 तत्त्ववाचात्कारणवशादतिशयवतीत्याह । न चेति । कथं तर्हि पूर्वाधि-
 करणे विद्याया विशेषो दर्शितस्तथाह । तस्यादिति । मुक्तावपि तर्हि
 तादृशोऽतिशयो भविष्यति तत्राह । न त्विति । विद्योत्पत्तिर्मानसीयकत्वेना-
 विद्यानिर्वाच्यरूपाया मुक्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः । मुक्तेर्निर्विशेषत्वे हेतु-
 नरमाह । विद्येति । एकरूपत्वादात्मनस्तदाकारविद्यायां विशेषाभावा-
 दनेकरूपे फलोत्पादकत्वाद्योगात् तत्फले विशेषासिद्धिरित्यर्थः । विद्यायां
 भेदाभावं प्रपञ्चयति । न ह्येति । सगुणविद्यावत्विद्यात्वादात्मविद्यायां
 भेदः सादृश्यावच्छा विषयभेदात्तत्र भेदोऽपि नास्ति, विषयभेदोऽस्तीत्याह ।
 सगुणास्त्विति । तत्र फलभेदे जानमाह । तथा चेति । दाढीन्निबे
 विशेषमाह । नैवमिति । तत्त्वविद्याविशेषे गुणाभावे श्रुतिमाह । तथा
 चेति । कदाचित् निर्गुणविद्यायतः प्रपञ्चस्य गतिः फलमिति ज्ञायते । तत्र

इति नैवं निर्गन्धायां विद्वासां गुणभावात् । तथा च स्मृतिः ।
 'न हि गतिरधिकास्ति कस्मचित् सति हि गुणो प्रवृत्त्यनुत्प-
 ताम्' इति । तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थावृत्तेरिति पदाभ्यासो
 ऽध्यायपरिसमाप्तिं दर्शयति ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतो
 द्वतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्वतीयाध्यायः समाप्तः ।

नूनाधिकभावाभावे हेतुमाह । सति हीति । पुनस्तत्रैव पक्षमाह ।
 तदवस्थेति । तदेवं सुप्ते निरतिशयत्वात् न कर्मसंभवेति युक्तं पुरुष-
 साधिकारमिति भावः ॥

इति श्रीशुभानन्दविष्णुभगवतः शान्दानन्दशानकृतौ शारीरकभाष्याख्याने
 द्वतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायस्य समाप्तः ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

तृतीयेऽध्याये परापरामु विश्वासु साधनाश्रयो विचारः
प्रयेयात्यगात्, अथैव चतुर्थेऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति,
प्रसङ्गागतज्ञान्यदपि किञ्चित् चिन्तयिष्यते, प्रथमं तावत् कति-
भिश्चिदधिकेरेणैः साधनाश्रयविचारविशेषमेवानुसरामः ।
आत्मा वा चरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
तमेव धीरी विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत 'मोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञा-
सितव्यः इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः, किं सकृत्प्रत्ययः
कर्त्तव्य आहोस्विदाहन्त्येति, किं तावत् प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः

ॐ रामचन्द्राय नमः ।

ब्रह्मज्ञानाच्छीयतो मुक्तिरुत्कृष्टानिगतियजिता ।

ब्रह्मते तत्परं ब्रह्म रामनामास्ति निर्भवम् ॥ १ ॥

ॐ । आवृत्तिरसकदुपदेशात् । साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्य-
ध्यायबोधोक्तकलाभावं सकृत्तिमाह । तृतीय इति । फलप्रसङ्गेनोक्तानि-
रर्थिरादिमानस विचारार्थ इत्याह । प्रसङ्गेति । पूर्वं साक्षादेव श्रुत्युक्तं
ब्रह्मावादि साधनं चिन्तितं, सम्प्रति फलाधीपत्तिगम्यसाहच्यदिकं सधा-
सेवादिकरसात्मा चिन्तये, तदारभ्य जीवन्मुक्तिसतो द्वितीयपादे

स्वात् प्रयाजादिवत्, तावता यावच्छब्दकृतार्थत्वात्, अन्व-
माणायां स्यादन्तो निश्चयमाणायांकार्थः कृतो भवेत् ।
नन्वसकद्रुपदेशो उदाहृताः 'ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यः' इत्यादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत् सकृद्वचनं
सकृद्वचनं सकृद्विदिध्यासनश्चेति नातिरिक्तं, सकृद्रुपदेशेषु
तु वेद उपासीतेत्यादिव्यनाह्निरित्वेवं प्राप्ते ब्रूमः प्रत्यया-
हतिः कर्त्तव्या । कुतः, असकद्रुपदेशात् । 'ओतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको असकद्रुपदेशः प्रत्यया-
हतिं सूचयति । ननूक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेत्ताधिकमिति ।

उक्तान्वितोऽपि कर्त्तरादिकर्त्तृकं नान्यत्वं च निर्दिष्टवृत्तये चाप्योपा-
यनयोः कर्त्तृनिर्णय इति वादार्थविवेकः । आद्याधिकरणस्य अवस्थादि-
साधनं विवक्ष्यमानं हेतुदुष्टानन्दार्थमात्रं प्रवक्ष्यामः । आद्या वा इति ।
प्रीताकाभीषाधनकविचारारम्भत्वात् सन्धीधिकरणानां च । आद्या-
भावसकृत्तयः उक्तान्वितादार्थसम्बन्धात् तत्तत्त्वादवहतिः, कोऽपि विवेका-
भाववत् अवस्थादावाहतिविशेषो नास्तीति इदमन्वयस्यैव मरसकृत्त्वा
पूर्ववक्ष्यामः । किं तावदिति । अत्र पूर्वपक्षे अवस्थादेः प्रकाशवदृष्टार्थ-
त्वात् सकृद्रुपदेशमयं, सिद्धान्ते त्ववस्थावत् इदमन्वयात् तावत्प्रवक्ष्या-
मः इतिरिति भेदः । असकद्रुपदेशान्वयात्तुपपत्त्या साधनवृत्तौ यावच्छब्द-
तात्पर्यमिति वक्तुं । नन्वसकद्रिति । अवस्थादीनां सकृद्वचनविज्ञापनेना-
सकद्रुपदेशान्वयोऽप्यस्तीति तात्पर्यविज्ञापः । एवमपीति । अनुपपत्त्या-
नाकारसाधनेत्यन्याहविषया । सकृदिति । तदन्वयसकद्रुपदेशो नास्ति-
त्यनुपपत्त्योरन्वयरसकृत्त्वमेवावधारयिष्यः, तथापि इदं सन्धीवत्तदन्वय-
मन्वयात्तुपपत्तेः अवस्थादेराहविज्ञापनायावच्छब्दस्य वक्ष्यामि इद-
मन्वयादवहतिरिति सूचयति । इदमन्वयादिति । आद्यात्तुपपत्तिरिति ।

‘भाति च तपति च कीर्त्या यमसा ब्रह्मवर्षसेन य एवं वेद
इति । तस्मात् सञ्जदुपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः । असञ्जदुप-
देशस्यावृत्तेः सूचकः ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि उद्गीथ-
विज्ञानं प्रसूत्य ‘आदित्य उद्गीथः [छा०३०]’ इत्येतदेकपुस्तता-
दोषेणापोष्य ‘रश्मीस्व’ पर्यावर्तयात् इति [छा०३०] रश्मि-
बहुत्वविज्ञानं बहुपुस्ततायै विदधत् सिद्धवत् प्रत्ययावृत्तिं
दर्शयति । तस्मात् तत्त्वामान्यान् सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः ।
अत्रापि भवतु नाम माध्यमत्वेन प्रत्ययेष्वावृत्तिः तेष्ववृत्ति-
साध्यस्यातिशयस्य सम्भवात् । यत् परब्रह्मविषयः प्रत्ययो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्थयति तत्र
किमर्थावृत्तिरिति । सञ्जदुपदेशे ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरा-

वतत्वं तथा भावयः किन्तु ब्रह्मन् रश्मीनादित्यस्य पर्यावर्तय तान् पृथ-
गः पर्यवस्यत्यर्थः । तत्रोपपत्त्यादयः ।

अत्र पर्यावृत्तिचन्द्रादिवदुद्गीथध्यानव्यावृत्तिचक्रा रतो ध्यानल-
भाभ्यान्वात् फलपर्यावृत्तिसाध्यान् वा लिङ्गात्पर्वत प्रवक्ष्यमनध्यानेषा-
वृत्तिसिद्धिरित्याह । लिङ्गाच्चेति । एवं तावत् सुखनिर्मुक्तसाक्षात्कार-
साधनेष्ववृत्तिचक्रा तत्र बहुव्यवधानादेरावृत्तिमङ्गीकृत्य निर्मुक्तव्यवसा-
दित्यावृत्तिर्वाच्येति । अत्राहोत्यादिना । वाक्यं निर्मुक्तसाक्षात्कार-
जनने ब्रह्म न वा, आद्ये ब्रह्मन्तत्तत्वाद्याद्यात्वात्कारविशेषेरावृत्ति-
रनेकमुक्ता द्वितीयं ब्रह्मते । अत्रादिति । अत्रावृत्तिसाध्यावपि अत्रावृत्तिरिति
रित्याह । चेति । तथापीति अतोऽवृत्तयः श्रुतिव्यावृत्त्यान् अत्रावृत्ति-
त्यर्थः । वाक्यवृत्तिभ्यां ब्रह्मोक्त्याने आतोऽवृत्तयोरुक्तानामवृत्तिरिति

वृत्त्यभ्युपगम इति चेत्, न आहत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृत्प्रयुक्ताणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ज्ञात्वादेवेत् ततस्तदेव चावर्तमानमुत्पादयिष्यति, इति का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत न केवलं वाक्यं कश्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोत्यतो मुक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति, तथाप्याह न्यानर्थक्यमेव, साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तौ न स्वमर्थमनुभावयिष्यति । अद्यापि स्यात् युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं यथाऽसि मे हृदये शूलमित्यतो वाक्यात् गात्रकम्पादलिङ्गाच्च शूलसङ्गावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति, यथा स एव शूलीविशेषानुभवस्याविद्याया निवर्तकः तदर्थोऽस्तिरिति चेत्, न, असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात्, न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते, तस्मात् यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि

गृह्णते । अथाग्नि आदिति । तयोः परोक्षज्ञानहेतुत्वस्याभावात् आहत्तावपि न साक्षात्कारः आदिति परिहरति । नासकृदपीति । यदि तयोः साक्षात्कारवाक्यं यदि वा परोक्षज्ञानवाक्यं च उभयथा आहत्तत्त्वमेषेत्याह । तस्मादिति । प्रमादर्थविप्रत्यादयाहत्तत्त्वमिदमस्मादिति । न चेति । प्रमेयकारणत्वाच्च तथेत्याह । अपि चेति । द्विविधो ह्यधिकारी स्यात् कश्चित् जगत्कारणात्वात् निरस्तसमसावभावनादिप्रतिबन्धः कश्चित्

वा सामान्यमेषीभवत्वापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुर्वत
 इत्याहृत्पुण्ययोगः । न च सकृत्प्रवृत्ते कालवृत्ती कस्यचिद-
 यत्पुण्यं नोत्पादयत इति शङ्कते नियन्तुं, विधितप्रवृत्त्यात्
 प्रतिपत्तुं चाम् । अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्य-
 विशेषवति एकेनावधानेनैकसंग्रमवधारयत्पदरेखापरमिति
 स्वादृष्ट्यासोपयोगो यथा दीर्घप्रपाठकप्रवृत्त्यादिषु न तु
 निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रसोत्पत्ता-
 वध्यासपेक्षा युक्तेति । अतोऽप्यने, भवेदावस्थानवर्णं तं प्रति
 यस्तत्त्वमसि इति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्यत्वात्
 यस्तु न शङ्कोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः, तथा हि आन्दोषं
 तत्त्वमसि घटेतकेतो इत्युपदिष्टं 'भूय एव मा भगवान् विद्या-
 पयतु इति पुनः पुनः परिचोद्यमानस्तदाशङ्काकारण-
 निराकृत्य तत्त्वमसि इत्येवामुक्तुपदिशति । तथा च
 ओतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । आदि दर्श-
 तम् । ननु ह सकृच्छ्रुतं चेत् तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्त्यम्
 भावयितुं न शङ्कोति ततः आवर्त्यमानमपि नैव शङ्कतीति

प्रतिव्यवहानिति । आहृतं प्रवृत्तेरानर्थक्यनिर्णय, द्वितीयस्तु प्रति-
 व्यवहारवाच्यं तदवस्थेति वक्तव्यम् । अतोऽप्यने इति । आहृतं प्रतिव्यव-
 निराकार्यमे विज्ञेयात् । तथा चोति । यथा यद्व्याहृत्यभेदवाच-
 न्यारवाहृत्पि चोक्तव्यावयवेत्यने तथा ब्रह्मात्मत्वात्कारणत्वं वाक्यं
 तदनेवमित्युक्तव्यमिति । न हि इदमेवमर्थं वाचेति । तत्त्वमसि
 वक्तव्यं ह्युक्तव्यावयवमनुक्तव्यं चार्थादिप्रतिव्यवहारवाहृत् सकृद-
 व्यावहृत्येति वाक्यव्यवहारविवेकमर्थवत्वात् । अपि चेत्वादिन

नैव होयः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, दृश्यन्ते हि सकृन् तात्
 वाक्यात् मन्दप्रकीर्तः वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तदाभासव्युदासेन
 सम्यक् प्रतिपद्यमानाः । अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदा-
 र्थस्य तन्मदार्थभाषमाचष्टे, तत्पदेन च प्रकृतं सत् ब्रह्मे चित्त-
 जगतो जगद्विहकारमभिधीयते, 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'अदृष्टं द्रष्टुं अविज्ञातं विज्ञातं अज-
 मरमममूलमनस्वहृत्स्वमदीर्घम्' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्रा-
 ज्ञादिशब्दैर्जगदयो भावविकाराः निवर्तिताः अस्युत्पादि-
 शब्दैश्च स्यौत्पादयो द्रव्यधर्माः, विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्र-
 काशात्मकत्वमुक्तं, एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको
 ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभिवृत्तानां प्रसिद्धस्तथा त्वंपदा-
 र्थोऽपि प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया
 सम्भाव्यमानश्चैतन्यपयेत्येतावधारितः । तत्र येषामेते पदा-
 र्थावज्ञानसंज्ञविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थे
 प्रमां नीत्वादयितुं शक्नोति पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् वाक्यार्थ-
 ज्ञानस्यैतत्तत्त्वान् प्रत्येष्ट्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रमुक्त-
 भ्यासः । यद्यपि च प्रतिपत्त्यस्य आत्मा निरंशस्तथापि अध्या-

यदुक्तमनन्तत्वात्तन्नेवसाहचर्यानर्थक्यमिति तत्राह । यदुपीति । आरो-
 पिताहनिराशयः न मे देहो नेन्द्रियम् इत्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः । वा-
 क्यार्थज्ञाने इति कथञ्चन्याहनिवचनः प्रमाद्यज्ञानस्याभ्यासायोगात् ज्ञानिनः
 अवस्थादिनिवचनायोगात् इत्यत आह । तन्निवृत्ति । ज्ञानात्मागेव अव-
 थादिध्यापारनिवचनं निवृत्त इत्यर्थः । अधिकं यद्विदुस्तत्तत्पदं प्रति

रोपितं तस्मिन् बद्धं यत्नं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविवक्षयेदनादि-
 लक्ष्यं तत्रैवेनावधानेनैकमंशमपोहति अपरेणापरमिति बु-
 ज्यते तत्र कमवती प्रतिपत्तिः, तत्र पूर्वकृपमेवात्मप्रतिपत्तेः ।
 येषां पुनर्निपुण्यमतीनां नाशानसंशयविपर्ययलक्ष्यः पदार्थ-
 विषयः प्रतिबन्धोऽस्ति ते मज्जवन्ति सकलदुःखमेव तत्त्वमसिवाव्याध-
 मनुभवितुमिति तान् प्रत्याहत्यानसंशयमिष्टमेव, सकलदुःखमेव
 स्यात्प्रतिपत्तिरविद्या निवर्तयति इति नात्र कश्चिदपि क्रमा-
 ऽभ्युपगम्यते । सत्यमेवं बुज्येत यदि कश्चिदेव प्रतिपत्तिर्भवेत्
 बलवती स्यान्नो दुःखित्वादितिपत्तिः, अतो न दुःखि-
 त्वादुभावं कश्चित् प्रतिपद्यत इति चेत् । न, देहाद्यभिमान-
 वत् दुःखित्वादुभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वापपत्तेः । प्रत्यक्षं
 हि देहेन्द्रियमाने दृश्यमाने चाऽहं चिद्ये दृश्ये इति च मि-
 थ्याभिमानो दृष्टः, तथा वास्तवरेष्यपि पुनर्मिथादिषु सक्तप्य-
 मानेषु अहमेव सक्तप्ये इत्यधारोपो दृष्टः, तथा दुःखित्वाद-
 भिमानोऽपि स्यात् देहादिवदेव चैतन्याद्विचक्षणसंशयमानत्वात्
 दुःखित्वादीनां, सुषुप्तादिषु चाननुदृष्टेः चैतन्यस्य तु सुषुप्तेः-

वेदादिति । अधिर्भूतं बहुते । सत्यमिति । दुःखित्वसत्यविरोधः न
 वास्तवदेहादीर्भवेति दृष्टार्थः । प्रत्यक्षस्य आत्मित्वादिविरोध इत्याह ।
 नेकादिना । दुःखादयो नान्यथाः इत्यन्तात् देहादिवत्, नाप्यात्म-
 कृपाः आत्मनि सत्यमनुवृत्तिनात् अतिदेहेषु चैतन्यवदित्यर्थः ।
 निदुःखचिदात्मनि दुःखादिष्वनो आत्मित्वात् वास्तव्यानुभवे न विव-
 ध्यत इत्याह । तन्नादिनि । बहुभवे जातेऽप्याहत्यादुद्गमं किं न
 मरतित्यत आह । न चैवमिति । एतिः शब्दः आत्मकानतया दृष्टि-

यनुवृत्तिमात्मनस्ति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति'
इत्यादिवा । तस्यात् सर्वदुःखविमुक्तैकचैतन्यात्मनोऽहमित्येव
प्राज्ञानुभवः । न चैवमाज्ञानमनुं भवतः किञ्चिदन्यत् कृत्यमव-
शिष्यते । तत्र च श्रुतिः 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽय-
मात्माऽयं लोकाः' इत्यात्मविद् कृतव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि
'यस्यात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वस्य मानवः ।

• आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' ॥ इति ।

यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव व्यायतं तं प्रत्यनुभवार्थ एवा-
वृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात् प्रच्याव्यावृत्तौ
प्रवर्तयेत्, न हि वरघाताय कन्यामुदाहयन्ति । नियुक्तस्य
चास्मिन्नाधिकृतोऽहं कर्ता मयेहं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्यय-
विपरीतवत्प्रत्यय उत्पद्यते । यस्य स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभा-
नात् वाक्यार्थं जिज्ञासेत् तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार
आहत्यादिवाचो युक्ताऽभ्युपेयते, तस्यात् परब्रह्मवचनेऽपि
प्रत्यये तदुपायोपदेशे व्यावृत्तिसिद्धिः ॥

विशेषः ब्रह्माक्षयः तेन हन्तोरे व्यात्मानन्वानुभवः इति भेदः । नन्वा-
वृत्तौ विबोधान् प्रवृत्तिर्वाच्या तत्रा च नियुक्तत्वबुद्धेरकर्तात्तधीर्न स्याद-
त्यत आह । ब्रह्मापोदि । आहन्त्वभ्युपगमेऽप्यकर्ताहमित्यनुभवात्प्रत्या-
गुहरणो वा विबोधान् न प्रवृत्तयेदुक्तदोषादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रवृत्ति-
रित्यत आह । शक्यति । अवृत्तिभानादसम्भवादिनेत्यर्थः विषय-
बुद्ध्यनुसारेण चैतन्यादिबोधिनिः प्रवृत्तिर्वाच्यार्थवाहक्यादौ प्रवृत्तये-
दित्यर्थः ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति याहयन्ति च ॥ ३ ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किं अहमिति गृही-
तव्यः किं वा मदन्त्य इति तावद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे
प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति । उच्यते, अयमात्मशब्दो
मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसम्भवे, इतरथा
तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते । किं तावत् प्राप्तं नाह-
यति ग्राह्यः, न अपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन,
शक्यते गृहीतुं, विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन,
अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः, तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः
ईश्वरश्च च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः, ततः शास्त्रानर्थ-
क्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावान् शास्त्रानर्थक्य-
मेव प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रान्
कर्तव्यं, प्रतिमादिष्विव विषयादिदर्शनमिति चेत्, काममेवं
भवतु न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वरभाव इति विवक्षितः प्राप-
यितव्यमित्येवं प्राप्ते त्रुमः । आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः,

आत्मेति तूपगच्छन्ति याहयन्ति च । पूर्वोक्त आत्मादेराहतिदत्ता
नामुपग्रीध्य तत्त्वज्ञानार्थं आत्माहतिभावे निमित्तं ब्रह्मेति आत्मशब्द-
उक्त मन्त्राधीश्वर इत्येकभेदमानेकां संशयमाह । य इति । यदा-
देरप्रमित्युत्तरादाववस्थाया ब्रह्मेत्यादिभूतिभिरेक्यमित्येवात् संशयमालि-
पति । अहमिति । भेदब्रह्मसुपहृत् भेदप्रत्यक्षादिमाधान्यमात्मन्य
संशय इत्याह । उच्यते इति । अभेदब्रह्मोनां भीषणसुखत्वे उभयत्र
फलं, अद्यथयं प्रत्यक्षादिविरोधाद्यभेदपरिहारी द्वितीयाध्यस्तकृत-

तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां जायाता आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति
 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते' इति ।
 तथाऽन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा-
 द्रष्टव्याः । प्राप्यन्ति आत्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त-
 आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृतसत् सत्यं स आत्मा
 तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि । यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णु-
 प्रतिमान्वायेन भविष्यति इति । तद्वस्तु, गौणत्वप्रसङ्गात्
 वाक्यवैकल्याच्च । यत्र हि प्रतीकहटिरभिप्रेयते सलदेव तत्र
 वचनं भवति 'यथा मनो ब्रह्मोत्थादित्यो ब्रह्म' इत्यादि । इह
 पुनश्चमहमस्मि अहं त्वमसीत्याह, अतः प्रतीकश्रुतिवैकल्याद-
 भेदप्रतिपत्तिर्भेदद्रष्टव्यप बादाच्च । तथा हि 'अथ योऽन्यं दे-
 वतामुपासोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि' इति 'न स वेद सत्योः स
 सत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति सर्वम् परादायोऽन्यत्वा-
 जनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति ।
 यत्कृतं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति । नायं दोषः,

स्तथाऽप्यश्रुतेरविरुद्धत्वमिदमस्य समाधावनन्तरादिह सङ्गतिः । विरु-
 द्धयोरैक्यहटिरसिद्धेत्याह । नाहमिति । किञ्च किञ्चेश्वरस्य जीवमात्र-
 त्वमेकं जीवस्येश्वरमात्रत्वं वेति विरुद्धस्य क्रमेण दूषयति । ईश्वरस्य
 वेत्यादिना । एकत्वश्रुतिप्रामाण्यायैक्यमर्थं न कार्यमिति शङ्कते । सत्य-
 त्वेऽपीति । एकत्वध्यानवस्तुहटिमेव । एकत्वम् नासोऽस्याह । काम-
 मिति । अभेदश्रुतीनां फलवदप्यर्थार्थतात्यर्थेण गौणत्वायोगाद्भेदश्रुतीनां
 कल्पितभेदादुत्पादितत्वात् प्रमाणादेरपि तद्विषयत्वात् विषयप्रतिविम्बयोरिव
 विरुद्धप्रतीक्षां सिध्यात्वात् सत्यमेक्यमिति सिद्धान्तयति । एवमित्या-
 दिना । ईश्वरस्य जीवत्वं न प्रतिपाद्यं नेनेश्वराभावः स्यात् किन्तु जीवे-

तोषसीद्युते कौण्डिन्दित्रया क्रियात्मनः सद्वितीयत्वाद्वैतानुप-
निर्दिष्टं सोऽप्येतेन प्रत्यक्षसाक्षादात्मन्येवैवरे मनो दधीत ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत्संभ्रातृमयाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म’
[छा०।३।१८] इति, तथा ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः, [छा०
।३।१८] ‘स यो नाम ब्रह्मे युपासते’ [छा०।७।५] इत्येवमादिषु
प्रतीकापासनेषु मंत्रयः, किन्तेष्वप्यात्मरहः कर्तव्यो न वेति ।
किं तावत् प्राप्तं तेष्वप्यात्मरह एव युक्तः, कश्चात्, ब्रह्मणः
श्रुतिष्वप्यात्मनेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात्
ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः । न प्रतीकेष्वप्यात्म-
मर्तं ब्रह्मीयात्, न हि स उपपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वे-
नाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्

नापायोगात् । शाने त्वनिर्वाच्यस्य तस्य बाधकप्रसाधेवेत्याह । यदेव-
मिति । त्वनिर्वाच्यत्वे दोषान्नरूपेण निरस्तमित्याह । सोऽपीति ॥

न प्रतीकेन हि सः । उभयथा तु न सम्भवात्कथं यः, यथा ब्रह्मण्य-
भेदसत्त्वादसम्पत् उक्तः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारितया जीवाभिन्न-
ब्रह्माभिन्नत्वात् जीवाभेदसत्त्वेनाहंयाहः कार्य इति हटान्तेन पूर्वपक्षो-
च्यत्वं प्रतीकोपासीतानाहंयाहोपासिभिरविशेषः । सिद्धान्ते तु विशेष-
सिद्धिरिति कथम् । एतदारम्भाधिकरणस्य यस्य प्रासङ्गिको पादसङ्गतिः ।
ब्रह्मेक्यान्तमवकाशतत्वादिति विवेकः । किं प्रतीकेष्वप्यात्मत्वोपपन्न-
दहंयाह उक्तं ब्रह्मतः, जीवाभेदसत्त्वात् नाद्या रत्याह । न हि स इति ।
नानुभवति दृग्दर्शः । द्वितीयमवकाशस्या दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ।
विकारस्य ब्रह्मसात्त्विकस्यैवायोगात् बाधनं यत्वं प्रतीकवाधे यो-
पासिभिर्भिन्नं स्यादित्यर्थः । किञ्च कर्तृत्वाद्वाधनोपासिभिर्भिन्नमिति-

आत्मत्वमिति । तद्वस्तु, प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपो-
पमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मात्ममेवाश्रितं भवति, स्वरूपो-
पमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मयस्य वा, न च ब्रह्मण्य
आत्मत्वात् ब्रह्मादृष्ट्युपदेशेष्वात्मर्हाटः कस्या, कर्तृत्वाद्यनिरा-
करण्यात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण्य आत्म-
त्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनाविधानं, अतश्चोपासकस्य
प्रतीकैः समत्वाद्वात्मप्रतीकोपपद्यते, न हि स्वकस्यैकिकयोरि-
तरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीका-
भावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मर्हाटः श्रियते ॥

ब्रह्मादृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो
ब्रह्मण्यव्यसितव्याः किं वा ब्रह्मादृष्टिरादित्यादिष्वित्यतः । कुतः
संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणत्वात् । अथ हि

यथावाच्ये ब्रह्मयोगात् । तथा च ब्रह्ममूलमहैक्यस्य हारीक्यं प्रती-
केष्वर्ह्युपासकस्येति न युक्ता, बाधविरोधादित्याह । न च ब्र-
ह्मण्य इति । अतो जीवप्रतीकयोः अल्पभेदादृष्ट्युपासके विध्यनवयव इ-
नाह्वय इति कथितमाह । अतश्चेति । यथा स्वकस्यैकिकयोः सुव-
र्णात्मनैक्येऽपि भिद्येऽनैक्यं तथा जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनैक्येऽपि भेदः
भवः । यदि च भविष्यतिरेकेण प्रतीकभावनिष्ठत्वात् यथैक्यं तदोपा-
सकोत्प्रेरकं सत्यं ।

ब्रह्मादृष्टिरुत्कर्षात् । एकविधत्वं ब्रह्मणि । तत्रपूर्वकं संवरीक-
माह । कुत इत्यादिवा । सामानाधिकरण्यं कुतः तत्र तावदुक्तं, तत्र

ब्रह्मगन्धस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यामुपलभ्यते, 'आदि-
 त्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विशुद्धब्रह्म' इत्यादिसमानविभक्तिनिर्दे-
 शात् । न चात्रात्मसं सामानाधिकरण्यामवकल्पते अर्थान्तरवच-
 नत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्च इति
 सामानाधिकरण्यं । ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादि-
 त्यादीनां सूक्ष्मत्वादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते ।
 विकारप्रविणयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च
 प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यस्येदन्तदानीं स्यात्,
 ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादनञ्च
 व्यर्थं । तस्मात् ब्रह्मणोऽन्वित्रज्ञानर इत्यादिवदन्यतरवान्य-
 तरदृष्ट्याद्ये सति च किं हटिरध्यस्यतामिति संशयः तवानियमः,
 नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तं । अथवाऽदि-
 त्यादिदृष्टव एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तं । एवं हि
 आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा ।
 तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्म-
 दृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्ष-
 णेणादित्यादयो हटा भवन्त्युत्कर्षदृष्टेः सेषध्यासात् । तथा

वाक्यस्य विकारवाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् । न चेदापत्तिर्नाम ब्रह्मेत्युपा-
 सीतेति विद्विष्यतिविरोधात्, परिक्रान्तमायकृषार्थक्यापातात् । ब्रह्म-
 परत्वे ह्येवं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वादतः परितोषादध्यास एव सामानाधिकरण्य-
 कारणम्, अध्यासो न निवासकाभावात्तद्वत् इत्यर्थः । उत्कर्षतुल्यदृष्टो-
 निहृतमनुपास्य फलवत्त्वादिति न्यायो निवासक इत्यवचेदात् । अथ
 वेति । अथ विकारदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासकितिः फलं, सिद्धान्ते तु विकार-
 दृष्ट्या ब्रह्मस्य उपास्यत्वे निरर्थप्राप्तेरुक्ता फलवत्त्वादित्येव विकारा एयोत्-

च लौकिको व्यायोऽनुगतो भवति, चतुष्टयदृष्टिर्निर्गुणः प्र-
 सितश्चेति लौकिको व्यायः । यथा राजदृष्टिः सत्तरि, स
 चानुगन्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि चतुष्टय-
 परिग्रहीतो राजा निकर्षं नीयमानः केचन स्यात् । ननु
 शास्त्रप्रामाण्यादनाग्रहणीयोऽयं प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकि-
 केन व्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अतोऽप्ये-
 निवृत्तारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्निग्धे तु तस्मिन्
 तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि व्याय शास्त्रीयमाद्यो न विवर्धते,
 तेन चोत्तुष्टयदृष्ट्याये शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकटदृष्टिमध्यस्य
 प्रत्यवेवादिति सिध्यति । प्रायस्याद्यादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थ-
 त्वमविरोधात् गृहीतव्यं । तैः स्वार्थहानिभिरवबुद्ध्यां बुद्धौ
 पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भ-
 वात् ब्रह्मदृष्टिविधानाद्यन्तैवावतिष्ठते । इति परत्वादपि ब्रह्मशब्द-
 स्त्रैव एवार्थो व्यायः । तथा हि ब्रह्मोत्पादेऽयं ब्रह्मोत्पासीत ब्र-
 ह्मोत्पत्तिपाक इति च सर्वत्रोतिपरं ब्रह्मशब्दं सुधारयति शुद्धा-
 दित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिः। रजतमिति प्रत्येती-

तद्वत्तद्वत्त्वोपाका इति फलम् । किञ्च लौकिकव्यायाविरुद्धार्थसम्भवे विर-
 ठार्थो न पाकः, प्रत्यवायप्रसङ्गात्, किञ्च प्रत्यवायानामादित्यादिपदाना-
 मवबुद्ध्याविरोधितया तत्त्वार्थत्वपक्षो व्यायः, ब्रह्मशब्दे च दृष्टिकवचा-
 यः, तथा चादित्यादयो ब्रह्मशब्दोपाका रस्यैव वाक्यार्थः इत्याहुः । प्राय-
 व्यायेति । ब्रह्मशब्दस्यैव ब्रह्मत्वमेवेत्यवतरकाहुः । इति परत्वादिनि । इति
 यद्विरुद्धः यद्वः सन्निवृत्त्यापुनस्तिव्यायश्च इति शोके पक्षिर्निवर्तयः ।

त्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु
 रजतप्रतीतिकशब्दार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु
 तत्र रजतमस्ति, एवमन्नाद्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति
 गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्द्देशेनादित्यादीनेवो-
 पासिक्रियया व्याप्यमानान् दृश्ययति 'स य एतदेवं विहा-
 नादित्यं ब्रह्मेत्युपासते' [छा०३।१।१८] 'यो वाचं ब्रह्मेत्यु-
 पासते' [छा०] 'यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपासते' [छा०] इति । यत्तूक्तं
 ब्रह्मोपासनमिवात्मादरणीयं फलवत्त्वमेति, तदुक्तं उक्तेन
 न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलत्वमिति न्याय-
 पासन इवादिदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात् ।
 वर्णितश्चेतत्, 'फलं यत उपपत्तेः' इत्यत्र [वे०सू०३।३।३८] ।
 ईदृशज्ञात ब्रह्मण्युपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्विध्यध्यारीपणं
 प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाह उपपत्तेः ॥ ६ ॥

'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' [छा०३।१२] 'लोकेषु
 पञ्चविधं सामोपासीत' [छा०३।२] 'वाचि सप्तविधं सामोपा-

द्वितीयाद्यनेनादित्यादीनामेवोपासिकर्मत्वमिच्छाह । वाक्यशेषोऽपि चि-
 उक्तदमेवोपासकमिति व्याख्येयकमुपवदति । यत्तूक्तमिति । द्वितीयेति
 नृतिर्वाच्यौ चैकिकन्यावाहोक्तन्यायबाध इत्याह । तदिति । ब्रह्मणो-
 ऽनुपास्यते कथं कथंदातव्यं तत्ताह । फलमिति । किमुयत् इच्छा विकार-
 व्योक्तवः तस्य ब्रह्मणोऽनुपासनाविशेषणत्वेऽनुपास्यत्वं चाङ्गीकृतम् ।
 देवब्रह्मेति ॥

आदित्यादि । प्रविध्यध्यारीणादिस्तदुद्देशेन लोकेषु विद्वार-
 प्रमाद्योद्गीथप्रतीकारनिधनेरहैः पञ्चांशं साध, तेदेवादिरिति उपद्रव

त्यते, न चक्षुःसामयोः उच्यते इति चिकीर्षायाम् । अन्तरि
 राजहट्टिकरणाद्राज्यमवसुपचर्यते न राजनि क्षतशब्दः । अपि
 च “लोकेषु पञ्चविधं सामोपार्जित” [छा० २।२] इत्याधिकरण-
 निर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यं इति प्रतीयते । ‘एतद्वाच्यं
 प्रायेषु प्रोक्तम्’ [छा० २।७] इति चैतद्दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु
 चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यक्षं ‘आदित्यो ब्रह्मेत्या-
 देशः’ [छा० २।१८] इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाय पृथिव्या-
 दयश्चरमनिर्दिष्टा चिकारादयः ‘पृथिवी चिकारः’ [छा०
 २।२] इत्यादिभ्युतिषु । अतोऽनङ्गेष्वदित्यादिषु अङ्गमति-
 क्षेप इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आदित्यादिमतय एवाङ्गेषूङ्गीया-
 दिषु प्रतिक्षिप्येरन् । कृतः, उपपत्तेः । उपपद्यते स्वेव-
 मपूर्वसन्निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूङ्गीयादिषु
 कर्मसमष्टिः । ‘यदेव विद्याया करोति अङ्गयोपनिषदा तदेव
 वीर्यवत्तरं भवति’ [छा० ७०] इति च विद्यायाः कर्मसमष्टि-

मवदप्रयोगो न सादित्यत्वं इत्यन्तमाह । अन्तरीति । अतः प्रयोगान्मया-
 नुपपत्त्या पृथिव्याभ्योः अक्षयमहट्टिकरणाः । विषयसंप्रत्या चैवमेवे-
 त्याह । अरि चेति । नावत्संघं साम । किञ्च पूर्वाधिकरणसिद्धत्वा-
 न्वादेनाप्येवमित्याह । प्रथमेति । अनङ्गेषु साङ्गान्मुपास्मानोति सिद्धा-
 नयति । एवमिति । उपास्मानां हि कर्मसमष्टिः फलं भूयते, सा च
 नाभिरङ्गेषु संस्क्रियमाणेषु उपपद्यते, अङ्गानां सङ्गानुक्तप्रकृतकर्मा-
 पूर्वजनकत्वादित्यर्थः । ननु उपास्मानां प्रकृतकर्मापूर्वसंज्ञकताङ्ग-
 हारायेवं कथं कृतं तत्र फलोपपत्तये अङ्गानासुपास्मत्वं भवत्यु तदनपेक्ष-
 योक्त्यादिकेषु उपास्मनेषु कथमुपास्मत्वेति इति शङ्कते । भवत्विति ।
 यथा अतन्मपशुकस्यपि नोदोक्तस्य अङ्गहारायेत्येव फलमिदं तद्वत्

हेतुतां दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिकलेष्वेवं, स्वतन्त्रफलेषु तु
 कच्च 'य एतदेवं विद्वान् लोकेषु पञ्चविधं सामोपासते' [आ०७०]
 इत्यादिषु, तेज्यधिकृताधिकारात् प्रकृतापूर्वसाम्बिकर्षेणैव
 फलकल्पना युक्ता, गोदीहनादिनियमवत् फलात्मकत्वाच्चाटि-
 त्यादीनामुद्गीयादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तिः । आदि-
 त्यादिप्रामाण्यलक्षणं कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च 'ॐ मि-
 त्येतदक्षरमुद्गीयमुपासीत खलेतस्यैवाक्षरस्योपस्थाप्यानं' भ-
 वति । [आ०११] इति चोद्गीयमेवोपास्यत्वेनोपकथ्यादित्यादि-
 मतीर्षिदधाति । यत्तु त्वं उद्गीयादिमतिभिर्मुपास्यमाना आ-
 दित्यादयः कर्मभूय भूत्वा करिष्यन्तीति । तदयुक्तं, स्वयमेवो-
 पासनस्य कर्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः, आदित्यादिभावेनापि च
 दृश्यमानानामुद्गीयादीनां कर्मात्मकत्वानुपायात् । 'तदेतदे-
 तस्याख्यधूतं साम' इति तु लाक्षणिक एव शिष्यम्बोर्लक्ष्-

नीक्रिकादिफलेषुपासनेष्वपि कर्मापूज्याङ्गहारेव फलकल्पना युक्ता । कर्मा-
 णिकृतस्यैवाङ्गमितोपासनेष्वधिकारादतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति सम-
 नन्ते । तेज्यपत्तिः । उत्कर्षानवधारणादनियम इत्युक्तं निरस्यति । फला-
 त्मेति । उपक्रमनवाङ्गमुपास्यमित्याह । अपि चेति । रत्नप्रभाटि-
 गृह्यशुपसङ्ग्रहानभिर्त्यर्थः । द्वितीयं पूज्यमङ्गं दूषयति । यत्तुमिता-
 दिना । कर्मभूय कर्मात्मकत्वं प्राप्यत्यर्थः । विद्वाऽऽदित्य आत्मना कर्मणां
 रदो कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह । आदित्यादिभावेनेति । प्रयोगा-
 नुपपत्तिमुक्ता निरस्यति । तदेतदिति । यद्यथागीतं यज्यत्यथाह ।
 नक्तथा चेति । गङ्गायां धौष इत्यत्र सविज्ञातसंयोगसम्बन्धेन तीरकक्षया,
 अग्निर्वायवश्च इत्यत्र अग्निनिष्ठशुचित्वादिसुखकल्पपरमरासम्बन्धेन
 नक्तथा इत्या, तथा चाल कक्ष्यामनोः पुत्रिष्यन्निष्ठपक्षेऽपि कक्ष्याम-
 यदाभ्यां कक्षाव्याप्यं दूषयतामनपरमरासम्बन्धेन पुत्रिष्यन्निष्ठपक्षा

नामशब्दप्रयोगः । सत्त्वस्या च यथा सम्भवं सन्निरुद्धेन विप्र-
 रुद्धेन वा स्वार्थसम्बन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यपि ऋक्साम-
 न्योः पृथिव्यग्निहृष्टिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्साम-
 न्योर्भेदेनानुकीर्तनात् पृथिव्यग्न्योश्च सम्बिधानात् तयोरेवैष
 ऋक्सामशब्दप्रयोगः ऋक्सामसम्बन्धादिति निश्चीयते । सत्तृ-
 ग्न्यदोऽपि हि कृतचित् कारणाद्राजानमुपसर्पन् निवारयितुं
 पार्यते । 'इयमेवर्क' इति च यथाक्षरन्यासश्च एव पृथिवी-
 त्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्तेऽवधार्यमाणे इयमृगेव-
 त्वाक्षरन्यासः स्यात् । 'य एवं विद्वान् साम गायति' [छा० उ०]
 इति चाङ्गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्याद्याश्रयम् ।
 तथा 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' [छा० उ०] इति यद्यपि
 सप्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि साम्नेव ते अश्वस्येरन्, द्विती-
 युक्ता इत्यर्थः । ननु प्रतीकवाचिपदस्य ध्येये कथं सत्त्वस्या न युक्ता, सत्तृ-
 पदस्य राजन्यप्रयोगादिति शङ्कते । तत्र यद्यपीति । तथापि ऋक्साम-
 सम्बन्धात् पृथिव्यग्न्योरेवैतस्याश्रयध्दं साम्नेव ऋक्सामपदप्रयोग
 इत्यन्वयः । ननु सुस्वार्थ एव न कृतो गृह्यते तत्राह । प्रसिद्धयोरिति ।
 तस्याहश्रयध्दं सामेति सुस्वयोः पृथगुक्तेस्तदेतस्याभिन्नत्वापि तयोर्पक्षे
 पुनरुक्तिः स्यात्, अतः प्रतीकाभेदतश्चा पृथिव्यग्न्योः प्रतीकसंविधानात्
 तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कृतकभेददीक्षायेत्यर्थः । तर्हि ऋक्षग्न्यदोऽपि
 राजनि स्यादित्यत्र आह । अस्मिन्नि । स्थितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि
 वाच्यं न तु निमित्तकथं इति प्रयोग आपाद्य इति भावः । सत्त्वा सत्तः,
 तस्य कार्यं रक्तचर्मादि वदा राजेव करोति तदा सत्तृग्न्यदो राजन्यव्यक्ति
 इत्यक्षरार्थः । अनादायेव पृथिव्यादिहृष्टिः इत्यत्र हेतुनिराकरणं । इय-
 मिति । सप्तम्या लोकाणांनुपासीतस्य निरस्यति । तथा लोकेष्विति ।
 सामाक्षना लोकाणुपासीतेति द्वितीयासम्बन्धोर्भङ्गस्य कार्याकृतो वरं
 लोकाक्षना सामोपासीतेति सप्तमीभङ्गमात्र इत्यर्थः । एतेनेति एक-

यानिर्देशेन साम् उपस्यत्वावगमात् । सामनि हि लोके-
 च्छब्दस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति अथवा पुन-
 र्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्मृः । एतेन 'एतद्वायव्यं' प्राप्तेः
 'प्रोतम्' [छा० २।११] इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो
 द्वितीयानिर्देशः 'अथ सप्तविधं' 'सप्तविधं' सामोपासीत'
 [छा० २।१८] इति तत्रापि समस्तस्य सप्त साम् उपस्यत्वं नापु,
 'इति तु पञ्चविधस्य' 'अथ सप्तविधस्य' [छा० २।३] इति
 च साम् एवोपास्यत्वोपक्रमात् तस्मिन्नेवादित्याध्यासः ।
 एतस्मादेव च साम् उपस्यत्वावगमात् 'एष्विषी हिङ्गारः'
 [छा० २।३] इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिङ्गारादिष्वेव एष्वि-
 व्यादिदृष्टिः । तस्मादनङ्गात्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेष्वङ्गीया-
 दिषु श्रियेरन्विति सिद्धम् ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गसम्बन्धिषु तावदुपासनेषु कर्मतत्त्वत्वान्वासनादिविन्ता
 नापि सख्यगदर्शने, वस्तुतत्त्वत्वात् ज्ञानस्य । इतरेषु उपासनेषु

विभक्तिमङ्गसाधनेन प्राचात्मना तावत् साधोपास्यमित्ति व्याख्यातमि-
 त्यर्थः । ननु विभक्तिवाक्ये सर्वं निर्बन्धकमाह । ज्ञापीति । साम्
 उपस्यत्वं साधित्युपक्रम एष्विषी हिङ्गार इत्यादिना हिङ्गारादिपदार्थ-
 यवस्य वाक्य उपस्यत्वं उक्त्वा इति तु पञ्चविधकोपास्यमित्युपक्रम-
 व्यक्तेति सप्तविधस्य वाक्य उपस्यत्वं प्रक्रम प्रयुक्तमतः साम् एवोपास-
 यमित्यर्थः । यदुक्तं प्राचव्याम् 'एष्विषीदेवोपास्यत्वमिति तत्राह । एत-
 स्मादेवेति । यत्रापि हिङ्गारोद्देशेन एष्विषीत्वविशेषोद्देशक प्रथमनिर्देशो
 वाक्यस्य वाच्यवकात्मकयोः यावत् इत्यर्थः ।

—अथ— अङ्गितेनोद्देशेन ज्ञानेवभासुतादर्शनात् इत्यर्थः, कर्माङ्ग-

किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्ततेति नियमेना-
सीन एवेति चिन्तयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः
शरीरस्थिरित्वेन प्राप्ते भवति, आसीन एवोपासीतेति । कुतः
सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, न च तद्ध-
च्छतो धावतो वा सम्भवति, गत्यादीनां चित्तविशेषकरत्वात् ।
तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्याप्तं मनो न कुर्यात्तु निरीक्षण-
क्षमम्भवति । शयानश्चाप्यकक्षादेव निद्रयाऽभिभूयते, आसी-
नस्य त्वेवजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति
तस्योपासनम् ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च ध्यायत्वर्थ एव यत् समानप्रत्ययप्रवाहकरणं,
ध्यायतिश्च प्रविष्टिस्तत्वेष्टे तु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविधयाक्षिप्त-
चित्तेषूपचर्यमाणो हृद्यने, ध्यायति वक्तो ध्यायति प्रोषितवशु-
रित्यासीनस्यानायासो भवति । तन्मादृशीदासीनकर्म उपा-
सनम् ॥

अचलत्वञ्चापि च ॥ ९ ॥

अपि च 'ध्यायतीव पृथिवी' इत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमे-
वापि च ध्यायतिवादी भवति, तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्मत्वे ॥

अतोपासनानामासननियमानपेक्षानामनुष्ठानप्रकार उक्तस्तद्वदानी-
यतोपासनेष्वप्यनियम इति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । अत्रापुनरुपासा-
यिहिः, विद्यामे य जनीदेहयोर्भित्तलेऽपि देहबाह्यत्वे मनसोऽनवस्था-
नस्य कर्तुमशकित्वात् जनीव्यापारेणोपासनेषु देहस्यैवावधाननियमा-
पेक्षेति फलमेव । निवृत्तं चिन्तयति ॥

किञ्च ध्यायति कासीना एव क्तुः ध्यायतिश्चार्हत्वात् वकादिव-
दिवाच । ध्यानाच्चेति ।

अरन्ति च ॥ १० ॥

अरन्त्यपि च शिष्टा उपासनास्तेनासक्तं शुचौ देशे प्रति-
ष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इत्यादिना । अत एव च यन्त्रका-
दौनसमासनविशेषाद्यामुपदेशो योगशास्त्रे ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

दिग्देशकालेषु संशयः, किमपि कश्चिन्नियमो नास्ति वेति ।
प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात् स्यादित्यापि
कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह । दिग्देशकालेष्वर्थ-
लक्ष्य एव नियमः, यत्रैवास्तु दिशि देशे काले वा मनसः
सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत, प्राचीदिकपूर्वाङ्ग-
प्राचीनप्रवणादिवत् विशेषान्प्रवणादेकाग्रताया इष्टायाः स-
त्त्वाविशेषात् । ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति ।

‘समे शुचौ शर्करावह्निबालुका-

विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

अत्रैव श्यीत इत्यालम्बाह । अथकालश्चेति ।

वास्तुका शरीरका वाऽऽसनका अरण्यान् नियम इत्याह । अरन्ति
चेति ।

यत्रैकाग्रता तत्र विशेषात्तेष्वेवाङ्गानामित्येवाङ्गेषु प्राच्यादिदिशि
तीर्थादिदेशे पदोपादिकां निमग्नोऽस्ति न वेत्युपलक्षणवत्त्वार्थः,
एकविषयत्वं सकृदित्युपासीतं विहितत्वात् आनादिवदस्ति दिगादि-
नियम इति पूर्वपक्षः । अतः दिगादिनादयः कलं विहाय ते लनादयः ।
ध्येते चित्तैकाग्रता प्राधान्यान्प्रवणादिप्रवणैकचित्ततादि-
विशेषः सर्वत्रैव यदेति ऐकाग्रताककककक प्रवेत्यर्थः । प्राचीनप्रवणे
प्राग्देशे निष्कलाने वैचक्षण्यं कक्षादितिवदस्य दिगादिविशेषो न न्ययते
अतोऽनुमानमन्योन्यकमिति भावः । विशेषात्प्रवणादिवदिति बहुते ।

मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने

गुह्यानिमताम्यस्ये प्रयोजयेत्' इति ।

- सत्यमस्येवंजातीयको नियमः सति त्वेतस्मिन्नाहनेषु विशेष-
ेषु अनियम इति सुहृद्भूत्या आचार्य आचष्टे । 'मनोऽनुकूले'
इति चेष्टा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमद्देशाधिकरणे, तत्र
यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत्
कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं, न हि सम्य-
ग्दर्शनं कार्ये निषिद्धे यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यं, अनि-
योज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतिः शास्त्रस्याविषयत्वात्, यानि पुनरभ्य-
स्यफलानि तेष्वेवा चिन्ता, किं कियन्तश्चित्कालं प्रत्ययमाव-
र्त्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति । किं तावत् प्राप्तं किय-
न्तश्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत्, आवृत्तिविमिश्रस्योपासन

ननु विशेषयतीति । शर्कराः सुख्यपाशायाः । जलाशयवर्जनं शोतनिवृ-
त्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनो भयकः । वाचनिकं वमनेषादिनिवन्धनीकृत्य
विषंकापःप्रवहेषु देशादिगतेषु प्राचीनप्रवचत्वादिव्यनादर इति सुहृ-
द्भावेन सूत्रज्ञपयदिवति ।

देशाद्यापक्षे विषयविशेषात्मनाधिभङ्गः स्यात् स भामुदिति आप्रा-
यणात् व्यवहितेनास्य सम्बन्धमाह । आवृत्तिरिति । अनियोज्ये ब्रह्म-
गदात्मत्वप्रतिपत्तिर्यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः । काहपद्मोपासनेष्वनुमान-
स्योभयवाहयेः संशयमाह । यानि पुनरिति । तथा दिगादिनिवन्धस्य
विधेरनादरस्तद्विनाशरक्षयमाह्वानोः अधिधानादिनिवन्ध इति पूर्वपक्षः ।

यद्धार्यस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते भूयः । यामावासादेवावतयेत्
 प्रत्ययं, यन्मप्रत्ययवशाददृष्ट फलप्राप्तेः । कर्मात्मपि हि जन्मा
 न्तरोपभोक्ता च तमारभमाणानि तदनुकूलं भावनाविज्ञानं
 प्रायश्चाले भाविष्यति, 'सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवा-
 न्वयन्नामति वक्षिणक्षौनेव प्रायमायाति प्रायक्षेत्रसा युक्तः स-
 द्दामना यथासकृत्पितं शोकं मयति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः
 त्वयजसायूकानिदमनाह । प्रत्ययास्तेन स्वकारावृत्तिं सुका-
 किमन्यत् प्रायश्चाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्यादे प्रीति-
 पक्षस्य फलभावनामकाः प्रत्ययास्तेष्वप्रायश्चादावृत्तिः । तथा
 च श्रुतिः 'स यावत्कनुरखाल्लोकात् प्रैति' इति प्रायश्चाले-
 ऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । श्रुतिरपि-

‘यं यं वापि स्मरन् भावं त्यक्त्यन्ते कलेवरम् ।

तं तन्मैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभाषितः' ॥ इति

नरययर्थं जगदावृत्तिरिति विद्वान्ब्रूति । एवमिति । उपासीनां कर्म-
 चाद्यात्मकास्ते प्राप्नोत्यकर्ममूर्तिद्वारा प्रकृतेतुल्ये मानवाश्च । सविज्ञान
 इति । भावनामयं विज्ञानं कर्मकर्मरूपमेव वर्तते । सविज्ञानो विज्ञानं
 कर्मरितकर्म सविज्ञानमिति । कर्मिन् शोके निर्वर्तमानोऽस्तेति यच्चित्त
 जेन बहुलितेन वक्ष्य प्रकृत्यन्तमरं भवः प्राप्ते कीयते इति यावत् ।
 तेन उपादानम्, याज्ञा जीवः । जन्मोपादानमनुतेन भाविष्यत्यन्ति-
 रिति दृष्टार्थः । अस्मिन्मन्त्रात्मविज्ञानं कर्मभाषितः इहहारीवाकीर्णं
 मन्त्रः कुत कर्मरूपमहावृत्तिरित्यतः साह । प्रत्ययानुवृत्तिः । उपासिप्रत्य-
 यानां जगदावृत्तिरित्या साहपाविद्विषयेवात्म विज्ञानं, मन्त्रद्वारा-
 मन्त्रदेवितं कर्मभाषितं भावेन कर्मभाषितं भावेन कर्मभाषितं भावेन
 मन्त्रावराधेयादीनाम्, कर्मभाषितं इहहारीवाकीर्णं कर्मभाषितं भावेन

‘प्रयाणकाले मनसाऽवलेन’ [भ०गी०] इति च ।
 ‘सोऽन्तवेलावमेतत् चयं प्रतिपद्यते’ इति च मरणवेलायां
 ‘कर्तव्यशेषं चावर्त्तति ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाषयोरन्वेषविनाशौ

तदव्यपदेशात् ॥१३॥

गतस्तृतीयशेषः, अखेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
 प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते
 न वा क्षीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात्
 कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी स्यात्
 शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोग-
 मुपपद्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च ‘न हि
 कर्माणि क्षीयन्ते’ [म०भा०] इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तो-
 पदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिक-
 कर्त्तव्यपक्षेऽहं ह्यहंश्चादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोष-
 संयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षयकार्यता, नन्वेवं ब्रह्म-
 विद्याया विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः
 कर्मक्षये तत्फलसंभाव्यमभोक्तव्यत्वादनिरासः स्यात् । नेत्युच्यते

हारकस्यनेति भावः । तद्विधानम् उपायक एतच्चयम् । अक्षितमसि, यज्यु-
 तवसि, प्रायश्चित्तवसि, इति चान्यत्र मरणकालेऽपि स्मरेदिकुर्वे ॥

यथोपायकानां साधकानां कर्तव्यमस्ति न, तथाकालविधानमिति कथ-
 ययकस्यार्थं बोधमुक्तवान् । तदधिगम इति । साधनसाधनेषु फलाधि-
 का र्थं फलाध्यानेऽपि साधनविचारः कृतः, उच्यते फलाध्यायस्य फल-

देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवविष्यति । तस्मात्
न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते भ्रमः । तद-
धिगमे । ब्रह्मविद्याधिगमे सत्युत्तर्पूवार्थयोरशेषविनाशो भवतः,
उत्तरस्याशेषः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तदव्यपदेशात् ।
तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां भ्रमव्यमानसम्बन्धस्यानामिनो
दुरितस्यानभिमन्वन् विदुषो व्यपदिशति 'यथा पुष्करपलाश
आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति ।
तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति 'तद्यथे-
पीकावलमन्तो प्रोतं प्रदूयेतैव हास्य सर्वं पापानः प्रदूयन्ते'
इति । अयमपरः कर्मव्यव्यपदेशो भवति ।

भिद्यते हृदयमज्यिहृदन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तद्धिन् हृष्टे परावरे' इति ।

यदुक्तमनुपमुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं
स्यादिति । नैव दोषः, न हि वयं कर्मणः फलद 'यन्मो शक्ति-
मवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणा-
न्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिमदुभावभावे च शास्त्र
व्याप्तिरेत न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म क्षीयत

चिन्मन्त्रित रत्नाङ्क । नत इति । कर्मणां फलान्तवाक्यात् प्रा-
नाद्यन्तवाक्यात् सत्यः, पूर्वपक्षे क्षान्तिरपि कश्चित्पापभोगानन्तरं
सक्तिः, विद्वान्ते तु क्षान्त्यन्तवाक्यात्पापनाशान्तीवृत्तिरिति फलम् ।
न हि क्षादिनादिनिषेधक्या दुरितादृष्टं दुःखदायिनी शक्तिरभिनता
'नाभङ्गं क्षीयते कर्म' इति च कारणि । फलान्तमेव पापं न सत्ये नश-
नोति पूर्वपक्षः । ननु तर्हि वक्ष्यामहे भावविकल्पविधिं क्षादिति चेत् ।
न, तथा क्षादिनान्तेदृहादे निमित्ते इति 'क्षान्ते क्षान्त्ये प्रतीकाश-
--- निमित्तम्' इति इतिविधिवत्तद्विधौ निमित्तभावे इति प्रा-
-

इत्येतदपि स्मरणमौल्यमिदं न हि भोगादृते कर्म क्षीयते
तदर्थत्वादिति, इत्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः ।
'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्मरूपं योऽश्वमेधेन यजते न
उच्यते' वेद इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तु नैमित्तिक-
क्रान्ति प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति इति । तदसत्, दोषस-
योगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिवृत्तिफलसम्भवे फलान्तर-
कल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्भेदपक्षो-
द्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अथ ब्रूमः । सगुणानु-
तावहिदमासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्य-
प्राप्तिः प्रापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं
नास्तीत्यतः पाप्मप्रज्ञाप्य पूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्त्वासां फलमिति निश्ची-
यते । निर्गुणायाम् विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्तव्यत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अत्रेव इति चागामिषु

चित्तविधेर्दोषनाशार्थत्वादित्ये । ननु विषय उपलब्धः, युक्तं यद्वदहस्य
विज्ञप्तादधीन्यत्वाद् फलतया नैमित्तिकत्वस्य दोषवानु प्रापचित्तं कुर्या-
दित्यतः तु यत्किञ्चिद् व्याप्यदितिवद्वेषपदस्य निवृत्तिद्वारा फलकारत्वसम्भ-
वात् 'तरति ब्रह्मरूपं योऽश्वमेधेन यजते' इति प्रायश्चित्तात्यापनिवृत्ति-
श्रुतेरायत्तं प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमित्याह । अपि चेति । ज्ञानस्य
दोषनाशार्थतया विधानं नास्ति 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्यादेशान-
कारकत्वात्त्वादित्यर्थः । कर्मभोगान्तर देशकालान्तरं भोगो भविष्यति
शास्त्रप्राप्यत्वादित्याह । नैमित्तिक इति । ज्ञानात्कर्तव्यत्वात्पूर्वत्वात्प्रा-
प्तान्तराविवक्षत्वाच्च तत्परानेकवाक्यानां कारकत्वाद्योगात्तत्त्वमित्यभि-
प्रेक्ष्यति । एवमित्यादिना । प्रायश्चित्तानो पूर्वाभुत्यनिरन्तरः ।
सगुणब्रह्मविद्यायां स्वपदेयत्वात् निर्गुणायामनाह । अत्रपर इति ।

कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्माविदिति दर्शयति । अति-
 कान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वप्रतिपेद इव तथापि
 मिथ्याज्ञानमर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेऽपि प्रलीयन्त इत्याह
 विनाश इति ॥ पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि
 त्रिविधं कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
 पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति
 काले इति ब्रह्माविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते,
 अन्यथा ज्ञानादिकाल प्रवृत्तानां कर्मणां चयाभावे मोक्षाभावः
 स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत्
 भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेः च ज्ञान-
 फलस्य । तस्यात् ब्रह्माधिगमे दूरितचय इति स्थितम् ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥

पूर्वस्मिन्नाधिकारयो बन्धहेतोरप्यस्य स्वाभाविकस्वाभेदः ज्ञानायौ

पूर्वोक्तं दूषयति । बहुकर्मितादिना । विधिनिषेधशब्दं 'नाभुक्तं सो-
 यते' इत्यादि, अतिस्र कर्मणः फलवन्तौ प्रकाशयतः ब्रह्मसाऽपि कृतचित्
 नाशङ्कीकारेण शब्दविरोध इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानमात्मन्यपेक्षदूरितनाशकं
 तन्मूलाध्यास बाधकत्वात् सत्र दूरित मूलकर्तृत्वाध्यासबाधकत्वापेक्षो-
 धविदित्वाह । तथाप्यकर्तात्वबोधादिति । अतार्थमेव युक्ता दूष-
 यति । अश्लेष इति । मूलाध्यासादुत्पत्तेः सापेक्षालेखः, तथायात् तदि-
 नाश इत्यर्थः ॥ अध्यासाभावे विद्वदनुभवाह । पूर्वोक्ति । मोक्षशब्द-
 वशाच्च ज्ञानात्मकत्वसिद्धिरित्याह । एवमेवेति । ज्ञानात्मकत्वमेव सत्त्वेने-
 त्यर्थः । मोक्षस्य कर्मफलसाम्यद्वक्तं निरकृति । न चेति ॥

----- इति ॥ अतितरेष्वन्तात् न ब्रह्मत्वाद्यनेष्वया, ज्ञानात्मकस्य

ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्तिरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्री-
यत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्विराकरणाय
‘पूर्वाधिकरणव्यायातिदेशः’ क्रियते । इतरस्याऽपि मुख्यस्य
कर्मण एवमवयवसंज्ञे षो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः,
तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफनप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । ‘उभे
उ हैवैष एनेन तरति’ इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सु कृतस्याऽपि
प्रकाशव्यपदेशात् अकर्तृत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सु-
कृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ इति चावि-
शेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव
मुख्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् ।
अस्ति च श्रुतौ मुख्येऽपि पाप्मशब्दः ‘नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः’
इत्यत्र स च दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निव-
र्तन्त इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति ।
तुभ्योऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्वन्धहेत्वोर्बिद्यासाम-
र्थ्यादस्यैव विनाशसिद्धेरवयवमभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्ति-
रित्यवधारयति ॥

जीवने न वेति पूर्ववक्तव्ये हे ज्ञानं न पुन्यनाशकं शास्त्रीयत्वात् पुण्यव-
दित्वाधिकारकानुज्ञातिदेशं व्याचष्टे । धर्मस्येत्यादिना । ज्ञानं पुण्य-
नाशकं तन्मूलाविद्यापातित्वादिना व्यायोपेतागमबाधितम् अतुमान-
मिति भावः । ननु जीवने केव्यविशेषश्रुतिः पापविषया सर्वपाप्मानं
तरति इति विशेषश्रुतेरित्यत आह । यत्रापि केवल इति । पापपुण्य-
वयवपराधिकरणद्वयस्य फलमाह । पाते त्विति ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वयोराधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतबुद्ध्युत्तयोर्विनाशो
ऽप्यपरितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरेतन्नारब्धकार्ययोश्च
भवत्युत विशेषेणारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्र 'उभे च
हैवैष एतेन तरति' इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषवचनादविशेषे-
णैव चय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अनारब्धकार्ये एव त्विति ।
अप्रज्ञतो फले एव पूर्वे ज्ञानान्तरसंस्थिते अस्मिन्नपि च ज्ञानानि
प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः संस्थिते सुकृतबुद्ध्युत्तये ज्ञानाधिगमात् क्षीयते
नन्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं ज्ञानं
निर्मितम् । कुत एतत्, 'तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्षे'
इति शरीरपातादधिकरणात् ज्ञेयप्राप्तेः, इतरथा हि ज्ञाना-
दशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेतुभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव
ज्ञेयमनुभूयते तत्र शरीरपातप्रतीक्षा नावसीत् । न च यस्तु-
तलेनैवायमकर्तव्यबोधः कर्माणि संपद्यन् कथं कानिचित्
संपद्येत् कानिचिदपिच्छेत्, न हि समानेऽस्मिन्बीजसम्पर्के केपा-
श्चिर्दाजगतिः क्षीयते केपाश्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुं

अनारब्धकार्ये एव तु । उक्तवक्तव्यं विपरीतत्वं क्षीयते चेत्तद्वि-
नयश्रुतेरप्यस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः संशयभाह । पूर्वयोरिति ।
अननुज्ञाविहितविहितविशेषबुद्धयः फलं, पूर्वमिदंज्ञानव्याप्तेन पूर्ववत्त-
प्राप्तेः अज्ञोत्पत्तेः कर्तव्यमिति, प्रारब्धाद्यवच्छेदप्रवेक्षणवाद् विद्वान्भवति ।
एवमिति । कानिचिदपिच्छेदवाचकः, प्रारब्धाद्यावच्च विद्वन्भावे तावमेव
विद्वान्, ततोऽपि ब्रह्म कल्पयत इति श्रुतम् । ईदृशादावधिकृतान्
तत्तद्विदां च प्रारब्धपादादीनां ईदृशारब्धश्रुतिव्यातिविकृताश्च प्रारब्धकर्मच-

मिति । उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माद्यं ज्ञानो-
त्पत्तिरुपपद्यते, प्राप्तिरिति च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-
स्याऽन्तराले प्रतिक्रियामश्रवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं, अन्त-
र्भावसंशयोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिन्नन्ति,
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं हिचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात् ।
कश्चित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैवात्र विषयित्वं ब्रह्मविदः
कश्चित्कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्व-
हृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणस्यापरेण प्रतिक्षेपं शक्येत ।
अतिसूक्ष्मिषु च स्थितप्रज्ञकक्षणिर्देहेनैतदेव निरुच्यते । त-
स्यादभारब्धकार्ययोरेव सुलतदुपक्रमयोर्विद्यामामर्श्यात् क्षय-
इति निर्णयः ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

पुण्यस्याप्यग्रेष्वविनाशयोरध्वन्यायोऽतिदिष्टः सोऽतिदेगः
सर्वपुण्यविषय इत्याशङ्क्य प्रतिवक्ति, अग्निहोत्रादि त्विति ।
तु यच्च आशङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि

काव्यज्ञानं इति हेतुनेनोपजीव्यत्वाच्च प्राक्कालिहेतुप्रतिवृत्तिं तत्त्वज्ञान-
नविशेषस्य अविशेषं विशेषवत्त्वाच्च विद्यायावरणादित्याद्यं नाशय-
तोऽप्यहम् । उच्यते न तावदिति । विशेषकाविद्यालेश एव तत्संस्कारः ।
मिथ्यात्वं इति जीवन्मुक्तौ भाव्यमस्मात् । अपि च नैवेति ॥

अग्निहोत्रादि तु । निर्वर्तनीयमित्येवं ज्ञानात् नश्यति न वेति
वचने हेतुः पुण्यभावे तदिति दृष्टविशेषः हेतुर्नश्यतीत्याद्यन्तरालाऽपी-
त्युक्तानिदेव । निर्वर्तनीयमित्युक्त्याप्युपपत्तिरिति नाशयवादे विहा-

तत्तत्कार्यायैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यमन्तर्देवास्तु कार्यमित्यर्थः ।
 कुतः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
 दग्धेन' इत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विषयकार्यत्वात्
 कार्यैकत्वानुपपत्तिः । नैव दोषः, परमरथकार्ययोरपि दधि-
 विषयोर्गुणमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात्, तद्वत् कर्मणो-
 ऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यत्वोपपत्तेः । नन्वतारभ्यो मोक्षः
 कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैव दोषः, आराधुपकारकत्वात्
 कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सुत्कर्म प्रत्याद्या मोक्षकारण-
 मित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत् कार्यैकत्वाभि-
 धानम् । न हि ब्रह्मविद् आगाध्यग्निहोत्रादि सम्भवति, अनि-
 गोऽब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणानु त
 विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः सम्भवत्यागाध्यग्निहोत्रादि ।
 तस्याऽपि निरभिसन्धिनः कार्यान्तराभावात् वेदविद्यःमङ्गल्युप-
 पत्तिः । किंविषयं पुनरिदमग्रेयविनायवचनं किंविषयं वा
 वेदनिनिबोधवचनमेकेषां शास्त्रिणां 'तस्य पुत्रा दायमुपर्यान्ति
 सुहृदः साधुरुत्थां द्विपन्तः पापकृत्त्वाम्' इत्यत उत्तरं पठति ॥

नयति । पुण्डरीकादिना । अत्र पूर्ववत् ज्ञानार्थं निश्चयानुमानाविधि
 पञ्चकामन्यायान्, विज्ञाने तु ज्ञानोपपत्त्यर्थत्वात् तद्विद्विरिति वि-
 वेकः । अत्र भावे ज्ञानकर्मणोः साक्षादेककार्यत्वं परमतेनोक्ता साक्षा-
 तपारम्भार्था मोक्षहेतुत्वं ज्ञानतद्वृत्तिमिति ज्ञानत्वम् । अत एवेति
 ज्ञानादुक्तं कर्माभारान् पूर्ववत्प्रतिषेधमित्यर्थः । निर्मुक्तविद्यायां कर्म-
 भादिवत् तस्मिं पति भोजनस्य तादृशेनेव दर्शितं, अस्मिन् अनुवचिदा
 परमेव कर्मकाङ्क्षमाह । अनुवचिदिति । उत्तररत्नायं नृणां ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोवादेर्नित्यात् कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या
या फलमभिरुच्यते विद्यते, तस्या एव विनियोग उक्त एकेषां
गायिनी 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति । तस्या एव चेद-
मवदद्वैविद्याग्निरूपणम्, इतरस्याप्येवमन्वेषः इति । तथा
एवंजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे
सम्प्रतिपात्त इत्ययोरपि जैमिनिवादराज्ययोराक्षर्ययोः ॥

यदेव विद्यथेति हि ॥ १ - ॥

सुभमधिगतमेतदनन्तगाधिकरणे नित्यमग्निहोवादिकं
कर्म सुसुहृणा मोक्षप्रयोजनाद्देशेन कृतनुपात्तदुरितक्षयहेतु-
त्वहारेण मन्त्रगुह्यकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्मा-
धिगमनिमित्तत्वे न ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवति इति । तत्रा-
ग्निहोवादि कर्माह्वयपात्रयविद्यामयुक्तं केवलञ्चास्ति । 'य
एव विद्वान् यजति य एवं विद्वान् जुहोति य एवं विद्वान्'-
सति य एवं विद्वानुद्गायति तस्मादेवविद्मेव ब्रह्माणं कुर्वीत
तेनाभौ कुरुतः यद्येतदेवं वेद यद्य न वेद' [छा०] इत्यादि-
वचनेभ्यो विद्यामयुक्तं केवलमप्यस्ति । तत्रेदं विद्यथेति किं
विद्यामयुक्तमेवाग्निहोवादिकं कर्म सुसुहोर्विदमाहेतुत्वेन
तथा सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवल उत विद्यामयुक्तं

यत्तद्विद्यामयुक्तं यत् पुण्यं पापक्षयं तदेव विद्वत्सुहृद्विद्वतोः सुस-
मानजातीयं कर्म जनयति स्वयम् ज्ञानः प्रयति इति भावः ॥

यदेव विद्यथेति हि । उक्तानिनाटिके विषयसुपजीव्य सवीजं रुच्य-
सक्तं पूर्वपक्षमाह । विद्यामयुक्तमेवेति । अत्र पूर्वपक्षे कर्माहोपात्ति-

केवलज्ञाविशेषेणेति । कुतः संशयः, 'तमेतमात्मानं यज्ञेन वि
विदिषन्ति' इति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनाङ्गत्वेन श्रव
णात्, विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं
तावत् प्राप्तं, विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादगमविद्याशेषत्वं
प्रतिपदयन् न विद्याविहीनं विद्युपेतस्य विशिष्टत्वावगमात्
विद्याविहीनात्, 'यदहं देव जुहोति तदहः पुनर्वात्युमप-
जयति एवंविहान्' इत्यादित्युक्तिभ्यः ।

‘ब्रह्मा युक्तो यथा पाथे । कर्मवत्त्वं प्रचास्यसि ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादनश्चयः' ॥ [भगी]

इत्यादित्युक्तिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते प्रतिपदयन् । यदेव विद्याप्रेति
ति सत्यमेतत् विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविही
नात् कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मण्यो विद्या
विहीनात् ब्राह्मणात् तस्यापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्यारहितं क
र्माग्निहोत्रादिकं, कणात् तमेतमात्मानं यज्ञेन विदिषन्ति
इत्यादिविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् । ननु
विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनात् विशिष्टत्वावगमात्
विद्याविहीनमग्निहोत्रादगमविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तं ।
नैतदेवं विद्यामहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्याति-
शयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति न

तमेतमात्मानं यज्ञेन विदिषन्ति, विद्वान्ने ब्रह्मविदिरिति शेषः । भवत
विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञानं प्रति शीघ्रकारिण्यस्यः कश्चिदतिशयो
विशिष्टत्वात्तिविशेषात् ।

तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुं, न तु 'यज्ञेन विविदि-
यन्ति' इत्यविद्येष्टेऽप्यज्ञानाद्वत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनङ्गत्वं
गण्यमस्युपपन्नम् । तथा हि श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति ब्रह्म-
योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्म-
णोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कश्चिदति-
शयं सुवाक्या विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्व
दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत्तत्सु प्रयोजनमाधनसह-
त्वम् । तस्मात् विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीन-
ज्ञांभयमपि सुमुक्त्या मोक्षप्रयोजनोद्देशेन इह जन्मानिजन्मा-
न्तरे च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तत् यथासामर्थ्यं ब्रह्माधि-
गमप्रतिबन्धकारणोपास्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण ब्रह्माधिगम-
कारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यन्तरङ्ग-
कारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १६ ॥

अनारब्धकार्त्तव्योः पुण्यपापयोर्विद्यानानर्थ्यात् क्षय उक्तः ।
इतरे त्वारब्धकार्त्तव्यं पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्प-

न च तत्र श्रुतौ यत्तादृशदानं विद्योपेतकर्मपरतया बहुबो युक्तः ।
हि यतः । 'यदेव विद्यया' इति श्रुतिः केवलस्यापि वीर्यवत्त्वं गमयति
इति सिद्धान्तसामर्थ्यः ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते । तत्त्वविदत्वं विषयः, स किं प्रा-
रब्धत्ववत्त्वं संहरन्त्येतत् नित्यविषयाभावाभ्यां संशये सिद्धान्त-
संप्रकथने । अनारब्धेति । अनारब्धकार्त्तव्यः यद्योक्तावारब्धस्य कथं क्षय

द्यते, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्व विमोक्षो भव्य सम्पत्त्ये' इति
 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिभ्युत्तिष्यः । ननु सत्यपि
 मुख्यगदर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनव्याये
 नानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत । न, निमित्ताभावात् । उपभोग
 शेषतपस्यं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं; न च तादृशमत्र किञ्चि
 दस्ति । मन्वपरः कर्माश्रयोऽभिनवमुपभोगमारभ्यते । न, तस्य
 दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावटन्मं हि कर्मान्तरं देहपाते उप
 भोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं मुख्यगज्ञानेन दग्धमित्यतः
 साध्वेतदारब्धकार्यत्रये विदुषः कैवल्यमवस्थम्भादीति ॥

इति श्रीमच्छास्त्रीकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद-
 कृतौ चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इत्युक्त्वावाक्योक्त्या न सङ्गतिः । पूर्वपक्षे हि देहचैवस्याविधि-
 तद्विद्विरिति भेदः । देहपातोत्तरमपि तत्त्वविज्ञेय इति संसारयोग्यत्वात्
 यथा देहपातात् पूर्वविद्यमानरक्षाधिकरणहृदयानेन पूर्वपक्षमाह ।
 नन्यति । भोगनिमित्तकर्माभावादेत्यसिद्धिः । यस्य सङ्घितं कर्मान्तरं
 तस्य निमित्तं कर्मस्य, दग्धमनत्वात् । आविद्यादयो हि ज्ञेयाः कर्मणस्तन-
 प्रकृत्य च मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे 'ज्ञेयमूलः कर्माश्रयः सति मूले तदि-
 पाकः' इति तच्च, मूलं ज्ञानात्मिनः दग्धमिति कृतः पुनः संसारः तस्मा-
 द्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छास्त्रीकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद-
 कृतौ भाष्यरत्नप्रभाषा चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १०८८ ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथापरासु दिद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पश्यान्मवतार-
यिष्यन् प्रथमं तावत् यथाशास्त्रमुक्त्वात्तिक्रममाचष्टे, समाना
हि विहृदविदुर्गोष्ठक्रान्तिगिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया
श्रुतिः 'अथ सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः
प्राणे प्राणक्षीजसि तैजः परस्यां देवतायाम्' इति । किमिह
वाच एव वृत्तिमया मनसि सम्पत्तिरुच्यते, उत वाग्जनेरिति
विषयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं, तथा
हि श्रुतिरमुगृहीता भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, श्रुति-
लक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा, तस्माद्वाच एवायं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्च । ज्ञानफलोत्पन्नान्नरसुपासनफलं ब्रह्म-
लोकस्य ब्रह्म तच्चाक्षिरादिमार्गप्राप्त्य, मार्गप्राप्त्योक्तान्निपाद्या तस्मा-
दुपासकान्निपादोक्तान्निपादश्चाख्ययसङ्गतिः । युक्तं चास्य पूर्वपादा-
नन्तर्यं ज्ञानफलोत्पन्नान्नरं ब्रह्मोपासकफलेनाभिप्रेत्यात् इत्याह ।
अथेति । ज्ञानिन इवोपासकस्याप्युक्तान्निर्णयत आह । समानेति ।
विद्वानुपासकः, तस्मानुपासकबहुत्वान्निरक्षि, अक्षत्वादिति वक्ष्यत २-
वाक्यपटल्य करणभावव्यत्यक्त्या

स्यति । कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे शब्दो वाङ्मनसि सम्पद्यत इ-
ति वाच्यं, शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते, हृत्ति-
क्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

‘तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः’
त्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते,
वाच्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सहस्रिके मनस्यव-
स्थिते हृत्तिलोपदर्शनात् तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपक्षे च
सत्तिहारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां कर-
णानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथक्प्रकृतं वाङ्मनसि
सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

समधिगतमेतत् ‘वाङ्मनसि सम्पद्यते’ इत्यत्र हृत्तिसम्पत्ति-
विवक्षेति । अथ यदुत्तरं वाक्यं ‘मनः प्राणः’ इति किमत्रापि

कृतप्रकृतित्वादिति । न्यायस्य निरवकाशत्वाद्दलीयस्य शब्दस्य हृत्तिर्वा-
गिति व्युत्पत्त्या लक्ष्यत्वाद् वा वाचकाशत्वमिति द्योतयितुं शब्दाच्चेत्युक्तम् ॥

वाङ्मनस्य न्यायं चक्षुरादिव्यतिदिशति, अत एवेति । उपशान्तदेहौ-
परमकादुल्लेखत्वाद्भूतं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियशब्दस्य
श्रुतिस्मृत्या हृत्तिवदभेदोपपत्तेः सर्वेन्द्रियहृत्तिसदृशेऽहृत्तार्हे वाङ्मनसि
इति पृथक्प्रकृतं किमर्थमित्यत आह । सर्वेषां करणानामिति ॥

वाङ्मनस्य न्यायं चक्षुरादिव्यतिदिशति, अत एवेति । उपशान्तदेहौ-
परमकादुल्लेखत्वाद्भूतं पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियशब्दस्य
श्रुतिस्मृत्या हृत्तिवदभेदोपपत्तेः सर्वेन्द्रियहृत्तिसदृशेऽहृत्तार्हे वाङ्मनसि
इति पृथक्प्रकृतं किमर्थमित्यत आह । सर्वेषां करणानामिति ॥

हृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता एत हृत्तिसम्पत्तिरिति विचि-
 किन्त्यायां हृत्तिसम्पत्तिरेवास्ति प्राप्तिः, अतएव यथा तत्प्र-
 कृतित्वोपपत्तेः । तथा हि 'अन्वयमयं हि सोऽयं मन आपोमयः'^१
 प्राण इत्यन्वयोनि मन आननन्ति अद्योनिश्च प्राणमापयान्-
 मसृजन्त' इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणो प्रलीयते अन्वमेव
 तदप्सु प्रलीयते अथ हि मन आपय प्राणः प्रकृतिविकारा-
 भेदादित्वेव प्राप्ते ब्रूमः । तदप्यात्मवृत्तीतवाचोन्द्रियवृत्ति
 मनो हृत्तिदारेणैव प्राणो प्रलीयत इत्युत्तरादुवाक्यादव-
 गन्तव्यम् । तथा हि सुषुप्तोर्मुसुक्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्रन्त्या-
 त्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च म-
 नसः स्वरूपाय्ययः प्राणो सम्भवति, अतत्प्रकृतित्वात् । ननु
 दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम् । नैतत् सारं, नहीत्येव
 प्रयोजनिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणो सम्पन्नमर्थेति । नमपि
 कृते मनः सम्पद्येत अथु चात्र अपस्वेव च प्राणः । न ह्येतद्वि-
 श्वपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽप्यो मनो जायत इति कि-
 मुन प्रमायमक्षि । तस्माच्च मनसः प्राणो स्वरूपाय्ययः । इ-

न्यासाभ्यां संवत्सरेण प्रवक्तव्यादविरोधादानिति श्रुतेर्न्यायः सतः, इह
 न्यासाभ्यामात्मकं चक्षुःश्रवणमनःप्रकृतिभेदेन प्रकृतौ विकारकमिति न्या-
 सादुपपत्तात् समनश्चतिर्वाच्येति पूर्ववत्प्रकृतं पूर्ववत्, विज्ञानकम-
 यतो, प्रकृतिविकृतिभावेऽपि च । तद्विज्ञानयोः प्राणजनकोकदापो
 इत्यवदकोरपि तद्भावप्रकृतादयो न्यासाविरोधात् पूर्ववत् श्रुतिर्वा-
 न्यासाभ्यामपि तदेव तस्मात् सोमेन्द्रिय-

स्वययेऽपि शब्दोऽवकल्पते इत्ति इत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिसस्य तद्यिन् इत्तिलयो न स्वरूपलय इति, इदमिदानीं प्राणसोजसीत्यत्र चिन्त्यते, किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव इत्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रिय-पञ्चराध्यक्षे जीवे इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्कतात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्याम्बत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते, सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राण-इत्तिर्भवति इत्यर्थः । कुतः तदुपगमादिभ्यः । एवमेवेममा-जानमस्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान् प्राणान-विशेषेषु दर्शयति । विशेषेषु च 'तसुक्तामत्तं प्राणोऽनूक्ता-

यस्याधिकारत्वपक्षेऽपि इत्यर्थः । तस्यादिति प्राणस्य साक्षात्कनः प्रक-
तिकत्वाभावात्कनःशब्दो इत्तिं कथयतीत्यर्थः ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । उक्तत्वावशिष्टं प्राणस्याऽपि इत्तिलय-
मुपजीव्य 'प्राणसोजसि' इति श्रुतेरुपगमादिश्रुतेषु संशयसङ्गा जीवे लयं
विनापि उपगमादिशङ्कव इति पूर्वपक्षयति । स्थितमित्यादिना । अत्र
तेजःशब्दस्य मुख्यत्वं, चिदात्मै त्वं भूयोपहितजीवसत्त्वत्वमिति, मत्वा सूत्रं
योजयति । स प्रकृत इत्यादिना । सामकर्म्यवाचनोपाधिक इत्यर्थः । तं
जीव प्रति प्राणानामुपगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेतुर्गः । यथा बाले-

मति' इति पक्षेऽनेन प्राच्यस्याध्यक्षाणामिति दर्शयति, तद-
नुवृत्तितां चेतरेषां प्राच्यमनूज्जामन्तं सर्वे प्राच्या अनूज्जामन्ति
इति । 'सविज्ञानी भवति' इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवत्त्व-
प्रदर्शनेन तस्मिन्वर्षीतकरण्यामस्य प्राच्यस्यावस्थानं गमयति ।
ननु 'प्राच्यसौजसि' इति श्रूयते कथं प्राच्योऽध्यक्ष इत्याधिका-
वापः कियते । नैव दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुक्तमस्यादिव्यव-
हारस्य अत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं
तर्हि प्राच्यसौजसि इति श्रुतिरित्यत आह ॥

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥

४ प्राच्यसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देवबीज-
भूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते इत्यवगमनस्य 'प्राच्यसौजसि' इत्यतः
श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राच्यसौजसि स्थितिं दर्शयति न

प्राच्यो वाचिमुच्येनाकाशोऽप्यनयः श्रुतः, तदनुज्जामन्तिस्तुतवमं श्रुतम् ।
जीवे प्राच्यवस्तुमन्नु विनाशः । सविज्ञान इति । जीवस्य प्राच्यवस्तुमन्-
नकाश इति विज्ञानवाङ्मन्युज्जा तद्व्यवस्थितकरणानां जीवे
स्थितिमतीत्यर्थः । अद्यापि प्राच्यसौ तेजःकथ्यवधानेन कथः श्रुतकथाय-
भवेत्तदनुपपन्नं प्राच्यो जीवे कोकरी, कोकरीया च तदुपाधिषु तेज-
वादिभूतेषु इति श्रुत्यर्थः । कुट्टीकरणावस्थानं व्यङ्गाति । कथं तर्हि
इति । न च कथं विनापि जीवं इत्यवगमनादिकथायां तेजःश्रुतिर्मुक्ता-
स्त्विति प्रत्यक्षं, जीवं प्रत्यक्षं तावत्तु विनाशवारमेव स्थितेरेवम-
कथनादिति कथः ॥

॥ अथ प्राच्यसौजसि स्थितिः ॥

प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य । नैव दोषः । सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्या-
ध्यन्तराल उपसङ्घातत्वात् । योऽपि हि शुभ्रान्मथुरां गत्वा
मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोऽपि शुभ्रात् पाटलिपुत्रं
यातीति शक्यते बह्नुम् । तस्मात् प्राणसोऽसि इति प्राण-
संयुक्तस्याध्यक्षस्यैवैतन्नेजःमण्डचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं
तेजःमण्डचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते । यावत्तैकमेव तेजः श्रूयते
प्राणसोऽसि इत्यत आह ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेषविलायां जीवोऽर्वात-
ष्ठते कार्यस्य शरीरस्थानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं
प्रश्नप्रतिबन्धने 'आपः पृथक्चक्षुः' इति । तद्याख्यातं 'त्या-
ज्यत्वात् भूयस्यात्' इत्यत्र [वे० सू०] । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं
दर्शयतः । श्रुतिः 'पृथिवीमयः आपोमयो वायुमय आकाश-
मयसोऽजोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि-

'अण्वो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानास्तु याः स्मृताः ।

ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः' ॥ [मनु० १।२७]

इत्याद्या । ननु चोपसङ्घतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तर-

प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्नो दृष्टान्माह । योऽपि होति । स्वहृद्देहारम्भाय
पञ्चीकृतभूतान्प्राप्यकानीति रंङ्त्वधिकरणे व्याख्यातम् ।

अथवाः सूक्ष्माः, जीवन्त इति तावाः परिच्छिन्नाः, प्राक्प्रोक्तादिना-
शिन्यः, दशार्धानां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मभागा इति यावत् । जीवस्य
भूतान्त्यत्वं कर्मान्त्यत्वं च त्रिविधमित्याह । कर्मविनिर्मुक्तोऽप्ययः, भू-
तानि तु देहोपादानत्वेनेत्युभयविविधमित्याह । ननु चेत्तादिना । तौ

प्रेषावेसायां 'ज्ञावन्तदा सुखी भवति' इत्युपपन्नस्य श्रुत्यन्तरं
कर्माश्रयतां निरूपयति 'तौ च यदूचतुः कर्म तैव तदूचतुः
अथ च यत् प्रशंसन्तुः कर्म तैव तत् प्रशंसन्तुः' इति । तत्रो-
च्यते । तत्र कर्मप्रयत्नस्य यदातिप्रयत्नसंज्ञकस्येन्द्रियविषया-
मकस्य लब्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता, इह पुनर्भूतो-
पादानादेकान्तरोत्यन्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसा-
शब्दादपि तत्र प्राधान्यभावं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयान्तर-
निवारितं तस्मादविरोधः ॥

समाना चासत्युपक्रमादभ्युपगम्य ॥७॥

स्येयमुक्त्वान्तिः किं विदुदविदुषोः समाना किं वा विशेष-
यति इति । विद्यमानानां विशेषयति इति तावत् प्राप्तम् ।
भूताश्रयविशिष्टा श्लोका पुनर्भवाय च भूताश्रयानीयते, न च
विदुषः पुनर्भवः सम्भवति, 'असत्यं हि विद्वानभ्युपगम्य' इति
श्रुतिः । तस्मादविदुष एवैयमुक्त्वान्तिः । ननु विद्याप्रकरणे
समानानात् विदुष एवैषा भवेत् । न, स्वापादिवत् यथा-

विदुषाणां मनसि प्रत्यक्षं दृष्टिबलवताभासतो जगदीशः प्राप्ते तयः प्राप-
त्तत्वेभूतोद्विग्नजीवे कस्य दृष्टुम्याः निरूपकत्वोक्ता ।

यथा सर्वमात्मिन् दुर्कः स्यात् । समाना चादुषोः । पुनरप्यत्र प्रयतो
वाक्यमपि दृष्टविशेषभूतेर्विदुषाऽभ्युपगम्य इति श्रुतेः संशयमाह ।
शेषमिति । विद्यमानां शक्तिरूपानामित्यर्थः । पुनरप्यत्र श्रुत्यन्तर-
विरोधः ।

प्राप्तानुकीर्तनात् । यथाहि 'यस्मै तत्पुरुषः स्वपिति नाम अ-
 शिशिषति नाम पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा
 एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते, विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयि-
 पितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषैवन्तो
 विधिष्यन्ते, एवमियमप्युक्तानि मर्छाजनगतैवानुकीर्त्यन्ते, यस्यां
 परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते स आत्मा
 तत्त्वमसि इति प्रतिपादयितुं, प्रतिपिद्वा चैषा विदुषः ।
 तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्तो ब्रूमः । समाना चैषोक्तान्तिः
 बाह्यनसि इत्याद्या विदुर्दविदुषोराहृत्युपक्रमात् भवितुमर्हति,
 अविशेषश्रवणात् । अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्या-
 श्रिय कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं ससरति, विद्वान् ज्ञान-
 प्रकाशितं मोक्षं नाहीद्वारमाश्रयते तदेतदाहृत्युपक्रमादित्य-
 क्रमः । नन्वस्यतत्त्व विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्त्वं
 कुतो भूताश्रयत्वं सत्युपक्रमो वेति । अतोच्यते, अनुपीय्य चेदम्
 अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशान्, परविद्यामामर्त्यादाप-

मश्रुत इति फलं, विद्वान्ने तत्त्वान्लो ब्रह्मलोकभागीति फलभेदः ॥ पूर्व-
 पक्षमाश्रित्य समाधत्ते । ननु विदोऽस्त्विति । विदुषाऽऽवृत्तमिति श्रुति-
 निर्गुणविषयः परा न तस्य प्राप्ता उक्तान्तीति प्रतिषेधेऽपि तद्विषयः ।
 अतः सद्युक्तविदोऽप्यत्रस्योक्तान्तिरिति सिद्धान्तयति । एवमिति । स्वति-
 भागवत्त्वोपक्रमोऽर्चिःप्राप्तिफलतः प्राप्तिना उक्तान्तिस्तुत्या तत् उपासको
 भूत्वा नाहोरात्राऽर्चिरादिभार्गं प्राप्नोति नाम्ब इति विशेषः । यत्तु
 दक्षरोपासकस्यावृत्तत्वं श्रुतं 'तद्योक्तं नागवन्दितत्वेति' इति तदापेक्षिक-
 भेदः न तुल्यः 'यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव सञ्जितमिति' इति

चिकमचतत्वं प्रेष्यते, सञ्चरति तत्र चक्षुःपद्मसो भूताश्च-
त्वह । न हि निराश्रयाणां प्राणानां मतिरुपपद्यते । तस्या-
ददोषः ॥

तदापीतिः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

‘तेजः परस्माद् देवतायाम्’ इत्यत्र प्रकरणासम्भवात्,
तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यत्वं संप्राप्तं सकरणासम्भवं भूतान्तर-
महितं प्रथमः पुंसः परस्माद् देवतायां सम्यद्यत’ इत्येतदुक्तं
भवति । कीदृशी पुनरियं सम्यक्तिः स्यादिति विन्यसे । तत्रा-
त्यन्तिक एव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं, तत्प्रकृतित्वाप-
पत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो बलुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति
प्रतिष्ठापितं, तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरित्येव प्राप्तं
ब्रूमः । तत्तेजसादि भूतसूत्रं श्रोत्रादिकरणाश्च यभूतमापी-
तेतत्संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादितिष्ठते ।

‘योनिमन्त्रे प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याद्यमन्त्रेऽनुसंयन्ति यथाकर्म तत्रान्युतम्’ ॥ [भग०]

इत्यादि संसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवा-
पाधिप्रत्यक्षमवाप्तत्वं ब्रह्म सम्यद्यत, तत्र विधिशास्त्रं चान-

भोग्यवशादित्याह । अनुयोगे वेदमिति । अथवाह इति धातोरिद-
रुपम् ॥

तदपीतिः । पूर्वोदाहृतोक्तानिवाक्येनं वाक्यात् चित्राश्वत्थ-
भूतानां विनाशमिषो ब्रह्मविषयः कर्तव्यमिति, अथवाभवा-
त्तत्संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादितिष्ठते-

कं स्यात्, विद्यायाश्च । मिथ्याज्ञाननिमित्तञ्च बन्धो न
व्यग्नानाहने बिम्बं सितुमर्हति । तथात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषु-
प्तप्रलयवत् बीजभावावशेषैवेष्टां सत्सम्पत्तिः ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तद्योपलब्धेः ॥ ८ ॥

तद्येतरभूतसहितं तेजो जीवस्याद्याच्छरीरात्प्रवसंत आ-
प्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भविनुमर्हति । तथा
हं नाडीनिष्क्रान्त्यवस्थादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र
तनुत्वात्सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः । अत एव
व देहान्निर्गच्छन् पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वात्स्यात् स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहा-
दिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपच्छते ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेव उभ्या ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैव उभ्या यमेतच्चिन् जीवच्छरीरे
प्रसर्गोन्निष्ठाप्रानं विजानान्त । तथाहि सृतावस्थायामवस्थि

मित्युक्तं तदुक्तम् इत्याद्योपात्तकृतिः, पूर्वपक्षेऽस्तमानस्य कृतिविधिः,
मिथ्याने तु कर्मविद्यायाश्चर्यात्मावशेषलक्ष्यविधिरिति विवेकः ॥

अनु किङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमनाडीहारा गतिः कुतो
वा केनचिन्मूर्तेन प्रतिघातो नास्ति कुतो वा न दृश्यत इत्यत आह ।
स्वप्नमिति ॥

प्रमाणसौक्ष्मादिति तदुभूतस्यैव रूपवत्त्वात् स्वच्छत्वादप्रतिघाता-
नुपपत्तिरित्यर्थः ॥

तेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च कृपादिषु देहसंज्ञेषु नोपलब्धे
 अने जीवदेवत्वाद्यमेव कुर्यात् । इत्यत्र उपपद्यते प्रसिद्ध-
 शरीरव्यतिरिक्तव्यपान्त्र्य एवैव कुप्येति । तथा च श्रुतिः 'एषा
 एव जीविष्यन्तीती मरिष्यन्' इति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

'अस्तित्वज्ञानुपोष्य' इत्यतो विशेषणादात्मानिकैः सतत्ते
 गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः, तथाऽपि केनचित्कारणेनोत्क्रा-
 न्तिमात्रेण प्रतिषेधति 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम
 आप्तकाम अप्राप्तकामो न तस्य प्राप्ता उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
 ब्रह्माप्येति' इति । अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधात् न पर-
 ब्रह्मविदो देहात् प्राप्तानामुत्क्रान्तिरस्ति इति चेद्वैत्यस्यते ।
 यतः शरीरादात्मन एव उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राप्तानां न शरी-
 रात्, कथमवगम्यते 'न तस्मात्प्राप्ता उत्क्रामन्ति' इति शा-
 खान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसामान्यविषया हि षष्ठे
 शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मा-

विद्वद्ब्रह्मैव जीवविद्वत्कानुमानमाह । अक्षेप चेति ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । पूर्ववदुपोष्येतिपदेन दत्तविषय-
 केनच निर्मुक्तस्यापि उत्क्रान्त्याद्याभावः कथितस्तथाभाविद्य सम-
 भावाद्यवहितेनाह उपपत्तिरित्याह । अस्तित्व चेति । अकामस्य सस-
 रोत्क्रान्त्यन्तरे निष्कामस्य कश्चिद्व्यवहारस्योपपत्त्यर्थः, आप्तकामात्प्राप्तः । पूर्वा-
 न्त्यादावित्यादाप्रमाणः प्राप्तव्यवहारः कस्य निष्कामः कथमपि क-
 ---विद्याभारविदः ईदृशो यो-

दिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते न
देहः । 'न तस्मादुच्चिन्नमिषोर्जीवात्प्राण्या उत्क्रामन्ति सदैव
तेन भवन्ति' इत्यर्थः । सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्ति-
देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादमुत्क्रान्तिः प्रति-
षेधस्य देहपादानत्वादिति । यतो देहपादान एवोत्क्रान्ति-
प्रतिषेध एकेषां समान्नातृणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथा ह्यार्त-
भागप्रश्ने 'यदायं पुरुषो म्रियते तदस्मात्प्राण्याः उत्क्रामन्त्या-
होस्मिन्नेति' इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्युत्क्रान्तिपक्षं
परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु सत इत्यस्यामाशङ्काया-
मत्रैव समबलीयन्त इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सि-
द्धये 'स उच्छ्रयत्याधायत्याध्यातो सतः शेते' इति मशब्दपरा
मृष्टस्य प्रकृतस्योक्तं न्यवधेरुच्छ्रयनादीनि समामनन्ति । देहस्य

ऽकामयमानस्येत्यन्वयः । ज्ञानिन उत्क्रान्तिरस्ति न वेति प्रश्नोपपत्ति-
श्रुतिभ्यां सन्देहे सिद्धान्तशङ्कानिरासपर्वकं पूर्वपक्षयति । नेत्यादिना ॥

काचमनुतो तावत्स्येति सर्वनाम्ना प्रकृतं ज्ञानिनं परावृण्व सक्तश्च-
सामान्यमुक्तं तत्र भाष्यन्निर्देशायां तस्मादित्यपाटनत्वद्वयविशेष
उक्तो याज्ञवल्क्यश्च जीवात्प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति न देहसक्त-
त्वेन देहस्यानुकूलकत्वात् ज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति इति ज्ञानुपेक्ष्यर्थमिति
पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्कार्यक्यमाह । स्पष्टो हीति । अत्र पुरुषशब्द-
याव्ये देह एवास्मादित्युक्तं न्यवधिरुच्यते । मशब्दपरा मृष्टस्य प्रकृतस्य
पुरुषस्योच्छ्रयनादिधर्मकस्य जीवत्वयोगादित्यर्थः । उच्छ्रयति बाह्य-

चेतानि स्तुर्न देहिन्, तस्मात्प्राप्ता उक्ता-
मन्वयैव समवसीयन्ते' इत्यत्राप्यनेदोपचारेण देहापादानस्यै-
वोक्तमप्यस्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राधान्यं देहिन् इति व्याख्येयं
येषां पञ्चमीपाठः । येषाम् पञ्चीपाठकोषां विद्वद्भ्यस्त्वित्यु-
क्तान्तिः प्रतिविध्यन् इति प्राप्तं त्कान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वा-
क्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देशदुक्तान्तिः
प्राप्ता न देहिन् । अपि च 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाग्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्यस्तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्कामति प्राणमनूत्कामन्तं
सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति' इत्येवमविद्वद्दिषयेषु सप्रपञ्चमुक्त-
मप्यं संसारमनसु दर्शयित्वा 'इति तु कामयमानः' इत्यपस-
ङ्गत्वाः, विद्वत्त्वाम् अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि
तद्विषयेऽप्युक्तान्तिमिव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात् ।
तस्मादविद्वद्दिषये प्राप्तयोग्यत्वात्कान्तोर्विद्वद्दिषये प्रतिषेधः ।

वायुपूरकादहन्ते, आप्तावति च भूमेरीचकम् करोतीत्यर्थः । येषां
पञ्चमीपठकोषां यद्यपि देहिन् प्राधान्यं तथापि देहदेहिनीरभेदात्
तस्यादिति देहं वराचक्षुः तदपादान एवोक्तान्तिप्रतिषेध इति व्याख्ये-
यम् । तस्मात्प्राप्तादुक्तं न तस्या पाठकोषार्थत्वादिति बोधका । एतन्मौ-
लिकपाठकोषादुक्तमप्यस्य । येषाम् पञ्चीपाठ इति वदन्त्यविशेष का-
ङ्क्षायां भोक्ता प्राचानां भोक्तापचरकत्वविशेषोऽस्यैव प्राचकतो भोक्ताव-
इति पूर्वमप्युक्तो पाठः न प्राचान्तरकत्वपादानस्य प्राप्तं भोक्ता-
त्वात्मेरप्राप्त्यर्थः प्रतिषेधार्थत्वात्तौ विद्वद्भ्यस्तप्राचानाम् अन्त्या-
पादवाचकावाचक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाग्येभ्योऽप्येव प्राप्ताः तथा-
चावर्गः न च विद्वतो भोक्तापचरकत्वात् प्राचाः देहप्रदेयेभ्यो भोक्ता-

तव व्याख्येयं स्वपदैर्मात्रवन्नाय । न च ब्रह्मविदः सर्वगत-
ह्यात्मभूतस्य प्रणीतकामकर्म्मस्य सत्कानिर्गतित्वोपपद्यते
निमित्ताभावात् । अथ ब्रह्म 'समञ्जते' इति चैवंजातीयकाः
द्वुतयो गत्युक्तान्त्योरभावं सूचयन्ति ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि महाभारते गत्युक्तान्त्योरभावः ।

‘सर्वभूतात्मभूतस्य मय्यगभूतानि पश्यतः ।’

देवा अपि मार्गे सुहृन्मयपदस्य पदैषिणः ॥ इति ।

ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्यते ‘शुकः किल वैयासकिर्मु-
मुक्षुरादित्यमण्डलमभिप्रतस्ये पित्वा चानुगम्याहृतो भो इति
प्रतिशुश्राव’ इति । न, सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेश-
प्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं, सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्या-
सात्, न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च
तत्रैवोपसंहृतम् ।

‘शुकस्तु भावताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ।

दर्शयित्वा प्रभावं ह्यं सर्वभूतगतोऽभवत्’ ॥ इति ।

रक्षम् । अपि चेति आह्वानम् । सर्वभूतात्मभावेन भूतानि पश्यतः स्वपदस्य
प्राप्त्यपददर्शितस्य पदैषिणो देवा अपि मार्गे सुहृन्मि मार्गे न जानन्ति
तदभावादिनि स्मरितोक्तम् । ब्रह्मन्तरविरोधं शङ्कते । ननु गतिर-
पीति । ब्रह्मविद्यावशेनैवा गतिरिति परिहरति । शरीरस्येति । ननु
तर्हि ‘तयोर्ज्ञानात्मकत्वमेवेति’, ‘अ एवेतान् ब्रह्म गमयति’ इत्यादि-
श्रुतीनां का गतिरुच्यते । गतोति ॥

तस्यादभावः परब्रह्मविदो मत्सुखात्मनोः । नतिस्त्वतीनाम्
विषयसुपरिहासाख्याख्यानः ॥

तानि परे तथा ज्ञाह ॥ २५ ॥

तानि पुनः प्राच्यध्वोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च पर-
ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परास्मात्तानि प्रकीर्यते । कथात्, तथा
ज्ञाह स्मृतिः, एवमेवास्व परिदृष्टुरिमाः शोडश कलाः पुरुषा-
यकाः पुरुषं प्राप्याऽन्तं गच्छन्ति' इति । ननु 'गताः कलाः
पञ्चदश प्रतिष्ठाः' इति विद्वद्विषयेष्वपरा स्मृतिः परस्मादात्म-
नोऽन्यथापि कलानां प्रलयमाह स्या । न, सा ज्ञानं व्यवहारा-
पेक्षा पार्थिवज्ञाः कलाः दृष्टिख्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्ति
इति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपक्षपेक्षा कृतुं कलाजातं पर-
ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति । तस्याददोयः ॥

तानि परे तथा ज्ञाह । पूर्वमेव नतिनिषेधेन विद्वत्कलानां प्राचा-
दीनामस्यैव तत्र उक्तः तत्प्रपञ्चोऽयं च किं तत्तत्कलाप्रकृतिम् दृष्टिख्यादिषु
कलादुत परमात्मनोति न तु विद्वदर्थेनाऽऽवश्यं कार्यः । तत्र साक्षात्प्रकृती
विकाररहित इति न्यायानुसङ्गीतया 'गताः कलाः' इति श्रुत्या पूर्वपक्ष-
मप्येव दृष्ट्यादी विज्ञानमाह । तानीति । तथा ननु कृतुं प्राच्य जीवने
एवमेवास्व परितः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टुरिमाः प्राच्यज्ञायाः पुरुषायकाः पुरुषे
संस्थिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राच्य तत्र गच्छन्ति इत्यर्थः । ज्ञानप्राच्यदीर्घो-
क्तत्वेन कलानां पञ्चदशत्वम् । प्रविज्ज्ञ इति द्वितीयावधारणम् । कला
प्रकृतीः दृष्टिख्याद्याः इत्यर्थः । ननु कला विद्वद्वत् परमात्मनि प्रका-
शेऽपि शोचद्वत्ता प्रतिष्ठा कर्तव्येति विज्ञा, तथा च कलाप्रकृतिम्

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो
 ज्ञत्याहोस्विन्निरवशेष इति । तत्र प्रत्ययसामान्याच्छ्रुत्यव-
 शेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागापत्तिरेवेति । कुतः, वचनात् ।
 तस्या हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति 'भित्तोने तामां नामरूपे' पुरुष
 इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकनोऽष्टनो भवति' इति । अविद्या-
 तिमित्तानाञ्च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रत्यये सावशेषत्वेप-
 पत्तिः । तस्यादविभाग एवेति ॥

तदोकोऽयज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारे विद्यासाम-
 र्थात् तच्छेषगत्यनुष्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
 यताधिकया ॥ १७ ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता, सम्प्रति त्वपर-
 विद्याविषयामेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रमा-
 हिद्वद्विदुषोऽहत्कान्तिरित्युक्तं तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति

अविभागे वचनात् । उक्तकलपजीव्य लयस्य हेतुदर्शनात् संशय-
 नाह । स पुनरिति । सप्तविद्विषयविशेषेभ्यश्च फलम् अवशेषो मूल-
 कारणे यस्याह्वना स्थितिः पुनर्जन्मोऽप्येति दावत् । विमतः कलाप्रलयः
 सावशेषः कलाप्रलयाच्च सुवृत्तिर्वदति पूर्वपक्षः । विमतो निरवशेषः
 विद्याज्ञतत्वात् एवमां विद्यायां संप्रत्ययवदिति सुक्तुपेतश्रुत्या सिद्धान्तयति ।
 वकीतीति । नामरूपे यस्याह्वने अपि भित्तोने इत्यर्थः ॥

तदोकोऽयज्वलनम् । श्रुतेर्मानस्योपक्रमो नापीप्रवेशनियमस्तं वक्तुं
 अविभागस्याह्वनाद्वारा अधिकरणविषयनाह । तस्मैति । स सुवृत्तौ लो-

‘तस्योपसंहृतवागादिस्वापस्योस्त्रिकमिवतो विज्ञानाभ्यन शोक
 शायतनं हृदयं स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादृशानो हृदय-
 मेवात्मवक्रामति’ [कौ० उ०] इति श्रुतेः । तद्व्यवस्थानं, तत्पु-
 र्विका चक्षुरादिस्थानापादानां चोत्क्रान्तिः श्रूयते ‘तस्य
 चैतस्य हृदयस्थायं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव चात्मा निष्क्रामति
 चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’ इति । सा किं
 मनियमेनैव विदुर्द्विदुषोर्भवति अद्यापि कश्चिद्विदुषो विद्येव-
 नियम इति विचिन्तित्वायां व्युत्पत्तिविशेषादनियमप्राप्तावाचते ।
 समानेऽपि हि विदुर्द्विदुषोर्हृदयायप्रद्योतने तत्प्रकाशित-
 हारीत्येव मूर्ध्निस्थानादेव विद्वान् निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्य-
 स्त्रितरे । कुतः विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरत्रद्युतः
 कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्सृष्टं शोकं लभेत तच्चानर्थिकैव
 विद्या स्वात्, तच्छब्दगत्वमुत्पत्तियोगाच्च । विद्याशेषभूतं च
 मूर्ध्निस्थानादीसम्बद्धा गतिरनुमीकयितव्या विद्याविशेषेषु वि-
 हिता तामभ्यस्यंस्तस्यैव प्रतिष्ठते इति युक्तम् । तस्मात्तद्वदयान-
 येन ब्रह्मणा समुपासितेनामुष्टहीनसद्भावभाषण्यो विद्वान् मूर्ध्नि-

मात्रा दन्विताश्च तस्य हृदयस्थायं वादीसत्त्वं तस्य व्यवनर्तकभाविफलक-
 रत्वं प्रद्योतनात्मकचक्षुष्टो मेव नियमयतेत्यस्योक्त्यावयति विशेषश्रुतेषु
 शब्दैः, किमुवाचकोऽप्यनुपासकवत् तेन केनचिद्विदुषोर्न निर्मेत इति
 मूर्ध्निस्थानादीरेण, अत्र पूर्वपक्षे विद्याकृतातिशयाविधिः, विद्वाने तत्
 सिद्धिरिति विशेषः । वचनादविभाववदनियम इति प्राप्ते सिद्धं भवति ।
 आचष्ट इति । तेन केनचिन्मात्रेण निर्मेतव्याऽपि ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्या-
 योक्त्येन ज्ञानानुत्पत्तिविधेः शेषकाद्विद्वान्मात्रेण कृतमेव मार्गेण

— — — विद्वान्मात्रेण कृतमेव मार्गेण

अथैव शताधिकया शतादितिरिक्तया एकमततमया नाद्या
नष्कामति इतरानिरितरे । तथा हि हार्दविद्या प्रकृत्य
तमामनन्ति । 'शतश्लोका च हृदयस्य नाद्यास्तामां मूर्जानमभि-
नःशतैका । तयोर्ज्जमायन्त्यतत्त्वमेति विष्णुहृदया उत्क्रमणे
रवन्ति' ॥ इति ।

रश्मिनुसारी ॥ १८ ॥

अस्ति 'दहरोऽस्मिन्मन्त्राकाश' इति हार्दविद्या 'अथ
प्रदिदमस्मिन् मन्त्रपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्यं' इत्युपक्रम्य
विहिता । तन्प्रक्रियायां 'अथ या एता हृदयस्य नाद्याः'
इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिन्मन्त्रसमुद्भूतं 'अथ यत्तै-
दद्याच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिर्ज्जमाकमते' इति ।
पुनरुक्तं 'तयोर्ज्जमायन्त्यतत्त्वमेति' इति । तस्मात् शता-
धिकया नाद्या निष्क्रामन् रश्मिनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते,
तत् किमविशेषेणैवाहमि रात्रौ वा न्नियमाणस्य रश्मिनुसा-

यन्तेषामित्यर्थः । सुषुप्तावस्था नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणतानुकुला-
धनननादिकामध्याभिनिहारा मन्त्ररश्मिं प्राप्ता स्वर्गरश्मिभिरकीकृता ।
मन्त्रशोधनार्थं उपायकश्चेति स्थितम् ॥

रश्मिनुसारी । मन्त्ररश्मिशोधनपूर्वकसुपायकस्य रश्मिनुसारित्वं वि-
षयमाह । अस्मिन्नादिना । अथ प्रारब्धान्ते एतदुक्तमप्युच्यते सादृश्य
तया एतैरेव नाडीरश्मिभिरश्मिभिर्हृत्प्राप्यतीत्यर्थः । अत्र सन्त्यस्य काल-
विशेषाश्रयणादानीं रश्मिनुसारी संशयमाह । तत्किमिति । पूर्वोक्त-
नाडीरश्मिभिरश्मिभिर्हृत्प्राप्यतीत्यर्थः ।

रित्यभाषोक्तिरुच्यतेति संयमे कल्पितेयमप्युक्त्यादिविशेषेणैव
तावद्व्यङ्ग्यस्यारोति प्रतीक्यते ॥

**निश्चि नेति चेन्न सम्यग्व्यस्य यावद्देहभावित्वात्
दर्शयति च ॥ १८ ॥**

अस्यहनि नाडीरश्मिसम्यग्व्यस्य इत्यहनि मृतस्य स्यादध्यानु-
सारित्वं रात्रौ तु मृतस्य न स्यात्, नाडीरश्मिसम्यग्व्यस्यविच्छेदा-
दिति चेत्, न, नाडीरश्मिसम्यग्व्यस्य यावद्देहभावित्वं तू, याव-
द्देहभावो हि गिराकिरस्यमप्यर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः
'अमुष्मादादित्वात् प्रतायन्ते ता अमु नाडीषु सप्ता आभ्यां
नाडीभ्यः प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्वे सप्ता' इति । निदा-
यसमये च निद्रासमये किरणानुवृत्तिरप्यस्यने, प्रतापादि-
कार्यदर्शनात् । सोक्रानुवृत्तेषु दुर्लभ्यत्वव्यत्यन्तररजनीषु चै-
विर्योप्यस्य दुर्दिनेषु । 'अहरेवैतद्रात्रौ विदधाति' इति त-
देव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्मानुसारेणैव

रश्मिमात्रेणैव सुखोदयप्रतः साऽस्ति, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा विद्वान्
प्रतिजानीते । अविशेषेणेति ॥

पूर्वपक्षपीडनमप्युक्तं दूषयति । निद्रा सादिना । शिरा नाद्यः
प्रजायन्ते दिव्यता भवन्ति सप्ताः सप्तधाः । सुषुप्तसमये रात्रौ सप्त
युग्मिनाह । निद्रावेति । यदि देहत्वादिरात्रिणीषु शेषकविः सादि-
त्यक्तं नाह । कोवेति । अस्मिन् रात्रौ सप्तयुग्मं दर्शयति धारणाभिधानं
कोकराणां युग्मं त्रिधा यन्नेवेत्यर्थः । निद्रा यदि रात्रौ सप्तयुग्मं रश्मिमात्रेण
विनैवीर्जयतिः साऽहदा रश्मिमात्रेणैव सप्तयुग्मं विनैवीर्जयतिः साऽहदा

आक्रमेत रश्मिानुसारानर्घ्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्टाधीयते यो
 दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्षोर्द्धमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यै
 वेति । अथ तु विद्वानपि रात्रिमावस्थाऽपराधमावस्थे नोर्द्धं
 आक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात्,
 सत्युक्तानियमात् । अद्यापि रात्रावुपरतीक्ष्णरागमनुदी-
 क्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धाहं ग्रहीरं स्यात्,
 पावकादिसम्पर्कात् । अथ यावत् क्षिप्येन्ननसावदादित्यं
 गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषणौ
 वेदं रात्रिन्दिवं रश्मिप्रनुसारित्वम् ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

अत एवोदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया
 अनिवारकालत्वाच्च अन्तोर्दक्षिणायनेऽपि विद्यमाणां विद्वान्
 प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्रायस्त्वप्रसिद्धेर्भौकस्य
 च प्रतीक्षादर्शनात् 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुःश्रुतिमासा-
 नान्' इति च श्रुतेरपेक्षितश्चमुत्तरायणमितीमामाशङ्का-

रश्मिप्रदयात्वाद्देहदाहे प्रतीक्षावेक्षणपातादप्रतीक्षानुतिविरोधाच्च ।
 नद्यात् महा कदाचित् अतस्तद्विज्ञायां भवति ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति
 सिद्धम् ॥

एवं दक्षिणायणे अतो विद्वान् विद्याफलमाप्नोति न वेति विद्याया
 निमित्तवत्त्वान्मुनिदत्तरायणप्रायस्त्वप्राप्त्याच्च अन्तेहे पूर्वोक्तहेतुमतिदि-
 यति । अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । पूर्वपक्षमाशङ्कामुदति । उत्तराय-

मनेन कृते च । अतएव । प्राज्ञानमविद्विरविद्विषया । भीष्मस्य
 देवराजस्यमतिप्राज्ञमना भवति । अतएव । विद्वन्महादेवस्य
 सत्यं दृष्टव्यतायापनार्थम् । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 काव्यविद्वत् इति । अतएव ।

यत्र काव्ये ज्ञानादतिमाहतिश्चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कार्यं यस्यामि भरतर्षभ । ॥ इति
 प्राज्ञान्मेनीपञ्चव्याहारादिकानविशेषः । अतएव । अतएव । अतएव ।
 तः । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 अतएव ।

योगिनः प्रति च कार्यते आर्ते चैति ॥ २१ ॥

योगिनः प्रति च कार्यमहारादिकाव्यविशेषो ज्ञानादति
 कार्यते । आर्ते चैति योगमाह्वे न यौते । अतएव । अतएव । अतएव ।
 ममाहविशेषाच्च । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 विश्वानिष्पत्तारः । अतएव ।

येनादिना । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।

योगिनः प्रति च कार्यमहारादिकाव्यविशेषो ज्ञानादति
 कार्यते । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।
 अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव । अतएव ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः संप्रसादा उन्नरायनम् ।

सो रात्रिस्तथा लघ्वाः संप्रसादा इति शायनम् । [समु०] इति च
तावेव देवयानमिह याच्यो प्रत्यभिज्ञायेति स्मृतावधीति ।
अथेति । 'तं काशं वक्ष्यामि' इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानात्
वरोधमागच्छात् परिचाय उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि
प्रग्याया देवता एवातिवाचिष्यो मृक्ष्यन्ते तदा न कश्चि-
दन्वेष इति ॥

इति श्रीमच्छाङ्ख्यशास्त्रमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्-
पादकृतौ चतुर्थ्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

त्वानुभवः स इति । 'रन्ध्रियापोन्द्रिगर्भेण व' इति धारयन् इति
स्मृतेः । ननु च तिस्रस्तोभिर्वाच्यत्वमयत्तं प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते ।
नन्वस्मिरिति । कालावधिष्यं प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तम् । यदि तु श्रौतार्थ-
प्रत्यभिज्ञया कावच्यो देवतापरमार्थोकाशमेवेति समर्थः । तस्मात्
विद्युःसाधर्म्यात्सर्वदेव दिष्टमन्त्रस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दकृतौ श्रीम-
च्छाङ्ख्यशास्त्रमीमांसाभाष्याख्या भाष्यरत्नप्रभाषां चतुर्थ्याध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ ० ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

अर्चिरादिना तत्प्रश्रितः ॥ १ ॥

आद्यतुल्यमात् समानोक्तान्तरित्युक्तम् । अतिसुश्रुत्य-
न्तरेणनेकधा न्यते । आसी रश्मिसन्त्यन्तेना 'अथैतैरेव
रश्मिभिर्हृत्तं आत्मते, इति । अर्चिरादिकैका 'तेर्गर्चिमभि-
सम्भवन्तर्चिषोऽहः' इति । 'स एतं देवदानं पयानमाप-
द्याग्निर्लोकमागच्छति' इत्यन्या । 'यदा वै पुष्टयोऽभ्याहोकात्
प्रैति स बाहुमानच्छति' इत्यपरा । 'धूर्जहारेण ते विरजाः
प्रयान्ति इति आपरा । तत्र संशयः किं परस्परं विजा
एताः अतयः किंवेकैवानेकविशेषयेति । तत्र प्राप्तं न जाद्वया

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

एवम् उक्तानि निरूप्य तद्वाचं मार्गं नान्यथा निरूपयितुं पाद-
वारमते । अर्चिरादिना तत्प्रश्रितः । इत्याहुवादपूर्वकवाद्याधिकरणस्य
विषयं वाच्यमाह । आद्यतीति । विरजा विरजयः निजपा इत्यर्थः ।
अतिविप्रतिपत्त्या संशयः । पूर्वो वदा कदाचिन्मुक्तस्याग्निं कलमाग्निकता
तदन्तं येन क्षेत्रविशालेन तद्विरतिः पूर्वप्रत्यक्षं विषयः विहाये
मार्गेण्यमिति विवेकः । अथावभावेदात्तत्वेन येन क्षेत्रेण मार्गाणां

एवैताः सतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेष-
त्वाच्च । अपि च 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यवधारणमर्चिराद्य-
पेक्षाशमुपरुध्येत, तत्रावयवमप्यपीक्षेत 'स यावत् क्षिप्ये गन्-
त्वावदादित्यङ्गच्छति' इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पन्थान-
इत्येवं प्राप्तोऽभिदधाहे । अर्चिरादिनेति । सर्वो. ब्रह्म
प्रसूराचिरादिनैवाध्वना रंजतीति प्रतिजानीमहे । कुतः.
तत्प्रयत्नेः । प्रथितो ह्येव मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथा च
पञ्चान्विद्याप्रकरणे 'ये चामी शरण्ये अङ्गां सत्यमुपासते'
इति विद्यान्तरगीक्षितामप्यर्चिरादिका सतिः आच्यते । स्या-
देतत् यासु विद्यासु न काचिद्वृत्तिरुच्यते तास्वेवेयमर्चिरादि-
कोपतिष्ठतां, यासु त्वन्याया आच्यते तासु किमर्चिराद्याश्च
यथामिति । अतोऽप्ये, भवेदेतदेवं यद्यत्त्वत्तभिन्ना एवैताः
सतयः स्युः, एकैव त्वेषा सतिरनेकविधेयणा ब्रह्मलोकप्रति-
पादनी क्वचित् केनचिद्विशेषेणोपलक्षितेति वदामः, सर्व-
तैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः ।

यत् न मार्गस्य इत्यर्थः । उपासनाभेदेऽप्युपास्यमङ्गैक्यवत् मार्गैक्यम्
यविवक्ष्यमिति सिद्धः न्ययति । एवमिति । तस्य मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति
हेत्वर्थः । वे चेत्त्वविशेषयुतिरनुतर्गतविद्याविषयेति मार्गभेद शङ्कते ।
स्यादेतदिति । एकस्यैव मार्गस्यानेकाद्यन्यदोषा विशेषणानीत्युक्ते
वाचका न मार्गभेदः प्रत्यभिज्ञानीति सूत्रार्थः । गन्तव्यैक्यं विव-
क्ष्येति । तथा ह्येति । परावतो दीर्घायुषो हिरण्यदगर्भस्य, परा दीर्घा-
युषाः सन्त्यस्यरा वदन्ति कार्ये ब्रह्मणो वा जितिः सर्वत्र जडः व्यति-
व्यभिः वा समस्त इत्यर्थः । एवं गन्तव्यैक्यप्रत्यभिज्ञायां मार्गैक्यनिश्च-

प्रकरणभेदेऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीत्येतद्विशेषणोपसंहार-
वृत्तिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेग-
मत्वभिन्नानाङ्गत्वस्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि 'ति तेषु
ब्रह्मलोकेऽपराः परावतो वसन्ति तस्मिन् वसति प्रायवतीः
समाः, सा वा ब्रह्मलोको जितिर्वा व्यदित्वा जितिं जयति तां
व्यदिं व्यञ्जने, तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दति
इति [कौ०७०] च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकमाप्तिरुक्तं
प्रदर्शयति । यत्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रययोगे स्थादिति ।
नेय दीप्तः, रश्मिराप्तिपरत्वादस्य । न चोक्त एव शब्दो रश्मीव
प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्मादग्नि-
मन्त्रस्य एवायमवधारणे इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वर्चिरा-
द्यपेक्षायामपि चैष्यार्थत्वाद्युपबन्धने यथा निमित्तमात्रेणात्मा-
नय्यत इति । अपि च 'अथैतयोः पयोर्न कतरेण च इति
मार्गद्वयव्यष्टानां कटं तृतीयं स्थानमाचक्ष्णायां विद्वद्याण-
व्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पञ्चानं प्रययति ।
भूवांसि चार्चिरादिस्तुतौ मार्गपर्वाणि, अल्पीयांसि त्वन्यत्र,
भूयसाश्चानुगुण्येनाल्पीयमात्रं नयनं न्यायमियतोऽपि अर्चि-
रादिना तत्प्रचितेरित्युक्तम् ।

वाक्यकरणभेदोऽप्रयोजक इत्युक्तं वक्तव्येवकारे त्वरावचनयोर्मतिमाह ।
वक्षिणादिना । राज्ञौ कटराज्यमावात् विद्वदो राज्ञोमप्राप्तौ तस्य
राज्यार्थम् एवकारो नात्यन्तावश्यकः । यथा कीचिकवार्ते विजयवत्या
चर्चिरादौ नेति त्वरावचनोपपत्तिरित्युक्तं । मार्गको विद्वन्माह । अपि
वेति । एतन्मार्गवाङ्मन्त्रे त्वकीचिकानोक्तिर्न स्थादिति भावः । उत्तर-

वायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषाणां मतरेतर-
विशेषविशेषव्यभाव इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति
'स एतं देवयानं पथ्यानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायु-
लोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं
इति [१।३] कौषीतकिनां देवयानः पथ्याः पठ्यते । तत्तार्चि-
रग्निं लोकशब्दो ताददेकार्थो ज्वलनवचनत्वादिति नान्न सन्नि-
वेशक्रमः कथिदन्वेष्टव्यः, वायुर्त्तार्चिरादिवर्त्मन्यभ्युतः कतमस्मिन्
स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते, 'तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति
अर्चिषोः हरङ् आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् बहुर-
ङ्गेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्
[कौ० उ०] इत्यत्र संवत्सरात् पराश्रमादित्यादवर्षं वायु-
मभिसम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि
'स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशे-

उक्तं मांस्त्वैव सुपजीव्य पूर्वजन्ममाह । वायुमन्त्रात् । तत्तार्चि-
रग्निं लोकशब्दो ताददेकार्थो ज्वलनवचनत्वादिति नान्न सन्नि-
वेशक्रमः कथिदन्वेष्टव्यः, वायुर्त्तार्चिरादिवर्त्मन्यभ्युतः कतमस्मिन्
स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते, 'तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति
अर्चिषोः हरङ् आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् बहुर-
ङ्गेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्
[कौ० उ०] इत्यत्र संवत्सरात् पराश्रमादित्यादवर्षं वायु-
मभिसम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि
'स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यन्तरे विशे-

योपदेशो ह्यत्र 'यदा वै पुनर्वीर्याहोकात्' इति स वायुमा-
गच्छति तत्रैव स तत्र विजिहीते यथा रयचक्रस्य चण्डेन स
जडं चाकमते स आदित्यमागच्छति इति [कौ०८०] । एत-
स्मादादित्याहोयोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादद्वादित्यनयोरन्त-
राखे वायुर्न विवेशयितव्यः । कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शना-
द्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैपोऽसि विशेष इति
वदामः । ननु दाहतां श्रुतिः 'स एतं देवयानं पयानमापद्या-
मिन्नलोकमागच्छति, स वायुनोकम्' इति । उच्यते, केवलोऽत्र
पाठः योर्वापयैवावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽसि ।
पदार्थोपदेशं न मात्रं ज्ञात्वा क्रियते 'एतच्चैतच्च स गच्छति' इति
उत्तरत्वं पुनर्वायुमन्तेन रयचक्रमात्रेण हि द्वे चोर्हं वा कस्यादि-
त्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् कृत्तमविशेषविशेषाभ्या-
मिति । वाक्सनेयिनम् 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोका'दित्य-
इति समामनन्ति, तस्मादित्यानन्तर्याय देवलोकग्राह्यादुभय-
सम्भवेयुः । वायुमद्वादिति तु शब्दादौग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तम् । श-
ब्दादौग्यवाक्सनेयकयोस्तेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः,

नाह । कस्मात् पुनरिति । पाठवशादर्चिषोऽनन्तरो वादुरित्यर्थः ।
कौशातकिना पाठमात्रं, न क्रमविशेषवाच्यो कश्चिच्छब्दोऽसि । वाक्सा-
नायु तेदेवजडं इति च वदन्त्यां क्रमविशेषात् वाक्साय इति सिद्धा-
न्तार्थः । अस्मिन्निरादिश्रुत्यै शब्दादौग्यस्य सम्भारवाद्ययोरन्तर-
व जिगृह्यते तु संवत्सरकालतः कृत्तमत्परो वायुरित्यत्र नाह ।
वाक्येति । तर्हि देवलोकग्राह्यामिति कृत्तमं कादित्यत्र नाह । वायुम-
दादिति त्विति । सम्भारस्य वाक्सायवदित्यात्वात् वाक्सायनस्य सम्भारत-

तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययानुभावस्युभयत्र ग्रथितस्यौ, तत्रापि मास-
सम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम् ॥

तद्वितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥३॥ •

‘आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विदुतं’ इत्यस्या विदुत उ-
परिष्ठात् वरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते । अस्ति हि
सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । ‘अदा हि विशाला विद्युत्स्तीव्रस्त-
नितनिर्घोषाः जीमूतोदरेषु प्रवृत्त्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विदी-
तनं स्तनयति वर्षिष्यति वा’ इति च ब्राह्मणम् । अपाङ्गाधि-
पतिवरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाञ्चाधीन्द्रप्रजापती
स्थानान्तराभावात् पाठमामर्थ्याज्ञागस्तुत्वादपि वरुणादीना
मन्त एव निवेशः । वैश्वेपिकस्थानाभावान् विद्युञ्चान्त्याऽर्चि-
रादौ वर्त्मनि ॥

निष्पद्य । तेनेति तृतीयाश्रुत्या वायोरादित्यपूर्वत्वावगमादिति, सूत्रे तु
वायुपदं देवलोकपूर्वकवायुपरमिति स्थितम् ॥

एवं कौपीनकिभिरन्यन्तरं पठितस्य वायोः स्थानसङ्का वाच्यनन्तरं
पठितस्य वरुणस्यार्चिरादिनामं स्थानमाह । तद्वितोऽधिवरुणः सम्ब-
न्धात् । पठितो वरुणादिनामपर्वत्वेन सम्बध्यते न वेति सन्देहेऽर्चिषोऽह-
रित्यादि पञ्चस्याऽर्चिरादीनां क्रमेण नामपर्वतया विरुहत्वाद्वायोरिव
स्थानयज्ञेयसङ्काभावादसम्बन्धानो वरुणादिनां सम्बध्यत इति सिद्धान्त-
माह । आदित्यादिति । अपां विद्युत्कार्यत्वेन सम्बन्धे मानमाह ।
विद्योतत इति । वरुणस्यावहारा विद्युत्सम्बन्धादागन्तुकामान्ते निवेश
इति न्यायाच्च विद्युदानन्त्ये सति यथापाठमिन्द्रप्रजापत्योः क्रम इत्यर्थः ॥

आतिवाहिकस्तस्मिन्नात् ॥ ४ ॥

तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः, किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोग-
भूमयोऽथवा नेतारो गन्तव्यामिति । तत्र मार्गलक्षणभूतः
अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं, गन्तव्यरूपत्वाद्युपदेयस्य । तथा
हि कश्चिज्ज्ञोके ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुश्रियन्ते गच्छे-
तस्वमशुं गिरिततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं
वा प्राप्स्यसि इति । एवमिहाप्यर्चिषोऽहंरक्तं आपूर्वमाण्यप-
मिव्याह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम् । तथा हि
नोकग्रन्थेनाम्नादीनुपबध्नाति 'अग्निलोकमागच्छति' इत्यादि
लोकग्रन्थं प्राप्तिनां भोगावतनेषु भाष्यते 'मनुष्यलोकाः पितृ-
लोको देवलोकाः' इति च । तथा च ब्राह्मणं 'अहोरात्रेषु तेषु
लोकेषु ब्रह्मते' इत्यादि । यस्यान्वातिवाहिका अर्चिरा-
दयः । अचेतनत्वादपि एतेषामातिवाहिकत्वाद्युक्तं । त-
तना हि लोके राजनिवृत्ताः पुरुषाः दुर्मेषु मार्गेष्वातिवाह्या-
न्वातिवाहयन्ति इत्येवं प्राप्ते भूमः । आतिवाहिका एवैते भवि-

एवमर्चिरादीनां प्रथमं निरूप्य सकृदपि निरूपयति । आतिवाहिक-
स्तस्मिन्नात् । चिह्ननिर्देशवाच्यान् लोकचिह्नान्तेवचिह्नान्तेव चिह्नः काय-
रूपस्य चिह्नस्यः अर्चिरादयो विद्युदमदेवना नेतारवाचानमपदेव
नेवा वक्तुं इतिमत्यादिनि विज्ञानमिति । यद्यपिवादिना । तत्रानुप-
मव्याप्त्यु नेत्येवं अर्चिरादीनामिति वक्तुम् । तदुक्तमिति । पुरुषा-
नामपि नेत्येवचिह्नचिह्नवर्णने वाच्यमेव । आदितोऽर्चिरादिपदार्थेनाह

तुमर्हन्ति । कुतः तद्विज्ञात् । तथा हि 'चन्द्रमसो विद्युतं तत्
पुरुषोऽमानवः स एतान् वक्ष्य गमयति' इति सिद्धवक्ष्यमयित्वं
दर्शयति । यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्, तद्वचनं तद्वि-
षयमेवोपक्षीणमिति चेत्, न, प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपर-
त्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च
मानवास्ततो युक्तं तद्विद्वत्त्वर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ।
ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायीभावात् । नैष दोषः ॥

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

ये तावदर्थिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात् सपिण्डितक-
रणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः अर्थिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्य-
इत्यतोऽर्थिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्राया
नियुक्ता इति गम्यते । लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः स-
पिण्डितकरणग्रामाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थित-
त्वादयर्थिरादीनां न मार्गलक्षणात्प्राप्तिः । न हि रात्रौ
प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमभि-
इत्युक्तमधस्तात् । भ्रुवत्वात् देवतात्मनां नायं दोषो भवति ।

रक्षाप्राप्तेरन्तर्वाच्यत्वाद्देवाणां स्वतन्त्रत्वेनेकमेव प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यमित्यहः ।
नेति । नेतृप्रकरणानङ्गीकारे मानवः पुरुषो गमयतीति वाक्यं भिद्येत
अमानवत्वं नेतृत्वस्याप्यप्राप्तेरिति भावः । नेतृत्वानुवादकिक्रियाप्राप्त्याह-
न्यायपरं कृतं सङ्गतिः । अस्मिन्ति ॥

यद्यनेतारोऽचेतना एवार्थिरादयः तर्हि मार्गतत्त्वञ्चोद्भवयोरपि व्या-
मोहादस्वात्माङ्गीकर्तृत्वं स्यादतः स्वयं प्रकृत्यन्तर्वाच्यत्वेतन्तरेण नेय इति

अर्चिरादिशब्दता चैवामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । 'अर्चिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशत्वातिवाहिकत्वेऽपि न विवक्ष्यते । अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसम्भवन्ति अङ्गा हेतुनाऽऽपूर्यमाणपक्षमिति । तथा च लोकप्रसिद्धेष्वप्यातियात्रिकेष्वेवंजातीयक उपदेशा दृश्यन्ते शब्दत्वमितो बलवर्माणां तस्यो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्त इति । अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति सम्बन्धमात्रमुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु 'स एतन् ब्रह्म गमयसि' इति सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकनक्षणा उक्तः, तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते । संपिण्डितकरण ग्रामत्वादेव च गन्तॄणां न तत्र भोगसम्भवः । लोकशब्दस्य अनुपमसम्भानेष्वपि गन्तॄषु गमयितुं शक्ये अन्येषां तज्जाक-वासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेति योजन-व्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वक्षणादिवु तद भवः, विद्युतो ह्यधिवक्षणादय उपदिष्टाः । विद्युतश्चानन्तरमावृष्ट-प्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत एत्तरं पठति ॥

लौकिकस्य यादुपपत्तादुपदिष्टेनेत्यत्रिद्वेष्टविज्ञानाद्योमेतमिति सूत्रात् । पूर्वपक्षद्वयं दूषयति । अनवस्थितत्वादित्यादिना । अर्चिरहरादीनाम-स्थिरत्वाद्वात्मादीनामनस्य प्रतीक्षा नास्तीत्युक्तत्वाच्च न मार्गविज्ञानं भोग्यत्वं वा, देवतात्वेऽस्थिरत्वदोषो नास्तीत्यर्थः । यत्पूर्वदेशस्यारसा-द्विज्ञानं भावीति तत्राह । अर्चिषोऽहरिति । विज्ञाननेत्यत्रशब्दाच्च वाक्येष्वपिर्वाच्यं दृष्ट्वाह । अत्रि चेति । यदुक्तं लोकशब्दाद्भोग्यत्वमिति

वैद्युतेनैव तंतस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

ततो विद्युद्भिसम्भवनादूर्जं, विद्युदनन्तरवर्तिनैवामान-
वेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ति
इत्यवगन्तव्यम्, 'तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः' 'स एतान् ब्रह्म-
लोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्त-
तस्यैवाप्रतिबन्धकरत्वेन साक्षाद्भानुष्ठानेन वा केनचिदनुया-
हकाः इत्यवगन्तव्यम् । तस्मात् सूक्तमुतिवाहिका देवतां-
मानोर्ध्विरादयः इति ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

'स एतान् ब्रह्म गमयति' इत्यत्र विचिकित्सते, किं कार्यं
मपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित् परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति ।
कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेः । तत्र कार्यमेव
सगुणमपरं ब्रह्म गमयत्येतानमानवः पुरुषा इति वादरिरा-
चार्यो मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणा
गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशत्वात्, न तु पराभिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं

परमान्वो विद्युद्भोजमानतो वैद्युतस्तेनेत्यर्थः । अतौ तु वैद्युद्वाहोका-
दित्यर्थः । अतः वरुणादीनां नेहत्वाभावेऽप्यनुयाहकत्वेन आर्मान्भाय
इति भावः ॥

एवं भार्गवं निरूप्य गन्तव्यं चिन्तयति । कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।
परब्रह्म गन्तव्यमिति पूर्वपक्षे भार्गवस्य सत्त्ववृत्ता कार्यब्रह्मेति सिद्धान्ते
भोगार्थेति सत्त्वा प्रथमं सिद्धान्तमाह । तत्र कार्यमेवेति । सर्वगतस्यापि

गन्तव्यत्वं गतिर्वाचकत्वमेतत् सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च
गन्तव्यम् ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो
वसन्ति’ इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गति
रित्यवगम्यते । न हि ब्रह्मवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यत्र
कल्पते । कार्ये त्वस्याभेदोपपत्तौ सम्भवति ब्रह्मवचनम् ।
लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायानिव सन्निवेशविशिष्टायां भाग-
भूमावाप्ससी, गौणी त्वन्यत्र ‘ब्रह्मैव लोक एव सत्त्वाद्’ इत्या-
दिषु । अधिकारणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि
नाप्ससः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयस्त्वेदं नयनम् । ननु कार्य
विषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादि
कारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यतोच्यते ॥

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

प्रदेशान्तरविशिष्टत्वेनाकाशस्य गन्तव्यत्वं दृष्टं, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षात् कथ-
मपि गन्तव्यतेत्यर्थः ॥

ब्रह्मलोकैष्विति ब्रह्मवचनलोकशब्दाधाररूपमीशु तिभिर्गन्तव्यस्य पर-
काद्यापत्तत्वाच्च न परं गन्तव्यमित्याहुः । विशेषितत्वाच्चेति । परंब्रह्मणि
भोग्यत्वोपचारादौषी लोकश्रुतिरन्तरात् । ननु ब्रह्मण्यत्र कारण-
वाचिना कार्यं कथ्यते गन्तव्यत्वव्याप्योपेतब्रह्मवचनाद्यनेकशुक्तनृपकथं
न चानादिकविवक्षित्यस्य गन्तव्यता, जन्ममृता विमुक्त्यान्वयार्थमिदमेति
भावः ॥

तु शब्द आशङ्क्याहंत्वर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य
ब्रह्मणस्तस्मिन्नापि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि
ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् कश्चित् कैश्चिद्विकारधर्मेनोभय-
त्वादिभिरुपासनाद्योपदिष्टमानमपरमिति स्थितिः । ननु
कार्यप्राप्तावनाट्टित्तत्त्ववशं लभ्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणो-
न्यत्र कश्चित् नित्यता सम्भवति । दर्शयति च देवयान
पथ्या प्रस्थितानामनाट्टित्तं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्तं नावर्तन्ते' इति । तेषामिह न पुनराट्टित्तरस्ति तयोर्ह-
मायन्त्रस्य तत्त्वमेतीति चेति । अत्र ब्रूमः ॥

कार्याख्ये तदध्यक्षेण सहातः परमभि-

धानात् ॥ १० ॥

कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्-
दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यनभेण सहातः परं परिशुद्धं
विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्ते इति । इत्थं कमसुक्तिरनाट्टित्या-
दित्युक्त्यभिधानेभ्योऽप्युपगन्तव्या । न ह्यञ्जस्रैव गतिपूर्विका
परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम् ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति-

सर्वाद्विक्रयशरीररूपविकारावसाने ब्रह्मलोकनिवासिनः कृतात्मनः
मुक्षिभिरुक्तोत्पन्नसम्बन्धयः सर्वे ब्रह्मणा सुखमानेन सह परं पदं

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे समाप्ते प्रतिसृष्टे ।

परस्मान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥’ इति ।

तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयंत इति सिद्धान्तः । कः पुनः पूर्वपक्षमागच्छायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः ‘कार्यं बाहरि’ इत्यादिनेति, स इदानीं सूत्रैरेवोपप्रदर्शयते ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

जैमिनिर्होचार्थः ‘अ एतान् ब्रह्म नमयति’ इत्यत्र परमेष्ठि ब्रह्म प्रापयति इति मन्थते । कुतः- मुख्यत्वात् । परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनं गौणमपरम् । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

‘नयोर्द्विमायन्त्यस्य तत्त्वमेति’ इति च गतिपूर्वकं ‘अस्य’ त्वं दर्शयति । अस्य तत्त्वस्य परस्मिन् ब्रह्मस्य पश्यते न कार्यं नाशित्वात् कार्यस्य । ‘अस्य यत्वाभ्यत् पश्यति तदस्यं तन्मत्वं’ इति वचनात् । परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पश्यते, न हि

प्रविशन्तीति वोजना । एवं सिद्धान्तसङ्ख्या तेन निरुक्तपूर्वपक्षमाह । कः पुनरित्यादिना ॥

दहरविद्यायां कठवल्लीषु परब्रह्मपरस्मिन् च तयोर्द्विमायति गतिर्दर्शिता ॥

तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रकान्तत्वात् ॥

न च कार्ये प्रतिपत्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥ •

अपि च 'प्रजापतेः सुभां वेदं प्रपद्ये' इति, नायं कार्य-
विषयः प्रतिपत्यभिसन्धिः । 'नामरूपयोर्निर्वर्हिता ते यद-
न्तुरा तद्ब्रह्म' इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृत-
त्वात् 'यसोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनीप-
क्रमात् 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति च पर-
स्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः । सा चेयं वेदप्रतिपत्तिर्गति-
पूर्विका या हादेविद्यायामुदिता तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः
प्रभुविमतं हिरण्यम्' इत्यत्र । पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गा-
पेक्षतावसीयते । तस्मात् परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति प-
त्तान्तरम् । तावतौ हौ पञ्चावधार्येण सूत्रितौ । गत्युपपत्त्या-
दिभिरेकः मुख्यत्वादिभिरप्येकः । तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभ-

सम्प्रति प्रजापतेः सुभां वेदं प्राप्नुयामिति उपासकस्य मरणकाले कार्य-
प्राप्तिरुक्त्यनुतेर्न परं गन्तव्यमिति शङ्कां निरस्यति । न च कार्य इति ।
परस्य प्रकृतत्वात् यद्यप्यदस्य परमात्मनामत्वप्रसिद्धा यद्यपदेनालोक्तिर्यथ
यत्नः ब्राह्मणानामहं भवामि, तथा राज्ञां यशो यिशां यश इति साक्षा-
त्यविलक्षात् परमाप्तिरुक्त्य एवावगम्यार्थः । अस्तु वेदप्रतिपत्तीच्छा पर-
ब्रह्मविषया तथापि सा कथं गतिपूर्विका स्यादित्यत्र आह । सा चेति ।
तत्र ब्रह्मलोके पिदाविहीनैव पराजिता प्रसिद्धा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य
तेनैव प्रभुत्वा विमतं निर्जितं हिरण्यं वेदं प्रतिपद्यते ।

वन्ति सुखत्वादीनामभिवर्तुं न तु सुखत्वादयो मत्तुपपत्त्या-
दीन् इत्याद्य एव मिहान्तो व्याख्यातः, द्वितीयस्तु पूर्वः पक्षः ।
नस्तु कस्यपि सम्प्रवे सुखस्यैवार्थस्य कश्चिदपि कश्चिदाद्याप-
यिता विद्यते । परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्तुल्यार्थं विद्यान्तरा-
श्रयणत्वमुकीर्तनमुपपद्यते 'विश्वरूपेण च तत्त्वमणे भवन्ति'
इतिवत् । प्रज्ञापनेः सभां वेदं प्रतिपद्ये' इति तु पूर्ववाक्य-
विच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसम्बन्धेन विवक्ष्यते । सगुणे-
ऽपि ब्रह्मणि च सर्वात्मत्वकीर्तनं 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्या-
दिवत् कल्पते । तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः । केचित्
पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षस्तूवाणि भवन्ति उत्तराणि मिहान्त-
स्तूवादीत्येतां व्यवस्थामनुबध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः
प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नं, गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः, 'यत्
सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकञ्च परं ब्रह्म' 'आकाशवत् सर्वं'

विद्वानिति दहरविद्यायां गतिपूर्विका वेदप्राम्निबद्धा तेन परब्रह्मण्यपि
वेदप्रमितिपक्षेदसामान्यादिति पूर्वकत्वं तस्याः सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च यद-
गताविति भातुपाठान् वेदस्य प्रपद्ये इत्यस्य आगाधिका भातीत्याह । पदे-
रपीति । पूर्वपक्षस्तुल्यवृत्तिः । तस्यादिति । आद्य एव मिहान्तपक्ष इति
दूरीकर्तृमुपसंहरते । ताविति । ब्रह्मण्यदकत्वत्वादित्येतामात्राभावात्
छन्दविति । न हीति । गन्तव्यत्वस्य ब्रह्मण्येवेति ब्रह्मवचनादेः सह-
स्यादेव गत्यादिदिश्यमानत्वेन परब्रह्मण्यवस्थायां कुर्यात्तस्याग-
त्यर्थः । यदाचेतद्वै ब्रह्मभवन परब्रह्मपरञ्च ब्रह्मेत्यादिभ्यः, तिस्रः प्रयोगाव्य-
दुब्रह्मण्यद उभयत्र ब्रह्मभवा तुल्य एव तथापि पूर्वैः परब्रह्मण्यवस्थाभिर-
तिव्यवस्थैक्यस्य आमादपरब्रह्मण्यवस्था इत्युकीर्तयति गन्तव्यम् । यदुक्तं
कठपञ्चीय प्रवरव्यवसादिति परविषयेति गत्याह । यदीति । यदा विद्या-

गतस्य गन्तव्यता' 'यस्याद्यादपरोक्षब्रह्म' 'यस्याद्या सर्वान्तरः'
 'आत्मैवेहं सर्वं ब्रह्मैवेहं विष्णुं वरिष्ठम्' इत्यादिश्रुतिनिर्धारित
 विशेषं, तस्य गन्तव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । न हि गतमेव
 गम्येत, अग्नौ ह्यग्न्यङ्गच्छति इति प्रसिद्धं लोके । ननु लोके
 गतस्याऽपि गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा, यथा ध्वजवीक्ष्य
 एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति तथाऽनन्वत्वेऽपि बालस्य
 कान्तान्तरविशिष्टं वार्द्ध्यं स्वात्मभूतमेव गन्तव्यं दृष्टं, तद्वत्
 ब्रह्मणोऽपि सवशक्त्यपेतत्वात् कथञ्चित् गन्तव्यता स्यादिति ।
 न, प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वादब्रह्मणः । 'निष्कलं निष्क्रियं
 शान्तं निरवयुं निरञ्जनम्' 'अस्यूनमनस्वत्स्वमजमदीर्घं'
 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'स वा एव महानज आत्माऽजरोऽ-
 मरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एव जेति नेति' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
 न्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं
 शक्यते, येन भूप्रदेशयोर्व्यत्यान्यायेनास्य गन्तव्यता स्यात् ।
 भवयसोऽमुं प्रदेशावस्यादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा

त्वर्थं तत्प्रकरणेऽप्यपरविद्यात्वञ्च इति कोऽर्थः न युज्यते, गतिं विनापि हि
 परविद्या निरतिशयकफला तस्यान्वपरविद्याफलगतिसाध्यमन्तव्यति इति
 श्रुतिकाभादित्वर्थः । यदप्युक्तं प्राप्तिवस्तुत्वेऽपि प्रवृत्तपरविषय इति
 तत्त्वस्य हि । प्रजापतेरिति । प्रजापतिसम्भावश्रुतिभक्तसङ्घातकया-
 न्तेन च प्रकरणं बाध्यं, यद्योऽङ्गमिति साक्षात्स्य त्वपसमार्थमपरब्रह्म-
 मपि युज्यत इत्यर्थः । स्वप्रवृत्तता परमतं दूषयति । केचिदित्यादिना ।
 सर्वगतस्य आत्मभूतस्यापि ब्रह्मणः संसारदेशान्तं शान्तरेण तत्कालात्
 काकान्तरेण विशिष्टतया गन्तव्यं स्यादिति पृथिवीवदोदष्टान्ताभ्यां शङ्कते ।

गन्तव्यता । अगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वं श्रुतेरनेकशक्तित्वं
ब्रह्मण इति चेत् । न, विशेषनिराकरणश्रुतीनामनन्यार्थ-
त्वात् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेत् न,
तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । सृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण
एकस्य सत्त्वत्वं विकारस्य चाश्रुतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्प-
त्त्यादिपरं भवितुमर्हति । कस्मात् पुनरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां वि-
शेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति
उच्यते, विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । न
ह्यात्मन एकत्वमित्यवशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कश्चिदाका-
ङ्क्षोपजायते शुद्धवार्थसमाप्तिबुद्ध्युत्पत्तेः । 'तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' विद्वान् न
विभेति कुतश्च न' 'एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरं

निर्विति । यत्नं विनैव प्राप्तिमनन्यत्वम्, व्यवस्थातद्विहोरभेदात्सामान्य-
त्वम् । ननु युक्तं भूयसोः प्राप्तिरपि देशान्तरकालान्तरविशिष्टत्वेन ग-
न्तव्यं तयोर्गन्तुमिच्छत्वात्, न ब्रह्मणस्तु गन्तव्यमित्यस्य कथं गन्तव्यत्वं तत्राह ।
सर्वशक्ति इति । या प्राप्ता भूः सा गन्तव्या यच्च गन्तव्यं देशान्तरं तत्त्वप्राप्तं
इति कुतः प्राप्तिरस्य गन्तव्यता वयसोऽपि कालान्तरेऽभिव्यक्तिमात्रं नागन्त-
व्यत्वमिति यस्तु गतिः, अक्रोक्षत्वं विशिष्टभूयसोर्गन्तव्यतां परब्रह्मणो
देशकालवैशिष्ट्याभावात्कश्चिदपि गन्तव्यतेत्याह । जेत्यदिना । अन्तर्दि-
भन्तरं ब्रह्म इत्याद्या श्रुतिर्ह्यविशेषस्य इति कस्मिन्तत्वाद्गतान्तरो नि-
र्विशेषितेति न्यायः । सगुणमित्य ब्रह्म सूत्रात्कथं च परं गन्तव्यं, निर्वि-
शेषत्वं नास्तीति प्रकटे । अगदुत्पत्तिरिति । किं निर्विशेषत्वात्तत्र साना-

क्रिमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथैव च विदुषां
तुल्यभवादिदर्शनात् विकारानृताभिसन्ध्यपवादाच्च 'मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । अतो न विशेष-
निराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगन्तुं शक्यं । नैवमुत्पत्त्यादिश्रु-
तीनां निराकाङ्क्ष्यत्वप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, प्रत्यक्षन्तु
तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथा हि 'तत्रैतच्छुक्रमुत्पत्तितं
संसृज्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यति' इत्युपन्यस्योदके सत
एव एकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविगन्ति
तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीना-
मैकात्म्यावगमपरत्वात् नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः, अतश्च गन्त-
व्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति' इति च परस्मिन् ब्रह्मणि गतिं निवारयति ।
तद्व्याख्यात 'स्पष्टो ह्येकेषासु' इत्यत्र । गतिकल्पनायाश्च
गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारोऽन्यो वा ततः
स्यात् अव्यन्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यदीवं ततः कि-
स्यात् । उच्यते यद्युद्भेदगतेनैकदेहिना नित्यप्राप्तत्वात् न

भावविशेषश्रुतिविरोधाद्वा नाद्य इत्याह । नेति । द्वितीयं यद्वृत्ते ।
उत्पत्त्यदिति । सविशेषश्रुतीनां निर्विशेषश्रुतिविशेषत्वात् न विरोधो
इत्याह । नेति । निर्विशेषश्रुतीनामेव सविशेषत्वं किं नुस्यादित्याह ।
कस्यादिति । तासां स्वार्थे फलवत्त्वेन निराकाङ्क्षत्वात् शेषिता विशेष-
श्रुतीनां लक्षकत्वात् निषेधविशेषसमर्पणादिद्वारेण शेषत्वं फलवत्त्वसि-
धावफलं तदङ्गमिति व्याख्यादित्याह । उच्यते इत्यादिना । न केवञ्च

पुनर्ब्रह्ममनुपपद्यते । एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्म-
 नुपपत्त्या, निरवयवत्वप्रसिद्धेः । विकारपक्षेऽप्येतत्कृत्यं,
 विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । न हि षटो
 मृदावतां वरित्वव्यावृत्तिष्ठते, परित्वागेऽभावप्राप्तेः । विकारा-
 वयवपक्षश्च तद्वतः स्थिरत्वात् ब्रह्मणः संसारममममध्यमव-
 क्तृत्वं । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः सोऽप्युर्ध्वापी मध्यमपरि-
 माणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे नमनानुपपत्तिः । मध्यम-
 परिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसङ्गः । अणुत्वेऽपि क्षत्स्नशरीरदेहना-
 नुपपत्तिः । प्रतिविदे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विकारेण
 पुरक्षात् । परक्षाश्रान्तत्वे जीवस्य 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्र-
 बाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि समानो दोषः ।
 विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष इति चेत् । न, मुख्यै-
 कत्वानुपपत्तेः । सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्भोक्तप्रसङ्गः सं-
 योज्यत्वानिष्ठतेः । निष्ठतो वा स्वकल्पनाद्यप्रसङ्गः नान्य-
 त्वानध्यपणमात् । यत्, कैश्चिज्जल्पानि नित्यनैमित्तिकानि
 कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काव्यानि प्रतिविद्धानि च
 परिचिन्त्यन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, साम्प्रतदेशोपभोग्यानि च

न्यायात् वेदना जित्तु चानुत्पत्तीत्याह । प्रत्यक्षमिति । तत्र दूषकारये
 ब्रह्मण्येतत् युद्धं जनदात्मकं कार्यमन्यद्विज्यप्राप्त्यै तत्र युद्धेन सङ्ग-
 मत्विच्छेदप्रसङ्गारे कृत एव सेवत्प्रसङ्गं जानीत्ये तत्रा तैस्तिरोययेऽपि
 जनकान्दाद्यनुदादेन ब्रह्मण एव सेवत्वं दर्शितवतः कुरिष्यतीनां युद्धं
 निर्दिष्टेऽधीशेवता मातीत्यर्थः । एवं ब्रह्मणो निर्दिष्टेवतात् न जनक-
 मिति कथितमाह । एवमिति । अर्धनिवेदाह परहं न नन्यतेत्याह ।

कर्माद्यपभोगेनैव चक्ष्यते इति, यतो वर्तमानदेहपातादृष्टं
 देहान्तरप्रतिमस्थानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्ष्यं केवल्यं
 विनापि ब्रह्मात्मतयैव हस्तस्य सेतुस्त्विति इति । तदसत्, प्रमा
 णाभावात् । न ह्येतत् शास्त्रेण केनचित् प्रतिपादितं, मोक्षार्थी
 इत्थं समाचरेत् इति । स्वमनीषया त्वेतत् तर्कितं दृष्ट्वात्
 कर्मनिमित्तः संसारसंस्थात् निमित्ताभावात् न भविष्यति
 इति । न चैतत् तर्कयितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञान-
 त्वात् । बहूनि कर्माणि जात्यन्तरस्थितानि दृष्टानिष्टविपा-
 काच्च कैकस्य जन्तोः सम्भाव्यन्ते तेषां विबुधफलानां युगप-
 दुपभोगासम्भवात् कानिचिज्जन्मावमराणीदं जगत् निर्मितं
 कानिचित्, देशकालनिमित्तप्रतीत्याख्यामत इत्यतस्तेषामव-
 श्यष्टानां साम्प्रतेनोपभोगेन क्षपणासम्भवात् न यथावर्षित-
 चरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते
 निश्चेतुं कर्मशेषसदृशभावसिद्धिः । 'तद्य इह रमणीयचरणाः ततः
 शेषेण' इत्यादियुक्तिरुक्तिरर्थः । स्यादेतत् नित्यनैमित्तिकानि

स्त्विति । गतिकल्पनायां चेत्तादिना । भेदाभेदेन द्वौ कल्पावस्थानभेद-
 स्ततोऽयः कल्पः । न न्यस्तत्वाभेदकल्पः किमिति नोक्तकलाह । कल्पनेति ।
 कल्पयन्ने किं दृष्टव्यमिति प्रवृत्तिः । यदेषमिति । कल्पद्वयेऽपि दोषान्तर-
 माह । विचारवयवपक्षयोरेति । विचारवयवरूपजीवविषयिण्यस्य म-
 द्वायः स्मिरत्वात् जीवानां नष्टानती न स्याताम् । ननु च लोकोत्प्ल-
 पावाप्यस्योर्ध्वसङ्घकृपावाप्याप्यवयवोक्तमपि रत्तव्यः । अस्माकमप्या-
 नात् कश्चित्तोषाधिभिर्गन्तानि विषय इति भावः । इतीयकल्पमनूद्य
 विषय इव वदति । अथेत्तादिना । अभेदश्चतिविरोधरूपो दोषो न

तेषां शेषकाश्च भविष्यन्ति इति । तन्त्र, विरोधाभावात् ।
 सति हि विरोधे शेष्यशेषकभावो भवति न च जन्मान्तरसं-
 तानां सुकृतानां नियनैमित्तिकैरस्ति विरोधः शुद्धिरूपस्या-
 विशेषात् । दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात् सति हि विरोधे
 भवतु शेष्यः । न तु तावता देशान्तरनिमित्ताभावाभिहितः ।
 सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः दुश्चरितस्याप्यशेष्यपणानवगमात् ।
 न च निव्यनैमित्तिकानुष्ठानात् प्रत्यवायानुत्पत्तमात्रं न
 पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्यन-
 निष्ठादिनः सम्भवात् । स्मरति स्थापकस्यः । तद्यथा 'आत्मे
 फलार्थे निर्मिते ह्यायागन्धावनुत्पद्यते एवं धर्मस्य चर्यमाण-
 मर्था अनुत्पद्यन्ते' इति । नचामति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना
 काव्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिज्ञानु-
 शब्धं मुनिपुत्रानामपि कृच्छ्रापराधदर्शनात् । संशयितं तु
 भवति तथापि निमित्ताभावस्य दर्शानन्वमेव । न चाभ्युपग-
 म्यमाने ज्ञानगम्ये द्रष्टव्यत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः के-
 वल्यमाकाङ्क्षयितुं शक्यं अन्योपायवत् स्वभावस्यापरिहार्यत्वात् ।

नास्ति इति भेदवाद्याह । विकारावयवयोरिति । भिन्नयोरभेदो नश्यो
 न युक्तो विरोधादिति परिकुरति । नेति । किञ्च पञ्चमवयवयुक्तं संवा-
 रितव्यं तात्त्विकजीवभावस्य नाशः जीवकल्पवाच्यप्रवृत्तात् । नचका-
 भिरिव त्वया द्रष्टव्यत्वं जीवस्य तात्त्विकव्यवहारीकत्वं यदस्य संवाराणा-
 योऽपि न क्षादित्वाह । सर्वमिति । ननु किं द्रष्टव्येन संवाधभावः
 द्वयस्य जीवः यः यः संवाधभावमात्रेण विच्छेदति इति सर्वमिति । यतस्तद्व्या-

स्वादेतत्, कर्तृत्वभोक्तृत्वं कार्यमनर्थो न तच्छक्तिः तत्र शर्तव-
 स्यनेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति । तच्च न शक्तिः,
 तद्विषये कार्यप्रसवस्य दुर्निवृत्तत्वात् । तथापि स्वात् न केवला
 शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्त्यानि निमित्तान्यत एकाकिनी सा
 स्थितापि नापराधीति इति । तच्च न, निमित्तानामपि शक्ति-
 लक्षणेन सम्बन्धेन नित्यसम्बन्धत्वात् । तस्मात् कर्तृत्वभोक्तृत्व-
 स्वभावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथञ्चन
 मोक्षप्रत्याशाऽस्ति । श्रुतिश्च 'नान्य'पश्या विद्यतेऽर्जुनाय' इति
 ज्ञानादन्य मोक्षमार्गं वारयति । परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य
 सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाग्रहत्तेरिति चेत् न,
 प्राक्प्रसङ्गात् स्वप्रव्यवहारवत् तदुपपत्तेः । शास्त्रञ्च 'यत्र हि
 द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये
 प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं दर्शयति । तदेवं
 परब्रह्मविदो गन्तव्यादिविभूतस्य बाधितत्वात् न कथञ्चन
 गतिकपपादयितुं शक्या । किंविधयाः पुनर्गतिश्रुतय इति ।

अर्थे मानाभावादित्यर्थः । तत्रेष्टव मानमित्यत आह । न चैतत्कर्तव्यतु-
 मिति । ननु तत्राद्येतत्तत्कर्मसाधयेकचित्तु अन्यन्यनेकविहङ्गफलानां कर्मणां
 भोगाद्योनादकर्मविहङ्गं कर्म्यं जन्मान्तरस्य निमित्तमित्याह तन्मानमाह ।
 तर्कभेदाद्वाच्यमिति । अन्यजन्मान्तरफलानि पुनरुपापाणि तेषां नित्या-
 दानुबन्धेन यथात् न जन्मान्तरमिति शङ्कते । स्वादेतदिति । मुख्येन
 पुण्येन न नाशः अपिरोषादन्त्याऽतिप्रसङ्गात्पापस्यापि सर्वज्ञाना पुण्य-
 नाशत्वे मानं नास्तीति शङ्कितपुण्यपापाभ्यां जन्मान्तरं दुष्कारमित्याह ।

उच्यते । सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति । तथाहि कश्चित् प-
ञ्चाम्बिविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते कश्चित् पर्यङ्गविद्यां कश्चित्
वैज्ञानरविद्यां । यत्वापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते 'यथा प्राणा
ब्रह्म किं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकं वेष्टम्' इति तत्रापि च तामनीत्यादिभिः सत्यकामा-
दिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात् सम्भवति गतिः । न
कश्चित् परब्रह्मविषया गतिः आव्यति । तद्यथा गतिप्रतिपक्षः
आपितः 'न तस्य प्राणः दत्तामन्ति' इति 'ब्रह्मविद्याप्रोति
परम्' इत्यादिषु तु सत्ययाप्रोतेर्गर्ह्यत्वे वर्णिते न व्यापन
देशान्तरप्राप्तसम्भवात् स्वरूपगतिपरिपत्तिरेवेयमविद्याध्वारो-
पितनामरूपमप्यसुप्रविनयापितयाः भिधीयते । 'ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्तेति' इत्यादि च द्रष्टव्यम् । अपि च परविषया गति-
व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिन्तनाय वा, तत्र प्रो-

तन्नेत्यादिना । क्रिदमाश्रमिच्छादिनाः जन्म स्यात्, कथंवा पित्रभोज-
दत्तविशेषभुक्तेः, कृतेचेत्याह । न च निरुक्तिः । प्रत्यवायनिरुमा-
निच्छाद्याधारेण सत्यनुपचात् फलान्तर निरुद्धात् इत्यत्र दृष्टान्तः । तत्र
यथेति निमित्ते आरोपिते सति दृश्यः । तथापि काव्यादिकर्मसत्ता-
निश्चयो नास्त्वत आह । संशयितव्यमिति । तानि विना देहपाने मोक्ष-
यथेति निश्चयात्मकान्तरस्य सति निरिति भावः । अङ्गुलि-सूत्र-
त्वादिकर्मपापक मोक्षस्यापि न युक्तेत्याह । न चेति । कर्मत्वादिकर्म-
कार्यं न कर्मदः किन्तु तत्प्रतिरिति प्रकृते । स्यादेतदिति । कार्य-
गत्यायाः शक्तेः कार्यस्यासत्त्वानुत्पादे सत्त्वमङ्गलम् कतः प्रकृत्यन्ते तद-
प्यत्र कार्यकारणदेवताकारादिनिमित्तानावाकाशनां शक्तिद्वारा निरुद्धम्

चनं तावत् ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते स्वसंवेद्येनैवाव्यव-
हिनेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थेन तत्सिद्धेः । न च नित्यमिह-
निःश्रेयमनिवेदनस्याभाष्यफलेन विज्ञानस्य गत्यनुचित्तने का-
चिदप्यपेक्षोपपद्यते, तस्मादपरविपर्ययैव गतिः । तत्र परापर-
ब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन् ब्रह्मणि प्रवर्तमानः गति-
श्रुतयः परस्मिन्वध्यारोप्यन्ते । किं हे ब्रह्मणी परमपरश्चेति ।
वाह हे । 'एतद्देहं सत्यकामः परश्चापरश्च ब्रह्म यदोङ्कारः'
इत्यादिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपरं इति । उच्यते ।
यत्ताविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेनास्थित्यादिगद्देब्रह्म
अपदिश्यते तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केन-
चित् विगिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरी भा-
रूपः' इत्यादिगद्देस्तदपरम् । नन्वेवं सत्यहितीयश्रुतिरूपरु-
ध्येत । न, अविद्याकृतनामरूपोपाधिकनया परिहृतत्वात् । तस्य
त्वपरब्रह्मोपासनस्य तन्मन्त्रिधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृभ्यो
कामो भवति' इत्यादिजगदैर्गर्भजन्यं संसारगोचरमेव फलं
भवति, अनिवर्तितत्वादविद्यायाः । तस्य च देशविशेषावबध-

नोपस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे संसारानुपपत्तिमाशङ्क्य ज्ञानदुपपत्तिमसङ्गतां
स्मारयति । परश्चादित्यादिना । प्रासङ्गिकं परित्यज्य परम प्रकृतमुप-
सङ्गरति । तदेवमिति । ननु परविद्यायामप्याश्रयिण्येव गतिः श्रुतेत्यत
आह । ब्रह्मविदाश्रयिणीति । वैकल्याण्यगतेर्न परविषयत्वमित्याह । अपि
चेति । अनुचित्तनपणं प्रत्याह । न च नित्यमिह इति । कथं तर्हि कैश्चि-
त्परविषयत्वं गतेरुक्तमित्याशङ्क्य आन्येत्याह । तत्र परापर इति । प्रश्न-

त्वात् तत्राग्नयर्थं गमनमविद्वद्भम् । सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आ-
काशस्त्रेव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्य-
वादिष्य 'तद्वगुत्सारत्वात्' (ब०सू०) इत्यत्र । तथात् 'कार्त्त-
वादिरः' इत्येष एव पक्षः स्थितः । 'परं जैमिनिः' (ब०सू०)
इति च पक्षान्तरातिपादनमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकाशनायेति
द्रष्टव्यम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभय-
थाऽदोषात् तत्कृतञ्च ॥ १५ ॥

स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं
मन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानविद्येणैवामानव
पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत काचिदेवेति । किं तावत् प्राप्तं
सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परत्वात् ब्रह्मस्यो गतिः स्यात् ।
तथा हि 'अनियमः सर्वोत्तमः' इत्यादिशेषेणैवैषां वि-
षयनारित्येव प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रती-

पूर्वकं निवेदनस्याध्यात्मिकस्य गत्यनुचिन्तने काचिदेवोपपद्यते तथा-
दपरविषया गतिः । तत्र परापरब्रह्मविषयानवधारणे परापरब्रह्मवि-
षयं पदस्यारब्रह्मवि गतेरर्थवत्त्वमह । किं हं इत्यादिना । आपिनी
जोवस्य कस्य गतिस्तत्ताह । सर्वगतत्वेऽपीति ।

एव गम्यस्य निवृत्त्य गत्यनुचिन्तयति । अप्रतीकति । 'एव सर्वान्
ब्रह्म गमयति' इत्यविशेषणतः तत्कृतत्वात् सत्यमवाह । इदमिति ।
अनियमाधिकारस्य तत्कृतदोऽन्यत्र सर्वोपायकः नान्योऽप्युपाय उक्तः
इदानीमसर्वोपायकत्वान्नैव सर्वो न सर्वेषां विकारोपः सत्त्वानामित्य-
मत्रया भावोक्तौ पूर्वोक्तविरोधः स्यात्, तथाहुपायकत्वान्नोत्तरभाग-

कालस्वनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारान्स्वनान्नयति
ब्रह्मलोकमिति वादरायणाचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथा-
भावाभ्युपगमे कश्चित् दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यति-
रिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्कृत्यास्योभयथाभावस्य सम-
र्थको हेतुर्दृष्टव्यः । यो हि ब्रह्मकृतुः स ब्रह्मैश्वर्य्यमासीदे-
दिति श्रियते 'तं यथा यथापासने तदेव भवति' इति श्रुतिः ।
न तु प्रतीकेषु ब्रह्मकृतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वदुपासनस्य ।
नन्वब्रह्मकृतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते, यथा पञ्चाग्नि-
विद्यायां 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इति । भवतु यत्तैवमाहव्य-
वाद उपलभ्यते तदभावे त्वौत्सर्गिकेन तत्कृत्यादेन ब्रह्म-
कृतुत्वमेव तत्प्राप्तिनेतरेषामिति मन्यते ॥

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥

नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेष-
मुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तदास्य

सूत्रे षट्कोटः, अविरोधादित्यर्थः । अनियमः सर्वेषामिति सूत्रे सर्व-
गण्यस्य प्रतीकोपासकान्यपरत्वादिति भावः । यद्यपि प्रतीकध्यायिनां
विद्यागततायस्य नयोदप्रवेशः इति नादिमर्गे वाच्यस्तथापि तेषां विद्यु-
त्पर्यन्तपेद ममममस्तु न ब्रह्मप्र-प्रिर्ब्रह्मकृतत्वाभावात् । यो अतः ध्यायति
स तत्प्राप्नोति किंतु तत्कृत्यायः श्रुतिमूलः, प्रतीकेषु च नामादिषु ध्येयेषु
ब्रह्मणो गुणात्वात्, न ब्रह्मध्यायित्वमस्ति । अस्य च न्यायस्य पञ्चाग्निविद्या-
याभाकृत्यादात्तान्यस्यैवनादवाध इष्ट इति सूत्रभाष्यार्थः ॥

यथा कामचारी भवति वाग्वाय माज्जो भूयसी यावद्वाचो ग
तवास्त्र यथाकामचारी भवति मनो वाव वाचो भूयः" इत्या
दिना । स चायं कृतविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुप
पद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविमिष्टत्वात् कथं कृतविशेष
स्यात् । तस्यान्वीप्रतीकालम्बनानामितरैर्मुल्यककत्वमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पाद
कृती चतुर्थीऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

किञ्च प्रतीकतारतम्येन कृततारतम्यच्युतेन प्रतीकध्यायिना ब्रह्म-
माप्रतिष्ठाक । विदेषद्येति । तत्रादसति वचने ब्रह्मध्यायिन एव ब्रह्म-
मन्त्रार इति सिद्धम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमोविन्दानन्दभगवत्पादकृती
भाष्यरत्नप्रभादां चतुर्थीऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ परमाग्ने नमः ।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥१॥

‘एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् मुमुक्षाय परं ज्योति-
रूपमम्यद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति श्रूयते । तत्र मंशयः,
किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेणा-
भिनिष्पद्यते आर्त्तास्विदात्ममात्रेणेति । किन्तावत् प्राप्तं
स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्,
मौल्यस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः, अभिनिष्पद्यत इति चीत्पत्तिपञ्चा-
यत्वात् । स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वस्यासु स्वरू-
पानपायाद्विभाष्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत
इत्येवं प्राप्ते दूमः, केवलेनैवात्मताविर्भवत न धर्मान्तरेणेति ।

ॐ ब्रह्मे नमः ।

पूर्वपादे ब्रह्मोपासकाणां कारुण्यब्रह्मप्रतिबद्धा, सम्पत्तिरित्यामैश्वर्य-
विशेषं ब्रह्मबौक्तिकं पादस्थोक्ताराधेन प्रपन्नैरिच्छादापञ्चार्चितपरिविद्या-
प्राप्तं निर्दिष्टब्रह्मभाष्यमाह । सम्पाद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् निर्गुण-
विदाफलवाक्यमुदाहृत्य स्वयंशब्दस्य स्वीयानन्तरूपस्वात्मरूपवाचित्वाभ्यां
मंशयमाह । एवमिति । पूर्वपक्षे भोक्तृस्त्वर्गाद्विशेषः, सिद्धान्ते विशेष
इति फलं, तत्र भोक्तृत्व आगन्तुकः फलत्वात् स्वर्गवर्दिति व्यायोपेतयाऽभि-

शरीरं वाव सक्तं न प्रियाप्रिये स्पृश्यतः' इति चापन्यस्य 'स्वेन
रूपेणाभिनिष्यद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति चापसंहरति ।
तथाऽऽख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिमु-
क्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धन-
निवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजनापेक्षा । यद्यपि अभिनिष्यद्यत इति
उत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं, यथा रोगनिवृत्ताव-
रोगोऽभिनिष्यद्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

कथं पुनमुक्त इत्युच्यते 'यावता परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति
कार्यगोचरमेवैनं आहयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिकज्योति-
रपि कूटव्यात् । न चानतिवृत्तो विकारविषयात् कश्चिद्विमुक्तो
भवितुमर्हति विकारस्वार्तत्वप्रसिद्धेरिति । नैप दोषः । यत
आत्मेवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहत-
पाप्मा विरजो विमृत्युः' इति प्रकृते परमिवात्मनि नाकस्मात्
भौतिकं ज्योतिः शब्दं यहीतुं, प्रकृतज्ञानप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् ।
ज्योतिःशब्दस्वात्मन्यपि दृश्यते 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति ।
प्रपञ्चितश्चेतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' (ब० सू०) इत्यत्र ॥

नट इवेति, बन्धदशायां कल्पितात्मना तिष्ठति, मोक्षे तु स्वगतितात्त्विक-
दोषः परितः प्रद्योतमानपूर्णानन्दात्मनावतिष्ठत इति भेदान् विशेष
इत्यर्थः । कार्यगोचरमिति कार्यमाप्रकृत्यर्थः ॥

कार्यं प्राप्नोति इति सङ्गः किं न स्वादित्यत आह । न चानतिवृत्त इति ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पुरं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं
 परम्पादात्मनः पृथगेव भवति उताविभागेनैवावतिष्ठत इति
 वीक्षायां 'स तद् पश्येति' इत्याधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात्
 'ज्योतिरूपसम्पद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देश इदमेवावस्थान-
 मिति यस्य मतिस्तं व्युत्पादयति । अविभक्त एव परेणात्मनः
 मुक्तावतिष्ठते । कुतः दृष्टत्वात् । तथा हि 'तत्त्वमसि' 'अहं
 ब्रह्मास्मि' 'यत् नान्यत् पश्यति' 'न तु तत् द्वितीयमस्ति' 'तत्त-
 न्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव पर-
 मात्मानं दर्शयन्ति । यथा दर्शनमेव च फलं युक्तं तत्कृत्यायात् ।
 'यथोदकं शुद्धे गुडमासितं तादृगेव भवति' 'एवं मुनेर्वि-
 जानतः' 'आत्मा भवति गौतम' इति चैवमादीनि मुक्तमात्र-
 निरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीममुद्रा-
 दिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते । 'स भगवः
 कश्चिन् प्रतिष्ठितः' इति 'स्वे मर्तिनि' इति 'आत्मवतिराभ-
 कोऽः' इति चैवमादिदर्शनात् ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासा-

दिभ्यः ॥ ५ ॥

स्थितमेतत् 'स्येन रूपेण' इत्यत्रात्मस्वरूपेण भिन्निय-
यतं नागन्तुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषवद्भासाया
नभिधीयते । स्वमस्य रूपं ब्राह्मणपक्षतपाप्मत्वादित्यसङ्क-
ल्पत्वावमानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तेन स्येन रूपेणाभिनि-
यद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः, उपन्यासादिभ्य
सायात्वावगमात् । तथा हि 'एष आत्मापक्षतपाप्मा' इत्या-
दिना 'मत्प्रकामः मत्प्रकल्पः' इत्येवमन्तेनोपन्यासेनैवमात्म-
कतामात्मनो बोधयति । तथा 'म तत्र पर्येति जज्ञन् क्रीडन्
रममाणः' इत्यैवैव्यरूपमावेदयति । 'तस्य सर्वेषु लोकेषु का-
मचारो भवति' इति च 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशा-
न्वैवमुपपन्ना भविष्यन्ति इति ॥

ब्राह्मेण जैमिनिः । उक्तं ब्राह्मणवदपमपञ्चिभ्यः स किं सत्येन सर्वज्ञ-
त्वादित्यर्थेण युक्तमिति । तत्र धर्मस्य शश्वद्वदन्तनाकल्पान् चिन्तात्मा-
त्मना तिष्ठति किं वा एतुतश्चिन्तालोऽपि जीवः सत्यव्यवहारदृष्ट्या कल्पित-
सर्वज्ञत्वादिसानिति सुनिश्चितपक्षेः संशये सत्याया पूर्वात्ममाह । अधु-
नेत्यादिना । तस्यैवमसिद्धिरेव फलं दूष्यम् । भेदोऽन्वेष्टव्यः इति विध्यर्थे
उद्देशः, यः साक्षेत्यादिरुपन्याससम्बन्धी । आदिपदात् विध्यपदेशपक्षः ।
तत्राज्ञातज्ञापको विधिस्तमाह । तथा स तत्तेति । सर्वज्ञ इत्यादिस्तु व्यप-

चिति तस्माच्चेण तदात्मकत्वादित्यौ- दुलोमिः ॥ ६ ॥

यद्यप्यपहृताः। एमत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिष्ट्यन्ते
तथापि शब्दविकल्पजा एवैते, पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं किं त्व
गम्यो, चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तस्माच्चेण स्वरूप-
साभिनिवृत्तिर्युक्ता । तथा च न्युतिः 'एवं वा अरोयमात्र
जनस्तर्गो, बाह्यः कृतस्त्रः प्रज्ञानघनः इत्येवजातीयकानुगृहीता
भविष्यति । मत्त्वकान्त्वादयन् यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा
उच्यन्ते मत्याः कामा अयेति तथाप्यपात्रिमत्त्वभाषीनत्वात्
तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वमग्नयः अनेकाकारत्वप्रतिपेक्षात् ।
प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणो नैकाकारत्वं 'न स्यान्तर्गतं पश्येत् य
निद्रम्' [३० सू । इत्यत्र । अत एव च जलगादिमत्त्वं न
मपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं इत्यर्थमात्मवृत्तिरित्यादिषु । न
हि मृत्यान्वयेव रतिकीडादिमिषानान्याकानि 'महा' न शक्यन्ते
वर्णयितुः, द्वितीयविषयत्वात् तेषाम् । तस्मात् निरस्ताशेषप
क्षे न प्रमत्वेनात्यपदेशेन बोधाकनार्जभिनिवृत्तये इत्यौदुलो
मिराचार्यो मन्यते ॥

मत्त्वकान्ति, मोक्षां मत्त्वकान्ति, मत्त्वकान्ति, मत्त्वकान्ति । चिति तन्मात्रे
चेति । चित्तचेतनम्, मत्त्वकान्ति, यो विवक्ष्योऽयम् प्रमत्त्वकान्ति । मत्त्वकान्ति
मत्त्व रति यावत् । मत्त्वकान्ति, मत्त्वकान्ति, मत्त्वकान्ति, मत्त्वकान्ति । मत्त्वकान्ति

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमिन् व्यव-
हारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्यां जगतस्य ब्राह्मण्यैवैक्यरूप-
स्याप्रत्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्चेतः ॥ ८ ॥

सादेविदमायां श्रूयते 'स यदि पितृलोककामो भवति
मङ्गल्पादेवास्त्र पितरः समुत्तिष्ठन्त' इत्यादि । तत्र संशयः
किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिमनुत्थानहेतुरितं निमित्ता

धर्माणां सत्त्वसमन्वयान्तासत्त्वश्चेति पञ्चदशसूक्तम् । अहेतुश्रुतीनां
सत्त्वस्यादित्युक्तिव्यवहारयोग्यं बाधापातादतस्मिन्मतेऽपक्षः श्रुत्यानिति
सिद्धान्तयति । एवमस्तीति । अथ केचित् सङ्कल्पानि अस्मदुक्तविनाश-
कानां सङ्कल्पाज्ञानाभावात् कृतं व्याप्तानिकर्षभयोग इति । ते इत्य-
वोधनीयाः । वेदपुराणसंज्ञा एव चिदात्मनि सुक्ते जीवान्तरेव्यवर्त्त-
यन्त इति । न च भूलादिद्वैक्यात्तस्यां कृतो जीवान्तरमिति वाच्यः । न
च तद्वाये जीवान्तरे व्यवहारः श्रमः किन्तु तदंशनाशेन तद्वशात्
तत्कशरीरद्वयं भिन्नानि च सुक्तावयवान्तरेणाधिका जीवा व्यवहृता इ-
ति वदामः । तर्हि नानाविद्यापक्ष एव कृतो नाद्रीयते जीवभेदस्याव-
श्यकत्वादिति चेत्, न । प्रकृतिनामानां प्रतिजीवं प्रपञ्चभेद इत्याद्याप-
क्षेणैकाग्र्येणैवैक्येति सर्वशङ्कसम्मत एकविद्यापक्ष एव श्रुत्यान्-
वयमेवेन च ब्रह्मसङ्क्रियैव स्थितिः सङ्केपः ॥

एवं परविद्याफलसङ्क्रियैवैक्येति प्रपञ्चयति । सङ्-
ख्यादेव तु तच्छ्रुतेः । एवकारस्यायोग्ययोगव्यवच्छेदसाधारण्यकशयः

न्तरसहित इति । तत्र सत्यापि सङ्कल्पादेवेति अवयवे लोकाव-
 निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता । यथा लोकेऽष्टादाशीनां सङ्कल्पात्
 गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादितन्मत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि
 स्यात् 'एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्कल्पा-
 देवेति तु राज्ञ इदं सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामर्थीं
 सुलभामपेक्ष्यते । न च सङ्कल्पमात्रसमुत्पानाः पित्रादयो
 मनोरथविजृम्भितवत्सुलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पक्षो
 प्रवृत्तित्वेव प्राप्ते ब्रूमः । सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादि-
 समुत्पानमिति । कुतः, तच्छ्रुतेः । 'सङ्कल्पादेशस्य पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पी-
 द्यते । निमित्तान्तरमपि तु यदि सङ्कल्पानुविधाव्येव स्यात्,
 भवतु, न तु प्रयत्नान्तरसम्प्राप्तं निमित्तान्तरमिष्यते । प्राक्
 तत्त्वमन्तरेत्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोक-
 दिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । सङ्कल्पवलादेव चैषां य-
 प्रयोजनं स्वीक्यैवपिपत्तिः प्राक्तमङ्कल्पविलक्षणत्वान्मुक्तम-
 ङ्कल्पस्य ।

नङ्कलोकं नतकोपावसकस्य सङ्कल्पो यत्नान्तरापेक्षः, भोगसामर्थीसङ्कल्प-
 त्वदृष्टादितिसङ्कल्पम् । न चैवकारविरोधः सङ्कल्पेन साधयज्ञाद्येन
 व्यवच्छेदेन लोकाभ्यापत्वात्, यत्र नङ्कल्लोकारे भोगवत्त्वमिदमेति पूर्व-
 पक्षार्थः । यत्र लोकावस्थानुसरणं फलं, सिद्धान्ते तु विद्यावलेन सङ्कल्पस्यैव
 भोगवृत्तिकरत्वविहितमिति भेदः । किञ्च यदि भोगसङ्कल्पान्तरमपि
 यत्नान्तरसाध्यनिमित्तावेका काचर्हि निमित्तप्राप्तेः प्राक् जातमङ्कल्पस्य
 वक्ष्यत्व स्यात् भोगविकल्पात्ततः सङ्कल्पसङ्कल्पनेन लोकावस्थानुसरणं ।
 निमित्तान्तरमपि निमित्तम् ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अत एव चावस्थानसङ्कल्पवादनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति,
नास्यान्याधिपतिर्भवति इत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्प-
यवन्त्यस्याधिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति । श्रुतिश्चैतत्
दर्शयति 'अथ य इह आत्मानमनुविद्य ब्रह्मन्येतांश्च सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति ॥

अभावं वादरिणाह ह्येवम् ॥ १० ॥

'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यतः श्रुतेर्मनस्ता-
वत् सङ्कल्पमाधनं मिदं, शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्चयेस्य
विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते । तत्र वादरिस्तावदाचार्यः
शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते ॥
कस्मात्, एवं स्थाहान्मायः 'मनमैतान् कामान् पश्यन् रमते
ब्रह्मलोके' इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति
विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं

मनोवच्छरीरस्य विदुषः कथं सङ्कल्पमात्रात् भोगविरहितत्वाद् । अतः
एवेति । ईश्वरपदं एव विदुषाविर्भूतं इति न सङ्कल्पमङ्ग इति भावः ॥

एवकारवत् मनसेतिविशेषणेभ्योभ्यायोग्यवच्छेदात् । देहाद्यभावं
इति पूर्वपक्षयति । अभावं वादरिणाह ह्येवम् । अत्रापि वादिर्विवादात्

प्रति मन्यते, यतः 'स एकधा भवति विधा भवति' इत्यादिना-
नेकधाभावविकल्पमामनन्ति । न ह्यनेकविधता विना शरीर-
भेदेनास्त्वसी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविदायामयम-
नेकधाभावे विकल्पः पक्षः तथापि विद्यमानमेवेदं मनुष्या-
वस्थायामैश्वर्यं भूविदास्तुत्ये मङ्गीर्त्यत इत्यतः मनुष्यविदा-
फलभाविनापत्तिष्ठत इत्युच्यते ॥

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

वादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिङ्ग्युतिदर्शनादु-
भयविधत्वं साधु मन्यते, यदा मशरीरतां मङ्गल्ययति तदा
मशरीरो भवति यदि त्वशरीरतान्तदा मशरीरः इति । सत्य-
मङ्गल्यत्वात् मङ्गल्यपवैचित्याच्च । द्वादशाहवत्, यथा द्वाद-
शाहः सचमङ्गीनश्च भवति उभयलिङ्ग्युतिदर्शनात् एवमितद-
मपीति ॥

तन्वभावे सम्यक्त्वदुपपद्यते ॥ १३ ॥

यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरश्राभावस्तदा यथा सम्यक् स्थाने

सम्यक्, तत्र देह इत्येव सम्यक् सदा सम्यक्वेति च पक्षद्वयं पूज्यपक्ष-
कालभेदेनैकधा बलि न बलि चेति विहायपक्षो दूरस्थः, फल-
नसक्तमेवैतदित्यसिद्धि विवेकः ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदिति । स एव विहायः एवमुपबन्धि इत्युपायिगोचर-
नैकधावेति चोपपन्नोति बाधोदित-

शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्यनस्मिन्नैव एव पितादिका-
माभा भवन्त्येवं मोक्षोऽपि स्यात्, एवं तदुपपद्यते ॥

भावे जायदत् ॥ १४ ॥

भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पितादिका-
मा भवन्त्येवं सुक्तस्याप्युपपद्यते ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

‘भावजैमिनिर्विकल्पात्मननात्’ [ब्र०भू०] इत्यत्र शरीरत्वं
सुक्तस्योक्तं तत्र विधाभावादित्यनेकशरीरसर्गं किं निरात्मकानि
शरीराणि दाहयन्त्वपि सृज्यन्ते किंवा सात्मकानि अस्मादादि
शरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्वात्ममनोभेदानुपपत्तेरेकेण
शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राक्ते प्रतिपद्यते,
प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमाप्नुते

सत्त्वलक्षणमिति स्थितं, तथा हादयाहेन प्रजाकामं याजयेदिति
यजतिषोढनादर्थनात् नियतकर्तृकत्वावगमेन द्विरात्मादिवदङ्गीनत्वं
हेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशः । सद्ब्रह्मभावात् निर्मितदेहानुपपत्तौ नैवमयथा-
दर्शनादवगम्यमाह । भावमिति । अनादिकृशरीरसौकर्यमेव शरीरे
भावात् निर्मितानेकदेशेषु भोगासिद्धिः पूज्यपुण्यफलसिद्धान्ते तत्किञ्चि-
रिति सत्त्वात् स्वरूपं व्यावर्ते । यथेत्यादिना । स एकधा विधा पद्वधेत्यादि-
त्याद्या विदुष एवानेकधाभाव उक्तः विद्वांसुं नादेहो नापि विद्यावः
निद्रोपाहृतत्वा न च तस्य किङ्कभेदं विनाऽनेकत्वं सम्भवति । अतः

विकारशक्तियोगात् एवमेकोऽपि सन् विद्वान्मन्त्रयोगादनेक-
 भावमापद्य सर्वाणि शरीराण्यावृत्तिः । कुतः तस्यादि दृष्टे-
 यति शक्तमेकस्यानेकभावं, 'न एकधा भवति त्रिधा भवति
 पक्षधा सप्तधा' इत्यादि । नैतद्वाक्यस्योपमाभ्युपगमेऽवकल्पने
 नापि जीवात्मरावेण । न च निराश्रयकानां शरीराणां प्रवृत्तिः
 सम्भवति । अन्वाममनसो भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगात्सम्भव
 इति । नैव दोषः, एवमुक्तोऽनुवृत्तीनि समनस्कान्येवापराणि
 शरीराणि सत्यमङ्गल्यत्वात् स्रज्यति, स्रष्टेषु च तेषु पारिमे-
 तादात्म्येऽपि भेदेनाभिप्रायस्तु योज्यते । एषैव च योगशा-
 स्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया, कथं पुनर्मुक्तस्यानेकशरी-

मनप्रतीपक्ष इत्यन्तरेषु तदुदाहरणं । आत्मनो भेदोऽस्ति विद्वद्यः तु देश-
 भेदकतो भेदो न स्यात्, स्यतो विद्वद्भेदेन तदुपहितजीवभेदात् सानुम-
 त्तानुपपत्तेः, आत्मनुकानेकस्रष्टावकत्वार्थोदाहरणम् । तथापि प्रतीप-
 त्तजात्येकस्य व्यक्तिसंख्या रोपात् दृष्टान्तादौ निरुक्तयोः साध्य दृष्टयोः तथा
 च तथा प्रतीपेऽनेकवर्जिषु प्रविशति एवं विद्यायोगवन्तात् विद्या तु
 विद्वद्यः आविष्टादनेकदेहेषु यत्प्रतीपेय इति सूच्यते । विद्वदनेक-
 दास्ये कृतमन्यथा न घटने इत्याहुः । नैतदिति । इत्यथ साक्षरकल्पमिच्छाह ।
 न च निराश्रयकानामिति । यदनादि सन् एकदेहस्य तदनुवृत्तीणि देश-
 न्तरस्थानि सन्नाति भवन्ति तदवस्थानां तद्व्यवस्थानुसन्धेय इत्यत्र योगशा-
 स्त्रमन्यतिमाह । एवमेति । निर्वाणवित्तान्यवस्थितावात्मनो भेदे प्रत्ये-
 ककचित्समनेकस्यैवैवास्ति भगवत्सत्त्वज्ञानात् सूचितम् । योगिनोऽपि
 न नानाव्यवस्थान्यवस्थानि निबोधयेहेषु भवन्ति, तेषां निराश्रयकम-

रीरावेणादिष्वप्यस्यैष्यमभ्युपगम्यते यावता 'तत् केन कं
विजानीयात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानी-
यात् सन्निल एको द्रष्टा द्वैतो भवति' इत्येवजातीयक्यु श्रुति-
विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उत्तरं पठति ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरनातगापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः सुप्तः, स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याच-
कते इति श्रुतेः । सम्पत्तिः कैवल्ये, 'ब्रह्मैव मन् ब्रह्मार्थिनि'
इति श्रुतेः । तयोरेक्यतरामवस्थामपेक्ष्येतद्विशेषमंज्ञाभाववचन-
इच्छित्, सुप्तावस्थामपेक्ष्या च कचित् कैवल्यावस्था । कथमवग-
म्यते, यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतं, एतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य मज्जास्ति यव त्वस्य सर्व-
गाम्रैवाभूत् यत्र सुप्ता न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं
पश्यति' इत्यादि श्रुतिभ्यः । मरुणविद्याविपाकस्यानन्ते तत्
स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत् तदेव यमुपवर्ण्यते तस्माददोषः ॥

।

न तु तद्वितीयमस्तीति क्वचित् सुप्तप्रसङ्गित्येते 'तत् केन कं
इत्यादि कविशक्तिं प्रकृत्योक्तं, विशेषज्ञ नाभाववचनं सुप्तप्रसङ्गान्यत-
भाषणं मरुणोपासकस्य भोगोक्तौ न विक्रियते भिन्नविषयत्वादित्याह ।
स्वाप्ययः । तत्रैव श्रुतौ, तदधिकारवशात् सुप्तप्रसङ्गविपाकवशात्
लक्षकत्वभावात्तदवस्थामपेक्ष्यत्वाविष्कृतं हि यतः स्वतोऽवगम्यत इत्यर्थः ।
यत्र समुत्थामादिव कदा मुक्तिविषयः यत्र सुप्त इति सुप्तिविषयमिति
विभागः ॥

जगद्ध्यापारवर्जं प्रकृतत्वादसम्बन्धितत्वाच्च ॥१७॥

ये सगुणब्रह्मोपासनात् कश्चैव मनसेऽद्वैतमायुज्यं वर्जयन्ति
 जितेष्टं निरवयवमैष्ट्यं भवत्वाद्देहिष्वत् सावप्रकृतमिति
 संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरवयवमवेषामैष्ट्यं भवितुमर्हति
 'प्राप्नोति स्वाराज्यं सर्वेष्वे देवा वतिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति ।
 जगद्ध्यापारवर्जमिति । जगद्ध्यापारवर्जमिति वर्जयित्वा न्य
 दधिमाद्यात्मकमेष्ट्यं मुक्तानाम्भवितुमर्हति, जगद्ध्यापारस्य ति
 त्वमिहस्यैवेष्ट्यस्य । कुत, तस्य तत्र प्रकृतत्वादसम्बन्धितत्वाच्च-
 तरेषां । पर एव हीयरी जगद्ध्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत-
 पन्थाद्युपदेशान्वित्यष्टनिबन्धनत्वाच्च । तदस्य यथाविजितमन
 प्रवेकमितरेषामादिमदैष्ट्यं श्रूयते, तेषामन्विष्टतामे जगद्ध्या-
 पारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभि-
 प्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येव विरोधाऽपि कदा-

जगद्ध्यापारवर्जम् । सगुणादेवकादिभिरुक्तैः सर्वस्य जगद्ध्यापारवर्ज-
 मिति निरवयवमवेषामैष्ट्यं भवत्वाद्देहिष्वत् सावप्रकृतमिति संशयः ।
 किन्तावत् प्राप्तं निरवयवमवेषामैष्ट्यं भवितुमर्हति 'प्राप्नोति स्वाराज्यं
 सर्वेष्वे देवा वतिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति । जगद्ध्यापारवर्जमिति ।
 जगद्ध्यापारवर्जमिति वर्जयित्वा न्यदधिमाद्यात्मकमेष्ट्यं मुक्तानाम्भ-
 वितुमर्हति, जगद्ध्यापारस्य त्वमिहस्यैवेष्ट्यस्य । कुत, तस्य तत्र प्रकृत-
 त्वादसम्बन्धितत्वाच्चतरेषां । पर एव हीयरी जगद्ध्यापारेऽधिकृतः
 तमेव प्रकृत्योतपन्थाद्युपदेशान्वित्यष्टनिबन्धनत्वाच्च । तदस्य यथा-
 विजितमनप्रवेकमितरेषामादिमदैष्ट्यं श्रूयते, तेषामन्विष्टतामे जगद्ध्या-
 पारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः
 कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येव विरोधाऽपि कदा-

त्यात् । अथ कस्यचित्सङ्कल्पमन्वन्त्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः
रर्थतः ततः परमेश्वराद्वृत्तत्वमेवेतरैरपामिति व्यव-
हृते ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिमण्डल

स्योक्तेः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तम् 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इत्यादिप्रत्यक्षोपदे-
शसिखग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम्
वोच्यते । नायं टीपः आधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । आधि-
कारिको यः सतिष्ठमण्डलादिषु विगेषायतनेषु व्यवस्थितः पर-
मेश्वरस्तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते यत्कारणमनन्तरं
आप्नोति मनसस्पतिमित्याह । यो हि सर्वमनसाम्यतिः पूर्व-
तः ईश्वरस्तं प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति, तदनुसारेण चान-
तरं वाक्पतिश्चक्षुष्यतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह ।
वमन्यत्वापि यथामन्त्रं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेवेतरैरपामै-
श्वर्यं योजयितव्यम् ॥

दुषां समप्राप्तौ मिथो विरोधः, एकं प्रत्यक्षोपां गुणत्वे त्वेक एवेश्वर इत्याह
मनस्कत्वादिति ॥

आधिकारि इति जगन्नादित्यादीनामधिकारिकाः, स चासौ मण्डलस्थः तस्य
अप्युक्तोक्तिरित्यर्थः । मनसस्पतिः सर्वमण्डलान्तःस्थः परमात्मा 'तत् सवितुर्वरेण्यं
धियो यो न प्रचोदयात्' इति श्रुतिः । तथा छन्दो पूर्वोत्तरद्वयं स्वाराज्य-
प्राप्तिं स्वाशक्तिं ईश्वरस्यायं प्राप्यतां न द्रष्टावती भोगी स्वाराज्यं न जगज्जन्मादि-

विकारावत्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारावत्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं न केवलं
विकारमात्रगोचरं सविद्यगण्डलाद्यधिष्ठानम् । तथा ह्यस्य
द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायः 'तावानस्य महिमा ततो ज्वायाश्च
पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि विपाटम्यास्तं दिवि ईश्वर-
मादि । न च तन्निर्विकारं रूपमितरालस्यानां प्राप्तिवन्तानि
शक्यं विकृतम्, अतत्कृतुर्वाप्तिप्राम् । अतएव यदेव दिशो परं
श्वरं निर्गुणं रूपमनवाप्य समुण एवावतिष्ठते एव समुणोऽपि
निरवयवहीनैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठते इति द्रष्टव्यम् ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

दर्शयतश्च विकारावन्नित्यं परस्य ज्योतिषा श्रुतिस्मृती-
तव सृष्ट्या भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युती भाति कुतो
ऽयमग्निः' इति, 'न तद्भासयते सृष्ट्या न शमाहो न पावकः
इति च । तद्वत् विकारावन्नित्यं परस्य ज्योतिषा प्रमिदमि-
त्यभिप्रायः ॥

भोगमात्रमास्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च न निरङ्गुमं विकारालम्बनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमा-
त्रमेवामनादिभिर्देनेश्वरेण समानांमिति श्रूयते 'तमाहापो वै

अनन्तरात्पुनरुपमासकप्राप्य, तद्वत्कालनिरालम्बनमित्यदिवादिवादिभ्यामपि
अलिङ्गुमंश्वर्यं अभिप्रायमाह । विकारावन्नित्यं इति ॥

निर्गुणेश्वरं प्रमादमाह । दर्शयतश्चैवं । यदा ज्ञानाभावादिदृष्टं न
प्राप्य तदा ज्ञानाभावाद्यदमोक्षमिति न प्राप्यते । ज्ञानाभावश्च विप्रभावा-

मोयन्ते लोकोऽस्मी' इति, 'म यत्रैतां देवतां सर्वान्पि
 न्ययन्ति एवं द्वैविध्यं सर्वान्पि भूतान्ययन्ति ततो गतस्य
 तदिदं शास्त्रं स लोकातात्तमिति' इत्यादिभेदो यथेदमिति
 यः । नन्वेवं सति सातिशयवादात्तत्त्वमेवार्थस्य स्यात्तत-
 त्तत्त्वमिति प्रत्ययनेत्यत उत्तरं भगवान् वादरायणवाच्यः
 इति ।

अनाहतिः शब्दादनाहतिः शब्दात् ॥२२॥

नाडीरश्मिसमन्वितवर्षादिप्रवृत्त्या देवयानेन पश्चा वे-
 दलोके शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छति, यस्मिन्नारब्धं ह वैश्वधा-
 र्वा ब्रह्मलोके तृतीयस्यामिती दिवि यस्मिन्नेवमदीयं सरो-
 स्मिन्मन्त्राः सोममयनो यस्मिन्पराजिता पृथक्पृथो यस्मिन् च
 भुविमितं हिरण्यं वैष्ण यश्चानेकधा सन्त्यर्थवादादिदिशिषु

वेति । शास्त्रसाम्ये स दृष्टान्तो यस्तथर्थः । ततो इत्यशब्दोऽप्यर्थः । सलोके
 तस्योक्तत्वम् । सादृश्यं समानरूपत्वं कस्योक्तत्वात् । शास्त्रसाम्यं भूतयन्
 विकारं पुनर्याति । समानाता । समवर्त्तं सर्वत्रम् । स्वधारा शिष्टाणा-
 नाकारे व्यपनान् आसाध्यत्वम् । वादरायणपदेन वादरायणवादीत्या नित्य-
 भवशब्देन परमसूत्रानां यथस्य प्रसाददीतनायत्प्रणीतशब्दं निरवयतामुदा-
 त्तयति ॥

सम्यक्विद्यायाः सातिशयफलत्वेऽपि ततो निर्गुणवितथयाऽनावांत्तरित्याह ।
 अनाहतिः शब्दादनाहतिः शब्दात् । ये ब्रह्मलुप्तं गच्छन्ति तत् प्राप्य नावर्त्तन्ते
 इति सम्बन्धः । लोकं विशिनष्टि । यांकाति । इत्यास्मात् प्रायवोलाकात्
 इति । अनाहतिः इति चार्थवत्त्वो सुधारदा-

प्रपञ्चते तं ते प्राप्य न चन्द्रलोकादिवत् वियुक्तभोगा आव-
र्त्तन्ते । कुतः, 'तथोद्भिमायकः सृजतत्वं' इति, 'तेषां न पुन-
रावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते'
'ब्रह्मलोकमभिमम्यते न च पुनरावर्तते' इत्यादिशब्देभ्यः ।
अन्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिस्तथा वर्णितं 'काव्योत्पत्ते-
तदध्यत्रेण सहानः परम्' [ब्र० सू०] इत्यत्र । सम्यग्दर्शनद्वि-
स्तृतममान्तु नित्यमिद्विधोऽपराधयणानां मिहैवानावृत्तिः ।
तदाश्रयणेनैव हि मगुणशरणानामप्यनावृत्तिर्मिद्विरिति ।
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यामः शास्त्रपरि-
ममामिं दर्शयति ॥

तेषामिदं न पुनरावर्तनं मानवमिति च मुनिभिर्देवैर्महर्षिभिर्देवैश्च शब्द-
कर्म शब्दलोकादिवत् कल्याणं आवर्त्तमानं, तदाप्येवोपास्य विना प्रत्या-
विद्यावत्तदवृत्तवत्त्वं नित्यमभ्यस्य तदाप्यनावृत्तिरप्यभावादावृत्तिः, अतः
ये तु दहरादीदृशोपास्या रसाभ्यां मगुणविद्याफलसंगेऽपि निरवदृशैरादृश-
द्विमात्रशब्दात्प्राप्तं विदुः नित्यम् इत्यभिप्रेत्याह । अन्तवत्त्वेऽपि निति । अन्तव-
त्प्रकृता मगुणविदानां वातावृत्तिक्रम उत्तरो न निर्गुणविदो मगुणो हेतुविनाशदा-
नित्याभावात्तदभावादिन्याह । सम्यगिति । तदाश्रयणेति मगुणविदावृत्ति-
प्राप्तौ सम्यग्दर्शनाश्रयणेवानवृत्तिः साधिता, अतः अत एव सम्यग्दर्शनेना-
वृत्तिरुदा निति । कसु वाच्यमित्यर्थः । मगुणविद्यामगुणविद्या एतदभावमान-
दर्शितं, दह मगुणं वाच्यमानं ब्रह्मसममिदोच्यत इत्याह । अनावृत्तिः इति ।
इति ॥ एवं समन्वयोक्ता शब्दलोकाश्च वेदान्तप्रकाशकसमन्वयार्थं वाच्य-
माने धर्मलोकोदिसर्वप्रकारविरोधः पूर्णइति, साधनसमर्थस्य दर्शिता, तदा

ओं परमात्मने नमः ।

—०—

न विदश्नुते ॥ १ ॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिच्च । तथा केचिद्वायोऽस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिच्च । एवं जीवस्य प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेजानपेक्षित्वमाशङ्क्य तेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव, तच्च प्रपञ्च

ओं ब्रह्मणे नमः ।

विददादिविधातारं शीतास्त्राञ्जमधुनतम् ।

नित्यचिद्विश्वकलात्मनिष्ठं सर्वेश्वरं ब्रजे ॥ १ ॥

जीवस्यास्योत्पत्तिप्रसङ्गेनाकाशस्यास्योत्पत्त्यसम्भवमाशङ्क्य परिहरणादानेकदेशितमाह । न विदश्नुते । विद्यत्वावपादकोरुषं कश्चिपदपूर्वपादेन सङ्गतिमाह । वेदान्तेष्विति । भिन्नोपपत्तयमेवाह । केचिदित्यादिना । भूतप्रोक्तसुखीनां विद्योविरोधशङ्कानिरासो विद्यत्याहार्यः । लिङ्गशरीरश्रुतीनां तत्त्विरासः प्राक्पादार्थः । यथा विद्योविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्षाः तथा श्रुतिप्रसङ्गोऽपि उपेक्ष्य इति शङ्कोत्त्वाने पादद्वयस्कारम्भात् पूर्वपादेन दृष्टान्तसङ्गतिरिति सङ्गदावार्थः ।

तावदाकाशमात्रित्वं चिन्तते किमस्माकाशस्योत्पत्तिरस्युत
नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । न विवदन्मुतेरिति ।
न ह्यस्माकाशमुत्पद्यते । कस्मात् अन्युतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रका-
रणे श्रवणमस्ति । ह्यन्दोष्ये हि 'सदेव सोम्येदमयं प्राची-
देकमेवाद्वितीयं' इति सख्यव्याख्यानं दृष्ट्वा प्रकृत्य 'तदेवत
तन्नेजोऽसृजत' इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यम तेज
प्रादिं कृत्वा ययाणां तेजोऽवमानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च
नः प्रमाणमतौन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तो न चात्र श्रुतिरस्या-
काशस्योत्पत्तिर्गतिपादिनो तस्मात्ताकाशस्योत्पत्तिरिति ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः प्रकाशपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य ह्यन्दोष्ये-
भूदुत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयकाः समामनन्ति

आकाशवाक्योत्पत्तिमात्रमस्ति तैत्तिरीयकाः, नामनन्ति ह्यन्दोष्ये,
श्रीवत् प्राचानाद्योत्पत्तिं सर्व एत आत्मनो व्युत्पन्नोति वाजिनः,
तस्मात्प्राचानां प्राच्य इत्याचर्षिकाद्यामनन्ति । अन्ये वमाकाशपूर्विका
न चत् कृष्टिः कश्चित् एव पूर्विकेति क्रमविरोधः । आदिपदात् 'य
[पांशोवाक्यसृजतेत्यक्रमः, कश्चित् वत् प्राच्यः कश्चिदष्टाविन्नादिस-
हाहारकश्च विरोधो योऽस्याः, प्रपञ्चः पादद्वयं, तथा च पादद्वयस्य
हृत्तयां विषयोविरोधविराधावप्याकृतिषास्वाध्यायसङ्गतसः सिद्धाः ।
वमाकाशस्योत्पत्त्यनुपपत्तिस्तुत्यो र्मयोविरोधोऽस्य न वेति वाक्यभेदैकवा-
द्यत्वाभ्यां ह्यन्दोष्ये बहुपत्तिस्तदा वाक्यभेदेन विरोधादप्राच्यस्य अन्यतोः
ह्योतिरिति पूर्वपक्षविषयम् आदावस्युत्पत्तिपक्षमेकदेशी नृद्धातीत्याह तत्र
भावदिति ॥

उत्पत्तिश्रुतिर्मुक्ता नास्तीति गूढाभिप्रायः सत्यति पूर्वपक्षवति ह-
नकारः । अस्ति त्विति । एकवाक्यत्वेन प्राच्यस्यैकत्वेन विनिति श्रुत्यो-

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति प्रथमं ‘तस्मादा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः’ इति । ततश्च ‘श्रुत्वोर्षिप्रतिषेधः कश्चित् जः प्रमुखा दृष्टिः कश्चिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यता जन्योः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं सा युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते, कुतः तत्तैर्जोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य सृष्टुः सृष्टव्येन सम्बन्धानुपपत्तेः । ‘तत्तैर्जोऽसृजते तदाकाशमसृजते’ इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा ससृपं पञ्चोदनं पचतीति । एवं तदाकाशसृष्ट्या तत्तैर्जोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते, प्रथमजत्वं हि ह्यान्दोम्ये तेजसोऽवगम्यते, नैत्तिरीयके आकाशस्य, न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरमुख्यन्तरविरोधोऽपि व्याख्यातः ‘तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्याद्यापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च विवक्षितं ।

एतस्मादस्येति बहुते । नन्वेकवाक्यतेति । एकवाक्यत्वादेव तस्मादात्मनः श्रुतिविज्ञापः । कल्पितत्वादित्या । एकस्य युगपत् कार्यद्वयाऽन्वयेऽपि क्रमेण कल्पितवत्त्वादेकवाक्यतेति श्रुतिविज्ञापः । ननु सकृदिति । कस्याप्यस्यैवो दूषयति । नैवमिति । क्रमो न युज्यते द्वयोः, ननु प्राचक्ष्यवत्त्वादेरिति प्रथमः । एकस्मात्तद्विदवनीजाह्वयवत्त्वादेव प्रथमविज्ञापः । न चेति । वाक्योऽस्मिन्निति क्रमशुक्तिवत्त्वादिति शेषः । ह्यान्दोम्यद्वयेति तस्मिन्निवृत्तिवत्त्वादेव श्रुत्या तस्मिन्निवृत्तिवत्त्वादेव श्रुत्या श्रुत्येव श्रुतेनेति । एतत्प्रदर्शनाच्च । तस्मादिति । ह्यान्दोम्ये युज्यते तेजसः प्राचक्ष्यं च तद्वत्त्वादेरिति प्रथमः । किञ्च सत्प्रदर्शः, कस्यापि ह्यान्दोम्ये तेजसोऽवपादानं भूयते च तद्वत्त्वादेरिति नैववाक्यतेनेति प्रथमः । नैवं इति ।

युगपत् सम्बन्धानुपपत्तेः, वायोरन्विरिति च घृगगाव्याया-
त् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कविदाहः ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

नास्ति विद्यदुत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा विद्यदुत्प-
त्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुर्महति । कस्मा-
त् प्रसम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या
श्रोमत्कणभुगभिप्र.यानुसारिषु जीवसु, ते हि कारणसा-
म्यप्रसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायि-
निमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते ।
द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकस्य द्रव्यं समवायिकरणं भवति ।
न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकस्य द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन्
समवायिकारणे सति असमवायिकारणे च तत्संयोगे दा-
काश उत्पद्यते । तदभावात्, तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं

एवं श्रुतीर्विरोधादप्रागप्यस्ति पूर्वपक्षे प्राप्ते च एव विद्यदुत्पत्तिवादी
मन्त्रेण प्रागप्यं ब्रूत इत्युक्तम् । अस्मिन्निति ॥

एवमप्यवसन्नाप्तेरधिकरणेषु प्रथमं विरोधात् श्रुतप्रागप्य-
विति पूर्वपक्षस्य तत् एकदेशविज्ञानः, एवमुत्पत्तिज्ञाने श्रुतीनामवि-
रोधैकसाध्यतया ब्रह्मणि सत्यमवस्थितिरिति फलं कर्मसामन्यस्य
तत्र श्रुतीर्विरोधे श्रुतप्रागप्यविज्ञानपातबोरप्रागप्यायोगाद्विबुधस्य-
वस्थस्य तत्रैव श्रुतीनामवस्थानुत्पत्तिर्लक्षणा इतरा गौणीतद्विरोध-
इत्येकदेशिकतः विवक्षीत । नास्तीत्यादिना । आकाशो नोत्पद्यते
यानप्योत्पत्त्यादात्मसु, न चास्मिन् ब्रह्मणेः सत्त्वादेव विधिः रिजा-
तीयत्वेनानबोरात्प्रागप्यायोगादवबुद्धत्वाच्च संबोध एव हि इत्युक्तम्-

दूरापेतवेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमत्ताच्च तेजःप्रभृतौनां
पूर्वीत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः आकाशादि-
कार्यं नवभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वो-
त्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्ते-
रनवकाशमशुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यते ऽधवसातुम् ।
पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलज्जयादाकाशस्याजत्वसि-
द्धिः । तस्मात् यथालोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्ये-
वंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः
करकाकाशो गृहाकाश इत्येकेषामप्याकाशस्यैवंजातीयको
भेदव्यपदेश भवति । वेदेऽपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेपन्'
इत्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥

सर्वाधिकारयमतः सप्तमायसमशयिभोरभावाच्च हेत्विति हि रित्तुर्बुधः । प्रा-
गभावात्पृथक्त्वात्तात्त्विकाकाशो नोत्पद्यते इत्याहुः । उत्पत्तिमत्ताच्चेति ।
प्राकाशवाङ्मनात्मनः आदिपदान्तमोक्षं सपाकमोर्षं कथम् । नूतनस्या-
नवत्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रसवेऽव्यक्ति परमात्मानवत्वात् अतो न
प्रागभावा इत्यर्थः । प्रागभावाकथनं स्फुटवति । किं कीति । स्फुटा-
नवोऽवकाशः स्फुरणान्नवः क्षिरमपान्नवः क्षिरनिर्मित भेदः । किञ्चा-
न्नावदाकाशो न जायते विभुत्वादक्षरवैश्वव्याप्तात्काह । पृथिव्यादौति ।
तस्मादुक्ततर्कवशाद्गौणो द्रष्टव्येत्यन्यः । भेदोक्तो गौणो वेदिकोदाह-
रकमाह । वेदेऽकारकान्निति । आकाशेऽस्ति भेदकपदेनो गौण
इति सत्यम् ॥

शब्दाश्च ॥ ४ ॥

शब्दः स्वस्वभावाद्यस्वात्मनः स्थापयति । यत आह
 'वायुशान्तरिचक्षेतद्व्युत्पत्तम्' इति न व्युत्पत्तिस्योत्पत्तिरूप-
 पद्यते । 'आकाशवत् सर्वगतत्वं नित्यः' इति च । आकाशेन
 ब्रह्म सर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां धर्मा यामुपमिमान् आकाश-
 स्थापि तौ धर्मौ सूचयति, न च तादृशस्योत्पत्तिरूपपद्यते ।
 स यज्ज्ञानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति
 चेदाह्वरणं, आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति च ।
 न आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मचक्षुःन विशेषणं सम्भवति
 नोक्षेतेवोत्पत्तयः । तस्माच्चित्तमेवाकाशेन साधारणं ब्र-
 ह्मेति गम्यते ॥

स्वाच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

एहं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत्कथं पुनरेकस्य सम्भू-
 तशब्दस्य 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्येक-
 वचिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति

न केवलं तर्कादावावस्थानुत्पत्तिः किन्तु उचितोऽपीकाह स्व-
 कारः । यद्वाचेति । निब्रह्मण्यस्मानादित्यादिति भावः । आत्मेति च
 शब्दः रक्षोदाहुरवमित्यन्वयः । आकाशः शरीरमस्मेति ब्रह्मजोहिवा-
 न्ननराव्यक्तानात् ब्रह्मवदाकाशस्यानादित्वमित्यर्थः ॥

पदोत्तरमिति । ब्रह्मोत्तरमिति नाशत् । तात्त्वेन ब्रह्मापदानि
 पठति । स्यादेतमिति । अभिकारे प्रवरणे, स्वैक्यमित् ब्रह्मप्रवरणे
 अथ ब्रह्मात्मनी ब्रह्मेति पाठ्यवोक्तं ब्रह्मब्रह्मान् नोक्षेतेवोत्पत्तयः

भावाद्ये च गौणत्वमिति । अतः उत्तरमुच्यते । साहे-
 कस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यस्य
 प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यद्येकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा
 ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन्विशेषादिषु
 गौणः प्रयोगः भगवन्दे च मुख्यः, यथा च तपसि ब्रह्म-
 विज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अक्षसा तु विज्ञेये
 ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः 'एकमेवाद्वि-
 तीयम्' इतीयं प्रतिष्ठा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन
 सद्द्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं
 स्वादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत् स्वकार्योपेक्षयो-
 पपद्यते । यथा सोमे कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वदुग्धं दध्म-
 चक्रादीनि चोपहृष्य, परेदुग्धं नानाविधान्यमवापि प्रसा-
 रितान्युपलभ्य ब्रूयात् अदेवैकाकिनौ पूर्वदुग्धसोदिति ।
 स च तदावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वदुग्धसोदित्वा-
 भिप्रेयात् न दध्मचक्रादि तद्वत् । अद्वितीयव्युत्तिरधिष्ठा-
 चन्तरं वारयति यथा अदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधि-
 ष्ठाता दृश्यते नैव ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातासीति ।
 न च नभसाऽपि द्वितीयेन सद्द्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । स-
 चसाम्यत्वनिमित्तं हि बानात्, न च प्रायुत्पत्तेर्ब्रह्म-
 तथैकस्याकार्योपेक्षाऽपि सम्भूतशब्दस्य मुख्यकार्यभेदो गौणत्वकारि-
 त्वाद् । साहेति । उदाहरणान्नमाह । यथा चेति । अमेदोऽप्यपारो
 भक्तिः । अक्षविज्ञानाविपत्तिः । कथं पुनरिति । स एवादेवब्रह्म
 सद्भवति । नमिति । अद्वितीयव्युत्तिबाधः सर्वविज्ञानातिशयाव-
 शेत्वर्थः । प्रथमाह इत्याद्येन परिहरति । एकमेवेति । कार्यरूप-

न मसीलक्षणात्त्वमस्ति । चीरोदकादीरिव संसृष्टयोर्वापि-
 त्वामूर्त्तत्वादिधर्मसौमन्यात् । सर्वकाशे तु ब्रह्म जनमुत्पा-
 दयितुं ब्रतते स्तिमितमितरसिद्धिः । तेनान्यत्वमवसौधरे ।
 तथाचाकाशशरीरं ब्रह्मेत्वादिश्रुतिर्वाऽपि ब्रह्माकाशयो-
 रभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञाने सर्वविज्ञान-
 सिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरि-
 क्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवा-
 काशं भवति इत्यती मङ्गला तत्कार्येण च विज्ञातेन सह
 विज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा चीरपूर्णे घटे कतिचि-
 दव्यिन्दुः प्रक्षिप्ताः सन्तः चीरग्रहणेनैव गृह्यता भवन्ति ।
 न हि चीरग्रहणादव्यिन्दुपहणं परिशिष्यते । एवं
 मङ्गला तत्कार्येणाव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव
 ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति तस्माद्वाक्तं नभसः संश्वस्य-
 वषमिन्निव मात इहमाह ॥

द्वितीयश्रुत्यर्थः प्रागवस्थायावधारणमुत्तरः । कुचे लघे, अगलापि
 चटादीनि वात्यानि । एकमेवेत्यधारणमापन्नं कार्यविति व्याख्याया
 द्वितीयावस्थावर्णनाह । अद्वितीयश्रुतिरिति । आकाशस्य द्वितीय-
 त्वमसीलक्षणाद्वितीयादिपदबहिः । अतर्कदपि नास्तीत्याह । न च न-
 भशीति । धर्मशब्दे ब्रह्मनभोः अर्थ भेदकमाह । धर्मकाशे त्विति ।
 धर्मशब्दाद्वितीयावस्थावधारण इत्यर्थे श्रुतिमाह । तथा चाकाशेति ।
 द्वितीयावस्थावर्णनं परिहरति । अत एवेति । अभेदोपचारादेवेत्यर्थः ।
 नभो ब्रह्मतत्त्वावधारणमिदं देशकालत्वात् तज्ज्ञाने शान्तमित्याह ।
 अपि वेति ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्च शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति’ ‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते’ इदं
सर्वं विदितम् इति कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति’ इति न काचन सद्विधां विद्यासीति चैवंरूपा
प्रति वेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एव-
महानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वसुजा-
तस्य विज्ञेयाद्व्यत्ययः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञा-
नेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतीक्षा हीयेत । स चाव्य-
तिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वसुजांतमेकस्माद्व्यत्यय
उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकव्यायेनैव प्र-
तिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति

एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामपरोध इति शब्दे विज्ञा-
प्राप्तः, तं सुखविज्ञानी दूषयति । प्रतिज्ञेति । अहानिरवापः वा-
मयकुराचर्षकशास्त्राभेदज्ञानमज्ञायां इति शब्दाः । न काचनेति ।
आत्मनि च येन नासीत् पूर्वः । ननु सर्वस्य अज्ञाव्यतिरेकात् प्रति-
ज्ञाया अहानिरित्यस्य तथापि जीवादिष्वदनुत्पत्तस्यापि नभसो अज्ञाव्य-
तिरेकत्वमेवाव्यतिरेकात् प्रतिज्ञाविधिः किं न स्यात् किमुत्पत्तिस्त-
स्याह । शब्देभ्यश्चेति । अव्यतिरेक एव व्यावर्तयेत्यर्थः । अत्र भावः
जीयस्य तावदाज्ञत्वात् अज्ञाव्यतिरेकः अज्ञानतत्त्वव्यत्ययोः कश्चित्त्व-
नाव्यतिरेकः स न्यासाभावोनादज्ञानव्यत्ययव्यत्ययस्य तु कार्यत्वमेवाव्य-
तिरेकविज्ञायाकार्थत्वे प्रधानतः स्मरतव्यादव्यतिरेकाधीनात् । तथा-
चुत्पत्तिविदः ‘नित्यव्यापि सततव्यापि विशालव्यापिमात्रा’ इति, न
कात् प्रतिज्ञाविधये आकाशस्य कार्यत्वमेवाव्यतिरेको वाच्य इति

स्रष्टुः स्रष्टव्यव्यसम्बन्धासम्भवात् द्वयोश्च प्रथमसत्त्वासम्भवा-
धिकस्यासम्भवाच्चेति । नैव दोषः । तेजःसर्गक तैत्तिरीयके
तृतीयमश्रवणात् 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सञ्भूत
आकाशादायुः वायोरग्निः' इति । अथवा शीघ्रं भूतिरन्य-
था परिचेतुं, यस्या परिचेतुं आन्दोष्यभुतिः तदा आकाशं
वायुश्च स्रष्टा तत्तेजोऽसृजर्तति । न हीर्यं भुतिः तेजोजनि-
प्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा आकाशोत्पत्तिं शरयितुं शक्नो-
ति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकीऽपि
क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भव-
क्या न विरुद्धान्यत्वे न श्रुतिर्हातव्या । न चास्माभिः स्रष्टुः-

शास्त्राभेदेन प्राच्यव्यवस्थाया अयोगाक्षैकवाक्यतेति प्राप्ते सुख्य एव
दूषयति । नैव दोष इति । अप्राच्यव्यवस्थानाहारं अपौरुषेयभुताना-
मेकवाक्यत्वेन प्राच्यव्यवस्थानं तत्रैकवाक्यत्वं वक्तव्यमुक्त्या दुर्बलभुतेः
कल्प्यं, वक्तव्यं च तत्तिरिभुतिः प्रकृतिपक्षेणा पौरुषवर्षाव्यवस्थानस्य
भुतत्वात्, आन्दोष्यभुतिस्तु दुर्बला । तेजःप्राच्यव्यवस्थायात् तेजःसर्ग-
भावनतु भुतं तृतीयत्वेन परिच्येयमित्येकवाक्यतेत्यर्थः । अदुक्तं इत्येव-
ना आन्दोष्यभुताकाशोत्पत्तिर्वा यत् इति तत्तिरिभुतम् । किञ्च न भुतिः
किं तेजजज्योपरा तत्तेजोजन्य विवदस्तुपत्तिर्वाद्युभयपरा, आद्ये न
तद्वारणमित्याह । न हंति । अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः श्रुत्यान्तर-
विरोधेनोभयपरत्वव्यवस्थानायोगाक्षभेदापत्त्येवेत्याह । एकमेति । अन्ये-
कस्य कष्टरुनेकार्थव्यवस्थायास्वाक्यनेकार्थता किं न स्यादित्यत्र आह ।
कटा त्विति । एकस्य कर्तुंरुनेकार्थव्यवस्थो दृष्टः । न त्वेकस्य वाक्यस्य
नानार्थत्वं दृष्टं नानार्थकप्रयोगे तु यत्र आनन्देकादावाहक्या भोक्तृभेद
एव । आनन्दमस्य जगत्तीराश्यां ध्रुवव्यवस्थादित्यर्थः । उक्तित्याह ।
इत्येवेति । एकस्य वद्वत्कावृत्तिं विनाऽनेकार्थत्वं नास्ति तद्वद्वर्ततेति
वद्वत् आन्दोष्य उपसंभूताकाशादिव्यवस्थानार्थवाङ्मनसिदोषः स्यादित्यत्र

तस्य सङ्गः सहस्रसंख्यसंख्योऽभिने सति, सुखस्यस्येन सह-
 व्याप्तरोषसंख्यस्य । यथा च सर्वं सङ्गिदं तत्र सङ्गस्य
 इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य यमुवातस्य तत्रस्यत्वं च यमाचं
 न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखसुत्पत्तिज्ञानं
 वारयति । एवं तेजसोऽपि तत्रस्यत्वं यमाचं न इत्यन्तर-
 विहितं नभःप्रमुखसुत्पत्तिज्ञानं वारयितुमर्हति । ननु
 समविधानाद्यमेतदाचं 'तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति
 श्रुतेर्नैतत् सृष्टिवाक्यं, न तस्मादेतः प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रम-
 मगुरोद्भुमर्हति, तस्मै जोऽसृजतेत्ये तैस्सृष्टिवाक्यं तस्मादपि
 यथा कतिक्रमो ग्रहीतव्य इति, नैत्युच्यते । न हि तेजःप्रा-
 ध्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो विद्यत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भ-
 वति पदार्थं धर्मत्वात् क्रमस्य । अपि च तस्मै जोऽसृजतेति

चाह । न चेति । आन्दोऽसृजतेजोजना याकायादिजस्यपूर्वकं तेजोजन्म-
 त्वात् विस्तरितस्यतेजोजन्मपदित्वाकायादिजस्योपसंहारि तदाकायसङ्ग-
 जतेति यास्यान्तरस्यैव कल्पनापेक्षासंदेह इत्यर्थः । श्रुतश्रुत्यस्यः क्रमः
 श्रुतश्रुत्ये प्राज्ञ इत्यत्र इत्यात्मनाह । यथा चेति । सृष्टौ तादृशता-
 त्पर्याया इत्याद्यनुविषेय्यं ग्रह्यते । गन्धित्वादिना । तेजःप्राचक्ष-
 णीकारे काकाचवर्गे भर्तुं तद्वर्गे प्राचक्ष्यं चेति इयं श्रुत बाधनोव-
 षिति, गौरवभावात्प्राचक्ष्यत्वाच्चकतेजः वर्गप्राचक्ष्यभावाच्च इति काचव-
 षिति भव्याह । वेद्येऽसृजते इति । विद्वन् प्रधानधर्मितयोनाहुरं सुख-
 भूतस्य तेजःप्राचक्ष्यं धर्मस्य तत्राग इत्याह । न चेति । विद्वन् किं
 सृष्टिपरकमिति विद्वत्वात् तेजःप्राचक्ष्यं सृष्ट्युते उत प्रपञ्चकाने तेजसः
 धर्मश्रुतत्वाच्च प्राचक्ष्यभावाच्चाह इत्याह । अपि चेति । द्वितीयमनु-
 दूषयति । अर्थात्तिति । सङ्गत्वं ननुनि विचक्षादक्यवाङ्मयोः प्राचक्ष्यं
 यास्यान्तरेण अर्थक्यत्वं न भवति नाप्युच्यतेति इत्याह इत्यं सङ्गस्योत्पत्त्या

नाम क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति चर्चात्, क्रमो गम्यते
 स च वाच्योरन्वित्वनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवा-
 र्यते । विक्लव्यसमुच्चयौ तु विद्यन्ते वसोः प्रथमव्यतिषयावस-
 न्भवानभ्यपममाभ्यां निवारितौ, तस्माद्वास्ति श्रुत्वाविप्र-
 तिषेधः । अपि च कान्दोग्ये 'वेनाश्रुतं श्रुतं भवति'
 इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाज्जात-
 मपि विद्यदुत्पत्तावुपसङ्ग्रातव्यं 'किमङ्ग पुनस्तौत्तिरीयके
 समाज्जातं नभो न संगृह्यते । यच्च क्रमाकाशस्य सर्वेषान-
 न्यदेगत्वाद्गृह्यता तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्वति, अतो
 न प्रतिज्ञा होयते न चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिकोपो
 भवति चोरोदकवद्गृह्यत न सोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति । अ-
 चोच्यते : न चोरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
 नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्भिः प्रकृतिविकारन्यायेनै-
 वेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । चोरोदकन्यायेन
 च सर्वविज्ञानं कल्पमानं न समग्रविज्ञानं स्यात् । न हि
 चोरज्ञानगृह्योत्सरोदकस्य समग्रविज्ञानगृह्योत्त्वमस्ति ।

प्राक्कथं वाच्योरन्वित्वेन क्रमबाधापातादिति । तदिति तदिदमेवेतेत्याह । पि-
 कस्यति । न केचन श्रुतिदेश्वोरविरोधः सौहार्दं चाकीर्तयाम् । अपि
 चेति । विद्यदुपसङ्गपाह्नमित्यन्वयः । विद्यदुत्पत्तिवार्त्तिकोऽत्रमङ्गुल-
 प्रतिज्ञायाः अद्वितीयश्रुतेः उक्त्यर्थतात्पर्यमवाप्त्यं गौडार्थेति दूष-
 यति । यज्ञोक्तमिच्छादिना । प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्वयन्यायः, उदकं
 चोरव्यमपि चोरज्ञानाच्च अह्यते भेदादिति भावः । वास्तु वस्तु-
 ज्ञानं श्रुतेर्भाजिभूतत्ववशादादिनाऽप्यप्यौदये यत्नायं वनिताह । न च

न च वेदस्य युक्ताभासिभ्य मावासीक्यवचनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते । सावधारणा येयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः शीरोऽकथ्यत्वेन नीयमाना योच्येत । न च स्वकार्वाण्येदं वक्ष्ये कदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणश्चेति न्याय्यम् । कदादिष्वपि हि तत्सम्भवात् न तदपूर्ववदुक्त्यसित्वं भवति 'युतक्रेतो यक्ष सोमेदं महामना घनचानमानी स्तब्धोऽसुरा तमादेशमप्राप्नो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् । यत्पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्दीप्तौ गमनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति तत्र ब्रूमः ॥ ६॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकोक्तः ॥ ७ ॥

तुल्यद्वेऽसम्भवाग्रहाया व्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तादसम्भवाग्रहा कर्तव्या, यतो यावत् किञ्चिद्विकारजातं

वेदकोति । वाक्य आभिः तदाऽसीकं भिन्नभाषणं तेन बहुनमयकार्वाण्येवम् आदिपदादिप्रतिज्ञाप्रसादकरकापाठवानि व्यहृयन्ते । प्रतिज्ञासम्भवात्सम्भवाकाशसिनीवश्रुतिसम्भवावधारणम् । सावधारणेति । सर्वज्ञत्वनिर्देशपदोक्तः । अत्रान्वयः । तुल्यपुनराशो कदादिदृष्टान्तैस्तत्त्वानं च व्यादिति शेषोक्तव्या । न चेत्यादिना । कार्वाण्येव वक्ष्येकदेश आकाशो नानुपपद्यते वाक्योक्त्या वादित्वाकाशो विहारः विभक्त्याऽप्युपदादिवदिति वत्प्रतिपक्षव्या । अतुल्यरित्यादिना ।

यो विभक्तः स विकार एवमन्यदुक्त्या वक्ष्यवित्तरः स न विभक्तः वयाकोति आदिपदव्याप्तिना । न त्वविकृतवति । किञ्चादिषु व्यभि-

इक्षते घटघटिकोद्वेगनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिखिंशादि वा तावानेव विभाषो लोके न ज्ञाते, न त्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपपद्यते । विभाषाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽप्यमम्यते, तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनः परमात्मादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत् प्रप्नोति न आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि आत्मापि विकारः स्यात् तस्मात् परममन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि सर्वे कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्, तथा च शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मवादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । न

आकाशस्य परममन्यत्वाच्चैवमित्याह । एतेनेति । विभक्तत्वेनेत्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारं घटते । नन्वेति । चर्मवसानवत्तादिव्यभिचारः सत्त्वान् परमातीतानि विभागस्तु चत्विगन्त्येव निरवसानकत्वाच्च व्यभिचार इत्येव । नेति । अत्र आत्मानाम्भेदत्वं विशेषणं अतो नात्मानाम्भेदत्वादी व्यभिचारः । नन्वात्मा कार्यः विभक्तत्वात् वस्तुत्वाद्वा घटवद्विभक्तभावस्तुल्यमिदं कतुवाक्यमित्याह आत्मनः परमकारणत्वे न श्रुतत्वं कार्यत्वे शून्यताप्रवृत्तिरिति वाच्यवत्त्वात् तस्याभावत्वं नाम किञ्चिद्व्यापककालं प्रसृतं आकाशस्याकार्यत्वे निमित्तानेकद्रव्यकल्पना श्रुतप्रीतिप्राप्त्यादयो वाचकाः समीतिर्नाभावस्तुल्यतेत्याह । अ. काम इति । इहप्रवृत्ति इति वदन् प्रकाश । आकाशादिति । आत्मानामः केनचित् प्राचये न वा, कार्यं को ज्ञात न वदमित्यत इति न शून्यता, द्वितीयेऽपि न शून्यता नाकाशादित्यर्थः । किञ्च यदि कार्यं वत्तावन्तैरेव सापेक्षं तद्विषयकार्यत्वात् तत्कार्यं निरात्मकत्वाच्च वाच्योऽयमवकाशः । न च लोकादिकम् । अत्र विकार-वत्तावन्तुः कार्यं न हि घटा कर्तृत्वेनैव वा अद्वितीयवत्त्वरार्थः ।

न ज्ञात्वाऽऽत्मनुक्तः कसचित् स्वयं सिद्धत्वात् । न ज्ञात्वाऽऽत्मनः प्रमाद्यनिरपेक्षं सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाद्व्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयन्ते । न ज्ञात्वाद्यादयः पदार्थाः प्रमाद्यनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्तः । आत्मा तु प्रमाद्यादिव्यवहारावयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिद्ध्यति । न चेद्व्यस्य निराकरणं सम्भवति । आत्मनुक्तं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । न ज्ञानं रोक्षं अग्निना निराक्रियते, तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्तु-हमेवातीतमतीततरङ्गाश्वासिषमहमेवानागतमनागततर-ङ्ग आसुरामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा भवत्वपि

तत्र स्फूर्तेरनव्यावृत्तत्वं विद्वद्योति । न हीति । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः ॥

“प्रकाशाच्च प्रमाद्यश्च प्रमेयं प्रमितिकाया ।

वस्तु प्रमादात् सिध्यति तद्विद्वांश्चिन्मयेकते” ॥ इति ।

तथा मुक्तिराह ‘दुष्टवः स्वयं ज्योतिस्तस्य भासा सर्वविदं विभाति’ इति च । नन्वात्मनः सतः विद्वां प्रमाद्यसंशयः तत्राह । तस्येति । ननु प्रमेय-स्यापि अप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह । न हीति । सतो न प्रमा-द्यसंशयः किं नायः । आत्माऽपि ज्ञानाधीनविद्वांसः किं न स्यादित्यत आह । आत्मा त्विति । स्वजनर्कः निश्चितवस्तुत्वं हि ज्ञानं प्रमेयवस्तु-निश्चयार्थं मेहे । सतो दृष्टो न वेति ज्ञानसंशयेन दृष्टः इति ज्योतिरेकविशये चार्थसद्व्यवस्थितत्वात् ज्ञानवस्तुनिश्चयश्च न सतः चार्थस्य अप्रकाशत्वाधी-नाद्यापि ज्ञानात्परादनवस्थानादनः साविश्वेव ज्ञानवस्तुनिश्चयो वाच्यः । तत्र सविश्वेव ज्ञानाधीनवस्तुनिश्चयः अज्योत्यावयः सादृश्यः सर्वव्यापक-तादात्म्यं वाच्यः इति । अप्रकाशस्यापि वाच्यः किं न स्यादित्यत

ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभाषोऽस्ति सर्वदा वर्तमानस्वभाव-
त्वात्, तथा मस्मीभवत्वपि देहे नात्मन उच्यते वर्तमान-
स्वभावत्वादव्ययास्वभावत्वं वा न सम्भावितुं शक्यम् ।

एवमप्रत्याख्ये स्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कायत्वञ्चाकाश-
स्य । यत्तूक्तं समानजातीयरूपेणैककारणद्रव्यं व्योमो ना-
स्तीति तत् प्रत्युच्यते, न तावत् समानजातीयमेवारभते
न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तत्सूनां तत्-
संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमा-
त् । न च निमित्तकारणानामपि तुरोवेमादोनां समान-
जातीयत्वं नियमोऽस्ति । सादेतत् समवायिकारणविषय
एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति

आह । न वेति । अहं हि परावसप्रकाशत्वादान्तुक्तं बाधव्योमं न प्रका-
शात्मकद्रव्यं, तस्य सर्वबाधशक्तिसत्त्वस्य निरात्मनराभावात्, अथ न
स्वनिराकर्तृत्वावोनात् । न हि क्षुण्णियेनापि स्वाभावो द्रव्यं प्रकाश-
तर्पणः । एवं सतः स्फूर्तित्वादाकाशाध्यः इत्युक्ता सतः सत्तावत्वाच्च
न बाध्य इत्याह । तथाहमेवेति । तान्त्रेयस्योः सत्ताव्यभिचारेऽपि
सादः इदं रूपमप्यत्र सत्ताव्यभिचार इत्युक्तः । नास्तु व्योमो ज्ञातुरन्य-
थाभावः अतस्तु त्वादितात् आह । तवेति । उच्यते दोऽस्मादोऽन्य-
थाभावत्वं निश्चात्यं वा सम्भावितुमपि न शक्यं, अत्र मस्मीतत्प्रभवं
विद्वत्स्वभावाच्च बाधकभावादित्युक्तं । एवमात्मनः नृत्वात्प्रतिपक्ष-
नृत्वात्प्रत्यक्षान्वितत्वं उक्तं, ततश्चात्मनः कार्यत्वात्तुमानं ज्ञातव्यं इत्या-
ह एवमिति अकार्यात्मनः विहीनत्वाविद्याद्विषयोपादानत्वात्तद्वि-
निमित्तकं च सत्तादाकाशादुत्पत्तिहेतोः बाधधीनत्वात्तस्य बाधकार्यहे-
तुत्वस्यैवैवमात्रं बाधक कार्यत्वं निरवस्थानितत्वात् । कार्यत्वेति ।
आकाशविद्योर्निजातीयत्वादाकाशादव्ययकल्पनित्यसम्भूतत्वं निरवस्थिति ।

तदध्यनेकान्तिकम् । सूनमोवाचैर्ज्ञानेनजातीयरेका दृष्टः
सुख्यमाना इत्यन्ते । तत्रा सूत्रैरुर्क्षादिभिश्च विविधान्
कम्यमान् पितव्यते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्युपेक्षया वा समानजा-
तीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्घ्यं सर्वं सर्वेषु समान-
जातीयकत्वात्, नाध्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽ-
स्ति । अन्धमनसोराद्यकर्मारम्भम्युपगमात् । एकेको हि
परमाद्यः मनसायं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्यैव-
म्युपगम्यते । द्रव्यारम्भे एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न,
परिचामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसृष्टि-
द्वयं द्रव्यान्तरस्त्वारम्भकमभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं
विशेषमद्वयस्यान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च
कचिदेकं परिचमते सृष्टीजाद्यङ्गुरादिभावेन कचिदेकं

वर्णित्वादिना । किं कारणमात्रस्य बाजात्वनिवर्णः उत वक्ताविनः
तत्राद्यं निरस्तं द्वितीयं यदुते । आदेतदिति । किं वक्तावितान्त्रे-
कधर्म्यं बाजात्वं उत वक्तादिना, नाद्य दत्ताह । तदपीति । न च
रज्यादि न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं यदादेरपि तत्रात्वापाताद्वितीयादौ-
दितः, बाजाविद्योर्बहुत्वेन बाजात्वादित्याह । वक्त्येति । उवा-
दानस्य बाजात्वनिवर्णं निरस्तं संयुक्तानेकत्वनिवर्णाद्वितीयादौ बाजात्वात्
प्रदानत्वविज्ञाने निरस्तमिति । नापीत्यादिना । विचारकत्वमात्रमात्रं
निवर्णः उत द्रव्यारम्भकस्य नाद्य दत्ताह । कल्पति । द्रव्यस्य
ज्ञानस्य बाजात्वादिवारकसंयोगजनकमाद्यं कर्म, यद्यद्यद्वयदाकर्मसंयु-
क्तमनसो बाजात्वादिवारकस्यैव वक्तापि वर्णवक्ताविनः एकत्वादनेकत्वनिव-
र्णमत्र दत्ताह । एकेको हीति । द्रव्यान्तरैः वक्तावितान्त्रि-
वितीयादौ बाजात्वादिवारकस्यैव वक्तापि वर्णवक्ताविनः एकत्वादनेकत्वनिव-
र्णमत्र दत्ताह । एकेको हीति । द्रव्यान्तरैः वक्तावितान्त्रि-

परिचयते चौरादिद्व्यादिभावेन । येन रसात्मकमस्वने-
कमेव कारणं कार्यं जनयतीति, अतः न्युतिप्रामाण्यादे-
कस्याद्वयस्य भाषायादिमहाभूतोत्पत्तिरूपेण समख्यात-
मिति निश्चीयते । तथा चोक्तं 'उपसंहारदर्शनाच्चैति चेन्न
चौरवदि' [या० सू० १। १४] इति । यद्योक्तमाकाशस्थो-
त्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति,
तदयुक्तं, येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं
नभःस्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्ते-
र्नासीदिति गम्यते । यथाच ब्रह्म न सूखादिभिः पृथि-
व्यादिस्वभावेः स्वभाववत् 'अख्यूलमनखित्वादिन्युतिभ्यः',
एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति न्युते-
रवगम्यते, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमच्छिद्रमिति सि-
तम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति,

यवमन्ते तस्माच्चैव निवर्तते इति शेषः । अतः चौरपरकाश-
रोत्पत्तौ तैरेव दध्यादिव इति तत्र, चौरभावे ज्ञानाभावात् रववद्-
भोऽप्येवद्वयारम्भत्वसम्भवात् इत्यनुक्तस्यैव चौरपदेन चोत्पत्तिरिति
वाचेत्त्वादिति भावः । कोचो वदः चक्रावदर्शनात् चक्रकाशवत्प्रका-
शस्य ज्ञानं इति तत्राह । तथा चोक्तमिति । ज्ञानमन्युत्पत्तौ चैतरेव-
विद्युदव्याह । यद्योक्तमित्यादिना । यदनाकाशस्य विशेषः चन्द्रादिना-
नाकाशः प्रकटे नास्ति 'नासीदजो नो ज्योतिः' इति न्युतेः । अनाकाशा-
भावे चाठित्वं चादिति चेत्, न्युतिचितोऽयं नैवाविकल्पकः । न चानाका-
शाभावात्प्रकाशो वा चाठित्वं किन्तु पूर्वप्रकाशविशेषः अख्यूलोत्पत्तये
वा चाठित्वं, तत्र प्रकटे नास्तीति भावः । आकाशवतीर्द 'अक्ष' इति न्युते-
र'अक्ष' इत्यनुक्तस्य भावस्याकाशस्य इति प्रकृतिरिति चकारात्प्रकारात् । यथा
चेति । विभुतादाकाशवत् न ज्योतिः शुक्लः । विभुतादाकाशवत्परिव-

तद्वत्सत्, नुतिविरोधे सत्त्वत्त्वसत्त्वानुमानकाभास-
त्वीपपत्तेः, उत्पत्त्यनुमानस्य च दृष्टितत्वात्, अनित्यमा-
काशमनित्यगुणान्वयत्वात् षट्पाद्विदित्वादि प्रयोगवध-
काश्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेत् न, तस्योपनिषद्-
प्रत्यनित्यगुणान्वयत्वात्तद्विहेः । विभुत्वादीनामाकाशस्यो-
त्पत्तिरिति न प्रत्यक्षिहृत्वात् । यद्योक्तमेतच्छब्दाच्चैति
तन्माह तत्त्वानुतिस्थावद्विबल्यता द्विबोक्त इति वदुः ।
उत्पत्तिप्रत्यययोश्च रूपादितत्वात् आकाश इत्युक्तं नित्यः
इत्यपि प्रसिद्धमहन्ते नाकाशेनोपमानं क्रियते, निरतिशय-
महत्त्वात् आकाशसमत्वाय यद्येवमिति सविता धावतीति चि-

यत्तद्विज्ञानं विभक्तत्वादिविज्ञानादितानमवाधमाह । वदपीत्यादिना ।
धर्मविकाराभावे युक्तमात्रो न ह्यादिति तर्काद्यमनित्यपदं गुणान्वयत्वमेव
चेत्, तत्र सत्त्वानुमानस्य युक्तमन्यतो निरुद्धात्मनि न व्यभिचारः ।
भूतत्वकादिवत्कार्यः । अहंपादिविज्ञानाह । विभुत्वादीनामेति । सर्व-
पूर्णसंबोधः परिभाषाविशेषो वा विभुत्वं निरुद्धात्मनि इत्यनेनापि
संबोधस्य सत्त्वानुमानस्य सत्त्वानुमानाध्याविष्टता च, अहंपादिवत्त्वपदं तु
विभुत्वमात्राकाशसंबोधं वदन्, 'आद्यात्मकायाह' इति कुतेः । अविद्याका-
शगतमनु ब्रह्मणो सत्त्वित्त्वं सर्वव्यप्येन व्यपदिशते अविद्यात्वेन वा
पक्षीकस्याहमसत्त्वचित्तं कार्यद्रव्यात्वाच्चिरवयवत्वमवधारितं, इत्यन्वया-
तिवाक्यमिति हेतुर्वाच्यः । निर्वर्तयत्वेन वाच्यं न विवक्षितम् । ननु स
वयानुमीयमानाकाश एवमनस्य आलोति नुतिर्मिच्छत्येव वाच्यं प्रतीते मे-
त्याह । इति चेत् । आकाशस्य कार्यत्वेनाभिजातत्वादित्यर्थः । नुतिस्था-
येति काशस्य सत्त्वानुमानस्य सत्त्वानुमानस्य संबोधनीति यावत् । अहंपादिवत्त्वपदं न
इत्युपपादयति । आकाशमिति । संबोधनीयमात्रमनस्य नुतिर्मिच्छति

प्रनतित्वाद्योच्यते नेतुतुल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेनागत-
त्वीपमानभुतिर्व्याख्याता । आवागमाकाशादित्वादिभुति-
स्यैव ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्त्रीमपरिमाणत्वं सिद्धिः न
तस्य प्रतिमास्योति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति, यतो-
ऽन्यदान्तम्' इति च ब्रह्मणोऽन्वेषामाकाशादीनामाकर्तृत्वं
दर्शयति । तपसि ब्रह्मण्यद्वयत् आकाशस्य जगन्नुतेर्गोच-
त्वमित्ये तदाकाशसम्भवमुत्पन्नमानाभ्यां परिहृतं, तथाद्-
नक्षत्रकार्यं विवदिति सिद्धम् ॥

एतेन मातरिष्वपि व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशोऽयं एतेन विवदित्वाख्यानेन मातरिष्वपि विव-
दायस्यो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पञ्चा रक्षि-
तव्याः । न वायुवत्पद्यते, हृन्दीमानामुत्पत्तिप्रकरदेना-
मानादित्येकः पक्षः, अस्ति तु तेनैतिरोवाचामुत्पत्तिप्रकर-
आमानं 'आकाशाद्वायुरिति पञ्चाक्षरम् । ततश्च शुद्धो-

तथादाकाशस्योपमानमात्रेण निमित्तं नासीति भावः । अतिदेशो वायुस्य
भुतिमात्रं । यतोऽन्यदिति । यत्, एकस्यैव ब्रह्मूतमद्वयं नीचत्वं उक्त-
त्वं चेति तत्र, आकाशोऽपि तत्र उक्तत्वं चत्वारिदाहः । तत्रोक्तिः ।
नक्षत्रसिद्धिरनुष्ठा आन्धोऽन्वभुतेर्नक्षत्रादेकवाक्यतया कश्चिद् ब्रह्मण्यसि
वत्पद्यते इत्युक्तं दर्शयति । तथादिति ॥

एतेन मातरिष्वपि व्याख्यातः । अतिदेशत्वात् एवम् उक्तत्वादेव,
तत्रोक्तोऽन्यदिति भुतेः । आकाशाद्वायुरिति शुद्धातिरोवाचोऽसि न चेति
एकवाक्यतया वावाक्या संक्षेपे नीचवत्पूर्ववत्सिद्धौ नक्षत्रातिदिशति ।
तत्रापीत्यादिना । पूर्वम् एताकाशान्तर्ये तेष्वपि अस्ति वायु-

विमतिषेधे सति यौषो वायोऽप्यसिद्धिः । अथवा तदेत-
त्परोऽभिप्रायः, चक्षुष्यवत् इर्मितः । 'सैवाऽनस्यमिह
देवता यथाहुः' इत्यस्यामवप्रतिषेधादस्यतत्त्वादित्यत्र
प्रतिष्ठातृपरोधाद्यावन्निकारश्च विभावानुपपन्नमादुत्पद्यते
'वायुरिति सिद्धायाः । अस्तमवप्रतिषेधो अथरविद्याविषय-
भाषेयिकः, अन्वयादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् ।
अतः प्रतिविधानस्यास्यतत्त्वादित्यवयवम् । ननु वायोराकाशस्य
च तुल्यवीर्यपत्तिप्रकरणे च यथाश्रवणयोरेकमेवाधिकारसु-
भयविषयमसु किमतिदेशेनासति विशेषे इति, उच्यते, स-
त्यमेवमेतत्, तथापि मन्दिषां मन्दिमात्रकतामहानित्य-

तेजोऽस्यदानमर्थं वायोरग्निरिति क्रमशुक्तिवाचात् यौषोमर्थं तेजः
प्राचम्यमज्ञाद्वैक्याकाशेति पूर्वपक्षे नौचयिद्यामिप्रायमाह । ततश्चेति ।
अकारवप्रतिषेधो सुखोत्पत्त्यवयवे चित्रं, वायुवानरिचं चेतदकृतमिति ।
तत्रैव चित्राख्यायः वायुरेव अग्निः समन्तिचेति सर्वोत्पत्तिविज्ञानरथादि-
पदार्थः । तथा सर्वमविद्याकां वायुरेवैतान् सर्वानन्वयोन्मं संहरतीति
मन्दिनामौषधेयम् चित्रान्तरं यावत् । एतेर्किञ्चैवोदुरनाद्यन्त इति
प्रतीतेरत्यन्तौषधेयमिरोधः । सुखोरिति प्राप्तं प्रतिपिदादिविषय-
प्रतिष्ठातृपरोधाद्यावन्निकारश्च विभावानुपपन्नमादुत्पद्यते
'वायुरिति सिद्धायाः । अस्तमवप्रतिषेधो अथरविद्याविषय-
भाषेयिकः, अन्वयादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् ।
अतः प्रतिविधानस्यास्यतत्त्वादित्यवयवम् । ननु वायोराकाशस्य
च तुल्यवीर्यपत्तिप्रकरणे च यथाश्रवणयोरेकमेवाधिकारसु-
भयविषयमसु किमतिदेशेनासति विशेषे इति, उच्यते, स-
त्यमेवमेतत्, तथापि मन्दिषां मन्दिमात्रकतामहानित्य-

योऽवमतिदेशः कियते । सर्वविधैर्द्विषुः कृपास्तया
वायोर्महाभासत्ववशात्, अस्तमवमतिविधादिभ्यः भवति
नित्यत्वाद्वा कस्यचिदिति ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

विद्यत्पवनयोरसम्भाव्यमानजननीरख्युत्पत्तिमुपश्रुत्वा
ब्रह्मचोऽपि भवेत् कुतश्चिदुत्पत्तिरिति ज्ञात् कस्यचिन्नतिः ।
तत्रा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामु-
त्पत्तिमुपश्रुत्वाकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति
कश्चिन्नन्वित, तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रम् । असम्भव-
स्त्विति । न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्वतः सम्भव
उत्पत्तिराशङ्कितव्या, कस्मात् अनुपपत्तेः, सम्भवं हि
नञ् न तस्य सम्भावादेवोत्पत्तिः सम्भवति, असत्त्वतिशये

इति श्रोतवाचं चालपदम् । ताजैव महापाह । सर्वत्रेति । कश्चि-
दपदुत्पत्तिर्वाचं दिवा वक्ष्य वेदेन्यासिवादिबद्धार्थः ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । 'अनाद्यत्वं ननुतः सर्वं ब्रह्म' न
चास्य कश्चिन्नतिः । इत्यादि ब्रह्मानादित्वमुदीनां न चास्यो भवति
विद्यतोऽपि इत्युत्पत्तिमुक्त्वा विरोधोऽपि मेवेकैकान्यत्राप्युक्तव्या
वन्देहे कश्चि विरोध इति पूर्वपक्षे तथा शब्दादेरुत्पत्त्यादिकस्य कश्चिन्नति-
वादापेक्षिकं तथा ब्रह्मानादित्वं आपेक्षिकमिति ब्रह्मण्यवस्थां वक्ष्येति-
पक्षं प्रापयति । विवदिति । नञ् कुतश्चिन्नतिः कारकत्वादाकाश-
दिति अनुमानादुपपत्त्याकस्युतिर्बोध्यतीत्याह । तत्रेति । न चाका-
शदिवात्वाभावेनाप्यस्या बोधाद्देवतादिष्वप्यर्थः । तत्र न हीय-
हीयत्वब्रह्मान्तराद्ब्रह्मान्तरोत्पत्तिः, अत्यन्तमुक्तं आनादित्वमिति मे-

प्रकृतिविकारभावात्पुनरुपपत्तेः । नापि सद्भिर्ग्रेवात् दृष्टविपर्य-
यात् साध्याद्यादिभिर्वा उत्पद्यमाना इत्यन्ते । अदादेर्-
टादयो न तु विश्वेभ्यः सामान्यं नाप्यसतो निरात्मक-
त्वात्, क्वचं 'यसतः सज्जायेत' इति चावेपथ्वत्वात्, 'य-
कारश्च' करवादिपादिषो न चास्य कविज्जनिता न चा-
दिषः' इति च ब्रह्मस्य जनयितारं वारयति । विश्वत्पव-
नयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः साऽस्तीति
वैषम्यम् । न च विकारेभ्यो विकारान्तरौत्पत्तिर्दर्शनाद-
ब्रह्मस्यैव विकारत्वं भवितुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपग-
मेऽवस्थाप्रसङ्गात् । या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च
नो ब्रह्मेत्यविरोधः ।

त्यक्त्वा न्यत्र प्रवृत्तमनसा विहिरति प्राप्ते तु स्वविद्यामवाह । तानिति ।
 मङ्गलं न जायते कारकभूतत्वात् कारिकावद्वातिरेकेण वदन्त्येतादृशाना-
 तुपहाद्विषये चाकारककार्यवादप्रवृत्तादुपह्वानादित्युक्तयो नवीयन्त
 रिति कारकत्वविरुद्धावाप्यक्तवृत्तिः कार्यभेदेन व्याख्येयेभिराद्यन्तमङ्ग-
 लमन्यविविहिरति विद्यामवाहम् । न च हेत्वविविधः कारकस्यापि रूप-
 वात् । तथा हि किं कथ्यामका मङ्गलः कथ्यामकेन वाक्यान् कारकं
 वदितेनो वा अपेक्षा न लोपाधीत्याह । कथ्यान् हीत्यादिना । दीवस्तु
 दीवाभ्यो विविचयितव्यमुदाहरणम् । विवचयनयोर्भूतवत् विवक्षणा-
 विवक्षणाभ्यां कारकत्वावापावाभ्याम् वैयर्थ्यम् । कारकत्वविरुद्धाभावा-
 विद्यामवाहा । तर्कस्यापि वाक्याह । न च विकारेण रज्यादिना ।
 कारकत्वानुसंगमे वदन्त्यावादप्रवृत्तः, अवादिकारकत्वानुसंगमेऽन्यत्वा-
 प्रवृत्तः, तदनुसंगमे मङ्गलवादप्रवृत्तः, कारकावरण-प्रधानादेर्निराका-
 रित्वमिति चेत् ।

तेजोऽतस्तथाद्याह ॥ १० ॥

आग्नेयं सङ्गुह्यं तेजः चार्चितं, तैत्तिरीयके तु, वायुमुखं, तच्च तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्त्वां प्राप्तं तावत् ब्रह्मयोनि तेजः इति । कुतः, सदेवेत्युपक्रम्य तस्मै जोऽसृजतेत्युपदेशात्, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्म-प्रभवत्वे सर्वस्य सम्भवात्, तज्जलानिति चाविशेषश्रुतेः एतस्माज्जायते प्राञ्च इति चोपक्रम्य सत्यन्तरं सर्वस्वाविशि-षेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा इहं सर्वमसृजत यदिहं किञ्च' इत्यविशेषश्रवणात् । तज्जाहा-यो रग्निरिति क्रमोपदेशो दृष्टव्यः, वायोरग्निरन्तरमग्निः सम्भूत इति, एवं प्राप्ते उच्यते । तेजोऽतो मातरिष्मनो जायत इति । अस्मात् तथाच्चाह 'वायोरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरित्यैव

तेजोप्रकाशाद्वाह । 'तत्तेजोऽसृजत' इति 'पावोरिति' इति ।
 च शुद्धीर्धरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे वाक्यान्वात् वाक्यान्वोत्पत्त्यनुसारेण
 ब्रह्मवाच्योः वाक्यान्वयोत्पत्त्यनुसारेण विरोधोपादानत्वस्य वाक्यान्वयस्य वाक्यान्वयस्य
 विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राभ्यासकवाक्यैरेवाभ्यासा-
 नन्ववाक्यादौ संभवतीत्यम् । पूर्वपक्षे शुद्धीर्वा विरोधादप्राप्तत्वं क्व
 विज्ञाने प्राप्ताव्यक्तित्वम् न विस्मर्तव्यम् यत् पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विस्म-
 र्त्वात् कल्पितस्य वाक्योक्त्यः कल्पनाधिनयमावोवान् तद्वैयर्थ्यस्य उपा-
 दानं सर्वत्रावोर्वा ब्रह्मोपादानमित्यर्थे शुद्धीर्वा भूतत्वात् तद्विरोध-
 द्वावोरिति कथानां प्रचलीत्यविरोध इत्येकदेवि विज्ञानं प्राप्तमिति ।
 प्राप्तं तद्वद्ब्रह्मोक्तिं तेन प्रत्यादिना । शुद्धीर्वा विरोधकत्वोपपत्त्यन-
 पूर्वपक्षः कार्यविज्ञाने नाविरोधात् तादृशकदेवित्वस्य इति त्वम् । तदुप-
 मयति कल्पविज्ञानात्पेक्षया पूर्वपक्षत्वेन कार्यविज्ञाने । विज्ञानमिति ।

श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । ननु कर्मार्थेवा भविष्यतीत्युक्तं
 नेति युक्तः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सञ्च्यतः'
 इति पुरस्तात् सञ्चयति अथादात्मनात्मनः पञ्चमीनिर्देशात्
 तस्यैव च सञ्चयतेरिहाधिकारात् परस्तादपि तदधिकारे
 दृष्टिन्वा चोपपद्यः इत्यपादाने पञ्चमीदर्शनाद्वायोर्वाग्नि-
 पादानपञ्चम्येवैवेति गम्यते । अपि च वायोऽङ्गुर्मणिः स-
 च्यत इति कस्य उपपदार्थयोगः, कृतसु कारकाद्ययोगः
 वायोर्वाग्निः सञ्च्यत इति तस्मादेवा श्रुतिर्वायुयोगित्वं
 तेजसोऽवगमयति नञ्चितरापि श्रुतिर्वायुयोगित्वं तेजसोऽ-
 वगमयति तत्तेजोऽसृजतेति । न तस्याः पारम्पर्य-
 जत्वेऽसृजिरोधात् । यदापि आकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा वायु-

एवं प्राग्न इति । कदर्थिता बाधितार्थेति वापत् । वायोऽङ्गुः प्रकृतित्वं
 पञ्चमीचक्षुषा निर्धारितं, न च कश्चित्सोपादानत्वावच्छेदः, बाधितानत्वा-
 वच्छेदोऽपि कदाचित्प्राग्व्याप्तित्ववच्छेदात्, वतस्तु प्रकृतः आद्योऽङ्गु-
 कृतत्वमात्रं श्रुतं नोपादानत्वम् । न च वक्तुं शक्यमिति काव्योद्देशे च-
 विष्ठादुपादानत्वाविशिष्टत्वात् श्रुतेर्वचोवक्ष्येन श्रुतिविरोधेन विष्ठाञ्च नैव-
 तात् । नञ्चयत्येव वायोर्वाग्निजान्मत्वाऽङ्गुलस्यापि तेजसो प्रकृतप्रकृति-
 कत्वविशेषमिति विज्ञानपञ्चादयः । दृष्टाधिकारादिति नञोर्वाग्निः
 सञ्च्यत इति वाक्ये कर्मजादिशब्दः । तदधिकारे कर्मत्वधिकारे निरर्थक-
 कारकत्वोद्देशेन चोपपद्यतेति शङ्कापेक्षया प्रवक्तव्यात् न तत्रापी पञ्चमी-
 तात् । अति चेति । अङ्गुलनञ्चयति चोपपदं त्विहा पञ्चमीवात्मा
 मनो न वातीति कस्या उपपदार्थयोगः प्रकृतार्थोपादानकारकत्वं
 निरर्थकत्ववृत्त्या नाति निरर्थकं प्रकृतत्वादुपादानार्थं वक्तव्यः
 कृतं चेति विरोधे काव्यमिति स्थितिरिच्छते । पारम्पर्यकत्वमेवाह ।
 यदप्येति । तस्मात् कृतं तत्र चोदं वाचात् काव्यं दृष्टादिकम्

भावापत्तं ब्रह्म ते जोऽसृजतेति कस्यते तदापि ब्रह्मजत्वं
 ते जसौ न विवक्ष्यते, यथा तस्याः श्रुतं तस्या इति तस्या
 भामिचेत्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विष्काराणामावस्थानं
 'तदात्मानं स्वयमनुकृत' इति । तथा ईश्वरकारणं भवति ।
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्याद्यनुक्रम्य 'भवन्ति मावा भूतानां
 मय एव प्रयत्निनाः' इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणैव्यः
 प्रत्यक्षं भवन्ती दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भाविजातस्य साक्षात्
 प्रमाणा वा ईश्वरवशत्वात् । एतेनाक्रमसृष्टिवादिभ्यः श्रुतयो
 व्याख्याताः तासां सर्वस्योपपत्तेः क्रमवत्सृष्टिवादिनानाम्ब-
 न्धवानुपपत्तेः प्रतिज्ञापि सङ्गस्यत्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहि-
 तजन्यत्वमित्यविरोधः ॥

आपः ॥ ११ ॥

यतस्तथाद्याहेत्यनुवर्तते । आपोऽतस्त्वजसौ जलानि,

पारम्यवर्तमानवर्तः । दर्श कंठ्यं कठिनीरवापिच । ब्रह्मणो वायु-
 भावे वायवाह । दर्शयति चेत् । पारम्यवर्तस्यापि कस्यान्यवदेवे
 कृतिकाह । तथा चेति । जलकारणादिभ्यो जायमानानुसारादीनां जल
 वदेवकारणं कथमिहानुसाराह । कठिनीरवादिक । प्रमाणा पारम्य-
 रवा ईश्वरवशत्वात् तज्जत्वान् पारम्यकारणान्तरमिहानुसारी चोपपादयं
 अनुकतिनि चेत् । यतस्तदार्थवाह । तावन्मिति । कस्यान्यमिहानु-
 सारादीनां वाचात् प्रमाणा वा ब्रह्मजत्वानुसारादीनां उपपत्तेरित्यर्थः । जल-
 मनुसारी वदन्त्यनुक्रमानुसारेवैवराव्याप्त्यादिवद्वानुसारात् । जलकारणे
 ब्रह्मणि वदन्त्य इति विदुः ॥

आपः । कतिहेयोऽयं तथा आर्षवे कृत्यकृत्यो यतस्तज्जत्वानि
 प्रायो जलः सर्वानुसाराह च । च वायुर्जोतिरपि कतिहेयो विदुः वा-

कस्मत् तत्राद्यात् 'तदऽपोऽसृजत' इति 'अम्बेरापः' इति
न । सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय
पृथिव्या व्याख्याय च तदपोऽन्तराबसीत्याप इति सूचयाम्भूवः॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता चाप ऐश्वर्यं वहाः स्वामः प्रजायेमहीति ता अच-
मसृजन्त' इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमनेनाद्यशब्देन
ब्रौह्मिवाद्यभ्यव्यवहार्यं वीदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति ।
तत्र प्राप्ते तावत् ब्रौह्मिवाद्योदनादि वा परिपहीतव्यमि-
ति, तच्चद्वयशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोचल-
यति, तस्माद्यत्र कश्चन वर्धति तदेव भूयिष्ठमयं भवतीति

रिची' इति कस्मै कस्यां जज्ञजत्' इत्यतः । अम्बेराप इति श्रुत्या तस्य
विरोधोऽस्ति न वेति शब्देने तस्यत्वादसि विरोध इति पूर्वशब्दे अवाप्त-
त्विकाद्यत्वेन विरोधादनिजत्वात्कथं वा कस्यां प्रसृज्यतीति विरोध इत्य-
विचार्यवाक्योक्ततेजोव्यावर्तनतिदिष्टं व्याचष्टे । अत इति । अतस्त-
विरोधे अचमवाप्तनिजत्वमिदं वक्तव्यम् । सति वचन इति । निजस्त-
तदोदने लोकोर्विरोधेऽप्यम्बेराप इति वचनादतीन्द्रियलोकादीनां वि-
रोध इति निर्वीक्ष्यत इत्यर्थः । न केवलं अतस्तविरोधस्यान्वयान्वय-
देवः किन्तु अचमभूवोपपत्तिरन्यमिदं वार्धक्येनाह । तेजसस्त्विति । तस्मा-
त्तेजोवापराशब्दे अचमि इति समन्वय इति चिह्नम् ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यो विषयसङ्काशशब्देन द्वाभूतमवधारणाभ्यां
वचनवाचकः । वादति । अन्वयवार्धं भवति, अतः श्रुती अचमभूवोदनादिवं
तदा अचमः पृथिवीति श्रुत्या विरोधः, यदि पृथिवीति श्रुत्या न विरोध इति
वचं वीक्ष्यम् । अचमपृथिवीः कार्यकारणभावविचारवचनमिति । अचम-
तिरिति अचमविज्ञानार्थं पूर्वशब्दः । तदेव तत्रैवेति श्रुत्यर्थः । तत्रापि अ-
विदम् अविदमिति पृथिवी ततोऽप्यमिति विरोधार्थं वचनाद्व्यतीति प्राप्ते

व्रीहिवशादीव हि सति वर्षेभ्यः बहु भवति न वृद्धिर्बोति, एवं
 प्राप्ते भूमः । वृद्धिर्बोदेवमवग्रहणेनाहो जायमाना विषय-
 त इति । अज्ज्ञात् अधिकारात् कृपात् प्रवृत्त्यात् । अ-
 धिकारस्तावत् तत्तेजोऽसृजत, तदपोऽसृजतेति च महा-
 भूतविषयो वर्तत तत्र क्रमप्राप्तां वृद्धिर्बो महाभूतं
 विशङ्क्य नाककाहीह्यादिपरिपक्षो व्याख्यः, तत्रा रूपमपि
 वाक्यशेषे वृद्धिश्चतुर्गुणं दृश्यते यत्कृष्णं तदवद्येति । न
 ह्योदनादेरभ्यन्तर्यायस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति नापि व्रीह्या-
 दीनाम् । ननु वृद्धिश्चा अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति, प-
 यःपाण्डुरस्याङ्गाररोहितस्य च चेतस्य दर्शनात् । ताव-
 दीवो बाहुष्यापेक्षत्वात् । भूयिष्ठं हि वृद्धिश्चाः कृष्णं रूपं
 न तत्रा स्तेतरोहिते । पौराणिका अपि वृद्धिर्बोऽप्यायां
 शर्वरीमुपदिशन्ति, सा च कृष्णाभावेत्ततः कृष्णं रूपं
 वृद्धिश्चा इति श्रियते । श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारमहः

विज्ञानवति । एवं प्राप्त इति । अधिकारः प्रवरत्वं, रूपं विज्ञानं वरः
 कीदं तद्वत् वाक्यरं चेतं, अङ्गारवत् रोहिते रत्नम् । अङ्गारवत्तद्विज्ञं
 स्थानं व्याचष्टे । श्रुत्यन्तरमपीति । अज्ज्ञानमर्थं वृद्धिश्चाः स्थानं श्रुत्य-
 न्तरविज्ञानेनावबोधः । वृद्धिर्बोऽनित्यत्वः । तत्तत्र वृद्धिर्बो वदार्थः
 नो ननु वदुमनोमाना वारीत् च एव वदुमन्त वदितः वदुः। नो भूत् वा
 अपां वदित्वा वदित्वानिः वृद्धिर्बोऽनित्यत्वमिति श्रुत्यर्थः । नो वदुमन्तवदितः
 वदित्वं स्थान इति विषयावावाह । वृद्धिश्चाऽस्ति । वदुमन्त वदित्व-
 त्वविवक्षिततामनुते । वदुः प्रवरवदित्वस्थानेर्वाध इत्याहङ्गुह ।
 वाक्यशेषेऽपीति । प्रवरवदुमन्तप्रमाणावबोधिते वदुमन्त वदुमन्तवदित्व-
 तावत् प्रवरप्रमाणावबोधेन वदुमन्तवदित्वमिति व्याप्तेन श्रुतिविज्ञा-
 रत्नानामित्यर्थं वाधित्वावावाक्यवदुमन्तवदित्वमिति श्रुत्यावबोध-
 तावत्

पृथिवीति भवति तद्वत्प्रांशर भांशोत् तद्वत्प्रांशर भांशोत्
 पृथिव्यामवदिति च । पृथिव्यास्तु प्रोक्षादेवत्प्रांशं दर्शयति
 पृथिव्या प्रोक्षध्वः प्रोक्षध्वोऽवमिति च । एवमधिकार-
 रादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सक्तं कुतो प्रोक्षादिप्रति-
 पत्तिः । प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते । वाक्यवि-
 प्रोऽपि पार्थिवत्वादवाप्यस्य तद्वारेण पृथिव्या एवाह्वयः प्रभ-
 वत्त्वं सूचयतीति द्रष्टव्यं, तस्मात् पृथिवीयमवगच्छेति ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

किमिमानि विद्यदादीनि सूतानि स्वयमेव स्वविकारान्
 सृजन्ति आहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानो-
 ऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत्
 स्वयमेव सृजन्तीति । कुतः आकाशाद्यायुर्गोमिरन्ध्रित्यादि

पदे प्रकाशादीनां पृथिवीमात्रविषयाणां मत्तन्वाभापत्तेरिति भावः ।
 अथ स एतत्तत्त्वोक्तिद्वारा पृथिव्या असृजन्त्यत्वं सूच्यते । पृथिव्या
 पृथिवीत्वादसृजदित्यनुमानादित्युक्तकारणः । एवं तिस्रिरित्युक्तद्वारेण
 अन्योन्यसृतेर्नैवनादविच्छेदो भूतसृष्टिसृतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥

वदन्ति तानि भूतान्वाचितान्वाच्यमात्रविभावसङ्गतान् तेषां स्वातन्त्र्य-
 माशङ्क्य निवेदयति । तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः । उक्तभूतान्वाचितान्
 संशयपूर्वकं दर्शयति । किमिमानोत्पत्त्यादिना । संशयवीजानुसृतौ पूर्वो-
 त्तरपक्षबुद्धयोरीत्यमिति शेषम् । नन्वात्र भूतानां किं स्वातन्त्र्यं बोधादा-
 न्यतमाशङ्क्यते कर्त्तव्यं वा, नाशः, वचनादुपपत्तेरित्यादिभ्यामवि-
 रोधादिति वदन्ति । नन्विति । न द्वितीयः अनेकतयादिति भावः ।

सातन्त्र्यवशात् । नन्यचेतनानां स्वतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिः प्रति-
विद्धा नैव दीयः, तस्मै कश्चैतत्ता चाप्येवमस्ति न भूता-
नामपि चेतनत्ववशादित्येवं प्राप्तं अभिधीयते । अथ नैव
परमेश्वरः तेन तेनाज्ञानावतिष्ठमानोऽभिधायकं तं विचारं
सृजतीति । कुतस्तज्ज्ञिज्ञात् । तथा हि यावत् यः पृथिव्यां ति-
ष्ठन् यः पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यच्च पृथिवी
मरौरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध-
चायामिव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा 'लोकांमयत

अथा मनुष्यादियद्वै सत्तदेवाभिमानिनो जीवा उच्यन्ते तथाकाद्याहावुरि-
न्द्रादिभुतो आकाशादियद्वै सत्तद्भूताभिमानिदेवता उच्यन्ते, यावां
स्वकार्यं यावादौ कर्तृत्ववश्यादिरपेक्षानिमित्तत्वं प्रवृत्त्यर्थः । एवं तदा-
त्मात्वं सदन्यवर्तेति भुतो सर्वमिति विशेषाद्भूतोऽन्धानपेक्षं सर्वकर्तृ-
त्वं नुतम् । तथा च निधोनिरपेक्षे चरभूतकर्तृत्वभुतोर्विरोधात् प्रवृत्ति-
वशमेव इति उक्तं पूर्वपक्षमाह । नैव दीय इति । भूतानां तदभिमानि-
देवतानामित्यर्थः । अथा आकाशादिभाषापक्षप्रवृत्त्यः सर्वोपादानत्वे तथा
तदभिमानिदेवताजीवमानभाषप्रवृत्त्यः कर्तृत्वमिति परस्परत्वा ईश्वरकर्तृ-
त्वभुतप्रतिरोधः । सर्वमिति विशेष्यं ईश्वराकारनिराकारं न जीवमाना-
देवतानिराकारमिति युक्तदेविबिहान्न अहनीयः । उच्यन्तिहासमाह । एवं
प्राप्त इति । आकाशादियद्वै न देवतावश्या उच्यन्ते वाचकाभावात्,
प्रवृत्त्यव प्रवृत्तित्वात्वाकाशं ह्यन्तरत्वात्, तथा चापेक्षानां भूतानां
कर्तृत्वमेव नास्ति, कुतः ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वं अस्ति देवतानां कर्तृत्वं
तद्वदिति तथावीश्वरनिवृत्त्यवश्यादेवेत्यावावचि न सातन्त्र्यं सिद्धं वाच-
कापेक्षानां भूतानां न सातन्त्र्यमिति कवीन्द्रम् । अतिज्ञादिति । अथान्येन-
तत्त्ववशात्प्रवृत्त्यः प्रवृत्त्यः उपादानत्वेऽपि जीवमानादेवतानादीन्
प्राप्तात् सर्वकर्तृत्वं न जीवत्वद्वारा तदा सर्वनिवृत्त्युपादित्युक्तिरिति ।

वहु स्त्री प्रजायेव' इति प्रसुत 'संज्ञं त्वचानर्भवत् तदात्मानं
स्वयमनुवृत्त' इति तत्त्वैव सर्वात्मभाव' दर्शयति । चक्षो-
श्चक्षुष्यवचनं कस्योक्तत्वं परमेश्वरादिप्रवर्त्तयैव इष्टम् । 'आ-
त्मोऽतीदृश इष्टा' इतीदृशस्वरूपतिवेधात् प्रकृतत्वाच्च सत
इदितुः तदैवत बहु स्त्री प्रजायेवेत्यनम् ।

विपर्ययेषु तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १७ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमविवक्षितः, यथेदानीमप्ययं क्रम-
विवक्षते किमनियतेन क्रमेषाप्ययं उत्पत्तिक्रमेषाप्य वा
तद्वि-रुतेनेति । चक्षोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां
व्रज्यावर्त्ताः अग्रन्ते, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते

प्रवर्त्तन्ते' इत्यादि सर्ववर्त्तत्वमित्याह । तत्रेति । पूर्वोक्तमन्यु निरस्त-
ति । कश्चित् । परमेश्वरस्यानर्वात्मिभावोऽप्येवः सम्बन्धः । तद्व्याप्यते-
जोऽप्यवचनं न तावता तेषां चेतनत्वं स्थातव्यं वेत्तुम् । अथेव तद-
भिधायक इति तदं ज्ञात्वात्, इत्थं स्वयमोज्ज्वल । स ईश्वरस्तदात्मना
स्वितोऽहं, इत्यादि सर्ववर्त्ता तस्यानर्वात्मित्वविज्ञाज्योपलब्ध्या कर्त्तव्यं
नाम जोऽहं च कर्त्तव्यमित्यनर्वात्मिभ्यः कर्त्तव्यादि ईश्वरत्वार्वात्मिभावोऽप्य-
तद्विज्ञातादीन् ईश्वरादेव भूतेषु कृतेष्वप्युपपत्तेरिति तत्तज्ज एवेति
कृत ईश्वरात् परमात्मवेत्तुम् कृत्यन्तरं प्रकरणात् । नाप्य इति ।
तदाहोऽप्यवर्त्तार्थं जोऽप्यवर्त्तनेन ईश्वरादेव स्थातव्यत्वाभावाच्च ईश्वरत्व-
भूतकृत्या विरोध इति चिह्नम् ॥

विपर्ययेषु च । अथवा सति विरोधी न परिच्युत इत्युक्त्या-
त्मविवक्षिते निवृत्तिरिति स्वयमोज्ज्वल इति चिह्नम् । ईश्वरादि ईश्वरत्व-
वादात्म्यत्वात्कृत्यामिति कथा । भूतानामिति भूतोऽप्यनित्यत्व-
परीक्षणविरोधात् विज्ञाते भूतानां प्राप्तिरिति स्वयमोज्ज्वल

येन ज्ञातानि जीवन्ति यत्प्रत्यक्षमिदं विद्यति' इति, तथा-
 नियमोऽविशेषादिति प्राप्तः, चक्षुर्वरकतः क्रमेण सुतत्वात्
 प्रत्यक्षस्यापि ज्ञानाकाङ्क्षाः स एव क्रमः स्वादित्येव प्राप्तः
 ततो ब्रूमः विपर्ययेण तु प्रत्यक्षक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमोऽद्वितुम-
 र्हति, तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमावृण्वती
 विपरीतक्रमेणावरोहतीति, अपि च दृश्यते मृदो ज्ञातं
 वटशरावाद्यप्ययकाले मृद्गावमप्येति, चक्षुश्च ज्ञातं हिम-
 करकाद्यवभावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतद्यत् इदिव्य-
 ङ्गोज्ञाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आप-
 च तेजसो ज्ञाताः सत्यस्तेज अपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्मं
 सूक्ष्मतरं चानन्तरमनन्तरतरं कारणमपीत्यसर्वं कार्यज्ञातं
 परमकारणं परमसूक्ष्मञ्च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । नहि
 स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्यवो न्यायः ।
 अतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र वेदितः,

प्रत्यङ्मन्त्रादि जनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणभावे इति कार्य-
 नाश इति सर्वव्यापारमन्त्रादिहेतुसमाध्यविद्धिरिति श्रेयः । इति ज्ञा-
 तं त्वे क्रमचिन्ता स एव नास्तीति केचित्तान् प्रत्याह । मवीत्येति ।
 अविज्ञान इतदुनास्त्वयोक्तं औतस्य प्रत्यक्षं तथाकाङ्क्षाः औत उत्पत्ति-
 क्रम एव यावत्, औतयेनान्तरङ्गादितेन पूर्वपक्षः, इति कार्ये कार्ये
 नश्यतीति कोऽपि दृश्यते । तथा च औतस्य उत्पत्तिक्रमो त्वेव दृश्यते
 किन्तु औतस्यक्रम एव दृश्यते सुतेर्बोद्धव्यदर्शयोधर्मीत्यर्थः औता-
 दिति औतस्यकारणरूपत्वाद्योग्यत्वाच्च, कारणत्वेन हि कार्यस्य कर्तव्यं
 मदनान्तकार्येण स्थापितम् । न हि कारुण्यार्थं कार्यस्य कर्तव्यं
 किमिदं ज्ञा, तथादयोग्य उत्पत्तिक्रमो त्वेव न यावत्, औतस्यक्रमा-

‘जनकमितिहा देवैर्देवैश्चिन्त्यसु, प्रकीर्तयती’

‘ज्योतिर्यापः प्रकीर्तयन्ते ज्योतिर्वीची प्रीत्यते’ ॥

इत्येवमादौ ॥ उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तायेव श्रुतत्वात् नाप्यने
भक्षितुमर्हति, न चासाध्योम्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्षते, न हि
कार्ये प्रियमात्रे कारणस्याप्यथो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्या-
वस्थानानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं
मृदादिष्वेवंदृष्टत्वात् ॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तस्मिन्नादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रममाभ्यां भवत
इत्युक्तं, आकादिव पत्तिः प्रलयस्याभात्त इत्यप्युक्तं, सेन्द्रि-
यस्य तु मनसो बुद्धेर्वै संज्ञावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । बुद्धिस्तु

तोभेन निराकाङ्क्षादिति सिद्धान्तयति । ततोऽब्रूमः इत्यादिना ।
क्रमेण परम्परया सर्वकार्यलयाधारत्वं ब्रह्मणः किमिति श्रुयते साक्षा-
देव तत् किं न स्यादित्युक्तं स्यात् । न हि स्वकारणव्यतिक्रमेत्येति । च-
ऽनाद्ये अदृश्यपक्षप्रवृत्तादित्यर्थः । ‘शब्दस्य श्रुयते ज्योतिश्च तस्याव्यक्तं
प्रकीर्तते’ इति स्मृतियेषः आदिपदार्थः । बोध्यताधीनं सम्बन्ध इति
न्यायादलोकावस्थावत् इति सिद्धम् ॥

अन्तराविशेषात् । उक्तभूतोत्पत्तिलयक्रममुपलोक्य स किं करणोत्प-
त्तिक्रमेण विवक्ष्यते न वेति करणानामभौतिकत्वभौतिकत्वाभ्यां सन्देहे
वक्तव्यत्वाच्चैवैकस्यैवपक्षसाह । भूतानामिति श्रुतिना । कारणान्तेव न
न भौति इत्यर्थं प्रस्तावः । सेन्द्रियमेति । ‘मनस्तु परा बुद्धिर्वै बुद्धेः
परस्तु च । बोधादीनीन्द्रियान्ये’ इति स्मृतिहेतुना । कस्य-

सारसिद्धिं मनः प्रसहमेव च । इन्द्रियाणि हजानाहुः' इ-
 त्तिदक्षिण्येभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदकारासे क्रमेणीत्यभिप्रस-
 यादुपसंभ्रमो, सर्वस्य वस्तुजातस्य प्रसजत्वाभ्युपगमात् । अपि
 चाधर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तरासे करणा-
 न्यनुक्रम्यन्ते 'एतस्याज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 सं वायुर्गोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति, तस्मात्
 पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेत्, अवि-
 शेषात् । यदि तावद्वैतिकानि करणानि ततो भूतोत्पत्ति-
 प्रलयाभ्यामेवैवामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्त-
 रं स्पष्टम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं, करणानां, 'प्रसम-

पराः शब्दाः लिङ्गानीत्युच्यन्ते । करणानां क्रमाकाङ्क्षायाः
 बबोरेति । आकाङ्क्षायां श्रुतिविद्वाः क्रमो यावत् इत्याह । अ-
 वेति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं सेन्द्रिया बुद्धिः । आत्मनो ज्ञान-
 चान्तरा मध्ये तद्विज्ञात् सृष्टिवाक्यात् 'एतस्याज्जायते प्राणी मनः
 इत्यादिदृष्टाद्विज्ञानमन्वी अद्युक्रम्यन्ते । तथा च करणक्रमेण यदौ-
 क्रममङ्ग इति शङ्कास्तत्पर्यः । न च करणानां भौतिकत्वाद् नानात्वमिति
 वाच्यं, तेषां भौतिकत्वे मानाभावात् । तथा आत्मनः प्रसजत्वाच्च
 जन्म पञ्चाद्यायोरित्युपक्रमस्यात्मनः करणानि ततो भूतानीति क्रमेण नि-
 रोध इति तिस्र्यर्थवस्तुत्योर्विरोधाच्च शङ्काश्च स्पष्टमव इति च पूर्वपक्ष-
 विज्ञानमिति । नेति । 'आत्मन आकाशः' इत्यादि तिस्रिरित्यु-
 पक्रम्याः कार्यकारणभावेनार्थतः क्रमो भवति न तस्याधर्वणसादेव वा
 कार्यक्रमविरोधिकमविरोधस्यासुतेः पाठक्रमस्यार्थक्रमधीयेतस्य हेतुवि-
 श्वस्योपादयति नृत्तार्थस्याविरोधेन पाठस्य नैवत्याद्वा तान्तर्यं करण-
 नाभिप्रायः । किञ्च नैविकत्वात् तेषां तदानन्तर्यमिच्छाह । अदीवि-
 न च प्राक्कालाधिकारस्याद्योपादयनमपिज्ञादि सद्यो न भिकारार्थं

हि लोभ्य मन आपोमयः प्राचक्षते लोभ्यसौ वाच्यः इत्येवं
जातावकम् । व्यपदेशोऽपि कश्चिद्भूतानां करणानाञ्च नाम-
यपरिवाजकव्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि
तत्रापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते, प्रथमं करणान्यु-
त्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यन्ते चरमं
करणानीति । आद्यवर्षे तु सामान्याय क्रममार्गं करणानां
भूतानाञ्च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेक
भूतक्रमात् करणक्रम आख्यायते 'प्रजापतिर्वा इदमथ
आसीत् स आत्मानमेव स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्

वाच्यं करणानां विभक्त्येन कार्यतया कारणकाङ्क्षावानसमनित्यादिसु-
तेराकाङ्क्षोक्त्यर्थमस्ति बाधके नवटो विकारार्थताया युक्त्यात् ।
प्रागुक्तार्थत्वे त्वनाकाङ्क्षोक्तिप्रसङ्गाच्च सैव तेजोऽवयवप्रायेण वाक्प्राच-
यन्ता इद्विषयभावे तन्नाथ इति विकारत्वस्य दर्शितत्वाच्च विवादाव-
सरः । यद्वा स्वभूताधीना तेषां इद्विर्विकारो नवटवर्गः अथवाच्यो
भौतिकत्वे विद्मः प्राचेन्द्रियमर्गसि भौतिकानि भूताधानद्विविधत्वाद्देह-
वदिति भावः । ननु तेषां भौतिकत्वे कथमाद्यवर्षे प्रकट्यमाणवचनं भू-
तक्रमोक्तैव, तत्त्वकाविवहेरित्यत आह । व्यपदेशोऽपीति । प्रौढवादेन
तेषां भौतिकत्वसुमेत्यापि श्रुत्याविरोधमाह । अथ त्विति । करणानां
भूतानाञ्च पदोपरत्वे आनाभावात् नोक्तभूतक्रमवक्तुः । न आद्यवर्षवाच्यं
क्रमं पाठनात्मनादित्यर्थः । तर्हि 'अथ' क्रमनिर्णयकत्वात् । तथेति
इदं कथं उच्यते प्राक् प्रजापतिः कृत्वा आसीत् । ननु विद्मदेहस्य
मनोऽद्विजन्तात् प्रजापतीत्य विद्मदवदित्वात् अथ प्रजापतिश्च अन्त-
रः कथं कथमिति विचारणीयम् । अथ कथं भूतानाञ्च प्रजापतिवर्गः
प्रथमकालो नव आदिवर्गः इति क्रमो मंथनीति भावः । एवञ्च भूतक-

तदात्मनमैव तदात्ममनुजत' इत्यादिना । तस्मादात्मि-
भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥

चराचरव्यपान्त्रयस्तु, स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

सो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो दे-
वदत्त इत्येवंजातीयकालौकिकव्यपदेशाज्जन्तुर्मादिसंस्का-
रविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न
जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः । शरी-
रानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेशानिष्टाप्राप्तिपरि-
हाराद्यौ विधिप्रतिषेधावनर्धकौ स्याताम् । श्रूयते च जीवा-
पेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति । ननु
लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः,
भाक्तस्तेषु जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरव-
सुख्यो वदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते । चराचरव्यपान्त्रयः

स्योत्पत्तिप्रलयोरविरोधात् जन्ममरणव्यपदेशिरिति सिद्धान्तकालं नम-
यति । तस्मादिति ॥

चराचरभावित्वात् । एतं तावत् तत्त्वद्वयकारणनिर्णयकं भूत-
मृतीनां विरोधो निरस्त इदानीमापादकप्राप्ते स्तं पदार्थं युक्तं जीवमृतीनां
विरोधो निरस्तते इह जीवो न जायते म्रियते इत्यादिभूतेः आत्मै-
व्यावृत्त्याच्च विरोधोऽस्ति न चेति सम्यक् विरोधोऽस्तीति प्राप्तौ लौकि-
कजन्मादिव्यपदेशव्यापकातेत्यादिवाक्येण जीवमत्वादिभूतविषय इति
पूर्वपक्षमिति । स इति । तथा च चरस्योत्पत्तिक्रमेण भूतकाले वाचा-
भावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमेण वाचः स्यादिति प्रवृत्ताचरव्यपदेशः । पूर्वपक्षे

[अ० २। पा० ९] शरीरशरीरकभाषणम् । ६४५

स्वावरजसमशरीरविश्वो जन्ममरणशब्दो, स्वावरजसमानि
हि भूतानि जायन्ते, च म्रियन्ते चातस्तद्विश्वो जन्ममरण-
शब्दो मुख्यो जन्तो तत्स्य जीवात्मन् पचयन्ते । तद्भावभा-
वित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरण-
शब्दो भवतः नासतोः । नहि शरीरसम्बन्धादव्यय जीवो
जातो मृतो वा केनचिदुपलभ्यते । 'त वा अयं पुरुषो जाय-
मानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः' इति
च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दो दर्श-
यति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षेव
द्रष्टव्यं, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मनः
उत्पत्तिर्वैयदादीनामिवस्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण
वक्ष्यति । देहाश्रयो तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न सः
इत्येतदनेन सूत्रेणाशेषः ॥

चेतनस्य तस्य जन्माशरीरव्ययसाधनं जातकर्मादि संस्कारो विधीयते तथा
चोद्देशविधेयव्योर्मिचोविरोधे सति विधेयाविरोधेनोद्देशं नेवमिति आ-
यात् जन्मादिकं देहोपाधिकं न सत इति सिद्धान्तमिति । तावन्मा-
दिना । जीवापेतं जीवेन व्यक्तं इदं शरीरं जन्मादिव्ययदेवकरावर-
देहविश्वो मुख्यः जीवे तु भाक्तो जीवः उपोपाधिककादिविश्वः
कादुर्भावादिजायमाने भावादव्ययभावादिति सूत्रार्थः । जीवोपाधिक-
जन्ममरणः कृतिमयाह । च वा इति । तावन्मावयदार्थमाह ।
शरीरविधिः । विधेयार्थस्य आचष्टे । उत्क्रामन्निति । मनुस्मृत्यं जी-
वस्य जन्मादि निरकृते जन्मापि तन्निरासे उपपत्तिरित्याह आह । जीव-
मेति । तदेव जातेश्चादिमात्मनोपाधिकजन्मादिविधिवशात् अंशव-
यवमन्तव्यमिति विशेष इति सिद्धम् ॥

नात्माऽनृतमिति त्वाच्च ताव्यः ॥ १७ ॥

यस्यात्मा जीवाश्चः शरीरेन्द्रियपात्रराशेः च कर्मफल-
संश्रयो, स किं व्योमदिबहुत्पक्षेन ब्रह्मण चाहोमिदुक्त-
वदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विषयः काहुविच्छे-
ति बन्निविल्लुखि आदिनिदर्शने ग्रीवाभ्रमः परमात्मा ब्रह्मण
उत्पत्तिराख्यायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः का-
यप्रवेशेन जीवभाषी विज्ञायते न वोत्पत्तिराख्यायत इति ।
तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरी-
यात् । 'एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा
सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपपद्येत, तत्वात्मा-
रत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपपद्येत । न चाविकृतः परमा-
त्मा जीव इति शङ्कते विज्ञातुं, संचयमेदान् । अपहत-
पापमत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः
विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान् हि आकाशादिः
प्रविभक्तः स सर्वो विकारः, तस्य चकस्यमादेरुत्पत्तिः सम-
धिमतः जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रति
शरीरं विभक्त इति त दापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे अर्थात्तमवि-
तुमर्हति ।

नात्मानृतमिति त्वाच्च ताव्यः । 'यमे' इत्युक्तिप्रदेशेन चात् परमात्मनो
को जीवात्मनो व्युत्पत्तिः' इत्यादिजीवोत्पत्तिवृत्तीनां 'इ' इव इव प्रविष्ट
आकाशादेभ्यः कत्र आकाश इत्याद्युत्पत्तिवृत्तीनाञ्च वितीतिर्निर्वाह
लक्षणे आगमनां देहजननाद्यधीर्जीवजननाधी, देहशरीरधीर्जीवजननादि-
रुत्पत्तिर्जात्याध्यानाम् । यस्तदात्मनोर्जनन इव जीवस्य को हि न ज्ञातः

अपि च ज्ञानात्तेः कदा विष्णुविष्णुः शुक्लरक्तो जीवात्मादा-
 त्मात् सर्वे प्राणाः' इति प्राणादेर्मात्रजातस्य सृष्टिं शिष्टा
 सर्वे एते प्राणादानीं शुक्लरक्तोति भोक्तृशामात्मनां एवम् सृ-
 ष्टिं याति । 'सत्त्वा सुदीर्घात् पायकात् विष्णुविष्णुः सृष्ट-
 स्त्रयः प्रभवन्ति स्रष्टृपास्तथाचरादिविधाः सोम्य भावः
 प्रजायते तत्र चैवापि यन्ति' इति च जीवात्मनामुत्पत्ति-
 प्रसङ्गानुच्येते सरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना
 सरूपा भवन्ति चैतन्ययोमात् । न च क्वचिदश्ववचमश्वव-
 चं वारयितुमर्हति, न्युत्पन्नरगतस्यापि चविरक्षुस्वाधिकस्या-
 र्यस्य सर्वलोपसंहर्तृत्वत्वात् । प्रवेशकृतिरप्येवं सति विद्या-
 रभावापक्षेऽप्याख्यातव्या 'तदात्मानं स्वयमकुर्वत्' इत्या-
 दिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते तुमः, नात्मा जीव
 उत्पद्यत इति । कस्मादुत्पत्तेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकारेण
 श्ववचमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु क्वचिदश्ववचमश्वव-
 चं वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति
 वदामः । कस्मात् नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चमन्दादजत्वादि-
 भ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य युतिभ्योऽवगम्यते, तस्माज्जन्मविका-
 रित्वमविकृतसंगैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता
 चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः उतयः 'न

तदात्मादिति ब्रह्मदाहरणेन पूर्ववचनात् । तत्र प्राप्तेः सावधानि ।
 यत् 'सर्वं' उच्यते, उपरोधो वाचः । नन्वविकृतमज्ञैवान्न प्रविष्टं जीवो न
 ब्रह्मात्मवदिति प्रतिप्राविष्टकत्वात् । न चेति । जीवः परब्राह्मणः
 विदुःशरीरव्याप्तिव्यापारिकारणे प्रतिप्रावाच इति तर्कोपेतविश्रुतवि-
 द्वाद्युक्तोपनिषदुक्तोपनिषदात् प्रवेशकृतिरप्येवं सति विद्या-
 रभावापक्षेऽप्याख्यातव्या 'तदात्मानं स्वयमकुर्वत्' इत्या-
 दिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते तुमः, नात्मा जीव
 उत्पद्यत इति । कस्मादुत्पत्तेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकारेण
 श्ववचमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु क्वचिदश्ववचमश्वव-
 चं वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति
 वदामः । कस्मात् नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चमन्दादजत्वादि-
 भ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य युतिभ्योऽवगम्यते, तस्माज्जन्मविका-
 रित्वमविकृतसंगैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता
 चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः उतयः 'न

जीवी निश्चये 'स वा एव महात्मन आत्माऽजरो
ऽमृतोऽमयो यश्च' 'न जायते म्रियते वा विनश्यत्'
'यजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' तत् सदा
तदेवानुप्राविशत् 'यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाचि' 'स एव इह प्रविष्ट आनन्दान्मेभ्यः' 'तत्त्वमसि
यहं ब्रह्मास्मि' 'ययमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमाद्या
नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवर्त्तन्ति । ननु
प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं, यत्रोच्यते,
नास्य प्रविभागः सतोऽस्ति, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुतेः, दुष्टाद्युपाधिनि-
मित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्ध-
निमित्तम् । तथाच शास्त्र 'स वा ययमात्मा ब्रह्म विज्ञान-

ष्ठित ईश्वर इति व्याख्येयमिति वस्तुद्वार्यः, कदाचिदिति इष्टान्नश्रुते-
र्वाचो जीव इति निश्चये । ननु आत्मनः आकाशः सम्भूत इत्यादि
जीवस्योत्पत्त्यवस्थादनुत्पत्तिस्तस्मात् । न चेति । एवं विकारस्य इति
विकारप्रयत्नात्मना आत्मन्यनुवृत्तेति वदिकारजीवात्मना प्रत्येक ईश्वर्यः ।
आत्मत्वादिति श्रुतिः वस्तुमध्ये जीवस्यानुत्पत्त्यादिनिष्ठा तत्त्वमसीति श्रु-
तिश्च सङ्गठ इत्यभेदवाक्यप्रवृत्त्याख्येवेति प्राप्ते विवृण्वन्ति । यथार्थित ।
यजिषत् वक्तो जिमाने केतुरीपाधिको वा वाद्यः शक्तिरेतन्नाह ।
आत्मोच्यते नासीति । द्वितीये जीवस्य न कसो विकारत्वविहिः आत्मो-
क्तत्वादित्याह । दुष्टादाविति । औपाधिकभेदे भाग्याह । अत्रा-
देति । यवतो विकारार्थत्ववाक्याह । तत्त्वमस्येति । आकाशः आ-
नन्दः श्रीपरतन्मः । जीवस्य प्रतिवर्त्तनीयस्य कदाचिदात्मनानुत्पत्तिर-
रत्नप्रभासित भेदवर्त्तनादिमात्रात् प्रादुर्गर्भमवदप्रयोग इत्यर्थः । किञ्च
निरस्य वस्तुप्राप्त्यनुतेर्गविनाह । अद्वीति । जीवस्योपाधिकत्वमनामयोः

मयो मनोमयः प्राक्मयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्येवमादि
ब्रह्म एवावित्ततस्य सतोऽस्यैकस्थानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्श-
यति । तच्चयत्वं चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपर-
तस्वरूपत्वं श्रीमयो आत्मा इत्यादिवद्ब्रह्मम् । यदपि
क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धात् त-
स्य, 'उपाध्युत्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति ।
तथा च दर्शयति 'प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
ताम्बेवानुविनश्यति न प्रेत्य संघ्रास्ति' इति । तद्योपाधि-
प्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव 'मा भगवान्यो-
हात्ममापीपदस्य वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संघ्रास्ति
इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, 'न वा अरे अहं त्रयोम्यवि-
नाशौ वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्तिधर्मा मावामंसर्गस्त्वस्व

श्रुतिमाह । तथेति । एतेभ्यो देहात्मना परिचतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
जनिता ताम्बेव जीवमानान्युपस्थादुविनश्यति प्रेत्योपाधिकमरणावन्तरं
वच्छेदा नास्तीत्यर्थः । ननु प्रज्ञानघनः सञ्ज्ञा नास्तीति च विद्वद्भिरित्यत
आह । तथेति । उपाधिकबाह्येव प्रज्ञानाभावः । एवं सञ्ज्ञाभावो
नात्मसङ्घवविज्ञानाभाव इत्युक्तं प्रतिपादयति श्रुतिरित्यन्वयः । अत्रै-
वात्मविज्ञानघने प्रेत्य वच्छेदा नास्तीत्युक्त्या मां मोहान् मोहवधं
आत्मिकापीपदस्योदितवाभिज्ञानं न जानामि ब्रूहि तदुक्तेरर्थवति कै-
नविधीयतेत्यर्थः । श्रुतिमाह । न वा इति । मोहवरं वाक्छिन्नमिति
पूर्वावस्थाभावे धर्मेऽस्योत्पत्तिधर्मा परिचायी, तस्यादविनाशीत्यर्थः,
तर्हि न प्रेत्य वच्छेदोति कथमुक्तं तस्माह । आत्मेति । आत्मानिर्विचरैरं-
समात् तस्योक्तमित्यर्थः । विज्ज्ञप्रतिविज्ज्ञोरिव विद्वद्दर्शनेदोऽप्यस्य इत्यत्र
हेतुमाह । अत्र अहमिति जीवस्य विचारित्वे उक्त्यर्थोनात् तत्त्वमसीति

भवति' इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविज्ञतस्त्वैव ब्रह्मस्य जी-
वमावाभ्युपगमात् । लक्षणेभेदोऽप्यनयोपपत्तिनिमित्त एव ।
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्त्वैव विज्ञानमय-
स्वात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानानेन परमात्मभावप्रतिपाद-
नात् । तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते वेति ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

स किं काणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः
भाहोस्वित् साह्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादि-
विप्रतिपत्तेः संशयः । किं नावत् प्राप्तं आगन्तुकमात्मनश्चै-
तन्यमात्मनः संयोगजमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणव-
दिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टा-
नामपि चैतन्यं स्यात्, ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिदयमचेत-
नाक्यमखण्डार्थमिति यत्तन्न, तथा च फलवत्प्रधानाकाशेचित्तजोतिर-
त्यन्तुतीनां इत्येत्यादित्यस्यादिकमध्यस्तमनुवदन्त्युत्पत्त्यादिश्रुतयः ।
इति सिद्धम् ॥

ज्ञोऽत एव । 'आत्मैव स्यात् ज्योतिः' इत्याद्यात्मस्वरूपकाम्यवृत्तीनां
'प्रमत्तवत्तुः शृण्वन् ओत्तम्' इत्यादित्यात्मवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निर-
स्यते अथ शोकश्च चतुर्दश ओत्तं श्रोतेत्यर्थः । प्राकृतजीवावस्थिति-
चैतनादाव् आपकायत्ववाक्याद्देहसाध्यभावः श्रुतिः । अतएव शो-
कप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवश्च आपकायता सिध्यति ।
चैवं गतार्थता अनुसन्ध्याऽपि जीवश्च आपकायत्वं ज्ञानसाधनसंस्पर्शान्
तत्संस्पर्शानामित्यात्मश्रुतिवशेन आपकायत्वश्रुतेर्वाध्यतया ब्रह्मसाधनत्व-
ज्ञायां तदेकबोध्यतायै आपकायत्वस्यात्र सामानात्, तथा च पूर्वपक्ष-
जीवश्च ब्रह्मैव बोध्यता सिद्धान्ते तद्विरोधतेत्यापादयमाणः । यत्तन्न

तयामहीति ज्ञप्तिः । स्वस्वाद्य चेतयमाना दृश्यन्ते, अतः
 कादाचित्कचेतनत्वत्वादागन्तुकचेतन्यं चाकीर्त्येवं प्राप्तेऽभि-
 धीयते । अतः, नित्यचेतन्योऽयमात्मा, अतएव यस्मादेव
 नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसम्पर्काज्जीवभावेनाव-
 तिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणः चेतन्यस्वरूपत्वमात्मात् 'विज्ञा-
 नमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'अनन्तरोऽज्ञाद्यः
 कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत् परं
 ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यऽपि नित्यचेतन्यस्वरूपत्वमन्यौ-
 ष्यात्कायवदिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायाश्च श्रुतयो
 भवन्ति "असुप्तः सुप्तानभिचाकरोति" इत्यत्र 'असुप्तं पुरुषः
 स्वयं ज्योतिर्भवति' 'न हि विद्वातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतः'
 गन्तव्यम् । इहापत्तिं निराचष्टे । ते पुनरिति । साधनाधीनज्ञानत्वाच्च
 स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेनेतरवदित्वाच्च । अतः कादाचित्केति । यथा-
 नुते माधेये हेतोः साध्याविशेष इति मनस्यं कृतो जीवस्य स्वप्रकाशत्व-
 श्रुतिर्वाच्येति प्राप्ते सिद्धान्तवति । एवमिति । चेच्छब्दो निश्चयार्थः ।
 न केवलं स्वप्रकाशब्रह्माभेदाज्जीवस्य स्वप्रकाशता किन्तु श्रुतितोऽपी-
 त्वाच्च । विज्ञानमयेति । बोधं विज्ञानमय इति प्रकरयन्तिवार्थः । अतएव
 अयं भाववान् एवात्मा सुप्तान् सुप्रव्यापारान् वागादीन्धिलस्य चाक-
 रीति सुप्ताचीन् पश्यतीति यावत् । अतः स्वप्ने विज्ञातुर्बुद्धित्वस्य वा-
 किनो विज्ञातेर्विभावो नास्तीत्यर्थः । आद्यादिकजन्मत्वादिज्ञानाहुव-
 श्यानविद्वदे चात्मनो ज्ञानरूपत्वं वाच्यमिति सुखमरेषाच्च । अथेति ।
 चात्मनो विज्ञातुर्बुद्धौऽपि सतोऽवकृतत्वा गत्याद्यवस्थायात् तद्व्यव-
 षट्मात्रकवृत्तवर्तिन ज्ञानवाचकानि इति न तेषां वैयर्थ्यमिच्छाच्च । न
 गम्येति । परिच्छेदो इति । गत्याच्च तद्गोचरानाः परचक्षुष्ये एवार्थः ।
 सुप्तादीनां चाकरोऽपि चेतन्याभावात्तस्मात् निद्रूप इत्युक्तं दृष्टव्यमिति
 गम्यति । तत् तदा सुप्तो न पश्यतीति यत् तत्पश्यतीति कसुप्रज्ञान एव

इत्थेयं रूपाः । यत्र 'यो वेदेदं विप्रायि' इति 'स आत्मा'
इति च सर्वैः करणधारैरिदं वेदेदं वेदेति विप्रानिनानुष-
ङ्गानात् तद्रूपत्वसिद्धिः, निष्पन्नरूपचैतन्यत्वे प्राप्ताद्यान-
र्थक्यमिति 'वेत्तु' गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदाद्येत्वात् ।
तथाहि दर्शयति गन्धाय प्राप्तामित्यादि यत् तु सुप्तादयो न
चेतयन्त इति तस्य श्रुत्वैव परिहारोऽभिहितः । सुषुप्तं
प्रकृत्य 'यस्यै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिस्त्रीपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यदिभक्तं यत् पश्येत्' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति
विषयोभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति ।
यथा विषदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाशाभावादनभिव्यक्तिर्न
स्वरूपाभावात् तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आ-
भासीभवति तन्मात्रित्यचैतन्यस्वरूप एवास्तीति निश्चिनुमः ।

यस्य पश्यतीत्यत्र हेतुः । नह्येति । नाशायोक्त्यादिकर्मः । विभिति न
पश्यतीत्यत आह । न त्विति । वृत्तेः बाधनाधीनत्वोक्त्या कल्पप्रा-
नस्य बाधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तं, बाधनविपर्ययतर्कोऽपि निरस्तः,
श्रुत्युक्तिरूपान्निमित्तज्ञानश्रुतीनां दृष्टिविषयत्वं व्याख्यानं, आत्मा न
ज्ञानं इत्यस्यादित्यादितर्कज्ञानमबाधिताः पश्यत्यबाधनाभावादेति क-
प्रकाशज्ञानमस्य वक्ष्यते । विदुः निरवयवात्मनी जनः संकीर्णानीना-
ज्ञानिज्ञानश्रुत्या वक्ष्यते । न कल्पनैतज्ज्ञानेदृश्या कर्मकर्मत्ववि-
रोधात् । विदुः ज्ञानमस्यैककर्मत्वे एतदादात्मैव ज्ञानं इति कल्पः प्र-
रिक्तचित्तश्रुत्या ज्ञानः संकुल इत्याद्यानां ज्ञानमभावात् ज्ञानहेति-
मोरपसिद्धवद्वयमात्मनः सप्रकाशत्वमिति विदुः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १८ ॥

इदानीमुक्तं किंपरिमाणो जीव इति विवक्ष्यते, किमप्यु-
परिमाणं उत मध्यमपरिमाणं आहोस्त्रिष्वङ्गुत्परिमाणं
इति । ननु मास्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यव्यावर्तिभ्युक्तं, अतश्च
पर एवास्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमा-
ज्जातं, तच्च कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति, उच्य-
ते सत्यमेतत्, उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परि-
च्छेदं प्रापयन्ति, स्वशब्देन चास्य कचिदप्युपरिमाणत्वमा-
ज्जायते, तच्च सर्वस्यानाकुलत्वापपादनायायमारम्भः । तत्र
प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽङ्गुप-
रिमाणो जीव इति, उत्क्रान्तिस्तावत् 'स यदास्माच्छरीरा-
दुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति' इति । गतिरपि, 'वे
वे के चास्माज्जोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति'
इति, आगतिरपि 'तस्माज्जोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणः'
इति, आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नस्ता-

अप्रकाशनादात्मस्वरूपादोपदिष्टं परिमाणभेदान्निताम्बवत्वे ना-
नवेक्षिष्येति वाक्यत्वा विचारयति । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । विप्र-
वसंभवौ दर्शयति । इदानीमिति । मास्मादुत्पत्त्यादिना गतार्जव-
मसाहज्यासाधुत्वश्रुतीनां सङ्गत्वश्रुतीनाञ्च विरोधकचनार्थवस्थाभिकर-
णसादृश्यं इत्याह । गत्यादिना । न केवलं श्रुतोत्क्रान्त्याङ्गुप-
त्याऽऽत्मनोऽङ्गुत्वं कित्थो भोऽङ्गुरास्तेति श्रुत्यापीत्याह । स्वशब्देनेति ।
पूर्ववत् ज्योतिष्माधुत्वात् मङ्गलैक्यविधिः सिद्धान्ते तद्विधिरिति सत्या-
स्य व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाह । तत्र प्राप्तिविज्ञादिना । शरीरश्रुतिरिति

वज्जीव इति प्राप्नोति, न हि विभोचलनमवकल्पत इति ।
सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां
निरस्तत्वाद्गुणान्मेति गम्यते ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि यामस्वाम्यनिवृत्तिवद्दे-
हस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत, उत्तरे तु गत्यागतौ
नाचलतः सम्भवतः, स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति,
ममे-कत्वं स्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागतौ
अचलत्वं एव सम्भवतः । सत्योऽथ गत्यागत्योऽवक्रान्तिरप्य-
पक्षमिरेव देहादिति प्रतीयते, नञ्जनपक्षस्य देहाद्व्याग-
तौ स्वातां देहप्रदेशानाञ्चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनाच्चक्षुष्टो
वा मूर्धो वा व्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति । स एतास्ते जो-

उत्तरस्वत्वादाकञ्च स्वतः पुरितः, उत्क्रान्तिः नूयन इति शेषः ।
उत्कर्षः जीव एतद्बुद्धादिभिराकाङ्क्षानुक्रादिभ्यं शोकं प्रति कर्म न-
यातीत्यर्थः ॥

उत्क्रान्तिराक्रमो देहाभिर्गमो न भवति येनाप्युक्तं स्वात् किन्तु
स्वामित्वनिवृत्तिरिति केचित् । तदङ्गीकृत्याप्युक्तं नावश्यकमित्याह ।
स्वाक्रमेति । उत्क्रान्तेरुत्तरयोगात्त्वान्वयोः स्वात्मना कर्मो कर्मत्वाद्गुण-
मिति स्वतः योजना, पादानाश्रयस्य पशुत्ववद्गत्याश्रयस्यैव कर्मत्वोक्ति-
रिति न ह्यादिष्यत आह । गमेरिति । गमनस्य कर्तरि ईदृशोक्तिमाग-
च्छपातिवचनेत्यन्तात् कर्माश्रितत्वं शोकविनिवर्तकः । जीवीनामुत्तरव्य-
परिमाणत्वे इति गतिवत्त्वात् परमाणुवदित्याह । अमध्यमेति । कर्त्री-
कारं लभति । वज्जीवेति । न स्वात्मनिवृत्तिनाम् उत्क्रान्तिरित्यर्थः ।
देहाभिर्गम इवेभ्योऽक्रान्तिरित्यत्र विज्ञानपरमाह । देहप्रदेशानामिति ।

मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्तरात्मनोऽस्मादाय
पुनरेति स्यान्नमिति चात्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यामती
भवत्तस्मादप्यस्यायत्नसिद्धिः ॥

नायुरतच्छ तेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॥२१॥

अद्यापि स्यान्नायुरयमात्मा, कस्मादतच्छ्रुतेः प्रभुत्वविप-
रीतपरिमाणवशादित्यर्थः । 'स वा एष महानज आत्मा,
योऽयं विज्ञानमयः प्रायेषु, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः',
सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनो-
ऽश्रुत्वं विप्रतिषिध्ये तेति चेत् नैष दोषः । कस्मादितराधिका-
रात् । परस्य हि आत्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तर-
श्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन
प्रकृतत्वात्, विरजः पर आकाशादित्येवंविधाश्च परस्यै-
वात्मनः तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु 'योऽयं विज्ञा-
नमयः प्रायेषु' इति शरीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन

अप्रादानत्वं अवचितं सम्बन्धो वा सुखादिभ्य एव स्यात्ता निष्प्रज्ञान-
तीति चेन्न । किञ्च देहमध्येऽपि जीवस्य गत्यामतिहृतेरश्रुत्वमिच्छाह ।
य इति । इन्द्रियाणि ब्रह्मन् सापादौ हृदयं च जीवो नञ्जति युक्तं
प्रकाशत्वं इन्द्रियमात्रकादाव पुनर्जागरितस्यानन्तान्तरात्मनोऽर्थः ॥

एतराधिकारादुक्तप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रवर-
णस्यविवक्षितं स्यात् । परस्यैवेति । या वेदान्तश्रुतिः वा परप्रवर-
त्वेनैवात्मनोऽवस्थास्यत्वं ब्रह्मरन्ध्राधीतत्वाच्च स्यात् । विरज इति ।
निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानकवस्तुता प्रकरणात् साध्यमिति वदन्ती । नमिति ।
अतोजीवस्य ब्रह्मणा वेदान्तेदाहोकाराच्चासीकमेवेत्यस्या महत्त्वो-

प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रद्वया लेशे निर्देशो वामदेशवद् दृ-
श्यः, तस्मात् प्राणविषयत्वात् परिमाणान्तरव्यवस्थ न
जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ।

स्वशब्दोन्मानाभ्याम् ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः
श्रूयते, 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्च-
धा संविवेष्ट' इति, प्राणसंख्येयाश्च जीव एवायमणुरभिहित
इति गम्यते । तथा चोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति
'बालापगतभागस्य गतश्च कल्पितस्य तु । भागो जीवः स
विज्ञेयः' इति आरायमात्रेऽपि दृष्टं इति चोन्माना-
न्तरम् । नैव्यणुत्वे सत्ये कदेयस्यस्य सकलदेहगतोपलब्धि-
विरुध्यते, दृश्यते च जाह्नवीकदनिमग्नानां सर्वाङ्गमैत्र्योप-
लब्धिनिर्दाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिर्वाति अतः
उत्तरं पठति ॥

किञ्चैव वामदेशवद् वसुरिति वामोन्मानोक्तिरित्यविरोधमाह ।
शक्येति ॥

एतत्तत्कालादिभ्यस्याणुत्वमनुचितं, तत्र नुतिमप्याह । शक्येति ।
वाक्याप्याहुतः अतस्तत्र भागसंख्यादयुक्तः अतस्तत्र भागो जीव इति
उक्तं वाक्यमनुमानवत्तन्मात्रमपि तर्कः । वाक्यः वेदः, तोमप्रोक्तः प-
ञ्चाङ्गप्यनाराध्य, अतश्चाहुता वाक्वा वाक् न जीवस्याह ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथाहि हरिचन्दनविन्दुः शरीरेकदेशसम्बन्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, एवमात्मापि देहेकदेशस्य सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति, त्वक्तृसम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते, त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृतस्वायां त्वधि वर्तते, त्वक च कृतस्यशरीरव्यापिनीति॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपग-

माद्बुद्धिं हि ॥ २४ ॥

यथाच यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति तदयुक्तं, दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकशरीरतुल्यत्वात्, सिद्धे आत्मनो 'देहेकदेशस्यत्वे'
चन्दनदृष्टान्तो भवति, प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमे-
कदेशस्यत्वं सकलदेहाह्लादनं च आत्मनः पुनः सकलदेहो-
पलब्धिमानं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयन्तु तदिति
यदप्युच्येत, न चानुमानं सम्भवति । किमात्मनः सक-
लशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेहव्यापिनः सतः
किं वा विभोर्नभस इव आहोस्त्रिचन्दनविन्दोरिवाशरीरेकदे-

कात्मनः कृत्वावात्मनो देहव्यापिसर्वोपलब्धिहरस्य न हि व्यापि-
नोऽपि कार्यकारित्वमविद्यतम् । त्वगात्मनोरिति सम्बन्धस्य त्वमवधि-
नित्वाद्यवस्थितिवैशेष्यादात्मनोऽन्यस्य कृतत्वं निवर्ततेत्यर्थः ॥

किं चेति । न तु विदुः किमत्र सत्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यं
चन्दनशरीरस्यैव प्रत्यक्षत्वात् त्वगात्मनोऽपि कार्यकारित्वस्यैव बुद्ध्या,
योगस्य त्वमवधि चन्द्रेण ह्यपि कार्यकारित्वस्य व्यापित्वस्यैव बुद्ध्या ।

शस्यस्येति संशयानिदृक्तेरिति । अत्रोच्यते नार्य दोषः ।
 कस्यात् अमुपगमौत् । अथ, उपगम्यते आत्मनोऽपि चन्दन-
 स्त्वेव देहेकदेशवृत्तिरवस्थितिवैशेष्यं कथमिति उच्यते ।
 हृदि हि । एव आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु 'हृदि ह्येव आत्मा'
 'स वा एव आत्मा', 'हृदि कर्तव्य आत्मा' इति 'गोऽयं
 विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्जोतिः पुरुषः' इत्यत्राप्युपदेशेभ्यः ।
 तस्मादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेवैषम्याद्युक्तमेवेतदविरोधचन्दन-
 वदिति ।

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्विचोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्या-
 पि कार्यं न विरुधते । यथा लोके मणिप्रदोपप्रभृतौनाम-
 पवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभाऽपवरकव्यापिनौ सतो कृत-
 स्तेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात् कदाचिच्चक्षुःश्रवण-
 सावयवणात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहे आच्छाद-
 यित्वं न त्वनोर्जीवव्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलं देहं

आधिकार्यान्वयो व्यापीदृक्त्वर्गोदिति सूत्रवद्वाच्यमर्थः । आकाशः
 व्याधिकार्यकारित्वाच्चन्दनमिदं दत्तमानमयुक्तं, तनादौ व्याधिकारा-
 दिकाच्च । न आकाशमानमिति । पुरुषैकवृत्तिभिर्जीवैश्चाप्युक्तमिव
 दृष्टिस्तन्वृत्तिभिरेकदेशव्यापिनिश्चाद्य न दृष्टान्तवैषम्यादिति विचारणा-
 न्वित्याह कालोच्यते इति ॥

आत्मवत्तत्त्वज्ञानव्याप्यत्वं कतः, कदाचिच्चक्षुःश्रवण-
 सावयवणात् कतः, एव व्यापित्वमिति वतान्तरभाह । पुरुषादिति । तत्र
 चन्दनदृष्टान्तमापरितोषः कथितव्याह । कारिति । उत्तरसूत्र-

विप्रसर्पदित्वाशयं गुणादा लोकावदित्युक्तं, कथं पुनर्गुणो
गुणिव्यतिरेकेणाशयं वर्त्तते, नहि पटस्य शुद्धो गुणः
पटव्यतिरेकेणाशयं वर्त्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभाववद्वि-
ति चेन्न, तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडावयवं हि
तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरलावयवन्तु तेजाद्रव्यमेव प्रमेति अत
उत्तरं पठति ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥२६॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद् व्यतिरेकेण
वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः,
एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति,
अतथानैकान्तिरुमेतद्गुणत्वाद्द्रवादिषु आशयविज्ञेयानुप-
पत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याशयविज्ञेयपददर्शनात्, ग-
न्धस्याऽपि सहैवाशयेण विज्ञेय इति चेन्न, यस्मात्सूक्ष्मद्रव्या-

व्यावर्त्यं गृह्यते । कथमिति । ज्ञानं न गुणिव्यतिरेकदेशव्यापि गुण-
त्वाद्गुणवत्, न च प्रभावा व्यभिचारस्तस्या अपि द्रव्यत्वादिति प्राप्ते
गन्धव्यभिचारमाह । अत उत्तरमिति ॥

गुणस्य द्रव्यव्यतिरेक आशयविज्ञेयः । नहं विविदावयवानामस्त-
त्वाद्गुणवत् न भातीत्यत आह । अधीयमानमपीति । अपिरवधारणे,
पक्षोपस्थादिके काधीयमानमेव तद्गुणमनुमीयत इत्यर्थः । विद्यतं अवि-
ज्ञेयमात्रं पूर्वोपस्थातो गुणत्वाद्यपचयहीनत्वात् कथ्यतवदिति भावः ।
गृह्यते । ज्ञातव्यमिति । विविदानामस्तत्वादित्युपलक्षणं, अवयवा-
नाराकां प्रवेष्टादिकपि द्रव्यम् । विशेषोऽवयवानां विशेषप्रवेष्टकः

विज्ञेयस्य चयप्रसङ्गात् । अन्वीयमात्रमपि तत्पूर्वावस्था-
तो गम्यते, अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुणत्वादिभिर्ज्ञेयैः । स्वा-
देतत् गन्धाद्याणां विज्ञिष्टानामवयवानामत्यत्वात् सद्यपि
विज्ञेयो नोपलभ्यते, सूक्ष्मं हि गन्धपरमाणवः सर्वतो वि-
प्रसृता गन्धबुद्धिसुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति
चेत्, न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां, स्फुटगुणोपलब्धे च
नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्गन्धमात्रात्
इति, गन्ध एवाव्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपा-
दिष्वान्यव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्तं चाभ्यव्यतिरेक
इति चेत्, न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः, तस्माद्यस्यैव लोके
दृष्टं तत् तद्वैज्ञानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । न हि रसो
गुणो जिह्वयोपलभ्यते इति अतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्व-
यैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥

तथा च दृश्यति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वं मणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव
सद्यपि न प्रायते, तथा च गुणत्वापचयो न भवतीति हेतोरेवंप्रावि-
रिति ब्रह्मार्थः । आगच्छन्तोऽवयवाः परमाणवस्तदवयवो वा, नाद्यकाह-
तर्ह्यवयवस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गादिति परिहरति । नेति । द्वितीयं प्रमा-
ह । स्फुटेति । तद्वैज्ञानुमन्तव्यं स्फुटो न स्यादित्यर्थः । अतो गन्धस्य
पुष्पादित्यस्यैव गुणव्यतिरेको नाप्य इति भावः । गन्धो न बुद्धिविनिर्मुक्तः
गुणत्वात् दृश्यदिति ब्रह्मेति । दृश्येति । विज्ञेयस्य प्रत्यक्षत्वात्वात् द-
त्ताह । नेति ॥

आत्मन्येतज्जगद्वैश्वदेवज्ञानाग्निरिह जलमिति वाह कृतकारः । तथा
च दर्शयतीति । तद्व्याचष्टे । ब्रह्मेति ॥

‘प्राप्तीमभ्य ध्यान्त्यायेभ्यः’ इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

‘प्रज्ञया शरीरं समारुह्य’ इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकार-
णभावेन पृथगुपदेशात् चैतन्यगुणेनैवास्त्र शरीरव्यापिताऽव-
गम्यते, तदेषां प्राक्तानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति च
कर्तुः शरीरात् पृथग्विज्ञानस्योपदेशः, एतमेवाभिप्रायमु-
पोदक्षयति, तस्मादणुरात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

तद्व्याप्तात् तद्व्यापदेशः प्राप्नोति ॥ २९ ॥

तुमन्तः पञ्च व्यावर्तयति । नैतदस्त्वणुरात्मेति, उत्प-
त्त्यवस्थात्, परस्मैव तु ब्रह्मणः प्रवेग्यवस्थात् तादात्म्योप-
देशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवः
तस्माद्व्यावत् परं ब्रह्म तावानेव जीवी भवितुमर्हति, परस्य
च ब्रह्मस्य विभुत्वमाध्यातं, तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च ‘स
वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राप्तेषु’ इत्ये-

तस्मैव शुक्लरार्चं सूत्रम् । पृथगिति । विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञान-
गतिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनादाय येन इत्यर्थः । एतं चैतन्यगुणाध्याप्ति-
गोचरवशिष्टात्मम् ॥

तस्मात्तद्व्यापित्वविभुत्वश्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यप्राप्तावप्युक्तं जीवस्य
विभुत्वस्योपदेशात् विरोध एतेष्वपदेशिष्यते दर्शितत्वं दूषकम् विज्ञानस्य
व्यापकं । तद्वत् एतद्व्यापकं । तस्माद् ब्रह्माभिप्रायात् विभुर्जीवः
ब्रह्मविभुर्ब्रह्मात्मक इति श्रुतीश्रुती व्यापकं । तथा च स वा एष
इति । विभुः सर्वगतः स्वाधुरित्वाद्याः आर्त्तनादाः । एतेन जीवस्य

वंजातीयका जीवविषया विभत्त्ववादाः श्रोताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगतता वेदना पपद्यते । त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेत्, न, त्वक्कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत, त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनौति पादतल एव तु कण्टकतुष्पा वेदनां प्रतिलभन्ते । न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्, गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातं, गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात् सांश्रय एव सञ्चरितुमर्हति, अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता ह्यैपायनेन 'उपसन्धापसु चे-

ब्रह्माभेदज्ञानेऽणुत्वाभावधीकस्यां तदित्यर्थोऽप्याशय इति निरस्तः । प्रधानशब्दावकाशगुणश्रुतिश्रुतिभिरणुत्वाभावनिसुबाधकरत्वेदस्यानात् प्रधानशक्त्यविरोधे गुणभूताकृत्युतीनामौपाधिकाणुत्वविषयकत्वान्नदगुणे त्वन्याव्यक्त्यनेति व्याख्यादिति भावः । किञ्च सर्वदेहव्यापित्वानुभवाच्चानुपपत्त्याऽणुत्वविषयत्वेन कश्चिदुच्यते वाटा नेयाः कौटिल्यव्याख्यादपि तेषां दूर्ध्वकत्वादिति व्याख्यादिति ब्रह्माह । न चाणोरिति । प्रकृते । त्वमिति । यद्यपि त्वक्सम्बन्धस्य त्वग्व्याख्या देहव्यापिनी वेदना स्मृतमर्हति प्रसङ्ग इति दूषयति । नेति । प्रसङ्गकोऽर्थः निरस्तः । पादतलेनेति । तस्मादत्यमहानोः संबोधी न मज्झिमापी कण्टकसंयोगक देहव्याप्यप्रदर्शनात्, तथा च कारणसंयोगकत्वमेव देहक इति देहव्यापि वेदनाहपपत्तिः । न च सिद्धान्ते त्वनाकसम्बन्धस्य व्यापित्वात् कण्टकसम्बन्धे देहव्यापिवेदनाः प्रसङ्ग इति याच्यम् । यावन्तो विमलसम्बन्धा त्वा

काने सत्त्वात् तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणस्य-
पदेशः, तदुक्तान्वादिभिर्वास्तोक्तान्वादिव्यपदेशो न सतः,
तथा च,

• “वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पित” ॥

एतद्युक्तं जीवस्योक्ता तस्यैव पुनरानन्त्यमाह । तच्चै-
वमेव समञ्चसं स्वात् यद्यप्यचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्
पारमार्थिकज्ञानान्वयम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत् । न चा-
नन्त्यमप्यचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषद्गुणान्
त्वभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथैतरस्मिन्नप्युक्तानि
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ‘आरापमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः’
इति बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवाराग्रमात्रतां प्राप्तिं न स्वेनैवात्म-
ना । ‘एषोऽक्षुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ इत्यत्राऽपि न जी-
वस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्युक्तत्वाच्च ।

अनन्तरा विज्ञानमन्वगी बुद्धिर्ह्येति च प्रकृता बुद्धिर्बोध्यत्वात् तत्त्वार्थेन
परावृत्त्यते । बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादनुत्पादप्रतिनिर्गतः चानन्त्यसु-
तिविरोधादित्याह । तथा चेति । आकार्यकारणवृत्त्यवसानाधिकरक्तता
तत्त्वमतीति वाक्यस्य षोऽवयवमिति वाक्यवदवच्छेदजानेदार्थत्वादायकं वक्तव्य-
मन्वध्यासमित्यर्थः । उक्तं ह्येतदनुत्पादधिकरणे ‘प्रतिपाद्यविरुद्धाद्वैक्यमत-
विशेषणमविवक्षितं’ इति वाक्यापवाक्यनारायणव्यवहित्वात्तदवच्छेदकं
तन्मात्रं निरस्य द्वितीयं निरस्यति । तथैतरस्मिन्नेति । बुद्धेर्गुणवि-
विधेर्नात्मन्यध्यासो युवा भवति तेनात्मगुणेनाध्यक्षेनैवाराग्रपरिमाणो-
ऽप्यवच्छेदो जीवो दृष्टः सतत्त्वतस्तदवच्छेदार्थः । ‘न चक्षुरात्मा दृष्टेति नाधि-

वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्, जीवस्याऽपि
व मुख्यानुपरिमाणत्वानुपपत्तेः, तस्माद् ज्ञानत्वाभिप्राय-
मदमनुत्ववचनमुपाध्याभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् । तथा प्रज्ञया
शरीरं समारुह्य त्वेवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यावोपा-
धिभूतया जीवः शरीरं समारुह्य त्वेवं योजयितव्यं व्यपदे-
शमात्रं वा शिक्षापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । नञ्चत्र
गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि
पुनरेव तदायतनत्वात् । तद्योक्त्याख्यादीनामप्युपाध्यायन-
तां दर्शयति 'कस्मिन्नहमुक्तान्ते उक्तान्तो भविष्यामि
कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति, 'स प्राणमसृजत'
इति । उक्तान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावा विज्ञायते, न
ज्ञानपक्षतस्य देहाद्व्यागतौ स्याताम् । एवमुपाधिगुणसार-
त्वाज्जीवस्यानुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्, यथा प्राज्ञस्य परमा-
त्मनः सगुणेषूपानेषूपधिगुणसारत्वादणोयस्वादिव्यपदे-
शाऽणोयान् ब्रूहेषी यवाहा मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः
सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवंप्रकारस्तद्वत् ।

वाचा नास्तीहैवंतपसा कनेषा वा । ज्ञानप्रसादेन विरहवत्प्रकृतस्तु तं
प्रमतिं निमित्तं ध्यायमानः' इत्याका एषोऽप्युराकोत्पन्नः पर एव
यदि जीवः तदाध्यायत्वात् त्वं तद्वद्वार्थ इत्याह । जीवस्यापीति ।
यदन्तं प्रकृतपदस्यैव तत्त्वगुणैर्वात्मनो देहव्याप्तिरिति तत्ताह । तथा
प्रमतिः । बुद्धिप्रमत्तेत्यर्थः । यदि चेतस्य प्रज्ञा तदा भेदोपचार इ-
त्याह । व्यपदेशमात्रं वेति । ननु चेतस्य गुण इति भेदो हस्त्योऽस्तु
नेत्याह । न हस्त्येति । निर्गुणत्वमुक्तेरित्यर्थः । अन्यदपि प्रमेतं

स्यादेतद् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कथ्येत
ततो बुद्ध्यात्मनोर्मिद्वयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो
बुद्धिवियोगे सत्त्वात्मनो विभक्तस्थानासत्त्वत्वादसत्त्वमसंसा-
रित्वं वा प्रसज्येतेत्यत उत्तरं पठति ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥३०॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया, कस्मात् याव
दात्मभावित्वात् । बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति
यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध
संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्यापाधिसम्बन्धस्ता-
वदेवास्य जीवस्य जीवत्वं संसारित्वञ्च, परमार्थतस्तु न जीवं
नाम बुद्ध्यापाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि
नित्यमुक्तस्वरूपात् सर्वत्रादीश्वरादन्यथे तनधातुविज्ञानो
दान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोत-
मन्ता विज्ञाता' नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ मन्तृ विज्ञातृ' तत्त्व-
मसि 'अहं ! अस्मास्मि' इत्यादिभ्युत्पत्तिरित्येव । कथं पुनरवग-

बुद्ध्यादुपाधिभित्तिः । बुद्धयेतदादिना । जीवो दृष्टात्त्वमिदमिति
यथेति । अहंत्वमित्यापाततः अहंसारित्वनापाद्यम् । येन बुद्धिभम्

ननु कतः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्यापाधिनेत्यत आह । यावदेव न
वर्तते । यत्रानो बुद्धितादात्म्यापन्नः कम् विज्ञानं अहम् तत्त्वमो
कारोऽभ्युत्पत्तिर्यः किं न स्यादित्यत आह । प्रदेष्टात्त्वमिति ।
चाप्यनयो बुद्धिप्रभुर इत्यर्थः । किं यत्रान इत्याकाङ्क्षावानि

म्यते यावदात्मभावो बुद्धिसंयोग इति तदर्थमादिताह ।
तत्र हि शास्त्रं दर्शयति 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणिषु ब्रह्म-
नम्बोतिः पुरुषः स समानः सन्तुभौ लोकावनुसञ्चरति
ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बु-
द्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोम-
यः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानस्य मनकादि-
भिः सह पाठात् बुद्धिमयत्वञ्च तद्व्युत्पत्त्यस्यैवाभिप्रेयते,
यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तः इति स्त्रीषागादिप्रधानोऽभि-
धीयते तद्वत् । स समानः सन्तुभौ लोकावनुसञ्चरति इति
च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्यादेर्दर्शयति, केन समा-
नस्यैव बुद्ध्या इति गम्यते सन्निधानाच्च । तच्च दर्शयति
'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, एतदुक्तं भवति नायं स्वतो
ध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां
चलतीवेति । अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽवमात्मनो बुद्ध्या-
पाधिसम्बन्धः, न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र नि-
वृत्तिरस्तौत्वतो यावत् व्रज्यात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्यापु-
पाधिसम्बन्धो न शाम्यति । दर्शयति च, 'वेदाहमेतं पुरुषं

वेदः । इतिवशाद्बुद्धौ योऽयं वाङ्मात्रभाषितवृत्तं इति कृते चार्थक-
विहीनत्वमाह इति बुद्ध्यायाह । अपि च निश्चेति । वक्ष्यन्ज्ञानादेः
बुद्ध्यादिवत्त्वमाह इत्यत्र इतिवशाह । दर्शयतीति । अतएवत्वतो-
त्वमाह । आदित्यस्यैव अप्रकाशम् । तत्राह परमाज्ञानात्कृति-

महात्ममादित्यवर्हे तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिष्ठ-
तुमेति नाभ्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । ननु सुषुप्तप्रल-
ययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्धः आत्मनोऽभ्युपगन्तुं 'सता सीम्य
तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति वचनात्
कृतकविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभावित्वं
बुद्धिसम्बन्धस्येत्यत्रोच्यते ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिश्चक्रियोगात्

॥ ३१ ॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि वीजात्मना विद्यमानान्येव वा-
त्स्यादिष्वनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदभिप्रेयमाणानि
यौवनादिष्वविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते वृक्षादी-
नामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, एवमयमपि बुद्धिसम्बन्धः क-
र्तृत्वात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलयययोः पुनः प्रबोधप्रसव-
योराविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते, न आकाशिकी कस्यचि-
दुत्पत्तिः सम्भवति अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्था-
नमविद्यात्मकबीजसङ्गावकारितं सति सम्पद्य न विदुः सति

तदर्थः । यावदात्मभावित्वस्याविर्हं यद्वृत्ते । गच्छति । सुषुप्ती बुद्धि-
वत्त्वे कृतकस्यत्तिर्न स्यात् प्रसवे तत्त्वत्वे प्रसवव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

सुषुप्तप्रलयात्मना बुद्धेर्वावदात्मभावित्वमस्ति इत्याह । इत्येति ।
पुंस्त्वं देवः, आदिपदेन शक्रादिपदं, अस्मि बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः ।
स्वामे वीजात्मना सतो बुद्धादेः प्रबोधेऽभिश्चक्रियोगात् इतिनाह ।

सम्पत्सामङ्ग इति 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यादिना।
तस्मात् सिद्धमेतस्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो-

वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

तस्यात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं
चित्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलष्यते । क्वचिच्च हस्ति-
विभागेन संशयादिहस्तिमं मन इत्युच्यते, निवृत्त्यादिहस्ति-
कं बुद्धिरिति । तच्चैवभूतमन्तःकरणमतश्च मन्तोऽत्यभुपग-
न्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभुपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुप-
लब्धिप्रसङ्गः स्मात् आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां
सन्निधाने सति निश्चयेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि

दर्शयतीति । न विदुरित्युपलब्ध्यात्मनोजसङ्गावोक्तिः । ते व्याघ्रादयः
पुनरात्मवन्ति इत्यभिव्यक्तिनिर्देशः ॥

बुद्धिबुद्ध्यानेकमेवाह कृतकारः । नित्येति । मनसा ह्येव पश्यति,
बुद्धिश्च न विवेदति, विज्ञानं यत् तनुते, चेतसा वेदितव्यं, चित्तञ्च
चेतचित्तमिति तत्र तत्र कृतिषु मनसादिपदवाच्यं तावद्बुद्धिद्वयं
प्रविवक्षितव्यम् । अथमेकस्यानेवोक्तिसाक्षात् । क्वचिच्चेति । नर्व-
हस्तिवोऽङ्गहारो विज्ञानं चित्प्रधानं कृतिप्रधानं वा चित्तचित्प्रति-
पत्त्यम् । अथपि क्वचिप्रत्ययविह्वलःकरणं कृतमनूदितञ्च तद्यापि
प्रत्ययकर्मवैविध्यज्ञानं प्रति व्यासङ्गादुपपत्त्या तस्यावयवति । तच्चेत्या-
दिना । कर्म योजयति । अन्यथेति । पञ्चेन्द्रियाणां पञ्चविधव्यवस्थे
एति निष्कर्षः कर्मस्य पञ्चोपलब्धयः स्मृः, मनोऽतिरिक्तज्ञानपथाः सत्त्वात्
यदि सत्प्रमाणं ज्ञानपथा उपलब्ध्यभावकश्चिद् बुद्धेर्वाहुपलब्धिप्र-
सादिव्यर्थः । अतः कादाचित्कोपलब्धिनिदानकं नव एतद्व्यति

हेतुसमवधाने फलाभावस्ततोऽपि नित्यमेवावयवस्यः
 प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते । अथ वाच्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा
 शक्तिप्रतिबन्धोऽस्युपगन्तव्यः । न चात्मनः शक्तिप्रतिबन्धः
 सम्भवति अविक्रियत्वात् नागैन्द्रियस्य, न हि तस्य पूर्वोक्त-
 रवोः अन्वयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य ततोऽकस्माच्छक्तिः प्रति-
 वज्येत, तस्मात् यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्धानुपलब्धी
 भवतस्तत्त्वानः । तथा च श्रुतिः, अन्वयमना अभूर्व नादर्श-
 मन्वयमना अभूर्व नाश्रीषम्' इति मनसा ज्ञेयं पश्यति मनसा
 शृणोति' इति च । कामादयसाश्च दृश्य इति दर्शयति

भाषः । ननु सर्वत्र कराम्बिसंयोगे टाडकाटाकिस्तत्त्वदुपलब्धि-
 काटाकिस्तत्त्वस्तु किं मनसेत्याशङ्क्यान्वयनियमो वेत्येतद्व्याचष्टे । अ-
 चरेत् । सर्वत्र कामपरां निखोपलब्धिर्वाङ्गीकारां अन्वयतरस्य कारकस्य
 केनचित्शक्तिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथा मयिवाऽन्वयस्य निमित्त-
 मन्व इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह । न वेति । न
 चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्तिप्रतिबन्धकत्वं प्रतिबन्धकाभावात्, न च दृष्टव्यमपरी-
 यत्वां अदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तं अतिप्रसङ्गम् । न च व्याचष्टे प्रति-
 बन्धकमनोऽवस्थे तस्यावस्थत्वात्, तथा हि रवादीनां वक्षोपलब्धिप्राप्तौ
 रवमुपलब्ध्या रूपो व्याचष्टो रूपानुपलब्धिप्रतिबन्धको वाच्यः, स च बुध-
 त्याद्रूपगदृशुपलब्धः, तस्यात्मनोऽवस्थानिष्ठत्वात् तस्यैवास्तीति तात्पर्यम्
 एवं बुधित्वे नैव व्यभिचिन्त्या व्याचष्टास्तुपपत्त्या मनःसिद्धिः । एतद्विनिर्देशोप-
 षंहरति । तस्यादिति । अवधानं बुध्या, न चाम्बिसंतोऽपि दुर्ब-
 ल्यादुपलब्ध्या च बुधोपलब्धिर्निर्वाच्यते वाच्यं, अनेकविधविधौ
 द्विविधैव तस्यानिवाचकत्वाङ्गीकारात् । तेषां मते दुर्बलत्वादीनामात्मनोऽर्थ-
 तेषां मते दुर्बलमिति मनस्यम् । इत्यादिधर्मिण्येवास्मात् व्याचष्टीयमर्थः ।

‘कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्याऽनद्या धृतिरधृतिर्हीर्षी-
र्भीरित्थेतत्सर्वं मन एव इति, तस्मात्तुल्यमेतत् तद्, यसार-
त्वात् तद्व्यपदेश इति ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्, यसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते ।
कर्ता चायं जीवः स्यात्, कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवञ्च यजेत
जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं त्रिभिर्शास्त्रमर्थवत्, भवति, अन्यथा
तदनर्थकं स्यात्, तच्च कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिश-
त्वेन तत्वात् । तच्च कर्तुः सत इति । यदेतं कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य
मस्मिन् व्यासकृत्स्न मानसत्वे श्रुतिमाह । तथा चेति । न ज्ञेयत्वं व्यास-
ज्ञातव्यः विधिः किन्तु कामाद्यान्वयत्वेनापीत्याह । कामादयश्चेति ।
बुद्धेः प्राधान्यात्कत्वोक्तिप्रवृत्त्याह । तस्यादिति ॥

एवमात्मन्यन्वत्वाध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितं दृश्यते
ततो बुद्धिर्ह कर्तृत्वं साधयति । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । स निश्चि-
त्स्यो महानात्म । कर्ता न वेद्यसङ्कल्पश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनाम्
विप्रतिपत्त्या संघर्षे बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तास्वेति
साङ्ख्यप्रमाणे विहास्यवन्नेव तद्बुद्ध्यसारत्वोक्त्यात्मनि कर्तृत्वाध्या-
सक्याऽपि विहत्वात् पुनरुक्तिमात्रेण साङ्ख्यप्रवर्तनिरासार्थमा-
त्मनि कर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनाच्च पुनरुक्तिरित्याह । तद्बुद्धेति । अपि-
कारः प्रवृत्तिः, वस्तुतोऽवस्तुत्वमविद्यातः, कर्तृत्वमित्यवस्तुत्वकर्तृत्वश्रु-
तीनां अपिरोधीः कर्तृत्वविचारात्मकाधिकरणत्ववत्स्य पादप्रवृत्तिः,
श्रुतीनां अपिरोधीरोधीः पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, ब्रह्मात्मा पूर्वपक्षे
मन्मात्राभावात्कर्मैव फलं सिद्धान्ते कर्तृत्वादिबन्धवत्त्ववत्त्वात्मा-
र्थवर्त्ततेति श्रुतिः । तद् बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वात् किं जीवकर्तृ-

ति, न चास्ति कर्तृत्वे तदुपपद्यते तथेदमपि शास्त्रमर्थ-
वद्भवति, 'एष हि द्रष्टा योता मन्ता वोह्वा कर्ता विज्ञाना-
न्ना पुरुषः' इति ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सम्यग् स्थाने
विहारमुपदिशति 'स ईयते मृतो यत्न कामम्, इति 'स्व-
शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव कुर्यान्नामुपादा-
नं सङ्गीतयति 'तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय'
इति प्राणान् गृहीत्वा' इति च ॥

चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः । किञ्च भोक्तुरात्मन एव
कर्तृता वाच्या शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः । सम्यग् स्थानं
स्वप्नः अमृतः स आत्मा वधेऽपीवते गच्छतीति ॥

विहारोपदेशात् । आत्मा कर्ता प्राणानां मध्येऽपि प्राप्तेन बुद्ध्या
विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातं आदाय येने इति प्राणान् गृहीत्वा परि-
वर्तते इति ॥

उपादानकर्तृत्वमात्मनः, अकर्तृत्वे उपादानादुपपन्नैरिति भावः ।
विज्ञानबद्धो जीवश्च निर्देष्टो न चेत् तदा प्रथमानिर्देष्टाद्विपर्ययः कर-
णयोक्तिरतीववा निर्देष्टः स्यात्, तच्चादिह ननु तद्वत् इत्याख्यातेन
कर्तृत्वादिना विज्ञानयदस्य शान्ताधिकरणनिर्देष्टात् विज्ञानमात्मनः
कर्तृत्वं कथ्यते इति सूत्रमाधुनोक्तं ॥

सुखान्तरवतारयति । अत्राहति । जीवः स्वतन्त्रोऽदिष्टवै न-
लोदकतन्त्रवत् कर्ता स्वतन्त्रः कर्तरीत्यादादित्यर्थः ॥

अतएव आत्मनो कारकवैचित्र्यादनिवृत्ता प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परि-

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रं 'विज्ञानं यज्ञं' तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च इति ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कश्चननेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्सूच्यते जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेर्न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनेत्येवं निरदेष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेवां प्राधानां विज्ञानेन विज्ञातमादाय' इति । इह तु विज्ञानं यज्ञं तनुत इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितञ्च वात्मनो नियमेन सम्पादयेन्न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नपलभ्यते, न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथावन्मात्रोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टस्योपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टस्य सम्पादयिष्यति, उपलब्ध्या-

हरति । अनेति । इहानावक्यतिपत्त्या बहुते । उपलब्ध्यावर्धोति । पपुरादीनां चैवमेव नियमवन्मात्रत्वात् स्वतन्त्रोपलब्धौ चात्मनो-
५७

वध्यस्मात्कर्म उपलब्धिहेतुपादानोपलब्धादिति चेत्, न
विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतुता । उपलब्धौ
स्वन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतद्व्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायामपि
नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापे-
क्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते ।
भवति श्रेयोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्षः पक्षत्वं, सहकारिवै-
चित्त्याद्येष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न
विरुध्यते ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतद्विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि
पुनर्विज्ञानशब्दात्मा बुद्धिरिव कर्ता स्यात् ततः शक्तिविप-
र्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हयित कर्तृशक्तियर्थः न ।

असम्भवात् न स्वातन्त्र्यात् दृष्टान्तविहितत्वाच्च । नेति । नन्वात्मा
विषयसम्बन्धाच्च करणान्यपेक्षते चेत् तत्र स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याच्च । अपि
चेति । स्वातन्त्र्यं नात्र न स्वात्मानपेक्षत्वं ईश्वरस्यापि प्राणिकस्यपि-
त्येनास्मात्स्वप्रकृतात् । किन्तु स्वेतरकारणप्रयोजकत्वे सति कारणापे-
क्षत्वं स्वातन्त्र्यं इति न स्वतन्त्रोऽपि जीवः इत्युदाहरणान्तराभिरु-
पलब्धव्यवृत्तिरसौ नियता प्रवृत्तिः । स्वातन्त्र्यं येन विवक्षितम् ॥

जीवस्य कर्तृत्वे हेतुत्वरूपं कृतम् । शक्तोऽपि बुद्धेः करण-
शक्तिविपरीता कर्तृशक्तिः सादित्यर्थः । ततः किं तत्राह । तत्राह बुद्धेः

[अ० २। पा० ३।] शाङ्करशारीरकभाष्यम् । ६०५

सत्याच्च बुद्धेः कर्तृशक्ती तस्या एवाहं प्रत्ययविषयत्वमभ्युप-
गन्तव्यं, अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात्, अहं
गच्छाम्यहं भ्रामिष्याम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याच्च
कर्तृशक्तिबुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्वत्
कल्पयितव्यं, शक्तीऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु
प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च सञ्ज्ञामाने विसम्बाद्ः स्यात्
न वस्तुभेदः कश्चित्, करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिबुधदिष्टो
वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः शोमित्वेव'
ध्यायय आत्मानम्, इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसंत्यात्मनः कर्तृत्वं
नोपपद्येते तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥

यथा च तच्चोभयथा ॥ ४० ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य

रिति । सोऽहंभीमत्वः स कर्ता स एव जीवो यत् तदपेक्षितं करणं
तन्मम इति जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति भीमः ॥

शास्त्रार्थमविध्यन्वयानुपपत्त्यात्मात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमिच्छाह ।
मनापीति । उक्तिसुखभोगुरेव तदुपायवशाधिकर्तृत्वं बुद्धेः वाच्यत्वात्-
नोऽकर्तृत्वं बुद्धेरपि अन्योक्त्याः कर्तृत्वाद्योगात् समाध्यभावप्रसङ्ग-
इत्यर्थः ॥

यथा च तच्चोभयथा । उक्तमात्मनः कर्तृत्वसुखजीव संबन्धपरंपर्या-

प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्वादुपाधिनिमित्तं वेति
चिन्त्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिति हेतुभिः स्वाभा-
विकं कर्तृत्वं अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्तं ब्रूमः, न स्वा-
भाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवत्वनिर्मोक्षप्रसङ्गात् कर्तृत्व-
स्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वाभिर्मोक्षः सम्भवति प्रप्ते रि-
वौष्णशास्त्रे च कर्तृत्वादिनिर्मुक्तस्याऽस्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृ-
त्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृ-
त्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेव्यति, तत्परिहारश्च निमि-
त्तपरिहाराद्ययाम्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगादह-
नकार्याभावस्तद्वन्न निमित्तानामपि शक्तिसत्त्वेन सम्बन्धे न
सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु मोक्षसाधनवि-
धानाभ्योक्षः सेव्यति न साधनायत्तस्थानित्वत्वात् । अपि च
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनाभ्योक्षसिद्धिः अभिहिता ता-
दृगात्मप्रतिपादनश्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकश्यते, न भा-

वाह । एवं तावदित्यादिना । वाङ्मनिरासेनात्मनः कर्तृत्वे बाधिते
बाधकभावात् तत्त्वत्वमिति भीमावकादिपक्षः प्राप्तः । न चावका-
गमेन बाधः बाधं कर्तृत्वमुत्पन्नवदितकर्तृत्वशक्तित्वत्वेन तत्त्वत्वमस्य स्वा-
वकात्वादिति प्राप्ते उत्पन्नत्वमेव सिद्धान्तयति । न स्वाभाविकमिति ।
यदुक्तं बाधकभावादिति नदक्षिणमिच्छाह । अनिर्मोक्ष इति । ननु
कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्ज्ञानव्यक्तिः तत्रापि शक्तिकार्यस्य क्रियादुप-
पन्नकालाभावात्तुल्यः पुरुषार्थत्वं सिद्धिरिति वदन्ते । ननु क्रियाभा-
वमिति । यत्तत्तं यत्तौ बाधं कार्यपरिहारकत्वात् । तत् परिहारयेति ।
यत्तौ शक्तिवत्त्वं कार्यमपि स्वात्तु यत्तुभावे यत्तुयोगात् । अस्ति हि

दुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं । तथा च
श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । 'ध्यायन्मिदमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनोविष्णुः' इति उपपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भो-
क्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनां परस्मा-
दव्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते, 'नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा' इत्यादिश्रवणात्, पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता
च प्रसज्येत परस्मादव्ययं चितिमान् जीवो बुद्धादिसङ्घात-
व्यतिरिक्तो न स्यान्नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृभोक्तृत्व-
योः । तथा च शास्त्रं 'यत्र हि दैतमिव भवति तदितर

प्रमोऽपि कार्यं पुनरुद्भवयोग्यं' इत्यत्र शका, तथा च शक्त्या यमादि-
निमित्तैः सङ्घितकार्यान्नेपात्सुक्तिरूप इति परिहरति । न निमित्ता-
नामपीति । इतिमित्तस्य कार्यस्य शक्त्या शक्यत्वे न सम्बन्धाविभक्त्याना-
मपि परस्परत्वा शक्तिसम्बन्धत्वमुक्तं मनस्यैव सम्बन्धेनेत्यर्थः । यदा शक्ति-
लेखकाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः सम्बन्धस्तेनेति अधिकरणे
तृतीया । ननु नरस्य कर्मणा देवत्वप्राप्तवत्त्वात् कर्तृत्वाकर्तृतासिद्धि-
रिति शङ्कते । नन्विति । ज्ञानादकर्तृत्वात्त्वमोक्षयेत् कर्तृत्वमाविद्यकं
स्याद्यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । यदि कर्मणा मोक्षस्तदाह । नेति ।
आत्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्गोच उक्तः सम्बन्धसङ्घनिर्वाकार-
त्वादेकश्रुतिस्वाकीपात् तत्तत्स्वाभाविकमित्याह । अपि चेति । मन्वाभ्य-
सानेकश्रुतीनां ज्ञावत्त्वकल्पनं न युक्तं, न चाहं कर्तेत्यनुभवो विरु-
ध्यते तस्य सम्बन्धोदासीनकर्तृत्वावगाहिभोऽध्यासत्वेनाभ्युपगमो रित्यर्थः ।
कर्तृत्वसाध्यत्वात् श्रुतिमाह । तथा चेति । विद्वदनुभवमाधितञ्च कर्तृ-
त्वमित्याह । न हीति । बुद्धादिसङ्घाताद्व्यतिरिक्तो यदि परस्माद-
व्ययेनो न स्यात् तदा पर एव संसारी प्रसज्येत तन्नामिदं परस्य

इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दृश्यदृष्टिर्वा
विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति । यत्र त्वस्य
'सर्वमात्मैवाभूत् केन कम्पयेत्' इति तत्रा स्वप्नजागरि-
तयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं अमं श्लेनस्वेवाकाशे विपरि-
पततः आवयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना सम्परिष-
क्तस्य आवयति 'तत्रा अस्यै तदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं
शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा
सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युपसं-
हारात् । तदेतदाहाचार्यः 'यथा च तत्त्वोभयधा' इति त्वर्थेचायं
च पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमन्नेरि-
वौष्णमिति । यथा तु तत्रा लोके वास्यादिकरणहस्तः क-
र्ता दुःखो भवति, स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवास्यादिक-
करणः स्वस्थो निर्दोक्तो निर्व्यापारः सुखो भवति, एवमदि-
द्याप्रतुपस्थानितैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः
कर्ता दुःखो भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्र-
विश्य विमुक्तकार्यकरणसङ्घातोऽकर्ता सुखो भवति, सम्प्र-

विश्वसुक्तत्वव्याघातादिति गङ्गते । पर एवेति । न त्वं युद्धस्य चिन्ता-
तोः परस्य बन्धं वदामः किन्तु तत्स्वैवानिद्यानुद्धादिप्रतिबन्धितस्वैवानिद्यावा-
मिदस्य जीवत्वं प्राप्स्यस्य बन्धनोच्चाविति ब्रूमः । कस्मिन्नेदोऽपि लोके
विश्वप्रतिविम्बयोर्धर्मव्यपस्थापको दृष्ट इति परिहरति । नाविद्येति ।
अविद्योपहिते बन्धो न युद्धात्मनीत्यत्र नृतिमाह । तथा चेति । कर्तृ-
त्वस्य नुद्धुपाध्यन्त्यव्यतिरेकादुविधादित्याहुतेषु न स्वाभाविकत्वमित्याह ।
तथा शस्त्रेति । आत्मैव वाच्यते आनन्दत्वादित्याह आत्मैव वाच्यं काति-

सादावस्थायां तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप-
दीपेन विधूयान्तं वै, केवलो निर्हतः सुखी भवति । तच्च दृष्टा-
न्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः, तथा हि विशिष्टेषु तत्त्वणादिव्या-
पारेष्वपेक्षैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता
भवति स्वशरीरेण त्वकर्तैव, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपे-
क्षैव मनसादीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना त्वकर्तै-
वेति न त्वात्मनस्तस्य इवावयवाः सन्ति येहस्तादिभिरिव
वास्यादीनि तथा मनसादीनि करणान्यात्मोपाददीत न्य-
स्येहा । यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमा-
त्मनः कर्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथा प्राप्तं कर्तृ-
त्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रति-
पादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वा-
पदेयादित्यवोचाम, तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधि-
शास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते । 'कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्येवजा-
तीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथा प्राप्तमेवाविद्याकृतं
कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतन्न विहारोपादाने परिहृते,

रित्तत्वात्सावत्वादकानं व्याकृतत्वात्सावत्वात्सावत्वात् विशेषत्वा-
त्तत्वात् । शोकेति । शोकान्नरं दुःखात्पृथगित्यर्थः । तस्यैव सुमुपा-
त्यरूपत्वे प्रत्यक्षदर्शनात् । एष इति । नतिः प्राप्यं सत्यदैवर्षं शोको
भोग्यवृत्तौ तत्सादृश्यत्वात् । आत्मा सतोऽकर्ता बुद्धादुपाधिना
तु कर्तृत्वात्प्रत्यक्षमात्रेण उक्तत्वात्तत्वेन योजयति । तदेतदाह तत्सादिना ।
व्यवहारः सुवृत्तिः । तथा स्फटिकस्य लोहितं कुसुमादुपाधिकं तथा-
त्मनः कर्तृत्वं बुद्धादुपाधिकं ज्ञानव्यवहारिणोऽर्थो विदुम् । न च तो

विवक्षते न स्ततन्मात्रं कस्यचिद्वृत्तिपूर्वकत्वाऽपि स्वापेक्ष-
करत्वाध्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्यैवं व्यपदेशो दर्शितो
'विज्ञानं यच्च' तन्मते' इति स बुद्धेरैव कर्तृत्वं प्रापयति
विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात्मानोऽनन्तरपाठाच्च, तस्य
अद्वैतमिदं इति च विज्ञानमयस्यात्मनः अद्वात्यवयवत्वस-
ङ्गीर्णनात् अज्ञादौनाच्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः 'विज्ञानं देवाः
सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य च
प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् 'स एष वाचसितस्थोत्तरोत्तर-
क्रमो यद्युच्चः' इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य रागबुद्धिसाध्यत्वा-

यज्ञो जायते ततश्चित्तस्य वाचः पुर्योत्तरमागो यज्ञ इत्यर्थः । यज्ञोक्तं
बुद्धेः कर्तृत्वे वक्तृवैपरीत्यप्रसङ्ग इति तत्र, विद्विद्येने तत्तुल्याः, ज्य-
ेष्ठत्वं वाचानि, विमर्ति स्वासीति स्वस्वध्यापारेण कर्मकारवाक्यं कर्तृत्व-
स्वीकारादित्याह । न चेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्वस्य
तेषु न स्यादित्यत्र आह । उपलब्धीति । यथा वाचानां स्वस्वध्यापारेण
कर्तृत्वेऽपि पात्रापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वस्यापेक्षया
वाक्यकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः । ननु तद्वर्तुल्यकालिः कस्य
ध्यापार इत्याह । सा चेति । तर्हि तस्यानात्मा ज्येष्ठः कर्ता स्यात्
यस्य वो ध्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत्र आह । न चेति ।
उपलब्धेः निमित्ते बुद्ध्यादीनां कर्म करणत्वसङ्गतिरिति चेत्, कथं न क-
र्तृत्वप्रतिपक्षैतत्वं बुद्धिचित्तिभिर्भिन्नं बुद्धिजावत्किञ्चनैव जायते, तथा
च विषयावच्छिन्नैतत्त्वस्योपलब्धौ बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्याद्युपलब्धिसङ्ग-
कर्तृत्वं न ज्येष्ठत्वं, न च बुद्धेरैव तत्कर्तृत्वं ज्येष्ठत्वं ध्यापारस्वी-
कारादिति वाच्यः । यज्ञोक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे च एतन्मतेऽप्यप्योक्तं ज्ञेय-
तत्त्वं करणत्वं बुद्ध्यादीनां तथा च नाप्यनात्मा विवाद इति तत्र ज्य-
ेष्ठत्वसङ्गतिः कर्तृत्वसङ्गतिरिति ध्यानिमिरस्यति । अत्राह । वाच्य-

वधारणात् । न च बुद्धेःशक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्यु-
पगमे भवति सर्वकारकाणामिव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्याव-
स्थानावित्वात् । उपलब्ध्यापेक्षत्वेन करणानां करणत्वं,
सा चात्मनः । न च तस्यामध्यस्य कर्तृत्वमस्ति निर्वोप-
लब्धिरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धि-
र्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं सति
करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः, बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । स-
माध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः, यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वं
उपादाय समाधिविधानात्, तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन
उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ।

पदात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिवन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभि-
हितं तत् किमनपेक्षेत्तरं भवति आहोक्तिरुत्तरापेक्ष-

निराभावं बुद्धभेदेनाध्यस्तविदात्मकाहङ्कारगतं कर्तृत्वं वदन्तं तदङ्गी-
गम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव न केवलस्य शक्तिव्यो भवितुमर्हति, इत्य-
धर्मस्य शक्तिव्योभावस्यावीर्यात् । एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे त्रिविध्यमू-
तायाः अहङ्कारदेव कारणत्वोपपत्तेर्न करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । आध्यात्म-
विद्या जीवकमुद्दिक्कर्तृत्वमिति करणान्तरप्रसङ्गो दुर्वार इत्यपेक्षः । एवं
शास्त्रार्थवत्त्वादिकेहेतुनासात्मनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि आभाविषयकर्तृ-
त्वसाधकत्ववर्कभावादध्यस्तमेव कर्तृत्वं विद्यादिकर्तृत्वमुत्तीनाद्युपजी-
व्यम् । तस्याहङ्कारमिध्यादिकर्तृत्वमुत्तीनाद्युपजीव्य इति विदुः ।

पदात्तु तच्छ्रुतेः । यथा वदन्ति चोपनिषदाध्याये चोपनिषदाध्याये
करणं तैनाहं वदन्ति चोपनिषदाध्याये चोपनिषदाध्याये

मिति भवति विचारणा । तत्र प्रातः सायं च नैश्वरस्येति जी-
वः कर्तृत्वे इति । कस्यादपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि
जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामर्थ्य-
सम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करि-
ष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति लब्धादिकाश्च क्रियासु
अननुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च
कर्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत । वि-
षमफलस्यैषां कर्तृत्वं त्रिदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्घ-
रणेन सापेक्षत्वादित्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापे-
क्षत्वसंशये, सापेक्षत्वञ्च नैश्वरस्य संभवति सतीर्जना ना
धर्माधर्मयोस्तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव चेत्
कर्तृत्वं ईश्वरापेक्षं स्यात् किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्व-

द्विरात्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासे करणमित्युक्तं तदप्यसं कर्तृत्वस्य जीवस्य जी-
वस्य कारकसम्पत्त्यादीश्वरस्य कारकित्वमुक्तेश्च संशयनाह । यदिदमिति ।
आत्मैव श्रोत्रेत्यादिश्रुतीनां कर्तृत्वस्य तन्मात्राद्योक्तविध्यादिश्रुतिभिर्विरोध-
वशाधानात् पादपङ्क्तिः । कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्षमिति । तत्रोक्त्या-
दिना । बुद्ध्यादिकारकसम्पत्त्यागीश्वरत्वतिरेके कर्तृत्वमिति चेदाह उपपत्त्ये-
नैश्वरः प्रयोजकः । किञ्च प्रयोजकत्वे नैर्घृण्यादिप्रसङ्ग इत्याह ।
लोकात्मकेन चेति । दशोत्तरमिदं बोधयामिति वदते । नमिति । पूर्वं
जीवस्य धर्माधर्मवच्च विद्वत्कृत्य तस्यापेक्षत्वात् विषयजनककर्तृत्वस्य वि-
द्वद्विद्युक्तं स्यादिति ईश्वराधीनत्वे जीवस्य कर्तृत्वे विद्वे प्रतीत्यर्थवत्त-
विधिः तद्वत् तद्विही तस्यापेक्षकारमित्युक्तविधिः ईश्वरस्य कारकित्वो-
क्तिरे जीवस्य कर्तृत्वविधिरिति चक्षत्राप्रसङ्गे कर्मसापेक्षत्वं न तन्मात्रा-
दाप्यस्य प्रमाह । सत्यमिति । अस्य धर्मान्वेषस्य प्रतीत्यर्थं समाह ।

मुच्येत । अकृतताभ्यामनर्थात् जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात्
 स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तु यद्येन
 व्यावर्त्तं प्रतिजानीते । परादिति । अविद्यावस्थायां कार्य-
 करणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिराभ्यस्य स-
 तः पराद्यादात्मनः कर्माध्यात् सर्वभूताधिवासात् साधि-
 यहेतयितुरीश्वरान्तदनुग्रया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य सं-
 सारस्य सिद्धिस्तदनुग्रहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धि-
 भवितुमर्हति । कुतस्तच्छ्रुतेः । यद्यपि रागादिदोषप्रयुक्तः
 सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कथादिषु कर्मसु
 नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वाशेषे प्रवृत्तिषु ईश्वरो
 हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव
 साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते एष
 ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीयते' इति 'य
 प्राप्नोति तिष्ठन् आत्मानमस्तरो यमयति' इति चैवंजाती-
 यका । नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वं सति वैषम्यनैर्दृष्ट्ये
 स्वातां अकृतताभ्यामनर्थ जीवस्येति, नेत्युच्यते ॥

अकृतमिति । अनपेक्षक प्रवर्तकत्वे धर्मवतो नरान् दुःखेनाधर्मवतः सुखेन
 मोक्षयेत्, कारयितृत्वे वा सर्वे सुखेन एकद्वयाः क्षुरिति जगद्वैचित्र्यं
 विधादिवाक्यञ्च न स्यात् । तस्माद्विधादिवाक्यार्थवत्त्वात् रामहेतुवत्त्वं
 सत एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यं, तथा च कारयितृत्वमुनिविरोधः । ईश्व-
 रकारयितृत्वं वा वा श्रुतिरिति प्राप्ते विद्वान्भवति । एतावति । यथा
 चन्द्रमादिप्राणप्रां कथां वर्णयतिरेवे सुखव्यतिरेकप्राणाप्रांयेऽपि 'उत्थो
 वै पुण्योऽयं कर्मणा भवति' इत्यादिवाक्यप्राणान्प्रांयेऽपि वर्णयति चेत्तत्सिद्धिः,
 एवमीश्वरस्यापि वाक्यवत्त्वात् कारयितृत्वसिद्धिरिति भावः ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु, विहितप्रतिषिद्धावैय- र्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुमन्वोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो व प्रयत्नो जीव-
स्वधर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति, तत-
श्चैतेषोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैयर्थ्या-
पेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमविभजते पर्जन्यवदीश्वरो
निमित्तत्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां पुष्पगुल्मा-
दीनां, त्रीद्विषादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वस्वबीजिभ्यो
जायमानानां साधारण निमित्तं भवति पर्जन्यः, न
ह्यसतिपर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैयर्थ्यं तेषां जायते
नाप्यसक्तु, स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषु
शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमे-
जीवस्व परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैव दोषः, परायत्तेऽ-
हि कर्तृत्वे करोत्विव जीवः, कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति
अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्षेदानेन कारयति पूर्वतर-
प्रयत्नमपेक्ष पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्थानवयम्

धर्माधर्माभ्यामेव फलपेक्षविहरेरकमीश्वरेणैवावस्तु दीर्घरेवाह,
वैयर्थ्यादिः पर्यवस्यैवार्थं क्वात् । यदि विशेषहेतुना साधारणहेतुना
क्वात्तु वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्याऽपि साधारणहेतुत्वात् वैयर्थ्यादिक-
पर्जन्यवदिति । इदानीं विदधेति । वयेति । कतिदीर्घकालेपत्य
गुल्माः पुष्पावका वा, पुष्पास्तु पुष्पावका इति भेदः । विभीश्वर-
कारयित्वे जीवस्य कर्तृत्वं न क्वात् इत्यापाद्यते कृत प्रयत्नापेक्ष-
मात्रे इत्याह । नैव दोष इति । आध्यापकाधीनस्य यदोक्तं आध्याप-
ककर्तृत्वं दर्शनादिति भावः । चक्रं निरक्षति । अपि चेति । कृत-
जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वरस्य कारयित्वमिति विदः । ईश्वरस्य कारो-

कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति । विहित-
प्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि स्वर्गकामो यजेत,
प्राप्त्यर्थो न हस्तस्य इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य
चावैयर्थ्यं भवति, अन्यथा तदनर्थकं स्यात्, ईश्वर इव
विधिप्रतिषेधयोर्निवृत्तेः अत्यन्तपरतन्त्रत्वात् जीवस्य । तत्र
विहितकारिणमप्यनर्थं न संसृजेत् प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन,
ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यन्तान-
पेक्षत्वे लौकिकस्याऽपि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देश-
कालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गोऽप्येवंजातीयकं
दोषजातमादिपहणेन दर्शयति ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः, स च सम्यक्-

विध्यादिवाक्यप्रवाचनान्यथानुपपत्तिं प्रमाचयति । कथमित्यादिना ।
यस्य वाच्यत्वे वाक्यवैयर्थ्यं भवति वाच्यवाच्यपेक्षत्वे वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति ।
ईश्वर इति । तयोः स्थाने स एव निवृत्तेः इत्यभिप्रेत्यते तयोः कार्ये
स एव कर्ता इति वाच्यम् । तथा च जीवस्य निरपेक्षेऽपरतन्त्रत्वात् विध्या-
दिवाक्यवाक्यवाक्यरजनर्थकं स्यात् इति वक्ष्यः । आदिशब्दाद्येवाह ।
तथेति । पुरुषकारः प्रसङ्गः । पूर्वोक्तदोषोऽजातमागमनादिः, तस्मात्
कर्मवाच्येऽप्येव कारवित्त्वादेव ह्येवेत्यादिभ्योऽपि विध्यादिशब्दादिरोध इति
विहम् ॥

अंशः 'एवौ विदः सप्रकाशो नाचुरकर्ता जीव' इति बोधितव्यः-

वारेव लोके दृष्टः, यथा स्वामिभूतत्वबोध्यभावाऽग्निः, लिङ्ग-
 योः । ततश्च जीवेश्वरयोरप्युपकारोपकारकभावात्सुपममात-
 किं स्वामिभूतत्ववत् सम्बन्धः आहोस्वित् विस्फुलिङ्गवदित्व-
 स्मां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति, अथवा स्वामि-
 भूतत्वप्रकारेण वेदिनीयितव्यमावस्थं प्रसिद्धत्वात् तद्विध एव
 सम्बन्ध इति प्राप्नोति । अतो ब्रवीति अंश इति । जीव-
 ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश
 इवांशः, न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः सम्भवति । कस्मात्
 पुनर्निरवयवत्वात् स एव न भवति नानाव्यपदेशात् । 'सो-
 ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति
 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमस्तरो यमर्याति' इति चैवं जातो-
 यको भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्य-
 पदेशः सुतरां स्वामिभूतत्वसारूप्ये युज्यत इति, अत आह
 अन्यथा चापीति । न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्व-
 तिपत्तिः किं तर्ह्यन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य
 प्रतिपादकः । तथा हि एके शास्त्रिनो दाशकितवादिभायं
 पदार्थज्ञानं ब्रह्मेक्यसाधनेन भेदाभेदशून्यानां विरोधवशात्तानाह आह-
 वृत्तिः । पूर्ववत् प्रत्यक्षमिन्द्रजग्रादिभिः विज्ञाने तद्विदिरिति भेदः ।
 पूर्वोक्तोपकारोपकारकभावाच्चिन्म जीवांशवोः सम्बन्धं निरसीकृत्य हि-
 विपट्टानन्ददर्शनात् संशयमाह । ततश्चेति । प्रसिद्धत्वात्तानि सम्बन्ध-
 न्यभावाः कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न नुक्त इत्यवचेष्टाह । कश्च चेति ।
 अनेन न आत्मनि तिष्ठन्नादिसृतिप्रसिद्धभेदकोटिर्दर्शिता । इयं तत्त्वम-
 कीत्यादिसृतिविद्या भेदकोटिर्दृष्ट्या, तथा च भेदाभेदशून्यानां एकवच-
 नादिरीधे इति सम्बन्धानिवत्वात् सम्बन्धानिवेष्ट्या पूर्वोक्तोपकारोपकारक-

ब्रह्मण्य आत्मनस्ति 'आद्यव्यपिका ब्रह्मसूक्ते ब्रह्मदाया ब्रह्म-
दाया ब्रह्ममे कित्वा उत' इत्यादिना । दाया य एते
केवर्ताः प्रसिद्धाः ये चामौ दायाः स्वामिभ्याम्भानमुपक्षिप-
न्ति ये चान्मे कित्वा व्यूतवृत्तास्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनव-
त् दाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपवृत्तकार्यकरणसङ्घातप्रवि-
ष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथा अन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रिया-
यामिव अयमर्थः प्रपञ्चने 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार
उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वक्षसि त्वं जातो भवसि
विश्वतोमुखः' इति, "वर्णाणि रूपाणि विचित्रा धीरो ना-
मानि कृत्वा भिवदन् वदास्ते" इति च । 'नाम्नोऽतोऽस्ति
द्रष्टा' इत्यादिसूतिभ्यश्चास्वार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यज्ञाविशिष्टं
जीवेश्वरयोरेकात्मविस्फुलिङ्गयोरौत्थम् । अतो भेदामेदा-
वगमाभ्यामंशत्वावगमः । कुतयांशत्वावगमः ।

भाष्यस्यासिद्धिरित्याशेषात् वर्तते । लोकविज्ञानधर्मकभेदादनुवादित्वेन
भेदसूत्रीणां दुर्बलत्वादज्ञातफलवदभेदसुखदुःखारेण प्रकल्पितभेदनिष्पन्नो-
ऽर्थाधिभावः सम्भव इति सिद्धान्तवति । अत इत्यादिना । अन्येः
वर्थाधेऽपि निष्पत्तेरस्य कथं धांशत्वमत आह । कथं इति । जीव
रक्षकपक्षः । भेद एव चेत् सत्त्वानिभापो दुष्को वांशाधिभाव इति वक्षते ।
ननु चेति । अन्येदृश्याऽपि वपनादंर्थाधिभाव इत्याह । अत इति ।
वक्षसि वक्षसि, वदास्ते वो नामरूपे निर्मात्र प्रविष्टा स्ववहन् वर्तते तं
विज्ञानरूपो भवतीति सुमर्थः । सुतिविज्ञानभेदे गुणिभावात् । औदम्यहेति ।
जीरो ब्रह्मैव वेदमत्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः ।

मन्त्रवर्षाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्षाच्चैतमर्चमवगमयति तावानस्य महिमा ततो
ज्वायाश्च पूरवः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽऽत-
द्विदि' इति । अथ भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्वावरज-
मानि निर्दिशति 'अहिंसन् सर्वं भूतानि अन्वत-
तीर्येभ्यः' इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थात्तरं,
तस्मादप्यंशत्वावगमः । कुतश्चांशत्वावगमः ।

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते 'ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति । तस्मादप्यंशत्वावग-
मः । यत्तूक्तं स्वामिभृत्त्वादिष्वेवेश्वरीशितव्यभावो लोके
प्रसिद्ध इति । यद्यप्येवा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्राच्च-

अथ वक्ष्येयमिदं प्रपञ्चो महिमा विभूतिः इत्युक्त-
त्वात् प्रपञ्चो ज्वायाकृत्तरः । भूतानि देहिनी जीवा इत्यत्र विद्या-
वशात् । अहिंसविति । तीर्थानि शास्त्रोक्तवर्षाच्च, तेषांऽप्यत्र सर्व-
प्राप्तिर्हिंसावर्जम् न सन्नलोचनाशेतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राचिदु-
प्रयोगात् सन्नोक्तव्येऽपि तथेति भावः । भूतानां पादोऽपि अंशत्वं
कुतश्चांशः । अंशः पाद इति ॥

जीवस्य इत्युक्तव्यमन्त्रोक्तमवगम्येवमर्थो भगवद्गीतासुदाहरति कर्म-
कारः । अपि चेति । अस्मन्मित्रे ईश्वरीशितव्यभावप्रसिद्धिः, ईशितव्य-
जीवस्य वक्ष्येयवर्षावत्यन्त्यावश्यं कश्चित्तमेवेत्यपीशितव्यमन्त्रोक्तव्यः । अथ-
न्यायसिद्धिमात्रेणैवैवमवगम्येवमर्थो भगवद्गीतासुदाहरति कर्म-
कारः । अपि चेति । अस्मन्मित्रे ईश्वरीशितव्यभावप्रसिद्धिः, ईशितव्य-
जीवस्य वक्ष्येयवर्षावत्यन्त्यावश्यं कश्चित्तमेवेत्यपीशितव्यमन्त्रोक्तव्यः । अथ-

प्राप्तिविशेषोपपत्तिरित्यत्र निश्चयते । निरतिशयोपाधि-
सम्बन्धोपपत्तिरिति निश्चयोपाधिसम्बन्धान् जीवान् । प्राप्तिरिति
न किञ्चिद्विप्रतिषिध्यते । अत्राह ननु जीवेश्वरांशत्वाभ्युप-
गमे तद्वैद्येन संसारदुःखोपभोगिनां भिन्न ईश्वरस्यापि दुः-
खित्वं स्यात्, यथा लोके हस्तपादाद्यन्वतमङ्गलेन दुःखे-
नाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् । ततश्च तस्यात्मानं
महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्, अतोऽवरं पूर्ववत्स्यः संसार एवा-
स्त्विति सम्बन्धदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादिति । अत्रोच्यते ॥

प्रकाशादिवत्त्वं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैव पर ईश्वरोऽनु-
भवति इति प्रतिजानीमहे। जीवी ज्ञप्रियाविषयग्राहे हास्यात्म-
भावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःस्वप्नमिति अत्रियाकृतं
दुःखोपभोगमभिमन्यते नैव परमेस्वरस्य देहाद्यात्मभावा

[illegible]

गैः पर इति प्रतिज्ञां विवर्जते । यथा जीव इति । देवदत्तकृत्या
 आभिधानात्पर्यवश्यः यथावापीबन्धुव्याधिः यदावाप्येवमस्य इति चित्त-
 व्याधिः । यथादेवकरीरेण विवर्जप्रतिनिवर्तनोर्ध्वमवर्तति अथः । इत्यस्य

दुःखमिमानो वास्ति । जीवन्त्याऽपि च विद्यावत्तत्त्वमस्यपि
 तदेहिन्द्रियाद्युपाधविवेकश्चमनिमित्त एव दुःखमिमानो-
 न तु पारमार्थिकोऽस्ति । यथा च सदेहगतं दाहणी दाहि-
 निमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुष्पमिमा-
 दिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवत्यहमेव
 पुष्पोऽहमेव मित्रमित्येव खेहवशेन पुष्पमिमादिष्वभिनि-
 विश्रमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानच-
 मनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमव-
 गम्यते । तथा हि पुष्पमिमादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्त्व-
 म्ब्रह्माभिमानिष्वितरेषु च पुष्पो मृतो मित्रं मृतमित्येवमा-
 द्युद्बोधिते येषामेव पुष्पमिमादिमत्त्वाभिमानस्यैवामेव
 तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परित्राजका-
 नां । अतश्च लौकिकस्याऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं इह
 किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्तुन्तरमप्यस्तौ निराशत-
 न्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मादास्ति सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वप्रसङ्गः ।
 प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौर्य-
 चान्द्रमसौ वा विषयग्राह्यावतिष्ठमानोऽहं, आद्युपाधिरुक्त-
 न्यात् तेषु चक्षुवक्त्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव

आन्विततत्त्वं प्रवक्ष्यामि । जीवन्त्यापीत्यादिना । आत्मीयतां दुःखमि-
 त्तमवस्थां आत्मवशान्ते दुःखाभावः । दर्शनाच्च आन्विततत्त्वं इहमिति
 निर्वीकृत इत्याह । व्यतिरेकेति । इत्यरेमिमानानुद्बोधितार्थः । जी-
 वन्त्याऽपि स्वस्वभावे दुःखाभावे इहः विद्यमानं निर्वर्ण्योपरान्ते-
 णाह । अतरेति । एतन्निमित्तं चेत्तः कीदृशमित्युक्तं नोऽपी ५

प्रतिपक्षमानोऽपि न परमार्थतत्त्वज्ञानं प्रतिपद्यते, यथा
चाकाशो घटादिषु गच्छत्यु गच्छसिच विभाव्यमानोऽपि न
परमार्थतो गच्छति, यद्यत्त्वोदयरावादिकल्पनात् तद्वत्ते
सूर्यप्रतिबिम्बे कल्पमानेऽपि न तद्वान् सूर्यः कल्पते, एवम-
विद्यामन्त्रपुण्यापिते बुद्ध्याद्युपाध्युपहिते जीवाश्चोऽंशे
दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते । जीवस्याऽपि
दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं । तथाचाविद्यानिमित्त-
जीवभावश्चुदासेन बुद्धभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वे-
दान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः, तस्मात्तास्ति जैवेन दुःखेन
परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा
दुःखायते इति ।

“तच्च यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चाऽपि पद्मपत्रमिवाश्रया ॥

कर्मात्मत्वपरो योऽसौ मोक्षवन्धैः स युज्यते ।

स सप्तदशक्रेनापि राशिना युज्यते पुनः” ॥ इति ।

वस्तुतः साक्षरत्वमिति व्याप्तिस्त्वचमये अभिचारवति । प्रकाशादिव-
दिति । वस्तुतः साक्षरदुःखित्वाभावात् देवदत्तद्वयान्ते वैकल्याणवाह ।
जीवलोति । कल्पितदुःखित्वाभावात् आत्मार्थमावादीचरे नास्तीत्युक्तं,
विश्व जीवलोचरस्य वा वस्तुतो दुःखित्वावृत्तानं न बुद्धं जातमवाधा-
दिवाह । तथा चेति । दुःखित्वे तद्भागेपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥

आत्मार्थवृत्तानं वाध्यमित्याह । स्मरन्ति चेति । स्मरन् व्यापते ।
स्मरन्तीति । तत्र जीवपरलोभ्यो कर्मात्मा कर्मात्मनो जीवः । दयेन्द्रियाणि

च यच्चात् समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । 'तद्योरन्यः विपक्षं
सादृश्यनश्रवणोऽभिवाक्यति' इति 'एकस्तथा सर्वभूतान्त-
रात्मा न लिखते लोकदुःखेन बाह्यः' इति च । यथाह यदि
तर्हि एक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात् कथमनुशा-
परिहारौ स्यातां लौकिकी वैदिकी वेति । ननु चाग्रे जीव
इन्द्ररक्षेत्युक्तं तद्भेदाच्चानुशापरिहारौ तदान्नयावब्यतिथी-
र्नानुपपद्येते किमलं चोद्यते इति । उच्यते नैतदेवं, यन्मयत्व-
मपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति तत् स-
द्वा तदेवानुशाविश्रुतं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति य इह नानेव पश्यति' 'तत्त्वमसि' 'यहं ब्रह्मा सि' इत्येवं-
जातीयिकाः । ननु भेदाभेदावगमाभ्यामगमत्वं सिद्धतीतुक्तं
स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिष्यितौ स्या-
तां, अभेद एव त्वत्वं प्रतिपिपादयिष्यितः, ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्ति-
पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तसु भेदोऽनूद्यते । न च निरव-

यश्च प्राचाः मनो बुद्धिश्चेति सप्रदमवङ्गुशो राशिर्विक्रमः । कश्च यच्चन्दः
श्रुतिवचनवार्थ इत्याह । यच्चन्दादिति । यथाऽऽदिन्यः प्रकाशरोषेण
लिखते तथेवम् । यतो बाह्योऽवङ्गः तस्मात् न लिखते, यथाद्विस्तृत-
नीचरे दीपं निरस्मात् दृश्यते जीवस्यागमं देहादुपविशति क-
टिबद्धमज्जनसङ्घर्षकमादावाचयति । यथावेवादिना । यत्वं तर्हि
इत्यन्यथः । तद्भेदादभेदात् । निरवयवमङ्गुशो उच्यते यच्चन्द-
तीति यद्वा विज्ञानिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति, भेदाभावे चाभि-
विज्ञानावाद्बुद्ध्यादिभेदाव्यवहारानुपपत्तिरित्याखेवाभिप्रायः । न च
भेदस्यावयवमवयवमङ्गुशो नूनः, किन्तु निष्कृत्य यदाहः । तथा च

यवस्य ब्रह्मणो मुखोऽथो जीवः सम्भवतीत्युक्तं, तस्मात् पर
एव एकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित
इत्यतो ब्रह्मण्यनुज्ञापरिहारोपपत्तिः, तां ब्रूमः ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ४८
ऋतौ भार्यामुपेयादित्यनुज्ञा, गुर्वङ्गना मोपगच्छेदिति परि-
हारः, तथाऽन्वीषोमीयां पशुं सञ्च पयेदित्यनुज्ञामाहिंसात्
सर्वा भूतानीति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपखेवित-
व्यमित्यनुज्ञा, यतः परिहर्तव्य इति परिहारः, एवम्यका-
राब्रह्मण्यनुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहसम्बन्धात् स्वातां ।
देहेः सम्बन्धो देहसम्बन्धः । कः पुनर्देहे सम्बन्धः । देहादि-
रयं सङ्गातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा
च मा सर्वप्राणिनां अहं गच्छाम्यहमागच्छामि अहमन्योऽ-
हमनन्योऽहं मूढोऽहममूढ इत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः
सम्यग्दर्शनादन्यस्त्रिंशत्तरकमस्ति । प्राक् तु सम्यग्दर्शनात्
प्रतर्तया आन्तिः सर्वजन्तूनां । तदेवमविद्यानिमित्तदेहा-
द्युपाधिसम्बन्धकृताविशेषाद्वैकारम्याभ्युपगमेऽपि अनुज्ञाप-
रिहाराववकल्प्येते, सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहारानर्थक्यं
प्राप्तं न तस्य कृतावस्थानियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेव-

देहानुज्ञापरिहारेदेर्नामजीवानामाज्ज्ञातोपात् कल्पितभेदाद्वेदव्यवहारोपप-
त्तिरिति सूत्रेण सचापक्षे । ताजित्वादिना ॥

पशु आन्तेः कृतचित्तोऽसौ व्यवहारविच्छेदः, आदिकृत आह ।
न सङ्गात इत्यादिना । प्रकृता, वस्तुता, विद्येयो तेदः, कल्पितोऽवस्था-

योर्हि नियोज्यो नियोज्यः स्यात्, आत्मनस्ततिरिक्तं
 हेयमुपादेयं वा वक्ष्यपश्यत् कार्यं नियुज्येत, न चात्माऽऽत्म-
 न्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियो-
 ज्यत्वमिति चेन्न तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्त्वं व्यतिरेक-
 दर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि व्योमादिवद्देहायसंहतत्वमप-
 श्यत एवात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । न हि देहायुसंह-
 तत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शि-
 नः । न च नियोगाभावात् समग्रदर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः,
 सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वात्, अभिमानाभावाच्च सम्य-
 ग्दर्शिनः, तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापरिहारो ज्योतिरादि-
 वत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽपि अग्निः क्रव्यात् परिहृत्यते
 नेतरः, यथा च प्रकाश एकस्यापि सवितुरभ्यप्रदेशात्सम्बन्धः

दुर्लभविदः । बाह्यानर्थक्यमिष्टमित्याह । न तस्येति । नियोनविषय-
 इत्याभावादात्मव्यवस्थे नियोगानुपपन्नं न दुर्लभविज्ञयोक्तव्यं रत्नार्थः । न-
 न्यासविशेषकस्येदमेव कर्मणि देहभित्तात्तन्निवेदिन एवाधिकारी । न-
 तथा च दुर्लभविज्ञयोक्तः निवेदित्वात् कर्मोपकारिवदिति बहुते ।
 शरीरव्यतिरेकेति । परोक्षविवेकस्यापरोक्षभाविरोधित्वात् कर्मिणो
 देहाभेदव्यवस्थेति, तथा च अत्र उपाधिरिति परिहरति । नेत्यादिना ।
 यथा ज्योतिर्देहाद्विषयं तद्वदव्यभिचयपश्यतः आत्मस्येवार्थः । दुर्लभविज्ञ-
 योक्तः आत्मान्तत्वात् सुपुत्रवदित्याह । न हीति । देहादिव्यवस्थतत्त्व-
 दर्शिनः संहतत्वदर्शनमन्यस्तु भेदभानिरहितस्तु सुपुत्रस्येति यावत् ।
 अत्रात्माऽपि आत्मभावकावे नियोज्यत्वं न दृष्टं किञ्च बाह्यभावात्तद्विद-
 रत्नार्थः । अनियोज्यत्वे वाचकमात्रज्ञा परिहरति । न चेति । विषय-
 वैराग्यस्य, आनानर्थक्यस्य आनान्तरमनुबन्धना विषयेषु प्रसङ्गकरो
 नमिदृशोऽतीतिप्रसङ्ग, रत्नार्थः । बहुलं नमवता 'रवोऽप्यस्य परं' इव
 निरर्तते' इति । एतन्नुज्ञादिप्रसङ्गेनाभियोज्यं विदुष उज्ञा प्रकृत

परिच्छिद्यते नेतरः शुचिभूमिष्ठः तथा भीमाः प्रदेशा वक्ष-
वेदूर्वाह्वः उपादीयन्ते, भीमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः
परिच्छिद्यन्ते, तथा मृगपुरीषं गवां पवित्रतया परिच्छि-
ते, तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते तद्वत् ॥

असन्ततेश्चावगतिकरः ॥ ४८ ॥

स्वातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेष-
योमात् । यस्यैव कर्मफलसम्बन्धः स चैकात्म्याभ्युपगमे
व्यतिकीर्येत स्वाभ्येकत्वादिति चेत्, नेतदेवं, असन्ततेः ।
न हि कर्तुर्भोक्तृत्वात्मनः सन्ततिः सर्वैः शरीरैः सम्बन्धोऽस्ति ।
उपाधितम्यो हि जीवः इत्युक्तं; उपाधिसन्तानाच्च नास्ति
जीवसन्तानः, ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न
भविष्यति ।

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैव जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्
प्रतिपत्तव्यः न स एवं वाचापि वक्षन्तरम् । अतश्च यथा

सुपसंहरति । तच्चादिति । एकस्याप्युपाधिभेदात् अनुज्ञापरिहारवो-
र्वात्मनाम् । ज्योतिरिति । क्रव्यं मांसमस्तीति क्रव्यादनुधिः इत्या-
नामिरित्यर्थः ॥

यद्विशेषत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । स्वातामिन्नादिना । अद्यापि स्व-
देहवक्ष्यन्नानुज्ञादानपरिहारात् स्वातां तथाप्यन्यत्रतर्ककर्त्तव्यतरेषां
भुज्येतेति कर्मफलव्यतिकरः बाह्यत्वं स्यादिति विविक्तं सनादिभोगा-
यामेवाविशिष्टात्मन एवैव भोक्तृत्वात् । तच्चात् सगो नरको चेति
व्यवस्थाविहिते आत्मपरूपभेदो वाच्य इति गङ्गाधरः । भवेत्तदा बाह्यत्वं
अनुज्ञाविरुद्धात्मन एव भोक्तृत्वं स्यात् त्वेतदस्ति । तदनुज्ञाविरुद्धादि-
त्मन भोक्तृत्वापि, दुष्पुण्ड्रितस्यैव कर्मत्वादित्यापेक्षात्, तथा च दुष्टैः
परदेहात्मन्यात् तदुपहितजीमस नास्ति परदेहवत्त्वम् इति दुर्हभेदेन
भोक्तृभेदाच्च कर्मादिबाह्यत्वमिति वचनाच्चाचार्यः ।

नैकस्मिन् जलसूर्यके कथ्यमाने जलसूर्यकान्तरं कथ्यते, एवं
 नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः
 एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृत-
 त्वात् तदाययस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति त-
 द्बुद्धादेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः ।
 येषाम्बु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्ते वामिवैष
 व्यतिकरः प्राप्नोति । कथं बहवो विभवस्यात्मानश्चैतन्यमात्र-
 स्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं
 तच्चिमिन्नेषां भोगापवर्गसिद्धिरिति साङ्गः । सति ब्रह्मत्वे
 विभुत्वे च घटकुशादिसमानाः द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽन्वे-

कंतेत्याद्यस्य जीवस्यास्य च श्रुत्याद्यस्योपाध्यवच्छेदबुद्धौ स-
 क्यति एवकारेणावच्छेदपञ्चादयं सूचयन् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्या-
 दिबुद्धिर्बुद्धिं प्रतिबिम्बपञ्चमुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः । अत्र
 एव चेति । स परमात्मवानुपपन्नो जीवो न भवति उपाध्यायभवात्
 नापि ततो भिन्नः, स एव इह प्रसिद्धः इत्याद्यभेदबुद्धिस्यतिविरोधात्,
 तस्मादविद्यातत्कार्यबुद्धादितिप्रतिबन्ध एव जीव इत्यर्थः । अस्मिन् वक्ष्ये
 बुद्धिप्रतिबिम्बभेदात् स्वर्गो नारकीत्यादिव्यवस्था जीवस्याविद्यकत्वादित्यत्र
 मोक्षभेदोपपद्यत इत्याह । अतश्चेत्यादिना । वक्ष्यं आन्तरस्य प्र-
 तापः प्रतिबिम्बस्य मोषाधिसंख्यतया कल्पितत्वं किन्तु अक्षयेत्यैव, अतः
 कल्पितप्रतिबिम्बस्य सङ्गी स्थित्युपयोगात् न जीवत्वं इति च विद्यानार-
 कादानकृत इत्युपेक्षणीयः । यदि दर्पणे लक्षं युक्तौ रजतवत् कल्पितं
 स्यात् तदा नेदं रजतमिति लक्ष्यवाच्यवच्छेदं लक्षमिति वाच्यं स्यात्,
 अतो नास्ति दर्पणे लक्षमिति अकर्मवाच्यवाच्यवच्छेदं लक्ष्यवैदेतिव्या-
 धितलुकाभेदादुभयात् संख्यतत्वेनैव कल्पितत्वं प्रवेष्टव्यमिति किञ्चन
 प्रवृत्तिव्यवस्थाप्रवेष्टोक्तं लक्ष्यकल्पना, चान् दर्पणीयावाचा-

तत्रा आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि चचेतनानि
तत्रात्मदृष्ट्याणां मनोदृष्ट्याणां च संयोगाच्च वेच्छादयो
वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते, ते चाव्यतिकरेण प्रत्येक-
मात्मसु समव्यन्ति, स संसारस्तेषां नवानात्मात्मगुणानाम-
त्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र साङ्गानां ता-
वच्चैतन्मत्स्वरूपत्वात् सर्वात्मना सविधानाद्यविशेषाच्च एक-
स्व सुखदुःखसम्बन्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति ।
स्यादेतत् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वात् व्यवस्था भविष्य-
ति । अन्यथा हि स्वविभूतिस्थापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्या-
त्, तथा चानिमोक्षः प्रसज्येतेति । नैतत्सारम् । न ह्यभि-
लषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुं, उपपत्त्या तु
कयाचित् व्यवस्थोपेतासत्यां पुनरुपपत्तौ कामं माभूदभि-
लषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्वाह्यत्किञ्चरः
वैरित्यपरमते । एवं समते स्वरूपेक्येऽप्युपहितजीवभेदादवाह्यवृत्तम्,
समति स्मत्ते चकारस्वचितं परेषां वाह्यं वक्तुमुपक्रमते । वेदमित्यादिना ।
मुह्यसुखदुःखेच्छाद्वा प्रवृत्तधर्माधर्मभावना नवात्मविशेषगुणाः, सवि-
धानादित्यादिपदादौदासीन्यवृत्तम् । वाह्यः स्वाभिप्रायं वक्तुम् । स्यादे-
तदिति । सर्वेषां पुंसां प्रकृतिवाचिध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुत्र्यं
निबन्धेन लोभापवर्गायं प्रवर्तते, तथा चोद्देश्यपुत्र्यार्थनिवृत्ता प्रथमप्र-
वृत्तिरिति लोभादिव्यवस्था, अन्यथा निबन्धप्रवृत्त्यनङ्गीकारे कथाहास्य-
व्यापनार्थी प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्यहो व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । अतः प्र-
धानोद्देश्यनिबन्धनात्वात् पुत्र्यार्थस्याप्यनामतस्याचेतनज्ञानिकान्तकालाच्च
व्यवस्था नाप्युक्तिरुक्त्यादिकाश्च । नेतदिति । यो हि निबन्धनाभावे-
नोद्देश्यविषयावधारयति तं प्रति तल्लोपादानमिच्छति धावः । तार्किक-

काशादानामपि यदैकेनात्मना मनः संकुच्यते तदात्मान-
रैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात् सन्निधानाद्यविशेषात्,
ततश्च हेत्वविशेषात् फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःख-
संयोगे सर्वात्मनामेव समानसुखदुःखत्वं प्रसज्येत । स्या-
देतत् अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति, नेत्याह ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१॥

बहुधात्मसु आकाशवत् सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्या-
भ्यान्तराविशेषेण सन्निहितेषु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणं
अदृष्टमुपाज्यते । साङ्ख्यानां तावत्तदनात्मसमवायिप्रधानव-
र्तिप्रधानसाधारण्यात् प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य निवाम-
कमुपपद्यते । काष्ठादानामपि पूर्ववत् साधरणेन आत्मम-
नःसंयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्यापि, अस्मैवात्मनः इदमदृष्ट-
मिति नियमे हेत्वभावादेव एव दोषः । स्यादेतत् कर्मादि-
फलं प्राप्नवानौदं परिहराणि इत्यं प्रयते इत्यं करवाचीत्ये-
वंविधा अभिसम्भ्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां
च स्वस्वामिभावं नियम्यन्तीति, नेत्याह

मतेऽपि भोनादिवाच्यवैविध्यम् । वाचादानमिति । चेदुच्यतेऽवयवः,
 कर्त्तुं सुखादि, यदाकाशपृष्ठतो यो जनःसंयोगः । यदाकाश एव सुखादि-
 चेदुदिति व्यवस्थां यच्छते । आदेयदिति आद्ये च परिहरति । मेवावेति ॥

पूर्वकम् मनःसंयोजनम्, अहङ्कारादि सर्वाङ्गवाच्यारम्भात् न ज्ञान-
लक्षणम् । दानादिनिमित्तात् न ज्ञानाहङ्कारादिसर्वान्तर्यामिण्यस्य ज्ञान-
लक्षणम् । आदेरदिज्ञादिना ॥

समानसुखदुःखभाभोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोग-
गतिर्द्विः स्यात्, समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनीरदृष्टस्य
सम्भवात् । तथा हि देवदत्तो यस्मिन् प्रदेशे सुखदुःखमन्व-
भूत् तस्मात् प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे यन्नदत्तशरीरे च तं
देशमनुप्राप्ते तस्वापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते
स न स्यात् यदि देवदत्तयन्नदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न
स्यात्, स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात्, ब्राह्म-
णादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च । स्व-
र्गाद्युपभोगस्य सवंगतत्वानुपपत्तिश्च ब्रह्मनामात्मनां दृष्टा-
न्ताभावात् । वद तावत् त्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति ।

ज्ञेयबाह्व्यं तदवस्थं साययनात्मनादप्रसङ्गश्च । किञ्च यत्नः कर्मात्मनः प्र-
देशे शरीरादिष्वयोगाददृष्टत्वञ्च तत्तत्तत्वाचक्षप्रदेशे स्थितमिति स्वर्गादि-
शरीरावच्छिन्नात्मन्यदृष्टाभावात् भोगो न स्यात्, अतः प्रदेशभेदेऽप्य-
स्यापक्वः । अतः, अलोप्यमदृष्टं स्यात्तत्रैव यत्नः कश्चित् भोगश्चेत्येवमिति
स्वर्गादिभोगविरहितेति, तच्च भोगशरीरात् दूरस्थादृष्टे आनाभावादिति
भावः । यद्यपि केचिदाहुः यन्मय एकत्वेऽप्यात्मनां भेदेन संयोजनव्यक्तीनां
भेदात् कदाचित् संयोजनव्यक्ता काश्चिद्विशेषात्मन्यदृष्टादिविषयबाह्व्यवर्तिनि,
तच्च संयोजनव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वावभावेनैकदेशात्मः सर्वोत्पत्तिश्चेद-
त्वापत्तेः, तथाच सर्वात्मना एकस्मिन् देशे भोक्तृत्वं कुर्वीतम् । किञ्च
ब्रह्मणा विभूत्यनग्रीकृतं बाह्व्यवर्तकं वक्ष्यति बह्व्यं विभूत्यनग्रीकृतं वि-
वाच्यं दृष्टत्वात्सम्भवात् आनाभावाच्चेत्याह । सर्वगतत्वाद्युपपत्तिश्चेति
किञ्च ब्रह्मणा विभूत्यैव समानदेशत्वं वाच्यं तत्तादृशं कदाचित्प्रादुर्भाव-
येति । ननु रूपरवादीनामेककदम्बत्वं दृष्टमिति चेत् तावन्महत्त्वं न
दृष्टव्यम् । रूपकं तेजोनात्मत्वाद्ब्रह्मणः सर्वनात्मत्वात् नान्यथा दृष्टव्यं

रूपादय इति चेत् न, तेनामपि धर्माधीनाभेदात्तत्त्वभे-
दाच्च न तु ब्रह्मनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति अन्वविशेषक-
शास्त्रे दोषपक्षिरिति चेत् न भेदकल्पनाया अन्वविशेषक-
ल्पनायाश्चेत्तरैराश्रयत्वात्, आकाशादीनामपि विभुत्वं
ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्व-
पक्ष एव सर्वदीपाभाव इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छाङ्करीरकमीमांसाभाष्ये शाङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

नामत्वात् इत्येवं तत्तद्वृत्त्यस्य स्वल्पधर्म्यं शेषाभेदात् तेजसादिधर्म्यं ति-
रिक्तावष्टाभावात् । किञ्चात्मनां वस्तुत्वमप्यसिद्धं, आत्मत्ववृत्त्यस्य स्वा-
भेदात्, तथा च देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मत्वाद्यज्ञदत्ता-
त्मवत् । अत्र वैशेषिकः शङ्कते । अन्वविशेषेति । निम्नवृत्त्यभावात्तस्यो
विशेषाको च स्वयं स्वान्नयव्यावर्तका एव न स्वेयां व्यावर्तकमपेक्षन् इ-
त्यस्या चत्त्वत्वे । तथा च विशेषवृत्त्यस्य भेदात् भवत्वात्तभेद इत्यर्थः ।
न तावदात्मनात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्थं विशेषकल्पना आत्मत्वादेवाना-
त्मभेदविज्ञेः । नाप्यात्मनां भिन्नो भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदज्ञा-
नाप्यसिद्धेः । न च विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता आत्मभेद-
ज्ञानात्मस्य विशेषभेदविज्ञप्तिस्तद्वै तत्त्वविरत्यन्योन्याश्रयादिति परि-
हारायः । यस्तु ब्रह्मणं विभुत्वे आकाशदिक्कावदृष्टान इति कोऽप्यसम्मत
रत्नाच्च । आकाशादीनामिति । विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे काचवाद्य विभुभेदः ।
यथैकवृत्तिकाकावे भेरीवीणादिभेदेन तारमृदादिष्वप्यवस्था एवैकवृत्त-
काकात्मनि वृक्षपादिभेदेन सुखादिष्ववस्थोपपन्नोरात्मभेदोऽपि व्यवस्थानु-
पपन्नोरात्मत्वाद्युपा भेदकल्पनेत्युपसंहरति । तस्मादिति । एवमभूत-
भोजनृक्षणीनां विरोधाभावात् ब्रह्मत्वमहमे समन्वय इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाणकाचार्य श्रीमोक्षानन्दभगवत्पादकृतौ
शारदीयकमीमांसाभाष्यकाराणां भाष्यरत्नमभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥

ओं परमात्मने नमः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

विषदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः तृतीयेन पादेन परि-
हृतः, चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत्
'तत्तेजो ऽसृजत' इति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः' इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्ति-
र्नाम्नायते । कश्चिन्नानुत्पत्तिरेवैवामान्नायते 'असृष्टा इदमप्य-
आसीत् तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाक् तेऽग्ने सदा-
सीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः' इत्यत्र
प्राणुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यच्च तु प्राणानाम-
प्युत्पत्तिः पठ्यते 'यथाम्नेः सुद्रा विस्फुलिङ्गा ध्रुवन्ति
एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति एतस्माज्जायते प्राणि-

ओं ब्रह्मणे नमः ।

पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणाञ्च वि-
चारयति । तथा प्राणाः । भूतभोक्तृविचारानन्तरं भौतिकप्राणविचार-
इति चेदचेतनब्रह्म पादयोः वदतिवाह । विषदादीति । तमेव विप्र-
तिषेधकाह । तत्रोक्तादना । यद्यपि प्राणानामनुत्पत्तौ एव विज्ञान-
प्रतिज्ञासुपपत्तेर्विषयदधिकरणव्यापत्तेः पणुत्पत्तिः विध्यति तथापि प्रसवे
प्राणवद्भाववृत्तेः नतिवचनात्तदधिकरणमित्ययौनवक्तव्यम् । अत्र प्राणाः
विषयाः । ते किमुपपन्नं न वेति नृत्तोनं विप्रतिषेध्या रक्षते तादां
वयववत्त्वादिनिर्णय इत्यप्राणाप्यमिति पूर्ववक्ष्यम्, तत्र लोकादिनिर्मा-
णानाम्ना । अथ नेति । प्राणानां प्रसवे ब्रह्मवृत्तेर्निरवकाशत्वेन वकी-
-क्यादुत्पत्तिवृत्तिर्लोकादिनिर्माणावृत्तिवृत्तिरौलीविरोध इत्यर्थः । अप्रकाशप-
ञ्चलौक्यमयोऽपि सत्यविद्वान्निनः पूर्ववक्ष्य एवेति प्राणार्थवयववत्त्वात् ।
तत्त्वनिर्माणमाह । ० अत्र इति । तथाप्यप्यमिति । कथमिति ।

मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्'
इति 'स प्राचमसृजत प्राणाच्छ्वां स्व' वायुर्ज्योतिरापः पृ-
थिवीन्द्रियं मनोऽहं' इति चैकमादिप्रदेशेषु । तत्र तत्र श्रुति-
विप्रतिषेधादव्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः
प्राप्नोति, यद्यवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद् गौरी प्रांवा-
नामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति, अत इदं पठति । तथा प्राणा
इति । कथं पुनरत्र तथेत्यनुरागुलोम्यं, प्रकृतीपमानाभा-
वात् । सर्वमतात्मवद्वत्त्वादिदूषणमतीतानन्तरप्रादान्ते
प्रकृतं तन्नावलीपमानं सन्भवति, सादृश्याभावात् । सादृश्ये
हि सत्त्वपमानं स्यात्, यथा सिंहस्तथा वस्त्वमेति । अदृ-
ष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथा अदृष्टस्य सर्वा-

आहुकोशं' शब्दद्वयमिच्छते । शब्दं स्फुटयति, यथा दृष्टमेति ।
दृष्टवत् प्राणा इत्यनुचितम् । यद्यप्यदृष्टवत् प्राणा अश्वनिवता इति
श्रुतमस्मेति तथापि पुनरत्र जीववत् प्राणा मोक्षदान इति सूत्रार्थहे-
तुप्रतिष्ठान इत्याद्येवार्थः । समाधत्ते । न उदाहरयेति । इत्यान्ता
टाटांमिच्छवद्विहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैववाक्यत्वमेव साक्षिष्यमुक्तं,
वक्ष्यति नाहं निवृत्तः । अत्र निनिना भगवता व्यपदिताव्यवहितद्वयान्त-
स्थापितत्वादित्याह । अत्र वेति । अस्ति तृतीयाध्यायेऽत्रप्रतिपक्षेभ्य-
करणं, तस्मिन् विषयवाक्यं, "भावतोऽद्यात् प्रतियङ्गीवात् तावतो वा-
च्यवाच्यप्रपादाच्चिर्वयेत्" इति तद्वत्तराचिचरणे विषयं वाच्योक्तिर्दोह
वत्प्रतिपक्षीय इति विषये प्रतियङ्गीवादिति कृतेः प्रतियङ्गीयविरुद्धावस्था
प्रजापतिवैक्यावाच्यमनकदितापक्रमे दाहकीर्तनात् विज्ञादन्वदाहरेवेति
त्याकृति, अतः प्रतियङ्गीवादितवत् पदस्याऽद्यात् चः प्रतिपक्षवेदित्वर्थः ।
दद्युः इति वाच्यम् । बोधदाता च वाच्योक्तिर्हि कुर्वतीति वाक्यान् स्थिते

तमसस्त्रिधावुत्पद्यमानस्यानिवृतत्वं, एवं प्राणानामपि कर्षा-
त्मनः प्रत्यनिवृतत्वमिति, तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात् पु-
नरुक्तं भवेत् । न च जीवेन प्राणा उपभोयेरन्, सिद्धान्तवि-
रोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिरौख्याता प्राणानां तूत्पत्तिरा-
चिन्त्यासिता । तस्मात् तथैत्वसम्बन्धमेतत् प्रतिभाति । न,
उदाहरणोपात्ते नाप्युपमानेन सम्बन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणो-
त्पत्तिर्वादिवाक्यजातमुदाहरणं 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युत्पन्नस्येव जा-
तीयकं । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्वक्त्रस्य उत्पद्यन्ते
तथा प्राणा अपौत्यर्थः । तथा एतस्मात्प्रायते प्राणो मनः

चिन्ता, अन्तर्दानमिति यमिति किं लौकिकेऽन्तर्दाने वैदिके वेति ।
तत्र 'न वेतिरिषो ददाति' इति निषिद्धलौकिकान्तर्दाने दोषवन्त्वात्
तद्विरासार्थेऽभिहितमिति दोषात्त्वैतर्लौकिके ददाति इत्यनेन प्रा-
विज्ञानः । 'काल इह वरुणो वा एतं गृह्णाति बोधं प्रतिपद्यते'
इति दातृदोषं ब्रह्मैवेति विज्ञेयम् । वरुणवन्दो ब्रह्मैवेत्येतदो-
क्तम् । न च लौकिकेऽन्तर्दानेऽयं दोषो भवति इति प्रतिपन्नम् । नचा-
नेनैव शक्येन प्रसिद्धिः । दाने दोषवत्त्विरासार्थो वेतिरिक्तार्थेदे-
काभावेदात् । न च इत्येति इति व्युत्पत्त्या वरुणवन्दो निवेद्यातिशयवत्त-
दोक्तत्वादय इति युक्तं, इदित्यानापात्तात् । तस्मात् न च वैदिकेऽपि
दानेऽन्तर्दानवत्त्वं प्रायुक्तव्युत्पत्त्या ब्रह्मैवेत्युक्तम्, तस्मात् प्रा-
णाविरासार्थोऽभिहितमिति कथं वदन्ति त्वन्तर्दाने इत्यभिहितमिति विज्ञा-
यतेति । पानकानामपि तद्वदिति । दोषदाने निवेद्यात्वे व्यापकत्वं यदि
स्यात् तदा एतं बीजेन्द्रं ज्ञानावत्त्वं निर्दिशेति युज्यते । तत्राऽपि-
प्रतिपत्तेरुक्तिरुक्तपुनरुक्तत्वात् ब्रह्मैवेत्युक्तम् इति परावृत्तते,

सर्वेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धा-
रिणी इत्येवमादिष्यपि खादिवत् प्राणानामुत्पत्तिरिति
द्रष्टव्यम् । अथवा पानव्यापञ्च तद्वदित्येवमादिषु व्यवहितो-
पमानसम्बन्धस्याप्यावितत्वात् यथातीतानन्तरपादाद्युक्ता
त्रियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा
अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः
प्राणानां विकारत्वे हेतुः, तत्त्वमेव । ननु केषुचित् प्रदेशेषु
न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तं, तदुक्तं, प्रदेशान्तरेषु
श्रवणात् । न हि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुक्त-
म्, तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत् प्राणा अपि उत्प-
द्यन्त इति सूक्तम् ॥

तद्वद्वीर्ये वायुताप्यायं पीतशोषस्य वयनेऽयं चरः काष्ठमनमिति-
न्द्रियशोषात्तदोषस्य दृष्टेन्द्रियेषु वीर्येषु बाध्यते, यः शोषः वयनीत्यु-
क्तादिति पूर्वपक्षकारणः । वैदिके तु शोषपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातात्वाद्ब्रह्म-
णेऽपि न शोष इति प्राप्तं सिद्धान्तः । शोषे पञ्चमकृतेन्द्रियशोषस्य वा-
युताप्यशरत्वेण शुष्कत्वात् शोषता, वेदे तु वा ये वाक्मानसमितिना इति
वयनशरत्वात्तद्विज्ञापने कर्मेणैशुष्कात् तस्य शोषता । तस्माद्वैदिक-
शोषवयने वीर्येन्द्रिये इति सिद्धयितेयमादिषु सूक्तं सिद्धम् ॥

गौणसम्प्राधात् ॥ २ ॥

यत्प्रमत्तं प्राणुत्पत्तेः सद्भावेन्यथात् गौणी प्राधान्यामु-
त्पत्तिरिति तत्प्रत्याह ॥ गौण्यसम्भवादिति । गौण्या असम्भवी
गौण्यसम्भवः । नहि प्राधान्यामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सम्भवति'
प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । 'कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति' इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय
तस्याधनावेदमाश्रयते 'एतस्मात्प्रायते प्राणः' इत्यादि । सा
च प्रतिज्ञा प्राधादेः समस्तस्य जगतः ब्रह्मविकारत्वे सति
प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात् सिध्यति, गौण्यान्तु प्राणा
नामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुप-
संहरति 'पुरुष एवेदं विद्म' तपो ब्रह्म परावृत' इति, 'अस्मै-
वेदं विद्ममिदं वरिष्ठं' इति च । तथा 'आत्मनो वा अरे

ननु प्रतिज्ञादपि गौणी किं न स्यात् इत्यत आह । तथा च प्र-
तिज्ञातार्थमिति । उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिषिधादविधिता हिनीयत्वप्रति-
ज्ञातुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्भूयतेति भावः । उक्तञ्चान्तु मुक्त्यन्तरेऽपि प्रति-
ज्ञादर्थेनात्वात्कृत्वाऽप्येव । तथेति । एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिश्रुत्यन्ते-
रेतन्मैव दृष्टव्यमर्थः । इदानीं प्रकृत्ये प्राणव्यवहारेति प्रतिज्ञापूर्वकत्वात् ।
कचजिह्वादिना । वेदं वाक्यं महाप्रकृत्ये परवकारकत्वात् प्रकृत्यः प्राणव-
त्प्रकृत्ये किमवशकारप्रकृत्ये हिरण्यगर्भस्यावशकारप्रकृत्येऽप्यवशकारप्रकृत्ये-
त्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भस्यावशकारकत्वात् कचं तदा विचारानुवच-
कं तदाह । कचिकारेति । कचं कचंमन्त्रको यत् कचं कचं त-
थैवावशिष्टमर्थः । ननु इत्याहति कच प्रकृत्ये प्राणव्यवहारेति वि-
प्रधान्यामुत्पत्तिश्रुत्यर्थं विविधराश्याप्रकृत्यपरतया गौण्य इति चेत् इत्या-

दर्शनेन चक्षुषेण भस्मा विज्ञानेनेह सर्वं विदितं, इत्थं वंजा-
तीयकाश्च श्रुतिषु एवैव प्रतिष्ठा योजयितव्या । कथं पुनः
प्रागुत्पत्तेः प्राधान्यां सद्भाववचनं नैतच्छ्रुतप्रकृतिविषयं,
'यथापि ज्ञमनाः शुभो ज्ञचरात् परतः परः' इति मूल-
प्रकृतेः प्राचादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । यवान्त-
रप्रकृतिविषयत्वेतत् स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राधान्यां
सद्भाववधारणमिति द्रष्टव्यं, व्याकृतविषयाद्यामपि भूयसी-
नामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः ।
विवदधिकारश्च हि गोख्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूनत्वात् गौडी
जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याख्यातं । प्रतिष्ठाहान्या च तत्र
सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वात् गौख्या
जन्मश्रुतेरसम्भवादिति व्याख्यातं । तदनुरोधेन त्विहापि
गौडी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याचक्षतेः प्रतिष्ठाहानि-
रपेक्षिता स्यात् ॥

आवर्ते प्राच इत्यादि प्रत्यक्षजन्मश्रुतिवर्गादिति वदामः । ननु विकारस्य
मङ्गल्यः कथं प्रकृतित्वमित्यत आह । आवर्तेति । 'हिरण्यवर्मः
वपुर्धराद्ये' इत्यादिभ्यस्तौ 'आदिकर्ता च भूतानां' इत्यादि श्रुतौ च
विकारात्मकानि भूतकारणावस्थाव्याख्यां मङ्गलविराहादीनां प्रकृति-
विकारात्मकं प्रविष्टिरिति । पूर्वादेशवा विकारस्यानुसरत्वादप्रकृतित्व-
मित्यर्थः । 'केचिद्विवदधिकारवाहुरोधेनेदं कथं व्याचक्षते तान् दूष-
यति । विवदिति ।

तत्र आवर्त इति वदन्नाकावादिषु शुक्लस्य पाठादेशवा प्राचीयेषु
प्राचेषु 'श्रुतेषु कथं' कथमेति कथमोजना । तत्प्राचाद्यादिति । तेनाका-
वादिष्वपि 'वाक्यान्मनिकथमोजन' तथादिष्वपि । एकस्मिन् वाक्ये

तत् प्राक्भुतः ॥ ६ ॥

इतस्मात्प्राणादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मभुतिः, यज्जायत इत्येकं जन्मवाचि पदं प्रायेषु प्राक्भुतं सदुक्त-
रेषां प्राणादिष्वनुवर्तते, 'एतस्याज्जायते प्राणः' इत्यप्राणा-
दिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत् सामान्यात् प्रा-
णेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन् प्रकरणे
एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः सकृदुचरितो वडमिः सम्बध्य-
मानः कचिन्मुख्यः कचिद्गौण इत्यव्यवसातुं शक्यं वैकल्पप्रस-
ङ्गात् । तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा' इत्यत्रापि प्रा-
णेषु नतः सृजतिः परेष्वपि उत्पत्तिमत्सु अशादिष्वनुवर्ज्यते ।
यत्रापि पञ्चाच्छ्रुतः उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वः सम्बध्यते
तत्राप्येष एव न्यायः, यथा सर्वाणि भूतानि व्युत्तरन्तीत्यय-
मन्ते पठितो व्युत्तरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः
सम्बध्यते ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ७ ॥

यद्यपि 'तत्ते जोऽसृजत' इत्येतस्मिन् प्रकरणे प्राणा-
नामुत्पत्तिर्न पठ्यते तेजोऽवयवानामिव नवाणां भूतानां उ-
त्पत्तिरप्यत्रात्, तथापि ब्रह्मप्रकृतिक्रतेजोऽवयवपूर्वकत्वाभि-
एकस्य शब्दस्य कचिन्मुख्यत्वं कचिन् गौणत्वमिति वैकल्पेन न युक्तमिति
आवश्यकताप्रतिदिशति । अत्रापि पञ्चाच्छ्रुत इति ॥

यद्योक्तं आण्डोर्ध्वेऽपि प्राणाणां उत्पत्तिर्न पठ्यते इति । प्रमाणं ।
तत्रैकत्वाद्वाच इति । अतः अत्रैव वाक्यपदं प्राणमन्तीत्यवयवम् ।
वाक्यप्राणमन्तां तेजोऽवयवपूर्वकत्वादेरप्यवयवविभक्तिविधिः शीघ्रतया । तेषां

धानावाक्यमात्रमनन्तरं तन्नामान्नाम सर्वेषामिव प्राधान्या-
वच्छिन्नमप्यत्र चिह्नं भवति । तत्रा चिह्नमिव प्रकरणे तेजो-
ऽवच्छिन्नमप्यत्र वाक्प्राधान्यमनन्तरमावायते 'यवमयं' हि
सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयौ वाक् इति । तत्र
यदि तावन्मुख्यमिवैवामवादिमयत्वं ततो वर्तत एव व-
च्छिन्नमप्यत्र यव भातं तथापि वच्छिन्नकटाकायां नामरूपस्या-
न्वितायां यवस्यात् 'येनाभ्युतं' भुतं भवति' इति चोपक्रमात्
एतदात्ममिदं सर्वं इति चोपसंहारात् भुतत्वेनैव प्रसिद्धे च
वच्छिन्नकार्त्तव्यप्रपञ्चनाद्यंमेव मनसादीनामवादिमयवचन-
मिति गम्यते । तच्चादपि प्राधान्यां वच्छिन्नविकारत्वसिद्धिः ॥

सप्तमते विधेयितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राधान्यां परिहृतः
सङ्ग्राहिय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्ठा-
नादिमिदंशुदादीनां साक्षात् करणत्वं तन्नामान्नामादिमयः । यत्न यव-
हिकारे वृत्त्य इति पक्षे वर्तत एव प्राधान्यां वच्छिन्नकार्त्तत्वं तेजोऽवच्छिन्नानां
वच्छिन्नविकारत्वात् । यदि प्राणस्य वाकोर्जविकारत्वाद्योभात् तदधीनस्ति-
तिरूपकत्वे च वच्छिन्नकार्त्तत्वं प्राधान्यां विकारत्वे भूताधीनस्तिरूपकत्वं सिद्ध-
मवदोक्तमिति सिद्धं वच्छिन्नकार्त्तत्वं '४ प्राणमवच्छिन्नं' इत्यादिश्रुत्यान्दे कथं
वच्छिन्नकार्त्तत्वेति । तच्चात् प्राधान्यानुत्पत्तिश्रुतीनां वच्छिन्नकार्त्तविरोधात्
पारमे श्रुत्या च यन्मय इति सिद्धम् । सिद्धपरिरोधिविचारात्मकाधिवरणात्
विकारात् तन्मयवदार्थमेवैषीः पक्षमिति द्रष्टव्यम् ॥

एवं वच्छिन्नकार्त्तत्वाकां प्राधान्यानुत्पत्तिश्रुतीनां वच्छिन्नकार्त्तविरोधात्
निर्वेदं श्रुतीनां विरोधात् वक्ष्ये पूर्ववदिति । वच्छिन्नविधेयितत्वाच्च ।
विषयः उच्यते । इन्द्रियवत्त्वविषयः । यच्च भीष्मगीतिराद्वयवर्णनेति

दुष्कृति । सन्नति तु कर्तव्ये प्राचा इति सम्प्रसारयति ।
 श्रुतिविप्रतिपत्तेरान विषयः । कश्चित् सप्त प्राचाः सङ्गीर्ष्यन्ते
 “सप्त प्राचाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । कश्चिदष्टौ प्राचा पञ्च-
 त्वेन गुणेन सङ्गीर्ष्यन्ते, “अष्टौ अष्टा अष्टावर्तिनः” इति,
 कश्चिन्नव “सप्त वै शीर्षस्थाः प्राचाः द्वाववाची” इति । क-
 चिद्दश “नव वै पुरवे प्राचा नाभिर्देशमे” इति । कश्चिदे-
 कादश “दशमे पुरवे प्राचा आन्तर्देशमे” इति । कश्चिद्दश-
 दश “सर्वेषां अर्शानां त्रयोकायतनम् इत्यत्र । कश्चित्त्रयो-
 दश “चतुश्च द्रष्टव्यम्” इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपत्त्याः
 प्राच्येयतां प्रति श्रुतयः, किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राचा
 इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवब्रजन्ते “सप्त प्राचाः
 प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेष्यतायैते
 “सप्त वै शीर्षस्थाः प्राचाः” इत्यत्र । ननु “गुहायवा नि-
 हिताः सप्त सप्त” इति वीष्ठा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरि-

कम् प्राचास एव कर्तव्ये वहाती । पञ्चत्वं त्रयोत्वं कश्चित् वज्र-
 नीति पञ्चा इन्द्रिकाणि तेषां त्रयोत्वं विषयाधीनविप्रतिपत्त्याः पञ्चान-
 तिष्ठाया विषया इत्यर्थः । हे नीत्ये हे चतुषो हे प्राचो वाक् चेति
 वज्र वीर्ष्ये भयः प्राचा द्वाववाची वादूवली चेति नव, आन्तर्देशमेन्द्रिकाणि
 दशमे पुरवे देहे प्राचाः आन्ता नव एकादशप्राच इति विज्ञानकोटि-
 का एत एव दृष्टवाक्यता युक्ता एव द्वादश । कश्चिद्वारेव वज्र महीदश,
 श्रुतिः वज्रतन्मतेर्वै शीर्षस्थाः सप्त ते प्राचा इति शीर्षस्थोद्देशेन
 प्राचात्वविशेषाच्च शीर्षस्थानां प्राचात्वयुक्ता, इन्द्रिकात्वपरिवर्तना
 वक्ष्ये प्राचा इति समवोचना । वज्रत्वं वीष्ठाविषयविशिष्टम् । नाभ-
 ति । गुहायां दृष्टे चेत इति गुहायवाः । अस्मादीयं निजना

ज्ञानं प्राधानं गमयतीति । नैव दोषः, पुण्यभेदाभिप्रायेण
 दोषा प्रतिपुण्यं सङ्गं सप्त प्राणा इति, न तत्त्वभेदाभिप्राया
 सप्त समाख्येऽप्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकपि सङ्गस्य
 प्राणेषुदाहता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहता विरोधा-
 त्त्वन्वतमा सङ्गस्यध्ववसातव्या, तत्र स्तोत्रकल्पनोपरोधात्
 सप्तसङ्गस्यध्ववसानं वृत्तिभेदापेक्षया सङ्गान्तरव्यवस्थामिति
 गमयते । अतोच्यते ।

इत्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

इत्तादयस्तु परे वक्ष्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, “ह-
 स्तो वे सङ्गः स कर्मणातिपहेण गृहीतः, इत्ताभ्यां हि
 कर्म करोति” इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वम-
 न्तर्भावाच्छब्दते सभावयितुम् । होनाधिकसङ्गाविप्रति-
 पत्तौ अधिका सङ्गा संप्राप्त्यु भवति, तस्यां हीनान्तर्भ-
 वति, न तु हीनायामधिका. अतश्च नैव मन्तव्यं, स्तोत्र-

निश्चया इत्यर्थः । चित्तेन चतुर्दशत्वं मनस्यम् । पूर्ववक्षी परिहरति ।
 नैव दोष इति । विद्वान्निष्कामेकादयस्तु मनोवृत्तिभेदादधिकव्यवस्थितकामाः बुद्धिः
 तथाकथोऽङ्गकारः, अरथात्मनं चित्तं इति हादयादिवङ्गान्तर्भावमीका ।
 ततो इदं प्राणविशेषप्रत्येऽप्यर्थः काचवादिति प्राप्ते विद्वान्भवति ।
 अतोच्यते ।

आदायैव कर्मणा गृहीतः सङ्गः । एतन्वन्वेयाह । इत्ताभ्यामि-
 ति । अतोऽधिकसङ्गायाः व्यूनादानन्तर्भावोभात् सप्तैव प्राणाः स्युः
 लोचसाहचर्यादिकर्मणं न मनस्यनित्यत्वः । तर्हि कतोन्मिद्वान्नीत्याकाङ्क्षा-
 यामाह । अतोच्यते । सुखीनां निवो विरोधे इति आनन्दराहस्यहीना
 नृतिर्विद्वोऽपीति शब्देन आनन्दविद्वान्मनस्यगृहीतेकादयप्राणसुखसुखा-

कल्पनानुरोधात् समैव प्राणाः सुररिति । उत्तरसङ्ग्रहानु-
 रोधात्वेकादशैव ते प्राणाः सुरः । तथा चोदाहृता श्रुतिः
 “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मा कादश” इति । आत्मशब्देन आत्मानः
 करणं परिच्छिद्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादधिकं
 वादशचतुर्दशत्वे उदाहृते । सत्यमुदाहृते न त्वैकाद-
 शभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थं अधिकं
 करणं कल्प्यते । शब्दस्यैकरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभे-
 दास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वचनादानविहरणोक्तर्गा-
 नन्दाः पञ्च कर्मेभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
 सर्वार्थविषयं त्रैकात्म्यवृत्तिं मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव
 वृत्तिभेदात् क्वचिद्विषयवद्व्यपदिश्यते “मनो बुद्धिरहङ्कार-
 चित्तञ्च” इति । तथाच श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृ-
 त्तीरनुक्रमग्राह “एतत् सर्वं मन एव” इति । अपि च स-
 मैव शीर्षस्थान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा
 अभिमताः सुरः स्थानभेदाद्व्यते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते,
 “ह ओचे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति । न च
 तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, ह-
 स्तादिषु कौनानामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “अथ ये सु-

रेवाभ्याः सुतयो नेवा इत्यभिसम्भावात् । सैकमिति । एकादशकार्त्तवि-
 द्वाभ्याम् । यदेति । त्रयः कालाकार्त्तकाश्च, तद्विषया वृत्तिर्वैश्वं तत्
 त्रैकात्म्यवृत्तिः । इन्द्रियान्तरार्था वस्तुधावसात्तव्यादित्यादीनां द्विजातीय
 मनोऽङ्गीकार्यं निवर्त्यः । विशेषितत्वादिकुत्र निरस्यति । यत्नं च वर्त्तेति ।
 न च तावतामिति । आदानादीनां कौलादिव्योऽत्यन्तविजातीयत्वात् । ते-

रवे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहस्थिद्रुमेदाभिप्राये-
 येव दृश्यं प्राणा उच्यन्ते, न प्राप्तस्त्वमेदाभिप्रायेच
 'नाभिर्दशमी' इति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित्
 प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्तु प्राणस्तु भवति, नाभिर्नाम
 एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीतुगच्छते । कश्चिदुपा-
 सनार्थं कतिचित् प्राणा गच्छन्ते, कश्चित् प्रदर्शनार्थम् ।
 तत्केन विहिते प्राणियन्ताभ्याने सति क्व किं परमाभ्यान-
 मिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशान्नेकादशत्वाभ्यानं
 प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् । इयमपरा सूत्रद्वययो-
 जना । सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते
 "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे
 प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते
 कश्चं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वाद-
 त्याह । सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वर्कपर्यन्ता विशे-
 षिताः इह प्रकृताः, स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पल्या-
 वर्तते पञ्चाक्षुषो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुः-

४। तदुच्यते कश्चिदादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कश्चं तर्हि
 विद्मः प्राणमन्तः इत्याद्यस्तु वचनवेत्याह । उच्यन्त्यस्य त्विति । सप्त प्राणाः
 प्रभवन्तीत्युपासनार्थम् । अक्षौपया इति श्रुतिस्तु पञ्चप्राणा । प्राणोप-
 सामादानादपि अन्तर्भावविशेषादिति विवेक्तव्यम् । नमिदं शब्दव्याख्या-
 नकश्चनं सप्तप्रीतिस्त्रिषाकं जनकं सप्तत्वावगतिः शीर्षस्थानाश्चक्षुरां विवे-
 षितत्वमिति हेतुर्विचक्षितः स्यादुक्तपरिचक्षुरादोषाश्चक्षुषेराह । इयमप-
 रेति । इन्द्रियाणि कर्तृति चन्द्रेण पूर्ववत्कृतं बीजवति । वसति ।

त्येवमादिनानुक्रमेण । प्रकृतमात्रौ च सर्वशब्दो भवति ।
यथा सर्वे प्राणानां भोजिता इति ये निमग्नताः प्रकृता
मात्रावास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये
प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति ।
नन्वयं विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं,
नैव दीवः । मनीविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदादृष्टिभेदेऽपि सप्त-
त्वीपपत्तेः । तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येव प्रति प्रमैः ।
हस्तादयस्परि सप्तन्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते “हस्तो
वै पञ्चः” इत्यादिश्रुतिषु । पञ्चत्वञ्च बन्धनभावी गृह्यते,
बध्यन्ते चोपशोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति । स च चोपशो
नैकाक्षरेण शरीरे बध्यते शरीरात्तरैरपि तुल्यत्वादबन्ध-
नस्य । तस्माच्छरीरात्तरसंचारीदं पञ्चसंज्ञकं बन्धनमि-
त्यर्थादुक्तं भवति । *तथा च श्रुतिः “पुण्येष्टकेन विज्ञेन
प्राणायामेन स युज्यते । तेन बहुस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य
तेन च” इति । प्राङ्मोक्षादपञ्चसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावि-
द्योमं दृश्यति । आद्यवर्णे च विश्वेन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुष-

तं जीशक्त्यान् वे प्राणाः बहु बन्धन्ति तेनानेन जीवकेषुत्पादित्विदं कल्पि-
त्यर्थः । विश्वावसाया एव चाक्षुषश्चक्षुषि कितोऽहमायुःकर्मविद्वजः ।
पुष्टयः पराष्ट् पञ्चाप्यर्चते नहिर्देवात् काश्चिन्मन्त्रं प्रतिपद्यति । अप
नदाजीमवं ह्यनुर्ध्वरक्षयसो भवति देवर्षि देवं प्रविष्टे विष्वादिभ्यो ह्ये
मनर्हो भवति तदाहं न पञ्चतीति वार्चसा चाक्षरिर्गर्भः । काश्चिदाय
जिह्वमि न वदति न रक्षयते न मुच्यते न बध्यते न चक्षुषि न विज्ञाना-
तोति चक्षुषे । ब्रह्मनामेव जीवेन बहु नतिरिति विद्वन् पञ्चमममरा
अक्षरिणावपि नतिप्रतीतिरिति विद्वान्भवति । एषमित्यादिना । ब्रह्मा-

द्रष्टव्यं” इत्यत्र तुल्यवद्भासादीनीतिरिति सविधवाक्यनु-
क्रामति “इहो पादातव्यं च पयस्यवान्द्रवितव्यं वायुश्च
विसर्गवितव्यं पादौ च गन्तव्यं” इति । तथा “दशमे
पुर्वे प्राचा नामैकादशः” इति यदास्माच्छरीराभ्यामर्थादुत्क्रा-
मव्यस्य रोदधन्ति” इत्येकादशानां प्राचानामुत्क्रान्तिं द-
र्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्वध्यमानोऽप्येवान्
प्राचानभिधानो न पुनरप्यश्वेन सप्तस्यैव व्यवस्थापयितुं
शक्यते, पुनरप्यश्वशब्दस्य च वक्ष्यते । सर्वे ब्राह्मणा
भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेव भवनिर्वाहनां ब्राह्मणानां
पदस्य न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनसंभवात्
तु तत्र निमग्नितमावविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराविता, इह
तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्व-
शब्देनाप्येषाणां प्राचानां परित्यक्तपददर्शनार्थं सप्तानाम-
नुक्रमसमिप्यनवस्यम् तथादेकादशैव प्राचाः शब्दतः कार्य-
तवेति सिद्धम् ।

अथवक्ष्य ॥ ७ ॥

अथवा प्राचानामेव स्वभावान्तरमभ्युद्दिनोति । अथवा-
दिव्यव्यक्त्योपात्तं कथ्यते प्रतिपाद्य । इहो दृष्टेनेति । प्राचादिव्यक्तं
भूतकथ्यते इहो प्राचेन्द्रियव्यक्तं चन्द्रोऽन्यत्र चन्द्रः करणपदव्यक्त-
या प्राचाव्यक्तं चेति इहो दृष्टव्यव्यक्त्यो प्राचाव्यक्त्युद्दिनं चेति चन्द्रो
वर्तुल्यव्यक्त्यो न मुक्त इत्याह । सर्वशब्दोऽपीति । तस्मात् अथवा कथ्यते-
नाप्यविरोधादेकादशैव प्राचाः शब्दतः कार्यतवेति सिद्धम् ।

अथवा । प्राचाः सर्वे तस्या इति वृत्ते । इहो प्राचाः विभुत्वात्

ये ते पुत्रताः प्राणाः प्रतिपत्तयाः । अस्त्येतेषां सीमा-
परिच्छेदो न परमाप्तुस्त्वत्, अस्त्येतेषां सीमा-
प्रतिपत्तयात् । सूक्ष्मा एते प्राणाः सूक्ष्माश्चैतन्मयं नर-
काले शरीराभिर्गच्छन्तो विलादहिरिवोपसर्ग्यन् विवक्षा-
यस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चैत-
न्मयः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याप्तीयः स्यात्, तदनुसार-
तश्च जीवस्य न सिध्येत् । सर्वगतानामपि हृत्तिष्ठामः
शरीरदेशे स्वादिति चेत्, न, हृत्तिष्ठामस्य कारणोपप-
त्तेः । यदेव तूपलब्धिसाधनं हृत्तिः अन्वयात् तस्यैव नः
कारणत्वं, तेन संश्रामात्रे विवाद इति कारणानां व्यापित-
कस्यानिरर्थिका, तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा
इत्यध्यवस्थामः ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यं प्राणः इतरप्राणवद्वन्नधिकार इत्यतिविशेषः ।

तेषां लक्षणानिरविज्ञा किन्तु तत्तद्देहे तेषामभिन्नविशेषाः प्रादेविक्यो
इत्यतः क्वि न तादात्म्यान्नादिरिति साक्षात्प्राणावासेपक्षेऽपि प्राणाः
किं परिवाया इति तद्देहे विज्ञानमिति । अन्वयेत्यादिका । अन्वये-
प्राणनिर्वायान्तरं परिवायं निरूपयत इत्यर्थः । अन्वयेऽपि प्राणनिर्वाय-
सम्बन्धं, परिच्छेदोपलब्धत्वं, बुद्ध्यादीनां विभुत्वे तदुपलब्धिसाधनो-
त्पादिकं न विज्ञेदित्युक्त्यादिरुपलब्धत्वं । तदुपलब्धिसाधनमिति । अन्वये-
पक्षेऽपि निरूपयत । सर्वगतामादिति । अन्वयेऽपि प्राणनिर्वाय-
सम्बन्धमिति । तदा विरोध इति विज्ञेत् ॥

नोपपत्तिः । अतिदेशत्वात् अन्वयेऽपि प्राणनिर्वाय-
सम्बन्धमिति । तदा विरोध इति विज्ञेत् ॥

नन्वविशेषितैः सर्वप्राणानां ब्रह्मकारत्वात्मात्वात्, 'एत-
 स्मात्मावते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति, वेन्द्रियम-
 नोऽपि तदेति चापि प्राणस्योत्पत्तिश्च यथा, 'स प्राणमसृजत'
 इत्यादिप्रमाणैश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्का-
 वारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मपुद्गले सूक्ते मत्तवर्णो
 भवति, न सृष्ट्युरासीदसृजत न तर्हि न रात्र्या अङ्ग आ-
 सीत् प्रकृतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्वाच्यं च परं
 किञ्च नास्ति' इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागु-
 त्पत्तेः सन्तमिष प्राणं सूचयति । तस्मात् अजः प्राण इति
 जायते कश्चिच्छक्तिः, तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छ-
 द्योऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राक्सद्भावं सूचयति । अवातमिति
 विशेषणात्, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च मूलपुस्तके
 प्राणादिब्रह्मस्य विशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात् का-
 रणसद्भावपददर्शनाच्च एवायमानोच्छब्द इति । येष्ठ इति
 च मुख्यं प्राणमभिदधाति, "प्राणो जाव ज्येष्ठः ज्येष्ठश्च"

त्यातिदिशते । ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न युक्त
 इत्यादिपति । किमर्थं इति । निश्चितमहाप्रकृत्ये प्राणसद्भावमुत्पादयित्वा-
 यद्वाभावात् । नासदासीये हीति । नासदासीदित्यारम्भाधीन इत्यर्थः ।
 तर्हि तदा प्रकृतकाले अतृप्तारिणो अतृप्तमन्त्राणां वा नासीदन्तस्तु हेतु-
 र्यं नासीत् रात्र्याः प्रकृतविकल्पवत्तुः अङ्गः प्रकृतः सत्त्वो वा माया,
 सधया कर्मेन्द्रियवा, चित्तमो देवमयं सधया । यद्वा येन इति प्राणो ज्य-
 ष्ठा तदा कश्च ब्रह्मासीदासीदिति परचार्यः । आनीदिति सर्वेष्टां जत-
 वदिति पूर्ववत्तर्कः । तस्माद् ब्रह्मणः परः परस्मैकृत्यमन्त्रं चित्तमपि न
 वदन्नेत्यर्थः । परिहारः कुतोच । ननु येष्ठमन्त्रं ग्रीधे प्रविशमाणात्

इति इतिनिर्देशात् । 'अथ प्राचः' इत्यनेनैव प्राचादा-
रम् तस्य इति साभात्, न चेत् तस्य तदानीं इति साभः
स्यात् योनी निमित्तं इत्तं पूवेत न संशयश्च, योनादीना-
म् कर्त्तव्यम्, आदिस्थानविभाजनित्यसौ इति साभात् अ-
हम् । 'अथ प्राचः' गुणाधिकात्, "न वै प्रक्षाम्यते
जीवितुम्" इति श्रुतेः ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

स पुनर्मुखः प्राचः किंस्वरूप इतीदानीं विज्ञायते ।
तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राच इति, एवं हि श्रुतेः,
'यः प्राचः स एव वायुः पञ्चविधः प्राचोऽपानोऽनान् उदानः
समानः' इति । अथवा तन्मान्तरीयाभिप्रायात् समस्तक-
रकृत्तिः प्राच इति प्राप्तं, एवं हि, तन्मान्तरीया प्राच-
ते । 'सामान्या करकृत्तिः प्राचाद्या वायवः पञ्च' इति ।

यद्यपि इत्तं मिति तत्राह । 'अथ इति चेति । इति' आचार्ये । 'अथ
प्राच इत्यादिना । पूवेत पूवं भवेत् । न इत्यनेनैव न भवेदित्यर्थः ।
नामादिकीयनेष्टत्वं प्राचस्य श्रुतेः । एवमानोऽपानोऽनान् प्राचोऽनान्-
श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति विदुम् ॥

इतिवाचि विचार्य तद्व्यापारात् प्राचं पृथक् कर्तुं शक्यमिति हि
संप्रत्यक्षप्राचस्य रूपं पृथक् करोति । न वायुक्रिये इत्युपदेशात् ।
इत्तः प्राचः किं वायुनामं सत करकृत्तिं व्यापारक्यापारः प्राचो-
क्तिरप्याचरिति वायुप्राचयोर्निदानेऽहम् । किं निरोधात् । संशये
पूर्वपक्षमाह । तमेति । द्वितीयं प्राचस्य पूर्वपक्षमाह । करोति । विहा-
नत्वेन कर्मणाह । अतोऽयम् इति । योऽयम् प्राचस्य वायुप्राचस्य-

अनोक्तं । न वायुः प्रत्यक्षं वापि करणव्यापारः । कुतः
 पृथगुपदेशात् । वायोऽस्तौतः प्राचक्ष्य पृथगुपदेशो भवति,
 'प्राच एव प्रत्यक्षवस्तुषु' पादाः, स वायुना ज्योतिषा भाति
 च तपति च' इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदि-
 श्यते तत्रैव करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि
 करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक् प्राचक्ष्यानुक्रमेणात् इति-
 हतिसतोऽभावेदात् । नहि करणव्यापार एव सन् करणैभ्यः
 पृथगुपदिश्यते । तथा 'एतस्माज्जायते प्राचो मनः सर्वे-
 न्द्रियाणि च' इत्येवमादयोऽपि वायोः करणैभ्यश्च
 प्राचस्य पृथगुपदेशा अनुसर्तव्याः । न च समस्तमानी कर-
 णानामेका हृत्तिः सम्भवति' पृथ्वीकमेकैकहृत्तित्वात्, समु-
 दायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्चरचालनन्यायेन एतद्व-
 विध्यति' सवैकपञ्चरचर्त्तिनः एकादश पक्षिणः पृथ्वीकं
 प्रतिनिवृतव्यापाराः सन्तः सन्मूयैकं पञ्चरं चालयन्ति
 एवमेकश्चरौरचर्त्तिनः एकादश प्राचाः पृथ्वीकं निवृतवृत्तयः
 सन्तः सन्मूयैका प्राचाख्या हृत्तिं प्रतिलस्यन्त इति । नेतुरच्यते
 यत्तम् । तुल्य प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्चरचालना-
 भौतैकवृत्त्यात्' सुवादुक्तं, तत्र प्राचो वायुनाग्निदैविकेन भातप्रतिपद्यते
 अग्निज्ज्ञः सञ्चरति' कार्यवृत्तौ भवतीत्यर्थः । इतिपु तत्र तत्र प्राचश्च
 वागादीनि च विनः संवादविज्ञेन पृथगुपदिशतिज्ञेन चेन्द्रियवृत्तिव्यापार-
 रेभ्योऽपि निवृतवृत्त्यात् । तवेति । प्राचक्ष्येन्द्रियवृत्तित्वं' सुवा
 भिरक्त
 नुक्तानि निरुक्तानि । न च कण्ठानाविति । आ चक्षुःवाच्या इतिः देव
 न चोक्तानिवाच्य करणानां प्रतिपद्येकैकहृत्तयप्रादिहृत्तायेन चैवत्वात् ।

गुरुपैरेयोपेताः पचिषः सन्त्येवं पच्यन् प्राचयेदुरिति
 तथा इहत्यात् । इह तु अथवासुवातराभापरीपेताः प्राचा
 न सन्त्य प्राचुरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् चतुर्विधाती-
 यत्वाच्च अथवादिष्यः प्राचनस्य । तथा प्राचस्य योक्तव्यमुक्तो-
 यत्वं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमा-
 त्रे प्राचैवककल्पते, तस्मादप्यो वायुक्रियाभ्यां प्राचः । कथं
 तर्हीयं नृतिः, 'यः प्राचः स वायुः' इति, उच्यते । वायुरे-
 वायमभ्याम्भापनः प्रचव्यूही विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्रा-
 चो नाम मण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतस्मि
 अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्यते । स्वादेतत्, प्राचोऽपि तर्हि
 जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, चेहत्यात् गुण-
 भावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि
 अनेकविधा विभूतिः प्राचस्य आच्यते । 'सुप्तेषु वागादिषु
 प्राच एवैको जागर्ति प्राच एवैको सत्युत्पन्नः प्राचः
 संवर्गो वागादीन् संवर्गं प्राच इतरान् प्राचान् रक्षति
 मातेव पुमान्' इति । तस्मात् प्राचस्यापि जीववत् स्वात-
 न्त्यप्रसङ्गः, तं परिहरति ।

न च बहुदावक्तुं इति; वक्ष्यति तस्मात्प्राचैव । प्रमाणाभावादपि
 त्रयोमादीनामेव प्राचानां कथं चतुर्विधं चतुर्विधं वागादी-
 नामवतिष्ठान्त्वेन पितातीवत्यात् चतुर्विधं प्राचानां चतुर्विधं वागादी-
 नां वागादीनां वाच्यं कथं चतुर्विधं प्राचः इति । चित्तं प्राचस्य इति
 वागादीनामेव प्राचस्य वाच्यं चेहत्यात् । तथा प्राचोऽपि । न
 च दोषो न च तत्त्वान्तरं नापि वागादीनां वाच्यं वागादीनां वाच्यं

चक्षुरादिवत् तत्सहस्रिद्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुल्यं प्राचस्यं सौतम्न्यं व्याचक्षते । यथा चक्षुरा-
दिनि रात्रिप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युप-
करणानि न स्वतन्त्राणि तुल्यं मुख्योऽपि प्राचो राजमन्त्रि-
वत् जीवस्य सर्वाधिक्येन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः
तत्सहस्रिद्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राचः शिष्यते,
प्राचसंवादादिषु समानधर्माणां सहभासनं युक्तं दृष्ट-
यन्तरादिवत् । आदिग्रन्थेन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राचस्य
स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति । आदेतत् यदि चक्षु-
रादिवत् प्राचस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विष-
यान्तरं कृपादिवत् प्रत्यज्येत कृपालोचनाद्याभिर्हन्तिभिर्भ-
या चक्षुरादीनां स्वं जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि
चैकादशैव कार्यजातानि कृपालोचनादीनि परिगणितानि

प्राच इत्यनेदं कृतमिति भावः । अन्वय इति । देहं प्राप्नोति पञ्चानस्यो
विशाराजना स्थितो वायुदेव प्राच इत्यर्थः । प्राचस्य करणवृत्तित्वाभावे
जीववत् भोक्तृत्वं आदिति गृह्यते । आदेतदिति ॥

प्राचो न भोक्ता भोगोपकरणत्वात् चक्षुरादिवदिति कुमार्थभावः ।
तदर्थं इत्यदिना । यथा दृष्टप्रत्ययवरोऽर्थतः दृष्टप्रत्ययान्तत्वेन
पापान्तेन वा वाक्यात् दृष्टपाठकथा करणैः दृष्टोपकरणत्वेन वाक्यात्
प्राचस्यं वाच इति न हेतुविरहितत्वर्थः । निष्ठं प्राचो न भोक्ता वा-
च्यवत्वात्वात्वाद्भूतिवत्त्वात् देहवत् । ननु भूतोपकरणं तत् सवि-
त्त्वं दृष्टं कथा चक्षुरादिभ्यः, प्राचस्यं तु निर्दिष्टत्वात्वात्वात्वात्वा-
नामाह भोगोपकरणवृत्तिति गृह्यते । आदेतदिति ॥

यदर्धमेकादश प्राणस्य संश्लेषः न तु सादृश्यमयं कार्य-
जातमवगम्यते तद्वर्धमयं सादृश्यः प्राणः प्रतिज्ञात इति ।
अत उत्तरं पठति ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य ।
नहि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन अकरणत्वमभ्यु-
पगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा
हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं
कार्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु “अथ ह प्राणस्य अहंशेष-
स्य व्यूद्भिरे” इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन् व उक्तास्त इदं शरीरं
पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः’ इति शेषोक्त्या प्रत्येकं
शरीराद्युक्तमस्येन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्य-
प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा प्राणोच्छिन्नमिषायां तस्मा
द्विशेषित्वापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गश्च दर्शयन्ती श्रुतिः प्रा-
निमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति ‘तान् अदिष्टः प्राणः
उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवेतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैत-
दात्ममत्तद्वत् विधारयामि’ इति च । एतन्निवारणं श्रुतिराह ।

उक्त्याह : शरीरे क्वचिन्नाराहेरेन्द्रियधारणेन्द्रियव्यापारव्यापार-
कार्यत्वाच्च निर्विषयत्वापि प्राणस्य शरीरवृत्तौ मोहप्रवृत्तयश्च न तु
चक्षुरादिवत् प्राणस्य अकरणत्वमपि तेन अविवक्षितं व्यूद्भिरेति प्रतिपद्यते ।
न तावद्विषयादिका । अहंशेषस्य अहंशेषस्य व्यूद्भिरेति विचारं
अस्ति । तद्वृत्तिप्राणवृत्तिमिति ज्ञानादिभावेन विचार्यते । अतः
वीचं, कुचायं देहात्मा अहं, प्राणस्य अहंशेषः अहंशेषः ।

“प्रायेव रचनतरं कृत्वाय” इति च सुतेषु चक्षुरादिषु प्राग्निमितां गरीररक्षां दर्शयति । ‘वस्त्रात् कक्षाचाङ्गात् प्राग् उत्क्रामति तदेव तच्छ्रुयति तेन यद्व्याति यत् पिब-
ति तेनेतरां प्राणाववति’ इति च प्राग्निमितां गरीरे-
न्द्रियपुष्टिं दर्शयति । ‘कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठितोऽहं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणश्च
सकल’ इति प्राग्निमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्श-
यति ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्गमदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्च-
वृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु ‘प्राणोऽपानो व्यान उदानः स-
मानः’ इति । वृत्तिभेदयायं कार्यभेदापेक्षः । ‘प्राणः प्रा-
ग्वृत्तिरहङ्गासादिकर्मा, अपानोऽवागृत्तिर्निष्वासादिकर्मा, व्या-
नः तयोः सम्बो वर्त्तमानो वीर्यवत् कर्महेतुः, उदानः ख-
देवृत्तिरहङ्गासादिहेतुः, समानः सम सर्वेष्वङ्गेषु योऽवर-

तदेव तदानीमेष, तेन प्राग्नेन यद्व्याति जीवः तेन प्राग्गताहनेनेति
यावत् । एवंश्रुतेः प्राग्गताचारण्यं कार्यमस्तीत्युक्तम् ॥

तत्रैवैवमनरायं कृत्वा व्याचष्टे । एतच्चेत्यादिना । इतिरक्त्या ।
अस्मिन्नहमादिषु वीर्यवत् कर्म । कामादिवृत्तिवृत्तानेऽपि पञ्चवृत्ति-
यस्यो नास्तीतिवचिं स्वयमेवोद्भाव्य यच्चानरं वृत्तयति । नन्वमापीत्या-
दिना । प्राणश्च प्रवृत्तिः । विषयबो व्यनः । यद्यपिप्राणादिप्राणं वि-
कल्पः । प्राणवीर्य इति निर्दिष्टा । वृत्तिः प्रवृत्तिः । व्यनिरहङ्गोरपिद्याह-
तिस्वाह वृत्तिरहङ्गासादिप्राणा सकलयाह । वृत्तिः । कृत्वा व्याचष्टे-

सावयति इति । एवं पञ्चदृष्टिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्चवृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिभिर्मिताः शब्दादिविवक्षाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कश्चिदसङ्ख्यं इत्याद्याः परिपठिताः परिष्टब्धेरन् पञ्चदृष्ट्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिरपेक्षा भूतभविष्यदादिविवक्षाऽपरा मनसो वृत्तिरस्योति समानः पञ्चदृष्ट्यातिरेकः । एवं तर्हि परमतमप्रतिषिद्धं मनुमतं भवतीति न्यायोदिष्टापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिष्टब्धन्ते प्रमाणत्रिवर्त्यविकल्पनिद्राभूतयो नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चदृष्टित्वात्प्रतीतिरिति योजयितव्यम् ॥

अथ ॥ १२ ॥

अथ चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरः प्राणवत् । अथ चैवापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदो न परमाद्यतुल्यत्वं, पञ्चमहत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः प्राण सज्जास्तौ पा-

नरमाह । जीवेति । तदेवं प्राणवायोर्भेदाभेदशरीरविरोध इति विद्वन् ॥

एवं सूक्ष्मप्राणस्योत्पत्तिं सङ्ख्यपञ्चोक्ता परिनाम्नयन्तीति श्रुतमवधारयति । अथुचेति । कश्चिन्नाशङ्कामाह । नह निभुलकतीति । दूषिर्नैवसादपि सूक्ष्मो जन्तुः इति चेदुच्यते । नागो ब्रह्मी । प्राण उक्तावतीति 'सूक्ष्मात्मनः' प्राणस्य भाति, यद्योऽनेन धर्मो चेति सूक्ष्मा निभुलकति । विरोधे आध्यात्मिकप्राणसाक्ष्यभाविर्देविकस्य निभुलकमिति विद्वन्भेदात् शरीरविरोध इति वयापत्तेः । अङ्गवत् इति । निधीयमाने

यस्यैवानुपपन्नमनस्वात्, परिच्छिन्नस्योक्तान्तिमत्वाग-
तिवर्तिनः । ननु विमुक्तमपि प्राचस्य सम्पाद्यायते, 'सम-
प्रविष्टा समो मयकेन समो नागेन समः । एभिस्त्रिभिर्लोकैः
समोऽनेन सर्वेषु' इत्येवमादिषु प्रदेयेषु । तदुच्यते, आधि-
दैविकेन समष्टिपटिकपेक्षैरेवमर्थे प्राच्यकना एतद्वि-
मुक्तमप्यायते नाध्यात्मिकेन । अपि च समः प्रविष्टेत्यादिना
साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राचस्य परिच्छेद एव
प्रदर्शयते तच्चाददोषः ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्यै स्वस्यै
कार्यस्य प्रभवन्ति आहोस्त्रिहेताधिष्ठाताः प्रभवन्तीति वि-
चार्यते । तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहि-
म्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति । अपि च देवताधिष्ठितानां प्रा-
णस्य ह्युपादयत्वेनात्मनोक्तेः यम एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति विराहदे-
वशाजम् । यमोऽनेनेति कृतः कर्त्तव्यमिति विषयस्यैवाहं स्वस्वेत्याह ।
अपि चेति । कश्चरचेत्यत्र सर्वेऽनना इति इन्द्रियान्महत्पावनार्थमिति
व्याहितं, यत्र ह्यप्राणविभुजनाधदैविकमिति यथायान्मरोक्षेदपौ-
नरत्वात् । यथेह प्रवृत्तास्तत्रास्मादोषो निरस्तः यत्र ह्यनुतिविरोधो
निरस्त इत्यपीतरत्वात् । पूर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविधानेना-
न्यथुत्तमविशेषकोशा ॥

इत्यहोऽध्यात्मिकानां प्राणायामाधिदैविकाभीमत्वमाह । ज्योति-
राद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् । 'वाचा हि नामान्यभिषदति चक्षुषा
रुपाभिः प्रकाशि' इति, इन्द्रियान्महत्पावनार्थमिति विराहदे-
वशाजम् । यथेह प्रवृत्तास्तत्रास्मादोषो निरस्तः यत्र ह्यनुतिविरोधो
निरस्त इत्यपीतरत्वात् । पूर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविधानेना-
न्यथुत्तमविशेषकोशा ॥

यानां प्रहृत्तावभुपममवमानायां तांशमिवाधिष्ठात्रीणां दे-
वताणां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शरीरस्य भोक्तृत्वं वक्ष्येति, अतः
स्वमहिम्नैवेष्टां प्रहृत्तिरिति, एवं प्राप्त इदमुच्यते । ज्योति-
राद्यधिष्ठातृत्वमिति । तुल्येन पूर्वपक्षो व्यावर्तते । ज्योति-
रादिभिरग्न्याद्यभिमग्नौभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिक-
रणं जातं स्वकार्येषु प्रवर्तते इति प्रतिजानीते । हेतुश्च
व्याचष्टे । तदामननादिति । तथा ह्यामनन्ति अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशदित्यादि । अग्नेऽद्यायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च दे-
वताणां ऽधिष्ठातृत्वमज्ञीकृत्योच्यते । नहि देवतासम्बन्धं प्र-
त्याख्यायाम्नेर्वाचं मुखे वा कथिद्विषेयः सम्बन्धो दृश्यते ।
तथा 'वायुः प्राणी भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि
योजयितव्यम् । तथान्यथापि 'वागेव प्रकण्ठचतुर्थः पादः
सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमादिना
वागादीनामग्न्यादिज्योतिरुपचनेनेतन्नेष्टार्थं दृश्यते । 'स

कल्पपरा न तु तेषां अधिष्ठातृदेवतापरा । न च अत्राग्नेर्वाचाभावापि
वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठातृत्वेष्टा न विवक्ष्यते इति वाच्यं, ज्योतिराधि-
ष्ठातृत्वात् । किञ्च देवताणां अधिष्ठातृत्वे जीम्वन्नोक्तमस्ति न देवे क्वात्,
तथा चैकज्ञानेऽप्येतेषां विरोधान् दुर्बलवद् जीम्वन्नोक्तं न क्वादिति
तर्कप्रसङ्गः । विहासवति । एवं प्राप्त इत्यादिका । 'अग्निर्वाग्भू-
त्वादित्यचतुर्थं' इति च तन्नामोऽग्न्यादिदेवताभिर्वाचक्यं एवं सम्बन्धो न
तदुपादानकत्वस्यो दूरत्वादित्यन्यथाकार्हेर्न क्वात् न चतुर्वायुप्राधान्या-
न्यथादित्याह । अग्नेश्चावयति । वायुः प्राणैराधियाम् भूत्वा नासा-
पुटे प्राविशदिति वाच्येऽवयति ।* तथेति । भाति दीप्यते, तपति

[अ० २। पा० ४।] , शास्त्रस्याशौचभाष्यम् । ७२८

वे वाचमेव प्रथमान्त्यवहत् सा ग्रहा मृत्युमृत्युमुच्यत सो-
ऽन्विरभवदिति च एवमादिना वागादौनामन्यादिभाषाप-
त्तिवचनेनेतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र वाध्यानादिदेवतावि-
भागेन वागाद्यन्याद्युक्तमन्यमन्यैव प्रत्यासूत्या भवति ।
अतएवपि ।

वानध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

वक्तव्यमधिभूतान् वज्रस्तवाधिदेवतम् ॥

इत्यादिना वागादौनामन्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्र-
पञ्चं प्रदर्शितम् । यदुक्तं स्वकार्यं शक्तियोगात् स्वमहिम्नैव
प्राणाः प्रवर्त्तं रक्षति, तदयुक्तम् । शक्तानामपि शकटादौना-
मननुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयबोपपत्तौ वा-
गमादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते । यदयुक्तं देवतानामे-
वाधिष्ठातृणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति तत्
परिच्छिद्यते ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । एतच्चिद्विधात्वधिष्ठे यत्तद्व्याप्यं विज्ञानरवाह ।
य वे तावदिति । ४ प्राणो वाचं प्रवर्त्तयतीत्युक्तं चिं प्रधानमन्त्रादि-
पापमुक्तं ज्ञानुपवीत्यावहक्यमुक्तं तद्व्याप्यं कृत्वा अन्विदेवताकल्पं प्रा-
पितवानित्यर्थः । विज्ञानप्रवर्त्तमानं वाग्येति कल्पं प्राणः चक्षुरादिव-
मित्यादिभिरुपवर्त्तमानमधिष्ठे बले एतत्त्वं द्योतयतीत्याह । सर्वमेति ।
ननु वागादौनामन्याद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्ह्येव, शौरादौनामन्याधि-
ष्ठितानामपि दम्भादिप्रवृत्तिर्ह्येव, तथा प्रोपवर्त्तयतीत्येव निश्चयता-
त्माह । अन्वयोपवर्त्तयतीति । अन्वयोपवर्त्तयतीत्याह । अन्वयोपवर्त्तय-
ति । अन्वयोपवर्त्तयतीति ।

सतीत्यपि प्राधान्यामभिधानां च देवतासु प्राच्यता-
 र्थकरत्नसङ्घातस्याभिना शरीरेत्येवैषां प्राधान्यां सम्बन्धः शु-
 तेरवगम्यते । तथा हि श्रुतिः 'अथ यच्चैतद्वाक्यमनुप्रविश्य
 चक्षुः स चाक्षुषः पुंसो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्रा-
 यीति स आका मन्वाय प्राच्यम्' इत्येवंजातीयका शरीरे-
 नैव प्राधान्यां सम्बन्धं यावयति । अपि चानेकानां प्रतिक-
 रत्नमभिधानीषां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरेऽवकल्प-
 ते । एको ज्ञयमस्मिन् शरीरे शरीरो भोक्ता प्रतिसम्मानादि-
 सम्भवादवगम्यते ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शरीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुष्क-
 लापीयसेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवताना-

शरीरेत्युच्येति । भोक्तेति शेषः । सम्बन्धो भोक्तृभोग्यभावः । अथ १५
 प्राच्यप्रवेद्यानन्तरं यत्न मोक्षये एतच्छिष्टमनुप्रविष्टं चक्षुर्निद्रितं तत्र
 चक्षुष्यभिवानी व आका चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । अथ आका
 करत्नान्वयेयते तथापि ज्ञेयज्ञानतदात्मवाङ्महारं यो वेद स आका
 चिद्रूप एव, करत्नानि तु मन्त्रादिप्रवृत्तयेऽपेक्षाने न संबन्धाच्चेति शु-
 त्तर्कः । चिद्रूप योऽहं रूपमद्राचं व द्राचं मुच्योतीति प्रतिसम्माना-
 देवः शरीर एव भोक्ता न वक्ष्यो देवा द्राचः । अथ चेति ॥

कदाचिद्देवानामनुभोक्तृत्वं कदाचिज्जीवसेव भोक्तृत्वं किञ्चित्कालमात्रं
 यत्कर्तव्यमिति हेतुं जीवस्य भोक्तृत्वमिदमन्वयमस्मात् कदाचिद्देवः । तस्य
 चेति । चक्षुष्यमवादिषु जीवस्य प्राधान्याविधारणार्थं प्राच्यमस्मिन्,
 देवतानां च करत्नाविभक्त्यर्थं चिद्रूपमिदमन्वयमिति कदाचिद्देवः ।
 शरीरेत्येव च नित्यं इति । तथा प्रदीपादिः करत्नोपधारणतया कर-

म् । ता हि परस्मिन्नेत्यर्थे पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन्-
 शरीरे भोजनं प्रतिपद्यन्ते । नृतिश्च भवति 'पुण्य-
 मेवामं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति शारीर-
 यैव च निवृत्तः प्राणानां सत्यम् । उत्क्रान्तादिषु तदनुवृ-
 त्तिर्दृश्यते । तस्यैव प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनू-
 त्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिनृतिः ।
 तस्मात् सतीत्यपि करणानां नियम्योषु देवतासु न शारीरस्य
 भोजनत्वमप्यगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोजनत्वप-
 क्षस्येति ।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठान् ॥ ७॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनूत्क्रामन्ताः, तत्रेद-
 मपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य दृष्टिभेदा इतरे
 प्राणा आहोसित् तत्त्वान्तराणीति । किन्तावत् प्राप्तं मुख्य-
 पक्षस्यानन्यतया देवाः करणोपकारस्य एव न भोजनार इत्यर्थः ।
 जीवकाद्व्यवहारा करणाधिष्ठानत्वाद्दृष्टत्वाविबुद्धौ, देवानामु कर-
 णोपकाराभिप्रेतत्वा कारणवदधिष्ठानत्वमिति न जीवेनाप्यविविद्धिः ।
 देवानाधिष्ठानत्वेनास्मिन् देवे भोजनत्वमुक्तवान् न ह वै देवान् पापं
 गच्छतीत्युक्तवित्वापि, तथाचानुगुणं हि व्यापि पश्यतीति नृतेः
 वाच्यत्वमात्रवीक्षित्वादन्यत्रानूत्क्रामोत्क्रामाधिष्ठानदेवतापेक्षावच्छ्रुतिभिर-
 विरोध इति सिद्धम् ।

अस्मिन्निदृशेषु तदधिष्ठानदेवताभिन्ना तान्येव व्यापदृष्टिर्वातिरेक्ये
 न कर्तव्यत्वेन प्रत्याह । त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठान् ।
 तत्रादिन्द्रियाणां वेदभेदव्यतिरेकं संशयं वदन् पूर्ववच्चरति । तस्य-
 वेदादिना । एवमपराधीनाः कर्मप्राप्तौ सर्वेषां कर्मणं तथा-

स्यैवतरे वृत्तिभेदा इति । कुतः कुतः । तथा हि वृत्तिर्मुख्य-
मितारीय प्राचान् सविधाय सुखोक्तामित्येव व्याप्य-
ति 'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामिति तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभ-
वन्' इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा
हन्तास्यभनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्यते एकस्य वा मुख-
त्वमितरस्य वा साक्षरित्वमापद्यते । तस्माद् यद्येकस्यैव
प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वानाद्याः पञ्चेकादशे-
त्येवं प्राप्ते श्रूमः । तत्त्वान्तरास्यैव प्राणाहागादीनीति कुतः,
व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यपदेशकः, ते प्रकृताः, प्राणाः
अहं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते ।
श्रुतायैव व्यपदेशभेददर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च' इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्रा-
णो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं जायते

मेति बहुल्यप्रति वानादवसवाऽभयविक्रमभेदशुद्धयः । ते प्राणादीकृताः
प्राणवदवाच्यत्वात् प्राणवदित्याह । प्राणेति । ते प्राणाः जेहादन्वतान्य
इति प्रतिपाद्यत्वेन यदन्वत् व्याचष्टे । तत्त्वान्तरास्येति । वेदापदेशा-
दित्यत्र तत्त्वद्वयः प्रतिपातान्त्वत्वं पराकृत्यति । प्राणा इन्द्रियाणीति ।
अप्यर्थावयवत्वाभ्यामन्वत्त्वोक्तेरिति वेदप्रपादनाद्यत्वेन प्रत्यक्षानि सूत्र-
पदानि बोधयति । च इत्यादिना । अन्तर्गत विज्ञतोऽन्तर्गतप्रत्यक्ष-
मकृद्धार एव न दूषयति, एतेन प्रतिष्ठाप्यार्थारः तत्त्वोक्त्यापत्तयभेदज्ञान-
विरुद्धेति दोषदूषयवाच्यम् । अन्तर्गतप्रत्यक्षप्रवेदप्रत्यक्षेतिप्रत्यक्षं न दू-
ते । गमिति । प्राणमन्त्रस्योऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः साधित्यर्थः । अन्त-
र्गतोऽन्तर्गतभेदात् अन्तर्गतप्रत्यक्षप्रवेद इत्युच्यते । न च योऽन्तर्गता-
नीत्यादिकविशेषाभावात्तदोदति, प्राणे तु वानादवाच्यत्वात्तद्विरुद्धेति

वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राप्तवत् स्यात् 'मनः सर्वेन्द्रियाणि' च
इति इवम् व्यवदेशभेददर्शनात् । सत्यमेतत् । श्रुती तु ए-
काद्वेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन शोभादिनत्वं संयच्छ-
ते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुती श्रुती वा प्रसिद्धमस्ति ।
व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु 'स
एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यवदेशं लभते न लभते च' इति
त्रिप्रतिषिद्धः, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे । कुतश्च
तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते । 'ते ह
वाचमूचुः' इत्युपक्रमस्य वामादीनसुरपापविध्वस्तानुग्रहस्थो-
पसंहारस्य वामादिप्रकरणं, 'अथ हेममासन् प्राणमूचुः',
इत्यसुरविध्वंसिनो मुखस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमत्वात्, तथा
वमावसे । शब्दभिरुक्तानि । मन इन्द्रियाणि चेति भेदोक्तिर्नोपवीच-
ते यावेन वेदा । विद्वान्ने मनः, प्रथमोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वनिर्दि-
ततो नीलमेषाव इति चेत् । किञ्चेतस्मात्कावते प्राणो मनः उभेन्द्र-
याणि चेति पृथक्त्वव्यपदेशात् सतन्त्रवस्तुभेद इत्याह । व्यपदेशभेद-
श्चावधि । शब्दकान् प्राण इन्द्रियव्यवदेशं लभते पुनरुक्तिर्वाज
लभते चेति व्याख्यात इत्यर्थः ॥

एवं विवेकावर्णावसंज्ञाभ्यासकः पृथक्त्वोक्तो चेति तद्व्यपदेशादिति
चेदव्याख्यातः । भेदश्रुतेरिति श्रुत्येन प्रकरणभेदो चेदव्याह इति न यौन-
रक्तः । ते देवाः प्राणीवेन्द्रियमनोहसिरूपाः अक्षराणां वाचहसिरूपाणां
जवादीनां ह्रीनां च प्रथमं व्यापृता वाचमूचुस्तत्त्वज्ञानादक्षराणां वाच-
हसिरूपाणां वाचमूचुस्तत्त्वज्ञानादक्षराणां वाचमूचुस्तत्त्वज्ञानादक्षराणां वाच-

‘मनो वाचं प्राचं ताव्यात्मनेऽकुर्वत’ इत्येवमाहुः अपि
भेदस्तत्र सदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता सुखग्रा-
हितरे । कुतश्च तत्त्वान्तरभूता सुखग्राहितरे ।

वैलक्षण्ययाञ्च ॥ ८ ॥

वैलक्षण्यश्च भवति सुखग्रस्यस्वोत्तरेवाचं सुतेषु वागा-
दिषु सुख्य एको जागर्ति स एव चेको मृत्युनाऽनातः ।
आत्मास्वितरे तस्यैव प्राचस्वावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधार-
णपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वं चन्द्रियाणां ।
न प्राचस्ये त्वेवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राचेन्द्रियाणां
तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तं ‘तत्र तस्यैव
सर्वे रूपमभवन्’ इति श्रुतेः प्राच एवेन्द्रियाणीति, तदनु-
क्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनानाद्विदप्रतीतेः । तथा हि
‘वदित्याम्येवाहमिति वाग्दधे’ इति वागादीनीन्द्रियाणां
क्रम्यतानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छास्त्रम्यत्वे च वाक्”
इति च श्रमरूपेण मृत्युना यस्तत्त्वं वागादीनामभिधाय
‘अधेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राचः’ इति पृथक्प्राचं

इत्येवं श्रमेण सर्वेन्द्रियेषु प्राचपक्षेण यच्छास्त्रेति प्रवरत्वं विविक्त्या
प्रविष्टमात्रे भवतावच्छं सुखं प्राचमनुसृत्य कुर्यावेति तेषां श्रान्तिनोडात्ता
निर्विषयतया सङ्गदोषश्रुत्येनाहुरा महा इत्यहुराणां निष्पत्तिरिति सुख-
प्राचलोकेभेदविहितग्राह । ते चेति । आनि त्रीणां ताव्यात्मने जातं
प्रकारातिः क्षतनातिग्राहः ॥

विशुद्धमर्थं वचनात् । भेद इत्याह । वैलक्षण्यहेति । वागादीनां
इत्येवं । वाग्दधे इत्यवतीतग्राहः । पृथग्भिर्भेदो विविक्त्या वागादीनां प्रा-
चरूपमवयवप्राचादीनां सति तत्त्वान्तरं अनुसृतं । इत्येव प्राचपक्षेन्द्रि-

अनेन जीवेनात्मनेति विशेषात् । यथा सोमे चारिषार-
परसैन्यमनुप्रविश्य सङ्कलयामीत्येवं आतीतके ब्रह्मणे चार-
कटं कमेव सत्सैव्यसङ्कलयनं हेतुकर्तृत्वां प्राजापत्यध्यारोपयति
सङ्कलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकटं कमेव सत्ता-
मरूपव्याकरणं हेतुकर्तृकत्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याक-
रवाचीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण । अपि च छित्यङ्कवित्वादिषु ना-
मसु घट शरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकटं त्वं दृष्टं,
तस्याप्यौकटं कमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभि-
धत्ते । संज्ञामूर्तिः कृत्स्नित्वं चिद्वत्कुर्वत इति । तुभ्यं न पक्षं
व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिः कृत्स्निरिति नामरूपव्याक्रियेत्येवं तत्
विद्वत्कुर्वत इति परमेश्वरं लजयति, विद्वत्कारणे तस्य नि-
रपवादकटं त्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाकृत्स्नमूर्तिः कृत्स्नित्वान्ति-
रादित्वबन्धमा विदुर्दिति तथा कुशकाग्रपलायादिषु म-
ममनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चामेकप्रधाना सा
खलु परमेश्वरस्यैव तेषांऽवधानां निर्मातुः कृतिर्भविषुम-
र्हति । कुतः उपदेशात् । तथाहि येयं देवतैस्तुष्टकस्य व्या-
करवाचीतुष्टमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकटं त्व-

दं केति चिन्त्यत इत्यनानुरसद्वतिः । प्रथिवा प्रकरं । देवप्रविशः ।
इत्येवादिना । इत्य इदानीं देवताः सुखाः सङ्कल्पितेति इत्यर्थः ।
तानां तिसृषां देवतानामेकैषां देवतां त्रेत्रोऽवधानात्मा प्रत्यक्षिषां करि-
ष्यामीति वृत्तिः ब्रह्मणोऽप्यवधानां । आत्मोक्त्याऽवधानाववाचीत्य-
संज्ञारकोक्त्यात् । एवं सङ्कल्पितेषु मूर्तेषु प्राचिन्त्यं व्यवहारः ईश्वरप्रीति
पददेवतावाक्यात्यर्थम् । जीवेनेतिपदक व्याकरवाचीत्येव इत्यवधाना-
न्वां संज्ञवशात् । तमेति । पूर्वोक्ते जीवस्यैव प्रीतिवत्कृत्यादुत्तमप्र-

मिहोपदिश्यति । ननु जीवेनेति विशेषणान्नोदकत्वं कल्प-
 व्याकरणस्याप्यवसितं नैतदेवं जीवेनेति तदनुप्रविश्येत्त्वमेव
 सम्बध्यते भान्तव्यासं व्याकरवाचीत्वमेव । तेन हि सम्बन्धे
 व्याकरवाचीत्वत्वं देवताविषय उत्तमपुरुष शीघ्रचारिकः
 कल्प्येत । न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरू-
 पेण जीवेष्वस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति, येष्वपि
 चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत् । न च जीवो
 नाम परमेश्वरादायत्तमभिन्नधार इव राष्ट्रः, भास्तेति विभे-
 दयत्वात्, उपाधिभार्जनवन्मनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्-
 कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । पर-
 मेश्वर इव च नामरूपयोर्व्याकर्तृतेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः ।
 'प्राकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादिशु-
 तिभ्यः । तस्मात् परमेश्वरस्यैव चिह्नत्कुर्वतः कर्म नामरू-
 पव्याकरणं, चिह्नत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं
 विवक्ष्यते । प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोऽवसोर्त्याजिव-
 चनेनैवोक्तत्वात्, तच्च चिह्नत्करणमन्यादित्यन्वयविदुस्तत्
 युतिर्दृश्यं वर्तते 'यद्व्यं रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्च, क्तं
 तदप्यं यत् कृत्वा तदवस्य' इत्यादिना । तन्नाम्निरितीदं
 रूपं व्याक्षिप्यते । सति च रूपव्याकरणी 'विषयप्रतिषेधा-

धर्मकद्वयविधिः सिद्धान्ते तद्विद्विरिति कथं । जीवेनेत्यस्य व्याकरवाची-
 त्वविधानमिहापदेन व्यक्त्यर्थ इति पूर्वपक्षमाह । तत्र प्राप्तमिति । पर-
 देवतायाः कर्मत्वं कर्मसम्बन्धप्रबोध इत्याद्यस्य प्रसङ्गकत्वात् कर्त-
 र्योपचार इत्याह । यथा लोक इति । सिद्धान्तमिति । तद्व्यंनेत्या-

दन्तिरितीदं नाम व्याप्तिवत् । एवमेव हि तत्रापि विदुस्तस्यपि
द्रष्टव्यम् । अनेन चान्मयादुद्गृह्यमाणेन शीघ्रात्सतैश्चक्षु-
षिष्यपि द्रव्येष्वपि प्रेक्षेयं त्रिहृत्करचसुम् भवति, उपक्रमो-
पसंहारयोः साधारणत्वात् । तथा हि चक्षुषिप्रेक्षीशोपक्रमः
'इमास्तिस्त्री देवतास्त्रिहृत्प्रदेक्षेका भवति' इति । चक्षु-
षेक्षे चोपसंहारः 'यदु रंहितमिषामभूत्' इति तेन सप्तद-
पमित्येवमादिः 'यदविज्ञातमिषामभूत्' इत्येतासामेव देव-
तानां समास इत्येवमन्तः । तासां तिसृषां देवतानां व-
ह्निहृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममयत्वं त्रिहृत्करचसुम्
'इमास्तिस्त्री देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिहृत्प्रदेक्षेका भवति'

दिना । प्रत्यावृत्ति प्रतिजातीतृषः । अनेन स्मृत्तवर्गे जीवन्मासान्तर्यं
स्योतितं । तथा च पदान्यस्य पदार्थस्योन्मताधीनत्वात्कीयकृतेषु प्रवि-
श्याहमेव व्याकरवाचीतृषः न तु जीवेन व्याकरवाचीति । ननु त-
त्र प्रवेयक्रिया जीवकर्तृका व्याकरव्यजीवरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् प्रा-
प्तं न स्यादित्युक्तं नाह । न च जीवो नामेति । वस्तुतस्तु पूर्वो-
क्तं प्रविष्ट इति प्रतिविम्बभावात्प्रवेये सूर्यस्यैव कर्तृत्वप्रबोधात्कीयान्तरा-
प्रवेयेऽपीत्यत्र एव कर्तेति क्लृप्त्युत्पत्तिरिति बोध्यं । नन्वेवमेव जीवेन एव
व्याकर्ता किं न स्यादित्युक्तं कल्पनया विषयस्य तत्त्वज्ञानात्प्राप्त्यतिविरो-
धाच्च नैवचित्युक्तं । परमेष्ठिन इति । प्रतेषु च महाभूतवर्गस्य प्राणजाला-
दिक व्याकरव्यकाये वस्तुपूर्वकस्य जीवितवर्गे उच्यते इति पाठस्यतृयेन
स्वचितं सुतृषं नाह । त्रिहृत्करचपूर्वकमिति । ईश्वरकृतं त्रिहृत्कृतमिति
क इति तत्राह । तद्वति । इदानीं नामरूपव्याकरणे प्र-
नाह । तत्राहिरिति । अद्यतनः प्रभवति तत्राह वेदवत्पूर्विका-
र्तृत्वात्तत्राह तत्राहिरिति । अद्यतनः प्रभवति तत्राह वेदवत्पूर्विका-
र्तृत्वात्तत्राह तत्राहिरिति । अद्यतनः प्रभवति तत्राह वेदवत्पूर्विका-

इति । तद्विज्ञानोपायार्थं यथाशुभं बोधद्वयं बोधोपदेशितं
कश्चित् दोषं परिहरिष्यन् ।

मांसादि भोमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमिस्त्रिष्टुक्ततायाः पुरुषेणोपयुज्यमानाया , मांसादि
कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रुतिः 'अन्नमश्नितं'
वेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरुषं भवति यो
मध्यमस्तस्यांसं योऽविष्ठस्तन्नमनः' इति । त्रिष्टुक्तता भू-
मिरेषैषा ब्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः ।
स्थविष्ठं रूपं पुरुषभावेन वह्निर्निर्गच्छति, मध्यममध्याह्नं
मांसं वर्धयति, अविष्ठन्तु मनः । एवमितरयोरमेजसोर्यथा-
शब्दं कार्यमवगन्तव्यं 'मूत्रं लोहितं प्राश्रयापां कार्यं
अस्त्रि मज्जा वाक् तेजसः' इति । अत्राह यदि सर्वमेव
विष्टतुक्तं भूतभातिकं अविशेष्यते: 'तासां विष्टं विष्ट-
तमेकैकामकरोतु' इति, किं कृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः
'इदं तेज इमा आप इदमन्न' इति । तथा 'अध्यात्ममिद-

भिव्यक्तरलोक्तेरविरोधः । मध्यमप्रादीनां तेजसानामेव श्रुतावुदाहरणात्
भूजलबोध्यशब्दकत्वं न विवक्षितमित्यत आह । अनेन चेति । उपक्रमे
तासां मज्ज इति शेषः । अल्पायावरूपादिकं कृत्वादिविशेषाकारेणा-
विद्यातत्त्वैव भवति तद्देवतानां अष्टदशरूपमित्यर्थः । वाक् विष्टक-
रणवृत्ताध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तवचनं वदन् उपररूपमवतारवति । तासां
मित्यदिह । उदयनरीरं प्रायेत्येकः । त्रिष्टुक्तं कर्मलयात्मना भवतीत्य-
र्थः । उपररूपेण ब्रह्मिणं दोषं निरविद्यमादौ यद्वाविषयनाध्यात्मिक-
विष्टत्वरूपं दर्शयतीति भाष्यार्थः ॥

ननु सर्वं मांसादि कथं बोधयितुम् आह । त्रिष्टुक्ता भूमिरेवेति ।

मन्वन्तस्वाश्रितस्तत्र कार्यं जीवादि इदमपि योतानां कार्यं
लोचितादि इदं तेजसोऽश्रितस्य कार्यमप्यग्राहि' इति ।
अन्योचते ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुल्यत्वेन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो
वैशेष्यं, भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिष्टुत्करणे क्वचित्
कस्यचित् भूतधातीर्भूयस्त्वमुपलक्ष्यते 'यन्मेस्तेजोभूयस्त्वमु-
दकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वं' इति । व्यवहारप्रसि-
द्ध्यर्थं चेदं त्रिष्टुत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिष्टुत्कतरज्ज्वदे-
कत्वापत्तौ सत्यां न मेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसि-
ध्येत् । तस्मात् सत्यपि त्रिष्टुत्करणे वैशेष्यादेव तेजोऽवयव-
विशेषवादी भूतभौतिकविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद
इति पदाध्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

इति श्रीमच्छारीकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतो

द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

प्राक्तस्य वागीरपकारात् न जीवचारिकं इत्यन्तम् ॥

एवं विश्वस्युक्ता दोषं प्रकृते । अत्राहति । तदुत्तरत्वेन कृतं
व्याचष्टे । तुल्यत्वेति । अत्रावाधिक्यं वैशेष्यं त्रिष्टुत्वं कृतमित्यत्र
आह । व्यवहारप्रसिद्धार्थमिति । एवं कृतिव्यावृत्तात्तरावृत्तिमिदं
रोधो प्रज्ञाच्च वेदान्ततात्पर्यमेति विदुम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजसंन्यासार्थं श्रीशङ्करभगवत्पाद-
कृतो वागीरकमीमांसाभाष्याभाष्ये शङ्करभगवत्पाद-
कृतो द्वितीयः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः

प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽध्याये श्रुतिन्यायविरोधो वेदान्तविहितं ब्रह्म-
दर्शने परिहृतः, परपक्षाणाञ्चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितं, श्रुति-
विप्रतिषेधश्च परिहृतः, तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि
जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्युक्तम् । अथेदानीमु-
पकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रक्षुरस्तदवस्थान्तराणि
ब्रह्मसत्त्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसंहारानुपसंहारौ सम्य-
ग्दर्शनात् पुत्रवार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदो मु-
क्तिप्रदाननियमश्चेत्येतदर्थं जातं द्वितीयेऽध्याये निरूपयिष्यते
प्रसङ्गानन्तरं किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे तावत् पादे पञ्चा-
म्बिविद्यामानित्वं संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते, वैराग्यहेतो-
स्तस्याप्युपपत्तेरिति चान्ते अवधात् । जीवो मुख्यप्राक्सचिवः

ओं ब्रह्मणे नमः ।

अं हि वैराग्यसम्यक्ज्ञानं त्वमर्चयिष्यसि ॥

अथन्तो वापमैदान्तास्तं शीतानावकं भजे ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । इत्युक्तम् ।
ततोवाध्यायार्थं वाच । द्वितीयं एतदादिना । अविच्छेदे वेदान्तार्थं तज्ज्ञा-
नवाचनं किमन्तरं ब्रह्मणो जेतुं हेतुमद्वाचः । किञ्चोपायविधिौ तदुपहित-
जीवसंसारविधौति पादद्वयोरपि तद्वाच्यकृतिः । अत्र प्रथमपादे वैराग्यम् ।
द्वितीये ज्ञानाद्यवस्थोक्ता अथवाचो ब्रह्मतत्त्वज्ञोऽवर्ते । तृतीये वाक्यार्थ-

सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वमज्ञापरिवहः पूर्वदेहं वि-
हाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् । 'अथैनमेते
प्राणा अभिसमावन्ति' इत्येवमादेः 'संन्यस्तवतरं' कल्याण-
तरं रूपं कुर्वते' इत्येवमन्तात् संसारमखरसंख्याच्छब्दात्
धर्माधर्मकलोपभोगसम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसृष्टौ-
रसम्परिवृत्तौ गच्छति आहोस्वित् सम्परिवृत्त इति चिन्त्य-
ते । किन्तावत् प्राप्तं असम्परिवृत्त इति । कुतः, करणो-
पादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्ते जीमाणाः
समभ्याददानः' इत्यत्र ते जीमानाश्रयेन करणानामुपादानं
सङ्गीतयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्गीतत्वात् । नैवभू-
तमात्रोपादानसङ्गीतं नमस्ति सुसमाय सर्वत्र
भूतमानाः, यच्चैव देह आरब्धव्यस्तथैव सन्ति
ततश्च तासां नयनं निजयोजनं, तस्मादसंपरिवृत्तौ सन्ती-
त्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्प-
रिवृत्त इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ
देहबीजैर्भूतसृष्टौः सम्परिवृत्तौ रंहति गच्छतीत्यवगता-
व्यम् । कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः 'केन यथा

सर्वसुखावसाह विचार्यन्ते । पठर्षपादार्थमाह । कल्पद्रुमैवादिभिः ।
दर्शनीयायाः वक्ष्यामादयः । उक्तिरुपपन्नस्य सर्वसुखारतकालिकमाश्रयः
एवमुक्तं न वाच्यम् । प्रवक्ष्यामि देहात्कद्रुमवत् । मनुजं सुखं नानुभवति-
वीहृदन्कोपितुं कल्पितमात्रं पञ्चान्विधम् । वक्ष्यामि सर्वसुखं कद्रुमवत्-
रूपोऽयं सदात्वं सर्वसुखे न पुनश्च आरब्धपरिवृत्तिं । अत्रैव पञ्चान्वि-
द्योपसंहारे वक्ष्यामि रात्र्याहं प्रवक्ष्यामि एतद्व्यम् । वाक्यं दिवसे

पञ्चम्यामाहुतावापः पुष्टवचसो भवन्ति, इति । निरूपणञ्च
 प्रतिवचनं रूपमर्थस्य इति चोपपत्तिरुच्यते । पञ्चसन्निधुं ब्रह्मा
 सोमहव्यवहारीतोऽप्याः पञ्चाहुतीर्दग्धवित्वा 'इति तु पञ्चम्या-
 माहुतावापः पुष्टवचसो भवन्ति' इति । तस्मादग्निः प-
 रिवेष्टितो ज्योषी रंहति ब्रजतीति गम्यते । नन्वस्याऽभुतिः
 'जलौकावत् पूर्वदेह' न मुञ्चति यादव देहान्तरमाक्रमतौति
 दर्शयति, इति । तद्यथा दृक्जलायुक्तेति, तथाप्यपरिवे-
 ष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तयर्देहविषयभावना-
 दीर्षो भावमात्रं जलकथोपमीयत इत्यविरोधः । एवं ब्र-
 हुतुक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुष्टवसतिप्रभवाः
 नित्यानिताविशेषकतं देवाभ्यः सक्तं इह न दृष्टार्थं गत्यामति
 त्वेषभावनान्नतं तदुच्यते इत्युपमीयन्तम् । अग्निहरश्च विषयमाह ।
 ज्योष इति । अग्निश्चा प्रसिद्धा । विद्येति पाठे उपासना याज्ञा । कर्म
 धर्माधर्माभ्यः, पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरसंस्कारः । अथ अरक्षकाले प्राच्या ब्रह्मदे
 जीवेनेबीभवन्तोत्सर्वः । रूपं शरीरं, पञ्चीकृतभूतभावाः उत्तरदेहपरि-
 वाजिनो भूतछायाः । वेदान्तार्थज्ञानसाधनविचारत्वात् सर्वाधिकरक्षणां,
 सति साक्षात्प्राप्तवस्तुतयः देवाभ्यः फलसत्त्वादेतत्पादवृत्तिः । पूर्वाधिकरक्षे
 व्यवहारार्थं पञ्चीकरक्षकं य व्यवहारोऽग्नौ निरूप्यते इति अथयति-
 भावोऽवाक्यवृत्तिः । अथ पूर्ववत्ते निराश्रयप्राप्तवस्तुभावात् न देवाभ्यः
 विद्यति, सत्त्वाभ्यः प्राप्तवस्तुर्देवाभ्यमिति कथमेतदः । तेजोवातामयपुरादयः,
 पश्यति निरालीति वाक्यवेष्टात् । आपः पञ्चसन्निधुं हुताः पञ्चम्यावा-
 उतो हुतावर्गं तथा पुष्टवचस्यप्याः पुष्टवचस्य परित्यज्यते तथा किं
 त्वं वेत्तेति 'वेत्तेवेत्ते' प्रति रात्रः प्रगाहयन् प्रज्ञा, तत्र चोत्तराद्याने
 तमितरं प्रति रात्रौ 'याचाधो वाय सोधो मीतयान्मिकल' यथास्या
 आपः चाक्षतिः पञ्चम्यामी भोगरूपा इह सत्सन्निधुर्लोके कदाचि
 ता, दधास्या किं दधा कथौ वज्रमानस्यस्याः सर्वं लोके प्राय वो-

प्रकल्पनाः आपिना करकाभाभाजनय देहाकारप्रतिपक्षो
 कर्मवशात् इति साभक्त्य भवति निवृत्त्यैव भावो हस्ति-
 साभक्त्य तत्र भवति इन्द्रियाणि तु देहवद्भिन्नवाच्येव
 तत्र तत्र भीमस्थाने उत्पद्यन्ते अत्र एव वा स्थितं भीमस्था
 नजभिप्रतिकृते जीव इव बोत्प्रुक्त देहादे इत्यत्र प्रतिपक्षे
 युक्त इव इत्याद् इत्यान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वा एवाना-
 दर्शनाः श्रुतिविरोधात् । ननुदाहृताभ्यां प्रत्यप्रतिपक्ष-
 नाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिचक्षो रहतीति प्राप्नोति,
 अप्यशब्दश्रवणसामर्थ्यात्, तत्र कथं सामान्येन प्रतिप्रायते
 सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः सम्परिचक्षो रहतीत्यत्र उत्तरं पठति ॥

काव्यदिव्यदेहात्मना स्थिताः कर्मानि कृताः पक्षे भूयन्ते ततो ह-
 टिकृपाः प्रविष्टाः व्यसृज्याः पुरषे देतीकृपाः बोधिति कृताः व्याप-
 त्पदवद्वाच्या भवन्ति इति निरूपणं कृतम् । तन्मे तद्देहं तदाह
 वदन्तस्व देहाद् इत्यन्तरप्राप्तिरित्युक्तम् । यथा देहवत्कृतकानां
 देहोत्पा प्रवृत्तयः सञ्जायन्ते तथा जीवो देहात्तरं व्यतीत्या पूर्वदेहं
 त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति गृह्यते । नन्वेति । इत्येव कर्मावसानविदेहं
 देवोऽकर्मित्वादिभावमया भवतीत्या पूर्वदेहं त्यजतीति कृतपूर्वः, अतो न
 विरोधः, इति समाचक्षते । तथापीति । भावनाया दीर्घभावे
 नाविदेहविवक्षितम् । यटाकाग्रवदुपहितो जीवः कृत्स्नीयाधिगत्या
 लोकात्तरं त्यजतीति पञ्चान्निहृत्यक्तः प्रकारकविरोधादप्याः कल्या-
 नमावर्तय्या इत्युक्तम् । साङ्ख्यकल्याणायाः आपिनाभवति ।
 सुगतकल्याणायाः । केवलमेति । निरिच्छाकल्याणायाः-
 रूपकल्याणो देहात्तरं यथादिव्यविकल्पकल्याणायाः कर्माभावे भवतीत्यर्थः ।
 कारणादकल्याणायाः । ननु इति । देहात्तरं प्रति जीवोत्पत्तिं त्यजति,
 इन्द्रियाणि ह भूतान्येवारब्धानि । दिव्यत्वरकल्याणायाः । जीव इति ।

व्यात्मिकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुभ्यं चोदितमाशङ्कामुच्छिनन्ति । व्यात्मिका ज्ञापः
 त्रितृत्करवन्तः । तास्मादधिकसम्पन्नतास्त्रितरदपि भू-
 तनयमवश्यमभ्युपगम्य भवति । तत्रात्मकस्य देहस्य वाचा-
 मपि तेजोऽवकानां तस्मिन् कार्योपलब्धिः, पुनश्च व्यात्मक-
 स्त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वीतपित्तज्ञे चाभिः । न भूतान्तराणि
 स प्रत्याख्याय केवलाभिरद्विरारम्भं शक्यते । तस्मात् भूय-
 स्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रत्यप्रतिवचनयोरप्यशब्दो
 न केवलापेक्षः, सर्वदेहेषु हि रससोहितादिद्रवभूयस्त्वं
 दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलब्धते, नैव दो-
 षः, इतरापेक्षयाऽपि बाहुल्यं भविष्यति । दृश्यते च शुक्रयो-
 गितलक्षणेऽपि देहबीजं द्रववाक्यम् । कर्म च निमित्तका-
 रणं, देहान्तरारम्भे कर्माणि चान्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयः
 प्रभृतिद्रवद्रव्यव्यञ्जनायाणि । कर्मसमवायिभ्यश्चापः अष्टा-

ननु पापकोऽहमन्वयकार्यत्वबोधोपलब्धौ व्यात्मिको देह इत्यनुक्तम् ॥

व्यात्मिकतामनोरथुपलब्ध्या देहस्य वस्तुभूतत्वादित्येव व्यात्मिका-
 न्नरकाहः । इत्युच्यते । देहधारकत्वाद्वातरो वातादवशिष्टास्तत्वास्तुभ्या-
 मकस्य इत्युच्यते । देहस्य विरहात्वात् वातं पित्तञ्च वायव्यं तैलव्यं च

प्रयोदिताः सह सर्वभिर्गुणयोगात् । इत्यस्य इति
वक्तुं, तथादृश्यं बाहुल्याप्रतिषेधः । बाहुल्याप्यस्य न
सर्वेणामेव देहयोगात् भूतत्वात्पक्षपादानमिति निरव-
स्थम् ।

प्राचगतेषु ॥ ३ ॥

प्राचानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः चाक्यते । 'तन्मुक्ता-
न्तं प्राचोऽनूक्तामति प्राचमनूक्तामन्तं सर्वे प्राचा चनू-
क्तामन्ति' इत्यादियुतिभिः । सा च प्राचानां गतिरात्रय-
मन्तरेण न सम्भवतीत्यतः प्राचगतिप्रयुक्तानां तदात्रयभूता-
नामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि
निरात्रयाः प्राचाः कचिद्वच्छन्ति तिष्ठन्ति वा, जीवतोऽद-
र्शनात् ॥

अत्रयादिगतिश्च तेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्, नैव प्राचा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवन्
गच्छन्ति, अम्यादिगतिभ्युतः । तथाहि श्रुतिः मरणकाले
वागादयः प्राचाः अम्यादीन् देशान् गच्छन्तीति दर्शयति
'यत्रास्य पुण्यस्य मृतस्याऽग्निं वागर्थेति वाते प्राचः' इ-
त्यातामिति भावः । एवमन्तरभूतापेक्षया बाहुल्यात् । किञ्च देशनि-
वृत्तानां सर्वेषामप्युपवाहकत्वात्तान्तरास्तुपवचकत्वात् इत्याह । सर्व-
ेष्वेवादिना ॥

उक्ताश्च प्राचा देहजीवपक्षभूतान्तराः प्राचत्वात्पक्षेऽप्यस्य प्राच-
मदित्याह । प्राचगतेष्वेति ॥

प्राचानां गतिरविज्ञेया इत्यस्य निषेधेति । अम्यादीनि । अदर्शना-
देष्वभिन्नगतिमवगच्छेति शेषः । लोकाश्चपि सर्वान्तराः । प्राचानाम-

त्वादिनेति चेन्न भावः नाय । प्राणादीनामग्न्यादिमतिवृत्ति-
र्गौरी सौम्यदुःखेषु सादर्शनात् । 'श्लेषधीर्लौमानि वन-
स्यतीन् वेदाः' इति हि तन्माकाशते । न हि लौमानि
केशाद्योत्पत्त्यौषधीर्वनस्यतीन् गच्छन्तीति सञ्चरति । न च
जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्यानै नमनमवकाशते, नापि प्राणै-
र्विना देहान्तर उपभोग उपपद्यते, विस्मृष्टश्च प्राणानां सह
जीवेन नमनमवकाश आधितं, यतो वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकार-
निवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन् गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥

प्रथमेऽश्वखादिति चक्षता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

खादेतत्, कथं पुनः पशुम्यामाहुती प्रायः पुरुषवचसो
भवन्तीत्ये तस्मिन्धारयितुं पार्यते खादता नैव प्रथमेऽग्नावपां
श्ववर्मास्त । इह हि द, लोकप्रभृतयः पश्चात्पुनः पश्चाना-
माहुतीनामाधारत्वे नाधीताः, तेषाञ्च प्रमुखे 'असौ वाव
लोको गीतमानिः' इत्युपन्यस्य तस्मिन्नेतस्मिन्मयी देवाः
अहं शुभ्रति' इति अहं होम्यद्रव्यत्वे नावेदिताः, न तना-
पो होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषु उत्तरेषु

म्यादिषु चक्षतां ह्युपपत्तेः जीवस्य नमनमवकाशयोगात् सर्वे प्राणा नम-
नमावतीति विस्मृष्टगौरीणादिनीत्युपचर्यताम् नोपपत्तिवर्जः ॥

भूतान्तरपुत्राणां कालात्रिपुत्राणां पुरुषवचसं तावदावधिषु ध्याप-
ते । प्रथम इति । बहु प्रथमवदं सर्वे उत्तराग्निवचसावकाश-
दि-

अथ 'वे इमि यानि दृष्टाभूतं दातुमित्युपासते ते धूम-
भिसम्भवन्ति' इत्युपक्रमेण व्याधिकारिणो धूमादिना पिष्ट-
यानेन यथा चन्द्रमासि कथयति 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव
सोमराजा इति त एवेहापि प्रतीयन्ते तस्मिन्नेतस्मिन्मयी
देवाः कदां जुहुति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति,
इति जुतिसामान्यात् । ते पाश्चात्तिहोमदर्शपूर्णमासादिक-
र्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यमूयसात् प्रत्यक्षमि-
वायः सम्भवन्ति, ता आहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्वोऽपूर्वरू-
पाः सत्त्वस्तानिष्ठादिकारिण्य आश्रयन्ति । ते वाच शरीरं
नैषमिन् विधानेनाख्येऽग्न्याहन्तिजो जुह्वत्यसौ स्वर्गाय सोमा-
य स्वाहेति । ततस्ताः अह्नापूर्वककर्मसमवायिभ्यः आहुति
मय्य आप्नोऽपूर्वरूपाः सत्त्वस्तानिष्ठादिकारिण्यो जीवान्
परिवेष्ट्यामुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तद्वत् जुहोति
नाभिधीयते अह्नां जुहुतीति तस्याश्चाग्नौ चो वे चन्द्रमसी-

व्यवेषे धूमादिगणैश्च आकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्ता इत्यादिकारिण्य एव
सोमो राजेत्युक्ताः अतः सोमराज्यव्यवसायान्वादिष्ठादिकारिण्यो जी-
वान् अह्नामन्वेनाग्निः सह गतिरिह अह्नाह्निगणैः प्रतीयन्त इत्यर्थः ।
तेषां सूक्ष्माभिर्द्रव्यापूर्वरूपाणि पञ्चोक्तताभिरग्निः संभव्यं वदन् वदन्ति
विहस्योति । तेषां अग्नौ होति । नैषमं मरणं, तस्मिन्निह संभव्येति-
विधानं, अहो वज्रमानः, स्वर्गाय नयन्ति इति मन्त्रार्थः । अह्नोऽपूर्वरूपा-
वाचप्रां गमने जुह्वन्तरमाह । इत्य वेति । अग्नौ होमप्रकारेण अह्नोऽह्ना
वाचप्रां प्रति 'नन्वेवैवयोः वाचंप्रातराह्नोऽह्नानुत्तराग्नि' न गति
न प्रतिष्ठा न तस्मिन् न इवराहति' न लोचं प्रत्युत्तराग्निं वेत्ति' इति
अह्नोऽह्नाः सताक्षेण विरचयन्ति रात्रौ च ते एते आह्नाह्ना इति अह्नो-

निर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण 'ते वा एते आहुती कृते
उत्पन्नायतः' इत्येवमादिनाऽग्निहोत्राहुतीः फलारथाय
लोकाभ्यारम्भातिर्दिष्टा । तस्मादाहुतिमयीभिरग्निः सत्य-
रिषयश्च जीवा रंहन्ति स्वकर्मफलसोपभोगावेति श्रियते ।
कचं पुनरिष्टमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलसोपभोगाव रंहन्त
प्रतिज्ञायते' यावता तेषां धूमप्रतीकेन कर्मणा चन्द्रमसि
विद्यमानामवभासं दर्शयति 'एव सोमो राजा तद्देवाना-
मवभासे वा भक्षयन्ति' इति । 'ते चन्द्रं प्राप्यासं भवन्ति
तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायन्त्याः क्षीयन्त्येव-
मेतांस्तत्र भक्षयन्ति' इति च समानविषयं नुत्यन्तरम् ।
न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः संभवती-
त्यत उत्तरं पठति ॥

भाक्कं वाऽनात्मविश्वात् तद्वाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वायव्योदितदोषव्यावर्तनार्थः भाक्तमेषामवत्यं न
मुख्यं, मुख्यं ह्यन्यत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवंजातीयकाधिका-

कामतः तेषामरिषद्वारा दिवं न कृतस्ते दिव्ये गार्हपत्यमोक्षप्रतिष्ठां कृष्याते
दिवं तर्पयतस्ते ततः पुनरायते ततः पृथिव्यां पुरोधे कोपिति च कृते
उपपद्यतेऽप्युक्तं इति वाक्यशेषेण कृतम् । सत्यानुसरणमात्रावत्
यदुते । अथविष्वादिना । अत्र लोकाभ्यारम्भस्यावश्यकं वेदादिका-
रिणां च अग्निनिर्वाणार्थं नुत्यन्तरमाह । ते चन्द्रमसि । यथा यज्ञे
यवस्य जीमन्तिन्यप्याप्यायन्तेति क्रियाहसौ कोट् पुनः पुनराप्याय
पुनः पुनराप्याय भक्षयन्ति । एवं एतानिष्टादिकारिणोऽप्युक्तान् भक्ष-
यन्ति इति दर्शयति ॥

अथविष्वादिना पुनरो विधिना नुत्यन्तेऽनेनेत्यधिकारः कथयामास ।

रशुतिरुपपद्येत । चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो
 न स्यात् किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यात्मकवचनं कथं
 कुर्युः । अथ यद्वैद्योपभोगहेतुत्वसामान्यात् अथ योऽप्युप-
 र्यक्तो दृश्यते 'यथा विमोऽक्ष' राज्ञां 'पद्मवीऽक्ष' विमान्'
 इति । तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रादिभिरिव गुणभावोपगतैरि-
 ष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भवत्यस-
 मिप्रतं न मोदकादिवच्चर्वचं निगदचं वा । 'न वै
 देवा अश्रन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्यन्ति' इति
 देवानां चर्वणादिव्यापारः * वारयति । तेषां चेष्टादि-
 कारिणां देवान् प्रति गुणभावोपगतानामप्युपभोग उप-
 पद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानां, अनात्मविश्वासे-
 ष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते । तथा हि श्रुतिर-
 नात्मविद्देवोपभोग्यतां दर्शयति 'यद्य योऽन्यां देवतासुपा-
 स्तोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुदेवं वा देवा-
 नाम्' इति । स चास्मिन्नापि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीययन्
 पशुवद्देवानामुपकरोत्यस्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादिष्टं
 फलमुपभुञ्जानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति गम्यते ।
 अनात्मविश्वात् तथा हि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या ।

वाङ्मनसकवचवारणाव लक्षणं नीचमिति भावः । केच दोषेभ्य तेषां
 देवभोग्यतेत्यत आह । अनात्मविश्वासेति । यथा पशुजीव्य उपभोगः
 स एव भेदधीनान् देवानां भोग्य इत्यर्थः । आत्मवदस्य सुखसमवेन
 स्वर्गाय व्याख्याय प्रकृतपञ्चात्मनः सुखसत्तात्मनो भोगपरितो इति व्या-
 ख्यानरसात् । अनात्मज्ञादिना । पिष्टाद्युपभोगस्य न सुखमिदम्

यन्मात्रविदो ज्ञेते यैवसकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञान-
कर्मसमुच्चयानुष्ठानिनः । पश्चान्निविद्यामिहात्मविद्येतु उप-
चरन्ति प्रकरणात् पश्चान्निविद्याविहीनत्वाद्देमिष्टा-
कारिणां मुच्यवादेनास्त्यमुद्राण्यते पश्चान्निविद्याप्रशङ्गात् ।
पश्चान्निविद्या इह विधिस्थिता वाञ्छतात्पर्यावन्ती ।
तथा हि मुत्सन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति 'स
सोमलोके भूतिमनुभूय पुनरावर्तते' इति । तस्मादपि
मुत्सन्तरं अथ ये यतः पितृणां जितलोकानामानन्दाः स
एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते'
इतीष्टादिकारिणां देवैः संवसतां भोगप्राप्तिं इत्यवति । एवं
भाक्त्यादस्त्यभाववचनस्येष्टादिकारिणो जीवा रंहन्तीति
प्रतीयन्ते । तस्मादङ्गति सम्परिचरन् इति युक्तमेवोक्तम् ।

कृतात्ययेऽनुश्रयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यद्येतमनेष्व ॥ ८ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिना यमना चन्द्रमण्डलमधि-
रुढाणां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आकाशयते 'तस्मिन्
यावत्संस्थानमुचित्वाऽद्यैतमेवाद्यानं पुनर्निवर्तन्ते यद्येत-

सुखन्दार्धं सुखमेव व्याचष्टे । तथाहीति । पुनः कतिपयलोचनया
वेरात्मनि विहस्य ।

इदानीं प्रत्यवरोहमिति वाच्यं किमुपयति । अत्राश्रय इति ।
भोक्तृकर्मकात्प्राप्तमर्थमनुश्रयदार्धः । यद्येतमित्यादिना
तत्कर्म वाच्यं यावत्संस्थानमुचित्वा इति बोधना । यत्नं यावत्संस्थानमिति

मित्यारम्भ यावद्भूमण्यौयचरणां प्राज्ञादियोनिमापद्यन्ते
 कपयचरणाः आदियोनिम्' इति । तत्रेदं विचार्यते किं
 विद्युशया भुक्तकृतकर्मणोऽपरोक्षत्वाद्दोषित्वानुग्रहाः
 इति । किन्तावत् प्रातः निरनुग्रहा इति । कुतः यावत्-
 सति विशेषणात् । सम्प्रातश्च नान् कर्मणश्च उ-
 च्यते । सम्प्रातश्चनेनास्माज्जोकाद्भुक्तलोकं प्रलोपभोगयेति,
 यावत्सम्प्रातमुचितेति च कृतकस्य तस्य तमेव भुक्ततां द-
 र्शयति । 'तेषां यदा तत्पर्यवेति' इति च श्रुत्यन्तरेणैव
 एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतत् यावद्भुक्तिं लोके उपलब्धत्वं
 कर्म तावदुपभुक्ते इति कल्पयिष्यामीति । नैव कल्पयितुं
 शक्यते यत्किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य
 यत्किञ्चेद् करोत्ययम्' । तस्माज्जोकात् पुनरेत्यसौ लोकाय
 कर्मणो इत्यप्यपरा श्रुतिः यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन
 तत्स्य ह कृतस्य कर्मणस्तत्र द्ययिततां दर्शयति । अपि च
 प्रायश्चमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् प्राक् प्रायणा-
 दारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबन्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चा-
 विशेषात् यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वश्रमिव्य-
 ञ्जकं, न हि साधारणे निमित्तं नैमित्तिकमज्ञाधारणं
 भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ चटोऽभिव्य-
 विशेषणाद्भूमण्यौयचरणा इति वाक्याच्च संभवनाच्च । तत्रेति । कर्मणः
 कर्म, फलं पूर्ववत् कर्मभावेनागतैरनिवृत्तात् देवाभ्यादार्थं, विज्ञाने
 कर्मणोऽगतिनिवृत्ताद्देवाभ्यादार्थमिति शेषः । तेषां विज्ञानादिकारिणां
 यदा तत्कर्म पर्यवेति विपरिणोषं भवति तदा पुनरावर्तन इति श्रुत्या-

व्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्माद्विरनुग्रया अवरोहन्ती-
 त्वेवं प्राप्ते नूनः । कृतात्वयेऽनुग्रयवानिति । येन कथं-
 वृत्तेन चन्द्रमसमाहंताः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन
 क्षयिते तेषां यदक्षयं शरीरं चन्द्रमस्य उपभोगायारब्धं त-
 दुपभोगश्च यदर्थनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रविलीयते स
 किरणसम्पर्कादिव हिमकरके, हुतभुगर्चिःसम्पर्कादिव वृ-
 तकाठिभ्यम् । ततः कृतात्वये कृतस्येष्टादेः कथं चः फलो-
 पभोगेनोपपद्ये सति सानुग्रहा एवेममवरोहन्ति । केन हे-
 तुना दृष्टव्यमितिभ्यामित्याह । तथा हि प्रत्यक्षा नृतिः सा-
 नुग्रयानामवरोहं दर्शयति 'तद् य इह रमणीयचरणा
 अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापस्येरन् ब्राह्मणयोनिं
 वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्र य इह कपूयचरणा
 अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापस्यन् शूद्रयोनिं वा शू-
 करयोनिं वा चाख्यतयोनिं वा' इति । चरणशब्देनात्मा-
 नुग्रयः सूच्यते इति वर्णयिष्यते । दृष्टव्यं ज्ञानैव प्र-
 तिप्राप्तुञ्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिक-

रंषापि तत्कालवर्णचन्द्रलोके मुक्तत्वह्यते इत्यर्थः । यावत् पदवह्नीयो
 न मुक्तः मुक्तत्वरूपिरोपदिष्टाह । नैवमिति । अथ नरो बलिकश्चिदिह
 लोके कर्म करोति तस्मान्न फलं परलोके प्राप्य कर्माणि पुनराकरोतीति
 तत्त्वर्थः कर्माभावे नृतिमुक्ता मुक्तिमाह । अपि चेति । अभिजातिः
 फलोन्मुखता, चरणेषामभिजातस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकाभोगस्यावस्था-
 यात् कर्माभावे इत्यर्थः । चरणशब्दोक्तत्वात्तदवरोह इति प्राप्ते विहा-
 नप्रतिष्ठा कृतवृत्ते वेनेत्यादिना । तत्तावरोहतां जीवन्मां मध्ये वे
 नेतिदिह कर्मभूमी रमणीयचरणाः पुण्यकर्माः पुण्यवे विभाज इति

मात्रावशीमानं राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोत्येवमनुश्रवणयोगमात्र
परिपक्वो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतल-
क्षमिदं, न हि स्वर्गाद्यं स्व कर्मणो भुक्तफलस्वावशेषानुवृ-
त्तिरूपमस्म्यते कार्यविरोधिनादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं न
स्वर्गफलस्य कर्मणो निश्चितस्य भुक्तफलत्वं भवतीति । अत्रै-
तदपेक्षसम् । स्वर्गाद्यं किल कर्म स्वर्गस्यैव स्वर्गफलं नि-
श्चितं जनयति स्वर्गचतुस्तथाऽपि कश्चित् फललेखं जनय-
तीति न शब्दप्रमाणकानां ईदृशी कल्पनावकल्पते । खेह-
भाष्ये तु खेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तस्मात् सेवक-
स्योपकारलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य क-
र्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते, स्वर्ग-
फलत्वस्यास्यविरोधात् । अथ यच्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफ-
लस्येष्टादेः कर्मणो भाष्यानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानो-
ऽनुश्रय इति । यदि हि येन सुकृतेन कर्मणोऽष्टादिना स्वर्ग-
मन्वभूषणं तस्मैव कश्चिदेकदेशोऽनुश्रयः कल्प्येत ततो रम-

मन्वः सर्वे भोगे रतिं युक्तस्य कर्मणो लेशोऽनुश्रयवत्तद्वानवरोहति, भाष्ये
खेहलेशस्य दृष्टत्वात् । ततः प्रेक्षेयं न चतुर्लोकदेशविद्याख्याभावे ।
केचिदित्यादिना । रित्युक्तान् स्नेहेन विद्युत्प्रमाणम् । बहु भोगमाश्र-
यान् कर्मणो लेशो न युक्त इति शङ्कते । नन्विति । कर्तव्यकर्मणो भोगे
जाते नात्रः स्थातुं न तु भोगे जाते इति परिहाराद्यौ भोगो न जायत
इत्युक्तमिति शङ्कते । नन्विति । भोगः प्राप्त्यर्थो जात इति धना-
पत्ते । वाङ्मत्यादिना । इदमेकदेशविद्याख्यानां दूषयति । न चेति ।
स्वर्गकर्मणो लेशोऽष्टादिना स्नेह स्वर्गभोगार्थं कर्म श्रेष्ठितं, तत्फलस्य न-

यौय एवैकोऽनुशयः स्याच्च विपरीतस्तथैयमनुशयविभाग-
 नुतिरूपस्येति 'तद् य इह रमणीयचरणा भव य इह
 कपूयचरणा' इति । तस्मादामुषिकफले कर्मजाते उप-
 भुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातं अनुशयस्तदन्तो-
 ऽवशिष्टमन्तीति । यदुक्तं यत्किञ्चित्त्वविशेषपरामर्शात् सर्वस्यैह
 कृतस्य कर्माणः फलोपभोगिनान्तं प्राप्य निरनुशया अवशिष्ट-
 न्तीति । नैतदेवं, अनुशयसङ्गावस्थावगमितत्वात् । अलि-
 ङ्गिदिह कृतमामुषिकफलं कर्मान्तरभोगं तत्कार्यं फलोप-
 भोगेन क्षययित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायश्चमविशिष्टाद-
 नारब्धफलं कृतस्त्वमेव कर्माभिव्यनक्ति, तत्र केनचित् क-
 र्मणामुषिन् लोके फलमारब्धते केनचिदस्मिन्नित्ययं वि-
 भागो न संभवतीति । तदप्यनुशयसङ्गादप्रतिपादनेनैव
 प्रतुरक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायश्चमनारब्धफलस्य
 कर्मसोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन

त्वभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः । किञ्च कर्महेतुकर्मवैयर्थ्यात्
 कृत्यवोन्वापत्तिमुक्तिविरोध इत्याह । कथम्यचेति । आश्लिष्यमनुशय-
 याह । तस्मादिति । पूर्वपक्षमीजमनूय दूषयति । अदिक्तादिना ।
 जपयित्वा पुनरानुशयीति प्राप्त्यालभितं वाक्येन कथ्यत इति शेषना ।
 अनारब्ध इत्येवमस्मिन्नानुशयीतया रमणीयकपूयचरणादुत्पत्तिरुत्पत्ति-
 यास्तत्कर्मविशेषपरया विरोधात् अलिङ्ग्येति वाक्यव्याप्तिरिति च ताभा-
 न्यवद्वदोरामुषिकविषयत्वे न वक्ष्येति व्याख्येय इति भावः । अरब्धं कृत-
 यकर्मोभिव्यञ्जकमित्युक्तं अस्मादनुशयविरोधादिन्याह । अदयीति ।
 अरब्धनारब्धकर्मप्रतिषेधान्न न कृत्यकर्मोभिव्यञ्जितिरित्याह । अपि च-
 त्यादिना । तत्र कृत्यकर्मव्यञ्जकत्वे हेतुमीकीति भावः । प्रकं कर्मो-
 त्तरं वदति । आरब्ध इति । आरब्धनारब्धस्यापि उक्त्यर्थः प्रतिषेधश्च-

कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतदस्य हृत्पुत्रवानुपपत्तिस्तदुपशमात् प्रा-
यणकाले हृत्पुत्रवो भवतीति यदुच्येत तत्र वक्तव्यं, यथा
तर्हि प्राक् प्रायणाद्वारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतदस्य
हृत्पुत्रवानुपपत्तिः, एवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्थाने-
कस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवात्सर्वता प्रतिबद्धस्य
दुर्बलस्य हृत्पुत्रवानुपपत्तिरिति । न ह्यनारब्धफलत्वसा-
मान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमध्यनिकं कर्मेकस्मिन् प्रायणे
युगपदभिव्यक्तं सदेका जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं, प्र-
तिनियतफलत्वविरोधात्, नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणे-
ऽभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यते वक्तुं, ऐकान्तिकफ-
लत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म-
णामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्र-
तिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति-

त्वात् न सर्वकर्मणः कदाचान्नाभिव्यक्तिरिति उवाचते । यथेति ।
अनारब्धफलत्वाविशेषात् सर्वकर्मणामभिव्यक्तिमात्रात् निधो विरुद्धसर्गन-
रवादिदेहकदाचानेकदेहारब्धत्वावस्थां उक्तत्वं विधायति । नहीति ।
यस्तु तर्हि दुर्बलस्य कर्मणो नात्र दत्तं भावः । नापीति । नाशक्तं
योयति कर्मेतिहास्य उक्तार्थः, यच्च प्रायश्चित्तप्रज्ञानध्यायैवाव्यते न
नारब्धत्वावस्थित्यर्थः । नरुणेन दुर्बलकर्माविशेषे भावसाधः । स्मृति-
रिति । सर्वनाशपर्यन्तं निरुक्तं प्रकृतप्रत्यक्षकर्माभिव्यक्तिपक्षे दोषाकरसाधः ।
यदि चेति । अतुल्यकर्मणामेकस्मिन् देशदिग्भावि भोगेन यथात् न
अन्त्याकरं ज्ञात् क्षान्ताभावात् न उक्तैरित्युद्धेयस्य कदा दद्यात् क्षा-
दित्यर्थः ।

“कदाचित्सुखतः कर्म कूटस्वमिदं तिष्ठति ।

पञ्चमानसं संसारी वायुः साहितुष्यते” ॥

इत्येवंजातीयम् । यदि च कूटस्वमनारब्धफलं कर्म
एकस्मिन् प्रायशोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्व-
र्मनरकतिष्ठन्मोनिषु अधिकारानवगमाधर्माधर्मानुत्पत्तौ
निमित्ताभावाद्योत्तरा जातिरुपपद्येत । ब्रह्मइत्यादीनां
सैवैकस्य कर्मस्योऽनेकजननिमित्तत्वं कार्यमाप्तमुपपद्येत ।
न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमो शास्त्राद्-
तिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य कर्मस्य
कारौर्वादेः प्रायणमभिव्यक्तकं सम्भवतीत्येषापि केयं प्राय-
णस्याभिव्यक्तकत्वकल्पना । प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मवत्तावत्प्र-

“ननुवरकरोद्भावां नोऽजाविश्वप्रचिन्ताम् ।

चक्रावद्वक्त्राणां च जडानां योनिमिच्छति” ॥

इत्यादिद्व्यतिविरोधाच्च न सर्वकर्मव्यापेकजनकारणकत्वमित्याह ।
मथेति । नन्वेकस्य कर्मस्यः प्रवक्तव्यकर्मफलकत्वं व्यहृत्वादित्यत आह ।
न चेति । किञ्च व्यञ्जकत्वेऽपि प्रवक्तव्यं किं सर्वकर्मव्यञ्जकत्वं प्रवक्तव्यम्
यत्किञ्चित्सर्वकर्मव्यञ्जकत्वं, नाद्यः, इह जतनारीवादेरन्यैः प्रवक्तव्यैर्निरव-
व्यञ्ज्यत्वावच्छादित्वाह । न चेति । द्वितीयं निरव्यञ्जं प्रदीप्तं इहानं
विषटवति । प्रदीपेति । रूपाणां प्रदीपकम् वर्यं न चकृदिदपि
कर्मस्य व्यञ्जकं किन्तु प्रवक्तव्यप्रतिपत्त्याभावे दुर्बलं व्यञ्जक इत्यर्थः । एवं
प्रवक्तव्य व्यञ्जकत्वावच्छादित्वादेव दीपइहानोऽनिरव्यञ्जः, चक्रीकादिवत्प्रवक्तव्यो
इहान इत्याह । ननुवेति । प्रवक्तव्यव्यञ्जकत्वमिति प्रवक्तव्यं सर्वकर्मव्यञ्जक-
विद्विरिति शेषः । एवं सर्वकर्मव्यञ्जक एवकारण्य इत्येवमधिकः, कर्माद्यव-
दति कतनिरव्यञ्जकमुपपन्नरति । तथाहि । प्रवक्तव्यत्वा ततः केचिदेत्यादि-
कृत्या प्रवक्तव्यप्रतिपत्त्यादिनिव्यायेन चाभिव्यक्तकर्मव्यञ्जकादिकृत्यैः । ननु
तत्तत्प्रवक्तव्याऽङ्गीकार्य एवमधिक इत्यत्र आह । केचिदेति । कर्मादेव आ-
चरे । नैवेत्यादिना । प्रदीपकानि इहानं भूयते तस्मिन् जायतेत्या-

दर्शननेनैव प्रतिनीतः, स्वस्वरूपरूपमिष्यन्तिवद्देहं द्रष्टव्य-
म् । यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्वरूपमभि-
व्यनक्ति न स्वरूपं, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म-
जातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो दृष्टिमुद्भावयति न
दुर्बलस्येति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिव्यायविरोधादस्मिष्टोऽयमशेष-
कर्माभिष्यन्तस्युपगमः, शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मीक्षप्रसङ्ग इत्य-
यमप्यत्राने सन्नुपः सम्प्रदर्शनादशेषकर्मचयमुतेः । तस्मा-
त् स्मितमेतदनुग्रहयन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथे-
तमनेव चावरोहन्ति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः । अने-
रमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पिठ्याणेऽध्वन्य-
पाप्तयोर्वरोहि सङ्कीर्तनात् यथेतद्व्याज यथागतमिति
प्रतीकते, रात्र्याद्यसङ्कीर्तनादध्वान्युपसङ्गानाञ्च विपर्ययो-
ऽपि प्रतीयते ।

तदपि त्वा कथेत मे शब्दानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशद्वयं वायु-
मेवा धूमो भवति धूमो भूत्वा भवतु धूमा भूत्वा मेवो भवति मेवो भूत्वा
प्रवर्तति त इह जीह्वया योगविषयवस्तुवस्तुलभाया इति ज्ञात्वा ज्ञातो
तं दुर्निप्रपत्तं जीवो जीवो ज्ञात्वा ज्ञातो देतः निश्चितं तद्भूत एव भवति तद्
य इह रमणीयचरणा रमणीयां योगिनापद्याने' इति । धूमाध्वना
यथेतं वक्ष्यामः तत्तेतमध्वानं पुनराद्यामीत्युक्ता धूमादिद्वयविवर्तमानं
रामादिकं शीतं कथितं आभादिकस्तुतिमिति ज्ञात्वा ज्ञातव्योक्तं यथेत-
मनेव ज्ञेति । अर्वादिद्वयप्रवर्तः इत्येवमुदीगमिष्यति ॥
अस्मति मुतिस्वररसवदभावेपुर्वकं ज्ञातव्यमिति । अस्मिन् इति चेदिति ।

चरणादिति चेन्नोपपन्नमिति

कार्त्तार्जिनिः ॥ ८ ॥

अद्यापि स्यात् या श्रुतिरनुग्रयसङ्गोपपत्तिपादनाशोदा-
हृता 'तद् य इह रमणीयचरणाः' इति सा श्रुतिरनुग्रयसङ्गो-
पपत्तिं दर्शयति नानुग्रयादस्य चरणमन्वोऽनुग्रयः, चरणा-
दिचमाचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुग्रयस्तु सुखपक्षात्
कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्य-
पदिशति । 'यथाचारी तथा भवति' इति 'यान्यनवस्थानि
कर्माणि तानि शेषितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुख-
रितानि तानि त्वयोपास्यानि' इति च । तस्माच्चरणाद्योप-
पत्तिवृत्तेर्नानुग्रयसिद्धिरिति चेन्नैव दोषः यतोऽनुग्रयोप-
पत्त्यर्थे वैषा चरणश्रुतिरिति कार्त्तार्जिनिराचार्यो ज्ञायते ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्, कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय
अधिकोऽनुग्रयः प्रत्याख्यते । ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहित-

“अद्वैतः सर्वधृतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुपपन्नं ज्ञानं शीलमेतदितुर्बुधाः” ॥ इति-

सूत्रावक्रोधादयः शास्त्रार्थज्ञानरूपं शीलं सर्ववर्गोपपन्नं ननुप-
पन्नमिति चेन्न श्रौतादिकर्मणो लक्षकं 'धर्मश्च एवोत्तरावस्था यथाधर्मा-
स्तथापुनः' इति कर्मलक्षकस्यैव तदभिप्रायस्योक्त्यानुग्रयसिद्धिरिति कार्त्तार्जि-
निमतम् ॥

तदेव यद्वाच्यमाधानाभ्यासात् । आनर्थक्यमिति चेदित्यादिना सूत्रेण ।
चरणशब्दनाशस्यैव, पक्षस्यैव वा तुल्यत्वात् ननु तदिति सिद्धिरिति चेन्न नान्वति ।

प्रतिविद्धं वाच्यं वाच्यपक्षेण सुभाषभयोभ्यापत्तिः फलं
 भविष्यति, यद्यपि च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युप-
 न्त्यम् । अथवा ज्ञानार्थकमेव शीलस्य प्रसज्येति चेत् ।
 नैव दोषः । कुतस्तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं
 चरणपेक्षम् । न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात् ।
 'साधारणी' न पुनरिति वेदा' इत्यादिस्मृतिभ्यः । इदमा-
 र्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फल-
 मारम्भमात्रे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कश्चिदतिशयमारम्भ-
 तः । कर्म च सर्वार्थकारोति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः, तस्मात्
 कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति
 कारणाजिनेर्मतम् । न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्या-
 पत्तिर्युक्ता । न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां
 रहितुमर्हतीति ॥

प्रतिपक्षं शेषं शोभाश्रितादिरूपं । किञ्च शीलस्य निफलत्वाद्योगाच्च त-
 योन्यापत्तिस्तत्रैव कर्मं नातुयवक्ष्येतादृशं । अवश्यमेति । वेदास्तदर्थकर्म-
 यत्वाचारं विना न फलनीति स्मृत्या शीलस्य कर्माङ्गत्वाच्च प्रत्यक्षकलायेना
 अङ्गिफलत्वार्थत्वात् । न चाङ्गमात्राद्योन्यापत्तिः फलमिति वाच्यं । अ-
 ङ्गस्य फलावस्थानेन सुखार्थसाधारणस्य पदसाधोनाश्रयत्वाच्च दुःखेति समा-
 धानार्थः । अद्याप्यारस्य साधनादियत् प्रवृत्तं स्फारतया प्रवृत्तं तदा-
 यविरोध इत्याह । प्रवृत्तार्थं ऽपीति । अङ्गावस्थोपाश्रितत्वाच्चोपाश्रित-
 यामित्यर्थः । अस्तु तर्हि शीलाद्याकारादेव योन्यापत्तिरित्याह दुःखो
 वै प्रवृत्तेर्लक्षणेति तादृशेति तादृशविरोधाच्चैवमित्याह । कर्म चेति ।
 कार्यमात्रः अङ्गो अङ्गमात्रोपादिरूपं शेषं साधारणकर्मोक्तं विवेककृत्वा
 कर्मोपाश्रितं तत्रापि चरणाचारवन्द्यै कर्मवाचिनापेक्षुं शीलाचारकामिति
 न वक्ष्यामहेति इति वादिरितम् ॥

सुखतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादरिणाचार्यः सुखतदुष्कृते एव चरन्त्यन्त्येव प्रत्या-
ख्येते इति मन्यते । चरणमनुकूलं कर्मैतन्नर्थांतरम् ।
तथा ह्यविशेषेण कर्मभावे चरतिः प्रशुब्धमाप्नोति इत्यने ।
यो हीष्टादिसत्त्वं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आच-
क्षते धर्मचरत्वेन महात्मेति । आचारोऽपि धर्मविशेष
एव, भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरव्योर्वाक्यवद्विवाजकव्यायेना-
प्युपपद्यते । तस्माद्रमणौ चरणाः प्रशस्तकर्माणिः, कपूय-
चरणा निन्दितकर्माणि इति निर्णयः ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये स्थितरे-
ऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्ति उत न
गच्छन्तीति चिन्तते । तत्र तावदाह । इष्टादिकारिण एव

सुखविज्ञानमाह । सुखेति । चरन्त्यन्त्येवमुपसंहरति । आचा-
रोऽपीति । कर्मण एवाचारत्वे यथाकारोन्मादिभेदोऽस्ति कथमित्यत्र आ-
ह । भेदव्यपदेश इति । निरुपपदाचारवत्त्वात् सदाचाररूपो विशेषो
भाविः स्वस्वकृतमनिसत्त्वात्तः कर्मभावाच्चकारो यथाकारीति यत्कृतितर-
तिशेषपरः स्वमनसद्वादि कर्मासीति सामान्यतः, यथाकं सुखददासीति
विशेष इति विशेषः, तस्मादनुपपदादागत्यावस्थान्मावातुचकारोऽस्म्य-
मिति विद्वम् ।

एवं पुण्याकर्मा मत्तामतिचिन्तया वैराग्यं निरुद्धं पापिनां तद्विनाशा-
तविशेषवति । अनिष्टादिकारिणामपीति । ये ये श्रेष्ठविशेषमनुतेवैराग्यं
कर्मकर्म जनानामिति कृते च संशये प्रशकाभिकरणेन विद्वन्निर्वाणेपकृत्या

चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतच्च, कस्मात्, यतोऽनिष्टादिकारि-
णामपि चन्द्रमसस्य गच्छन्तीति न युतम् । तथा अग्निर्विष-
कीवीतान्नः समामनन्ति 'ये ये केचास्मांसांकात् प्रयन्ति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति । देहारभ्योऽपि च पुन-
र्जायमानानां नान्तरे च चन्द्रप्राप्तिमवकल्येत, पञ्चव्यासा-
हुताविस्थाकृतिसङ्ग्रानियमात्, तस्मात् सर्व एव चन्द्रम-
समासीदेयुः । इष्टादिकारिणामन्तरेषाञ्च समानमतित्वं
न युज्यते चेत्, न, इतरेषां चन्द्रमसस्य भोगाभावात् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ

तद्वतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दः यद्यं व्याकृत्यति । नैतदस्ति सर्वे चन्द्रमसं
गच्छन्तीति । कस्मात्, भोगायैव हि चन्द्रारोहः न नि-
ष्प्रयोजनं नापि प्रत्यवरोहायैव, यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति
पुष्पफलोपादानाय न निष्प्रयोजनं नापि पतनायैव ।
भोगानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तं, तस्मा-
दिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति नेतरे तु संयमनं
यमासयमवगात्रा बहुकृतावस्था यामौर्यातनाः चतुर्भुज

पूर्वपक्षस्य चारभेः तदेकादिना । नगराजं पारिवजानां सङ्गमज्जं, इति
स्त्रीणां वसतीति नृसर्वः । पूर्वपक्षे पुण्यवतायेव चन्द्रमसि विवका-
भावात् पुण्यवैद्यक्यं वाप्राहै राज्यदार्ढ्येति पक्षं, विद्वान्नां यद्विद्वान् चन्द्रो
वदर्थमपि नास्तीति पुण्यवैद्यक्यं वराज्यदार्ढ्येति पक्षं, पञ्चव्यासा देहा-
रभ्य इति भिन्नात् कारिणामपि प्रकृत्युक्तोक्त्या प्रामाण्येति । देहा-
रभ्य इति । पारिवजं सर्वलोकाकारेण चान्नगराभावाच्चन्द्रमसि विवितिनायः ॥

तच्चापि च तदग्रापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि समस्त नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वापारा-
भ्युपगमाद्विरोधः । यमप्रवृत्ता एव हि ते विचक्षणोदयोऽधि-
ष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चान्निविद्यायां 'वेत्य यथासौ लोको न सम्पूर्यते'
इत्यस्य प्रत्यस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते, 'अथेतयोः पथोर्न क-
तरेण च न तानोमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि
भवन्ति चायस्य न्नियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको
न सम्पूर्यते' इति । तत्रेतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरि-
त्येतत् । कस्मात् प्रकृतत्वात् । विद्याकर्मणी हि देवयानपि-
त्ययानयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते । 'तद् य इत्थं विदुः' इति
विद्या तथा प्रतिपत्तय्यो देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः, इष्टा-
पूर्ते दक्षमिति कर्म तेन प्रतिपत्तयः पित्रयाणः पन्थाः
प्रकीर्तितः, तत्प्रक्रियायामथेतयोः पथोर्न कतरेण च नेति

पापिनां जलवृक्षतावादिशेषेऽप्युत्तिष्ठतिवशात् 'वे वै वेच' इत्युपि-
शेषेऽप्युत्तिष्ठतिरादिकारिविषयत्वे न व्याप्तिरेति भावः ॥

सुखमवस्य भाष्यं सुबोधम् ॥

यदुक्तं कामोत्तराभाषात् प्राणिकामपि चन्द्रनतिरिति तस्य, तृतीयवार्ण-
वतेरित्याहुः । विद्याकर्मणोरिति । चार्णवितबोक्तप्रमत्तं तृतीयवार्णो-
क्तिमन्तराभाष्यं सुतराववस्यः । एतद्विद्याकर्मणोः पथिव्यवसाधनबोर-
न्यतरेष्वपि बाधनेन वे मरा न वृक्षाको जलवृक्षतावादिशेषवर्ण-
स्थानि भूतानि भवन्ति, त्रिकाद्वितीयोदः, तेन पापिनां चन्द्रनतृभावा-

युतम् । एतत्पुनः भवति, ये च न विश्वामित्रादिभिर्यजमानैः देवयाने
 पश्यन्ति ताः नास्ति कर्मणा पिबन्ति तेनाग्निं सुहजन्तुस-
 चरोहन्तुः । इतीत्यादि पश्यन्ति ताः नास्ति ताः नास्ति ना-
 विष्टादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते । स्यादेतत्, तदपि चन्द्रवि-
 श्वमाहन्तु ततीऽवरुहन्तु सुहजन्तुत्वं प्रतिपद्यन्ते इति, तदपि
 नास्ति, चारोहानर्थक्यात् । अपि च सर्वेषु प्रदक्षु चन्द्रसोकं
 प्राप्नुवन्त्यसौ लोकः प्रयत्निः सम्पूर्यते यतः प्रयत्निः प्रति-
 पद्यन्तं प्रसज्येत । तथाहि प्रतिपद्यन्तं दातव्यं यथासौ लोको
 न सम्पूर्यते । अवरोहान्मृगमादसम्पूरणोपपन्नरिति चेत्,
 न, चतुर्त्वात् । सत्यं अवरोहादसम्पूरणमुपपद्यते । यु-
 तिसु इतीयस्थानसङ्कीर्तनेनासम्पूरणं दर्शयति 'एतत् इ-
 तीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते' इति, तेनामारोहा-
 देवासम्पूरणमिति युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकारिण्यप्यभि-
 पद्यते सति इतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तुयम्पुनः या-
 खान्तरीयवाक्प्रभवामयेप्रगमनायहासुषिर्भवति, एवं स-
 त्त्वधिकृतापि चः शाखान्तरीये वाक्ते सर्वमर्थोऽवतिष्ठते 'ये
 चन्द्रसौको न सम्पूर्यते इति युतम् । प्रतिपत्ताविति प्राप्तिपद्यन्ते रज-
 र्चः । अपि च यापिनां चन्द्रमतीत्यसौ लोकः सम्पूर्यते यतः न
 सम्पूर्यते इत्येतत्प्रतिपत्तिर्न विद्यते प्रयत्नो तेनान्वयः । अवरोहादसंप-
 र्णमुतं न सम्पूर्यते इत्यस्यापत्तेरित्याहुः । नास्ति ताविति । अवरोह
 इव इतीयं स्थानं सुहजन्तुमिदम् आह । अवरोहस्येष्टादिकारि-
 ण्यप्यभिपद्यते इति इष्टादिकारिणावरोहोऽनेनैवकारिणापि या-
 रोहस्यार्थं विद्यताम् युक्तमिति सर्वमर्थम् । यावन्तीति नामान्तरोप-
 न्यासमाह्वी सर्वमर्थमाह्वीतः । यावन्तीति नामान्तरोप-

वै केचिदधिकृता अस्मा शोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे
गच्छन्ति' इति । यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं
गतुमर्हन्ति पञ्चम्यामाहुतावित्वाहुतिसङ्ग्रानियमादिति त-
त्प्रत्यक्षेति ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाव पञ्चसङ्ग्रानियम आहुती-
नामादर्थः । कुतः, तथोपलब्धेः । तथा ह्यन्तरेणैवाहु-
तिसङ्ग्रानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरूपल-
भ्यते 'आयस्य स्त्रियस्य' इत्येतत् तृतीयं स्थानमिति । अपि
च 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति मनुष्यश-
रीरहेतुत्वे नाहुतिसङ्ग्रा सङ्गीर्तयते न कौटपतङ्गादिशरीर-
हेतुत्वेन, पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् । अपि च
पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचनमुपदिश्यते नापञ्चम्यामाहुती
पुरुषवचनं प्रतिषिध्यते, वाक्यस्य द्वायतादोषात्, तत्र ये-
षामारोहावरोही सश्वतस्तेषां पञ्चम्यामाहुती देह उद्ग-
विष्यत्यग्रेषाम् विनैवाहुतिसङ्ग्राया भूतान्तरोपपत्ताभिर-
दिदेह आरभ्यते ॥

एतन्निषेधमुक्तवान्नामावाचेति पञ्चमीजपुत्रं निरस्तं तृतीयमीजनिरा-
सार्थं कथमाह । अतुष्टनिरादिना ॥

विद्यावर्ज्यं पञ्चम्यानां कर्मकोटादिभावेन आयस्येत्यादिसुखा निरस्त-
रजस्यमरयोपलब्धेर्नाहुतिसङ्ग्रादर इत्यर्थः । पुरुषशब्दाच्चैव विज्ञाह ।
अपि चेति ॥

सूर्यतेऽपि च लोके ॥ १८ ॥

अपि च सूर्यते लोके द्रोणदृष्टदुग्धप्रवृत्तीनां सीतादौ-
पदौप्रवृत्तीनां चासीनिजत्वं, तत्र द्रोणादौनां लोबिहितवै-
काङ्क्षितिर्नास्ति, दृष्टदुग्धादौनां लोबितपुण्यविषये दे-
वप्राप्तौ न स्तः । यथा च तन्नाडतिसङ्ख्यानादौ भवति
एवमन्यथापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरेणैव रेतःसैकं गर्भं
धत्त इति लोके रुढिः ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च चतुर्विधे भूतधामे जरायुजास्रजजेदजोद्भि-
ज्जलजस्ये खेदजोद्भिज्जयोरन्तरेणैव धामप्रथममुत्पत्तिदर्श-
नादाहुतिसङ्ख्यानादौ भवति, एवमन्यथापि भविष्यति ।
ननु तेषां सत्त्वेषां भूतानां लीखेव बीजानि भवन्ति 'प-
ञ्चजं जीवजमुन्निजमिति' अत्र विविध एव भूतधाम-
भूयते कथं चतुर्विधत्वं भूतधामस्य प्रतिष्ठातमित्यत्रोच्यते ।

मनुष्यदेवसांसि नाडतिसङ्ख्यानिवच दद्यात् । अपिचेत्यादिना ।
विधिनिषेधप्रार्थनस्ये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अन्विने इति वंशादाय
सूत्रम् । कर्ततेऽपीति । बोध्यतेऽनेनेति लोकी भारतादिवत्तः । सुवार्थ-
मवाह । इत्याहिति ॥

अस्रजजानि च जरायुजानि च सेवजानि च उद्भिज्जादीनि वे-
दज्जलजस्येन सूत्रं व्याचष्टे । अपि चेति । अन्विताधर्मिणा दद्यात्
मित्यर्थः । अथवा सुखा चाहर्निधं अथसुखं सुखान्तरे लीखेवेत्यववा-
रवाविरोधादिति बहुोत्तराणि च सूत्रमाहते । अन्वितादिना ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

‘शास्त्रं जीवन्मुक्तिम्’ इत्यत्र तृतीयेनोक्तिशब्देनैव खेदजोपसङ्गः कृतः प्रतीतः, उभयोरपि खेदजोक्तियोर्भूमादकोद्देशप्रभवत्वं तुल्यत्वात् । स्वावरोद्देशान्, विस्मयस्यो जङ्गमोद्देश इत्यत्र खेदजोक्तियोर्भेदाद् इत्यविरोधः ।

साभाषापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

इष्टादिकारिण्यन्तमसमासाद्य ‘तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमुपित्वा ततः सानुग्रहा अवरोहन्ति’ इत्युक्तं, अथावरोहप्रकारः परोक्षते । तर्ह्यमवरोहसतिर्भवति ‘अथैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशावायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽध्वं भवत्वाध्वं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्धते’ इति तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाकाशादिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति । कुतः,

जीवन् जरादुःखं बहुलादि, भूनिमुक्तिश्च जायते इत्यादिकं, उदकं भित्त्वा जायते मूलादिजलमिति भेदः । संशोकः कोदः ।

एवं याचिनां गच्छामतो विचार्य स्वस्तीष्टादिकारिणावरोहे निवेपमाह । साभाषापत्तिरूपपत्तेः । अथैतमेव चेत्प्राप्तीत्या वधानतं भूमाध्यानं पुनर्निवर्तन्ते, तद्वत्तावायुपद्मिः कर्णान्ते पुनर्देहाः आकाशं प्रकटः आकाशवदहं भवन्ति । आकाशवदहं भवन्तं विस्तीकृता भवन्ति विस्तीकृताः वायुनेतस्तत्र जीवमाना वायुदया भवन्ति । सानुग्रहः वस्यो वायुदयो भूत्वा धूमं मतस्तस्यो भवन्ति, धूमवयो भूत्वाऽध्ववयो भवन्ति । अथो विस्तीकृत्वा, मेघति विस्तीकृति इति कर्ता मेघवत्तस्यो भूत्वा वयं धाराधारा इति प्रविशं मीहिवादिरूपो

एवं हि श्रुतिर्भवति, इतरथा सत्त्वया स्वात् । श्रुतिलक्ष-
णाविषये च श्रुतिर्वाया न सत्त्वया, तथा च 'वायुर्भूत्वा
धूमो भवति' इत्येवमादौ ग्वचराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेव
कल्पन्ते, तस्मादाकाशादित्स्वरूपोपपत्तिरित्येवं प्राप्ते
द्रूमः, आकाशादिसामां प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले
यदन्धं शरीरं उपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगचये सति
प्रविलीयमानं सूक्ष्माकाशसमभवति ततो वायोर्व्यभि-
ततो धूमादिभिः संसृज्यते इति । तदेतदुच्यते 'यथे-
माकाशमाकाशादादुमित्येवमादिना । कुतः, एतदुपप-
त्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते, न ह्यन्यस्यान्यभावा मुख्य उपप-
द्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वायादिक्रमेणावरोहो
नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बन्धत्वाच्च तस्मा-
दध्यापन्नैरन्यसम्बन्धो घटते । श्रुत्यसम्भवे च सत्त्वया-
व्यवर्णं व्याख्यमेव, अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवाका-
शादिभाव इत्युपपद्यते ॥

भवतीति विद्वान्मतम् । श्रुत्यर्थः । पूर्वान्तरवृत्तिद्वयं संशयबीजं कल्प्यते,
पूर्वम् मार्गद्वयं उत्पत्तौ वृत्तौ च युक्तं स्थानशब्दस्य मार्गस्य अन्तर्निहित
दुग्धं दधि भवतीत्यादिप्रयोगे भवति श्रुतेर्विकारकपापत्तौ सत्त्वयात्
वाहस्यापत्तिरसंशयबीजं नास्तीति प्रत्येदाहरणवदिति । श्रुतिमुत्पत्तौ
फलमिति पूर्वपक्षः । अतुल्यविनां पूर्वविहावाद्यादित्स्वरूपपक्षयोगा-
वश्यमेति विद्वान्भवति । एवमित्यादिना । अनामो भावो चार्थो वक्ष्य-
तद्वयः साध्यात् साध्यमिति सूत्रपदार्थः । एवं ह्येतदिति एतद्वय-
मयेव वाहस्यापत्तेरुपपत्त्यात् इत्यर्थः । अतुल्यविनावाकाशादिभ्यो नि-
र्गन्तवान्वायादुपपत्त्यापि वाहस्यावश्यमेतदेव । आकाशकक्ष्येति । संशो-
यकक्ष्यावाचकश्चाह । विभुत्वादिति । भवतिश्रुतौ संशोयकक्ष्यावा-
ननुवादः स्फादित्यर्थः । विविधभूतहाव्यमवरोहे भवतीत्यनुसन्धाना-
देराज्यमुपपद्यते । अत इति ॥

नातिचिरेण विज्ञेयान् ॥ २३ ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्ब्रह्मादिप्रतिपत्तेर्भवति
विशेषः किं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्ये नावस्थायोत्तरोत्तर-
सादृश्यं गच्छन्ति उताल्पमस्यमिति । तच्चानियमो नियम-
कारिणः शास्त्रास्त्राभावात् इत्येवं प्राप्त इदमाह । नाति-
चिरेणेति । अल्पमस्य कालमाकाशादिभावेनाप्यस्याय वर्ष-
धारभिः सहैमां भुवमापतन्ति । कुत एतत् विशेषदर्शनात् ।
तथा हि ब्रह्मादिभावा पत्तेरनन्तरं विशिनष्टि 'अतो वै
खलु दुर्निष्पत्तरम्' इति । तत्कार एकस्यान्दस्यां प्रक्रिया-
यां लुप्तो मन्तव्यः । दुर्निष्पत्तरं दुर्निष्कृमतरं दुःखतरम-
न्मात् ब्रह्मादिभावाविसरत्वं भवतीत्यर्थः । तद्वदुःखं
निष्पत्तनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुखं निष्पत्तनं दर्शयति ।
सुखदुःखताविशेषायां निष्पत्तनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्व-
निमित्तः, तस्मिन्नवधो शरीरानिष्यत्तेरुपभोगासम्भवात्
तस्मात् ब्रह्मादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः
स्यादिति ॥

नातिचिरेण । उक्तं सादृश्यरूपकोष्य बोधे गन्तव्यं । चराचिर-
गतिदर्शनात् संशयं वदन् पूर्वपक्षमिति । तन्मतेत्यादिना । अस्मिन्मासु
कदाचिद्विलम्बेन बोधोपसिरिति पूर्वपक्षफलं, विज्ञाने तु ग्रीहि-
यगादिभावादनुपपत्तिर्ना विज्ञाने निर्मलमिति विशेषादाकाशादिभावा-
च्छा निर्मलं इत्यविलम्बेन बोधोपसिरित्यनुसन्धानाद्वैराग्यदार्ढ्यादिति
विरुद्धः । अस्माकाशादिप्रतिपत्तिना सुखं ग्रीहिजवादिषु दुःखमिति दुःख-
ज्ञातानि न चराचिरनिर्मलमनितयेत आह । सुखदुःखताविशेषाव-
मिति । अर्थः साधः ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्धमानन्तरं पत्यते 'त इह ब्रीहियवा
ओषधिवनस्यतयस्तिस्रमाषा इति जायन्ते' इति । तत्र सं-
शयः किमस्मिन्नेवावधौ स्वावरजात्यापन्नाः स्वावरसुखदुः-
खभाजोऽनुशयिनो भवन्त्याहोस्वित् चेन्नशान्तराधिष्ठितेषु स्या-
वरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति किं तावत् प्राप्तं स्या-
वरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति ।
कुतः एतत्, अनेर्मुस्यार्थत्वीपपत्तेः, स्वावरभावस्य च तृ-
तिस्मृत्वीरूपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः, पद्महिंसादियोगाच्चेष्टादेः
कर्मजातस्थानिष्टफलत्वोपपत्तेः तस्मात्सुखमेवानुशयिनां

अन्याभिलाषात् नृतिरुमात् कर्षकभाषाधिकारस्यानां कस्यो बोध्यः ।
इह भूमी वर्धभाराद्वारा घतिताकोऽनुशयिनो ब्रीह्यादिसाधेन न हन-
इति नृतिप्रवृत्तिः । अत्र जायन्ते इति नृतिः पूर्वजाकायादियमोक्तं । अथो-
क्तेय संशयमाह तत्रेति । अस्मिन्नेवावधौ वर्धसाहस्यमानन्तरमित्यर्थः ।
दुर्निष्ठापतरयत्वेन विरनिर्मनसस्योक्ता न युक्ता दुःखेन निर्गमनमिति
सुखसम्भवादिस्वाप्तेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति । किन्नावदिद्यादिना । अत्र
पूर्वपक्षे स्थानरत्ननिष्ठत्वेऽधिकारिणां वल्लभोत्पत्तिः, विज्ञाने ब्रीह्यादि
संश्लेषमात्रं परिहृत्य वल्लभावयवधर्म्येति विवेकः । ननु देहो-
त्पत्त्या जीवानां जन्म काल एतत्, नोद्योदेस्तु न देहत्वमित्यत्र आह ।
स्वावरभावश्चेति । 'स्वाप्नुमन्वेऽनुशयिनः' इत्याद्या नृतिः । 'शरीरजैः'
कर्मदोषैर्जातं स्वावरतां वरः' इत्याद्या नृतिः । ननु कर्मिणां पाप-
भावात् कथं स्वावरत्वं तत्राह । पश्चित्ति । सोमाद्युच्छिष्टभक्षणेन
पक्षावादिषट्कार्हाः । अत्रार्थं हिंसादेरपि हिंसात्वादिसाधेन प्रवृत्ते

ब्रीह्यादिजन्म आदिजन्मवत् । यथा ज्योतिर्वा शूकरयोनिं
वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां आदिजन्म तत्सु-
खदुःखान्वितं भवति एवं ब्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रू-
मः । अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयि-
नः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् ।
यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनः तत्संज्ञेयमात्रमेवं ब्री-
ह्यादिभावोऽपि जातिव्यापरेः संज्ञेयमात्रम् । कुत
एतत्, तद्वदेवेहाप्यभिलाषात् । कोऽभिलाषस्य
तद्वद्भावः कर्मव्यापारमन्तरेण सञ्जीवितं यथाकाशादिषु
प्रवर्णयान्तेषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परामृश्यत्वेन ब्रीह्या-
दिजन्मव्यापि । तस्मात्साख्यत्र सुखदुःखमात्रमनुशयिनाम् ।
यत्र तु सुखदुःखमात्रमभिप्रति परामृशति तत्र कर्मव्यापा-
रं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति । अपि च मुख्येऽनुश-
यिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्डमानेषु
भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुश-
नं किंकादित्यादिवाक्यनिविद्वत्ताकारेण दुरितापूर्वकारित्वमविवक्ष्यमिति
वाक्यं आह । ननु तं ब्रीह्यादिभावोऽनुशयिनां न जन्मरूपः
कर्मविशेषपरामर्शं विनाशोक्त्यात् पूर्वोक्ताकाशादिभाववदिति सिद्धान्त-
यति । एवं प्राप्तं दृष्ट्वादिह । पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तात्वेन केवला-
त्वेन च व्याख्यातं, ननु प्रकरणे कर्मविशेषपरामर्शपूर्वकमुच्यते तत्का-
न्येति व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह । ननु त्विति । अपि च 'बो यो ह्यस-
मतिर्जीरेतः श्विर्वा विभूति तद्रूप एव भवति' इति वाक्येष्टे ब्रीह्या-
दिषु प्रविष्टानुचरवन्तस्तस्य न दारारेतःसिद्धिरुपयोगः नतः तदन्वया-
नुपपत्त्यापि जन्मवृत्तिर्न दृश्यतेत्याह । अपि चेन्मृगादिना । ब्रीह्यादिह-

यिनः प्रवसेयुः, यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स त-
स्मिन् पीद्यमाने प्रवसति इति प्रसिद्धम् । तत्र व्रीह्यादिभा-
वादेतः सिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत, अतः संसर्गमात्र-
मनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मु-
ख्यार्थत्वं प्रति ब्रूयात्, उपभोगस्थानत्वञ्च स्थावरभावस्य ।
न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे, भव-
त्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामे-
तदुपभोगस्थानम् । चन्द्रमसस्तवरोहन्तेऽनुशयिनो न स्था-
वरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्यहे ॥

अशुद्धमिति चेन्नशब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोमादशुद्धमाध्वरिक् कर्म
तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेहानुशयि-
नां व्रीह्यादिजन्मासु तत्र गौणो कल्पनाऽनर्थिकेति,
पदेहनामे देहिनामृतक्रान्तेरवश्यम्भावादेतः विम्वोमो न स्यादित्यर्थः
एतेनेति उक्तास्तुमानायां पक्षिभ्याम् । जायत इति कुतेर्मुख्यार्थत्वमनु-
शये भोगाद्यतनत्वञ्च व्रीह्यादेः प्रति ब्रूयादित्यर्थः । ननु व्रीह्यादे-
र्भोगाद्यतनत्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तानुतिष्ठतिप्रवृत्तिबाध इत्येत आह ।
न चेति ॥

वैदिकं कर्माशुद्धं न भवति शास्त्रादित्यत आह । सत्यं प्रपञ्च-
यति । अयं धर्म इत्यादिना । शुची देः प्रातःवाद्युवाचे जीवनादि-
निमित्तकृतमग्निहोत्रं धर्मो भवति च एवापराह देहे कथ्यमाने कर्मा-
दिनिमित्ते कृतः वस्त्रधर्मो भवतीति निर्णयः । शास्त्रकथाश्च दृश्यन्ते ।
अतः किञ्चाह । शास्त्राच्चेति । ननु वा हिंसा सोऽधर्म इत्यादिगण-
विशेषविधिना बाधोऽत्र न युक्तः । नाभिचरेदिति निमित्तशब्देनैव प्रवृत्ति-

तत्परिणीयते । न शास्त्रहेतुत्वाद् धर्माधर्मविज्ञानस्य । अयं
धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणमतीन्द्रियत्वात्
तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन् देशे काले
निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठायते स एव देशकालनिमित्ता-
न्तरधर्मो भवति, तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं
विज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहायात्मको
ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितं, स कथमशुच इति शक्यते
वक्तुम् । ननु न हिंसात् सर्वभूतानोति शास्त्रमेव भूतवि-
षयो हिंसामधर्म इत्यवगमयति । वाटं, उल्मसु सः,
अयश्चापवादोऽन्नीषोमीयं पशुमालभेतेति उल्मर्गापवादयोश्च
व्यवस्थितविषयत्वम् । तस्मादिष्टं वैदिकं कर्म शिष्टैर-
नुष्ठायमानत्वादनित्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं
फलं जातिस्त्वावरत्वम् । न च स्नादिजन्मवदपि त्रीक्षादि-
जन्म भवितुमर्हति । तच्च कपूयचरणानधिकृत्योच्यते, नैव-

धर्मत्वम् । निमित्तहिंसादेरपि कृतपचारकत्वाविरोधादिति तस्माच्च ।
उल्मर्गापवादोऽस्ति । अथ सर्वः कालो कर्माणि सर्वत्र चरन्त्ये रागतः
प्रवृत्तिः कालेषु विधित इति स्थितिः । तथा च श्लेषाख्ये कर्माणि निवे-
शोपरोधप्रायस्यात् प्रवृत्तिः काले कृतहिंसादौ तु विधित एव प्रवृ-
त्तिर्वाच्या । इ च विधिर्येयं नैव प्राप्तां कर्मवैयर्थ्यं न बाधेत तर्हि
प्रवृत्तौ न कालः, प्रवृत्तौ वा विधिरनर्थात् कालो निरवका-
शो विधिः वाचकाच्चतुर्गणकवित्तिहिंसादिषु स्थापयतीति । इदञ्च
निषेधवाचकं हिंसादिवाक्यान्नेन प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु
रागप्राप्तिहिंसाविषयात्वाद् वैधिविवादात्प्रवृत्तौ नोपपत्त्यद्वावर इति इष्ट-
व्यम् । प्रतिरूपं तुःकल्पं तस्य फलं नेति बोध्यम् । इह त्रीक्षा-

मिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति, यतश्चन्द्रस्वलात्
स्वस्थितानामनुशयिनां ब्रौह्मादिसंज्ञेषुमात्रं तद्भाव इत्यु-
पपद्यते ।

रेतःसिग्नयोगोऽयं ॥ २६ ॥

इतश्च ब्रौह्मादिसंज्ञेषुमात्रं तद्भावी यत्कारणं ब्रौह्मा-
दिभावस्थानान्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आकायते 'यो
यो ह्यवमन्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति' इति ।
न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सम्भवति । चिरजातो हि
प्राप्तशैवनी रेतःसिग् भवति कश्चमिवानुशयिततद्भावमद्यम् ।
नामानुमतोऽनुशयौ प्रतिपद्यते । तत्र तावदवश्यं रेतःसि-
ग्भोम एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगम्यः तद्वत् ब्रौह्मादिभा-
वोऽपि ब्रौह्मादियोग एवेत्यविरोधः ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

अथ रेतःसिग्भावान्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि यो-
नेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह
शास्त्रं 'तद् व इह रमणीयचरणाः, इत्यादि, तस्यादयव-

दिभावे कश्चिदधिकारः सर्वपरान्तर्गो रासीत्युक्तम् । अथ ब्रौह्मादि-
भावान्तरं रेतःसिग्भावः अतः । तदाचक्ष्णादनुशयिनी रेतःसिग्भ-
वादीनामनुशयमात्रं वाच्यं तद्दृष्टव्यमप्येवमपि योग एवास्तीत्यः, अन्वयो-
पगमोपसंहारयोः विरोधः स्यादिति न योऽन्वयतद्विरोध इति योनेः
शरीरकृतेर्ब्रौह्मादिशरीरत्वमुपपन्नमिति सूत्रार्थः ।

इह कर्मिणां मनःप्रतिबन्धतो दुष्कार इत्युक्तव्याप्त्या सर्वकर्मकारैराम-
तत्त्वज्ञानसाधनं सिद्धमिति सादार्थमुपपन्नमिति । इति सिद्धमिति

गम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुः-
खान्वितं भवतीति, तस्मात् व्रीह्यादिसंज्ञेवमात्रमनुश-
यिना तज्जन्म इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशङ्करभगवत्पा-
दकृती तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्भोविन्दानन्दमनसादकतौ
शारीरकमीमांसाभाष्याचार्याभाष्यरत्नप्रभावां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ओं परमात्मने नमः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत् उत्पत्तिकारणं
सृष्टुं, वर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नि-
यन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य
जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवतिरिव चतुर्वि-
धस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्देहान्त-
वाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्रधानादिदादाद्या-
शब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वप्ने कृतिन्यायविरोधप-
रिहारः प्रधानादिगदानाच्च न्यायाभासोपलब्धित्वं प्रति
वेदान्तश्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजा-
तस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं
तावत् स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं
जगत् कारणमिति तदयुक्तम् । कुतः, स्मृत्यनवकाशदोषप्र-

ओं ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यादिस्थितियुक्तिभिर्न जलितो वेदान्तविज्ञानगो

निर्मूलैर्विविधभागमैरविदिते व्योमादिजन्याष्वयः ।

उत्पत्त्यनविगर्जितचितिवपुर्व्यापी च कर्ताशको

लिङ्गेन प्रघितोऽपि नामतनुक्तं जानकीयं भजे ॥

नामरूपे व्याकरवासीति सुतेर्नामतनुक्तदपि संज्ञासूतिव्याकर्ताऽपि
लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अंश इति च प्रघितः प्रसिद्धो ब्रह्म प्रत्यग-

सङ्गात्। स्मृतिय तन्वाख्या परमर्षिः प्रणीता शिष्टपरिगृहीता,
अध्याय तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रस-
ज्येरन्, तासु छेदितनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुप-
निबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोता-
दिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा
भवन्ति, अस्य वर्षस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयन-
मीदृशश्चाचार इत्यं वेदाध्ययनमित्यं समावर्तनमित्यं
सहधर्मधारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थाश्चतुर्वर्ण्यमध-
र्मान् नानाविधान् विदधति, नैवं कापिलादिस्मृतीनाम-
नुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्श-
नमधिकृत्य ताः प्रणीताः, यदि तन्वाप्यनवकाशाः स्युः
आनर्थक्यमिवामां प्रसज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता

भिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनित्यनारं भवे इत्यर्थः । स्मृतिप्रसङ्गात्
पूर्वोक्तराध्याययोर्विषयविषयभावसङ्गतिं यत्कं दत्तं कीर्तयति । प्रथमेऽध्याय-
इति । जन्मादिस्मृत्यन्तरेभ्यः जगदुत्पत्त्यादिकारणं जप्तेति प्रतिपादितं
शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिस्मृत्येषु, स एवाहितीयः । सर्वात्म्यं त्वुक्तं आनुमानिकमि-
त्यादिना कारणान्तरस्याप्यौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्या-
र्थनूत्या तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पा-
दयः सङ्क्षिप्य कथयति । इदानीमिति । अत्र प्रथमपादे सत्त्वग्वयस्य वा-
क्त्रादिस्मृतियुक्तिर्विरोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयादेः साङ्ख्यसाध्याग-
मानां आत्मभूतत्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीया पादे प्रतिवेदान्तं खडिग-
तीनां जीवात्मभूतीनाञ्च व्योमादिभूतानां जगत्त्वमकाशादिष्वप्येनावि-
रोधः प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरभूतीनां च विरोधः इत्यर्थः ।
अवशेषार्थः सुखरोधार्थं श्लोकेन संस्कृतिः ।

व्याख्यातव्याः । कथं पुनः ईक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव
सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः शुद्ध्यर्थः स्मृत्यनवका-
शकोषप्रसङ्गेन पुनराचिष्यते । भवेद्यमनाच्चेपः स्वतन्त्रप्र-
ज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञासु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण शुद्ध्यर्थमव-
धारयितुमशक्तवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववसम्भरेन्,
तद्वलेन च शुद्ध्यर्थं प्रतियित्सेरन् । अस्मात्कृते च व्या-
ख्याने न विस्मय्यैवकुमानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिल-
प्रभृतीनाञ्चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति “ऋषिं
प्रसूतं कपिलं यस्तमस्यै ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानश्च पश्येत्”

“इतीमे स्मृतितर्काध्यायविरोधोऽन्यदुदृता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्निष्कृतेरप्यविरुद्धता ॥” इति ॥

तत्राज्ञाने विषये विरोधश्चक्षुःश्रुतमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्तर्यम-
विरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रवसाधिकरणतात्पर्यमाह । प्रवसमिति ।
अतएव समन्वये विरोधं नराचार्यत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः
स्वमतस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषां समधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वप-
जे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयाविधिः फलं विज्ञाने तस्मिन्निहितिरिति विवेकः ।
तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं साङ्ख्यकृतयो विरुध्यते
न वेति स्मृतिप्रामाण्यप्राप्तावस्थाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति ।
तन्मूलने व्युत्पद्यते तत्त्वान्यनेनेति तन्मं शास्त्रं कपिलोक्तमन्याश्च प-
ञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामेव ब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः
स्मरन्त्यर्थः । तावच्चपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह । तासु
कोति । ननु साङ्ख्यकृतिप्रामाण्यः प्रधानयादप्येव मन्वादिस्मृतीनाम-
प्रामाण्यं स्थादिस्थापयन् तासां धर्मं सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्थादिनग्राह ।
मन्वादीति । तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मं सात्वर्थेण प्रामाण्यमस्य तत्त्वं

इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सञ्भावयितुं, तर्का
वष्टम्भेन च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिलेन
वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृ-
त्थनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गे
नेश्वरकारणवाद आक्षिप्ये तैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादित्य
स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः । “यत्
तत् सूक्ष्ममविज्ञेय” इति परं ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा
भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्ता “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं
विगुणं विजसत्तम” इत्याह । तथान्यत्रापि “अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मन् निर्गुणे सम्प्रलीयते” इत्याह ।

तु ब्रह्मैवेति विरोध इत्यत आह । भवमिति । तत्रैव विकल्पनानुपपत्ते-
र्निर्वकायस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशाद्विरवकाशं गलीय
इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्राभासव्येष्टत्वात्
पूर्वप्रक्षो न युक्त इति शङ्कते । कथमिति । ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञात-
शङ्कवन्ति तेषामयं पूर्वप्रक्षो न भवेत्, साङ्ख्यइहोषु ब्रह्मज्ञानात् कथं-
त्याह । भवेदिति । तेषामतोन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र अज्ञात्वादिन्याह
कपिलप्रभृतीनाञ्चेति ।

“आदौ यो जायमानश्च कपिलं जनतेदृशि ।

प्रकृतं विभज्यात् ज्ञानैस्तं पश्येत्परमेश्वरम्” इति—

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मवादव्याज्य इति त्वयोच्यते
तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादव्याज्य इति त्वयोच्यते इति विहा-
न्यति । तस्य समाधिरिति तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं सायायां क्षेत्र-
स्मृत्प्राप्तकं जगदिति यायत् । इतिहासवाक्यान्मुक्ता पुराणसंस्थितिमाह ।
अतश्चेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जगत्सृष्टः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो
क्षयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरोचरात् कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । च

“अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं

नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।

स सर्गकाले च करोति सर्गं

संहारकाले च तदस्ति भूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्तथा” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति
“तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स-
नित्यः” इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वे नो-
पादानत्वेन च प्रकाशयते । स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य
स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदी-
घोपन्यासः । दर्शितन्तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति
तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्य कर्तव्येऽन्यतरपरि-

एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य
इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह । स्मृतिबलेनेति
स्मृतीनां मिथो विरोधे अथ तत्त्वनिर्णयस्तत्ताह । दर्शितमिति । श्रुति-
भिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह । विप्र-
तिपत्तौ चेति । वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात्
कृत्प्रश्रुतिभूता स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्पश्रुतिभूता न प्रमाणाभि-
त्यर्थः । कृत्प्रश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणाभित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह ।
तदुक्तमिति । औदुम्बरी स्मृद्दोहनायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा
वेद वितव्येति स्मृतिर्भाष्ये न वेति वन्दे हे मूलश्रुतश्रुतमानान्नमिति प्राप्ते
विज्ञानः कृत्प्रश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष अपेक्षानुष्ठं हेय-
मिति भावत् । हि बतौ सति विरोधेऽन्यतरानुमानं भवति,
अथ तु विरोधे सत्यनुमानायोगात्कूलाभावात् सर्ववेदनस्मृतिरप्रमा-

अहेऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसारिणः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्षा इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे “विरोधे त्वमपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं” इति । न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिष्ठतन्त्रानत्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सामेक्षत्वात् । धर्माकुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मोद्दनालक्षणाः, ततश्च पूर्वसिद्धाबाधोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनास्ति-शङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाययकल्पनायामपि बहुत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाययादन्यत् निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रस्थापि नाकस्मात् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्त्वचित्

अमित्यर्थः । अस्तु साङ्ख्यस्मृतिः प्रतःपक्षबूधेत्युक्तं आह । न चेति । बो-
गिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति ब्रह्मणे । न-
क्यामिति । कपिलादिभिः सिद्धादौ वेदप्रामाण्यं निमित्तं तदर्थं साङ्ख्य-
ज्ञानेन सिद्धिः सम्भादिता, तथा सिद्धा प्रतीयतस्तत्तुल्यकारणानां दिश्रुति-
योहा च युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति । न सिद्धेरपीति । अति-
शङ्कितमिति, श्रुतीनां तुल्यार्थमतिक्रमोपचरितार्थं शङ्कितं न श-
क्यं इत्यर्थः । अतः सिद्धेर्यो लोपजीव्य इति चेन्नातीन्द्रियं अतः
विद्वो मानाभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह । सिद्धेति । सिद्धानां वचनमा-
जित्वा वेदार्थकल्पायामपि सिद्धोक्तीनां विषयो विरोधे श्रुत्याक्षितमन्याद्बु-
द्धिभिरपि वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपान्तर्गता विद्या सिद्धोक्ति-
मात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्युक्त्यर्थः । ननु अन्यथेति साङ्ख्यस्मृतौ
अज्ञा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमावेवेत्यत्र आह । परतन्त्रोच्चा-

कचित्तु वक्ष्यमाने सति पुरुषमतिवैश्वरूप्यं च तत्त्वाव्यवस्था-
नप्रसङ्गात्, तस्मात्तस्यापि श्रुतिविप्रतिपक्षव्याख्यानं शु-
त्यनुसारानुसारं विवेचनेन च सन्ध्यां प्रज्ञा संग्रहणीया ।
या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता
न तथा श्रुतिविग्रहमपि कापिलं मतं शङ्कातुं शक्यं,
कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य
मगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्, प्रत्यार्थदर्शनस्य
च प्राप्तितर्हितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहा-
त्यं प्रस्थापयन्ती श्रुतिः “यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्वेषजं”
इति । मनुना च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजो स्वारान्ध्रमधिगच्छति” ॥ इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति
गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्म-
भेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मवु-
दिना । ननु सुतः कविस्तु सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते अद्या दुर्वारा इत्यत
आह । यः त्विति । कपिलशब्दशालेखं ब्राह्मणकर्ता श्रौत इति चान्ति-
रयुक्ता, तस्य ज्ञेयवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः
कपिलो वासुदेवश्च एव, स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं संख्यसुप्रदर्शयतीति
सर्वज्ञ इति भावः । प्रतप्तुः प्रदाहकस्य । किञ्च यः कपिलः शान्तिर्विधत्ति
तमोचरं पश्येदिति शिषीवते, तथा चान्दार्ण्यस्य देवरप्रतिपत्तिषोषस्य
कपिलस्य सर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुयादयस्य सामान्यरेख-प्राप्तिरुच्यस्य स्वार्थ-
साधकत्वायोगाद्वास्तुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वविवक्षितप्राह । चान्दार्ण्येति । सौ-
तवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह ।
भवति चेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमश्रुतं दर्शितमित्याह ।

तादो एक एव तु" इति विचार्य "बहवः पुरुषा राजन्
साङ्ख्ययोगविचारिणः" इति परपक्षमुपन्यस्य तदुदात्तेन—

“बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” ।

इत्युपक्रम्य—

“ममान्तरात्मा तव च ये चाग्रे देहिसंज्ञिताः ।

सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् कश्चित् ॥

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।

एकश्चरति भूतेषु खैरचारी यथासुखम्” ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति । पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः । उत सर्वद-
ख्यानं प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां
यथैका योनिरुपादानं पृथी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपा-
दानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्यक् कथयिष्यामि विश्वे सर्वज्ञे-
प्रविज्ञादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्द्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्द्धा, एकस्यैव
सर्वज्ञेत्वे प्रतियोग्यभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादि योजना । सर्व
भूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । खैरचारी स्वतन्त्रः, नास्य नि-
यन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथा सुखमिति विशोकानन्दस्वरूप इति
यावत् । कापि स्वतन्त्रस्य वेदमूलक्यतिविरोधसङ्का साक्षाद्देविरोधमाह ।
श्रुतिरिति । यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न
किन्वात्मभेदकल्पन्यापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । क्यतिविरोधे वेदसंप्रदा-
प्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह । वेदमज्ञ इति वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवामूढिजानतः ।

तत को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” ॥ इति

एवम्बिधा । अतश्चात्मभेदकल्पनवापि कापिलस्य त-
स्यन्त्र । वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वञ्च । न
केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति सिद्धं, वेदस्य हि
निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु
मूलान्तरापेक्षम् । स्वार्थं प्रामाण्यं वक्तृस्मृत्यव्यवहितञ्चेति
विप्रकर्षः, तस्मादेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न
दोषः । कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ क-
ल्पितानि महदादौनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते,
मूनेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुम् ।

निवृत्तपौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थं स्मृतितत्कालानुभवयोः कल्पनया
प्रामाण्यं चेन्निति व्यवहितम्, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, स्मृति-
स्मृत्योर्विशेषः इत्युत्तरार्थः । समवोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं
वाच्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्यशेषैषम्यात् भट्टिति निश्चितप्रामाण्यं न
चातुपसङ्गतविरोधना वेदवाक्येन विरुद्धत्वेतरेष बाध इति भावः ।
तस्मादिति विशेषादित्यर्थः, आत्मिकूलयसम्भवादिति भावः ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तत्कालः स्वव्यप्र-
विधानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह । इतरेषाञ्चेति । ननु महदः

अलोकवेदप्रसिद्धत्वात् महदादीनां यदस्मैवेन्द्रियार्थं
न स्मृतिरवकल्पते । यदपि कश्चित् तत्परमिव स्ववचनमभा-
सते तदक्षतपरं व्याख्यातं 'आनुमानिकसम्बन्धेषां' इ-
त्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं यु-
क्तमित्यभिप्रायः, तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः
तर्कावष्टम्भस्तु न त्रिलक्षणत्वादित्यारभ्योक्तमिति ।

एते न योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योऽस्मृतिरपि प्रत्या-
ख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तथापि स्मृतिविरोधेन प्रधानं
सतन्ममेव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्र-
सिद्धानि कल्पन्ते । नन्वेवं सति समानव्यायत्वान् पूर्व-
भावैतद्वत् किमर्थं पुनरतिदिश्यते, अस्ति ह्यव्याभ्यधिका
शङ्का सम्प्रदर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः "योगो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति "त्रिरुक्तं स्वाप्य समं श-
रीरं" इत्यादिना चामनादिकम्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं
परमव्यक्तमित् स्मृतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत्र आह । यदपीति । सुखतात्पर्य-
माह । कार्येति । सांख्यकृतेर्बहदादिष्वेव प्रधानेऽपि प्राजाप्यं नेति निरीयत
इत्यर्थः । सांख्यकृतिवाचेऽपि तदुक्तयुक्तोर्नां कथं वाच इत्यत्र आह । तर्केति ॥

ननुपपन्नसमन्वयः प्रधानवादियोगकृत्वा विरुध्यते न वेति उच्यते
पूर्वव्यायमतिदिशति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्वादिकं
द्रष्टव्यं । पूर्वत्वायुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह । अस्ति ह्युक्तं इति । निदिध्यासनं
योगः । तेषां उरोऽप्योपाशिरास्युक्तानि यस्मिन् शरीरे । तत्प्रत्युक्तं निरुक्त-
मित्पाठश्चेच्छान्दसः, युक्तोतिति शेषः । न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य

योगविधानं श्रेयसाश्चतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वै-
दिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, “तां योग-
मिति मन्त्रान्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां” इति, “विद्यामेतां
योगविधिं कृत्स्नं” इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि
“अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्यु-
पायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गी-
क्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योग-
स्मृतिरप्यनपवदनौघा भविष्यतीति । इवमप्यधिकांशं शङ्का-
तिदेशेन निवर्त्यते अर्थैकदेशसम्प्रतिपन्नावयवार्थैकदेशविप्र-
तिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतोष्यध्यात्मविषयास्तु
ब्रह्मोषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरिव निराकरणाय यत्नः
कृतः, साङ्ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्र-
ख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपसृंहितौ,
तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपा-

ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्त्यपि सन्तीत्याह । लिङ्गानि चेति । तां पूर्वोक्तां धारणां
योगविदो योगं परमं तप इति मन्यन्ते । उक्तामेतां ब्रह्मविद्वां योगविधिं
ध्यानप्रकारश्च ब्रह्मप्रसादाच्चिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्नोति इति सम्बन्धः । योग-
स्मृतिः प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्रासादिको
ऽष्टैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः सुहरतुंगन्तव्य
इत्यादिसुतानां वेदाविकारार्थकत्वात् ब्रह्मब्रह्मण्युत्तमानेन प्रासादयुक्तं
प्रमाणत्वमुच्यते । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रासादयुक्तत्वांशेऽपि प्रासादयुक्तमिति
पूर्वपक्षमनूय लिङ्गान्तर्भवति । इयमिति । ननु योहोदिस्मृतयोऽपि
किमिति न निराकृता इत्यत आह । सतोष्यधीति । तासां
पुनराकृत्येन प्रसिद्धत्वादित्यर्थः पशुप्रायैर्दृष्टीतत्वाद्देवसाङ्ख्यत्वाच्चातोपे-

शैरिति । निराकरणन्तु न साङ्ख्यमृतिज्ञानेन वेदनिरपे-
क्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि
वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यत्रिःश्रेयससाधनं वारयति “त-
मेव विदित्वाऽतिमृतुमिति नान्यः पन्था विद्यतेऽवनाय”
इति । द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः ।
यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव
तत्र ज्ञानं ध्यानश्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्यते प्रत्या-
सन्नेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सा-
ङ्ख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं । तद्यथाऽसङ्गी ज्ञायं पुरुष इ-
त्येवमादिश्रुतिप्रमिद्वैव पुरुषस्य विमुक्तत्वं निर्गुणपुरुषनि-
रूपणेन साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते । तथा च योगैरपि “अथ परि-
ब्राह्म विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रमि-
द्वमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रवच्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन
सर्वोक्तं तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्ति-
भ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु नाम तत्त्व-

जेति । तत्कारणमिति । तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां
विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपापैरविद्या-
दिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे श्रुतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इ-
त्यत आह । निराकरणमिति । इति हेतोः, कृतमिति शेषः । प्रत्या-
सन्नेरिति श्रुतिस्यसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयश्रुत्यर्थप्राप्तिरिति या-
वत् । किं सर्वोक्तेषु गृह्यप्रामाण्यं नेत्याह । येन त्वंशेनेति । ब्रह्म-
वादस्य कथमन्त्यादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदिशति । एतेनेति । श्रुतिविरोधे-
नेत्यर्थः । उपकारकवाधो न युक्त इत्याशङ्क्य शोऽयं उपकारकः स न

ज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावेदविन्मनुते तं
दृष्टम् तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्येवमादियुक्तिभ्यः॥

न विलक्षणत्वादस्य नथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तं कारणं प्रकृतियेत्यस्य पक्ष-
स्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमा-
क्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्क-
निमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष
आगमो भवितुं मर्हति, भवेदयमवष्टभो यदि प्रमाणान्तरा-
नवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः,
परिनिष्पन्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्र-
माणान्तराणां भिन्नवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च शु-
चीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमा-
णान्तरविरोधेऽपि तदर्थेनैव श्रुतिर्नीयते । दृष्टसाधर्म्येण चा-
दृष्टमर्थं समपेयन्तो युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते

वाच्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह । ताव्यपीति । तर्कोऽनुमानं, तदनुमा-
निका युक्तिरूपमिति ॥

स्मृतीनामप्रामाण्यत्ताभिः सम्भवस्य न विरोध इति सिद्धान्तवि-
लक्षणत्वात् दृष्टानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मास्येति । पूर्व-
पक्षमाश्लिषति । कुतः पुनरिति । अनवकाशे चेत्तमाह । ननु धर्म
इवेति । मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्प्रकृतस्य-
प्रवेशात्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेद्योरित्यर्थः ।

तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभववसानश्च
 ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतये-
 ष्यते । श्रुतिरपि “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति श्रवणव्यतिरेकेण
 मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्थं दर्शयति, अतस्तर्कनिमि-
 त्तः पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वादस्येति । यदुक्तं
 चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते । कस्माद्विल-
 क्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्या । इदं हि ब्रह्म कार्यत्वे ना-
 भिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धञ्च दृश्यतु, ब्रह्म
 च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च श्रूयते । न च विलक्षणत्वे
 प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्र-
 कृतिका भवन्ति, गरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः, मृदैव तु
 मृदन्विताः विकाराः प्रक्रियन्ते, सुवर्णेन सुवर्णान्विताः,
 विद्वस्य ज्ञानानरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्बिरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते ।
 भवेदयमिति । अत्राप्यत्रो दृष्टान्तः ; नन्वेकविषयत्वे न विरोधेऽपि श्रुतिवि-
 रोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह । यथा चेति । प्रबलश्रुत्या द-
 लश्रुतिबाधविरुद्धाशमानान्तरेण लक्षणादप्या सावकाशश्रुतिनयन युक्त-
 मित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मभावात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्थानरक्तं तर्क-
 कस्यापरोक्षदृष्टान्तमोचरत्येव प्रधानमपरोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु
 परोक्षार्थकत्वाद्बहिर्ब्रह्मतत्कर्तव्यं बाध्य इत्याह । दृष्टेति । एतैश्चमा-
 त्र्येण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति । अनुभवव-
 सानञ्चेति । नैषा तर्कस्य भविरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधि-
 रोधान्मैवमित्याह । श्रुतिरपीति । एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मका-
 रणवादेवेदान्तसमन्वयः, चित्वादिर्कं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् दृष्ट-
 वदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न चेति सन्देहे कृतैर्मूलाभावात्
 दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रस-
 त-

तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव
 सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न वि-
 लक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणवशास्य जगतोऽशुद्धचेतन-
 त्वदर्शनादवगन्तव्यम् । अशुद्धं ह्रीदं जगत् सुखदुःखमोहा-
 त्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात् स्वर्गनरकाद्य-
 चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति
 कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि साम्यं सत्यु-
 पकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपो परस्परस्योपकु-
 रतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन
 भोक्तृरूपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव
 चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे वृ-
 द्धादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु
 स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निर-
 तिशया ह्यकर्तारचेतना इति साङ्गता मन्यन्ते, तस्मादचेतनं
 कार्यकरणम् । न च काष्ठलोद्गादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमा-

दाहरणेन पूर्वपक्षयति । न विलक्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वय-
 विधिः तत्सिद्धिरेति पूर्ववत् फलं, जगत् ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्,
 यद्यद्विलक्षणं तत् तत्प्रकृतिकं यथा ऋद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः ।
 सुखदुःखमोहाः सत्परजन्तमोहाः, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकता-
 मान्यप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् यदित्यं तत्तथा यथा ऋदन्विता ष्टादय इ-
 त्याह । ऋदैवेति । विलक्षणत्वं साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति । यथा
 हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिवपत्युपपत्तीनां प्रीतिपरितापविषादादीन्
 करोति एवमन्येऽपि भावा वृष्ट्याः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

णमस्ति, प्रसिद्धशायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्-
ब्रह्मविलक्षणत्वादेदं जगत् तत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिद्वा-
चसीत श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्वत्त्वेनैव समस्यं जग-
श्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारोऽव्ययदर्शनात्
अविभावनन्तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भवति, यथा
सृष्टचैतन्यानामप्यात्मनां आपमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न
विभाज्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभाज्यते ।

एतस्मादेव च विभावितत्वाविभाजितत्वकृतात् विशेषाद्-
पादिभावाभावाभ्याश्च कार्यकरणानामात्मनाश्च चेतनत्वा-
विशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोक्ष्यते । यथा च पार्थिव-
त्वाविशेषेऽपि मांसमूषादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्
परस्पररोपकारित्वं भवत्येव मिहापि भविष्यति, प्रविभागप्र-
सिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यते इति । तेनापि, कश्चिच्चैतन-
त्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुक्लशुक्लत्व-

शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रानादिपदः । उभयोश्चेतनत्वेन
साध्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तम् । स्वाभिभूतयोर्व्यभि-
चारोदिति शङ्कते । ननु चेतनमपीति । श्रुत्यदेहस्यैव स्वाभिचेतनोपकार-
कत्वाच्च व्यभिचार इत्याह । नेत्यादिना । उत्कर्षोपकर्षानुत्पत्त्याच्चेत-
नानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्मादुपकारक-
त्वात् । ननु चेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगश्चेतनमेवेत्येकदेशमतस्तथापयति ।
योऽपीति । घटादेशेतनमनूपलब्धिवाधितं इत्यत आह । अविभावन-
त्विति । अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरि-
त्यर्थः । अन्यः कारणादन्वस्य हस्त्यपरागद्व्यायामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्ना-

लक्षणन्तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते, न वेतरदपि विल-
क्षणत्वं परिह्रतुं शक्यत इत्याह । तथात्वञ्च शब्दादिति ।
अनवगम्यमानमिव ह्रीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेतनत्वं
चेतनप्रकृतिकत्ववशणाच्छृङ्गरणतया केवलधीक्षते, तच्च
शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथा-
त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानञ्चा-
विज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयन् चेतना-
द्वयधर्मा विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति । ननु चेतनत्व-
मपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा,
“मृदव्रवीदापोऽब्रुवन्” इति, “तत्तेज ऐवत ता आप ए
क्षन्त” इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रिय-
विषयापि “ते हिमे प्राणा अहंश्रेयसे विविदमाना ब्रह्म
जग्मुः” इति “ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उवाच” इति चैवमाद्ये-
न्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति ॥

न्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चेतन्याभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । यथेति । आत्मा-
नात्मनोचेतनत्वे स्वस्वामिभावः कृत इत्यत आह । एतस्मादेवेति ।
मास्येति प्रातिस्विकस्वरूपशेषोपाकृष्येतिव्ये दृष्टान्तः । यथ्य चेति ।
चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह । प्रविभागेति । चेतन्याभिव्यक्तान
भिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परि-
हरति । तेनापि कथञ्चिदिति । अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति ।
न चेत्यादिना । इतरच्चेतनाचेतनरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुता-
र्थापत्तिः शब्देन बाध्यते भावः । श्रुतिमाहाय्याच्च बाध्यतुर्नतरस्त्वस्या
वर्त्यं शङ्कते । नत्विति ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदङ्गवीदित्येवं-
जातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं य-
तोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो बागाद्य-
भिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचि-
तेषु व्यवहारेषु व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम् । कस्मा-
द्विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणाञ्च
चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां
चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे
करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय दे-
वताशब्देन विधिंषन्ति “(कौ० २। १४) एता ह वै देवता
अहंश्रेयसे विवदमानाः” इति “(कौ० २। १४) ता वा एताः
सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुग-
ताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेति-
मपुराणादिभगोऽवगम्यन्ते “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्रावि-
शत्” इत्येवमादिकाश्च श्रुतिः करणेष्वनुगाहिकां देवता-
मनुगतो दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च “ते ह प्राणाः

मृदादीनां वक्तृत्वादित्युक्तेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चावि-
ज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपपत्तार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः
समाधत्ते । अभिमानोति । संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं
या चेतनत्वे न व्यपदिश्यते । लोकेवेदप्रविद्धविभागबाधायोपादित्यर्थः ।
विशेषपदस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय
प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनप्राणदेवतापदेन विशेषितत्वात्,
प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं श्रेष्ठं विदित्वा

पूजापतिं पितरमेत्योचुः” इति श्रेष्ठनिर्द्धारणाय पूजा-
पतिगमनं तद्वचनाच्चैकेकोत्क्रमणेनान्वयश्च्यतिरेकाभ्यां
प्राणश्रेष्ठप्रतिपत्तिः, ‘तस्मै वलिहरणं” इति चैवजाती-
यकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यप-
देशं द्रढयति । ‘तत्तेज एतत्” इत्यपि परस्या एव देव-
ताया अधिकात्माः स्वविकारिष्वनुगताया इयमीक्षा व्यप-
दिष्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं वक्ष्यो जगद्वि-
लक्षणत्वाच्च न ब्रह्मपट्टतिक्रमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥६॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वा-
नेदं जगत् वक्ष्यप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि
लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां
केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो योमया-
दिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिश-
रीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे । अनुगताच्चेति ।
तस्मै प्राणाय, वलिहरणं वागादिभिः स्वीयवशितत्वादिगुणधर्मणं कृतम् ।
तेजसादीनामीक्षणं त्वयैवेत्यधिकरणे चेतननिष्ठतया व्याख्यातं दृष्टव्यमि-
त्यर्थः । वक्ष्यामि जगतश्चेतनत्वं तच्छादितं पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभिचा-
रमाह । नायमेकान्तो दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वाच्च व्यभिचार इति
शङ्कते । नमिति । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह । उच्यते
इति । शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः ।

अचेतनान्येव दृष्टिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नैत्यस्तमेव विलक्षणम् । महान्धायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाञ्च रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां दृष्टिकादीनाञ्च, अत्यन्त-मारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । अथोच्येत अस्ति कश्चित्प्राधिपत्यादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च दृष्टिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत दम्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चाप्यसिद्धत्वं दृश्यते

द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह । महानिति । पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सा-दृश्यं वदता यक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिदेति, आद्यो दोषमाह । अत्यन्तेति । द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वमिद्विरुद्धाह । अनेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्पादूषणान्तरमाह । विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरनुवर्तमानाञ्च ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वमास्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमिच्छाह । प्रथमे इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगच्च ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादित्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अना-

हि सत्तालक्षणी ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इ-
त्युक्तं । ततोये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्येनान्वितं
तदब्रह्मप्राकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मकारणवादिनं पृच्छुदाह्रियेत,
समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्राकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आ-
गमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
यित्यागमतात्पर्यस्य प्रमादितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्न-
त्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवैयुरिति तदपि मनोर-
थमात्रं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लि-
ङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव
त्वयमर्थी धर्मवत् । तथा च श्रुतिः,

“नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ”
इति । “कोऽहं वेद क इह प्रवोचत् इयं विदुष्टिः यत्
आवभूव”

दित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारा-
त्मकस्य भावस्य ब्रह्मप्राकृतिकत्वादभावात्पक्षे चानादिभा.त्वस्योपाधि-
त्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारण्यं दोषमाह । आगमेति, पूर्वोक्तमनूद्य
ब्रह्मणः शुक्लतर्कविषयत्वासम्भवाच्च तर्केणाक्षेप इत्याह । यत्तूक्तमित्या-
दिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानःसभावादनुमानोपमानशब्दानाम-
गोचरः, ब्रह्म लक्षणया वेदकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण
स्वतन्त्रेण आपनेया न सम्पादनीया । यद्वा कुतर्केण न बाधनीया कृता-
र्कितादन्येनैव वेदविदार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति
ये प्रेष्ठ प्रियतमेति नविकीतसम्प्रति स्मृत्योर्वचनं । इयं विविधा दृष्टिर्यतः
या समन्ताद्भवत् तं को वा अहं साक्षाद्वेद, तिष्ठतु वेदेन क इह लोके
तं प्रवोचत्, प्रवोचच्छान्दसो दीर्घलोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं

इति चैती मन्त्री सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कार
णस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति

“अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेद् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” । इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति

चैवंजातीयका । यदापि अवलम्ब्यतिरेकेण मननं विद-

धच्छब्द एव तर्कमध्यादर्थस्य दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण

शुष्कतर्कस्याचाक्षलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ज्ञान

तर्कोऽनुभवाङ्गत्वे नाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयोर्द्वयोरितरे-

तरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चप-

रित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य

च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यभिच

इत्येवंजातीयकः । न तर्कप्रतिप्रानादिति च केवलस्य तर्कस्य

जन्म न विदुः मम सर्वादित्वेन जन्माभावात् । मिषेण मननविधिव्याजेन,

शुष्कः श्रुत्यनपेक्षः । श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सतप्रतु पश्चात् पुरुषदोषस्या-

सम्भावनादेर्निराशय गृहीतः श्रुतप्रगुगृहीतस्तमाह । स्वप्नान्तेति । जी-

वस्यावस्थागतो देहादिप्रपञ्चवृत्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भाव्य इति व्याप्तिप्र-

माणविरोधाद्वाङ्मणसाहितोत्पत्त्युत्पत्तिर्न श्रुतायासम्भावनायां तद्विरा-

स्य सर्वास्वस्यास्वात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्व-

सम्बन्ध एव अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ज्ञातृणावदात्मव्यभिचारायोगात्

सुषुप्तौ प्रपञ्चान्यभावे क्ता सोम्येतुक्ताभेददर्शनादिष्वपञ्चब्रह्मैक्यस-

म्भावः, यथा चटादयो नृदन्वितास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादितर्क

विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबले-
नैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुपेक्षेत तस्यापि विज्ञानञ्चा-
विज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभाद-
नाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव त्विद-
मपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र
समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते विज्ञानञ्चाविज्ञा-
नञ्चाभवदिति । तत्र यथा चेतनस्यावेतनभावो नोपपद्यते
विलक्षणत्वान्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते,
प्रत्यक्षत्वात्, विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं
ग्रहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्या-

व्याप्तीयत इत्यर्थः । इतोऽन्याद्वगतकस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानु-
लत्वाच्च तर्ज्ज्याद्ये पावकाच्च इति भावः । ब्रह्मणि शुक्लतर्कस्याप्रवेशः
भूत्वसम्मत इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रलम्भकत्वमप्रमाणकत्वम् ।
यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनलोको विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दू-
षणं सांख्येन तच्च तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेर्नान्याभिव्यक्तप्रतिभञ्ज-
कभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रश्लेषायते प्रधा-
नकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह ।
योऽपीत्यादिना सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्यविभागादेर्यथा कथं ब्रह्मण्यः प्रकृति-
त्वमिदं च व्याह । प्रत्यक्षत्वादिति । अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्त-
त्वादित्यर्थः ॥

कार्यश्रुत्यन्तेः प्रागनन्तरेणात् स्वानिर्गुणकारणात्मना सत्त्वादीनादि

चेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतस्य कार्यस्य कारणमिष्येत,
असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चेतत्
सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्,
प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः
प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धं शक्नोति, कथं, यथैव
हीदानीमपौदं कार्यं कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेर-
पीति गम्यते । न हीदानीमपौदं कार्यं कारणात्मानम-
न्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, “सर्वं तं परादाद्योन्यतात्मनः
सर्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं का-
र्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः
कारणं, वादं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं
प्रागुत्पत्तेरिदानीञ्चास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्ते-
रसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे
वक्ष्यामः ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह, यदि स्थौल्यसावयवत्वावेतनत्वपरिच्छिदत्वा-ऽ-

तत्प्रसङ्गान्नापत्तिमाशङ्क्य मित्यात्वात् कार्यस्य कालत्वयेऽपि कारणा-
त्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते । असदिति । चेदित्यादिना असत्
स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्त्वाभावे कृतिमाह ।
सर्वत्वमिति । मित्या त्वमजानतः शङ्कामनूद्य परिहरति । न त्वित्यादि-
ना । विकारेण चैतदिति मित्यात्वमित्यर्थः ।

सत्कार्यवादमिदं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्धादिप्रसङ्ग

द्वयादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीती
प्रलये प्रतिसंख्यमानं कार्यं कारणेऽविभागमापद्यमानं
कारणमात्मन्येन धर्मेण दूषयेदित्यपीती कारणस्यापि ब्र-
ह्मणः कार्यस्येवाणुद्वयादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः
कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् । अपि च
समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तिः पुनरुत्पत्तौ नियमकार-
णाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनात्यन्तं प्राप्नोतीत्यसम-
ञ्जसम् । अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां
कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तौ अभ्युपगम्यमानायां
सृष्टानामपि पुनरुत्पत्तिसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जग-
दपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेवमप्यपीतिरेव
न सम्भवति, कारणव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवतीत्यसम-
ञ्जसमेवेति, अत्राच्यते ॥

इति शङ्कास्त्वं व्यावष्टे । अत्राहति । प्रतिसंख्यमानपदस्य व्याख्या
करोति, यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्वदित्यर्थः ।
स्त्वस्य योजनान्तरमाह । अपि चेति सर्वस्य कार्यस्यापीती कारणवदे-
करूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अयान्तरमाह । अपि चेति । कर्मादीनामु-
त्पत्तिनिमित्तानां प्रत्ययेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तद्वदेव सृष्टानामप्युत्प-
त्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यानं रमाह । कथमेति । यदि
नयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवक्तृभावात्प्रसङ्गात्
कार्येण द्वैतापत्तेः सामञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥

अपीती जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वात्तदादिषु नील

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ८ ॥

नैवास्मदोयेर्दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति यन्नावदभिहितं कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मौयेन धर्मेण दूषयेदिति, तद्दूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मौयेन धर्मेण न दूषयति, तद्यथा शरावादयो नृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्ती न तामात्मौयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीती न सुवर्णमात्मौयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकाराश्चतुर्विधो भुवग्रामी न पृथिवीमपीतो आत्मौयेन धर्मेण संसृजति । तत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपीतिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मैवावतिष्ठेत, अन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणभत्वं न तु कारणस्य कार्यभत्वं, आरम्भजनगन्धादिभ्य इति वक्ष्यामः । अत्यल्पञ्चिदप्युच्यते, कार्यमपीतावात्मौयेन धर्मेण

घटादिवदिति । निष्ठान्तसूत्रं व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । अपि गच्छत् कीयमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, तत्पक्षश्चेति मधुरजलं लयणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्यान्नवणवदित्याह । अपीतिरेवेति । अस्ति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति धर्मसत्त्वे धर्माणामप्यमत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे नवेऽपि कार्यस्य कारणभेदेन सत्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह । अन्यत्वेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदाच्च स्वविधानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चापीताविति विशेषणं व्यञ्जयति

कारणं संसृजेदिति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः
 कार्यकारणयोरनन्वत्वाभ्युपगमात् इदं सर्वं यद्ययमात्म-
 आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं
 ब्रह्मैवेवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविगेषेण त्रिष्वपि कालेषु
 कार्यस्य कारणादनन्वत्वं आच्यते । तत्र यः परिहारः का-
 र्यस्य तद्वर्माणादाविद्याध्यागोपितत्वात् तैः कारणं संसृ-
 ज्यत इति अपोतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृ-
 ष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि-
 कालेषु न संसृज्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसार-
 मायया न संसृज्यत इति । यथा च स्वप्रदर्शकः स्वप्रदर्शन-
 नायया न संसृज्यते प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, ए-
 वमवस्थात्रयसाक्ष्ये कोऽप्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा
 न संसृज्यते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थात्रयात्म-
 नावभासनं रज्जा इव सर्पादिभाष्येनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थ-
 सम्प्रदायविद्विराचार्यैः ।

प्रतिबन्धः समाधत्ते । अत्यल्पश्चेति । परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय त्रिवर्त्त-
 दृष्टान्तं व्युत्पद्यते । अस्ति चेति ॥ मायायानुपादानमिच्छादृष्ट्या दृष्टान्तान्तर-
 माह । यचेति । अस्यैव स्वप्रकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह । प्रबोधेति ।
 जाग्रदुत्थोः स्वप्ने चात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यसर्ग इत्यर्थः । यदभ्युपग-
 म्यैवावस्थाभिरसंसर्गजतदा सर्वज्ञस्य किं बाध्यमिति दाटीनिरुक्ताह ।
 एवमिति । यदा जगत्जगत्स्यतितया देवदरस्यावस्थात्वं तदवस्थित्वे वद-
 मस्मतिमाह । अत्रोक्तमिति । यदा तत्त्वमसीदुपदेशकाले प्रबुध्यते माया-
 निर्मा जजति तदा जगत्तदवस्थित्वेऽस्याशून्यमसौ ततोऽनन्तरमात्मत्वे नानुभव-

‘अनादिमायया सप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमहं तं बुध्यते तदा’ इति

तत्र यदुक्तमपीतो कारणस्यापि कार्यस्यैव स्थौल्यदिदोषप्रस-
इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभाग-
प्राप्तेः पुनर्विभागोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्य-
दोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिममाद्यादावपि मत्वा
स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तेः मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्
पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति ।
श्रुतिश्चात्र भवति ‘इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
सति सम्पद्यामहं’ इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको
वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा य-
द्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि असंविभागेऽपि पर-
मात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबन्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवद्व्याह-
तः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबन्धेनैव
विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन सुक्तानां पुनरुत्पत्तिरुपसङ्गः

तीत्यर्थः । फलितमाह । तत्वेति । द्वितीयमसामुद्रस्यमनूय तेनैव कृत्वा
परिहरति । यत्पुनरिति । सुषुप्तावज्ञानमत्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च
मानमाह । श्रुतिश्चेति । सति मङ्गल्ये कीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह
सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनर-
त्यामकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्त-
ज्ञानमत्वे सर्वप्रबोधे तत्त्वत्वं कुत इत्यत आह । यथा कीर्तितम् । यथा
सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति
एवमपीतौ महाप्रबोधेऽपि मिथ्याभूताज्ञानमत्वाद्वा पुनः स्फुटिविभागशक्ति-

प्रत्युक्तः, सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पु-
नरयमन्तोऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि वि-
भक्तमेव परिण व्रक्षणावतिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रति-
षिद्धः, तस्मात् समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनं ॥

स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वप्ने चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःशुः कथ-
मित्युच्यते यन्नावदभिहितं विलक्षणत्वात्त्रेदं जगद्वक्ष्य-
कृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दा-
दिहीनात् प्रधानाच्छब्दादिभ्यो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्,
अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्प-
त्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीतो कार्यस्य कारणावि-
भागाभ्युपगमात्, तद्धत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा सृदि-
तसर्वविशेषेषु विकारस्वपोतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य

रनुमास्यते । ब्रह्मः स्थिताविदानो मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्व-
बोधाभावात् स्वप्नानवदबाधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारणस्तत्त्व-
विहित्वर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनिवृत्त्यात् पुन-
र्जन्मानियम इति भावः । एतेनेति जन्मकारणाज्ञानशक्त्युभावेनेत्यर्थः ।

वैलक्षण्ययोदीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वाच्चास्माभिस्तद्विरासप्रवासः कार्य-
इत्याह । स्वप्नेति । सूत्रं व्याचष्टे । सति । प्रादुःष्यः प्रादुर्भवेदुः,
अत एवेति सत्त्वकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोनात्, सांख्यस्यैवाव-
लोक्यो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यम् । अपीतावपि सूत्रोक्तदोष-

पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रसूयात् प्रति पुरुषं ये
नयिता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते, का-
रणाभावात्, विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने का-
रणाभावसामान्यात् सुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ
केचिद्भेदा अपोतावविभागमापद्यन्ते केचिद्वेति चेत्, ये
नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः
साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदो-
षता मेवैषां द्रढयति अवशाययितव्यत्वात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति

चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्यऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं,
यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षाभावनिवन्धनास्तर्का अप्रति-
ष्ठिताः सम्भवन्त्युत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चि-
दभियुक्तैर्यद्वेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्य
माना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्तदन्यैराभास्यन्ते इति न
प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुं पुनश्चमन्त्रिरूपत्वात् ।

चतुष्टयमाह । तथा पोताविति । कार्ययत्प्रधानस्य रूपादिगन्धप्रसङ्गः ।
इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः । बहुसुक्तव्यवस्था च यद्वि-
ध्यवस्यार्थं सुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने लीयन्ते बहुनां भेदास्तु
न लीयन्ते इत्युच्येत तर्हि अलोनामं पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषपदार्थसमन्वयी न बाध
इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विविक्षत्वेऽपि कश्चिदस्य

अथ कस्यचित् प्रसिद्धमाहात्म्ये कपिलस्यान्यस्य वा सम्य-
 तस्पर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव
 प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभु-
 कप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येतान्यथा वय-
 मनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठि-
 तस्पर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणा-
 मप्रतिष्ठितत्वं वर्कणैव प्रतिष्ठाप्यते । केषाञ्चित् तर्काणा-
 मप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणा-
 मप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्य-
 वहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन क्षानागते-
 ऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको
 दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्य-

सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कोऽविद्यास इति शङ्क्यते । अवेति । कपिलो यदि
 सर्ज्ञः कणादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति । एवमपीति ।
 सूत्रमध्यस्थशङ्काभागे व्याचष्टे । अथोच्येतेति । विलक्षणत्वादितर्काणां
 प्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिप्रसङ्गतासम्पन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति
 तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कजाग्री यत्वात्
 विनश्यत्वादिवर्जित इति व्याह । न हीति तर्कजातीयत्वादिति
 तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, आद्योऽयमैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्बुद्धिचारः,
 द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह ।
 एतदपीति । किञ्चानागतपाक इदसाधनं चाकत्वादतीतपाकवदित्यन्तीटा-
 निदसाधनानुमानात्कृतर्कस्य प्रवृत्तिविरुद्धिर्व्यवहारहेतुत्वाच्चाप्रतिष्ठा-
 ताह । सर्वतर्कति । अध्वा विषयः पाकभोजनादिविषयभक्ष्यादिव सत्या

गर्धनिर्द्धारणं तर्कणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते ।
मनुरपि चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” ॥ इति

“आर्षे धर्मापदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कस्यानुसन्धत्ते स धर्मो वेद नेतरः” ॥ इति च-

ब्रूयन् । अयमेव च तर्कस्थालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं

नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रति-

पत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि

मूढेन भवितव्यं इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्का-

प्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमध्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि

कल्पद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते

तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्भोक्षस्तर्कस्य,

न हीदमतिमम्भीरं भावयाम्यात्म्यं मुक्तनिबन्धनमात्रं

मन्तरेणोत्प्रेक्षितमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्वा नायमर्थः प्र-

मान्येन पाकत्वादित्याशङ्क्यतविषये पाकादौ सुषुद्धः सत्त्वैतत्प्राप्तमित्या-

प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्कणैव काक्यतात्पर्यनि-

र्त्यवस्थ क्रियमाणात्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह । नृत्त्वर्थेति । मनुरपि

केवास्मिन् वर्क्यान् प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह । मतुरिति । धर्मस्य शुद्धिरध-

र्माङ्गेनित्यर्थः । यस्मिन् वर्क्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति । अयमेवेति ।

वर्ततर्क्या प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्क्यत्वं

विद्युत्तन्तर्क्यत्वप्रतिष्ठितः वर्क्याविषयेषादिति वदन्तं उपपन्नमिति । न

हीति । कश्चित् वर्क्यप्रतिष्ठायावपि जगत्कारणविषये तर्कस्य स्थातव्यं

त्यक्षस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यवो-
चाम । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादि-
नामभ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्,
एकरूपेण द्वावस्थितो योऽर्थः स परमार्थः लोके तद्विषयं
ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरुष्ण इति, तत्रैवं
सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञा-
नानान्त, अन्योन्यविरोधात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि
केनचित्कारिकेण दमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं
तदपरेण व्युत्पाद्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण
व्युत्पाद्यत इति च प्रसिद्धं लोके कथमेकरूपानवस्थित-
विषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत् । न च प्रधानवादो
तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं
मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्ते

नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो
वेदान्तमानागम्यत्वम् । भावस्य जगत्कारणस्य, याथाक्यमद्वयत्वं, सृष्टि-
निवृत्त्यनं सत्तावयवम् । परमानन्दविषयं दर्शयति । रूपादीति । अवि-
भोजो सत्ताभाव इत्यर्थान्तरमाह । अपि चत्यादिना । एकरूपवस्तु-
ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह । तत्रैवं
सतीति । तर्को राज्ञानानां भिद्यो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने
विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्र-
भवं कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्-
ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वनिर्दिष्टमाह । न च प्रधानेति । ननु सर्वतः-
किंकेर्भिल्लता निश्चितं तर्को वा सति मुक्तिहेतुरित्यत आह । न च शक्य-
न् इति । तस्मात् तर्को यज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्त

अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहृतुं, येन वन्मतिरेक रूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्वात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थिताय विषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुमशक्यं अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं, अतो ऽन्यच्च सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसारा वमोक्ष एव ब्रह्मज्येत, अत आगम्येनागमाभ्युसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥

एतेन श्रुष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यामसत्त्वात् गुह्यतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छ्रुष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावदप्याश्रित्य यस्तर्कनि-

सम्बन्धार्थो न युक्तस्तद्वाधे सम्यग्ज्ञानाभावेनाविर्भौतप्रसङ्गादिति कुतश्चार्थसुपसंहरति । अतोऽन्यमेति । सम्बन्धस्य तर्कणाविरोधे फलितमधिकरणार्थसुपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति प्रयत्न वेदान्तसमर्थयो विषयः स किं बहिर्भूतञ्च इत्युपादानमिति तैश्चेद्विकारादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यदृष्टानां तर्ककुशलमतिशयेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलस्यप्रसिद्धे स्तदीयस्य यस्य व्यगमितत्वादिरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते इति दिष्टमिति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेष्टव्यार्थिकत्वमस्यतिदेशः किमिति कृतो वैपरीत्यस्यापि सध्यादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयोश्च

मित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भाषितः स परिहृतः. इदानी-
मण्वादिवादव्यपात्रयेणापि कैश्चिन्मन्त्रमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु
पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमन्त्रनि-
वहणत्यायेनातिदिशति, परिगृह्यन्त इति परियहाः न
परियह्य अपरियह्यः शिष्टानामपरियह्यः शिष्टापरियह्यः
एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टै-
र्मनुष्यासम्भूतिभिः केनचिदप्यशेनापरिगृहीता येऽत्रा-
दिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता
वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निराकरणकारणस्य नात्र पुनरा-
शङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमद्यापि परमगम्भीरस्य ज-
गत्कारणस्य तर्कानवगाच्छत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्य-
थानुमानेऽप्यविमोक्त आगमविरोधश्चेत्त्वं जातीयकं नि-
राकरणकारणम् ॥

पदेशातिदेशनाम कारणमाह । वैदिकस्येति । मत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वप्र-
काशत्वाद्युपदेशे वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवतादिभिः
मत्कार्यत्वात्मेन स्वीकृत इति प्रवक्तव्यादुपदेशः । अण्वादिवादानां निर्मूल-
त्वेन दुर्बलात्वादतिदेश इति भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं
नास्तीत्याह । तस्य चादिति । कारणमवाह । तुल्यमिति । यदुक्तं भिन्नु-
त्वाच्च ह्यव्योपादानं ब्रह्मेति तत्र पञ्चसाधकत्वेन स्मृतेरुपजीव्यत्वात् तथा
वाच्यः । महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगिकत्वरूपविभुत्वस्य निर्गुण्ये ब्रह्म-
ण्यसङ्गुषेति द्रष्टव्यं, अतः समन्वयस्य तात्त्विकन्यायेन न विरोध इति
सिद्धम् । अजातीयत्वं ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः
स किं यन्निर्णयोऽभिन्नं तन्नाऽतिथकारणाभिन्नं यथा स्मृतन्तुजौ घटप-
टादिति तर्कसंज्ञितभेदं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि त-
र्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्ब्रह्मण्यतः इति पूर्वपक्षयति ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्यात्सिद्धिर्भवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणशब्दस्तत्र वक्ष्यते वाच्यते । य
द्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तर
रेण विषयापहारेऽन्यथा भवितुमर्हति, यथा मन्त्राय त
दौ, तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा
धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमा
णान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्र
सिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, शरीर्यते, प्रसिद्धो ह्यर्थः
भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेन्नः शरीरः, भोग्याः
शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य ओदन
इति तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता
भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं आपद्येत, तयोश्चेत्-
भोक्तापत्तेरिति । विराधादहंत्वनिर्दिष्टः पूर्वपक्षस्तत्र सिद्धान्तस्तत्त्वद्विरिति
भेदः । अत्रापेक्षया स्वार्थनिर्णयान् तर्कोणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तम् ।
शङ्कते । यद्यपीति । मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थं भवत्यनाक्षेपः । यस्मिन्नाय
ब्रह्मानेदाद्ब्रह्मजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वश्रुतिविषयः स यादित्यो यत्
इत्यर्थवादाद्यर्थवत्मानान्तरयोग्यत्वेति हतप्रमाणरूपक्षयत इति समाधत्ते ।
तथापीति । अव्यपत्तत्वं गौणार्थकत्वम् । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रति-
ष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह । तर्कोऽपीति । तर्कोदेहेति प्रामाण्येऽपि अतः
समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते । किमत इति । पूर्वपक्षी समा-
धत्ते । अत इति तर्कोदेः प्रामाण्यत्वात् हतवापत्तत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यहं त-
समन्वयवाधो युक्त इत्यर्थः । इदमर्थं शङ्कापर्यक्तं स्पष्टयति, कथमिच्छा-
दिना । ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्ते-
रित्याह । तयोश्चेति । तयोर्देहब्रह्मभेदश्रवणादेकत्वं कल्पयते एकस्मा-

रेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रम
 ज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा
 त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृश्यः तथातीतानागतयोरपि
 कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्या-
 भावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्
 कश्चिच्चीदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्यादोक्तवदिति, उपपद्यत
 एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् । तथा
 हि समुद्रादुदका मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणवीची-
 तरङ्गकुङ्कुमादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्ष-
 णस्य व्यवहार उपपद्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्य-
 त्वेऽपि तद्विकाराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्ति
 भवति, न च घातितरेतरभावानुपपत्तावपि समुद्रात्मनोऽन-
 न्यत्वं भवति, एवमिहऽपि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतर
 दमिलयमिदं एकस्यापि भेदापत्तेः तत्रय भेदो बाध्यतेतरर्थः । इदानीं
 विधायति । न बाधयति । युक्तीणां यत्त्वेन सावकाशत्वाच्चिरवकाशद्वैतमा-
 नवाधो न बाध इत्यर्थः । ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतस्य न
 बाध इत्यत आह । यथेति । अतीतानागतकालौ भोक्तादिविभागक-
 यौ कालावाद्भूतमनकालवदित्यनुसन्नादिविभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । ए-
 तन्नामोपरिगण्यमदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह । स्यादोक्तवदिति । इदानीं
 नोऽपि कथमेकसमुद्राभिधानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा तेषां
 भेदे सत्तेरेकस्यादभिव्यक्त्यभिप्रायः न हि इदोऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह ।
 न चेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्मभेदश्च न आह । एवमिहैति ।
 जीवस्य ब्रह्मधिकारत्वाभावात् । इदानीमप्यस्मिन्मिति शङ्कते । यद्यपीति ।
 औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिमास्यमाह । तथापीति । विभागो

भावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति ।
यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
शत्” इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणा-
त्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो
विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परम-
कारणात् ब्रह्मणोऽन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो वि-
भागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगमस्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं वि-
भागं स्यात्सौक्यवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः
परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवग-
म्यते । कार्यमागादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म ।
तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणारम्भः

जन्यं, वदता तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तुः प्रतिदेहं
विभागः कथमित्यत आह । कार्यमनुप्रविष्ट्येति । औपाधिकविभागे
फलितमुपसंहरति । इत्यत इति एकब्रह्माभिमतत्वेऽपि भोक्तादेस्तरङ्गा-
दिवद्भेदाङ्गीकाराच्च इतिमानेनाहंतस्मन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वप्रक्षेपे विवर्तनादेन मुख्यं समाधानमाह । तदनन्यत्वमिति ।
समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्तनत्व-
नाश्रमेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौत्थानिकप्रासादसङ्गी-
कृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामवद्वानेन भेदाभेदावुक्तौ समन्यङ्गीकृतं

कार्यस्यावगम्यते, कुतः आरम्भाशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्द-
स्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिपाद्य दृष्टान्तापेक्षायामु-
च्यते “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं
विज्ञातं स्वाहाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव-
सत्य” इति । एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो
मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं
मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्, यतो वाचाचारम्भणं विकारो
नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव
उदञ्चनञ्चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति
नामधेयमात्रं ह्येतदवृत्तं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एव
ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः, तत्र श्रुतावाचारम्भणशब्दात्
दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति
गम्यते । पुनश्च तेजोऽवयवानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽवय-
वकार्याणां तेजोऽवयवव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति “अपागादग्ने-
प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मि-
थ्याहृतैरप्राप्तिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डलगादिद्वैतद-
र्शनादित्ययं सुखः परिहार इति भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं
द्वैतस्य निवृत्त्याय साधयति । यस्मात् तयोरिति । स्वरूपैक्ये कार्यकारण-
त्वव्याघात इत्यत्र व्याहृ । व्यतिरेकेणेति । कारणात् पृथक् सत्त्वगुण्यत्वं
कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः । वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कार-
णात् पृथक् अस्तीति प्रवक्तव्यं इति श्रुतिं योजयति । एतदुक्तमिति । आ-
रम्भणशब्दार्थांतरमाह । पुनश्चेति । अपागात् अग्नित्वमपगतं कारण-

रग्निः वाचारम्भणं विकारो नामधेयं चीणि रूपाण्येत्येव
 सत्यं” इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात्
 “एतदात्ममिदं सर्वं” “तत्सत्यं स आत्मा” “तत्त्वमसि”
 इदं सर्वं यद्यमात्मा” “ब्रह्मैवेदं सर्वं” “आत्मैवेदं सर्वं”
 “नेह नानास्ति किञ्च न” इत्येवमाद्यध्यात्मैकत्वप्रतिपाद-
 नपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां
 महाकाशादनन्यत्वं, यथा च नृगलृषिकोदकादीनामूषरा-
 दिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वा-
 त् एवमस्य भोग्यभाक्त्वादिपपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणा-
 भाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वेकारात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशा-
 खः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्व-
 स्तोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च
 नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेणतरङ्गाद्यात्मना नाना-
 त्वं यथा च मृदात्मना एकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं
 भावत्वात् त्रीणि तेजोऽवदानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषा-
 मपि सम्भावात्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीयजगतोब्रह्मैव
 प्रतिज्ञाबाध इतप्राह । न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह
 तस्माद्यथेति । प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत्
 स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्तु तन्मन्यत्वादनन्यत्वमिति सन्तः ।
 शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्ता भेदाभेदमतमुत्थापयति । नन्वेति । अनेकाभिः श-
 क्तिभिः तदधीनप्रकृतिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्था
 भिद्विरत्यनाभेदे हेतुमानबाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति । नेवं स्यादिति
 एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्त्वानिधेधात् परिणामादः कृति-

तत्र एकत्वांगेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेव्यति, नानात्वां
 शेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकवैदिकव्यवहारो सेव्यत
 इति एवं च सृष्टादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति ।
 नैवं स्यान्मृत्तिकेत्येव सतयमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्त
 सतयत्वावधारणात्, वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्या-
 नृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि “एतदात्म्यमिदं सर्वं”
 “तत्सता” इति च परमकारणस्यैकस्य सतयत्वावधारणात्
 “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारीरस्य
 ब्रह्मभावापदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य
 ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्रान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं
 शास्त्रोक्तं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य
 शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्जादिवुद्धय इव
 सर्पादिवुद्धीनाम् । बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः
 समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

वाच्य इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विनिर्मुक्तस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योप-
 देगो न स्याद्विरोधादित्याह । स आकृतिः । एकत्वं ज्ञानकर्मवस्तुव्यवहा-
 रधर्मरूपदेशार्थं मित्प्रागङ्ग्यासीतिपदविरोधान्त्वमित्याह । स्वयमिति ।
 यतस्तत्त्वज्ञानवाध्यत्वात् संहारित्वं मिष्येत्याह । अतश्चेति, स्वतः
 निक्षेपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत्
 किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह । बाधिते चेति ।
 स्वाभावोऽत्राविद्या तथा कृतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमादत्वादिव्यव-
 हारस्वाभावाच्चानात्वं न कल्पामित्यर्थः । न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक्
 कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सतयत्वासिद्धेः । यत्,
 प्रमादत्वादिव्यवहारः सतय एव भोज्यावस्थायां निवर्तत इति तच्चेत्याह ।

यत्प्रसिद्धये नानात्वांगो, परो ब्रह्मणः कल्पयेत् । दर्शयति
 च “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त केन कं पश्येत्” इत्यादिना
 ब्रह्मा भत्वदर्शनेन प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य
 व्यवहारस्याभावम् । न चायं व्यवहाराभावो वस्याविशेष-
 निद्वोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म-
 भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् । तत्स्फुरद्वयान्तेन चा-
 नृताभिसम्बन्धस्य बन्धनं सत्याभिसम्बन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नैकत्व-
 मेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितश्च
 नानात्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि
 जन्तुरनृताभिसम्बन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य
 इह नानेव पश्यति” इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्श-
 यति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्य-
 ग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकाग्णत्वे-
 नानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन
 नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वं कान्ताभ्युपगमे
 न चायमिति । संसारसत्त्वं तदयस्यायां जीवस्य प्रज्ञात्वं न स्यात्,
 भेदाभेदचोरेकदैकत्व विरोधादतोऽसंसारित्वज्ञाभेदस्य सदातनत्वावगमात्
 संसारोऽपि मिथ्येवेत्यर्थः । किञ्च यथा लोके कश्चित् तत्स्फुरत्वा भट्टैर्द-
 र्शितोऽनृतवादी चेत्तत्र परशुं दृष्ट्वा तं स दृष्ट्वा दृश्यते च, तथा नानात्व
 वादी दृष्ट्वा, सत्यवादी चेत्तत्र दृष्ट्वा दृश्यते च । तथैतदात्मभिर्दं सर्वमि-
 तेऽकत्वदर्शी सुच्यत इति युतदृष्टान्तमेकत्वं स यं नानात्वं मिथ्येत्याह ।
 तत्स्फुरति । व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वमिन्द्रियादे-
 कत्वमेव सत्यमिन्द्राह । अस्योरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदसत्ते जीवस्य
 ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तेर्भुक्तिरिहा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य असत्त्वा-

नानात्वाभावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि
 व्याहृन्तेन, निर्वर्षयत्वात् स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञा-
 नानि । तथा विधिरतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तद-
 भावे व्याहृन्तेत । मोक्षशास्त्रमपि शिष्यशशिवादिभेदा-
 पेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशा-
 स्त्रेण प्रदिपादितसमात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति,
 अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मतावि-
 ज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्यैव प्राक् बोधान् ।
 यावद्वि न सत्यात्मैकत्वमिति पत्तिस्तावत् प्रमाणप्रमेयफलल-
 दशेषु व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकारानेव
 त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वा जन्तुः प्रतिप-
 द्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मता-
 प्रबोधादुपपन्नः सर्वा लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा

नभ्युपगमात् ॥ प्रमायाः प्रमानरावाध्यत्वादित्याह न चास्मिन्निति ।
 वैपरीत्यस्यापि सम्प्रदादिति भावः ॥ इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यवासु-
 यप्रत्यया नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजसदृष्टयति । नन्वित्यादिता ।
 एकत्वस्यैकान्तः केवल्यं व्याहृन्तेदप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादि-
 प्राप्तागताय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां
 यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमात्रस्य कर्म-
 ज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरवाधान् प्रामाण्यमव्याहृतमित्या-
 गच्छाह । कथञ्चानृतेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य यङ्गेतिव प्रमेय-
 बाधपक्षेतिरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां व्यवहाराधं व्यवहा-

सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पश्यतो
निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमितं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
न च प्रत्यक्षाभामाभिप्रायभाक्कालो भवति तद्वत् । कथं
त्वसतेन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिर-
पपद्येत, न हि रक्तुसर्पेण दृष्टो स्थिते, नापि मृगदृष्टिणा
काम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष
दोषः, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्न-
दर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्का-
र्यमन्यन्तरेवेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शना-
वस्थस्य सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदव-
गतिः सतमेव फलं प्रतिबुद्धसमाप्यबाध्यमानत्वात् । न हि
स्वप्नादुदितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति
रिक्तं प्रामाण्यरुपपद्यत इत्याह । अतोऽन्यत इतरादिना सतृप्त्यं बाधा-
भावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वं हि विकारेण तद्विशयाभा-
वेन सतृप्त्यः शिष्यहारोपपत्तादुक्तदृष्टान्तं विप्रकीर्तितं । यथा सुप्तः
प्राकृतस्येति । एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं
व्यावहारिकं प्रामाण्यरुपपाद्याहृतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकारणेषु बाध-
शून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यरुपपादयितुं उक्तगङ्गामनुवदति ।
कथन्त्वसतेनेति । किमसत्त्वात् सत्यं न जायते किमत सत्यस्य ज्ञानं नादा-
दृष्ट एव, न हि वयं वाक्योत्पत्तिनः सत्यमित्यङ्गीकर्मः । अङ्गीकृतप्रापि द-
ष्टान्माह । नैष दोष इति । सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वस्थानिककल्पितवि-
धात् सत्यमरण सत्त्वोदितदर्शनादसत्त्वात् सतं न जायत इत्यनियमः इ-
त्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह स्वप्नेति । अतस्त्वात् सर्पेः श्काटेः सतृप्त्य

मन्यमानस्तद्वगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन
स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मनादो दूषितो वेदित-
व्यः । तथा च श्रुतिः-

“यदा कर्मसु काम्येसु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने” ॥ इति -

असत्येन रूपप्रदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्श-
यति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदगिष्टेषु जातेषु न चिर-
मिव जीविष्यतीति विद्यादितुरक्ता अथ यः स्वप्ने पुनरपि
कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं जन्तीत्यादिना तेनासते-
रङ्गमज्ञानादितानस्य कार्यस्य दर्शनाव्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय
शङ्कते । तत्कार्यमपीति । उत्तमर्थं प्रकटयति । अत्र ज्ञेय इत्यत्रादिना
अवगतिवृत्तिः घटादिसु सतत्रापि प्रातिभातिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चैतन्य-
वा उन्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मनादोऽपि निरस्त इत्या-
ह । एतेनेति । स्वप्नस्यावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य मया तादृशः
स्वरोऽवगत इत्यवधारितावगतिप्रतिमन्वानं न स्यात्, अतो देहभेदेऽपि अ-
नुमन्वानदर्शनाद्देहादन्योऽनुमन्वातेत्यर्थः । असतत्रात् सतत्रस्य ज्ञानं न
जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह । तथा च श्रुतिरिति ।
न च स्त्रियो भिष्यात्येऽपि तद्दर्शनात् सतत्राद्याः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यं,
विषयविशेषत्वेन दर्शनस्यापि भिष्यात्वात् प्रकृतेऽपि सतेषु वृद्धाणि भिष्या-
वेदानुगतचैतन्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असतत्रात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञान-
सङ्गानिष्टस्य ज्ञानमाह । तथेति । असतत्रात् सतत्रस्य ज्ञाने दृष्टान्तानुर-
माह । तथाऽकारादिति । रेखास्वकारत्वादिवान्त्या सतत्रा ककारादयो
जायन्त इति प्रमिदमिदमर्थः । एवमसतत्रात् सतत्रस्य जन्मोक्ता यदर्शक-
याकारि तत्तत्त्वमिति नियमो भग्नः अन्यतात् सतत्रस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

नैव स्वप्रदर्शनेन सत्त्वं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसि-
 द्धश्चेद् लोके न्वयस्य तरेककुशलाणां ईदृशेन स्वप्रदर्शनेन
 मावागमः सूच्यते ईदृशेनासावागम इति । तथाऽकारा-
 दिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखान्मुताक्षरप्रतिपत्तेः । अ-
 चान्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः पर-
 किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि लोके यजेतेतुरगं कि-
 केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैवं तत्त्वमसीतुरगं किञ्चिद्
 न्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति सर्वमेकत्ववैषयत्वाद्बगतेः । सति च
 न्यक्सिद्धवशिष्यमाणेर्यथाकांक्षा मगत् न त्वामैकत्वव-
 तरेकेणावशिष्यमाणोऽन्यो योऽस्ति यथाकांक्षित । न चेय-
 मवगतिर्नात्यद्यत इति शक्यं वक्तुं, 'तज्ज्ञासा विजग्री-
 इ' इति श्रुत्यर्थः, अवगतिसाधनानां च अवस्थादीनां वेदा-
 नुवचनादीनाञ्च विधीयमानत्वात् । न चेयमवगतिरन्यत्र का-
 श्रान्तिर्विति शक्यं वक्तुं, अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् बाध-
 नकरणमन्त्रनदाध्य कृष्टद्विज्ञानुमितवज्रिदिति व्याप्तिर्भ्रमा । तथा च
 कल्पितानामपि वेदान्तानां सतप्रत्यक्षबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रामा-
 ण्यमिति भावः । यत्किं एतत्त्वानात्वव्यवहारविज्ञे उभयं सतप्रति-
 तत्वं भेदस्य लोकोपिद्वयपूर्वफलवदभेदविरोधेन सतप्रत्यक्षत्वमायोगात् । किञ्च
 यद्यप्योरोक्तो व्याप्तिः स्यात् तदा स्यादपि सतप्रत्यक्षं नैवमस्ति एकत्व-
 ज्ञानेन चरमेष्टानमेवेष्ट नानात्वस्य निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजत-
 स्मेतशाह । अयि चान्यमिति । ननु जीव्यहैतप्रमाणविरोधादेकत्वावग-
 तिर्नापद्यत इत्यत आह न चेयमिति । तत् क्लिष्टात्मत्वमस्य पितृव-
 क्त्वात् श्वेतकेतुर्ज्ञातवान् इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुत्यात् सामर्थ्यनिष्वाञ्छेता-
 यः । अतर्हिरित्युपनिषद्दिभेदसुरजीव्य ज्ञायमानशक्त्यार्थावगतेः

कक्षानान्तराभावाच्च । प्राक्चाक्षैकत्वावगतेरवगच्छतः सर्वः
 सद्य नृत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मा-
 दन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आक्षैकत्वे समस्तस्य प्राची-
 नभेदव्यवहारस्य बाधितत्वात्मानेकात्मकप्रवृत्तकल्पनावकाशो-
 ऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्म-
 शास्त्रसर्गाभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयो-
 ऽर्था लोके समाधिगता इति । नेतुमर्थे, 'स वा एष म-
 हानजः' 'आत्माऽजोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' 'स एष नेति
 नेतगता' 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषे-
 धश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वाङ्गमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः
 परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वञ्च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थि-
 तिगतिवन् स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् । न
 प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकप्रामाण्यमुपजीव्यं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्प्रा-
 न निरुध्यते । किन्तु तथा विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं
 बाध्य इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्यादिष्फलो ह्येतन्मनो
 बाध्य इति शङ्क । न चेयमिति । ननु सर्वस्य ह्येतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो
 मिथ्या जायते सतप्रमित्यादिलौकिको व्यवहारः सतप्रज्ञानतश्च सतप्रम-
 यदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सतप्रमिदमन्वतमिति ता-
 क्कचित्वाधावाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीतृत्तस्वप्नदृष्टान्तं आर-
 यति । प्राक् चेति । व्यवहारार्थं नानात्वं सतप्रमिति कल्पनमसङ्गतमि-
 त्प्रपञ्चहरति । तस्मादिति । नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्कते ।
 नन्विति । कार्यकारणयोरन्यत्वाग्रे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मणः
 कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेतुमर्थे इति सूक्ष्मो परिणा-
 मित्वं प्रलये तद्रहितत्वञ्च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तो न शङ्कते । स्थितीति ।

हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नितराच्च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रातिषेधादित्यवोचाम । न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायामिष्येवेत्, प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, “स एष नेति नेत्याका” इत्युपक्रम्य “अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसि” इत्येवंजानीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मावेशेपरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तच्चाफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनेनोपायत्वेनैव विनिर्मुच्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्पयते इति । न हि परिणामवच्चविज्ञानात् परिणामवच्चमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं ।

कूटस्थस्य कटाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थस्य व्यापकत्वविनाश इति कूटस्थत्वानिहिमागच्छाच्च । कूटस्थस्येति । कूटस्थस्य नावयस्य पर्यङ्कपतत्रागेनावस्थानरात्मकपरिणामायोगात् शुक्तिरजतवद्विधत् एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्पन्नस्य ब्रह्मधोषेपत्येनानुवादस्य सत्प्रतीत्याह । न च यथेत्यादिना । तं यथा यथोपायते गतेषु भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुः फलमित्यत्रागच्छाच्च । न हि परिणामवच्चैति ॥ ब्रह्मवेदाप्नोति परमं हि श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलमस्य वेदुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पक्षे जगदाश्रय इति हेतुकारणप्रतिज्ञा कृता कथुना तदनन्त्यत्वमि-

कूटस्थनित्यत्वान्नोच्यते । ननु कूटस्थब्रह्मात्मनादिन एक-
 त्वैकान्तादीशिवीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध
 इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्
 सर्वज्ञत्वस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'
 इत्यादिवाक्येभ्यः । नित्यशुद्धबहुमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात्
 सर्वशक्तेरीश्वराब्जगदुत्पत्तिस्थितिलयाः, नाचेतनात् प्रधा-
 नादन्वयादेत्येवार्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति ।
 सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धैः पुनरिहोच्यते, कथ-
 नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च ब्रुवता । शृणु
 यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते
 नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते
 सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्यो-
 रभिलष्यते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, "आकाशो वै नाम
 नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वन्न" इति श्रुतेः । "ना-
 मरूपे व्याकरवाणि" "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामा-

त्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशिवीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते ।
 कूटस्थेति । कल्पितवैतनपेक्षेश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽन्यत्वनित्यविरो-
 धमाह । नेत्यादिना । अपिद्यत्कवे चिदात्मनि लीने नामरूपे एव बीजं
 तस्य व्याकरणं स्यादात्मना कूटस्थदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः ।
 संवृत्तीतार्थं विद्वष्यति । तस्मादित्यादिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नाम-
 रूपबीरीश्वरत्वं बहुमुक्तं जडत्वाद्यापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक्
 सत्तास्तुत्तरीयभावादित्यर्थः । संस्कारात्मकनामरूपयोरपि क्यविवक्षया

नि कृत्वा भिदन् यदास्ते । एकं बीजं बहुधा यः करोति”
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एष प्रतिष्ठाकृतनामरूपोपाध्यनुरोधी-
श्वरो भवति । व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च
स्वात्मभूतानिव घटाकागम्यानीयानविद्यापत्युपस्थापित-
नामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोविनो जीवास्थान् वि-
ज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषयं । तदेवमविद्यात्मको-
पाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेत्तरस्येत्तरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्ति-
त्वञ्च न परमार्थतो विषयाभास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्म-
नीशिचौशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चो-
क्तम् । “यत् नान्यत् पश्यति नान्यश्चृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा” इति, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
पश्येत्” इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहा-
राभावं वदन्ति वेदान्ताः, तथेत्तरगौतास्त्रिपि-

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावं प्रवर्तते ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः, ॥ इति-

ब्रूते । भावेति । नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत
आह । ताभ्यामन्य इति । अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह । आकाश
इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन विव्यस्थानस्येश्वरत्वं प्रति-
विव्यभूतानां जीवानां नियम्यत्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चात्र
नामाजीवा भाष्योक्ता इति ध्वनितव्यं ब्रह्मादिप्रकृतभेदेन भेदोक्तेः, अवि-
द्याप्रतिविव्यस्तेषु एव जीव इत्याह । परमार्थतः ईश्वरत्वादिद्वैताभावे
श्रुतिमाह । तथा चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह । स्व-

परमार्थावस्थायामीशित्वीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्र-
दर्शयति । व्यवहारावस्थायान्तकः श्रुतावधीश्वरादिव्यव-
हारः । “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
मेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” इति । तथा चेश्व-
रगीतास्वपि-

“इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” ॥ इति

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्त्यत्वमित्याह ।

व्यवहाराभिप्रायेण तु स्यान्नोक्तवदिति महासमुद्रादिस्था-
नीयतां नञ्ज्ञयः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्च
परिणामप्रक्रियाश्चाश्रयति समुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्त्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं भाव एव
कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां नृदि

भाषिष्यति । अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभ-
क्तयोः पापमुक्तनाशकत्वादीश्वरस्य वाक्ष्यमीश्वरत्वमित्यत आह । नादन्त
इति । न सङ्हरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो निय-
न्नेतेष्वं भवन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति ।
न किञ्चलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तु पावनार्थञ्चो-
त्वाह परिणामप्रक्रियाश्चेति । तदुक्तं “रूपवधीः परिणामसुदोक्षते क्षयि
नकल्पपधीस्तु विवर्तता” इति ॥

एवं तदनन्त्यत्वे प्रत्यूहादिशिरोधं परिहृत्यानुमानमाह । भावे
चेति । कारणस्य सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेः सानन्त्यत्वमिति

घट उपलभ्यते नाभावे सत्त्वं, च तन्तुषु पटः । न च निय-
मेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, न ह्यग्नी गौरव्यः सन्
गोर्भावे एवोपलभ्यते । न च कुलालभाव एव घट उपल-
भ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यभावेऽपि
अन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्थित
नेत्युच्यते, उद्धापितेऽप्यग्नी गोपालघटिकादिधारितस्य धू-
मस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिष्यात्
ईदृशी धूमो नासत्यग्नी भवतीति, नैवमपि कश्चिदोषः, तज्ज्ञान-

सूत्रार्थः । घटो नृदन्यः नृत्वात्तोपलब्धिचयनियतवत्तोपलब्धिसम्भवात्
नृदत् । नन्वतोऽप्ययं हेतुः किं न स्वादित्प्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्तमिति ।
न चेति । नृद्वयोरन्यत्वे गवान्द्वयोरिव हेतुस्थितिः स्वादित्वैर्धः ।
गवान्द्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्देवभावः । अतो नृद्वयोरनेन हेतुना
निमित्तादिभावः सिध्यति नान्यत्वात्तत्प्रधानरतायाश्चतुर्धा । न च
कुलालेति । न चोपादानोपादेवभावेनान्निरता नृद्वयान्ते तद्भावाभावेऽपि
हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवान्द्वयत् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्नि-
मित्तादिभावे सत्प्रत्ययत्वात् कुलालघटयोरनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्प्रचरा-
र्यः । यथानृतसूत्रस्य हेतोर्व्यभिचारं यद्वृत्ते । नन्विति । अग्निभाव एव
धूमोपलब्धिरिति नियमात्कस्यो हेतुस्तत्र नास्तीति ग्राह्यम् । नेति । अविच्छि-
न्नकूलदीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्यत्राशङ्कते । अथेति ।
तद्व्यवस्थितभावेति सति तद्व्यवस्थितवृद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विधितत्वाच्च
व्यभिचार इत्यत्राह । नैवमिति । आलोकवृद्धादुरक्तवृद्धिपात्रेण रूपे
व्यभिचारनिरासाच्च सत्प्रत्ययत्वात् आलोकभावेऽपि घटादिदृश्यत्वाच्च व्यभि-
चार उक्तः धूमविशेषस्याग्निवृद्धिं विनाशयत्यन्वात् न तत्र व्यभिचार

रक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः ।
 न चासावन्निधूमयोर्विद्यते ॥ भावाद्योपलब्धेरिति वा
 सूत्रम् ॥ न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्य-
 क्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्य-
 क्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने
 तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलान्तु
 तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तु-
 श्वंशवोऽंशेषु तदवगवाः, अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहित-
 शुककण्ठानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं
 चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्व-
 प्रमाणाणां निष्ठामवोचाम ॥

इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सस्ययादुरक्तां सहकृता-
 मिति भाष्यार्थः । यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिप्रा-
 दुरत्वं हेतुं वदामः । सहकृत् इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्नि-
 र्धूमे इत्यदृश्यत्वादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण
 प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे । भावाच्चेति । पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चवा-
 र्थचकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमा-
 णं अपृथक्सत्ताक्रमित्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । कतः आतानविता-
 नसंयोगक्षलकतन्त्र एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः ।
 पटस्यायं तन्वादास्तिष्ठति । तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्-
 कार्ये कारणत्वात् परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्न प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं
 विमतं कारणादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह । कनयेति
 कारणपरिच्छेदे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेवात्र आह । तत्र सर्वं ।
 ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवास्तुतीवं परिशिष्यते
 न कारणात्तरं अप्रामाण्यकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्थानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः
कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते,
“अदेव सोम्येदमय आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” इत्यादिदिग्दर्शयन्तीत्यर्थं कार्यस्य कारणेन
सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मनायत्र न वर्तते न तत्तत्त्वं
त्यज्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वा
दुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात् कार्यमित्यवश्यमिति । यथा च
कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं
कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकश्च
पुनः सत्त्वं अतोऽप्यन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥

अतद्व्यापदेशज्ञेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् १७

ननु कचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति
श्रुतिः, “अमदेवेदमय आसीत्” इति “अनदा इदमय

इदं जगत् षटाक्षेति सामानाधिकरण्यमुत्तरां श्रुतेः प्राक् कार्यस्य
कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथातुषपक्षोत्पत्त्यस्यापि जगतः कारणात्म-
न्यत्वं इत्याह सूत्रकारः । सत्त्वाच्चेति । श्रुतार्थं युक्तिमप्याह ।
यच्च यदात्मनेति । षटादिकं प्राक् कदाद्यात्मना वर्तते तत् तद्वत्तद-
मानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारणवत्
कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्त्वाक्य-
मिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह । यथा चेति । इदानीं सतः कार्यस्य प्रागु-
त्पत्त्यर्थं कारणसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचित्त्वात्-
मेकं तदभेदेन सती कृदन्तु घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्य-
त्वमित्यर्थः ॥

न चैवं षट्पटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुतः

आसीत्” इति च । तस्मादसद्व्यपदेशात् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्ध्यम्नादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चितीयते । इह च तावत् “असदेवेदमय आसीत्” इत्यगच्छद्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिष्टं तदादासीत् इति । असतश्च पूर्वोक्तकालानामव्यादासीच्छब्दानुपपत्तेर्य । “असद्वा इदमय आसीत्” इत्यापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणात्वात्यन्तासत्त्वम् । तस्मात् धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्थलोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपस्याकरणादसद्विद्वत्तदासीदित्युपचर्यते ॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येत्वात्, तर्हि सृष्टयः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः । यस्तुतः सर्वत्र सत्तैकोऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमिदं निश्चयः समाधत्ते । अस्मदिति । अक्ताः शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो हतमिति वाक्यशेषात् हतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निवृत्त्य इत्यर्थः । आसीदित्यनेतकालसम्बन्धोक्तेरसदव्याकृतमेव न नृन्वन्मत्याह । असतश्च परंपरेति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेणैतिदिशति । असद्वा इति । क्रियमाणत्वविशेषणं नृन्वन्मत्तासम्बन्धीति भावः ।

युक्तः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तं च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणाद-
वगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्धर्ष्यते । दधिघटकच-
काद्यर्थिभिः पट्विनिवृत्तानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्ति-
कासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्य-
र्थिभिः मृत्तिकोपादोयते, न घटाद्यर्थिभिः क्षीरं तदस-
त्कार्यवादेनोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र
सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिका-
याः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथा-
विशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न
मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न
क्षीरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयवत्वात् प्रागवस्थायाः
असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादमिहृष्य । शक्तिश्च कार-

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह हेत्वकारः । युक्तेरिति । दध्यद्यर्थिभिः
क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तथा कार्यस्य प्राक् कारणाभावेन
बन्धं विध्यतीत्यर्थः । आद्योऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया-
तत्त्वं प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिर्वाच्येति । अविशिष्टे प्रीति । असतः
उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा संख्यात् सर्वत्रैव प्रसङ्गात् तत्तदुपादानविशेषे
प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यवैश्वः “आदकरणादुपादानप्रवृ-
त्त्यात् सर्ववस्तुभावात् शक्तस्य शक्त्यन्तरात् कारणभावाच्च सत्कार्ये”
इति । शक्तस्य कारणस्य शक्त्यकार्यकारित्वान्शक्तिप्रियस्य कार्यस्य सत्त्वं
मसतोऽवक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणभावेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्द्धार्थः ।
कार्यस्यासत्त्वेऽपि कश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तिरिति शङ्कते ।
अथेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा, आद्ये धर्मित्वात् प्राग-

स्य कार्यनियमायां कल्पमाना नान्याप्यसती वा कार्यं
नियच्छेत्, असम्बाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कार-
णस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेयात्मभूतं कार्यम् । अपि च
कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चास्वमहिषवद्वेदबुद्ध्याभावा-
त्तदात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवा-
यस्य सम्बाधितः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने
वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वाद्-
नपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बन्धते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं

पस्यास्वरूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दर्शयित्वाह तर्ह्येति शयवत्त्वादित । विमो-
येऽपि कार्यवत्त्वमायतीत्याह । शक्त्येति । कार्यकारणत्वाभावेन
कार्यवदवती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा
नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वात्पत्त्योः शक्तावन्यत्वाचाविशेषात्, तस्मात् कार-
णस्यात्मना लीनं चायमेवानिव्यक्तनिबन्धकतया शक्तिरित्येदम् ततः
सत्कार्योतिदिरित्यर्थः । विद्वन् कार्यकारणयोरन्वये कट्टयटौ भिक्षौ
नन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह । अपि चेति । तयोरन्वयत्वेऽपि
समवायप्रज्ञात् तच्चानुद्भिर्देतोन्मायस्य समवायं दूयति । समवायेति ।
समवायः समवायिभिः सम्बन्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः एत-
त्स्वरूपं आद्ये समवायानवस्था द्वितीये कट्टयटयोरपि स्वरूपसम्बन्धाद्देशोप-
पत्तेः, समवायावितिः असम्बन्ध इति पक्षे दोषमाह । अन्वयुरगम्य-
कान्ते इति । द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बन्धस्य विशिष्ट-
धीनिबन्धकत्वायोगादिस्पष्टः । विशिष्टधर्मधीनियामको हि सम्बन्धः, न
तस्य निबन्धकत्वानुरागेनान्तरात्, अतः सपरिनिर्वृत्तः समवाय
इति शङ्कते । अथेति । सम्बन्धते सस्य ससम्बन्धिनश्च विशिष्टधर्मं करोती-

सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रती-
 तेषु द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च का-
 र्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत किं सम-
 स्तेष्ववयवेषु वर्तेतीति प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्ते-
 र्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्यते, समस्तावयवसन्निक-
 र्षसंशयश्चात्मा । नहि बहुत्वम् समस्तेषु आश्रयेषु वर्तमानं
 व्यस्तावयवप्रकृत्येन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत,
 तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयवविनोऽवयवाः कल्पेरन्-
 यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवौ वर्तेत । की-
 शावयवव्यतिरिक्तैर्हवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था-
 चैवं प्रसज्येत, तेषु ते अवयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषाम-
 वयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र
 व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्, न हि देवदत्तः शुभ्रे सन्न-

त्तर्कः । प्रतिबन्धः दूषयति । संयोगोऽपीति । यत्तु शुभत्वासंयोगस्य
 समवायावेत्या न सम्बन्धत्वादिति तत्र, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धा-
 न्नरावत्तेरसम्बन्धस्यासत्त्वस्य नोपपत्त्यादर्शनात् । किञ्च निष्ठापत्वादयो
 गुणा इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिदृष्टमर्थे गुण इति परिभाषया सम-
 वायस्यापि शुभत्वस्य जातिविशेषो गुणसंज्ञिति परिभाषा तु समवायसिद्धि-
 कारकादीनमित्यानेकसंवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात्तः
 समवायविशिष्टः प्राक् संयोगस्य शुभसंज्ञिसंज्ञिति दिक् । किञ्च प्रतीत्य-
 कारेण यस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीक्षेराश्व आलम्बनमित्यपि सुवचनत्वात्
 तथा च गृह्यते इति अभेदप्रतीतेरभेद एव स्वाकार्यः । ताभ्यां ध्वनय-
 नभिन्नस्य समवायस्य तन्निव्याप्तकत्वानुपपत्त्यादित्याह । तादात्म्येति । एवं

धीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निवीयते, युगपदनेकत्र
 उन्नावनेकत्वप्रसङ्गात्, देवदत्तश्चन्द्रदत्तयोस्त्रि शुभ्रपाटलि-
 पुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष
 इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्
 प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिय-
 क्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्यते,
 न चैव नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्ती चावयविनः
 कार्याधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं,
 कुर्यात् उरमा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्रागुक्तं च

प्रतीतानुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यासमि-
 त्वात् । उत्पन्निरूपणाच्च तस्य मिथ्यासमित्याह । कथञ्चेति । तन्माय-
 मन्त्रावयविनः पटादेस्तत्त्वादिव्यवयेषु त्रित्त्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरुताव-
 यव इति विकल्पाद्यं दूषयति । यदीतयादिना । व्यासच्छब्दोक्तिं वस्तु प्रत्य-
 यस्य यावदाद्यप्रत्ययप्रत्ययजन्मभात् संवत्तपटादेर्वावयवयानां अप्रत्ययभा-
 दप्रत्ययत्वं प्रत्यूह्येतत्पर्यः । द्वितीयं शङ्कते । अथेति । यथा हस्ते
 कोशे चायययः सङ्गो वर्तमानो हस्तमात्रपक्षेऽपि गृह्यते, एवं यत्कि-
 ण्चिदवयवपक्षेणावयविनो पक्षसम्भवेऽपि अवयवानामवयवस्या स्यादिति दूष-
 यति । तदापीति । आद्यद्वितीयमुद्भाव्य दूषयति । अथ प्रत्ययवय-
 मितयादिना । एकस्मिन्सलौ फट्टवृत्तिकाले तत्त्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात् हस्त-
 धनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु हस्तावपि जातेरनेक-
 त्वशेषो नास्ति तथावयविन इत्यत्राशङ्कते । गोत्वेति । जातिवदवयविनो
 वृत्तिरसिद्धा अनुभावादिति परिहरति । न तथेति । दोषान्तरमाह ।
 प्रतीत्येति । अधिकारासम्भवात् यथा देवदत्तः स्वकार्यमध्ययनं
 पामेऽरुणे वा करोति, यथा गौरवयवी स्वकार्यं वीरादि शृङ्गप्रका-
 दावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्तानिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य
 दर्शितं । सम्प्रत्यक्षकार्यवादे दोषान्तरमाह । प्रागिति ।

कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निराशिका च स्यात् ।
 उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्या-
 दिवत्, क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषि-
 ध्येत । घटस्य चोत्पत्तिश्च्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि
 अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्प-
 त्तिश्च्यमानान्यकर्तृकैव कल्पेयम्, तथा च सति घट उत्प-
 द्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
 सगत् । न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनाम-
 प्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पद्यताप्रतीत्ये । अथ स्वका-
 रणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्,
 कथमलव्यात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः स-
 म्बन्धः सम्भवति न मदसतो रसतोर्वा, अभावस्य च निरु-
 पाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि
 लोके घेनष्टहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बभूव्या-
 पुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीय
 केन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बभूवपुत्रो राजा बभूव
 यथा घटवत्सतोत्पत्तेः सत्ता क्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति
 तथा घटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वं अनुभूयते । अतो जनिकर्तुः
 जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यम् । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अस्त्वसत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
 जनेरनुभवविज्ञेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह । उत्पत्तिश्चेति ।
 अततो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्या-
 शङ्क्याह घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्कपालादुत्पत्तिरित्यतिदिशति ।
 तथेति । शङ्कामनूय दोषमाह । तथा चेति । अनुभवविरोध इत्यर्थः ।
 उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमानीतं सम्पत्ति कार्यस्यो-
 त्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमा-

भवति भविष्यति इति वा विशेयते । यदि च बन्ध्यापुत्रः
कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत् इदमपि उपापत्तयत
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु
पश्यामी बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् ।
यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं
कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । न-
न्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यद्येव हि
प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कथिद्वाप्रियते
एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि
न कथिद्वाप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थव-
त्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः,
यतः कार्यकारिण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्या-

शङ्कते । अथेति । तत्कालेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकं असतः सम्बन्धित्वा-
योगादित्याह । कथमिति । असतोऽवेति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरगृहा-
दियत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्नं भवति किन्तुत्पत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चा-
स्तु कथं तु सदेवेति वैपम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अभाव-
स्येति । अत्वाभावशब्दा असत्त्वशब्दापरवर्थाया व्याख्यायाः । असतः
कालेनासम्बन्धात् प्राक् न युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वं भाविनः
कार्यस्य बन्ध्यापुत्रत्वस्यत्वं कथमित्यत आह । यदि चेति । कार्याभावः
असत्कार्यमित्यर्थः इदमुपापत्तयत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि नि-
र्णयस्तमाह । वयन्त्विति । नासतो विद्यते भाव इति कृतेरिति भावः ।
सकार्यभादे कारकत्रैयर्थ्यं शङ्कते । नन्विति । सिद्धकारणान्यत्वाच्च का-

श्रवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव,
अनात्मभूतस्थानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शन-
मात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति । न हि दोदक्तः सङ्क्षोचितहस्त-
पादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं
गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेक-
संस्थानानामपि पितादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता
मम माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदा-
न्तरितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्वेति चेत्, न, क्षीरादी-
नानामपि दध्वाद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमा-
नानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचि-
तानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्ती जन्मसंज्ञा तेषा-
मेवावयवानां अपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तदे-
दृक् जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदमतः सत्त्वापत्तिः सतया-

यस्य निवृत्त्यभित्याह । तदनन्यत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्या-
भिव्यक्तार्थः कारकव्यापार इत्याह । नैव दोष इति । कार्यसत्यत्वमि-
च्छतां साङ्ख्यैर्नाम सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष व्यापतति, अभिव्यक्तेरपि
सत्त्वात्, अद्वैतवादिनान्वयवटितघटनायभासनचतुरभायामहिम्ना स्वप्रव-
द्ययादर्शनं सर्वमुपपद्यते । विचार्यमाणे सर्वमुपयुक्तं, युक्तत्वे ह्यंतापत्तेरिति
सुख्यसमाधानं समाधानान्नराभावात् । ननु कारणाङ्गिष्वसदेवोत्पद्यत
इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पत्तस्य दूषणसक्तं करोत्याह ।
कार्याकारोऽपीति । अनः कारणाङ्गेदाभेदाभ्यां दुर्निष्पत्तस्य सदसद्विल-
गास्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति यत्र एव
श्रेयानिति भावः । ननु नृपुण्ड्रं पृथुबुध्नावाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते ।

सत्तापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेद-
प्रसङ्गः । तथा वा यथौदनस्याविशेषपि भेदप्रसङ्गः, पित्रा-
दिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदि-
तव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः
कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः, आ-
काशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध प्रसक्तिवत् । समवा-
यिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्य-
विषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । सम-
वायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न अतस्तर्हि
सत्कार्यतापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्नादि-
भावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्या लभन्त इति न कारणा-
दन्यत् कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । यथा च
मूलकारणमेवास्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत्
सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य प्राप्ति-

तथा च षटो ऋद्धिः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात् दृक्प्रवदितं न्याह । न
चेति । वस्तुतोऽन्यत्र सत्प्रभेदः । हेतोर्व्यभिचारस्यलान्तरमाह । तथा
प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावा-
दभेदो युक्तः, दाहोन्तिके तु ऋदादिनाशे सति षटादिकं जायत इति
जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते ।
अन्येति । कारणस्य नाशाभावाद्देवसिद्धिरिति परिहरति । नेति ।
तद्विरुद्धादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरऋदादीनां प्रत्यक्षरक्षाभावासिद्धिरित्यर्थः ।
ननु यत्प्राप्त्यो हस्यते तत्र हेतुसिद्धावपि पत्राक्षुरादौ षट्षीजादीनां अ-

तृपत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैत-
दवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, त-
तोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्” “एकमेवाद्वितीय” इत्यादि ‘तच्चैक आहुः’ ‘अ-
सदेवेदमग्र आसीत्’ इति चासत्पक्षमुपनिष्य कथमसतः
सञ्जायेतेति आक्षिप्य ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्य-
वधारयति । तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः स-
च्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यसा श्रूयमाणत्वात्
सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य-
मप्रात् यथाश्चीत्यद्यमानं कारणे समवेयात् तदाऽन्यत् का-
रणात् स्यात्, तत्र ‘यिनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रतिज्ञा
पीड्यते सत्त्वानन्यत्वावगतेऽन्यत् प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥

नव्यो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वादवगम्यत्वं स्यादित्युक्त आहुः । अदृश्येति ।
तत्राप्यङ्कुरादौ बीजाद्याद्यवयवामन्यत्वाच्च स्त एव जन्मयिनाशौ किन्त्ववय-
वान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः, अस्तूपचयापचयलिङ्गेन तद्व्यव-
हानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाहुः ।
तत्रोदगिति । पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाहुः ।
पित्वादीति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्यत्रयनेनेत्यर्थः । स्वपक्षे
दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसङ्गयति । यस्य पुनरिति । असतः कार्यस्य
कारकत्वापारान्हितातिशयाश्रयत्वाद्योगादवगम्यत्वेऽपि नृदादेर्विषयत्वं
स्यादिति शङ्कते । समवायीति । समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिधं वेति
विकल्पाशङ्कं निरस्यति । नेत्यादिना । द्वितीयमाशङ्क्योदापत्तिमाहुः ।
समवायीति । कार्याश्रयान्नकारणानन्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति ।
परमकारणानन्यत्वं फलितमाहुः । यथा च सूत्रेति । असत्कार्यवादे प्रति-
ज्ञाबाधः स्यादित्याहुः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १८ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः
किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं
स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवे-
ष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारी
गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते,
न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति । एवं तत्त्वादिकार-
णावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तु, रीवेमकुविन्दादिकारक-
आपाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितपटप्रसारि-
तपटन्यायेनेवानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन
निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं
निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेनैव प्राण-
भेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसरणादिकमपि

कार्यसुपादानाद्विज्ञं तदुपलब्धावप्युपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरि-
माणस्यास्य मयकादिव शक्य इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम् । पटवच्चोति ।
द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति । यथा च संवेष्टनेति । आयागो दैर्घ्यम् ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह । सूत्र-
कारः । यथा च प्राणादीति । एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्वत्यात् प्रतिष्ठा-

कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । न च प्राणभेदानां प्रमेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणसंभावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रूयते प्रतिज्ञा येन 'अमृतं श्रुतं भवत्वमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातं' इति ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्विज्ञातकरणादिदोषाः प्रसज्यन्ते, कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि खेतकेतो" इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्त्वदृष्टा तदेवानुप्राविशत्" इति सुष्टु, रेवाविकृतसम ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वादर्थनाम् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणा

निश्चिरित्यधिकरणार्थानुपसंहरति । अतश्च कृत्स्नस्येति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति ब्रह्मेदोषान्नसमन्वयो विषयः ॥

स यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जन्मयेत् तर्हि स्वाविष्टं नरकादिकं न जन्मयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पर्योक्तलीशानन्त्यासुपजीव्य जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षस्यैव दृष्टीत्या व्याचष्टे । इतरव्यपदेशादित्यादिना । पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वया सिद्धिः सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति फलं, हिताकरणोत्पन्नञ्च व्याख्यासेनाद्वितकरणं

भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्वद्वह्मणः स्तृष्ट्वं
तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः
मौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यने-
कानर्थजासम् । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः
कृतवानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं
देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कश्चिद् यत् दुःखकरं
तदिच्छया जज्ञात् सुखकरद्वोपाददीत स्मरिच्च, मयेदं जग-
द्विविधं विचित्रं विचित्रमिति, सर्व्वं हि लोकः स्पष्टं
कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी
स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं
शारीरोऽपि इमां सृष्टिं उपसंहरत्, स्वकीयमपि तावत्
शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहरतुम् । एवं हि-
तक्रियाद्यदर्शनादन्याया चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशु-
द्धब्रह्मसुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत इयं जगतः सृष्टिर्ब्रूमः ।

दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं श्रान्त्यादिकं आपादयति । न च स्वयं
मित्यादिना ॥

जीवेश्वरोभेदाज्जीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगतोश्च सृष्टि-
संहारसर्वकार्यत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वशरीरे-
ऽपि संहारसाधनार्थदर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । तु शब्द-
द्वयादिना । जीवेश्वरयोर्लोकैः विश्वप्रतिविम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भ्र-
मवस्थेति सिद्धान्तपञ्चार्थः । यदि ब्रह्म जीवं स्मरारं ब्रूमः तदा दोषाः

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य
 हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमु-
 क्तत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा
 कचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शरीरस्त्वनेवंवि-
 धः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा
 न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत्
 भेदनिर्देशात्, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो
 निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स जितिज्ञासितव्यः
 सता मोक्ष्य तदा सम्पन्नी भवति शरीर आत्मा प्राप्तेनात्म-
 नान्वारूढः” इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो
 जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः
 ‘तत्त्वमसि’ इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदो विरुद्धौ सम्भव-
 याताम् । नैष दोषः, आकाशघटाकाशान्याशेनोभयसम्भवस्य
 तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीति व-
 जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं
 भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं समस्तस्य
 मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बा-
 धितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिता करणादयो
 दोषाः । अत्रिद्याप्रतुःपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्गा-

प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपा-
 द्यन्ते पूष वा नाद्य इत्याह । अपि चेति । उक्तं ‘मिथ्याज्ञानविजृ-
 म्भितत्वं स्फुटयति । अपिचेति । कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं
 दृष्टानयति । जन्मेति । द्वितीयं प्रतप्राह । अबाधिते त्विति । ज्ञानादूर्ध्वं

तोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः
संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकदबोचाम् जन्ममरण-
च्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधितं तु भेदव्यवहारे
'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः', इत्येवंजातीयकेन भेद-
निर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदो-
षप्रसक्तिं निरूपयति ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां
केचिन्महार्हाः मणयो वज्रवैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्य-
कान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्रवायमप्रक्षेपगार्हाः पाषाणाः
इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्ययाश्रया-
णामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं
चन्दनकिंपाकादिषूपलभ्यते । यथा चैकस्याप्यत्ररसस्य ल-
तादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति,

सृष्ट्वादिवर्णाणां बाधात् एवञ्च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चि-
दनवद्यमित्यर्थः ॥

नन्वस्यण्डैककूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचि-
त्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः । अश्मादिवच्चेति ।
किंपाको महाताम्रफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्य-
मिति भावः । सूत्रस्य चकारार्थमाह । न्युतेच्चेति । ब्रह्म जीवमतदोष-
वत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदितग्राह्यनुमानं कृतः प्रमाणनिरवयत्वादित्युति-
बाधितम् । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव ताव-
दोषो नास्ति कुतो विमिश्रणीयस्याद्येपविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य

एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राप्तपक्षत्वं कार्यवैचित्त्यो-
पपद्यत इति अतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्ति-
रित्यर्थः । श्रुतस्य प्रामाण्याद्विकारस्य वाच्यारम्भमात्रत्वा-
त्स्वप्नदृश्यभाववैचित्त्यवच्छेद्यत्वं च ॥

उपसंहारदर्शनान्नंति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं
तत्रोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कु-
लालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रमूत्राद्यनेकका-
रकोपसंहारेण संगृहीतमाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा
दृश्यन्ते, ब्रह्म चामहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरा-
नुपमंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्का-
रणमिति चेत्, नैष दोषः । यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशि-
ष्टादुपपद्यते, यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दम्बिहि

दोषप्रसङ्गः । यत्तु ब्रह्म न विचित्त्यकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्वाविरुद्धेण
मृत्तत्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नदृश्यो विचित्त्यवच्छेद्यवस्तुवैचित्त्यदर्शनेन
स्वभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्यवस्थाविरोध इति
सिद्धम् ॥

उपसंहारदर्शनात् । असङ्ख्याबाहुब्रह्मणो जगत्सर्गं श्रुत्वा समन्ययो
विध्यः । स किं यदसङ्ख्यं तन्न कारणमिति लौकिकम्यादेन विद्ध्यते न
नेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्यप्र-
क्तं, सत्याति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सङ्कारि नास्त्यो-
पमानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षसङ्काशं व्याचष्टे । चेतनमित्यत्र

मभावेन परिणमनेऽनपेक्ष्य वाङ्म साधनं तथेहापि भविष्यति ।
ननु क्षीराद्यपि दध्नादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव
वाङ्म साधनं श्रोणशदिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्भीति । नेत्र
दोषः, स्वयमपि हि क्षीरं याञ्च यावत्क्षीं च परिणाममावा-
मनुभवत्येव त्वार्यते श्रोणशदिना दधिभावाय । यदि च
स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैव श्रोणशदिनापि
बलाद् दधिभाव मापद्यते । नहि वायुराकाशो वीर्यादिना
बलाद् दधिभाव मापद्यते, साधनसम्पत्त्या च तस्या पूर्णता
सम्पद्यते परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्
पूर्णता सम्पादयितव्या । श्रुतिश्च तत्र भवति

‘न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत

न तत्कमस्याभ्यधिकश्च दृश्यत ।

दिना । फलं पूर्ववत्, कारकाणां उपसंहारो मेलनम् । उक्तन्यायस्य
क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तवति । नेत्र इति । शुद्धस्य ब्रह्मणोऽका-
रणत्वमिदमेव विशिष्टस्यैव तस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह । वा-
ङ्ममिति । क्षीरस्याप्यात श्रुनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार
इत्येवमिदं सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभि-
चारतादवस्थमिति प्राह । न्वितप्रादिना । तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्वाह ।
त्वार्यते इति । ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैष्यं कार्यत इति किमर्थं
कल्प्यते, स्वयोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किञ्च स्यात् तत्प्राह ।
यदं चेति । शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमिति प्राह । साधनेति ।
सहायविशेषभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत् आतश्रुनप्रत्येपौषा-
भ्यान् तन्मदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्तिव्यङ्गकोऽपि

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इति ।

तस्मादेकस्यपि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिव-
द्विविचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

समादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि
वाङ्मं साधनं दध्वादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुला-
लादयश्च साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्त-
माना दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति, दे-
वादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितरः ऋषय इत्ये-
वमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सत्ताऽनपेक्ष्यैव किञ्चि-
द्वाङ्मं साधनमेवैव्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव
ब्रह्मणि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि
रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव
तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरंगैव शुक्रं गर्भं

सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्वाह । परिपूर्णैति । निरपेक्षमावाशक्तिरवि-
तर्प्यः । तादृशशक्तौ ज्ञानमाह । श्रुतिर्चेति ॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्सहायत्वान्मृदादिमृद्वकुलानादि-
वदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्याख्यायां शङ्काभाह । समादेति-
ति । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह । देवादिवदिति । लो-
क्यते ज्ञातेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं दृष्टव्यवहार-
व्यभिधानं सङ्कल्पः । ननु देवाद्यब्रह्मनामानदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं
नास्ति, बलाकार्पाद्विनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकाले भेषमन्दः शरीरञ्च सहा

वृत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात्
सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं
साधनं स्वत एव जगत् स्रज्जति । स यदि ब्रूयाद्यत् तं
देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा
समानस्वभावा न भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां
शरीरान्तरादिभिर्भूतुष्यदेत उपादानं न तु चेतन आत्मा,
तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाक्षाला कठिनतामापद्य-
माना तन्तुर्भगति । बलाका च स्तनयिद्वरवयवणाद्रभे-
धत्ते । पद्मिनी च चेतनयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण
सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति बल्लोव वृत्तं न तु स्वयं
मेवाचेतना सरोऽन्तरमुपसर्पणे श्रमियते, तस्माच्चेत ब्रह्मणो
दृष्टान्ता इति, त्वं प्रति ब्रूयादायं दोषः, कुलालादिदृष्टा-
न्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुला-
लादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्य-
रभो बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतन-
योऽस्ति, स्वतो विद्यते हेतुर्न व्यभिचार इति गृह्यते । स यदि ब्रूयादि-
त्यादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति । तं प्रति ब्रूयादिति । अ-
दोषः दृष्टान्तवैषम्यारब्धः । अत्र हि हेतौ चेतनत्वं अहंभीविषयत्वहृप-
विज्ञाताभ्यामपदेहेतुसाधारणं आहं न तु मुख्यत्वात्, तत्र कुलालदृष्टान्ते
साधनवैकल्यापत्तेः । अत्रहायत्वञ्च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुगुण्यत्वं
तदुभय देशदिषु व्यतीति व्यभिचारः, देहस्य स्थानः पातित्वेन स्वाति-
रिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वा-
तिरिक्तानपेक्षत्वादेवैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्यापेक्षत्वात् नरदेवादीनां
कार्यरभो नास्ते कदापि नास्मी । नूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य

मपि न बाह्यं साधनमपेक्षित इत्येतावत् वयं देवाद्य-
दाहरणं विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं
तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥
कृतस्त्रप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवदेवादिवच्चानपेक्षित-
बाह्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं,
शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनरातिपति कृतस्त्रप्रसक्तिः, कृतस्त्र-
स्यास्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयव-
त्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत्,
ततोऽस्यैकदेशः पर्यणस्यत, एकदेशश्चावास्थास्यत, निरवयव-
वन्तु ब्रह्म श्रुतिर्भ्योऽवगम्यते-

‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ ॥

सङ्कल्पमात्रेण द्वौपद्यः पटपरस्परोत्पत्तिः, अतः सङ्कल्पस्य बाह्ये
ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥

कृतस्त्रप्रसक्तिः । जोरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति अमोत्यन्त्या परी-
यते प्राप्ते शास्त्रार्थे विवर्त्तते न परिणामि इति अमोत्यन्त्या निगूयार्थे
मिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह ।
चेतनमिति । निरवयवत्वं ब्रह्मणो जगत्स्य वदन् समस्यो विधयः, स
किं यद्विरवयवं तच्च परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति कस्तेने
विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । कस्तेनेति । ब्रह्म परिणामीति
वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः परि-
णामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवक्ष्यते । यदि
ब्रह्मादिना । पर्यणस्यत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यदपरि-

‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानवत् एव स एष नेति
नेत्यात्माऽस्य जमन ए. इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिशेवधि-
बोध्यः । ततश्चैकदेगपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्र-
सक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यत्वापदेशानर्थक्यं
चापन्नं अयमद्रष्टृत्वात् कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणो-
ऽभावात्, अजत्वादिशब्दव्याकीपश्च । अथैतद्दोषपरिजि-
होर्पया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवय-
वत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । साव-
यवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं
शक्यते इत्याक्षिपति ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्देनापि परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः श्रुतेः ।

गतोऽनविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वमिदं फलितं दोषमाह ।
ततश्चेति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य
इत्युपदेशोऽर्थश्रुत्यः स्यादिति दोषान्तरमाह । द्रष्टव्येति । ब्रह्मणः परि-
णामात्मना जगन्नाशङ्कीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह । अज-
त्वादिति । सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य कृत्वशेषेण परिहरति । अथेत्यादिना ।

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तदव्यतिरेकमेवेति विधत्वादेन सिद्धा-
नयति । श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषक्षयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति ।
तद्वदेनेत्यदिना । रक्षितत्वेन व्याकृतृत्वेन चेष्टणीयव्याकृत्यव्यप्रसङ्गात्

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरे-
केणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन
व्यवदेयात्, 'सैयं देवतेष्वत हन्ताहमिमांस्त्वस्मी देवता
अनेन जीवेनामनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति
तादात्म्यस्य महिमा ततो व्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा
भूतानि चिरादस्यामृतं दिवि, इति चैवं जातीयकान् तथा
हृदयायतनत्ववचनात्, सत् सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च
कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा
सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्,
विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नचात्, अविकृतस्य च ब्रह्म-
णोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विका-
रस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । न
च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवय-
वत्वस्थाप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमा-
णकं चेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगम्यम् ।
शब्दार्थाभ्यमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्युक्तस्त्वप्रसक्तिं निरवय-
वताच्च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधोपभृतीनां देश-
पृथगोत्तरसम्बन्धतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह । सैयं देवतेति । न्यूनाधिक-
भावेनापि पृथक् सत्त्वं स्तुतमित्याह । तावानिति । इदमवयवविकृतं
ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एष व्याख्या कृतीति स्तुतेरिति दृष्ट्याति-
रिक्तं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिभावरूपविशेषणोक्त्यर्थः । निद्रानिराकाह ।
तत्रेन्द्रियेति । भूत्यादेर्विकारस्तेन्द्रियगोचरत्वाच्च चक्षुषा स्फुटत रत्ना-
दिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादशब्दमनसगोचरत्वस्तुतेश्चास्मिन्मूढस्य ब्रह्मेत्यर्थः ।
कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्ता द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह । न चेति ।

कालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया
दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरण केवलेन तर्केणाव-
गन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत् एतत्सहाया एतद्विषया
एतद्वयोजनाश्च शक्तय इति, किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्म-
णो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाहुः पौराणिकाः-

‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्’ ॥ इति ।

तस्माच्छब्दमूल एवातोन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः । ननु
शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवञ्च
ब्रह्म परिणमते न च कृतस्त्रमिति । यदि निरवयवञ्च ब्रह्म
स्यान्नैव परिणमते, कृतस्त्रमेव वा परिणमते । अथ केनचि-
द्रूपेण परिणमते केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतीति रूपभेदकल्पनात्

ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्वारं, निरव-
यवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्विधभाभूतं तत्सावयवमिति तर्क-
मिहं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तनजानतः शङ्कां गूढाशय एव
परिहरति । शब्दमूलश्चेति । यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्ति-
रचिन्त्या तदा शब्दैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यं । अतो ब्रह्मणो
निरवयवत्वं द्विधाभावसेत्तु भयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, न तर्केण बाधनीय-
मित्यर्थः । प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवत्त्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणं केवलोप-
देशगम्यं तदचिन्त्यस्य रूपमिति आत्यर्थः । आशयान्नवबोधेन शङ्कते । ननु
शब्देनापीति । यदा ब्रह्म परिणामीनो कर्देशनामियं सिद्धान्तस्त्वव्याख्या
दर्शिता ताभाविपति । नन्विति । शब्दस्य योग्यताज्ञानसाधेयत्वाद-

सावयवमेव प्रसज्येत् । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं
 गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकारणं
 विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं
 भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि
 न विरोधपरिहारः संभवति अपुरुषतन्त्रत्वावस्तुनः, तस्मा-
 दुर्घटमेतदिति । नैष दोषः, अविद्याकल्पितरूपभेदोभ्युप-
 गमात् न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्यग्गते ।
 न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानाऽनेक
 एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन
 व्याकृताद्याकृतानुकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म-
 परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन
 च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठति । वाचारम्भ-
 णमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य न निरवयवत्वं

त्यर्थः । ननु ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिना-
 धानं स्यादित्यत आह । क्रियेति । निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतितत्त्वश्रुति-
 विरोधः सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पस्य वस्तुन्ययुक्तः, व्यतः
 प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्वाशयसङ्घाटयति ।
 नैष दोष इति । निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्याया कल्पितनाम-
 रूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वास्तवकौटस्थस्य कल्पितविकार-
 प्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयवस्य स्यादित्याश-
 ङ्गोक्तं विदधोति । न हीत्यादिना । कतूक्षप्रसक्तिं निरस्य दोषानन्तरं
 निरस्यति । वाचारम्भणेति । ननु अतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं
 सिद्ध्यात्मकं तत्वाह । न चेयमिति । निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेपत्येन कृष्टिरन-

ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपाद-
नार्था, तत्प्रतिपत्ती फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्माभि-
भावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्ती फलानवगमात्, 'स
एष नैति नैत्यामा' इत्युपक्रम्याह 'अभयं' वै जनक प्राप्नोऽसि'
इति, तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गाऽस्ति ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि
स्वरूपानुपमर्हेनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यतः आ-
त्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्हेनैवानेकाकारा
सृष्टिः पठ्यते 'न तत्र रथा न रथयोगा न रथ्यानी भदन्त्यथ
रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवा-
दिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्हेनैव विचित्रा ह त्य-
व्यादिसृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नापि ब्रह्मणि स्वरूपानुपम-
र्हेनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥

द्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसकदावेदितं, अतो विवर्तनादेन न कश्चिदोप-
पत्त्युपसृज्यते । तस्मादिति ॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः ।
पूर्वस्वरूपानुपमर्हेनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्लेः रजतभावः । तत्र
ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन दृढयन्मायावादं स्फुटयति
स्वकारः । आत्मनि चेति । रथयोगाः अश्वाः, किञ्च तत्स्वरूपसकृदा-
दीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वात्तात्मानं प्रत्युद्भावनीयत्वं ।

स्वप्नदोषाच्च ॥२८॥

परमामप्येष समानः स्वप्नदोषः, प्रधानादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यं य कारणमिति स्वप्नस्तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्नैव भवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोशं वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां सावयवस्या प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवं जातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चैतरद्वयानुगृहीतं स जातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वप्नदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात् सावयव-

यशोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः । स्वप्ने हि । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते । नत्विति । किं सावयवस्या गुणानां विकारः समुदायो वा, स्याद्ये तस्या न भूतप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्वितीयं प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवता गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्भूतोक्तेर्दोदुर्धर इत्यभिप्रेत्य परिहरति । नैवमित्यादिना । इति यतः अतः समानत्वाच्च वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादिक्मितरगुणद्वयनचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्भूतोक्तेर्द इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकत्वस्याभावात्प्राप्तवानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन शब्दादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणाम-

त्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय
एव कार्यवैचित्र्यमूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तान् प्रत्य-
वादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण
संयुज्यमानो निरवयवत्वादि कार्त्तुर्धनं संयुज्येत ततः
प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत
तथापि निरावयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान
एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेष पक्षे उपक्षेप्तव्यो
भवति । परिहृतम् ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विविचयशक्तिबोगादुपपद्यते, विवि-
चो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विविचयशक्ति

सम्भवादिति शङ्कते । तर्केति । एतद्दोषभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति
परिहरति । एवमपीति । ननु गुणानामवयवशक्त्युत्पत्तिरसम्भवा न भवति
किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्वताः शक्तय इत्याशङ्क्य भाविकशक्तिभि-
र्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तस्य सिद्धाह । अणेत्यादिना । अणुवादेऽपि दोष-
स्यासम्भवाह । तथेति । सांख्यग्रहोपः समान इति सम्बन्धः । निरवयवबोः
परमाण्वोः संयोगः व्याप्यवृत्तिर्वा, व्याप्ये तत्कार्यस्य इत्युक्तस्यैकपरमाणु-
मात्रत्वापत्तिः प्रथमोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणुरण्वन्तरे-
षोपर्ययः पार्श्वतश्च व्याप्यो ततोऽधिकद्वयं सम्भवति । द्वितीये परमाण्वोः
सावयवत्वापत्तिरतदर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति
वदोपसाम्योक्तिरयुक्तेतरत आह । परिहृतस्त्विति ।

उक्ती हि साक्षादादे स्वप्नम् ^० इव सामान्यं, अतो निरवयवः ब्रह्मणि
समन्वयस्याविरोध इति सिद्धं । सर्वोपेता भावा शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्व-
शक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः, तद्दर्शनात् । तथा
हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परमा देवतायाः 'सर्व-
कर्मा सर्वज्ञानः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवा-
क्यनादरः सत्यकामः सत्यमङ्गलो यः सर्वदः सर्वविदेतस्य
वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यावन्द्यमसौ विष्टौ तिष्ठतः'
इत्येवं जातीयका ॥

विकारणत्वाद्नेति चेत् तदुक्तम् ॥३१॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शक्तिं शास्त्रं 'अच-
क्षुकमश्रोत्रमशगमनाः' इत्येवं जातीयकं, कथं सा सर्व-
शक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवत्, देवादयो हि चेतनाः
सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आभ्यात्मिककार्यकरणमप्यत्रा एव
तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्ते दिश्यायन्ते, कथञ्च 'नेति'नेति
इति प्रतिषिद्धसर्वविशेष या देवतायाः सर्वशक्तियोगं 'अच-
क्षु' इति चेत्, यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । अच्यवगा-

सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति
मन्देहे न्यायस्याभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिसम्बन्धमादेक
विषयं सङ्गतिं वदन् मिश्रान्स्वरूपं व्याचष्टे । ऐक्येति आदिना । पूर्वो
त्तरपक्षयो विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेषादसमाप्तेरवगन्तव्यं । अभ्यास
अभितो व्याप्तः, अशक्ती गार्गिन्द्रियान्धः, अनादरो निष्कामः ॥

पूर्वपक्षान्वायमनृद्या दूषयति । विकरणत्वादिति । देवादिवेतना
शक्तानामपि देहाभिमाने सत्प्रा कर्तव्यं दृष्टं तदभावे सुप्ते तद्व दृष्टं
यतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वाच्च कर्तव्यं नाप्यदेहस्य शक्तिः सम्भवती

ज्ञानमेतदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्काविगाह्यं, न च यथैकस्य
सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्यं न भवितव्यमिति निय-
मोऽस्तीति प्रतीतिपिदमर्वा, विशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोग-
सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव ।

तथा च शास्त्रं—

“अपाणिपादी जवनो गृहीता

पश्यत्यवत्तः स शृणोत्यकर्णः” ।

इत्यकरणमापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥

अन्यथा पुनरेतनकर्तृकत्वं जगत् अक्षिपति, न खलु चेतनः
परमात्मे दं जगद्विभवं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात्
प्रवृत्तीनाम् चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो
न मन्दोपक्रममपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनी-
मारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम् । भवति च लोकप्र

शब्दार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति देवादि-
वदपि लोक इत्यत्रोक्तं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य सायाश्रयत्वाद्योगात्
निर्विशेषचिन्तावस्थैव सायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । परितृप्तात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् सत्त्वयो
विषयः, स किमभ्यान्वेतनो यः स निष्कलं वस्तु न रचयतीति न्यायेन
विरुध्यते न वेति मन्देष्टे पूर्वमिदं स्यापि श्रुतिबलात् शक्तयोक्त्या
कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षस्यैव व्याचष्टे । उन्मथेत्यादिना ।

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति ।
गुरुतरसंस्था चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचपञ्च जगद्विम्बं वि-
रचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आ-
त्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्पते परितृप्तत्वं परमात्मनः
श्रूयमाणं बाध्यते, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ।
अथ चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्धः। पराधादन्तर्गैवात्मप्रयोज-
नं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिरन इत्युच्येत ।
तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्यते, तस्मा
दस्मिन्ना चेतनात् सृष्टिरिति ॥

लोकवत्त, लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

तद्वदनेनाद्येयं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदात्मैप-
यस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम्

देवस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य श्रुति-
माह । भवति चेति । या प्रकारप्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोक प्रसिद्धि-
न च दद्यात् प्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासङ्गप्रयुक्तस्वचित्तव्या-
कुलतानिदृच्छित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादायासस्य फलं वाच्यमित्या-
ह । गुरुतर इति । तर्हि व्यस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेतरत आह ।
यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः । देवस्य
प्रेक्षायाश्च भवतां प्राणेषु श्रुतिविरोधमाह । अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधी
विवेकाभावः ॥

उक्तव्यायस्य राजनीत्यायां व्यभिचार इति विज्ञातस्त्वं
व्याचष्टे । तद्वदनेति । व्यतिरिक्तं लीलानिरिक्तं, लीलाशून्यं

मनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय वाङ्मयं कि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यन-
पेक्ष्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा
प्रवृत्तिर्भवति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं
न्यायतः श्रुतिर्वा वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं
शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्ब्रह्मविरचना गुरुतरमं-
श्रीवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं अपरिमि-
तशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं
प्रयोजनं उपेक्षेत तथापि नेवात्र किञ्चित् प्रयोजनमुपेक्षितं
शक्यते, आनन्दकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिः उद्विग्नप्रवृत्तिर्वा
सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेः । न चेयं परमार्थविषया

विहारा येषु रस्यदेशेषु तेऽस्ति श्रुतिः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि
किञ्चित् फलं सुखोद्भासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षाव-
त्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तत्त्वोद्देशं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्य-
नान्तरमाह । यथा चेति । प्राणस्य स्वभावश्च तत्त्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासा-
दिहेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितभावा । नन्वीश्वरस्य जगद्ब्रह्मनावाः
केवललोकात् किमित्प्रच्यते फलमेव किञ्चित् कल्पयेतां तत्राह । नहीति ।
आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न विव्रति किमिति
स्वस्याफलं परेषां दुःखावहं सृष्टिं करोति तत्राह । न च स्वभाव इति ।
कालधर्मादिसामग्र्यां सग्रां सृष्टेरपरिहर्तृत्वादित्यर्थः । यदुक्तं गुरुत-
रायाम्त्वान् फलं वाङ्मयमिति तत्र श्रुतिमहिमाह । यद्यपीतयादिना ।

सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्
ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न प्रसृतं ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ३४।

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्यास्तिष्यते स्थूणानि-
स्वननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः
कारणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रमङ्गात् । कांश्चिदत्यन्त-
सुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं द्विषमां
सृष्टिं निर्मिमाण्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः
श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादोश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत ।
तथा खलजनैरपि अगुप्सितं निर्घृण्यत्वमतिक्रूरत्वं दुःख-

अत्यप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यानवधानात् ॥
सृष्टिर्नास्ति । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वकृतेरन्वयता नास्तीति
विभागः स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मायाभावात् । फलापेक्षेत्वाच्च । न
चेयमिति । न च निष्कलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं सफलसृष्ट्याधीयेत्येता-
र्थवत्त्वादित्युक्तं न विद्यते व्यक्तित्वार्थः ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न । निर्दोषादुद्वेगानो जगत्सर्गं श्रुयन् समन्वयो
विषयः, न किं यो विषयकारी स दोषानिति ज्ञायेन विरुध्यते न वेति
मन्दे हे पूर्वत्व लीलया यत्कष्टत्वं कृतं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तं
अमीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसङ्कल्पा पूर्वपक्ष-
यति । पुनश्चेत्यादिना । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसृष्टौ प्रति-

योगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैष-
म्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्तेश्वरः कारणमित्येव प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्य-
नैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात् । यदि हि
निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्भिमीते स्वातामेतो
दोषो वैषम्यं नैर्घृण्यच्च, न तु निरपेक्षस्य निर्माद्वत्त्वमस्ति,
सापेक्षो होश्वरो विषमां सृष्टिं निर्भिमीते । किमपेक्षत
इति चेत् धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमा-
नप्राणिधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमोश्वरस्यापराधः ।
ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रौह्मियवा-
दिसृष्टो साधारणं कारणं भवति, ब्रौह्मियवादिवैषम्ये तु
तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि
भवन्ति, एवमोश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टो साधारणं कारणं
भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधा-
रणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमोश्वरः सापेक्षत्वाच्च
वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

ज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः निरवद्यं निरदुनमिति श्रुतिः, न मे
हेष्योऽस्ति न प्रिय इति श्रुतिः, स्वच्छत्वादित्यादिपदेन कूटस्थत्वपङ्कः,
स्वच्छत्वादिसाक्षावीश्वरस्वभावेति श्रियतः, निर्मितमनपेक्ष्य विषमकारित्वे
वैषम्यादिदोषः स्याच्च त्वनपेक्षत्वमोश्वरस्यास्तीति भिन्नान्वयति । एवं प्राप्ते
इत्यादिना । न च सापेक्षत्वे अनाश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राक्षी
श्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमी-
श्वरोक्तवन्त आह । ईश्वरस्तु पर्जन्यवदिति । साधारणहेतुसहितस्यैवासा-
धारणहेतोः कार्यकारित्वाच्च श्वरवैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यं प्रसङ्गादिति

नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमोत इति । तथा हि दर्शयति श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनोषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं वमधो निनोषते' इति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च । अतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवैश्वरस्थानुग्रहीतृत्वं नियहीतृत्वञ्च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, इत्येवंजातीयका ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणाच्चास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षं शरीरादिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्त्ततां नाम, प्राक् तु विभागाद्वैचित्तरनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्याः सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य ।

भावः । यं जनसङ्घिनीयते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः । न च कश्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति याच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाधुसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तातीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माविभागादेककल्पत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकल्पाभासपीत्यादिष्व समाधत्ते सूत्रकारः । न कर्मेति । प्रथमसृष्टेः

भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धौ तु हितुमज्ञावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य व प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथं पुनरवगम्यते अनादिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्य अकस्मादुद्भूतमुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेत्शरीरवैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाभिमतकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरौ स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं

पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्यान्वोन्याश्रयमाह । सृष्ट्युत्तरेति । आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति दृष्टव्यम् । परिहारः सुगमः, प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिरहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति । उपपद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्यवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये रश्मिरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य क्रमेण दूषयति । न चेश्वर इत्यादिना । कस्तर्हि हेतुस्तत्राह । रागादीति । रागद्वेषभोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिरातिशयानि कर्माणि धर्माधर्मव्याप्तिरूपमिण,

श्रुतिकृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीविनात्मना' इति सर्ग-
प्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेना-
भिलषन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमर्त्ते तु ततः
प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत । न च धारयिष्यतीत्य-
तोऽभिलष्येत, अनागताच्च सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बली-
यान् भवति अभिनिष्यन्न वात् । 'सुर्याचन्द्रमसौ धाता यथा
पूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति ।
स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्ति ह तथो-
पलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणे
चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति
स्थापितम् ॥

तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिमर्गवैचित्र्यहेतुः, तस्मादविद्यासङ्कारित्वेन
कृत्यकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किञ्च सृष्टेः सादित्वे
प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति इत्यभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात्
प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय शरीरे-
वादिभिः संसारस्थानादित्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे
सृष्ट्यादौ प्राग्धारितप्राणोऽपि ननु प्रत्यगात्मधारणनिमित्तेन जी-
वशब्देनोच्यतामित्यत्राह । न च धारयिष्यतीति । 'वृक्षस्यः सहस्रो भावो-
मुपेयात्' इत्यादावगत्या भाविश्रुत्याश्रयणमिति भावः । अस्त्य संसारवृक्षस्य
रूपं सत्यं मिथ्या वेत्तृप्रदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनालोऽपि
नास्ति नाप्यादिरूपमभ्यते इत्याद्यादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्ट-
नष्टरूपत्वादिति गीतायां ज्ञानं । संसारस्थानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेक-
मेवाद्वितीयमित्यवधारणपरमपक्षम् । तस्माद्विरवच्छेदं ब्रह्मणि सम्बन्धवति
रोध इति सिद्धम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्स्रवधारिते
वेदार्थे परैरुपक्षितान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्थी-
दाचार्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्-
समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति ।
यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन
प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वत्र' सर्वशक्ति
महामायञ्च तद्वद्ब्रह्म' इति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौ-
पनिषद् दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छाङ्गिरकमोमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वविवेदान-
समन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तज्जोपादानं यथा रूपमिति ज्ञायेन
विरुध्यते न वेति सन्देहे भवत्यीश्वरस्य विधमसृष्टिर्निमित्तत्वं तत्प्रयोजकस्य
कर्मणः सत्त्वाज्ञतुपादानत्वं तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाह-
रणेन प्राप्ते सिद्धान्तस्त्वतात्पर्यमाह । चेतनमिति । विवर्तोपादानत्वं
निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य असाधिष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्व-
न्यव्यापकं शब्दादियुगेषु नित्यत्वादिभ्यस्य दर्शनादिति भावः । यद्यपि
सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य
कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वप्र-
वणात् प्रसिद्धानुभावेण गोचरमिति, यः सर्वज्ञः सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभि-
सम्वाद्याह । सर्वत्र सर्वशक्तीति । महामादमिति कर्तृत्वोपादानत्वकल्पने सर्व-
शङ्कापङ्कजालनायोजकं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ॥
इति श्रीकृत्परमहं सपरिभाजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीर-
कमोमांसाध्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः समग्रदर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च समग्रदर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ब्रह्मस्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु सुसुक्ष्णानामोक्षसाधनत्वेन समग्रदर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविघ्नेषकारणेन । वाढमेवं तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्ख्या-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमागच्छन्ति । रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् । ननु सुसुक्ष्मार्थं वाक्यार्थनिर्णयप्रतिपक्षनिरासय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्हीनतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्कौड्यं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न सङ्गतः, तन्निरासस्य सुसुक्ष्मनपेक्षितत्वादित्याजिपति । यद्यपीति । परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्यैवायोगात् तत् कर्तव्यमन्याह । तथापीति । तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह । वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवत्त्वज्ञानकारणान्तर्भावादभ्यर्हितत्वम् ननु रागद्वे-

दित्वाणि समान्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्
 केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि समान्दर्शनाद्योपादेयानीत्य-
 पेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वत्रमाधितत्वाच्च यद्वा
 च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु 'इच्छते-
 र्नाशब्द' [अ०१। पा०१। सू०५] 'कामाच्च नानुमानापेक्षा'
 [अ०१। पा०१। सू०१८] 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्या-
 ताः' [अ०१। पा०४। सू०२८] इति च पूर्वत्रापि साङ्गा-
 दिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते ।

प्रकरणात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते । नत्विति । तत्त्वनिर्णय-
 प्रधानाः स्वस्वियं कथारक्षा, तत्त्वनिर्णयश्च परमतेऽन्यद्वा विना न सिध्यति;
 सा च तेषु भ्रान्तिमूलकत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इदं पादं विना
 नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात्, प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे
 सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्दीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिप्रेत्यायोक्ताङ्गीकारेण समा-
 धत्ते । वाठमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु यद्वा नि-
 मित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । समतन्त्रा-
 परमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं द्वेषः, परपक्षत्वमुप्रा-
 हि निराधो द्वेषमायहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्यं,
 पौनरुक्त्यं शङ्कते । नप्युच्यतेरिति । पूर्वं साङ्गादीनां श्रुत्यर्थानुपाहृ-
 तर्कनिरासादसौतत्वसक्तं सम्प्रति श्रुत्यर्थमेवास्तदीयाः स्तुत्या युक्तयो
 निरख्यन् इत्यर्थभेदाच्च पुनरुक्तिरित्याह । तदुच्यत इति । प्रधानमचेतनं
 जगदुपादानमिति साङ्गसिद्धान्तोऽयं विषयः, स किं प्रमाणमूलो

साङ्ग्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्वयदाहृत्य
 स्वपक्षानुगुह्येनैव योजयन्ती व्याचक्षते, तेषां यद्वाक्यानां
 तद्वाक्यानाभासं न समुग्राह्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र
 कृतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत
 इत्येष विशेषः । तत्र साङ्ग्या मन्यन्ते यथा घटाग्रावादयो
 भेदा मृदात्मतयाऽस्वीयमाना मृदात्मकमामान्यपूर्वका
 लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव वाद्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुः-
 खमोहात्मतयाऽस्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकमामान्य-
 पूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत् सुखदुःखमोहात्मकं मामान्यं
 तत् त्रिगुणं प्रधानं मृददचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साध-

आत्मिसूत्रो वेति मन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्पक्षधर्माणां प्रधाने
 सम्भवात् तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्ष-
 माह । तत्र साङ्ग्या इति । अग्निहान्तानस्य परमतनिरासं प्रत्युप-
 जोष्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणाना-
 मेतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तद्वयसम्भवव्याप्तिः
 फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपादं दृष्टव्यं भूज्यैतदसम्भवदाकाङ्क्षा-
 दस्य पादस्य नृत्तिसङ्गतिरिति विवेकः । निश्चय इति भेदा विकाराः,
 ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह । अथेति । सर्वं
 कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमान-
 माह । तथेति । क्रियार्थं प्रधानं परिणमते तत्राह । चेतनस्येति । अर्थो
 भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावेन एव प्रवर्तते न तु केनचित् चेतनेन प्रेर्यते
 इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमाना-
 न्नराशि तैश्चक्रानि आरयति । तथेति उक्तं हि भेदानां परिभाषात्
 समन्यत्वात् यत्किंतु प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वरूपस्योक्त्यन-
 कारिकायां समन्यत्वादिति निष्कर्षं व्याख्यातं, घटानि व्याख्यायन्ते । तथा
 हि क्षित्वादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च

यितुं प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रव-
र्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि निष्कैस्तदेव प्रधानम-
नुमिमते । तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते
नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपु-
ण्यार्थनिर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टम् । गृहप्रा-
सादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शि-

दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं घटोत्पत्तेः । प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-
त्वेन नृदोऽप्यव्यक्त्वात् तथा घटादीनां कारणशक्तिः प्रवृत्तं नृदघटादि-
कार्याणामपि कारणशक्तिः प्रपत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तं । किञ्च
कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते कृतेर्नृत्तिका जायते ततो घट
इति । एवमविभागः प्रातिलोभ्येन एवमयो दृश्यते घटस्य नृत्तिकायां नवः ।
तस्याः कृतौ कृतेरेषु अपां तेजधीन्येतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य
विचित्तस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पत्नीकतौ क्वचित् कारणे विश्रान्तौ
विभागत्वादविभागत्वाच्च नृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति ।
तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते
स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आदौ सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्विगुण-
मायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति ।
स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः
क्वचित् स्यात्, नतु दृष्टः क्वचिदित्यनुयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतना-
नधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रतिहितुञ्जा सत्प्रतिपक्षं वक्तुं बहि-
चित्तरचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह ।
नेहेति । इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति
प्रयोगः । विपक्षे विचित्तरचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं
जगते वैचित्तरमाह । तथेति । वाक्, पृथिव्यादि भोग्यं व्याध्यात्मिकं
शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः, प्रतिनिवृत्तोऽसाधारणोऽवयवानां

ल्पभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता
दृश्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभो-
गयोग्यं वाञ्छमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं
प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्य-
मानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयि-
तमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् लोष्टपापाणादि-
ष्वदृष्टत्वात् । अदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विविष्टाकार
रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्व-

विन्यासो रचना यस्य तदित्यर्थः । इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता
जडप्रकृतिः कथं रचयेत् कथमपीत्यर्थः । यच्चेतनमधिष्ठितमचेतनं तद-
कार्यकारोति व्याप्तिप्रकृतकर्मलभूतामाह । लोष्टेति । चेतनाप्रेरिते
लोष्टादिषु कार्यकारित्वादयेनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतना-
धिष्ठिता परिणामित्वाकृदादिवदित्याह । अदिति । ननु अदादिदृष्टान्ते
द्वयमवस्थिति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वञ्चेति, तत्र परिणामित्वेत्तोरचेतन-
त्वमेव व्यापकं अदादिस्वरूपात्तेनान्तरङ्गत्वात् न तु चेतनाधिष्ठितत्व-
व्यापकं, तस्य अदादिगच्छकुलात्तादिसापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात्, तथा च
परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मैर्धैर्ययोगो न चेतनताधिष्ठितत्वेने-
त्याद्यङ्ग निषेधति । न चेति । महानमदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानमस्वरू-
पस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्विषयस्य वहिरङ्गस्यापि वङ्गेऽदृष्टीत्यन्तरङ्गत्व-
व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधि-
ष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रवृत्तं सुखदुःखमाह तथा
क्रीकार्यमित्याह । न चैवं सतीति । सुखदुःखलोष्ठानुयादिति चेत्तोरम-
द्विद्योतनार्थं कृत्रे चकारमाह । अनुयाद्यानुपपत्तेश्चेति । मानुषान-
युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिभाषादिप्रकार्यः । अदादीनां याव-
त्मानुभवादान्तरमुक्ताद्यात्मकत्वमसिद्धं तद्विमित्तत्वाच्च । न हि निमित्त

प्रसङ्गः, न च शब्दाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेनैव धर्मेण मूल-
कारणमवधारणीयं. न वाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति
किञ्चिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत
श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणत्वसमर्पणात्, अतोरचनानुप-
पत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ।
अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चि-
नोति । न हि वाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहा-

नैमित्तिकबोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डवटयोरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यदि
वटे शब्दत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादि-
कमुपलभ्येत वटे शब्दश्च तथोपलब्धिरस्तीति योम्यानुपलब्ध्या हेत्वभाव-
निश्चय इत्याह । शब्दादीति । विषयस्यैक्येऽपि पुरुषवासनावैचित्त्यात्
कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्इत्येतेऽतो
विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा
परिमाणादि हेतून् दूषयति । तथेति । बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्ग-
पूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्टजन्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि मिथ्यन्ति एकस्मिन्
संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मविद्विरिति साङ्ख्यस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं
न तादृशतः, परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः, नापि
कालतः परिच्छेदः, सांख्यैः कालसंग्रामक्रीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण
सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे
सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह । सत्त्वेति । यदुक्तं कार्यकार-
णविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति तच्च ब्रह्मणि मायायां वा समाप्ति-
सम्भवात् । न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनाधिष्ठिताचेतने समाप्ति-
इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह ।
कार्येति । एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्, यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृति-

त्मकतयाऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनां मन्तरत्वप्रतीतिः शब्दा-
दीनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीतिः तन्निमित्तत्वप्रतीतिश्च शब्दाद्यविशि-
षेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा
परिमितानां भेदानां मूलाङ्गुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा
वाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वम-
नुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परि-
मितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्य प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां
शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावात् वाह्या-
ध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥

प्रवृत्तिश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्किञ्चार्था या प्रवृत्तिः सा-
मगावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपा-
पत्तिर्विगिष्टकार्यस्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नावेतनस्य

पूर्वकमिति व्याप्तिप्रसङ्गं तस्यापि सुखेष्वनादिषु परिमितेषु स्वभिचारः, एतेन
सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकारानामचेतनमेव प्रकृतिरिति नि-
रस्तम् । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्तेः न विकल्प-
त्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेतनाधीनकारणशक्तिः
कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तिः प्रवृत्तिलिङ्गस्यैवासिद्धिमिति भावः ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नातुमातव्यं तस्य कृष्टार्थं प्रवृत्तेरनप-
त्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुपगम्य कृत्वं योजनीयम् । रचनाप्रवृत्त्योः
को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह । साध्येत गुणानां किल साध्याव-
स्थां तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपन्नत्वे मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च । न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुमालादिभिरश्वानिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्या-भिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तैरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, किं पुनरत युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा किन्वादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् शुब्धस्याङ्गत्वसंभूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गभावो भवति, तस्मिन् सति मृदादिकार्यैः पादमात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विविधकार्यविन्यासे रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्तिरित्याह्यादिप्रवृत्तिवदित्याह । सापीति । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रवृत्तिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि शुभेषु व्यभिचारैः कार्यत्वे विवक्षिते च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिकत्वे नोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्त-य' इति सूत्रेण स्थापितम् । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह । दृष्टाच्चेति । अतुल्यमानशरणस्य तत्र दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिरप्यण्डयता चेतनस्य सूक्ष्मैः प्रवृत्तिर्वाच्यः । स न युक्तेति सांख्ये शङ्कते । न त्व-ति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति । सत्यमिति । तर्हि केशवस्याचेत-नस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सूक्ष्मयोगात् तत्राह । तथापीति । केवलस्य चे-तनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मध्यः सम्बन्धात् सूक्ष्मप्रवृत्तिरिति भावः ।

तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं
उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलचेतनो
रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेत-
नस्य सङ्गावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य
दृष्टमिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनात्,
असति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकार्थातकाः
प्रतिपन्नाः, तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते,
न ब्रूमो यस्मिन्चेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवति
तु तस्यैव सा, सापि चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भा-
वात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाययापि
दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले
ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगी दर्शनात् तद्वियोगे

इत्थं वेदान्तविद्वान् सांख्यो दूषयति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतना-
श्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तत्त्वज्ञान-
चेतनात् स्फुरितित्यर्थः । अतस्तु यं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति । किं पुन-
रिति । यस्मिन्चेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतु-
रिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाद्यादिना संयोगादचेतनस्य
प्रवृत्तिस्तत्प्रतुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह ।
नन्विति । उभयोः प्रवृत्तिस्तदान्वययोरित्यर्थः । दृष्टान्तयोगैव प्रवृत्तेर-
पमत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्पेति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सि-
द्धिस्तत्वाह । प्रवृत्तीति । जीवदेहस्य रथादयो वैलक्षण्यं प्राणादि-
मन्त्रं लिङ्गं दृष्टमिति श्रुत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्ययः । जीवदेहः साक्षात्
प्राणादिमन्त्रात् अविरलेकेन रथादिर्वादत्तात्कसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः
स्वाश्रयादश्रयैव शान्तवता सकृभूताप्रवृत्तिर्वाऽप्यप्रवृत्तिवत् इत्यनुमानाकार-

चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽ-
 चेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य
 प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिमंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान-
 स्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिरनुपपन्नं प्रवर्तकत्व-
 मिति चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि
 प्रवर्तकत्वोपपत्तिः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहि-
 तोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं
 प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं
 प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च
 सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तक-
 त्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमा-

सूचनाय प्रवृत्त्याशयेत्युक्तं, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः ।
 अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वं सर्वत्राकाशस्य हेतुत्वप्रसङ्गादिति
 भावः । आत्मनः प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां अमोऽपि निङ्गमित्याह । अत-
 एवेति, अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः । देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे अमासम्भवादि
 भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरितिशेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वम-
 चेतनस्यैवेत्युक्तमज्ञोल्लस्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्तो साधयति । तद-
 निधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावस्थादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेको स्फुटो,
 ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाङ्मनानामपि सम्मतमित्याह । लोकायति-
 कानामपीति । यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृत्तिमानश्चादिवदिति व्याप्ते-
 रात्मनि व्यापकाभावाच्च प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते । नन्विति । मथ्यादौ
 व्यभिचाराच्च व्याप्तिरिति परिहरति । नेति । वस्तुतः एकत्वेऽपि
 कतिपयं ह्येतं प्रत्यक्षमस्तीत्याह । नाविद्येति । अविद्या कल्पिते नाम-
 रूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया सायया य आनेशचिदात्मनः कल्पितः

यावेग्नगोनामकत् प्रतुक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः
सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥३॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविष्टइत्ये
प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय
स्यन्दते, एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थमिदये
प्रवर्तिष्यत इति । नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बु-
नीचे तनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमौमहे, उभयवा-
दिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रे
'योऽक्षु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वा-
क्षरस्य प्रशासने गार्गि प्रार्थ्याऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्येवं-
जातीयकं समस्तस्य लोकोपरिस्यन्दितस्यैवराधिष्ठिततां
यावयति, तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्य-
नुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनीः स्नेहेनच्छया पयसः प्रत्यक्त-
त्वापपत्तेः, वत्सचापणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न

सम्बन्धः, तस्य पशुः सामर्थ्ये तेनानुयामित्यादिकमीश्वरस्यैतदुक्तत्वाच्च क्षी-
रादावपर इत्यर्थः ॥

अनादिजङ्गल्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तिर्वाद्यदिप्रवृत्तिरिति
स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पशुसमत्वे भोक्तानुभा-
नादागमेन च साध्यनिर्द्देशेन व्यभिचार इति स्मृत्यं व्याचष्टे । स्यादेतदि-
त्यादिना । साध्यपक्षेति । साध्यवता पशुणैस्तत्त्वत्वादित्यर्थः । अनुप-
न्यासो न व्यभिचारभृभिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वे न धेन्यादेः सम्बन्ध

चास्य नोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दन-
स्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्श-
नाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि' [२१।सू०२४] इत्यत्र तु बाह्यनि-
मित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतन्नोक्तदृष्ट्या
निर्दर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेगुरापेक्षत्वमापद्यमानं
न पराणद्यते ॥

अतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साधारणां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं,
न तु तदतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चि-
दात्मनपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न
निवर्तक इति, अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदा-
चित् प्रधानं महदायाकारेण परिणमते, कदाचित् परि-
णमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात्
सहामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्यते ॥

न व्यभिचार इत्याह । चेतनायाच्चेति । उपदर्शितमनुमानागमाभ्यां
इति शेषः । स्वकारणस्य 'क्षीरवद्वि' 'तत्त्वापि' इति च वक्तुः पर्यापर-
विरोधभाषणस्य लोकादृष्ट्या शास्त्रादृष्ट्या च सूत्रवैयमित्युपविरोधभाषः ।
उपसंहारेति ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इतः प्राशङ्ग्यं कृत्वा
प्रवृत्तं तद्व्याचष्टे । सांख्यानमित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनव-
स्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् कृद्विप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय
इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽमत्त्वाच्च
न कदाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवीदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारिण्यपरिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणम्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलभ्यात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणादुपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगमेत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरापलब्धेः । कथं निमित्तान्तरापलब्धिरन्यत्राभावात्, धेनवेव क्षपयुक्तं तृणादि क्षीरोभवति न प्रहीणमनडुहादुपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्यादेतुश्चीरसम्पादयन्नप्यत्रापि तृणादि क्षीरोभवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्य किञ्चिद्देवसम्पाद्यम् । मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वीचितेनोपायेन तृणादुपादाय क्षीरं सम्पादयितुं, प्रभूतं हि क्षीरं का-

पुनरपि तृणान्त्वक्तात् प्रधानस्य स्यात् एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः । अन्यत्रेत्यादिना । पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । निमित्तान्तरेति । धेनवदिनिमित्तान्तरमस्तीति विज्ञानयति ।

मयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं
लभन्ते, तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परि-
णामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं,
अथापि नाम भवतः अङ्गामनुबध्यमानाः स्वाभाविकीमेव
प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुबध्यतैव,
कुतः, अर्थाभावात् । यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य
प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्यदपेक्षत इतुरच्यते ततो यथैव सह-
कारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्यत
इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतोयं प्र-
तिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात् सहकार्यैव केवलं नापेक्षते
न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवे-
क्तव्यं भोगो वा स्वाद्वपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत्

अलोच्यते इति । प्रहीणं नष्टम् । यदुक्तं क्षीरस्य स्वेक्या सम्पादयितु-
मशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषपर्यवसानेऽर्था-
भावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तत्रोदात्तमिति निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति ।
उक्तप्रसङ्गोदात्ते प्रतिज्ञाङ्गानि स्थादित्यर्थः । अर्थावस्थानस्य स्वतः प्रवृ-
त्तिरित्यर्थान्तरं यद्वाप्युक्तमाह । स यदीत्यादिना । प्रयोजनमपेक्षित-
श्चेदुक्तव्यमित्याह । तथापीति । कूटस्थे पुरुषे स्वतः कृच्छादिरूपस्याति-
शयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकारश्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधा-
नप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकस्यातत्प्रभावादिनिर्भेदप्रसङ्गश्च, अप-

कीदृशीनापेयातिशयस्य भोगो भवेदनिर्मीलप्रसङ्गः ।
 अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरन-
 र्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थेताभ्युपग-
 मेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानव्यादनिर्मीलप्रसङ्ग-
 एव । न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्य दि-
 तनस्योत्सुक्यं सम्भवति. न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्-
 शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छे-
 दवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मीलप्रसङ्ग-
 एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्थं प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

संगदेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्ति-
 शक्तिविहीनः पङ्कुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्श-

वर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपयुक्तः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगो-
 भावप्रसङ्गश्चेत्पर्यः । ततोयं दूष्यते । उभयार्थेतेति । भोक्तृत्वे तुल्यत्व-
 इति भावा भोक्तृत्वाः । औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः
 पुरुषस्य विभोक्तृत्वार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूष्यते । न
 चेति । औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
 अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः सिद्धत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य कर्मशक्तिः
 निगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृष्ट्यख्यतिं विना कार्यव्यायोगात् प्रधानस्य
 खलौ प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्बिम्बितत्वात् ख्यतिमन्तत्वात्प्रवृत्तिरित्याहुः ।
 दृक्शक्तीति ॥

पुरुषस्य प्रवर्तक्यं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति ।
 पुरुषाश्मवदिति । प्रधानस्य स्वात्मन्यं पुरुषस्योदासीन्यं द्वाभ्युपेतं त्यज्यते

क्तिविहीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कात्तो-
ऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं
प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रचयेन पुनः प्रत्यक्षस्थानम् । अतो-
च्यते तथापि नैव दोषास्त्रिभोक्तोऽस्ति । अभ्युपेतहानं
तावद्दोष आपतति प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्,
पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथञ्चोदासीनः
पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्कुरपि हि अन्धं पुरुषं वा-
गादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्तनव्यापा-
रोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्तवत्
सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्य-
त्वप्रतज्ञात् । अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्व-
व्यापारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चासमास्तीत्यनुप-
न्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानसमाचैतन्यात् पुरुषस्य
चोदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात्
सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानु-

इति वदन्तं सांख्यं प्रत्याह । कथञ्चेति । पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रय-
त्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम् । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्यापि-
त्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अशून्यस्तु परिमार्जनसृज्यत्वेन स्थापनमनित्यसन्नि-
धयेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो भवतीत्यर्थः ।
ननु चिच्छब्दयोर्दृढदृढभावयोर्म्यताऽस्ति, तथा तद्भावः सम्बन्ध इत्यत
आह । योग्यतेति । चिच्छब्दरूपाया योग्यताया नित्यत्वात् सम्बन्ध-
नित्यतापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्ग
उभयं वा फलमिति विकल्पप्रवृत्तिः, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षो 'प

च्छेदादनिर्मादाप्रसङ्गः । पूर्ववच्चैवाप्यर्थाभावो विकल्पवि-
तव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाराश्रयमौदामीन्व' मायाव्य-
पाराश्रयश्च प्रवर्तकत्वमित्यस्येति शयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्प्यते, यद्धि सत्त्वसंज्ञ-
स्त्वमसामान्योन्यगुणप्रधानभावमुक्तञ्च सामेयन स्वरूपमा-
त्रेणावस्थान' सा प्रधानावस्था, तस्यैवमवस्थायामनपेक्ष-
स्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानु-
पपत्तेः । वाह्यमात्रं कस्यचित् लोभयितुरभावादगुणवैप-
म्यनिमित्तो महदादुत्पादो न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च त्रिशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अद्यापि स्यादन्यथा वयमनुमिमोमहे यथा नायमन-
न्तरो दोषः प्रसज्येत । न ज्ञानेनैव स्वभावाः कूटस्थाः ।

कदाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्ववच्चेति । निदाने परमात्मन उदा-
सीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह । परमात्मेति । वाक्यमते उभयं
विरुद्धं त्वक्त्वात् अकल्पते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवद्विद्या उत विकारिणी, आद्यो दोषमाह ।
तस्यामिति । अङ्गाङ्गिभावे वाक्यसङ्ख्यनाशः स्यात्, ततः कूटस्थप्रभ
इति भवादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ।
वाक्येति । चिरकालस्वित्तस्य वाक्यस्य अनुतो नमित्तं वाक्यं तदासीत् ।

गुणानां मिथोऽप्येकत्वमात्राच्च स्वतो वक्ष्यमित्युक्तं, तत्र हेतु-
विवक्षिमाशङ्क्य कृतकारः परिहरति । अन्येति । अन्येष्वस्वभावा-

स्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु
गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद
उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, चतु-
गुणवृत्तमिति चाख्यभ्युपगमः, तस्मात् साम्यावस्थायामपि
वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि
प्रधानस्य जगत्कृतिविशेषाद्ब्रह्मचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दो-
षास्तदवस्था एव । जगत्कृतिमपि त्वन्तुमिमानः प्रतिवादित्वा-
न्निर्दिशति, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति
ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः सा-
म्यावस्थायां निमित्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना
वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति
प्रसज्यत एवावमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धार्थं साङ्गानामभ्युपगमः, क्वचित् सप्तेन्द्रि-
याण्यनुकामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिग्नहृतस्तन्मन्त्रमग-
मुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि
तन्वया मापेक्ष्यतेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते ।
न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह । चतु-
गुणवृत्तमिति । पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावावमङ्गीकृत्य परिहरति ।
एवमपीति । कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । कङ्गी-
कारं तत्रजति । वैषम्येति ॥

सूत्रं व्याचष्टे । परस्परंति । त्वन्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-
गुणादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रि-
याणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारो मन इति

तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेव दोषो यद्येकात्मताय
तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयात्
नत्वे तदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरकः सत्त्वात्मानं दहति
प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मेभ्ये परिणामित्वं
च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः सम्भवेत्
क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि
कर्मभूतो जीवदेहस्तप्यस्तापकः सवितेति । ननु तस्मिन्ना
दुःखं सा चेतदितुर्नाचितनस्य देहस्य, यदि हि देहस्ये
तस्मिन् स्यात् सा देहनाशि स्वयमेव नश्यतीति तन्नाश
साधनं नैपितय्यं स्यादिति, उच्यते देहाभावे हि केवलस्य
चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा, न च त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिय

देहोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । इतश्चेदं इत्याह । सम्बन्धीति । तस्मान्न
वर्तिनामपि भिन्नाशित्वव्ययः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तप्यतापक
स्फुटयति । अर्थिनोऽनुकूल इति । अत्रैतस्मिन् सुक्ष्मेययोगसुक्ता स्वम
योगमाह । जालान्तरिति । तथा तप्यतापकयोः युक्तौ योगः स्वस्वा
भावः तस्य जेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तादादित्यसुक्तस्यापि
सप्तस्य कथञ्चिदुपचाराश्लोकोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योगगतौ जयपरा
जयौ राजन्युपचर्यते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धनोक्तौ पुरु
षोपचर्यते, तदुक्तं सैव च वध्यते मुख्यत इति, सिद्धान्तयति । अत्रेति
किं परमादृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा ना
इत्याह । नैकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्यात्मदोषत्वं विप्रकीर्तितं
भवेदित्यादिना । एतत्तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत् तप्य
तापकभावो दृष्टस्तत्वेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्तो ब्रूते । किं
पश्यसीति देहस्य तप्यत्वं देहात्मतादापत्तिरिति शङ्कते । नन्वेति । अत्र

चेतयितुः केवलस्येष्टं, नापि देहचेतनयोः संहतत्वं अश-
ङ्गादिदोषप्रसङ्गात् । न च तस्मै रेव तस्मिन्मध्यपगच्छसीति
कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं तापकं रज
इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तिः । सत्त्वानु-
रोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्मिन्
नैव तप्यत इत्यापत्तिः, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते
नैवशब्दो दोषाय । न हि दुष्णुभः सर्प इवेत्येतावता
सविधौ भवति सर्पे वा दुष्णुभः इवेत्येता-
निर्यधौ भवति अतथाविद्याक्तोऽयं तप्यतापकभावो न
पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति ममापि
किञ्चिदुच्यते । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वम-

तनस्यैव देहस्य तस्मिन्नेति वदता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य
तस्मिन् किं वा देहसंहतस्य उत तस्मै आहोषित्वं सत्त्वस्य नाद्य इत्याह ।
उच्यते इति । न द्वितीयतृतीयाभ्याह । नापीत्यादिना । चतुर्थं शङ्कते ।
सत्त्वमिति । सत्त्वरजतोक्तयतापकत्वे पुरुषस्य बन्धनाभावाच्चास्तारम्भवैय-
र्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्व-
प्रतियोग्यत्वात् तस्मिन्नेति शङ्कते । सत्त्वेति । तस्मिन् जनचन्द्रस्य चलनव-
शित्यैव तस्मिन्नेत्यस्मत्त्वं आगत इत्याह । परमार्थत इति । इवशब्द-
मात्रेण कथं भिद्यता तत्प्रवगम इति चेत्तदुच्यते । इवशब्दस्तप्यपुद्गिसन्ध-
दृश्यं व्यूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपज्ञेत् कल्पितमेव वस्तुतस्त-
त्प्रभावादित्युपपादयति न चेदिति । पुरुषो वस्तुतस्तस्मिन्मन्युर्बोदिवशब्दो
न दोषाय भिद्यतात्प्रपरत्वादित्यर्थः । भिद्यतासादृश्यमेव दोष इति चेत्ते-
त्याह । नह्येति । सविषयं निर्विषयत्वे इवशब्दार्थः कल्पित एव इत्युच्यते ।
साङ्ख्यस्याविद्यया तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिदुच्यते किन्तु इद-

भ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्माद्यः प्रसज्येत । नित्यत्वा-
भ्युपगमाच्च तापकस्य, तस्य तापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनि-
मित्तसंयोगाद्येक्षत्वात् तमेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्ता-
वात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपद्य-
इति चेत्, नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् ।
गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमि-
त्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् साहचर्यस्यैवानिर्मा-
द्योऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युप-
गमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः, विकारभेदस्य
च वाचारम्भणमात्रत्वव्यवसायानिर्माद्यशङ्का स्वप्नेऽपि नोप-
जायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तस्य तापकभावस्तत्र

सर्वसम्पत्तिस्तर्हः । यदि मिथ्यातत्त्वत्वाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः स्यादिति
भीत्या सत्यं तस्यैव पुरुषस्योच्यते तथाप्यपि सिद्धान्तः, कौटिल्यस्यैव
मोक्षश्च, सत्यस्यात्मवर्जितस्य योगादित्याह । अथेत्यादिना । किञ्च रजसो
नित्यत्वात् दुःखसातत्वमित्याह । नित्यत्वेति । अत्र साङ्ख्यः शङ्कते ।
तस्येति । सत्त्वं पुरुषो वा तस्य शक्तिः तापकशक्त्यस्तु रजः निमित्तमवि-
वेकात्मकदर्शनं तमः तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामि-
त्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः । मोक्षस्तत्राभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात्
न मोक्ष इति सिद्धान्तो परिहरति । नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि वि-
वेकेनोपरमात्मोक्ष इत्यत आह । गुणानाञ्चेति । अत्रं गुणशक्तमित्या-
ङ्गीकारादिति भावः । परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिशङ्का स्वपक्षसुपसंहरति ।
औपनिषदस्य त्विति । वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् न मुक्ताभावशङ्कावसरः
व्यवहारस्तु भेदाङ्गीकारात् तस्य तापकभावो बन्धकत्वज्ञानात् तद्विद्वत्सि-

तथैव स इति न चोद्ध्यतश्चः परिहर्तव्यो वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उल्लेख्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः, कारणद्रव्यसमवायिनी गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्तस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चैतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्, न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित् काल-

सोपपद्यते इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । इत्थानुमानेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि सांख्यमतनिरासार्थं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य सङ्गतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वमेव प्रधानगुणानां सुखादीनां जगतप्रसवव्याप्तं प्रधानस्यानुपादानत्वसङ्गतम् । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यान्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्गतिताभादत्र समाधीयत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसम्प्रदायो विप्रश्नः, स किं यः समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये समानजातीयगुणारम्भाकस्तन्तुयौक्त्यवदिति न्यायेन विरुध्यते न नेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचाराच्च विरोध इति सिद्धान्तसङ्गतं व्याचष्टे । एषेत्यादिना ।

मनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डव्यपरि-
 माणास्तिष्ठन्ति, ते च पञ्चादृष्टादिपुरुःसराः संयोगसचि-
 वाश्च सन्तो ह्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्त
 कारणगुणाश्च कार्यं गुणान्तरं । यदा ह्यै परमाणूह्यणुक-
 मारभेत तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो
 ह्यणुके शुक्लादीनपगानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु
 पारिमाण्डव्यं न ह्यणुके पारिमाण्डव्यमपरप्रारभते,
 ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वकृत्वत्वे
 हि ह्यणुकवर्तिनौ परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि हे ह्यणुके
 चतुरणुकमारभेत तदापि समानं ह्यणुकसमवायिनां
 यद्यपि न विनियोगत्वादित्यत्र चेतनादवतर्कसर्गः साधितस्तथापि वैशेषि-
 कन्यायस्य तद्वैयप्रक्रियया व्यभिचारोक्तप्रवृत्त्यादस्य स्वरूपस्य न गतार्थता,
 प्रलयकाले परमाण्वो निवृत्त्या असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्वकाले चादृष्टत्वात्स-
 संयोगान्तेऽपि कर्म भवति, तेन संयोगात् इव्यान्तरवृत्तिर्भवति, कारणगुणाः
 कार्यं गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियादृष्टा विशेषतस्तस्मात्
 यदा ह्यविति । परमाणुः परिमाण्डव्यः, तद्वत् परिमाणं पारिमाण्डव्य-
 मित्वाच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्त्यायस्य व्यभि-
 चार इति भावः । व्यभिचारस्यलान्तरमाह । यदापि हे इति । हे इ
 इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति चतुर्भिर्ह्यणुगैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते,
 यथाश्रुते तु द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यां भजतश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कार-
 णगतं सङ्ख्यं बहुत्वं वा विना कार्यं सङ्ख्यायोगादिति मनव्यम् ।
 प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यामारब्धकार्यं सङ्ख्यं दृश्यते तस्य
 हेतुःप्रचयो नाम प्रशिविलासयसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत
 इति चिरलननैवेष्टिकदृष्टेर्भाष्यमित्योक्तः । सर्वथापि ह्यणुकगतसङ्ख-
 त्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाद्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव

शुक्लादीनामारम्भकत्वं । अणुत्वञ्चस्यत्वे तु द्वाणुकसमवा-
यिनो अपि नैवारभन्ते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाण-
योगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाण्वो बहूनि वा
द्वाणुकानि द्वाणुकसहितं वा परमाणुः कार्यमारभन्ते
तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परि-
मण्डलात् सतोऽणुः ऋस्वञ्च द्वाणुकं जायते महद्दीर्घञ्च
त्र्यणुकादि न परिमण्डलं । यथा वा द्वाणुकादणोर्ऋस्वाच्च
सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकं जायते नाणुः, नात ऋस्वः, एवं
चेतनाद्वाणुणां चेतनं जगज्जनिष्यति इत्यभ्युपगमे किं तत्र
क्रियं । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरणाक्रान्तं
कार्यद्रव्यं द्वाणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि
परिमाण्डल्यादीनोत्पत्त्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना

परमाणुभ्यां द्वाणुकं विभिर्द्वाणुकैस्त्र्यणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्या-
प्रतिष्ठानाच्च निवम इति मत्ता ब्रूतेः । यदापि बहव इति । कारणगु-
णाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कार-
णगुणपरिमाणारम्भं किन्तु कारणगतसंख्यारम्भमिति प्रक्षिप्या तुल्ये तर्कः ।
एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेतननियतप्रक्रियामाश्रितेऽप्राक्तं, नियतप्रक्रि-
याऽश्रितं व्यभिचारमाह । यथा वेति । अणुक्षुब्धेभ्यो द्वाणुकैर्बोध्य-
द्रव्यं न जायते तुल्यमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे
वागव्यर्थोऽनुक्तं गुणसंख्यार्थः । तथा च ऋस्वपरिमण्डलाभ्यां द्वाणु-
कपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाण्युच्चैतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना ।
तत्र ऋस्वाच्छब्ददीर्घं त्र्यणुकं परिमण्डलादणु द्वयमिति विभागः दृष्टा-
न्वैषम्यं शङ्कते । अथ मन्यसे इति । अचेतनेव विरोधिगुण इत्यतः

गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगताचेतना
कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनानामचेतनाविरोधी
कश्चिद्, एऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्, तस्मात् पारिमा-
ण्डल्यादेवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनायां आरम्भकत्वमिति, मैवं
मंस्थाः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनाम
नारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च
परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे
कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीना-
मनारम्भकत्वापपत्तेः । आरम्भमपि कार्यदृश्यं प्राक् गुणारम्भात्
क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्त-
रारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजा-
तीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यह-
तुत्वापगमात् । कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयति-

आह । न ह्यचेतनेति । कार्यदृश्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य
विवक्षितं शमास्यमाह । मैवमिति । अङ्गीकारं तत्र जति न चेति ।
उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात्,
ह्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमा-
णेन सहेव दृश्यं जायत इत्यत आह । आरम्भमपीति । सहेत्युक्तावप-
विशालः अतो विरोध्यतावः सिद्ध इति भावः । अणुगुणद्वारम्भे व्यद-
व्यात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ।
न चेति । व्ययमन्यत्रानिहिः, तत्वे हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अन्य-
हेतुत्वे सूत्रायुदाहरति । कारणेति । कारणानां ह्यणुकानां बहु-
त्वात् त्वणुके महत्त्वं नृदो महत्त्वाद्दृष्टे महत्त्वं द्रित्तमपि सङ्गारब्धेति
स्युल्लङ्घनमिदं प्रचयादवयवमयोगविशेषात् महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्ववि-

शेधाच्च महत् । [वै० अ० ७। आ० १। सू० ८।] तद्विपरीत-
मणु [वै० ७। १। १०] । एतेन दीर्घत्वङ्गसूत्रे व्याख्यात ।
[वै० ७। १। १०] इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च
सन्निधानविशेषात् कुतश्चिन्कारणवृत्त्यादीन्येवारम्भन्ते न
पारिमाण्यल्लादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारम्भमाणे
सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाययसमवायाविशेषात्, तस्मात्
स्वभावादेव पारिमाण्यल्लादीनामनारम्भकत्वं तथा चेत्-
नाया अपीति दृष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणा-
नामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये
प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्ते न विलक्ष-
णारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवादा-
हर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति ।

सद्व्यवृत्त्यं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया दृष्टुं के भवतीत्याह । तर्हि ।
यन्महत्त्वस्यासमवायि कारणं तदेव रुक्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य
यज्ञाणुत्वस्यासमवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायि
कारणमित्यादिद्वयमिति एतेनेति । अतो महत्त्वादीौ अहेतुत्वात् पारिमाण्य-
ल्लादीनां व्यपत्त्यमसिद्धिमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावाच्च समा-
नगुणारम्भकत्वं मतमपि न वाच्यं इत्याह । न चेति । पारिमाण्यल्लादी-
नामपि बहुतरादिबत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनार-
म्भकत्वं कार्यद्रव्यस्य विशेषगुणाक्रान्तत्वं व्यपत्त्यं सन्निधिविषयं हेतुरित्य-
क्तिफलमाह । तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति
व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्यल्लादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिका-
रणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्तेर्चातन्यस्य
विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्मन्दं, चित्तपटहेतुतन्तुगतेषु

सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणसुदाहकार प्रत्यक्षाप्रत्य-
क्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विदत इति
[वै० अ० ४। आ० २। मू० २।] यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भू-
त्वाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु
पञ्चसु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं तु शरीरं
दृश्यते, तस्मान्न पाञ्चमीतिकमिति : एतदुक्तं भवति गुणश्च
संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणीत्यात्तः
प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैव तद्वगतं, नेति ब्रूमः तत्कारणं
प्रत्युक्तं एतच्च वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समान-
न्यायतया कृतः, एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता
इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रति-
वानुमतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥

नीलादिरूपेण विजातीयवितरूपहेतु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन
त्वभावाच्चेति मन्वव्यम् । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थित-
तत्त्वोदाहरणान्तरमाह । संयोगाच्चेति । ननु चेतनं ब्रह्म कार्योदाहा-
रत्वात् द्रव्यं, तन्न, विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव वि-
लक्षणकार्यसुदाहृतं न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते ।
द्रव्य इति । गुणात् द्रव्यत्वे तनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वा-
शेऽयं दृष्टान इति परिहरति । नेति । अनियमः कणादसम्मत इत्यत्राह ।
सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथमनियमस्तत्वाह । एतदुक्तमिति । न
विलक्षणत्वान्यायेन पुनरुक्तभावेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते ।
नन्वतिदेश इति । समानगुणारम्भनियमस्य पारिभाषण्ड्यादिदृष्टान्तेन
भङ्गाय सत्त्वारम्भ इत्यत्राह । सत्यमिति । तस्यैवातिदेशस्तेत्यर्थः ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगमच्चिवैस्तन्वादिभिर्द्रव्यैरात्म्यभाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगमच्चिवैस्तैस्तेर्द्रव्यैरात्म्यमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽयमर्थपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वज्ञेदं गिरिममुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भक्षितव्यमित्यतः परमाणुश्च जगतः कारणमिति कश्चिद्भूमिप्रायः । तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्यप्तेजःपवनाह्यानिसावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्पयन्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्भिनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपथ्यन्तो विभागा

वैशेषिकमतपरोक्षासारभते । उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । नास्य प्रामादिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति सन्धानः प्रधानस्थे चरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठातानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणमङ्गत्वा सांख्याधिकरणानन्तर्मस्य वदंस्तत्पर्यमाह । इदानीमिति । द्रव्यकारणमेव परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराङ्गान्तोऽत्र विषयः स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति । स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं चित्त्वादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं नित्यादिकं स्वानुनपरिमाणुसंयोगमच्चिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्टपरमाणुमिहाद्यानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता

भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुवद-
ष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमगन्तरेण संयुनक्ति,
ततो द्वाणुकादिक्रमेण वायुकृत्यद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं
पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भ-
वति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्वाणुकादिगतानि रूपादीनि
सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधी-
यते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युप-
गन्तव्यः कर्मवतां तत्त्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च का-
येत्वाविमिक्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अनभ्युपगमे निमित्ताभा-
वात् नाणुश्चाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमोऽपि यदि प्रयत्नोऽभि-
धातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत
तस्यामश्वत् नैवाणुश्चाद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामश्व-
स्याया मात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीर-

कथं परमाणुमिदं हस्तदाह । स चायमिति । विमतं सावयवत्वं
पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणभ्युपगमस्य पक्षेन त्वेना-
वसानभूतत्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः
द्वाणुकन्यूनव्यं निरवयवं विद्यतीति भावः । जगद्विस्तृतत्वादात् कार्य-
व्यत्यङ्गत्वेमिद्विरिति वदन् प्रत्याह । सर्वज्ञेति । विमतमाद्यं नवत्
सावयवत्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरतिरिक्तं निरस्यप्रयोजकत्वं निरस्यति ।
न चेति । ते कतिविधा इत्याहः क्लृप्तायामाह । तानीति प्रत्यये चैषामपि
आशाच्च जगत्कारणत्वमित्याशङ्गाह । तेपक्षेति । अवयवगतां विभागाद्वा-
शाद्वाऽवयविनो नाशः परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोर-
मन्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेपक्षं नित्यत्वे कथितं दृष्टिक्रममाह । तत

प्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो
जायते । एतेनाभिवाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् ।
मर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति,
अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुन-
रात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि
नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्प्येत, अदृष्टस्याचेतनत्वात् ।
न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति
वेति सांख्यपरीक्षायामभिहितम् । आत्मनयानुत्पन्नचेतन्यस्य
तस्मादवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च
नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात् । अदृष्टवता
पुरुषेणास्त्यगूना सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसाध्यतात् प्रवृत्ति-
मातृत्वप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य
कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावात् नाणुष्वर्थं कर्म

इति । एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम्बन्धस्य विरोधाद-
निश्चिरिति पूर्वपक्षे फलं तस्य भ्रान्तिमूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति ।
तत्रेदमिति । प्रलये विभक्तानां परमाणूनां व्यञ्जनरकर्मणोभयकर्मणा वा
संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नादात्मसंयो-
गादेहवेष्टा, वाय्वाद्यभिघातादृक्षादिचलनं, हस्तनोदनादिच्छादिगमनं
तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः ।
नाद्यः प्रयत्नादेः कृच्छ्रं सरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति,
अतः कर्मासम्भवात् तस्य संयोगपूर्वकद्वयानुकातिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः ।
स्थिरस्य वेगवत्कृष्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति
भेदः, दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणु कर्मेति शङ्कते । अ-

स्यात् कर्माभावात् तन्निवन्धनः संयोगो न स्यात्
 संयोगाभावाच्च तन्निवन्धनं द्वाणुकादिकार्यजातं
 न स्यात् । संयोगश्चाणोरगवन्तरेण सर्वात्मना
 वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरनुमा-
 त्वत्वप्रसङ्गो दृष्टविषय्यप्रसङ्गश्च । प्रदेगवतो द्रव्यस्य प्रदेग-
 वता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सा-
 वयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्
 कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः
 कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायि-
 कारणे द्वाणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं

द्यादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । तत्पुनरिति । जडात्मवदणो-
 राश्वयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यम् । अत्रापि
 सूत्रं योजयति । उभययेति । जीवाभिहितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वाद्वाविष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्ने श्वरस्याविष्ठातृत्व-
 मपि निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे चेत्तदुक्तं ।
 चेतनतरमाह । आत्मममवायित्वेति । गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते
 क्रियाहेतुरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । विभुसंयोगस्याणुसु सदा सत्त्वात्
 क्रियासाततेषु प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । कादाचित्क-
 प्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्यायोगेऽप्योश्वराज्जियम इत्यत आह । नियामकान्तरे-
 ति । यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिप्ररोधेन नियमज्ञानातिशे-
 षु गुरुश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वाच्च नियामकत्वमिति भावः ।
 सूत्रार्थं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं
 खण्डयति । संयोगश्चाणोरिति । संयोगस्य व्याप्यदृष्टित्वे एकस्थितिर-
 स्थानभावात् कार्यस्य दृष्टत्वाद्योगात् सर्वं कार्यं परमाणुभावं स्यादि-

महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्निवृत्तं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धयर्थं न प्रलयप्रसिद्धयर्थमित्यतो निमित्ताभावात् स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारण-
वादनिराकरणेन सम्बध्यते, ताभ्यां चाणुभ्यां द्वाणुकमुत्प-
द्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वीः समवैतीत्यभ्युपगम्यते
भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः सम-
र्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यद्यैव द्वाणुभ्यामत्यन्त-
भिन्नं सत् द्वाणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां स-

त्यर्थः । किञ्च बांशग्रन्थे संयोगस्यैकाग्रदृष्टित्वं दृष्टं तद्विरोधाद्वाप्यदृष्टि-
त्वं न कल्प्यमित्याहुः । दृष्टेति । परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति
सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं
नोत्पद्येत, उत्पद्यं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः । काष्ठादानां
सर्गप्रतृप्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रथमनिरासेऽपि सूत्रं योजयति । यथा
चेति ॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया
न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य निमि-
त्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थात्पेन सुखदुःखान्तरप्रलय-
प्रयोजकत्वाद्योगाद्वादनिमित्ते न कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च

स्वध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्
 समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धे-
 तात्यन्तभिदसाभ्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः
 कल्पयितव्य इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः
 समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः
 सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयि-
 तव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नित्यत्वे, संयोगोऽप्येवं
 सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्ब-
 न्धमपेक्षते । अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षेत, समवायोऽपि तद्वर्तीन्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत ।
 न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवा-
 योऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात्

दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वे च
 कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपर्यकयोः सर्वप्रत्यययोर-
 भाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः । अणुवादासम्भव
 इति योग्यतया स्वध्यते, दृष्टानुक्रमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाभ्यात् हा-
 णुक्रमत् समवायस्यापि समवायान्तरनिवृत्तिसंस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तु-
 पट इत्यादिविगिर्योनिवासकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपे-
 श्चैव निवृत्तत्वत्वादिति शङ्कते । नन्विह इति । संयोगस्यापि स्वरूपस-
 म्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दृश्यते । नेति । सम्बन्धमिन्नत्वा-
 द्वादपेक्षानवशयाप्यस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाश्चेति, गुणत्वाभावेऽपि
 कर्मसम्बन्धव्यापिनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्याप्यं सत्त्वादि समवायित्वं स्वरूपसम्बन्धसम्बन्धेन व्याप्यतुल्यकर्तृभा-

गुणपरिभाषायाघातत्वेनात्, तस्मादर्थान्तरं समवायम-
भ्युपगच्छतः प्रसज्येतेशानवस्था । प्रसज्यमानायां चानव-
स्थायामेकामिद्वौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्प-
द्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा
उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्त-
राभावात्, चतुर्द्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्य-
मेव प्रवृत्तेर्भावात्, प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभाव-
त्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्, सर्गाभावप्रसङ्गः । उभय-
स्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमि-
त्तवशात्, प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमि-
त्तस्य नित्यसन्निधानादित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतस्त्वत्वेऽदृष्ट-
ादेर्निवृत्त्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुका-
रणवादः ॥

वात् तस्मात् सत्यव्यभिचयत्वमेव सत्त्वान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि
तत्त्वत्वादनवस्था द्वीरा, सा च मूलव्ययकरी तथा समवायासिद्धौ सस-
वेतल्लग्नौ कानिष्ठिरित्यर्थः ॥

इत्थं व्याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृ-
त्तिर्वाच्या, निमित्तञ्च कालादृष्टादकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्मान्नित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

स्यात् कर्माभावात् तन्निवन्धनः संयोगो न स्यात्
 संयोगाभावाच्च तन्निवन्धनं द्वाणुकादिकार्यजातं
 न स्यात् । संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना
 वा स्यादेकदेगेन वा सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमा-
 त्वत्वप्रसङ्गो दृष्टविषय्यप्रसङ्गश्च । प्रदेगवतो द्रव्यस्य प्रदेग-
 वता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेगेन चेत् सा-
 वयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेगाः स्युरिति चेत्
 कल्पितानामवस्तुत्वात् अवस्त्वेव संयोग इति वस्तुतः
 कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, अस्मिन् चासमवायि-
 कारणे द्वाणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिमर्गे
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं

आह दमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । तत्पुनरिति । जडात्मवदणो-
 राश्रयत्वं किं न स्यादिति सत्त्वा विकल्पः कृत इति मन्वव्यम् । अत्रापि
 सूत्रं योजयति । उभययेति । जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वादाविष्ठातृत्वमिति शेषः भिन्ने शरस्याविष्ठातृ-
 मप्ये निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतुमत्ताः ।
 हेतुनिरमाह । आत्मसमवायित्वेति । गुरुत्ववददृष्टमपि स्वार्थसंयुक्ते
 क्रियाहेतुरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । अभिसंयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात्
 क्रियासाततेषु प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । कादाचित्क-
 प्रवृत्तेरदृष्टनित्यस्यायोगेऽपीश्वरास्त्रियम इत्यत आह । नियामकान्तरे-
 ति । यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिप्ररोधेन नित्यज्ञानानिश्चेस्त-
 द्गुणं देशदो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्यान्न नियामकत्वमिति भावः ।
 सूत्रार्थं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वकृपं
 खण्डयति । संयोगश्चाणोरिति । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्तर-
 स्थानभावात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादि-

महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिद्विद्यतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धार्थं न प्रलयप्रसिद्धार्थमित्यतो निमित्ताभावात् स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारण-
वादनिराकरणेन सम्बध्यते, हाभ्यां चाणुभ्यां द्वाणुकमुत्प-
न्नमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते
भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः सम-
र्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यथैव द्वाणुभ्यामत्यन्त-
भिन्नं सत् द्वाणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां स-

त्यर्थः । किञ्च सांशद्वये संयोगस्यैकांशवृत्तित्वं दृष्टं तद्विरोधादप्यवृत्ति-
त्वं न कल्प्यमित्याह । दृष्टेति । परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति
सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं
नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा निज्या स्यादित्यपसिद्धान्त्व इत्यर्थः । काणादानां
सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रकृत्यनिरासेऽपि सूत्रं योजयति । यथा
चेति ॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया
न युक्ता युगपदन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य निमि-
त्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखानुपलब्धप्रलय-
प्रयोजकत्वाद्योगाच्चादृष्टनिमित्ते न कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च

स्वध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभोऽत्यन्तभिन्नः सन्
 समवायलक्षणेनान्ये नैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धे-
 तात्यन्तभेदसाध्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः
 कल्पयितव्य इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः
 समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः
 सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयि-
 तव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नित्युच्यते, संयोगोऽप्येवं
 सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्ब-
 न्धमपेक्षते । अथार्थान्तरत्वात्, संयोगः सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षेत, समवायोऽपि तद्वर्तिन्यन्तरत्वात्, सम्बन्धान्तरमपेक्षेत ।
 न च गुणत्वात्, संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवा-
 योऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात्

दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन
 कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोर-
 भाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः । अणुवादासम्भव
 इति योग्यतया स्वध्यते, अणुकुसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाध्यात् हा-
 णुकवत् समवायस्यापि समवायानारम्भित्वनिरूपितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तु-
 पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपे-
 ष्वपि निमित्तत्वस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विह इति । संयोगस्यापि स्वरूपस-
 म्वन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दृश्यते । नेति । सम्बन्धभिन्नत्वा-
 दपेक्षे समवायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाचेति, गुणत्वाभावेऽपि
 कर्मसंज्ञात्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्यर्थं यत्तदपि समवायवत् स्वरूपसम्बन्धसम्बन्धेन व्याप्यतुल्यतर्कभा-

गुणपरिभाषायापानत्वेऽपि, तस्मादर्थान्तरं समवायम-
भाष्यगच्छतः प्रसज्येतेवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानव-
स्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्प-
द्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपिचाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा
उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभुपगम्येरन् गत्यन्त-
रान्नात् चतुर्थापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्य-
मेव प्रवृत्तिर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभाव-
त्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तिर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभय-
स्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमि-
त्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभुपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमि-
त्तस्य नित्यसन्निधानादित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतन्वत्वेऽदृष्ट-
ादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुका-
रणवादः ॥

यात् तस्मात् सत्त्वस्त्रिभिन्नत्वमेव सत्त्वत्वान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि
तुल्यत्वादनपस्था दुर्वारा, सा च मूलजन्यकरी तथा समवायासिद्धौ सम-
वेतल्लघू कासिद्धिरित्यर्थः ॥

सूत्रं व्याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृ-
त्तिर्भाष्या, निमित्तञ्च काष्ठादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्य नित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः
 परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः पर-
 माणवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकसगरभक्ता
 नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो
 निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्व-
 नित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्व-
 मनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्ये तेत्यर्थः । कुतः,
 एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्वि लोके रूपादिमद्वस्य
 तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं,

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणपेक्षया स्थूला अनित्याश्च
 रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्भवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं योजयितुं
 परप्रक्रियामाह । सावयवानामित्यादिना । नन्वात्र परमाणुत्वं पञ्चतावच्छे-
 टकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वेनेकस्य
 पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणभूतत्वनिमित्तत्वे चात्र रूपा-
 दिमत्त्वायोगात् । न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपा-
 दिहेतूनां भावासिद्धभावापि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्श
 सत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिप्रसङ्गकाले वायुत्वाद्या-
 च्छेदेन साध्यसिद्धभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यका-
 रणवत्त्वादात्मवदिति सत्त्वित्यनुसृत्याप्य विशेष्यसिद्धा दृश्यति । यच्च नि-
 त्यत्व इति । सत्त्वं भवत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियो-
 गिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य कश्चित् सिद्धौ कार्यमनित्य-
 मिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुत्वं नित्यत्वं
 सिध्यति, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कदाचोक्तमनु-
 द्यान्वयासिद्धा दृश्यति । यदपीति । कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहार-

तद्यथा पटस्तन्तूपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवशां-
 शूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाण्वो-
 रूपादिमन्तमैरभुरगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्त-
 दपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं
 तैरुक्तं 'सदकारणवन्निश्च' [वै० अ० ४ । आ० १ । मू० १]
 इति, तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण
 कारणवत्त्वोपपत्तेः; यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं
 'अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वै० अ० ४ ।
 आ० १ । मू० ४] इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं
 साधयति, असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चित् नित्ये वस्तुनि नित्य-
 शब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्य-
 त्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च
 शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

मङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवा-
 निष्ठः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्य-
 चारायोगादित्याह । न च शब्देति । यद् प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे
 स्यात्तदायं व्याहारः समूहो भवति ततोभूतज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्राच्च
 वस्तुसिद्धिः वदे यत्रव्यवहारादपि तत्त्वहिंस्रज्ञानलक्षणेन तु तेनैव
 विशेषसिद्धेर्व्याहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे
 काणादस्त्वद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति । यदपीति । कृतमणूनां दृश्य-
 मानस्य कार्याणां प्रत्यक्षेण कारणज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः 'तद्व-
 प्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वं हेतुः स्यात् तच्च इष्टणुके व्यभिचारादित्यर्थः
 अतएव नञ् व्यञ्जन्यं हेतुविशेषणं तदा विशेषवैयर्थ्यं आपद्यते पुन-
 रुक्तिश्चेत्प्राह । अथेत्यादिना । परमाण्वो नित्याः नः शक्योपलम्भादात्म-

प्रमाणान्तःसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि
नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै० अ० ४ ।
आ० १ । सू० ५] इति, तद्व्यवहारेण विव्रीयेत सतां परि-
दृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणापह्नवमपि चेति,
ततो ह्यणुकनित्यताप्यापाद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति
विशेष्येत तथाप्यकारणवत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत,
तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं सप्रात्,
अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य
विनाशेतोरमश्वतोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं स्थाप-
यतीति व्याख्यायित, नावश्यं विनश्यदस्तु हाभ्यामेव हेतुभ्यां
विनश्यदुमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसत्त्विवे हि अनेक-
स्मिन् द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं सप्रात्

वदिति सूत्रार्थमाशङ्कते । अथापीति । तत्त्वव्याख्यानां विभागाच्चान्याहा-
पटादिनाशो दृष्टः तच्च ह्येवं निरवयवाणाम् नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः ।
परिणामवादमाम्नित्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति परं कुरति
नेति । अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात्
तदा द्रव्यविनाशे हाभ्यामेवेति निश्चयः स्यादारम्भे मानससि संयुक्ततत्त्व-
व्यवहारादर्शनदत्तः कारणमेव स्मृतो निर्दिशेण विशेषवदवस्थात्मना कार्य-
मित्यनुभवकलादास्येयः । तथा चाणूनामव्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रत्ययनि-
मित्तेन कालादिना पिच्छात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश-
उपपद्यते । यथास्मिन्मयीत् हतकाठिन्यसंयोगस्यावयवानाञ्च नाश-
विनैव लीयते तद्वत्, न च काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यता-
येऽनुदाहरणत्वमिति गच्छेत्, गुणवद्द्रव्यस्यापि कुतश्चिदुचिनाय इत्यंशे नोदा-

यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यत्वात् कारणं विशेषवद्वस्थान्तरमापद्यमानं आरम्भकमभुपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् सप्तादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तदतः परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्पेतरान् न वा, उभयथापि च दोषानुपपन्नोऽपरिहार्य एव सप्तात् । कल्पप्रमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं

हरणाद्गुणपरिभाषायाच्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्येव स्मृत-
घृतपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यम् । न च द्रव्यत्वेऽपि स्वययविभा-
गादेव तस्य नाश इति वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासम्भ-
त्, परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्च इति भावः । किञ्च प्रलये
नासोद्भाजा नान्यत् किञ्चनेत्येतेषां नाशसिद्धिः, तस्माच्च तेषां परमकारण-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्त्वस्यान् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्ता निवर्त्ययति ।
तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणवत् एकैकम्बुनगुणा जलादि-
परमाणव इति कल्प्यते न वा, आद्ये दोषमाह । कल्पप्रमाण इति । मूर्त्यु-

गुणोपवयो भवतीतुय्ये त, तार्येषु भूत
 गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्पमा
 तु उपचितापचितगुणत्वे पराण्युत्पत्तिसाम्यप्रसिद्धं
 यदि तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्पेयन् ततस्तज्जि
 स्पर्शसरोपलब्धिर्न समात् अणु रूपस्पर्शयोः पृथिव्याश्च रस
 रूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वेकत्वात्, कायगुणानाम् । अथ
 सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेयन् ततोऽप्यपि गन्धसरोपलब्धि
 समात् तेजसि गन्धरसयोर्वीर्यौ च गन्धरूपरसानां, न चैवं
 दृश्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादां वेदविद्विरपि कैश्चिन्मत्वादिभिः स-
 कार्थत्वाद्य शेषजौटनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयन्तु परमा-

पचयात् स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुरायात् स्थूलः, अधिकगुणत्वात्
 घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति । न चानरेवेति । इ-
 दविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषां अणूनां साम्यार्थमेकैक-
 गुणवत्त्वं वा स्याद्वत्तुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह । अकल्पप्र-
 माने त्वित्यादिना ॥

न केवलमनुशासनायुक्तवादेना किन्तु शिष्टवद्विभूतत्वात् सत्य-
 तोऽर्थतयापान्नात्वमित्याह । अपरिग्रहाच्चेति । चकारार्थं प्रपञ्चयित-
 मुपक्रमते । अपि चेति । अत्यन्तभेदज्ञापकमाह । भिन्नलक्षणाति ।
 इत्यगुणकर्मणां । इत्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणाणि गुणान्वयत्वा-
 द्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे मति जातिभेदक्रियात्वं गुणलक्षणं संयोग-

णुकारणवादो न केचिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिहृत-
 होत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशे-
 षिकाः तन्मार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्य-
 विशेषसमवायास्थानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छ-
 न्ति, यथा मनुष्योऽश्वः श्व इति तथात्वज्ञाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं
 द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युप गच्छन्ति तत्रोपपद्यते कथं,
 यथा हि लोके श्वकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां
 सतां नेतरतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभि-
 न्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च
 भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे भावात्
 द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्द-
 प्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त एक एव स-
 न्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् ।

विभागयं निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकं, अनेकसमवेतं सामान्यं नित्यद-
 व्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः सत्त्वः सत्त्वः इति भिन्नानि लक्षणाणि,
 तैर्मर्थोऽत्यन्तभेदविहितार्थः । तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन विरुद्धो यो
 धर्मधर्मभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः कुः ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाच्छ्वशकुशादि-
 वदित्यर्थः । भेदभावस्तुपञ्चसर्वभेदमाह । अथ च भवतीति । गुणादिषु
 तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्या-
 धीनत्वात् यद्येकाद्विधं तत् तदधीनं यथा श्वभिन्नः कुश इत्यर्थः ।
 अभेदे द्रव्यं शुभ इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं तत्राह । द्रव्यमिति । कल्पि-
 तभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्वयात्त्वमभेदवदन्वयाभावेऽपि धर्मधर्मत्वायोगा-
 दिति सत्यम् । अस्तु गुणादीनां द्रव्यतादात्म्यमिति वदन् तार्किकमन्यं

तथा सति साङ्गसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चाप-
 न्नीयाताम् । नन्वेवेत्यस्यापि धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते,
 सत्यं दृश्यते, भेदप्रतीतिस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते,
 इह तु शक्तः कस्यस्यो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्य-
 स्त्वं तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमाणत्वाच्चैव द्रव्य-
 गुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता
 गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता
 व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसि-
 द्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वं मृथक्त्वेदं वा
 म्यादमृथक्कालत्वं वा अपृथक्त्वभावत्वं वा सर्वथापि
 नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विक्रियते
 कथं, तन्त्वारब्धो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पट-
 देशः, पटस्य तु गुणाः शक्तत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते
 न तन्तुदेशाः । तथा चाहुः 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारन्ते
 गुणाय गुणान्तरं' [वै० अ०१।आ०१।सू०१०] इति ।

प्रत्याह । तथा सतीति । साङ्गोऽत्र वेदान्तीत्याह । यद्वा कापिलस्यापि
 तादृश्यसिद्धान्त इति साङ्गप्रसङ्गः । यद्यपि तदधीनत्वं तद्वर्तमानं तच्च
 धूमे नास्ति अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं
 तदधीनत्वं सत्त्वा व्यभिचारं शङ्कते । नन्वेति । कार्यत्वमन्यत्वं
 चाङ्गीकरोति । सत्यमिति । तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानस्य हेतोर्वि-
 श्रितत्वाच्च व्यभिचार इत्याशयः । अस्य हेतोरन्यथा सिद्धिमाशङ्कते ।
 गुणादीनामिति । गुणादीनां द्रव्यभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादा-
 त्वप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दूषयितुं विकल्पयति । तस्मिन्निति । शौक्य

तन्मवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तु-
गताश्च गुणाः शक्तत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शक्तत्वादिगुणा-
न्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो
द्रव्यगुणयोरपृथग्दे शत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते । अथापृथ-
क्कालत्वं अयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गो-
विषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे
त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोगात्मभेदः सम्भवति, तस्य ता-
दात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयो-
गोऽयुतसिद्धयोऽस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव
तेषां, प्राक् सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः ।
अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य
कारणेन सम्बन्धः समवाय इति । एवमपि प्रागसिद्धस्या-

पटनिवृत्त्यात् पटस्य तन्मुद्देशत्वात् पटशौक्ल्ययोरपृथक्देशत्वाभावाच्छुक्तः
पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति । अपृथक्देशत्व
इति । काष्ठादपृथक्त्वद्वयं व्याचष्टे । तन्मवो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं
तस्यापृथक्त्वेऽप्यदिष्टाऽभेदविद्विरित्याह । अपृथक्स्वभावत्व इति । अभेदे
युक्तिर्याह । तन्नोति । शुच्यस्यैवार्थः । एवं पट् पदार्थः स्वस्वन्नभिज्ञा
इति सिद्धान्तोऽस्तुभवनविरोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति । युतेति ।
अयुतसिद्धत्वं किञ्चनबोक्तान्यतरस्य, नाद्य इत्याह । प्रागिति । द्विती-
यमाशङ्क्य दूषयति । अपेक्षादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृ-
थक्सिद्धमित्युक्तत्वेन सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य चेति विवक्ष्यप्राद्यं दूषयि-
त्या द्वितीयं शङ्कते । सिद्धं भूत्वेति । सतोरप्रापयोः, प्राप्तिः संयोग
इत्यभ्युपगमात् तन्मुपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ।

सत्त्वात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इत्या-
यन्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत्,
प्राक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानाया-
मयुतसिद्धप्रभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागी न वि-
द्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य
कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग
एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः
संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य समवायस्य
वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाण-
मस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्द-

मद्योजातपटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तज्ज्ञाह । यवेति । किञ्च सम्बन्ध
स्यापि सम्बन्धेनावस्थानादसम्बन्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि द्रव्यरूप
इत्याह । नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विकलत्वशब्दधीगम्यत्वाद्-
स्वनिरवदिति शङ्कते । सम्बन्धीति । कस्यितभेदसाधने निवृत्ताधनता वस्तु-
भेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते । नैकत्वेऽपीति । स्वरूपेणैव स-
त्त्व्यादिशब्दभावे च बुद्ध्यादयेकया पितृत्यादिविकलत्वशब्दधीगम्यो भवति
न च भिद्यन् इति व्यभिचार इत्यर्थः । फलितमाह । इत्युपलब्धीति ।
विकलत्वशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिव्यतिरेकेण कल्पनेन विकल्पे प्राप्तेः स्वत-
न्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणातुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः ।
न कृत्तुं चक्षुषस्य नैरन्तर्जातिरेकेण संयोग उपलब्ध्यते, समवायस्तु न क-
स्यापि क्वचिदन्तुभगमारोहयतीति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्धभेदे सम्बन्धिनः
सदा सत्त्वात् सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्का निषेधत नापीति । परापे-
क्षया नैरन्तर्जायस्यायामङ्गुल्याः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीर्न सत इत्युक्त-

प्रययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेत् न, एकत्वेऽपि स्वरूपवाङ्मरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि मन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्षानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातिति । यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इतुःपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिरभासो वक्तव्यतरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपवाङ्मरूपापेक्षयेतुरक्तोत्तरत्वात् । तथागतात्मनसामप्रदेशवान्न संयोगः सश्व-

मित्यर्थः । पूर्वपरमाण्वो संयोगनिरासेन ह्यणुकादिव्यतिर्निरस्ता, संप्रत्यट्ट-
वदात्मनाणूनां संयोगोऽणु क्रियाहेतुरात्मनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यसमा-
धिकारणं निरस्यते । तथाएवात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रस-
ङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्धावयति । कल्पिता इति । कल्पनमूढः ऊहितार्था-
न्तोऽसन्नो वा द्वितीयेन संयोगविद्धिः स्वस्वाभावयोरेकत्वं इत्यवच्छेदका-
सत्त्वादाद्ये तुह्यभावेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं
निरवधिस्तत्त्वत्वात्परित्यक्त्यर्थः । यद्यूहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थवत्त्व
मक्तिनियमा लुप्तेरचित्वाह । न चेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं
दूषयति । तिष्ठान्वादिति । तद्वत्ते दूषणान्तरं उच्यते इत्यर्थः । संक्षेपः
संप्रसङ्गः । यत एकाकार्यमेवापराकार्यं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ह्यणुकं
निरवयवशक्तमेवेति सावयवत्वा दाकाशतमेतन्मूषिवदिति भावः । ननु ह्यणु-
कस्यासमवेतस्य तदानीतत्वं न स्यात्, सम्बन्धं दिना तदयोगात्, न च संयो-

वति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्श-
नात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत्
न, अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इया-
नेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्धः कल्पनीयो नातीऽ-
धिक इति निश्चये हेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्थायित्वत्वात्,
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः
पदार्थैर्भगोऽन्येऽधिकाः शतं सङ्ख्यं वार्धा न कल्पितव्या
इति निवारको हितुरस्ति, तस्माद्यस्मै यस्मै यद्वद्वोचते
तत्तत् सिध्येत्, कथितकृपालुः प्राणिनां दुःखक्षलः संसा-
र एवं माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि
पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्त्योनिवारकः स्यात् । किञ्चान्य-
हामगं परमाणुभ्यां निरवयवभ्यां सावयवस्य क्षणुकस्याका-
शेनेव संश्लेषानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च सत्त-

नादान्त्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते । कार्येति । प्रकृति-
विकारवोरभेदादान्न्याश्रयभावानुपपत्तिरित्येति परिहरति । नेति । भेदात्
तद्भावं इति वदन् प्रत्याह । इतरैतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य
कारणाश्रयत्वव्यवहारः, कल्पितभेदादित्याह । कारणस्येति । परमाणूनां
निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह । किञ्चेति । परमाणवः सावयवाः अत्यन्तात्
घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु परमाणवे-
त्यया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहार इवधित्वेन येऽवयवा-
स्त्वयोच्यन्ते त एव परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं
यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते । वाच्यमिति
परिहरति । न स्यूतेति । अवयवार्थः यत्प्रतीकना विभागावोच्यं वस्तु सः

काष्ठवत् संक्षेपोऽस्ति, कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽ-
न्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इ-
तरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रय-
भावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्ड-
वदरवदिति इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारण-
योर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते,
कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चा-
न्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावत्स्यो दिशः षडष्टी-
दय वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादिनि-
त्याच्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्यते । यांस्त्वं
दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव-
इति चेत् न, स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणादिना-
शोपपत्तेः । यथा पृथिवी दणुकान्दण्डपेक्षया स्थूलतमावस्तुभू-

परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्,
तदन्यस्यात्मस्य दिग्भावाहृत्ये नादयवविभागावश्यभावात्, यदि पृथिव्यादि-
जातीयस्याप्यपरिमाणविधान्तिभूमिर्भवः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न
मूलकारणत्वं विनाशित्वात् षटवत्, न च हेत्विति, कण्वो विनाशिनः
पृथिव्यादिजातीयत्वात् षटवदिति बाधनादिति, सञ्जति निरवयवद्रव्यस्य
नाशहेत्वभावात् आत्मपदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं कारयति ।
विषयान्न इत्यादिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य अज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयव-
त्वमतिङ्गं निमित्तादृष्टादिनाशद्विनाशः प्रकवे सञ्जयति, सुक्तौ ज्ञानादज्ञा-
ननाशे तत्कायानुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं 'ककारार्थद्रव्यं तत्तं-

तापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरश्च पृथिव्यैकजातीयकं विनश्यति ततो ह्यणुकं, तथा परमाण्वोऽपि पृथिव्यैकजातीयकत्वाद्गिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभाग-
नैव विनश्यन्तीति चेत् नायं दोषः, यतो वृत्तकाठिन्यवि-
लयनवदपि विनागोपपत्तिमवीचाम । यथा हि वृत्तसुव-
र्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि अग्नितंयोगाद्भवभा-
वापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि पर-
मकारणभावापत्त्या सूक्ष्मादिविनाशो भविष्यति, तथा
कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगिनैव केवलेन भवति, चारज-
लादीनामन्तरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिका-
र्यारम्भदर्शनात् तदेवमभारतरतकंपत्तद्वत्त्वादीश्वरकारण-

योगविशानेकद्रव्यारम्भमिति तत्रेत्याह । तथा कार्यारम्भोऽपीति । केव-
ल्यं प्राधान्यं कार्यद्रव्यस्थितयपि हेतुत्वात् संयोगस्य चौरारम्भकसंयोग-
द्व्यारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचाराच्च व्याप्तिरित्यर्थः ।
किञ्च यत्कार्यद्रव्यं तद्रव्यारम्भमित्येव व्याप्तिरस्तु साधयाश्च त्वं संयोगस-
चिवस्त्वन्यूनपरिमाणानेकद्रव्यारम्भमिति गौरवाद्दीर्घविस्तृतद्रव्यारम्भरन्ध्री
न्यूनपरिमाणायां व्यभिचाराच्च । न च रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, अव-
यविमात्रविज्ञवापातात् । किञ्च निरवयवद्रव्यत्वस्यैकात्म्यमित्येव साधयाश्च
निरवयवमेकात्म्यमिति । यत्त्वत्तु तत्तत्त्वविश्रान्तिभूमित्वेन तद्विद्विरिति
तच्च त्र्यणुकत्वे मोक्षत्वेऽपि विनाशेः । न च त एव त्रुटिनामानो जग-
ज्जेतव इति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना सावयवत्वानित्ययोरनुमानात् । न
चावयवत्वस्य कश्चित् विन्नान्नौ परमाणुसिद्धिः क्वविन्नान्नावनवस्येति वाच्यं ।
सायायां ब्रह्मणि चावयवत्वविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदणुसङ्घावे
प्रवेशः, निरवयवतां संयोगमवयवयोरनुमानात् समवेतद्व्यणुकद्व्यारम्भक-

श्रुतिबिहङ्गत्वाच्छ्रुतिप्रत्ययैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीत-
त्वादत्यन्तमेवानपेक्षाभिन् परमाणुकारणभादे कार्याऽऽर्थैः
श्रेयोऽर्थमिरिति वाक्यशेषः ॥

समुदाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः । १८ ॥

वैशेषिकराहान्तो दुर्युक्तियोमादेदविरोधाच्छिष्टापरि-
ग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सोऽर्हवैनाशिक इति वैना-
शिकत्वसामगात् सर्ववैनाशिकराहान्तो नितरामनपेक्षितव्य
इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभे-
दाद्भिन्नैर्भेदाऽऽ । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वास्ति-
त्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व

त्वायोग इत्यादि बाधकसङ्गमेव । सम्प्रत्यपरिग्रहाच्चेति कृतवत्वाक्यशेषं प्र-
त्यक्षधिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति । तस्माद्भूतान्निमित्तेन वैशेषिकस-
त्तेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धम् ॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । परिमाण-
भेदेन देहादेराद्युत्तरविनाशाग्नौकारादहं वैनाशिको वैशेषिकस्य निरासा-
नन्तरं सर्ववैशेषिकवादी बुद्धिस्यो निरस्यत इति प्रवक्तव्यमिति भावः । वैशेषि-
कोति । नाभाव उपपन्नोति । निरसनीयविज्ञानादस्य निरस्यति, विज्ञा-
नस्य भेदं वक्तुं तस्मिन्नात्मनि विभज्यते । इति । ननु दृग्गतमोक्षागमकौ-
क्यात् कृतो बहुप्रकारता तस्याह । प्रत्यपत्तीति । एकस्यैवानवयवाख्यातः
विषयस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् सम्यक्त्वमोक्षमपि च विध्यानां वा भेदा-
द्वक्तव्यमिति अर्थः । तानेव प्रकारानाह । तन्मेत । शीघ्रान्तिको वैनाशिको
योगाचारी नाध्यक्षिकोति चत्वारः विध्याः, तेजःशरीरार्थाणां परोक्ष-

शून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वात्मिकादिना वाङ्मा-
 तरश्च वक्ष्यमाणानि भूतं भौतिकं चित्तं चैतच्च तांसा-
 वत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवी वात्पादयः, भौतिकं
 रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः
 खरस्त्रे होण्मप्रेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त
 इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनामंशमंशकारमंशकः
 पञ्च स्तम्भाः, तेष्वध्याध्यात्मं सर्वव्यवहारात्मद्वयं संह-
 न्यन्त इति मन्यन्ते [सर्दड्यनसं० पृ० २४। पं० १४] । तत्रे-
 दमभिधीयते । योऽयमभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः

तत् परोक्षप्रतिवादेश्चैतन्मयमतिरक्तेकादोः विज्ञानमेवोक्तम् । निरस्त
 इत्याह । तत्र ये सर्वात्मिकेति । भूतं भौतिकं वाङ्मा, चित्तं चैतच्च
 कामाद्यान्तरमिति विभागः । तत्र सन्दिह्यते किं मानमूखो भवति न
 वायं विज्ञान इति । तत्र प्रमाणमूख इति पूर्वपक्षवत् विज्ञानं वायं
 दर्शयति । तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो जगज्जैतुक इति वेदानवि-
 ज्ञानस्य मानमूखस्यैव विज्ञानविरोधादितिः पूर्वपक्षकत्वं विज्ञाने तद-
 विरोध इति शेषम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकञ्च
 परमाणुसमुदाय एव नायमन्यतर इति यत्त्वा परमाणून् विभजते । चत-
 टये चेति । चतुर्दिशा इत्यर्थः । खरः कठिनः तत्स्वभावाः पार्थिवाः
 परमाणवः क्षिप्त्वा कात्याः उल्काकीलवाः ईरवश्चक्षुःसभासो वायव्याना-
 मिति । वायुसमुदायसुक्ताध्यात्मिकसमुदायमाह । तदेति । सविषयेन्द्रिया-
 न्यि रूपस्पर्शः, विषयाणां वास्तव्येऽपि देहस्थेन्द्रियपात्रवादाध्यात्मिकत्वं,
 अक्षय्यकर्मित्वात्कर्मविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्त्वयः, सुखाद्यनुभयो वेदनास्त्वयः
 गौरव इत्येवं नामविशिष्टविकल्पश्चः प्रत्ययः संज्ञास्त्वयः, रागद्वेषमा-
 नस्यार्थः संस्कारस्त्वयः । तत्र विज्ञानस्त्वयश्चित्तमात्मैति गीयते, यन्मे

रिषामभिप्रेतोऽयुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरुक्तः स्वान्व-
हेतुकश्च पञ्चस्कन्धोक्तः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभि-
प्रेयमाप्ते तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः
समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभिज्वलनस्य च समुदाय-
सिद्धान्धीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्र-
शंसितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् । निरपेक्षप्रवृत्त्य-
भ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमसङ्गात् । आशयसंग्राह्यन्य-
त्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च
निर्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्

चत्वारः स्वभावश्चास्तेषां सङ्घातः व्याध्यात्मिकः सकललोकयातानिर्वाहक
इत्यर्थः । अथवातिरिक्ताभ्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते यत्तत् तत् क्षण-
िकं, यथा विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति नाममूलाऽयं सिद्धान्त इति
प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति । योऽयमिति । सर्गादौ परमात्मनोऽं स्व-
भावान्नाश्च स्वतः सङ्घातस्तावच्च सम्भवति अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यम-
भिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने
जाते सङ्घात इत्यन्वोन्याय्यात् । न च क्षणिकविज्ञानादस्यः कश्चिज्जीव-
रेश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्त्ता भवेत् । न च कर्त्तारमपेक्ष्या-
यवः स्वभावश्च स्वयमेव सङ्घातार्थं प्रवर्त्यन्त इति वाच्यम् । अनिर्णीतप्र-
सङ्गात् । मन्वाद्यविविज्ञानवन्मानः संहन्तास्त्वित्यत आह । आशयस्येति ।
आशयेतेऽस्मिन् रागादय इत्यशयः सन्तानः, स किं सन्तानभ्यो विज्ञा-
विभ्योऽन्वोऽन्वोऽन्वो जा, आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा, नाद्यः अकारदि-
नितप्राक्तयादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह । क्षणिकत्वेति । क्षणिकस्य
जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमात्मादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनु-
पपन्ना क्षणिकत्वव्याप्तादित्युच्यते । एतेनान्यः सन्तान इति पक्षो निरस्तः,

समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदात्रया लोका-
यात्रा लुप्येत् ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनि-
मित्तत्वात् ॥ १६ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चित्तनः संहन्ता
स्थिरो नाभुपगमयते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारण-
त्वादुपपद्यते लोकयात्रा, तस्याक्षोपपद्यमानायां न किञ्चि-
दपरमपेक्षितमस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो
विज्ञानं नाम रूपं प्रकाशतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादा-
नं भवो जातिः जरा मरणं शोकः परिवेदना दुःखं
चक्षुःश्रोत्रं मेघकण्ठोपपत्तेः, तच्चात् संहन्तुरन्त्यात् सङ्घातानुपपत्ति-
रित्यर्थः ॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातानुपपत्तिमात्रमिति निवेदयति । इतरेति । कार्य-
प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरवर्णात् सङ्घातानुपपत्ति-
व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह । ते चेति । अविद्येतु स्थिर-
त्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषभोकाः संस्कारा भवन्ति तेषां गर्भस्वस्याद्य-
विज्ञानं उत्पद्यते तच्चाक्षयविज्ञानात् प्रविद्यादिषु तृणं नामाश्रयत्वा-
ज्ज्ञानं भवति । ततो रूपं मिताहितात्मकं शुक्लशोभितं निष्पद्यते गर्भस्व-
कलनबुद्धौ दास्यता नामरूपप्रसङ्ग इति निष्कर्षः, विज्ञानं प्रविद्यादिषु
तृणं रूपमेति प्रकाशतनानि यत्वेन्द्रियजातस्य तत् प्रकाशतनं, नामरूपे-
न्द्रियाणां मिथः संबन्धः स्वार्थः, ततः सुखादिना वेदना तथा पुनर्विषय-
तृष्णा तथा प्रेक्षितव्यादानं, तेन भवत्यकाञ्चनमेति भवो धर्मादित्यतो
जातिर्देहकण, पञ्चकण्डलसुखाद्य इति यावत् । जातानां क्लेशानां परि-
पाको जराक्लेशः, नाशो मरणं, क्लेशमाश्रय उन्नादिषु हृदयमर्दाहः शो-
कलोभेन ह्य उन्नेत्यादिप्रकाशः परिवेदना, अनिरागुभावे दुःखं, तेन दुर्भ-

दुर्मनसो त्वेवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौमते समये
 कश्चित् संक्षिप्ता विनिर्दिष्टाः, कश्चित् प्रपञ्चिताः सर्वेषा-
 मप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिक-
 लापेऽपि परस्परविमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्ववदनि-
 शमावर्त्तमानेऽर्थादित उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तन्न,
 कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि
 सङ्घातस्य किञ्चिद्विमित्तमवगमेत्, न त्ववगम्यते । यत
 इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्योत्प-
 त्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तिः किञ्चिद्वि-
 मित्तं सम्भवति । नन्वविद्यादिनिरर्थादाक्षिप्यते सङ्घात
 इत्युक्तं, अत्रोच्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः
 सङ्घातमन्तरेणाकानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति,
 ततस्तस्य सङ्घातस्य किञ्चित् निमित्तं वक्तव्यं,
 तन्न नित्येष्वप्यनुषु, अभुप्रपगम्यमानेष्वप्रा-

नत्वा वान्ती व्यथा इति शब्दो भाषापमानादिक्लेशसंयद्वाच्यः, न केवलं
 सुगतानामेवाविद्यादयः सङ्घाताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह । सर्वे प्रामिति ।
 अविद्यादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकावाविद्यादय इति मिथो हेतु
 हेतुमद्भावादौतु सङ्घातविद्विरिति शङ्कासुपसंहरति । तदेवमिति विद्या-
 नभावं व्याचष्टे । तन्न इति । अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य
 सङ्घातहेतुभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं कारयति । नन्विति ।
 किमविद्यादयः सङ्घातस्य नभवा उत्तोत्तादका इति विकल्पाद्ये सङ्घात-
 सोत्पादकं किञ्चिद्व्याप्यं तन्नास्तीत्याह । नास्तीत्येवमिति । आश्रया-
 नव्यान्तेति शोक्तुं विषयं अदृष्टान्तवेत्तिवर्तः । यथा सिरेणकुपु

अयिभूतेषु भोक्तृषु सत्त्वं न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिक-
 परीक्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यङ्गु भोक्तृरहितेष्व-
 अथाययिषून्नेषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथाय-
 मभिप्रायः अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं
 तमेवात्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं सुखः । अथ
 मन्यसे सङ्घाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्तन्ते तदा-
 यथायाविद्यादय इति तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं
 उत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा
 सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य
 देवतिर्यग्योनिनामकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्, अनियमाभ्यु-
 पगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्तौ भूत्वा
 देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्, उभयमप्य-
 भ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात्

सङ्घातं योग्येषु कर्तृषु बाह्यसहायेषु सत्त्वं ज्ञानाभावनात्वेव संकृतिक-
 र्त्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं तदा क्षणिकपक्षे तदास्ती-
 ति किञ्च वक्तव्यमित्याह । किमिति । आन्वयान्नयः सङ्घातकर्त्ता तत्क-
 न्येऽप्यन्वयः । आन्वयान्नयान्न्येऽप्यिति पाठे उपकारार्थोपकारकत्वान्न्येऽप्य-
 त्वर्थः । द्वितीयं ब्रूते । अथायमिति । सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ
 आन्वयान्नयः स्यादिति दूषयति । कथमिति । स्वाभाविकः सत्त्वय
 सङ्घातानां चेदहेतुमद्भावेन प्रवाहो न संकलनारभ्येते, पूर्वसङ्घातस्या
 अविद्यादय उत्तरे सङ्घातप्रवर्तका इति आन्वयान्नयदोषोऽपीत्यब्रूते
 अथ मन्यसे इति । स्वाभाव्यं निवृत्तानिवृत्तयोरपेक्षितान्वायातः स्यादिति
 परिहारार्थः । पूर्वमेव गच्छति चेति पुद्गलो हेतुः । किञ्च भोक्तृः क्षण-

स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्यतीभयं भोगमोक्षकालावस्थाधिना तेन भवितव्यं, अवस्थायित्वं क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिभावनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु सङ्गातः सिध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिभावनिमित्तत्वाच्च सङ्गातमिदिरस्तीति, तदपि तूत्पत्तिभावनिमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । अणमङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणे निरुध्यत इति । न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः हेतुफलभावः शक्यते तस्यादितुं निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षण-

कल्पणे भोगापवर्गव्यवहारोऽपि दुर्लभ इत्याह । अहिर्धित । यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेत् इत्याह व्यर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं सङ्गातमनिरासस्तुपसंहरति । तस्मादिति ॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्पत्तः हेत्वधीनः कारणसमुत्पाद-
बाधीनश्चेति । तस्माद्विद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवंरूपः प्रथमः,
प्रथम्यादिप्रसूतावात् कार्यं इत्येवं द्वितीयः, तस्माद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयः
सङ्गातकर्तृभावेन दूषितः, सम्यक्त्वाद्यं दूषयति स्वत्वकारः । उत्तरेति ।
यच्चकोऽर्थः यच्च इत्युच्यते, निरुध्यमानस्य विनाशकसुप्रविध्यं, निरुद्धत्व-
मतीतत्वम् । ननु कार्यकाले विनाशव्याप्राप्तेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षण-

स्याभावप्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः
परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षणे उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्राय-
स्तथापि नोपपद्यते, भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां
क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् । अथ भाव एवास्ति व्यापार-
इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते हेतुस्वभावाद्युपरतस्य
फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतु-
भावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगम-
न्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावम-
भ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चोत्पादनि-
रोधौ नाभ वस्तुनः स्वरूपमिव वा स्यातां, अवस्थान्तरं
वा वस्तुन्तरमेव वा, सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद-
स्तुनः स्वरूपमिवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुमद-
उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चि-
द्विशेष इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो
वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलष्येते इति, एवमप्या-

कार्यस्य हेतुत्वमद्यतमिति शङ्कते । अथ भावेति, सद्वृत्त इत्यर्थः । किं
हेतोरित्यस्यतिरिक्तः कार्योत्पादकस्थो व्यापारः क्वचित्किञ्चिद् वा नाद्य-
इत्युक्तां द्वितीयं शङ्कते । अथेति । भाव इत्यसिः, उक्तं हि

‘भूतिर्ब्रह्मं क्रिया सैव कारणं सैव बोध्यते’ इति ।

येषां अणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारणहेत्यर्थः । नष्टस्यापि ।
निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं तथा च कदादर्शटादिकासावस्थे चटाद्यनुत्पत्तिः
सत्त्वे च अणिकत्वज्ञानिरिति परिकरति । तथापीत्यादीनां प्रथमवक्तो-
क्तदोषं दृढयति । विनैवेति । वस्तुनो जगद्व्यवहारिरूपस्याह न चणिकत्व-
मित्याह । अपि चेति तयोः स्वरूपत्वे वस्तुव्यवहारिणाम् वस्तुनोऽनाद्यवत्,

द्वन्तमध्यवयवसम्बन्धित्वाद्बन्धुनः चणिकत्वाभ्युपगम-
हानिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ बन्धुनः
स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसं-
सृष्टमिति बन्धुनः शास्त्रतत्त्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने
बन्धुन उत्पादनिरोधौ स्यातां, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न
बन्धुधर्माविति बन्धुनः शास्त्रतत्त्वप्रसङ्ग एव, तस्मादप्यसङ्गतं
सौगतं मतम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

अणभङ्गवादे पूर्वक्षणे निरोधयस्तत्वाद्योत्तरस्य क्षणस्य
हेतुर्भवतीत्युक्तम् । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्,
ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्त-
चैत्ता उत्पद्यन्ता इतीयं प्रतिज्ञा होयेत, निहेतुकायां

त्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं शङ्कते । अथास्तीति । विशेषमेवाह ।
उत्पादेति । दूषयति । एवमपीति । ताभ्यां संसर्गे बन्धुनः चणिकत्वप्रसङ्गः
स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति ततोयकल्पमुत्पाद्य दूषयति । अथात्यन्तेति ॥

कर्म व्याख्यातुं इत्तं कारयति । अणभङ्गेति । किं कार्बोत्यस्तिर्नि-
हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्यह । अथासत्येवेत्यादिना
विषयकरवचनकर्मरसंस्कारावतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं
रूपादिविज्ञानं चैत्ताचित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्ते इति प्रतिज्ञाः ।
यथा नीलविज्ञानकाले नीलं वस्तु, आद्यव्यवस्थायो विषयः, चक्षुः करवचन-
प्रतिप्रत्ययः, सङ्कारिप्रत्यय आलोचः, सज्जनन्तरपुन्यं प्रत्ययः संस्कार इति

चोत्पत्तावप्रतिबन्धात् सर्वं भवद्वीत्यर्थे त । अथोत्तरण-
णोत्पत्तिं यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षणे इति ब्रूयात्, ततो
योगपक्षं हेतुफलयोः स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव
स्यात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरोधे त ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रा-

प्तेरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति 'बुद्धिबोधं' चवादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकञ्च' इति । तदपि च त्रयं प्रतिसङ्ख्याऽ-
प्रतिसङ्ख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदव-
स्थभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल
विनाशो भावानां प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम भाष्यते तद्वि-
परीतोऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधः, आवरणभावमात्रमात्र-
मिति । तेषामाकाशं परस्तात् प्रत्याख्यास्यति, निरोध-

भेदः । प्रतिसङ्ख्यानिरुपपदोपसृक्ता वस्तुदोषमप्याह । निर्हेतुकायाच्चेति ।
सहेतुकत्वपक्षेऽन्यविचारणस्य वृत्तादेः कार्यनिरुभावापत्त्या क्षणिकत्वप्रति-
ज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे । अथोत्तरणोत्पत्त्यादिना । सत्यम् क्रियन्
इति संस्काराः, आद्यान्वयन्तो भावा इत्यर्थः ॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां वस्तुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारणभा-
वक्षयित्वे निरस्ते, सत्यति तदभिमतं द्विविधं विनाशं कूपयति । प्रति-
सङ्ख्येति । स चकृतसत्याद्यं बुद्धिबोधं प्रमेयभावं त्रयास्तुल्यत्वादयं
द्वित्वर्थः । किं तत्रयं तदाह । तदप्येति । निरुपाख्यं निःसङ्गं, प्र-
तिबन्ध्या सन् भावमसन् करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तदा
विरोधः कस्यचिद्भावेन भवति, अतुद्धिपूर्वकस्य कस्यादीनां कस्यचिद्भावेन

द्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसङ्गाऽप्रतिसङ्गानिरोध-
योरप्रामिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मादविच्छेदात् । एतौ हि
प्रतिसङ्गाऽप्रतिसङ्गानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्यातां
भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, स-
र्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन
सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति,
सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानवलेनान्वय्यतिच्छेददर्शनात् ।
अस्मदप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वय्यविच्छे-
देनान्वयापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य
निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥

आभित्याह । विपरीत इति । परक्रियासङ्गा स्तव्यत्वाच्चष्टे । तेषामिति ।
भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतुफलभावेन प्रगाहस्तस्मिन्
सन्ताने चरन्त्येवमः क्षणान्तरं करोति वा नवा आद्ये चरन्त्यव्याघातः
सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरन्त्यावस्थाप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वं
मिति तत्सिद्धान्तात्, चरन्त्यावस्थे पुर्येषावप्यवस्थाप्रसङ्गः अर्थक्रियानुव्य-
त्वात्, तस्मात् सन्तानस्य विच्छेदासम्भवाच्चिरोधाप्रामिरित्याह । न ताव-
दिति । न द्वितीया इत्याह । नापीति । यटकपाजपूषाद्यवस्थासु सेवं
मदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयभावस्य अदादेर्नास्तिकमिमांश इत्यर्थः । बीज-
स्याहुरोदिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह । कस्म-
देति । अहुरादयोऽसृजसूतान्त्वविभक्त्याः कार्यस्य यदयदित्यन्वयवि-
च्छेदविवक्षितार्थः । वक्ष्याम्यामि स्वादित्यं तस्मात् प्रतिसङ्गानिरोधा-
वस्थे इत्यनुपपत्तिः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिमङ्गाऽप्रतिमङ्गाऽनिरोधा-
न्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानादा सपरिकरात्
स्यात् स्वयमेव वा, पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्यु-
पगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरस्मिन् मार्गोपदेयानर्थक्यप्रसङ्गः ।
एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशश्च निरुपाख्य-
मिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विराक्तं
आकाशस्थेदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपा-
ख्यत्वाभ्युपगमः, प्रतिमङ्गाऽप्रतिमङ्गाऽनिरोधयोरिव व-
स्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आकन
आकाशः सम्भूतः' इत्यादियुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्व
प्रसिद्धिः । विप्रतिपत्तयानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्त-
व्यं, मन्वादीनां गुणानां पृथिव्यादिवक्ताग्रयत्वदर्शनत् ।

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति । उभयथेति ॥
वमनिवन्मादयः परिकराः सर्वे दुःखं चञ्चिकमिति भावनोपदेशो मार्गो-
पदेशः ।

आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या षडादिष्वस्तुत्वं
प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपत्तयान् सुगतान् प्रतयाकाशस्य
वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह । विप्रतिपत्तयानिति । शब्दो वस्तुमिदः
गुणत्वमन्वादिर्वदितस्तुतान्मादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्यति पृथिव्याद्यद्व-
यार्था औत्तम्याद्युपाग्रयत्वाद्योर्मादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वं प्र-

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन् सुपर्णे
पत्रत्वावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरात् पित्ततोऽनव-
काशत्वप्रशङ्कः । यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्,
वेनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्या-
त्त्रावरणाभावमात्रम् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं म-
न्यमानस्य सौगतस्य सांभुपयमविरोधः प्रसज्येत । सौगते
हि समये पृथिवी भगवन् किंसन्निःश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवच-
नप्रवाहे पृथिव्यादोनामन्ते वायुः किंसन्निःश्रय इत्यस्य प्रश्न-
स्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निःश्रय इति, तदाऽऽका-
शस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्याव-
स्तुत्वम् । अपि च निरोधश्चयमाकाशश्च त्रयमप्येतन्निरुपाख्य-
मवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनि-
त्यत्वं वा सम्भवति, वस्तुनाशयत्वात् धर्मधर्मि व्यवहारस्य ।
धर्मधर्मि भावे हि घटादिवस्तुत्वमेव । स्यान्न निरुपाख्यत्वं ।

साध्याभावत्वं दूषयति । अपि चेति । यत्रैतच्चटस्येऽपि चटसाक्षात्का-
 भावो नास्ति तथैकपक्षस्येऽपि धूर्तद्वयसाध्याभावसाक्षात्काशो ना-
 स्येति पक्षान्नरसङ्गारो न स्यादित्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणा-
 भावोऽस्तीत्यप्यप्याभावावच्छेददेशविशेष एवाकाशो नामात्र इत्यत्र ।
 यत्तेत्यादिना । एतिसिद्धिं पक्षी सङ्घं रक्ष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं
 सप्तम्यविशेषेत्याह । अपि चेति । किं सत्यं निश्चय आशयोऽस्या
 इति किं सत्यं अत्राशयस्तुल्यः यथाविषयावस्थान्नवत्वादर्थनादिति भावः ।
 व्याप्तात्तान्नरसङ्घः । अपि चेति । ध्वंसाप्रतियोगित्वात्सो धूर्तं नित्यत्वं
 नास्ति सम्भवति धर्मिण्योऽस्त्वप्यावातादित्यर्थः ॥

अनुसृतेष्व ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपय-
 क्षुपलब्धेरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च सा सम्भवति,
 अनुसृतेः । अनुभवमुपलब्धिमनुष्यग्रमानं स्मरणमेवानुसृ-
 तः सा चोपलब्धेरककर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरो-
 पलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहमदोऽ-
 द्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्यैकस्मिन्नमति
 प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तव्यैकस्मिन्
 प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽ-
 द्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि त्वयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्
 ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् न त्वेवं प्रत्येति
 कथित्, यद्येवं प्रत्ययः तच्च दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं
 सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहममावदोऽद्राक्षीदिति । इह
 त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्याशङ्क्यः ।

वाक्यनः क्षणिकत्वं दूषयति । अनुसृतेरिति । अहमवजन्य
 स्मृतिरनुसृतिरिति । अनुभववसानानन्वयत्वात्तदुभयान्युवाक्यनः स्वावित्व-
 मिच्छते । चक्षुःश्रवणानुहयानुसन्धानाश्च न स्वादित्याह । कथं ह्यह-
 मिति । पूर्वदर्शनकर्तृद्राक्षमिति स्मरणकर्तृकाप्रत्यभिज्ञानवाक्यनः
 स्वावित्वमिच्छाह । अपि चेति । योऽहमदः पूर्वदर्शकः स एवाहमदो
 तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति ज्ञानास्म-
 रणस्य रूपम् योऽहमद्राक्षं योऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानकारयोर्नानार्थम् ।
 विषये वाचकमाह । यति इति । इदं पश्यामीति देऽहं स्मरामि त्वयो-
 ऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्वादित्यत्र इत्यनमाह । यत्नेवमिति । प्रत्यय-
 माह । स्मरामीति । स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति प्रत्ययो यत्न तत्

मेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्द्वन्द्वं
 निष्कृते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा तत्रैवं सत्येकस्य
 दर्शनसंस्मरणक्षयसम्बन्धे क्षणिकत्वाभुपगमहानिरपरि-
 हार्थ्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथानन्तरामनन्तरास्मत्तम एव
 प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानत्रेककर्तृकामोक्षमादुच्छासादती-
 तासु प्रतिपत्तिराजन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसन्दधानः
 कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापन्नमेत । स यदि ब्रूयात्
 सादृश्यादेतत् सम्पत्त्यत इति, तं प्रतिब्रूयात् तेनेदं सदृश-
 मिति ह्यायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः सदृश्यो-
 हंयोर्वन्मुनोर्यहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसन्द-

भिन्नेषु कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविशदमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां
 तादृशमेतदप्रत्यक्षस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्यायित्वं दुर्वारमित्याहुः । इह
 तदुक्तमद इति । यद्यन्तेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित्वा नाहमद्राव-
 मिति पूर्वदर्शनं न निष्कृत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं
 भवति । तथा दृष्टकर्मोरैक्ये सति स्थायित्वं क्लृप्तमित्याहुः । तत्रैवं
 मतीति । क्षणक्षयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्विति नटनं
 प्रत्याहुः । तदेति । वर्तमानदशामारभ्योक्तमाह्वासादामरणादनन्तरा-
 मनन्तरां स्मरित्व प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानज्ञानान्नय वर्तमान-
 दशापरेण क्वतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सञ्ज्ञिति
 योजना । दीपज्वालास्त्रिवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते ।
 स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतिबोधिज्ञानधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञात-
 रसत्वाच्च सादृश्यज्ञानं शङ्कयति सत्ये वापसिद्धान्तः स्यादिति परिकरति ।
 तमित्यादिना । स्यादेतत् न सादृश्यप्रत्यक्षः पूर्वोक्तवस्तुद्वयज्ञानजन्यस-
 दृश्यसादृश्यावगाही, किं तर्हि कश्चिदेव विकल्पः साकारमेव वाह्य-

धानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात्, स्याच्चेत् पूर्वोत्तरयोः ।
 क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्था-
 नात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीद्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्यया-
 न्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयपहणनिमित्तमिति चेत् न
 तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्
 सादृश्यविषयं स्यात् तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः
 स्यात्, सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोक-
 प्रसिद्धः पदार्थः परोक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः
 परपक्षदोषो वा उभयमप्युच्यमानं परोक्षकाणाम्भनय

त्वेन विषयोक्तवाच्यः क्षणानरास्यर्गो, अतो न स्थिरदृष्टेरेति यद्वृत्ते ।
 तेनेदमिति । अत्र वक्तव्यं सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्व-
 भासते न वेति । नेति वदतः स्वातुभविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात्
 पदत्वप्रयोगो न स्यात्, तस्मात् पदत्ववेषेण मिथः संसृष्टभेदाभावाद्भेदः न
 निवृत्तिमिति परिहरति । न तेनेति । अत्र भासते वस्तुत्वयं तच्च प्रत्यया-
 भिन्नमेव न बाह्यमिति चेन्न त्वयाकामेकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः ।
 इत्यापत्तिरिति त्रुवाणं विज्ञानपादिनां प्रत्याह । यदा हीति । वस्तु-
 त्वयं चेयं सादृश्यप्रत्ययाद्विन्नं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गीक्रियते ।
 स्याद्विद्वदृष्टप्रसङ्गमेव तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां निमित्तो वा-
 नांभित्वादेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकपक्षस्फुरणात्मकविप्रतिपक्ष-
 सम्भवत् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं ज्ञानकोश-
 भेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थबोधोपपत्त्य-
 सादृश्यं ज्ञानत आत्मनः स्यादित्यं दुर्वारमित्यर्थः । अतु सत्यमेव वा-
 ह्यार्थाः क्षणिकस्त्वयथा निर्दिष्टत्वमाह्वयाः, सविकल्पाध्यवसीयास्तु
 स्वाभिव्यक्तादृश्यादयो बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

यथार्थत्वेन न बुधिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेष वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्चमनं बहुप्रलापित्वात्मनः केवलं प्रस्थापयेत् । न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः, तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचित् बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसम्भवात् तदेवेदं स्यात् तत्सदृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वेदुरद्राक्षं स एवाहमद्य क्षरामीति निश्चितात् तद्भावावगमात्, तस्मादप्यनुपपन्नौ वैनाशिकममयः ॥

प्रत्यादिद्वयकार इति याज्ञार्थशदभाष्येण निरस्यति । एवमेवेति । यत् प्रमाणसिद्धं तदेवं वक्तव्यम् । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति न चेदानीं षट् इति प्रत्यक्षमवर्त्तमानकालासत्त्वं षट्स्य गोचरं यत्र त्वमानव्यवसायव्यवस्थारूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यम् । तस्य वर्त्तमानत्वमात्रगोचरत्वेन काळान्तरासत्त्वमिदं । न च यत् सत्तत् क्षणिकमिति व्याप्तिरस्ति, तद्युदादेरपि त्रिविधव्यवस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात् । न च स्याद्विनमननुमातरजनरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमानमिहाप्रवृत्ता तद्यागतोऽप्यत्रैवैवम् इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां शेषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्योऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं वा, शब्दः मन्दास्त्रकारे शुक्तिमात्रपक्षे चैत्याशानेऽपि रूप्याभेदसमापत्तेः । द्वितीयः स्याद्विज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात् । नापि विषयतया निमित्तमिदं । न चेति । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायां भावः । तस्य स्वरूपसत्त्वादिद्वयः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायां भावस्य निरस्य शयत्वं निरस्यति । भवेदिति । अहं प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भवनया संशयः कदाचित् स्यादात्मनीत्यर्थः । अहन्दिग्धविषयस्तत्प्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मव्यवस्थितमनस्यन्तमकृतमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि
कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्वादावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते ।
दर्शयन्ति चात्राभावाद्वादावोत्पत्तिं 'नानुपपद्य प्रादुर्भावाद्'
इति । विनष्टाहि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा दिन-
ष्टात् क्षीरादधि सृत्पिण्डाच्च वृत्तो घटः, कूटस्थाश्चेत् कार-
णात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, त-
स्मादभावाद्यस्तीभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वान्
अभावाद्वादावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते, 'नास-
तोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्वाव उत्पद्यते, यद्यभावा-
द्वाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपग-
मोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनां उपपद्यितानां

अभावः शशपिपाणवदत्यन्तासत्त्विकत्वान्नृदादिनृवादस्तौ
घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तदुच्यते । नासत इति ।
केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । द्वौ नञौ प्रकृतार्थे
यतः । नृदादिकं उपपद्य घटादेः प्रादुर्भावादतीक्ष्णमर्थमाह । विन-
ष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्मोक्तत्वं युक्तिमाह । कूटस्थादिति ।
विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्कार्याणि
सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे सुस्तथा चोत्तरक्षणे कार्याभावादपक्षमापत्तिः । न
च सहकारित्वातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्याति-
गयान्तरापेक्षायां अन्वयादपेक्षायां कार्यस्यात्यतिशयानपेक्षत्वेन
सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मात् स्यादभावात् कार्यजन्मोक्त्यर्थः । अतिशया-
वश्यं हेतुत्वसंशयोत्पादे चेत्तत्त्व निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिराशये
सूत्रं व्याचष्टे । तत्रेदमिति । यदि बीजाभावस्याभावान्नराहित्येपः
स्यात् तदा विशेषवद्भावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति बोधायतिकानाम-

याऽभावस्तस्य च शशविषाणादीनाम् निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति चेन्न योजयितुं शक्यं जायते, चोरादेव दधीत्येवं जातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्गुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वाद्विस्तृतो विशेषश्चादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत् प्रसज्येत, नायभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावाश्रितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैवं दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृद्विताः शराशदयो भावास्तत्त्वाद्विकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृद्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कश्चित् कूटस्थस्य

भ्युपगमोऽर्थवान् आह चोऽस्तीत्याह । वेनेति । सत्त्वं योजयति । निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वाच्चाभावस्यावतो हेतुत्वमित्यर्थः । अभावस्यापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कसङ्कातुमानमाह नापीति । अभावो न हेतुरसत्त्वात् संशयनवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यानिमित्तत्वाद् यथा शराबाह्यनिमित्तकान्तुर्गशरादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽनिमित्तत्वमृदादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह । मृदीति । स्थायिनः कारणत्वाद्योगसक्तमनूद्य दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । अनुभवबलात् स्थिरभावाभावेऽहंकारिसिद्धिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकारं, न च शक्तस्य स-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावात्पत्तिर्भवितुमर्हतीति,
तद्गुक्तं, स्थिरस्वभावानामिव सुवर्णादीनां प्रत्यभिप्रायमा-
नानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु
स्वरूपोपमर्दी लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपसृद्यमाना पूर्व्याव-
स्थोत्तरावस्थयाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपसृद्यमानाना-
मेवानुयायिनां बीजाद्यवयवानामङ्गुरादिकारणभावाभ्यु-
पगमात्, तस्मादसङ्गः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्
सङ्गश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभा-
वाद्भावात्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च चतुर्थ्यश्चित्तचैत्ता उत्प-
द्यते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत
इत्यभ्युपगम्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगम-
मपङ्गवानैवैनाग्निकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥

कार्यापेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽगस्त्यस्यापि नापेक्षेतत्सङ्गकारिविष-
यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽस्मितापादिसङ्गकारिताति-
शयकमानुषकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे का-
र्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यम् । षट्सु नूदनपेक्षावे कार्त्तत्वापेक्षेणात् षट-
स्यापि नूदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सङ्गकारिण्यपि तस्या ।
यदुक्तं कार्याभावादेषां कारणस्यावस्थापत्तिरिति तच्च, सकारणस्यापि
बाधभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं सततसद्वोगेन
सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासतः सतः कारणतावच्छे-
दकमबाधितस्वग्यातकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव तस्मादनुस्यूतस्थिरभावानां
चेतुस्तत्त्वं उपपन्नमिति भावः । पूर्वपरविरोधमप्याह । अपि चेति ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्वावोत्पत्तिरभ्युपगमेत, एवं सत्युदा-
सीनानामनोहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्,
अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीबलस्य चेतकर्मस्थप्रयतमान-
स्यापि शस्त्रनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्वां स्त्रियायाम-
प्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तून्
तत्त्वानस्यापि तन्त्वानस्यैव वस्त्रलामः । स्वर्गापवर्गयोश्च न
कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतदयुज्यते ऽभ्युपगम्ये वा
केनचित्, तस्मादनुपपत्तोऽयमभावाद्वावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य भमुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणे-
यूद्वाविषेषु विज्ञानवादो बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषा-
ञ्चित् किल विनियानां बाह्यवन्यभिनिवेशमालस्य तदनु-
रोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभि-

अभावादुत्पत्तिः यत्र विधायादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गा-
न्तरमाह । उदासीनानामिति । अनोहमानानां प्रयत्नानुत्थानां, समत्वं
नडादिपात्रम् । तन्मानस्य व्यापारवतः । तस्माद् भ्रान्तिसूत्रेण क्षणिकवा-
च्यार्थवादेन कूटस्थमित्युक्तमन्यथा न विरोध इति सिद्धम् ॥

नाभाव उपलब्धेः । अत्र सत्यनिर्दिष्टे पञ्चविज्ञानं बाह्यार्थोपादानं
यदा तां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्धोऽर्थोऽस्तीति
येनाचार्यतेन विषयते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिकूलत्वाभ्यां संशये
पञ्चोक्त्युद्वाच्यार्थवादनिरासस्तुपलब्ध्यपूर्वपक्षमाह । एवंमित्रादिना । प-

प्रायः, तस्य तु विज्ञानैकस्वभावोद्वादाभाभिप्रेतः, तस्मिन् विज्ञानवादे बुद्धगारुडेन रूपेणान्तःस्व एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते, सत्यपि बाह्योऽर्थे बुद्धगारोह्यन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्व एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा सुप्रस्तम्भमूहा वा स्तम्भादयः स्युः, तत्र न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्तमूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वादन्यत्वाभां निरूपयि-

र्वैसरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य सुगतामसस्य कथं बाह्यार्थसत्त्वावयवोक्तात्म्यं विरोधादित्याह व्याधिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायसत्त्वेन बन्धाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिस्य चर्चमाह । केवाह्विदिति । उक्तञ्च धर्माकीर्तिना 'देयना कोकणा' । सत्त्वावयवशाह्वनाः' इति [सर्वद० पृ० १३ । पं० ७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमतप्रवृत्तारिच इत्यर्थः । नन्वसति बाह्यार्थे ज्ञानमेव व्यवहारः कथं तस्याह । तस्मिन्सति । विज्ञानमेव कस्मिन्नीलाद्याकादत्त्वेन प्रमेयत्वभावात्तना मानफलं शक्त्यात्मना ज्ञानं शक्त्यात्मन्यकारेण प्रमातेति भेदकत्वनवा व्यवहार इत्यर्थः । सत्य एव भेदः किं न सादृत्याह । सतप्रपीति । न हि बुद्धगारुडस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोक्तिः, अतो बुद्धगारुडाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षपूर्वकं बुद्धीरुपपन्नसति । कथमित्यादिना । सेवं ज्ञानातिरेकेनावत् तदतिरेकेनावभावात्तरवृत्तवदित्याह । तदसम्भवादिति । असम्भवं विदधेति । वदति । परमाण्वर्थे देवक्यवस्तस्य इति ज्ञानं न सात् वदन्वस्तवति-

तुमशक्यत्वात् । एवं आत्मादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि
चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य
योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्वप्नज्ञानं कुक्ष्यज्ञानं वटज्ञानं
पटज्ञानमिति, मासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपद्यत
इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानसंग्राहीकर्तव्यम् । अङ्गीकृते च
तस्मिन् विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिकार्यसङ्गा-
वकल्पना । अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञा-
नयोरापतति, न ह्यनयोरेकसंगानुपलम्भेऽन्यमोपलम्भोऽस्ति,
न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्
तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवच्छेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि
स्वप्नमाथामरीच्युद्दकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्ये-
नार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति । एवं जागरित-

तर्कः । अथव्यभावेऽपि जातग्राह्यो बाह्यग्राह्यः सुखत्वाच्च । एवमिति ।
जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सत्ताशादभेदेऽतएवभेदे वा धर्मिवत्त्वमन्तरवत् न
धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जातग्राह्यार्था इतएवः ।
किञ्च ज्ञानस्य शेषशक्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गी-
कार्यं कथा च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणाच्च बाह्यग्राह्यं विज्ञि-
मानाभावात् गौरवाच्चेतग्राह्य । अपि चेति । पक्षपातो विषयविशेष-
विज्ञानवद्धारः, किञ्च शेषं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भचक्षुर्निवतोपलम्भ-
प्राहृतत्वात् ज्ञानवदितग्राह्य । अपि चेति । ज्ञानार्थदोषास्तवभेदेऽपि ह-
ोपलम्भः स्यात् प्राहृतप्राहृतभावादितएव स्यात् । न चैतदिति । अ-
धिकज्ञानस्यानं सम्बन्धहेतुभावाच्च प्राहृतप्राहृतभाव इतएवः । किञ्च
जाग्रद्विज्ञानं न बाह्यग्राह्यत्वं विज्ञानत्वात् सत्ताद्विज्ञानवदितग्राह्य ।
समेति । विज्ञानार्थं वैचित्त्यनुपपत्तिप्रतिपत्तितुलानमिति शङ्कते । कथ-

मोक्षरा अपि स्वस्वादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते,
 प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचि-
 त्यमुपपद्येत वासनार्वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे
 बीजाक्षुरवत् किञ्चानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तदे-
 र्मिस्तत्कभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्य-
 तिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते,
 संप्रादिष्यन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्यो-
 भाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादन्तरेण तु वासनां
 अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्,
 तस्मादप्यभावो बाह्यसगार्थसौख्येव प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव
 उपलब्धेरिति । न स्वस्वभावो बाह्यसगार्थसग्राध्यवसातुं
 शक्यते कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं बाह्यी-
 ष्यः स्वस्वः कुक्षं घटः पट इति, नचोपलभ्यमानसौवाभावो
 भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजिसाध्यायां दृष्टी
 स्वयमनुभूयमानाशमेव ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा
 दृष्ट्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वमुपलभ्यमान

मिति । अन्यथोपपत्त्या परित्यज्यते । वासनेति । अनादिसंज्ञानात्मकं
 पूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादेककणव्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं
 भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तत्सुदित्यर्थः । उक्तवद्वैचित्र्य-
 तत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्था इत्याह । अपि चे-
 ति । कश्चिद्विज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते
 इति प्राप्ते सिद्धान्तकृत्यं व्याचष्टे । नाभाव इत्यादिना । हिं बाह्यार्थ-
 संप्रादुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाज्ञेदेनामुपलब्धेः, नाहं इत्याह उपलब्धे-

एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे नच सोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपा-
 देयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कश्चिदर्थमुपलभ
 इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । बाह्य-
 मेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुल्यस्य न तु युक्तुपेतं ब्रवी-
 षि, यत उपलब्धिव्यतिरिक्तोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगमन्तव्यः
 उपलब्धेरेव । न हि कश्चिदपलब्धमेव स्तम्भः कुदाचेत्यु-
 पलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुदादीन् सर्वे लौ-
 किका उपलभन्ते । अतश्चैत्रमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते
 यत् प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यमर्थमेवमाचक्षते यदन्तर्ज्य-
 रूपं तद्वहिर्वदवभासत इति, ते ऽपि हि सर्व्वलोकप्रसिद्धां
 बहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च
 बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वकारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद-
 हिर्वदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत
 इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छ-
 द्विर्वहिरवभासत इति युक्तमभ्युपगमन्तुं न तु बहिर्वदव-
 भासत इति । ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्विर्वदवभासत

रिति । द्वितीयं शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानस्य यदोर्विषयविविध्यभावेन
 भेदस्य बाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह । बाह्यमि-
 त्यादिना । तद्वचनादपि जनो बाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्याह ।
 अतश्चेति । बाह्यार्थस्यात्मनासत्त्वे प्रत्यक्षोपलब्ध्यायोगात् इत्याह ।
 ननु बाह्यं बहिर्वदवभासो न स्यादित्याह । इतरथेति । कथाधिनमोदाहृत-
 यादेवकारो युक्तो न वकार इत्याह । तस्मादिति चेद्यार्थं ज्ञानातिरे-
 केनासत्त्वस्यादित्युक्तबाधाहृत्कारणमिति शङ्कते । नन्विति । कोऽप्यवगच्छ-
 यत्त्वं वा असत्त्वमिच्छत्यो वा अयुक्तत्वं वा उक्तदोषवत्त्वमयाम्बुस-

इत्यध्यवसितम् । न यं साधुरध्यवसायो ज्ञतः प्रमाणप्रवृत्त्यप-
 हृत्तपूर्वकी सशवासशवाद्बन्धार्थेन न पुनः सशवासशव-
 पूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ । यद्वि प्रवृत्तशरीरानामन्यतमेना-
 पि प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सशवति यच्च केनचिदपि प्रमा-
 णेनोपलभ्यते तच्च स भवति । इह तु यथा सर्वैरेव प्रमाणैर्वा-
 ङ्गोऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पेन
 सशवतीत्युच्यते उपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसार-
 ष्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुप-
 वद्विहपलब्धे च विषयस्य, अत एव महोपलभ्यनियमो ऽपे-
 न्यस्याभासो वा । नाद्यः साध्याभेदात् । न द्वितीयः स्थूलो घटस्तथा-
 विति समूहाद्यभेदे स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तत्परिग्रहवर्तव्यतोरस्योत्पत्त्या-
 देकस्यात् इत्यादिग्राह्यविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिवृत्तेः क प्रवासिद्धेदिदं वाच्यं । नाद्यं
 सः पुरिति । सन्धः सत्तामिश्रः प्रमाणाधीनः । सन्धोऽप्यसत्त्व-
 मिश्रः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरोक्षमिति व्यवस्थाभेदः स्फुटयति ।
 वद्विती । उक्तव्यवस्थायाः फलं वाच्यार्थस्य प्रवृत्त्यादिभिः सन्धेः
 चैव द्वितीयं दूषयति । इहेति । प्रमाणनिवृत्तवाङ्मार्गस्य सन्ध्यादेः
 परमाद्यभ्यो भेदविकल्पैरयुक्तत्वभावात् सासत्त्वमिश्रयो न युक्तत्वत्परोऽप्य-
 युक्तत्वस्य दृश्यत्वात्, न ह्यस्यूलस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहा-
 लम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समू-
 हाद्यभ्योऽभेदे विज्ञानानां मिथो वासनामिश्रतया विषयवृत्त्यादि-
 व्यवहारबोधापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यवहारयोभ्योऽर्थः
 स्वीकार्यः, न चतुर्थः निमित्ते तादृशसन्धवत्कारुण्यकोमासस्य कचित् प्र-
 माणाप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति भावः । यद्युक्तं ज्ञानगताद्यत्वात् सन्धेः
 ज्ञानान्धन्यमचोपपत्तेर्निवृत्त्याभावा इति तस्मात् । न चेति । यत्तु गौरः-
 सक्तं तच्च दूषणं सामान्यिकत्वादित्याह । वद्विरिति । यत एव ज्ञानार्थ-
 बोधेः सर्वलोके साध्यनुभवसिद्धः, यत एव महोपलभ्यनियमोऽपि नाभे-

प्रत्ययविषययोः पायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अपि च घटज्ञानं घटज्ञानमिति विशेषणयोरेव
घटपटयोर्भेदो न विशेषणस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्लो गौः कृष्णो
गौरिति शौक्लरकार्णयोरेव भेदो न गौत्वस्य, द्वाभ्याञ्च-
भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्धज्ञान-
योर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपक्षव्यं,
अत्रापि हि विशेषणयोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य
घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेषणयोरेव गन्ध-
रसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तत्तत् । अपि च इयोर्योश्चा-
नयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरतर-

दसाधक इत्याह । अत एवेति । यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनिव-
तोपलम्भकत्वेऽपि बाधोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि
प्राज्ञप्राज्ञकभावेन निर्वोपपत्तेः । न च ज्ञानस्य कश्चिद्व्यति-
याहृत्त्वव्याधौ नः स्या यत्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थं भिन्नं
एकत्वात् गोत्ववदिति सत्प्रतिपक्षमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतिः ज्ञानकनिश्चयात् । न च सा जातिवि-
पक्षा व्याप्तिभेदानिश्चयादित्याह । न विशेष्यहेति । घटादेरुक्त्याह-
भेदो दृष्टिज्ञानाह-भेदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीर-
वदित्यर्थः । ज्ञानाभिप्रायानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारोप-
पादकमाह । अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः कश्चिदज्ञानयोर्मध्ये प्राज्ञप्राज्ञ-
कत्वमनुक्तमभ्युपगन्तव्यं, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्मिप्रतिज्ञो-
नोर्मथः परेण चाप्येव भेदप्राप्त्ययोगात्, तथा च तयोर्भेदप्राप्त्यकस्या-
स्यात्मा तद्विषय एतव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुद्वयानुमेदमात्रे इदं युज्य-

याश्च ग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा, अणि-
कत्वादिधर्माप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवासप्रवासकत्वा-
विद्योपपन्नसदसद्वर्णवन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रमतास्ते
हीवेरन् । किञ्चान्यविज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वा-
द्योऽर्थः स्तब्धः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्माच्च अभ्युपगमगत
इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् बाह्योऽप्यर्थोऽ-
नुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्म-
कत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थः
इति चेत् अत्यन्तविरुद्धं स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छसि
अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धन्तु लोक प्रसिद्धं स्वात्म-
व्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छेत्सहो

कमवदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं व्यक्तमात्रं स्वलक्षणं
अनेकानुगतं सामान्यमतद्वारादिसिद्धमिति प्रतिज्ञा न युक्ता ।
सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रस्ये न भूयः परेषु या दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरमो-
बाह्यं पूर्वमीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तद्योर्भिन्नस्य ज्ञात-
रभावात् । किञ्चाविद्योपपन्नोऽपि द्योसंघर्षः, तेन नीलमिति वद्वर्णः,
नरविषाणमिति अश्वद्वर्णः, अमूर्त्तमिति सदश्वद्वर्णः, यतो विज्ञानस्यासतो
नरविषाणस्य चामूर्त्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानवाध्यात्वा-
दज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बहुवर्णज्ञानवाध्या,
आदिपदेन सामान्यत इष्टं यादृशमिति त्वज्जमिति शिष्यकृतोपदेशो-
ऽनेकज्ञानवाध्यां ष्टकीतः, तथात् प्रतिज्ञादिष्ववहाराय यादृकभेदोऽप्री-
कार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्तान्तरमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति ।
ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात् स्वीकारो युक्त इत्यर्थः । अविषयत्वा-
द्विज्ञानं स्वीक्रियते गार्थः परयादृशत्वादिति शङ्कते । अथ विज्ञान-
मिति । विद्वद् स्वीकृत्या विद्वत्त्वज्ञता नोद्वेगतमेव नौगम्यं दर्शयति-

पाण्डित्यं महद्भूमितम् । न चाद्यव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं
 स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य
 स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्तात्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्य-
 नवस्था प्राप्नोति । अपि च 'प्रदीपवद्वभासात्मकत्वात्
 ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वाद्वभास्वावभासकभा-
 वानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् विज्ञा-
 नग्रहणमात्र एव विज्ञानमाप्तिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनव-
 स्थाग्रहणानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपल-
 ब्धुपलम्बभावोपपत्तेः, स्वयं सिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-
 यत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं
 स्वमेव प्रयत इति भुवता प्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृ-
 कमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् ।
 वाढमेवमनुभवरूपत्वात्, विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयानुज्ञात

त्वाद् । अत्यन्तेति । ज्ञानं नरेद्यमेव ज्ञातम् । और्ध्वभाषादितं
 वस्तुतः स्ववेद्यत्वमवगुह्यमित्याह । न चेति । कर्त्तरि क्त्वा प्रति शुच-
 भूते प्रधानत्वात्त्वकर्मत्वायोगात् सकर्तृकवेदनकर्मत्वमवदित्यर्थः । न च
 स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यम् । अभेदे विषयित्वस्याप्यसम्भ-
 वादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति ब्रूते ।
 निति । अनवस्था च साध्यश्चेति दोषद्वयं परिहरति । तदुभयम-
 न्वेति । अनित्यज्ञानस्य कल्पादिमत्त्वेन षट्पञ्चकस्य ज्ञेयं जीवजन्मा-
 दिप्रकाशोर्मादिकं व्याहृताकाङ्क्षा साक्षिणस्तु सत्त्वादां समुत्तीं च
 निरपेक्षत्वाज्ञानवत्त्वा नापि साम्याच्चिज्जङ्गमत्वेनैव स्यादित्यर्थः । साक्षी क
 इत्यत आह । स्वयं सिद्धश्चेति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽङ्गत्वे चक्षि-
 विज्ञानभेदादिभिः कोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । अनित्यज्ञानस्य रूपज्ञानत्वाच्च
 साक्षी लोकार्थ इत्याह । सिद्धेति । विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्मिरमनुयायि
कारणमनभ्युपगच्छताममीवाद्वादेत्यन्तरित्येतदापद्यते ।
दर्शयन्ति चात्माभावाद्वादेत्यन्तं 'नानुपपद्यते प्रादुर्भावाद्'
इति । विनष्टादि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा दिन-
ष्टात् क्षीरादधि सृत्पिण्डश्च वृत्तो घटः, कूटस्थाचेत् कार-
णात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, त-
स्मादभावाप्रसङ्गे बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात्
अभावाद्वादेत्युपपत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते, 'नास-
तोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्वादे उत्पद्यते, यद्यभावा-
द्वादे उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपग-
मोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनां उपपत्तितानां

अभावः शशपिपासावदत्यन्तासत्त्विकीकृत्य कूटादिनाशादङ्कुरो
घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तदुच्यते । नासत इति । न
केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । इति नञौ प्रकृतार्थः न
यतः । कूटादिकं उपपद्यते घटादेः प्रादुर्भावादित्यनर्थमाह । विन-
ष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्यत्वेत्युक्तिमाह । कूटस्थादिति ।
विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्ययुक्तत्वे तत्कार्याणि
सदांशेकस्मिन्नेव जगौ स्युस्तथा चोत्तरांशे कार्यभावादङ्कुरादिति । न
च सहकारिकतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्याति-
शयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्यातिशयानपेक्षत्वेन
सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मात् स्यादिति भावात् कार्यजन्यत्वार्थः । अतिशयभा-
वस्य हेतुत्वस्य चोत्पादे चेत्यत्र निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं
स्वत्वं व्याचष्टे । तत्रेदमिति । यदि बीजाभावस्याभावात्तदाङ्कुरोऽपि
स्यात् तदा विशेषवदभावाद्वा बीजादेवाङ्कुर इति लोकादतिक्रान्ताम-

योऽभावस्तस्य च श्रमविषाणादीनाञ्च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति चेन्न योजादेशाद्गुरो जायते, चोरादेव दधीत्वैवं जातोयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावेऽस्य कारणत्वाभ्युपगमे श्रमविषाणादिभ्योऽप्यङ्गरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादिसूतो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भाववमुत्पलादिवत् प्रमथ्येत, नायभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव श्रमविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैवं दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृदन्विताः शराशदयो भावात्मत्वादिरिकागाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृदिकारानेव तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्हमन्तरेण कश्चित् कूटस्थस्य

भ्युपगमोऽर्थवान् स्याच्च सोऽस्तीत्याह । येनेति । कृतं योजयति । निर्विशेषस्येति । श्रमविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वाच्चाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रवक्तु इति तर्कस्तुक्तानुमानमाह नापीति । अभावो न हेतुरस्त्वत्वात् शङ्कानवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यान्वितत्वाद् यथा शराशद्यन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वाच्च दादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह । नृदिति । स्वायिनः कारणत्वाद्योगसुक्तमनूद्य दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । अस्तुभवत्वात् स्थिरभावान्निवेशककारित्वविधिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यं, न च यत्तस्य स-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावात्पत्तिर्भवितुमर्हतीति । तदुक्तं, स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि वीजादिषु स्वरूपोपमर्हं लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपपद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थयाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपपद्यमानानामेवानुयायिनां वीजाद्यवयवानामङ्गुरादिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्मादसङ्गः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सङ्गश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावाद्भावात्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभीतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपङ्गुवानैवैनाशिकैः सर्वे लोक आकुलीक्रियते ॥

उक्तायां चेन्न न युक्तेति वाच्यं, यतोऽङ्गस्तस्यापि नापेक्षेतत्सङ्गकारिण्यस्यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयानुत्पत्तेर्गणितापादिसङ्करिततातिशयकमानुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यम् । घटस्य घटनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात् घटस्यापि घटनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सङ्गकारिण्यपि तुल्यम् । यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यावस्थापत्तिरिति तच्च, कारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारिरमेव सत्त्वं असत्सदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासत्तः अतः कारणताव्यवहारकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव तस्मादनुसूचितस्थिरभावानां हेतुत्वं उपपन्नमिति भावः । पूर्वपरविरोधमप्याह । अपि चेति ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्वाद्योत्पत्तिरभ्युपगमेयत, एवं सत्युदा-
सीनानामनोहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्,
अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीबलस्य चैवकर्मस्यप्रयतमान-
स्यापि शस्त्रनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्तं स्त्रियायाम-
प्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्नुवायस्यापि तन्तून्
तन्वानस्यापि तन्वानस्यैव वस्त्रलामः । स्वर्गापवर्गयोश्च न
कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतदयुज्यते ऽभ्युपगम्यते वा
केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्वाद्योत्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं वाङ्मार्थवादमाश्रित्य भमुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणे-
षूद्वाविनेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केचि-
ञ्चित् किल विनेयानां वाङ्मवन्मुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनु-
रोधेन वाङ्मार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभि-

अभावादुत्पत्त्यैः शस्त्रविद्यायादयत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अतिप्रसङ्गा-
नरसाह । उदासीनानामिति । अनोहमानानां प्रयत्नानुत्थानां, अमत्रं
वटादिपात्रम् । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्माद् भ्रान्तिमूलेन क्षणिकवा-
ङ्मार्थवादेन कूटस्थानितग्रन्थमन्ययस्य न विरोध इति सिद्धम् ॥

नाभाव उपलब्धेः । अत्रत्यक्षनिर्विषयेष्वक्षविज्ञानं वाङ्मार्थार्थोपादानं
वटां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति
येनावारणतैर्न विवक्ष्यते न चेति तस्मात्तस्य मानध्यानिमूलत्वाभ्यां संशये
पक्षोक्तवाङ्मार्थवादनिरासस्तुपजीव्यं पूर्वपक्षसाह । ईदमित्यादिना । प.

प्रायः, तस्य तु विज्ञानैककल्पत्वाद् एवमित्येते, तस्मिन्
विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन व्यपेक्षायाः कश्चिदप्यप्रमाणमिव
लव्यवहारः सर्वं उपपद्यते, सत्यपि वाच्येति बुद्ध्यारोह्य-
न्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । कश्चिदुपपद्यमानो
अन्तःस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो वाच्यो-
र्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह । स हि वाच्योऽर्थोऽभ्युपग-
मात्मानः परमाण्वो वा सुस्तम्भमूहा वा स्तम्भादयः सुः,
तत्र न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भ-
वितुमर्हन्ति परमाणाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्समूहाः
स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वेनान्यत्वाभागां निरूपयि-

र्वैत्तरण्ययोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य सुगतात्मकस्य कश्चिद्वाङ्मार्-
ग्यव्यापकत्वयोस्तात्पर्यं विरोधादित्याह व्याधिकारिभेदादविरोध इति वदन्
विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायसत्त्वेन बन्धाधिकारिभ्यो वाङ्मार्ग्यादिभ्यः
श्रद्धाभाह । केपाद्विदिति । उक्तञ्च भर्षाकीर्तिना 'देयना कोकना
वप्यावयवशाहुगाः' इति [सर्वद० ४०१३ । पं० ७] सुगतामासुपदेशाः
शिष्यमतप्रवृत्तारिच इत्यर्थः । नन्वसति वाङ्मार्ग्यं ज्ञानमेव व्यवहारः कथं
तस्याह । तस्मिन्निति । विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयवभा-
सात्मना ज्ञानफलं यत्क्रीडात्मना ज्ञानं यत्क्रीडात्मत्वाकारेण प्रजावैति भेद-
त्यनया व्यवहार इत्यर्थः । सत्य एव भेदः किं न स्यादत आह ।
सतप्रपीति । न हि बुद्ध्यारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो
बुद्ध्यारूढाकार एव प्रमेयं न वाङ्मार्गमित्यर्थः । वाङ्मार्ग्यवत्त्वे प्रत्यक्ष-
युक्तीरूपव्यसति । कथमित्यादिना । श्रेयं ज्ञानातिरेकेनावत् तदतिरे-
केनावत्त्वान्नरवृत्तवदित्याह । तदसम्भवादिति । असम्भवं विदधेति । व
हीति । परमाण्वस्यैवैककल्पत्वात् इति ज्ञानं न स्यात् वदन्त्यस्यैव-

तुमप्यत्वात् । एवं आत्मादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि
 चानुभवमात्रेण साधारण्यमनो ज्ञानस्य जायमानस्य
 योऽयं प्रतिविषयः पक्षपातः स्वप्नज्ञानं कुक्षज्ञानं चट्टज्ञानं
 पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानवतविशेषनकारेण उपपद्यत
 इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानसंग्राहीकर्मव्यम् । अङ्गीकृते च
 तस्मिन् विषयकारकात् ज्ञानेनैवावहकत्वादपार्थिकार्यसंज्ञा-
 वकल्पना । अपि च सङ्क्षोपलम्बनियमादभेदो विषयविज्ञा-
 नयोरापतति, न ज्ञानयोरेकसंग्रानुपलम्बेऽन्यसङ्क्षोपलम्बोऽस्ति,
 न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्
 तस्मादप्यर्थानावः स्वप्नादिवशेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि
 स्वप्नमाशामरीच्यदृकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्ये-
 नार्थेन याज्ञयाहकाकारा भवन्ति] एवं जागरित-

तत्त्वः । अत्रयन्त्रभावेऽपि जातग्राह्यो वाङ्मार्गः स्फुल्लभाह । एवमिति ।
 जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सत्तादादभेदेऽतन्मभेदे वा धर्मिवत्त्वन्तरवत् न
 धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जातग्राह्यार्था इतत्त्वः ।
 किञ्च ज्ञानस्य सोऽवशरूपरूपविशेषमन्त्रभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गी-
 कार्यज्ञात्वा च ज्ञानवतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणाच्च वाङ्मार्गविशि-
 र्मानाभावात् गौरवाच्चेतग्राह । अपि चेति । पक्षपातो विषयविशेषवै-
 शिष्ट्यव्यवहारः, किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिधं ज्ञानोपलम्बनचर्चान्वितोपलम्ब-
 पाहृत्वात् ज्ञानवदितग्राह । अपि चेति । ज्ञानार्थबोर्वास्तवभेदेऽपि स-
 ङ्क्षोपलम्बनं ज्ञात्वा वाङ्मार्गकभावादितत्त्व ज्ञाह । न चैतदिति । अ-
 विकजज्ञानज्ञात्वेन सम्बन्धहेत्वभावाच्च वाङ्मार्गकभाव इतत्त्वः । किञ्च
 जाग्रद्विज्ञानं न वाङ्मार्गकव्यं विज्ञानत्वात् अज्ञाद्विज्ञानवदितग्राह ।
 सप्रेति । विज्ञानार्थवैचित्त्यनुपपत्तिरपि तन्मभेदमिति प्रकृते । क-

गीचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते,
 प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरस्ति वाङ्मार्गं प्रत्ययवैचि-
 त्यसुपपद्येत वासनानवैचित्त्यादित्याह । यनादौ हि संसारे
 वीजाद्भवत् विज्ञानानां वासनानां चान्वीत्यनिमित्तदे-
 रिक्तकभावेन वैचित्त्यं न विप्रतिपिध्यते । अपि चान्वयव्य-
 तिरकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्त्यमित्यवगम्यते,
 सप्रादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्त्यस्यो-
 भाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादन्तरेण तु वासनां
 अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्त्यस्य मथानभ्युपगम्यमानत्वात्,
 तस्मादप्यभावा वाङ्मस्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव
 उपलब्धेरिति । न खल्वभावा वाङ्मस्यार्थस्यार्थवसातुं
 शक्यते कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं वाङ्म-
 र्थः स्तम्भः कुक्षं घटः पट इति, नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो
 भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्भुज्जानो भुजिसाध्यायां कर्म
 स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा
 तदप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभ्यमान

मिति । अन्वयोपपत्त्या परिहरति । वासनेति । अनादिसंज्ञानात्सर्गत-
 पूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकक्षणव्यवधानेऽपि गीताद्याकारज्ञानवैचित्त्यं
 भवति, यथा वीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः । उभयवादिषक-
 तत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्त्यहेतवो न वाङ्मर्या इत्यत्राह । अपि चे-
 ति । अस्मिन्विज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते
 इति प्राप्ते सिद्धान्तकृतं व्याचष्टे । नाभाव इत्यत्रादिना । किं वाङ्मार्थ-
 स्यनुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः, तावद् इत्यत्राह उपलब्धे-

एव वाह्यमर्थं नाहमुपलभे नच सोऽस्तीति ननु कवचमुपा-
 देयवचनः स्वात् । ननु नाहमर्थं ब्रवीमि न कश्चिदर्थं मुपलभ
 इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वाह-
 मेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुल्यं न तु युक्तमपेतं ब्रवी-
 षि, यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्धस्वाभ्युपगमनाच्चः
 उपलब्धेरेव । न हि कविदपलब्धमेव स्तम्भः कुचक्षेत्र-
 पलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुशादीन् सर्वे लौ-
 किका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते
 यत् प्रत्याचक्षाणा अपि वाह्यमर्थमेवमाचक्षते यदन्तर्ज-
 रूपं तद्विद्विदवभासत इति, ते ऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां
 वहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च
 वाह्यमर्थं वहिर्वदिति वकारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद-
 हिर्वदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत
 इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छ-
 द्विर्वहिरवभासत इति युक्तमभ्युपगमन्तुं न तु वहिर्वदव-
 भासत इति । ननु वाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्द्विर्वदवभासत

रिति । द्वितीयं शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानस्य यदोर्विषयविश्लेषभावेन
 भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षविज्ञत्वात्, प्रत्यक्षविश्लेषभेदाभिधानमित्याह । वाडमि-
 त्वादिका । तद्वचनादपि जनो वाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्याह ।
 अतश्चेति । वाह्यार्थस्यात्मनासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायोगात् इदानीन्तना-
 न्धवाच्च वहिर्वदन्तो न स्यादित्याह । इतरथेति । अवाधितभेदात्त-
 वादेवकारो युक्तो न वक्तार इत्याह । तस्मादिति चेद्यार्थे ज्ञानातिरे-
 केनात्मनसम्भवादित्युक्तवाधाहत्करण्यामिति शङ्कते । नन्वेति । कोऽवावसम्भवः
 अवसत्त्वं वा अवसत्त्वमिच्छयो वा अवयुक्तत्वं वा उल्लङ्घ्योक्तिवसंभवात्तदस-

इत्यध्वसितम् । न यं साधुरध्वसितम् । ततः प्रमाणप्रवृत्त्यप-
 हृत्तिपूर्वकौ सन्धवासन्धवाऽवधार्येते न पुनः सन्धवासन्ध-
 पूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यपहृत्ती । यद्वि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेना-
 पि प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सन्भवति यत्र केनचिदपि प्रमा-
 णेनोपलभ्यते तत्र स भवति । इह तु यथा सर्वैरेव प्रमाणैर्वा-
 लोऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पेन
 मन्भवतीत्युच्येत उपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसाह-
 य्याविषयनाशो भवति, असति विषये विषयसाहय्यानुप-
 न्तः ।
वहिरूपलब्धे च विषयस्य, अत एव सहोपलम्भनिवर्णे ऽपि
सन्धवाभावात् वा । नाद्यः साध्याभेदात् । न द्वितीयः स्थूनी षट्सन्धा-
 विति समूहात्मन्येव स्थूलत्वद्विषयत्वसन्धत्वरूपपरिहृत्तवर्ततेरध्वोरस्थूना-
 देकत्वात् । इवावगाहविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिवर्णेनाह प्रवासिद्धिरित्याह । नायं
 साधुरिति । सन्धवः सत्तामिश्रवः प्रमाणाधीनः । अतस्तद्विषय-
 मिश्रवः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरोक्षमिति व्यवस्थानेन स्फुटयति ।
 यद्वितीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं वाच्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सन्धवं वा
 चेव द्वितीयाह दूषयति । इहेति । प्रमाणनिश्चितवाच्यार्थस्य सन्धवादः
 प्रमाणाभ्यो भेदविकल्पैरनुक्तत्वमात्रेणासत्त्वमिश्रयो न युक्तत्वत्वेऽप्य-
 युक्तत्वस्य दुस्त्वत्वात्, न ह्यस्थूलत्वस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहा-
 लम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न वेदापत्तिः समू-
 हात्मन्योक्तदे विज्ञानानां मिथो वाच्यमिच्छतया विपर्ययित्वादि-
 व्यवहारकोपापत्तेः, तस्मादनुक्तत्वेऽपि यथातुभवं व्यवहारदोषोऽर्थः
 स्वीकार्यः, न चतुर्थः निमित्ते तादृशसन्धवाद्युपयोगात्तस्य क्षयित्वात् प्र-
 माणाप्रवृत्तेः पूर्वाहत्यादिति भावः । यद्वितीयाह ज्ञानगताद्येऽप्युक्तत्वेन
 ज्ञानालम्बनचोपपत्तेर्विहरद्याभावा इति तस्याह । न चेति । यत्तु नौर-
 त्तकं तत्र दूषणं तात्पर्यादित्याह । वहिरिति । यत एव ज्ञानार्थ-
 दोर्भेदः सर्वलोके साध्यतुभवासिद्धः, अत एव सहोपलम्भनिवर्णेऽपि नाभे-

प्रत्ययविषययोश्च पायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । अपि च घटज्ञानं घटज्ञानमिति विशेषणयोरेव
घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्तो गोः कृष्णो
गौरिति शूकरकार्णार्थयोरेव भेदो न गौत्वस्य, द्वाभ्याश्च-
भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्धज्ञान-
योर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपक्षव्यं,
अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य
घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्ध-
रसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्विज्ञा-
नयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंज्ञनेनैवोपक्षीणयोरितरतर-

दशावक इत्याह । अत एवेति । यथा चानुपपन्नरूपस्यालोकोपलम्भनिव-
तोपलम्भित्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि
स्याहस्याहकभावेन नियमोपपत्तेः । न च ज्ञानस्य कश्चिदप्यत्र स्वभिन्न-
प्राहृतत्वं श्रद्धायोगः स्या यत्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थभ्यो भिन्नं
एकत्वात् गोत्ववदिति वस्तुप्रतिपक्षमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतिः ज्ञानेकनिश्चयात् । न च सा अजातिवि-
षया व्यक्तिभेदानिश्चयादिद्वयाह । न विशेष्येति । घटादेरैतन्माहोद-
स्युक्ता वृत्तिज्ञानाहोदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीर-
वदित्यर्थः । ज्ञानाभिजातार्थानुक्तीकारे स्वधास्त्ववधारणोपं नाशकमाह ।
अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्रमिकज्ञानयोर्भिन्नो स्याहस्याह
कल्पमयुक्तमभ्युपगतस्य, तथा च तयोर्भेदप्रतिष्ठा न युक्ता धर्मिप्रतियोगि-
नोर्भिन्नः परेण चाप्येव भेदप्राप्त्ययोगात्, तथा च तयोर्भेदस्याहकस्या-
यात्मा तद्विषय एतस्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तभेदाभावे इदं शुद्ध-

पाक्षपाहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा, क्षणि-
कत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवासत्रासकत्वा-
विद्योपपन्नसदसद्वन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगततास्ते
हीवेरन् । किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभुपगच्छता वा-
च्योऽर्थः स्वयमेव कुडामित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभुपगमयत
इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति चेत् वाच्योऽप्यर्थोऽ-
नुभूयत एवेति युक्तमभुपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्म-
कत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा वाच्योऽप्यर्थः
इति चेत् अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभुपगच्छसि
अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अत्रिरुहन्तु लोक प्रसिद्धं स्वात्म-
व्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाच्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यती

कमवदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तं व्यक्तित्वात् सकलार्थं
अनेकानुगतं सामान्यमतद्वारादिति रूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता,
सर्वानेकाद्यानां ज्ञानमात्रत्वे न निमित्तः परेण वा दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरनील-
वासं पूर्वनीलज्ञानं वाचकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य तात्-
रमावात् । किञ्चाविद्योपपन्नोऽपि द्यामंसर्गः, तेन नीलमिति सङ्गर्भः,
नरविषाणमिति अशङ्क्यः, अमूर्त्तमिति सदसङ्गर्भः, सतो विज्ञानस्यासतो
नरविषाणस्य अमूर्त्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानवाध्यत्वा-
दज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बहुवचनवाध्या,
आदिपदेन सामान्यत इदं पाक्षोक्तमिति त्वच्छक्तिः शिष्यहितोपदेशो-
न्नेरज्ञानवाध्यो नष्टहीनः, तथात् प्रतिज्ञादिज्वरहराय पाक्षकभेदोऽङ्गी-
कार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्तप्रत्यक्षरमसीत्याह । किञ्चाव्यदिति ।
ज्ञानवदर्थस्याव्यक्तभूवाविशेषात् सीकारो युक्त इत्यर्थः । अविषयत्वा-
द्विज्ञानं सीकियते नार्थः परपाक्षत्वादिति शङ्कते । अथ विज्ञान-
मिति । विद्वत् सीकित्याविद्वन्मयता मौक्त्यनयेन सीक्यत्वं दर्शितमि-

पाण्डित्यं महद्भूमिम् । न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं
स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य
स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्तत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्य-
नवस्था प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात्
ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभा-
वानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमध्यसत् विज्ञा-
नग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनव-
स्थाग्रहणानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपल-
ब्ध्युपलम्बभावोपपत्तेः, स्वयं सिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्ये-
यत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं
स्वयमेव प्रथमत इति भुवता प्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृ-
कमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्वप्रदीपसहस्रप्रथनवत् ।
वाङ्मयमनुभवरूपत्वात्, विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयानुज्ञात

त्वात् । अत्रनेति । ज्ञानं ज्ञेयत्वमत्राज्ञोक्तत्र मौर्ख्यभाषादितं
वस्तुतः ज्ञेयत्वमनुक्तमित्याह । न चेति । कर्त्तरि क्त्वा प्रति गुण-
भूतं प्रधानत्वात्त्वकर्मत्वावोगात् सकर्तृकवेदनकर्मत्वमवहित्यर्थः । न च
स्वविषयत्वमात्रं ज्ञेयत्वमिति बाध्यम् । अभेदे विषयित्वस्याप्यसम्भ-
वादिति भावः । ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति ब्रूते ।
नन्विति । अनवस्था च साध्यवृत्तिरिति दोषद्वयं परिहरति । तदुभयव-
योति । अनित्यज्ञानस्य ज्ञानादिमत्त्वेन षट्पञ्चदशस्य स्वेन जीवजन्मा-
दिपञ्चाशोनादस्य पञ्चकाकाङ्क्षा साक्षिणस्तु सत्त्वात् सद्गुणैर्वा च
निरपेक्षत्वाज्ञानवस्या नापि साध्यवृत्त्यङ्गत्ववैषम्यादित्यर्थः । साक्षी क-
इत्यत आह । स्वयं सिद्धेति । निरपेक्षस्य साक्षिणोऽप्रत्यक्षे चक्षि-
विज्ञानभेदादिद्विः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । अनित्यज्ञानसङ्ख्यवाचकत्वाच्च
साक्षी जीवकार्य इत्याह । किञ्चेति । विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति

इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य प्रदीपादि-
प्रथमदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्
सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथमं प्रदीपवदवगम्यते । साक्षि-
णोऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपनिपता स्वयं प्रथमे विज्ञान-
मित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचो युक्तन्तरेणाश्रित इति
चेत्, न, विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकलादिविशेषवत्त्वाभ्यु-
पगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्व-
मस्माभिः प्रसाधितम् ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरित-
गोचरा अपि स्वप्नादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः

ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात् स्वयं प्रथममिति ब्रुवता
चाहन्मुन्यत्वमुक्तं स्यात्तथा च चाहताविषयत्वात्प्रामाण्यमप्यु-
पपदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साध्येत्येव इत्यर्थः । विज्ञानस्य प्रामा-
ण्याहन्मुन्यत्वमित्येव त्वयाऽऽपाद्यते, न चासत्त्वापत्तिः चाहतावार्तित-
त्वम्यम् । स्वस्यैव चाहत्वादिति शक्यः शङ्कते । बाधमिति । अभेदे
चाहत्तेवत्वायोगात् ज्ञातृत्वनिवृत्त्यस्य कस्यचित् परिहरति । नेति । विमत
विज्ञानं स्मातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्देहवदित्यर्थः । स्मातिरिक्तः बाधो
किमन्यवेद्यः सवेद्यो वा बाधोऽन्यस्या द्वितीये विज्ञानभावे एव भङ्गजन-
रेकोक्तः स्यादिति शङ्कते । साक्षिश्च इति । त्वया विज्ञानं कस्यविनाश-
मुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्वनिवृत्त्यात् स्मातिरिक्तवेद्यानस्माभि-
साधितं कूटस्थचिदात्मनो यादृशानवेद्यत्वाज्ञानस्येति चोक्तमतो नह
इह जडत्वमावयोर्गति परिहरति । न विज्ञानमेति ॥

एवं वेद्यविज्ञानदर्शस्याप्यवगमने ह्यर्थोभाव इत्युक्तं, इत्यति जा

प्रत्ययत्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न
स्वप्नादिप्रत्ययवज्जापत्त्यया भवितुमर्हन्ति । कस्यात् वैध-
र्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं
बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबु-
द्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति । न ह्यस्ति
महाजनसमागमो निद्रास्थानान्तु मे मनो बभूव, तैमैवा
भ्रान्तिरुद्भूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायद्यं
बाधः । न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्या-
दिदृश्यवस्थायां बाध्यते, अपि च स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं,
उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनं स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं
स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पुत्रं
अरामि नोपलभे उपलब्धमिच्छामि इति । तन्नैवं

पक्षिच्छन्नं स्वप्नादिविज्ञानवच्च बाह्यप्राप्तव्यनमित्यनुमानं दूषयति । वैधर्म्या-
च्चेति । किञ्च निर्विषयत्वं बाध्यस्तु पारमार्थिकविषयानुव्यक्तत्वं, अथ
वा व्यवहारिकविषयानुव्यक्तत्वं, नाद्यः स्वप्नादिविषयमात्रमप्यर्थोऽव्यनत्येन
दृष्टान्ते बाध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः विदुसाधनात्, इति स्वप्नस्वप्नका-
रार्थः । द्वितीये तु व्यवहारदृष्टान्तं बाधितार्थस्याहित्वं उपाधिरि-
त्याह । बाध्यते होत्यादिना । निद्रास्थानमिति करणदोषोक्तिः । साधन-
व्यावसायिकमित्याह । न चैवमिति । किञ्च प्रमाद्यजातुभव उपलब्धि
पक्षो प्रमाद्यजं स्वप्नज्ञानदृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरम् । परस्मिन् स्वप्नस्य
स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह । अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्धवैधर्म्यान्तरमाह ।
अर्थविप्रयोगेति । अव्यक्तव्यसाधनं मानसं स्मृतेरर्थो विषय इति निरा-
न्यतत्वमवस्थाः कदाचिद्भवेत् न संप्रयुक्तवर्तमानकार्यमात्रपाहिण्या
उपलब्धे इति भावः । पूर्वोक्तप्रमाद्याप्रमाद्यजत्ववैधर्म्यान्तिफलमाह । तन्नैवं

सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिपल-
ब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदित्त्वं भयोरन्तरं स्वयमनुभवता ।
न च स्वानुभवापलापः प्राप्नोमानिभिर्बुद्धः कर्तुं । अपि चा-
नुभवविरोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरासम्बन्ध-
तां वक्तुमशक्यवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्यादित्त्वं मिथ्यते । न च यो
यस्य स्वतो धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य
सम्भविष्यति । न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्या-
च्छीतो भविष्यति । दर्शितन्तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनानवैचित्र्या-
देवावकल्पयत इति तत् प्रति वक्तव्यं । अत्रोच्यते न भावो
वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्वाज्ञानामर्थानां ।

सतीति । वैधर्म्यं सतीत्यर्थः । अप्रमाणजत्वोपाधेर्निरासम्बन्धात्तुमानं
न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यासिद्धिं निरस्य । न चेति । वाचमवाह ।
अपि चेति । वस्तुनो घटायानुभवस्य निरासम्बन्धं धर्मो यदि स्थाप्यता
किं दृष्टान्तापक्षेण, प्रत्ययतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वक्तुरौष्ण्य
दृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन,
बाधितस्य दृष्टान्तवृत्तेष्वपि दुःसाध्यत्वादतः स्वतो निरासम्बन्धत्वोक्तौ
बाधसम्बन्धत्वात्तुभवबाधभिरा त्वत्वात्तुजातुमारब्धं तथापि बाधो न सुहृ-
तीत्यर्थः । उक्तोपाधिरपि न विचार्य्य दृष्टाह । दर्शितमिति ॥

स्वप्नव्यावर्तनं कारयित्वा दूषयति । यदप्युक्तमिच्छादिना । भाव
उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु वाङ्मार्गानुपलब्ध्यावपि पूर्वपूर्वबाधनादबाध-

थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति,
अनुपलब्ध्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचिता वासना
भवेयुः, अनादित्वेऽप्यन्वपरम्परान्वयेनाप्रतिष्ठैवानवस्था
व्यवहारत्रिलोपिनौ स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावद्यन्वयव्यति-
रेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं
नार्थनिमित्तमिति तावद्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ, वि-
नार्थोपलब्धौ वासनानुत्पत्तेः । अपि च विनापि वासना-
भिरर्थोपलब्धुपगमात् विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यन-
भुपगमात् अर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः ।
अपि च वासना नाम संस्कारविशेषः, संस्काराश्च नाश्रय-
मन्वन्तरेषावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च तव वास-
नाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥

सतोत्तरविज्ञानवैचित्र्यामस्तु बीजाद्वृत्तदनादित्वादित्यत आह । अना-
दित्वेऽपीति । बीजाद्वृत्तौ दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः का-
र्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थातुभानिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादावेव
कल्यात्वादानादित्यकल्पना निमृतेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः ।
ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमवस्ये तु नेति खल्वेदमिति
संभूताऽनवस्येत्यत आह । यापिति । वासनानां वास्तार्थातुभवकार्यत्वे
सति नैरपेक्षसिद्धिर्न त्वद्यापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वपादकं व्यतिरेकमाह ।
नेनेति । त्वर्थातुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वायोगाच्च त्वदुक्ता-
नवादिदृष्टिरित्युक्तमभिव्यक्तार्थोऽलम्बिवैचित्र्यस्य वासनानां विद्यापि भावेन
व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न कापि वासनाकालकृतं धीवैचित्र्यं किमवर्थातु-
भवे सति वाच्यमाह इति नेत्यन्वयव्यतिरेकाणां वासनानुत्पत्तातुभयावच्छेदकार्य-
रुक्तमेवेति वास्तार्थवद्भाषसिद्धिरित्याह । अपि चेति । यः संस्कारः
समाश्रयो लोको दृष्टः, यथा वेनादिवाद्युत्पत्तयः, अतो विज्ञानसंस्का-
राणां न भावः । आप्तवानुपलब्धेरित्यर्थात्तरमाह । अपि चेति ॥

अधिकृत्याच्च ॥ ३१ ॥

वदय्यालयविज्ञानं नाम वासनान्तराद्यनेन परिकल्पितं
तदपि अधिकृत्याभ्युपगमादनवस्थितरूपं सम्प्रवृत्तिविज्ञा-
नवत्त वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि काल-
त्रयसम्बन्धित्वे कस्मिन्नन्ययिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शि-
नि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनकृतिप्रतिसन्धानादि-
व्यवहारः सम्भवति । स्थिररूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सि-
द्धान्तहानिः । अपि च विज्ञानवादेऽपि अधिकृत्याभ्युपग-
मस्य समानत्वाद् यानि बाह्यार्थवादे अधिकृत्यनिबन्धनानि
दूषणान्युद्गावितानि उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्येव-

अस्त्वालयविज्ञानं आश्रय इत्यत आह । अधिकृत्याच्च । रूपं
व्याचष्टे । वदपीति । सहोत्पन्नयोः सव्येतरनिष्ठावदाश्रयविभागायोगात्
योर्वाप्ये चाधेयक्षणे सत आधारत्वायोगात् सत्त्वे अधिकृत्यव्याघाता-
द्याधारत्वमाश्रयविज्ञानस्य अधिकृत्याक्षीलादिविज्ञानवदित्यर्थः । कस्य
तर्हि आश्रयविज्ञानसन्तानान्तरा वासना इत्यत आह । न हीति । वि-
कारः कूटस्थो वा स्थावरात्मा यदि नास्ति तदा सन्तानस्यावस्तुत्वाद्वा-
द्यपेक्षया वदवासनानामाधानं निक्षेपो यद्य कृतिप्रत्यभिज्ञेनेच तत्कालो
व्यवहारः, तत् सर्वं न सम्भवतीत्यर्थः । यदि व्यवहारार्थं आश्रयत्वाद्यत्वं
तदापविज्ञान इत्याह । स्थिरेति । कृत्यमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे ।
अपि चेति । नतद्वयनिरासमुपसंहरति । एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य
सर्वस्य सत्त्वावच्छाब्द्यां विचारावृत्त्यान्मूल्यावबिम्बत इति भाष्यविक-
पक्षस्यापि मानमूलमाश्रयः कृत्यकारः किमिति न निराशकारित्यत आह ।
नूनमेति । आदरः पृथक्कृत्यकारस्यो न क्रियते एतावन्नेव तत्कृतनिरा-
सार्थत्वेनापि व्योक्तं इत्यर्थः । तथा हि ज्ञानार्थयोगाभावाः प्रमाण-
उपपत्तयेः । ननु आप्तकर्म ज्ञानार्थमून्यो कवस्थात्वात् सुदुर्लभ-
दित्यत आह । वैधर्म्याच्च न कर्मादिवत् सप्तः आदिवस्थाः सुदुर्लभे-

[अ० २। पा० २०] • शाङ्करशारीरकभाष्यम् । ५८३

मादीनि तानौर्हाध्यनुसन्धातव्यानि । एवमेतौ हावपि
वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वाह्यार्थवादिपक्षौ विज्ञानवादि-
पक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति
तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं सर्वप्रमाण-
सिद्धौ लोकाव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुं
अपवादाभावे उत्तर्गप्रसिद्धेः ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय
उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत
एव न काश्चिदप्यन्योपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैना-
शिकतन्मव्यवहारः । अपि च वाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रय-

तद्वत्तेतरावस्थयोः शून्यत्वस्तुपलब्धप्रतुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणाभावाद्यर्थोप-
लब्धिभावात् सुतुप्तावस्थानुपपत्तेन साध्यवैकल्याच्च नातुभावनित्यर्थः ।
किञ्च निराशिताननिषेधाद्योगादप्रमाणमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य लभ्यते न
भावः । वाच्यतोऽनुपलब्धिरित्याह । न भावोऽनुपलब्धेः । उपलब्धप्रतुपल-
ब्धिलक्षणेन तद्वैधर्म्यं तद्वत्त्वमिति वाचांशौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धि-
काङ्क्षभावात् इत्यर्थः । तदर्थमाह । न ह्ययमिति । बहुभाति तस्या-
वदित्युत्तरमिति प्रपञ्चस्तु न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः । न च सत्त्वाव-
स्थायां निराकारवृत्त्यान्वयत्वं निष्ठात्वसम्भवादिति भावः । अश्लि-
ष्यात्तेति शून्यं अश्लिष्यत्योपदेशाच्चैति पठनीयम् । शून्यत्वविबुधलक्षक-
त्योपदेशादवृत्तप्रवापी सुमत इत्यर्थः ॥

सुगतमतावाह्यत्वमुपसंहरति । सर्वथेति । सर्वत्रापि तत्र निरुद्ध

मितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुमतेन अटीकृतमात्मनोऽस्य-
 न्यप्रलापितं, प्रज्ञेयो वा प्रजासु विद्वद्वाच्यप्रतिपत्त्या विमु-
 हेयश्रुतिमाः प्रजा इति । सर्ववाच्यनादरणीयोऽयं सुमत-
 समयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवसनसमय इदानीं निरस्त-
 ते । सत चैषां पदार्थाः सम्प्रता जीवाजीवास्तवसंवरनिर्जर-
 बन्धभोक्ष्य नाम । संक्षेपतस्तु हावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ

प्रजापक्षमाह । प्रज्ञेयो वेत्ति । वेदाहृता अथ प्रजा पाहृताः, अतो
 आन्त्येकमूलसुगतविद्वान्तेन वेदविद्वान्तस्य विरोध इति विद्वम् ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् । सुक्तकल्मसे निरस्ते सुक्तान्दराणां मतं दुहित्यं
 भवति तद्विरस्त इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह । निरस्त इति । एककर्म
 ब्रह्मेति वैदिकविद्वान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वाङ्म-
 यान्त्वान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्वपक्ष-
 मभिव्यञ्जय तन्मतमुपन्यस्यति । सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ,
 विषयान्निष्ठत्वेन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्तवः, तौ संवदन्ति इति संवरो
 यमनियमादिः, निर्जरवति नाशयति कर्मफलमिति निर्जरस्तप्रवृत्ति-
 रोदृष्टादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्याकोशाकाशप्रतिपत्त्य-
 सततोर्जमनसम् । मन्वास्त्रादीनां भोग्यान्तर्भावात् कर्षं सप्तत्वमित्यत आह ।
 संक्षेपस्त्विति । संक्षेपवित्तराभ्यामुक्तायैव मध्यमरीत्या वित्तरात्तरमाह ।
 तद्वोरिति । अस्ति कावचवदः शङ्केतिकः पदार्थवाचो । जीववाचावृत्ति-
 कावचैस्त्वेवं विपरः । पूर्वमेव मननीति प्रवृत्ताः परमायुषाः
 कावाः, सत्यं प्रवृत्तमुमेवो धर्मः, अर्जुनमनशीलस्य जीवस्य हेरे
 स्त्विति हेतुधर्मः, आवरणाभाव आकाश इत्यर्थः । प्रवृत्तपदार्थानामपान-
 रमेदमाह । सर्वमिति । अयमर्थः । जीवास्ति कावचविषयः कश्चि-

यथायोगं तयोरेवेतरान्तरभावादिति मन्वते, तयोस्मिन्मपरं
प्रपञ्चमावच्छते, पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुत्र-
लास्तिकायः धर्म्यास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आका-
शास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येवामवान्तरप्रभेदान् बहु-
विधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेम्
सप्तभङ्गीनयं नाम व्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति

जीवो निवृत्तिविहः अर्हन्मुक्तः केचित् साध्यतिकसङ्काः केचित् स्या-
दति । पुत्रलास्तिकायः भोटा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्यारं
जङ्गमश्चेति । प्रवृत्तिस्थितिविहः धर्माधर्माङ्गी । आकाशास्तिकायो
द्विविधः जीवाकायः साधारिकः, आलोकाकायः सुक्ताग्रव इति ।
व्याख्यं कर्माटविधं चत्वारि वातिकर्माणि चत्वार्यवातीनि । तत्र
ज्ञानवरणीयं दर्शनवरणीयं मोक्षनीयमानार्थश्चेति वातिकर्माणि । तत्त्व-
ज्ञानाच्च मुक्तिरिति ज्ञानमाद्यं कर्म, आर्हततन्मन्त्रपणाच्च मुक्तिरिति
ज्ञानं द्वितीयं, बहुषु तोषं करप्रदयितेभ्य मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं
मोक्षनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविवेककरणमार्थं, इमानि चत्वारि
त्रेयोहन्तृत्वात् वातिकर्माणि । अथावातीनि चत्वारि कर्माणि
वेदनीयं नाभिकं मोक्षकमावृत्तमिति मम वेदितव्यं तत्त्ववल्लीव-
भिमानो वेदनीयः, एतन्नामाहमस्मीत्यभिमानो नाभिकं, अहमस्य भवतो
देशिकस्माहृतः यिष्यन्त्ये प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानो मोक्षिकं शरीरस्वत्वर्थं
कर्म आवृत्तम् । अथवा शुद्धमोक्षितमिच्छितमावृत्तं, तस्य तत्त्व-
ज्ञानावृत्तवद्देशपरिचयमवृत्तिर्गोत्रिकं, यत्तस्य तस्य इषीभावात्तत्त्वकत्वमा-
वस्थाया बहुदुदायकमाधारव्यक्तः क्रियाविशेषो नाभिकं, सक्रियस्य जाठ-
राग्निबाहुभ्राजीवदुष्यनीभावो वेदनीयम् । तत्त्ववेदनावृत्तत्वात्तात्त्व्येतानि
तत्त्वावेदकशुद्धवृत्तवर्त्तत्वादवातीनि । तदेतत् कर्माटकं जकार्थत्वाद्भवः,
आत्मवादिहादेति इयं प्रक्रिया मानन्त्येति द्योतयति । स्वसमयपरि-
कल्पितमिति । जीयतन्मन्त्रकृतमात्रकल्पितमिच्छार्थः । पैदाचांनासुक्ताना-
मनेकानात्वं वेदनीयम् । सर्वमेति । अस्तिवैकान्तिकविषयधर्मद्वयमादाव

स्यात्कस्मिं स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यश्च स्यात्कस्मिं चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चा-
वक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वमित्यत्वादिव्यपौमं समभङ्गीनयं योज-
यन्ति, अत्रावक्तव्ये, नायमभुपगमो युक्त इति । कुतः
एकस्मिन्नसम्भवात् । न ह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत् सदस-
त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । ये एते
सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त एव रूपान्येति ते तथैव
वा स्युः इतरथा हि तर्था वा स्युः अतथा वैधर्म्यनिर्धारि-

वस्तुभावे न्यायं योजयन्ति । वप्राणामस्तित्वादीनां भङ्गाणां वप्राङ्कारः
सप्तभङ्गी तस्या नवो न्यायः षट्पादेर्हं सर्वात्मना सद्वैकल्पत्वं प्राप्स्यताम्ना-
वक्तव्ये च इति तत्प्राप्ते यत्नो न स्यादतो षट्पादिरूपेण कथञ्चिदस्ति,
प्राप्स्यतादिरूपेण कथञ्चिदस्तीत्येवमेकैकल्पत्वं वस्तुभावावस्थेयमिति
भवति । किं ते सप्तभङ्गास्मानाह । स्यादस्तीति । स्यादित्यवयवं तिरुक्त्वप्र-
तिरूपकं कथञ्चिदर्थकं, स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीत्यर्थः, एतन्पदेऽपि । तत्र
वस्तुनोऽस्तित्वशङ्कायां स्यादस्तीत्याद्यो भङ्गः । प्रवर्तनास्तित्वशङ्कायां
स्यात्कस्मीति द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयशङ्कायां स्यादस्ति नास्ति
तृतीयो भङ्गः । युगपदुभयशङ्कायां कस्मिं नास्तीति चत्वारो भङ्गा-
स्तुल्यकत्वात् स्यादस्तिवत् षट्पादेर् भङ्गः । आद्य षट्पादभङ्गवोर्लङ्कायां
स्यादस्ति चावक्तव्यचेति पञ्चमो भङ्गः । द्वितीयषट्पादेर्लङ्कायां स्यात्कस्मिं
चावक्तव्यचेति षष्ठो भङ्गः । तृतीयषट्पादेर्लङ्कायां स्यादस्ति नास्ति चाव-
क्तव्यचेति सप्तमो भङ्ग इति विभागः । एवमेकत्वमनेकत्वं चेति पुनश्चादाय
स्यादेकः स्यादनेकः स्यादेकोऽनेकश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेको यत्नकः स्याद-
नेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेकचावक्तव्यचेति, तथा स्यादित्यत्र स्यादमित्यत्र
इत्याद्युक्तम् । एवमेकैकल्पत्वेन वस्तुनि प्राप्तित्वागादिव्यवहारः
सम्भवति एकैकल्पत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्त्वमेति व्यवहारविधौपापयतिः
स्यात् तस्यादनेकत्वं सर्वमित्येकैकल्पकत्वादेवाप इति प्राप्ते विज्ञान-
यति । अत्रेति । यदस्ति तत् सर्वत्र सर्वदास्त्वमेव यथा मज्झिमा । न

तरूपं ज्ञानं संगयज्ञानवद्प्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं
वद्विविधं निष्कुरितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संगयज्ञान-
वत्प्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ह्यनेका-
न्तं सर्व्ववस्तु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशे-
षात् स्यादस्ति स्यात्वास्तौत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धा-
रणात्मकतैवासयात्, एवं निष्कुरितुर्निर्धारणफलस्य च
स्यात् पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति, एवं सति
कथं प्रमाणभूतः अस्तीर्थाकरः प्रमाणप्रमेयप्रमा-
तृप्रमितिष्वनिर्धारितास् पदेष्टुं शक्यता, कथं वा त-

त्रैवं तत्प्रमाणे यत्नो न स्यादिति वाच्यं, अप्राप्तिश्चान्या यत्नसम्भवात् ।
यत्नास्ति तत्प्राप्त्येव यथा यशविषाद्यादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षण एवे-
तेष्वान्यथाद एव लुप्तो नानेकान्तवादः । तथा हि किं वेनाकारेण
वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वसमाकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारा-
न्तरपेक्षादिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थमानस्य प्राप्ते-
रवस्थे पानोऽप्यवयव भवति, प्राप्यासत्वे प्राप्तिवत्ताहुपपत्तेः, अतो
यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयं नय्य इत्युक्तम् । नात्रमिति ।
ननु विभक्तनेकात्मकं वस्तुत्वाज्ञारसिंहवदिति चेत्, न घट इदानीमस्ये-
वेत्युभयवाचात् । किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्रत्यं जीवत्वादिरूपं
चास्येव चास्येवेति च निवृत्तं होतामित्यतः, आद्ये व्यभिचार इत्युक्तम् ।
य इति । द्वितीये पदार्थविषयो न स्यादित्याह । इतरपेति । अने-
कान्तं सर्व्वमित्यत्र निश्चय इति शङ्कते । नमिति । तस्य निश्चयरूपत्वं
निवृत्तमनिरुक्तं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तत्त्वज्ञेयैकरूपत्वमित्यत्र व्यभिचारः,
द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह । नेति ब्रूम इति । प्रमावास्तुत्वात्
प्रमावादास्तिद्विविधं । एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमावादेऽस्ये-
त्यर्थः । इत्येव सर्व्वज्ञानिर्धारणे सत्प्रपदेशो निष्कल्पप्रवृत्तिय न
स्यादित्याह । एवं वतीति । अनेकान्तवादे अस्ति कावयपञ्चत्वमपि न

दभिप्रायानुसारिचस्तदुपदिष्टे ऽर्थे ऽनिर्धारितरूपे प्रव-
र्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति त-
त्साधनानुष्ठानाय सर्वे लोकाऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा,
अतश्चानिर्धारिताय शास्त्रं प्रलपन् मन्तोन्मत्तवदनुपादेय-
वचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्या-
ऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात् तावदेकस्मिन्
पक्षे पञ्चान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसङ्ख्यात्वमधिकत्वं वा
प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्त-
व्याश्चेन्नोच्चेरन् उच्यन्ते चावक्तव्यायेति विप्रतिषिद्धम् ।
उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च, तथा
तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति नास्ति वा, एवं तद्विप-
रीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति नास्ति वा एवं तद्विपरीतमस-
म्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मन्तोन्मत्तपक्षस्यैव
स्यात् । न प्रत्ययितव्यपक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः
पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधार-

सादित्याह । तथा पञ्चानामिति । युद्धकमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि
ब्रह्मेनावक्तव्यत्वं उत वक्तव्येकब्रह्मावाच्यत्वं, नाद्याः व्यापकादित्याह ।
न चेष्टा निति । उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः वक्तवे-
कब्रह्म वक्तव्येकब्रह्मानामप्रसिद्धे निषेधाद्योगात् शेषस्यापि वक्तव्येदात् ।
न चार्थस्य युगपद्विबुद्धयर्थवाञ्छायां वक्तुर्भूतत्वनात्मनवक्तव्यपदेन विव-
क्षितमिति वाच्यं, तादृशवाञ्छायां एवातुल्यत्तेरिति । सिद्धं विद्वद्भ्याने-
कप्रकाशित्वादहंत्वान्न इत्याह । उच्यमानाचेतयोदिना । इति च प्रलप-
न्मन्तोन्मत्तः । कर्हेक्षिति शेषः । अनान्नपक्षस्यैवानर्गतः साक्षात्प्रपञ्च-
कोत्तर्यः । इतश्चैवक्तव्योऽनेकान्नवाद इत्याह । सन्नेति । सिद्धानादि-
विज्ञोऽहंत्वुनिः । अन्ये तु चेतुस्तानानुच्यन्ते, अनस्तुतानानुच्यन्ते

णायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिबिह्व जीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशा-
स्त्रावधृतस्वभावानामयं प्रवृत्तस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जी-
वादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्ध-
र्मशोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्या-
सम्भवात् असत्त्वे चैव सत्त्वस्यासम्भवादमङ्गतमिदमार्हतं
मतम् एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताधर्मेका-
न्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणु-
भयः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वैषैवाणुनाद-
निराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकर-
णाय प्रयत्नते ।

एवञ्चात्माऽकातस्त्रं ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे
प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातस्त्रं मपरो दोषः प्रसज्ये-
त । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्याहता मन्यन्ते ।

इत्याहृततत्त्वावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रिविधनियमोऽपि न स्यादि-
त्याह । अनादीति । प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति
सत्त्वासत्त्वयोरेकत्व निराक्षेपेत्वर्थः । परमाणुसङ्घाताः पृथिव्यादय इति
द्विगुणरविज्ञानः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितत्वात् । यत्त्विति ॥

जीवस्य देहपरिमाणां दूषयति । एवञ्चेति । अकातस्त्रं मध्यम-
परिमाणत्वं तेनानित्यं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शरीराध्याह्वेति ।
विपाकः कर्माभावाभिव्यक्तिर्जीवस्य कृतकगजशरीराध्यापित्वमकातस्त्रं
शरीरदेहो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । उक्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न

शरीरपरिमाणतायां च सत्त्वामकृत्स्नोऽसम्बन्धतः परिच्छिन्न-
 चार्कत्वतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीरा-
 णाद्यानवस्थितपरिमाणत्वात्तन्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरि-
 माणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
 यन्न हस्तं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुनिकाजन्म च प्राप्नु-
 यन्न कृत्स्नपुनिकाशरीरे सम्प्रायेत । समान एव एकस्मि-
 न्पि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्वादेतत्,
 अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सन्तु-
 चैर्युर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवा-
 वयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्त्येवा न वेति वक्तव्यम् ।
 प्रतिघाते तावदानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्प्रायेरन् ।
 अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्र-
 थिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च
 शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोक्तेः
 तुमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ च के-

प्रतिघाते देशादुपहितरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च बाह्यदेशमात्र-
 व्याप्ता ततः स्थले युवदेहे कश्चित् स्यादिति कस्मैदेशः वञ्जीतो
 न स्यादित्याह । वयान इति । यथा दीपावयवानां घटे वृद्धो-
 चो मेहे विकाशस्तथा जीवावयवानामिति । देशकालस्थानियमं
 यद्वृत्ते । स्यादिति । दीपावयवजीवांश्च निश्चयेण एकदेशो वेति निश्च-
 यत्वाद्येऽस्य देशादुपहितरपि जीवः स्यादिति दूषयति । तेषां निश्चयादिना ।
 दीपस्य तु न घटाद्वह्निः कल्पं कश्चाप्यवयवानां विनाशात् । द्वितीयं
 दूषयति । अप्रतिघात इति अवयवानां निश्चयश्चासिद्धं कस्मैत्यादीपावय-
 वदिष्याह । अपि चेति । एवं जीवावयवा निश्चयादिव न वेति देशकालस्थान-

चिञ्जीवावयवा उपगच्छन्ति तमुग्रशरीरप्रतिपत्तौ च केचिद-
पगच्छन्ति इत्येव तं तमाप्युच्यते ॥

न च पञ्चायादध्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥३५॥

न च पञ्चाविद्यावयवोपगमापगमाभ्यामितद्द्वपरि-
मात्रत्वं जीवस्याविरीधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः वि-
कारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चया-
पूर्वमात्रस्यापक्षीयमात्रस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं ताव-
दपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनिश्चयत्वं प्रसज्येत,
ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाधेत, कर्माष्टकपरिवेष्टितश्च
जीवस्त्वात्मावृत्तं संसारसागरे निमग्नस्य बन्धमोक्षेदादु-
द्दिष्टमित्यं भवतीति । किञ्चान्यदामप्युच्यतामपगच्छता-
च्चावयवानामागमापगमादिवर्मवत्त्वादेशानात्मत्वं शरीरादि-
वत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात्, न च स

विद्य इति चक्रेते । अवेति । इह स दुःखावाप्तौ जीवस्यावयवगतमोक्षावाप्त्यं
देहमात्रत्वनिवर्तः ॥

अन्ये च परिहरति । न चेति । आगमापादौ पञ्चावः । विद्या-
नमापाविनायवयवानाभावात्त्वमस्ति न वा, आद्ये आह । विद्यादिदो-
वेति । कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह । कर्माष्टकेति । आत्म-
नयेतत्, आद्यवत्त्वे दोषं वदन् अस्मान्मरणादाव दूयति । विद्येति ।
अवयवद्वन्द्वस्यावयवस्य इष्टान्त्वादात्मज्ञानाभावात्तु मुक्तिरित्यर्थः । अथा
दीपावयवानी । आकारस्यैकस्यावयवानाभावात्कारकाभावात्तानमा-
पादौ नृणावित्याह । विद्येति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवसाधारणो
वेत्यर्थः । किञ्चात्मन आगमापादियथोपावयवत्वे इति चिन्त्यन् आद्यान्व-
यवत् । किञ्चोपगमनीयज्ञानादात्मनिश्चयाभावादिर्नोक्तः स्यादित्याह ।

निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते
जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च वा नोद्यन्त
इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेभ्यः भूतेषु च लीये-
रन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽ-
साधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभा-
वात् । किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आ-
गच्छतामपगच्छताश्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत
एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणावयवोपगमापममा-
वात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेषु भूतेषु शरी-
रपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तव-
कात्स्न्यप्रसङ्गमद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्या-
येण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसत्ताननित्यताभ्यामेना

निरस्तं, सम्प्रति जीवस्य केचिदेव कूटस्थो अवयवो अन्त्ये त्यागमाप्ता-
किञ्चेति । अपि चावयवशरीरावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवयवसकृद-
वासत्वं आत्मत्वस्य यावदवयववर्तित्वे यत्किञ्चिदवयवमापनेऽपि सद्यः
शरीरस्याचेतनत्वं गीतवत् प्रत्येकसमाप्नो एकस्मिन् शरीरे आत्मत्वमात्रं
स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन रक्तुं संभूयति । अत इति ।
सुखसाधनान्तरमाह । अथयेति । स्वस्वस्वशरीरप्राप्तावकात्स्न्येऽद्वारे-
णात्मानित्यतावासक्त्यायां सुगतवत् सन्मानरूपेणात्मनित्यतावाधस्यानेनो-
त्तरमुच्यते इत्यन्वयः । पर्यायेकैकस्य व्याख्याकोत इति देहज्जैवमपरि-
माणस्यात्मनानवस्थानेऽपि स्रोतः प्रसाङ्गकादात्मकात्मकान्नित्यमानस-
नित्यतयात्मनित्यता स्यादित्यत्र इष्टान्तरमाह । ययेति । विभक्त्यं विभक्तं
वेक्ष्यते विविधो दिग्भेदो नास्ति । पर्यायात् सन्मानाद्व्यात्मनि-
त्यत्वस्यापिरोध इति न च कुतः, विकारादिभ्यः सन्मानस्यावयवस्य आत्मत्वे

त्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानव-
स्थानेऽपि तत्त्वन्तान्नित्यता तद्वद्विज्ञानमपीत्याशङ्क्यानेन
मूत्रेषोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य तावदवसुत्वे नैरात्म्यवादप्र-
सङ्गः, वसुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्ष-
स्यानुपपत्तिरिति ।

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चात्थस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य
नित्यत्वमिच्छते जैनैस्तद्वत् पूर्वशरीरप्राप्तमध्यमयोर्जीवपरि-
माणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् इत्युक्ते एक-
शरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरात्तरप्राप्तिः ।

नृन्यवादः सन्तानस्य वसुत्वे सन्तानव्यतिरेके च* कूटस्यात्मवादः,
अव्यतिरेके जन्मादिविकारो विनाशो मुक्त्यभावदोष इत्युक्तप्रसङ्गात्
सन्तानात्म्यपक्षोऽनुपपन्न इति सूत्रार्थः ॥

वं स्वसूत्रं सूत्रं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति
विषयं दूषयति । अन्येति । अन्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वदर्श-
नादुभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्यैवाद्यां नित्यपरि-
माणयोः साध्यं साक्षिकपरिमाणानामेकत्वाद्योगादिति सूत्रबोद्धव्यम् ।
आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादतन्मपरिमाणवत् । न
चाप्रबोद्धकता, परिमाणनाशे सत्प्राक्तनोऽपि नाथादन्वपरिमाणनित्य-
त्वादयोगादिति भावः । परिमाणत्ववशाध्यापादानफलसाधकः । एवेति ।
अन्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषयशरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परि-
माणत्वे परिमाणत्ववशाध्यापानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वं कालावधे परि-
माणत्ववशङ्गीकृतप्राक्तनवदालेन नित्यत्वमनुमाद्य साध्यभाषादितं, सम-
ान्यस्य मुक्तपरिमाणस्यानुत्वस्य तावदोरन्तरत्वे नावस्थितेस्तदेवात्मना स-

अथ वाक्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थ
योरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण स-
र्वदैवानुमहान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः,
अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमितुगपेक्षितव्यम् ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते ।
तत् कथमवगम्यते, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधाद-
भिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभय-
स्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि
पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोक्त-
रविरोधादग्राह्यतामिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापेक्षितम् ।
तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमौश्वर इ-

अध्यवसायवारपि नित्यत्वात् स्यात् प्रागवतोऽनित्यत्वाद्योगात्, तथा
चाविशेषः कालवयेऽपि जीवपरिमाणाभेद इत्याह । अत्र चेति ।
तस्माद् आन्येकशरणपथकसिद्धान्ते नाविरोधः सम्भवत्यस्येति सिद्धम् ।

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुप्तिकेशवतनिराजनान्नरं जटाधारिणैवमतं
बुद्धित्वं निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह । इदानीमिति । साधन्य
देश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति गङ्गते । तदिति । शिविकोरो-
धान्नैवमित्याह । प्रकृतिश्चेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् पञ्चनिमित्त-
ेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्याशयः । व्याहृतो विद्वांसमिव्याहार उक्तिर्यस्य
स तथा । अहितीवज्रप्रकृतिरं जगदिति वदतो वेदान्तसम्भवस्य
कच्चैवेच्छरो न प्रकृतिरिति शैयादिभतेन विरोधोऽस्ति न चेति शब्दे हे

त्थैव पक्षो वेदान्तविहितज्ञानैकत्वप्रतिपक्षत्वात् यस्मिन्नाम
प्रतिविधायते । सा चेष्टा वेदवाङ्मेश्वरकल्पनाऽनैकप्रकारा ।
केचित्तत्त्वं साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुष-
योरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमेश्वरः इतरेतरविल-
क्षणः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरान्मु मन्थन्ते
कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपति-
नेश्वरेण पशुपाशविमोक्षयोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो निमि-
त्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्
कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत उ-
त्तरमुच्यते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । पतुरीश्वरस्य प्रधानपु-
रुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

तन्मत्तस्य ज्ञानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्तादयमज्ञानाविरिति फलम-
भिप्रेत्य सत्त्वात्मन्ययोरैकत्वासम्भवात् कर्तृत्वोपादानत्वयोरव्येकत्वासम्भ-
वात् कर्तृवेत्तुर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तरमतभेदमाह । सा चेति । शि-
खाः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः चत्वारो माहेश्वराः शैवाः पाशुपताः
काश्चविज्ञानिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽप्यपी महेश्वरप्रोक्तानमातु-
गमित्वा माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महादिकं, कारणं प्रधानं
ईश्वरक, योगः समाधिः, विधिः तिस्रयनज्ञानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति
पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धस्तत्साशयेत्यर्थः । पाशु-
पतामगप्राणाख्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति मतमुक्ताऽऽनुमानिकेश्वरम-
तमाह । तथेति । विमतं सत्कर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति वैशे-
षिकाः कर्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरिकराभिप्रेत्याहकं
सात्वान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च ।
शानैश्वर्योऽश्वरः काश्चिद्विज्ञानः सातिसयत्वात् परिमाणवदिति
साङ्ख्यगौतमतपातज्ञावा इति मत्वोक्तं केचित् कथञ्चिदिति । विज्ञा-

क्षयात् । किं पुनरसामञ्जस्यम् । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसङ्गे-
स्मादादिवदनोऽश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मपिष्ठत्वाददोष इति चेत्, न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्तप्रवर्त्तयितृत्वे इतरतरा-
श्रयदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेत्, न, वस्तुमानकाल-
वदतीत्यपि कालेष्वितरतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परा-

नयति । अत इति । आगमादिना निर्दिष्टेश्वरविद्भिः क्वं दोष-
वन्धविस्मयः । इतिमिति । न तावत् स्वस्वाममादीश्वरनिर्णयः, आगमा-
ना निर्मूलत्वेनाप्रासाद्यत्वात् । न च सर्वज्ञज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात् ।
न चागम एव ज्ञानं, आगमज्ञानत्वनिवृत्ते मूलनिवृत्त्यसिद्धये तच्चिन्त-
यत्यन्योऽप्यन्यथा । न च पुरुषमन्त्रं स्वतो ज्ञानत्वं यत्तु, नियो विरो-
धेन तत्त्वान्यस्यानाह, नाप्यनमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तृवेति निर्णयः
सम्भवति, अतुमानस्य इष्टानुसारित्वेन इष्टविपरीतायां साधकत्वात् । तथा
च लोके वादयाः कर्त्तारो इष्टाप्तादया एव जगत्कर्त्तारो रागद्वेषादि-
भयः विध्युः । यदि लोके विचित्रापासादादिकर्त्तुं रेकत्वाद्युद्देशेनै-
व जगत्कर्त्तरि साधवादेकत्वं निश्चयज्ञानं निर्दोषत्वञ्च कल्प्येत, तर्हि इत्योपा-
दानत्वमपि कल्प्यतां, कर्त्तुं रेयोपदानत्वेन साधवात्, अन्यथा स्वतः
प्रधानपरमायुधं पादानकल्पनगौरवान्, अदृष्टत्वाच्चेत् कर्त्तुं इत्योपादान-
त्वविशिष्टैकत्वादिकमपि न विध्येत् । अस्माकमवपौरुषेयतया अतः सिद्ध-
प्रमाचभाष्यः श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने इष्टान्तामयेवया भवत्येव लौकिक-
कर्त्तृविपरीताद्वितीयकस्य पादानात् कर्मज्ञानिर्दिष्टेश्वरनिर्णयः । निर्णीते
च तस्मिन् धर्मिपाङ्कजमानावाधाय रागादिदोषापादानस्यावकाशः इत्या-
नुमानिकेश्वरादिभ्यो वंचय्यं, तदभिप्रेत्याद्यौतस्येश्वरस्यासामञ्जस्यमाह ।
हीनेति । यदि कर्त्तुं उपादानत्वमदृष्टत्वात् कल्प्येत तर्हि निर्दोषत्व-
स्याप्यदृष्टत्वात् सो विषयकारो स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेः जगत्कर्त्ता
दोषवान् स्यात् । न चाल धर्मिपाङ्कजानुमानाधः कार्यत्वविरुद्धा कर्त्तृ-
भावसाधकत्वेन निर्दोषत्वादायुद्देशीयत्वात् । न चोत्कर्षकत्वा जातिर्भा-

न्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवि-
क्षमयः । न हि कश्चिद्दोषप्रयुक्तः स्वार्थं परार्थं वा प्रवर्त्त-
मानो दृश्यते । स्वार्थं प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि
प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानौ-
श्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेत्श्वरस्य पुरुषस्य
चौदासीत्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥

पुरुषर्भोदादाना दोषाभावे तद्व्याप्यविषयकत्वे कत्यायोगाच्च, इदामन्त्या-
व्यापकधर्माणां पक्षे व्यापादनं कृत्यपक्षे वा जातिवैयर्थ्याच्च नो यदि कृत-
कत्वेन चेत्तन्ना चटवदन्तिव्यः स्यात् तर्हि तेनैव चेत्तन्ना सावयवोऽपि स्या-
दिति । न इदं ज्ञानवत्त्वं व्यापकं सावयवत्वं गत्यादौ व्यभिचारादिति
भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषयफलान् प्राप्तिनः करोति न
प्रेरेयवेति शङ्कते । प्राप्नोति । अङ्गस्य कर्मणः प्रेरकत्वाद्योगाच्चैव वि-
द्याच्च । चेति । न चेत्तदप्रेरितं कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह ।
कर्मैति । अतीतकर्मण्या प्रेरित ईश्वरो वर्त्तमानं कर्त्ततत्पञ्चाय प्रेरयतो-
त्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति शङ्कते । अनादित्वा-
दिति । अतीतकर्मणोऽपि अङ्गत्वाच्चेत्तदप्रेरकता न च तदपीश्वरेण
प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽन्यान्वयात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वर-
प्रेरितं तदेवेश्वरं वर्त्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न ज्ञान-
हीनाया कूक्ष्यावहाया अनवस्थायाः प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो
विषयकहेतुसामञ्जस्यं दुर्वीरजित्वर्थः । यत्तु फलदानं ईश्वरक कर्मनि-
मित्तमात्रं न प्रेरकमिति शोक्तव्येति चेति, तच्च, विषयकर्म कारयितु-
रीश्वरस्य दीव्यवशानपायात्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्मकारयितृत्वे शोक्ताप्रा-
मादिकानवस्थानात्, अस्याकर्मण्ये चेत्तत् साध्यसाध कारयतीति निराश्र-
यमिति च श्रुतिभूतं पूर्वकर्मापेक्षया कर्मनिमित्तमित्येवम् । किञ्च पर-
मतानुवारेणपीश्वरस्य रागादिभक्त्यं प्राप्नोतीत्याह । अपि चेति ।
प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति ताद्विकार्यां स्थितिः, तथा चेत्तदः स्वार्थरा-

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

इतरपक्षसामान्यत्वमेव, तच्च प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्व-
रोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरौचिता । न तावत् संबो-
धलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगत-
त्वाविरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः चात्रशान्दयिः ।
वानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित् कार्यमन्यः सम्बन्धः
ग्रह्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् ।
वज्रवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य तादात्म्यलक्षणसम्ब-
न्धोपपत्तेः । अपि चागमवलेन वृक्षशादौ कारणादिस्वरूपं
निरूपयति नाश्रयं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यम् ।
परस्य तु दृष्टान्तवलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयती यथादृ-
ष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमवस्थितिप्रयः । परस्मादि
सर्वप्रपञ्चोतागमसङ्गात् समानमागमवस्तुमिति चेत्, न,
इतरैतरान्यप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वप्रत्यसिद्धिः स्वै-

नादिमान् प्रवर्तयत्वात् सम्मतवत् । न च कारणादौ व्यभिचारः परदुः-
खप्रवृत्तसदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्योत्तरः । उदासीनः प्रवर्तय इति
च स्वीकृतमिति योगान् प्रत्याह । प्रवर्तेति ॥

प्रधानवादे दोग्धनरमाह सूत्रकारः । सम्बन्धेति । ईश्वरेणसम्बन्ध-
स्य प्रधानादेः प्रेरणात्वायोगात् सम्बन्धोऽप्युच्यते । न च संबोधः वनवाको
वाङ्मोक्षार्थः । कार्यमन्तात् प्रेरणयोप्युच्यते । सम्बन्धः वस्तुनाभिमत
स्यात् । नाप्यन्य इति ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जनयति विज्ञेत् । न-
न्यवस्तुना ज्ञात् तज्ज्ञाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । मायावस्तुनोत्पत्तिर्वास्तवादा-
त्म्यसम्बन्धः, देवात्मवृत्तिमिति श्रुतेः । किञ्च वेदस्यापूर्वार्पणात्, लोकादृष्ट-
त्वकादित्यन्तो वदित्वेनानुवर्तव्यः । अनुमानिकेव तदनुवर्तव्यः इति

तत्त्वतस्तथाशागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपत्त्या साङ्ख्ययोग-
वादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्यपि वेदवाङ्मासोश्वरक-
ल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतयानुपपत्तिस्तर्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि
परिकल्पमानः कुम्भकार इव सदादौनि प्रधानान्यधिष्ठाय
प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनस्य
प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, सदादिवैलक्षण्यात् ॥

करणावच्छेद भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्वादेतत्, यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपा-
दिहीनञ्च पुरुषोऽवितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्य-
तीति, तस्यापि नोपपद्यते । भोगादिर्दृग्नास्ति करणग्राम-
स्याधिष्ठितत्वं गम्यते, न चाल भोगादयो दृश्यन्ते । करण-

विशेषणाह । अपि चेति । सर्वज्ञस्यानमप्राप्तावस्थस्य च प्राप्तावस्थोक्तः श्रवः
अनुमानात् सर्वज्ञविशेषे निरस्तात्वात्, न ह्यनमस्तस्य ज्ञानं समोज्ज्वलमिति
व्यभिचारीवाङ्मनस्तानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणु-
नामपि निरवयवेष्वरेषु संबोधाद्यवस्थात् प्रेर्यत्वाद्येन, प्रेरकत्वे चेत्-
रस्य दोषवत्त्वमित्याह । एवमन्यास्यपीति ॥

इत्येवञ्च प्रधानादिप्रेरणातुल्यपक्षे च सामञ्जस्यमित्याह स्वभावकारः ।
अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीत्येवमितिरे-
वेव कदादिदर्शित्वार्थः ।

चक्षुरादी व्यभिचारकावस्थान् मिथेयति । करणवदिति । रूपरङ्गभूतं
नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं सूचयति । ह्येति । समीपादेतत्वे स्तीति विशेष-
णाह व्यभिचार इत्याह । तथापीति । भोगः सुखदुःखादुत्पन्नः, आदिप-

ग्रामसामेयं चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि
भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सृजन्तं व्याख्यायते ।
अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । इतयानुपपत्तिः स्तार्किकपरिकल्पित-
स्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके समरीरो राजा राष्ट्रस्ये-
श्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तददृष्टान्तवशेनादृष्टमौ-
श्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणाय-
तनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्त-
रकालभाविताच्छरीरस्य प्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः निरधि-
ष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
करणवशेन भोगादिभ्यः । अथ लोकदर्शनानुसारिणेश्वरस्या-

दात् विषयाद्यनुपपत्तः । न च यत् वेदाधिष्ठेवं तत्तदीयभोगहेतुत्वेवति
प्रवर्त्तयति व्यतिरेकव्याप्ती करणेषु व्यभिचारतादस्यनुमितिं वाच्यं,
भोगहेतुत्वावशिष्टाप्रतयत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषकाभावेन
विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यैवार्थं परार्थवाचकाधिष्ठेयकादादी
व्यभिचारात् । न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्यामिति, अतो न
यत्तद्व्याप्यत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे करणकता भोग-
दृष्टान्ते, ईश्वरे तु प्रधानकतास्तो न दृष्टान्त इत्युत्तरार्थः । विषये दोष-
वदनु व्यप्रयोजकत्वं हेतोर्भिरस्यति । करण्यति । प्रधानादेः प्रेर्यत्वा-
ङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वमित्युक्ता-
दित्यर्थः । सृजन्तुवक्ष्यार्थान्तरमाह । अन्यथा वेति । इः प्रवर्त्तकहेत-
नः स शरीरोति लोके व्याप्तिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न
प्रवर्त्तकत्वमिति सुलार्थमाह । इत्युच्यते । विमतं ईश्वरं कार्यत्वा-
द्वाद्युपदिष्टं कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तन्मोहापत्तिं
निरस्यति । न च तद्वर्त्तयितुमिति । न च क्लिप्तं शरीरं समानं प्रागपि
कल्पयतीति वाच्यं, शरीरस्य भीतिवत्त्वनिवृत्त्यादित्युक्तं । अतस्तस्य शरीर-
एवेश्वर इत्युक्तं जाह्न । निरविशान्ते वेति । जीवस्यैव शरीरं भीतिकं

पि किञ्चित् करणानामाद्यतनं शरीरं कामेन कल्प्यते, एवमपि मोषपक्षे । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादि-
प्रसङ्गशरीरस्याप्यनौशरत्वं प्रसज्येत ॥

अन्तवत्त्वमसवेक्षता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यते अनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा भिद्यो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञे-
नेश्वरेषा प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथं पूर्वस्मिंस्तावदिकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात् प्र-
धानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्वि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं, तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्त्वात् । स-
ङ्गा परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्व-
रश्चरस्य तु स्वेच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याहुः निरस्यति । करणव-
दिति । करणान्यत्र बलीति करणवच्छरीरं, रक्षामवच्छरीरकल्पनेवानुप-
पन्नानामावात् दृष्टमिति कल्पनिवन्निरोधाच्च इति भन्त्यस्य ॥

एवमौचरस्य शुक्लतर्कस्य कर्तृत्वनिर्णयो नेतृप्रपाद्य नित्यत्वसर्व-
तत्त्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः । अन्तवत्त्वमिति । प्रधा-
नपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् । घटवदित्याह । पूर्व-
किञ्चित् । सङ्ख्या वा परिमाणं वेद्यता । तथा च निश्चितसङ्ख्यात्वादि-
धितपरिमाणमात्रेति हेतुद्वयम् । यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति
तथापि सर्वज्ञत्वमिदमेव हेतुविहितिरासं द्योतयितुं निश्चितपदं, तत्राद्य ।
हेतोरविहितमिति । सङ्ख्यापरिमाणमिति । सङ्ख्यारूपमनित्यार्थः-

रूपपरिमाणमपि तदुगतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरु-
षगता च महासङ्ख्या, ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नाणां मध्ये
ये संसाराद्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च
तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य
संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानञ्च सविकारं पुरु-
षाद्यमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतं तच्छून्यता-
यामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किं विषये वा सर्वज्ञतैश्चरते
स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चेदमन्तवत्त्वे सत्यादिम-
त्त्वप्रसङ्गः, आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा
भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य
पुरुषाणामात्मनश्चेत्यनेश्वरेण परिच्छिद्यत इति । तत
ईश्वरस्य सर्वज्ञताभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत,
तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिमृहीत ईश्वरकारणवादः ॥

द्वितीयहेतुं साधयति । स्वरूपेति । प्रधानादयो निश्चितपरिमाणाः वस्तु-
तोऽभिन्नत्वात् षट्पदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरादय इति ज्ञातेऽपि
स्वीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्तथाह । पुरुषेति । जीवसङ्ख्यापीड-
रेण निश्चीयेत अनिश्चये सर्वज्ञतायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः फलमाह ।
ततश्चेति । माधुराशिवत् केषाञ्चिच्छीवानां सङ्ख्यासङ्ख्यञ्च नष्टे दिक्तेषां
सर्वज्ञते इदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । निम्नस्वानवशेषादिति भावः ।
ननु ईश्वरश्चित्तामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वेनात्मवत्त्वात् । किञ्चित्त-
व्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह । प्रधानमिति । दोषान्तरमाह ।
प्रधानेति । इवत्तानिश्चयाभावाच्च शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते । अथेति ।
इवत्ता नास्ति न निश्चीयते चेत्तर्हः । प्रधानादयः सङ्ख्यापरिमाणावन्तः
इत्येतास्मादभिधादित्वनुमानादस्वीयता, तदज्ञाने स्यादसर्वज्ञता, इवत्तायां

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽ-
 भिमतेक्ष्णीषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिसाधि-
 ष्ठाता बोधयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतेक्ष्णीषां पक्षः
 प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयत्वेनाप्येवंरूप एवेश्वरः
 प्राक् निर्धारितः प्रकृतिसाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी
 च श्रुतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः
 प्रत्याधिख्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयकौऽंशः
 समानत्वाच्च विसंवादगीचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसं-
 वादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानाधारम् । तच्च भाग-
 वता मन्वन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्व-
 रूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रति-
 ष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूह-
 पेण अनिरुद्धव्यूहपेण च वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते,
 सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो
 चात्मवत्त्वमन्यव्यक्तमिति परिहरति । तत इति तस्मात् केवलकर्त्रीहर-
 वादस्तु निर्वृत्तत्वाच्च कर्तृपादानाद्वेश्वरसमन्यवविरोध इति सिद्धम् ॥

पञ्चपदार्थवादिना हेतुश्रवणनिरासामन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धिस्थं नि-
 रस्तंति । उत्पत्त्यसम्भवात् । अधिहरयतात्पर्यमाह । येषामिति । अधि-
 हरणकारणमाश्रयति । नन्विति । वेदादिविश्वंशमङ्गीकृत्य वेदविश्वं जीवो-
 त्पत्त्यर्थं निराकर्तुमधिकरणकारण इत्याह । उच्यते इति । अत्र भाग-
 वतपञ्चरात्रात्मनो विषयः स किं जीवोत्पत्त्याद्यर्थे भागं भवेति सन्देहे
 बाधासुखसन्धात्मनमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वपक्षे तदात्मविरो-
 धाऽजीवाभिज्ञानसमन्यव्यक्तमिति, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽऽत्मानत्वादविरोधा-
 च्छिद्दिहिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्तंति । निरस्तमेति । कथं तर्ह्य-

नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्घर्ष-
णादयः कार्ये, तमित्यन्भूतं भगवन्समभिगमनोपादाने-
व्याख्याध्याययोगैर्वर्षशतमिष्टा क्षीणक्षेपो भगवन्समेव
प्रतिपद्यत इति । तत्र यन्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः
परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽ-
त्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तत्र निराक्रियते, “स
एकधा भवति त्रिधा भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मा-
नोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽ-
भिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभि-
प्रेषते तदपि न प्रतिविध्यते श्रुतिस्मृत्योरीमूरप्रविधानस्य
प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्घर्षेण
उत्पद्यते सङ्घर्षेणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाश्चानिरुद्ध इति ।
अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्घर्षेणसंज्ञस्य
जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्थानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्,

द्वितीये वासुदेवे भूर्तिभेदस्तत्तावत् । न इति व्यूहा भूर्तिः । अविशेषं
शास्त्रार्थसत्ता सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यन्भूतमिति । यथोक्तव्यूह-
बलं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्काव-
चेतसासवधानपूर्वकं देवताष्टकगणसमभिगमनं, पुञ्जाद्व्याघातसमन्वित-
दानं, इत्यादि पूजनं, साध्यायोऽष्टाशरादिजपः, योगो ध्यानम् ।
तत्तावद्विज्ञानपादस्ये । तत्तेति । समाहितः यज्ञाविष्टो भूर्त्वेति
‘तं यथा यथोपासते’ इत्याद्या च श्रुतिः । ‘सत्सुर्मज्जसत्परमः’ इत्याद्या
स्मृतिः । विवर्द्धाद्यनूद्य दूषयति । अत् पुनरिति । अतश्चाद्यादिदोष-
स्यादिशब्दार्थः । व्याकोषेतया ‘अज आत्मा’ इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रा-

ततश्च नैवासा भगवत्प्राप्तिर्मेधिः सप्तात्, कारणाप्राप्तौ
कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधियति चाचार्यो
जीवस्योत्पत्तिं 'मात्मान्युतेर्निवृत्त्याश्च तावत्' [अ० २।पा०
२।सू० १७] इति । तस्मादसङ्गतेषां कल्पना ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतेषां कल्पना, यस्माद् हि लोके कर्तुर्देव-
दत्तादेः करणं परश्यादुत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयति
च भागवताः 'कर्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः
प्रदुस्ससंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽ-
हङ्कार उत्पद्यते' इति । न चैतद्वृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं श-
क्यम् । न चैवभूतां श्रुतिमुपलभामहे ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि सप्ताच्चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते
किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैर्गुर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्य-
धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निर-

ममल्लोत्पत्त्यर्थे मानत्वाभावनिरुद्धा जीवाभिन्नमल्लसमन्वयस्त्वर्थमिति भावः ।
जीवस्योत्पत्तिं निरुद्ध जीवान्मनस उत्पत्तिं निरुहति । न च कर्तुर् इति ।
यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मादसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः ॥

विज्ञानां करणानां प्रयोक्ता कर्तुं इति प्रसिद्धार्थो हि शब्दः । वर्णनं
निर्कर्तृमिच्छात् । न चेति । ननु लोके कश्चिच्छक्तियवरः कुठारं निर्भाव-
तेन दृष्टं विनशीति दृष्टमिति चेत्तद्वत्, शिल्लिगो हृत्पादिकरणान्तर-
सत्त्वात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वाच्च समसः क-
र्तृत्वं विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥

सङ्कर्षणादीनामुत्पत्त्यवस्थापि व्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्त्य-

धिष्ठाना निरवद्यायेति, तस्मात्प्रायं यथावच्छिंत उत्पत्त्यसम्भवो
 दोषः प्राप्नोतीति । अतोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्य-
 सम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्र-
 कारान्तरेष्वेत्वभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्पर-
 रभिन्ना एवैते वासुदेवादयस्तत्त्वार ईश्वरासुत्त्वधर्माणो नैषा-
 मेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकैनेवेश्व-
 रेष्वेश्वरकार्यं सिद्धे ॥ सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः
 परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव
 भगवत एते चत्वारो व्यूहान्मुत्त्वधर्माण इति, तथापि तदव-
 स्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्घर्षणस्योत्पत्तिः
 सम्भवति सङ्घर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिश-
 याभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा
 नृद्वययोः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते ।
 न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वे

भाष्यते । अथापि स्यादिति । तत्रैतदर्थं तैः तत्त्वितान्तरं सामर्थ्यं वक्तुं
 शरीरवामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यं ऐश्वर्यमित्यादिभ्यः कदाचिद्वाक्यैः
 तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामोद्धारणे । इति चेत्तस्मात् । वासुदेवा
 एवेति । निर्वर्णेण रागादिमूल्याः निरधिष्ठानाः प्रत्यक्षजन्मा निरवद्या
 नाद्यादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वोक्त्याऽप्यस्यैव उक्त एवेत्याह । तस्मा-
 दिति । सुखेन सिद्धान्तयति । अत्रेति । एवमपि तदर्थं शरीरवामर्थेन वि-
 ज्ञानधर्मैर्नादिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरं इत्येति । अत्रेति । किं चत्वा-
 रः सततम्भिन्ना एव उतैकस्य विश्वरूपेण भाषितम् । साधनमूल्या इत्यव-
 ति । वदीत्यादिर्ना । द्वितीये विभागेऽप्युक्त्या वा क्लृप्ता वा

वाज्ञानैर्गुर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्देहोऽभ्युपगम्यते, वासुदे-
वा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । न चेते भगवद्गु-
हाद्यतुःसङ्गस्याभेदावतिष्ठेरन्, नद्यादिस्तस्यपर्यन्तस्य सम-
स्तस्यैव जगतो भगवद्गृहत्वावगमात् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधस्यास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणि-
त्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैर्गुर्यगतिबलवीर्यतेजांसि गुणाः
आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेद-
विप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलभ्यं शास्त्रित्व
इदं शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्या-
दक्षप्रतैषा कल्पनेति सिद्धं ॥

इति श्रीशास्त्रीरक्तमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतो
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

आद्यस्तथाप्य निषेधति । अथेत्यादिना । न्यूनत्वपक्षेऽप्यविज्ञानमाह ।
न च पक्षेति । यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुर्षु व्याघात
इत्याह । नचेति इति ॥

इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः । विप्रतिषेधाच्च ।
सर्वेषु गुणत्वं गुणित्यश्च विरुद्धं व्यादिपदात् प्रयुक्तानिबन्धौ भिन्नाभा-
सन इत्युक्तान्न एवैते इति विरुद्धोक्तिपक्षः । पूर्वापरविरोधादावङ्गमि-
ति कल्पार्थसङ्गतिर्निरासः । वेदेति । एकस्यापि तन्मात्रस्याधोना
चतुर्वेदित्येवोक्तिरिति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्निघो विरुद्धाभिः पौ-
रुषेयव्यवस्थाभिर्नापौषेयवेदान्तव्यवस्थयविरोध इति सिद्धं ॥

इति श्रीशङ्करभगवत्पादपरिब्राजकाचार्य श्रीश्रीविन्दानन्दभगवत्पादकृतो
शास्त्रीरक्तमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतो
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वस्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेणे वेदे वस्तुप्रभावाच्छे-
च्छार्थः सम्भवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि
यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति, तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनु-
पादेयं तद्विवक्षितमिति, तद्वहेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विव-
क्षितं भवतीतरद्विवक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये
तात्पर्यतात्पर्याभ्यामवगम्यते । तदिह ये विवक्षिता गुणा
उपासनायामुपादेयत्वेनोपदेष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः, ते पर-
स्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि दृष्टिस्थितिसंहारे-
ष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्, परमात्मनोऽवकल्पते । परमात्मगुणत्वेन
च ‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”
इति श्रुतम्, “आकाशात्मा” इत्यादिनाऽऽकाशवदात्मास्तेऽत्यर्थः ।
सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः सम्भवत्वाकाशेन सास्यं ब्रह्मणः । ‘व्या-
यान् दधिव्याः’ इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदस्या आश
आत्माऽस्य इति व्याख्यायते, तदपि सम्भवति, सर्वजगत्कारणस्य
सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम तएव सर्वकर्मेत्यादि । एवमि-
होपास्तया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तुक्तं “मनो-

ज्ञाद्वन्द्वीतं कथयत् प्रवरत्वं विवक्षितिकाहोय इति वस्तुदाशार्थः ।
वस्तुनो विवक्षायाः कथमुपादानं लोकारः च न प्रकृतेषु शुद्धेभ्योऽपि
विवक्षोपचार इत्याह । तथाप्युपादानेनेति । नन्विदं याज्ञानिकं व्याख्य-
मितिधीर्विवक्षाधीना वेदे कृतः स्मादित्यत आह । उपादानानुपादाने
त्विति । तावदर्थं नाम कथयदर्शयतीत्यनुक्तत्वं शब्दार्थः । उपपत्तयः-

मयः प्राणशरीरः” इति जीवविज्ञं, न तद्ब्रह्मसुपपद्यत इति,
तदपि ब्रह्मसुपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्मणो
जीवस्यजीविनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मस्यैवजीविनि भवन्ति ।
तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिश्रुती भवतः “त्वं ह्यी त्वं सुमानसि त्वं
कुमार सततं कुमारो त्वं जीर्णो दण्डेन वद्धसि त्वं जातो
भवसि विश्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाप्मपादन्तत् सर्वतोऽपि
शिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमङ्गोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च ।
“अप्राणो ह्यमनाः शुष्कः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया ।
इत्यन्तु श्रुतिः मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति
विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोपास्यत्वे-
नोपादिष्टमिति वक्ष्यते ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता
अनेन शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुयन्दोषवधारणार्थः ।
ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादियुगं, न तु शरीरो जीवी

दिना तस्य ज्ञानात्मबोदवगम इत्यर्थः । तद्विज्ञेति । तत् तस्मात् ततः-
पर्यवत्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाद्यमाह ॥ तथा चेति । जीर्णः
स्वविरो यो दण्डेन वद्धति न च्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो बाधः स
त्वमेव सर्वतः सर्वांस्तु दिक्षु श्रुतवः सोऽप्यस्योक्तिं सर्वतः श्रुतिस्तु सर्व-
जनूनां प्रविष्टाः पाप्मादयस्तस्येति सर्वात्मत्वोक्तिः । ननु जीवब्रह्मा-
वेदब्रह्मणि बोध्यमे तर्हि ब्रह्मब्रह्मा द्वयं जीवे किमिति न बोध्यमे । त-
त्वाह । अनुपपत्तेरिति । सूत्रं व्याचष्टे । पूर्व्वेणेति । सर्वात्मत्वादि-
व्यक्त्याह । कश्चित्तस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बन्ध्यमे, न अधिष्ठानधर्माः
कश्चित इति आह, अधिष्ठानधर्माणां कश्चित्तधर्माभावात् । बाधेन
बाधः सोऽस्मासीति बाधो । नबाधो नबाधो अविशिष्ट इत्यर्थः ।

मनोमयत्वादियुगः, यत्कारणं सत्यसंज्ञक्य आकाशाभावा-
 द्वादाहो व्यापान् दृष्टव्या इति चैवञ्चातीत्यका गुणा न
 शरीरे व्याप्येनोपिपद्यन्ते । शरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ।
 नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्त्वं शरीरे भवति, न तु
 शरीर एव भवति । व्यापान् दृष्टव्या व्यापानन्तरिदादाका-
 शवत् सर्वगतस्य नित्य इति च व्यापित्वञ्चवशात् । जीवस्तु
 शरीर एव भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्त्यं हन्य-
 भावात् ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादियुगः, यस्मात् कर्मकर्तृ-
 व्यपदेशो भवति “एतमिति प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मि” इति ।
 एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादियुगसुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन
 प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसम्भवितास्मीति शरीरसुप्राप्तकं
 कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसम्भवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः ।
 न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः, तद्योपास्मि-
 यासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न शरीरो मनो-
 मयत्वादिविशिष्टः ।

कुलापादरः कानोऽस्य नास्तीत्यनारदः नित्यरूप इत्यर्थः । व्यापकत्वाद्य-
 व्यपत्तौ शरीर इति परिच्छेदो हेतुः कलोज्ञः । न तु जीवश्चैव
 नेश्वरत्वेत्याह । सत्त्वित्यादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः ।
 कर्मकर्तृव्यपदेशपदस्याप्यनारदाह । तद्योपास्मेति । एकावैवं प्रकर-
 णस्य स्यात्पत्तम् । अन्तरात्मकमिति विभक्तिशेषस्यान्वयः । यद्व्योर्विशेषो
 विभक्तिभेदः । तस्मात्तद्व्योर्विभेद इति कलार्थः । अतो हृदिस्थस्य
 जीवाद्भेदोक्तोऽपि हृदिस्यो मनोमय ईश्वर इत्याह । अतरेति ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीररादन्यो मनोमयत्वादिति श्रुत्याः, तस्याः शब्दविशेषो भवति, समानप्रकरणं श्रुत्यन्तरे “यथा प्रीतिर्वा यथो वा श्यामाकी वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यवः” इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सत्यव्यस्तोऽन्तरात्मन्यति । तस्याद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्यान्तयोर्भेदोऽविनश्यते ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “इन्द्रः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ध्यामयन् सर्वभूतानि यन्मां कृत्वा नि मायया” इत्याद्या । अत्राह । कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिपिद्यते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना । श्रुतिस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” इत्येवञ्चातीयिका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति । तथा स्मृतिरपि “क्षेत्रक्षेत्राणि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्येवञ्चातीयिकेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवैतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रमनोबुद्ध्याधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपपन्नते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवद्भवभासते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरह्यते, प्राक् ‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकत्वोपदेशप्रख्यातः ।

भूतानि जीवान् अन्नं शरीरम् । अन्नं सूक्ष्मत्वा यत्प्रभेदं अन्नं इति आत्मिनिराशयेच्छेदधिकरणे । निराशयमपि जीवानां हृद्भावे निरहति । अन्नादेत्यादिना । तद्वत्शरीरात् वस्तुत एकात्म्येव भेदस्तु कश्चित्, सूक्ष्मे-

मृहीते त्वामैकत्ववत्त्वमोक्षादिसर्व-सर्वग-परिच्छिन्नमितिरेव
सात् ॥

अर्भकौकस्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निष्पा-
य्यत्वादेव व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नील, एव मे आत्मानं हृदयमिति परि-
च्छिन्नायतनत्वात् । स्वयन्देन चाणीवान् द्रीहेर्वा चवाहेत्व-
णीवस्वव्यपदेशात्, शारीर एवारागमातो जीव इहोपदिश्यते
न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यं, अतोप्यते ।
नायं दीपः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः
कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छिन्नदेशत्वव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया सम्भवति, यथा सम-
स्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्वयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते ।
कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्वीक्षरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यप-
दिश्यत इति । निष्पाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीवस्या-
दिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुच्छरीके निषासी इत्य-
उपदिश्यते, यथा शास्त्रग्रामे हरिस्तत्वास्त बुद्धिविज्ञानं प्राचकम् ।

अनूद्यत इत्याह ॥ अत्यमिति ॥ अर्भकमोको यस्तु सोऽर्भकौकाः तस्य
भावस्तत्त्वं तस्यादार्ढ्यकमस्तत्त्वं अणीयानिस्तत्त्वं वाचकमर्थकमिति कृत-
मित्याह ॥ स्वयन्देनेति । नायं दीप इत्युक्तं विदधोति । न ताव-
दिति । कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छिन्नमिति विना
ब्रह्मत्वात्तत्त्वात् तस्यागे च ब्रह्मण एवीपास्तत्त्वाभावातीति भावः । विमोः
परिच्छिन्नोऽतीति इत्यन्तर्भाह ॥ यथा कथयति । सर्वत्रपरमाणीवत्वात्
स्वत्ववेत्तापरिच्छिन्नोऽतीति यदुक्तं हि अतोप्यते । ननु
किमिति हृदयमेव प्रागेवीत्यते इत्याह ॥ इति । हृदये परमात्मनो

सर्वगतोऽपीक्षरस्योपाख्यानः प्रसीदति । व्योमवन्नेतद्
द्रष्टव्यं । यथा सर्वगतमपि सद् व्योम सूक्ष्मीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-
कौकीक्षीयस्य अपेक्षितम् । एवं ब्रह्मापि । तदेव निश्चायकत्वा-
पेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्वमणीयस्वस्य न पारमार्थिकं । तत्र यदा-
यक्षुते, हृदयायतनत्वद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाञ्च प्रतिशरीरं
भित्तत्वादु, भित्तायतनानाञ्च शुक्लादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽ-
नित्यत्वादिदोषदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि तद्वत् प्रसक्त इति, तदपि
परिहृतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिवृद्धयसम्बन्धाच्चिदुप-
तया च शरीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसम्भोगोऽप्यवि-
शिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चि-
दात्मा संसारो विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न ।
वैशेष्यात् । न तावत् सर्वप्राणिवृद्धयसम्बन्धाच्छरीरवद् ब्रह्मणः

बुद्धिर्ज्ञानाधिकारिका भवति । अत एवराभिव्यक्तिस्त्वानत्वात्तदुक्तिरि-
त्यर्थः । व्योमवृष्टान्नादिना यदावताऽपि क्वाचित् द्विषेत् । तत्र
यदावृष्टात रक्षादिना ॥ भित्तायतनत्वेऽपि व्योमः सम्भवेदाद्यभावा-
दिति भावः । ब्रह्मणो हृदयेऽनित्यसम्भोगापेक्षोऽपि एव हृद उपास्य
इति यदा व्योमवृष्टे । व्योमवदिति । ब्रह्मणो हृदयात् हृदये सति
चेतनत्वात्तदभावितात्वाच्च व्योमवदित्युक्तं निरस्यते । न वैशेष्यादिति ।
अन्त्याऽर्भकस्योपाधिरित्यर्थः । अतएव विवेकी वैशेष्यं कार्यं ब्रह्मणः

सुश्रोगप्रसङ्गे वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेष्ठर-
योरेकः कर्त्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखप्रतिमाद्यः, एक-
साक्षिपरीतोऽप्यहतपाप्मत्वादिविगुणः । एतस्मादन्योर्विशेषादे-
कस्य भोगो, नेतरस्य । यदि च सखिधानमात्रे च कस्यचित्-
मनावित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि हाहा-
दिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकाग्रवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरि-
हारौ । यदयं कत्वात् ब्रह्मण आत्मानन्तराभावात् शारीरस्य
भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अत्र वदामः इहं तावद्देषानां
प्रियः प्रष्टव्यः, कथमयं त्वया आत्मानन्तराभावोऽभ्यवसित इति ।
“तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽस्ति तत्त्वमिदं विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य
इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रा-
र्जुजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रस्य तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिवि-
शेषणं ब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनापदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभो-
क्तृत्वं वारयति । कुतः तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ।
अथाऽप्येते शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं, तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः
शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न
हि बालैकलमलिनतादिभिर्योग्यैर्विकल्पमाने तत्त्वमलिनता-

विशेषस्यातिशयोक्त्यै वा धर्मादेः साधने फलहेतुत्वमिति च, तस्मादिति
स्त्वार्थः । किञ्च विभवो बहव आत्मान इतिवादिमानेकस्मिन् देहे
सर्वात्मनो भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकृतमिति एव देहे भोग इति परिहारश्च
तस्य इति न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह ॥ सर्वमनेति । वस्तुतत्त्वमेव
भोगवाङ्मयमित्येव वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवानिजात्वं नृणां निमित्तं तेन
भोक्तृत्वावसाने उपजीव्यमिति वाधनाह । तदाशास्त्रमिति ॥ अर्थं सुख-
मात्रं जरता इत्याद्याः कावयते नास्तीति चोऽप्यर्थमस्तीत्यन्वयः स
चात्र न युक्तः । न ह्यनेदमस्तीत्यत्रोक्तत्वं तत्त्वं युक्तं नृणोवाभेद-

द्विविष्टमेव परमार्थतोऽहोम भवति । तदाह “न वैशेष्यात्”
इति । वैशेष्येऽपि साक्षीरस्योपभोगेन ब्रह्मण्य उपभोगप्रसङ्गे
वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।
मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न च
मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संसृज्यते,
तस्मादुपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुं । १।२।५० ।

अन्ता चराचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

कठवल्लीषु पद्यते “यस्य ब्रह्म च क्षतश्चोभे भवत ओदनः
क्षत्युर्यस्योपसेचनं, क इत्या वेद यत्र सः” इति । अत्र क्षि-
तोदनोपसेचनसूचितोऽन्ता प्रतीयते । तत्र क्षिमग्निरन्ता
स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्,
‘तत्राणांश्चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपख्येः ।

विशेषं भोक्तृत्वधारणादिज्ञाह । यास्तुहेति ॥ नन्वेकत्वं नदा नृत्वा
न नृहीतं वेनोपजीव्यबाधः स्यात् । किन्तु तदुक्त्या नृहीतमित्यात्र
विश्वप्रतिविम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको
हेतुरित्याह । अथ नृहीतमित्यादिना । कल्पितावस्थित्यभिधानस्य
वैशेष्यमित्यादिष्वर्थेऽपि कृतं पातयति । तदाहेति ॥ ब्रह्मचो हार्दत्वे
बाधकाभावाच्चाखिलस्यविद्याय क्यं ब्रह्माद्युपास्ये समन्वितमिति चिह्नम् ।
अन्ता चराचरग्रहणम् । यस्य ब्रह्मचर्यादिजनदोदनो कल्पः सर्व-
प्राणिनारक्षोऽपि वस्योपसेचनमोदनसंस्कारकप्रतापः सोऽन्ता यत्र युद्धे
विज्यामेऽभेदकस्यनदा वर्तते तच्छुभं ब्रह्म इत्या इत्यम् ईश्वरज्ञानधि-
वानभूतं ह्यो वेद, अन्तयुद्धाद्युपायं विना कोऽपि न जानासीत्यर्थः ।
सद्यवसीककाह । विशेषेति । स त्वमग्निं ब्रह्महीतव्यः, केनं प्रेते
विचित्रित्वेति जीवस्य, कल्पत भवतीति ब्रह्मचरः अन्तः । जीवादिमग्निं
तदुपासेत्तन्मोः, अन्तं तदं प्रपञ्चाकीर्तिरवोः प्रतिवचनसुप्रसङ्गत

क्रियावत् प्राप्तं, अन्विरेवेति । कुतः । “अन्विरेवादः” इति
 श्रुतिप्रतिपत्त्या । जीवो वाऽसा स्मात् “अन्विरेवः, चित्तं स्मा-
 दिति” इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनन्तब्रह्मोऽभिचाकशीति”
 इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्तात् परमात्मा भवितु-
 मर्हति । कुतः । चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्वावरजस्रं
 अत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमा-
 त्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं
 संहारन् सर्वमस्तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपल-
 भ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष
 दोषः । अत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमान-
 त्वाद् ब्रह्मसत्त्वयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनाद्यत्वीपपत्तेः । यत्तु पर-
 मात्मनोऽपि नास्तृत्वं सम्भवति “अनन्तब्रह्मोऽभिचाकशीति”
 इति दर्शनादिति, अत्रोच्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेत
 दर्शनं तस्य सन्निहितत्वात्, न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं,
 वेदान्तेषु हृदिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्,
 सर्वतस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ।

इत्यर्थः । पूर्वमेव ब्रह्मणो भोग्यत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्ववच्चरति ।
 किं तावदिति । अन्विरेवचरतीति नित्यवचेराह । जीवो वेति ।
 पूर्वपक्षे जीवोपासिः सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति स्वभेदः ।
 सोदनशब्दो भोग्यशब्दोऽपि पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मज्ञानशब्देनैव दर्शयित-
 वार्यमात्रे नैव सोदनशब्दः । उपचाल अत्यूपसेचनपदेन सविभाषितं
 प्रविहीदनशब्देन विनाशत्वं अस्तीति नैवशब्दस्य सन्निहितस्युपाह्वानात् ।
 तथा च सर्वस्य विनाशत्वेन भानाद्विज्ञादीनरोऽप्येताह । नैष दोष

प्रकरणम् १०० ।

इतश्च परमात्मैवाकाशवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरण-
मिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि ।
प्रकृतमवस्थाम्बुध्याम् । “क इत्या वेद यत सः” इति च
बुद्धिज्ञानत्वं परमात्मिण्यम् ।

गुह्यं प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते

“अतं पिवन्तौ मुक्ततस्तु लोके गुह्यं प्रविष्टौ परस्मै पराह्वे ।
छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चांगनयो ये च त्रिनाचिकेताः” ॥
इति । तत्र संग्रहः । किमिदं बुद्धिजीवी निर्दिष्टौ, उत
जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवी ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्यकारणसङ्घाताद् विवक्ष्यता जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपीह प्रतिपादयितव्यम् । “येयं प्रेते विविक्षित्वा मनुष्ये-
ऽसीत्येके नायमसीति” चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्वयाहं वरु-

इति ॥ अस्मिन् ब्रह्मविद्वत्त्वादिति पिप्लवं स्वाहसीति भोगस्तु पूर्वोक्तत्वा-
दित्यर्थः । अमुं वाक्यान्तरवाक्यकारि ज्ञेयात्मनि स्वमन्त्रमाह । गुह्य-
मिति । अतस्तत्त्वस्यापि कार्यफलं पिवन्तौ भुञ्जानौ मुक्ततस्तु कार्यजीवोके
कार्यं देहे परस्मै ब्रह्मचोऽहं स्थानमर्हतीति पराह्वं ब्रह्म परमं चेतं
तस्मिन् वा गुह्यं ब्रह्मोक्त्या बुद्धिरूपा वा तां प्रविष्टा स्मितौ आकातपरतु
मिथोविरहौ तौ च ब्रह्मविदः कार्यफलं वदन्ति । त्रिनाचिकेतोऽस्मि-
चित्तो देहे त्रिनाचिकेताः तैऽपि वदन्तोत्तरार्थः । त्रिनाचिकेतावाक्यानामन्ता-
ध्ययनं तद्दर्शनात् तदनुष्ठानमस्तीति त्रिषु बोध्यम् । ब्रह्मविद्वत्त्वजीवस्तु
परमात्मनश्च सङ्घातान्तरं संशयमाह । नन्वेति । अमुं चिरपरमजोः कथं
संशयमाह । तदीत्यादिना ॥ तदपि जीवस्तु बुद्धिजन्यत्वमपीत्यर्थः ।
मनुष्ये प्रेते नृते चति मेव विविक्षित्वा संशयः परलोकोन्मोक्षाऽसीत्येके

रात्, एधासि पचन्तीति प्रबोधदर्शनात् । न चात्मात्माधिका-
रेभ्यो नोविदाइतं विस्तृतं सम्भवत्, तस्माद् बुद्धिजीवो ज्ञाता
जीवपरमात्मानौ वेति संबन्धः । किं तावत्प्राज्ञं बुद्धिचेतना-
विति । कुतः । गुणं प्रविष्टाविति विशेषणम् । यदि मरीरं
गुहा यदि वा हृदयसुमयवापि बुद्धिचेतनौ गुहां प्रविष्टानुप्र-
पद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं
गुह्यं कल्पयितुम् । 'मुक्तस्य लोके' इति च कर्मनोचरानति-
क्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न मुक्तस्य मुक्तस्य वा मोचरे
वर्तते । "न कर्मणा बह्वेते नो कनीयम्" इति श्रुतेः । ज्ञाता-
तत्प्राप्तिरिति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते ज्ञातःतत्पवत्
परस्परस्य विषयव्यक्त्यात् । तस्माद्बुद्धिचेतनाविशेष्येयाता-
मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविशेष्येयाताम् ।
कस्यात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ,
सङ्गाद्यवयो च समानस्वभावेभ्येव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अथ

बुद्धीति । एधासि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं कथं प्रकृतिसं-
सृज्येति भावः । सखपातारौ प्रविष्टपक्षिणौ व्याघ्राविजय आह ।
न चेति । ब्रह्मचर्यपदस्य अङ्गिहितस्य पदादित्यवस्तुपरत्वदिहापि
पित्रत्यदस्य अङ्गिहितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति इत्याख्येन पूर्वपक्ष-
विति । किं तावदिति । मोचरं पचम् । एकस्मिन् जायमानि कृपे
समातीर्यते द्वितीयं व्याघ्रम् । अङ्गिष्ठानप्येव वापवात्न विजा-
तीयं जातिरस्य ब्रह्मस्य नारीरात् । न त्रीन् कारकत्वेन समातीर्या
बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनस्य जीवस्य भावस्य कारकत्वा-
दन्तरङ्गतात् । उवाच च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गातिपक्षदर्शनात्की-
रस्य द्वितीयचेतन एवेति सुप्रार्थनः । सङ्गाद्यवयो चेति ॥ गुहायां

गोर्हितीयोऽन्वेष्टव्य इति श्रुतेः शरीरेष्वितीयोऽन्विष्यते नाशः
 पुरुषो वा, तदिह चतुर्पानेन लिङ्गेना निमित्ते विज्ञानात्मनि
 द्वितीयाक्रेषणायां समानस्वभावचेतनः परमात्मैव प्रतीयते ।
 ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनात् न परमात्मा प्रत्येतज्ज्ञ इति । अत
 वदामः । गुहाहितत्वन्तु श्रुतिस्मृतिष्वसहत् परमात्मन एव ह
 स्थिते । “गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुरातनं”, “यो वेद निश्चितं गुहायां
 परमे व्योमन्”, “आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्” इत्याद्यासु ।
 सर्वगतस्यापि बहुल्य उपलब्धार्थी देशविशेषोपदेशो न वि-
 द्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वन्तु ज्ञानित्ववदेक-
 शिष्यपि वर्तमानभुमयोरविरुद्धम् । छायातपावित्त्वप्यविरुद्धम् ।
 छायातपवत् परस्परविलेख्यत्वात् संसारित्वमसंसारित्वयोः ।
 अविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य,
 तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते । कुतश्च
 विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणाच्च विज्ञानात्मपरमात्मानोरेव सम्भवति “आत्मानं
 रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिना परेत्यत्र प्रत्येन

गुहो स्थितं गङ्गरेष्ठे कनेकानर्घकद्रुवे रेष्ठे स्थितं पुरातनमादिपुरुषं वि-
 दित्वा हर्म्योक्तौ जहाति परमन्त्रे व्योमन्, गार्हाकाये वा गुहां मुनिः
 तस्मां निश्चितं बहुल्य यो वेद सोऽन्तुने कर्मान् कामानिहन्तव्यः, कल्पि-
 त्विष्यारयेत्यर्थः । विशेषणं गन्तव्यतायादायं लिङ्गमाह । विशेषणा-
 चेति ॥ यो जीवोऽध्वनः संसारवार्मस्य परमं पारं किं तत्, विष्णो-
 व्योपनधीकस्य परमात्मनः परं सत्पराश्रोतोत्तर्यः । इदं च दृष्टानं

रश्मिरद्यादिकपक्षवत्त्वमपि विज्ञानात्मानं रश्मिर्न संसारमेत्य-
 योग्यं नारं कल्पयति । “रश्मिर्ध्वजः पारम्यमोति” “तद्विद्योः
 परमं पश्य” इति परमात्मनो गन्तव्यं कल्पयति । तथा, “तं
 दुर्दृष्टं मूलमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराचमम् । संध्या-
 योगाधिवर्जितं देवं मत्वा धीरो हर्षयोक्तौ जहाति” इति
 पूर्वस्मिन्नापि मन्त्रे मन्त्रमन्त्रव्यत्येनेतावेव विशेषितौ । प्रकर-
 णेन परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्तीति च ब्रह्मविशेषोपादानं
 परमात्मपरिग्रहे घटः, तस्यादिह जीवपरमात्मानावुच्येया-
 ताम् । एष एव न्यायो “हा सुपर्णा मनुजा सखाया” इत्येव-
 मादिष्वपि । तथापि संध्यायोगाधिकारान् न प्राकृतौ सुपर्णावु-
 च्येते, “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वसि” इति अदनखिज्ञाहिज्ञा-
 नात्मा भवति । “अनन्नमन्योऽभिचाकशीति” इत्यनशनचेतन-
 ताभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन
 विशिनष्टि “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
 मुच्यमानः । जहं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीत-

तत्र हेतुर्नृणां बाह्यं मायातुप्रविष्टं पश्चाद् “गुहानिहितं गुहाहारा
 गह्वरेष्ठम्, एवं बहिरामतमात्मानमध्यात्मयोगः स्वस्वस्वकारचदे-
 लवत्तमेव प्रत्यमात्मनि चित्तवसाधानं योगाधिवर्जो महावाक्यज्ञा इति
 तथा विदित्येत्तर्कः । अतएवमन्त्रे जीवातुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थ-
 ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपलक्ष्यति ॥ तस्यादिहेति । अन्नमन्यवति-
 दिशति ॥ एव इति । हा हौ वाक्यौ द्विवचनकारः । सुपर्णाविव
 भवेव युज्येते निश्चय निवाचनभावेनेति । सखायौ सखायौ चेतनत्वेन
 दृष्टव्यसखायौ । समानमेवं वृक्षोदनयोर्व्यं शरीरमाचित्तं स्वतादि-

शोकः” इति । अपर आह । हा सुपरोति विषयव्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भज्यते, ऐहिकरंजसाद्वाप्येतान्तरात्मात्मात्, “तयोरेवः पिप्पलं स्वादन्तीति सर्वम् । अनन्तरव्योऽभिप्रायः शीतोत्पन्नव्योऽभिप्रायति अस्मावेतौ सत्त्वबोधाविति” सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्रेति बहुव्रीहः, तस्य । सत्त्वबोधाविति शब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात्, “तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यस्य बोध्यं शारीर उपद्रष्टुं च क्षेत्रज्ञावेतौ सत्त्वबोधावौ” इति । नाप्य-
 स्वाधिकरणस्य पूर्वपक्षं भज्यते । न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मोऽप्यपीतो विवक्ष्यते, कथं तर्हि, सर्व-
 संसारधर्मापेक्षितो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः, “अनन्तरव्यो-

त्यर्थः । सुप्तं प्रविष्टाविति यावत् । एतावात्मानौ । तद्विषयदर्शनादि-
 त्याह । तयोरेव इति । विशेषणार्थे त्याह । अनन्तरे चेति । अतो-
 यथा सत्त्वबोधावित्यादि । देहनिमग्नः सुप्तो जीवः शीतः । नि-
 मग्नपदार्थे त्याह । सुप्तत्वेन इति । नवोऽस्मिन् इति भावः इत्यर्थः । इदं
 ध्यानादिना कृतं यदा ध्यानपरिपाकदशायामीदृशस्य विषयव्या-
 दिकं बोधितवित्वात् प्रत्येकत्वेन पश्यति तदाऽस्य भविष्यत् स्वरूप-
 मेति प्राप्नोतीति ततो बोधयोगो भवतीत्यर्थः । हा सुपरोतिवाक्यं जीवे-
 शरिति कृत्वा विनितम् । अथुना तदा चित्तावस्थावति । अपर
 इति । अत्रापि बुद्धिविशेषत्वं पश्यत्यपरतः नेत्यर्थः । इत्थं बुद्धिरिति
 बहुते । सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वपक्षार्थः सादित्यत
 त्याह । नापीति । पूर्वपक्षार्थकदा साह्यं यदा बुद्धिनिष्ठः संसारी
 प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते । किन्तु योऽभिप्रायः सत्त्व-
 बोधावौ । बुद्धिव्यतिथ्यां कावचार्थो वृत्त इति चेत् । तावता सत्त्व-
 व्याख्यातत्वात् । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धि-

ऽभिपश्यति च।" इति प्रचक्षते । "तन्ममि", "क्षेत्रस्यापि
मां विधि" इत्यादिभूतिभूतिव्यवहारः । तावता च विद्योपसं-
हारदर्शकमेव नीवावकल्पते, "तावेतौ सत्त्वचेजस्रौ", "न ह वा
एवमिदं किञ्चन रस आर्ध्वसते" इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्
पक्षे "तद्योरन्यः पिप्पलं स्वाद्विष्टु" इति सत्त्वम्, इत्यचेतने
सत्त्वे भोक्तृत्वप्रचनमिति । उच्यते । नेयं भूतिरचेतनस्य
सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि चेतनस्य ज्ञेय-
स्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्यभावतां वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिवि-
क्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्वारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं
भोक्तृत्वं सत्त्वचेजस्रयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते, पर-
मार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेत-त्वात् सत्त्वस्य, अवि-
क्रियत्वाच्च चेजस्रस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित स्वभावत्वाच्च
सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथा च भूतिः "यत्र वाग्यदिव
स्यात्, तत्रान्योऽन्यत्वम्येत्" इत्यादिना स्वप्रवृत्तव्यवहारव्यव-
हारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । "यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिना च विवे-
किनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति ।

विद्वद् इति त्रिवेकमात्रेणोपसंहारो वृत्तः । भेदज्ञानस्य आधित्यादे-
कस्यादेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि कथञ्चन आर्ध्वसते न
वक्ष्यादिति, कथामपि न कथा एव दृग्भावादिजन्यः । अविद्या नाग-
म्यतेति भावः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं सत्यमिति यत्ने ब्रह्मे ।
कथयति । दुहेर्गोतृत्वोक्त्यावशात्तथा । वाक् भूतिविषयवा यतः चेद-
नोक्तव्यम् । उच्यते इति । तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वप्रतिपादि-

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृष्यते” एव चास्तीति बोधाच्चेतद-
 मृतमभवमेतद्वन्मृत्वा” इति, “तद्यद्यप्यक्षिन् सर्पिर्भोदकं वा
 सिञ्चति, वर्त्मनो एव गच्छति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः ।
 किमयं प्रतिविम्बात्माऽव्यधिज्ञरेणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञा-
 नात्मा, एत देवतामेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽयवेखर इति । किं
 तावत्प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य हृष्य-
 मानत्वप्रसिद्धेः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो हृष्यते” इति च प्रसिद्ध-
 वदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् ।
 स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि मन्त्रिहितो भवति, आत्म-
 नस्यै निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वयोः कथ-
 नित्यत आह । इदं होति ॥ चित्तादात्म्येन कथिता बुद्धिः सुखादि-
 रूपेषु परिचयते बुद्ध्याविवेकादिदात्मनः सुखादिरूपप्रवृत्तिव्यक्तचेतन्य-
 वत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत एतन्न साव जा ॥
 तयो चेति ॥ सत्त्वाविद्याकावे चेतन्यं भिन्नमिव भवति तदा हृष्यते इति
 न वस्तुनि ज्ञातव्य इत्यर्थः । अस्याहृतं पितृन्माविति वाक्यत्वेन सुखाधि-
 करणविषय इति स्थितम् । अन्तर उपपत्तेः । उपपत्तेरुपपत्त्यायाक्य-
 सुदाहरति । य इति ॥ तदपि स्थानमसङ्गत्वेन प्रज्ञायोऽहं रूपं यतो-
 ऽक्षिन् क्षिप्तं वर्त्मनो पश्यत्येव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य सौमिकत्व-
 यास्त्रीत्यत्वात्मा संशयनाह । तत्रेति । पूर्वं पितृन्माविति प्रत्यक्षवृत्त-
 चेतनत्वात्सुखारेण परमवृत्ता सुखेऽप्रवेष्टाहो जीवाः, तद्विद्वानि हृष्यत
 इति चाक्षुषत्वात्सुखारेणावृत्तत्वाद्दो ध्यानायं कथितत्वेनात्मना इति
 दृष्टान्तेन पूर्वप्रत्यक्षेति । वाक्यत्वेति । पूर्वपक्षे प्रतिविम्बोपाधिः
 विज्ञाने प्रज्ञोपाधिरिति ज्ञानम् । पश्चिमवदिति । चाक्षुषविषयेत्यर्थः ।
 सत्त्वावगमनामेव पश्चात्तरनाह । विज्ञानात्मन एतदादिना । सयो
 मृज्जेतिवत्, एतमृज्जेति इति वाक्यत्वेति पदधिरक्षत्वाद्गुण-कार्यपर-

शब्दवाचिन् पक्षेऽनुब्रूयो भवति । आदिप्रपञ्चो वा चतुषो-
ऽनुपाकृतः प्रतीकृते “एषिभिरेषोऽपि न प्रतिष्ठितः” इति
श्रुतेः । अथ तन्माहीनाश्च देवतात्मन्यपि कथञ्चित् सम्भवात्,
नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर
एवाक्षय्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । उच्यतेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आ-
त्मत्वं तावच्छ्रुत्या वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”,
“तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । अथ तत्वाभयत्वे च तस्मिन्मत्तत् अ-
येते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतद्विस्थानम् । यथा हि परमे-
श्वरः सर्वदीर्घैरक्षिप्तोऽपहतपाप्मादिश्रवणात्, तद्यच्चिस्थानं
सर्वत्रेपरहितमुपदिष्ट “तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्विदहं वा सिञ्चति
वर्मणी एव गच्छति” इति श्रुतेः । संयद्वाभावादिगुणोपदेशश्च
तस्मिन्नावकल्पत “एतं संयद्वाप्त इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि
वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि
वामानि नयन्ति । एष उ एष भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु
भाति” इति च । अत उपपन्नोरन्तरः परमेश्वरः ॥

त्वमिति पूर्वपक्षः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र एति पदस्य प्रत्ययपर-
त्वात् । इह च ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र एतिपदस्योक्तिसंयन्तिरेवंपर-
त्वाद्द्वैतमिति सिद्धावति ॥ परमेश्वर एवेति । ब्रह्मप्रकाशत्वाद-
स्तामस्यानुपाकृत इति व्याख्यानमुक्तीताऽऽनात्मब्रह्मवृत्तिर्वा इत्यत्र-
सिद्धिर्वाच्यमिति ॥ संयद्वाप्तेति । वाचानि सर्वाण्येवमेतन्मति-
पदपक्षमिच्छन्तः संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां
फलदातायमेवेत्याह । भावनीरिति । न कति कस्यापि लोकान् प्राव-
तोत्यर्थः । भावानि भावानि नयन्त्यवमित्याह ॥ भावनीरिति । सर्वा-
र्ष-

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशसर्वगतस्य ब्रह्मणोऽप्युपपद्यते इति । अतोच्यते । भवेदेवाऽनवकृतिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि उच्यन्त्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि “यः उच्यन्ति तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यच्चक्षुषि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिप्रत्ययेनैतद्दर्शयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमन्य-नामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, “तस्योदिति नमः किरण्यश्चरित्यादि । निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूप-गतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र ततोपदिश्यते इत्येतदप्युक्त-मेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विद-द्यते शालयाम इव विष्णोर्मित्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवान्न विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभि-धीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मात्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यदाव्योपक्रमे प्रकृतं “ब्राह्मो ब्रह्म कं ब्रह्म च ब्रह्म” इति, तदेवेवाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य व्याख-

प्रकाशक इत्यर्थः । स्य कतावरूपाणां आचार्यं सुखमन्वेदयन्तु देवादि-स्थानलोहितरत्नं न दोष इति सुखलोकना । अतएवकृतिः अकृतप्रत्ययना तदा भवेत्सुखैकं निर्दिष्टं भवेदित्यन्तरः । ननुहुषिमवाक्यलोहितर-वाधानमिवावच्छेदयति ॥ निर्गुणमीति । प्रकरणादपि ब्रह्मपाश-पिताह ॥ सुखविशिष्टेति । आचार्यं भेदप्रत्ययना सुखगुणविशिष्टस्य

त्वात्. “आचार्यस्तु ते गुरुं नमस्कृत्य” इति च गतिमात्राभिधान-
प्रतिज्ञाभावात् । अतः पुनरुक्तोपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विद्या-
यत इति । अथ्यते । “प्राप्तो ब्रह्म, कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतद-
ग्नीनां वचनं श्रुत्योपकोशस्य उवाच । “विज्ञानाम्यहं यत्प्राप्तो
ब्रह्म, कश्च यश्च तु न विज्ञानामि” इति । तत्रेदं प्रतिवचनम् ।
“यद्वाच कं, तदेव खं, यदेव खं तदेव कं” इति । तत्र खं शब्दो
भूताकाशे निरुद्धो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः
सुखवाची नोपादीयत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो
नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् ।
तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्ध-
त्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयत, लौकिकं
सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ

ब्रह्मणः प्रकृतस्य च यस्य इति सर्वनाम्नाभिधीनादन्तरः परमात्मैव स्थावित-
स्तत्त्वार्थः । ननु प्रकृतस्यात् प्रवचनेन दृष्टान्तविक्रमेनोपस्थापितः आवाका
सर्वनामार्थ इत्यत आह । आचार्यस्त्विति । उपकोशस्यो नात्र कश्चित्
ब्रह्मवाच्यो वाचकस्याचार्यस्याग्नीनां दादय ब्रह्मराम् परिचयार ।
तमनुपदिष्ट देवान्तरगते आवासे गार्हपत्याद्यान्मिदिदंवा प्राचो
ब्रह्मेत्यात्मविद्यासुपदिष्टोक्तम् । आचार्यस्त्विति । तवात्मविद्याकाशा-
वाप्तये चार्ग्यसर्चिरादिकं यदिदमतीत्यर्थः । पञ्चादाचार्येयानात्वं च
एषोऽपि लोकादुक्तार्चिरादकगतिरज्ञा । तथा आत्मविद्याकाशविद्या-
वाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृत्याश्रयणे
निर्वहतीत्येकवाक्यत्वानिर्वाहकं प्रकरत्वं वाक्यभेदकाद्विज्ञानं ब्रह्म इति भावः ।
श्रुतिं व्याचष्टे । अथ्यते इति । प्राचय स्तमाका उक्त्यात्राप्तेति अत्र
तत्त्वानामपि च विषयवत्त्वं च ब्रह्म भूताकाशं ब्रह्ममेव ज्ञातं च यज्ञोनी-
त्यर्थः । खं वाक्यभूतं यत् कं तदेव कश्चित् सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-
त्वनिरासः । तथा कं वाक्यभूतं यत् कं तदेव कश्चित् विभुत्वेन विशेषि-

सुखात्मकं ब्रह्म समयत् । तत्र द्वितीये ब्रह्मण्यन्देशुपादीयमाने
 कं च ब्रह्मैवेत्येवमस्मिन् कर्मण्यन्देशु विधेयत्वेनेवोपपन्नत्वात्
 सुखस्य सुखस्याप्येवमस्मात्, तन्मात्रमूदित्तुमयीः कर्मण्यन्देशोः
 ब्रह्मण्यन्देशिरस्य कं ब्रह्म च ब्रजेति । इदं हि सुखस्यापि
 सुखस्य सुखिवद्भेदयत्वम् । तदेवं वाच्योपक्रमे सुखविशिष्टं
 ब्रजोपदिष्टम् । प्रत्येकस्य गार्हपत्यादयोऽग्नेयः स्य स्य गतिमा-
 नमुपदिष्टम् “एषा सोम्य ते अस्मादिष्टाऽऽत्मविद्या च” इत्युप-
 संहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु
 ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञात्ममर्शान्तर-
 विवक्षां वारयति । “यथा पुष्करपलाशे चापी न क्षिप्यन्ते,
 एवमेवं विदि पाप कर्म न क्षिप्यते” इति आचार्यस्यानं पुरुषं

तस्य कस्य अन्वयानिरास इति व्यतिरेकसूत्रेणाह । तत्र अस्मिन्नादिना ॥
 आत्मविद्योतिश्रुतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिरुक्तिरिति भावः । सा-
 म्य इति । आत्मनो दोषः । साधनपारतन्त्र्यानिवृत्त्यादिः तद्विहित
 इत्यर्थः । प्रत्येककृष्ये दोषसङ्गा इवोपपत्त्ये फलितत्वाह । इत्येवमिति ॥
 विधेयवितार्थसावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेदु ब्रह्मपदोत्पत्ति-
 मर्थमित्यत आह । तत्रेति ॥ विधेयवत्त्वेन अस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-
 त्यर्थः । ब्रह्मण्यन्देशोऽप्येवोक्तत्वमिति विवक्षुः । अध्येयत्वे को दोष-
 क्षत्वाह । इदं हीति ॥ भार्गवस्याः सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः ।
 आत्मविद्यापदेनोपसंस्कारानपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह । प्रत्येकस्येति । पृथि-
 व्यग्निरक्षणादिव इति सम चतस्रस्तन्वो विभूतिरिति गार्हपत्या उपदि-
 देश । चापो दिव्यो नक्षत्राणि चन्द्रा इति अन्वाहार्कं चकनम् उवाच ।
 प्राच आकाशो द्यौर्विद्युदिति असमिन्नामवाङ्मयीनी कथादेति
 भावः । इत्येवमस्मिन्नादिना विद्या प्रत्येकसङ्गा आत्मविद्या तु पूर्व-
 मस्याभिनिर्विकल्पा मायो ब्रह्मैवेत्येवमिति । अन्वयान्निमित्तं ब्रह्मैवात्र
 श्रुत्योक्तं ब्रह्मभेदादिति तत्राह ॥ आचार्यश्चेति । एकदाकथा

विज्ञानतः पापेनावुपघातं नृपसत्तिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं
दर्शयति । तस्यात्मकतया नृपस्योऽज्ञानतां संवहामत्वादि-
गुणतां च सत्ता चर्चिरादिकां तद्विरो गतिं वक्ष्यामीति उप-
क्रमते “य एषोऽजिषि पुरुषो दृश्यत एष आमेति शीवाच”
इति ॥

अतोपनिषत्कगंथभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतन्नाजिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्-
कस्य श्रुतरचस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या
प्रसिद्धा श्रुतौ, “अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अथवा विद्याया-
त्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वा प्राणानामायतनमेतद्ब्र-
ह्मतममयमेतत्परायणमेतच्छान्त्वं पुनरावर्तन्ते” इति श्रुतौ ।
स्मृतावपि ।

निश्चयादङ्गमेवेति न पच्यते इत्यर्थः । अतः अतुलितः उपनिषद्ग्रन्थः
समुपज्जगच्छोपासनं तेन तस्य वा गतिः अतः अतः च प्रविष्टा तस्या
अत्राभिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह ॥ इत्येति ॥ अत्राह इत्येत
तत्तत्तादित्येवम् । अतिमाह ॥ अयेति ॥ देवपातानन्तरमित्यर्थः ।
सधर्मस्यः तपोब्रह्मस्यैवाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तदा ध्यान-
विद्यायोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्नोते मोक्षेण पचा । आदित्यद्वारा समुप-
ज्जगच्छः न भवन्ति एतद् ब्रह्म प्राप्यानां अष्टिष्वष्टिषु पाप्माणां वतनं
विष्णुः काकं हिरण्यनर्भकं वस्तुतस्ते तद्वत्तादिकं निरुक्तं चर्वाधि-
ष्ठानं । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं विरुक्तं ध्यात्वा सुखम् इत्यर्थः ।
अग्निरेव अग्निर्देवता एवमहाराद्या देवता एव अतः अतः ॥ अग्नि-
पचने अग्निं यदि पुत्रादयः ब्रह्मं भवत्पारादिनां कुर्वन्ति यदि च
न कुर्वन्ति अथवा पाप्मनादिभिः अग्निरादिदेवानां क्रमेण भवन्ति ।
अग्निं चर्वाणि ततोऽहोरात्रः शुद्धपचं तदा उत्तराह्णं तदा मृगशिरः ततो
देवलोको ततो वायं वायोरादिनां ततश्चन्द्रं चन्द्राद्विद्युत् तदा तव विद्यु-

“अग्निर्ज्योतिरसः शुक्लः वस्वासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता न भवन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ।

इति । सैवेहाक्षिपु रवविदोऽभिधीयमाना इत्युक्ते । “अथ यदु चैवाक्षिन् शब्दं कुर्वन्ति यदुच नार्क्षिषमेषामिच्छन्ति” इत्युपक्रम्य “आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसी विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतन्मन्त्रं ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविद्भिषयया प्रसिद्धया गत्याऽऽदिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

• यत्पुनरुक्तं “छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्याददिस्थानः” इति । अलोच्यते, न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित् पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन् दृश्यते. “य एषोऽक्षिषि पुरुषः” इति च श्रुतिः सन्निधानात् स एव चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासककाले स छायाकरं कश्चित्पुरुषं चक्षुः समीपे सन्निधाप्योपास्य इति वृत्तं कल्पयितुम् । “अस्यैक शरीरस्य नाशमन्येव नश्यति” इति

श्लोके स्मितामुपासकान् मानवः पुरुषो ब्रह्मकोशादात्मनः कार्यब्रह्मकोशं प्रापन्नमि । एषोऽक्षिषिर्दक्षिणदेवेर्दक्षिणे देवपथो गम्यत्वेन ब्रह्मपथा दोषः दृक्पथमस्ति । एतेन कार्यं ब्रह्मप्रतिपद्यमाना अवस्थिता एवं मानवं मनोः कार्यं आवर्त्तं जगदवस्थाद्विभुक्तं नावर्त्तन्ते नामान्तरात्मकम् ।

श्रुतिश्चाद्यात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मिन्
 अद्वयतत्वादीनां गुणानामनवस्थितानि प्रतीयन्ति । तथा विज्ञा-
 नात्मनोऽपि साधारणेऽस्त्वशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्ये-
 वावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्मण्यस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट-
 उपलब्धार्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञानात्म-
 न्यप्यद्वयतत्वादीनां गुणानामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा पर-
 मात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्कार्त्तव्यत्वमभ्या-
 रोपितं भयक्षेत्रव्यवृत्तत्वाभयत्वेनोपपद्येते । संयद्वामत्वादयश्चैत-
 स्मिन्ननैश्वर्क्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेषो-
 ऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्
 तथाप्यात्मत्वं तावच्च सम्भवति, पराग्रूपत्वात् । अद्वयतत्वादयोऽपि
 न सम्भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयव्यवस्थात् । अमरत्वमपि देवानां
 चिरकाकावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वा-
 भाविकं, “भीषास्मादातःपवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मा-
 दग्निश्चेन्द्रश्च त्र्युर्धावति पञ्चमः” इति मन्त्रदर्शात् । तस्मात्

चक्षुरासीदनेति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं वदा न विद्य-
 तीति भावः । किञ्चाव्यवधानात् स्थापितस्य उपास्यः । न च तस्य स्वच-
 क्षुषा दर्शनं सूचयतीत्याह । अ एव इति ॥ अस्तु तर्हि परेषु तस्मान्मा-
 नस्योपासिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । मुक्तिविद्या-
 नवस्थितत्वेऽनुपपत्त्याह । अस्मेति ॥ आयाकरस्य विष्वक् आयासदर्शनमनु-
 द्रव्यैव आयाका नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ आत्म-
 न्यस्याव्यवस्थितविशेषेण भीषस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्यनुक्तमित्यर्थः ॥
 दृष्ट इति ॥ सुप्ताविति शेषः । ननु “अक्षोः सूर्योऽजायत सूर्योऽजनेति”
 इति वाक्यं अजरं देवा इति प्रसिद्धिर्वाचितमिच्छायाह्वयः । अमरत्वम-
 पीति ॥ भीषा भवेनास्य दीपराहावुच्यते । अग्निश्चेन्द्रश्च स्वसकार्यं

परमेश्वर एवायमधिष्ठानः प्रत्येतव्यः । अस्मिन् पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादाहं शास्त्रादिषु विद्वद्भिषकं प्रतीत्यनार्थमिति व्याख्येयम् ॥

अन्तर्ध्याम्यधिदेवादिषु, तद्वर्णव्यपदेशात् ॥१८॥

“य इमं लोकों परं लोकों सर्वानि च भूतान्यन्तराय-
मयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्त-
रायं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरा-
यमयत्येष त आत्मान्तर्ध्याम्यन्नः” इत्यादि । अत्र अधिदेवत-
मधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरेव-
स्थितो समयितान्तर्ध्यामी इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभि-
मानो देवताया कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी,
किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्

कृतः । उक्तमित्या पदुक्तो कृतः समाप्तायुषां निकटे धारयतीत्यर्थः ।
इदं पक्षे दृश्यत इत्युक्तं तदाह । अधिस्थितिः ॥ दक्षिणतः ।
तस्य शास्त्रे नृतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधानम् । तथा च शास्त्र-
करणको विद्वदनुभव उपायना सुखस्य उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोष-
विद्यावाक्यसुपाख्ये मन्त्राणि समन्वितमिति सिद्धम्, अन्तर्ध्याम्यधिदेवादिषु
तद्वर्णव्यपदेशात् । इह दारय्यकवाक्यसदाहरति ॥ य इति ॥ अन्तर्ध्याम-
नाम्नाये प्रतीत्यनार्थमाह । अनेति ॥ यः पृथिव्यादिना देवताः
पृथिव्याद्या अधिष्ठत्वा समयिता श्रूयते । तथा च सर्वेषु लोकेष्विति
अधिलोकः । यः सर्वेषु वेदेष्वधिवेदः । यः सर्वेषु यज्ञेष्वधियज्ञः ।
यः सर्वेषु भूतेष्वधिभूतम् । यः प्राप्ते तिष्ठतित्यादि य
आत्मनीकमध्यात्मज्ञेयं विमानः । अन्तरेव स्थितः किञ्चित्कदाचिन्मा-
यायां संशयः । पूर्वमेव शास्त्रादिनामन्त्रादिषु पृथिव्यादिनामनि-
र्देशो दृश्यत उक्तस्य इदं नवाक्यस्य शरपरत्वमाश्रित्य समाधीयत

संशयः । किं तावच्च प्रतिभाति, संशया अग्रसिद्धत्वात् संश्रि-
नाध्यग्रसिद्धेनाश्वीन्तरेण केनचित् धर्मित्वमिति, अथ वा
नामिकमित्युपमन्तरेण अग्रसिद्धत्वात्पुनस्तम् । अन्तर्वा-
मिश्रसिद्धिर्नामनियोगेन प्रवृत्तौ नात्यन्तमग्रसिद्धः । तस्यात्
प्रवृत्त्याप्यभिमानौ कश्चिद्व्योऽन्तर्वासी स्यात् । तथा च श्रूयते
“प्रवृत्त्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः” इत्यादि । स
च कार्यकारणवत्त्वात् प्रवृत्त्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति वृत्तं
देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्मिंश्चित् सिद्धस्य
सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत,
अकार्यकारणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । व्योऽन्तर्वास्याधि-
दैवादिषु श्रूयते, स परमात्मैव स्थान्नाम्य इति । कुतः । त-
त्त्वमस्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिष्टमाना
हृष्यन्ते । प्रवृत्त्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकार-
जातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उप-
पद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वयत्तुपपत्तेः । “एष न्त

इत्याद्येवमुक्तं, अतः पूर्वफलमेवाह फलवत्त्वं । अतस्तत्फलमन्त पूर्वपक्षे
अनीहरोपासिः सिद्धान्ते प्रत्यग् ब्रह्मज्ञानमिति वक्तव्यम् । अथमेवाह किं
वदन् पश्चात्तरमाह । अथ वेति ॥ अग्निचित्तर्धे फलाभावेनाफलस्य वेदाधे-
त्वाद्योपादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्य यतनं शरीरं लोक्यतेऽ-
नेनेति लोक्यत्वमुक्तं, सत्यर्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । उपपन्नमादिनः अन्त-
र्वास्याध्यात्मनिश्चयवादेनैकदेवपक्षो न युक्त इत्यवचेराह । योगिनो वेति ।
आयत्तुसिद्धिस्तन्मार्गमित्ये सिद्धसाधनफलनामौपमानुबिलसिद्धि एवा-
न्तर्वासीति सिद्धान्तवति ॥ एवं प्राप्त इति । देवमात्रिणां हेतुमत्तरमाह ।
यं प्रवृत्तौति । ईश्वरो न निवृत्ता अपरीरतात् इदमदित्युक्तं निरस्तमिति ।

आत्मानन्त्यास्यसृतः” इति चात्मात्मात्तन्मे कृष्णे परमात्मन
उपपद्यते । “यं प्रविष्टो न वेद” इति च प्रविष्टोदेतत्ताया
अविष्टोऽसन्त्यामिषं मुषन् देवमासीत्तन्मात्मात्तन्मे दत्त-
यति, प्रविष्टोदेतत्ताया अहमास्मि प्रविष्टोऽहमास्मि प्रविष्टोऽहमास्मि ।
तस्मात् “अहं प्रविष्टोऽहमास्मि” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिकीनत्वात्
परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो
यमविवक्ष्य नोपपद्यत इति, नैव दोषः, यावद्व्यपद्यति तन्का-
र्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्ते-
त्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनव-
स्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् परमात्मेवान्तर्हामी ॥

न च स्वार्त्तमेतदहमाभिलाषात् ॥ १८ ॥

स्वादेतदहंत्वादयो धर्माः साङ्ख्यभृतिकल्पितस्य प्रधान-
स्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिकीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रत-
र्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सुवर्तः” इति हि स्मरन्ति । तस्मात्

नैव दोष इति । निवन्त्यातिरिक्तशरीरान्मुच्यते वा हेतुः शरीराद्यन्वितत्वं
वा । आद्ये सदेहनिवन्तर्हि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्तद्विषयः । ईश्वरस्य
स्वाविद्योपाशान्तद्वयवन्त्यन्वितत्वादित्याह ॥ यावद्व्यपद्यति । स्वशरीरो
नियन्तेति लोकदृष्टिमनुजस्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतनवाङ्मनस्य तस्य
व्यापारो नियन्तं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तत्वं । तस्याप्यन्यथायाः प्रवृत्तिरिति, क्वचनः
शरीरं विनैवोपपन्नं । कार्यकरणवत्त्वाभावात्तस्यो देहो भाङ्गः तेषां विभु-
देहस्य व्यावृत्तिः । ननु, देहनिवन्तर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेद्दृष्टव्यमन्यः,
यत आह ॥ इत्यनवस्थेति । निरवस्थं सर्वनिवन्तत्वं ईश्वरस्य ज्ञानं । तस्मात्
नियन्तस्वरूपान्ते व्यभिचार इति मानवलोकाश्च । यदा ईश्वरादे-
कज्ञानवा जीवस्य नियन्तलोके । यदाभेदाभावात् मानवलोकाश्च ।

शारीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादहनंते, शारीरस्य नृणां कर्मणां सात्
यद्यपि दृष्टत्वादयो धर्मास्तस्य संबन्धेति तथापि यदाकाशव
दुपाधिपरिच्छिन्नत्वान् न स काश्चित् इति भाष्येति भाष्यव
त्सात् नियन्तुं शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि शाब्धिन
काश्वा माध्वन्दिनाश्वात्तर्कानि यो भेदेनैव शारीर इति भाष्यादि
वदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्”
इति काश्वाः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्वन्दिनाः । य
आत्मनि तिष्ठन्वित्त्वस्मिन्सावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य
वशकः । यो विज्ञाने तिष्ठन्वित्त्वस्मिन्सावत् पाठे विज्ञानशब्देन
शारीर उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीर इति । दृष्ट्याच्छारी
रादस्य ईश्वरोऽन्तर्ह्यमीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्नेहे हो
दृष्टाराधुपपद्यते । यथायदीश्वरोऽन्तर्ह्यमी यथायमितरः
शारीरः । का पुनरिदानीमुपपत्तिः । “नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा”

कर्त्तरोति । क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्त्तुं तत्कृत्वा क्रियते । कर्त्तव्य
गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधात् न कर्त्तुः कर्त्तव्यत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्दृष्टारः त्वान्
तदा दृष्टया दृष्टा न विषयीकृत्या इत्यादिन् तेनादृष्टत्वादियथाः शारी
रस्येत्याह । नेति । अपिच शब्दस्मृतितेजस्तुल्यं दृष्टोक्तं हेतुमाह । अपि
चोभयेऽपीति । भेदेनैति सूत्रात् तान्त्विकभेदे आत्मि निरसितं
ब्रह्मे । अयमिति । नान्यत्वेनो भोक्ता जीवः ईश्वरस्य भोक्तेति न विरोध
इति ब्रह्मे । का पुनरिति । तयोर्भेदः अतिविशेष इति पूर्ववाच्याह ।
नान्य इति । स एव च त्वर्थमाह । अतोऽपि न तदर्थोऽन्तर्ह्यमीति निमे
धति । निमित्तान्तरेत्यादिना । न केवलमप्रत्यक्षमतिशेधः, किन्त्वतिशेध
दृष्टान्तनिमित्तस्य तदन्तर्ह्यमीत्यन्तर्ह्यमीति शब्दोक्तः । अपिचोभयेति ॥
तथाह कर्त्तुं च आत्मनि तिष्ठन्निति नृवी च दृष्टभेदोक्तिरनुज्ञा । नान्य

इत्यादिश्रुतिवचनं विवक्षितम् । यत्र हि प्रत्यगात्मनोऽर्थोऽप्य-
 दृष्टारं नीतारं सङ्गारं निजितारं चास्मान् प्रतिविधत्ति । निय-
 म्यन्तरप्रतिषेधार्थमेतदुक्तमिति चेत्, न, नियम्यन्तरप्रस-
 क्तात्, अविद्येयव्याप्यं चतुर्विधम् । अविद्याप्रत्युपस्थापित-
 काव्यं करणोपाधिनिमित्तोऽयं शरीरान्तर्धर्माभिन्नोऽप्य-
 दृष्टो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ
 प्रत्यगात्मनौ सम्भवतः । एवंहीनं तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः,
 यथा घटाकाशौ महाकाश इति । ततश्च छादयेयादिभेद-
 श्रुतयः प्रत्यगादीनि च प्रमाण्यानि संसारानुभवो विधिप्रति-
 पेधशास्त्रेति सर्वमेतदुपपद्यते । तच्च च श्रुतिः “यत्र हि
 द्वैतमिव भवति, तदितर इतरं पश्यति” इत्यविद्याविषये
 सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभून्नत् केन कं
 पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

इति वाक्येन भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकत्वितः श्रुतिस्त्वत्वा-
 भ्यामनूद्यत इति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यते इति । भेदः यत्नः किं न स्वादत
 काङ्क्षः । एको हीति । गौरवेण इयोरहंभीमोपरत्वात्काङ्क्षेण एव
 तन्नोपरः तदभीपरस्तु घटवदनात्मत्व-कात्मभेदः यत्न इत्यर्थः । ततश्चेति ॥
 कल्पितभेदाङ्गीकाराद्देहापेक्षं सर्वं दुष्यत इत्यर्थः । तत्रात्मनोऽपि
 जात्यां चोभे न कल्पयिष्यन्त्वित्येवमिति विद्वत् । अहंत्वादिदुष्यको भर्तृ-
 त्वः । सुखदुःखकामदमद्वारति ॥ अथेति । अर्थविद्याकृपापरविद्यो-
 त्त्यानन्तरं यदा किञ्चित् प्राप्नोति यदा चोच्यते तस्मै च विद्योत्तया निर्दि-
 यति । यत्तदिति । अत्रेव चतस्रः शब्दैर्निर्देशः कथं कथं निर्देशः ।
 गोत्रं वंशः । यदीं जातुमत्त्वादि जातिः । यद्युः शौलमूत्रं यद्युः शौलः ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

“न परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” इति तदर्थं प्रमाणम् ।
 गोत्रमसर्ववर्णमप्युच्यते तदपाक्षिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं
 सुखं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति श्रु-
 यते । तत्र संशयः । किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
 स्यात्, उत शादीरः, आक्षिप्तः, अरमेष्टर इति । तत्र प्रधान-
 मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् अचेतनानामेव तत्र हटान्तत्वे-
 नोपादानात् “यद्योर्ध्वनाभिः स्पर्धते गृह्यते च, यथा पृथिव्या-
 मोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्ष-
 रात् सम्भवतीह विश्वम्” इति । अनूर्ध्वनाभिः पुरुषचेतना-
 विह हटान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य
 तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वस्यासि । चेतनाधिष्ठितं
 ह्यचेतनमनूर्ध्वनाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरस्य केश-
 लोम्बामिति प्रसिद्धम् । अपि च पूर्वत्वाददृश्यादुभिरुपपन्नत्वेऽपि
 द्रष्टृत्वाद्यभिलाषासम्भवान् न प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वद्वय-

पाक्षिपादमूर्ध्वनाभिपादं ज्ञानकर्तृत्वविविक्तमित्यर्थः । विभुं प्रभुं
 सुखं दुर्घेत्यात् नित्याव्यवपदाभ्यां नाशपक्षययोर्निराशः । भूतानां
 योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पश्यन्तास्तदक्षरं तद्विद्यावरैकमेव ॥
 अदृश्यत्वादिगुणानां तत्र प्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् द्रष्टृत्वा-
 दीनां चेतनप्रकाराणामुपात्ततेः । अस्तु प्रधानमिति प्रमाणद्वारेण पूर्व-
 पक्षवति । एवेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपाक्षिः विद्यायां निष्ठं चोच्यते
 फलं । अर्धनाभिर्गोत्रादीः प्रकृतं अदृश्यात् सूत्रवति उपसहरति
 चेत्यर्थः । अतो जीवतः । ननु पूर्वं निरुक्तं प्रधानं कथं त्वद्वयते तत्राह ॥

त्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विद्वद्भ्यामनो धर्मः
 कश्चिदभिप्रास्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्याह वाक्यशेषो-
 ऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतीत्याचत
 इति । अतोऽप्येव । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्तदहोऽर्थम्”
 इत्यक्षरशब्देनाहस्यत्वादिकृष्यत्वं भूतयोनिं आववित्वा पुनः
 आवविष्यति “अक्षरात्परतः परः” इति । तत्र यः परोऽक्षरात्
 श्रुतः, स सर्वज्ञः सर्ववित् सन्निविष्यति, प्रधानमेव त्वक्षरशब्द-
 निर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा
 शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्त्रीपसर्ज-
 नादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमहस्यत्वादिकृष्यको भूत-
 योनिः, स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतद्वगम्यते ।
 धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्मो देहोऽप्यमानो दृश्यते “यः स-
 र्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य
 प्रोपाधिपरिच्छिन्नहृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भवति । नन्व-
 क्षरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनिः परस्यैवेतत् सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं न-

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विद्वद्भ्यामनोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति
 गृह्यते ॥ ननु न इति ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दा भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात्
 प्रवसानपरदृक्कोक्तस्य जगद्विनिर्गतरस्य सर्वज्ञत्वादिकविज्ञाह ॥ अतो-
 ऽप्यत इति ॥ अन्दिग्ये तु वाक्यशेषादिति न्यायेन चिदान्नवति ॥ एवं
 प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन अन्दिग्ये भूतयोनी यः सर्वज्ञ इति वाक्य-
 शेषादीक्षरत्वनिर्णय इत्यवुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञावकाभावा-
 दिति गृह्यते ॥ नन्विति ॥ अतिकर्तुः प्रकृतिरिति श्रुतेः प्रकृतेरपादान-
 मन्त्राणां पञ्चमी क्षरशब्दक्षरात् सम्भावतीति प्रकृतिलेगीताक्षरस्य भूत-

भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अतोऽपि । नैवं स्यादिति चत्वारण्य-
मक्षरात् सन्धवतीह विश्वम्” इति प्रहस्य, भूतयोनिमिदं
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वे-
नैवं सर्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्त्रं जायते” ॥ इति ।

तस्माद्विदेशसाध्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्वैवाक्षरस्य
भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्वविश्वस्य धर्म उच्यते इति गम्यते । “अक्ष-
रात्परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनिरक्षरात् परः
कश्चिदभिधीयते । कथमेतद्वगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं,
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति प्रकृतस्वैवाक्षरस्य भूत-
योनेरदृश्यत्वादिरूपकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं
तत्त्वक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यते इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ।

“योनैर्वाक्येषु तस्मादिति प्रकृतित्वविज्ञेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाप्यते ।
अतोऽप्यत इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्मसूत्रप्रात्यक्षं नामरूपं सूत्रं ततोऽप्य-
ब्रह्मादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यनाक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादवे-
तनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरत् पर इति । नायमक्षरमन्त्रो भूतयोनिं
परास्त्विति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदे-
श्वरश्रुत्या वेदात्प्राप्तत्वात् । पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह ॥ वेदेति ।
येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योऽप्यविद्याय
प्रब्रूयादित्युक्तस्य प्राचोद्यमनाः शुभः अक्षरात् परतः पर इति कथ्य-
मानः परो भूतयोनिरिति गम्यते इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यनाक्षरश्रुत्यर्थः
न इत्यामन्नाज्ञानमिति वक्ष्याम इत्याह ॥ कथमिति । पदमिदमिति वचा-
स्ययाऽपि वदितव्यं ब्रह्मत्वमित्याह ॥ अपि वेति । ननु प्रधानविद्या-

अपि चात्र “हे विद्ये वेदितव्ये एते परा चैवाक्षरा च” इति ।
 तत्रापरामर्शेदान्दिव्यवर्णं विद्यासुखा वीति “अक्षरा यथा
 तदक्षरसंभिमन्यते” इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषय-
 त्वेनाक्षरं न्युतम् । यदि पुनः परमेष्ठरादन्वदृष्टत्वादिव्यव-
 मक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो
 ज्ञायं विषयबोध्यद्वयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च
 प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः
 प्रतिज्ञाधेरन् तत्पक्षेऽक्षराद् भूतबीनेः परस्य परमात्मनः प्रति-
 पाद्यमानत्वात् । हे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे ।
 “कश्चिद् भगवो विज्ञाति सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैक-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षया सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽव-
 कल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायने प्रधाने, भोम्बव्यतिरिक्ते वा भो-

ऽपि कारणविवक्षयात् परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनि-
 त्त्वफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा सुखार्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्य-
 शेषोक्तोरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि सुखिफलत्वेन परेत्यत आह ॥
 न चेति ॥ ननु यः सर्वं च इत्ये परविद्याविवक्ष्यते, अद्वैतवाक्येन
 तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह ॥ तिस्रश्चेति ॥ इतश्च भूतबीनेऽक्षरात्-
 मित्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अचेतनमात्रस्यैकायनसुपादानं ब्रह्मज्ञानात्
 कार्यत्वादेऽपि तदकार्यान्नामात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते
 तदकार्यस्य भोम्बस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्यायन्त्याद् भूतबीनि-
 मेष्टोक्त्याह ॥ अपि चेति ॥ च ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिकं स्यात्प्रि-
 भूषिं ब्रह्मविद्यासुखाह । ब्रह्मणि सर्ववेद्यानां विद्यासुखानां ज्ञानार्थाद्
 ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । परापरविद्यापरमक्षरत्वे किमर्बुदोक्त्यत
 आह ॥ अपरेति । इत्यने न कश्चिदिति प्रोवा निर्गोचिनाः । अदृष्टा नित्य-

कति । अपि च “स ब्रह्मविद्या सर्वविद्यामतिष्ठामयर्जाय ज्ये-
 ष्ठाव हुत्वाव प्राह” इति । ब्रह्मविद्यां प्राप्ताज्येनोपक्रम्य परा-
 परविभागेन परां विद्यामप्यराधिगमनीं दर्शयित्वा ब्रह्मविद्यात्वं
 दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाया तदधिगम्यस्याप्यरास्या-
 ब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा ज्येष्ठादिवक्ष्या कर्मविद्या
 ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रसंग्यायै, इवास्मिन्नेति अहंता
 वक्ष्यया अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतन् ज्येष्ठो ज्येष्ठमिन्द्रमिति
 मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिभिन्द्यावच-
 नात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधि-
 कारं दर्शयति “परीक्ष्य लोकान् कर्माचितान् ब्राह्मणोऽपि
 निर्वेदमायायास्त्वज्रतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
 समित्यायिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति । यन्मूलमचेतनानां
 शब्दविद्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद् दाष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव
 भूतश्रोत्रिणा भवितव्यमिति, तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदाष्टा-

प्रवक्तव्यादनाशङ्काः शोडशविजः पञ्चो वक्ष्यमानश्चैकदाह । अत्रेव
 नाश्वनिविद्येन निरूप्यन्त इति वक्ष्यया । तथा हि अष्टद्विंशत्यविजः
 वक्ष्य कारकश्रीकृतिजः, वक्ष्यत इति वक्ष्यमानः, पञ्चानेन वक्ष्यमान इति
 कृतेनैव पञ्चविंशत्य नकारान्मादेवो यक्षयन्त्ये निहित इति पञ्चो, दृष्ट-
 यन्तिव्यादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्य इति वक्ष्यया येन वक्ष्यनिमित्तकत्वं
 कर्मं वक्ष्यन्तम्, इत्येव वक्ष्यं ज्येष्ठो नाश्वदाहज्ञानविशिष्टे मूढास्तु वक्ष्य-
 ते पुनर्ज्येष्ठमप्येव मूढास्तु वक्ष्यः । तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभि-
 गच्छेदेवेति निश्चयः । ब्रह्मनिष्ठज्ञानमधीतमेव गुरुत्वं चारयति ॥

निकबोरत्नन्तथास्वेन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च
 सूत्राः पञ्चिन्नादयो दृष्टान्तास्तेनोपात्ता इति न सूत्र एव
 दाष्टीति को भूतयोनिरभ्युपगम्यते, तस्यादृष्टत्वादिशुभका
 भूतयोनिः परमेश्वर एव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥२२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं
 वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विधिनष्टि हि
 प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणात्वेन “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
 स वाच्याभ्यन्तरो हि अजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभः” इति । न
 ह्येतद्विश्वत्वाद्विशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छे-
 दाभिमानिनः तद्धर्माश्च स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते ।
 तस्मात् साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि
 प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति “अक्षरात्परतः परः” इति ।

योनिव्यतिथिः । सौख्यसुखादानाभिव्यक्तिर्भवेदृष्टान्तः । सर्वसाम्ये तत्रा-
 न्वविष्टापत्तेरित्याह ॥ अपि च सूत्रा इति ॥ विशेषणान् जोने भेदो-
 क्तेर्न प्रतीयमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे ॥ विधिनष्टि हीत्यादिना ॥
 दिव्यो ह्योपमात्मकः स्वयं ज्योतिरमूर्तः पूर्णः पुरुषः पुरिषसः प्रज्ञावासा
 वाह्यो सुखसाध्यन्तरं सकारणं सुखं तावत् सदाविद्यमानत्वेन तिष्ठति स
 वाच्याभ्यन्तरः, हि तथा कृतिषु प्रसिद्ध रत्नार्थः । अविद्याकृतं नामरूपा-
 त्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽप्यतम् । तस्य शारीरस्य पञ्चीकृतं आद्यमूर्त-
 त्वादिप्रतिषेधः । मन्त्रशरद्वयेन प्रधानोद्भावकत्वं सकारण्यं प्रतिपातं
 बाध्येत । तत्राह । अक्षरमव्याकृतमिति ॥ अजोति आत्रेति अविकार-

अथैवमव्यासतः नामकस्यैवमव्यासतः भूतानां जीवरायणं
तत्त्वैवोपाधिभूतं, सर्वव्यापिकात्परीत्योपिभूतं, तस्मात्
प्रपुनः पर इति भेदेन व्यपदेशात् सर्वव्यापिकात् विवक्षितं
दर्शयति । नाम प्रधानं नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमनुपपन्नस्य
तस्माद्देव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि यदि प्रधानमपि कस्या-

जातमित्युक्तं । अव्याकृतमकृतं च भेदोति यावत् । नामरूपयोर्वैच-
रैश्चरः तस्य शक्तिरूपं परमन्वात्पादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां
सूक्ष्माः संस्त रा यत् तद्भूतसूक्ष्मम् । ईश्वरविशाल आनन्दो यस्य तत्तथा ।
तस्यैव चित्कावत्स जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यस्य ईश्वर आनन्दो विवक्षो
यस्येति नानाजीववादनां व्याख्यानं तद्भाष्ये वक्षिभूतं । एतच्चिन्मूल-
चरे व्याकाशस्योत्पत्तिं प्रीतयेत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदःप्रत्यक्षभूते,
आनन्दव्यपदेशकथाया निमूर्तत्वान् । न हि सूक्ष्मप्रकृतभेदे विद्विजान-
मसि । न च "इन्द्रो मायाभिः" इति श्रुतिर्मानं । "अजामेका" इत्या-
द्यनेकश्रुतिवशेन साधवतर्कसङ्कावेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन सावाभेदान-
पादित्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः "स्वतन्त्रविद्याभेदेऽस्य सत्त्व-
विद्युत" इति । साङ्ख्ययोगाचार्याः पुराणैतिहायककारश्च सूक्ष्मप्रकृतस्य
वदन्ति । नन्वविद्यैक्ये नन्वसृष्टिर्भवस्या कथं । न च अवस्था नास्तीति
वाच्यं नवमे प्रकृत्यादवाधापातादिति चेत् । उच्यते । ते ह्यविद्या-
नानात्वमित्यन्ति तैरपि परिणामित्वेन साधत्वमविद्याया अस्तीकार्यं,
तथा चानयोक्तव्यः जीवसङ्कृतात्मना परिणता विद्यायोगोपाहितजीवेश्वरभेदा-
द्यवस्था विवक्षित । यस्य ज्ञानफलः करणे जायते तस्यान्तर्यपरिणाम-
ज्ञानाङ्गनाथी शक्तिरिति । एवञ्च श्रोतः सारूपानन्दमात्रः सत्त्व्यादौ
प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवसृष्टिश्चास्तीति सर्वव्यापितं भवति । न चेत्
नानाजीववादविशेषः सूक्ष्मप्रकृतिनानात्वाभावादित्यत्र परत्वे हेतुः ।
अविचार इति । ननु सत्त्वप्रकृता श्रुतौ प्राधान्येद्देव्यपदेश उक्तवान्
कथमप्राधान्येदोक्तिर्यास्यावने तलात् । नास्तीति । कार्यकना प्रधी-

मानं भूतयोनिर्भूतान्तरात्माविमर्शनात् भूतसूक्ष्मां परिक-
ल्पोऽयं, आत्मजातः । तस्माद्देवदत्तप्रदेश इति, परमेस्वरस्य भूत-
योनिर्भूतस्यैव प्राणवायते । भूतस्य परमेस्वरस्य भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अक्षरात्प्रातः परः” इत्यस्यानन्तरम् “एतस्या-
ज्जायते प्राणः” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपञ्चमानां तत्त्वा-
नां स्वर्गसुखा तस्यैव भूतयोनिः, सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्य-
मानं पश्यामः । “अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः ओत्ते
वाग्ब्रह्मताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृ-
थिवी ह्येव सर्वभूतान्तरात्मा” इति । तच्च परमेस्वरस्यैवोचितं
सर्वविकारकारणत्वात्, न शारीरस्य तनुमहिम्नो, नापि
प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात्,
तस्मात् परमेस्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुन-
र्भूतयोनिरेव रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष”
इति च प्रकृतानुकर्षणाद्, भूतयोनिं हि प्रकृत्य “एतस्याज्जा-
यते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादि वचनं भूतयोनिवि-
षयमेव भवति । यद्योपाध्यायं प्रकृत्य “एतस्याद्धीष्ण एष
वेदवेदोक्तपारगः” इति वचनम् उपाध्यायविषयं भवति तद्वत् ।

यत् इति प्रधानवचनमेव । यतोऽन्वक्षाप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । यतो-
ऽन्वक्षावचेन भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरकरोते । तद्विरासेनापार्त्त-
साङ्ख्यव्यतिरेकप्रमाणनिरास इति वक्तव्यं । इतिवक्तव्येनादौ स्वयं व्या-
चरे । अपि चेत्तादिसा । “प्राणो जगः चक्षुषिवापि च च तनुमहोति-

कथं पुनरद्रेक्षत्वादियुक्तस्य भूतयोनिर्विचक्षणं च भवति ।
 सर्वात्मत्वविषयैरमुच्यते, न तु विप्रकृत्यानिमित्तविशेषः ।
 “अस्यैवमभूतमभूतमभूतम्” इत्यादिना । कथं पुनरित्यने-
 नायं भूतयोनेरुपोपन्यासः जायमानत्वेनोपन्यासात् “यतश्चा-
 ज्यायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति वाक्योक्तिरारः इ-
 थिवी विश्वस्य धारिणी’ इति च पूर्वतः प्राणादिपृथिव्यन्त-
 तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिष्टम् । उत्तरतापि च ‘तस्या-
 दग्निः समिधो यस्य सूर्यः’ इत्यवमादि, यतश्च “सर्वा औष-
 धयो रसाश्चेत्येवमन्नं जायमानत्वेनैव निर्देष्टम् । इदं च कथ-
 मकस्मादन्तराले भूतयोनेरुपमुपन्यस्येत । सर्वात्मत्वमपि च ‘ए-
 परिसमाप्योपदेष्टुं’ इति ‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म’ इत्यादिना ।
 श्रुतिस्मृत्योश्च ब्रह्मेश्वरीरस्य प्रजापतेर्जननिर्दिष्टमानमुप-
 लभामहे “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक-
 आसीत्, स दधार पृथिवीं ह्यामुन्मां, कस्मै देवाय च प्रया-
 विधेम” इति समवर्त्ततेत्यजायत इत्यर्थः । तथा स वै अश्वरी-
 प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

रायः पृथिवी” इति श्रुतिः । “अग्निर्ह्यहोः, यदौ वाव होहो मोत-
 मान्निः” इति श्रुतेः । विहताः वेदाः वागित्त्वन्तः । पञ्चमं पञ्चावि-
 त्वर्थः । यस्मैदं रूपं स एव सर्वप्राणिनामन्तरात्म्येति । ननु स हि हि-
 त्त्वस्यैवैतिवर्थः । यथा कश्चित् ब्रह्मवित् अस्य सर्वात्मत्ववचनार्थक-
 मवगच्छति इति यावत् इति च तत्त्वत्वादिक्रमात्मानो विवक्ष्यति । अथवा तान्,
 तवेवापीत्यादि । अथवा मवगच्छति । इति ब्रह्मवित् इति । अथ-
 पुनरिति । इति सर्वभूतान्तरात्मा आत्मा आत्मा इति ब्रह्मवित् इति
 इत्यन्तत्वेन हिरण्यगर्भस्यायं जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । निरदिष्ट-

आदिशतो न भूतानां प्रकृतौ समवर्तते" इति ।

विचारयुक्तमर्थं सर्वभूतान्तरात्म्यं समवर्तते । अत्रान्तरा-
त्मना सर्वभूतानामध्यात्मव्यवस्थानात् । अस्मिन् पक्षे "पुरुष
एवेह किञ्च कर्म" इत्यदि सर्वव्यापक्यासः परमेश्वरपति-
पत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ।

वैश्वानरः साधारण्यव्यवस्थेयात् ॥ २४ ॥

"जो न आत्मा किं ब्रह्मेति सात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

दशोचदित्यर्थः । अग्निर्द्युलोको यस्य सप्तद्रूपः सूर्यः सोऽपि द्युलोकाग्नि-
सत्त्वाः दशोचतेत्यर्थः । "तस्यादित्य एव सप्तित्" इति श्रुत्यन्तरात् । अतो
मध्ये ऽपि सृष्टिरेव तस्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्भूतस्य भूत-
योनेः सत्त्वस्य विवक्षितमिति तत्तत्तत्त्वाङ्गम् । सत्त्वस्यत्वमपीति । ननु
हिरण्यगर्भस्य जन्मान्यत्वात्तुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्त्वाङ्गम् । श्रुतीति । अद्य
समवर्तते जातः सन् भूतप्राप्त्यर्थकः पतिरीश्वरप्रभेदादभवत् स सत्त्वस्य
प्राप्तिसां दृष्टिबोधे सत्त्वस्य सर्वव्यापक्यम् कथं प्रजापति सत्त्वस्य सर्व-
नामत्वाभावेन स्यादित्यद्विचारोपेनैककाले देवाय प्राप्तात्मने कृषिवा-
विधेय परिचरेनेति व्याख्येयम् । "कतमः स एको देव इति प्राश्नः" इति
श्रुतेः । ब्रह्मा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्यै देवायैत्यर्थः । "एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्म्यं कथं ।
तत्त्वाङ्गम् । विचारैति । पूर्वकाले प्रकटोपासनाकृत्यसत्त्वव्यापक्यादस्मिन्
काले सर्वप्राप्तिव्यतिरिक्तानां व्यापकं सर्वप्राप्त्यन्तर्गतं सत्त्वमर्थमिन्द्रिया-
णात्मकव्यतिरिक्तव्यवस्थेयं जायते तद्रूपस्य सत्त्वस्य सर्वभूतान्तरात्म्यं
युक्तमित्यर्थः । अथोक्तं सत्त्वस्यैव । अस्मिन् पक्षे इति । अर्थः सत्त्वस्य
सर्वव्यापक्यादिति तस्य पुरुष एवेति सत्त्वस्यैव व्यापक्यादिति भूत-
योनी सेवे वाक्यं समन्वितमित्यर्थः । वैश्वानरः । आत्मेत्यव्यवस्थेयम् ।
जो न इति । प्राचीनप्राक्कालवत्सत्त्वस्य सत्त्वस्यैव व्यापक्यादिति । अस्मिन्
पक्षेः को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मेति ब्रह्मेति साधनार्थं पद-

तन्नेहो ब्रह्मणो वशिरोऽसिः, उच्यते वा शाङ्कर एव वेदि-
लोमानि बहिर्दृष्ट्वा वा ईपातो मनीऽन्वाहायैषवन्, काममा-
हवनीयं इत्यादि । येन संग्रहः । किं वैश्वानरशब्देन जाठ-
रोऽग्निरप्यभिप्रेयते, उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता,
अथ वा शरीर आहोस्वि परमेश्वर इति । किं पुनरथ
संग्रहकारणम् । वैश्वानर इति जाठरभूताग्निर्यदेवतानां साधा-
रणशब्दप्रयोगादामेति च शरीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपा-
दानं न्याय्यं, कस्य वा हानमिति भवति संग्रहः । किन्तावत्
प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्र-
योगो दृश्यते “अथमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे, येनेदमन्त्रं
पश्यते यदिदमद्यते” इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्, कामा-
न्येनापि प्रयोगदर्शनात् “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वा-
नरं केतुमङ्गामहृषवन्” इत्यादौ । अग्निशरीरा वा देवता
स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् “वैश्वानरस्य सुमती स्याम,

पृथिवी तस्य पादौ तस्य होमाधारत्वं सत्यादयति ॥ अर एवेत्यादिना ॥
पूर्वसुप्रक्रमस्याहस्तादिवाधारणधर्मस्य वाक्येनैवस्यसर्वज्ञत्वादिभिर्ज्ञेन
ब्रह्मनिश्चयस्तत्र, तद्वदन्त्याप्युक्तमस्याधारणधर्मज्ञानरश्मदस्य वाक्येनैवस्य-
होमाधारत्वविष्णुजाठरनिष्ठत्वमिति इदानीं पूर्वं पश्यति ॥ किं ताव-
दित्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मसोर्ध्वान् पश्यन् । अद्यते तदस्य
येन पश्यते सोऽयं पुरुषे शरीरोऽनारसीत्यर्थः । पञ्चामरवाङ् ॥ अग्निमात्रं
वेति । विश्वस्मा भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गा केतुं विष्णुं हृषीं देवा अह-
रवन् कतवन् । सुमतीदने दिनम्यवहारादित्यर्थः । साहोऽयमह रश्मि-
पङ्कः । हि यथात्वं तं सुमती भुवनायै राज्ञा वैश्वानरोऽभिभुवा
ओरहोस्विभयोरीश्वरः । तस्याः तस्य वैश्वानरस्य सुमती एवं स्यात् तस्या-

परमेश्वर एव सुखं ह्यदिनिमित्तो ज्ञेयः स्यात्तरगतः प्रत्यगात्म-
त्वेन मोक्षदायाः प्राप्ताभावेति गीयते कारणात्वात् । कारणात्
हि सर्वार्थिभिः कार्यं गेयाभिरवस्थाभिरवस्थानत्वाद् सुखोपा-
द्यवयवत्वमुपपद्यते । “सर्वे सुखेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम-
स्त्वर्षयन्ति” इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परम-
कारणपरिग्रहे सम्भवति । एवं चास्ति सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते”
इति च तद्विद्ः सर्वपापप्रदोऽवयवश्च । “को न आत्मा किं
तद्ब्रह्म” इति चात्मब्रह्मसङ्गाभ्यामुपक्रमः इत्येवमन्तानि ब्रह्म-
लिंगानि परमेश्वरमेव गमयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव
वैश्वानरः ॥

आर्यमानमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्नि-
रास्यं द्यौर्मूर्धा तीक्ष्णं तैषोष्माणकं रूपं स्यादिति, “यस्याग्नि-
रास्यं द्यौर्मूर्धा च नाभिरणौ चितिः । सूर्यश्च सुर्दिग्धः ओमे
तस्यै लोकात्मने नमः” इति तत् सूर्यमात्रं रूपं मूलभूतां
श्रुतिमनुमापवदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं
लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इति यद्वो हेत्वर्थो, यस्मादिदं ग-
मकं, तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि श्रुतिरियं

विज्ञानरास्याहः । च सर्वेऽस्मिन्नादिना । यस्याग्नौ विहितमिदोऽज्ञात्तु
दक्षते एवं चास्ति विदुष रक्षणः । नमस्वदासेमिधायि सुविद्वत्प्रादाय
मूलवत्तवेवेकात्मकाहः । यद्यपि श्रुतिरिति । यस्याग्नौ विहितमिदं
पठति ॥ श्रुतिलक्षणीति । सुखं ह्यदिनिमित्तं सुखिर्नरनालेष कर्तु-

तस्यै लोकात्मने नम इति, स्तुतित्वमपि नास्ति मूलभूते वेद-
वाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“सो मूर्ध्नि यस्तु विप्रोऽवदति

सं ये नाभिं चन्द्रमुखीं च नेत्रे ।

दियः श्रोत्रे विद्मि पादौ क्षितिषु

लोऽपि न्यासा सर्वभूतप्रद्योता” ॥

इत्येवं जातीयका च स्तुतिरहोदाहर्तव्या ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा
दृश्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥२६॥

अथाह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् च । शब्दस्यावहे शङ्करशब्दो न

परमेश्वरे सम्भवति, अथोन्तरे कृत्वात् । तथाऽग्निशब्दः

“स एषोऽग्निर्वैश्वानरः” इति । आदिशब्दाद् इदमप्युक्तं तथा-

स्तुतिस्तत्ताम्रकल्पनम् । तद्युक्तं प्रथममागच्छत् तद्विधीय-

मित्यादिना च प्राप्ताच्छत्यधिकरणतासङ्गीर्तनम् । एतेभ्यो

हेतुभ्यो जातहो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तस्यान्तःप्रतिष्ठान-

मपि श्रूयते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तत्र जाठरे

मशब्दा विना नृनिमित्तकः । अत्रापि स्तुतिरप्यवधारयदारोप

इति भावः । शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तविधानमाश्रित्य स्यात्तस्ये । शब्दा-

दिभ्य इति ॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्यग्निरहो वैश्वानरविद्यायां

न तोऽग्निशब्द इन्द्रे न स्यात्तदीकृत्यः । अत्रात्रादिशब्दार्थमाह ॥

आदिशब्दादिति ॥ अत्रमहं हीमीतं हीमवापनं तेन प्राप्ताग्निहोतृ

कार्त्तमित्यर्थः । शब्दस्योपनिषत्तत्त्वान्तराहो अत्रमहं वैश्वानरविद्याऽच्छा

“स वो ईशानाग्निर्वैश्वानर इत्यपि विप्रं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वभूत-

सम्भवति । अत्रानुक्तं “मनो न सुतेषाः” इत्यादिर्विशेषात् कार-
णात्परमार्थानां वैश्वानर इत्यत्र सूत्रः । कुतोऽन्येति चेत्तत्रोक्तं मनो न
यदि विमोक्षमस्तिमानेति परमेष्ठरविषय एव विमोक्ष आनु-
यसीयो, न जाठरविषय इति । अथ वा भूतान्मेरुमर्षादिषाव-
तिष्ठमानस्यैव निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिस-
म्बन्धो मन्त्रवर्णादवस्यते “यो आनुना रुचिर्नो द्यामुतेमामा-
माततान रोदसीमन्तरीक्षम्” इत्यादौ । अथ वा तच्छरी-
रायां देवतायां ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति ।
तस्यात्र परमेष्ठरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा
दृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेष्ठरस्य
प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः । तथा जाठरपरित्यागेन दृष्ट्युपदे-
शात् । परमेष्ठरहृदिर्हि जाठरे वैश्वानर इत्युपदिश्यते “मनो
ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यादिषु । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः
परमेष्ठर इव द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते “मनोमयः प्राणप्रणीतो

जयति” इत्युक्तं देवान्तरस्यात् जाठरे सम्भवति त्रिविधेरित्याह । तत्रेति ।

अत्र सूत्रेणादिपदेनैवान्तरातिशयस्य पक्षे सम्भवति प्रथमोक्तः । साधा-

रणनिष्कल्यद्योतनायात् शब्दादिवशादित्यपि जाठरं मनोमयीत्युक्तम् ।

अथपि द्युलोकत्वादिति चेत् द्युलोकपथात्, लोकाधारत्वादिजाठरपथपा-

तीति प्रसक्तान् अथ तथापि पारमेष्ठरी विमोक्षो जाठरे न सम्भवतीति

वक्ष्यामि तत्र आह । अथ वेति । एव द्युलोकत्वादिति चेत्तत्रार्थः ।

इमां रुचिर्नो द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ रोदसी तयोर्ध्वजमवतिष्ठ

यो भूतान्मर्षादुच्येतातान् आग्रवाग् व आगत्य इत्यर्थः । अत्रानुक्तं

न भोतलपि तत्र आह । अथ वेति । परमेष्ठरस्योपाधिः जाठराग्नि-

मतीक्ष्वायवाग्निर्विश्वानरस्योपाधिः द्युलोकत्वादिपानीयुतो इत्यत्र

जातः” इत्यादिभ्यः । यदि केव एव जाडरो न विवक्ष्येत, के-
 वल इव जाडरोऽपि विवक्ष्येत, ततो मूर्ध्ने न सुतीया भूतत्वादिर्वि-
 शेषस्याप्यर्थः एव स्यात् । यथा तु देवता भूतानि स्वभावेनैव
 पश्यन् विवक्ष्य उपपादयितुं न शक्यते, “ततोत्तरस्थले मन्त्राणां ।
 यदि न केवल एव जाडरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं
 केवलं तस्य स्यात्, न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते
 वाक्सनेविनः “स एषोऽग्निवैश्वानरो यत् पुरुषः, स वो ईत-
 मेव अग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद”
 इति । परमेश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रति-
 स्थितत्वस्योभयमुपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते
 इति सूत्रापचयं पठन्ति तेषामेवोक्त्यर्थः । केवलजाडरपरिग्रहे
 पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात्, न तु पुरुषविधत्वम् ।
 पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाक्सनेविनः “पुरुषविधं पुरुषे-
 ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । पुरुषविधत्वञ्च प्रकारत्वात् नदधि-
 दैवतं च मूर्ध्न्त्वाद्विश्वीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यश्चास्माकं अस्मिन्
 मूर्ध्न्त्वाद्विश्वकप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत्परिच्छिद्यते ।

अत एव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥

यत् पुनश्च भूतान्मेरपि मन्त्रवर्षे युक्तोपादिसम्बन्ध-
 दयः

रत्नप्रभाभासितम् । अथ वा जाडर इति । अस्मिन् मन्त्रे प्राचा-
 न्येदेवुरोपासना मूर्ध्ने पुरुषेति वेदः । उपाधिविशिष्टा देवतासु-
 दृढोक्त्यर्थः । उपाधिविशिष्टा देवतासु । यदि वेति ।
 पुरुषवरीणादिवैश्वानरोऽपि जाडरः । यदि च वेति । ईश्वरपती-
 कलोपाधिविशिष्टः रत्नप्रभाभासितम् । यदि च वेति । यथा पुरुषः मूर्ध्ने,

मात् पूर्वमेव सुखीत्येव दृष्टाव्यवयवकल्पनां तस्मैव अविवक्ष्यतीति
तत्कारणत्वात् देहात्मा वा हेतुत्वयोगादिति, तत्परिचर्या-
मयीत्येव । अत एवोक्तं यो हेतुर्मा न देवता वैश्वानरः, तथा
भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्ण्यमात्रमात्रा-
त्मकत्वं स भूत्वादिक्त्वमनोपपद्यते विकारस्त विकारान्मोहा-
त्मकत्वमव्यात् । तथा देवतायाः सत्त्व्यैश्वर्ययोगे न स भूत्वा-
दिक्त्वमपि सम्भवति, अकारणत्वात् परमेष्ठराधीनैश्वर्य-
त्वाच्च । आत्मशब्दासम्भवस्य सम्बन्धेषु पक्षेषु स्थित एव ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं आठरान्निप्रतीको आठरान्मुखाधिको वा परमेष्ठर
उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीन्तु विज्ञैव
स एवोऽन्विर्वैश्वानरश्चित्ताठरोपाधिक इति सुखार्थः । यो हेतुः
वर्तमानं भुङ्क्ते इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्वत्वमवेतनस्य आठरस्त नेत्युक्ता पाठा-
न्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह ॥ वेत्तिवि । ननु आठर-
स्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह ॥ पुरुषविधत्वं प्रकर-
णादिति । न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराट्देहाकारत्वमधि-
देवं पुरुषविधत्वमध्यात्मस्योपासकमूर्त्तादिविदुक्तान्नेत्येव सत्यसत्यमप्युक्तं
पुरुषविधत्वमित्यर्थः । ईश्वरस्याहं भुवन्मूर्त्तवर्जते । एवं आठरं निरस्तं
पञ्चदशं निरस्तमिति । अत एवेति ॥ क्वचिन्म्याचष्टे । यत् पुनरित्यादिना ।
युक्त्वादि, सर्वलोकाः, कलभास्त, सर्वपाप्माप्रदाहः, इति आत्मशब्दाद्यन्तो-
पपन्नोक्तं हेतुवत् । तमेव व्याख्यातम् । न हि भूताग्नेरित्यादिना ।
यो साङ्ख्येति शब्देनेष्टुपुष्ट्या मङ्गिकोक्त इति शब्दः । पूर्वमेवैश्वानर-
प्रत्यक्षीयपुरुषत्वमपि सुखं, यद्यपि प्रविशोपाधिपरिज्ञानेन विराट्पुरु-
षाकारस्य धर्ममयो वैश्वानरस्याध्यात्म्यमूर्त्तादिविदुक्तान्ने भुवन्मूर्त्तपाप्मात्वा-
द्विचारोऽपि न अकारणविरोधः अद्वैतीयस्य हेतुत्वमव्यात् उक्तत्वादप्युक्तः

प्रतीकीपाधिकल्पनायां साक्षादपि परमेष्ठरीपाक्षेपरिग्रहे
 न सविशिष्टोपपत्तिरिति चेन्निति साक्षात् मन्त्रे । यत्तु जाठ-
 राग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं यथादीनि च कारणाणि
 विरुद्धेति । नैवोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरु-
 द्ध्यते । न हीनं पुत्रविविधं पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठरा-
 ग्न्यभिप्रायेणोदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वात्संशब्दित्वाच्च । यत्तु तर्हि,
 यत्प्रकृतं मूर्त्तादिषु त्रिविक्रान्तेषु पुत्रविविधेषु पुत्रविविधत्वं
 कल्पितं तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुत्रविविधं पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं
 वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथ वा
 यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममधिदैवतश्च, पुत्रविविधत्वोपाधेः,
 तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं, तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुत्रविविधं
 पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्वापरासीत्तन्वयेन
 परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनपि ह्येन

त्वादोनाह वल्लवत्वादित्याह । साक्षादपीति । स साक्षादसाक्षमाह ।
 विनैवेति । जाठराग्निसम्बन्धं विनेष्टुरसोपाक्षत्वेऽपि यत्तु साक्षिरोप
 जैमिनिर्न्यस्त इत्यर्थः । इदमन्तस्त्वत्तद्वत्त्वं नीयते किन्तु यथादि-
 विद्यायापकवत्तदासाक्षात्पुत्रविविधो मूर्त्तादिषु त्रिविक्रान्तेषु इत्ये
 वः साक्षात् प्रतिविमानि तानि, तेषु सन्त्यसौ वैश्वानरः पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठित
 इत्युच्यते । अथो यथा साक्षात्साक्ष साक्षिरो ह्यन्तस्त्वत्तं यथा वैश्वानरस
 इदमन्तस्त्वत्तद्वत्त्वं । न हीनं पुत्रविविधत्वादित्याह । यत्तु तर्हि,
 यत्प्रकृतं मूर्त्तादिषु त्रिविक्रान्तेषु पुत्रविविधेषु पुत्रविविधत्वं
 कल्पितं तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुत्रविविधं पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं
 वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथ वा
 यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममधिदैवतश्च, पुत्रविविधत्वोपाधेः,
 तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं, तदभिप्रायेणोदमुच्यते पुत्रविविधं
 पुत्रवेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्वापरासीत्तन्वयेन
 परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनपि ह्येन

वर्तितव्यते, विद्यायां च नरचेति, विद्येयां वाच्यं नरः, विद्ये वा
नरः चचेति विद्यानरः परमात्मा सर्वज्ञत्वात्, विद्यानर एव
वैद्यानरः, तद्विद्योऽनन्तायो, सप्तसमायसादिषट् । अन्विश-
न्नेऽप्यवशीलादियोगान्त्रयणेन परमात्मविवक्ष एव भवित्यति ।
गार्हपत्यादिकल्पनं प्राञ्चास्तृत्वधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि
सर्वज्ञत्वादुपपद्यते । कार्यं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्र-
श्रुतिरूपप्रद्युते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तेरित्वाश्रयः ॥ २६ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं
स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर
उपासकानां कृते । प्रदेशविशेषेषु हृदवादिषु उपलब्धस्थानेषु
विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरोऽपि प्रादेशमात्रश्रुति-
रभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्रय आचार्यो मन्यते ॥

हृदयविवक्षं पूर्ववत् । अन्तःस्वत्वं माध्यस्थ्यं वाचित्वमित्यर्थः । एवमन्तःस्व-
त्वमोक्षरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे । निमित्ते चेति । विद्ये वा
नरो जीवश्च सर्वज्ञत्वात् । विद्येयां विद्यारायां वा नरः कर्ता । विद्ये
वर्त्ते नरा जीवा आकाशत्वेन निवस्यत्वेन वा समोति विद्यानरः, एव
सर्वराजश्च इतिवत् कार्यं तद्विषयप्रत्ययः । नरो संज्ञावाकित्वं पूर्ववदस्य
दीर्घम् । अन्विशतोर्नन्त्रयं च विप्रत्ययान्तरं रूपमन्विरिति । अन्विशति
यमस्यत्वं सर्वज्ञः कृतं प्रापयतीति अन्विरत्यपीदृशः । अन्विशोऽन-
तोति वा अन्विः सर्वज्ञानरोपायकस्याविधिभोजनान् पूर्वं प्राप्तान्विशोऽनं
विद्यायां च विहितं, तदर्थमन्विरितिवादिप्रत्ययं तत्तत्तद्विरोधेन नेत्रव्य-
विशीलतात् । सर्वज्ञमिति । मायां परिग्रहयति तन्मोर्ध्वमात्रः सत्य

चतुश्चतुर्थादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रमुद्बन्धमतिष्ठितेन वाऽयं सम्प्रसारणमिति ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रत्यमिता यवाः प्रत्या इत्युच्यते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रत्यसकम्प्राप्त्यते, न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति, बहुवद्बन्धसम्बन्धाद्युच्येत, तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रच्युतेः सम्भवति यथा कथञ्चिदुच्चारणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुष्कारणीयः प्रादेशमात्रच्युत्यर्थवत्तायै । एवमनुच्यतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रच्युतिरिति वादरिरवचाञ्ची मन्थते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रच्युतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं च प्रथतीन् एषिणीमर्थ-

विभोरित्यर्थः । उपासकानां कृतेऽनुपहाय प्रादेशमात्रोऽभिधेयते प्रादेशेषु वा काञ्चतेऽभिधेयते इति प्रादेशमात्रः । यवान्तरमाह ॥ चतुश्चतुर्-रिति ॥ प्रादेशेन यनसा मितः प्रादेशमात्रात्मकः । यथा कथञ्चिदिति ॥ यनस्य प्रादेशमात्रत्वं च्युतिर्हारा कार्यभावे कश्चित् चतुराकम्पनमित्यर्थः । स्वस्वकार्यान्तरमाह ॥ प्रादेशेति । इत्यति चतुश्चतुर् प्रादेशमात्रात्मकमिति माह ॥ सम्पत्तेरिति । ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमात्रनिमित्तं । कथञ्चि-च्छिष्टकृषीचरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कश्चित् कथञ्चिदित्यन्वयोऽप्यत्रा-मेवैश्वरमितिमात्रेण सम्पत्त्याः प्राप्त्यन्वयो च यै पूर्वभावे प्राप्ते यो युक्त्यर्थं तथा युक्त्यर्थेनैवमात्रं प्रकृतम् । यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाण-यनतिमात्रं चतुश्चतुर्मात्रं चतुश्चतुर्मात्रं चतुश्चतुर्मात्रं चतुश्चतुर्मात्रं-

न्तान् वैश्वीक्यान्मयी वैश्वानरस्याप्यस्योक्त्यान्मयीं प्रकृतिषु
चिबुकपर्यावर्तिषु देवान्मयीं सत्यादेवत् प्रादेशमात्रमिति
परमेष्ठिनः स्वयमिति । “प्रादेशमात्रमिति च देवाः सुविदिता
अभिसम्भवाः, तथा तु च यतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्र-
मेवाभिसम्भवादविद्यामीति स होवाच, मूर्धानमुपदिशन्नुवाच,
एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाच,
एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष
वै घृक्ष्णर्क्षाया वैश्वानरः, इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच,
एष वै ब्रह्मलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच,
एष वै रयिवैश्वानरः, इति । चिबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै
प्रतिष्ठा वैश्वानरः” इति । चिबुकमित्यन्तरं मुख्यफलकमुच्यते ।
यद्यपि वाक्सनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समान्नायते, प्रादि-
त्यत्र सुतेजस्त्वगुणः, घादोष्णे पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समा-

दीन् प्रति राजा प्रतिशाय सखीयमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच ।
एष वै वै मूर्धा भ्रादीहोमानतीत्य उपरि तिष्ठन् अतिष्ठाऽहो द्युर्लो-
को वैश्वानरः । यत्न मूर्धेति भावत् । अथ्यात्ममूर्धाभिदेनाधिदेवमूर्धा सत्याद्या
ध्येय इत्यर्थः । एषश्चक्षुरादिभूङ्गनीमं । सखीयचक्षुषी दर्शनम् एष वै
सुतेजाः मूर्ध्नी वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच । नासिकाग्रदेन तस्मिन् नाथो
वक्ष्यते तस्मिन्नाभ्यामिक्रमाथेऽधिदेवमापस्य रावोर्दृष्टिवाच । नासिके
इति । अत्र वर्धन् वैश्वानरस्यदसादङ्गपरः । मुखस्य उक्तं तस्मिन्नाभि-
देनं ब्रह्मलोकमावर्तिषुः उक्तस्य वावाङ्मयाकस्य रमिष्यद्विषयदीर्घादिकलो-
दकवर्तिषुः चिबुके तस्मिन्नाभ्यामिक्रमाथेऽधिदेवमापस्य रावोर्दृष्टिवाच ।
यद्यपि वाक्सनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समान्नायते, प्रादि-
त्यत्र सुतेजस्त्वगुणः, घादोष्णे पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समा-

ज्वायते, आदिभ्यश्च निष्कृष्टमप्युच्यते । तत्रापि नैतावता विद्ये-
येषु किञ्चिद्दीयते प्रादेशमात्रमन्तेरविद्येभूतं सर्वमात्रमात्रम-
वत्तमाह । सम्पत्तिनिमित्ता प्रादेशमात्रमन्तेरुक्ततरेऽपि नैमि-
नित्वापार्जो भव्यते ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्ध्वचिदुक्तात्प्राप्ते आ-
वासाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्तः, आत्मा सोऽविमुक्तः प्रतिष्ठितः”
इति, सोऽविमुक्तः कश्चिन् प्रतिष्ठितः इति “वरणायां न मया
मध्ये प्रतिष्ठित” इति कतमा वरणा कतमा नाश्रीति । तत्र
चैवामेव वरणां नासिकाश्चेति निरुच्य “सर्वाणीन्द्रियकृतानि
पापानि वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाश-
यति चेति सा नाश्रीति वरणा नाश्रीति” निरुच्य पुन-

प्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैक्यं न होयते य आभेदेऽपि सर्वमात्राह प्रत्येकमानं
देवज्ञदाद्युपासनं एकमिति न्यायस्य वक्ष्याम्यत्र । अतिशयपुण्य-
व्याख्यायत्युच्यते । विमुक्तपुण्यस्य वाजिमर्षिणाः । तथा च
इत्यर्थोः कृतेत्यर्थं सम्यगिति, तद्विमुक्तपुण्यस्यैववका । अत्रा वादा-
भेदेन पुण्यस्यैववका न विद्याभेद इति भावः । अद्वैतस्य सम्पत्ति-
प्रयुक्तत्वे पुण्यमनं कथाददाति । आमनन्तीति । य एषोऽनन्तोऽव्यक्तः
कतोऽव्यक्तो दुर्बिज्ञेयतां यथा आभीक्षासिद्धिः । अत्रा वाजिमर्षिणाः ।
य देवतोऽव्यक्तो कथादिभिर्वक्तो जीवो भेदवस्तुतया अविज्ञित कथा-
स्य पुण्यसिद्धिः । य इत्युक्तं वरणावाजिमर्षिः । अत्रा वाजिमर्षिणाः ।
अत्रा वाजिमर्षिणाः । अत्रा वाजिमर्षिणाः । अत्रा वाजिमर्षिणाः ।

रथ्यामनन्ति । “अतमश्वांसं स्थाप्य मयतीति भुवोर्मांसस्य च
यः सन्धिः । स एव ब्रह्मलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति ।
तस्माद्भुवःस्थानं परमेष्ठुरेवादेशमात्मन्युतिः । अभिविमानन्युतिः
प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राप्तिमिरभिधिमयीत्यत
इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । विमानश्च
मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारण-
त्वादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेष्ठुरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥
इति श्रीमच्छाटीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

जना । सुखीनिन्द्यकृतान् दोषान् शारयतीति वरणा भूः । सुखीन्
दोषान् शारयतीति नाशा नाधिकेति निर्वचनं न्युतं । नाशान्नोर्जीव-
हारेष्टुरस्यानत्यध्यानात् पापशारकलमिति जलजम् । तद्वर्णध्वेऽपि वि-
शेष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति अतमदिति भुवोरित्युत्तरं । प्राचस्येति
पाठेऽपि प्राचस्येत्वर्थः । य एव सन्धिर्ब्रह्मलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलो-
कस्य सन्धिलेन ध्वेय इत्याहुः । य एव इति । आभिप्रायेणाहं ब्रह्मेति
विनिधीयते प्रायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिनतवाद्यौ विमानः
सर्वस्य रूपमेव स्थानस्यास्य मानसत्वं परिचायं । अभिविधिमयीति नि-
र्णयनीते । तस्माद्देवानरवाक्यस्य पाठे ब्रह्मस्य “सन्निवर्तिमिति सिद्धम् ॥
इति श्रीमच्छाटीरकमीमांसाभाष्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

परमात्मपरिग्रहे कथमवकाशं नानाकारपरिग्रहे । कश्चित्
 स्वयमेवेत्येव ब्रह्मण्य आत्मतन्त्रं भूयते "सम्पूजाः सौम्यताः सर्वाः
 प्रजाः सदायतनाः सन्निविष्टाः" इति । स्वयमेवेत्येव हि पुर-
 णादुपरिग्राह्यं ब्रह्म सङ्गीर्तते "पुण्य एवेहं विद्मः कर्म तपो
 ब्रह्म परावृतम्" इति, "ब्रह्मैवेदमवृतं पुराणात् यथाहं ब्रह्म
 दक्षिणतपोत्तरेण" इति च । तत्र स्वायतनमायतनवद्वाप्यव-
 खात् "सर्वं ब्रह्म" इति च सामानाधिकरण्यात् । यत्तौल्येकात्मको
 वृक्षः शाखासूक्ष्मो मूलश्वेत्येवं नानारसो विभिन्न आलोकाग्रह्य
 सम्भवति । तां निवर्त्तयितुं स्वावधारणमाह "तमेवैकं जानय
 आत्मानम्" इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो वि-
 चित्र आत्मा विद्येयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यं प्रपञ्च
 "विद्यता प्रविद्यापयन्तस्मैवैकमायतनभूतमात्मानं आसीत्तैक-

चित्तवत् आह । चारोरो वेति । कश्चित्तुल्येन शिष्टवन्द्योपपत्तेः ।
 नन्वात्मवन्द्यो जीवे सम्भवतीत्यत आह । आत्मवन्द्येति । अवाचिपरि-
 त्तवत्तु जीवस्य कर्मवस्तुप्रत्यक्षं तत्त्वं नास्तीत्यर्थः । अयमवकाशोपा-
 रणावतनमस्य सौम्यवेदत्वविज्ञात् प्रथममुपायान् तत्र ब्रह्मलक्षणम् इति
 भावः । स्वयन्दिनस्यार्थान्तरमाह । कश्चित्तेति । प्रमाणानुसृत्यो
 वदेन कर्म स्वतावावतनम् अवगतिरिति ब्रह्मवाचिसत्येव आत्मोन्मे
 ब्रह्मण्य आयतनमन्त्रेणैव प्रवेत्तव्यं । अर्थान्तरमाह । स्वयन्दिनेति ।
 यस्मिन् सौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः उपपत्त्युद्दिष्टत्वेन
 ब्रह्मण्योर्ध्वनात्मनोऽपि ब्रह्म व्याख्यातव्यं । पुनश्च इति पूर्व-
 वाक्यं, ब्रह्मैवेत्युक्तत्वेन, यस्मात् इत्युक्तेन पूर्वोक्तव्यं । अन्त-
 रीचीतरसां इति अन्तःपुरवाक्यस्य अतिशेखरवाक्यप्रत्ययस्य वाक्यं
 व्यावर्ते । तमेवादित्या । सामानाधिकरण्यादिविभिन्न आलोकेति चत्तमः ।

रसम्" इति । यथा यस्मिन्नास्ति देवदत्तः तदा न येनैतत् प्राप्तं
मेवानवति न देवदत्तं तद्वद्वतनभूतस्त्वेवैकरसस्याभासो वि-
ज्ञेयत्वमुपदिष्टो विकाराकृताभिसम्बन्धश्च चापवादः सूयते
“सर्वोः स चक्षुर्मात्रेति य ईह नानेव पश्यति" इति । सर्वं
ब्रह्मेति तु सामानाधिकरस्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसता-
प्रतिपादनार्थं “स यथा सैत्थवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृतस्त्री रस-
धन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृतस्त्रीः प्रज्ञानधन
एव" इत्येकरसताववस्थात् । तस्माद्युक्त्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ।
यन्मूलं सेतुश्रुतेः सेतोऽथ पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणीऽर्थात्तरेण
द्युभ्यामायतनेन भवितव्यमिति, अत्रोच्यते । विधरन्त्यत्मात्-
मस्य सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि अहात्मनो
लोके सेतुर्हृद इत्यत्रापि अहात्मन एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतु-

यस्मिन् सर्वभोतन्तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विषेधं चेदमित्युक्त्वा
चेत्यन्तमाह ॥ विकाराकृतेति । विकारे कृते कल्पिते यस्मिन्नाभा-
सिधानो ब्रह्म तस्यानर्थभाक्तेन निन्द्याश्रुतेः कूटस्थसत्त्वं चेदमित्यर्थः । कथं
तर्हि सामानाधिकरस्यं तत्राह । सर्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मरः स स्वाधुरिति-
वदु वदु सर्वं तद्वद्वेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् वाधलाभं, न तु
यद्ब्रह्म तद्वद्वद्वेति नानारसत्वमित्यर्थः । तत्र निवाचकमाह ॥ स
यथेति ॥ सर्वव्यापिणोऽनन्तर्दिश्व रवान्तरन्तः सर्वो सर्ववैकरसो ब्रह्मा,
‘परमदेर्नैवेति । विदेकरस आलोत्यर्थः । ब्रह्मणि पारवत्त्वव्यवस्थादिभ्यं
सम्बन्धित्वमित्यादि तथापि सेतोर्जकादिवत्तद्वत्त्वं ब्रह्मकारणं तदेव
व्यभिचारिणोऽस्ति सेतुपदार्थेऽपदेयत्वापुन्येन पात्रा न तु पदार्थवैभूतं
पारवत्त्वादिभ्यः ॥ अत्रोच्यते, इति । इत्यत्राह पदेऽपदेयमित्यु-
क्त्वाह । न हीति । अतः सही वरेणेति चेत् । विधरन्त्यस्य शब्दा-

शब्दार्थोऽपि विधरव्यत्यमात्रमेव न पारवन्नादि विधौ बन्धन-
कर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह तमेवैकं ज्ञानं आत्मा-
नमिति । यदेतत् सङ्गीर्णितमात्रज्ञानं यस्मैतद्व्याप्यं तावत्
विमुक्तयेति नाग्विमोचनं तदवाप्तत्वसाधनत्वाद्भवत्यस्यैव सेतु-
रिति सेतुमुत्वा सङ्गीर्णते न तु शुभाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं
सेतुमुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण शुभाद्यायतनेन भवितव्यमित्ये-
तदुक्तम् ॥

सुक्तोपसृप्यं व्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म शुभाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य
व्यपदिश्यमाना दृश्यते । सुक्तैवपसृप्यं सुक्तोपसृप्यम् । देशादि-
व्यनात्मस्वइमस्मीत्याश्रद्विरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ राग-
स्तत्परिभवादौ च हेयः, तदुच्छेददर्शनाङ्गं मोहसत्त्वैवमय-
मनन्तभेदोऽनर्थजातः सन्ततः सर्वेषां न प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेषा-
विद्या रागद्वेषादिदोषसुक्तैवपसृप्यं गम्यमेतदिति शुभाद्या-
यतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति । कथम् ।

यत्वं स्फुरति । विद्यं इति । विनोति ब्रह्मतीति सेतुपदार्थेकदेशो
विधरव्यमित्यर्थः । तथा चास्तपदस्य भावप्रधानत्वाद्भवत्यस्य सेतुवि-
धारकं ब्रह्मास्त्वैवास्तत्वं नान्यस्त्वैवार्थः । अत्र शुभाद्याधारो ब्रह्म न
सेतुपदार्थः किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह ॥ अपर इति । कथितमाह ।
तत्र वेदुक्तमिति ॥ ज्ञाने वेती कथोते इतीत्यर्थः । सुक्तैवपसृप्यं प्रकृत्य न
प्राप्य वेदुक्तं यस्यालोक्तेरिति सूत्रार्थः । सुक्तिप्रतिबोधितं ज्ञानं दृष्टं-
यति । देशादिमिति ॥ तद्विपर्ययेषेति सत्त्वगुणैव रागद्वेषमिदृश्या-
ऽऽत्मना विवर्तितमित्यर्थः । अथावश्यो नष्टाद्या नान्यदस्य विवर्तनं यदु-
क्तना तिवन्ति अत्रा ब्रह्मास्त्वैवमिदं विवर्तनं विवर्तनं पारवन्नादि-

“मिथ्यते इत्ययमिति चिन्त्यते सर्वसंशयाः ।

धीर्यतो ज्ञात्वा कर्त्तव्यं तस्मिन् दृष्टे परात्परम्” ।

इत्युक्त्वा भवतीति “तथा विद्याव्यामर्शपादिसुक्तः परात्परं पुरुष-
मुपैति दिव्यम्” इति ब्रह्मण्यस्य सुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

“वदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः” ।

अथ कर्त्तव्योऽयतो भवत्यत्र ब्रह्म समन्वते” ॥

इत्येवमादौ । प्रधानादीनाम् न कश्चिन्सुक्तोपसृप्यत्वं
प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवैकं जानय आत्मानमन्या वाचो
विमुच्यते” इति वाग्विभोक्तृपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह श्रुत्याद्यायतन-
स्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नामुच्चायाङ्गङ्गञ्जब्दान् वाचो विश्वतः किं तत्” ॥ इति ।

ज्ञात् परं पूर्वं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्षेण प्राप्य तिष्ठतीत्याह । तथा
विज्ञानिति । इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह । ब्रह्मण्यचेति । अस्य
सुसुप्तोः सुदीप्तिं पदेनात्मधर्मात्वं कामानां निरस्तं वदा काकनिर्दिष्टिरथ
तदाऽऽहते भवति परमहेतुभावात् केवलमनर्थनिवृत्तिः किमत्र हे
तिवशेन ब्रह्मानन्दसम्पत्त इत्यर्थः । विज्ञानमरणाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो
शिवेष्टी तमेवात्मानं विज्ञाय विद्युः सत्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं
कुर्वीत । ज्ञानार्थिनी ज्ञानप्रतिबन्धककर्माकारादेर्वैतन्त्यमाह ॥ चेति ॥
नहनिमुक्त्वा कामान् वेदान्तब्रह्मज्ञानकरोति ।

“धर्मी आत्मानं धर्मानादरः सकलः विरक्तमा ।

विद्वन्मूढश्च द्रमाश्च वासिष्ठोऽथ साङ्ख्य” ॥ इति ।

तस्यापि शुद्धाभावात् न च ननु ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिकी हेतुः प्रतीतिः ।
नतरस्य वैशेषिकी हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सा
हृदयतिपरिकल्पितं प्रधानमिह शुद्धाभावात्तन्त्वेन प्रतिप-
त्तव्यम् । कस्यात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रति-
पादकः शब्दश्चच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न चेतनाचेतनस्य
प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति तेनाचेतनं प्रधानं कार-
णत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रति-
पादकशब्दोऽस्तीति, “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इत्यादिः । अत एव
न बाधुरपीह शुद्धाभावात्तन्त्वेनाश्रीयते ॥

प्राणश्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणश्चतुर्विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनस्यैव न

एतानि वागिन्द्रियस्यानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां जीवसमा-
ननात्मशब्दोच्चारणफलं तद्वानात्मनो ग्लानिकात्मनित्वार्थः । वैशेषिक
इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यसाधारणर-
माह । तद्विपरीतस्तेति । अतएवातच्छब्दादेव प्राणश्चतुर्विज्ञानेति सूत्रे
अकारः पूर्वसूत्रस्यनञोऽनुवृत्त्यर्थः । सर्वप्रपदसमानाधिकरणस्य आत्म-
शब्दो न जीवसाधीत्यतच्छब्दस्येति ॥ ननु नाहुव नानाशब्दाव-
तच्छब्दादित्येवमेव सूत्रं विपर्ययं न ज्ञतं, अमयनिराकरोतीरेत्यादिसं-
साह ॥ प्रत्ययति । योगः सूत्रं, अतएवतच्छब्दोऽस्तीति जीवसाधनिरा-
दिनामनेति सूत्रोक्तार्थं प्राणश्चतुर्विज्ञानेति सूत्रम् सूत्रपरमिति । तानेव
चेतनाकाङ्क्षाकारा आचरे । सूत्रस्य वेत्यादिना । अयमिति विप्र-
पक्ष-

वति तस्याः प्रत्यक्षविपरिनिश्चित्यस्य प्रमाणम् । सर्वज्ञत्वात्प्रमाणे प्रत्य-
क्षादेवज्ञानत्वात्प्रमाणमपि न सुश्रुत्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
न चोपाविष्टविपरिनिश्चित्यस्य प्रमाणतोः सुश्रुत्यायतन-
मपि प्रमाणं सम्भवति । इत्यन्योन्यकारणमुत्तरार्थम् । कुतश्च न
प्राणभट्टः सुश्रुत्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति “तमेवैकं जानय चात्मानम्” इति
हेयज्ञातभावेन । तत्र प्राणभट्टः तावत् सुश्रुत्यायतनज्ञाता परि-
शेषादात्मशब्दात् ब्रह्म हेयं सुश्रुत्यायतनमिति गम्यते ।
कुतश्च न प्राणभट्टः सुश्रुत्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणश्लोके परमात्मनः “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमा-
त्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले
प्राणभट्टे । कुतश्च न प्राणभट्टः सुश्रुत्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

इत्यभ्यायतनस्य प्रकृत्य “हा सुपर्णा सङ्गता सञ्चार्यौ”

मात्सीयान् श्रेयः सञ्चारि जीवत्वाकारेण सादृश्येणान्वेषणं प्रोक्तव्यमिति-
त्यर्थः । यत्र जीवत्वादिप्रतिष्ठितत्वेन जीवस्य सुखादिराद्यर्थान्तरं निरस्त-
तेन यदुक्तमेवेति वक्तव्यम् । नह्यसिद्धेः सञ्चारिणोऽप्यस्य हा सुपर्णे-
भोज्यादि” इतिर आत्मतत्वाद्येन स्थित्यदनात् प्रकृत्य कारः । यदि

इत्यत्र स्थित्यद्वये निर्दिष्टेते, “तयोरेवमपि विचार्य स्तद्वति”
इति कर्मकसाधनम्, “अनन्यत्वमीति विचार्यतीति” इत्यौदा-
सीक्येनावस्थानं, ताव्यास स्थित्यद्वयमासीत्करिष्यतीति तत्र
संज्ञेते । यदि चेत्तरो बुद्ध्याद्यावत्तन्मतेन विवक्षितस्य प्रकृत-
स्वेच्छरस्य चेतनात् एवमवचनमवकल्पते, अन्वयात् अन्वयकृतव-
चनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् । ननु तवापि चेतनस्वेच्छरात्
एवमवचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत न तस्याविवक्षितत्वात् ।
चेतनो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्यापादिक-
सम्बन्धो लोकेत एव ससिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते ।
ईश्वरस्य लोकेतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्षित इति
न तस्याकस्मिकवचनं युक्तम् । “गुहां प्रविष्टायास्मानौ हि” इत्य-
त्राप्येतदर्थितम् । हा सुपर्येत्यस्यामृचीश्वरचेतनावस्थेते इति ।
यदाऽपि पैश्वर्यपुनियत्कृतेन व्याख्यानेनास्यास्य चित्तस्य चेतनावस्थेते
तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । यथं प्राक्कथितं यदाहि

चेत्तरे इति । अत्र चेत्तरेः पुरुषविशालो यः स्यात् । न सर्वत्रत्यादिवि-
शितः तस्यात्राप्रतिपाद्यात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्य कदाचन च-
नासम्बन्धात् । आद्यवाक्येन पञ्चमं कार्यनिमित्तविशेषः । तन्मात्राऽऽ-
वहते ॥ ननु तवापीति ॥ अत्रत्यस्य प्रतिपादनार्थमवस्थादमस्तस्यापि
कोकप्रसिद्धस्य जीवस्यादुवादसम्बन्ध इति परिहरति । नेति । ननु हास-
पर्येत्यत्र बुद्धिजीवबोधोः कस्यहि कृतमित्यत्र आह । हासपर्येत्यत्र ।
स्थित्यद्वयमासीत्करिष्यतीति बुद्ध्यादेर्नयं दर्शितम् । अन्वयात् अन्वय-
मासीत्करिष्यतीति पैश्वर्यस्याविरोधादत्र अन्वयकृतचित्तस्य आह । यदा-
पीति । अन्वयपीति अन्वयकृतचित्तस्य विधीयमानं । अन्वयवाक्येन तु द्विगुणः

यत् सत्त्वाद्युपाय्यभिमानिभ्योऽप्रतिघरीरं नृत्तमाद्यो दुःस्वाद्या-
यतनं न भवतीति प्रतिषिद्धते । यद्यु सर्वप्ररीरेषु याभिनिर्वि-
नोपपद्यते यदयं न भवति । यथा घटादिष्विद्राणि घटा-
दिष्विद्राणिभिनिर्विनोपपद्यमानानि महाकाश एव भवन्ति
तद्वत्प्राच्यतः, परस्मादन्वत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते,
तस्मात् सत्त्वत्याभिमानिन एव दुःस्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः तस्मा-
त्परमेव ब्रह्म दुःस्वाद्यायतनम् । तदेतत् “अहम्त्वाद्विगुण्यको
धर्मोक्तेः” इत्यनेनैव सिद्धं, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य-
इदं प्रकृतं “यस्मिन् योः पृथिवी चात्तरिणम्” इति । प्र-
सार्धेण पुनरप्यस्यम् ।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा त्वेव जिज्ञासितव्यः” इति, “भू-
मानं भगवो जिज्ञासे” इति, “यत् नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यतः नान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ-

त्यतिवाक्येन बुद्ध्यादिविषयपरुषप्रत्यग्मन्त्राद्यो चेतस्योक्तेर्दुःस्वादिवाक्ये
तदेव याज्ञानं न बुद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह । कथं-
त्यादिना । मन्त्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह ॥
यस्मिन् । यौनस्यं ब्रह्मते ॥ तदेतदिति । दुःस्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपर-
त्वनिर्णयः । सप्तम्ये । प्रसार्धमिति । सेतव्यव्याख्यानेन भूतयोनेः
प्रत्ययस्यैव लोकाविवर्तः । तस्मात्कुण्डकोपनिबद्धं ब्रह्मणि वन-
नितेति सिद्धम् । भूमा ॥ आन्दीन्युपदेशादिति । इदमिति । नास्ते
सर्वमस्ति भूमेव सर्वं तस्माच्चिरविश्ववस्तुकार्थिनः भूमेव विचार्य
इति यादृ इति सप्तम्युपादेशोक्तेः सति यादृहो भूमे ॥ भूमान-
मिति । भूमी उच्यते मतिनीयतमाह ॥ यमेति ॥ भूतवत्त्वमिति

“सोऽहं ब्रह्मविजानाति तदस्यम्” इत्यादि । तत्र संशयः किं
 प्राचो भूमा स्वादाहोस्त्वित् परमामेति । कुतः संशयः । भू-
 मेति तावद् वक्तव्यमभिधीयते । “ब्रह्मोर्लोपो भू च ब्रह्मोः”
 (पा०३।४।१५८) इति भूमयब्दस्य भावप्रत्ययान्तताकारणात् ।
 किमात्मकं पुनराहङ्गत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां “प्राचो वा वा-
 श्याया भूवान्” इति सन्निधानात् प्राचो भूमेति प्रतिभाति ।
 तथा श्रुतं “सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य धारं तार-
 यतु” इति प्रकरस्योक्त्यानात्यन्ताद्वा भूमा इत्यपि प्रतिभाति ।
 तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा ज्ञानमिति भवति संशयः ।
 किन्तावत्प्राप्तं प्राचो भूमेति । कस्यात् । भूयः प्रत्ययप्रतिपत्त्यन-

न्यस्यत्वात्प्राचोऽस्मद्व्यति । अथेति ॥ कतः संशयस्योक्तं प्रत्ययपूर्वक-
 नाह । कुत इत्यादिना ॥ ब्रह्मोर्लोप इति विग्रहे पुन्यादिभ्य रज-
 निजिति रजनिप्रत्यये कृते ब्रह्मोर्लोपो भू च ब्रह्मोरिति सूत्रेण रज-
 निप्रत्ययस्य प्रत्ययस्यैवकारणस्य शेषः स्यात् ब्रह्मोः स्थाने भूमिप्रत्ययस्य
 स्यादित्युक्ते भूत्वमिति यदो निष्पन्नः, तस्य भावार्थस्यैव निष्पन्नत्वान्ता-
 दुक्तत्वं वाच्यम् । तद् किं धर्मिकमिच्छाकाङ्क्षायां धर्मिकप्रकरणस्य
 प्राचो धर्मो भाति । वाक्योपक्रमस्य चास्मादपि अग्रतिपादनावेषो
 धर्मित्वेन भातीति धर्मिकप्रकरणप्रकरणार्थां सत्यं रक्षणम् । पूर्व-
 नाहयद्वाद् दुःश्रमायावतनं कर्तुं त्वुक्तं, तदिति शोकनात्मविदितत्वं ज्ञा-
 तव्यं कथयद्भवोगादित्याद्येपसङ्गता पूर्वपक्षयति । प्राचो भूमेति ।
 धर्मधर्मिधोरभेदात् सामानाधिकरण्यं दृष्टव्यं । पूर्वोक्तस्यैव प्राचो-
 पातिः, प्रत्ययान्तस्य कर्म कृतेष्वप्यव्ययम् । अन्ताभावे भूयः प्रत्यय-
 नेदादभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राचोत् परं भूयः प्रत्यय विधीयते विज्ञेय
 प्राचादभिव्यक्त्याह । अन्तादित्यादिना । प्राचाद् भूय इति न दृश्यते
 इति पूर्वोक्तं सत्यम् । अन्येन तु वा अतिवदतीति उपदेयं प्राचाप्रकरण-

परम्परादर्शनात् । यथा हि “अस्ति भगवो नाम्नी भूयः” इति,
 “वाग्वाच नाम्नी भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो
 भूयः” इति, “भगो वाच वाचो भूयः” इति च नामादिभ्यो
 प्राप्ताभ्याम् भूयः प्रत्ययप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैवं प्राच्यात्परं
 भूयः प्रत्ययप्रतिवचनं दृश्यते । “अस्ति भगवः प्राच्याङ्गुयः” इति,
 “अदो वाच प्राच्याङ्गुयः” इति, “प्राचमेव तु नामादिभ्य
 आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राचो वाच आशया भूयान्” इत्यादिना
 सप्रत्ययसमुक्ता प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम् “अतिवाद्यसि” इति,
 “अतिवाद्यसीति दूयान्वापङ्गुवीत” इत्यभ्युच्चाय, ‘एव तु
 वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति’ इति प्राणव्रतमतिवादि-
 त्वमसुक्तप्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं सम-
 तारयन्, “प्राणमेव भूमानं मन्यते” इति गम्यते । कथं पुनः
 प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने यच्च नान्यत्पश्यतीत्येतद् भूम्नो
 लक्षणपरं वचनं व्याख्येयमिति । उच्यते । सुषुप्तवस्थायां प्राण-
 ग्रस्तेषु शरीरेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात् सम्भवति

विच्छेदात् न प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ वाचाद्याद्यान्नातु-
 पास्याततोत्तम प्राणं श्वेतं वदतीत्यतिवादो प्राण्यपि तं प्रति अतिवाद्य-
 सीति क्षेत्रवित् मन्त्रे कृते अस्तीति दूयात्, नाहमतिवादोत्तरपक्षं न
 कृत्यादित्युक्तम् प्राण्यपि तम्, एव इति पराशरस्य सत्यवचनध्यानमननप्रवृ-
 द्धिर्वापरम्पर्या विधातुं भूमेपदेयाच्च प्रकरणविच्छेदः । तदर्थो नामः ॥ २-
 पाचकश्चातिवादमनिरासार्थं इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वमव-
 तत्तु प्राणे प्रत्यपूर्वकं बोजयति ॥ कथं पुनरिच्छादिना । प्राण्यप्यस्य
 प्राणे जीवेन न दृश्यतीति सुषुप्तपदस्य दातुं श्रेयः । “नाहंप्राणो ह वा एवो
 ऽपानो व्यानोऽस्याङ्गार्थवचनः आह्वयनोऽप्राणः” इति श्रुतेः, प्राचा

प्राणस्यापि न च मान्यत्वं तन्मतेषु च यत् । तथा च श्रुतिः
 “न श्रुयतीति न पश्यति” इत्यादिना सर्वकारणमापारमवसा-
 मवरूपां सुषुम्नादस्याहुक्ता “प्राणः न च एतच्छिन्ने पुरे जा-
 ग्रति” इति तस्यामेवावस्थायां पश्यन्नेः प्राणस्य जागरणं ब्रु-
 वतो प्राणाधानां सुषुम्नावस्थां दर्शयति । यद्येतदुक्तम् : सुषुप्तं
 श्रुतं “यो वै भूमा तत् सुषुम्” इति तदप्यविद्वद्भ्यः, “यद्येव
 देवः स्वप्नाच्च पश्यत्यथ यदेतस्मिंश्चरीरे सुषुं भवति” इति
 सुषुम्नावस्थायामेव सुषुप्तवस्थात् । यच्च “यो वै भूमा तदव्यक्तम्”
 इति, तदपि प्राणस्याविद्वद्भ्यः, “प्राणो वा चक्षतम्” इति
 श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य “तरति श्लो-
 काविवित्” इत्यात्मविजिदिषया प्रकरणस्योक्तानम् उच्यपद्यते,
 प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ज-
 पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राणं चाचार्यः
 प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । “प्राणो
 वा चरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्”
 इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिर्दर्शनाभ्याश्च सम्भवति वैपुल्या-
 त्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् ।
 तत इदमुच्यते । परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः ।

अन्वय इह पुरे चरीरे जायति सव्यापारा एव विवक्षीकृतः । देवो
 जीवः, यद्य तदा अत्रदर्शनकावे सुषुप्तवस्थात् प्राणस्य सुषुम्नावस्थानि-
 त्तन्मतेः । आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति । प्राणं पश्यति । प्राण-
 स्वात्मत्वं कथयित्वा ब्रह्म च तन्मादिताम् । तथा श्रुतिः सर्वं समर्पित-
 मिति च सर्वाभिधानं प्राणं लोकोक्तिं चुद्धिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं
 प्राणस्यपि सुस्पष्टमिति भावः । भूमरूपत्वं शोध्यति । सव्यात्मतेति ।

कथात् । सन्ध्यादादभ्युपदेशात् । सन्ध्यादाद इति सुमुक्तं स्थान-
 सुच्यते सन्ध्यादभ्युपदेशादिति निर्णयनात् । इह दारयन्ते च
 स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सन्ध्या पाठात्, तस्याह सन्ध्यादाव-
 स्थायं प्राणो जागर्तीति प्राणोऽन सन्ध्यादोऽभिप्रेक्षते प्राणा-
 दूर्ध्वं भूय उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चेदभूमा स्यात्
 स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्युच्यतेतत् स्यात् । न हि नामैव
 नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि । नाम्नो-
 ऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्याव नाम्नो भूयसीति, तथा
 वागादिभ्योऽप्याप्राणादर्थान्तरमेव तत्र तदूर्ध्वमुपदिष्टं तद्वत्
 प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुम-
 र्हति । नन्विह नास्ति प्रश्नः, अस्ति भगवंः प्राणाद् भूय इति ।
 नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाददो वाव भूयोऽस्तीति । कथं
 प्राणादधिभूमोपदिश्यते इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादि-
 त्वमुत्तरत्रासुलब्धमात्रं पश्यामः । “एष तु वा आदिषदति यः

सन्ध्यादादभ्युपदेशेन प्राणं कथयितुं सन्ध्याद्यं दर्शयति । सन्ध्यादाद इति ॥
 च वा एव एतस्मिन् सन्ध्यादादे स्तिवा पुनरादुपगतीति प्रबोधात् । तत्
 पदं सुमुक्तिवाचकमित्याह । इह दिति ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो सन्ध्या
 रत्नाह । यथावेति ॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्विज्ञः, अना-
 ध्यावे । तस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वान्नामादेर्दूर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः ।
 विपक्षहेतुत्वेनैव वाचकमाह । प्राण एव चेदिति ॥ अस्तीति सन्ध्यादूर्ध्व-
 मुपदिष्टत्वमुक्तं नामादिषु कथयित्वेत्यर्थः । हेतुविशिष्टं यदुच्यते । नन्विहेति ।
 प्रकृतप्राणविषयं पदार्थमेव एष प्राणो न भवति तस्मात् सन्ध्यादपरतन्मत्वेन
 सन्ध्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणमन्तरं विच्छिन्नमिति हेतुविशि-

विवक्षां सूचयति । तस्यास्यैवैवेदिप्रशंसया प्रकृत्यापामिव तु
महामाह्वयोऽथतुरी वेदानधीत इत्येवैवेदिभ्योऽन्तरभूत-
चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृमेतद् दृष्टव्यम् । न च प्रकृतप्रतिपक्षरूप-
यैवाकीर्णरविपक्षया भवितव्यमिति निवमोऽस्ति, प्रकृतसम्ब-
न्धासम्भवारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राच्यान्मनुशा-
सनं श्रुत्वा तुष्यी भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पाद-
यति । यत्प्राणविज्ञानेन विकारादृतविषयेणातिवादित्वमन-
तिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ।
तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नार-
दाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इत्येवं प्रहस्ताय विप्रा-
नादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि-

तयन्देनापि बाधमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विविक्षासत्त्वविकाराद् पूर्वोक्ता-
द्विषयित्वाह ॥ सत्यम्येवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह ॥ तस्या-
दिति ॥ अतिवक्तृत्वादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं
दृष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्ता प्राणविकृतं निर-
स्तम् । अस्तु प्रकृतं विनोक्तत्वविकाराद् भूमा प्राण इति तत्र, तस्याप्रबोधक-
त्वादित्वादि ॥ न चेति ॥ प्रकृतेर्दार्ढ्यभेद इति न निवमः, एक-
स्यात्मनो ज्ञेयेत्या ब्रह्मणः पृष्टत्वात् प्रकृतं विनोक्तत्वात्तुर्वेदस्य प्रकृतेर-
वेदाद्विषयत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृत्यासम्बन्धादर्थ-
भेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तत्वेत्यादिना ॥ सत्यपदेन प्राणोक्त-
रित्यत आह ॥ तत्र सत्यमिति । विज्ञानं निदिध्यायनम्, आदि-
पदान्मननब्रह्मावाध्यायनचयनः सुविनिर्वातहेतुवन्मोक्षोपपन्नो । एवा-
न्यपि चरणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मणे विकारानि । एवं सुतिविक्रैः
प्राणस्यावामरप्रकरणं बाधित्वा प्रकृतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तवक्तृत्वधर्मी-

सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते । तस्या-
दस्ति प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्राणरूपः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति । एवमेवात्मविशिष्टितया प्रकरणात्सोत्थान-
मुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहामा विवक्षित इत्येतदपि नोप-
पद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यत्वा दृष्ट्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र
परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, “नाम्यः बभूवा विद्यतेऽय-
नाय” इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा भगवान् शोकस्य पारं तार-
यतु” इति शोपकस्योपसंहरति “तच्छौ च्छदितकथायाव तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति । तम इति शोका-
द्विकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासनेन प्राणस्यान्याय-
त्ततोच्येत । आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणात्ते च
परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण एवेति चेत् । “स
भगवः कश्चिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इत्यादिमा भूम्न
एवाप्रकरणासमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्यात्मिका च भूमेरुच्यते
सर्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरासुपपद्यते ॥

त्याह । तत्र वदतीति ॥ किञ्च वक्ष्यहितादपि व्यवहितं वाकाङ्क्ष व-
क्षीय इति शब्देन वक्ष्यहिता निराकाङ्क्ष प्राणं वहा वाक्षीयमनस्य
आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमावाक्यापेक्ष इह भूमा पाशु इत्याह । एव-
मेति । किञ्च शोकस्य पारमित्यपमस्य तमसः पारमित्युपसंहारात्
शोकस्य भूमेच्छेदं विना तरणायोपायः । शोकपदेन कृतकरी नष्टते
तद्विवर्त्तकत्वावगम्यत्वान्निराह, आत्मा ब्रह्मेत्याह । न वाच्यमेति ॥
ब्राह्मणमात्रा वक्ष्यते प्राणस्य वदतीति उच्यते । भविष्यत्परं ब्राह्मणं
ब्रह्मपरमस्तु ततः प्राणको भूमा प्राण इति वदतीति । प्रकरणात् इति ।
तच्छब्देन भूमानकपोत् नैवमित्याह । नेति ॥ भूमी ब्रह्मत्वे विज्ञा-

अर्थोपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

अपि च ये भूम्नि नूयन्ते धर्मास्तो परमात्मन्युपपद्यन्ते ।
यत् नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति
दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्ववगमयति परमात्मनि त्वयं दर्श-
नादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूस्तत् केन
कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तप्रवस्थायां दर्शना-
दिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्यविवक्षया उक्तो न
प्राणस्यभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामव-
स्थार्या सुखसुप्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत्
आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्धानि भूतानि
मात्रासुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत् सुखं नास्त्ये
सुखमस्ति भूमेव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव
सुखं भूमानं दर्शयति “यो वै भूमा तद्व्यतमिति” । व्यतत्व-
मपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणामव्यतत्वस्य
सापेक्षिकत्वात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च
सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते

निराह । अर्थेति । अत्र यदुक्तं भूम्नो वक्ष्यं सुखत्वमव्यतत्वम् मा-
त्रेषु बोध्यमिति तदन्वयं विषटयति । योऽप्यसाविद्यादिना । सति
बुद्ध्यासुषुप्ताभावात्ततोऽदत्तादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गतत्वज्ञानार्थं
प्रकरोमनिबदि न शृणोति च पश्यतीति परमात्मानं मन्त्रतोक्तम् । तथा
तर्कवात्मनः सुखत्वसुप्तं न प्राणस्य । अतः सुखत्वर आत्मन एव सुखत्व-
माह तस्मादित्यर्थः । आनन्दो नाद्यादिदोषः तत्तद्धितं चाप्यवम् । आर्त्तं

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मनोपपद्यन्ते नाम्ना तस्मात् भूमा
परमात्मेति सिद्धम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कश्चित्, स्वल्पाकाश श्रोतश्च प्रोतश्चेति स शीवाचैतद्वै तद-
क्षरं गार्भि माह्वणा अभिवदन्त्यस्यूनमनस्वित्वादि श्रूयते । तत्र
संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति ।
तत्राक्षरसमाख्या इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णो प्रसिद्धत्वात् प्रसि-
द्धित्वेति कर्मस्य चावृत्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च
श्रुत्यन्तरे वर्णस्वाप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण
एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः,
कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य काल-
त्रयविभक्तस्याकाश एव तदीतश्च प्रोतश्चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्व-
मुक्त्वा कश्चित्, स्वल्पाकाश श्रोतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रत्येकैकमक्षर-

नक्षरम् । स एवावस्थात् स उपरिष्ठादिति सर्वगतत्वं, स एवेदं सर्वमिति
सर्वात्मत्वञ्च श्रुतं, तस्माद्गमाध्यायो निर्मुक्ते समन्वित इति सिद्धम् ॥

अक्षरम् । इहदारभ्युक्तं पठति । कश्चिद्वृत्तिः । तद्वर्णमवश्यं भवि-
ष्यत् तस्यैव कश्चिद्वृत्तिमिति नाम्ना पृष्टेन सुनिना यावत्तत्त्वोपा-
यताकाशः कार्यमात्मनश्च उक्तः । आकाशः पृथिव्येत्येव द्वितीय-
प्रश्ने च सुनिर्वाच्य । तत् सत्त्वात्मतत्त्वाधिकारचनेतदक्षरम् । कस्मादि-
ह्यपमित्यर्थः । सत्यमक्षरशब्दप्रयोगात् संशयः । यथा सत्यशब्दो
महाविहङ्ग इति मङ्गलभूतेष्वङ्गं तत्राक्षरशब्दो तथैव हङ्ग इति हङ्गात्वेन
पूर्वपक्षः, ततोद्धारोपायः कश्चम् । सिद्धान्ते निर्मुक्तमक्षरीरिति
विशेषः । ननु न क्षरतीत्यक्षरत्वानामित्यनेनात् तद्व्यत्ययक्षरशब्दो

भवतारितं, तथा चोपसंभृतमेतस्मिन् चक्षुरे गार्ग्याकाश
 चोतश्च प्रीतयेति । न चेवमभ्यरान्तहतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 यदप्योद्धार एवेह सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्
 सात्त्विकं दृष्टव्यम् । तस्मान्न चरत्प्रभृते चेति नित्यत्वव्यापित्वा-
 भ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म । स्मादेतत् कार्यस्य चेत् कारणाधीनत्वं
 अभ्यरान्तहतिरस्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते
 कथं अभ्यरान्तहतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाभ्यरान्तहतिः परमेश्वरस्यैव कर्मा, कस्मात् प्रशास-
 नात् । प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य यश्चरस्य प्रशासने गार्गि
 कृष्णोचन्द्रमसौ विद्यतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रशासनञ्च पारमे-
 श्वरं कर्मा नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न ह्यचेतनानां
 घटादिकारणानां सृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥

सत्यं द्रव्यत आह । प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति । कुरियोगपमकुरतीति
 न्यायादिकर्मः । सर्वसोद्धारस्य सर्वान्वयत्वं कथमित्याह । ध्यानार्थ-
 मिदं यथा ध्याननरे सर्वोक्तव्यमित्याह । ऊकार इति । प्रत्यप्रतिवच-
 नाभ्याम् । आकाशान्तरादाधारत्वे तात्पर्यनिरुपपन्नं ध्यानार्थं, अत-
 र्वाहिकवर्षादूहिं बाधित्वा ज्ञेयव्यतिरिक्त्येति सिद्धान्तयति एवमित्या-
 दिनां । आकाशभूतं ज्ञत्वा प्रकृते । स्मादेतदिति । चेतनकर्तृकचित्तः सा
 क्षमः प्रकृतेर्निवर्तित्याह ॥

सा चेति ॥ कर्मा व्याप्यते । सा चेति ॥ यश्चरः साक्षात् भूतत्वं
 निरोधार्थः । भूताकाशस्य काष्ठाव्यवस्थितः शुभसर्वकाष्ठाव्यवस्थितोमात्
 काष्ठाव्यवस्थितोमेवाकाशः प्रधानवदित इति सदाव्यवस्थितं न
 प्रधानवित्यर्थः । विद्यतौ विषयत्वेन ह्यतौ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेः ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेः कारणात् ब्रह्माक्षरमन्त्रवाच्यं, तस्यै-
वाश्वरान्तर्गतः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्याव्यावृत्तिरन्यभाव-
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्व्यावृत्तोऽक्षरमन्त्रवाच्य-
मिहाशङ्कते तद्वावादिदमश्वरान्तर्गधरखमन्त्रं व्यावर्तयति
श्रुतिः, “तद्वा एतदक्षरं गान्धर्वं दृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं
अविज्ञातं विज्ञातमिति” । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि
सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्,
तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति
मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञातमित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीर-
स्याप्युपाधिमतोऽक्षरमन्त्रवाच्यत्वम्, अक्षरमुक्तमश्रोतमवागमन
इत्युपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरी नाम
भवति । तस्यात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदोक्तारक्षसादिहा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति । किमिदमिति । वदन्त्यात् व्यावृत्तिरिति
आन्ति निरसति । एतदिति । ‘अश्वरान्तर्गताक्षरमन्त्रं’ श्रुतिद्वयेन-
त्वाव्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरावपरत्वेनापि सूत्रं बोधयति । वचेति ।
अन्यभावो भेदः वक्ष्येति चेदिति सूत्रार्थः । तर्हि श्रोत्रियो जीव इवाक्षरं
न परं दत्तव्यं वाच्यं । न श्रुतिः । बोधयति जीवत्वं वाच्यीत्यर्थः । तत्रा-
द्वार्तिं ब्राह्मणं निर्गुणाक्षरं कल्पितमिति सिद्धम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् च । तन्मोपनिषद्वाक्येन । एवमिति ।

नेतेनैवायतनेनैकतरमभ्येतीति प्रकृत्य सूचते । यः पुनरेतं
 विभाज्येति विभाज्येतेनैवावदेष परं पुनरप्यभिधायीति । किम-
 सिद्धं वाच्यं परं ब्रह्माभिधायकमुपदिश्यते चाहोस्विदपरमित्ये-
 तेनैवायतनेन परमपरस्यैकतरमभ्येतीति प्रकृतत्वात् संशयः ।
 तथापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूक्ष्मे तावत्
 सम्पन्नः, स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरि-
 च्छिन्नस्य फलस्वीच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं
 फलमनुब्रूतेति दुष्टं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपर-
 ब्रह्मपरिग्रहे परं पुनरप्यभिधायीति विशेषणं नोपपद्यते, नैव दोषः,
 पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
 परमेव ब्रह्मोपाभिधायकमुपदिश्यते, कस्मात् ईशतिकर्मव्यप-

विप्रकाशो ह्यः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते, हे सत्यकाम ! परं निर्गुणपरं
 चतुर्धं ब्रह्मतत्त्वं योऽवबोद्धारः, स हि प्रतिमेव विश्वोक्तस्य प्रतीक-
 कस्मात् प्रत्ययं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोद्धारध्यानेनावतनेन प्राप्तिवाध-
 नेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्र-
 हिमालोद्धारबोध्यमनुज्ञां ब्रवीति । यः पुनरिति । इत्यन्तरे तृतीया
 ब्रह्मोद्धारकोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्वे एकस्मात्मात्रा
 यकारस्य सङ्ख्यादिकं जापदादिविभूतिश्च जानाति तेन सत्यक् ज्ञाता
 एकमात्रा ब्रह्मोद्धारः स एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य सत्यव्यभि-
 चारे द्विमात्रस्य द्विमात्रः । ततोद्धारं पुनरप्यबोधिधायीति च
 ईशकारविभूतिमेव ध्यातेः सामभिः सूक्ष्मद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमा-
 त्मानं हसन्तम् ईशत इत्यर्थः । संशयं तद्विज्ञातृः । किमित्यादिना ।
 कश्चित् विचारयामास इत्यर्थः । पूर्वस्य पूर्वपक्षेनोक्ते ईशकारे बुद्धि-
 भावस्य निधीयत इति प्रकृत्यवृत्तिः । यथा पूर्वस्य पूर्वो ह्यस्मात्पर-
 मदस्य चित्तात् ब्रह्मसि इति प्रकृत्या तद्वत्तापि ब्रह्मलोकप्राप्तिचिन्ता

देहात् । ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनमप्याप्यसीक्षितकर्म, ईक्षतिकर्मत्वे
नास्माभिध्यातव्यस्य पुत्रपुत्रस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, न
एतस्याप्यजीवधनात् परात्परं पुत्रं पुत्रिमात्मन् ईक्षत इति ।
अस्माभिध्यातोरस्याभूतमपि वस्तु कर्म भवति अनोरप्यक्षित-
स्यापि क्षितिप्राप्तिकर्मत्वात् । ईक्षतेषु तेषां भूतमेव वस्तु
लोके कर्म कृतमित्यतः परमाशेषात् सस्यान्वयमपि विवक्ष्यते
ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति नान्यत्र । स एव चेह परपुत्रस्य
मन्दास्माभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नान्यभिध्याने परपुत्रस्य
तत्र ईक्षणे तु परात्परः कश्चित्तर इतरत्वं प्रत्यभिज्ञायते
इति, अज्ञेयते । परपुत्रपुत्रस्यै तावदुभयस्य साधारण्यो । न
चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परपुत्रस्य परानुष्ठाने
येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुत्रयोऽव्यः स्यात् । कस्यचि
जीवधन इत्युच्यते घना मूर्तिर्जीवितक्षयो वनो जीवधनः

परपुत्रस्य हिरण्यनये इतिरिति वृत्तान्तेन पूर्ववदिति । तत्रापर-
मिति । कार्यपरमज्ञातोदपाक्षिदभवत् कसम् । स उपासकः । स्वर्गे
सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वस्तुदान ईक्षर इति ध्यानात् विन्दते वसि-
त्त्वमपि फलं ज्ञप्तिपादकं कृतमित्यतः च । न हीति ॥ अन्यत्र
तथाप्येऽपि चात्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतोऽपरविदोऽपरप्राप्ति-
रयुक्ता उपक्रमविरोधात् न चात्र परप्राप्तिरेवेति वाच्यं, परस्य
सर्वगतत्वात् । अतएव प्राप्तिवच्येन स्वर्गद्वारा गतिरेवार्थात् उपक्रमानु-
ष्ठानीतादपरप्राप्तिरुपाक्षिदात्तरं इत्यपि मिति परवृत्तिर्वाच्येति । पर-
त्र तेर्जति इत्युच्यते । नान्यत्र । विदुः स्वर्गो विराट् तद्वैश्वान-
रात् परत्वमिति वक्तव्यार्थः । स्वर्गे उपपन्न ईक्षरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन
तद्व्यापदे । परमेवेति । स उपासक एतस्याहिरण्यनयान्तरं इत्य-

सैत्थवस्थित्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः स्थित्यभाव उपाधि-
कृतः परस्य विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽयं जीवधन इति । अपर आह
स सामभिद्यन्वीयते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो
यो ब्रह्मलोकः परस्य लोकान्तरेभ्यः सोऽयं जीवधन इत्युच्यते ।
जीवानां हि सर्वेषां कर्मापरिहृतानां सर्वकर्मात्मनि हि स्थि-
तये ब्रह्मलोकमिवासिनि सङ्गतोपपन्नेर्भवति ब्रह्मलोकी जीव-
धनः, तस्मात् परो यः परमात्मैक्यकर्मभूतः स एवामिध्या-
नेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं
परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते । परो हि पुरुषः परमात्मैव
भवति यस्यात्परं किञ्चिदव्यव्याप्ति, पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा
काष्ठा सा परा गतिरिति च व्युत्पन्नतरात् । परस्यापरस्य ब्रह्म

ब्रह्माहविहीयत इत्यर्थः । नन्वीक्यविषयोऽप्यपरीऽस्तु तत्राह । तत्रा-
भिधायतेरिति । नन्वीक्यं प्रमात्याद्विषयसम्बन्धतामेकत इति भवतु ।
तत्रः पर ईश्वरीयः अथ तत्रैक्यस्य त्वेऽपरः किं न सादित्यत आह । स
एवेति । अतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवावमिति शैलः सत्यदो व्या-
ख्यातः । अत्रैव सूत्रयोजना, ऊकारो यो ध्वजः स पर एवास्मा वाक्य-
येने ईश्वरीयत्वोक्तेः, अत्र च अतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवावमिति ।
ननु शब्दभेदान् न प्रत्यभिज्ञेति ब्रह्मते । नन्विति । परात्पर इति शब्द-
भेदम् अङ्गीकृत्य अतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् साद्विरोधमाह । अत्रेति ।
न चैतन्मास्मीवचनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्ताभ्यातस्य परावर्थादेव
शोयः परात्मा ध्येयादस्य इत्यत आह । न आत्रेति । आनस्य तत्-
फलेवचनस्य च लोके सत्त्वानविषयत्वाद्येव एवेत्युच्यते । एतद्विषयकमोप-
संहारबोदेकवाक्यता भवतीति भावः । स सः सविद्यन्वीयते ब्रह्मलोकं
स एतन्मास्मीवनादित्येतत्पदेन सङ्गिहितपरो ब्रह्मलोकस्यापि परा-

यदोङ्कार इति च विभज्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभि-
ध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्मा परं पुरुषं गमयति । यथा पादो-
दरस्त्ववा विनिर्मुच्यते एवं च वै स पाप्मना विनिर्मुच्यत इति
पाप्मविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूच-
यति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशररिच्छिकं
फलं युज्यत इति; सत्योच्यते । विमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन
परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्-
दर्शनोत्पत्तिरिति क्रमसुत्रमभिप्रायमेतद्विधिवतीत्युदीष्टः ॥

संस्तुत इति यत्र पूर्वक व्यासहे । कस्तर्हीत्यादिना । भूतौ चन इति
सूत्रादिति भावः । सैवमखिलो लवणपिण्डः खिलवदस्यो भावः
परिच्छेदो यस्य स खिलभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
लम्बते इत्याह । अपर इति । जीवघनयदस्य ब्रह्मलोके लवणं दध-
यति । जीवानां हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां न
सङ्गतो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्त्वामिकत्वात् पर-
म्यरासत्त्वेन लोको लब्ध इत्यर्थः । तस्यात्परः सर्वलोकातीतः पृष्ठ
इत्यर्थः । परपुरुषयदस्य परमात्मनि सुखत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह ।
परमिति । यस्यात्परः सा परमस्ति किञ्चित् स एव सख्यः परः न तं
पिण्डात्परः सूत्रात्तेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्म-
वाक्यवाक्येभ्यो ध्यातव्यमित्याह । परश्चापरश्चेति । पापनिवृत्तिस्तृप्ता-
श्चेत्याह । यथेति । पादोदरः सर्वः । ओङ्कारे परब्रह्मलोकावनवा सूर्य-
द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मलोकित्वा तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोध-
माह । सत्योच्यत इति । एवमेकवाक्यतासमर्पककरणादुक्त्युक्तपरमपुत्र-
न तिभ्यां परब्रह्ममन्त्रमिष्टया ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निश्चितं वाञ्छितं न कदा प्रपञ्च-
ध्येये ब्रह्मणि सन्निवर्तमिति दिदृक्षुः ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्यं दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाशस्थस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्यं, तदाव विजिज्ञा-
सितव्यम् इत्यादि वाक्यं समान्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-
पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽयं विज्ञाना-
न्नायवा परमाप्तेति संशयते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुर-
शब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिन्च ब्रह्मणि
प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं
वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म-
नामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमय वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं
ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो
दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे कृत्वाद्-
भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया

दहर उत्तरेभ्यः । आन्दोग्यमुदाहरति । अवेति । भूतविद्यानन्तरं
दहरविद्यापारम्पर्योऽवशब्दः । ब्रह्मणोऽस्मिन्विज्ञानत्वात् ब्रह्मपुरं
शरीरम् अस्मिन् अत्रादिदं दहरमस्य हृत्पदं तस्मिन् हृदये यदन्त-
राकाशस्थितं ब्रह्म तदन्वेष्यं विचार्यं सुवर्तितव्यं । अन्तःस्थो
जिज्ञासुस्तदन्वेष्यं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र अन्तःस्थोऽन्तः
संशयवद्वयम् । अन्तःस्थोऽन्तः संशयवद्वयम् । अन्तःस्थोऽन्तः संशय-
नन्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमिति । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा
पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये यतीति बीजमा । परपुत्र-
शब्दस्य ब्रह्मणि कृत्वात्वात् ब्रह्म ध्वेयस्मिन्नुक्तम् । तदेवाकाशपदस्य
भूताकाशे कृत्वाद्भूताकाशो ध्वेय इति इत्याद्येन पूर्वापवादतः ।
तत्राकाशेन दिना । दहरवाक्यस्यानन्तरमावृत्तिर्वाक्यस्य च अनुबन्धे

दृष्टत्वं, यावान् वा अयमाकाशसावानेपीत्याह दृष्टत्वं आकाश
इति च बाह्याभ्यन्तरभावज्ञतमेदस्वीपमानोपमेयभावी आका-
शविश्व्यादि च तस्मिन्मन्तःसमाहितमवकाशमवकाशयत्यैक-
त्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरमन्त्रात्, जी-
वस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणो-
पार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मयन्द्वाच्यत्वम् । न हि
परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति । तत्र
पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनस्यधि-
काश जीवो मनस्य प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यै-
वेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्मैवाराधोप-
मितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया
भविष्यति । न चात्र दहरस्यान्वेष्टव्यत्वं विविक्षासितव्यत्वञ्च
अयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्मुक्ते च सम्बन्धोक्तेः न त्वादित्युक्तम् । पूर्वपक्षे भूतकाशाद्युपासित-
विद्वान्ते बहुचब्रह्मोपासना निर्मुक्तधीरिति प्रसङ्गभेदः । न चाकाश-
काचित्वादित्यनेनाह पुनरुक्तता बहुनीया । अतः तस्मिन् यदन्तरादन्ते-
ष्टव्यमित्याकाशान्स्वस्यान्वेष्टव्यत्वादिविक्रान्त्येन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे
कटिबिम्बानावात् । ननु भूतकाशस्याख्यत्वं यत्नेनकोपमानत्वम् उपमेय-
त्वञ्च यत्नम् उभे अस्मिन् द्वावापृथिवी अन्तरेण सम्यङ्कृति यथावन्निच-
वायुवेत्यादिना नुवर्तमानत्वञ्च यथावन्निवायुश्च प्रत्येक परिहरति ।
तस्मैत्यादिना । कुदवापेक्षया अख्यत्वं ध्यानायै कलितभेदान् धारयन्,
अथ एकत्वात् समानत्वमित्यर्थः । तन्मेव आलोकात्मकस्यो भूते न
मुक्तं दहरादिराह । अथ वेति । भवेति । चैतन्यपुण्यवीनेत्यर्थः ।
सर्वं ब्रह्म ब्रह्मकारित्वत आह । न होति । अतः पुरकाशी जीवो

उत्तरं ब्रूमः । परमेष्ठर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न
भूताकाशो जीवो वा । कस्यादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगत्येभ्यो हेतु-
भ्यः । तथा हि कूटस्थतया विहितस्य दहराकाशस्य तच्छेदब्रू-
युरित्युपपन्नस्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यदा विजिज्ञासि-
तव्यम् इत्येवमाद्येऽपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्
यावान् वा अयमाकाशस्तावन्नेषोक्तार्हदय आकाश एवे अ-
स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-
रीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन
दहरत्वं निवर्त्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति
गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे कूटस्थतयापि तेनैव तस्यो-
पमा नीपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्त्तिता भवति । न-
न्वेकस्याप्याकाशस्य वाक्याभ्यन्तरेण कल्पितेन भेदेनोपमानोप-

कूटस्थस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह । तत्रेति । पुरस्ताद्विन एव तदन्तः-
स्थत्वसम्भवात् नान्वापेक्षेत्यर्थः । अपि नोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह ।
नन इति । आकाशपदेन दहरपदमुक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया
भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्या-
शङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तर्हि जलः स्य किञ्चिद्वैयर्थ्यमिति पक्षा-
न्तरमाह । न चानेति । परमनःस्यं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन
दहराकाशस्य सन्त्येवमोपादानादित्यर्थः । यदा कर्मव्यत्यादिक्रियात्
देहरस्य निवृत्त्यादिकाशकक्रियादित्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कान्न निरस-
नीया कर्मव्यत्यादेः परविशेषणत्वेन पक्षणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे किञ्च
नालोच्यते । अयमकूटस्थतयादिविक्रोषेताकूटस्था केशवाकाशश्रुतिर्वा-
प्येति विद्वान्भवति । परमेष्ठर इत्यादिना । आकाशस्याद्येऽपूर्वकमिति
वचनम् । तत्रार्थार्थं प्रति यदि ब्रूयुः कूटस्थतया तावदस्यं तन्माकाशोऽ-

मेवभावः सम्भवतीत्युक्तम् । नैवं सम्भवति । अतस्मिन् न
 नतिर्यत् काव्यनिकमेदावयवम् । अपि च काव्यमिमांसे
 मुपमानोपमेयभावं दर्शयतः परिच्छिन्नावाक्यन्तराकाशस्य
 वाक्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते । ननु परमेष्ठिनस्तथापि व्याव
 नाकाशादिति श्रुत्यन्तराक्षैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नै
 दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वादायैव न ता
 वत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं धिद्योत
 न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे व्यापारवि
 व्यादीन्युपमन्तःसमाधानमुपपद्यते । एव आकाशवृत्तपात्रा वि
 जरो विद्यत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासुः सत्यकामः सत्यस-
 क्लृप्त इति चात्रत्वापेक्षतपात्रत्वादयच्च दुष्टा न भूताकाशे
 सम्भवन्ति । यद्यप्यात्रयदो जीवो सम्भवति तथापीतरेभ्यः कार-

त्यतरः किं तदत्राख्ये विद्यते यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा च काव्यमिमांसे
 ब्रूयादाकाशस्याख्यतानिष्ठसिद्धिर्नैव । वाक्यस्य तात्पर्यमाह । तमेति ।
 निवर्त्तयति आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशयद्वेन कस्या भूताकाशस्य
 भोनात् कथं तद्विदितिरित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । ननु रामरावचयो-
 र्युद्धं रामरावचयोरिवेत्युभेदेऽप्युपमा इति चेत् न, कभेदे सादृश्यस्या-
 नन्ववेन युद्धस्य निरूपयत्वे तात्पर्यात् अनन्वयावधार इति आत्मनिदः ।
 पूर्वोक्तमनूया निरस्यति । नन्वितादिना । धीमाहिष्ठ इत्यावाति को-
 दहप्रभया युत इत्यादौ प्रभाष्येनवीतः शेषव्यपिषेवभेदाभेदावयव-
 मेकस्यैव चोरावलीपमानोपमेयभावविचार्यमन्त्रा कृतमिच्छादहरत्वम्
 दृष्टव्यं नैवकलावयवम् युक्तम् वाक्यस्याख्यतानिष्ठसिद्धिपरत्वेन अतिवृत्तत्वात् ।
 किञ्च इदंकाव्यस्यान्तरत्वात्वागे अख्यत्वेन व्यापकवाक्याकाशवाक्यम् न
 युक्तमित्याह । अपि चेति । अन्तरत्वत्वागे न अख्यत्वाभेदात् सादृश्यः

येभ्यो जीवाद्यस्मादि निवर्त्तिता भवति । न साध्यादिपरिच्छि-
न्नस्याराधोपमितस्य पुच्छरीकपेडमन्त्रतं दहरत्वं शब्दं निवर्त्त-
यितुं ब्रह्मानेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यत इति
चेत् ब्रह्मात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः
साक्षात् सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति श्रुतम् । यदप्युक्तं ब्रह्म-
पुरमिति जीवेन परस्योपलक्षितत्वाद्वाच्य इव जीवस्यैवेदं पुर-
स्वामिनः पुरैकदेशवर्त्तित्वमक्षीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः
पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मण्यस्य तस्मिन् मुख्य-
त्वात् । तस्मात्पक्षि पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्याधिष्ठानत्वात् ।
स एतस्याजीवधमात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्यते, स वा
शयं पुरुषः सर्वासु पूर्वं पुरिशय इत्यादिंश्चुतिभ्यः । अथ वा
जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलभ्यते । यथा सालग्रामे

मिति भावः । ननु ह्यर्थाकाशस्यात्यन्तनिवृत्तौ तावन्ने च तात्पर्यं किं न
स्यादित्यत्र आह । उभयेति । अतोऽस्यत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः ॥
एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तम् सर्वान्यथादिलिङ्गे-
भ्यश्च तथेत्वाह । न चेत्वादित्या । विमता जिघत्सा मग्धुमिच्छा, यस्य
योऽयं निजिषत्वं नुमुक्षान्मुख इत्यर्थः । प्रथमं नुतब्रह्मण्यद्वेन तत्सामे-
श्वरमन्त्रतयदीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नैवः न तु ब्रह्मणः पुरमिति पक्ष्यर्थः
सस्वामिनाको प्याहः । निरवेक्षेच तत्सामेक्ष बाध्यमिति न्यायादि-
त्वाह । अत ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलक्षितत्वान्तरूपे स-
म्बन्धे मानवाह । स इति । पूर्वं शरीरेषु, पुरि हृदये यत्र इति पुरुष
इत्यवयवः । ननु ब्रह्मण्यस्य जीवेश्वरत्वादिना शरीरद्विषेसौ ह्यसत्त्वात्
पक्ष्यर्थः कथं हि चेन्न इत्यत आह । अथ वेति । ईदृशमिति देहमिति, ब्रह्म
जीवः तत्सामिषे पुरे, हृदये ब्रह्मण्यस्य यदत रात्रपुरे नैवमप्यवदित्यर्थः ।

विष्णुः सम्बन्धित इति तद्वत् । तद्वयेह कर्मचितो लोकः क्षी-
यते एवमेवास्तु पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति च कर्मणा-
मन्नवत्फलत्वमुक्त्वा च इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्वेतां च सत्यान्
कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदह-
राकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूचयति ।
यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च
श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । यद्वाकाशो
नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अथमाकाशसावनेषो-
ऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्यकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपशुष्येत ।
नून्वेतदप्यन्तर्बन्धिवत्सङ्गावदर्शनायैव प्रदर्श्यते तच्चेदं ब्रूयुः,
यदिदमस्मिन् ब्रह्मापुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मात्तन्त-
राकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्य-
मित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशोपम्योपक्रमेण यावा-
पृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवम् । एव हि

अनन्तफलसिद्धादपि दहरः परमात्मेत्याह । तदप्येति । अथ कर्मफला-
हेरात्मानन्तरमिह जीवदशायामात्मानं दहरं तद्वान्निर्वाच्य सत्यकामादि-
गुणान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां
सर्वलोकेष्वनन्तैर्दृश्यं स्वेच्छया सञ्चलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्त-
निष्ठागन्धवासिद्वानि तेषां तदन्तःस्वगुणत्वादियुक्तं आरक्षित्वा दूष-
यति । यदपीत्यादिना । उक्तमन्नाकाशस्वरूपप्रतिपादनाच्चानुपपत्त्या
पूर्वं तस्यान्वेष्टव्यादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते । नन्विति । एतदा-
काशस्वरूपं आशेषवीजमाकाशस्यास्तत्तत्प्रपञ्चा निरस्तान्त्वःस्वस्तुतेः तद-
न्तःस्वत्वेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह । नैतदेवमिति ।
अस्तु को दोषस्तत्राह । तत्रेति । सर्वनामध्यां दहराकाशमाहव्याख-

सति यदन्तःसमाहितं द्वावापृथिव्यादि तदन्वेष्यं विजिज्ञा-
सितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एव साक्षात्पञ्चतया इति हि प्रकृतं तत् द्वावा-
पृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमास्त्रायाश्च इहाज्ञानमनु-
विद्य ब्रह्मज्ञेतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन चण्डे-
नाज्ञानश्च कामाधारमाहितांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो
दर्शयति । यस्याहात्म्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदय-
पुण्डरीकादिष्ठानः सङ्गान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः
सत्त्वैः काशैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवो-
त्तरे हेतव इदानीं प्रपद्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्यात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

त्वादियुक्तादुक्ता पुनः सङ्गं तस्यैव भवेत्तत् वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध
रत्नार्थः । तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया
पाशुपिनाह । तस्यादिति । यदा वाक्यापरास्मिन् यदन्वेष्यमनु-
विद्यमिति बोधनां सूचयति । सङ्गान्तःस्थैरिति ॥

दहराकाशश्च ब्रह्मत्वे हेतुश्वरमाह । गतीति । प्रजा जीवा एतं हृद-
यत्वं दहरं ब्रह्मत्वं च जीवमदहरः प्रजाहं साक्षी भक्त्यन्तःसदात्मना
स्थिता भक्त्यन्तःसदात्मनाहतास्तं न जानन्ति अतः इत्यदिति उक्तीत्यर्थः ।
नन्वेतत्पदपरास्मिन् दहरश्च साक्षी जीवमन्तलेऽपि ब्रह्मत्वे विनाशो-

भवति । इमाः समीः प्रजा चरन्तीष्वपि एतं ब्रह्मलोकं न
विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकमन्वेष्टानिवाय तद्-
वया गतिः प्रजायस्त्वाद्यानां जीवानां कश्चिद्विधानां दह-
रस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा चरन्तीष्वपि सुप्तमावस्थायां
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्वानन्दे सता लोके सदा सम्पन्नो
भवतीत्येवमादौ । लोकेऽपि किल नाहं सुप्तमावस्थते ब्रह्मी-
भूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे
प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाद्यहुं निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गम-
यति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गम-
येद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासदृष्ट्या व्युत्पाद्यते । सा-
मानाधिकारस्य दृष्ट्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति तस्मैव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरर्ब्रह्मलोक-

मिमांशस्तु तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे । तथा कीति । लोकेऽहं दह-
मिच्छामीन्नरमाह । लोकेऽपीति । गतिरित्यङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे ।
तथेति । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्म-
स्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते । नन्विति । निषादस्यपतिस्थावेन समाधत्ते
गमयेदिति । षष्ठे चिन्तितं स्वपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । सौशील्येति
विधाय एवमा निषादस्यपतिं ज्ञात्वेदित्वाव्यायते । तत्र निषादानां
स्वपतिः क्षापीति षष्ठोऽसमासेन नैर्बर्हिर्लोकाद्वाः कश्चिन्निषादविधान-
व्यात् न तु निषादस्यासौ स्वपतिरिति बर्णधारवेच निषादोऽस्यासौ-
सामर्थ्यादिति भावे विज्ञानः । निषाद एव स्वपतिः क्षात् निषाद-
शब्दस्य निषादे शङ्कत्वात्, तस्यानुपपत्त्यर्थं स्वपतिः स्वपतिः स्वपतिः स्वपतिः
श्रुतवृत्तीयादिभेदे पूर्वपदस्य स्वपतिः स्वपतिः स्वपतिः स्वपतिः स्वपतिः
विधानार्थमात्रं । तस्मादिति । अहं ब्रह्मलोकमन्वेष्टे कर्णधारय इत्यर्थः ।

नमनं हृत् प्रज्ञासौक्यम् । आत्मानाधिकरण्यहृत्तियरिष्ये
तिहृत् । नृ शाङ्ख्यरिष्यः यथाः कार्यप्रज्ञासौक्यं प्रज्ञासौक्यं
गच्छन्तीति यथं कल्पयितुम् ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

इतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्-
न्तराकाश इति हि प्रज्ञाकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमा-
धानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादियुक्तयो-
गक्षोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्ययं य आत्मा स
चेतुर्विधतिदेवां लोकानामसम्भेदायेति । तत्र विधितिरित्याम्-
शब्दस्यामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्लिप्तः कर्त्तार एव-
यात् । यद्योदकसन्तानस्य विधारयिता लोके चेतुः क्षेत्रसम्प-
दामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां

कर्त्तृधारणे विज्ञानास्तीति व्यापडे । एतदेवेति । क्लृप्ते चकार उक्त-
व्यापकमुक्तवार्थः ।

सर्वसम्भारविज्ञानं दहरः पर इत्याह । इतिरिति । सम्भवत्ता-
दहरत्तत्त्वं विज्ञेयं यत्तु इतिर्न दहरविज्ञानमिति प्रकृते । अथमिति ।
य आत्मेति प्रज्ञासौक्यमात्रं कथयन्तो दहरस्य इतिमुक्तवितिः प्रारम्भार्थ-
माह दहरोऽस्मिन्निष्ठादिना । यतौ विधितिशब्दः कर्त्तृव्यवित्यात् क्लि-
पजः क्लृप्तः । क्लृप्ते च क्लिप्तस्य दह्याकाराधिकरणत्वात् इतिशब्दः क्लिपजो
विधारयं क्लृप्ते, क्लिप्ते क्लिप्ति भावे क्लिप्ते विधानादिति विभागः ।
सैतदप्यहरेतः, विधितिशु क्लितिहेतुरित्यनेनरक्तमाह । यद्योदकेति ।

सर्वाभमादीनाञ्च विचारविता चेत्तुरसम्भेदायासकुराज्येति
 एवमिह प्रकृते दृष्टे विचारव्यवस्थं महिमानं दर्शयति
 अथ च महिमा परमेश्वर एव शुद्धस्वरासुखसम्पत्तेः एतस्य वाच
 रस्य प्रशंसने गार्गि सुखाद्यन्तर्मनसो निवृत्तौ तिष्ठत इत्यादेः
 तद्यावत्तापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये भूयते एव सर्वेश्वर ए
 भूताधिपतिरिव भूतपाल एव चेत्तुर्विचारश्च एषां लोकानां
 वक्ष्येदिति । एवं हतेषु हेतोः परमेश्वर इत्यर्थे दृष्टः ।

प्रसिद्धे च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दृष्टोऽस्मिन्मतेत्याह इत्युच्यते
 यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो
 नाम नामरूपयोर्निर्वचिता, सर्वाच्च इ वा इत्यन् भूताणां
 काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तेषां तु
 कचिदाकाशशब्दः प्रवृज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्य सत्या
 मथाकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावात्सम्भवाच्च गृही
 तव्य इत्युक्तम् ॥

सुखं बोधयति । एवमिहेति । हतेषु दृष्टः परः कस्य इति कस्य निवृ
 त्तस्य च महिम्नोऽस्मिन् परमात्मन्येव सुखकार उपलब्धेरिति सूचार्थः ।
 हतेषु इति चकारात् वेदपदोक्तनिदानकत्वसिद्धिं यावत्तु तस्य निवृत्तये
 सुखमनोवर्तमानाह । एतच्चेति । हेतौ प्रमाणम् । अनेति । आत्मन
 नात् काशते दीयते इति कस्य अनेतिवि मन्त्राकाराशब्दस्य विभक्त्यु
 च्यते वा प्रसिद्धिः प्रयोगपादुर्ध्वम् ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥१८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहुर इति परमेश्वरः परिगृह्येतासी-
तरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः । अथ य एष सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-
निव्यस्यते एव आत्मेति होवाचेति । अथ हि सम्प्रसादशब्दः
सुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं यज्ज्ञोत्युप-
स्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरस्थपान्चवस्त्रेव जीवस्य
शरीरात् समुत्थानं सम्भवति । यथाकाशव्यपान्चवाष्पां वाक्पा-
दीनामाकाशात् समुत्थानं तद्वत् यथा चादृष्टोऽपि सौक्ष्मे पर-
मेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहाराकाशो
वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युप-
गतः । एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात्
दहुरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्,

यदि एष आत्मपङ्क्तपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहुरः परमार्हो जी-
वोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति । इतरेति । जीवस्य वाक्यशेषभाह । अयेति ।
दहुरोत्पन्नत्वं सङ्क्षोपस्थं यत्वं जङ्गोच्यते, य एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात्
कार्यकारणसङ्गत्वं सम्प्रगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विषयं विविक्तं आत्मानं
स्वेन जङ्गलरूपेणाभिनिव्यस्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरूपसम्प-
द्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा सुप्तं व्यादाय स्वपितेति वाक्यं सुप्ता
रुचं व्यादधे इति व्याख्यायते तद्वत् । ज्योतिषोऽनागतत्वं निरस्यति । एव
इति । सम्प्रसाददेव त्वावरित्वेति सुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि
जीवस्य चिह्नमित्याह । तथेति । तदार्जितस्य तस्मात् सुसुप्तकाले दहानः ।
यथेति । बहु आत्माकाशशब्दो जीवेन दह इत्यसङ्कोचवत्स्योत्थानचिह्न-
वशात् कल्प्य इत्याह । यथा चेति । निवाससाधवाक्जीवो दहुरः किं

नैतदेवं स्वात्, कस्मादसम्भवात् । न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि
परिच्छिन्नाभिमानो सन्नाकाशे नोपसीयते । न चोपाधिधर्मा-
नभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रप-
ञ्चितञ्चैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का परिहाराय तु पुनर-
पन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठादन्यार्थस्य परामर्श इति [सू०१।
३।२०] ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १६ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् नि-
राकृता । अथेदानीं मृतस्यैवाद्यतसेकात् पुनः समुत्थानं जी-
वाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्थात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि
य आजापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मवादिगुणकम् आत्मानमन्वेष्टव्यं

न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह । नैतदित्यादिना । दहरे मृतधर्माणा-
मसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तथाह । अतिरेकेति ।
उत्तराच्चेत्तदधिकशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य नति-
स्तथाह । पठिष्यतीति । जीवस्य स्थापस्यानभूतमङ्गानामर्थोऽयं परा-
मर्श इति वक्ष्यते ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । उत्तराच्चेत्त्यादि
सूत्रम् । निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापत्याः प्रजापतिव्याकृत्यकत्वात्
पुनः समुत्थानं क्रियते जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादियुक्तमेवावस्थाविशि-
ष्टमित्यर्थः, कस्य मम जीवोक्तिस्तथाह । तत्रेत्यादिना । यस्याप्युक्तमे जीव-
शङ्को नास्ति तस्याप्यपहतपाप्मत्वादियुक्तमेवात्मानस्यपञ्च तस्य जापदा-

विजिज्ञासितव्यञ्च प्रतिज्ञाय च एषोऽक्षिप्ति मृद्व्यो दृश्यते एष
आत्मेति मृद्वक्षिप्तं दृष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एतन्मेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः पराध्वंश्च, य
एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । तद्यत्तैतत् सुप्तः समस्तः
सम्प्रतन्त्रः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति च जीवमेवावस्था-
न्तरगतं ध्यायते । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतद-
न्तमभयमेतत् ब्रह्मेति । नाह स्वल्पमेव सम्प्रत्यात्मानं जाना-
त्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां
दोषमुपलभ्य एतन्मेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

द्यवस्थात्वयोपस्थादावस्थानिष्पन्नं जीवनिश्चयान्तस्यैव ते युष्माः सम्भव-
न्तीति वक्ष्यामि । इन्द्रं प्रजापतिं ब्रूते । य एव इति । प्राधान्या-
दख्यपक्षं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजापदवस्थापक्षमित्याह । दृष्टार-
मिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्य-
त्वेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याप्यते इत्यन्वयः । यत्न काले
तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा सुप्तः सत्यक् अन्तो निरस्तः करणपाभो
यस्य च समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात्तत्तत्कालव्यङ्गीनः समस्तः,
स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् सुप्तादिकणः
प्राज्ञः एव सचेतत्वेन करणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता सत्तिप्रद-
त्वात्तेत्वर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मेति तस्यैवापहतपाप्मत्वादियुष्मा इत्या-
मह्यं तस्मादि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह । नाहेति । अहेति त्रिषातः
वेदार्थः । त्रिषातानो इन्द्रः उवाच बहु सुप्तः पुमानसंभजति सुषुप्त-
वस्थावामयं देवदत्तोऽयमितिवमात्मानं च जानाति । नो एव नैवेमानि
भूतानि जानाति किन्तु विनाश एव प्राप्नो भवति । नाहमत्र भोग्यं
पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपलक्ष्यार । तं दोषं श्रुत्वा प्रजा-

राक्षसिमानात् ससृजिष्ठम् स एव ब्रूयन्मिथ्यस्वरूपं चात्रा
भवति, स यो ह वै तस्मै ब्रूय वेदं ब्रूयैव भवतीत्यादि-
श्रुतिम् । तदेव चात्र पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात्
समुत्पाद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनरुत्पाद्य रूपं स्वे-
नेव च निष्पद्यत इति सम्भवति ब्रूयन्मिथ्यम् । सुवर्णादी-
नाम् इत्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामभिनिष्पत्त्यापार-
विशेषाणां चारप्रत्येपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनि-
ष्पत्तिः स्यात्तथा मद्यत्रादीनामन्यभिभूतप्रकाशानामभिभा-
वकविद्योमे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तथा
त्रैतन्यज्योतिषो मित्यस्य केनचिदभिभवः सद्योपपत्तिसंसर्गित्वात्
व्योम इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जी-
वस्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुद्भूतस्यापि जीवस्य सदा

समुत्पाद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुं चाशियति ।
कथं पुनरित्यादिना । ब्रूयन्मिथ्यस्य स्वरूपमिथ्यम् । मनःशक्तिनो
हि क्रियया मद्यनायादभिध्यातृत्वं न ब्रूयन्मिथ्याशक्तिन रज्जाह । सुवर्णेति ।
इत्यान्तरं पार्थिवो मद्यः । अभिभूतेभ्यस्तु व्याख्यानमभिध्यातृत्वं । अपा-
चारमन्त्राक्षरत्वादिः अभिभावकः शरीराद्यः । जीवस्य रूपस्याभिभव-
बाधकत्वात् । इतीति । विज्ञानमव एवेति श्रुत्या विज्ञानमन्त्राक्षरत्वा
तद्वैतक्यं चक्षुरादिकम्यदृष्टिमिथ्यं इत्यादिपदार्थं सत् व्यवहारार्थं जीव-
रूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे इत्येव व्यवहारो विरज्येत तैलमन्त्राक्षरत्वात्
न स्यादित्यर्थः । अत्रापि स्वरूपं दृष्टिमुपपन्नमिथ्याशक्तिनं व्यवहार-
दर्शनमित्याह । तद्वैति । अन्यथेभ्यस्तु ब्रूयन्मिथ्यं । तद्वैति । स्वरूप-
चेत् ज्ञानिव इव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोक्तिरिति त्वर्थः । अतः ।

निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पञ्चानुसङ्गानामो
विज्ञानम् अङ्गपरत्ववशात् अवधारानुपपत्तिः । तन्नेच्छरीरात्
समुत्पत्तस्य निष्पत्तेः प्राक् समुत्पत्त्यात् इतो अवधारो वि-
धेयः । अतः विज्ञानकमिदं शरीरात् समुत्पन्नं विज्ञानिका च
स्वरूपेणाभिव्यक्तिरिति, अतोऽन्ते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य
दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्कटिकस्य
स्वाच्छेद्यौक्ताच्च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलासुपाधि-
भिरविविक्तमिव भवति प्रमाद्यजनितविवेकग्रहणान् उत्तर-
कालवर्ती पराचीनस्कटिकः स्वाच्छेद्यौक्तेन च स्वेन रूपे-
णाभिव्यज्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव स्यात्तथा देशासुपाध-
विविक्तस्यैव सतो जीवस्य न्युत्पन्नतं विवेकज्ञानं शरीरात् समु-

यदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । यदावृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुनोऽवगच्छात्मनः
आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य भवसङ्गस्य अन्त्यात्तद्विवेकापेक्षया समुत्पन्ना-
दिभुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना कर्षणोकादिः । अविबिक्त-
मिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कश्चित्तत्त्वसङ्गम् । अत्र कश्चित्तत्त्वे इदानीं
अत्रेति । न्युत्पन्नमिति । त्वंपदार्थस्य तादृशं विज्ञानमवः प्राच्येजि-
त्याद्यावा विवृतिस्त्यर्थः । प्रायादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थवा-
चात्कारः कथमित्याह । ज्ञेयमेति । शरीरत्वस्य सत्त्वत्वात् समुत्पन्नम-
ज्जानिरिति आच्छेद्यं न विवेक इत्याह । तथा विवेकेति । उक्तमु-
त्पन्नमुपादेयेत्यर्थः । शरीरेन्द्रियशरीरत्ववस्थितमिति श्रुतेः अविवेकनामक-
स्थितं शरीरत्वं सतो विवेक एव समुत्पन्नमित्यर्थः । ननु स्वकर्माभिर्जिते
शरीरे भौतकापरिहार्थत्वात् कथं जीवत इव स्वरूपादिनां इत्यतः

त्वानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिवृत्तिः चैवनामस्वरू-
पावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रे चैवानुगतोऽशरीरत्वं सम-
रीरत्वस्य सम्भवत्वात्, अशरीरं शरीरेष्विति, शरीरस्योऽपि
कौन्तेय! न करोति न लिखत इति च अशरीरत्वाशरीरत्ववि-
शेषाभावस्यारम्भात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावाद्भावविभूतस्वरूपः
सन् विवेकविज्ञानादाविभूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावा-
विर्भावानाविर्भावो स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव । एवं
मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुतः व्योमव-
दसङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो य एषो-
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यपदिष्टैतदद्वयमभयमेतत् ब्रह्मेत्यप-
दिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो दृष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽद्व-
यताभयलक्षणाब्रह्मणोऽन्यत्वेत् स्यात् ततोऽद्वयताभयब्रह्मसामा-
नाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिष्ठायाश्चाऽयमक्षिणितो
निर्दिश्यते, प्रजापतेर्ह्यपावादित्वमसङ्गात् । तथा किलीशोऽपि
पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानसरतीति न प्रथमपर्यायनि-

काह । शरीरस्योऽपीति । अशरीरवत् शरीरत्वस्यापि वत्त्वाभावस्य-
तेर्जायतो सुक्लिष्टत्वेत्यर्थः । अविद्वे नृत्वेण सुक्लृप्त्वाह ।
तस्मादिति । अन्वाहयौ वत्त्वावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृताविर्वातरो-
मावाविति स्थिते भेदोऽव्यवस्थितकृतो निरस इत्याह । एवमिति ।
अन्वादिनृत्वात्प्रसङ्गत्वं । आत्मा दृश्यत्वव्यापकान्तरूपः विभुत्वात् व्यो-
मवदित्वात् अविद्वेर्भेदो निश्चेत्यर्थः । प्रजापतिवाक्यान् भेदो विच्छेदा-
काङ्क्षापूर्वकस्याह । कुतश्चेत्यादिना । एतज्ज्ञेयस्य सत्त्वमेव नास्तीति कुत
इत्यन्वयः । आत्मा ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह ।
नापीति । ननु ज्ञानात् कृतज्ञत्वता सर्वकामप्राप्तिसमाप्तानामन्यथा

दिष्टादक्षिणपथात् द्रष्टुरन्वो निर्दिष्टः एतन्मेव ते भूयोऽनु-
 व्याख्यास्यामीत्युपपन्नम् । विद्यावन्मद्य स्वप्ने वक्षिणमद्राक्षं
 नेदानीं तं पश्चामीति दृष्टमिव प्रतिबुद्धः प्रत्याक्ष्ये, द्रष्टारन्तु
 तमेव प्रत्यक्षिजानीति य एवार्हं स्वप्नमद्राक्षं स एवार्हं जाग-
 रितं पश्चामीति । तथा तृतीयेऽपि पश्चाद्ये नाह स्वप्नयमेवं
 सत्यत्वाज्ज्ञानं आनात्ययमहमस्मीति, नो एवेमांनि भूतानीति
 सुषुप्तादस्यायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं
 प्रतिषेधति । यस्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि
 विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् ।
 नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिणोपो विज्ञाते अविनाशित्वादिति-
 श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पश्चाद्ये एतन्मेव ते भूयोऽनु-
 व्याख्यास्यामि नो एवान्वयैतस्यादित्युपपन्नस्य भववन्तर्धं वा
 इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्या-
 नेन सत्यसादृश्योद्दिष्टं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ।

इति प्रवृत्तयोरित्त्विरोचनयोर्यद्यन।त्यक्षायां प्रजापतिर्भूत्वात् तदा
 अथावदीत्यादिशब्दः । प्रथमवत् द्वितीयादिवर्त्तये आहृतास्यवत्याह
 चतुस्त्रयाका बहुल्येनोक्त इत्याह । तथेति । अवस्थाभेदेऽप्युच्यते ।
 युक्तिमाह । किञ्चेति । सुषुप्तौ प्रादुर्भ्यादक्षिणावस्थाह । तथा तृतीया
 इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्म सोत्तम इहदारक्यकच्युतिमाह ।
 न इति । बुद्धेः क्षणिको नाथो नास्ति नाथकायावादिशब्दः । एवमव-
 स्थाभिरवस्तुलेनोक्त आत्मैव दृष्टीनेर्मेव बहुल्येनोक्त इत्याह । तथेति ।
 अतरेकदेवित्याख्या दूषयति । केचित्प्रति । जीवपरत्वोर्भेदादिति भावः ।
 अतिवाधाक्येनित्याह । तेषांति । अक्षिप्तौ जीव एव सर्वनामार्थ

ब्रह्म स्वरूपापक्षं दर्शयन् न परंक्षात् ब्रह्मस्योऽस्यताभयस्वरूपा-
 दस्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविषयायाम् एतन्मेव ते
 इति जीवाकर्षणमन्यान् मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमश्चि-
 तमपहतपाप्मत्वादित्युक्तमात्मानं ते भूयोऽनुव्यवस्थास्माभीति
 कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावसायिनी सर्वनामश्रुति-
 विप्रकृत्येत, भूयः श्रुतिचोपक्रमेत, पर्यायान्तराभिहितस्य
 पर्यायान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्मेव ते इति च प्रति-
 ष्ठाप्य प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाण्यस्य प्रजापतेः
 प्रतारकत्वं प्रसज्येत, तस्याद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं
 जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरङ्गद्वेषादिदोषकल्पितमनेकानर्थयोगि-
 तद्विचयनेन तद्विपर्ययतमपहतपाप्मत्वादित्युक्तं पारमेस्वर-
 स्वरूपं त्रिविद्या प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् ।
 अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ।
 अस्मादीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्ष-

इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । भवत्प्रमाणपरमात्मनश्च-
 त्वर्थ एवोक्तेस्तदुवाच इत्यन्तम् । भूय इति । कोऽपि जीवाद्युवादेन ब्रह्मत्वं
 बोध्यत इति समतस्तुपसंहरति । तस्यादिति । व्याख्यानाकारमन्वया-
 दित्यर्थः । विचयनं बोधनं विद्यायाः कृपावाक्येनेति वाच्यम् । वेदं संस्कारं
 कल्पमिच्छन्ति तेषामिदं शरीरकनेकोत्तरमित्याह । अग्रे विद्यादिना ।
 शरीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेऽप्यदिशति । एक एवेति । अविद्यावाचकोभेदं
 निरस्तुं शास्त्रानाधिकरण्यं चावरणविशेषशक्तिरूपवत्प्रवृत्तिनिमित्त-
 भेदात् सङ्ग्रहणः ब्रह्मैवाविद्यायाः संहरति न ततोऽन्यो जीव इति शा-
 रीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सत्यकारः किमिति भेदं ग्रीते जनाह । अल्प-

भूतानां प्रतिषेधावेदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वरः ।
 द्रष्टव्यमित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा
 विभाष्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्मीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये
 जीवमात्रं प्रतिषेधति सूत्रकारः नासम्भवादित्यादिना (॥
 ३।१८) तथाप्यभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्त सत्त्वस्वभावे द्रष्टव्य-
 नित्य एकस्मिन्सङ्केतारूपे परमात्मनि तद्विपरीतं जीवं रूपं
 व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपर-
 वाक्यैर्न्यायोपेतैर्हेतुवादप्रतिषेधेषापनेष्यामीति परमात्मनो
 जीवादन्वत्त्वं द्रष्टव्यं, जीवस्य तु न परमादन्यत्वं प्रतिपिपाद-
 यिषति किन्त्वनुवदत्येवात्रिद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ।
 एवं हि स्याभाविष्ककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न
 विरुध्यन्त इति मन्यते, प्रतिपाद्यन्त शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववदित्यादिना, वर्णितशा-
 स्त्राभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

ति । परमात्मनोऽवधारितविरुद्धं जीवादभेदं द्रष्टव्यं । तस्मादवधारि-
 त्वनिश्चयभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संचारित्वानुवादादित्यर्थः । अधि-
 ष्ठानस्य कल्पितार्थेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानात् प्रवृत्तमित्याह । जीवस्य
 त्विति । कल्पितभेदानुमानस्य कल्पताह । एवं हीवि । सूत्रमेवभेदो गौक्त
 इति ध्यानिं निरुहति । प्रतिपाद्यमिति । आत्मेति । त्वपमकन्तीत्या-
 दिदृक्त्वमपि आदिवदार्थः । ननु हेतुस्य शास्त्रार्थत्वे हेतापेक्षविधिविरोध-
 कताह । वर्णितमेति । आद्वैतमजानतः कल्पितवैतान्यथा विधयो न
 विदुष इति सर्वत्रपक्षमित्यर्थः ॥

अन्यार्थस्य परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्येन जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष सत्यसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनीयदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः । अयं जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथं सत्यः दृश्योद्दिष्टो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराश्यां भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नावाडीचरोऽनुभूय ह्यन्तःशरणां प्रेक्षुमभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशमिदं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिधायते यदस्योपसम्पन्नत्वं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिधायते स एष आत्मापहनपाशत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं त्रयमाशं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराधोपमितस्याल्पत्वं

इवं प्रजापतिवाक्ये जीवाहुवादेन ब्रह्मण एवापकृतपाशत्वाद्युक्ते जीवे तदवगमः य जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का भवतिरित्यत आह । अन्यार्थचेति । इत्थं व्याचष्टे । अशेषादिना । अस्मिन् दहरे विशेषो तुल्यसादृश्यदेशोऽपि नैतर्हः । तत्र दहरवाक्येनैव वाक्यादवाक्यमाशङ्क्यपूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे । अविद्यादिना ॥

मवक्ष्यत इति तस्य परिहारो बह्वक्ष्यः । यत्रो ह्यस्य परि-
हारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमवक्ष्यत्वमवक्ष्यत इत्यर्थस्योक्त्यात्त-
द्यपदेशाच्च नेति चेन्न निश्चाय्यत्वादेवं व्योमवक्ष्यत्वञ्च स एव
परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । अतएव चेदमवक्ष्यत्वं
प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान् वा अयमाकाश-
सावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

• अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य
च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ
आप्तेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तं, कुतः तेजो-
धातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि

उपास्यत्वादवक्ष्यत्वमुक्तमिति व्याख्याय नुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह ।
अतएव चेदमिति । एवं दृष्टवाक्यं प्रजापतिवाक्यञ्च अनुषे निरुपे च
समन्वितमिति सिद्धम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च । तस्यैकवाक्यमुदाहरति । न तमेति । तस्मिन्
महापि विषये न भाति तं न भासयतीति यावत् । यदा चन्द्रमास्तारादि-
र्न भासयति तदा अस्मदीयेरन्ध्रेः का कथं भासयति । कुत इति । किञ्च सर्वस्य
सूर्यादिसुभास्यत्वाच्च तद्भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अनुमनमवदनुमान
स्मृतमिति यद्वा निरस्तमिति । तमेवेति । तमेवेति अप्रत्याः सति विषये च
वाधारस्यात् सत्यमाह । तमेति । पूर्वभास्यत्वादिवत्वादाकाशवदस्य

चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न
 भासत इति प्रसिद्धं, तथा सच सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि
 यच्चिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते ।
 अनुभानमपि तेजः स्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनु-
 कारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजोधातुः
 कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति ।
 कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः यदेतत्तमेव भात्ममनुभाति
 सर्वमित्यनुमानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । भाकपः सत्य-
 सकल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित्
 सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातुनां
 सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भात्ममनुभातुः ।
 न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं समानस्वभाव-

इदित्यामादीश्वरे हस्तिरात्रिता तथेहापि इति वृत्तमोक्तत्वात् वर्तमानार्थ-
 त्वात्तेन वक्षिन् इति सूर्यादयो न भास्ति न तेजोविशेष उपास्य इति
 भविष्यदर्शे हस्तिरात्रयणीया न अपुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति
 विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधानं
 निर्गुणसदृशोतिरात्मज्ञानवित्तुभयतः पक्षम् । तेजोधातुत्वे विज्ञप्ताह ।
 तेजोधातुनविति । वसेजसोऽभिभावकं तसेज इति व्याप्तिमाह । तेजः-
 स्वभाववक्षति । वक्षिन् इति वक्ष भाति तदनु तद्भासीति विवक्षितव्यत
 माह । अनुधानविति । ततो निरूपमाणं विवक्षितविति भावः । सत्य-
 सकल्पे विवक्षादुपपत्तेः सत्त्वानुभानविज्ञात् सर्वभासकः परमात्मा कमाव
 कोऽत्र आहूः इति विद्वान्माह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं अपकाशकत्वं
 भासकत्वार्थमुक्तम्, तत्र श्रुतिमाह । भाकप इति । कानाभावाच्च तेजो-

केष्वनुकारो दृश्यते इति नायमेकान्तो निबन्धोऽस्ति भिन्नस्व-
 भावकेष्वपि अनुकारो दृश्यते, यथा सुतप्तोऽपि पित्तोऽग्न्यनु-
 कृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वातुं वहन्तमनु-
 वहतीति । अनुकृतेरित्यनुमानमसुख्यत् । तस्य चेति चतुर्थ-
 पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
 च तद्वेतुर्कं भानं सूर्यादेव च मानं प्राञ्चमाजानं गमयति ।
 तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्जोपासतेऽद्वयमिति हि प्राञ्चमा-
 ज्ञानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्य-
 प्रसिद्धं विदुश्च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् ।
 अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुर्कं
 विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषयुतः सर्वस्यैवास्व
 नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिः-
 सत्तानिमित्ता । यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूप-
 जातस्याभिव्यक्तिसद्वत् । न तत्र सूर्यो भातीति च तत्र शब्द-

धातुर्न यादृक् दत्ताह । न त्विति । किञ्च सूर्यादेव तेजोऽन्तरभानमनु
 न भानि तेजस्यान् प्रदीपवदित्याह । समत्वाच्चेति । योऽयमनुकरोति
 च तज्जातोव इति निबन्धो नास्तीत्याह । नायमेकान्त इति । यौनद्वय-
 मायस्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । अनुकृतेरिति ।
 तमेव भानमित्येवकारोक्तं तद्वानं विना सर्वस्य प्रत्यक्षमाकाशरूपं अनु-
 भानमनुकृतेरित्यनेनोक्तं । तस्य चेति । सर्वभाषकत्वसद्वत्त्वं दत्तवौन-
 रत्नमित्यर्थः । कात्तनः सूर्यादिभाषकत्वं अनुकारप्रसिद्धमविवक्ष्यतेत्याह ।
 तद्देवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिभाषकत्वेन व्याख्यातः । सत्यति

माहरन् प्रकृतयश्च दर्शयति प्रकृतस्य ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी
 चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अन्तरिक्ष, हिरण्ये परे कोषे
 विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिरस्यदात-
 विदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुक्तं
 न यत् सूर्या भातीति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भान-
 प्रतिषेधलोकोधातावेवान्यस्मिन् अवकल्पते सूर्य इवेतरेषां ज्यो-
 तिषाम् इति, तन्मानुभानं स एव तेजोधातुरस्यो न सम्भव-
 तीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽपकल्पते,
 अतो बहुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु
 नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन

तस्यासङ्गवृत्तिर्ता मत्वाऽर्थान्तरमाह । अथ वेति । तत्रेति सर्वनामस्य ।
 प्रकृतं ब्रह्म व्याख्यामिच्छाह । न तत् सूर्य इति । किञ्च अहमस्मिन् परपूर्व-
 मन्त्याकाङ्क्षापरकत्यादयं मन्तो ब्रह्म पर इत्याह । अन्तरिक्षेति । हिर-
 ण्ये ज्योतिर्नैव अस्मदयाद्यपेक्षया परे कोषे आनन्दधयास्ये पुण्यशब्दितं
 ब्रह्म विरजं आगन्तुकमन्यूनं निष्कलं निरवयवं शुभं नैवर्तिकमन्यूनं
 सूर्यादिष्वभिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । अति सप्तमीपक्षमनुवदति ।
 वदपीति । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रमाणाधिके तल्लोके यदुक्तं ब्रह्म
 सात् न तत् प्रमाणाससीत्याह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः
 कथमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण्यपीति । अति सप्तमीपक्षे न भातीति अतः
 वर्तमानत्वं तज्ज्ञा यस्मिन् अति न भासन्तीत्यत्र तद्विशेषः कल्पनीयं
 प्रत्यक्षविरोधनिरासार्थं, विषयसप्तमीपक्षे तु न भास्यतीत्यत्र तद्विशेष-
 हारमात्रमवकल्प्य न नु तत्त्वान् इति साधनं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादे-

सूक्ष्मादवसाधिन् भावः । अथा स्याद्व्यवृत्तिरिति न तु अस्या-
न्येन व्यवृत्ते, आत्मनैवासं ज्योतिषासो अष्टहो नहि षष्ठ्यते
इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अपि च सार्य्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः सार्य्यते भगवद्गीतायु ।

“न तद्भासयते सूक्ष्मं न शशाङ्को न पावकः ।

यद्भूत्वा न निवर्त्तते तद्धाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विहि मासकम्” ॥ इति च ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अकुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते,
तथा अकुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

भासकत्वनिष्ठेन ब्रह्मात्मत्वमुच्यते इत्यर्थः । तेनान्यभासत्वेन हेतुना
सूक्ष्मादवसाधिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः क्षुः तथा तु ब्रह्मान्येन पोष-
यन्त्यते अन्नकायत्वादिति योजना । उक्तमेव शब्दमन्तरेण द्रवयति ।
ब्रह्मेति । अन्नकायत्वेऽन्यः भासत्वे च श्रुतिद्वयं यद्व्यायोम्यत्वादयम्
इत्यर्थः ।

विश्वव्यापारपक्षे श्रुतिवचनमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । सूक्ष्मं व्यापरे ।
अपि चेति । अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रव्यं तस्मादनुमान-
मन्तो ब्रह्मणि समन्वित इति विदुम् ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति । अकुष्ठेति । पुरुषः पूर्णो-
ऽप्यात्मनि हेतुपक्षे अकुष्ठमात्रे पुरुषे तिष्ठतीत्यकुष्ठमात्रं द्रव्ययते तस्यैव
परमात्मत्वादिवशक्यान्तराह । तथेति । अन्तर्भावमिति पठनीयम् ।
योऽकुष्ठमात्रो जीवः स पुरुषो निर्धूषणो निर्दिष्टिर्निर्धनकायक इति
तत्तर्कं संशोध्य ननु ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्माद्वितीयत्वमाह ।

व्यस्य स एवाय स उ श्र एतद्वैतत् इति च । तत्र बोध्य-
कृष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
संशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् । न
ह्यनन्त्यायामविकारस्य परमात्मनोऽकृष्ठमात्रपरिमाणसुपदि-
श्येत । विज्ञानात्मनसूपाधिमत्त्वात् सुम्भवति कयाचित्कल्पम-
नयाकृष्ठमात्रत्वं, श्रूयतेच,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशकृतम् ।

अकृष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टं शक्यः, तेन तत्र सं-
सार्यकृष्ठमात्रो नियतः स एवेष्टापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मात्मैवायमकृष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्यात्
शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूत-
भव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । एतद्वैतदिति च । प्रकृतं पृष्टमिहा-

म एवेति । कावत्त्वेऽपि स एवास्ति नाम्नत् नचिकेतसा दृष्टं ब्रह्म तदेत-
द्वैतत्वर्थः । परिमाणेयानशब्दाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । यथातुमाना-
दिस्मिन्नात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथा प्रथममनुत-
परिमाणस्मिन्नात् जीवप्रतीताधीशानोऽस्मीति ध्यावेदिति विध्यध्याहारेण
ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र परिभाषेति । पूर्वपक्षे ब्रह्म-
दृष्ट्या जीवोपाक्षिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति ज्ञानार्थः ।
आयामो देयं विकारो नकल्पमिति भेदः । कयाचिदिति । अकृष्ठमात्र-
कृष्टस्य विज्ञानशब्दितबुद्धभेदाध्यासकल्पमवेत्यर्थः । श्रूयित्वंवादाद्य-
कृष्ठमात्रो जीव इत्याह । श्रूयतेति । अथ परमाण्वन्तरं यमपाशैर्बद्धं
कर्षयन् प्राप्तमिच्छति । तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह । न हीति ।
प्रभवति संशयमे कथापि विष्णुरिति यमश्वेदरनिश्चयत्वकारणादिति

सुसन्दधाति, एतदेतत् यत्पटं ब्रह्मत्वर्थः । इदमेव ब्रह्म ।
 “अन्यत्र चर्मादन्वयात्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च
 यन्तव्यश्चैव तद्वद” इति । शब्दादेवेति अभिधानमृतरेवेशान
 इति परमेश्वरीवगम्यत इत्यर्थः । कथं पुनः सर्वगतस्य पर-
 मात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृदयेऽप्येव तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्व
 मिदमुच्यते, आकाशस्यैव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यङ्गु-
 सातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः
 परमात्मन इह ग्रहस्तमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु
 प्रतिप्राप्तिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वान्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं

भावः । भूतभण्यस्येतुपपदादुवाचकाभावाच्च ईशान इतीत्यशब्दाद्विरुद्ध-
 बोधिता भावीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तमिति । परमात्मेवेति ।
 प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह । एतदिति । शब्दो वाक्यं लिङ्गात्
 दुर्बलमित्याशङ्क्याह । शब्दादिति ॥

करः सकलितः अरत्तिः । सुखाङ्गुष्ठमात्रो जीवो मृद्गतां किं नील-
 पङ्कजेनेत्यत आह । न चान्य इति । सति सत्ये सुखपङ्कोऽप्यात्मः काल
 तु अतिविरोधादसम्भव इति गीतपङ्क इत्यर्थः । असुखानेवेति त्वैवर्षि-
 कानेवेत्यर्थः । श्रुत्यादित्यनेन पञ्चादीनां देवानामन्वयोपेक्षाधिकारो
 बाधितः । तत्र पञ्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिशान्तिभावात् कर्ष्यत्वमर्थकः,
 रम्भदेः सुदेवताके कर्ष्यसि कोहेनेन वृष्यत्वानामोनादर्थकः, कर्षीणा-
 मार्षेयवरणे ऋष्यनराभावादर्थकः । अर्षित्वादित्यनेन निष्काशनां

नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
 स्वाविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानिवाधिकरोति यज्ञत्वादर्थित्वाद्-
 पशुदंसत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारस-
 च्छे, मनुष्याणाञ्च नियतपरिमाणः कावः, शौचित्येन नियत-
 परिमाणमेव चैषामकृष्टमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकार-
 त्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमकृष्टमात्रत्वमुपपन्नं पर-
 मात्मनः । वदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेषु संसाध्यैवायम-
 कृष्टमात्रः प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमसी-

सुष्ठुष्यां स्वावरोक्षाधिकारो वारितस्तत्र सुष्ठुष्यां सुष्ठुष्येति नि-
 त्वादिव्यधिकारो न काव्येषु सुष्ठुष्येति नोच्चारिते नवचादिषु व्यञ्ज-
 नेष्वधिकारो न कर्ष्यसिति मन्यव्यम् । मूद्रस्याधिकारं निरस्यति ।
 अपर्युदसत्वादिति । मूद्रो यस्ते नावकाश्च इति पर्युदसात्, उपनयनीत
 तमध्यापयतीति शास्त्राच्च न मूद्रस्य वैदिके कर्ष्यस्यधिकारः । तस्मै च-
 जातित्वच्छते उपनयनप्रयत्नहितत्वाभावेन वेदः अध्ययनाभावात् । समाये-
 क्षितो व्यावः पञ्चाध्याये वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । स्वर्गकामो वने-
 तेत्यादिशास्त्रस्वाविशेषेण चर्ष्यान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राचिषा-
 त्वस्य सुष्ठुष्येति चर्ष्यार्थे पञ्चादीनामधिकार इत्याह श्रुत-
 रोक्त्या तेषां यज्ञत्वाभावात्, स्वर्गकामवदं मनुष्यपरतया वक्ष्ये मनुष्या-
 धिकारत्वस्यापि चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वक्ष्ये ब्राह्मणोऽन्वीनादधीत
 यीक्षे राज्ञ्यः शरदि वैश्व इति जवाकान्नेवाग्निहोमजन्मवशात् तेषा-
 न्नेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रसूते क्षिपावातं तवाह । मनुष्याणा-
 म्चेति । प्रायेण कर्ष्यवित्तपरिणतो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एषमकृष्टमहः
 मूर्त्तरिकाचराचकः वनस्यं तन्म सपयतीकृत्तं कथ्यति तच्छब्देनाकृष्टमात्र-
 जीवमनुष्याजीवान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुं उक्तमनुवदति ।
 वदुषीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवदुष्याकृष्टमात्रं वाच्यं ताव-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽदृष्टमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदि-
श्यत इति । द्विरूपो हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, कश्चित्
परमात्मरूपमिदमपरा कश्चिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैक-
त्वं पदेष्टुमपरा । तद्वत् विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते
नादृष्टमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्थीकरिष्यति ।
अदृष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृत्तेन भुञ्ज्यादिवेणीकां धैर्येण तं विद्या-
च्छुक्रममृतमिति ॥

अर्थस्य बहवस्त्वादित्याह । तदिति । कश्चिदसूक्ष्ममिच्छादौ, कश्चित्तत्त्व-
मसीच्छादौ । ननु परमात्मनोऽदृष्टपरिमाणत्वं न सम्भवतीति सूत्रका-
रेण हृदयापेक्षमङ्गुलमात्रत्वसूत्रम् द्विविधेस्तादिभाष्यात् जीवसुहृदस्य
ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थाभिर्यत्वाद्वाक्यमनुपपन्नमिति
चेत् न भाष्यतात्पर्यान्निष्ठानात् । कठवज्जीवः क्यस्यावान्तरतात्पर्यमेकं
महातात्पर्यसूत्रं तत्त्वान्तरतात्पर्यमुपाख्ये ब्रह्मणि महातात्पर्यसूत्रे
ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारैर्विकल्पोपपत्त्यः कृतः । अत एवोपाख्यानफलं
कठवज्जीवेन प्रति चेका च हृदयस्य भाषा रस्यादिना बोधितम् । अत एव
चतुर्थाध्याये द्वितीयपरये तदेके इति सूत्रोऽर्कविद्यां प्रकृत्य समाप्तमिति
इति भाष्यकारैः प्रथमवक्तव्यस्य उपाख्ये ब्रह्मणि वाक्यमिति प्रकटीकृतं ।
इत्थं चात्यन्तभाष्य महातात्पर्याभिप्रायमिति सूत्रम् । राधातुल्यभाष्य-
कृता तु पूर्वपथोऽप्युद्गाध्यतत्पर्यज्ञानेनैव कथं कथयधेयम् । एकत्वार्थं
वाक्येवमनुकूलमिति । एतमिति । अतिर्यको वा कस्यो हृदयः जीवं
प्रवृत्तेन पृथक् कृत्वात् धैर्येण बहवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तना-
मानं शुद्धं सप्रकल्पममृतं कूटस्थं ब्रह्म जीवीत्यदिशब्दः । तस्यात् कठ-
वाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ह्येके समन्वितमिति सिद्धम् ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षामनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्र-
स्रोत्वुक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्यते । वादं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं
न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणा-
मुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण-
आचार्यो मन्यते, कस्यात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्य-
र्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्त्वार्थित्वं तावन्नोक्तविषयं देवादी-
नामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वानुलोचनादिनि-
मित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहास-

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्था-
दित्वावस्थाप्यः । तदुपर्यपि सम्भवात् । ननु समन्वयाध्यवैधिकारविना
न सङ्गतेत्यत आह । सङ्गुचेति । सङ्गतस्त्रोपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनु-
ष्याधिकारत्वोक्त्या सङ्गतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति
नेति सन्देहे भोगसङ्गानां वैराग्याद्युपश्रवणेति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
वादमिति । एवमधिकारविचारात्तत्काधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।
अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रमसृष्टिक-
लाप्तदङ्गराद्युपश्रवणात् क्रमसृष्ट्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते
तु प्रवृत्तिः । उपासनाभिदैवत्तं प्राप्तानां अवस्थादिना ज्ञानात् क्रमसम्भ-
वादिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगसङ्गानां तेषां मोक्षार्थत्वाभावा-
द्याधिकार इत्यत आह । अर्हितं तावदिति । विकारत्वेनास्तविषयसृ-
ष्टस्य ज्योदवादिदीनदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं इत्यप्रवृत्तीनां
देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय आग्नेत्यादी चतुर्थ्यन्तव्याप्तिरिक्ता
विवक्ष्यवती देवता नास्ति सन्देहः साधामर्थ्याधिकार इत्यत आह ।
तथेति । अर्हित्वमिति । अपर्युदस्तलापः । न च तेषामिति ।
नूरो यत् न हृत् इतिवत् देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः ।

पुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित्
प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनादिशास्त्रे चैषामधिकारो निव-
र्त्तितः । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभात-
वेदत्वात् । अपि चैषां विद्याप्रवृत्त्यर्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति
एकशतं इ वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, अगुर्वै
वाक्यिर्वैश्यां पितरमुपससार चधीहि भगवो ब्रह्मोत्थादि ।
यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभा-
वात् न कधीष्यामार्पेयान्तराभावादिति, न तद्विद्यास्त्वस्ति । न
हीन्द्रादीनां विद्यास्त्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्यहेत्येन किञ्चित्
कृत्यमस्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसंगीततया, तस्याद्देवा-

ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टव्यमर्थे सत्यप्युपनयनाभावात् शास्त्रीवचनार्थं
नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मान्तराध्ययनवलात् स्वयमेव प्रतिभाताः
कृता वेदा तेषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । वाचादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां
वेदोद्भवदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरकारणमस्तीति कृतवेदान्ता-
नामनधिकारो युक्त इत्यर्थः । देवानाञ्च कधीषाञ्च विद्याधिकारे कार-
णमर्थित्वादिकसङ्गा औतं सुवक्तव्यवादादित्युक्तमाह ॥ अपि चेति ॥ ननु
ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति वेदार्थत्वात् कस्मिन्कोलपदित्यत आह ॥
यदधीति ॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराभावात्तद्देवानामभावा-
दिति प्रबलसूत्रार्थः, कधीषामनधिकारः कस्मिन्तराभावात् कविमुक्ते क-
र्मण्यसङ्गोरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असाधनार्थमुपाधिरिति परिहरति
न तदिति । असाधनार्थरूपं कारणं इत्यर्थः, न क्वचित् वेनासाधनार्थं सा-

दीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते । देवादधिकारे-
ऽप्यङ्गमात्रश्रुतिः स्वाङ्गप्रापेक्षया न विरुध्यते ॥

विरोधः कर्मण्यीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥२७॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्विग्रहपगमेन देवदीनां विद्या-
स्वधिकारो वार्येत विग्रहवत्त्वात् अतिगादिवत् इन्द्रादीनामपि
स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽप्युपगम्येत, तदा च विरोधः
कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन कामेऽङ्गभावो
दृश्यते, न च सम्भवति । वज्रपु यागेषु वृषपदेकस्तेन्द्रस्य स्वरूप-
सन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति विरोधः, कस्यादनेक-

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तद्यर्थीयमिति
वक्ष्यमाणोऽप्यनुमानस्य दृष्टव्यः । ननु देवादीनां प्रत्यबुध्यमानश्रुतिः कथं
तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यासदबुद्धमात्रत्वाभावात् । अतः श्रुतिषु तेषां
नाधिकार इत्यत आह । देवादधिकारोऽपीति ॥

ननु मन्वादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीना-
मधिकारः उक्तः स चायुक्तः अन्यपरायां तेषां प्रत्यक्षादिविराधेन सार्धं
तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रवचनद्वयेन परिहरति । विरोधः
कर्मण्यीत्यादिना । वार्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं विग्रहः, अत्र उपगमे
प्रत्यक्षेण देवता दृश्यते न च दृश्यते अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्र-
हवत्त्वा अभावात् स्वयदानकरकाभावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह ।
तदा चेति । विग्रहस्याङ्गत्वं अनुपलब्ध्याधित युक्त्या च न सम्भवती-
त्याह । न चेति । तस्यादर्थोपहितेनैव एव देवता तस्या अचेतनत्वात्
विद्याधिकार इति अङ्गार्थं परिहरति । नाशमिति । एतस्यापि देवस्य
योगवशादनेकदेहमाप्तिः श्रुतिप्रतिदर्शनात् सम्भवति, अतो न कर्मणि
विरोध इति व्यावटे । कस्यादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे यज्ञमानदेवाः

प्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयस्य त्रीं च यता त्रयस्य त्रीं च सङ्ख्येति निबन्ध कतमे ते इत्यस्यां दृष्ट्यायां नहिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशन्नेव देवा इति नुवती स्मृतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षड्वाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैकैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि

“आत्मनो वै सृष्टस्त्राणि बहूनि भरतर्षभ !

कूर्वाद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्मेहीक्षरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तमक्षरेत् ।

सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि कूर्वो रश्मिगणानिव” ॥

कतीति शाङ्ख्येन दृष्टेः याज्ञवल्क्यो निबिदा त्रयस्त्रेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ । निबिद्यान् बलं सान्देवसङ्ख्यावाचकः शब्दः । वृद्धिकानि त्रीणि यतानि त्रीणि सङ्ख्याकोति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येवस्वरूपक्रमे नहिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां कटौ त्रयस्य एकादश षड्वा द्वाद-
यादित्वा इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवानोऽपि षड्वा अग्निष्टुविभी-
वाद्यन्तरिक्षादित्यादिनां नहिमानसोऽपि षट्सु देवेषु आत्मर्षभिः ॥ षट् देवास्त्रिंशत् कैश्चिन् त्रयस्य द्वयोरेकप्राणयोर्द्वौ च एकस्त्रिंशत् प्राणो हिरण्य-
गर्भे आत्मर्षवत् इति दर्शितनिष्कर्षः ॥ त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः । दर्शनं यौतं व्याख्याय कार्पणं व्याप्यते । तथा स्मृतिरिति ॥
बलं योगविधिं ॥

इत्येवं जातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैः खर्याणां योगिनामपि
 युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां
 देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्भवाच्चैकैका देवता बद्धभी
 रूपैरात्मानं प्रविभज्य बद्धेषु योगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति प-
 रैश्च न दृश्यते नन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रति-
 पत्तेर्दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्ग-
 भावचोदनाख्यनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रह-
 वाननेकत्वं युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बद्धभिर्भोजयद्भिर्नैको
 ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्वं युगप-
 दङ्गभावं गच्छति । यथा न बद्धभिर्नमस्कृत्वाथैरेको ब्राह्मणो
 युगपन्नमस्क्रियते तदादिहीदेशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रह-
 वतीमध्येकान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यज्य-
 न्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्माणि विरध्यते ॥

अणिमा महिमा चैव उचिमा प्राप्तिरोचिता ॥

प्राकाश्यस्तु वशित्वं च यत् कामावसायिता ॥

इत्यष्टय्याणि ॥ अथेन कुरुं कान् कुरुं कुरुं भवति योगो । कुरुत्या
 चन्द्रस्यार्थः प्राप्तिः ॥ रचिता सुदृष्टाः । प्राकाश्यं इच्छावभिवातः ॥
 वशित्वं नियमनशक्तिः । सकृत्समात्मादिदेवाभो यत्कामावसायिकेति
 भेदः ॥ आजानसिद्धानां जगत्तया सिद्धानां भिन्नार्थः । फलितमाह । अने-
 केति ॥ अनेकेषु कर्मास्तेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः । तस्य कोके दर्शनादिति
 वक्तुं व्यतिरेकमाह । क्वचिदेक इति । प्रकृतोपयुक्तमन्त्रदृष्टात्ममाह ।
 क्वचिच्चेति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कचिद्विरोधः प्राप्तश्चि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवीषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगाद्ब्रह्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यसि विरोधःकक्षात् अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दादेवादिक्कण्ठगतं प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यंत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिकरति । शब्द इति चेदिति । मा प्रसज्जि प्रसक्तो माभूदानेत्यर्थः । औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनादोः सम्बन्धस्यानादितादेदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यसक्तं, इदानीं अनित्यविग्रहव्यवस्थायुपगमे तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्तव्यः इति मानान्तरेपेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । कथमित्यादिना । किं शब्दीनामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापद्यते उताद्यानामनित्यतया, नाद्य इत्याह । नायमपीति । कर्मण्यविरोधवदित्यपेक्षः । देवादि-व्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्केते । नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं दत्तपक्षत्वापद्यति । अपि चेति । अनित्यत्वं

नाम वैदिकाणां वस्त्रादियद्भूतानामनित्यत्वं केन निवार्यते ।
 प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने वस्त्रदत्त इति तस्य
 नाम क्रियते इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न नवादि-
 शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नृदि नवादिव्यक्तीनामुत्पत्ति-
 मन्त्रे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमन्त्रं स्यात्, द्रव्यशुद्धकर्मणां हि
 व्यक्तव एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो
 न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्य-
 क्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वाच्च नवादिशब्देषु कश्चिद्वि-

चादित्वं व्यक्तिरूपावर्तानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्भारं,
 तस्मात् पीरवेयवसम्बन्धवापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्ती-
 नामनित्यत्वे षट्त्वादिकातिशयवाचकत्वं शब्दसम्बन्धोऽपि निवृत्तः स्यादिति
 वाच्यं, तन्मात्रावितसम्बन्धस्यान्वतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तादिदेरिति
 भावः । तथा नीत्यादयो नवादिशब्दवाच्याः तथा बहुत्वाद्याकृतयो वस्त्रा-
 दिशब्दार्थाः न व्यक्तव इति परिहरति । नेत्यादिना । शब्दानां तदर्थानां
 जातोनाशु नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि निवृत्त इति प्रतिपादयति । न हीत्या-
 दिना । व्यक्तीनामानन्यादिति । न च नीत्यावच्छेदेन व्यक्तिषु धर्मैः
 सुपहेति वाच्यम्, चात्राकृताप्रत्यावृत्तित्वेन सर्वव्यक्तुपक्षितत्वाभावात् नीतं
 वस्तुतावच्छेदकमिति यदावेष्टया नीतं वक्ष्यमिति वाचकत्वं निवृत्त-
 कृतवस्तुता व्यक्तीर्भावेनात्यवस्थाभावाच्चेति भावः । तथा क्षेत्रव्यक्तिषु
 निवृत्तत्वं निवृत्तत्वेऽव्यवस्थितत्वं विनैव व्यक्तेः शब्दरूपापक्षवाचित्वान-

रीधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृति-
नित्यत्वाच्च कश्चिदस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आ-
कृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यव-
गमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताच्चेन्द्रादिशब्दाः
सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत्स्थानमधितिष्ठति स
स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि
स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्दव्यव-
हारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरव-
गम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं श्रुतिः
प्रामाण्यं प्रतिपादितत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां वृष्टिं दर्शयतः ।

विवक्षितेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन
व्यक्तेरनादित्वात्तत्त्वसम्बन्धऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागवत्तत्त्वोक्ता युज्यन्ते केवलसामान्यस्यावाप्यत्वे स्रष्टा-
वस्य वाच्यकदेशत्वाभावात् । अतः प्रभवादिति सूत्रस्वरसाच्च केवलव्य-
क्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खलु हित्यादिशब्दाः स्वर्वा-
नन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव
सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनातुल्यत-
व्यक्त्याविनाभूतसामान्यवचना इति सन्तव्यं । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्य-
भाषादाकाशशब्दवन् इन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं
अन्योन्यानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, इदानीमुपसङ्गत्वं
टाटान्तिकमाह । व्यक्तिष्वित्यादिना । आकृतिर्जातिः । ननु का सा
व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रादिजातिः यद्वार्थः सादित्यत आह । आकृतिवि-

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतादृशमिति मनुष्यानिन्दव
इति पितृस्त्रिःपवित्वमिति ग्रहानासव इति स्त्रीत्वं विख्यानीति
शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि स
मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका
दृष्टिः आव्यते । स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अनादि
निधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर ॥ इति ॥

शेषस्त्विति । वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिदेवानां
जातिः इन्द्रादिषु पर्वतनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह स्या-
नेति । व्यङ्ग्यप्रत्ययेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दाच्च सम्बन्धनिमित्ता इत्यत
आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्तं पूर्वोपरविरोधं परिहरति ॥ न चेति ॥ शब्दो
निमित्तमित्यविरोधं मत्या स्मृत्येषामत्राशयति । कथं पुनरिति । अतस्मा
स्वप्राभासार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्यनुमानं श्रुतिः । एतैः अखण्डमिन्द-
वस्त्रिःपवित्वमासवः विज्ञान्यभिसौभगेत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः श्रुत्या ब्रह्मा
देवादीनसृजत । तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, अख-
ण्डमिन्दुवस्त्रिःपवित्वमासव इति अखण्डा मनुष्याः । अखण्डानां पितृणां
इत्युच्यते स्मारकः । पवित्वं सोमस्वानं तिरस्कुर्वतां यज्ञाणां तिरःप-
वित्वमर्थः । अथो सुवतां स्तोत्राणां नीतिरूपपाशाभासुमर्थः । अख-
ण्डं शान्तिरिति श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विद्यतां यज्ञाणां विप्र-
मर्थः । सर्वतः सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगमर्थः स्मारक इति अखण्डो-

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवाहौ पृथक् संख्याश्च निर्ममे ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं
स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा
प्रजापतेरपि खटुः खटेः पूर्वं वैदिकाः शब्दामनसि प्रादुर्भवः
पश्चात्तदनुगतानर्थान् समर्जयति गम्यते । तथा च श्रुतिः स
भूगिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य
एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् प्रादुर्भूतान् खटान्
दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येहं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ।
स्कोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुपपन्नप्रध्वंसित्वावस्थिभ्यः
शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्न-
प्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्यङ्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमान-

गवाङ्मण्यवाक्यार्थः । स प्रजापतिः मनसा वाचं तयोर्मिथुनं समभवत् ।
मनो वाग्म्यं मिथुनं सम्भावितवान् मनसा तयोः प्रकाशितां खटिमास्त्राभित
वानित्यर्थः । रश्मिरित्त्वेवादित्यमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः ।
सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं । संख्या अथ संख्याः ॥ प्रजापतिखटिः
शब्दपूर्विका खटित्वात् प्रत्यक्षखटादिवदिति प्रत्यक्षादनुमानाभ्यामित्यस्मा-
यान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं वक्तुमुक्त-
माश्लेषति । किमात्मकमिति । वर्णरूपं तदतिरिक्तस्कोटरूपमुच्येति
किमर्थार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्कोटरस्य चासत्त्वात् न जगद्भूतस्य
इत्याद्ये द्वितीयपक्षं वैशाखरखो न्यङ्गाति । स्कोटमिति । स्फुटते
वर्णव्यञ्जक इति स्कोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यत्वा-

त्वात् । तथा स्मृष्टमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणा-
देव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते
इति । नचायं वर्णविषयोऽव्ययात्प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधक-
प्रत्ययाभावात् । न च वर्णोऽर्थोऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको
वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् अभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययो-
ऽस्ति क्रमवत्सादृश्यानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-
हितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यदुच्येत, तच्च, सम्बन्ध-
ग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादि-
वत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य
प्रतीतिरस्त्वप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः सं-
स्कारैः सहितोऽन्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न संस्कार-
कार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स

मभिप्रेत्येति पूर्वैकान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति । वर्णेति । सोऽयं गकार
इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्पद्येति ।
तारत्वमन्त्रत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्त्रो गकार इति
प्रतीयमानगकारस्य भेदप्रधानात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः । ननु
विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह । न चेति । तथा च
वर्णानामनित्यत्वात् न जनहेतुत्वमिति भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वा-
योगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह । न च वर्णेभ्य इत्यादिना । अभिचा-
रात् एकस्यादृष्टार्थप्रतीक्षदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि
वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य क्षणिकानां च नास्तीत्याह । न चेति ।
वर्णानां स्मृतः साहित्याभावेऽपि संस्कारसंस्थापूर्वद्वारा साहित्यवान्मे-
यादिवागानामिवेति शङ्कते । पूर्वैति । किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितो-

चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके
प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया भटिति प्रत्यवभासते । न चाय-
मेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविष-
यत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं,
भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात्
अभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभव-
तीति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्धः । ननूत्यन्त्र-
प्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, तएवेति प्रत्यभिज्ञानात् । साह-
स्र्यात् प्रत्यभिज्ञानं तेगादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

ऽप्रज्ञास्थः कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनास्थः । नाद्यो मानाभा-
वात् । किञ्चायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह । तच्चेति ॥
संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धपक्षेणमपेक्ष्य बोधकत्वात्
धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन नाद्य
इत्याह । न चेति । द्वितीयं शङ्कते ॥ कार्येति ॥ कार्यमर्थधीस्तस्यां
ज्ञातयां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्परान्वयेण दूषयति ॥
नेति ॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभाविन्यात् तेन संस्कारसहि-
तान्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्युक्त्यर्थः । अपिशब्दः परस्परा-
न्यद्योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः ॥ तस्य वर्णस्मृति-
भावहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् ॥ न चान्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं
केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति बाष्पं अर्थधीपूर्वकाले भावनाया
ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् ॥ न च वर्णस्मरणेनातुमिता सा अन्य-
वर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति बाष्पम्, तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्या-

व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं
प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । नन्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्यु-
च्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रति-
पत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन
भिन्नाः प्रतीयन्ते । देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव
भेदप्रतीतिरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते
प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागव्यह्यत्वाद्दर्शानामभिव्यञ्जकवैचित्त्य-
निमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः ।
अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृ-
तयः कल्पयितव्याः । तानु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्य-

यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभाविस्त्वेन तेनाननुमितभावनामन्यवर्णादित्या-
भावादिति भावः ॥ वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह ॥ तस्मादिति ॥
स्फोटोऽपि किं मानमित्याशङ्क्यं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह ॥ न
चेति ॥ यथा रत्नतत्त्वं वस्तुभिस्तत्त्वप्रत्ययैः स्फोटं भासते तथा तवाङ्गे
पदस्फोटो मकाराद्यैकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आकृतः संस्कारो
बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जमितः परिपाकोऽन्यः
संस्कारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्यक्षः
प्रत्यक्षसिद्धिपयतया स्फटं अवभासत इत्यर्थः ॥ अनेन वर्णान्यव्यतिरेकयोः
स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः ॥ नचैकस्माद्दर्शनात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन
वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्भेदप्रत्ययसंस्थिते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्ति-
रित्युक्तं भवति ॥ नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न
प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनकृतित्वादित्याशङ्क्यं निषेधति ॥ न चेति ॥
स्फोटस्य जगद्भेदत्वार्थे नित्यत्वमाह ॥ तस्य चेति ॥ ननु तदेवेदं पदमिति
प्रत्यभिज्ञा भग्नः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह । भेदेति ॥ आचार्य-

भ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः,
स्वरूपनिमित्तश्च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवम् । एष एव
च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् ।
कथं तर्ह्येकाक्षिन् काखे बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो
युगपदनेकरूपः स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुना-
सिकश्च निरनुनासिकश्च इति । अथवा ध्वतिकृतोऽयं प्रत्यय-
भेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनिर्नाम यो
दूरादाकर्ण्यते वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति
प्रत्यानीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्वसञ्जयति तन्निबन्ध-
नास्वीदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां

कम्पदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति ॥ वर्णा एवेति ॥ वर्णातिरिक्तस्फोटा-
त्मकशब्दस्यानुभवानारोह्यादित्यर्थः ॥ सादृश्यदोषादियं ध्वान्निरिति श-
ङ्कते ॥ सादृश्यादिति ॥ वपनानन्तरं त एवेमे केया इति धीर्ध्वान्निरिति
यत्तं भेदधीविरोधत्वात्, स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रसव बाधकाभावादि-
त्याह ॥ नेति । गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति
शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं
स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः
सिद्ध इति परिकुरति । न व्यक्तीति ॥ न त्वेतदिति ॥ व्यत्यन्वत्वज्ञान-
मित्यर्थः ॥ उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मात्वात् व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुव-
दति ॥ नन्विति ॥ भेदप्रत्ययस्य कृष्णकृपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेद-
विषयत्वादित्यथासिद्धेः ॥ अन्वयथासिद्धव्यत्ययप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्व-
रूपत्वान्नया बाध इत्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ तात्त्वादिदेशैः कोटस्य-
यादुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः ।

प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवञ्च सति सात्त्विकना
 उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभि-
 ज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः
 कल्पेरन् । संयोगविभागानां प्राप्यचत्वात् न तदाश्रया वि-
 शेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरासत्त्वा एवैते
 उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेदव्यमुदात्तादि-
 भेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्य-
 न्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि
 व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णैर्भ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भ-
 वात् स्फोटकल्पनानर्थिका । न कल्पयाव्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव
 त्वेनमवगच्छामि । एकैकवर्णग्रहणाहितमस्कारायां बहुवै भ-

कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह । अपि चेति । अनन्ता-
 गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्यादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादि-
 भेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं वर्णव्यक्तिभेदभावस्यौपाधिकत्वकल्पन-
 मिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाञ्च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाध-
 काभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह । एष इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वय-
 प्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्वाह । कथं तर्हीति । उभयोरेकत्व-
 विरोधात् भेद औपाधिक एवेत्यर्थः । ननु बाधसंयोगदेरतोन्द्रियत्वात् न
 तद्वतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यर्थं यदिद्वय-
 स्वमतमाह । अथ वेति । ध्वनि धर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेद ध्यासा-
 दर्थेषु भान्तीत्यर्थः । प्रत्यपूर्थकं ध्वनिस्वरूपमाह । क इति क्वतरति,
 स्वध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं मतस्य
 पु सस्फारत्वमन्वत्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एष एवारोपयतीत्याह ।

टिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषय-
त्वात्, एकैकं वर्णग्रहणोत्तरकालीना जीयमेका बुद्धिर्गौरिति
समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतो-
ऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते नतु दकारादयः ।
यदि स्यात्तु बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्कोटो विषयः स्यात्
ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, नतु
तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतः । नन्वेकत्वा-
द्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः ।
सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम् । पङ्क्तिर्व्यनं सेना दशशतं
सहस्रमित्यादिदर्शनान् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति
बुद्धिः सा बलुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी
वनसेनानिबुद्धिवदेव । अतश्च, यदि वर्णा एव सामख्येनैक-

प्रत्यासीदतश्चेति । आदिपदं विहणोति । तदिति । नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्युच्चारणं वर्णा अनु-
वर्त्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्त्तन्ते इति भेद इत्यर्थः । अन्वया वाचिकेषु जप्यवर्णेषु
अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् इन्द्रुभ्दादिध्वनौ शब्दत्वभावेन नृल्लभाख्ये
अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति सन्तव्यम् । एवं ध्वन्युपधिकृत्य
स्मरते गुणं वदन् वायुपाधिकृत्य पूर्वोक्तामर्शं दर्शयति । एवं चेत्स्या-
दिना । अस्तु को दोषस्तत्राह । संयोगेति । वायुसंयोगादेरन्वावश-
त्यादित्यर्थः । तस्मात् आवश्यध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोयोपाधिरितिभावः ।
एवं विशदयध्वनिकध्वनीनां भेदेऽपि न तेऽनुगतता वर्णा भिद्यन्ते इति
उक्तं, तदेव इष्टान्तेन दूषयति । अपि चेति । यथा कण्डसुशब्दादि-
यिरुद्धानेकव्यक्तिव्यभिचं गीत्य तथा ध्वनिषु वर्णा अभिज्ञा एवेत्यर्थः ।
उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन चेतुना वर्णानामपीति योजना प्रत्यभिज्ञावि-

बुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः
पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि
वर्णा इतरत्न चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः ।
सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपी-
लिङ्गाः पङ्क्तिबहिमारीकन्थेवं क्रमानुराधिन एव वर्णाः पद-
बुद्धिमारीक्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पद-
विशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । बहुव्यवहारे चेन्ने वर्णाः क्रमा-
द्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषमस्त्वन्वाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्ये-
कैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव

रूपादित्युक्तार्थः । यदा उद जत्यादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञाय-
मानत्वात् वर्णानां भेद इत्याद्यङ्गां दृष्टान्तेन निरस्यति । अपि चेति ।
वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटो विषटयति ।
वर्णैरभ्यस्येति । कल्पनामसङ्गमान आशङ्कते । नेति । वज्रुषा दर्शयन्त काया-
बुद्धौ सुखवत् श्रोत्रेण श्रवणवत्कायां बुद्धौ विनैव हेतुनन्तरं स्फोटो भवत्य-
इत्याह । भट्टितीति । यस्यां संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणम्
एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह ।
नास्या अपीत्यादिना । न तु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां
तु व्यङ्ग्यकृतादनुवृत्तिरित्यत आह । यदि हीति । व्यङ्ग्यवज्रिबुद्धौ
व्यङ्ग्यकृतादनुवृत्तेरदृष्टनादित्यर्थः । वर्णसमूहासम्बन्धोपपत्तेर्न स्फोटः
कल्पनीयः पदार्थान्तरवत्प्रागौरवादित्याह । तस्यादिति । अनेक-
स्याप्यौषाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भवतीति । ननु तत्कदेशादि-
रूपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह । या त्विति । एकार्थे यत्त-
मेकं पदं प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेक-
त्वोपपत्तिरित्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम्, अस्मिन् ज्ञाते
तदित्यन्वीन्यान्वय इति वाच्यम् । उत्तमवृद्धेऽङ्गाणां क्रमेणान्यवर्णव-

प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति
वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्कोटवादिनस्तु दृष्टहानिर-
दृष्टकल्पना च । वर्णाख्येमे क्रमेण सृज्यमाणाः स्कोटं व्यञ्ज-
यन्ति, स स्कोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् ।
अथापि नाम प्रत्युच्चारणप्रत्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभि-
ज्ञालम्बनभावेन वर्णमामान्यानामवस्थाभ्युपगम्यत्वात् या वर्णे-
ष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु तत्सारयितव्या,
ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुः स्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे
देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभ-

गानन्तरं बालस्यैकशब्दत्वाद्द्वानां मध्यमदृष्टमिति प्रवृत्त्यादिनिङ्गानुमि-
तैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्त्वैकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाख्येऽपि पद-
भेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्कोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते । अत्राहेति ।
क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति । . अत्रेति । ननु नित्य-
विभर्त्ता वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्वाह ।
वद्वेति । व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धक्रमसुपलभ्यमानवर्णे-
ष्वधीयते वर्णा एतत्क्रमेण तदुच्चारण एतदर्थशक्ता इति स्फुटीताः सन्तः
न्योतः प्रवृत्तिकाले तथैव शब्दत्वाद्द्वानां स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायि-
त्वाद्वर्णसुपलभ्यकरति । इह वर्णानामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टः स्कोटः ।
सम्यति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गीकृत्य प्रोडिवादेन स्कोटं षटयति । अथा-
पीति । स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति स्फुटीतसङ्गति-

वादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रष्टव्यं
अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च निश्चयताकृते देवादे-
गतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देवशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तद-
च मन्त्रवर्णः, यज्ञेन वाचः पदवीयमायं क्षामन्वविन्दन्वृषि-
प्रविष्टमिति स्थितामेव वाचमनुविन्वां दर्शयति । वेदव्यास-
चैवमेव स्मरति,

सुगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासक्यर्हयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ इति ।

समाननामरूपत्वाच्चावयवविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अद्यापि स्यात् यदि पश्चादिव्यक्तिस्तु देवादिव्यक्तयोऽपि
सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुद्धेरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातव्य-
वहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिहृत्येत ।
यदा तु खलु सकलं तैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्ले प्रली-
यते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

कान्यर्थबोधकानीति कृत्रेषु स भान्येषु प्रक्रियासञ्चारयितव्या न त्वकृत्रः
स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलित-
माह । ततश्चेति ।

पूर्वतन्महत्तास्तुवादर्थकं स्वरूपं व्याचष्टे । कर्तुरित्यादिना । [पूर्व-
तन्महत्तामेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसिद्धौ तद्व्यवहारस्यापि स्फुटे-
रसिद्धिमित्याशङ्क्य] नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तियन्त्रोक्त्वा साङ्केतिकत्वं
निरस्य वेदोऽवान्तरप्रकयावस्थायां जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रव-
यतोत्कर्षः । यज्ञेन पूर्वसृजनेन, वाचो वेदस्य, क्षामयोन्वर्ता प्राप्ताः
सन्तो याज्ञिकास्तान्मन्त्रं स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः । अनुविन्वा-
सुपबन्धम् । पूर्वमवान्तरकस्यादौ ॥

कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाद्युपस-
 र्ज्यते चेति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलय-
 प्रभवश्चक्ष्येऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चि-
 द्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यं । स्वाप-
 प्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयते । “यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन
 पश्यत्यद्यास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः
 सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः
 सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते
 यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिक्ता विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैत-
 द्वादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वो देवा
 देवेभ्यो लोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ०३ । ख०३) इति । स्यादेतत्
 स्वापे पुनश्चान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुषुप्तप्रबुधस्य
 पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वम् इत्याह-
 ह्याह । सत्तामेति । सत्त्वं निरस्त्रायङ्गमाह । कथापीति । व्यक्ति-
 सत्त्वत्वा ज्ञातीनाम् अन्तर्गतप्रबोधे सत्त्वात् सत्त्वव्यतिष्ठति व्यवहाराविच्छे-
 दात्, जायेत चेति वेदज्ञानवेद्यत्वेन प्राणाप्येन कश्चिद्विरोधः स्यात् ।
 निर्लेपकत्वे तु सत्त्वत्वमायात् पुनः कष्टौ केनचित् उपाय कहेतः कर्त्तव्य-
 इति पुनश्चबुद्धिप्रापेद्यत्वेन वेदज्ञाप्राणाप्यस्य स्वाप्तापकज्ञानवत्त्वात्
 दाशितज्ञानित्यत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः । अङ्गाप्रबोधेऽपि निर्लेपकत्वेऽवि-
 द्यत्कार्यत्वादात् । तथा च संसारारम्भाद्यदार्ढ्यतद्व्यवस्थानां सत्तामेव

सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहार-
स्यानुमन्धातुमशक्यत्वात् वैषम्यं इति । नैष दोषः, सत्यपि
सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां
हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुमन्धानोपपत्तेः । यद्य-
पि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुमन्दधाना
दृश्यन्ते इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा
हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्या-
दिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यन्ते, तथा मनुष्या-
दिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण
परेण भूयसी भवतीत्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पा-
दौ प्रादुर्भवतां पारमैश्वर्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं ।

पुनः कृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम् । अवभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयमप-
्रमाणत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्यः, विषयकृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न
तल्यकृष्टाविति परिहरति । तत्वेदमित्यादिना । नन्वाद्यकृष्टौ सङ्केतः
कार्यं इत्यत आह । तदापीति । महासर्गेप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः ।
नन्वस्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रसवव्यवधानादस्व-
रणे कथं वेदार्थव्यवहारकत्वाह । अनादौ चेति । न कश्चिद्दिरोधः,
मन्दार्थसम्बन्धस्वरणादेरिति शेषः । स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य
श्रुतिमाह । स्वापेति । अथ तदा सुषुप्तौ प्राये परमात्मनि जीव
एकीभवति एन प्रायं स जीवन्तद्वैतीति शेषः । एतस्मात् प्रासात्मनः
आयतनं मोक्षकम् । आनन्दस्यै पञ्चमी प्रायेभ्य इत्यादौ कृष्टव्या । स्वप्न-
वत् कल्पितस्वप्नातसत्त्वाभावात् दर्शनं कृष्टिः अदर्शनं स्वयः इति कृष्टि-
कृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । इटान्तवैषम्यमाशङ्क्य परिहरति ।

ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृतज्ञानकर्म्मणामीश्वराणां हिरण्य-
गर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृही-
तानां सुप्रप्रतिष्ठु इवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः ।
तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं
प्रपद्ये” इति । स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभि-
र्हर्षिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति । प्रतिवेदस्यैवमेव काण्डव्यादयः
स्मर्यन्ते । श्रुतिरष्ट्युपिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति
“यो ह वा अविदितायेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-
यति वाध्यापयति वा श्याणुं चर्च्छति गर्त्तं वा प्रपद्यत इत्यु-

स्यादित्यादिना । अविद्वन्नुसन्धानादिकमिति शेषः । हिरण्यगर्भा-
दयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वादस्यदादिविदित्याशङ्काह । यद्य-
पीति । इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्नि-
कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतशून्यादिभिः
स मान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्यहः । यथा ह्रीत्यादिना । ननु तथापि
पूर्वकल्पे चराणां सुकृत्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । तत-
श्चेति । स नाद्युत्कर्षादित्यर्थः । सुकृतेभ्योऽप्येऽनुसन्धातारः परमेश्वरानु-
गृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तदा चेति ।
पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदा-
नाविर्भावयति यस्तं देव स्मात्माकारं महावक्तव्यबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं
परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्मैव
ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शास्त्रादुद्घृष्टमिति विश्वासार्थमाह । स्मर-
न्तीति । मन्त्रेदो दशमण्डुखावयवान् तत्र भवा मन्त्रो दासतय्यः । वेदा-
न्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां दूष्टारो बोधावनादिभिः स्मृता इत्याह ।
प्रतीतिः । किञ्च मन्त्राणाम् मन्त्रादिज्ञानावज्ञातत्वाद्यापिका श्रुतिर्मन्त्र-
दृष्टयोर्ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति । आर्षेय मदि-

पञ्चस्य तस्यादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिना
सुखमाप्तये धर्मा विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषि
ध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो
विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा दृष्टिर्नि
ष्पद्यमाना पूर्वदृष्टिसदृशं च निष्पद्यते । कृतिश्च भवति,

“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्कृत्यां प्रतिषेदरे ।

ताम्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥

हिंसाहिंसे चदुक्कूरे धर्माधर्मादृतावृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्यात्तत्तस्य रोचते ॥ इति ॥

योगः, बन्धो नाशकादि, दैवतवर्ण्यादि, मातृश्वं विनिर्गमः, एताव्य-
विदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्यात् स्यात्, गर्तं नरक, तथा च
ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं कृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तितत्वात् वेदस्या-
नादित्यमन्येष्वलङ्काराविकृद्भ्यस्ति भावः । अधुना स्वाननाकल्पस्य प्र-
सूयति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति । ऐहिका-
सृष्टिकविषयसुखरानकृतधर्मस्य फलं पञ्चादिकं दृष्टपञ्चादिसदृशमिति युक्तं
विषयद्वये कामाभावेन हेतुभावात् । तथा दृष्टदुःखद्वयप्रकृताधर्मफलं दृष्ट-
सदृशदुःखमेव न सुखं कृतकान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः । तर्कितेऽर्थे ज्ञान-
माह । कृतिश्चेति । उत्तरदृष्टिः पूर्वदृष्टिप्रजातोऽयका कर्मफलत्वात्
पूर्वदृष्टिबदसुखानुश्रवस्यार्थः । तेषां प्राणिनां मध्ये ताम्येव तस्या-
तीयाम्येव । तानि दर्शयन् तन्माप्नोति चेदमाह । हिंसेति । कर्माणि
विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारस्य जनयन्ति । तन्माप्-
न्यात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वाद् पुनस्तस्यातीतानि करोतीत्यर्थः ।
संस्कारे लिङ्गमाह । तस्यादिति । संस्कारवशादेव पुनर्यं पापं वा
रोचते । अतोऽभिष्टविक्रान् पुण्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः च एव

प्रतीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रतीयते शक्ति-
मूलमेव च प्रभवतीतरथा चाकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेका-
काराः शक्तयः शक्त्वाः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छि-
द्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्थक्षुण्डलक्षणा-
नाञ्च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानाञ्चा-
नादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्ये-
तव्यं । न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति सर्गमन्य-
यत्वं षष्ठेन्द्रियविषयकत्वं शक्यमुत्प्रेक्षितुं । अतस्य सर्वकल्पा-
नां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चे-
ष्टुराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति

स्वभावः प्रकृतिव्यभिचयेति च गोचरे । एवं कर्माणां कृष्टिषाः प्रसङ्गा-
खोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिवत्त्वमपि सादृश्यमाह । प्रतीय-
मानमिति । इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचित्त्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः ।
ननु जगद्वैचित्त्यप्रकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्पयन्तां तत्राह । न चेति ।
अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः भानाभावा-
द्दोरयाञ्च खोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिसु सद्धान् न्ययोधस्तिष्ठति
अद्वैतत्वोभेति श्रुतिविज्ञा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति
आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेण्युपादानस्य-
कार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरस्या वेत्तनापहः । उपादाने कार्यसंस्कार-
सिद्धे फलमाह । ततश्चेति । यथा ह्यप्रोत्थितस्य पूर्ववक्षुजातीयमेव
चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव नष्टत्वात् न रसादिकं, भूरीका भोगा-
नयाः प्राणिनिकायं भोगहेतुकर्माणि संस्कारवशात् पूर्वलोकादितत्या-
न्येति नियम इत्यर्थः । निष्कायाः समूहाः । इष्टान्नासिद्धिमाशङ्क्याह ।
न हीति । यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषये नास्ति उच्चादेः

समाननामरूपत्वाच्चाहुक्तावपि महार्तुर्महाप्रलबलक्षणायां ज-
गतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छूद्रप्रामाण्यादिविरोधः ।
समाननामरूपताञ्च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवश्च पृथिवीश्चान्तरीक्षमथो स्वः” ॥ इति ॥

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं
तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा
अकामयत अन्वादी देवानां स्यामिति, स एवमग्नये कृत्ति
काभ्यः पूरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्टिविधौ
योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरू-
पतां दर्शयतीत्येवं जातीयका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृति-
रपि,

“ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वय्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

वाचित्वेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रिय तद्दि-
व्यस्यः सञ्चिति वार्यः । उक्तार्थं सङ्ग्रहितम् । अतथेति । व्यवहारसा-
म्यात् सम्भावश्च व्यवहित्यमाना व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रे योज-
यति । समानेत्यादिना । भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः, अन्वादीऽग्निरहं
स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाम्नये कष्टसु कृपाशेषे
पवनदीयं हविर्निरुपवाप्तित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिवस्तुत्वाद्भुवनचक्रम् । ननु
यजमानोऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः ब्रह्मानन्दे भवतीत्येवं
रुद्रो वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यादिपि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तम् ।
न ह्यग्नेरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारणत्ववस्थात्
एक एव रुद्रो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति ।

यद्यन्तावदुल्लङ्घानि नानारूपाणि पश्ये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्तौ साम्प्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च" ॥

इत्थेवं जातीयका द्रष्टव्या ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्वधिकार इति यत्प्र-
तिज्ञातं तत्पर्व्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचा-
र्यो मन्यते । कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिका-
राभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वयधिकारोऽ-
भ्युपगम्येत । न चैव सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव
मध्वित्यत्र मनुष्या आदित्य मध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु
क्षुपामकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः कथमन्यमादित्वमुपा-

स्मृतौ, वेदेऽस्मिन् विषयसम्प्रसो, पर्व्यावर्त्यन्ते प्रवृत्तान्ते । स्मृतानां वसन्ता-
दीनां, लिङ्गानि नवपञ्चवादीनि । पर्व्यावे षष्ठीयन्मवदाहसौ, भावाः
पदार्थाः, तुल्या इति शेषः ॥

तस्याज्जन्मनाशबहिष्काराङ्गीकारेऽपि कर्माणि शब्दे च विरोधाभा-
वात् देवानामस्मिन् विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति । मध्वादिष्विति ।
ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः ।
तद्वान्तं विद्वस्येति । अक्षयित्यादिना । दुष्कोकाख्यवंशदण्डे अन्नरित-
रूपे मध्वपूमे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्नाभित्यारोप्य ध्यानं

गीत । पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यन्यनु-
पक्रम्य वसवो ब्रह्मा आदित्या मरुतः साध्वाश्च पञ्च देवगणाः
क्रमेण तत्तदक्षतसुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवमष्टतं वेद
वस्तून्ःमेवैको भूत्वाग्निनैव सुखेनैतदेवाष्टतं दृष्ट्वा लप्यतीत्या-
दिना वस्वादुपजीव्यान्यष्टतानि विजानतां वस्वादिमहिम-
प्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु, कानन्यान् वस्वादीन् अष्टतोप-
जीविनो विजानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ।
तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायु-
र्वाव सध्वर्गः आदित्यो ब्रह्मैत्यादेश इत्यादिषु देवताक्रोपा-
सनेषु न तेषामेव देवताक्रनामधिकारः सम्भवति । तथेवामेव
गीतमभरद्वाजावयमेव गीतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वुपिसम्ब-

कार्यम् । तत्तादित्यस्याधिकारो न यत्कः ध्यातव्येवभेदाभावात् रत्नाङ्कः ।
देवादिर्ध्विति । अस्तु वस्वादीनां तत्ताधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि
ष ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातव्यमित्याह । पुनश्चेति चतुर्थेऽङ्को-
वस्वाणि प्रथमश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमः आदिद्रव्याणि कुतानि
लोहितपुष्कलक्षपरकृष्णगोपाख्यानि पञ्चाङ्गुतानि तत्तत्कन्धभागैः प्र गा-
द्यूर्ध्वान्नपञ्चदिग्बन्धितानि ररादिस्वरश्मिनाः क्षीभिर्नध्यूपरिष्कद्रूपामि-
रादित्यमन्त्रसमाप्तीतानि यमलोजरन्ध्रिवीर्याङ्गाक्रना परिचयतानि
पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तवृत्ते-
त्यर्थः । सूत्रस्य दिपदार्थमाह । तथाम्निरिति । आकाशब्रह्मक्षत्वारः
पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके एका वागिति सप्तस्त्रिन्ध्रिवेषु
शिरश्चमसतोयस्थेषु सप्तदिध्यानं कार्यमित्याह । तथेवावेति । अयं
दक्षिणः कर्णः गैतमो वामो भारद्वाज एवं दक्षिणनेत्रनासिके विद्या-
मित्यवशिष्टौ वाग्रे जमदग्निः क्षत्रपौ वागत्रिरित्यर्थः ।

न्येव उपासनेषु न तेषामेवर्षेणामधिकारः सम्भवति । कुत-
श्चन देवादीनामधिकारः ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं दृष्ट्यानमहोरात्राभ्यां बन्धमज्जगद-
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावच । शब्दाः प्रदुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्विश्वेप्रसिद्धे च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृद-
यादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं
शक्यते, नृदादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनाग्न्यादयो व्याख्या-
ताः । स्यादेतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादी-
नां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न ताव-
ल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव
ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्र-

कृतः कर्मोपासने यत्वादाधिकारः । किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां
न कार्यधिकार इत्याह । ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः
शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिषट्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्त भावात् सत्त्व-
विग्रहवान् देवः कश्चिदस्ति तर्ह्यः । आदित्यः पुराण उदेता पश्चादस्त-
मेतेति मधुविद्यावाक्येणे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योतिः-
पिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह । न चेति । अग्न्यादीनामधिकार-
माशङ्क्याह । एतेनेति । अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिषट्दानास् कचेतन-
वाचित्तेनेत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते । स्यादेतदित्यादिना । बन्धहस्तः
पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सोऽरोदीदित्यदयोऽर्षवादाः ।

“दृष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते वज्रभाविताः ।

ते तन्नास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

सिद्ध इत्युच्यते, न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् सत्यार्थाः सन्तो
न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं प्रतिप-
द्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगमवधारयितुं
भिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्माद-
भावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । वादरायणस्वाचार्यो भाव-
मधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु
देवतादिव्यामिश्रसम्भवीऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डकस्य लिखन्ति,
इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो न स्ती-
त्यर्थः ।

“विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसङ्गता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति । नेत्यादिना । न चात्रेति, वि-
ग्रहादिवित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्यशङ्काह । अर्थवादा
इत्यादिना । त्रीत्यादिवत् प्रयोगविधिभूतो मन्त्राः प्रयोगसम्भवा-
यामिधानार्थाः न ज्ञातविग्रहादिपरा इति श्रीमत्सका आवर्त्तत इत्यर्थः ।
तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति । तुशब्द इत्यादिना । मध्वा-
विद्या देवादीनाधिकरोति विद्यात्वः न मध्वादिविद्यावत् इति । उक्त-
हेतुप्रयोजक इत्याह । यद्यपीति । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति
कर्मणात् राजसूयादिवदिति आभाससाध्यं विद्यात्वहेतीराह । न

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वाद्धि-
कारस्य । न च कश्चिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्य-
धिकारोऽप्युच्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽ-
त्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मय भवति लिङ्गदर्शनं औतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकं, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्तदर्थीणां तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति स-
र्वांश्च कामानिति, इत्ये । इ वै देवानामभि प्रवव्राज विरोच-
नोऽसुराणामित्यादि च । आर्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसं-
वादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्याति-
रादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाच्चेतना-
वन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवात्मानं समर्पयन्ति, मन्तार्थवादेषु

चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारोति न्यायस्तुल्य
इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चाप्युच्येतत्स-
न्धः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यङ्गोनाबुध्यत स तत् ब्रह्मा-
भवदित्यर्थः । ते इ देवा असुरन्योऽन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरा-
सुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्यामदं जन्मपुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।
किञ्चित् ब्रह्मावृत्तमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु
श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह । आर्त्तमिति । यथा बालानां
गेलक्षेण पशुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गौलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रि-
यन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूत्र्यादिष्वदप्रयोगेऽपि विष्णुरवहेवता स्वी-

तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिरा-
द्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं ।
तथा हि श्रूयते । सुब्रह्मव्याघवादे मेधातिथेर्मेधेति, मेधातिथिं
इ काण्वायनं इन्द्रे मेधो भूत्वा जहारेति । खल्वेते च, आ-
दित्यः पुबधो भूत्वा कुन्तीसुपजगामेति । सदादिष्वपि चे-
तनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृद्वीदापोऽनुबन्धित्वादिदर्श-
नात् । ज्योतिरादेस्तु, भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्यु-
पगम्यते, चेतनास्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु
व्यवहारादित्युक्तं । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देव-
ताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्रत्ययाप्र-
त्ययौ हि सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ।
तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तद्व्यपणादि

कार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारादिष्वर्थः ।
एकस्य जदचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह । अस्ति हीति । तथा हि विग्र-
हवस्तथा देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मस्य उद्गाहगमस्यः कतिक् तत्-
सम्बन्धो बोध्यवाट इन्द्रागच्छेत्त्यादि तत्र मेधातिथेर्मेधेतीन्द्रसम्बोधनं कृतं
तद्वाच्ये । मेधेति । कुनि मेधो भूत्वा जहारेति आपनार्थं मेधेतीन्द्र-
सम्बोधनमित्यर्थः । सङ्क्रान्तादित्यादयो सदादिबद्धचेतना एवेति तत्र सर्वत्र
जहाजहायइत्युक्त्वादित्याह । आदित्यः । आदित्यादौ को जहाभागः
कचेतनार्थ इति तत्राह । ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदवत्त्वा
भावनानविविहादौ स्वार्थे न प्रमाणं खण्डपरत्वात्, विषं भुञ्जेति
वाक्यवत् इत्याह । यदपीति । खण्डपरादपि वाक्यात् वाधाभावे
स्वार्थो यावत् इत्याह । अत्र ब्रूम इति । तात्पर्यानुरोधेऽनर्थे प्रत्यय-
धात्रेणास्तिवत्सदाहरति । तथा हीति । तस्यादौ प्रत्ययीऽस्ति विष-

अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि दृष्ट्या-
 पर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते ।
 अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थेन
 वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितुं । न हि महावाक्ये
 प्रत्यागतेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न सुरां
 पिबेदिति नञ्प्रवृत्ति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध
 एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात्
 सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः, युक्तं
 यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्र-
 हणम्, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं
 वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वम्
 प्रतिपद्यन्ते । यथा हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः'
 इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः,

छादौ च नास्तीति वैषम्यं यद्भूते । अत्राहेति । विध्युद्देशो वाक्यं
 तदेकवाक्यतया प्रथमो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । वृत्तान्तौ भूतार्थौ,
 विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नञ्प्रवृत्तवाक्येन विध्य-
 हादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत्र आह । न हीति । सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादिति
 भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्वयमित्याह । अत्रोच्यते
 इति । नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामस्येति तदा पदैक-
 वाक्यम् एकमेवार्थातुभवं करोति न तु पदद्वयं पृथक् सुरापान बोध-
 यति तस्य विधौ निषेधातुपपत्तेः वाक्यार्थातुभवं प्रत्यहारत्वात्, स्वार्थवादस्तु
 भूतार्थवैषम्यस्तुतिहारं बोधयन् विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति
 विपहाद्यातुभवं इत्यर्थः । नञ्प्रवृत्तवादस्तपदानामवान्तरवैषम्यबोधकत्वं विना

नैवं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति न
 एवैनं भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि
 भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि
 वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्ट-
 दैवत्यमिदं कर्मेति विधिं क्षुवन्ति । तद्यत् योऽवान्तरवाक्यार्थः
 प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते ।
 यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति
 तत्र किं प्रमाणान्तराभावादगुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-
 न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थ-
 वाद आश्रयणीयो न गुणानुवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः ।
 अपि च, विधिभिरन्वेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपे-
 न्दितमिन्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपपरहिता इन्द्रादयश्चेत-

नावादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्ताह । यथा ह्येति । वाक्यादन्वयायोगं दर्श-
 यति । न ह्येति । अर्थवादात् सर्वत्र पक्षगणपरिहृयार्थवदान् विभ-
 जते । तदुच्यतेति । तत्कार्यवादेषु यत्किञ्चिद्विषयस्य भेषजमित्यादावि-
 त्यर्थः । आदित्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्युच्यवादः, यत्र
 वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसम्बादविसम्बादौ न स्तः तत्र भूतार्थ-
 वाद इत्यर्थः, इति विन्यसेत्सध्याहारः । विषयार्थवादः स्वार्थेऽपि
 तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थक्यव्यवृत्त्यात् प्रयाजादिवाक्य-
 वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति । एतेनेति । वेदान्तानुवादगुण-
 वादानां निराशय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे न क्यभेदोऽवान्तरार्थस्य
 सङ्गावाक्यार्थत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविषयो-
 ऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति । ननु क्षेत्रज्ञे कर्मणि विधिः कथं

स्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देव-
तायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै
हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्दृष्टकरिष्यन्निति । न च शब्दमात्र-
मर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवा-
दयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन
प्रत्याख्यातुं युक्तं । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण
सम्भवनमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्च-
यितुं । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्ष-
मपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः
प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तानाना-
मिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स

विना कानुपपन्न इति भवतु यत् दुःखेन शब्दमिदमित्यर्थवादविदुः स्वर्गो
विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह । न हीति ।
उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्याह नृतिमस्याह ।
यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रहो द्रष्टव्यः । किञ्च कर्माप्रकरण-
पाठात् विग्रहप्रसङ्गः प्रयोजवत् कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्यतां, विना कर्मा-
पूर्वाधिदेः । किञ्च समसस्यविग्रहवद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति
भक्तिरयुक्तेत्याह । न च शब्देति । न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं
विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्ताङ्गत्वयोगात्, अतः शब्दस्यार्थाङ्गाङ्गायां
मन्त्रादिप्रसिद्धविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह । तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवाद-
मूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमिह्याह । इतिहासेति । प्रमाण-
त्वेन सम्भवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहा-
सादेर्भूतमिह्याह । प्रत्यक्षेति । व्यासादयो वेदादिप्रत्यक्षमनुभूयाः प्राणि-
त्यादकहृदिस्मनुमानवतिप्रसङ्गेन दूषयति । यस्मिन्त्यादिना । सर्वं घटा-

जगद्वैचित्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः
क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचीदना उपबन्ध्यात् ।
इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान्
प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिणास्त्वमनर्थकं कुर्यात् ।
तस्माद्वर्मात्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्नुर्गिति
स्थित्यति । अपि च भ्रूयन्ति स्वाध्यायादिपुण्यदेवतामन्त्रयोग इ-
त्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैस्त्वर्थप्राप्तिफलकः स्मर्यमानो न
शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुं । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं
प्रत्याख्यापयति ॥

“पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते

पद्माङ्गके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निरुचं शरीरं” इति ॥

अप्येषामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्तीति न

भिन्नं वस्तुतात् घटवदिति जगद्वैचित्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा
क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां ब्रूयात् निरङ्कुशवृद्धि-
त्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्माव्यवस्थाशास्त्रस्य
बाध इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह । अपि
चेति । मन्त्रजपात् देवसाक्षिध्वं तत्त्वम्भाषणं चेति सूत्रार्थः । योगसाहा-
त्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह । योग
इति । पादतलादाजानोजानोरानाभेर्नाभेरापीवं श्रीवायाशक्तेः प्ररोहं
ततश्चात्रङ्गरश्मं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणयते योगगुणे चाणि-
मादिके प्रवृत्ते योगमभ्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोग-
मादिके इत्यर्थः । चित्तकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह ।
कोकेति । अधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । चिन्तायाः फलमाह ।

सामर्थ्ये नोपमातुं युक्तम्, तस्मात् समूलमितिहासपुराणम् ।
लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता,
तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः ।
ततश्चाद्यित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया-
मधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यथैवमेवोपपद्यन्ते ॥

शुगस्य तदनादरश्चवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते
हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
स्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्या-
प्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुं इदमधिकरण-
मारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं,
अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्तृम इति-

क्रमेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्त्वेव देवत्वप्राप्तिद्वारा
सुक्तिफलानुपासनानि युक्तानि देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रम-
सम्पत्तिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्वायात् प्रवृत्ति-
सिद्धिरिति भावः ॥

शुगस्य सूच्यते हि । पूर्वेषां दृष्टान्तसङ्गतिमाह । अथेति । पूर्वत्र
देवादीनाम् अधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्व-
योक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रापि शूद्र-
मन्दस्य त्रौतस्य शक्तिरेव समन्वयोक्त्या च दृढीकृत इत्यधिकरणद्वयस्य प्राप्त-
ज्ञिकस्याधिकारं समन्वयाध्यायेऽनर्थाव इति मन्यव्यम् । पूर्वपक्षे शूद्र-
स्यापि द्विजवद्देवान्मन्त्रवशे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम्,
अत्र वेदान्तविचारो विग्रहः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति सम्भवा-
सम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना । तस्मा-
दग्नित्वादनवक्तृमोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रमन्दमयोगाजिज्ञादपि

वत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्थाप-
नादकं । न ह्यावहमीयादिगृहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोदलक, मन्वर्गविद्यायां हि
जानन्नुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति 'इह
हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरसु' इति । विदूरप्रभृतयश्च
शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्वेव प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधि-
कारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा

शूद्रस्याधिकार इत्याह । भवति चेति । जानन्नुतिः किल षट् शतानि
गवां रथञ्च रैङ्गाय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्तुवाच, ततो रैङ्गो विभुरः
कल्याणो बन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः । हारेण निष्कोन
युक्त इत्या गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे शूद्र । तवैवासु विभु-
र्येनानेन सम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अर्चित्वादिसम्पन्ने ईशः
साधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताङ्गिष्ठादिन्याह ।
तस्मादिति । सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति । न शूद्रस्याधिकार इत्या-
दिना । व्यापाततो विदितो वेदार्थो येन तत्त्वार्थः । अध्ययनविधिना
संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तद-
भावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसम्भवस्यायसिद्धेर्नास्ति वेदानविचाराधिकार
इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य
वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य अनधीतवेदस्यापि, वेदार्थानुष्ठानाधि-
कारोऽध्ययनविधिष्वेदार्थापातात् । अतः फलपक्षेनान्नह्याविद्यासाधनेन
श्रवणादिविधिषु शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवक्लृप-
स्याध्ययनविधिसम्पन्नं सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यत्रपदं

र्थेऽधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वक-
त्वाद्देहाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यच्च
र्थित्वं न तदस्ति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्य-
मपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे
शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्या-
ध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनव-
कृष्ट इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकृष्टत्वं द्योतयति
न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः मन्त्रगेविद्यायां शूद्रशब्द-
अवगं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायोक्तेर्हि
लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति । कामश्चायं

वेदार्थोपलक्षणार्थमाह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्ये-
तच्छब्दपरान्तरन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं
द्रवयति । यदिति । असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवान्यायस्य निरस्त-
त्वादित्यर्थः । ननु निषादः स्यपतिं याजयेदित्येतादध्ययनाभावेऽपि निषाद-
शब्दात् निषादस्थेऽपि शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्व-
त्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । काममिति । तद्विषय-
त्वात् तत्र न्युतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्यत्वात्निषादशब्दो-
ऽधिकारिरसमर्थकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवाद्स्थो नाधिका-
रिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वा-
सम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति । कथंवादेति । तर्हि शूद्रशब्द-
स्यात्र न्युतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह । शक्यते चेत्यादिना ।
जानन्नुतिर्मांस राजा निदाघसमये राज्ञौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदो-
दासदानादिशुश्रूषणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोऽरूपेण
तस्योपरि आजङ्गुः, तेन पाशाख्यो हंसोऽपेसरं हंसम् उवाच, भो भी-
मदूषण ! किं न पश्यसि जानन्नुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वं

शूद्रशब्दः सम्बर्गविद्यायामेवैकस्त्वां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषय-
त्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कचिदप्यत्र
शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्ये चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये
योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सत्त्वं सवुग्वा-
नमिव रैक्कुमात्येत्यस्मात् सवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जा-
नश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्यदे ताच्छपी रैक्कुः शूद्रशब्देनानेन
सूचयाम्भूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य स्थापनायेति गम्यते, जाति-
शूद्रस्त्वानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्यन्ना सूच्यते
इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे
शुचा वा रैक्कुमभिदुद्रावेति शूद्रावर्तवार्थसम्भवात् कूटार्थस्य
चारुम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥

धस्यति न गच्छेति, तन्मयेसर उवाच, कस्येनं वराकं विद्याहीनं
जनम् अरे सुयुम्मानं युग्वा गन्तो शक्यटी तया शङ्क स्थितं रैक्कुमिवंतद्वचन-
मात्य । रैक्कुस हि अस्त्रिष्टस्य तेको डुरतिक्रमं नास्यानात्मनोत्यर्थः ।
कस्यद्वचनात् खको राजा शकटकिङ्गेन रैक्कुं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्य-
तीति हंसानामभिप्रायः । कं उ अरे इति पदच्छेदः । उग्रदोऽप्यर्थः ।
तेषां हंसानामनादरवाक्यवचनात् कस्य रासः शुगुत्यन्ना, वा शूद्रश-
ब्देन रैक्कुन सूच्यते, इति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थसाधे सति जन-
नितकृत्तर्थस्यास्य इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदा द्रवणात्तया
शुचा काद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा वा कस्यो राजा अभि-
दुवे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैक्कुं गतवानित्यर्थः ॥

क्षत्रियत्वगतेऽप्युत्तरं चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रौ जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्वं चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिध्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उत्तरत्वं हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । अथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणश्च काक्षसेनं सूदेन परिविश्यमानौ ब्रह्मचारी विभिन्न इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम्, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः । एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति । समानान्वययाजनाञ्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रजांतित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

शूद्रश्चैव यौगिकत्वे लिङ्गमाह । क्षत्रियत्वेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शूनकस्यापत्यं कपिमत्वं पुरोहितमभिप्रतारिणामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविश्यमानौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ वटुर्भिन्नितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह । चैत्ररथित्वञ्चेति । एतेन द्विरात्रेणेति हान्दोग्यस्यैव पूर्वं चैत्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणेऽपि तद्वोगात् चैत्ररथवंशत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्यभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं क्षत्रियत्वं त-

नायां विद्यायां सङ्कीर्त्तनं जानन्मुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति ।
समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानन्मुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्र-
स्याधिकारः ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संस्काराः परावृत्त्यन्ते, तं होपनिन्ये अधीष्टि भगव इति हो-
पससाद् ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

त्वाह । तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्रा स्मृतः तस्य रैक्षान्वेषणाय
प्रेषणम्, अक्षगोदानादिकञ्च जानन्मुतेः क्षत्रियत्वे सिद्धम् । अत्र शूद्र-
शब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥

तत्र लिङ्गान्तरमाह । संस्कारेति । उपनयनं वेदपङ्क्त्याङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वसूक्तम् इह विद्यापङ्क्त्याङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावश्च विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये अदिपदे-
नाध्ययनशुश्रूषदयो न्यूनान्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः ।
नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रसञ्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह । अ-
धीति । उपदिष्टेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः,
परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्य-
तीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः । ननु
वेदान्तविद्यायाम् क्षत्रीन् राजा अनुपनीयेव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुप-
नीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहेति । ते ह समि-
त्पाणयः पूर्वाङ्गे प्रतिवक्त्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्रह्मणा उपनयनार्थमा-

सन्ना इति च तान् ह्यनुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
र्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, शूद्रश्चतुर्थो वर्णः
एकजातिरित्येकजातित्वस्वरूपेण, नं शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च
संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुश्च प्रवृत्ते, नैत-
द्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न
सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

तता इति उपनयनप्राप्तिं दृष्टित्वा निषिध्यते । हीनवर्णेनोत्तमवर्णा
अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारस्थापनार्थमित्यर्थः । एकजातिः अनुप-
नीतः । पातकम् अमध्यमक्षणकृतम् । सत्यकामः किञ्च नृपतिपुत्रो जा-
बालो मातरमपृच्छत् किं गौत्रोऽस्मिन्मिति, तं मातोवाच भर्तृसेवाव्यप-
तयाहमपि तव पितृगौत्रं न जानामि जाबाला तु मामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति, ततः स जाबालो गौतममागत्य
तेन किं गौत्रोऽस्मीति पृष्ट उवाच माहं गौत्रं वेद्मि न माता वेत्ति
परन्तु मे माता कथितम् उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जा-
बालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धा-
रितः । ब्राह्मण एतत्सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति निर्धार्य, हे
सौम्य ! सत्यात् त्वन्माताः सत्यं न त्यक्तवानसि, अतस्त्वास्तुपनेष्ये तदर्थं
समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तद-
भावेति ॥

अवगाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारी यदस्य स्मृतेः अवगाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तद-
र्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । अवगणप्रतिषेध-
सावदथास्य वेदमुपभृशवतस्त्वपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति,
पद्यु क वा एतत् श्रुतज्ञानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्ये-
तव्यमिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि
नाध्येतव्यं भवति स कथं श्रुतिमधीयीत । भवति चोच्चारणे
जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थादर्श-
ज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय मतिं दद्यादिति
द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च । येषां पुनः पूर्वकृत-
मङ्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न
शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबन्धुः, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ।
आवयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधर्म

स्मृत्या अवगादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । अवचेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पश्यमानं वेद प्रमादाच्छ्रुतः शीघ्रकालाभ्यां तस्माभ्यां
श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्य
रूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानम् ।
दानं निम्नं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकान्त्य दानमस्येव । यदुक्तं
विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह । येषामिति । सिद्धानां सिद्धे-

चातुर्वर्ण्याधिकारधारणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शु-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३६ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः । यदिह किञ्च जगत् सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं च एतद्विदुरमृताक्षो-
भवन्तीति । एतद्वाक्यं एज कम्पन इति धात्वर्थानुगमात्
लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्यन्दते ।
महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चाकृत-
त्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपक्षे विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः पञ्च-
वृत्तिर्बाहुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्थाद्वायोचेदं
माहात्म्यं सङ्कीर्णते । कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ बाधौ

दुरपहरत्वेऽपि साधकोऽदूढैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह । आ-
वयेदिति ॥

कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमायङ्गाह । अवसित इति ।
समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति । यदिहमिति । सर्वं जगत् प्राणात्
निःसृतं उत्पन्नं प्राणे विदात्मनि प्रेरके सति एजति चेदति, तच्च
प्राणाख्यं कारणं महद्भयं विभेद्यथादिति भयम् । तस्मिन् भयहेतवे
इदाललाह । वज्रमिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । यत्र तत्रा-
याक्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुषो सङ्गा भवन्तीत्याह । अ इति । नन्वास्मिन्
सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजत्वार्थस्य
लक्षितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधि-
कारविन्यासस्य सङ्गतिर्नामेष्टितेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते ।
बलाद्ब्रह्मवाक्ये जीवाहुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-

प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च महद्ब्रह्मानं वञ्चमुत्पद्यते । वायौ हि पर्यन्त्यभावेन विवर्त्तमाने निष्कृत्स्न-
नयितुष्टाश्रयनयो निवर्त्तन्त इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव
चेदमष्टतत्त्वम् । तथा हि श्रुत्यन्तरम् वायुरेव व्यष्टिर्वासुः सम-
ष्टिरप्युनश्चेत्युच्यते य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह प्रति-
पक्ष्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपक्ष्यं, कुतः
पूर्वोत्तराख्येनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दि-
श्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराख्ये वायुं निर्दि-
श्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रान्तर्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एज-
तीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राण-
शब्दोऽप्ययं परमात्मन्वेव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्,

तुवाद् ऐक्यज्ञानार्थः सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्,
अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । प्रसिद्धेः
पञ्चदशतिरिति । नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात् प्राणश्रुति-
र्नीता, अत्रापि सर्ववेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षा-
वसरो गतायेत्यादित्यत आह । वायुश्चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं कस्या
प्राणो वायौ निमित्ते जगज्जयतीति प्रसिद्धं, अतः अष्टं ब्रह्मलिङ्गं
नास्तीति भावः । ब्रह्मलिङ्गाच्च वायुरित्याह । वाच्यमिति । व्यष्टिर्वाश्रयः
समष्टिः सामान्यम् । स्रग्वाहकिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते । ब्रह्मैवेति ।
पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतातुष्ट्योक्तं सर्वान्वयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

एकविहत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथा-
चोक्तम्,

“न प्राग्नेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरत्वाभि,

“भयादग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देष्टव्यं न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-
भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति
च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽ-
प्ययश्चयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव
शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्वामित्यनेन भयेन
जनो नियमेन राजाऽदशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायु-
सूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्माणो विभ्यन्त्रियमेन स्वव्यापारे
प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं
श्रुत्यन्तरम्,

“भीषास्मादातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च सृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

श्रुतेर्वाधकमित्याह । पूर्वोक्तादिना । शुक्रं स्वप्रकाशम् । तदु नास्तीति
ब्रह्मानात्रितः कोऽपि लोको नास्तीति वाक्यकारणम् । सौत्विकिङ्गं व्याचष्टे ।
एकविहत्वमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कस्यनश्चरणादपि प्राग्ः परात्मा-
वेत्यर्थः । ब्रह्मापि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौडमित्याह । वज्रशब्द-
इति । इह दारण्यं वायुरेव व्यष्टिरित्यत्रापुनर्नित्यमिति अपस्तम्ब-
जगदुपमापेक्षिकमन्यतत्त्वमुच्यते न सुखाद्यतत्त्वम् । तत्रैव वायुपाति-

इत्यस्य तत्त्वफलवशादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञाना-
द्यस्य तत्त्वप्राप्तिः, तमेव विदित्वाऽतिसुखमेति नान्यः पन्था वि-
द्यतेऽयमायेति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कश्चिदस्य त-
त्त्वमभिहितम् तदापेक्षिकम् तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन पर-
मात्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधा-
नात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद् भव्याञ्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥

इति परमात्मनः दृष्टत्वात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संशयने किं
ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

प्रकरणं समाध्याय हैनमुपस्तः पप्रच्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशि-
त्वीक्तेरित्याह । यत्तु वायुन्यादिना । तस्मात् काठकाख्ये श्रौते सम-
न्वितमिति सिद्धम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । आन्धोम्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह । एष इति
परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । घटादिविषयावरकतमो-
नाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुपाह्वकः सर्वशब्दसङ्को-
चाद्ययोमोऽस्तीति । प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र यच्चात्मापहत-
पाप्मेति प्रकरणस्यानुपाह्वकं पश्याम इति प्रत्युदाहरेन पूर्वपक्षताका-
ह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपासितः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञाना-
नुष्ठितिरिति फलम् । ननु ज्योतिरधिकरण्ये ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि
वृत्ते ब्रह्मत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह । ज्योतिरिति । तत्र ग.यलो-

किं तावत् प्राप्तम्, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कृतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य कृत्वत्वात् । ज्योतिस्वरणाभिधानादित्यत्र
हि प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ।
न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा
च नाडीखण्डे, अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव
रश्मिभिरुज्जमाक्रमत इति सुसुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता,
तस्मात् प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह प्रक-
रणो वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । य आत्मापहतपाप्मेत्यपहत-
पाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञा-

वाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् स्वार्थत्यागः कृत-
स्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशब्देरनुपाह-
कत्वेनार्चिरादिभागस्यैव लिङ्गमाह । तथा चेति । ना वा एता हृदयस्य
नाद्यः कण्ठकपालादीनां रश्मीनाञ्च मित्यःसंक्षेपमुक्त्वा अथ संज्ञा-
लोपानन्तरं यत्र काष्ठे एतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतै-
र्नाडीसंक्षिप्तरश्मिभिरुज्जं सञ्च परि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोक-
हारभूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथेवात्मापि शरीरात् सञ्चत्याव नृत्वापरं
ज्योतिरादित्याख्यसुपसम्पद्य तद्वहारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभि-
निर्णयत्यत इति वक्तव्यम् । सञ्चत्यावोपसम्पद्योति ज्ञानवृत्तिभ्यां ज्योति-
षोऽर्चिरादिभागस्यैवभावनादित्यर्थः । अतो मार्गस्वच्छर्योपास्तया क्रम-
सक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तवति । एवमिति । व्याख्येयत्वेनोप-
क्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैक-
वाक्यता प्रयोजकप्रकरणात्सङ्गीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदेक-

सितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानादेतन्मेव ते भूयोऽमुष्यास्यास्यामीति
 चानुसन्धानात्, अशरीरं वाव सत्त्वं न प्रियाम्रिषे स्मृतं इति
 च अशरीरतायै ज्योतिःसम्यन्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चा-
 न्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च
 विशेषणात् । यत्तुक्तं सुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चा-
 सावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
 न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत्
 ब्रह्म तदष्टतं स आत्मेति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म
 किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः । अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न
 सूर्य इत्याह । अशरीरमिति । न च सूर्यप्राप्ता क्रमेणाशरीरत्व
 स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विधेयितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति
 परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तलिङ्गं दूष-
 यति । यत्त्विति । नाडोष्णरुदो दहरोपासकस्य वा सूर्यप्राप्तिरज्ञा स
 नाभावर इति युक्ता सूर्योक्तिः अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यावा-
 सविंशदिगतिस्सूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन सारूपं
 साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥

आकाशो व्यपदेशात् । अन्धोऽन्धदाह इति । आकाश इति । यजो-
 पक्रमवशात् ज्योतिःश्रुतिवाचकथाकाशोपक्रमत् ब्रह्मादिष्वन्वाध
 इति वृत्त्यानेन पूर्वपक्षयति । भूतेति । भूतैर्गुणैराकाशोपासिर्निर्गुण-

आकाशशब्दस्य तस्मिन् कूटत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावका-
शदानहारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् । खट्वत्वादेश स्रष्टस्य
ब्रह्मलिङ्गस्याश्रयणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते । परमेव
ब्रह्मेष्टाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यप-
देशात्, ते यदन्तरा तद्वह्येति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूत-
माकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यत्रामरूपाभ्यामर्थान्-
तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृ-
तत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र
सम्भवति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णीति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नाम-
रूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति । वाटमस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः ।
नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च खट्वत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभि-

ब्रह्मज्ञानं चेत्तुभयत्र फलम् । अ. काशस्तत्त्विकादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
तद्वदत्र स्रष्टलिङ्गान्श्रवणादिति परिहरति । खट्वत्वादेशेति । वै
नामेति प्रसिद्धलिङ्गस्याकाशश्रुतेः वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्या-
मनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र ब्रह्मप्रमाणसंवादस्तत्र वाक्यस्य
तात्पर्यमिति त्रिर्यथादिति सिद्धान्तवति । परमेवेत्यादिना । नामरूपे
शब्दादौ, तदन्तःपातिनस्तद्विज्ञातत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । नामादि-
कर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विति । अनेन जीवे-
नेत्यात्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वसुष्यते साक्षादयोगादिति परिहरति
वाटमिति । यद्योक्तं स्रष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्राह । नामेति । तर्हि
उपपत्तिस्तत्राह । आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं विकारः । अत्रा-

कस्यात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीरात् भेदेन परमेश्वरं व्य-
पदेशात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परि-
न वाच्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्व-
रं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् वा-
त्स्याभ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः पर-
मेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोक्ता-
न्तावध्ययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाम्बाकूट उत्सर्जन् याती-
ति जीवाद्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि
शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव पर
मेश्वरः, तस्यात् सुषुप्तावुत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर
एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीर-
लिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत्
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितम्,

पक्षे कर्मकृत् जीवस्तुतिः सिद्धन्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदमिदं
प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रामितिर्निरिति फलं, बुद्धान्तो जापदवस्था ।
आदिमध्यावसानेषु जीवोक्ते जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धा-
न्त्यति । परमेश्वरेत्यादिना । वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञ-
स्वाज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादे-
नाज्ञातं प्रतिपादनार्थं अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्त-
तात्पर्यम् । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति । तत्र
पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसङ्गे निषेधाद्येनात् पुरुषो जीव एव
प्राज्ञस्तु इत्या पर एवेत्यर्थः । अम्बाकूटोऽभिहितः, उत्सर्जन् बोरात्

किं अनूद्य संसारिस्वरूपं परेषां ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति,
 ध्यायतीव लेखायतीवेत्येवमाद्युत्तरप्रत्यप्रवृत्तिः संसारि-
 मैनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यद्योपक्रममेवो-
 पसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
 प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स
 वा एष महानज आत्मा परमेश्वरः एवास्माभिः प्रतिपादित
 इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासनात् संसारिस्व-
 रूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि
 दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावचनम्
 संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वञ्च
 विवक्षति । कथमेतदवगम्यते । यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रू-
 हीति पदे पदे पृच्छति, यज्ञानन्वागतस्तेन भवति असङ्गो
 ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति । अनन्वागतं पुरुषेनान-
 न्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भव-

यन्दान् सङ्गान्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चक्षन्त्यां चक्षतीव । वस्तुतः
 सर्वविक्रियान्मून्य इत्युक्तेर्न संसारिष्वि तात्पर्यमित्याह । यत इति ।
 उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षितमित्याह तत्रेति । व्यासते ।
 योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थयुद्धिद्वारैक्यपरत्वात् न जीव-
 विकल्पमित्याह । यतो न बुद्धान्तेतिप्रतीक्षारभ्यामसंसारित्वं गम्यत
 इत्याह । यदत ऊर्ध्वमिति । कामादिविवेकानन्दरहितत्वं । भव-
 तीति । चेति, यद्यस्माद्वक्ति तस्य दवगम्यत इति बोधना । तेना-
 वस्थाधर्मोपागन्मानतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वात् । सुप्रभावव्यासतत्त्व

तीति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यव-
गन्तव्यम् ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं ।
यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः सं-
सारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । स सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रति-
पादनपराः । सन् साधुना कर्मणा भूयान्नी एवासाधुना कनी-
यानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसं-
सारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पुण्यपापाभ्यामसृष्टं भवति । हि वस्मात् आत्मा सुमुक्तो सर्वशोकातीतः
तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्वर्थः ॥

वाक्यस्य अस्मात्कैवल्यापरत्वे हेतुत्वरमाह । पत्यादीति । स्वतः
व्याचष्टे । इत्युच्यते । वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत्सु । रैवानो
निवर्तनशक्तिमान् । यत्नेः कार्यसाधित्वमिति भेदः । तस्माच्छोधित-
त्वमर्थको यथाध्यायमवबन्धव इति सिद्धम् ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्याध्यायं भाष्यरत्नमभाष्यं प्रथमा-
ध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीर-
रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मविज्ञासां मतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्ष्यसुक्तं “जगत्प्रादु-
र्यतः” इति, तद्व्यवस्थं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तद्व्यव-
त्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति, मतिसामान्यस्य वेदान्त-
वाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणत्वात् प्र-
तीतिः प्रपञ्चितं मतेन प्रत्येन । इदन्ति दानीमनशितमाय-
कृते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धम्, कासुविच्छासासु
प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां व्युत्पत्त्यात्वात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमार्थिभिः कपिल-

श्रीं ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेः शब्दं पञ्चजनाधारं च कारणम् ।

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

अखिन्नु पादेऽधिकरणत्वस्यैतत्त्वधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं इत्तमनु-
वदति । ब्रह्मेति । तद्व्यवस्थेन प्रधानस्य वैदिकशब्दसूत्रान्वयेनेत्यर्थः ।
इत्येवमधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वं प्रतिज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां गतिसामान्यं प्रपठितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य
निरूप्यत इत्युक्त्येव सङ्गतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां
समनस्यो हठीकतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिरधिकरणत्वस्यैव ।
अत्राव्यक्तपदं विनियतः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं चेति कृति-
प्रकरणस्याभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धमज्ञपरत्वं यथा महाभाष्यस्य दर्शितं

प्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तथावत्तेषां शब्दाना-
मन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारण-
मिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्श-
यितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमाननिरु-
पितमपि प्रधानमेकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
हि पठ्यते, “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति ।
तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्र-
सिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः,
शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति-
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं,
तदेव च जगतः कारणं, श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्,
नैतदेवं । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं
प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्र-

तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति ।
अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वात्तेषां इति सूचयति । तथा च
ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति
नियमसिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वा-
दधिकरणानामेतस्यादसकृतिर्बोद्ध्या, स्मार्त्तक्रमरूढिभ्याम् अव्यक्तशब्दः
प्रधानपरः । शब्दस्पर्शादिन्यूनत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह । शब्दादीति ।
प्रधानस्य वैदिकशब्दाव्यत्ये का क्षतिरित्यत आह । तदेवेति । अजा-
मेकासित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकतिरुच्यते इत्याद्या श्रुतिः, यदल्पं
तज्जडप्रकृतिकमितिन्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति सतक्षतिरितिभावः ।
सूत्रे नञर्थे वदन् सिद्धान्तयति । नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र

त्यभिज्ञावते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादव्य-
 स्तिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये च प्रसुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः।
 या तु प्रधानवादिनां कृतिः, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती
 न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्र-
 सामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने।
 न ह्यवस्थाने गां पश्यन्प्रबोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरण-
 निरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीर-
 रूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्त-
 शब्देन परिगृह्यते। कुतः, प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथा

तात्पर्यात्ताव हेतुमाह। न हीति। ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्दे-
 दिकत्वमित्यत आह। न ह्यत्रेति। ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभि-
 ज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह।
 स चेति। कृत्वा तद्वीरित्याशङ्क्य कृदिः किं लौकिकी आर्ता वा, नाद्य-
 इत्याह। न चेति। द्वितीयं प्रत्याह। या त्विति। पुरुषसङ्केतो नाना-
 दिवेदार्थनिरर्थयहेतुः, धुंमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः। यत्तु आर्तक्रमप्रत्यभि-
 ज्ञया क्रमिकार्थः आर्त एवेति तत्राह। न च क्रमेति। स्थानात्तद्रूपप्रत्य-
 भिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयान्नजो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य
 प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः। पूर्वपक्षरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थस्थाने सति
 तस्य धोर्मास्तीत्यत्र डटान्तमाह। न हीति। प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानम्
 इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह। प्रकरणेति। शरीरमेव
 रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्म-
 बुद्धोर्बध्यस्थानपतितस्यात्मापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन पश्यन्मात्रं प्रधानस्य
 वेदिकत्वमिति सूत्रार्थः। आर्तक्रमः किमिति त्वक्तव्य इत्याशङ्क्य चैत-

क्षान्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रधिरयादिरूपककृतिं दर्शयति,

“आत्मानं रक्षितं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि ज्ञानाज्जिघ्रसांस्तेषु गोचरान् ।

आग्नेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याज्जर्मनीषिषः” ॥ इति ।

तैत्तिरेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्वामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति ।

“इन्द्रियेभ्यः परा क्षार्या अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥ इति ।

क्रमस्य प्रकरणाद्यनुपपत्त्येव वक्ष्यन्त्यादित्वाह । कुत इत्यादिना । तदुभय विवृणोति । तथा ह्येति । रूपककृतिः सादृश्यवत्त्वना । प्रग्रहोऽन्तरसना । वदा बुद्धिसारथिर्विवेकी इति तदा मनोऽन्द्रियज्ञानं विषयविषयमार्गादाकर्षति । विद्युर्विवेकी तदा मनोरसनावहान्ताम् प्रवर्त्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तम् । तेषु ह्येषु, गोचरान् मार्गान् । ननु स्वतन्त्रिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिवैयत्य आह । आग्नेति । आत्मा देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्ला-
दिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्यन्ते, प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रि-
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समान-
शब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियज्ञयगोचरत्वेन
निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं, इन्द्रियाणां च ग्रहत्व विष-
याणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः, विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं,
मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं
ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति, बुद्धेरात्मा महान् परो
यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपचिन्तः, कुतः, आत्म-
शब्दात् भोक्तृश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य
स्वामित्वादुपपन्नम् । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा संवित्श्रुतिश्चैव स्मृतिश्च परिपद्यते” ॥ इति स्मृतेः ।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकसुखरवाक्यमादत्ते । तैवेत्यादिना ।
शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह । तत्र य
एवेति । एवं प्रकरणं बोधयित्वा शरीरस्य परिणयतामानयति । तत्रे-
न्द्रियेत्यादिना । अर्थानां पूर्वमनुक्तिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति ।
अर्था इति । गृह्णन्ति पुरुषपशुं ब्रह्मणीति यथा इन्द्रियाणि । तेषां
ग्रहत्वं विषयाधीनम् । असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो य-
ज्ञेभ्यः श्रेष्ठा अतिग्रहा विषया इति दृष्टदाराण्यके अवस्थात् । परत्वं
त्रेष्णाभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । स्विकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्वि-
कल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्रत्यभि-
ज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः
महानित्याह । अथवेति । मनवशक्त्यव्यापिनी भाविनिदयः ब्रह्मा

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हि रुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मादीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिन्सु पक्षे परमात्मविषयेष्वैव परेण पुरुषग्रहणेन रयिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम्, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरेमेवैकं परिशिष्यन्, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुकामन् परिशिष्यमाणेनेहानेनाशक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोजगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

आत्मा भोग्यवर्गान्वयः तात्कालिकान्वयः कोर्त्तिशक्तिः नियमनशक्तिः त्वकालान्वयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थपाहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह । य इति । नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराङ्मन्यत आह । सा चेति । हिरुक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिर्बुद्धभेदेनोक्तात् ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरयिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्थातां नेत्याह ।

वैश्वस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं यां गं दर्शयति ।

“यच्छेद्वाङ्मनसी प्रज्ञस्तदृच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि नियच्छेत्तदृच्छेच्छान्त आत्मनि” ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादिवाहो-
न्द्रियव्यापारमुन्मृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषय-
विकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्देदितायां बुद्धा-
वध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि
भोक्तृर्यस्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं
त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां
काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र
परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न । वा-

यतस्मिंस्त्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह । तदेवमिति । तेषु
पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह । इतराणीति ।
वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागे व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्म-
तत्त्वत्परे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह । शरीरे-
त्यादिना । भोगो वेदना काठकपन्यस्यैक्यतात्यर्थे गूढत्यज्ञेयत्वज्ञानहेह-
योगविषयः । लिङ्गानि भन्तीत्याह । तथा चैष इत्यादिना । अस्या
समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयालोपपञ्चान्दसः, मनसीति
दर्शयति ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारण-

नमिति, इदमिदानीमागच्छते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य
यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्टवच-
नस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मनिवह कार-
णात्मना शरीरं विवक्षते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि
स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वार-
न्धकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः,
यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरं इति । तथा श्रुतिश्च तद्देहम्
तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं ज-
गत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्य-
क्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रा-
गवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्य-
क्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव

योरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति
वावत् । अतृक इति धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्य-
क्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह । श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रा-
गवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् इति क्लेश्वर्यः । बीजरूपा शक्तिः
संस्कारस्तदवस्थम् ॥

अपसिद्धानशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । अत्राहेत्यादिना । तर्हि
तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता

सत्यापद्येत, अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमा-
दिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां काश्चित् प्रागवस्थां
जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारण-
वादं, परमेश्वराधीना त्वयमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युप-
गम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्धवती हि
सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्मृतत्वं सिध्यति, शक्ति-
रहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः,
विद्यया तस्या वीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा वी-
जशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासु-
षुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः ।
तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन् खल्वक्षरे गा-
म्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्देदितं, अक्ष-
रात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितं मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णात् । अत्यन्ता

तद्वयम्येत्यङ्गीकाराच्चापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यते इत्यादिना । कू-
टस्थब्रह्मणः स्मृतत्वं सिद्ध्यर्थम् अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धशक्तिव्यवस्थार्थ-
मपि सा स्वीकार्येत्याह । सुक्तानामिति । यद्वाशः श्रुतिः सा स्वीकार्या
तां विनैव स्मृतौ सुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्त्व-
स्वतन्त्रप्रधानाद्भेदव्यत्ययाह । अविद्यादिना । मायामयी प्रसिद्धमायोप-
मिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि
सा स्वीकार्येत्याह । महासुषुप्तिरिति । बुध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति
ब्रह्मज्ञः । अविद्यायां श्रुतिमय्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादा-
काशः । ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरम् । विचित्रकारित्वाकाशेति भेदः

हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । नदिदं महतः
परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः यदा हैरण्यगर्भी ब-
हिर्महान्, यदा तु जीवो महान्सदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभा-
वस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तं, अविद्या-
वच्चे च जीवस्य सर्वः संख्यवहारः सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्त-
गतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्या-
ते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात् ।
परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं
स्थूलं सूक्ष्मञ्च यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तद-
न्तरप्रतिपत्तौ रञ्जति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति ।
तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रचयित्वेन सङ्कीर्तितं, इह
तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वात्,

इदानीमविद्याया अज्ञानाभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहत्वमाह ।
अव्यक्तेति । तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह । तदिदमिति । यदा
बहिर्महान्सदा तद्वेतत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिविद्ध्योपाधिपर-
तन्त्रत्वादुपाधेः प्रतिविम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । हेतु स्फुटयति ।
अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं ज. तं तदाह । तच्चेति ।
नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वञ्च किमिति नोप्यते तत्माह ।
सत्यपीति । सूक्ष्मद्वयस्य दृष्टिजह्याख्यानसुखापयति । अन्धे त्विति ।
पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति
जीवः लिङ्गस्यान्यत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन दृक्ते
गच्छति परलोकमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात्परत्वम् इत्याशङ्क्य

तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवान्तस्य परत्वं यथा
 अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति ।
 तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वेण रक्षत्वेन सङ्कीर्ति-
 तत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः, कथं सूक्ष्ममेव शरी-
 रमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आपन्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं
 प्रभवामो नास्मात् पर्यनुयोक्तुं, आपन्नातस्याव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव
 प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरक्षकत्वात् तस्येति चेत् न, एक-
 वाक्यतामनापद्य कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्र-
 क्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति,
 तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं
 सम्बन्धेनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुत

द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे । तदधीनत्वाच्चेति । अर्थवदिति । सूत्रस्यदृष्टान्त-
 माह । दधेति । तस्याख्यानं दूषयति । तैरिति । अव्यक्तपदवशात्
 प्रकृतमपि सूत्रं लब्धत इति शङ्कते । आम्नातस्येति । एकार्थबोधकानां
 शब्दानां नियमाकाङ्क्षाया एकस्यां बुद्ध्यावाह्यत्वेकवाक्यता, तत्र नते
 तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते । नेति । तां विनापि
 अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह । न श्नीति । शरीरद्वयेन कदा सूत्रं
 प्रकृतं तस्य ज्ञानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्माव्यक्तपदेन यद्व्यवस्थायां स्थादि-
 त्वर्थः । अव्यक्तवाक्यतेत्यत आह । न चेति । ततः किं तस्माह ।
 तत्वेति । आकाङ्क्षा वाक्येकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन
 यद्व्यवस्थायां आकाङ्क्षावास्तव्यादिति भावः । अनात्मनिश्चयः युद्धिः तदर्थं

आत्मातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं, दुःशोधत्वात्
सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टवीभक्त्यतया सुशो-
धत्वादुपग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न
ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति, अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्,
किं तद्विष्णोः परमं पदमिति, इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि
इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्ता पुरुषाच्च परं किञ्चि-
दित्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणापपत्तेस्तथा ना-
मास्तु, न नः, किञ्चिच्छिद्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्
कैवल्यमिति वदद्भिः न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं प्राप्नुयम् । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशो-
धत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लघुनादिवत् अनात्मत्वधीवैराग्यवोः
सुलभत्वादिति शङ्कते । न चेति । इहा बोधत्वा इत्या मस्मिन् तस्य
भावस्तत्त्वार्थः । दूषयति । यत इति । वैराग्याय युद्धिरत्नं न विवक्षिता
विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्वैष्णवं प्रकृतं
स्थूलमेवाव्यक्तपदेन प्राप्नुयमिति भावः । किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गाव्य-पा-
तिन रन्ध्र्यादियद्वयेनैव पुरुषाच्च पृथक् अव्यक्तशरीरपदाभ्यां पदः ।
अभ्युत्पत्त्याह । सर्वेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा पदेऽपीत्यर्थः । तथा
नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥

आत्माव्यक्तं प्रधानं जेतव्यं जेतव्यमिति सूत्रम् । ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादि-
गुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यऽन्तरं भेदज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्य-
मिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति वक्ष्यन्तः । न केवलं

स्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । कश्चित् च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते, पदमात्रं
ह्यव्यक्तशब्दो, नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ।
न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपन्नं,
तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रथ-
रूपककलूमयरीरायनुमरणेण विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितु-
मयमुपन्यास इत्यनवययम् ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धम् । कथं श्रूयते ह्युक्त-
रन्ताव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महतः परं भुवं

निचाव्य तं सृत्यमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणि-
मादिप्राप्तेऽपीत्याह । कश्चित् चेति । ज्ञानविध्यभावेऽव्यव्यक्तपदजन्य-
ज्ञानमगन्धवार्तिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह । न चानुपदिष्टमिति । उपदिष्टं
हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्कलस्योपदेशायोनं द्रव्यज्ञस्य च
ज्ञानानुपदेशात् सकलज्ञानगम्यत्वाविवक्षितार्थः । फलितमाह । तस्मा-
दिति । साङ्ख्येयफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि
ज्ञेयवानुक्तेः कथमिह पक्षः तत्राह । अस्माकन्ति । अस्माकने
विष्णुस्य पदस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्व्यनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो
युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमात्रेण प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा कार्यविज्ञानादुक्ता नि-

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततम् वर्तते,

“पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।

इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षायात् । “यच्छेहाङ्मनसो प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् सत्यसुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य सत्यसुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानादि सत्यसुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, तस्मात् प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रत्यक्ष ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठव-

यामकाभावादिति तात्पर्यविक्रोद्भिन्नाः शब्दा निवेदयति । वदतीति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यवयवः, अष्टमस्यत् ।

किञ्चात्र कठवल्दां प्रधानस्य प्रज्ञोत्तरयोरुपत्पाच्च यद्वृणमित्याह । त्रयाणामिति । सत्यसुखानि चिकेतसश्चाति त्रीन् वरान् दृष्टीष्वेत्युक्तेः

स्त्रीषु वरप्रदानमामर्थाद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय ए
च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो बाह्यः । तत्र तावत्

“स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येऽपि सृज्यो प्रवृद्धिं तं अहधानाय मा
इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेतं विचिकित्सा मनुष्येऽस्त्रीत्येके नायमस्तीति चैके
एतद्विद्यामनुशिष्टस्तथाहं वराहामेष वरजृतीयः” ॥

इति जीवविषयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्राध्यात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूतास्तु भव्यास्तु यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तस्मै वाच तस्मै या इष्टका आवतीर्वा यथा वा”
इत्यग्निविषयम् ।

“हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।

यथा च मरुतं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

अथ यामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च सृज्युना कृतो नान्यस्ये-
त्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति । तत्र तावदिति । हे सृज्यो ! स ब्रह्म
दत्तवरकत्वं स्वर्गहेतुमग्निं अरसि प्रेते सृते देहादन्योऽस्ति न वेति संश-
योऽस्ति अत एतद्वक्तव्यं सन्दिग्धं जानीयानित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रय-
माह । प्रतिवचनमपीति । लोकेहेतुविराडात्मनोपास्तत्त्वः लोकादिष्वितो-
ऽग्निसं सृज्यु इवाच । नचिकेतसे याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथावा
क्रमेणऽग्निर्जोयते तत्त्वसंख्यारूपेण । हनेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति जीव-
प्रश्नोऽहं ब्रूतमपि यथा च मरुतं प्राप्येत्यादि वक्तव्यं जीवविषयसुतर-
योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्य आत्ममरुतं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्या-
मीति प्रतिज्ञातमाह । योनिमिति । परावरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह ।
यथेति । सुतसुपासनम् । सूत्रे व्याख्याकारो यत इत्यर्थः । एतच्च व्या-

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थानुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम् ॥ इति ।

व्यवहित जीवविषयम् । “न जायते म्रियते वा विपश्चि-
दित्यादि वज्रप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्र-
श्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुपपन्नसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमा-
त्मविषयः प्रश्नो येन प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवाय
मन्यत धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकुर्यते, किं वा ततोऽन्यो-
ऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यते इति । किञ्चातः, स एवायं प्रश्नः पुन-
रनुकुर्यते इति यद्युच्येत तदा ह्येरात्मविषययोः प्रश्नयोरेक-
तापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं
तयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत
इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया
मदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायाम-
दोषः स्यादिति, अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरे-
केण प्रश्नं कश्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्र-

शामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानम् अव्यक्तमिति योजना ।
उक्तार्थे सूत्रमाज्ञापित । अत्राह इति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ चेति पक्षद्वये
फलितं पृच्छति । किञ्चात इति । सम्प्रत्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि
किमिच्छार्थः । प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति
पूर्ववादाह । स एवेत्यादिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह । अतो-
च्यत इति । वेन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । अतुर्थप्रश्नवत्त्वेन वरलि-
त्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुप-
क्रमोक्तोयस्याः सा प्रकृताय यमलोके प्रति प्रेषिताय इतः पुनः अर्थलोके

दानोपक्रमा हि सत्यनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरास-
माप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । सत्यः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहि-
ताय त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां,
येयं प्रेत इति वराणामिष वरसृतीय इति लिङ्गात् । तत्र
यदन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उच्यते ततो वरप्रदा-
नव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्यते । “ननु प्रष्टव्यभे-
दादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः,
येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभि-
धानात्, जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्ह-
ति, प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादित्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति,
प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वा-
दुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञाना-
भावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्वानुकर्षणमिति चेत् न,
जीवप्राज्ञयोरैकत्वाभ्युपगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो

प्राप्तस्तु स मे पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्थादिति प्रथमं वव्रे । ननु द्वि-
तीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्थादित्यत्र
आह । येवमिति । प्रेते इत्युपक्रमस्य तृतीयत्वोक्तिरिति वाक्यविद्यैव
तृतीयो वरः इत्यर्थः । एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह ।
तत्रेति । मरणधर्माद्युत्तरार्थलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीववस्तुयोर्भेदात् प्रश्न-
भेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते । नन्वित्यादिना । गोचरत्वादान्वय-
त्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्या-
भावादपीत्याह । प्रश्नच्छावेति । प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति ।
नेत्यादिना । किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जनादिनिषेधेन जीवस्य रूपं वदन् यम-

यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादि-
श्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्वं धर्मादित्यस्य प्रत्यस्य प्रतिवचनं “न
जायते म्रियते वा विपश्चिदिति” जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रति-
पाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे
प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसं-
शोच्चादीरस्य भवति न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तश्च उभौ येनानुपश्यति ।

महत्सं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य
मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्श-
यति । प्राज्ञविज्ञानाद्भि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।
तथा,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

अत्योः स अत्युभयप्रोति य इह नानेव पश्यति” ॥ इति

स्तयोरेक्य सूचयतीत्याह । इह चान्यत्वेति । तन्निषेधवाक्ये जीवोक्त-
सिद्धेर्लक्षणाह । सतीति । भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्ति-
जन्मादिनिषेधेन स्वरूपसुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्ष-
हेतुज्ञानविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याह । तथा स्वप्नेति । जन्मोऽवस्था येन
साक्षिणा प्रभाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरग्रयोजकत्व-
माशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह । प्रप्तेति । किञ्चाभेद-
सङ्गा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह । तथेति । इह देहे
यज्ञैतन्मं तदेवासुत सूर्यादी, एवमिहसखलुकरसे ब्रह्मणि यो नानेव
मिथ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणाकारणं प्राप्नोति भवाच्च सुख्यत
इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रज्ञानकारं तं दुर्दर्शनिति बहुतरसुबाधतेनाकुसु-
रेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टुप्रश्नयोः प्रश्नसंवादि लिङ्गेन पृष्टस्य

जीवप्रज्ञभेददृष्टिमपवदति । तदा जीवविषयस्यास्तित्व-
नास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो हृणीष्वेत्यारभ्य
सत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न
चञ्चल तदैव सत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्यावि-
द्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीष्टिनं नचिकेतसं “मन्ये न त्वा
कामा बहवोऽलोलुपतेति” प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्
यदुवाच,

“तं दुर्दृशं गूढमनुप्रपिष्टं गुहाहितं गच्छरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” ॥

इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति ग-
म्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशंसां महतीं सृज्योः प्रत्यपद्यत न-
चिकेता यदि तं विहाय प्रशमानन्तरमन्यत्रैव प्रश्नमुपक्षिपेत्
अस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येवं प्रेते

दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह । अन्यं वरमित्यादिना । पुनर-
दिकं हृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तु लोभ्यात्मज्ञानात् न चञ्चल नान्यत्तस्या-
नचिकेता हृणीत इति श्रवणात् । तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदु-
तेव प्रेय इति भोगानवर्गमार्गयोर्ब्रह्मलक्ष्यप्रतिज्ञोपरभेदे विपरीते वि-
पक्षौ अविद्या या च विद्येति दृश्येयत्वानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतम स्वर्गा-
दिकं विपक्षौ विरुद्धफले, अविद्या कल्मष, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीष्टिनं
विद्याधिने त्वामहं मन्ये यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया
दीयमाना दुष्कृता अपि नालोलुपन्त कोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रहारं
स्तुत्या प्रश्नमपि त्वादृशो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुतिवित्तत्परायम् । इयं
प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुतिं
लब्धवान् तं प्रश्नं विहाय यत्पुन्यमेवोत्थापयेत् तद्धीनवसरे स्तुतिः कृता

इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्न-
च्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः
पृच्छमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं
पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति । यावद्विद्या
न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य, जीवत्वं च न निव-
र्तते । तन्निवर्त्तनेन तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्या-
ख्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषो-
ऽस्ति । यथा कश्चित् सन्तमसे पतितां काश्चिद्रज्जुमहिं मन्य-
मानो भीतो वेपमानः पलायते, तच्चापरो ब्रूयात् माभैषीः
नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्या हि कृतं भयमुत्सृजे-
द्वेपथुं पलायनञ्च न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुतः
कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च “न जायते
म्रियते” वेत्येवमाद्यपि भवति अस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं,
सूत्रन्तर्विद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एक-
त्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नश्च, प्रायणावस्थायां व्यतिरिक्तास्ति-
त्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च दू-

स्तादित्यर्थः । तस्मादिति प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यत्ययोः
सादृश्यभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति । यत्प्रत्यादिना । धर्माद्या-
न्यस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह । यावदिति । अविद्यानाश-
नन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यञ्च स्यादित्यत आह । न चाविद्यावत्त्व
इति । जीवस्य ब्रह्मत्वे स्थाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तस्मीवप्रश्न-
स्यापि भवतीति कामं दर्शयति, ततश्च न जायते इति जीवब्रह्मैक्ये

वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्य-
त्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च बुक्ताऽग्निजीवपर-
मात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रप्नो न
प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥

महद्वच ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजं प्रयुक्तो
न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते “बुद्धेरात्मा महान् परः”
“महान्तं विभुमात्मानं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवमादौ
आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य
स्मार्त्तस्य शब्दत्वम् ॥

त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह । सूत्रमिति । कल्पितभेदात् प्रश्न-
भेदकल्पनेत्याह । ततरेति । परमात्मनः सकाशात्प्रथमस्य वैषम्यमनात्म-
त्वेन तृतीयवरान्तर्भावयोगादिति भावः ॥

अत्रौतोऽव्यक्तशब्दो न स ह्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वात्-
हच्छब्दवदित्यह । महद्वच इति । सूत्रं व्याचष्टे । तद्येत्त्यादिना । न
चाकाशदिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन साक्षासाधा-
रणत्वमिद्वेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति सक्तव्यम् । रूपमात्रेण रूप-
प्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः । आत्मा महदा-
नित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं सत्त्वं न शोचति तमसः परत्वादित्यादिना
शोकात्ययतमः परत्वादित्यस्य महच्छब्दः साङ्ख्यतत्त्वं नामिधत्ते इति स-
म्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति । अतश्चेति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह,
कस्मात् मन्त्रवर्णात्.

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

वह्नीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः ।

अजो ज्योको जपमाणाऽनुशेते

जहात्येनां भक्तभोगामजोऽन्यः” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दैरजःसत्त्वतमांस्त्यभिधी-
यन्ते । लोहितं रजः रञ्जनाभक्तत्वात्, शुक्लं सत्त्व प्रका-
शात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणत्मात्मकत्वात् । तेषां साध्याव-
स्थावयवधर्मैर्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति
चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । नन्वजा-
शब्दः क्वागायां कूटः । वाढं, सा तु कूटिरिह नाश्रयितुं
शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च वह्नीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता
जनयति, तां प्रकृतिं अजो ज्योकोः पुरुषः जपमाणः प्रीयमाणः

चमसवदविशेषात् । अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं साया-
परं नेति कूटार्थासम्भवः । संशये पूर्वलाव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभि-
ज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिकिङ्कोपेतादजापदात् प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्यक्षा-
हरणेन पूर्वपदं यति । पुनरपीति । फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि रसत्त्वया-
सिद्धिः, सिद्धान्ते तत्किङ्किरिति पूर्वपक्षेदृष्टव्यम् । रागद्वेषादिगुण-
योगात् लोहितादिशब्दैरज आदिगुणत्वाभावेऽपि कथं प्रधानत्वाभक्तत्वाह ।
तेषां साध्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजसाद्यस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः

सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्याया आत्मत्वेनोपगम्य सुखी
 दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः
 उत्पन्नविवेकज्ञानो धिरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां
 कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमू-
 लैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन
 मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं
 मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सृजते । सर्व-
 त्रापि यथा कयाचित् कल्पनयाऽजात्वादिस्मृतादनोपपत्तेः सां-
 ख्यवादं एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
 सवत् । यथा हि, अर्वाग्विलम्बमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्नन्त्रे
 स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते नियन्तु
 सर्वत्रापि यथाकश्चिद्वर्वाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमि-
 हायविशेषोऽजामिकामित्यस्य मन्त्रस्य, नास्मिन्नन्त्रे प्रधानमे-

तैर्विभिन्नैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधान-
 लाभ इति भावः । तत्वाज्जायन्त्येव योजयति । नेति । रुदिर्योगमपहर-
 तीति न्यायेन शङ्कते । नन्विति । कृत्स्नसत्त्वाद्योगः कृत्स्नसत्त्व इत्याह ।
 वादमिति । अजः शब्दितप्रकृतितत्त्वबुध्नभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभि-
 शेत्याह । सा चेत्यादिना । प्रजायन्त इति प्रजाः सङ्गदादयः । त्रैगुण्यं
 सुखदुःखमोहाः । अनुशयनं विवृणोति । तामेवाविद्यायेति । अवि-
 वेकेनेत्यर्थः । विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मत्वातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति ।
 एवं प्राप्त इति । अथादावपि साधारणान्तराद्विशेषार्थप्रज्ञो न युक्तः
 विशेषप्रज्ञेति प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय हटानं आवष्टे ।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं । तत्र त्विदं तच्छिर एष
क्षर्वाम्बिलस्यमस ऊर्द्धबुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिप-
त्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेति अत्र ब्रूमः ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ८ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रसुप्ता तेजोऽव्ययलक्षणा चतु-
र्विधभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तय्या । तुयन्दोऽव-
धारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ।
कक्षात् । तथा ह्येके शास्त्रिनस्तेजोऽव्ययानां परमेश्वरादुत्प-
त्तिमात्राय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनक्ति 'यदग्नेरोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदव्यस्य' इति । ता-
न्येव तेजोऽव्ययानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादियदसामा-

चमसवदिति । सर्वत्रागिरिगुहादावपि । उत्तररत्नं व्यावर्थाग्रहमाह ।
तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्य जरायुजायञ्जस्वेदजोद्भिज्जलरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता
कुतो न पाद्येति शक्यते । कक्षादिति । ज्ञतेः श्रुत्यन्तरादर्थपक्षो युक्तः ।
साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह । तथा हीति । शास्त्रिनश्चान्दोगाः ।
किञ्च लोहितादिशब्देरपि द्रव्यलक्षणा न्याया अव्यवधानात् न तु रङ्ग-
नोयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह । लोहित, दीना-
श्चेति । ननु शास्त्राक्षरेण शास्त्रान्तरस्य भग्नस्य निर्णयः कथमित्यत आह ।
असन्दिग्धमेति । सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शास्त्रान्तर-
वाक्यान् प्रधानपक्षस्येहापि चेताश्चतरोपनिषदि मात्र प्रकरणाच्च तदु-
पह रत्याह । तथेति । स्रष्टादौ किं सहायं ज्ञप्तेति विवक्ष्यते, ब्रह्म-
वादिनो ध्यानात्मयोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्म-
भूतामैक्यमाध्यक्षां परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमप-

न्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भा-
क्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं
न्याय्यं मन्वन्ते, तद्येहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मो-
त्पत्त्युक्तस्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्नि-
गूढामिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्यो-
पक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनस्तु महेश्वरं’ । इति ।

“यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक” इति च तस्या एवावग-
मात्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेष्वा-
ज्जायत इति शक्यते वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्या-
कृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेष्वाज्जायत
इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तं ।
कथं पुनस्तेजोऽवन्नानां त्रैरूप्येण तिरूपाऽजा प्रतिपन्नं शक्यते ।

यद्विद्वन्मयः । सायाया एकलेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्कृत-
योनिनाम् अविद्याख्यानां भेदाद्बोद्धा, अव्याकृते अन्तर्भाव्यक्ते नामरूपे
यस्यां सा । अनेन तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमधीदिति नृत्त्यन्तरप्रसिद्धिरक्ता ।
तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यकृत्कालुमानं स्मरयति । नाजेति । मा-
यया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषयः
अःश्वयः, एवं प्रकरणवलाभ्यायैव अजेति भाष्यकृतम् । आन्दोष्य-
श्रुत्या तेजोऽवक्ष्यन्त्याऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृततेनोत्तरसूत्रव्या-
वर्त्तं वदन्ते । कथमिति । किं तेजोऽवक्ष्येज्जायत्यो रूढः न जायत
इति बौमिको वा नादाद्योपजायज्जातेरवस्थादित्याह । यावतेति । वत

यावतो न तावन्नेहोऽपरेण जहातीति, न च तेजोऽवधानां
जातिवत्त्वाद्वातिनिमित्तोऽप्यवभेदः, सम्भवतीति अतः
उत्तरं पठति ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

मायमयास्तित्वमिहोऽप्याद्यदो नापि बौगिकाः किं तर्हि
कल्पनोपदेशेऽसं चकारूपककृतृप्रत्यक्षोऽवयवसंख्यावाचरा-
चरणोन्नेहदिव्यते । यथा हि लोके बहुलया काचिदजा
लोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुवर्करा स्वरूपवर्करा च तावत्
कचिदजो जघमाथोऽनुययीत कचिच्चैना भुक्तभोगां जह्यादेव-
मित्यमपि तेजोऽवयवसंख्या भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सारूपं
चराचरलक्षण विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनो-
पभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमाशङ्कित-
व्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुयतेऽन्यो जहातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पार-
मार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रति-

रत्यर्थः । अतो न रुद इति चेष्टः । न द्वितीय इत्यह । न चेति । जाति-
जन्यवर्जान्तरजन्यः ।

बौगिकयाऽप्यवयवसंख्यावत्प्रत्यक्षता तेजोऽवधानात्मकात्पोपदेशादौ-
थोऽवयव इति परिहृयति । कल्पनेति । अतिवर्णोऽवयवः । वर्करो
वाक्यपटुः । बहुल जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तत्तत्तत् । न चेद-
मिति । अत्यवयवार्थो भेदोऽप्यन्यत् प्रतिपाद्यत इत्याह । अविद्वन्मिति ।
सत्यं गव प्रसिद्धं इत्यत्र आह । भेदस्त्विति । कल्पनोपदेशे इदानीं
व्यापदे । मध्वादिभिः । न च क्षेत्रज्ञां सत्यवस्थितत्वात्तेन प्रधानपक्षो न्याय-
इति वाच्यं इदं चार्थमेषायोगात् तदानीन्तनसंख्यसंख्यायां तृतीय-

पिपादयिषा किन्तु बन्धमोक्षस्य वस्तुप्रतिपक्षवैयर्थ्येण ।
प्रसिद्धन्तु भेदं धनूष्य बन्धमोक्षस्य वस्तुप्रतिपक्षान्ते, भेदश्च
उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतनारायणः”

इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं
वाचशब्धेनोर्ध्वत्वं सुलोकादीनां चानन्वीनामन्वित्वं इत्येव
जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यते इत्यर्थः,
तथादिविरोधस्तु जोऽवबोधजाशब्दप्रयोगस्य ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्यान्यत्वात् साङ्ख्यः प्रत्य-
वतिष्ठते, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेवमन्य
आत्मानं विद्वान् ब्रह्माक्षतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्रे पञ्चपञ्चजना
इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते, पञ्चशब्दद्वयवर्ग-

त्वादगुणवृत्तौ हि रुदिरान्विता भवति । तथा च रोहितादिशब्द-
समभिव्याहारादुन्महीतया रुदिरान्वितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधि-
त्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन पाह्या यथा यथादिशब्दैः प्रसिद्धमध्या-
द्यानितगुणवृत्तस्यैवादिनादयो व्यङ्ग्यान्ते तद्वत्, तस्मादशब्दं प्रधान-
मिति सिद्धम् ॥

न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्तपरो वेति
योगरुद्धोदनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे आगामां तात्पर्या-
भावादजापदे रुदित्वागमस्य पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन
रुदि तज्ज्ञा तत्प्राप्तिं पाह्यापीति इष्टान्तवृत्तिं सूत्रवत् बन्धत

नात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च
पञ्चविंशतिसंख्यायावन्तः सङ्ख्यायाकाङ्क्षन्ते तावन्मेव च
तत्त्वानि साङ्ख्याः सङ्ख्यावन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्भूदद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

बोद्धव्यश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्याया तेषां श्रुतिप्रसि-
द्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंप्रदात् प्राप्तं तावत् श्रुतिमन्त्र-
मेव प्रधानादीनां, ततो मूलः । “न सङ्ख्योपसङ्गच्छादपि” प्रधा-

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राक्पक्षुः श्रोत्राः स-
मन्विषि वाक्यशेषस्याः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रम् कश्च विराट्
तयोः कारणमव्याकृतमाकाशश्च यस्मिन् व्यस्तस्तमेवात्मनमकृतं ब्रह्म-
मये तस्यात्मननात् विद्वानङ्गमकृतोऽस्म्येति मन्त्रद्वयो वचनम् । नन्वस्तु
पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीति-
स्यावता कश्च संख्यतत्त्वपञ्च इत्याद्यङ्गसंख्याया धर्माकाङ्क्षायां तत्त्वानि
प्राप्ताणीत्याह । तथेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मक प्रधान-
मनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । भृदृक्कृद्धारपञ्च-
तन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र भृदङ्गं प्रधानस्य विकृति-
रङ्कृद्धारस्य प्रकृतिः अङ्कृद्धारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां
प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां सूक्ष्मभूता-
नामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च सूक्ष्मभूतयेकादशेन्द्रियाणि चेति बो-
द्धव्यसङ्ख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्,
पुरुषस्तदासीन इति शाङ्ख्यकारिकार्थः । सङ्ख्याया तत्त्वानामुपसंप्रदात्
शब्दसम्पत्तिरिति प्राप्ते विद्वान्वयति । नेति । नामान्वयिनिमित्ततयाह ।
नैवास्मिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारण्योत्तरपञ्चकास्मादृष्टस्य धर्मस्याभावो
नामात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्तृत्वेऽप्येव, द्रव्यस्य ज्ञानकर-

नादीनां श्रुतिमन्त्र प्रतिप्राशा कर्त्तव्या, कक्षात्, नानाभावात् ।
नाना स्त्रोतानि पञ्चविंशतिसंज्ञानि, नैवां पञ्चशः पञ्चशः
साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तरास्तेऽपराः पञ्च पञ्च
सङ्ख्या निविशेरन्, न स्त्रोतानि बन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वा-
दिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्याः यमव-
यवहारेणोपलब्ध्यते । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षशतक्रतुः” । इति ।

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि
नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया
स्यात् । परञ्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति,
अधिकेषु स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां

एतत् कर्मकरणत्वञ्च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्त्रात्वात् पञ्चसु स्मृत्यन्तित्वञ्च
तथापि यस्मिन् निष्ठात्वन व्याकाशस्य च पृथगुक्तेः कश्चराजस्तमोमहोद-
हाराः पञ्च कर्त्तव्याः मनसत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वे-
मित्येऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्या इत्तधर्मो नास्तीत्याभिप्रायः । न स्त्रोतानि व्याहृ-
तेनेति, धर्मोऽप्येत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । न हीति । महासङ्ख्यायामव-
न्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वःवन्धिनौ सप्त सप्तवयोऽदौ वसवश्चेति प्रजा-
पतिः सप्तदशेत्यत्रात्रित्वाटिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति नान्यथेत्यर्थः ।
पञ्चशब्दद्वयेन स्या बाध्यस्य नूनसङ्ख्यादारेण तद्व्याप्या महासङ्ख्यां व लक्ष्यत
इति सदृशान् शङ्कते । अर्णति । सुख्यार्थस्य वक्ष्यमाणस्याङ्गशेषा न
युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दोऽप्यसमासमङ्गीकृत्य
पञ्चविंशतिसङ्ख्यापतीति निर्दिष्टा सम्मतिः समासनिश्चयाच्च तत्रातीति-
रित्वाह । परश्चेति । समासहेतुमाह । भाविकेणेति । अयमर्थः ।
अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः कादुदात्तः । द्वितीयः सर्वाणुदात्तः । जन-

त्वापञ्चजनानामित्येकपञ्चैकस्त्वैकविभक्तिकत्वावगमात्, सम-
स्तत्वाश्च न वीज्या पञ्च पञ्चेति । तेन न पञ्चकद्वयप्रकृत्यं पञ्च-
पञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्यायाऽपरया विशे-
षणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ।
नन्वापञ्चपञ्चसङ्ख्याका खना एव पुनः पञ्चसङ्ख्याया विशेष्यमाया
पञ्चविंशतिः प्रत्येव्यन्ते । यथा पञ्चपञ्चमूल्य इति पञ्चविंशतिः

शब्दान्नोदत्तः । तथा च न द्वितोऽपञ्चजनशब्दयोः समासं विन न्यस्या-
कारस्थोदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वञ्च पठते । “समासस्य” [पा०६।१।२२३]
इति सूत्रेण समासस्थान्नोदत्तवधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्”
[पा०६।१।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य
वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वा वशिष्टं तदात्तम् अनुदात्तं भवतीति वि-
धानादेव भान्मिकान्नोदात्तस्वरैकपटत्यनिरुधः । भाषिकाख्ये तु शत-
पथब्राह्मणस्वरविधायकपत्रे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो
अन्वदशः स अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामनुदात्तो भवतीति
व्यपवादः सन्वितः, तथा चान्यादाकारात् पूर्वेष्वनुदात्तानामनुदात्तत्वं
ब्राह्मणवस्थायं प्राप्तम्, “उदात्तमनुदात्तमन्यम्” इति सूत्रेण अन्य-
दशायाम् उदात्तस्य अन्यस्य परलग्नतद्योऽयमायस्थानुदात्तत्वं विहितं,
तथा चात्र नकररादुपरितन आकार आकाशसम्बन्धेन स्थितया पञ्च-
मानोऽनुदात्तो भवति, अयं अन्वानुदात्तस्वरः भाषिकलो न ब्राह्मणस्वरे-
णैकपरत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्नोदात्तस्वरो-
भाषिक इति व्याख्यातं, तद्याख्यानं कस्यतश्चकारैर्दूषितम् । अन्वानुदात्तं
हि समास्मातारः पञ्चजनशब्दसंघीयत इति पाठकप्रसिद्धिरस्ति ।
तथा पञ्चपञ्चजना इति भान्मिकान्नोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना
इत्यन्वानुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विभागः, उभयवापि एकपद्यात्
समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादथेकपदत्वमित्याह । प्रयोगान्ते

पूसा प्रतीयन्ते तद्वत्, नेति ब्रूमः, तुल्यं यत्पञ्चपक्षीयवत्स्य त-
माकाराभिप्रायत्वात् कर्तृतीति सत्त्वा भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपक्ष-
पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादिन एव भेदो-
पादानात् कर्तृतीति असत्त्वा भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना
इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्यया एव
भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना इति न पञ्च-
विंशतितत्त्वभिप्रायं अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वभिप्रायं,
अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आत्मा

चेति । आत्मा त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां जन्माक-
धर्माय गृह्णामि इत्यव्ययमन्त्रवेषः । देवतानां कर्मणि जन्मवदव-
स्थितं शरीरं तदेव धर्मम् इहासत्त्वभोगाधारस्तस्यै, तस्यावैकल्यादिति
यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमन्त्यत आह । समस्तत्वाच्चेति ।
कावृत्तिर्वीणा तदभावे पञ्चकदयापङ्कणात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतिरस्मि
हेति भावः । जनपञ्चकमेक पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकसङ्ख्या
पञ्चपक्षेति पङ्कथं नेत्यन्यथायः । किञ्चात्मस्तपस्तेऽपि किं पञ्चमयद्वयो-
क्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः शुद्धजनैरन्वयः अथवा पञ्च-
त्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य इत्याह । न च पञ्चसङ्ख्याया
इति । विशेषणमन्त्रः । अनन्वये हेतुमाह । उपसर्कान्नहेति । सम-
धानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्यैवात्मन्यो वाक्यः, युक्तानां परस्परान-
वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशमं स्वरूपप्रतीतिः स्मृत् न पञ्च-
विंशतिसङ्ख्याप्रतीतिः । तृतीयसङ्ख्यापक्षमिति । नन्विति । पञ्चत्वविशिष्टेषु
पञ्चत्वान्वयान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्व-
प्रतीतिरित्यर्थः । इत्यान्वयवक्ष्येयं परिरुहति । नेति ब्रूम इति । पञ्चानां
पूसानां समाहार इत्ययं संख्यापूर्वो द्वियुरिति समासो विहितः ।
ततो “द्विगोः” [पा०४।१२।] इति सूत्रेण द्विगो विधानात् समाहार-

तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः। यच्चिन्निति सप्तमी-
सूचितस्य “तमेवमग्रे आत्मानं” इत्यात्मत्वेनाशुकर्यत्वात् ।
आत्मा च चेतनः पुरुषः, स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न
तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्व-
सङ्घातिरेकः सिद्धान्तविग्रहः प्रसज्येत । तथा “आकाशश्च
प्रतिष्ठितः” इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपा-
दानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं । कथञ्च सङ्घा-
मात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत,
जनशब्दस्य तत्त्वेष्वकृत्वत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्घोप-
पत्तेः । कथं तर्हि *पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, दिक्सङ्घो

प्रतीतो समाहाराः कर्तोत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्यथो युक्तः,
पञ्चजना इत्यत्र तु जीवन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानाद्यादित
एव पञ्चलोपादानात् संख्याकाङ्क्षया अकृत्वापञ्चेति पदान्तरं नान्वेति
आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः । भेदो विशेषणम् । ननु जनानां निर-
काङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणोभूतपञ्चत्वानि कर्तोत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विवे-
पणं भवत्वित्याशङ्कते । भवदपीति । नोपसर्जनस्थोपसर्जनान्तरस्यान्वयः
किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्जनान्यवविरोध उक्त इतिपरिहरति । तत्र
चेति । एवं नामाभावादिति व्याख्यातिरेकाच्चेति व्याचष्टे । अतिरेकाच्चे-
त्यादिना । अतिरेकः आधिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मानभूतो
न वा नाद्य इत्युक्ता द्वितीये दोषसाह । अर्थान्तरेति । तथाकाशं वि-
वक्ष्य दूषयति । तथेति । उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यम् । पञ्चविंशतिजना
आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या आदित्यर्थः । न च कृत्परजनस्यस्यं
पृथग्व्यवहारादिति वाच्यम्, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् यच्चिन्निति
आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तव मते अतस्त्वप्रधानस्यैवाधार-

संज्ञायामिति विशेषणरथात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जन-
शब्देन समासः, ततश्च कृत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना
नाम विवक्षन्ते, न साक्षात्तत्वाभिप्रायेण, ते कर्तृत्वस्यामाका-
ङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च
पञ्चेत्त्वर्थः सप्तमर्थः सप्तेति यथा । के पुनस्ते पञ्चजना
नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः 'प्राणस्य प्राणमुत चतु-

त्वादेह नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवदित्यान् । किञ्च
पञ्चविंशतिशङ्क्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां पञ्चसमिन्नाह । कथ-
ञ्चेति । किं जनशब्दात्तत्त्वप्रकः उक्तसंख्येनेति कथंशब्दार्थः । नाह १-
त्वाह । जनेति । न द्वितीय इत्याह । कथीन्नरेति । किन्तु दर्शान्नर-
यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति । कथमिति । पञ्च च ते जनान्तेऽर्थः स-
धारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्ता बलवत्त्वं तावदह ।
उच्यते इति । दिग्वाचिनः संख्यवाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानां यां
सुवन्नेनेत्तरपदेन समस्यन्ते यथा टक्षिणाग्निः सप्तमर्थ इत्यादि । अथस्तु
समासस्तत्पुरुषभेदः पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वसङ्का सन्निकषनायं सूत्र-
मद्वहति । के पुनस्ते इति ॥

तृतीयो उत्तरशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्वाणिषमाज्ञानं विदुस्ते
नञ्जविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा उपस्था प्रयोग इति
शङ्कते । कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य कथयथा प्रयोग-
स्तथा नम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य कथयवेत्याह । तत्त्वमिति । तर्हि
कथयतिस्मिन्साध्यास्तत्त्वान्येव प्राज्ञाधीनत आह । समाने त्विति ।
संज्ञितसंज्ञातीव नपेक्षसुतिस्था एव प्राज्ञाः न तु व्यवहितविज्ञा-

पञ्चकुलत श्रीलस्य श्रीलसन्त्यान् मनसो ये मनो विदुः" इति
 तस्य वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्षन्ते । कथं
 पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्रेषु वा कथं जनशब्दप्रयो-
 गः समाने तु प्रसिद्धातिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव
 ग्रहीतव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभक्तौ
 भवन्ति । जनवचनस्य पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, "ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" इति, अथ "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता"
 इत्यादि च ब्राह्मणम् । समानवलाच्च ससुदायस्य कूटत्वप्रवि-
 र्बन् । कथं पुनरस्मिन् इयमप्रयोगे कूटिः शक्याश्रयितुं शक्य-
 उद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः

तद्यसामेककृतित्वस्य इत्यर्थः । लक्षणावोजसम्बन्धमाह । जनेति । जनः
 पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमित्यादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादि-
 लक्षकत्वं युक्तमित्यहम् । जनवचनस्येत । ननु जायन्त इति जनाः
 मरुदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति । योगसम्भवे किमिति कूटि-
 मन्वित्य लक्षणप्रयास इत्यत आह । समासिति । यथा अश्वकर्णशब्दस्य
 वर्णसमुदायस्य दृष्टौ कूटिरेव पञ्चजनशब्दस्य कूटिरेव नावयवशब्दस्य लक्ष-
 योग इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावाच्च कूटिरित्याक्षिपति । कथ-
 मिति । स्यः पुनरितः पञ्चजनः इत्यमरकोषद्वयं प्रयोगोऽस्मिन्, तद्वाच-
 मङ्गीकृत्यामाह । 'शक्येति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्च-
 जनशब्दस्य कूटिमन्वित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रदेवादेन
 प्राणादिषु कूटिरुच्यत इति मन्वित्यम् । संवृत्तीतं विवक्ष्येति । प्रसि-
 द्धत्वादित्यादिना । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यलोद्भूत्यदं विधेयपुष्पाद्यक
 कर्मानामधेयं नेति संशये खनित्वादातुद्भूत्यः स्य प्रसिद्धार्थमन्वित्ये
 प्रसिद्धिविरोधात् ज्योतिष्टोमे शुश्रूषिषिरिति प्राप्ते राक्षान्तः । यजेत

प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो निबध्यते यद्योद्दिष्टा
यजेत, यूपं क्षिनन्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजन-
शब्दः समासान्वाख्यानानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्य-
शेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते । कैश्चित् देवाः
पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च जना व्याख्याताः ।
अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः । कश्चिच्च
यत् पाञ्चजन्यया विंशति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य
दृश्यते, तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न
पञ्चविंशतेस्तन्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो
वाक्यशेषादिति जगद् । भवेदुक्तावत् प्राणादयः पञ्चजना

यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । ततोद्दिष्टेन प्रसिद्धस्य ततोऽयानस्य यागेनेत्य-
नेन प्रसिद्धार्थेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निवीयते, उद्दिष्ट-
पशून् साधयतीति प्रसिद्धेर्विरोधादप्रकृतत्वोतिद्योमे शुचिबिभ्र्यानात्
तद्विधौ शुचयता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्त्तव्यमने-
वोद्भूतत्वम् । तथा क्षिनन्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोर्व्यार्थकशब्दसमभिव्या-
हाराद्वाहविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्दे-
वशब्दार्थः संस्तव्योऽन्यस्त्वस्मिन्विशेष इति ज्ञयते, तथा प्रसिद्धार्थक-
प्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणादर्थक इति निवीयत
इत्यर्थः । एकदेशिनां सम्प्रतिष्ठयमाह । कैश्चिद्विंशतिना । नृद्व्यां
ब्राह्मणाज्जतो निषादः । नृत्वा पञ्चजनशब्दसार्थान्नरमाह । कश्चि-
च्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विंशतीति विट् तथा विंश पुरुषद्वयैन्-
स्याङ्गानार्थं षोढाः स्रुता इति वसुधाक्षं षोढातिरिक्तेष्वेन्-
स्याङ्गानाद्यो-
गादिति नृत्तवृत्तारेण प्रजानामप्यङ्केऽपि न विरोध इत्यर्थः । स्रुत-
विरोधनः प्रस्ताह । आचार्यस्त्विति । अतः सांख्यतन्वातिरिक्तवत्

माध्यन्दिनानां येषां प्राणादिव्यामनन्ति, काश्वानाम् तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येषां प्राणादिषु नाभिमनतीति अत उत्तरं पठति ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १३ ॥

असत्यपि काश्वानाम् ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्या पूर्वते । तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्व-
रूपमिदं पञ्चायैव ज्योतिरधीयते “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः”
इति । कथं पुनरभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पञ्चमानं
समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्याया केषाञ्चिद्वृत्त्यते केषाञ्चिद्येति,
अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठित-
प्राणादिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिषि अ-
पेक्षा भवति तदलाभात्तु काश्वानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च

किञ्चित्परतया पञ्चजनयद्व्याख्यायामविरोध इति भावः । शङ्कोत्तरत्वेन
स्वत्वं नृणांति । भवेयुरिति ।

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्वद्देवा उपास्यत इत्यर्थः । नन्विदं
पञ्चानज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः प्राणादिव्यामन्ति तत्काश्वानां
पञ्चत्वपूर्णाव नृणांते नाज्योतिषांति विकल्पो न दुष्क इति शङ्कते ।
कथं पुनरिति । साक्षाद्भावविशेषादिकल्पो दुष्क इत्याह सिद्धान्ती
अपेक्षेति । यथा अतिराले मोक्षधनं नृणांति न नृणांतीति वाक्य-
भेदादिकल्पसङ्ख्याभावेदेनाह, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प
इत्यर्थः । ननु सङ्ख्यायां विकल्पो दुष्कः न वस्तुमिति चेत्, सत्यम्, ज्ञानादि
प्राणाभेदेन साक्षा ज्योतिःसङ्ख्या वा पञ्च प्राणादयो ज्ञान प्रतिष्ठिता-

समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो यद्व्यापकयो, यथा समानेऽप्यति-
रात्रे वचनभेदात् षोडशिनो यद्व्यापकयो तद्वत् । तदेवं न
तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषयास्ति, श्रुतिन्याय-
प्रसिद्धी तु परिरक्ष्यते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥१४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्यावश्यकत्वं ।
तत्रेदमपरमागङ्गाते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं
वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्
विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरूपसम्पत्ते क्रमा-
दिवैचित्र्यात्, तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः सम्भूतः इत्या-
काशादिका सृष्टिरात्मन, क्वचित्तेजसादिका तत्तेजोऽसृज-

कतमसाऽनुद्वेगमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरिदमवदम् । उक्तं
प्रधानस्यावश्यकत्वं पश्यति । तदेवमिति । तथाचि श्रुतियुक्तिभ्यां
प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह । श्रुतीति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वपक्षेनास्य
श्रुतिं वक्तुं उत्तममुवदति । प्रतिपादितमिति । अधिभरणत्वेन
प्रधानस्यानीतत्वात् जगत्कारणत्वसम्पत्तेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्यता,
तस्मिन्नेव बुद्धिस्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वये इति साधितं
पूर्वपक्षसम्बन्धेन । तत्र सत्यसमन्वयबोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरोध-
दर्शनादित्याद्येपक्षपक्षेनास्य श्रुतिमाह । तत्रेति । न चाविरो-

तति, क्वचित्प्राप्तादिका स प्राप्तामवगत प्राप्ताच्छ्रुतिमिति,
 क्वचित् सत्त्वसैव शोकात्सत्त्वस्यतिराग्यायते “स इमांश्चोक्तानश्च-
 तान्मो करोषिर्भरमाप” इति, तथा क्वचिदसत्पूर्विका वृष्टिः
 पश्यते, “अनन्दा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायतेति,” “अस-
 देवेदमग्र आसीत् तत्त्वदासीत् तत्त्वमभवदिति” च, क्वचि-
 दसहादभिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रियाप्रतिप्रायते “तद्वैक
 आह्वरसदेवेदमग्र आसीत्” इत्यपकस्य, “कुतस्तु स्वस्य सोम्यैव
 स्यादिति शोवाच कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सोम्येदमग्र-
 आसीदिति,” क्वचित् स्वयं कर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निग-

धचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सकृतिर्नास्तिप्रध्याये इति वाच्यं, सिद्धे सम-
 न्यये स्मृतादिमानान्तरविरोधनिरासस्तु द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्त्वद-
 वाच्यजन्यकारणवादिभूतानां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानिश्चयेन सज्जे
 समन्ययासिद्धौ प्राप्तायां तत्त्वाधकाविरोधचिन्ताया अन्तैव सकृत्तत्वात् ।
 न चैवं वृष्टिभूतानामप्यविरोधोऽन्तैव चिन्तनीय इति वाच्यं, अत्रैव
 कस्मिन्तद्विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तद्विज्ञाने,
 स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति श्रूयः । इह तु सूक्ष्मदृष्ट्यां वाच्यार्थं सम-
 न्यवस्थानाय तत्त्वदार्ढ्यभूतिविरोधः परिच्छिद्यते । यद्यपि त्वं सदार्ढ्यभूति-
 विरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्धनित्यात्मसूत्रनाद-
 विरोधः प्रसिद्धः, प्रथमस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति सम्यक्ते
 सूत्रकारः । अत्र जन्यकारणभूतयो विषयकाः किं श्रूयन्ति तानं न
 वेति श्रूयतेऽसंख्योक्तिर्योः सङ्गुग्राह्येतिहायां विषयेऽपि कारणे पशुत्य-
 सदा सदा कारणप्रतिष्ठादिविषयसम्बन्धवाद्भाषाण्यमिति सत्त्वदाहरणेन
 पूर्वप्रथमसूत्राक्षेपं विदधतीति । प्रतिवेदान्तनिष्ठादिना । वेदान्तानां
 समन्यवस्थानार्थं स्मृतादिप्रध्यायसकृतिः । असदादिपदानां सत्कारणे सम-
 न्ययोक्तोः पादसकृतिः, पूर्वप्रथमे समन्ययासिद्धिः कथं, सिद्धान्ते तद्विद्वि-

कृते, “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तस्यामरुपभावेन व्याकृत्यत
इति । एवंमनेकधा विप्रतिपत्तेः यद्युक्तिः च किञ्चिदव्याकृत्यप्रसङ्गेन
वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता व्याख्या, अतिव्या-
यप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहे व्याख्या इति । एवं प्राप्ते
द्रुमः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं सव्यमानेष्वकाशमादिसुक्ष्मादिद्वारके
विमाने न सृष्टिर्किञ्चिद्विमानमस्ति, कुतः यथाव्यपदिष्टोक्तेः ।
यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽदि-
तीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेऽपि
व्यपदिश्यते, तद्वयथा, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” अत्र तावच्च-
ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म

इति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तः प्रदर्शयति । यथा हि
कचिद्विद्यादिना । स परमात्मा लोकानसृजत अथवायरीरप्रभृत्सर्व-
लोकोऽन्वःशब्दार्थः । सूर्यरश्मिभ्यामोऽन्तरोक्षलोको मरीचकः । करो
मर्त्यलोकः । अथल्ललाः पाताललोकाः व्याप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिवि-
रोधसङ्गा कारणविरोधमाह । तथेति । असदभिव्यक्तनामरूपात्मकं
कारणं, ततः कारणात् सदभिव्यक्तम् । एतत्तुकार्थं ज्ञानोऽव्याकृत्य-
माह । अथदेवेति । श्रुत्यमेव नेत्याह । तद्वदिति । अवाधितं ब्रह्म-
वादीदिकर्थः । तद्वद्वाक्येन स्थितं जगत् सृष्टिकावे सव्यमभिव्यक्तसम-
वत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे यके वाङ्मात्रेण सवत् । अति-
रेव दूषयति । कुत इति । कुतएवपदयोरर्थमाह । अथमिति । अथम-
माह । सृष्टिः । तदिदं जगद्व चित् तर्हि प्राज्ञादेऽन्तःकृतं कारण-
त्वमासीत् । अतीनां विरोधस्य सङ्करति । सवमिति । किञ्चन व्याक-
मितावस्था । ज्ञानान्तरविग्रहभावस्यकृतं वेदान्तान्तं व्याकृत्यमाह ।
अतीति । तत्र सृष्टौ, विरोधार्थीकृतं प्रवरि विरोधं पारंकरति ।

न्यरूपयदपरप्रतीत्यन्तेनेष्टरं कारणमवधीत् । तद्विषयेष्वैव
 परेणात्मशब्देन शरीरादिक्रीडापरम्परया चान्तरगुणव्येष्टनेन
 सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयन् वज्र स्या प्रजापेवेति
 चात्मविषयेष्वेव ब्रह्मभवनाशंसनेन ह्यव्यमानानां विकाराणां सृष्टि-
 रभेदमभाषत, तथे'दं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चन' इति स्रष्टा-
 जगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं सृष्टारमाचष्टे, तदत्र
 यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञा-
 यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तदैजत
 वज्र स्या प्रजापेवेति." "तत्तेजोऽसृजतेति," तथा "आत्मा वा
 इदमेक एवाग्र आसीन्मान्यत् किञ्चन भिषत् स ऐजत लोकाशु
 सृजा इति च, एवं जातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य
 वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयन्तु
 विगमं दृश्यते कचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजसादिके-

कल्पयति । आकाशादिवु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रति-
 ष्ठायां हेतुमत् । कुत इति । यथाभूतत्वमेवाह । सर्वज्ञ इति । कार-
 णस्य सर्वज्ञत्वमिदं प्रतिवेदान् दृश्यत इत्याह । तदज्येष्ठादिना । तद्वि-
 धयेष्वेव ब्रह्मविषयेष्वेव, येतन् सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमसृजतेति श्रुतेरपर-
 प्रतीकत्वम् । तस्याह्वा एतस्यादात्मन इति प्रत्यगात्मानं स्वस्य वज्र-
 रूपत्वकालमना स्थितिकावेऽप्यद्वितीयत्वम् । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञ-
 त्वादिकं कारणस्य तथा चान्दोष्वादावपि दृश्यते इत्याह । तदत्र वज्र-
 लक्षणमिति, निवृत्त्यापारम् कविनीतार्थत्वादिवद्वैतार्थत्वात् कारणे
 नास्ति विवर्धयति चेत्, तथापि कार्ये विरोधात्कारणत्वेऽपि विरोधः
 स्यादित्येवम् निवेदयति । कार्यविषयत्वत्वादिना । स्रष्टृशरीरां प्रत्यह-

स्वैवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेषु विगानेन कारणमपि
ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविबोधितं भवितुमर्ह-
तीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाकार्यः
कार्यविषयं विगानं 'न वियदश्रुते' रित्याख्यः । भवेदपि का-
र्यस्य विगीतव्यं अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न ह्ययं दृष्ट्यादिप्रपञ्चः
प्रतिपिपादयति । न हि तत् प्रतिबहुः कश्चित् पुरुषार्थो
दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उक्तमप्यसंहा-
राभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमा-
नत्वात् । दर्शयति च दृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां,
"अन्तेन सोम्य शुक्लेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजो-
मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छेति । अदा-

मन्वयात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमानं दृष्ट्यपि नानात्वं प्रकृष्टेते-
त्याह अतिप्रसङ्गादिति । अद्वैतिविरोधमङ्गीकृत्य अद्वैतं न विरोध इत्यु-
क्तम्, अपुनाङ्गीकारं त्यजति समाधास्यति चेति । किमर्थं नहि नुतयः
अद्वैतमन्वयान्वाया वदन्तीत्याशङ्क्य अदावतात्पर्यज्ञापनावेत्याह । भवे-
दित्यादिना । अतात्पर्यान्विरोधो न दोषावेत्यतात्पर्यं साधयति । न
ह्येति । फलवद्ब्रह्मवाक्येणैव अद्वैतव्यक्त्यानामर्थवत्त्वस्यैव साध-
यत्तुं फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पयितुमिति । न्याया-
देकवक्तव्यत्वं सिद्धं अतिरूपि दर्शयन्तीत्याह । दर्शयति चेति । शुक्लेन
कार्येण शिक्नेन कारणवद्ब्रह्मज्ञानार्थत्वं अद्वैतं नान्वृत्त्या कारणस्याह-
यत्वज्ञानं प्रकृत्याह । अद्वैतीति । एवं निष्कलाद्यानन्वयाधीना
अद्वैती तात्पर्याभावादिरोधो न दोष इत्यत्र दृष्टव्यमिति । तथा चेति ।

दिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः
आप्यत इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“ब्रह्मोऽविष्कृलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

उपरयः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”
“तरति शोकमात्मवित्” “तमेव विदित्वा अतिशक्त्युमेति”
इति च प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्या-
त्मत्वप्रतिपत्तौ सत्त्वां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः । यत् पुनः कारण-
विषयं विमानं दर्शितं “असहा इदमग्र आसीत्” इत्यादि
तत् परिहर्तव्यम् । अतोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असहा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन
आप्यते । यतोऽसम्बन्धे स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्र-
ह्मेति चेद्देद सन्तमेन ततो विदुरित्यनन्तादापवादेनास्तित्वन-

कम्यथान्यथेति बोध्या दृष्टव्या । अवताराय ब्रह्मधीजन्यत्वे, अतस्त-
दन्वयात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः सेवेन विमानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य
सृष्टिवैधित्यसम्बन्धनविपर्ययस्य तस्य फलमाह । ब्रह्मेति । अत्युत्तमे-
तोक्तमर्थः । एवं सृष्टिहारकं विरोधव्यस्तुलं समाधानं कारणस्य वद-
कस्यादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते । अपुनरिति ।
यतोऽस्तित्वसत्यं ब्रह्म निधीयं तस्मिन्नेव शोकसदाहरति अतोऽस-
त्तोके निरात्मकमसत्त्व आप्यत इति योजना । तत् तस्य वदात्मनि शोको
अन्तो भवति ॥

वदात्मनश्चोदात्तमीन्द्रियार्थकावस्थेन ब्रह्म वक्ष्यत इत्याह ।

क्षयं ब्रह्मात्मन्यादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मनं निर्धार्य "सोऽ-
कामयतेति" तमेव प्रकृतं समाकृत्य सप्रपञ्चं कश्चिदपि तस्मात्
आवयित्वा "तत् सत्यमित्याचक्षत" इति शेषसङ्गत्य "तदस्येव
लोको भवति" इति तस्मिन्नेव प्रकृतोऽर्थे लोकमिममुदाहरत्य
"सदा इदमग्र आसीदिति" यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् लो-
केऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणोऽन्यस्योदाहरणादसम्भवं वाक्य-
मापद्येत । तस्यान्वामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सूक्ष्मः
प्रसिद्ध इति तद्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मा-
सदिवासीदित्युपचर्यते । एवैवासदेवेदमग्र आसीदित्वत्रापि
योजना, "तत् सदासीदिति" समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावा-
भ्यपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृत्येत । "तद्वैक आह-
रसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकी-
यमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ।
तस्याश्रुतिपरिच्छिन्नसत्त्वसदाख्यायैवायं मन्दमतिपरिक्लिप्तः
तस्यासत्त्वस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । "तद्वैक तद्वै-

तस्यादिति । न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यम् । चेन्नार्थकमङ्गा-
दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तिसृशिरुक्तौ सूत्रं
योजयित्वा आन्दोष्यादौ योजयति । एवंवेति । सदेकार्थकतत्त्वेन
पूर्वोक्तासतः समाकर्षणं श्रुत्यन्तर्गत्यर्थः । नन्वसत्त्वस्यैवा न भूत्वा
श्रुतिभेदे च असतभेदेनोदिताश्रुतिभेदोभयैकत्वस्य दर्शितत्वादित्यत-
आह । तद्वैक इति । एकं शब्दिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अनादि-
संसारचक्रस्या वेदवाङ्मा इत्यर्थः । श्रुत्यनिरासिन श्रुतिभिः सदादक्षे-
नेष्टत्वासाक्षां विरोधस्तु निरिरासाय लक्षणा दुक्तेति भावः । यदुक्तं
कश्चिदकर्तृका कश्चिः कश्चितेति तद्वैकम् । तद्वैदमिति । अन्वयः

व्याकृतमासी"दित्यत्रापि न निरव्यवस्थं जगतो व्याकरणं
 कथ्यते। "स एष इह प्रविष्टश्चान्धारीभ्यः" इत्यत्रापि व्याक-
 तकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृषात्, निरव्यवस्थे व्याकरणाभ्युपगमे
 ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्या-
 नुप्रवेशित्वेन समाकृत्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनु-
 प्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, "मय्यंशुः शृ-
 श्रूयन् ओत्वं मन्वानो मनः" इति। अपि च यादृशमिद-
 मद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यत्वं व्याक्रियते,
 एवमादिसर्गोऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः।
 श्रुत्यन्तरमप्य"नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
 णीति" साध्यत्वामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत
 इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्तरि सौकर्य-
 मपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्ण-
 के लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थोक्षिप्तं कर्तृन्त-
 रमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्रामं इति॥

कर्ता। ननु कर्तृभाव एव परावृत्त्यते इत्यत आह। चेतनस्य चाव-
 मिति। अनुप्रविष्टो ओत्वं ओतो मनो मन्वेत्युच्यते इत्यर्थः। स द्युक्ताय
 सकर्तृत्वं कार्यत्वात् पठयदित्याह। अपि चेति। कदाचिद् इडावोम्।
 ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः कृत्वे कर्मण एव कर्तृत्वाविकारो विरुद्ध
 इत्यत आह। व्याक्रियते इति। अनाद्येन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः
 कर्तृत्वसुपर्यवस्य इत्यर्थः। व्याक्रियते जगत् साध्यमेव निश्चयमिति व्या-
 ख्याय केनचित्प्राकृतमिति व्याचष्टे। यद्वेति। अतः श्रुतीनकारविरोधात्
 कारकद्वारा लवित्व इति सिद्धम्॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौञ्जीतकिम्राक्षणे बालाक्षजातशत्रुसम्भादे चूयते, “यो वै बालाक्षे एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वै तत् कर्म, स वै वेदितव्यः” इति [कौ० ब्रा० अ० ४। क० १८।] । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्यः प्राण, उत परमात्मेति विषयः, किं तत्रात् प्राप्तं प्राण इति कुतः “यस्य वै तत् कर्मेति” अवस्थात्, परिस्यन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाभ्यवत्वात्, वाक्यशेषे चा“वाक्छिन् प्राण एवैकधा भवतीति” प्राणशब्दअवस्थात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बालाक्षिना“ऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष” इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वाददित्यादिदेवतात्मनां ‘कृतम एको देव इति प्राण इति स

जगदाचित्वात् विवक्षमाह । कौञ्जीतकीति । बालाकायाः पुत्रस्य बालाकिम्राक्षणस्य प्रति र. जोषाच । यो वा इति । न केवलमादि-
त्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत रत्नाह । यस्येति । इतज्जगद्वयस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्कमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योनिरुद्दिष्ट्या संशयमाह । तत्रेति । पूर्वैकैकवःकस्य सटादिष्वन्वयादसम्भवाद् नोतः, एह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रूवाणीति वाकाकिव. कस्य ब्रह्मण्यन्वेन प्राणा-
दिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतृमयस्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राण. सुपातिपरत्वाद्ब्रह्मणि सप्तम्या-
चिह्नः सिद्धान्ते शेषे सप्तम्यसिह्निरिति कक्षम् । ब्रह्म ब्रह्मप्रौ दृष्टेति-
शेषः । अतः पुरुषकर्त्तव्य प्राणस्य कथयितव्यत आह । ये चैत इति ।
सृजामात्मकाश्च विकाराः सृष्ट्यादेव रत्नात् मानमाह । कृतम इति ।
यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं मतः सर्वदेवत्वकत्वाद्

ब्रह्मेत्याचक्षते” इति श्रुत्यन्तरमसिद्धेः जीवो वा अयम् । न वेदितव्यतयोपदिष्टते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते आवयितुं यस्तु वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्याङ्गोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते, वाक्यशेषे च जीवलङ्गमवगम्यते । यत्कारणं, वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां वक्तृवेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुद्धयिष्यज्जातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रत्यक्षं यद्विधातोऽप्यपनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलङ्गमवगम्यते । तस्यथा “श्रेष्ठो स्वैर्भुङ्क्ते यथावा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जत्यवमेवैष प्रज्जाम्बते गन्धभिर्भुङ्क्ते एवमेवैव आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति

स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं वास्तववेद्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरम् । जीवो वेति । यत्कारणं यस्तु जीवं बोधयति तस्यादिति सुप्रोत्थापनं जीवलङ्गमिति योजना । तौ ह पुरुषं सुप्रमादन्वयुः तं राजा ह उहत्याण्डरवासः सोम राजद्वित्यामन्त्र्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरेण त्वत्सङ्गा यस्यावातेनोत्पद्य जीवं बोधितवान् रत्नरः । श्रेष्ठो प्रधानः स्वैर्भुङ्क्षतिभिरुपच्युतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातव्यं तत्सुपजीवन्ति । एव जीवोऽपि आदितादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्पुष्पादिना जीवसुपजीवन्तिभुक्तं भोक्तृत्वं जीवलङ्गम् । ननु प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह । प्राणभूत्वा इति । सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति । एवमिति । स च वाक्काकिर्मन्त्रात्पक्षेणा व्यतिरिक्तरूपान् पुरुषानुक्ता राज्ञा निरस्तलक्षणी स्थितः, तदुक्तं ब्रह्म ज्ञेयं त्वा राक्षोऽप्यमानं ब्रह्मेति वक्तव्यमन्वया राज्ञोऽपि ज्ञेयवदित्यप्रसङ्गादित्यह । यदि सोऽपीति । वेदितव्यो-

[कौ० ब्रा० अ०४ । क०२० ।] प्राणव्यवस्थाय जीवस्थोपपन्नं प्रा-
णगन्धत्वम् । तस्याज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ब्रह्मणीयो
न परमेश्वरः, तस्मिन् ज्ञानवगमादिति एवं प्राप्तो ब्रूमः । परमे-
श्वर एवावमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात्, कस्यात्, उपक्रमसा-
मर्थ्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह ब्रह्म ते प्रजवाणि
इति मन्वदितुमुपपत्तये, स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्
पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाजं रक्ता वृष्णीं बभूव, तमजातशत्रु-
र्हं वा वै खलु मा मन्वदिष्टा, ब्रह्म ते प्रजवाणीत्यमुख्यब्रह्मवादि-
तयापीद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिन्नेप । यदि सोऽ-
यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो जायेत, तस्यात् परमेश्वर
एवायं भवितुमर्हति । कर्तृवक्ष्येतेषां पुरुषाणां न परमेश्व-
रादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । यस्य वै तत् कर्मेत्यपि नायं
परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः, तयो

ऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव सिद्धं प्राणजीवयोस्तद्विवक्ष्य-
त्वेनास्य तत्त्वत्वादित्याह । कर्तृत्वमेति । यदुक्तं च सनातनयोर्वाचकः कर्म-
शब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तच्चेत्याह । वक्ष्येति । अनेकार्थका-
न्वत्त्वादन्वतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा यदर्थं न्याय्यम् । अत्र प्रकर-
णोपपदयोरसत्त्वात् कस्य यदर्थमिति संशये पुरुषकर्तृपदस्याधिक्यात्
क्रियते इति बोगाज्जगदुपपत्त्यर्थः । एतत्कर्मेति मन्वदितपराजयास्तुद्वा-
प्योक्ताः कर्मावच्छेदेन निर्दिष्टमाभिहितं आह । आपीति । धौमवत्त्वा-
पातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन पराजयाबोधाच्चेत्यर्थः । ननु पुर-
षोत्वादकस्य कर्तृत्वोपाहारः करोत्यर्थं सत्पादनं तस्य कर्म पुरुषवत्क तदन्य-
तरवाचीकर्मावच्छेदोऽस्त्वित्यत आह । आपीति । कर्तृवक्ष्येनेति क्रिया-

रन्त्यतरस्यान्वप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणां
 अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेव तेषां निर्दिष्टत्वात्,
 विज्ञानवचनविधानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य करोत्वर्थस्य क्रि-
 याफलस्य वाचं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोः रूपात्तत्वात्, परि-
 शेपात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वमाश्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते,
 क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदयप्रकृतमसंश-
 दितम्, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विज्ञेयोपादाने साधारणेना-
 र्थेन, सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते
 न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वञ्च च
 जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विज्ञेयोपादानादविशेषितं जग-
 देवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति, य एतेषां
 पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य
 वा छरस्त्वमेव जगदविशेषितम् कर्मेति । वाशब्द एकदेशा-
 वच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमतताः

फलाभ्यां विना कर्तृत्वाद्योगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्थवृत्तमित्यर्थः । जग-
 तोऽपि प्रकरणीयपदे स इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणा-
 दिकं हि सर्वमात्मः सद्विषयक तन्निमित्तमिति सामान्येन बुद्धित्वं सर्वमेव
 गृह्यते, कालं च सद्विषयकावस्थात् सर्वार्थत्वेन सर्वमात्मः बुद्धित्वस्य
 कार्यमात्मस्य कर्तृशब्दो वाचक इत्याह । तथापीति किञ्च जगदेकदे-
 शोऽस्मा जगदात्मतन्निताह । पूर्वमेति । जगदुपपदे पुरुषाणां कपि
 पक्षात् एकपुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह । एतदुक्तमिति । य चेद्विदम्य इति व-
 न्यत्यः । पुरुषमात्मविशेषितं कर्तृत्वमिति भाविकिरावागर्भो दहत्यः ।
 ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिमार्जकाचेत्यत यथा ब्राह्मणवदः परि-

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वस्थापनाय विशेषोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिभाषकव्यायेननामाव्यविशेषाभ्यां जगताः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्याख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते, परिहृतं तयोपासाद्वैविध्यादाश्रितत्वादिकं तद्योगादित्यत्र । त्रिविधं ह्युपासनमेवं सति प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । ततोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलवृत्तणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते “सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्मरन्नामा-

हाजकाव्यविषयः तयात्र कर्मण्यदः पुरुषाव्यवगहाधीनश्चाह । एवंमिति । अस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य जितः शान्तमिह त आह । परमेश्वरेति ।

विज्ञातव्यत्वात् पूर्वोपक्षपीजमनूय दूषयति । जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्याख्यातमिति । उक्तमेव स्मारयति । त्रिविधमिति । अत्रैव मुखाधिक्यम्, आधिपत्यं निबन्धनं, कारणत्वविवक्षितमिति भेदः सम्भवति । एकाशकाले काव्यभेदो हि भेदस्त एतत्तं, चेद

धिपक्षं पर्येति अ एवं वेद" इति । नन्वेव सति ततर्ह्यव्या-
क्यनिर्णयेष्वेवमपि वाक्यं निर्णयिते, न निर्णयिते "यस्य वैतत्
कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्त्वानिर्धारितत्वात्, तस्यादत्र जीव-
मुख्यप्राणब्रह्मा पुनरन्यद्व्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि
ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः" इत्यत्र, जीव-
लिङ्गमध्यप्रकमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योज-
यितव्यम् ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रञ्चव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेवै ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितञ्च, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं
स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं (जीवपरामर्शं) ब्रह्मप्रति-
पत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रञ्च-
व्याख्यानाभ्यां, प्रञ्चस्तावत् सुष्ठुपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यति-
रिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, "कैष
एतद्बालाके पुरुषोऽश्विष्ट, क्व वा एतदभूत्, कुत एतदागा-
दिति । [कौ० ब्रा० अ० ४ । क० १८] प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । कर्मयदस्य इत्या पूर्व-
पक्षप्राप्तौ तद्विरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह । नेत्यादिना । प्राणशब्द-
जीवलिङ्गयोर्नतिषाह । प्राणशब्दोऽपि ॥

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम्, इदानीं तद्विज्ञेन
जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म व्याख्यामित्याह । अन्यार्थमिति । जीवपरामर्शस्य
जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थमेव प्रत्यनाह । कैष इति । हे बालाके !
एतत्कथं विशेषज्ञानावावरूपं तथा स्यात्तत्रैव पुनरुक्तः क्वाविति कश्चि-
दधिकरणे शब्दं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाच्चक्षानार्थं दृश्यते ।

स्वप्न न कश्चन यत्त्वत्वादिन् प्रीत्य एवैवमिति" इत्यादि,
 एतच्छादात्मनः सर्वे प्राणा यथावतर्न विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेश्वो देवा
 देवेश्वो लोका इति च [कौ० ब्रा० अ० ४ क० १२ । २०] सुषुप्ति-
 काले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परश्चाह ब्रह्मणः
 प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्थादा । तच्छादात्मनः
 जीवस्य निःसम्बोध-स्वच्छतारूपः स्वप्नः, उपाधिजनितविशेष-
 विज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्व्यंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा
 वेदितव्यतया आवृत इति गम्यते । अपि चैवमेवे शाखिनो
 बाह्यसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातयन्सम्बादे स्पष्टं दिष्टान-
 मयश्चन्द्रेण जीवमात्राय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य
 एष विज्ञानमयः पुरुषः क वै तदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने

क वा इति । एतद्वदनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः काभूत्-
 सुप्तिः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति । कुत
 इति । एतदागमनमैक्यव्यंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः ।
 प्रश्नसङ्का व्याख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । यत्नप्रवचनयोराधारः
 उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैतत्त्वम् । उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि
 प्राणविषय इत्यत आह । सुषुप्तिकाळे चेति । जगदेतत्त्वजीवैक्याभां
 प्राणोऽत्र ब्रह्मैतत्त्वम् । जीवोक्तेरन्यावर्तव्यसुपसङ्गरति । तच्छादिति ।
 निःसम्बोधता विशेषधीनून्यता, स्वच्छता विशेषनसून्यता । वेद-
 भांतिनून्यतास्वरूपमैक्यमाह । उपाधीति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मवि-
 पश्यते शाखान्तरसंवादमाह । अपि चैकमेवे शाखिन इति । ननु शाखा-
 कायः सुषुप्तिस्थानसुप्तं न ब्रह्मैतत्त्वमाह । याथावेति । उपाधिद्वारा
 प्रमात्रात्मकहेतुत्वाद्वाकायो ब्रह्मैतत्त्वमाह । सर्व इति । एवं जीवनिरा-
 त्तत्वेनैव ब्रह्मैतत्त्वमाह । प्राणानिराहपरत्वेनापि व्याचष्टे । प्रादिति ।

प्रतिवचनेऽपि “न यदोऽनर्कं दृष्टं चाकारमसं चिन्मयेत” इति,
 चाकारमसं च चरमात्मनि प्रवृत्तौ दृष्टोऽस्ति चरमात्मनः इति
 अत्र सर्व एव चात्मानो व्युत्पन्नोति चोपाधिमतात्मात्मताम-
 न्यतो व्युत्पन्नमात्मनः परमात्मानमेव कारणत्वेनात्मनोतीति
 गम्यते । प्राच्यनिराकरणस्यापि सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राच्या-
 दिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युक्तः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १६ ॥

दृष्टदारण्यके मैत्रेयीवाक्येऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः
 कामाय” इत्युपपन्नं “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियश्च-
 वत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति, “आत्मा वा अरे दृष्टः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्श-
 नेन अवशेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं” इति । तत्रै-
 तद्विचिकित्सेने किं विज्ञानात्मैवायं दृष्टव्यत्वादिरूपेणोपदि-
 श्यते चादोऽस्ति परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा,

अप्यनृ वाक्ये प्राच्योपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं गम्यते जैमिनिः, सकृद्व्य-
 व्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अपि चैके शास्त्रिनः एवमेव
 प्राच्यादिरिक्तं जीवात्मानमात्मनः प्राच्यस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति
 सूत्रबोद्धव्यम् । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राच्यनिराकरणस्याभ्युक्त्यो
 हेतुत्वमिति भाव्यार्थः, तथादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति
 सिद्धम् ।

वाक्यान्वयात् । विवक्षयाक्यामाह । दृष्टइति । पत्युरेवामेवमेव
 प्रियत्वादात्मैव सर्वत्रैव प्रियतमः, कतेऽन्यत्वरित्तत्वात् इत्य-
 दर्शनात् चदथादिदं वाक्यमिच्छते । प्रियसंज्ञितेनेति एतज्जावादिभिः

प्रियसंस्मृतिनात्मना भोक्तृपक्षमाहिष्ठानात्मोपदेय इति प्रति-
भाति, तथाहि विज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेयात् परमात्मोपदेय
इति । किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेय इति । कस्मात्, उप-
क्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोक्तृभूतं सर्वं
जगदात्मार्यतया प्रियं भवतीति प्रियसंस्मृतिं भोक्तारमात्मा-
नमुपक्रमस्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्य-
स्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तावन्वानुविनश्यति, न प्रेत्य
संज्ञासीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समु-
त्पन्नं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्श-
यति । तथा “विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्” इति कर्तृ-
वचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञानात्मानमेवेदोपदिष्टं दर्शयति,
तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वात् भोक्तृजात
स्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेय
एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावश्य-

प्रियेर्भोक्तृजीवतयानुचितेनेत्यर्थः । यथा मङ्गलं ते महावीर्यपुत्रजनक-
दाक्यस्य मङ्गलपरत्वं तथाच जीवोपक्रमदस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति
इत्यात्मैव पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपाधि-
परत्वं विज्ञाने सेवे प्रत्यग्मङ्गलस्य समन्वय इति कथम् । इदं मङ्गलं
मङ्गदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतसिद्धिकरकम् एतेभ्यः
कार्यकारणात्मना व्यवसानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येर्ज्ञातव्यं भूतोपाधिक
जगदात्मैव तावन् भूताति नीयमानान्यनुकूलं विनश्यति । औपाधिक-

माद्यं परमात्मनो ब्रह्मविज्ञानावयवं कथ्यते, कथमिति, तदुपपा-
द्यते, “अद्यतत्त्वस्य तु नाशसि विज्ञेन” इति याज्ञवल्क्यादुप-
श्रुत्य “येनाहं नाशता स्थां किमहन्तेन कुर्यां, यदेव भगवान्
वेद तदेव मे ब्रूहि” इति अद्यतत्वमाशंसनायै मैत्रेय्यै याज्ञ-
वल्क्या आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानाद-
मृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा आत्मविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्य-
मवकल्पते, न चैतदौपचारिकमाश्रयितुम् शक्यम्, यत्कारण-
मात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण यत्नेन तदेवो-
पपादयति “ब्रह्म तं परादाद्याऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्या-
दिना, यो हि ब्रह्मत्वदीदिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वात्मन्येष
लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मत्व-
दीदिकं जगत् पराकरोति इति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं यदयमात्मे-
ति सर्वस्य वस्तुजातस्याभाव्यतिरेकमवतारयति । इन्द्रुभ्या-
दिदृष्टान्तेषु तमेवाव्यतिरेकं द्रुढयति । “अस्य महतो भूतस्य

मरणान्तरं विधेयधीर्मास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भो-
क्तारं ज्ञाति भोक्तृं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानमस्त्वत्वादित्यु-
क्तिस्तस्यान्वयब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्त-
यति । एवमिति । विज्ञेन तत्साधनेन कर्षयेत्यर्थः । भेदनिवृत्तापूर्वक-
मभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्पणादौपचारिकत्वं न युक्त-
मित्याह । न चैतदौपचारिकमित्यादिना । पराकरोति येषोभानाद्
पश्यति । यथा इन्द्रुभिरुभौषाद्यदसाध्यान्पश्यन्नेव ब्रह्मणा साक्षाद-
वान्तरविधेयाः पृथिपपृथुपाश्वरजतवत साक्षात् कर्तव्याः ।

निःश्रुतमेतद्व्येहः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूप-
कर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैवं गमयति ।
तथैवैकाग्रनम्रप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य साकःकर-
णस्य प्रपञ्चस्यैकाग्रनमनन्तरमवाच्यां कृतृत्वं प्रज्ञानघनं व्याच-
क्षाणः परमात्मानमेवैवं गमयति, तस्मात् परमात्मन एकाग्रं
दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरुक्तं प्रियसंस्मरणोपक्रमा-
दिज्ञानात्मन एवाग्रं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्यैव प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीह सर्वं यदयमात्मा” इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं
सूचयत्येतद्विज्ञं यत्प्रियसंस्मृतस्यात्मनो दृष्टव्यत्वादिसङ्कीर्त-
नम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, ततः पर-
मात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तङ्गीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धयै वि-
ज्ञानपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयः आचार्यो म-
न्यते ॥

यान्ते, एवमात्मानमात्रं सर्वमात्मत्वमिति निश्चितमित्याह । इन्द्र-
यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः सुखत्यागप्रतिज्ञायाः ।
सर्वसद्वृत्तिविज्ञादधीत्याह । अस्य न कृत इति । अन्वेदादिकं नाम, इदं
कृतमिति कर्म, कर्मस्य लोकः परस्य लोक इति रूपम् । किञ्च स यदा
सर्वोपासनां सङ्ग्रहा एकाग्रनमिति कश्चिद्वक्तव्यं सर्वप्रपञ्चस्य सङ्ग्रहकदाचार-
त्वमात्मनो तद्व्याप्तेरिति लिङ्गमित्याह । तथैवैकाग्रनेति ॥

जीवमज्ञातोऽभेदवत्त्वाद्भेदाभेदेन जीवोपक्रमश्च प्रतिज्ञाया-
धकनित्याश्रयमतम् ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतंश्च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसक्तस्य देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमश्चमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिखैवं भवति “एष सम्प्रसादोऽध्याङ्करीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्चयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञायते,

“यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रे-

ऽहं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्यान्नामरूपाहिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” ॥ इति ॥

अथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि तत्त्वार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥

सत्त्वसंसारद्वयायां भेद एव सत्त्वानेवाभेद इत्यौडुलोमिमतम् । तन्न मानसाह । श्रुतिश्चेति । सत्त्वानसत्त्वानिः । नह्यं संसारस्योपाधित्वात् सर्वदेवाभेद इत्यादिह्य दृष्टान्तवशेन संसारस्य आभासिकत्वमिह । कश्चिश्चेति । यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रेऽहं गच्छन्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे । अथाशोक इति ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुप-
पन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ।
तथा च ब्राह्मणं “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणीत्वेवजातीयकम् परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं
दर्शयति । मन्त्रवर्ण्य “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामा-
नि कृत्वाभिवदन् यदास्त” इत्येवजातीयकः । न च तेजः-
प्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परब्रह्मादात्मनो
ऽन्यसृष्टिकारो जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः
पर एवेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आश्वरथस्य तु
यद्यपि जीवस्य परब्रह्मादनन्यत्वमभिप्रेत तथापि प्रतिज्ञासिद्दे-
रिति स्वापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत
इति गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ
भेदाभेदौ गम्येते । तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति
गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुति-
भ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे

विज्ञानमात्रम् । अवस्थितेरिति । अत्मनाभेदज्ञापनार्थं जीवसुप-
क्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवविज्ञानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रसर्दनाधिकरणे कश्चित्त-
त्वाद्यापि जीवावभावेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुब्रह्मज्ञानस्यैवित्यत्र गत-
त्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरसं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽनावश्यक इति भेदाभेदब्रह्माप्राप्ते कश्चित्तभेदोद्देश्यत्वादिकं
अतोऽस्मिन्नाभेद इति ज्ञापनार्थम् अस्मात्कारणात् अत्र ते वाच्यं विज्ञानं
अःकथनेनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्मस्वरूपं यद्वत् वि-

हि जीवस्याव्ययस्य साने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रकृत्यप्रस-
ङ्गात् तज्ज्ञानादव्ययत्वमवकल्पेत. अतश्च स्वाव्ययस्य नामरूप-
स्यासम्भवात् उपाध्याय्यनामरूपं जीवे उपचर्यते, अत एवो-
त्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविरुद्धलिङ्गोदाहरणेन आध्यामा-
योपाध्याय्यैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भू-
तस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्
विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव निखूडो
योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथः' । इदमत्र
प्रतिज्ञातम् 'आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं
यदयमात्मा' इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्च-
स्यैकप्रभवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारण-
योरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सू-
चयत्येतद्विज्ञं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्म-
भावेन कथितमित्याश्रमरथ आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्ये
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'उत्क्रमि-
ष्यत एवन्भावादित्यौलुमिः' । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ज्ञानपर्यायकत्वं भेदाभेदे धर्मिहयपक्षः स्यादिति जन्मवत् । धीरः
सर्वज्ञः । सर्वज्ञेऽपि कुर्यापि कार्यापि विचिन्त्य सृष्ट्वा तेषां नश्वानि च
सत्त्वा तेषु बुद्ध्यादिव प्रविष्टाभिबदनादिकं कुर्वन् यो कुर्वते तं विद्वान्नि-
हृष्टावृत्तौ भवतीति जन्मोऽपि जीवपरबोरेक्यं दर्शयतीत्याह । जन्मेति ।
जीवस्य प्रकृत्यविकारत्वाच्चैकप्रमित्यत आह । न च तेज इति । जतत्तयं
विभक्त्यं दर्शयति । वायुत्वादिना च भिन्नमिति । अभेदवद्वेदो-
ऽपोत्तर्यः । तत्तान्मस्य जतस्योपादेयत्वमाह । तत्र आयेति । वेदोऽयं

ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सत्त्वसम्बन्धस्य परेऽप्यज्ञानैक्यसम्बन्धस्यैव
 दमभेदाभिधानमित्यौल्लोभिराचार्यो मन्वते । ‘अवस्थित-
 रिति काश्चकत्तुः’ । अथैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञाना-
 त्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काश्चकत्तुः
 आचार्यो मन्वते । ननुच्छेदाभिधानमेतत् ‘ए’ऽख्यो भूतेभ्यः
 समुत्थाय तान्मेवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति कथमेत-
 दभेदाभिधानं । नैव दोषः विशेषविज्ञानदिनायाभिप्रायमे-
 तद्विनाशाभिधानं नात्तोच्छेदाभिप्रायं, अथैव मा भगवान्
 मूसुहृन् प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थात्तरस्य
 दर्शितत्वात् “न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्मानुच्छिन्तिधर्मा मात्मासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति एतदुक्तं
 भवति कूटस्थमित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा, नास्योच्छेद-
 सङ्गोऽस्ति, मात्माभिस्त्वस्य भूवन्द्रियतत्त्वणाभिरविद्याकृताभि-
 रसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषवि-
 ज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तं “विद्या-

देवदत्त इति वक्तव्यमहादिवाक्येभ्यः परापरयोरेकत्वाभेदः प्रतिपादयितु-
 मिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानानुसृष्टिस्तत्त्वव्यवहृत्प्रयत्नाद्यन-
 मेव प्रथमकारण इत्याह । एवमेति । अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । अस्ति-
 तस्य भेदस्य च नास्ति इतिः सम्भवति न सत्यस्यैवपि दूष्टमस्ति । यदुक्तं
 नदीद्वयान्वात् सवारः साधारण इति तथेत्याह । अथचेति । अनाद्य-
 रूपसत्त्वान्वात्सर्वस्यैवार्थः । उत्पत्तिस्तुता जीवस्य जन्मना भेदाभिधा-
 विज्ञान इत्याह । अत एवेति । अत्यन्ते साधारणकाले कालकोशदेवेत्यर्थः ।
 अतः पूर्वोक्ते जीवमवच्छिन्नं जीवेनोद्भूतः परस्मैव सत्त्वानुसृष्ट्या जीवा-
 भेदाभिधानं विज्ञातव्यमिति । तत्वाद्यं बीजं मिश्रत्वा निरसं, सम्मति

तारमरे केन विज्ञानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनीयसं-
 हासविज्ञानात्तत्र शब्देन दृष्टव्यत्वमिति, तदपि काशकृत्स्नीय-
 नैव इति केन परिहरणीयम् । अपि च “यत्न हि द्वैतामिव
 भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्याख्याविषयाविषये तस्यैव
 दर्शनादित्यस्य विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्न त्वस्य सर्वमात्मैवा-
 भूत्, तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनाविषयाविषये तस्यैव दर्श-
 नादित्यस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च
 विषयाभावेऽप्यात्मानं विज्ञानीयादित्याशङ्क्य “विज्ञातारमरे
 केन विज्ञानीयात्” इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावीय-
 पादनपरत्वादाह्वयस्य, विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-
 गत्या कर्तृवचनेन त्वचा निदिष्ट इति गम्यते । दर्शितम्
 पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

द्वितीयमनूय सर्वं निराचष्टे । यदप्युक्तमित्यादिना । काशकृत्स्नात्
 सत्यज्ञानं सप्रतिज्ञातं तत्र हेतुरिदं सर्वं यदवशात्कृत्यतिरेक उक्तस्य
 प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्यास्यैवो यस्य
 एकस्मिन् प्रकृत्यो यस्य तद्भावादित्यर्थः । असुखानमयेदाभिधानमिति आ-
 वत् । जन्मनाशादुक्तौ नाभेद इत्याख्येय परिहरति । ननु रक्षादिना ।
 नतस्तु संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोक्षितवानवि ज्ञानस्यैवज्ञानो
 ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति ज्ञेयस्योक्तौ सतिराह । न वा करे इति ।
 मोक्षं मोक्षकरं वाक्यम्, अविनाशो नाशहेतुत्वः, अतः उचितमिति
 नाशशब्द भवतीति असुखमिति प्रत्येक्यर्थः । ततोऽयं वीजं ततोऽनेन भवे-
 नेव निरुक्तनीयमित्याह । यदपीत्यादिना । अत्यन्ततद्वे सत्यभेदात्प्री-
 कारात् ज्ञेयस्याभेदो न युक्तः सः यत्तत्कृत्यते अत्यन्ताभेदादित्यस्य
 कारकानाभात् स युक्त इति सत्यस्यारिणात्तस्मिन् नः कश्चित् विज्ञातत्वं

जोपरमाहंनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः “सर्वेर्देहादिवि-
भिरव्युपगन्तव्यः, “सदेव सोऽयमेवमव आसीत्, ‘एकमेवाद्वितीय’
आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं” “इदम् सर्वं यदयमात्मा, नाभ्योऽतो-
ऽस्ति द्रष्टा नाभ्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ” इत्येवंरूपाभ्यः सृष्टिभ्यः, सृष्टि-
भ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिदम्” “क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षे-
त्रेषु भारत ! । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” ।
इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अभ्योऽसावभ्योऽहम-
स्मीति न स वेद सत्योः स सत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’
इत्येवंजातीयकात् । “स वाँ एव महानज आत्माऽजरोऽमरो-

सक्ते जज्ञात्मानि भूतपूर्वगत्वोक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किञ्च
मूर्खापरपर्यालोचनया वाक्यस्य सक्तात्मपरत्वावगमात् विशाखस्य कथित-
मेवानूद्यते इति न तद्विज्ञेन जीवपरत्वमित्याह । अपि चेति । आर्षेषु
प्रत्येकं वाक्यतत्त्वपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं तदाह । दर्शितमिति ।
अतश्च, सृष्टिमन्त्राह । पुनरपि सृष्टिसृष्टिमन्त्रमाह । सदेवेत्यादिना ।
हेतुर्ना भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिपत्त्या सत्यम् । भेदाभेदस्यै-
व जीवस्य ज्ञानादिविकारवशात्तन्निबन्धो न स्यादित्याह । न वा इह इति ।
भेदस्य सत्यत्वे तत्त्वमवा बाधादहं ब्रह्मेति निर्वाणं ज्ञानं न स्यादित्याह ।
अस्य वा चेति । अर्भेदस्यापि सत्त्वात्मनोऽस्य ह्यु भेदाभेदोर्विरोधात्
संभवः स्यादित्याह । सुनिश्चितेति । आसु निर्वाणज्ञानमिच्छते आह ।
निर्वाणस्य इति । अहं ब्रह्मेत्यादिनिश्चयस्यैव योकादिविज्ञेन सत्यमि-
त्यत्र सृष्टिमन्त्राह । स्थिते आत्मनिश्चयत्वे किं प्रज्ञा प्रविष्टता सत्यमि न

‘सुतोऽस्यो ब्रह्मेति’ आत्मनि सर्वविनिवायप्रतिषेधात्, अन्यथा च सुसुखं विरमवादे विज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितानुपपत्तेः । विरमवादं हि विज्ञानं सर्वाकारानिवर्तकमात्मनि यथं दृश्यते, ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था’ इति च श्रुतेः, ‘तत्त्वो मोहः कः शोक एकत्वमनुपपद्यते’ इति च स्थित-प्रज्ञवक्ष्यकृते च । स्थिते च चेतश्च परमात्मैकत्वविषये सख्यन्-दर्शने चेतश्च परमात्मेति नाममात्रभेदात् चेतश्चोऽयं परमा-त्मनो भिन्नः परमात्मायं चेतश्चाद्विन्न इत्येवंजातीयक आत्मभे-दविषयोऽयं निर्वन्वो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्र-भेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो

भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ सुतो भिन्नौ अपर्याव-
नामवचनात् साधकस्य वदित्तत्वात् । स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्याव-
नामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेऽवस्थादिनिमित्तभेदादिद्वयात् । एको हीति ।
किञ्च निष्ठातज्जबुद्धिरूपायां शुद्धायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म
निश्चितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह न हीति । कर्तृ-
देवैक्यमिति जीवस्यानादव्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां शुद्धायां द्वौ हि न
स्वातन्त्र्यवत्त्वात् । न चेति । अदुरेव प्रमेयेन जीवत्वात् भेदः । नन्व-
त्वाभावे जीवस्य अद्वयत्वात् ब्रह्मापि अद्वैतः अद्वैतादद्वैतात्
तयोर्भेद इति चेत् दर्शने प्रतिविम्बस्य स्फुटत्वेऽपि विम्बस्यास्फुटत्ववत्
कल्पितभेदेन विग्रहधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । त्वभेदे वेदानाद्यद्वैतोऽप्य-
भाह । नैवेति । सोऽयमिति वस्तुत्वमीत्यकार्यकारणद्वयबाधना-
धिकरणमाद्वैताभेदो वेदानाद्यद्वैतोऽपि निमित्तवत्त्वात् तस्य बाधो
न ब्रह्म इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदादिनो ज्ञानधर्मत्वात् कथं कोऽयं
कल्पयति, तन्नामित्यत्र दोषः । ननु अद्वैतमपि निश्चितमिति ननु ननु

त्रेह निश्चितं गुणायां"मिति आदिदेवैका गुणावधिकत्वमेतदुक्तं,
न च बहुषोऽप्यो गुणायां निश्चितोऽपि "तद्वृद्धा न देवगुणा-
विद्यत्" इति चक्षुःरेव प्रवेद्यभवत्वात्, ये तु निर्वच्यं कुर्वन्ति
ते वेदान्ताख्यं बाधमानाः त्रयोद्वारं सम्बन्धदर्शनयेन बाधन्ते
क्षतकामनित्यस्य मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तासुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्यदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःशेषसहे-
तुत्वाद्वापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति
लक्षितम् । तच्च लक्षणं षट्स्वरूपादीनां मृतसुवर्णादिवत्
प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानं इत्यतो

विद्याबाधं तदनित्यमिति न्यायबाधितम् । अथाप्यन्यनर्थाध्वंसस्य च
बाध्यत्वाच्चित्तसुक्रात्मकत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्मेलेवी-
माह्वार्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि सन्निवितमिति सिद्धम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा । लक्षणसूत्रेणाह्यं प्रकृतिं वक्तुं इत्थं कारणमिति ।
यवेति । तत्र हि बहुषो बुद्धिस्यत्वाच्च सामान्यतो जगत्कारणत्वे लक्षण-
सुक्तं तेन बुद्धिये ब्रह्मणि सन्निवृत्तेदान्तरूपमयं प्रतिपद्यते अकारणत्वं
पि सर्वस्वमात्रसुत प्रकृतित्वकर्तृत्वौभयव्यवमिति विशेषविज्ञायावादि-
कारणत्वे, यथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषविज्ञाहेतुत्वाच्चेत्याह्यं लक्षणमिति ।
यद्यपि अज्ञानान्तर्यामस्य वृत्तं तथापि निश्चितमात्मनो वैदान्तैः सर्वज्ञानेकार-
णत्वमितिः सुखर इति समन्वयान्ने इहं लिखितम् । लक्षणसूत्रेणा-
ह्यत्वाच्चित्तसुक्रात्मकत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्मेलेवी-
माह्वार्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि सन्निवितमिति सिद्धम् ॥

भवति विमर्शः विमर्शकं पुनर्मन्त्राः कारणात् स्यादिति ।
तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति,
कस्मात्, ईशापूर्वककर्तृत्ववचनात् । ईशापूर्वकं हि ब्रह्मणः
कर्तृत्वमवगम्यते “स ईशाक्षणे,” “स प्राचमहजत” इत्यादि-
श्रुतिभ्यः । ईशापूर्वकस्य कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुला-
लादिषु दृष्टं, अनेककारकगूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके
दृष्टा । स च व्याय आदिकर्तर्यपि यत्तुः संक्रामयितुम् । ईश्व-
रत्वप्रसिद्धे च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकार-
णत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकार-
णत्वमेव वृत्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यस्येदं जगत्सावयवमन्येतनमशु-
दस्य दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम् । कार्य-
कारणयोः सारूप्यदर्शनात्, ब्रह्म च नैवलक्षणमवगम्यते ।
“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं” इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । पारिषे व्याहृत्याणां न्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणकं

प्रतिपाद्यमानत्वादित्यादिपति । तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोत्तर-
पक्षयोर्दोषाद्वैतसिद्धिः कथम् । ईशापूर्वकेति ईशवाच्यत्वा कर्तृत्वं नि-
श्चितं, तत्रात्र ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्, वो यत्कर्ता च यत्प्रकृतिर्न यथा
यद्वत्कर्ता कुलाद्य इत्यर्थः । अतस्तु निष्कर्तृत्वादानकं कार्यत्वात् यदव-
दिष्यात् । अनेकेति । ब्रह्म नोपादानमीश्वरात् साक्षादवदिष्यात् ।
ईश्वरत्वेति । अतस्तु ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, अद्वैतं तत्तथा
कुलादविकल्पयदवदिष्यात् । कार्यत्वेति । निष्कलं निरवद्यं, निष्कल-
मयकं, शास्त्रपरिचायि, निरवद्यं निरभयकस्तत्रोपे, तत्र वेदः निर-
ञ्जनमिति । अञ्जनद्वयतमः पूज्यमिच्छते, तर्हि अतः यदवोपादानं

श्रुतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणव्यवस्थितेर्निमित्तत्वमात्रे च-
 र्यवसावादिति, द्रुवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च
 ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारण-
 मेव, कक्षात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञा-
 दृष्टान्तौ चोक्तौ नोपपद्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उक्ततमादेश-
 मप्राप्तौ येनान्युक्तं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति,
 तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति
 प्रतीयते, तज्जोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति
 उपादानकारणान्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यति-
 रेकस्य कार्यस्य नास्ति, लोके तद्व्यतिरेकादव्यतिरेकदर्शनात् ।
 दृष्टान्तोऽपि “यथा सोम्यैकेन व्यतिरेकेन सर्वं व्यस्यन्नं विज्ञातं
 स्वादाचारभक्षं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इत्युपा-
 दानकारणगोचर एवास्मायते, तथैकेन लोहमयिना सर्वं
 लोहमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिक्षुन्तनेन सर्वं काष्ठीयम-

निमित्तत्वमाह । पारिषेयादिति । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिरक्षित
 इत्यभिमतमानः सिद्धान्तवति । प्रकृतिश्चेति । चकाराद्विनिमित्तत्वमाह ।
 एवमुक्तवद्वे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह । एवंमिति । सर्व-
 ज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह । निमित्तकारणाद-
 व्यतिरेकमिति । अदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्वादीनिकस्य ब्र-
 ह्मस्य उपादानत्वं वाच्यमित्याह । दृष्टान्तोऽपीति । यानारब्धं नाममात्रं
 विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं मुक्तमित्यर्थः ।

विज्ञातं स्यादिति च । तत्रान्यथापि “कश्चिन्ममवो विज्ञाते
 सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा “पृथिव्यान्मोष-
 धः सम्भवन्ती”ति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि चक्षुरे दृष्टे
 श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” इति प्रतिज्ञा, “स यथा
 दुन्दुभेर्जन्मानस्य न वाच्यान् शब्दान् शक्तवात् पश्यत्य-
 दुन्दुभेः, पश्येन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो ऽस्तीति” इति
 दृष्टान्तः । एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृति-
 त्वसाधनौ प्रत्येतन्मौ । ‘यतः’ इतीयमपि पञ्चमी ‘यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
 विशेषणरथात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमित्तत्व-
 त्वधिष्ठातृन्तराभावादिधगन्तव्यम् । यथा हिलोके मृत्सुव-
 र्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य

मतिशालः स्वार्थं मुख्यज्ञेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह । तत्रान्यथापीति । दृष्टदा-
 रण्यज्ञेऽपि तावाह । तत्रान्यथानीति । घटः स्फुरतीत्यनुमतस्फुरणं प्रकृतिक-
 दतिरेकेण विज्ञातं न सन्नोति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्तः
 स उच्यते । जन्मानदुन्दुभिर्जन्मान्याच्छब्दसामान्यः । ह्यान् विशेषशब्दान्
 सामान्यपक्ष्यातिरेकेण पृथक् पश्यीत श्रुता न शक्तवात्, सामान्यस्य
 त पश्येन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो ऽस्तीति भवति, तथा वा पश्येन
 तद्वाग्वरविशेषशब्दो ऽस्तीति भवति, यतः शब्दसामान्यपक्ष्यमाह्या
 विशेषाः सामान्यं कल्पिताः तद्वाग्वरविशेषादयं आत्मनि कल्पिता
 इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तादुपाधिकप्रमाणैः प्रकृतित्वसङ्गा पञ्चमी-
 त्वत्वाप्याह । यत इति । यतो वा इमान् श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ

प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपपादावकारणस्य स्वतोऽन्वोऽधिष्ठाता-
पेक्षोर्गक, प्रास्त्यन्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्, अधि-
ष्ठातन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्देवोदितो वेदि-
तव्यः । अधिष्ठातरि श्रुपादानादन्वधिष्यन्त्युपगम्यमाने
मुनर्य्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टा-
न्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठातन्तराभावादात्मनः कर्तृ-
त्वमुपादानानन्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् । कुतश्चाग्नयः कर्तृत्व-
प्रकृतित्वे ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति “कोऽका-
मयतीं वज्रं स्यां प्रजायेय” इति “तदैक्षत वज्रं स्यां प्रजायेय”
इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यादृष्टेः कर्तेति
गम्यते । वज्रं स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् वज्रभवनाभिध्या-
नस्य, प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥

दृष्टव्येति शब्दः । अनिकर्तृत्वं न जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादान-
प्रिका जगतीति सूत्रार्थः । संज्ञायाः प्रकम् “उपादाने पञ्चमी” [पा०२।
३।२८] इति सूत्रात्मकतौ पञ्चमीकामः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य
कर्तृत्वं साधयति । निमित्तत्वमिति । वज्रं कारिरित्यकर्तृविषयेन प्रकृति-
त्वानुसृष्टादिर्वादिज्ञासमुपादानासागम्यसाधकात् । प्रास्त्यन्तेरेति । जग-
त्कर्तृ ब्रह्मैवेत्यादि सूत्रं लोकायति । अधिष्ठातन्तरेति ॥

यस्योभयस्य प्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रपदद्वयेन साधयति । कुत-
श्चेत्यादिना । अभिध्या इति सूत्रेण ॥

साक्षाद्बोभयाज्ज्ञानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः, इतश्च प्रकृतिवद्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभो प्रलयप्रभवावाञ्जायेते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति' इति । यद्वि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिवद्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, "आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पा-

अभ्युच्चयो हेतुर्नरम् । आकाशादेवेत्येवकारस्तुतस्तुपादानान्तरानुपादानमप्युक्तं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनो जतिः आत्मजतिः, सम्बन्धसात्त्विकः जतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्युक्तम् । ननु कतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः । एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते । कथं पुनरिति । यथा ब्रह्मः साध्यपरिणामाभादेन जतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह । परिणामादिति । आत्मानमित्यविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह । विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मस्य आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वमुक्त्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्त्ता तन्वोऽस्मिन्नत्र साह । सत्यमिति चेति ।

दधितुं, परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि सत्त्वात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामी मृदाद्यासु प्रकृतिपूषणम्, स्वयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं, तस्यैवोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म सत्कारणं ब्रह्म एव विकारात्मनायं परिणामः सामानाधिकरस्येनाज्जायते “सञ्च त्वञ्चाभवन्निवृत्तश्चानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म सत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते, वेदान्तेषु “कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं” इति “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति च । योनिग्रन्थश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति ।

ब्रह्मणः कृतिवर्त्म्योपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्येयमपि । व्याचष्टे । पृथक् सूत्रमिति । मृद इति तद्वद्वाच्यं त्वञ्चेति परिणामसामानाधिकरस्यभूतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः । सत्त्वात्मनो भूतत्वं त्वत्परोक्षं मृदत्वं, निवृत्तं वक्तुं यद्यं घटादि, अनिरुक्तं वक्तुं यद्यन्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्त्वात्मात्मपरिणामपरः तदन्यत्वमिति विवर्त्तवादस्य वक्ष्यमाणात्वात् योनिग्रन्थाच्च प्रकृतित्वमित्याह । योनिश्चेति । कर्त्तारं क्रियाशक्तिमन्तम्, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरां ध्यानेन यज्ञज्ञानीत्यर्थः । नान्युपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिग्रन्थो दृष्ट इत्यत्र आह । स्त्रीयोनोरिति । योनिग्रन्थस्य स्त्रीयोनौ भ-

स्त्रीयोनेरप्यस्त्वैवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् ।
 कश्चित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दे दृष्टः, “योनिश्चो इन्द्र
 निषदे अकारि” इति । वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनत्वा परि-
 गृह्यते “यथोर्णनाभिः स्रजते मृज्जते च” इत्येवंजातीयकात् ।
 तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वक
 कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिव लोके दृष्टं नोपादान-
 खित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनु-
 मानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्य,
 शब्दचेत्तितुरीखरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यत्रोचाम पुनश्चै-
 तत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः

वति सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दे न पाह्यः, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्त-
 वाक्यशेषविरोधादित्याह । कश्चिदिति । हे इन्द्र ! ते तव निषदे उप-
 देशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि
 कनूद्यात्मबाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य सुखपयेकत्वाच्च
 तथा बाध इत्यत आह । न ह्येति । जगत्कर्ता पक्षः सुखैव सिद्धति,
 या कृतिः सा शरीरजयेति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिसत्तोऽनुमाना-
 सम्भवादतः श्रौतमोक्षरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्वेधीपक्षीव्यथा
 प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विश्वकृत्वाद्ब्रह्मणो न जग-
 दुपादानत्वमिति तस्याह । पुनश्चेति । न विश्वकृत्वादित्यारभ्येत्यर्थः ।
 अत उभयदृष्टं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्याधिकरणस्य तात्पर्यं ब्रह्म इत्यनु-

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पञ्चस्रोपोद्भवकानि कानिचि-
 ल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभासीति ।
 स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य
 देवत्वप्रवृत्तिभिश्च कैश्चिद्वर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वप्युक्तः तेन तत्-
 प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे ।
 तेषां तु ब्रह्मकारणवादप्रत्यक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्याः ते-
 षामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रति-
 भावादिति, अतः प्रधानमल्लनिवर्जणन्यायेनातिदिशति, एतेन
 प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेष्वङ्गीकारणवादा-
 अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधान-

वदति । ईक्षतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुः ।
 तस्य श्रुत्यादिना । तर्ह्यर्थवादवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह ।
 तेषां निति । निर्मुखास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह । तेषां निति ।
 तथा हि आन्धोऽप्येकगत्कारणत्वप्राप्त्यर्थं पिता पुत्रसुवाच । आसौ
 वटधानानां मध्ये एकां भिक्षीति भिक्षा भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः पिता
 किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पिताऽविमानं न
 पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनयस्यान्धस्यसमाववादी प्रतीयेते अ-
 न्यथात्मरमाद्युवाद इति, एवमसदेवेदमप्य आसीदशोरशोऽयानित्यादि-
 सिद्धं दूष्यम् । आत्मास्यादिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यपद एवादि-
 शब्दस्य श्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति । आत्मादिदेवत्वाच्च
 पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा न किञ्चनास्य शब्दयोः प्रत्यक्षाद्योप्यस्तुपरत्वादनु-
 शब्दस्य सूत्राभिप्रायत्वादयद्वयं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं,

वदद्यद्वाच्यद्विरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति
पदाध्यासोऽध्यायपरिसमाप्तं द्योतयति ।

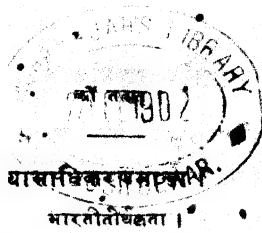
इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमन्नोविन्दपूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥ ० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

ब्रह्मकारणश्रुतिबाधित्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणं, तच्छिञ्जेव सर्वेषां
वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीनोविन्दानन्द-भगवत्-
पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ अध्यायस्य समाप्तः ॥

प्रथमाध्याये प्रथमपादः—अनुक्रमणिका ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

जागीशादयाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकल्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रारम्भितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्रये, प्रचयनमनाय शिष्टाचारपरिपाननाय च विशिष्टदेवतातत्त्वं गुरुभूतं पाधियुक्तं नमस्कृत्य ग्रन्थं प्रतिजानीते, प्रणम्येत्यादिना । व्यासिनोक्ता वैयासिकी, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णयिकाभ्यधिकरणानि न्यायाः, तेषामनुक्रमेण ग्रन्थं माला । यद्यप्येता सूत्रभाष्यकारादिभिः प्रपञ्चिता तथापि सूत्रादीनामतिप्रसङ्गविषयत्वात् भन्दबुद्धानुपहाय श्लोकरेण माला स्फुटं संगृह्यते । अत्रैकमधिकरणं पञ्चावयवं, विषयः सन्देहः सङ्कतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ॥ १ ॥

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी, सङ्गतयः स्फुटाः ॥ २ ॥

तेषामवयवानां संग्रहप्रकारं दर्शयति, एक इति । एकस्याधिपरस्य संपादकौ द्वौ श्लोकौ, तयोराद्यश्लोकस्य पूर्वार्धेन हाववयवौ संगृह्यते, उत्तरार्धेनैकः, द्वितीयश्लोकेन चैकः । यद्यपि सङ्कल्पाख्य एकोऽवयवः शिष्यते तथापि प्रत्यधिकरणं न ग्रन्थस्य संग्रहीतव्यो भवति, सङ्कल्पस्य पुनः स्वयमेवेति ॥ २ ॥

शास्त्रेऽध्याये तस्मात् पादे न्यायसङ्गतवस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुच्यताम् ॥

सङ्गतिं विभज्य व्युत्पादयति, शास्त्र इति । शा
अध्यायप्रतिपादः पादप्रतिपादश्चार्थमवधारयति । शास्त्रसङ्गतिरिति
पादसङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहितुं शक्यन्ते ॥ २ ॥

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युस्तुर्विधाः ।

समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलं तथा ॥ ४

शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपादः दर्शयति, शास्त्रमिति
वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यायेन ।
द्वितीयेन सम्भावितविरोधः परिहृत्यते, तृतीयेन विद्यासाध
चतुर्थेन विद्याफलनिर्णय इत्येते अध्यायानामर्था इति ॥ ४ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।

ज्ञेयगं पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥ ५

तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते, समन्वय इति ।

लिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमपादे चिन्त्यं, तद्यथा “अन्तर्ज्ञेयं
इत्यत्र सार्वज्ञसावर्त्तव्यसर्वपापहरत्वादिकं ब्रह्मण्योऽन्तरागत

लिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति उपास्यविषयं वाक्यजातं

पादे चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणविषयशाश्वत्त्वोपास्तिवाक्य

मयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकं ब्रह्मणो जीयस्य च सा

दस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम् । तृतीयपादे तु अस्पष्टलिङ्गत्वे सति ज्ञेय

वाक्यजातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुख्यकगतब्रह्मा

दुष्टस्थित्यनरीक्षादप्रोक्तत्वं सूत्रात्मनः परब्रह्मणश्च साधारण

ब्रह्मलिङ्गम् । यद्यपि द्वितीयपादे कठवस्त्रादिगतब्रह्मतत्त्व

विचारितानि, तृतीयपादे तु दहरोपासनावाक्यं विचारित

व्यवान्नरसङ्गतिलाभेन तद्विचारस्य प्राप्तिकृत्वात् न ।

साङ्ख्योपनिः, इत्यं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः ।

न व्यक्रपदमजापदश्चेत्येवमादि सन्दिग्धं पदं चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

द्वितीये स्मृतितर्कभ्यामविरोधाऽन्यदुष्टता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्निष्प्रभुतेरप्यविरुद्धता ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, द्वितीय इति । प्रथमपादे साङ्ख्ययोगकाणां प्रादादिभूतिभिः साङ्ख्यप्रादिप्रवृत्ततर्कस्य विरोधो वेदान्त-समन्वयस्य परिहृतः । द्वितीयपादे साङ्ख्यप्रादिमतानां दुष्टत्वं दर्शितम् । तृतीयपादे पूर्वभागेण प्रब्रह्मज्ञाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः, उत्तरभागेण जीवश्रुतीनाम् । चतुर्थपादे ब्रह्मशरीरश्रुतीनां विरोध-परिहारः ॥ ६ ॥

तृतीये विरतिस्तत्त्वम्यदार्थपरिशोधनम् ।

गुणोपसंहृतिर्ज्ञाने वहिरङ्गादिसाधनम् ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, तृतीय इति । प्रथमपादे जी-
वस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे
पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः, उत्तरभागेण तु तत्त्वदार्थः । तृतीयपादे
सगुणविद्राघ गुणोपसंहारो निरूपितः, निर्गुणे ब्रह्मणि व्युपनयन-
पदोपसंहारश्च । चतुर्थपादे च निर्गुणज्ञानस्य वहिरङ्गसाधनभूतान्या-
यमयज्ञादीनि अन्तरङ्गसाधनभूतानि शमदमश्नवशसननिदिध्यासनादीनि
च निरूपितानि ॥ ७ ॥

चतुर्थे जीवतो मुक्तिरनुकान्तिर्गतिरुत्तरा ।

ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायगतपादार्थान् विभजते, चतुर्थ इति । प्रथमपादे अन्वया-
द्राड्गत्या निर्गुणं उपासनत्वा सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पाप-
पुण्यलोपविनाशस्य च सक्तिरभिहितः । द्वितीयपादे भिवभावस्थोक्त-
प्रकारो दर्शितः । तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो भूतस्थोत्तरमार्गोऽभिहितः
चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहभैरवस्तद्विज्ञाता, उत्तरभागेण
सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिर्निरूपिता । एवं पादार्थः संग्रहीतः ॥ ८ ॥

जंङ्गित्वा सङ्गतीम्निस्वस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम् ।

जहंदाचेपद्वृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाम् ॥ ८ ॥

सम्बन्धेन शास्त्राध्यायपादप्रतिपाद्या अर्थोक्तं तत्तु इत्यन आह,
जहंत्वेति । तद्वयथा ईक्षण्यधिकरणे 'निरुद्धत इति वाक्यं' प्रधानपर-
जहंपरं' नेति विचार्यते, तस्य विचारस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वात् ब्रह्मविचार-
शास्त्रसङ्गतिः । वाक्यं ब्रह्मणि तात्पर्यवदिति निर्णयात् समन्वयाध्याय-
सङ्गतिः । ईक्षण्यस्य चेतनब्रह्मणोऽसाधारणत्वेन स्वदङ्गित्वात् प्रत्य-
मपादे सङ्गतिः, ययं सर्वेष्वधिकरणेषु यथायोग्यं सङ्गतिरित्युक्तं
जहनीयम् । अवान्तरसङ्गतिस्तु अनेकधा विभज्यते, आक्षेपसङ्गतिः
दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्येवमादिः ।
येन अवान्तरसङ्गतिः व्युत्पन्नेनोचितं गम्यते ॥ ८ ॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षस्य युक्तिश्च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ १० ॥

ताः व्युत्पादयति, पूर्वन्यायश्चेति । तद्वयथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचार-
रथास्त्वमागम्यणीयमिति सिद्धान्तः, तत्र युक्तिः ब्रह्मणः सन्दिग्धत्वा-
दिति । द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्व-
पक्षः, तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगद्वृष्टत्वादिति । तदुभयस्योक्त्य तयोरा-
क्षेपसङ्गतिं योजयेत् । सन्दिग्धत्वात् ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं, जन्मादेरन्य-
निष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सन्दिग्धत्वं
विचार्यत्वञ्चेत्याक्षेपसङ्गतिः । दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती चाल योज-
यितुं शक्यते, यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्मा-
देरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसङ्गतिः ।
यथा विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गावे हेतुं पश्यामः इति
प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । ते एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती सर्वत्र सुलभे,
पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते तदुक्तदाधिकरणपूर्वपक्षहेतुसम्बन्धसाध्यसोपगमाधि-
करणसिद्धान्ते हेतुन्यायत्वैलक्षण्यस्य च सन्देहेष्वन्यत्रोक्तं शक्यत्वात् ।

कालेपसङ्गतित्येवाद्योन्यसूत्रेया । प्रासङ्गिकी सङ्गतिश्चाह्वयते, देव-
माधिकरणस्याधिकारविचारपरत्वात् समन्वयाध्याये ज्ञेयब्रह्मवाक्यविषये
तृतीयपादे । सङ्गतिभावोऽपि बुद्धिस्थावान्तरसङ्गतिरेवास्ति, तथाहि
पूर्वाधिकरणे अङ्गवत्त्वात्वाक्यस्य ब्रह्मपरवाक्यत्वात् अङ्गवत्त्वात् ब्रह्मणो
मनुष्यहृदयमेव अनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गे न
देवताधिकारो बुद्धिस्थः, सेयं प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । तदेवं न्यायसङ्गति-
र्युत्पादितः, इदानीं प्रत्यधिकरणमवयवचतुष्टयं लोकाभ्यां संन्दहते ॥१०॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ? ॥ ब्रह्मसूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माऽध्यामानिरूपणात् ?

असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥

अध्यामोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ।

सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥ १ ॥

जन्मादास्य यतः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति ? नहि विद्यते ।

जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्, सत्त्वादिष्वप्रसिद्धितः ॥

ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्षणं स्त्रग्भुजङ्गवत् ।

लौकिकानीव सत्त्वादीन्यल्लक्षणं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य प्रथमपादमारचयति ।

न कर्तृ ब्रह्म वेदस्य किं वा कर्तृ ? न कर्तृ तत् ।

“विरूपनिर्गुणता चेत्येवं नित्यत्वकीर्तनात् ॥

कर्तृ, निश्चयितात् युक्ते नित्यत्वं विसाम्यतः ।

सर्वावभासि वेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविज्ञवेत् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

अस्यन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता ? ।

घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् ब्रह्मान्येनापि भोयते ॥

रूपलिङ्गदिराहित्यान्नास्य भान्तरयोग्यता ।

‘तत्त्वोपनिषदे’त्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमाह ।

वेदान्ताः कर्तृ देवादिपरा ब्रह्मपरा च ? ।

अनुष्ठानोपयोगित्वात् कर्त्तादिप्रतिपादिकाः ॥

भिन्नप्रकरणसिद्धवत्काश्च ब्रह्मबोधकाः ।

सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह ।

प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत ? ।

शास्त्रत्वात् ते विधातारो मननादिश्च कीर्त्तनात् ॥

नाकर्तृतन्मेऽस्ति विधिः, शास्त्रत्वं संसनादपि ।

मननादेः पुराबोधात् ब्रह्मस्य संसितास्ततः ॥ ४ ॥

इच्छतेनोद्भूतम् ॥ ५ ॥ योच्यते ब्रह्मण्यन्दात् ॥ ६ ॥ तच्चिदस्य मोक्षो-
पदेशात् ॥ ७ ॥ हेतुत्वाच्चतानां ॥ ८ ॥ स्वाम्यत्वात् ॥ ९ ॥ नतिसामा-
न्यात् ॥ १० ॥ स्वतत्वाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

‘तदैक्षतेति’ वाक्येन प्रधानं ब्रह्म बोध्यते ? ।

ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् प्रधानं सर्वकारणम् ॥

इच्छणाश्चेतनं ब्रह्म, क्रियाज्ञाने तु मायया ।

आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राप्नुयान् ॥ १३ ॥
हेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ भान्त्ववर्णिकमेव च
तीवरे ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ कामाच्च नानुमानामेक्षा ॥ १८ ॥
अस्मिन्नस्य च तद्व्योमं शास्ति ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमेकदेशमतमारचयति ।

संसारो ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः ? संसारार्थ्यं भवेत् ।

विकारार्थमयदृग्शब्दात्, प्रियाद्यवयवोक्तिः ॥

अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्माऽऽनन्दमयो भवेत् ।

प्राप्नुयार्थो मयदृग्शब्दः, प्रियाद्याः स्वरूपाधिगाः ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ? 'ब्रह्मपुच्छमिति' श्रुतम् ।

स्यादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धिः ॥

लाङ्गूलासम्भवादत्र पुच्छेनाधारप्रसङ्गा ।

आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ६ ॥

अनस्तद्वर्गोऽपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशान्त्वः ॥ २१ ॥ श्रुतम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यमयी देवतात्मा किं वाऽसौ परमेश्वरः ? ।

मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव, नेश्वरः ॥

सार्वात्म्यात् सर्वदुरितराहित्याच्चेष्टरो मतः ।

मर्यादाया उपाल्प्यर्थमीशेऽपि स्युरुपाधिगाः ॥ ७ ॥

आकाशस्तज्जिह्वात् ॥ २२ ॥ श्रुतम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

'आकाश इति जीवाचे'त्यत्र खं ब्रह्म ? इति खम् ।

शब्दस्य तत्र रुढत्वात्, वाक्यादेः सज्जनादपि ॥

आकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् श्रौतरुद्धितः ।

एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितम् ॥ ८ ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥ श्रुतम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता ? ।

वायुर्भवेत्, तत्र सुप्तौ भूतसारेन्द्रियक्षयात् ॥

सङ्कोचोऽक्षपरत्वे स्यात् सर्वभूतलयन्तुते ।

आकाशशब्दवत् प्राणशब्दस्ते नेशवाचकः ॥ ८ ॥

ज्योतिरूपमिदमात् ॥ २४ ॥ दृष्टोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा
चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्चैवं
॥ २६ ॥ उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्त्रिविरोधात् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वयमाधिकरणमारचयति ।

• कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म 'ज्योतिर्दीप्यत' इत्यदः ? ।

ब्रह्मणोऽसन्निधेः कार्यं, तेजोलिङ्गबलादपि ॥

चतुष्पात् प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्त्तते ।

ज्योतिः स्यात् भासकं ब्रह्म, लिङ्गन्तुपाधियोगतः ॥ १० ॥

प्राणस्तथागमात् ॥ २८ ॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्ब-
धभूमा ह्यास्मिन् ॥ २९ ॥ शान्तवृत्त्या त्वपदेशो यामदेववत् ॥ ३० ॥ जीव-
इत्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासकैविध्यादान्वितत्वादिह तदयोगात् ॥ ३२ ॥
सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

• 'प्राणोऽस्मी'त्यत्र वायुन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः ।

चतुर्णां लिङ्गसहावात् पूर्वपक्षस्वनिर्णयः ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्त्यनन्यथा ।

अन्येषामन्यथामिद्रेयुत्पाद्यं ब्रह्म, नेतरत् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्वत्र प्रविष्टोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेः ॥ २ ॥ कानुप-
पत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥ कर्मकटव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ यद्विषयेषात् ॥ ५ ॥
अतएव ॥ ६ ॥ कर्मकौकल्यात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न भिदायत्वादेवं व्यो-
मवच्च ॥ ७ ॥ सम्बन्धोपपत्तिरिति चेन्न विशेषणम् ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मनोमयोऽयं शरीर ईशो वा ? प्राणमानसे ।

हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगाः ॥

यमनाक्यगतं ब्रह्म तद्वितादिरपेक्षते ।

प्राणादियोगश्चित्तार्थश्चित्तात् ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥ १ ॥

अन्ता चराचरसङ्ख्यात् ॥ ६ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽग्निरीशो वाऽन्तास्याद् ? भोदने जीव इष्यतां ।

‘स्वादत्तीति’ श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरवाद् रजः ।

ब्रह्मचन्नादिजगत्तो भीष्यत्वात् स्यादिहेश्वरः ।

ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चातृता ॥ २ ॥

गुह्याम्बविद्यावाङ्मानी हि तदुर्ध्वनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गुह्याम्बविष्टौ धीर्जीवौ जीवेशौ वा हृदिस्थितौ ? ।

ह्यायातपास्यदृष्टान्तात् धीजीवौ स्तो विलक्षणी ॥

‘पिबन्ताविति’ चेतन्मद्वयं जीवेऽश्वरी ततः ।

इत्स्थानमुपलब्धौ स्याद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥ ३ ॥

अनरूपपक्षः ॥ ११ ॥ स्वानादिव्यपदेशात् ॥ १४ ॥ सुखविषि-
टाभिधानादेव ॥ १५ ॥ सुतेऽपि निमित्तगतभिधानात् ॥ १६ ॥ अन-
वस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

‘चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

कायाजीवी, देवतेशी वा ? ‘ऽसौ योऽस्मिणि दृश्यते’ ।

आधारदृश्यतोक्तौ शादन्येषु त्रिषु कथनम् ॥

कं खं यद्वा यदुक्तं प्राक् तदेवास्मिन्मुपपश्यते ।

वामनीत्वादिनाऽन्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥ ४ ॥

अनर्थाव्यभिचैवादिषु तद्वर्त्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ नच आर्त्तमतज्ञ-
मर्भिलापात् ॥ १९ ॥ शरीरसोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ २० ॥
सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत् प्रति ? ।

कारणत्वात् प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो मुखात् ।

जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी य ईश्वरः ।

द्रष्टृत्वादेन प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादियुक्तौ धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च
तरणौ ॥ २२ ॥ रूपोपस्थात्वाच्च ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रकाशिकरणमारचयति ।

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वैश्वरः ? ।

आद्यौ पञ्चावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥

ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्, सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात्

दिश्याद्युक्तेर्न जीवः स्यात्, न प्रधानं भिदोक्तितः ॥ ६ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ अर्थमात्रमनुमानं स्या-
दिति ॥ २५ ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्टुं पदेनाद-
सम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ अत एव न देवताभूतश्च ॥ २७ ॥
साक्षादव्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तिरित्याश्रयः ॥ २९ ॥
अनुष्मृतेर्पादरिः ॥ ३० ॥ सम्मत्तेरिति जैमिनस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥
आमनसि चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

तैश्वानरः कौत्सभूतदेवजीवेश्वरेषु कः ? ।

वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येषु कश्चन ॥

मूर्हत्वादित्यवात् ब्रह्मशब्दाच्चेति ईश्वर इष्यते ।

वैश्वानरात्मशब्दो तावीश्वरस्याऽपि वाचको ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ सुक्तोपख्यपदेशात् ॥ २ ॥ नानु-
क्तोपेतशब्दात् ॥ ३ ॥ प्राणशब्द ॥ ४ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ प्रकरणात्
॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्युच्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो द्युभ्वाद्यायतनं भवेत् ।

द्युतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चेत्परतरः ॥

ज्ञात्यो पक्षावात्मशब्दात् न भोक्ता मुक्तगम्यतः ।

ब्रह्मप्रकरणादीयः सर्वज्ञत्वादितस्तथा ॥ १ ॥

भूमा कस्मिन्सादादङ्गपदेशात् ॥ ८ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

भूमा प्राणः परेशो वा ? प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् ।

अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमाक्तेर्वायुरेव सः ॥

विच्छिद्यैष त्विति प्राणं सत्यस्थोपक्रमात्तथा ।

महोपक्रम आत्मोक्तेरीशोऽयं, द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

व्यकरणमस्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ कस्यभाव-

व्याहृतेषु ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म ? लोकेऽक्षराभिधा ।

वर्णं प्रसिद्धा, तेनात्र प्रणवः स्वादुपास्तये ॥

अवगाहताधारतोक्तिः सर्वधर्मनिषेधतः ।

शासनात् द्रष्टृतादेश ब्रह्मवाचरमुच्यते ॥ ३ ॥

इति कर्मव्यपदेशात् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् ? ।

ब्रह्मलोकफलाभादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥

इदित्यव्यो जीवघनात् परस्तत्प्रत्यभिज्ञया ।

भवेत् ध्येयं परं ब्रह्म, कममुक्तिः फलित्यति ॥ ४ ॥

उक्तं उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं निवृत्तम् ॥ १५ ॥

भूतेषु महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेऽपि ॥ १७ ॥ इतरपराम-

र्शः स इति चेन्नारुम्भवात् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दृष्टरः को वियज्जीवो ब्रह्म वा ? ऽऽनाशयद्भतः ।

वियत् स्यादथवात्यत्वश्रुतेर्जीवो भवत्यति ॥

वाङ्माकाशोपमानेन शुभ्रभूम्यादिसमाहितः ।

पात्माऽपहतपाप्मत्वात् सेतुत्वाच्च परेश्वरः ॥ ५ ॥

उक्तं शब्दे दाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ अत्य-

श्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यः प्रजापतिविद्यायां स किं जीवोऽथवेश्वरः ? ।

जायतृष्वप्रसुपुमोक्ते स्तद्वान् जीव इहोचितः ॥

‘आत्मापहतपाप्मेति’ प्रकस्यान्त स उत्तमः ।

पुमानित्युक्त ईशोऽत्र जायदाद्यवबुद्धये ॥ ६ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ अपि च चर्चते ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

‘न तत्र सूर्यो भातोति’ तेजोऽन्तरमुतापि चित् ? ।

तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत् ॥

चित् स्यात्, सूर्याद्यभास्यत्वात् तादृक्तेजोऽप्रमिदितः ।

सर्वस्मात् पुरतोभानात् तद्भासा चान्यभामनात् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ हृदयेष्वेव तु अनुष्णाविकारत्वात् ॥ २५ ॥

सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

‘अद्भुतमात्रो’ जीवः स्यादीशो वा ? इत्यप्रमा

देहमध्ये स्थितेचैव जीवो भवितुमर्हति ॥

भूतभवेऽशता जीवे नास्त्यतोऽसाविहेश्वरः ।

स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो हृदयस्योपलब्धितः ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्ना-

नेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानायाम् ॥ २८ ॥ अतएव च निश्चायम् ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वः
वृत्तायस्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेषु ॥ ३० ॥ मन्त्रादिप्रत्यक्षवादनधिकार
जैमिनिः ॥ ३१ ॥ उक्तोक्तिविभाषा ॥ ३२ ॥ भाष्यस्य वादराशयोऽस्त्विति
॥ ३३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः ? ।

विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेनैषामधिक्रिया ॥

अविकृत्यार्थवादादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः ।

अर्थित्वादेश्च सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥ ८ ॥

युगस्य तदनादरप्रवणत्वात् तदा द्रवणात् सूच्यते हि ॥ १४ ॥ कृति-
यत्वगतेद्योत्तरत्वं चैवरेणेन लिङ्गात् ॥ १५ ॥ संस्कारपरामर्शत् तद-
भावाभिलाषाञ्च ॥ १६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ १७ ॥ अवस्था-
ध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेषु ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ? ।

अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान् ॥

देवाः स्वयंभातवेदाः, शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् ।

नाधिकारी श्रुतौ, स्मार्त्ते त्वधिकारी न वार्यते ॥ १० ॥

कम्पनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

जगत्कम्पनकृत् प्राणोऽग्निर्वासुर्भूतेश्वरः ? ।

अग्निर्भयहेतुत्वात्, वायुर्वा देहचालनात् ॥

वेदनादमृतत्वोक्ते रौघोऽन्तर्यामिरूपतः ।

भयहेतुश्चालनन्तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादिशाधिकरणमारचयति ।

‘परं’ ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत् ? ।

‘समुत्पादोपसम्पद्ये’त्युक्त्वा स्याद्विमण्डलम् ॥

समुत्पानं त्वम्पदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम् ।

सम्पत्तिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्यादक्षिसाक्षितः ॥ १२ ॥

आकाशोऽर्चान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोद्वादिशाधिकरणमारचयति ।

वियदा ब्रह्म वा ‘ऽऽकाशो वै नामेति’ श्रुतं, वियत् ।

अवकाशप्रधानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥

निर्वोदृत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत् ततः ।

ब्रह्म स्यादाक्यशेषे च ‘ब्रह्मात्मेत्यादि’शब्दतः ॥ १३ ॥

सुप्सुप्रुत्प्रान्धोर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

तद्वर्थाधिकरणमारचयति ।

स्याद्विज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा ? जीवश्चेत्यते ।

आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिभूदनात् ॥

विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः ।

ब्रह्मत्वमन्यताऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत् ॥ १४ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ०० ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तस्य हीनेर्दर्शयति
॥ १ ॥ सूक्ष्मत्वं तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वा-
वचनाच्च ॥ ४ ॥ वर्दनीति चेन्न प्राप्नोति प्रकरणात् ॥ ५ ॥ त्वयाणां मे-
चेदनुपपत्त्यः प्रगुह्य ॥ ६ ॥ महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

‘महत्तः परमव्यक्तं’ प्रधानमथवा वयुः

प्रधानं माहात्म्योक्तत्वात् तत्त्वानां प्रत्यक्षज्ञया ॥

युतार्थप्रत्यभिज्ञानात् परिशेषाच्च तद्वयुः ।

सूक्ष्मत्वात् कारणावस्थामवस्थाकृत्यां तदर्हति ॥ १ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यपीयत एव

॥ ९ ॥ कल्पनोपदेशाच्च भ्रष्टादिवदविरोधः ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अजा हि साङ्ख्यप्रकृतिस्तेजोऽवनात्मिकाऽथवा ? ।

रजआदौ लोहितादिसत्त्वेऽसौ साङ्ख्यमात्मना ॥

लोहितादिजत्वभिज्ञा तेजोऽवनात्मलक्षणम् ।

प्रकृतिं ज्ञामयेत् श्रीतीमन्वाङ्मिर्मधुत्ववत् ॥ २ ॥

। मङ्गलोपसंभवादिपि ज्ञानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ प्राणादयो वा

हेमात् ॥ १२ ॥ ज्योतिषकैषामसत्त्वज्ञे ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

• • तृतीयाधिकरणमारचयति ।

पञ्च पञ्चजनाः साङ्ख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः ।

प्राणाद्याः ? साङ्ख्यतत्त्वानि, पञ्चविंशतिभासनात् ॥

न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः ।

संज्ञा 'पञ्चजने'त्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ समाकर्षात्

॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा ? ।

न युक्तो, वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥

सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्तष्टरि विद्यते ।

अव्याकृतमसत् प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ ४ ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥ जीरुखप्राणखिङ्गाद्येति चेत्तदप्राकृतम् ॥ १७ ॥

इत्यर्थान्नु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानार्थान् पदैवमेके ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पुरुषाणाम् कः कर्ता प्राज्ञजीवपरात्मसु ? ।

‘कर्मति’ चलने प्राणी, जीवोऽपूर्वे विवक्षिते ॥

जगद्वाची कर्मशब्दः पुंमात्रविनिवृत्तये ।

तत्कर्त्ता परमात्मेव न सृष्टावादिता ततः ॥ ५ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्निष्कामाभिरुच्यः ॥ २० ॥ उत्कृ-

मिष्यत एवम्भावादित्यौहुलोमिः ॥ २१ ॥ अर्वास्थितेरिति कायकृत्स्नः

॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

‘आत्मा द्रष्टव्य’ इत्युक्तः संसारी वा परेश्वरः ? ।

संसारी, पतिजायादिभोगप्रोत्याऽस्य सूचनात् ॥

अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

संसारिणमनूच्यातः परेशत्वं विधीयते ॥ ६ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाद्वटानुरोधत् ॥ २३ ॥ कर्त्तव्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

‘साम्राज्योभयाम्नानात् ॥ २५ ॥ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥ योनिश्च

हि गीयते ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानञ्च वेक्षणात् ? ।

कुलालवन्निमित्तं तत्, नोपादानं नृदादिवत् ॥

‘बहु स्याम्’ इत्युपादानभावीऽपि श्रुत हेतुतुः ।

एकबुद्ध्या सर्वधीश्च तस्मात् ब्रह्मोभयात्मकम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥०॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अणवादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ? ।

वदधानादिदृष्टान्तादणवादेरपि तत् श्रुतम् ॥

शून्याणवादिष्वेकबुद्ध्या सर्वबुद्धिर्न युज्यते ।

स्युर्ब्रह्मण्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥॥
रेणञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सांख्यस्मृत्याऽस्ति सङ्गीची न वा वेदसमन्वये ? ।

धर्मे वेदः सावकाशः सङ्गीचोऽनवकाशया ॥

प्रत्यक्षयुतिमूलाभिमन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिभिः ।

अमूला कापिली बाध्या न सङ्गीचोऽनया ततः ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

योगस्मृत्याऽस्ति सङ्कोची न की ? योगो हि वैदिकः ।

तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः सङ्गृह्यते तथा ॥

प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्याच्च सा प्रमा ।

अवैदिके प्रधानादावसङ्कोचस्तयाऽप्यतः ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानव्यपदेशः
विशेषानुमतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥ असर्दति चेन्न प्रतिषेधमात्र
त्वात् ॥ ७ ॥ अपीती तद्वत् प्रसङ्गादसमझसम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तम
यात् ॥ ९ ॥ स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्कातिष्ठानादव्यवधानमेवमिति
चेदेषमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते ? ।

बाध्यते, साम्यनियमात् कार्यकारणवस्तुनोः ॥

मृद्वृष्टादौ सम्बन्धेऽपि दृष्टं तदधिककेशयोः ।

स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः ॥ ३ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

बाधोऽस्ति परमागवादिमतैर्ज्ञो वा ? यतः पटः ।

नतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः ॥

शिष्टेष्टाऽपि स्मृतिस्वक्ता शिष्टत्यक्तमतं किम् ।

नातो बाधो विवर्त्तं तु न्यूनत्वनियमो न हि ॥ ४ ॥

भोक्तापक्षेरेविभागश्चेत् स्वीकरोकवत् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अद्वैतं बाध्यते नो वा ? भोक्तृ भोग्यविभेदतः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धौ भेदोऽमात्रन्यबाधकः ॥

नरङ्गफेणभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते ।

भोक्तृ भोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथाऽस्तु सत् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

वाङ्मायस्य ॥ १६ ॥ अथ इत्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मात्तरिणं वाक्यशेषात्

१७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पठवच्च ॥ १९ ॥ यथाच प्रा-

दि ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

• द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यवहारिकौ ? ।

समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ ॥

बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यवहारिकौ ।

कार्यस्य कारणभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्वैताकरणादिदोषप्रसङ्गः ॥ २१ ॥ अधिकान्तु भेद

दिशति ॥ २२ ॥ काष्ठादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिताक्रियादिः स्यान्नो वा ? जीवाभेदं प्रपञ्चतः ।

जैवाहितक्रिया स्वार्था स्यादेषा नहि युज्यते ॥

अवस्तुजीवसंसारस्ते न नास्ति मम क्षतिः ।

इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न शीरषद्वि ॥ २३ ॥ देवादिवर्गस्य नो

॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

व्यष्टमाधिकरणमारचयति ।

न सम्भवेत् सम्भवेद्वा सृष्टिरेका द्वितीयतः ? ।

नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ॥

अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म, तच्चाविद्यामहायवत् ।

नानाकार्यकरं, कार्यक्रमोविद्याम्बशक्तिभिः ॥ ८ ॥

कृत्स्नसक्तिर्विरययत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ यद्विस्तृतं यद्विस्तृतं

॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाश्च ॥ २९ ॥

सूत्रम् । •

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो ? न युज्यते ।

वात्स्न्यगद्वयान्नित्यतामेरंशात् सावयवं भवेत् ॥

मायाभिर्बहुपत्वं न कान्त्स्न्यान्नापि भागतः ।

युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तदर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

नाशरीरस्य मायाऽस्ति यदिवाऽस्ति ? न विद्यते ।

ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः ॥

बाह्यहेतुमते यद्वन् मायया कार्यकारिता ।

मृतेऽपि देहं मायैव ब्रह्मस्यस्तु, प्रमाणतः ॥ १० ॥

प्रयोजनवत्त्वात् ॥ १२ ॥ लोकवस्तु लोलाकैवल्यम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

• द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

दमोऽस्मृष्टाऽयवा स्मृष्टा ? न स्मृष्टा, फलवाञ्छने ।

अदमः स्याद्, स्वाब्धायामुन्मत्तनरतुल्यता ॥

लीलाश्रासद्वयाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः ।

अनुन्मत्ते विरच्यन्ते, तस्मात् दमस्तथा सृजेत् ॥ ११ ॥

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ १४ ॥ न कर्मा-

वशागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ १५ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते • च

१६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वैषम्याद्यापतेन्नो वा ? सुखदुःखे नृभेदतः ।

सृजन् विषम ईशः स्यान् निर्घृणश्चोपसंहरन् ॥

प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्षेयः प्रवर्त्तते ।

नातो वैषम्यनैर्घृण्ये, संसारस्तु, न चादिमान् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेषु ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तयोदगाधिकरणमारचयति ।

भास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्याऽस्ति ? नास्ति सा ।

मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्बनात् ॥

अस्माधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते ।

निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ स्याद्ब्रह्म प्रकृतिस्ततः ॥ २३

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ।

रचनानुपपत्तेषु नानुमानम् ॥१॥ प्रवृत्तेषु ॥२॥ पयोऽम्बुवज्रे रक्षा-
ऽपि ॥ ३ ॥ अतिरेकानवस्थितेषु भवेत्तत्त्वान् ॥ ४ ॥ अन्यत्वाभावाद्
न तत्त्वादित्यत् ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ पुरुषादसर्वादिति
चेत्तथापि ॥ ७ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेषु ॥८॥ अन्यत्वाभिमितौ च स्यात्क-
वियोगात् ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाद्वाच्यमङ्गलम् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रधानं जगतो हेतुनं वा ? सर्वे घटादयः ।

अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥

न हेतुर , योग्यरचनाप्रवृत्तगादेरसम्भवात् ।

सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु, कुतोऽन्वयः ॥ १

महोर्वयहा सुखपरिमण्डलाध्याम् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारब्धवति ।

नास्ति काणाददृष्टान्तः किं वास्यसद्वयोद्वे १ ।

नास्ति, शङ्कः पटः शुक्लात् तन्तोरेव हि जायते ॥

अथ दृशुकमुत्पन्नमनयोः परिमण्डलात् ।

अदीर्घात् दृशुकादीर्घं दृशुकं तद्विद्वानम् ॥ २ ॥

उभयथापि न कर्मात्तदभावः ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च सा-
यादनवस्थिते ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च
वर्णयोर्दर्शनात् ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ अपरिपक्वा-
नात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारब्धवति ।

जनयन्ति जगन्नी वा संयुक्ताः परमाणवः ।

आद्यकर्मजसंयोगात् दृशुकादिक्रमाज्जनिः ॥ १ ॥

सनिमित्तानिमित्तादिविकल्पेष्वाद्यकर्मणः ।

असम्भवादसंयोगे जनयन्ति न ते जगत् ॥ २ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
वेद्योत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधत्वात् ॥ २० ॥
प्रसृति प्रतिस्रोप्ररोधो योगपदमन्यथा ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या-
नरोधप्राप्तिरविवेकात् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ आ-
गते चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अनुकृतेषु ॥ २५ ॥ नास्तितोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥
उदासीनानामपि चैव सिद्धिः ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

समुदायानुभौ युक्तावयुक्ताौ वा ? इत्युक्तकः ।

एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते इदम् ॥

स्थिरचेतनराहित्यात् स्वयन्नाचेतनत्वतः ।

न स्कन्धानामनूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ वैश्वानराद् न सप्तमिदिवत् ॥ २९ ॥ न भा-

वोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ अणिकत्वाद् ॥ ३१ ॥ सर्वानुपपत्तेः ॥ ३२ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ।

युज्यते, स्वप्नदृष्टान्तात्, बुद्धैव व्यवहारतः ॥

अवाधात् स्वप्नवैषम्यं बाह्यार्थस्तूपसंभ्यते ।

“बहिर्वद्” इति तेष्युक्तिर्नास्ती धीः रूपभाक् ॥ ५ ॥

नेर्का कद्रसंभवात् ॥ ३३ ॥ एवञ्चाकाकात् सप्तम् ॥ ३४ ॥ न च पदो-

यादवविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ अन्यावस्थितेऽसोभयमित्याद-

विशेषः ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

सिद्धिः सप्तपदार्थानां समभङ्गीनयासवा ? ।

साधकन्यायसद्भावात् तेषां सिद्धौ किमनुमतम् ॥

एकस्मिन् सदसंस्वादिविबुधप्रतिपादनात् ।

अपन्थायः समभङ्गी, न च जीवस्य सांघता ॥ ६ ॥

पञ्चुरसामञ्जसात् ॥ १७ ॥ सम्बन्धानुपपत्तेः ॥ १८ ॥ अवि-
भातुपपत्तेः ॥ १९ ॥ करणपक्षे च भोगादिभ्यः ॥ २० ॥ अन्तर्गत्व-
सर्वज्ञता वा ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

तटस्थे श्वरवादी यः स युक्तोऽथ न युज्यते ? ।

युक्तः, कुलासिद्धष्टान्तान् नियन्तृत्वस्य सम्भवात् ॥

न युक्तो, विषमत्वादिदोषाद्बैदिक ईश्वरे ।

अभ्युपेतं तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ८ ॥ न च कर्तुः कौशलम् ॥ ९ ॥ विद्वाना-
भावे वा तदप्रतिषेधः ॥ १० ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा ? ।

युक्तं, नारायणव्यूहसमासाधनादिवत् ॥

सुजगतामविरुद्धोऽंशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते ।

उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

न विद्यदशुतेः ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौणसम्भवात् ॥ १॥ शब्दा
 ३ ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठाहानिरव्यतिरेकात्
 ब्रह्मः ॥ ६ ॥ यावद्विकारन्तु विभागो लोकोक्तवत् ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

व्योम नित्यं जायते वा ? हेतुत्रयविवर्जनात् ।

जनिश्रुतेष्व गौणत्वात् नित्यं व्योम, न जायते ॥

एकज्ञानात् सर्ववहेर्विभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः ।

विवर्ते कारणैकत्वात् ब्रह्मणो व्योम जायते ॥ १॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वायुर्नित्यो जायते वा ? छान्दोग्ये ऽजम्भकीतेनात् ।

'मैपाऽनन्तमिता देवते'त्युक्तेर्न च जायते ॥

श्रुत्यन्तरोपसंहारात् गौण्यनन्तमयश्रुतिः ।

विद्यदजायते वायुः, स्वरूपं ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

असम्भयस्तु सतीऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सद्ब्रह्म जायते नो वा ? कारणत्वेन जायते ।

यत्कारणं जायते तत् विद्यद्यादादयो यथा ॥

असतोऽकारणत्वेन खादीनां सत उद्भवात् ।

व्याप्तेरजादिवाक्येन बाधात् सन्नैव जायते ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथाद्याह ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्वा ब्रह्मसंस्तुतात् ।

,तस्तेजोऽसृजते'त्युक्ते ब्रह्मणो जायतेऽनन्तः ॥

'वायोरग्निर्' इति श्रुत्या पूर्वश्रुत्ये कवाक्यतः ।

ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसम्भवः ॥ ४ ॥

व्यापः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा वह्नेर् ? नग्नेर्जलोद्भवः ।

विरुद्धत्वात्, नीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात् ॥

'अग्नेराप' इति श्रुत्या ब्रह्मणो वह्नुपाधिकात् ।

अपां जनिर्विरोधम् सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

ता अन्नमसृजन्ते'ति श्रुतमन्नं यवादिकम् ।

पृथिवी वा ? यवाद्येव, लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः ॥

मूलाधिकारात् कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि ।

तथाऽद्भ्यः पृथिवी'त्युक्ते रंजं पृथ्व्याऽबहेतुतः ॥ ६ ॥

तदभिधानादेव तु तद्विज्ञात् सः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम् ?

‘व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निर्’ इत्युक्तेः खादिकर्तृता ॥

‘इक्षरोऽस्त्यमयतो’त्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकम् ।

ब्रह्म वायादिहेतुः स्यात् तेज आदीक्षणादपि ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सृष्टिक्रमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽयं वा ? ।

कर्म कल्पग्राहकं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥

हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः ।

‘पृथिवीपक्षिति’ चेत्तत्त्वात् विपरीतक्रमो लये ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्न विज्ञेयत् ॥ १५ ॥

सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमुक्तकर्मभङ्गोऽस्ति प्राणायामो नास्ति वा ? ऽस्ति हि ।

प्राणात्तमनसां ब्रह्मविद्यन्तोर्मध्य ईरणात् ॥

प्राणायामा भौतिका भूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमम् ।

नेच्छन्त्यतो न भङ्गोऽस्ति, प्राणादी न क्रमः श्रुतः ॥ ९ ॥

चराचरव्यपामयस्तु व्यासद्वयपदेभ्यो भाक्तकदावभावितात् ॥ ३६ ॥
सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वा ? ऽऽत्मनो हि ते ।

‘जातो मे पुनः’ इत्युक्ते जातकर्मादितस्तथा ॥

मुख्ये ते वपुषो, भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ।

‘जानकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेति’ ग्राह्यतः ॥ १० ॥

नास्माऽऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च तावत् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियहत् जायते न वा ? ।

सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्तेर्जायते विष्णुलिङ्गवत् ॥

ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विधेत् स्वयम् । •

श्रीपादिकं जीवजन्म, नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतम् ॥ ११ ॥

श्रोत एव ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवो ? ऽचिद्रूप इत्यते ।

चिदभावात् सुषुप्तादौ जाग्रद्विषयनसा स्रता ॥

ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपचित् सुषुप्तौ न लुप्यते

हेतादृष्टिर्हेतलोपात् ‘न हि द्रष्टुः’ इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागमनीकाम् ॥ १६ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ १७ ॥ नायुर-
तच्छ्रुतेरिति चेद्वेतराधिकारात् ॥ १८ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्याम् ॥ १९ ॥
अविरोधश्चन्दनयत् ॥ २० ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्-
दि हि ॥ २१ ॥ गुणाद्वा लोकयत् ॥ २२ ॥ व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २३ ॥
तथा च दर्शयति ॥ २४ ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २५ ॥ तद्गुणसारत्वात् त-
तद्गुणपदेशः प्राप्तयत् ॥ २६ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्
॥ २७ ॥ पुंस्त्वादिवचस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २८ ॥ निव्योपलब्ध-
नुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽऽम्बया ॥ २९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्याद्, ? 'एषोऽणुर्' इति वाक्यतः

उत्क्रान्तिगत्यागमनयवणास्त्राणुर्ग्वेव मः ।

साभासबुद्धानुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ।

जीवस्य सर्वगत्वन्तु स्वतो ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ १३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थयच्छान् ॥ १४ ॥ विहारोपदेशः ॥ १५ ॥ उपादा-
नात् ॥ १६ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियादा न चेद्विदमविपर्ययः ॥ १७ ॥ उप-
लब्धिवदनियमः ॥ १८ ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ १९ ॥ समाध्यभावः
॥ २० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽकर्ताऽथवा कर्ता ? 'धियः कर्तृत्वसम्भवात् ।

जीवकर्तृतया किं स्याद्' इत्याहुः साह्यमानिनः ॥

करणत्वान्न धीः कर्त्री, यागयवणलीकिकाः ।

व्य. तात् न विना कर्त्री, तस्मात् जीवस्य कर्तृता ॥ १४ ॥

यथाच तथोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

कट्वं वास्तवं किं वा कल्पितं ? वास्तवं भवेत् ।

‘यजते’त्यादिशास्त्रेण सिद्धस्याबाधितत्वतः ।

‘असङ्गो ही’ति तद्वाधात् स्फटिके रक्ततेव तत् ।

अध्यस्तं धीचक्षुरादिकरणोपाधिसन्निधेः ॥ १५ ॥

परातुं तच्छ्रुते ॥ ४१ ॥ कृतप्रयत्नामेकस्तु विहितप्रतिप्रज्ञावैयर्थ्या-

४२ ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्रवर्त्तकोऽस्य रागादिरीशो वा ? रागतः क्वपौ ।

दृष्टा प्रवृत्तिर्, वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥

शस्त्रेषु दृष्टिवज्जीवेश्वीशस्याविषयत्वतः ।

रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत ईश्वरोऽस्य प्रवृत्तकः ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासकृतवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

न्यवर्णस्य ॥ ४४ ॥ अपि च अर्थते ॥ ४५ ॥ प्रकाशादिवक्ष्येव परः ॥ ४६ ॥

परन्ति च ॥ ४७ ॥ अनुज्ञापटिहारौ देहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

मन्ततेऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ अदृष्टानिय-

मात् ॥ ५१ ॥ अभिसम्बन्धादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान-

निवात् ॥ ५३ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

किं जीवेश्वरसाक्ष्यं व्यवस्था वा ? श्रुतिद्वयात् ।

अभेदभेदविषयात् साक्ष्यं न निवार्यते ।

‘अंशोऽवच्छिन्न आभास’ इत्यौपाधिककल्पनैः ।

जीवेश्वरोर्व्यवस्था स्यात् जीवानाञ्च परस्परम् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥ गौणसम्प्रदायः ॥ २ ॥ तत्प्राक्श्रुतेः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

किमिन्द्रियास्थनादीनि सूक्ष्मन्ते वा परात्मना ? ।

सृष्टेः प्रागुचिनाम्नैषां सद्भावोत्तेरनादित्वात् ।

एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाज्जनिश्रुतेः ।

उत्पद्यते, इयं सद्भावः प्रागवान्तरसृष्टितः ॥ १ ॥

संप्रगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ इत्यादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥ सूत्रम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सप्तैकादश वाक्ताणि ‘सप्त प्राणा’ इति श्रुतेः ।

सप्त स्युर्मूर्धनिष्ठेषु छिद्रेषु च विशेषणत्वात् ॥

अग्रीर्षस्य हस्तादेरपि वेदे समीरणात् ।

त्रेयान्येकादशाभ्यानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

अथ यच्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

व्यापीन्ययूनि वाचाणि ? साङ्ख्या वगपित्वमूचिरे ।

वृत्तिनाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥

देहस्य वृत्तिमद्वागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यताम् ।

उत्क्रान्त्यादिभ्युत्पत्तयानि ह्यणूनि सुरदर्शनात् ॥ ३ ॥

अथ यच्च ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा ? न जायते ।

‘आनीद’ इति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः भूयते यतः ॥

आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात् ।

‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्युक्तेरेष जायते ॥ ४ ॥

न वावृत्तिके पृथगुपदेशात् ॥ ६ ॥ चक्षुरादिवत्, तत्सहस्रिष्ट्या-
द्यः ॥ १० ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तर्थाह दर्शयति ॥ ११ ॥ पञ्च-
तर्भनोपद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वामुर्वाऽक्षक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः ? न्युत्तितोऽनिलः ।

सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा सांख्यैरेवमुदीरणात् ॥

‘भाति प्राणो वायुने’ति भेदोक्तेरेकताश्रुतिः ।

वायुतत्त्वेन सामान्यवृत्तिर्वाच्चेष्टतोऽन्यता ॥ ५ ॥

अणुश्च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रमाधिकरणमारचयति ।

प्राणोऽयं विमुरत्यो वा ? विभुः स्यात्, प्रुष्टुपक्रमे ।

हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समोक्तितः ।

समष्टिवाष्टिरूपेण विभूतैवाधिदैविकी ।

आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्याददृश्यश्च यथेन्द्रियम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्याधिष्ठानन्तु तदात्मननात् ॥ १४ ॥ प्राणवता यद्वात्

५ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रमाधिकरणमारचयति ।

‘स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वागाद्याः स्युः ? स्वतन्त्रता ।

नो चेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनः ॥

श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगोऽग्न्यादेस्तु नोचितः ।

देवदेहेषु सिद्धत्वात् जीवो भुङ्क्ते भ्यक्तमग्निना ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रुतात् ॥ १७ ॥ भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्यत्वात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणात् तत्त्वान्तराणि वा ? ।

तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनाम्नोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥

अमायमादिभेदोक्तेर्गौण्ये तद्रूपनामनी ।

आलोचकत्वे नान्यानि प्राणो नेताऽच्चदेहयोः ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिरूपं प्रिस्तु लिङ्गत्वं त उपदेशात् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं
यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥
सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्त्ताऽथवेश्वरः ? ।

‘अनेन जीवेन’त्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इष्यते ॥

जीवान्वयः प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसर्जने ।

जीवोऽशक्तः, शक्त ईश, उत्तमोक्तिस्त्ववैत्तितुः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

तदनन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्कृतः प्रश्ननिरूपणाख्याम् ॥ १ ॥

व्याकर्त्तृत्वात् त भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेर्च ॥ ३ ॥ अन्तर्गतादिगति-
श्रुतेरिति चेन्न भाक्तव्यात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽन्वयणादिति चेन्न ता एव हू-
पपत्तेः ॥ ५ ॥ अंशतत्त्वादिति चेन्न एतादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्ता-
नाम्नात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान् व्रजेत् ? ।

भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः ॥

बीजानां दुर्लभत्वेन निराधारिन्द्रियगतेः ।

पञ्चमाहुतियुक्तेष्व जीवन्त्ये र्याति वेष्टितः ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेदमनेवञ्च ॥ ८ ॥ चरणा-
दिति चेन्नोपलक्षणादर्थेति कारणाजिनि ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न
तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वर्गाविरोही क्षीणानुशयः सानुशयोऽथवा ? ।

‘यावत्सम्भात’तचनात् क्षीणानुशय इष्यते ॥

जातमात्रस्य भोगित्वादेकभवे विरोधतः ।

चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च सुतम् ॥ १२ ॥ सन्दर्भे त्वनुभूयेतरण्या-
मारोहाविरोही तद्वत्तदगन्तात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च
सप्त ॥ १५ ॥ तथापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्वत्कर्मणोरिति
तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ अस्तिऽपि च
लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दाविरोधः संशोकजस्य ॥ २१

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

चन्द्रं याति नवा पापी ? ‘ते सर्व’ इति वाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिनाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्व्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां यात्ये पापिगतिः श्रुता ॥ ३ ॥

स्वाभाष्यापत्तिरूपपक्षेः । २२ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वा ? ऽवरोहिणः ।

वायुर्भूत्वेत्यादिवाक्यात्तत्तद्भावं प्रपद्यते ॥

स्ववत् सूक्ष्मो वायुवशी युक्तो धूमादिभिर्भवेत् ।

अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥ ४ ॥

• कतिचिरेण विशेषात् । २३ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वा ? ऽवरोहति ।

तत्रानियम एव स्यात्, नियामकविवर्जनात् ॥

दुःखं ब्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितम् ।

विलम्बस्ते न पूर्वञ्च त्वरार्थादवसीयते ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥ अगुहमिति चेन्न ऽब्दा

२५ ॥ रेतःसिन्धोऽथ ॥ २६ ॥ योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपरदे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

ब्रीह्यादौ जन्म तेषां स्वात् संश्लेषो वा ? जनिर्भवेत् ।

‘जायन्त’ इति मुख्यत्वात् पञ्चहिंसादिपापतः ॥

वैधान पापसंज्ञेः, कर्मावगापृत्यनुक्तिः ।

श्रविषादौ मुख्यजनौ चरणवगापृतिः ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः ॥

सन्ध्ये दृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातरं ॥ आदयश्च ॥ २ ॥

मायामात्रानु, कान्क्षे नानभिव्यक्तस्वरूपात् ॥ २ ॥ कश्च हि सुतेरा
चकते च तद्दिदः ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात् तिरोहितं यो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययो ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सत्या मिथ्याऽथवा स्वप्नसृष्टिः ? सत्या, श्रुतीरणात् ।

जाग्रद्देशविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता ॥

देशकालाद्यनौचित्यात् नाधितत्वाच्च सा सृष्टा ।

अभावोक्ते धैतमात्रमाभ्याज्जीवानुवादतः । ॥

तदभावो नास्तीति तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात्
॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नाडीपुरीतद्वन्नद्याणि विकल्पान्ते सुषुप्तये ।

समुच्चितानि वैकार्यात् विकल्पान्ते यवादिवत् ॥

समुच्चितानि नाडीभिरुपसृष्य पुरीतति ।

हृत्स्पन्नद्वयणि यात्वेकं, विकल्पे त्वष्टदायता ॥ २ ॥

स एव तु कर्मादुक्तं तिस्रस्त्रिविधम् ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा ? ।

उदविन्दुरिवाशक्तेर्निश्चयं कोऽपि बुध्यते ॥

कर्माविद्यापरिच्छेदोदविन्दुविलक्षणः ।

‘स एव बुध्यते’ शास्त्रात्तदुपाधेः पुनर्भवात् ॥ ३ ॥

सुप्ते ऽर्जसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

किंमूर्च्छिका जाग्रदादौ किं वाऽवस्थान्तरी भवेत् ? ।

अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु ॥

न जाग्रत्स्वप्नयोरैका, द्वैताभावाच्च सुमता ।

मुखादिविज्ञतेस्ते नावस्थाऽन्या लोकात्मकता ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्त्रोभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ न भेदादिति
चेन्न प्रत्येकमतद्वयनात् ॥ १२ ॥ अपि चैयमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव हि

तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवद्भावेयव्यात् ॥ १५ ॥ व्याहृ च तन्मात्रं

॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा सूर्य-

कादिवत् ॥ १८ ॥ अस्त्युपदयहृणात् तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ उक्तिहास-

नाक्तुभनर्भावादुभयभाषज्जसादेशम् ॥ २० ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

ब्रह्म किंरूपि वाऽरूपि भवेन्नौरूपमेव वा ? ।

द्विविधश्रुतिसद्भावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकम् ॥

नौरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः ।

रूपं त्वनूयते आन्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

प्रकृतेतात्पर्यं हि प्रतिषेधति ततोऽब्रवीति च ॥ २२ ॥ तदव्य-
क्ता हि ॥ २३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुभा ॥ २४ ॥ प्रका-
शादिवशावैरेव प्रकाशश्च कर्मसहयोगात् ॥ २५ ॥ ततोऽनन्तेन तथा हि
लङ्गम् ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशान्तरिदृशवत् ॥ २७ ॥ प्रकाशान्-
वयदा तेजस्तात् ॥ २८ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ प्रेक्षाश्च ॥ ३० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्माऽपि 'नेति नेती'ति निषिद्धमथवा नहि ? ।

द्विरुक्तीणां ब्रह्मजगती निषिध्यते उभे अपि ॥

वीप्स्यमिति शब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये ।

अनिदं सत्यसत्यश्च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ ६ ॥

परमतः सेतुत्वात्सम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ बुद्धयर्थः पादवत् ॥ १३ ॥ स्थानयिषेपात् प्रकाशदिवत् ॥ १४ ॥

उपपत्तेः ॥ १५ ॥ तथान्वयप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमाया-

शब्दादिभ्यः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अस्यन्यदब्रह्मणी नो वा विद्यते ? ब्रह्मणोऽधिकम् ।

सेतुत्वोत्थानवत्त्वाच्च सम्बन्धाद्भेदवत्त्वतः ॥

धारणात् सेतुतोत्थानमुपास्यै भेदसङ्गती ।

उपाध्युद्भवनायाभ्यां नान्यदन्यनिषेधतः ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ १८ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ १९ ॥ धर्मं जैमिनिरतु एव
॥ ४० ॥ पूर्वं तु वादरायणो वेदव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कर्मैव फलदं यद्वा कर्माबाधित ईश्वरः ।

अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदाहता ॥

अचेतनात् फलासूतेः शास्त्रीयात् पृजितेश्वरात् ।

कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यवशेषात् ॥ १ ॥ भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि
॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सरयश्च तच्च-
यमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्ते रथवैकता ? ।

अनेकत्वं, कौबुमादिनामधर्मविभेदतः ॥

विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् ।

गिरीव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्याच्च वेदने ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकोपास्तानानाग्रां आहार्या वा गुणाः श्रुती ।

अनुक्तत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतेर्गुणैः ॥

श्रुतत्वादन्यशास्त्रायामाहार्या अग्निहोत्रवत् ।

विशिष्टविद्योपकारः स्वशास्त्रोक्तगुणैः समः ॥ २ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ नवा प्रकरणभेदात्

परोवरीयस्त्वादित्यत् ॥ ७ ॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति त्वं तदपि ॥ ८ ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

एका भिन्नाऽथबोद्धीथविद्या कृन्द्वाग्यकागवयोः ? ।

एका स्यान्नामसामान्यात् संग्रामादिसमत्वतः ॥

उद्गीथावयवोद्धार उद्भातेत्युभयोर्भिदा ।

वैद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमात्राप्रयोजकम् ॥ २ ॥

व्याप्ते च समञ्जसम् ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमध्यासोऽथवा बाधः ऐक्यं वाऽथ विशिष्टता ? ।

अन्तरस्यात्र नास्त्यैक्यं नियतं हेत्वभावात् ॥

वेदेषु व्याप्त ओद्धार उद्गीथेन विशिष्यते ।

अध्यासादौ फलं कल्प्यं सन्निकृष्टांशलक्षणा ॥ ४ ॥

वर्गभेदादन्वयेने ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रश्नाधिकारणमारचयति ।

वशिष्ठत्वाद्यनाहार्यमाहार्यं वैवमिष्यतः ।

उक्तस्यैव परामर्शादनाहार्यमनुक्तिः ॥

प्राणद्वारेण मुद्दिष्यं वशिष्ठत्वादि नेतरत् ॥

‘एवं’शब्दपरामर्शयोग्यमाहार्यमिष्यते ॥ ५ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्ताद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ
हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रश्नाधिकारणमारचयति ।

नाऽहार्या उत वा हार्या आनन्दाद्या अनानुहतिः ।

गामनीमन्यक्रामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥

प्रिभीगमानधमाणां व्यवस्था स्याद् यथाविधि ।

तत्तिपत्तिफनानान्नु सर्वशाखासु संहतिः ॥ ६ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रश्नाधिकारणमारचयति ।

सर्वा परम्पराऽच्चादेर्ज्ञेया पुरुष एव वा ।

ज्ञेया, सर्वाश्रुतत्वेन ब्राह्म्यानि स्युर्ब्रह्मणि हि ॥

पुमर्थः पुरुषज्ञानं तत्प्रयत्नः श्रुतौ महान् ।

तद्विधाय श्रुतोऽच्चादिर्वैद्य एकः पुमांस्ततः ॥ ७ ॥

आत्मशब्दहीनिरितरत्रदुस्तरात् ॥ १६ ॥ अन्यवादिनि चेत् स्यादव-
धारणात् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

‘आत्मा वा इदम्’ इत्यत्र विराट् स्यादथवेश्वरः ? ।

भूतासृष्टेर्नेश्वरः स्यात् गवाद्यानबनाद्विराट् ॥

भूतोपसंहृतेरीशः स्यादहोतावधारणात् ।

अर्थवादी गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम् ॥ ८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

द्वयोर्वस्त्वन्यदेकं वा काण्च्छान्दोग्यप्रश्नयोः ? ।

उभयत्र पृथग्वस्तु, मदात्मभ्यामुपक्रमीत् ॥

साधारणोऽयं सच्छब्दः ‘स आत्मा तत्त्वम्’ इत्यतः ।

वाक्यशेषादात्मवाची तस्मादस्वेकमेतयोः ॥ ९ ॥

समान एवज्ञानेदात् ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अनग्नबुद्ध्याचमने विधेये बुद्धिरेव वा ? ।

उभे अपि विधेयेत, द्वयोरत्र शुद्धत्वतः ॥

स्मृतेराचमनं प्राप्तं, प्रायत्यर्थमन्य तत् ।

अनग्नतामतिः प्राणविदोऽपूवा विधीयते ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्तर्यामि ॥ २० ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च

॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

शाण्डिल्यविद्याकृत्षुना द्विदिधैकविधाऽयं वा ? ।

द्विरुक्ते रेकशाखायां द्वैत्रिध्वमिति गम्यते ॥

एका मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् ।

विद्याया विधिरेकत स्यादन्यत्र गुणे विधिः ॥ ११ ॥

संभृतिदुव्याप्रप्रणि चातः ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

संहारः स्यादयस्या वा नास्मिन्हरहरस्त्विति ? ।

विद्यैकत्वेन संहारः स्याद, ऽध्यात्माधिदैवयोः ॥

‘तस्योपनिषद्’ इत्येवंभिन्नस्थानत्वकीर्त्तनात् ।

स्थितामीनगुरुपात्न्योरिव नास्मिन्व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

आचार्या वा न वा तत्र संभृत्यादिविभूतयः ? ।

आचार्या, ब्रह्मधर्मत्वात् शाण्डिल्यादाववारणात् ॥

अमाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञात नास्त्वतः ।

अनाचार्या ब्रह्ममात्रसम्बन्धोऽतिप्रसङ्गकः ॥ १३ ॥

वैधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठदशाधिकरणमारचयति ।

पुंविद्यैकां विभिन्ना वा तैत्तिरीयकतांश्चिनोः ? ।

मरणावभृद्यत्वादिसाम्यादेकेति मन्यते ॥

बहुना रूपभेदेन किञ्चित् साम्यस्य बाधनात् ।

न विद्यैकां, तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रधानतयात् ॥ १४ ॥

ज्ञानो तृपायनयद्गोपत्वात् कृपाञ्जलस्तु युष्मानयत् तदुक्तं
॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठदशाधिकरणमारचयति ।

वेदमन्त्रप्रवर्ग्यादि विद्याङ्गमथवा नतु ? ।

विद्यासन्निधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणो ॥

लिङ्गेनान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि च कर्मणाम् ।

विनियोगात् सन्निधिस्तु बाध्योऽतो नाङ्गत्वं तयोः ॥ १५ ॥

साम्यराये तर्तव्यस्यायात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ अन्तत उभयाविरो-
धात् ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपायनमनाहार्यं ज्ञानात् आह्वयतेऽथवा ? ।

अभ्युतत्वादनान्निपादिह्याभेदाच्च नाह्वतिः ॥

विद्याभेदेऽप्यर्थवाद आहार्यः श्रुतिसाम्यतः ।

ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानादेकविंशादिवादवत् ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणस्य द्वितीयवर्षकमाह ।

विधूननं चालनं स्वादानं वा चालनं भवेत् ? ।

‘दीधृत्यन्ते ध्वजायाणी’त्यादौ चालनदर्शनात् ॥

हानमेव भवेत्तावन्निषेधोपायनश्रवात् ।

कर्त्ता न ह्यपरित्वत्तामन्धं स्वीकर्तुमर्हति ॥ १६ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणस्य तृतीयवर्षकमाह ।

कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्पुनरा ।

उत्तोर्य विरजां त्यागस् ? तथा कौघीतकिञ्चुतः ॥

कर्मप्राप्यफलाभावात् मध्ये साधनवर्जनात् ।

ताण्डिञ्चुतः पुरा त्यागो, बाध्यः कौघीतकिञ्चुतः ॥ १६ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्वया हि विरोधः ॥ १८ ॥ उपपन्नस्तद्व्यव-
र्त्तयेत्तल्लोकेवत् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षडदशाधिकरणमारचयति ॥

उपाधिबोधयोगीमार्गं समो यदा व्यवस्थितः ? ।

सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्महानवत् ॥

देशान्तरफलप्राप्तौ युक्तो मार्ग उपास्तिषु ।

आरोग्यबद्धोपफलं तेन मार्गो व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

अनियमः स्वार्थान्विरोधः शब्दानुभावाभ्याम् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

मार्गः श्रुतस्थलेऽपि सर्वोपास्तिषु वा भवेत् १ ।
श्रुतेष्वेव प्रकरणात्, हिःपाठोऽस्य वृथाऽन्यथा ॥
प्रोक्तो विद्यान्तरे मार्गो 'ये चेम' इति वाक्यतः ।
तेन बाध्यं प्रकरणं, हिपाठचिन्तनाय हि ॥ १८ ॥

यावदधिकारसर्वस्वतिराधिकारिकात्मा ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
ऊनविंशाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पात्रिकी नियताऽयवा १ ।
पात्रिक्यऽपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्त्तनात् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमीशोपास्तिफलं बुधाः ।
मुक्ताधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः ॥ १९ ॥

अन्तरधियां त्वयरोधः सामान्यतद्वागध्यामौषमदयः ॥ १० ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
विंशाधिकरणं आरचयति ।

निषेधानामसंहारः संहारो वा ? न संहतिः ।
आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां सम्भावते यतः ॥
श्रुतानामश्रुतानाञ्च निषेधानां समा यतः ।
आत्मलक्षणता तस्मात् दार्ष्ट्यास्मूपसंहतिः ॥ २० ॥

इयदात्मन नत् ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकविंशाधिकरणमारचयति ।

‘पिबन्ती वा सुपर्णे’ति द्वे विद्ये अथवैकधीः ? ।-

भोक्तारौ, भोक्तृभोक्ताराविति विद्ये उभे इमे ॥

पिबन्ती भोक्तृभोक्तारावित्युक्तं हि समन्वये ।

इयता प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैका मन्वयोर्द्वयोः ॥ २१ ॥

अन्तरा भूतवासवत् स्वात्मनः ॥ २५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति ।
चेन्नापदेशान्तरवत् ॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्यादुपस्तकहोतयोः ? ।

समानस्य द्विराख्यानाद्विद्याभेदः प्रतीयते ।

सर्वान्तरत्वमुभयोर्नास्ति विद्यैकता ततः ।

शङ्काविशेषपनुत्तै द्विःपाठस् ‘तत्त्वमसी’तिवत् ॥ २२ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तयोर्विंशाधिकरणमारचयति ।

व्यतिहारि स्वात्मरवोरेकधा धीरुत द्विधा ।

धस्त्वैक्यादेकधैक्यस्य दाढ्याय व्यतिहारगोः ॥

एकेऽपि व्यतिहारोक्त्या धीर्द्विधेशस्य जीवता ।

मुक्तोपास्त्यै वाचनिको मूर्त्तिवहार्थमार्थिकम् ॥ २३ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चत्विंशाधिकरणमारचयति ।

हे सत्यविद्ये एका वा यत्परव्यादिवाक्यार्थः ? ।

फलभेदादुभे लोकजयात् पापहतेः पृथक् ॥

प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गधीफलम् ।

अर्थवाद्दोऽयदा मुख्यो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः ॥ २४ ॥

कामादीतरत्न तत्र चायतनादिभ्यः ॥ २६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

असंहतिः संहतिर्वी व्योम्नोर्दहरहादयोः ? ।

उपास्यज्ञेयभेदेन तद्गुणानामसंहतिः ॥

उपास्यै कचिदन्यत्र स्तुतये वाऽस्तु संहतिः ।

दहराकाश आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २५ ॥

आदरादलोपः ॥ ४५ ॥ उपर्युक्तेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणाहुतिरभोजने ।

न लुप्यतेऽतिथेः पूर्वं भुञ्जीतेत्यादरोक्तिः ॥

भुज्यर्थान्नोपजीवित्वासन्नोपे लोप इष्यते ।

भुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तावादरोऽप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

निर्धारणानिवनसहृष्टेः दृष्टगन्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ खलम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

नित्या अङ्गावयवाः स्युः कर्मस्वनियता उत ? ।

पर्यवत् क्रतुसम्बन्धी वाक्यान्नित्यास्ततो मताः ॥

पृथक्फलश्रुतेर्नैता नित्या गोदोहनादिवत् ।

‘उभौ कुरुत’ इत्युक्तं कर्मोपास्यनुपासिनीः ॥ २० ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ खलम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

एकीकृत्य पृथग् वा स्वाद् वायुप्राणानुचिन्तनम् ? ।

तत्त्वभिदात्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनम् ॥

अवस्थामेदतोऽध्यात्ममभिदैव पृथक्श्रुतेः ।

प्रयोगमेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २८ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलोऽस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्

रात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ विद्येयं तु निर्धार-

णात् ॥ ४७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ शुद्धादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

। नुबन्धादिभ्यः प्रदानरूपयुक्तवत् दृष्टस्य तदुक्तम् ॥ ५० ॥ न सामान्या-

युपलब्धेर्भृत्यवत् न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ परेष च शब्दस्य ता-

भिर्भूयस्त्वान्वयः ॥ ५२ ॥ खलम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

कर्म शेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्तमुखाग्रयः ।

कर्म शेषाः, प्रकरणात् लिङ्गत्वन्यायदर्शनम् ॥

उन्नेयं विधिगालिङ्गादेव श्रुत्या च वाक्यतः ।

वार्धं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्रं बद्धिचिन्तनं ॥ २८ ॥

एक व्याख्यानः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावाभ्याम्
तदुपलब्धवत् ॥ ५४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

आत्मा देहस्तदन्यो वा ? चैतन्यं मदशक्तिवत् ।

भूतमेलनजं देहे नान्यत्वात्मा वपुस्ततः ॥

भूतोपलब्धिभूतेभ्यो विभिन्नाविषयित्वतः ।

सैवात्मा भौतिकाद्देहादन्योऽसौ परलोकभाक् ॥ ३० ॥

अङ्गायवङ्गास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ अन्नादिवह्ना-
विरोधः ॥ ५६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

उक्थादिधीः स्वशाखाङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत् ? ।

सान्निध्यात् स्वस्वशाखाङ्गेष्वेवासौ व्यवतिष्ठते ।

उक्थोद्गीथादिसामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते ।

श्रुत्या च सन्निधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यात्यसौ ॥ ३१ ॥

भूतः क्रतवत् व्यायस्यं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति ।

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृतस्त्र एव वा ? ।
 अङ्गे वृषास्तिफलयोगे रक्ष्यं शधीरपि ॥
 उपक्रमावसानाभ्यां समस्तस्यैव चिन्तनम् ।
 अङ्गोपास्तिफले मुत्यै प्रत्येकीपास्तिनिन्दनात् ॥ ३२ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अथस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

न भिक्षा उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादयः ? ।
 ममस्तोपासनस्यैष्ट्यात् ब्रह्मैक्यादप्यभिन्नता ॥
 कृतस्त्रोपास्ते रक्ष्यत्वाद् गुणैर्ब्रह्मपृथक्त्वंतः ।
 दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक् पृथगुपक्रमात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

अहंयज्ञेष्वनियमो विकल्पे द्विगमोऽष्टुवा ।
 नियामकस्याभावेन याथाकाम्यं प्रतीयताम् ॥
 ईशसाक्षात्कृतेश्वेकविद्ययैव प्रसिद्धितः ।
 अन्यानर्थक्यविज्ञेयौ विकल्पस्य नियामकौ ॥ ३४ ॥

काव्यास्तु यथाकामं यज्ञधीयेरक्ष वा पूर्वज्ञैवभावात् ॥ ६० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चस्त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेषु विकल्पः स्वादु याथाकाम्ये न वा मितिः ? ।

अहंयहेष्विषैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पानुम् ॥

‘देवो भूत्वे’तिवचनं कारितुं साक्षात्कृतौ मितिः ।

याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथान्वयभावः ॥ ३१ ॥ शिरोरु ॥ ३२ ॥ अनाकारात् ॥ ३३ ॥
गुणसाधारण्यश्रुतेः ॥ ३४ ॥ न वा तस्य अभावाश्रुतेः ॥ ३५ ॥
दर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशदधिकरणमारभयति ।

समुच्चयोऽङ्गवहेषु याथाकाम्येन वा मितिः ? ।

समुचितत्वादङ्गानां तद्वहेषु समुच्चयः ॥

‘ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ’ इत्यादिव हि ।

यूयते सहभावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ ३६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरावणः ॥ १ ॥ शेषत्वात् पुरुषार्थवा-
दो यथाऽन्येष्विति कैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः
॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तदतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च
॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात् वादरावणस्यैव तर्ह्येनात् ॥ ८ ॥ दृश्यन्
दर्शनम् ॥ ९ ॥ अकार्षेति च ॥ १ ॥ विभागः यतवत् ॥ ११ ॥ अध्यय-
नमात्रवतः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ स्तुतयेऽर्पणतिर्वा ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ उपमर्हन् ॥ १६ ॥ कर्तुरेतः तु च शब्दे ऽह
॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कत्वर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वाऽऽत्मनो यतः ।

देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात् क्रतुगं ततः ॥

नाद्वैतधीः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा ।

अचचारो लोकसंयाही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चाप्यदति हि ॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं वाद-
रायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यूर्ध्वरेताः किं वाक्चि ? नास्त्यसावविधानतः ।

वीरघाते विधेः कृतावस्थायांश्वादिगा स्मृतिः ॥

अस्त्यपूर्व विधेः कृमिर्वीरहाऽनग्निको गृह्यौ ।

अन्धादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमारचयति ।

लोककाम्यायमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा ? ।

यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यारणात् ॥

अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः ॥ २ ॥

स्मृतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ भाष्यव्यास ॥ २२ ॥

छलम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्तोत्रं रसतमत्वादि ध्येयं वा गुणवर्णनात् ? ।

‘जुह्वरादित्य’ इत्यादाविव कर्माङ्गसंस्कृतिः ॥

भिन्नप्रकरणस्यत्वान्नाङ्गविध्यैकवाक्यता ।

‘उपासीतेति’ विध्युक्तेर्ध्येयं रसतमादिकम् ॥ ३ ॥

पारिष्पवार्य इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥ तथा चैकवाक्यतोप-
बन्धात् ॥ २४ ॥ छलम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पारिष्पवार्यमाख्यानं किं वा विद्यास्मृतिः ? स्मृतेः ।

ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिष्पवार्यता ॥

‘गनुर्वैवस्वतो राजे’त्येवं तत्र विशेषणत

अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्मृतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अत एव चाम्नीन्धनाद्यनैषिणा ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राप्तबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते ? ।

अङ्गिनोऽङ्गे स्वपेक्षार्याः प्रयाजाः पु दर्शनात् ॥

अविद्यातमसोर्ध्वं स्त्री दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः ।

नैरपेक्ष्यं ततोऽत्रापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यथादिशुतेरवत् ॥ २६ ॥ यमद्वन्द्वोऽपेतः स्वात-
न्त्र्यापि त तद्विधेस्तदङ्गताया तेनायवस्मादुपेयत्वात् ॥ २७ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

यथाधिकरणमारचयति ।

उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ? ।

फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता ॥

यच्च शास्त्रादिमापेक्षं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात् ।

मूलेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथे यहदपेक्षते ॥ ६ ॥

सर्वाद्यानुमतिश्च प्राचात्वये तद्वर्जनात् ॥ २८ ॥ अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च कर्तते ॥ ३० ॥ यद्वन्द्वतोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

समाधिकरणमारचयति

सर्वाग्रनविधिः प्राणविदोऽनुज्ञाऽयवाऽऽपदि ? ।

अपूर्वत्वेन सर्वाग्रभुक्तिर्ध्यातिर्विधीयते ॥

श्वाद्याग्रभोजनाशक्तेः शास्त्राच्च भोज्यवारणम् ।

आपदि प्राणरक्षार्थमेवानुज्ञायतेऽखिलम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चान्नमकर्मपि ॥ ३२ ॥ यद्वर्जकित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्व-

थापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अग्रभिवच्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

यथाधिकरणमारचयति ।

विद्यार्थमात्रमार्थश्च द्विःप्रयोगोऽयवा सक्तत् ? ।

प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिन्यते ॥

आद्यान्भुक्ता तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।

अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां स्वादिरे मतः ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ १६ ॥ अपि च कथ्यते ॥ ४७ ॥ विशेषे-
णानुग्रहश्च ॥ १८ ॥ अतस्त्वितरञ्जग्रायो विद्वाच्च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा ? नैव विद्यते ।

धीशुद्धार्याश्रमत्वस्य ज्ञानहेनोरभावतः ॥

अत्येव, सर्वसम्बन्धिजपादेशितशुद्धितः ।

श्रुता हि विद्या रैकादेराश्रमे त्वतिशुद्धता ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु भातद्भावोऽभिनेरपि निवमास्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अर्वरोहोऽस्याश्रमिणां न वा ? रागात्, स विद्यते ।

पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथारोहस्तथैच्छिकः ॥

रागस्थातिनिषिद्धत्वादिहितस्यैव धर्मतः ।

आरोहनियमोक्तादेर्नारोहोऽस्यशास्त्रतः ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपि
त्वे के भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अष्टोद्धरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा ? ।
 अदर्शनोक्तेर्नास्त्येव व्रतिनो गर्ह्यः पशुः ॥
 उपपातकमेवैतत् व्रतिनो मधुमांसवत् ।
 प्रायश्चित्ताच्च संस्कारात् शुद्धिर्यद्वपरं वचः ॥ ११ ॥

बहिस्तू भयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।
 तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
 द्वादशाधिकरणमारचयति ।

शुद्धः शिष्टैरुपादेयस्याज्यो वा दोषहानितः ? ।
 उपादेयोऽन्यथा शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता इत्या ॥
 आमुष्मिके च शुद्धिः स्यात्ततः शिष्टास्त्यजन्ति तम् ।
 प्रायश्चित्तादपि ग्राह्यादशदिग्भ्यैः प्रकीर्यते ॥ १२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यालोच्यः ॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौदुलोमित्युक्तं
 हि परिकीर्यते ॥ ४५ ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ।
 तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
 त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अङ्गध्यानं याजमानमार्त्विज्यं वा ? यतः फलम् ।
 ध्यातुरेव श्रुतं, तस्माद् याजमानमुपासनम् ॥
 'ब्रूयादेवंविदुग्दाते'त्यार्त्विज्यत्वं स्फुष्टं श्रुतम् ।
 क्रीतत्वादित्विजस्तेन कृतं स्वामिकृतं भवेत् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ ल-
 त्कभावात् त्वं गृह्णीष्योपसंहारः ॥ ४८ ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात्
 ॥ ४९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

अविधेयं विधेयं वा मीनम् ? तत्र विधीयते ।
प्राप्तं पाण्डित्यतो मीनं, ज्ञानवाच्यमयं यतः ॥
निरन्तरज्ञाननिष्ठा मीनं पाण्डित्यतः पृथक् ।
विधेयं तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निवृत्तये ॥ १४ ॥

अनादिष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

बाल्यं वयः काकचारो धोशुद्धिर्वा ? प्रसिद्धितः ।
वयस्त्वस्याविधेयत्वे कामचारोऽस्तु नेतरत् ॥
मननस्योपयुक्तत्वाद्वावशुद्धिविवक्षिता ।
अत्यन्तानुपयोगित्वाद्विरुद्धत्वाच्च न हयम् ॥ ५१ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्वर्जनात् ॥ ५१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षोडशाधिकरणमारचयति ।

इहैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा ? नियम्यते ।
तथाभिसन्धेर्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनी ॥
असति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरैऽन्यथा ।
'अवगाये'त्यादिशास्त्राहामदेवोद्भवादिपि ॥ १६ ॥

एवं सत्क्रियाविशेषसदृशवस्तुवद्वैतवस्तुवद्वैतः ॥ ५२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्रदशाधिकरणमारचयति ।

मुक्तिः सात्विज्या नो वा ? फलत्वादब्रह्मलोकवत् ।
स्वर्गवत् फलभेदेन मुक्तिः सात्विज्यैव हि ॥
ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म कश्चित् सात्विज्यं श्रुतम् ।
अत एकविधा मुक्तिर्वैधसो मनुजस्य वा ॥ १० ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

आवृत्तिरसकदुपदेष्टात् ॥ १ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ ध्रुवम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवर्त्या वा ? सकृद्, यतः ।
गान्तार्यस्तावता सिध्यैत् प्रयाजादौ सकृत्कृते ॥
आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत् ।
दृष्टेऽत सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्पते बुधैः ॥ १ ॥

आत्मैति तृप्यच्छान्तिं प्राप्नुयन्ति च ॥ २ ॥ इत्यम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ज्ञाना स्वात्मतया ब्रह्म प्राप्नुमात्मतयाऽथवा ? ।
अन्यत्वेन विजानीयाद्ः खदुःखिविरोधतः ॥
भौपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम् ।
गृह्यन्त्येव महावाक्यैः स्वशिष्यान् प्राप्नुयन्ति च ॥ २ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकेऽहन्दृष्टिरस्ति न वा ? ब्रह्माविभेदतः ।

जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराहन्दृष्टिरिष्यते ॥

प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मेक्यवीक्षण्ये ।

अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्याहन्दृष्टियोग्यता ॥ ३ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यग्निन् ब्रह्मधीरुत ? ।

अन्यदृष्टोपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्ततः ॥

उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्याऽन्यचिन्तनम् ।

अन्योपास्या फलं दत्ते ब्रह्म तिथ्याद्युपाधिभूत ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेय ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आदित्यादावङ्गदृष्टिरङ्गे रव्यादिधीरुत ? ।

नोत्कर्षो ब्रह्मजत्वेन द्वयोस्तेनैषिक्को मतिः ॥

आदित्यादिधियाऽङ्गानां संस्कारे कर्मणः फले ।

युज्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचनत्वच्चापेक्षम्
॥ ९ ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नाम्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते ? ।

न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽती नियमो न हि ॥

शयनोत्थानगमनैर्विज्ञेयस्यानिवारणात् ।

धीममाधानहेतुत्वात् परिशिष्यत आसनम् ॥ ६ ॥

यत्र कायता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दिग्दे गकालनियमो विद्यते ऽथ न विद्यते ? ।

विद्यते, वैदिकत्वेन कर्मस्यैतस्य दर्शनात् ॥

एकाग्रस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते ।

‘मनोऽनुकूल’ इत्युक्तेर्दृष्टार्थं देशभाषणम् ॥ ७ ॥

आग्रयाणास्त्वपि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृतिः ? ।

उपास्यर्थाभिनिष्यत्तेर्यावदिच्छं न तूपरि ॥

अस्यप्रत्ययतो जस्य भाज्यतस्तत्प्रसिद्धये ।

आमृत्यावर्त्तनं न्याय्यं सदा तदभाववाक्यतः ॥ ८ ॥

तदभिन्नं उत्तरपूर्वाचक्षोरक्षे प्रविनाशा तद्व्यवदेवाप ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

ज्ञानिनः पापनेपाऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः ? ।

‘मानाश’ इति शास्त्रेषु घोषाघोषोऽस्य विद्यते ॥

अकर्तात्मधिया वस्तुमहिम्नैव न लिप्यते ।

अस्ते घनाभावप्युक्तावङ्गे घोषस्तु सार्थकः ॥ ८ ॥

इतरस्याप्येवमसंक्षेपः पाते तु ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

पुण्येन लिप्यते नो वा ? लिप्यते, ऽस्य श्रुतत्वतः ।

न हि श्रुतेन पुण्येन श्रुतं ज्ञानं विरुध्यते ॥

अस्तेषां वस्तुसामर्थ्यात् समानः पुण्यपापयोः ।

श्रुतं पुण्यं पापतया तरणञ्च समं श्रुतम् ॥ १० ॥

अनारब्धकार्त्तवे एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य अष्टमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

आरब्धे नश्यती नो वा ? सञ्चिते इव नश्यतः ।

उभयत्राप्यकर्तृत्वतद्बोधो लक्ष्यौ खलु ॥

आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादिपि ।

इषुचक्रादिदृष्टान्तस्तु नैवारब्धे विनश्यतः ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तत्तत्कार्यादेव तदर्थनाम् ॥ १६ ॥ अतोऽन्दापि
त्रैलोक्यभूयोः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

नश्येन्नोवाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म ? विनश्यति, ।

यतोऽयं वस्तुमहिमा न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥

अनुपपत्तफलांशस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति ।

विद्यायामुपयुक्तत्वाद्वाव्यस्रेषसु काम्यवत् ॥ १२ ॥

यदेव पिद्येति हि ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

किमङ्गीपास्तिसंयुक्तमेव विद्योपयोग्युत ? ।

केवलञ्च प्रशस्तत्वात् सोपास्त्येवोपयुज्यते ॥

‘केवलं वीर्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्यवत्तरम्’ ।

इति श्रुतेस्तारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनम् ॥ १३ ॥

भोगेन त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यते ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादः ।

चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

बहुजन्मप्रदारव्ययुक्तानां नास्त्युतास्ति मुक् ? ।

विद्यालोपे कृतं कर्म फलदं, तेन नास्ति मुक् ॥

आरम्भं भोजयेदेष न तु विद्यां विलोपयेत् ।

सुप्तबुधवदस्तेषतादवस्थ्यात् कुतो न सुक् ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ० ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ अतएव च सर्वं तत्तु ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वागादीनां स्वरूपेण हृत्या वा मानसे लयः ।

श्रुतिर्वाङ्मनसी'त्याह स्वरूपे विलयस्ततः ॥

न लीयते ऽनुपादाने कार्यं वृत्तिस्तु लीयते ।

वह्निवृत्तेर्जले शान्ते वाक्शब्दो वृत्तिलक्षकः ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मनः प्राणे स्वप्नं हृत्या वा लीयेत स्वयं ततः १ ।

कारणाद्विदकैहारां प्राणो हेतुर्मनः प्रति ॥

साक्षात् स्वहेतौ लीयेत कार्यं प्राणादिके न तु ।

गौणः प्राणादिको हेतुस्ततो वृत्तिलयो धियः ॥ २ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ नैकस्मिन्
दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

असोभृतेषु जीवे वा लयो ? भूतेषु, तच्छ्रुतेः ।

‘स प्राणस्तेजसी’त्याह न तु जीव इति क्वचित् ॥

‘एवमेवेममात्मानं प्राणां यन्ती’ति, च श्रुतेः ।

जीवे लीत्वा सहैतेन पुनर्भूतेषु लीयते ॥ ३ ॥

समाना आभृत्यपक्रमादमृतत्वज्ञानुपोष्य ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ज्ञान्यज्ञोत्क्रान्तिरसमा समा वा ? नहि सा समा ।

मोक्षसंसाररूपस्य फलस्य विषमत्वतः ॥

आभृत्यपक्रमं जन्म वर्त्तमानमतः समा ।

पश्चात्तु फलवैषम्यादसमोत्क्रान्तिरेतयोः ॥ ४ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ सूत्रम् । प्रमाणञ्च तद्योपलब्धेः ॥ ८ ॥

पुनर्देनातः ॥ १० ॥ अस्मैव चोपपन्नेरेष उच्चा ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपेणाय हृत्वा वा भूतानां विज्ञेयः परे ? ।

स्वरूपेण लयो युक्तः स्वोपादाने परात्मनि ॥

आत्मज्ञस्य तथात्वेऽपि हृत्वेवान्यस्य तृजयः ।

न चेत् कस्यापि जीवस्य न स्याज्जन्मान्तरं क्वचित् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥ फलो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥ अर्थेने

॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

किं जीवाद्यथा देहात् प्राप्नोत्क्रान्तिर्निवार्यते ? ।

जीवान्निवारणं युक्तं, जीवेहे होऽन्यथा सदा ।

तप्ताश्मजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः ॥

उच्छ्रयत्यत्र देहोऽतो देहात् सा विनिवार्यते ॥ ६ ॥

तानि परे तथास्माद् ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ज्ञस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीनाः परेऽथवा ? ।

‘गताः कला’ इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तज्जयः ॥

नयविलयसाम्योक्ते विद्वद्भ्या लयः परे ।

अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतम् ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तज्जयः शक्तिशेषेण निःशेषेणाथवाऽऽकृतिः ? ।

शक्तिशेषेण युक्तेऽस्माद्विज्ञानिष्वेतदीक्षणात् ॥

नामरूपविभेदोक्ते निःशेषेणैव संक्षयः ।

अजे जन्मान्तरार्थन्तु शक्तिशेषत्वमिष्यते ॥ ८ ॥

तदोक्तोऽयच्छब्दः तत्प्रकाशितद्वारो विद्याशाम्योत् तच्छेषमता

नुस्मृतिवोगाच्च द्वादीनुस्मृतीनाः यताधिकया ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

अविशेषो विशेषो वा म्यादुत्क्रान्ते रूपासितुः ? ।

हृत्पद्योतनसाम्येऽक्ते रविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥

मूर्धन्यैव नाद्याऽसौ जज्ञेनाहीमिचिन्ननात् ।

विद्यासामर्थ्यतश्चापि विशेषोऽस्त्यन्यदर्शनात् ॥ ८ ॥

रश्मिप्रतुसारी ॥ १८ ॥ निशि नेति चेन्न सख्यस्य यावद्देह-
भावितात् दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

अहन्येव मृतो रश्मिं याति निश्चयिवा निशि ? ।

सूर्यरश्मेरभावेन मृतोऽहन्येव याति तम् ।

यावद्देहं रश्मिनाद्योर्युक्तो योषे चंपास्त्रं पि ।

देहदाहात् श्रुतत्वाच्च रश्मौ निश्चयि यात्यसौ ॥ १० ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते
चेत्ते ॥ २१ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अयने दक्षिणे मृत्वा धीफलं नैत्यथैति वा ? ।

नैत्युत्तरायणधोक्तेर्भीषिण्यापि प्रतीक्षणात् ॥

आतिवाहिकदेवोक्तेर्वरख्यात्यै प्रतीक्षणात् ।

फलैकान्त्याच्च विद्यायाः फलं प्राप्नोत्युपासकः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नानाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यदार्चिरादिकः ?

नानाविधः स्याद्विद्यासु वर्णनादन्यथान्यथा ॥

एक एवार्चिरादिः स्यान्मानाश्रुत्युक्तपूर्वकः ।

यतः पञ्चग्निविद्यायां विद्यान्तरवतां श्रुतः ॥ १ ॥

वायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सन्निवेशयितुं वायुरत्नाशक्तोऽथ शक्यते ? ।

न शक्तो वायुलोकस्य श्रुतक्रमविवर्जनात् ॥

वायुष्मिद्रादिनिष्क्रम्य स आदित्यं व्रजेदिति ।

श्रुतेरर्वाग्रवेर्वायुर्देवलोक्तस्ततोऽपार्थः ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वरुणादेः सन्निवेशो नास्ति तत्राथ विद्यते ? ।

नास्ति, वायोरिवैतस्य व्यवस्थाशून्यभावात् ॥

विद्यत्सम्बन्धिब्रष्टृम्यतीरम्याधिपतित्वतः ।

वरुणो विद्युतस्तूष्णीं तत इन्द्रप्रजापती ॥ ३ ॥

आतिथ्यादिकस्तत्तद्विज्ञात् ॥ ४ ॥ उभययामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

जैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मार्गं चिह्नं भोगभूर्वा नेतारो वार्धिरादैयः ? ।

आद्यौ स्यातां, मार्गं चिह्नसारूप्यालोकशब्दतः ॥

‘अन्ते गमयती’त्युक्तेनेतारस्तेषु चेदृशः ।

निर्देशोऽस्यैव लोकाख्या तन्निवासिजनान् प्रति ॥४॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥८॥ सामी-
प्यान्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥ कार्याख्ये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्
॥ १० ॥ सृष्टेः ॥ ११ ॥ परं जमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च
॥ न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

परं ब्रह्माय वा कार्यमुदन्नार्गेण गम्यते ।

मुच्यत्वादसृजतत्वीकं गम्यते परमेव तत् ॥

कार्यं स्यात्, गतियोग्यत्वात् परस्मिंस्तदसम्भवात् ।

सामीप्याद्ब्रह्मगण्डीक्तिरसृजतत्वं क्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥

अप्रतीकालम्बनाद्वयतीति वादरीयणं उभयथाऽदोषात् तत्क्रत्वश्च
॥ १५ ॥ विशेषश्च दर्शयति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मालोकं नयति वा नवा ।

अविशेषश्रुतेरेतान् ब्रह्मोपासकवद्वयेत् ॥

ब्रह्मकर्तारभावेन प्रतीकार्हफलं यथात् ।

न तन्नयति पञ्चाग्निविदो नयति तच्छ्रुतः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

सम्पाद्याधिर्भिरः स्वेन गच्छात् ॥ १ ॥ श्रुतः प्रतिज्ञानात् ॥ २

आत्मा प्रकरणात् ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नाकवन्नृतनं मुक्तिरूपं यदा पुरातनम् ? ।

अभिनिष्पत्तिवचनात् फलत्वादपि नृतनम् ॥

‘स्वेन रूपिणेति’ वाक्ये स्वव्याप्तिः पुरातनम् ।

आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलव्याप्तिरान्वयितः ॥ १ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मुक्तिरूपादब्रह्म भिन्नमभिन्नं वाऽथ भिद्यते ? ।

‘सम्पद्य ज्योतिरित्येवं कर्मकल्लभितोक्तिः ॥

अभिनिष्पन्नरूपस्य ‘स उत्तमः पुमानिति’ ।

ब्रह्मत्वात्किरभिन्नं तद्भेदोक्तिरुपचारतः ॥ २ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मक-

त्वादित्यौदुम्भितः ॥ ६ ॥ एतन्मण्डुपन्यासात् पूर्वभाषादधिरोधं वादरा-
यणः ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

क्रमेण युगपदाऽस्य सविशेषाविशेषकौ ? ।
विरुद्धत्वात् कालभेदादवस्था श्रुतयोस्तयोः ॥
मुक्तामुक्तदृशोर्भेदादव्यवस्था सम्भवे सति ।
अविरुद्धं धीगपद्यमश्रुतं क्रमकल्पनम् ॥ ३ ॥

सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

भोग्यसृष्टावस्ति बाह्यो हेतुः सङ्कल्प एव वा ?
प्रागामादकवैषम्यादितुर्वाहोऽस्ति लोकावत् ॥
'सङ्कल्पादेव पितर' इति श्रुत्याबधारणात् ।
सङ्कल्प एव हेतुः स्याद्वैषम्याच्चानुचिन्तनात् ॥ ४ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पासननात्
॥ ११ ॥ द्वादशाह्वदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ तन्त्रभावे शून्य-
पदुपपद्यते ॥ १३ ॥ भावे जायते ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्यवस्थितावैच्छिकौ वा भावाभावौ तनोर्यतः ? ।
विरुद्धौ तेन पुंभेदादुभौ स्यातां व्यवस्थितौ ॥
एकस्मिन्नपि पुंस्थितावैच्छिकौ कालभेदतः ।
अविरोधात् स्वप्नजाग्रद्भोगवद् युज्यते द्विधा ॥ ५ ॥

प्रदीपवदग्नेश्चक्षुर्वाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वात्मवदग्नेश्चक्षुर्वाहि
मेतामाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थपादे

व्याधिकरणमारचयति ।

निरात्मनोऽनेकदेहाः सात्मका वा ? निरात्मकाः ।

अभेदादात्ममनसोऽनेकस्मिन्नेव वर्त्तनात् ॥

एकस्मात्मानसोऽन्यानि मनांसि स्युः प्रदीपवत् ।

आत्मभिस्तदवच्छिन्नैः सात्मकाः स्युस्मिन्धैत्यतः ॥ ६ ॥

जगद्वापारम्भं प्रकरणादस्मिन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षीपदेऽ

ति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ विकारावर्ति च तद

भित्तिमाह ॥ १९ ॥ दर्शयन्त्येवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भोग

नास्यतिङ्गच्च ॥ २१ ॥ अनादित्तिः शब्दादनादित्तिः शब्दात् ॥ २२

सूत्रम् ।

इति चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थपादः ।

चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

जगत्स्रष्टृत्वमन्येषां योगिनामथ नास्ति वा ?

‘अस्ति स्वाराज्यमाप्नोती’ त्युक्तेर्मर्यादवयवात् ॥

स्रष्टावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनाम् ।

स्वाराज्यभोगो भोगाय ददे मुक्तिञ्च विद्याया ॥ ७ ॥

इति चतुर्थीध्यायस्य चतुर्थपादे ।

चतुर्थीध्यायः समाप्तः ।

सप्तमाध्यायः पञ्चमः ।

वेदान्तदर्शनम् ।

अभिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदम् ।

तमहमायु हरिं परमाश्रये जनकजावरमनलसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

योगैश्वर्यं सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन सुक्तिप्रदं

प्रौढं विप्लवनं हरन्तमनघं श्रीदुःखितुण्डादिना ।

वन्दे चम्पकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात् परं

नास्तीति प्रदिशन्मन्त्रविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥

यत्कृत्वा लवमात्रेण सूत्रो भवति पण्डितः ।

वेदशास्त्रशरीरानां वाणीं वीणाकराम्भजे ॥ २ ॥ . .

कामाक्षीदत्तदुग्धप्रक्षुरसुरनुतप्राञ्जभोज्याधिपक्ष्य-

श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्यलक्ष्मात्मबोधैः ।

श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाहृतभाषाश्रिताऽस्य

श्रीमद्भोविद्वाणीचरणकमलयो निर्हतोऽहं यथाभिः ॥ ४ ॥

श्रीगङ्गाभाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतञ्च वन्दामि । •

श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुल्ये वागवाजबभ्रविकुलभ्यपादस ॥ ५ ॥

विस्तृतपुन्यबीजायामलसं यस्य मानसम् ।

आख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥

श्रीभक्ताशीरक्तं भाष्यं प्राप्य यावत् नृद्विषायात् ।

इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥

यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।

सत्यशानसुखानन्तं तदङ्गं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतव्यम्-

साध्यावे 'तद्विजिज्ञासक' "सोऽन्ये एव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा

। अरे इदम् : त्रातव्य" इति त्रयणविचित्रपक्षभाते । तद्वार्थः । अस्मृत-

त्वकायेनाह तात्त्विकविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्यः इति । तेन कायेन नियमविधिनाऽर्थादेवात्मणा स्वरूपप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः । तत्र कश्चिदिह जन्मान् जन्मान्तरे वा मुञ्चिष्यतादिभिर्नितान् निर्मलस्वान्तोऽस्य अवशेषिभेः को विषयः ? किं फलं ? को अधिकारी ? कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् वादरायणस्तदनुवन्धवत्तद्वत् अवशेषात्मकशस्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निरस्येतुमिदं सूत्रं रचयामाकार “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्वनुवन्धजातं विधिसंज्ञितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् । तद्यथा “इह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्रं पुण्यचितो लोकः धीयत” इति श्रुत्या “यत् कृतकं तदनित्यं” इति न्यायसत्या “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” “यो वै भूमा तदस्तुनमन्यदार्त्त” इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते । कर्मणा कृप्यादिना चितः सम्पादितः सखादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः । विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचिदान् ब्राह्मणो निर्वैदमायासा स्त्यकृतः कृतेन” “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इत्यादिश्रुत्या अनात्मभावे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चयः । अकृतो भोगः कृतेन कर्मणा नास्तीति । कर्मतत्फलभ्यः वैराग्यं प्राप्त्वानित्यर्थः । “शान्तो दान्त उषरतस्त्रितिकुः समाहितः अहावित्तो भूत्वा कन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या समादिष्टकं लभ्यते । “समाहितो भूत्वा” इति काण्वपाठः । उपरतिः रज्ज्प्रासः । “न च पुनरावर्त्तत” इति स्वयं ज्योतिरानन्दतात्मकभोजस्य नित्यत्वदृष्ट्या सुसुखा लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् । यथा “एता रात्रौ-रुपयन्तीति” रात्रिसत्वविधौ प्रतितिउल्लिख्येवादस्य प्रतिष्ठा कामस्तद्वत् । तथा “आतम्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् । “आत्मा द्रष्टव्य” इत्यद्वैतात्मदर्शनसहिष्य “आतम्य” इति विचारविधानात् । न हि विचारः मात्रादर्थ-हेतुः अप्रमाणात्वात् अपि तु प्रमाणाविषयत्वेन ।

प्रमाणञ्चाह तात्त्विके वेदान्ता एव । “तन्मौपनिषद्” पुंल्लघुः । “वेदान्त-
विज्ञानमुनिश्चितायां” इति श्रुतेः । वेदान्तानाञ्च प्रत्यग्वद्भूतं विषयः
“तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि
ज्ञानद्वारा मुक्तिः “तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति”
इत्यादि श्रुतेः । तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्तृव्यता-
रूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं कृत्वा
व्यर्थमिति चेत् । न । तास्माभिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णय-
कस्यायसूत्रभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उताम्यः ? किं
वेदान्तः पूर्वतन्त्रेषु गतायां अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा ?
किं मुक्तिः स्वर्गादिषु लोकान्तरमात्मस्वरूपा वेति संशयानिहृत्तेः ।
तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् ।
तदुक्तं प्रकाशात्मनीवरणैः । “अधिकार्यादीनामगमिकत्वे ऽपि न्यायेन
निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति । येषां मते अवश्यं विधर्मादि तेषामवहितश्रव-
णाऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापतति इत्यनं प्रसङ्गेन ।
तथा चास्य सूत्रस्य अर्थविवक्षितताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थ-
निर्णयकार्योत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावमुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेतु-
तुल्यनिर्णयकत्वेनोपेक्ष्यतात्वात्कास्तदौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रु-
तीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “एतदात्ममिदं सर्वं”
“तत् सत्यम्” “अ आत्मा” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादि-
स्य ऽब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । एवं सर्वसू-
त्राणां श्रुत्यर्थनिर्णयकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्सदध्याये तत्तत्पादे च
समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरुद्घनोया । प्रमेयञ्च कर्तृस्वशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्या-
यानां तु समन्वयाविरोधवाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्य ऽब्रह्म-
लिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोरस्य ऽब्रह्मलिङ्गानाम् ।
चतुर्थपादस्य षट्मात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य प्राथम्या-
द्वाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमारभ्यते । “श्रोतव्यं” इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्तं
सीमांसायास्तं विषयः । तत् किमार्थव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्ब-

वासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “माहं ब्रह्म” इति भेदस्याहिप्रत्यक्षेण कर्तृ-
त्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्म्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो
रक्तस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यवन्त्यस्य ज्ञानासिद्धिरूपफलसम्भ-
वाद्धारम्भणीयमिति प्राप्ते विद्वान्मः “अज्ञातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अत्र
अवगतिविधिसमानार्थत्वाय “कर्त्तव्या” इति पदसंख्याकृत्तव्यम् । अध्याह-
नञ्च भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या” इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयो-
रज्ञानेच्छयोः कर्त्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहङ्गलक्षणयोज्यते ।
प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहङ्गलक्षणाया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय वि-
चारः कर्त्तव्य” इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फ-
लत्वायोगात् प्रमादत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्त्वकार्णवर्त्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तु-
मव्यम् । तत्त्वानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रासिद्धययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति व-
द्व्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धि-
हेतुः । तथा हि शास्त्रमारम्भव्यं विषयप्रयोजनत्वाद् भोजनादिवत् ।
शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्त्तकज्ञानहेतुत्वात् “रज्जुरयं” इत्यादि-
वाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्तकौऽध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोजन-
सिद्धिः । एवमर्थोद् ब्रह्मज्ञानात्कीर्तनगतानर्थस्य निवृत्तिः । एवं सूत्रयन्तु
जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति । अन्यज्ञानादव्यक्तं धर्मानि-
वृत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननियन्त्याध्यामाश्रयत्वात्, यदित्यं
नक्तया यदा शुक्लाभिन्न इदं ज्ञं इति । विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्यप्यं
विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य
सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्नरसाध्या सूक्ष्मरिति फलम् । विद्वान्मो
ज्ञानादेव सूक्ष्मरिति विवेकः । इति सूत्रं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि
व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यत्वात्पक्षाना-
शान्त्यानुपपत्त्याऽर्थात् सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्घातत्वात् तन्नि-
वृत्तिहेत्वध्यासाक्षेपसमाधानभाष्याध्यां प्रथमं वर्णयति “बुद्धदकत्प्रत्य-
यमोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थोत्कर्षित्वादध्यासग्रन्थो न भाष्यमिति
निरूपम् । आर्थिकार्थोत्कर्षित्वात् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणीस्तमः प्रकाशवद्वि-

यत्तु मङ्गलाचरणभावाद्याख्यैर्यमिदं भाष्यमिति । तत्र । सुतरामित-
रेतरभावात्तुपपत्तिरप्रतभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोद्गतरहितस्य विज्ञा-
नजनन्यगर्थस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादित्दं भाष्यं व्याख्येयम् ॥

लोके शुक्तादिदं रजतमिति श्रमः सत्वरजते इदं रजतमियधिष्ठान-
सामान्यारोप्यविशेषयोरैकप्रमाहितमंस्कारजन्यो दृष्ट इति । अत्राप्यात्म-
न्यनाग्रहद्वाराध्यमे पक्षे प्रमा वाच्या, मा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमेकते,
न हि तदस्ति । तथा हि चात्मानात्मनार्थैक्यसूक्तौ परस्परैक्यायोग्यत्वात्
तमः प्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च सा-
धयति ॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति
[पा० १।२।६८] सूत्रेण “प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मप्यन्तस्य
त्वमादेशौ स्तः, इति विधात्वात्” इत्यदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र” इतिवत्
“त्वमत्प्रत्ययगोचरयोः इति स्यादिति वाच्यं । “त्वमात्रेकवचने” [पा०
१।२।६९] इत्येकवचनाधिकारात् । अत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभा-
वात्तत्त्वमां युष्मदयोर्नां वदत्वादस्मदर्थचेतन्यसंप्राप्त्युपाधितो वदत्त्वात् ।

नन्वेवं कथमत आये विषयः ? न च “ययमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः
यमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्वोचरयोरिति विग्रहः” इति वाच्यं । शब्द-
माधुत्येऽयर्थाभावात् । न लाङ्काराद्यनात्मनो ययमिति प्रत्ययविषयत्व-
मस्तीति चेत् न, गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्य-
ययोग्यः । तस्य युक्तसंगत्यादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तं नाविषयः
यस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्योक्तेः । यद्यप्यङ्गद्वारादिरपि तद्योग्यस्तथापि
चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्धयै युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

आयमश्वोचरगतास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः । “सर्वोध्यचेतनो युष्म-
त्पदवाच्यः, अङ्गद्वारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदस्मदो
त्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न लाक्षणिकयोः “युष्मदस्मदोः षष्ठी
पतुर्थी तृतीयास्तयोर्व्याप्तिपाविति” [पा० ८।१।२०] सूत्राभावात्प्रसङ्गात्

कङ्कष्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्ती सिद्धायां तदभिगाम

- अत्र शब्दलक्ष्ययोरपि विस्मयजडमात्रलक्ष्ययोरपि न त्वमादेशो लक्ष्यविशेषादिति । यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सन्नेत्र त्वमादेशाभाव इत्यासूत्रेण ज्ञापितं तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मदक्षदेन युष्मदक्षजन्मप्रत्यययोः परागर्थो लक्ष्यते, अक्षकक्षजन्मप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मो । तथा च न तावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराकृत्यक्त्योरपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वं न शब्दयोग्यत्वाद्यस्य गौरवादिति याच्यते पराकृत्योचोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् । एतदेवमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति प्रत्ययोऽपीदं शब्दोऽक्षदर्थो लोके घटो वदुःशः “इमे वयनास्महे” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मकक्षविरोधीति मत्वा युष्मदक्षजः प्रत्यक्तः । इदं युष्मदक्षप्रयोगे विरोधास्फूर्त्तः । एतेन चेतनराचित्वादाश्चकटः पूर्वं प्रयोगे “अभ्यर्हितं पृथ्विमिति न्यायात्” “त्वदादीनि सर्वानितप्रमिति” [पा० १। २। ०] सूत्रेण विहित एकशेष्य स्यादिति निरस्तः । युष्मदक्षयोरिति स्मृता इत्यात्मापि पूर्वा निपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेष्ये विशेषणोऽप्यस्फूर्त्तः शब्दास्तु “युष्मदर्थदनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य विज्ञातोरप्यारोपापवादव्याये सङ्गणं द्योतयितुमादौ युष्मदपहणं” इत्याहुः । तत्र युष्मदक्षत्पदायां
- पराकृत्यक्त्यक्त्यात्मनोऽस्तुतो विरोध उक्तः ॥
- प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽङ्गद्वारा टिरनात्मा दृश्यतया भाति, व्यात्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्त्ता हनितप्रादियरहारगोचरः, अक्षदर्थस्त्वमात्मप्रविभागेन “अत्र ब्रह्मेति” व्यवहारगोचर इति स्वभा विरोधः स्फुटीकृतः । युष्मद्व्यात्मा युष्मदक्षदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदक्षप्रत्ययगोचरं
- तयोस्त्वभा विरुद्धत्वभावयोरितरेतरभावोऽतरेनाभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तिरिति सिद्धायां तदभिगाम
- सिद्धायां तदभिगामेन, ऐक्यासम्भवेऽपि शुक्तो घट इति प्रस्तादात्म्यं किं न स्यादिति नात आह ॥ विप्रयविप्रिययोरिति ॥ विज्ञादयोर्विप्रयविप्रियत्वादीपधटयोः

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विष-
यतादात्म्यमिति भावः । युष्मदुक्तदी पराक्प्रत्ययवस्तुनी, ते एव प्रत्यय-
गोचरश्चेति विप्रकृ^१ । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्रत्यक्-
पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुरुक्तं, तत्र हेतुषाह विषयविधियुक्तिरिति ।
अनात्मनो पाहृत्वादचित्त्वं आत्मनस्तु पाहृत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अ-
चित्त्वे स्वस्य स्वेव पक्षस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरि-
त्यर्थः । यथेदं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्यगेन
चिदचित्त्वेन पाहृत्पाहृकत्वेन च विरोधात् तत्र प्रकाशवदकस्य तादा-
त्म्यस्यैवानुपपत्तौ सत्यां तत्रात्म्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्वर्माणां चेतन्य
सुखजादुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत्र आह । तद्वर्माणां धर्मा-
ति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्वर्मास्तेषामपि इतरेतरभाषानुपपत्तिः ॥
इतरत्र धर्मास्ते इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।
न हि धर्माः धर्मोः संसर्गः विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लो-
हितवस्तुसाक्षिध्यात् लौहित्यधर्मसंसर्गः । कसङ्गात्मधर्मिणः केनाऽप्य-
नङ्गगाढमिसंसर्गपर्वको धर्मसंसर्गः कुतश्च इत्यभिप्रेत्योक्तम् । सुतरा-
मिति । नत्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्मासंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः
किं न स्यादित्यत्र आह । इत्यत इति ॥ इत्युक्तीत्या तादात्म्याद्यभा-
वेन तत्रमाया अभावादतः प्रमाज न्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो-
मित्येति भवितुं युक्तमित्यन्यथः । मय्यशब्दो द्वर्थः, अपञ्चवचनः
अनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापञ्चवर्थः । ननु कुत्र कस्याध्यासो-
ऽपञ्चयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यतात्मतद्वर्माणां अनात्मन्यतात्मतद्वर्माणां अध्यासो
निरस्यत इत्याह । अस्मत् प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥ अहमिति प्रत्यय-
योग्यत्वं बुद्धादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेचयति । विषयिणीति ।
बुद्धादिसाक्षिणीतृर्थः । साक्षित्वे हेतुः । चिदात्मक इति । अहमिति
भाषमाने चिदंशात्मनीतृर्थः ॥ युष्मत्प्रत्ययगोचरश्चेति । त्वं कारयो-
ग्यस्य इदमर्थश्चेति यावत् । नन्वहमिति भाषमानबुद्धादेः अहमिदमर्थ-
त्वमित्यत्र आह । विषयश्चेति ॥ साक्षिभाष्येत्यर्थः । साक्षिभाष्यरूपस्य

दिशि चिदात्मनि यत्तत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वत्
चाध्यामः ।

जगद्योगात् । जगत्तत्त्वैरेतद्विषयिभूतस्य स प्रतिभासत इति भावः ।
॥ यदात्मनो कस्य विषयस्य तदर्थं प्रत्ययस्य प्रतीतिर्यं प्रकाशयति ।
वहारगोचरत्वं भोक्तृत्वमिति । अहमिति प्रतीयमानत्वात् । अहङ्कार-
विशेषश्चाह ॥ अहमन् प्रत्ययगोचर इति अहमन्नामो प्रत्ययदासी गो-
चरश्च तस्मिन्निवर्त्यः । प्रत्ययस्य यद्वास्कुत्वात् । यद्वा विषयत्वं वा हेतु-
आद्ये दृष्टान्ते हेत्वमिति । इति चेत् तदमिति । यदात्मनो मुख्यं प्र-
कादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयस्य तदमिति । 'हेतु-
वामि' इति शब्दः क्वात् अहङ्कारादित्यत आह । विषयस्येति । अहं-
नव्यत्वं वा हेतुः । नाहः । पक्षे तदमिति । नाहः । दृष्टान्ते तद्वत्-
त्वादिति भावः । 'मिदं' 'यानामि' इति देहाहङ्कारादौ विषयविपर्यय-
मपि मनुष्योऽहमिति देहाहङ्कारादौ अहङ्कारादौ रक्षाध्यामा आदित्यत आह ।
चिदात्मक इति ॥ ततो वा शास्त्रस्याभ्यां सायदादभ्यामेऽपि चिदात्मक-
रुक्चि जहात्याहङ्कारादीर्नाध्याम इति भावः । 'अहं' इति नाह-
त्यादात्मवदहङ्कारस्यापि प्रत्ययकारिकं मुख्यमेव । ततः । अहङ्कारादौ नास्ति काल-
मत्वविरोधात् चिदात्म्यत्वं चिदात्मनि न स्ति इति हेत्वमिति । अतो नृ-
देः प्रतिभासतः प्रत्ययकारिणाकादिकं मुख्यमेवेति भावः । यद्वा तद्वत्-
तत्त्वानो प्रतीयत इति प्रत्ययदासी कहेत्यादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति वि-
यहः । तस्य हेतुत्वादमाह । विषयस्येति । विष् नृत्वेने । विषयस्येति
वध्नाति इति विषयस्तस्येव । आत्मन्यात्मतद्भाध्यामो मित्या भवत् ।
अनात्मन्यात्मतद्भाध्यामः किं न स्यात् ? 'अहं' स्फुरामि । 'मुख्यं'
इत्याद्यनुभवादित्यामाह ॥ तद्विपर्ययेणेति । तस्मादनात्मनो विपर्ययो
विनृत्त्वभागेत्येतत् । इत्यन्वाये तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्भागाच्च
'योः' अहङ्कारादौ विषयोऽध्यामः स मित्येति नास्तीति भवितुं युक्तं अह्या-
सतामप्यभावात् । न ह्यत्र पूर्वपमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वास्ति ।

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्माऽणाच्चविषयेध्यासोमिथ्येति
अवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यध-
र्मीत्याध्यस्येतरैतरा विवेकेनात्यन्तविविक्तबोधर्मधर्मिणीर्मि-

शिवयवनिर्गुण रूपप्रकाशात् नर्गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोभात् ।

बन्धात्मनो निर्गुणत्वे तद्वर्माणांमिति भाष्यं कथमिति चेत् । उच्यते,
वृद्धिपक्षमिव्यक्तं चेतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणम् । शुभ-

वर्णजन्मवृद्धिपक्षमनन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामाका-
शवत्त्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायां “आनन्दो विषयानुभवो निश्चलश्चेति

इति सर्वथा व्युत्पद्येऽपि चैतन्यात् प्रयगिवावभासन्” इति । अतो
निर्गुणवद्भासात्मकत्वेन “अङ्गद्वयोऽपि” इति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात्

प्रमात्तम् “अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमित्” इत्यभा-
स्येयम् । तथा च बन्धस्य सत्त्वतया ज्ञानाद्वृत्तिरूपपक्षेनासम्भवाद् बन्ध-

कबोजीवमङ्गणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भाधीनमिति
पूर्वपक्षमाध्यतात्पर्यम् । युक्तं पक्षेणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयत् ।

तथा हि, किमध्यासस्य नास्ति त्वमयुक्तात्वादभावाद् । कारणाभावाद्वा ?
आद्य इह इत्याह । तथापीति ॥ एतदतुरोधादौ यद्यपीति पठि-

तव्यम् । अध्यासस्यावक्त्रस्वप्रकाशात्तद्व्युक्तत्वमलङ्कार इति भावः । न हि-
तोय इत्याह । अयमिति ॥ “अस्य रज्जो मलमयोऽहं” इति प्रत्यक्षानु-

भवादध्यासकामानसिद्धिमित्प्रतिः । न चेदं प्रतीकं कर्तृत्वादौ प्रमेत
माहम् । अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमदिलङ्गावहततात्पर्येण च

“तत्त्वमस्यादि” वाक्येनाकर्तृमङ्गलबोधनेनास्य । अत्रत्यविषयात् । न च
ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात् ।

“मलमयोऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमशरीर” इत्यादिहत्या
देहात्मत्वाविरोधः । “तस्यादिदं रजतं” इति वत् सामानाधिकरण्यप्र-

त्यक्षस्य भ्रमत्वमङ्गलकङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्याख्येयम् । किञ्च
ज्येष्ठत्वं पूर्वभाषितं वा ? आगमज्ञानं प्रत्यक्षजीवत्वं वा ? आद्ये न

प्राबल्यम् । ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पञ्चाङ्गादिना युक्तिज्ञानेन बाधदर्श-

प्राज्ञाननिमित्तः सत्यावृत्तिमिथुनीकृत्याहमिदं ममिदमिति

नात् । न द्वितीयः, आगमवानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलहृदयवहारे च संगति-
प्रवृत्तद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्वाच्यकारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वे-
ऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानर्पितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसम्भवादिनि-

यत्तु क्षणिकबाधस्य श्रुतिबलात् कालान्तरमाविकलहेतुत्वत् “तथा
हिद्वानामरूपाद्विस्तृतं” इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञानाद्विस्तृतिरन्वया-
ध्यासवर्गिनं व्यर्थमिति तन्न । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य कापि सतत्त्वादर्थनात्,
सतत्त्वं चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानिश्चये सति सत्यवस्थया ज्ञाना-
द्विस्तृतिश्रुतेर्वैधकत्वायोगात् । न च सेतुदर्शनात् कदाचिन्मात्रप्रस-
न्नाशदर्शनासायोग्यतानिश्चय इति वाच्यम् । तत्र नृहानियमादिसापेक्ष-
ज्ञानमात्रस्यत्वात्, वस्तुस्य च “नान्यः प्रत्या” इति श्रुत्या ज्ञानमात्राद्वि-
स्तृतिप्रतीतिः । अतः, श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्त्तनीयम् ।
किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सतत्त्वं ? न तावदज्ञानजन्यत्वम् ।
“मायान्तु प्रकृति” इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरैक्यात् । नापि
स्वाधिष्ठाने स्वाभाव्यतुल्यत्वम् । “अख्यूल” इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् ।
नापि ब्रह्मवदुवाचयोक्तत्वं ज्ञानाद्विस्तृतिरिति विरोधात् ।
व्यवहृत्काले बाधन्यत्वम् । तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागत म-
ध्यस्तत्वम् । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्त्तनीयमेव आगमस्यापूर्वहा-
रत्ववत् । न च तदनन्त्याधिकरण्ये तस्य वर्त्तनात् पौनरुक्तम् । ततो-
क्ताध्यासस्यैव प्रवृत्त्यवस्थाविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ प्रार्थ्यमाश्रयादिति दिक् ।
अध्यासं द्वेधा दर्शयति ॥ लोकोक्त्यवहार इति ॥ लोकोक्ते मनुष्योऽह-
मित्यभिसम्बन्ध इति लोकोऽर्थोऽध्यासः । तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति
ज्ञानाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह ॥ अन्योन्यादि-
द्वित्वादिना धर्मधर्मिणोरित्यनेन । जादश्चैतन्यादिधर्माणां धर्मि-
णाहृद्द्वारात्मानो तयोरत्वनं भिन्नयोरतरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यत्वं सत्
अन्योन्यतादात्म्यं अन्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकोक्त्यवहार इति
योजना । अतः “लोऽयं” इति प्रमाया नाध्यसत्वं तदिदमर्थयोः

कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात् ; इति वक्तुमत्यन्तैतद्वक्तव्यम् ।
न च धर्मादिद्वयस्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः “धर्माध्यासोऽस्ति” व्यर्थमिति
वाच्यम् । अत्यन्तादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्माध्यासोऽस्ति, तत्वेऽप्यन्तोऽह-
मिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मनात्मनोः परस्परानध्यस्तत्वे
ग्रन्थवादः संप्रादित्वाशङ्काह ॥ सत्यान्वते मिथुनीकृत्येति, प्रत्यक्षनिर्दिष्टं चैतन्यं
तत्प्रानात्मनि संसर्गमन्त्राध्यासो न स्वरूपस्य अन्तर्गतं युद्धदर्थः तस्य स्वरू-
पतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकयन्हारशब्दावामेकार्थत्वेऽध्यस्य मिथुनीक-
ृत्येति पूर्वकालत्ववाचि “त” शब्दादेः शस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति ।
चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति-
संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वदीनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव
स्यदयति । नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽ-
नादिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां नादित्वात् कथं
मनादित्वमिति चेत् ? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया
व्यक्ता विनाऽनादिकालस्यावर्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात् ।
एतेन कारणभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गि-
कपदेनाक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यं ला-
घवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । व्युतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्का-
रोऽस्तीति सिद्धम् । अध्यासस्योपादक्षनमाह । अभिध्यासाननिमित्त इति ।
मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमि-
त्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्मत्वाव-
रक्तया दोषत्वाच्छङ्काराध्यासकर्तृराश्वरस्योपाधिष्वेन संस्कारकालक-
र्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तमिति द्योतबलं निमित्तपदम् ।
स्वप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संस्कारादिसामग्र्याभावात्, इति
शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रचण्डमात्तं शङ्कमण्डले प्रेचकानुभवसिद्धा-
न्वकारवत् “अहमस्मि” इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपञ्चयं कल्पितस्याधिष्ठा-
नासर्थित्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति । यद्वा अज्ञानं प्रा-

नमर्गिकोऽयं लोकाव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामिति

नाभाव इति ब्रह्मनिरासार्थं मित्यापदम् । मित्यात्वे सति साक्षात्तया
ननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य भेदस्य मित्यात्मानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेत्याप्रागभाव
साक्षात्निवर्त्य इति वदन् प्रति मित्यात्वे मतीतुमुक्तम् । अज्ञाननिवृत्ति
द्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वं इति व्याप्तिनिरासाय भावः इति । अत्राद्यापादानत्वे
सति मित्यात्वं वा लक्षणम् । ब्रह्मनिरासार्थं मित्यात्वमिति । कदाचिन्
रासार्थमनादीति । अद्यात्मानोऽस्यनिरासार्थमुपादानत्वे मतीति ।
एतन्नि अध्यास इत्यतुमभिलषति ॥ अहमिदं ममेदमिति । अध्या-
त्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्यांशहयानुप-
लम्भात् नायमध्यास इति वाच्यम् । “अद्योदहति” इतिवत् “अहमुप-
लभ” इति दृक्दृश्यांशोरुपलम्भात् । इदं पदेन भोग्यः सकृत् उ-
च्यते । “अत्राहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽह” इति तादात्म्याध्यासो
दर्शितः । “ममेदं शरीर” इति संसर्गाध्यासः ।

ननु देहात्मनोऽसादात्म्यमेव संसर्ग इति चेत् । सत्यम् । सत्तैक्ये
मति मिथोऽभेदसादात्म्यम् । तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्यैकात्म्यानं “म-
मेदमिति” भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एवं साक्षात्तत्वात्तुभवम-
न्वादाध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः स-
न्वात् शास्त्रमारम्भणोयमिति सिद्धान्तमाश्रयतात्पर्यम् । एवञ्च सूत्रेणा-
थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपद्यि तद्वेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्र-
माद्वैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति । आह इति । किं लक्षणकोऽध्यास इ-
त्याह पूर्ववादीत्यर्थः । अथ शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्-
व्योतनार्थं आह इति परीक्षितः । “अहित्यादि” “कथं पुनः प्रतर्गतात्मनी-
तान्त्रम्” प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तद्वारभ्य सम्भावनापरम् । “तमेतम-
विद्यास्थम्” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः ।
लक्षणमाह । उच्यते क्वचित् रूप इति । अध्यास इत्यतुमपहः । अत्र पर-
त्वाभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि
अवभास्य इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्वं प्रदर्शयति ।

उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिद् ‘अन्य-
 विवरणस्यावश्यं चमारोप्यायन्ताभावत्वं’ तदुक्तं वा ? तथा चैवावच्छेदेन
 स्वसंख्यमाने स्वात्मनाभाववति अत्रभाष्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदञ्च सा-
 धनाद्ययामसाधारणं लक्षणम् । संयोगेऽतिव्याप्तिरित्याय एकावच्छेदेनेति ।
 संयोगस्य स्वसंख्यमाने दृष्टे स्वात्मनाभाववत्त्वमध्यस्तत्वमपि स्वस्वात्मनाभा-
 वयोगेनाप्रावच्छेदकभेदाच्चातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो
 षटो भातीति षटेऽतिव्याप्तिरित्याय स्वसंख्यमान इति पदम् । तेनात्रभा-
 वकाले प्रतियोगिसंभवे विद्यमानत्वञ्चोच्यते इति नातिव्याप्तिः । भूत्वाव-
 च्छेदेनावर्तमान्यन्तेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्मनाभाववतीति पदम् । शुक्लाविद-
 म्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नातिव्याप्तिः । नन्वस्य लक्षणस्या-
 संभवः शुक्लो रजतस्य सामय्यभावेन संभोगोक्तत्वात् । न च अन्यमाणसत्वर-
 जतस्यैव परत्र शुक्लावभासत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यं । अन्यथास्या-
 तिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ उच्यते इति स्मृतिः सत्यर-
 जतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्तीति स्मृतिरूपः कार्यमाणसदृश इत्यर्थः ।
 सादृश्योक्ता कार्यमाणदारोप्यस्य भेदाच्चान्यथास्वातिरिक्त्युक्तं भवति ।
 सादृश्यमुपपादयति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्श-
 नावभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं अ-
 र्यमाणारोप्योः सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोप्योः संस्कारजन्यत्वात् ।
 न च संस्कारजन्यवादारोपस्य स्मृतित्वमुपत्तिरिति वाच्यं दोषसंप्रयोग-
 जन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् । कस्य संप्रयोग-
 ज्ञेयेन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यास इन्द्रियसंप्रयो-
 गानामात् । एवञ्च दोषसम्बन्धोक्तस्कारजन्यत्वाच्चुक्तादौ रजतसुप्तममस्तीति
 वरत परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादि-
 तम् । अन्ये तु ‘ताभ्यां दोषादित्यजन्यत्वं’ कार्याध्यासलक्षणमुक्तम्
 इत्याहुः । अपरे तु ‘स्मृतिरूपः कार्यमाणसदृशः’ सादृश्यञ्च प्रमाणा-
 जन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोप्योः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जा-
 र्थपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् ; तथा च प्रमाणाजन्य-

तान्यधर्माध्यास" इति वदन्ति । केचित्तु "यत्र यदध्यासस्त-
 द्विवेकाग्रहतिवन्धनो भ्रम" इति । अन्ये तु "यत्र यदध्या-
 सस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनानाधनत" इति । सर्वथापि
 त्वन्यस्यान्यधर्माविभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनु-
 ज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्राप्नोति काध्यासलक्षणं ताभ्या-
 मक्तं ; परत्वावभासशब्दाभ्यामध्यासात्त्वलक्षणं व्याख्यातमेव ; तत्र कार्य-
 माणमङ्गादावतिनवधटे चातिव्याप्तिरित्युक्तमाय प्रमायेत्यादिपटद्वयम्" इ-
 त्याहुः । तत्रार्थाध्यासे कार्यमाणसदृशः परत्वं पूर्वदर्शनादवभासत इति
 योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्वं पूर्वदर्शनादवभासत इति
 वाक्यं योजनीयं इति कङ्कपः । ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथं
 मुक्तलक्षणमिद्विरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि "परत्वं पराव-
 भास" इति लक्षणसंशयादायुक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्याधर्माभासमि-
 त्तमेतन्मिथ्या न इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यपात्राख्यातित्वादित्येव तमाह-
 तं केचिदिति ॥ केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र शुक्रादायन्यधर्मस्य स-
 यवधर्मस्य देशान्तरस्य रूप्यादेरध्यास इति वदन्ति । कात्यायनविवादिना-
 वाच्यशुक्रादौ बुद्धिरूपत्वानो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजत-
 रत्नवदवभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ आख्यातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ य-
 यस्याध्यासो लोकमिद्वस्तुधारण्योस्तद्विषयो भेदाप्यु- सति तत्कालो भ्रम-
 इदं रूपमिति विविष्टयङ्कार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विशिष्टव्य-
 ङ्गारान् यानुपपत्त्या विशिष्टब्रह्मालोः स्वीकार्यत्वात् परत्वं परावभा-
 समितिरिति भावः । अन्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य
 क्रादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्वायस्तस्य ;
 तादेरत्यन्तामतः कल्पनामाचक्षते इत्यर्थः । एतेषु सतेषु परत्वं परावभा-
 सत्वलक्षणसंशयादमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातित्वादिप्रव-
 विवादेऽप्यध्यासः परत्वं परावभासत्वलक्षणं न जहानीत्यर्थः । शुक्र-
 पदोक्तस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा मत्वालोपात् नून्यत्वं प्रत्यूषत

भवः “शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकचन्द्रः सद्वितीयवद्”
 इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां ?
 सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमभ्यस्यति । युष्मत्-
 प्रत्ययापेक्षया च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न
 योगे तु शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगाद्विषयत्वमेवेति भावः । आरोग्यं मिथ्या-
 त्वेन युक्तप्रेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥ बाधानन्तरं
 कालीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तावज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्य-
 क्षसिद्धिं मिथ्यात्वं च वच्छब्दोच्यते । आत्मन निरुपाधिकेऽहङ्कारा-
 ध्यासे दृष्टान्तमाह । ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकग्राध्यासे दृष्टा-
 न्तमाह ॥ एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाहृत्या द्विधाभाती-
 त्यर्थः । ननु प्रकरणोपसंहारार्थ इति शब्दः । भववृद्ध्यासः शुक्लादौ,
 आत्मनि तु न सम्भवतीति प्रतिपत्तिः ॥ कथं पुनरिति ॥ यक्षापरोक्षाध्या-
 साधिष्ठानत्वं तत्वेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वञ्चेति व्याप्तिः शुक्लादौ दृष्टा ।
 तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न सम्भवतीति प्रतिपत्तिरित्याह ॥ प्रत्यगा-
 त्मनीति ॥ प्रत्येकं पुरुषं इन्द्रियाग्राहेण विषयस्याहङ्कारादेस्तुर्भाषाध्या-
 सः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह ॥ सर्वो ह्येति । पुरोऽवस्थितत्वं
 मिन्द्रियसंयुक्तत्वम् । नव्यत्वनोऽधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्मिन्नत्र
 व्याह ॥ युष्मदिति ॥ इदं प्रत्यक्षानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा
 गृह्यते” इत्यादि श्रुतिमनुसृतं त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । सम्यक्सध्यास-
 लोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्म-
 न्यध्याससम्भ्रान्तो प्रतिजानीते ॥ उच्यते इति ॥ अधिष्ठानारोच्यवदोक्त-
 किन्तु ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं, तत्र भासप्रयुक्तसंशयनि-
 वृत्त्यादिफलभाक्तं, तदेव भासभित्तत्वावर्तितं विषयत्वं, तत्र व्यापकं
 गौरवादिति सत्याह ॥ न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति
 तत्र हेतुमाह ॥ अस्मदिति ॥ अस्मात् प्रत्ययोऽहमित्यध्याससत्त्वात् भासमानत्वादि-
 त्यर्थः । अस्मदर्थसिद्धात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मात्प्रत्ययोऽह-

तावद्यमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रमिद्वेः । न चायमस्ति नियमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यव्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवं लक्षणमध्यासं प-

ङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्परान्वय इति वाच्यं अनादित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभावरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं ? तद्विषयत्वं विना तत्कर्मभाक्तायोगादित्यत आह ॥ अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ यद्यन्तः शब्दानिरासार्थः ॥ स्वप्रकाशकत्वादित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं साधयति । प्रत्यगिति ॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिभूत्यात्वेन प्रमिद्वेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं सम्भवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्तेन्द्रियसंयुक्ताया साहचर्यव्यापकमिति तत्राह ॥ न चायमिति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति । इन्द्रियपात्रेऽपीत्यर्थः । बाला अविवेकिनः तन्मभिन्दन्तीत्यत्राहकनप नभो मलिनं पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्थान्ति । तत्रेन्द्रियपात्रत्वं नास्तीति व्यभिचाराच्च व्याप्तिः । एतेनात्मनात्मनोः सादृश्यभावाच्चाध्यास इत्यप्राप्तम् । नीलमभसोस्तदभावेऽध्यध्यास दर्शनात् । किह्वान् आलोकाकारचाक्षुष-
दृष्टिव्यक्तसाक्षिवेदात्वं नभसि इति ज्ञेयम् । सम्भावनां निमग्नयति ॥ एवमिति ॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्रयत्वेन सूक्ष्मितामविद्यां हित्वा अध्यध्यासः किमिति वयस्यत इत्यत आह ॥ तमेतमिति ॥ अर्तत्तत्रं समाहितसुकृतकृत्यकृतितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविदेति मन्यन् इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्तत्वाद्यासाविद्यात्वमित्याह ॥ तद्विवेकेनेति ॥ अध्यध्यासनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपविधौ रणं विद्या-
अध्यध्यासनिवर्त्तकाभाङ्गुरित्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां ब्रह्मा कार्याविद्या किमिति वयस्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ तस्माच्चध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्वमे-

ण्डिता “अविद्या” इति मन्यते, तद्विवेकेन च वस्तु स्वरूपा-
 वधारणं “विद्याम्” आहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यामस्तत्-
 कृतेन दोषेण गुणेन वाङ्मात्रेणापि स न सम्बध्यते ।
 तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यामं पुरस्कृत्य
 सव प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । स-
 र्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनर-
 विद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ?
 उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानरहितस्य प्रमादत्वा-
 नुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न होन्द्रियाख्यनुपादाय
 मनीत्यर्थः । मूलविद्यायाः सुषुप्तावबर्धत्वादर्शनात् कार्यकला तस्या
 अनर्घवत् प्रमार्थं तद्वर्णनमिति भावः । अध्यस्तकृतसुषुप्ताध्यायं अधिगीतं
 न लिप्यत इत्युक्तार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसम्भावेने उक्ता प्रमाणमार्हः ।
 तमेतमिति ॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षमिह पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्म-
 शास्त्रीभ्यो मोक्षशास्त्रीयश्चेति विविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र विधि-
 निषेधपराणि कर्म शास्त्राण्युत्वे दादीनि, विधिनिषेधन्यप्रत्यक्षपराणि
 मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्य-
 क्षमिहोऽपि प्रमाणात्तरं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ अविद्यावानहमित्य-
 ध्यासवानात्माप्रमाता सविषय आश्रये येषां तस्मिन् अविद्यावद्विषयाणीति वि-
 पक्षः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया आध्यासकप्रमात्वाश्रित-
 त्वात् प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं
 केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यद्वाविद्यावद्विषयाणि कथं
 प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रमाणापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्र-
 व्यवहारार्थमपि तस्मिन् कालानुसाम्बन्धम् ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्”
 इत्यनेन ॥ देवदत्तकर्मको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहं ममाध्यासमूलस्तदन्य-
 व्यतिरेकेणानुसारित्वात्, यदित्यं तत्तथा । यथा सृष्ट्या लो घट इति प्रयोगः ।
 तत्र व्यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासभावे व्यवहाराभावे
 रटः, जायतुस्त्वयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वाद्भोक्तः । अनेन

प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरिणैर्न्द्रिया-
णां व्यापारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन क-
श्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्त्वासङ्गस्यात्मनः
प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति
सम्मादिविद्यावहिषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शा-
स्त्रिकेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यति, व्यवहाररूपकायां तु उपपत्तौ चेति भावः ।
अनु सनुप्रत्यादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्यवहारः सिद्ध्यतु किमि-
न्द्रियादिषु समाभिमानेनेत्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियप्रदं विज्ञादेरप्युप-
सक्त्यं प्रत्यक्षादीत्यादिप्रयोगात् । तथा च प्रत्यक्षनिष्ठादिप्रयुक्तो यो व्यव-
हारो दृष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि समतास्स-
दान्यन्तर्हीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा तानि समत्वेनातुपपादय यो व्यव-
हारः स नेति सोऽजगत् । 'पूर्वत्वानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः
कर्त्ता इति ह्याप्रत्ययः साधुः । ई उत्तरत्वानुपादानाधारयोरेकात्मकत्व-
कत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु समेत्यध्यासाभावेऽव्यादे-
रिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-
हारादनं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणां अधिष्ठानं व्या-
प्ययः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किम-
ध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभावः
'व्याकृताटाक्ष्य' यस्मिन् तेनित्यर्थः । "असङ्गो हि" इति श्रुतेराध्यासिक
एव देहः तन्नोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहा-
दिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि नास्ति । स्वतन्त्रे तन्मया प्रमातृत्वोपपत्तेः, न
च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः कारणोपरमादिति तत्राह ॥ न चैतस्मिन्निति ॥
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमायति नित्यचिन्मात्रं तस्माद्व्यवस्थायोगः,
कारणवैयर्थ्यञ्च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदाख्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, अतो
वृत्तीद्वौ बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मन्मन्ताटाक्ष्या-
ध्यासं दिना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्व्याध्यासे चासतीत्य-

स्त्राणि चेति । पश्चादिभिराविशेषात् यथा हि पश्चादयः
 शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्र-
 तिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रवर्त्तन्ते, यथा
 दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छ-
 तीति पलायितुमारभन्ते, हरितलणपूपाणिमुपलभ्य तं
 प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूर-
 दृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो नि-
 वरन्ते, तदात्मनः प्रमादस्य मास्तु इति वदन् प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तदा-
 त्मनः प्रमादस्यादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः
 फलउपसंहरति ॥ तस्यादिति ॥ प्रमादसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा प्रमाद-
 प्रश्नं समाधायार्थे परिहरति ॥ तस्यादिति ॥ युक्तमित्यध्यासस्य प्रमाद-
 न्नर्गतत्वेनादोपत्तादिव्यावृत्त्याप्यस्यपि प्रमादस्य वेति योजना । सति
 प्रमातरि पश्चाद्भवदोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
 दन्नर्गतयात्र दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु
 यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषाम-
 ध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह ॥ पश्चादिभिश्चेति ॥ “च”
 शब्दः शाङ्कानिरासार्थः । किं विद्वत्त्वं “ब्रह्मास्मीति” साक्षात्कारः ? उत
 यौक्तिकमात्मनात्मभेदज्ञानं ? आत्मे “वाचिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहार”
 इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानान्वयवर्त्तक-
 त्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्य-
 त्याह्रव्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः विवेकि-
 नोऽध्यासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्चादिवदिति । तत्र संप्रत्यक्षं व्याक-
 र्त्तुं दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथास्मीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकू-
 लत्वं चेतानिदसाधनमोचरत्वं, तदेषोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं दण्डो
 मदनिदसाधनं दण्डात् अनुभूतदण्डवत् । इदं त्वत्त्वं दण्डसाधनं अनु-
 भूतजातीयत्वात् अनुभूतदण्डवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः । कधुना

वर्त्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पञ्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पञ्चादीनाञ्च प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्त्वामान्यदर्शनादव्युत्पत्तिप्रतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालसमान इति निश्चीयते । शास्त्रोये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमगमायाद्यतोतमपेतव्रक्षक्षत्रादिभेदमसंमार्थ्यात्मतत्त्वमधिकारोऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारे विरो

हेतोः पक्षधर्मात्माह ॥ एवमिति ॥ व्युत्पत्तिवित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिमोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ व्युत्पत्तिवित्तादित्यर्थः ॥ समान इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्याकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पञ्चादयो ब्रुवन्ति, नापि परेशमेतत् प्रत्यक्षं; अतः साध्यविकल्पो दृष्टान्त इति नेत्याह ॥ पञ्चादीनाञ्चेति ॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामर्थ्यमन्वाद्यध्यासस्य प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति ॥ तत्त्वामान्येति ॥ तैः पञ्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत् तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेतदुक्तं परस्तात् । ततो ज्ञानव्यतिरेको आह्वयति ॥ तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे तु यूपौ तदभाव इत्युक्त्यामन्यादिभानिति यावत् । अतो व्यवहारनिष्ठादिवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवयम् । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्ताज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति ॥ शास्त्रीयेति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वमिदिरित्याशङ्क्य किमत्र देहाभ्यासप्रतीकात्ममपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं ? आद्ये तस्याध्यासा-

धाञ्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शुक्ल-
मविद्यावन्निवयत्वं नातिवर्त्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेते-
त्यादौनि शास्त्राणि आत्मनि वर्त्तन्मवधोऽवस्थादिविशेषा-
ध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “प्रतस्मिंस्तद्वुद्धि-
रिति” अवोचाम् । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु
वा अहमेव विकलः सकलो वेति वाङ्मधर्मानामन्यध्वस्यति
तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं सूक्ष्मोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लह-
यामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् भूकः क्लीबो बधिरः काणोऽ-
न्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविविकित्ता-
ध्ववसायादीन्, एवमहमत्ययिनमशेषस्वप्नारसादिषु प्रत्य-

बाधकत्वात् तस्मिन्निरतिताह ॥ तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वे-
दान् इति ॥ सुषुप्तिपादादिष्वनो जातिविशेषयानहं संशरोति ज्ञानं
कर्मस्वयेष्टितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, असुषुप्त्योगात् प्रवृत्तिबाधाज्ञे-
त्यर्थः । शास्त्रोक्तकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अ-
ध्यासे ज्ञानसं प्रमाद्यति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानाद्योपपन्नो-
ऽध्यासे प्रमाद्यं तथायनोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो वञ्चेत” “न ह वै ज्ञात्वा
मिचेत” “अल्पवर्त्तसुपवतीत” “अल्पवेद्योऽग्नीनादधीत” इत्यायनो ज्ञा-
त्वादिपदैकविकारिणं वक्ष्यंतिमानिनबहुवदन् अध्यासं गमयतीति
भावः । एवमध्यासे प्रमाद्यतिहेऽपि कस्य कृत्वाध्यास इति जिज्ञास्याहं
तत्तदाहर्त्तुं कस्यहं कारयति ॥ कथं प्राप्नोति कथेति ॥ उदाहरति ॥
तद्यथेति ॥ तद्वत्तत्त्वं यथा कस्य भवति तथोदाहृत्यन इत्यर्थः । अदेहा-
ज्ञेदेन प्रत्यक्षाः प्रमादयो वाद्याः, तद्वत्तत्त्वं वाक्यादीन् देहविशिष्टात्म-
न्यध्वस्यति, तद्वत्तत्त्वं ज्ञानस्य स्वच्छिन्नसुषुप्त्यभिध्वस्यतीत्यर्थः । भेदाप-
रोक्षज्ञाने तद्वत्तत्त्वाध्यासायोगात् अन्यथाज्ञातग्रन्थीकरार्थेति इत्यहम् ।
देहेन्द्रियधर्मात्मनो विशिष्टात्मन्यध्वस्यतीत्याह ॥ तथेति ॥ कथत्वादिध-

गात्मन्य शस्य तच्च प्रत्यक्षात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेका
 करणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्य
 र्म्यतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्व्याप्तिः भासाद अन्यथा
 इति मनव्यम् । अज्ञातप्रत्ययपुंसे साक्षिणि मनोवर्त्तमानायासमाह ॥ तथान
 करणेति ॥ धर्माध्याससमुदा तद्वदेव धर्माध्यासमाह ॥ एवमिति ॥
 अनःकरणसाक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्वर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्य
 स्वप्रवारा मनोवृत्तयः प्रातिनोच्येनामज्जडदः सात्त्विकाहङ्कारादिविनश
 तया सञ्चितसुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनाक
 त इर्माध्याससमुदाहृतानात्मन्यात्मनोऽपि संस्पृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तच्च
 ति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो मानं वाच्यं, अन्यथा जगदीनाध्यासपक्षेः
 न चान्यथाध्यासे मानमस्ति । तस्माद्वज्रतादायिदम इवात्मानः संसर्गा
 ध्यास एवमिति । 'तद्विपर्ययेति' तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽपि
 णानत्वं चैतन्यञ्च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मन
 संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपहितस्य देहादी मनोपहितस्येति विशेषः
 एवमात्मनि बुद्ध्याध्यासात् कर्तृत्वादिसाधः । बुद्ध्यादौ नात्माध्यासात्
 तन्मूलाभ इति भावः । धर्माध्याससम्बन्धकारिणः ॥ एवमयमिति
 अनन्त्याविद्याकृतया कार्यध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संस्कारकतो
 ध्यास इति प्रवाह्यतो नैसर्गिकत्वम् ॥ एवमुपादानं निमित्तञ्चोक्तं भवति
 ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु । 'न रूपमस्य
 तथोपलभ्यते नान्तो न चादर्शश्च सम्यगिति' । हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह
 मिथ्येति ॥ मिथ्या साया त्रया प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्र
 तीतिहेतुत्वं स्वरूपः इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमा
 निगमयति ॥ सति ॥ साक्षिप्रत्यक्षभेदाध्यासधर्मिण्याहकं मानं, अनुमा
 नादिकन्तु सम्भाव्यार्थमित्यभिप्रेतम् प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्या
 सस्येति तदाध्य विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अथ्येति ॥ कर्तृत्वादानं
 हेतोरप्यासस्य मनस्यज्ञातप्रतिपक्षमाधो भोजः स केनेतत्त आह ॥ अ
 नेति ॥ तस्मात्तत्त्वमात्राकारस्य प्रतिपक्षिः अवस्थादिभिरप्रतिपक्षेण ना

मिथ्या प्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः
प्रस्थानार्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वं
वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा
च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्त-
मीमांसागान्तस्य व्याचिख्यामितस्येदमादिमं सूत्रम् ।

स्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व इति ॥ आरभ्यन्ते कथीतु
विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो भोजः
फलमिदं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयो-
जने इति श्रेयम् । नन वेदान्तेषु प्राणाद्युपासीनां भागादात्मैक्यमेव तेषा-
मर्थ इति कथयिष्यते आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कृत्वित-
त्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्याभि-
त्यर्थः । उपासीनां चित्तैकान्यहारात्मक्यज्ञानार्थत्वात्तद्व्याख्यानमपि
सहातात्म्यमैक्ये इति विवक्ष्यते । एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधा-
भावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रसारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ * ॥ इति
प्रथमवर्णकम् ॥ * ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वा-
गतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेयं “अथा-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादुपगतार्थादित्य-
व्यवहितविषयाभावाच्चारम्भ इति प्रुप्ते ब्रूते ॥ वेदान्तेति ॥ वेदान्तविष-
यकपूर्वजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसू-
त्रमित्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वत्रोपादरायणो ब्रह्म-
जिज्ञासां न ब्रूयात् ब्रह्मणि भावाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास-
त्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति
सूत्रकदर्शयति । तच्च ‘व्याचिख्यामितस्य’ इति पदेन भाष्यकारो वभाषे
॥ * ॥ इति द्वितीयवर्णकम् ॥ * ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्त्तव्य-
तायां विषयप्रयोजनवत्त्वं व्यगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्या-
ख्यायाच्चरव्याख्यामारम्भात् पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भ-

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्रायमब्दं चानन्तर्यामिणः परिमृश्यते नाधिकारार्थः ब्रह्म-
जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे सम-
न्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अयमब्दः सुत्या मङ्ग-
लप्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलतः चानन्तर्या-
मिणोः व्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यामिणोः त्वे यथा धर्मजिज्ञासापूर्व-
वृत्तवेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्व-
न्देहे सति अयमब्दस्य चानन्तर्यामिणोः कत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति ॥ “तत्रा-
यमब्दः” इति ॥ सूत्रद्वयार्थः । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्” अथो अनेति”
अयमब्दस्य बन्धोऽर्थः सन्ति । तत्राद्य “योगानुशासनं” इत्यत्र सूत्रे यथा
अयमब्दं आरम्भायः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत्र
आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमायमः । किं जिज्ञासापदं चानन्तर्यामिणोः
उत विचारलक्षणं? आद्ये अयमब्दस्य आरम्भायः ब्रह्मज्ञानेकाऽऽरभ्यत
इति सूत्रार्थः स्यात् च साधकतः । तस्यानारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधि-
करणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । न द्वितीया । कर्तव्यपटा-
ध्याहारं विना विचारलक्षणत्वाद्योगात् । अध्याहूते च तेनैवारम्भोक्तेर-
अयमब्दस्येवार्थः किन्वाधिकारिविद्युर्धमानन्तर्यामिणोः युक्तेति । अधुना
सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति ॥ मङ्गलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता ।
न हि तत्र मङ्गलस्येवार्थः ब्रह्मत्वादिनामर्थोऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रकृता
ब्राह्मणो मङ्गलं कार्यमिति अयमब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यं । न तस्या-
र्थो मङ्गलं किन्तु तस्यैवार्थप्रकारश्च मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्त्वानन्-
तर्यामिणोः । अर्थान्तरं ॥ अर्थान्तरं चानन्तर्यामिणोः । सुत्या अर्थेन ब्रह्म-
मोक्षादिमादप्रवचनवदोक्ताराधयद्ब्रह्मोः अर्थः मङ्गलफलकं ।

“आधिकारवाच्यमब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्तिविनिर्वातो तच्छान्काङ्गलिकाविमो ॥”

इति अदवादिता भावः । ननु प्रपञ्चो निश्च्येति प्रकृते सति, अयं मतः ।

वृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।
नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञा-
सायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासापपत्तेः । यथा

प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र प्रवृत्तार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वादर्शः । यथार्थो दृष्टः ।
तथात्र किं न स्यादित्यत्र आह ॥ पर्येति ॥ फलतः फलस्यैवार्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्वार्थे अर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वम-
प्यगद्वे नोच्येत । यतः कृतचित्तधीनत्वं सूत्रकृता न यक्तव्यं, फलभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापटोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वार्थं प्रकृतं
तदपेक्षः सतीति अपेक्षाभावात् प्रकृतहेतुभाविन्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तद-
र्थान्तरत्वमनन्तर्यं ऽनभिर्भवति हेतुफलभारज्ञानाधानन्तर्यसंग्राह्यं वाच्य-
त्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमन्तर-
मित्युक्ते भवनेत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाद्यादनन्तरं गौरित्यात्र हेतुत्वभा-
नापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यसंग्राह्य-
त्वात् । अतः सामर्थ्याफलयोरेव मुख्यमनन्तर्यं, अव्यवधानात् । तस्मिन्नु-
क्तप्रार्थान्तरत्वं न वाच्यं स तत्वाद्दोषत्वाच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य
पूर्वकृतहेतुत्वेनाद्या वत्ताद्यदर्थान्तरत्वं तत्रानन्तर्याभिदात् न पृथग्यथ-
व्यर्थित्वमितप्रध्याहृत्य भाष्यं योजनीयं । यद्वा पूर्वप्रकृतेश्चोपेक्षा यस्या
अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्याः
ज्ञानतोऽनभिर्वाद्यथार्थतेतप्रार्थः । नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यसंग्रा-
हधिः क इत्यत्राशङ्क्याह ॥ सति चेति ॥ यस्मिन्मनः पूर्ववृत्तं पूर्वभावि
असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिधिरिति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलका-
रणमित्यत्र आह ॥ स्वाध्यायेति ॥ समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न
पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु संयोगपृथक्त्वान्वायेन “यज्ञेन दानेन” इत्यादिसु-
त्या “यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते” इति सर्वविधोपाधिकरणे वक्ष्यते ।
तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥

च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षित-
त्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधि-

इह ब्रह्मजिज्ञासायां । विशेषोऽसाधारणं कारणं । “एकस्य तृभवत्वे
संयोगपृथक्त्वम्” इति जैमिनिस्मृतम् । तदर्थस्तु । एकस्य कर्मणोऽभयत्वे

ऽनेकफलसम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः
सहेतुः । ततश्चात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गादिफलकानामपि “यज्ञेन
दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वेति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ अ-

यमाशयः । न तावत् पूर्वतन्त्रस्य न्यायमहस्तं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्क-
लं कारणं, तस्य धर्मान्तरस्यमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्माभिर्न्यायः, तस्यानु-

ष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमान्नोरेव धर्मब्रह्मणोर्व्यापिरस्ति, यथा धर्म-
ज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिकारा कर्माणि

हेतवस्तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणस्य, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृता-
नामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकार-

णमानन्तर्याविधित्वेन वक्तव्यं । अतः कर्माणि तदवबोधस्तद्व्याप्यविचारो वा
नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासायां धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्म-

ब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यनन्तर्याक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽप्य-
शब्दः । “हृदयस्याग्रेऽप्यन्यथ जिज्ञाया अप्यवक्तव्य” इत्यादिनामां

क्रमज्ञानार्थाद्यशब्दवदित्याशङ्क्य ॥ यथेति ॥ अवदानानामानन्तर्यनियमः
क्रमो यथाप्यशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात् न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः

क्रमो विवक्षितः । एककर्मकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षत्वात् । अतो न
क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्मकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह ॥

शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषता यथावदानानां प्रयाजादीनाञ्च, यथोक्त
शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः, यस्य बाधकताधिकारत्वं यथा अपां

प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमान्त्रिण्य “गोदोहनेन पशुकासस्य” इति विहितस्य
गोदोहनस्य, यथा वा “दर्शपूर्णमासाभ्यामिहा सोमेन यजेत” इति
दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं तेषामे-

कारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मव्रजजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्य-
भेदाच्च । अमुदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् ।

ककर्हकत्वं, भवति । ततश्चैकप्रयोगवचनं गृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठाना-
सम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां शुल्कादिभिर्हि क्रमो बोध्यते, नैवं जिज्ञासयोः
शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही-
तं भवेद् गृहस्थो भूत्वा प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या ।

“अधीत्य विधिवद्देवान् प्रत्नानुत्पाद्य धर्मतः ।

इहा च शक्तितो यश्चैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्” ॥

इति श्रुत्या चाधिकताधिकारत्वं भातीति । तच्च ।

“ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” ।

आवाटयति शुश्रूषा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । तद्योदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धिचित्तपितृत्वावगमाद् एत-
दुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्यादेव सङ्ग-
स्य ब्रह्मजिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण बाधते तदा गृही भवेत्,
तत्प्रप्य शुद्धौ बन्नी भवेत्तत्प्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् बने शुद्धौ प्रव्रजे-
त्” । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति तस्माज्ज्ञान-
योराधिकताधिकारत्वे किञ्चित्मानमिति भावः । ननु श्रीमत्संनयोः शेषशे-
षित्वमधिकताधिकारत्वाच्च नास्तु । एकमोक्षफलकत्वेनैककर्हकत्वं आदेव ।
वदन्ति हि “ज्ञानकर्मभ्यां श्रुति” इति सक्तुष्ययादिनः । एवमेकवेदा-
योर्जिज्ञासकत्वाच्चैककर्हकत्वं । तथा चान्नेयादिपट्यागानामेकस्वर्गफल-
कानां हादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञासकानां क्रमवचनयोः क्रमो विवक्षित
इति क्रमार्थोऽयमब्द इत्याशङ्क्याह ॥ फलेति ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च
न क्रमो विवक्षित इत्यनुपपन्नः । यथा सौख्यार्थं भूषणप्राजापत्यचरुणां ब्रह्मव-
र्चस्वर्गायुःफलभेदात्; यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदाच्च
क्रमापेक्षा तद्वन्मोक्षसंयोगे क्रमापेक्षेति भावः, तत्र फलभेदं विदध्योति ॥

निश्चयसफलन्तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानात्तरापेक्षम् ।
 भव्यश्च धर्मो जिज्ञासो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापार-
 तन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वात्, न
 पुरुषव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना
 धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नित्यञ्चानैव न पुरुष

अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्ये नोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं
 ब्रह्म धर्मज्ञानहेतोर्भीमांसायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो
 भेदः किन्तु हेतुतोऽप्येवाह ॥ तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्भीमांसायाः फलन्तु
 तद्वत्तुमित्यर्थः । नित्येयमेति ॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निश्चयसं सौलभ्यत्
 फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानञ्च, स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह ॥
 न चेति ॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदाच्च ससुचय इति भावः । जिज्ञा-
 स्य भेदं विवृणोति ॥ भव्यश्चेति ॥ भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे
 हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तुल्यत्वं नेत्याह ॥ पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापारः
 प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् सातत्त्वमकज्ञानकाले
 धर्मस्यामत्यं न तुल्यत्वादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानो धर्माहेतुलक्षणमाह ॥ इह
 चेति ॥ उत्तरभीमांसायामित्यर्थः ॥ भूतमवाध्य । तत्र हेतुः ॥ नित्येति
 मदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मयोः स्वरूपभेदज्ञाना
 हेतुतोऽप्येवाह ॥ नेति ॥ धर्मवत् कल्पधीनं नेत्यर्थः । कल्पतोऽपि भेदमाह
 चोदनेति ॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्तिर्नोपपत्तय
 तद्वैलक्षण्ये च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । ननु ह वाक्यं विवृणोति ॥ या हीति
 लक्षणं प्रमाथं “स्वर्गाहासो यजेत” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मो
 यागादिकरणस्वर्गादिकलकभावनारूपे फलहेतुयागादिकोचरनिद्योगे व
 क्षितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावशेषयति । अयमात्मना ब्रह्म
 इत्यादिवाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्च ब्रह्म बोधय तेऽत्र न प्रवर्त्तयति
 विषयाभावादित्यर्थः । नित्यबोध एव विषय ज्ञानाह ॥ न पुरुष इति

अवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम् ।
 अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् पुरुषो ऽवबोधे नियुज्यते ।
 यथा अक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात् किमपि
 यत्तत्त्वं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते ।
 नित्यानित्यवस्तुत्रिवेकः, इहामुचार्थफलभागविरागः, शम-
 दमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च । तेषु हि सक्तुं प्रागपि
 धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वञ्च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च,
 न विपर्यये । तस्मादयमर्थेन यथोक्तसाधनसम्पत्स्थानन्त-
 र्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेद एवाग्नि-

ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्तत इत्यत्र हेतुः, पूर्ववाक्येनाह ॥
 अवबोधस्येति ॥ स्वजन्मज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमित्यत्र इदानीमाह
 ॥ यथेति ॥ मानदेव बोधस्य ज्ञातत्वात् ज्ञाते च विध्ययोगात् न वाक्या-
 र्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तकमानमेवो धर्मः, उदासीनमानमेवं
 ब्रह्म इति जिज्ञास्यभेदात् न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽयमर्थ इति भावः ।
 एवमयमर्थस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुनस्त-
 कारणं वक्तव्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते स्तुतकतेति शेषः ।
 तत्किमित्यत आह ॥ उच्यते इति ॥ विवेकादीनाम्नागमिकत्वेन प्रामाण्य-
 कत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिकव्यापाराद्वनस उपरमः शमः । वास्तवकरणा-
 नामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितमित्यादिकर्मसम्यग्वाच उपरतिः । श्री-
 लोकोपादिद्वन्द्वमहनं तितिक्षा । निद्रावस्य प्रमादतयागेन मनःस्थितिः समा-
 धानं । सर्वत्राभिक्रान्ता अज्ञा । एतत्कटुकप्राप्तः शमादिष्वप्यतु । अत्र
 विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मनस्यम् । तेनम-
 नस्यव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ तेभिति ॥ अथ कथञ्चित्
 कृतकमित्या ब्रह्मविचारप्रवृत्तयोपि फलपर्यन्तं तज्ज्ञानासुदबाह्य-
 तिरेकविधिः अथयद्व्याख्यानमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ नूनस्तुविवेका

होवादीनां ये यः साधनानामनित्यफलतां दर्शयति, “त
 येह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
 क्षीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्श
 यति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”, तस्मात्सुधीकृतस
 धनसम्यक्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मज्ञो जिज्ञास

दिक न सम्भवति । ‘अथयं’ इति वातुमस्ययाजिनः सुमत
 इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्याविद्धेः । जीव
 ब्रह्मस्वरूपमोज्ञायुक्तः, मेदात्, सस्य लोटादिवत् प्रवर्णार्थायो
 माज्ञ । ततो न ह्यसुखमन्भव इत्याक्षेपपरिहाराच्चोक्तः शब्दः,
 व्यचष्टे ॥ अतः शब्द इति ॥ अथपदेनानन्तर्याचिना तदवधित्वेना
 र्याहिवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्या
 क्षेपनिरासायानुवादकोऽतः शब्द इत्यर्थः । उक्तं विदधोति ॥ यस्मा
 दिति ॥ तस्मादिदं उत्तरेण सम्बन्धः । “यदल्पं तन्मूर्धं यत् कृतं
 तदनित्यं” इति न्यायवर्ती “तद्यथेह” इत्यादिभूतिः कर्मफल
 जयत्वदुतेर्वाधिका । तस्मात् “कतोऽप्यदार्त्तम्” इति श्रुत्या अनात्मस
 त्वस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः । सुसुक्तां सम्भावयति
 तथेति यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्त
 कान्तमपारं स्वयं ज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त
 ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमयतः शब्दाभ्यां पञ्चलता
 गवतोऽधिकारिण समर्पेनास्मात्सुमारब्धमित्याह ॥ तस्मादिति
 मूलशक्यपुरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदाम्यर्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन पिचा
 नययितुं तस्य स्वाभिमतसमासकण्ठनेनाप्यर्थं दर्शयति ॥ ब्रह्म
 इति ॥ ननु “धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इ
 त्वादीनामसः किं न स्यादिति चेत् । उच्यते । जिज्ञासापदस्य
 सुखार्थ इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्मकारकमभेदितं पञ्चात् फ

जिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं “जन्माद्यस्य
अत इति” । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाग-
च्छितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे । जिज्ञास्या-
पेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु
शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुद्धते,

ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मशब्दो मत्वार्थ-
प्रत्ययसंज्ञकं भवति, इच्छायाः कर्मस्य एव फलत्वात् । यथा “स्वर्ग-
स्येका” इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् । अत एव
“कर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति इच्छां स्त-
र्हीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणाद्यन्तु विचारस्य क्रोधा-
त्मकतया प्रथमं वृत्तिप्रयत्नेन प्रतिविम्बितत्वेन च फलाभावात्
धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः “ब्रह्मणो
जिज्ञासा” इत्युक्तश्चेदस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना
ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु “ब्रह्म जन्ममदं ब्रह्म व्याप्तिं ब्रह्म
स्वयम्भुर्व्रह्म प्रजापतिर्” इति श्रुतिः कोके च ब्राह्मणत्वजालौ जीवे
वेदे कमलामने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ अत एवेति ॥
जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकस्त्वामासङ्गत्यप्रसङ्गत्वेनेत्यर्थः । इत्यन्तरे शेषे
षष्ठीतृतीयादौ दूषयति ॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञा-
सेत्यत्र सन् प्रत्ययवाच्याया इच्छायाज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म
कर्म । तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्म, ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया
विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव प्रख्याप्यम् न शेष इत्यर्थः ।
ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तद् धेजितया सम्बन्धतां
तत्प्राह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म त्वकाम्यदसुतं कल्पयन्
“पिण्डसत्सृज्य करं वेदि” इति न्यायमनुसरतीति भावः ।
गूढाभिप्रेतिः शङ्कते ॥ नम्यति ॥ षष्ठीशेष [पा० १। १। ५०]

सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः
 कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयती
 व्यर्थः प्रयासः स्वात्, न व्यर्थो ब्रह्माश्रितांशेष विचार-
 प्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् ॥ न ॥ प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षिता-
 नामप्यर्थोक्षितत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वाप्र-
 धानं । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यै-
 र्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थोक्षि-
 तान्ये वेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि यथा “राजासौ गच्छति”
 इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । अ-
 त्यन्तगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्याः

इति विधानात् षष्ठाः सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां
 सकर्मकक्रियासङ्घिधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिस-
 म्बन्धजान्निवोत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥ कर्मकार्त्वेऽपि प्रत्यक्षं
 कर्तृकर्मणोः कर्तृति [पा० २ । ३ । ६५] सूत्रेण जिज्ञासा-
 पदस्याप्तप्रदानत्वेन कर्तृत्वस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं
 च कर्मत्वं तत्राह परोक्षमयम् कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी आश्रित
 श्रमिषुडाटवति ॥ न व्यर्थ इति ॥ शेषषष्ठां ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञासा
 प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तज्ञानसाधन
 फलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तस्मिन्ज्ञासाया अपि
 ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यान्त ब्रह्मकर्मक एव
 विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसम्बन्धना शेषषष्ठीष्यते । अतो मत्प्रयासो
 न व्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वसम्बन्धिनं सर्वार्थो विचारप्रतिज्ञातमर्थः । फलं यस्य
 तत्त्वादित्यर्थः । तत्त्वव्यभिचारे फलं न युक्तम् । सूत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य
 ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्वाधिकप्रतिज्ञाया
 उदितत्वादित्याह शिक्षाली ॥ न प्रधानेति ॥ सकृद्विज्ञमर्थं सदृष्टान्

श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो
जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रे-
णानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञात-
मिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया
इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमा-
णेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसं-

व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च
कर्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमश्चेति ॥ श्रुतिस्मृत्यद्वारेकार्यत्वाभावे-
त्पर्यः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातमिति ॥ नन्ववगते-
वस्तुमीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जि-
ज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह ॥ अवगतीति ॥ आवर-
णनिवृत्तिरूपमित्युक्तिमत्त्वे तन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्न्यायसङ्गुहसाक्षात्का-
रवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलं । मूलत्वापातज्ञान-
मित्यधुना वक्तव्यं इति फलमूलज्ञानयोर्भेदाच्च जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः ।
ननु गमनस्य यामः कर्म, तत्पर्याप्तः फलमिति भेदात् कर्मण्यवफलमित्युक्तं
तत्राह ॥ फलेति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदोऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात्
कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य गत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्त्येत आह ॥
ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलं इति भेद इति भावः ।
अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुं । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिष-
योक्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ बीजकर्मणा आदिर्दृष्टान्तार्थस्य तन्वा-
गकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमज्ञा कृतत्वाकार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अतः
सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तद्व्यप्रत्ययेन सूचयति । अस्मात्तद्व्याख्या-
मधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥
इति तृतीयवर्षकं

प्रथमवर्षके चरुस्थानाध्यानयोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धाप्रसिद्धो-

सार्वभौमाविद्यानर्थनिवर्हणात् तस्मादब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥
तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ? यदि प्रसिद्धं, न
जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावं सर्वज्ञं
सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमा-
नस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, ब्रह्मतेर्धातोरर्थानुग-

विषयादिसत्त्वाभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ 'तत् पुन-
रिति ॥ पुनःशब्दो यस्मात्कान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तविचरन्तात्
प्रगेव ब्रह्मज्ञानं तस्य ज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्नि-
वृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचार्यतव्यं । अथाज्ञातं केनापि तद्धि-
तबुद्धेरेण विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशाययोगात् । तस्मात्
बुद्ध्यावनाकूटस्य विचारात्मकस्यास्तेन वेदान्तैव प्रतिपादनायोगात् ।
तत् प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलनाः नास्तीत्य-
नारम्भ्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

अस्मात्प्रसिद्धा विषयादिनाभावादारम्भर्ह्ययमिति सिद्धान्तयति ॥
उच्यते इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वे नास्ति-
पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मन्त्रेण ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च
'तस्य' ज्ञानमननं ब्रह्म' इति श्रुत्या सेति वाच्यम् । ब्रह्मपदस्य लोके
मङ्गलतिपादाभावेन तद्वदितुं वाक्येभ्यो बोधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या
प्रथमं तस्य निरुपेक्षस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥
अस्याधेः । श्रुतौ सत्ये ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्वयत्वरूपस्याः कश्चिदर्थो
ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणावाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो
'निरवयव' इति व्याकरणाविधीयते, 'एहि ब्रह्मविति' करणात् ।

ना च द्विर्निर्गन्धविक्रमकृत्वमिति सहोक्तवाक्याभावात् श्रुतावनन्तपदेन सह
प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवयवकमकृत्वज्ञानवत्त्वादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादि-

मात्, सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो हि
 आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मा-
 स्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।
 आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति
 ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं
 प्रति विप्रतिपत्तेः । “देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा” इति
 प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । “इन्द्रियाण्येव
 गुणहीनत्वे च न मन्ववति । लोके गुणहीनदोषवन्तोरत्यन्तत्वप्रसिद्धेः ।
 अतो दृष्ट्याद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नि-
 त्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धत्वम् । जाद्वाराहित्यं बुद्ध-
 त्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभायो मुक्तत्वञ्च प्रतीयेते । एवं सकल-
 दोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकञ्च तत्पदवाच्यं
 प्रतिहम् । ते यस्य कार्यस्य चापरिशेषेऽत्यन्तत्वप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य
 सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य च लाभादिति । एवं “तत्पदप्रसिद्धेरप्रमाणत्वे-
 नःपातत्वाद्ज्ञानानिश्चयकत्वाज्ज्ञासोपपत्तिः” इति उक्ता त्वंपदार्था-
 त्वनापि ब्रह्मणः प्रसिद्धा तदुपपत्तिरित्याह ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वस्यै लो-
 कस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । ~~आत्मनः~~ प्रसिद्धिः
 केतुत आह ॥ सर्वो ह्येति ॥ “अहमस्मीति” न “प्रतेति” इति,
 न किन्तु “प्रतेति” एव सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह ॥ यदि हीति ॥
 आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्मि” इति लोको जानीयात् । लोकस्तु
 “अहमस्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आ-
 त्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अयमात्मा
 ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रतिद्विषलोकं दोषं पूर्वपक्षेण आ-
 रयति ॥ यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावे न विषयाद्यभावादविचार्यत्वं
 प्राप्तमित्यर्थः । यथा “इदं रजतं” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तत्र

चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञान-
मात्रं क्षणिकं” इत्येके । “गूढं” इत्यपरे । “अस्ति
देहादितिरिक्तः संसारो कर्त्ता भोक्ता” इत्यपरे ।
“भोक्तैव केवलं न कर्त्ता” इत्येके । “अस्ति तदातिरिक्त
ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः” इति केचित् ।

आत्मा स भोक्ता” इत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपक्षा
शक्तिवाक्यतदाभासमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्

“अहमस्मि” इति सा तत्तत्तत्तदात्मनामान्न वस्तुतो मल्लङ्घ्यः प्रसिद्धः,
नेयं पञ्चानन्दब्रह्मत्वस्य विशेषोचरा, वादिनां विवादाभावसङ्गात् । न
हि शक्तित्वविशेषद्वारेण सति रजतं रज्ज्वन्यम्” इति विप्रतिपक्षिरस्ति ।
अतो विप्रतिपक्षस्तथाप्यप्यत्र सामान्यतः प्रसिद्धादिभिः पक्षेभ्यः ज्ञात-
त्वाद्विषयादिसिद्धिरिति संशययति ॥ नेत्यादिना ॥ सामान्यविशेषभावः
स्वात्मनि सच्चिदानन्दविषयवाच्यमेवात् कल्पित इति मनस्यैव तत्र स्थूल-
सूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपक्षिरूपसङ्गात् । देहमात्रमित्यादिना ॥ शक्तज्ञानम-
न्याः प्राक्तनाः । वेदादिमतादुक्ता तार्किकादिमतमाह ॥ अस्तीति ॥
साङ्ख्यमतमाह । भोक्तेति ॥ किमात्मा देहादिदृष्टः उत तद्विन्न इति
विप्रतिपक्षिकोटित्वेन तेरेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृत्त्यादुक्ता तद्विन्नोऽपि कर्त्त-
व्यादिमात्रं चेति विप्रतिपक्षिकोटित्वेन तार्किकाङ्गप्रज्ञावृत्त्यस्याहम-
योचराद्विन्नो न चेति विवादिकोटित्वेन योगमतमाह ॥ अस्त तद्वृत्ति-
रिक्त ईश्वर इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादि-
सम्पन्न इति योगिनो वदन्ति ।

भेदकोटिसङ्गा विद्वान्तिकोटिसाह ॥ आत्मा स भोक्तरिति ॥ भो-
क्तृज्ञेयस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वद-
न्तीत्यर्थः ॥ विप्रतिपक्षीरूपसङ्गरति ॥ एवं बहव इति ॥ विप्रतिपक्षीनां
प्रपञ्चे निराशय विवरणोपगम्यसेत दर्शितः सुखबोधयेतीहोपरम्यते, तत्र

किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्त्येतानर्थञ्चेयात् ।
तस्माद् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तशास्त्रमीमांसा
तद्विशोभितकौपिकरणा निःश्रेयसप्रयोजनं प्रस्तूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तम् । किंलक्षणकं

पुनस्तद्ब्रह्म? इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

युक्तिवाक्यान्त्रयाः सिद्धान्तो “जोषो ब्रह्मैव व्याकृत्वाद् ब्रह्मवत्” इत्या-
दि युक्तो; “तत्त्वमसि” इत्यादि श्रुतेष्वबाधितायाः सत्वात् । अन्ये त-
देहादिरात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्भूतिरेकेण घटादिशब्दादिव्युक्ताभासं, स
वा एष पुरुषोऽमरसमयः” इन्द्रियसंवादे, चक्षुरादयः ते ह वाचमूचः,
मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदेवेदमय आसीत्, कर्त्ता बोद्धा, अ-
नश्रद्धः व्याकृतमनसोऽयमय” इति वाक्याभासश्चाश्रिता इति विभा-
गः । “देहादिरात्मा भौतिकत्वाद् दृश्यत्वात्” इत्यादिग्राह्यैः “आनन्द-
मयोऽध्यामात्” इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्त-
यस्यैव यस्य यस्मिन् तदाश्रयणस्य स्वार्थः सत्प्रति किं ब्रह्म-
विचारारब्धमेवैत आह ॥ तत्त्वमित्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव
सत्किरितं वस्तुमतिः । सतान्तराश्रयणे तदभावाद्योपाशङ्गः । किञ्चा-
त्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारात्प्रकृमे पतेत् ॥

“यत्त्वं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महृदो जना” इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्वया प्रतिपद्यते ।

किं तेन न हतं पापं चोरेकात्म्यपहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । यतः सर्वेषां सुसुकृषीं निःश्रेयसकलाव वेदा-

विचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थसुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ब्रह्मसा-
म्यकत्वेन विद्यादिब्रह्माश्रयतायां त्वादधिकारिणाभादापातप्रतिष्ठा विष-
यिदिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारणा वेदान्ताविरोधिनी
तत्कालान्तरस्यास्तानुपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसाकारभूत इत्यर्थः ।
सूत्रे विचारविषयदाभावात्तदारम्भः कथं सुलार्थ इत्यत आह ॥

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्, एतद्विज्ञानो बहुब्रीहिः । जन्म
स्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मनद्यादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्ष
वस्तुवृत्तापेक्षश्च । श्रुतिनिर्देशस्तावत् “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रल-
यानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ता-
वृत्तेति । ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं कर्तव्यत्वात् तत्कर्तव्यता
ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानसमुदयेन दर्-
शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । नन्विदं सूत्रं शास्त्रावृत्ति-
स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये तस्य हेयता, शास्त्रा-
न्तर्भूत्वात् । द्वितीये तत्प्रारम्भकं वाच्यम् । न च स्वयमेव प्रारम्भकं स्वस्व-
स्वोत्पत्तेरित्याकाशयत्, न चारम्भकालं पश्याम इति । उच्यते । अ-
न्यविधिना चारम्भमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति
यदाऽप्ययनविधिरेतान्तर्गत एव कृतस्त्रवेदस्याध्ययने प्रवृत्तौ तद्वदित्यन-
वयम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

‘प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भायः पूर्वोत्तराधिक-
रणयोः सङ्गतिं यक्तुं वृत्तं कीर्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ सुसुशुषा ब्रह्मज्ञान-
मध्य वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्योक्ता ज-
यात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मश्रुतिरित्या-
दिविशिष्टविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्त्वरूपता
जायादौ लक्षणं यक्तव्यं तस्य सम्भवतोत्पादिकस्य सूत्रवृत्तं पूजयन्नेव लक्षण-
सूत्रमवतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपे, नाक्षेपे लक्षणमित्यद-
आक्षेपेणाख्योत्यानादाने परमकृतिः । लक्षणव्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्म-
विज्ञानां लक्ष्ये ब्रह्मणि सदस्यशोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादवृत्ततयः
इत्यादि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषय-
तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं न वेति सम्यक् । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मलक्षण-

स्य धर्मिणः स्थितिप्रत्ययसम्भवात् । “अस्य” इति प्र-
त्ययादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी ज-
न्या सकृत्सिद्धिः फलं विज्ञाने तद्विहरितिरिति भेदः । यद्यप्यालोप-
सङ्गती पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथक् न वक्तव्यम् । तदुक्तं,
आलोपे आलोपे च प्राप्त्या लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यत्नं कृत्वा प्रवर्तते इति ॥

तथापि स्यार्थसकृत्सिद्धिमिति मन्यं, यत्नं पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते न पूर्व-
पक्षः तत्प्राप्त्यादिकी वदन्ति । प्राप्तिसदृशो चिन्ता । न वक्तृतिरिति प्राप्तम् ।
जन्मादेर्जगदुत्पत्तेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । न च जगदुत्पादानत्वे सति
कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् । कर्तृत्वादानत्वे इदानीमावेनानुमाना-
प्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः सुखेन लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वा-
च्यम् । अनुमानस्य सुखदुःखादुत्पत्तेन तदभावे तद्विरोधे वा सुखदुःखा-
सिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुत्पादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम्
कर्तृत्वमात्रस्योत्पादानाद्विषयस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति
प्राप्ते पुनश्चाभ्युपगमात्तदनुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियाद्यैः स्मात्तन्त्यायो-
गात् । अपौरुषेयतया निर्देयमुत्पत्त्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिद्विज्ञानेन
सम्भावयितुं शक्यत्वात् । तदेव लक्षणमिति विज्ञानवति । जन्माद्यस्य
यत इतीति । अत्र यद्यपि जगत्स्य कस्त्वितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपा-
द्यते तथाप्ये “प्रतिष्ठति” इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं
किन्तु कर्तृत्वोत्पादानत्वोभयोरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धयत् लक्षणोभयकार-
णत्वं लक्षणमिति उच्यते इति न पीनवक्तव्यम् । ननु जिज्ञासुनिर्गुणब्र-
ह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेत् । उच्यते । यथा रजतं शुक्ले-
नंशब्धं यद्वर्जतं सा शुक्तिरिति, तथा सज्जगत्कारणं तद्वज्जगति कल्पितं
कारणत्वं तदस्यैव सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनन्दम् । सूत्रं व्याचष्टे ।
जन्माद्यादिना ॥ ब्रह्मजीह्वी पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विवे-
रणानि । यथा चित्तमोर्देवदत्तस्य चित्ता गावः तद्वदत्रापि जन्मादीनि
नपुंसकैकवचनयोक्तितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणं

आदिधर्मसम्बन्धार्था । “यत इति” कारणनिर्देशः ।
अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककटभोक्तृसंयु-
क्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाग्रयस्य मनसाद्य-
चित्स्वरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्व-
शक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अन्येषा-
मपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थिति-
नागानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानाम् “जायते

तथा च जन्मनः समासार्थेकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यच्च न ब्रह्मब्रह्मै-
व तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद्ब्रह्मेति ब्रह्मत्वेवि-
धानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्विद्यत्वे न ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातमशक्यत्वात्
अतो जन्मस्थितिभङ्गं निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्ष-
णमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयम् । नन्वादित्यं ज-
न्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्थानादित्यादित्यत आह ॥ जन्म न ह्येति ॥
मूढश्रुत्या वस्तुगतज्ञा चादित्यं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रवदन्त जन्मन आदि-
त्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमप्युपोपस्थितवर्धका-
र्थवाचित्वमाह । अस्मेतीति ॥ विद्यदादिजगतो भित्तत्वाच्च जन्मादिसम्बन्ध-
इत्यत आह ॥ एवेति ॥ विद्यदादेर्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत
इति भावः । ननु जगतो जन्मादेशं ब्रह्मसम्बन्धाभावाच्च लक्षणत्वमित्या-
शङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह ॥ यत इतीति ॥ यज्जन्मेन
सर्वं ज्ञानमनन्तं आनन्दरूपं वक्ष्यते । “आनन्दास्तेष्वेति” निरूपित-
त्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मनव्यम् । पदार्थरक्षा पूर्व-
कृतस्य प्रमाणपदानुक्रमेण तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह । अस्मे-
तज्ञादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भावनायां जगतो विशेषणानि ।
यथा कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुद्धोदराकारस्वरूपं
बुद्ध्वावाप्तिस्थं तदात्मना कुम्भं व्याकरोति षड्विः प्रकटयति, तथा परम-
कारणमपि सेषितनामरूपपाशना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह

अस्ति^० इत्यादीनां पक्षे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशे जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्कते तन्मा शङ्किष्टेति योत्पत्तिर्ब्रह्मस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतां यथोक्तविशेषणमोक्षरं मुक्ता इत्यतः प्रदानादचेतनादणुभ्यो बाभावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यं, न च स्वभावतः । विशिष्टदेशकालनिमित्तानामि-

वामह्वाभाष्यमिति ॥ इत्यन्धाने तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजगत् कार्यत्वात् कुम्भवदिति प्रधानम् ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजगत्त्वं निरस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्यैवानरेष्टादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्तोभेदात् पृथगुक्तिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं सर्वं एत आत्मनो व्युत्तरन्ति” इति श्रुत्या व्युत्पन्नस्य देहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्मध्यपातित्वाच्च जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदान्वयस्य तर्पणः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेघपृष्ठं देशः । देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणसरण्यादिनिमित्तं प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफले पामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेव.फलं देशाद्यभिप्रेदादकं तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति ॥ समवापीति ॥ नान्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जग्मादीतत्रादिपदेन न नष्टेऽन्ते तत्तच्छ । अन्येषामिति ॥ उद्भिपरिणामयोर्जगत्त्वानि अपलयस्य भावेऽन्तर्भाव इति भावः ॥ “देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति” इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह ॥ यास्मेति ॥ यास्कमुनिः किञ्च महाभूतानामुत्पत्तिनां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जग्मादिषट् पञ्चपलभ्य निरुक्तवाक्यशुकार तन्मूलोक्तञ्च जग्मादिषट् पञ्चकारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति पक्षे सूत्रज्ञता ब्रह्मण्यस्य न गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् वा ना भूदिति

होपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिण्यतिरिक्तेश्वरास्ति-
त्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि
तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवाक्यकुसुमप्र-
थनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रै-
दाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि

ये नृसृष्टा जन्मादयस्त एवमृच्छन् इत्यर्थः । यदि निरुक्तस्यापि नृति
भूतमिति नृजन्मनृजन्मादिकमर्थव्यतिरेकं सा नृतिरेव कृतस्य भूतस्य हि-
मन्यवद्वृत्त्या निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं ज्ञातुं
नरा ब्रह्मलक्षणस्य तत्मातिव्याप्रादिदोषः ज्ञातुं, अतस्माद्विरासाय नृत्व-
रूपेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति कारणान्तरावश्यकमिति
बुद्धिः क्वचित्ताः, सा तर्कपादे विस्तरेण वक्ष्यते ; अधुना तद्विषये
तां दर्शयति ॥ न यथोक्तेश्चर्यादिना ॥ नामरूपाभां व्याकृतस्तेतद्वादी-
नास्तु चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्याभावसरे प्रधानमूल्ययोः संसारि-
णश्च विराजो दर्शितः । परमात्मैकमतेतानां स्वरूपः प्रत्यक्षमोक्षावस्था-
न्यस्य ज्ञानमूल्यत्वविषयेकानुमानात् सर्वज्ञेश्वरादिद्वौ मेरुकाभावात्
जगद्विराजकत्वासम्भव इति भावः । स्वभावादेव विचितं जगदिति
लोकप्रयत्नस्तं प्रत्यूह ॥ न चेति ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं
न सम्भवितमन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य जेत्येति स्वभाव एत
कारणानपेक्षत्वं ? नाह्यः, व्याख्यात्रयात् । न द्वितीये इत्याह ॥
विशेषेति ॥ विशिष्टाण्यवधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां
कार्यार्थिभिर्रूपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न बुद्धमित्यर्थः ।
जनयेत्यत्र धान्यार्थिनां भूयिष्ये यथादिक्काळे भोजा-
दिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न दृश्यादिति भावः पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिनिषेधकमो-
क्षर सृष्ट्या जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाव्येण कर्तारं विना कार्यं
नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकलं कर्माति” व्याप्ति-
र्भावते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयन् सर्वज्ञेश्वरं

हंसा हि ब्रह्मावगतिर्मानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्हंसा ।
 सख्यु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु
 तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्र-
 माणं भवन्न निवार्यते । नृत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् ।
 तथाहि “श्रोतव्यो मन्त्रश्च” इतिः, श्रुतिः “पण्डितो मेधावी
 गन्धारानेवोपसम्यचेत एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद” इति

साधयति किं नृत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिसुपपन्नस्यति ॥ एतदेवेति ॥ इत-
 देशानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति कस्य न इति खोजना । कथं यत-
 द्वाप्रिज्ञानमेव श्रुत्यन्याङ्गकयुक्तिमात्रत्वे नास्तीत्युक्तं बहनुमानं स्वतन्त्र-
 मिति कस्य न इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिग्रहार्थः । यद्वा व्याप्तिज्ञानवृत्त-
 मेतन्न ज्ञप्तेवानुमानं सम्यगन्त इत्यर्थः । तत्राद्यं विभागः । व्याप्तिज्ञान-
 जगतः कर्त्तास्तीत्यस्त्वितिः, पश्चात् स कर्त्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वाद्वा-
 तिरेकेषु कृत्वावादिपदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिः, “लघुवाद्” इत्यत्र “मन्त्र-
 न्” इत्यनुमानस्याभावात् सूचितम् । तथाहि । अङ्गादौ तावज्जीवः
 कर्त्ता न भवति जीवाद्भिसस्य घटवद्वेतनत्वनियमादस्यः कर्त्ता नास्ति चेति
 व्यतिरेकनिययात्, “यत् कार्यं तत् सकर्त्तकं” इति व्याप्तिज्ञानसिद्धिः ।
 ज्ञाप्यलिङ्गकानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य अन्यज्ञानावोभात्, “यज्ज्ञानं
 तन्मनोजन्य” इति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानसिद्धेर्ज्ञानाभावनिययात्,
 तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणात् । श्रुत्यर्थसम्भावनात्वे नानुमानं युक्ति-
 मात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमधिप्रेत्य
 भगदीयसूत्रज्ञताऽनुमानस्योपपन्नतात्वादिति धर्मविकः प्रकृते ॥ नन्विति ॥
 सतो “मन्त्रन्” इत्यनुमानस्याभाषोक्तिरयमेति भावः । यदि श्रुतीनां
 स्वतन्त्रमात्रत्वं न स्यात्तर्हि “तत् समन्वयाद्” इत्यादिषा तस्यां तात्पर्यं
 सूत्रकज्ञ विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाच्चत्वादिसम्भ-
 ऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते नानुमानमिति परिकल्पति ॥ नेति ॥
 किञ्च सुसुचोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा यदर्थमस्य शास्त्रस्वरत्नं, सा च नानुमानात्,

च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासाया-
मिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किन्तु श्रुत्या-
दयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणं, अनुभवावसा-
नत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये हि
विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामिव प्रामाण्यं
स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य । कर्त्तुं मक-
र्त्तुं मन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म्म ।
यथा अश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न गच्छतीति,

“तन्त्वोपनिषदम्” इति श्रुतेः, अतो नातुमानं विचार्यमित्याह ॥ वाक्या-
र्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचारादुपदध्यवसानं तात्पर्यं निश्चयः प्रमे-
यसम्भवनश्च यत् तेन ज्ञाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । सम्भवो
बाधाभावः । ननु किमनुमानमनपेक्षितमेव नेत्याह ॥ सत्त्वतिविति ॥
विमतमभिपक्षनिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् सुखादि-
वदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ष्ट्यापेक्षितमित्यर्थः । दार्ष्ट्यं संशयविपर्ययाभिनि-
वृत्तिः । “मन्त्य” इति श्रुत्यर्थस्त्वर्थस्य सम्भावनीय इत्यर्थः, यथा क-
श्चिद्गन्धारदेशेभ्यस्योरैरन्वत्कारण्ये बहुनेत्र एव स्वतः केनचिन्मुक्तवत्य-
स्तदुक्तमागप्युक्तमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककृशलो जेवावी स्वदेशानेव प्रा-
प्नुयात्, एवमेवेहाग्निद्याक्कामादिभिः स्वरूपान्मदात् प्रख्याव्याप्तिद्वयस्य
संसारे विप्रः केनविहयापरवर्धनावाच्योऽपि “नासि त्वं संसारी” किन्तु
“तत्त्वमसि” इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककृशलचेत् “स्वरूपं जानीया-
च्चान्यथा” इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह ॥ प-
ण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न
युक्ता वेदार्थत्वाद्भर्म्भवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत
आह ॥ नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येय-
म् । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विहदनुभवः । आदिप्रदानमननिदि-
ध्यासनयोर्पिह । तत्र हेतुनाह ॥ अनुभवेति ॥ सुकृत्रं ब्रह्मज्ञानस्य-

तथा “प्रतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “उदिने जुहोति अनुदिने जुहोति” इति । विधिप्रतिषेधाच्चार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गपवादाच्च । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । वि-
कल्पनास्तु पुरुषबुद्धापेक्षा, न वस्तुयावात्म्यज्ञानं पुरुषम्-

शब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षयात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन सा-
क्षात्कारपुलकत्वसम्भवात्तदर्थं मनमाद्यपेक्षा युक्ता । धर्मस्तु नित्यपरोक्षे
साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निरूप्यमात्रमनुमाना-
यापेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निरूप्योपयोगित्वे-
नापेक्ष्यन्ते न मनमादयः, अनुपपन्नोपादित्यर्थः । निरूपेणः शब्दः श्रुतिः ।
शब्दस्यार्थप्रकाशनमर्थं लिङ्गं पदम् । योग्येतरपदाभाङ्गं वाक्यम् ।
अङ्गत्वात्प्रापेक्षं प्रधानाद्यं प्रकरणम् । क्रमपठित्वानिमयानां क्रमपठ-
तैर्यथाक्रमं सम्यग्भः स्थानम् । यथा ऐन्द्राग्नीदय इत्यो दश क्रमेण
पठिताः, दशमन्वाच “ऐन्द्राग्नीरो वनादिव इत्याद्याः” तत्र प्रथमेतौ
प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्युच्यते । संज्ञासाध्यं समाख्या । साय-
ध्वयवशञ्चक्रानां मन्त्राणामाध्यवशञ्चक्रत्वे कर्मणि विनियोग इति वि-
वेकः, एवं तावद्ब्रह्म मनमाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात् धर्मवदित्यनुमाने साध्यत्वे न
धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवत्वक्षोपाधिरित्युक्तं, उपाधिव्य-
तिरेकाद् ब्रह्मणि मनमाद्यपेक्षत्वञ्चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण
ब्रह्मणो धर्मस्य साध्यत्वस्योच्येत तर्हि कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्स-
र्गपवादाच्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्फुरिति । विपक्षे ब्रह्ममाह ॥ पुरुषेतरा-
दिना ॥ पुरुषकृतप्रधीना आत्मनाम उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मे श्रुत्यादीना-
मेव प्राप्तावयमित्याशयः । धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मादृष्टान्तेन स्फुट-
यति ॥ कर्तुमिति ॥ लौकिकवदित्वर्थः । दृष्टान्तं स्फुटयति ॥ अथेति ॥
टाडान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ तद्भर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वसङ्गादसम्भवा कर्तुं,
शक्यत्वाच्च ॥ उदित इति ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपद्येत विध्यादियोग्यता-
माह ॥ विधीति ॥ विधिप्रतिषेधाच्च विकल्पादयच्च धर्मं साध्ये वेदार्थवन्तः

इदपि च, किन्तु हिं वस्तुतन्त्रमेव तत् । न हि स्यात्तावेकस्मिन्
 स्यात्पूर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो वा-
 न्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्यात्तुर्वेति तत्त्वज्ञानं वस्तु त-
 न्त्रत्वात् । एव भूतवस्तुविषयाणां प्राप्ताण्यं वस्तुतन्त्रम् ।
 तत्रैव सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतव-
 स्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमत्त-
 विषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणादनर्थिकैव प्राप्तं, न,
 इन्द्रियाविषयत्वे सम्बन्धग्रहणात् । स्वभावतो वा इर्विषय-
 सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्मरितप्रार्थः । “यजेत न स्मरति पितृ”
 इत्यादयो विधिनिषेधाः । ब्रौहिभिर्वैश्वी यजेतेति सम्भावितो विकल्पः
 यद्व्याप्ययोरैकिकः उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । “न
 किंस्यात्” इत्युत्तरार्थः । “कम्नोषे सीयं पशुमाकभेत” इत्युत्तरार्थः । तथा
 “वाह्यनीवे जुहोति” इत्युत्तरार्थः, “अदस्य पदे पदे जुहोति” इत्युत्तरार्थः
 इति विवेकः एते ब्रह्मण्यपि स्मरितप्रार्थे टापत्तिं शारयन्ति ॥ न त्वित्यादिना
 भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकार-
 विकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । ननु स्मरितप्रार्थे वा-
 त्तादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा इत्यन्तेन तत्राह ॥ विकल्पनास्ति-
 ति ॥ अस्तित्वादिकोटिकरणं पुरुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्यन्वितमात्राः संश-
 यविपर्यविकल्पा न प्रमादूपा इत्युत्तरार्थः । अयं भावः, “बन्धने हि
 यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं शक्यते” इति यथायाज्ञं पुरुषबु-
 द्धयेना विकल्पाः सर्वे प्रमादूपा एव भवन्ति, तस्याख्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे
 विकल्पा यथार्थाः स्मरिते । तत्राख्ये भवति वदन्तं प्रत्याह वेति ॥
 यदि निहवस्तुज्ञानमपि बाध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्यन्वितमात्राः संश-
 यविकल्पा यथार्थाः स्युः, न निहवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तु हि प्रमादूपास्तु-
 जयं, तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकैव ज्ञानं प्रमत्तं, अथैव विकल्पा
 अयथार्था एवेत्यर्थः । कत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हि स्यात्तावेति ॥ स्यात्पु-
 रेवेत्युपधारणो सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तु-
 तन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं तन् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥

विषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सति हीन्द्रियवि-
षयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्यते । कार्य-
मात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन के नचिदा
सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमा-
नापन्यासार्थं किन्तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् । किं पुनस्त-
वे वेदान्तवाक्यं यत् सूत्रेण हलिलक्षयिषितम् । 'भृगुर्वै वारु-
णिवरुणं पितरमुपसमारब्धो हि भगवो ब्रह्मेति' इत्युक्त-
म्याह यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति
यत्प्रयन्त्यभिमविगन्ति तद्विजिज्ञामस्व तद्ब्रह्म इति । तस्य च

स्थायान्वितप्रथः । स्थायान्वक्तव्यायं षटादिवृत्तिरिति ॥ एवमिति ॥
प्रकृतमाह ॥ तत्रैवं स्तुतिरिति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्यस्य वस्तुधीमत्वे सति
ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्था-
युज्ञानवदितप्रथः । अतः साध्येऽर्थे सत्ये विकल्पाः पुनन्त्वा न सिद्ध्यार्थ-
इति बलवत्प्रमाणम् । न धर्मसाध्यं ब्रह्मण इति मनमाद्यपेक्षा सिद्धेति
भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् षटादिवत् ।
तथा च अन्नादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्य सिद्ध्यर्थे तस्य मान-
त्वात् न श्रुतिः, सिद्ध्यर्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति
यद्वृत्ते ॥ नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्नोति कत्वा प्रमाणान्तरस्यैव
विचारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः, किं यत् कार्यं तद्-
ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारणमिति ?
नाह्यः, आप्तप्रसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियापास्तत्वात् प्रत्यक्षेण
व्याप्तिप्रहायोगाच्च प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियापास्तत्वं कृत-
इत्युक्तमाह ॥ स्वभावत इति ॥ "पराञ्चि क्षामि ब्रह्मणत्तु स्यम्भूः"
इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियापास्तत्वेऽपि
व्याप्तिप्रहः किं न स्यादत आह सति इति ॥ तस्मात्सीति शेषः । इदं
कार्यं ब्रह्मजमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतोन्द्रियत्वाच्च सम्भवतीत्य-
र्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमश-

निर्णयवाक्यं “आनन्दोऽपि स्वस्विमानि भूतानि जायन्ते
 आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्य भिसंविशन्ति”
 इति। अन्यान्येष्वेवजातीयकानि वक्ष्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
 स्व भावः सर्वत्र स्वरूपकारणविषयया एव दाहर्त्तव्यानि ॥ २ ॥
 जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वत्र ब्रह्मेत्युपपत्तिं तदेव द्रष्टव्याह ॥
 कथमित्याह ॥ कार्यमात्रमिति ॥ सम्बन्धं जतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण
 जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयलाभस्तस्मात् तज्ज्ञाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन
 विचारणीया, अनुमानं तदुपादानत्वादिसामान्यद्वारा नृदादिवद् ब्रह्मणः
 स्वकार्यात्मकत्वादिश्रौतार्थमन्वयनार्थं युक्ततया विचार्यमित्युपसंहरति ॥
 मन्त्रादिति ॥ एतच्छब्दस्य विषयवाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह
 ब्रह्मणि लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिदं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि
 प्रथमशब्दे विज्ञेयाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
 द्वितीयशब्दे लक्षणमुच्यते, तत्रैव श्रुतावपि सुसुखोऽत्र ज्ञातुकामस्य
 जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थकमानुसारित्वं
 शब्दस्य दर्शयितुं सोपक्रमवाक्यं पठति ॥ भवति ॥ अथीदृशकारण-
 उपदिष्टेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितं, नानात्वे ब्रह्मत्वविशेषादय-
 गात् । ‘यज्जगत्कारणं तदेकमित्युक्तवान्तरवाक्यं, तदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति
 वा जगत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा मन्त्रवाक्यमिति भेदः किन्तु स्वरूप-
 लक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषोऽस्तिर्ह्येति यतः शब्दार्थः सतप्रदानानन्द इत्यत्राह ॥
 तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” “तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमवस्थं जायते”
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादि शाखान्तरीयवाक्यान्वयस्य विषय इत्यत्राह
 अन्यान्यपीति ॥ एवंजातीयकत्वमेवाह ॥ नित्यमिति ॥ तदेवं सर्वस्य
 शाखासु लक्षणव्यवसायानि जिज्ञास्य ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विद्या शक्ति-
 रिति सिद्धम् ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदाः सर्वार्थज्ञानप्रसक्तयः ।

आरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

तत्तत्तुवादेन शक्तिं वदन्तस्त्वनन्वयतारयति ॥ जगदिति ॥

शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानीपटङ्कितस्य प्रदी-
पवत् सर्वाभ्यां योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म ।
न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिसंज्ञस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य

चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्वा सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिष्ठातं सूत्रकृता
चेतनस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्,
यो यत्कृतां स तज्ज्ञः यथा कुक्काव इति स्थितं ; तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं
प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रव्यसाहेत्यर्थः । हेतुद्वयस्यैकार्थ-
साधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्कतिः । यद्वा वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः
सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्कल्पा वेदहेतुत्वसम्भवे “यस्य महतो भूतस्य
विश्वसितमेतद्व्यङ्ग्वेदो ब्रजुर्वेदः सामवेदोऽवर्णाङ्गिरसः” इति वाक्यं
विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साध-
यति इति सन्देहः ; तत्र व्याकरणादिबहुवेदस्य पौरुषेयत्वे सूत्रप्रमाथ-
सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापाताच्च साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्भेदोचेतनत्वा-
सिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य सप्त ब्रह्म-
सिद्धस्य वेदकर्तार समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपङ्क्तयः । एवमपादं
श्रुत्यादिसङ्कृतय ऊह्याः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा
तदुपादानं ब्रह्मणस्तथैव तत्पूर्विका तत्तता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्य-
गतशक्तित्वाद्वा पदीपशक्तिर्वादिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बन्धो-
पार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्ध्यति । यद्वा यथा व्योमहारः
पूर्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विविलगुणमायासङ्ख्यायोगानाहतानन्त-
रूपप्रकाशविभक्त्यः परमेश्वरः स्वैकतपूर्ववत्सीयक्रमसञ्जातीयक्रमवन्तं वेद-
राशिं तदर्थं युगपच्छान्नेन करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र
ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यवृत्तौ कारणं तत्र पौरुषेयता, यत्र च
योगप्रदाः सा ; अतो वेदकर्ता वेदनिब तदर्थमपि स्वसम्बद्धं ज्ञानरी-
यकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तमिति ।

यस्मिन् ॥ शास्त्रं प्रति चेतनान्न ज्ञानं सर्वज्ञं सर्वकारणक इति

सर्वज्ञादन्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुष-
विशेषात् सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः केयैकदे-
शार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु
वक्तव्यमनेकशास्त्राभेदभिन्नस्य देवतित्यक्तानुष्यवर्णाश्रमादिप्रवि-
भागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीला-
न्यायेन पुरुषनिष्वासवद्यस्यान्वहतो भूताद्योनिः सम्भवः
“अस्य महतो भूतस्य निखसितमेतद्यद्वेद” इत्यादिश्रु-
तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वेति ।

सङ्गतिद्वयातुसारेण सूत्रद्वयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत इति ॥
हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र यन्मतोऽर्थतश्च महत्त्वं,
हितशानात् शास्त्रत्वं । ‘शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति म-
न्वाह ॥ अनेकेति ॥ “पुराणन्यायमोक्षाधर्मशास्त्राणि शिवाकल्प-
व्याकरणनिरुक्तखन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि” इति दशविद्यास्था-
न नि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपलतस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिति परि-
गृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अशोधकत्वाभावादपि प्रामाण्य-
मित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ स्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् स्वार्थ-
प्रत्ययं योनिरूपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वज्ञान-
शक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः स्वार्थत्वं कुत इत्यत आह ॥
न हीति ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना कार्यं तदयागहेदोपादानस्य
सर्वज्ञत्वम् । अतुमानन्तं पूर्वं दर्शितम् । न चाविद्यायस्तदार्पितः ।
शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्ववश्यादधिकार्यज्ञानवज्जन्यः,
प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरासाद्युणादिवदित्यनुमानान्तरः, तत्र व्याप्ति-
माह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तरः शब्दधिक्यम्, अनेनार्थतोऽत्यन्तं बटन्
कर्तुं ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति ; दृश्यते चाप्येतादधिक्यं वेदे । अतएव
योजना यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्नात् सम्भवति स ततः शास्त्रादधिकार्यज्ञान
इति प्रसिद्धं यथा शब्दमाधुत्यादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्यकर-
णदि पाणिन्यादेरधिकार्यज्ञानं सम्भवति । यद्यन्यार्थमपि शास्त्रमधि-

अथवा यथोक्तमृगवेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य
ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो
जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । तच्छास्त्रमुदा-
हृतं पूर्वसूत्रे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्यादि ।

कार्यज्ञात् सम्भवति तदा “अस्य सकृत्” इत्यादिश्रुतेर्यस्यान्वहतोऽपरि-
शिद्धाज्ञातात् सत्त्वाद्योनेः सकाशादनेकशास्त्रेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरु-
षनिश्चयस्य वेदप्रयत्नेनेव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति किञ्च वक्त-
व्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्चितपदार्थ-
माह ॥ अथ त्वेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादि-
न्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन “यः सर्वज्ञ” इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदाद्याय
पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्यज्ञानसत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य
वेदहेतुत्वं, निश्चितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्यतवद्वेदकहेत्वो-
पपत्तेश्च । इयान् विशेषः, अध्येता परामेकः, ईश्वरस्तु स्वमतवेदात्तपूर्व-
स्वयमेव स्मृत्वा तथैव वत्सादौ ब्रह्मादिष्वविभविद्यज्ञानाहतज्ञानत्वात्तदर्थ-
सत्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्याम् । अपुना ब्रह्मणो लक्ष-
णान्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वक्ष्यकान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ लक्षणीप्रमाण-
यो ब्रह्मनिर्णयार्थत्वं देकफलकत्वं सकृत्तिः ॥ “तन्मयौपनिषदं पुरुषं” इति
श्रुतिब्रह्मणो वेदेकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव लाघवात्
कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूते इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तमिति ॥ शास्त्रयोमित्वादिति ॥
तद्याप्ये ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयबीजं दृष्ट-
व्यम् । अत्र पूर्वपक्षे श्रुतमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं सिद्धान्ते
वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गा-
द्विरस्ता । किञ्च विशिष्टपक्षस्य प्रासादादिवदेककर्त्तृकतावधाज्ञ-
लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञ-
त्वज्ञानं तत्तत्सिद्धिस्थान्याश्रयमभित्त्वाह ॥ शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्छा-
स्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति ॥ किमर्थमिति ॥

किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रे एवैवञ्जातीयकं शास्त्र-
मुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ? उच्यते तत्त-
सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात् जगतो जन्मादि केवल-
मनुमानमुपन्यस्तमित्यागच्छते, तामागच्छां निवर्त्तयितुमिदं
सूत्रं प्रवृत्ते ॥ “शास्त्रयोनित्वादिति” ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शा-
स्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिनिष्कृत् नुमानस्य
स्वातन्त्र्येणोपन्यासब्रह्मणिरामार्थं पृथक्सूत्रमित्याह ॥ उच्यते इति ।
वेदानां सिद्धिब्रह्मपरान्तं कार्यपरा इति निष्कलत्वस्यैकत्वयोः प्र-
ज्ञाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्त्येन चोपसङ्गता पूर्वपक्षमाह ॥
कथं पुनरित्यादिना ॥ ‘सदेव सोम्य’ इत्यदीनां सर्वात्मत्वादिकद-
नब्रह्मविज्ञानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः सत्त्वादिसङ्गतयः पूर्वपक्षे वेदानेषु
सुसुक्ष्ममदृश्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥
यावतेति । यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रिय परत्वं दर्शितमनो-
ऽक्रियार्थत्वाद्देवानां मानार्थक्यं फलवदर्थमुच्यत्वं प्रामाण्यमर्थः । सूत्र-
स्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तादृहेदस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यस्य
फलवदर्थपरत्वसङ्गम् । “चोदनाकलणयोर्धर्मो धर्मः” इति द्वितीयसूत्रे
धर्मो कार्यो चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यस्यापेक्षं कार्यपरत्वमवसितम् ।
तत्र “वायुर्वै क्षेपिका” इत्याद्यर्थवादानां धर्म प्रामाण्यमस्ति न चेति
संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तिवादर्थवादेः धर्मस्याप्रतीते-
रक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्कलार्थत्वं, न चाध्ययनविध्यपातनां
निष्कले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादनित्यमेवां प्रामाण्यमुच्यते ।
व्यापकाभावाद्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एव पूर्वपक्षेऽपि
“विधिना त्वे कवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां श्रुः” इति सूत्रेण सिद्धान्त-
माह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । “वायुर्वै

अमतदर्शनां” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं, अतो वेदान्तानामानुर्द्वयं, अक्रियार्थत्वात् ; कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थ-
त्वेन वा क्रियाविधिष्येयत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं
वा न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्य-
क्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयो-
पादेयवहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सोऽसीदीत्”

क्षिप्रतन्मगामिनी देवता तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति” इत्येवं
विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण “वायव्यं श्वेतमात्रभेत” इत्यादि
विधिवाक्ये नैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः । स्तुतिलक्षणया सफल-
कार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत् । नन्वध्ययनविधिम्हतीतानां
वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ कर्त्तुमिति ॥ न वयं वेदान्ताना-
मानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके विद्वद्व्युत्पन्नान्तरवैयर्थ्यानिष्कलत्वाच्च
सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां भगवान्तरसामेक्षत्वनिष्कलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्या-
पातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्य-
मिति ब्रूमः । तत् त्वं तत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतासावकत्वं विविदि-
षादिवाक्यानां फलसावकत्वम् । ननु कर्मविशेषमनारब्ध प्रकरणान्तरा-
धीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेयत्वम् ? भगवान्तरवैयर्थ्यात् प्रमाणान्तर-
माह ॥ उपासनेति ॥ सोऽस्य कामोऽसद्वृत्त्याभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि”
इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः । आदिशब्दाच्छ्रवणादयः तत्कार्यपरत्वं
वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतब्रह्मविषयान्तरकार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्य-
मिति तत्राह ॥ न हीति ॥ परितः समन्ताद्विश्वेन स्थितं परिनिष्ठितं
ब्रह्मनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन सापेक्षं
तत्र सम्भवति, भगवान्तरयोर्व्येष्टे वाक्यस्य संवादे सत्यतुवादकत्वाद्
“अग्निर्हिमस्य भेषजं” इतिवाक्यवत् विसंवादे च बोधकत्वाद् “आ-
दित्यो यूष” इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः । भगवान्तरयोर्व्य-
त्वाद् षट्पदसिद्ध्या निष्कलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धसापेक्षे

इत्यादीनामनर्थक्यं माभूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्य-
र्थेन विधीनां स्युः इति स्तुत्यकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणाञ्च
“इषेत्वा” ऽऽदीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायि-
त्वमुक्तम् । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिमस्यार्गमन्तरेणार्थ-

हेयोपादेयः गोचरे फलाभावाच्च तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि तेषां वा-
मिदुःखहानञ्च । तच्च प्रयत्ननिवृत्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपादेयस्य प्रयत्न-
प्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्ध-
ज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां स फलं कथमित्यगच्छा
“यान्तायस्य” इत्यादिसङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ य एवेति ॥ “देव-
न्निरुद्धः सोऽग्निररोदीर्ह” इति वाक्यस्य श्रुजत्वेन रजतस्य निन्देद्वारा
“वर्हिषि न देयं” इति सफलनिषेधेवत्ववद्दालानां विध्यादिष्वेतत्
वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्मृतन्त्यमस्तु नार्थवादबहिर्ध्येकवाक्य-
त्वमित्यगच्छा दृष्टान्तसिद्धिमाह ॥ मन्त्राणाञ्चेति ॥ प्रमाणकत्वोऽर्कवाद-
लक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु चिन्ता न कृता “इषेत्वा” इति मन्त्रो
नञ्चि” इत्यध्याहाराच्चास्वाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः अग्निर्भृशः इत्यदौ
च, क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतूनि विनियुक्ताः, ते
किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रता उपकुर्वन्ति एव दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति
सन्देहचिन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य कृतिप्रसङ्गाददृष्टार्था
मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः । “यविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति लोकेवेद-
योर्वाक्यार्थस्याविशेषाकत्ववाक्यानां दृष्टेनैव स्मार्थप्रवाशनेन क्रतुप्रकार-
कत्वसम्भवात् दृष्टे सहावति व्यङ्ग्यकत्वानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन
क्रियातत्साधनस्मरणेन दारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरिवार्थः
स्मर्तव्य” इति नियमस्यदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिप्रदार्थ-
द्वारा पदेकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राण्यन्त वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैरेक-
वाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्य वाक्यानां विध्येकवाक्यत्वं
वेदवादानान्तं सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह ॥ न कचिदिति ॥ वे-

वक्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः
सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्भिधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेव-
तादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ
प्रकरणान्तरभयाच्चैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपास-
नादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते
उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जग-
दुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथम् ?
समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्या-
र्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि “सदेव मौम्येदमग्र आ-

दान्ता विधौ कवाक्यत्वे नैवार्थवन्तः सिद्धान्तकवेदत्वान्मन्त्रार्थवादादिवदि-
त्यर्थः, अन्वयो दृष्टापि वेदान्तेषु वक्ष्यतामिति तत्राह ॥ उपपन्ना चेति ॥
नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थो
विधिः कल्पयतां कृत वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वे नेत्यत आह ॥ न चेति ॥
ननु “दध्ना जुहोति” इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तथाह ॥ क्रियेति ॥
दध्ना क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वाद्भिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः
कथमप्यसाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमुनसुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
स्वयमेवाहं चिं ब्रह्म पश्चान्तरनाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥
तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं इति प्रतिज्ञानेऽर्थे हेतुं
पृच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ समिति ॥ अन्वयस्तात्पर्यविषयत्वं,
तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्यक्त्य अखण्डकार्यविषयकत्वं सूचयितुं
सम्पदं प्रतिज्ञानार्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तप्रमादिवयः, वेदान्त-
तात्पर्यविषयत्वात् । यो यद्वाक्य तात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्म-
वाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं असंख्यत्वं, वाक्यस्य

सीत्”, “एकमेवाद्वितीयम्” । “आत्मा वा इदमेक एवाथ आ-
सीत्” । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवास्तमयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूः” । “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च

चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गः तद्विपर्ययमा-
जनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम् । प्रकटप्रकाशसन्दर्भ इत्यादिलक्षणवा-
क्यानां लोके खल्लयया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा
चाविरुद्धा । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लज्जत्वाङ्गीकारात् । तथा
सत्त्वज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातोति न प्रमासिद्धिः । नापि हेत्य-
सिद्धिः । उपक्रमोक्तिरिति चेदन्तानामहितीयाकण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिष्प-
यात् तत्र आन्दोष्यपठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥ उद्भासकः पुन-
स्तवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अयं उत्पत्तेः प्राज्ञात्वे सद-
बाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्त्वज्ञा निविध्यते ।
सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति पद-
त्वयम् । एवमहितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्युपसंहरति ।
इदमुपक्रमोपसंहारैकद्वयं तात्पर्येणैकद्वयं, तथा “तत्त्वमसि” इति नव-
क्तोऽभ्यासः । रूपोदिहीनाद्वितीयब्रह्मणो ज्ञानान्तराद्योग्यत्वात्
अपूर्वत्वसुक्तम् “अत्र वाव किल सत् सौम्य न विभालयसे” इति ।
सङ्कान्ते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । तस्य तावदेव चिरं यावत्
विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य” इति ब्रह्म ज्ञानात् फलसुक्तं विदुषस्तस्य यावत्
कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देह-
पातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते पिदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । “अनेन
जीवेनात्मनानुभवस्य” इत्याद्याहितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । इत्यादि-
इष्टानैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि
तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृष्ट्वान् रत्नैतरेद्योप-
क्रमवाक्यं पठति ॥ “आत्मा वै” इति ॥ उद्भादरययकमधुकाण्डोप-
संहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह ॥ तदेतदिति ॥ आत्माभि-

तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविवक्षे निश्चिने समन्वयेऽवगम्य-
माने ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतस्यान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् ।
न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । 'तत्
केन कं पश्येद्' इत्यादिप्रक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न
च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । 'तत्त्व-
मसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्त्ररेणानवगम्यमानत्वात् ।
यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेयानर्थक्यमिति । नैष दोषः ।
हेयोपादेयग्रन्थब्रह्मात्मावगमादेव सर्वलोकाप्रहाणात् पुरुषार्थ-
सिद्धेः । देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि ।

वैकल्यं तद्ब्रह्म । एतदपरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपरं
कार्यरहितम् । अनन्तरं जातान्तरम् अस्मिन्नास्तीत्यनन्तरम्, एकरस-
मित्यर्थः । अबाह्यम् अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति ॥ अय-
मिति ॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः । अद्वयजः साम-
वाक्यान्मुक्ता आद्यव्ययवाक्यमाह ॥ ब्रह्मवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्व-
दिशस्तुजातमिदं ब्रह्मैवाविदूषणं भाति तदन्तं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः ।
आदिपदेन 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिव कथानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणु-
स्तात्पर्यविवक्षया वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्वाह ॥ न
चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निधीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं
'यत् परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवाद-
न्यायेन वेदान्तानां कर्त्तादिस्तावकत्वमिति तत्वाह ॥ न च तेषामिति ॥
तेषां कर्मण्येवस्तावकत्वं भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म तत्वाधननाशकमेव,
तत्तच्च विद्याकाशे 'कः कस्य केन करणेन कं विषयं पश्येद्' इति श्रुते-
रित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणेति भावः । यदुक्तं
भिक्षत्वेन भगान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्वाह ॥ न च परीति ॥
'तत्त्वमसि' इति शास्त्रमन्त्ररेणेति सत्यम् । धर्म्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन
पाकवन्मानन्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्म्मस्यानिरूप्यं न माना-

न कश्चिद्दिरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपामनाविधिगोपत्वं सम्भवति । एकत्वे हेयोपादेयान्यतया क्रियाकारकादिहेतुविज्ञानोपमर्होपपत्तेः । न हि ब्रह्मैकत्वविद्वन्निनीक्यमित्य हेतुविज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति येनोपामनाविधिगोपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिरुस्यर्शमन्तरेण प्रमा-

नरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तत्त्वम् । यज्ञोक्तं निष्फलत्वं तु न वेदार्थ इति तदनद्य परिहरति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ रक्षितत्वादिसत्त्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । यदभ्युक्तम् “उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्” इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यनासुत सर्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ ‘अत्रत्वादियुष्मन् फलज्ञादिशब्दाद्यैः । न द्वितीयः, विधिभूत्यानां “सत्यज्ञानम्” इत्यादीनां स्वार्थे फलवतासुपासनापरत्वं कल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेपत्वं ज्ञानाभावाच्च वा ? आद्ये, अर्धस्तगुणवत्तस्य तच्छेपत्वेऽपि न द्वितीय इत्यह ॥ ननु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । “अहं ब्रह्मास्मि” इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयान्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावाद्युपासनापरत्वं ज्ञानस्य कारणस्य नाशश्च नोपासनाशेत्यमित्याह ॥ एकत्व इति । हेतुज्ञानस्य संस्कारवत्तात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह ॥ न हीति ॥ उदस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिसुयो दार्ढ्यं, संस्करोत्यनु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनमित्तम् । “येनेति” उपामनायां कारणस्य च येनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्देहान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थे मानम् अक्रियार्थत्वात्, “सोऽरोदीतु” इत्यादिवदित्यनुमाने निष्कर्तार्यकत्वसुपापिरित्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्कर्तार्य स्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्कारणस्य स्वार्थे ब्रह्मात्मनोति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदन्तानां स्वार्थमानत्वमिदं न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु नाभूद्देहप्राणस्य-

शास्त्रं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वाच्च तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं, निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रामाण्यकत्वम् ।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिनिपयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूप-
हवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिषेपतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

स्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावात् वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्त्तानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रमाणं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र कचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवहेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानाच्च तद्व्याप्तिरङ्गाद्यपेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदत्तात्वादितात्पर्यतात्प्रायात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन “न कूपे पतेद्” इति वाक्ये व्यभिचारादिति भावः ॥ वर्णकार्थसुपसृहरति ॥ तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदत्तात्पर्यत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एवं षट्पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वं च वेदान्तैकमेतत्प्राप्त्युक्त्या निरस्तम् । सम्प्रति सर्वेषां षट्पदानां वाक्यान्विताये शक्तिमिच्छतां विधिषेपत्वेन प्रत्यग्ब्रह्मवेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति षट्पदानां उत्तिकाराणां मतनिरासः सख्यस्य वर्णकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः क्रियुपासनाविधिषेपत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति सत स्वातन्त्र्येण ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वेनैकौ उत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः । उपसनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्येर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यते इत्याह ॥ प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपरः वाक्योक्तश्चेपलाभे दृष्टान्त-

तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य ; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, “दृष्टो हि तस्मात्तः कर्मावबोधनं नाम” इति चोदनेति “क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” । “तस्य ज्ञानमुपदेशः” । “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्वायः” “आम्नायस्य माह ॥ अथेति ॥ “यथे पशुं बध्नाति” “आहूयनीये जुहोति” “इन्द्रं यजेत” इति विधिषु के यूपादयः, रचाकाङ्क्षायां “यूपं तक्षत्यदको-
करोति” इति तक्षणादिदंस्कृतं दाह यूपः । “अग्नीनादधीतः इत्या-
धानसंस्कृतोऽग्निराहुवनीयः । “वज्रहस्तः पुरन्दरः” इति विधिपरैरेव
वाक्यैः समर्थ्यते तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवक्तव्यापि अन्वार्थबोधित्वे
वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः । सामान्तराज्ञातान्त्रापि
शेषतयोप्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदक-
त्वादिति भावः । ननु क्वचिदधिकृत्यैवात्यर्थविषयस्य ब्रह्मणः कुतो
विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ दृष्टव्यवहारेण हि शास्त्र-
तात्पर्यनिश्चयः । दृष्टव्यवहारे च त्रोटः प्रवृत्तिनिवृत्तौ उद्दिष्टाप्रयोगो
दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजग्रे इति
कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह ॥ प्रवृत्तौ ॥
शास्त्रस्य नियोगपरत्वे दृष्टमस्मादिमाह ॥ तथा ह्रीत्यादिना ॥ क्रिया
कार्यं, नियोगो विधिः, धर्म्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरम् । को वेदार्थः, इत्या-
काङ्क्षायां भाष्यकृतोक्तम् ॥ दृष्टो ह्रीति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः
इत्यत्र चोदनाश्रयस्य भाष्यमाह ॥ चोदनेति ॥ क्रियायां नियोगस्य
ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शवरस्मान्निसम्प्रतिषङ्गा
जैमिनिसम्प्रतिषङ्गा ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य स्थापकम् अपौ-
रुषेयविधिवक्तव्यमुपदेशः, तस्य धर्म्मोऽप्यतिरेकादित्यर्थः । पदानां
कार्यान्वितार्थं शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति ॥ तदुभूतनमिति ॥ तत्तत्र
वेदे भूतानां विद्मार्थनिवृत्तानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना विद्वद्दि-
पदेन समान्वायः सहोच्चारण कर्त्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यपरूप-
कार्याधीनमित्यत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थं शक्तानि पदानि कार्य-

क्रियाद्येवादानर्थश्चमतदर्शानामिति” च । अतः पुरुषं क्वचि-
द्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्विवर्त्तयन्नार्थव-
च्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तत्सामान्याद्देदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकाम-
स्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवमस्य तत्त्वकामस्य ब्रह्म-
ज्ञानं विधीयते इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम् ।
कर्मकारणं भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्द्वन्द्वं
ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्वि-
लक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्य-
विधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अग्रे

वाचिपदेन सह पदार्थ स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयतीति
भावः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ यतो ह्यत्र एवमाहुः, अतो विधि-
निषेधवाक्यमेव शास्त्रम्, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्म-
शास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं, तस्माद्देदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं
स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्य-
धीरिति तत्राह ॥ सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासास्वरूपकाराभ्या-
मिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र
काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न सकृ-
फलाय ज्ञानस्य विधेयता, सकृद्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रस-
ङ्गादविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वाच्चित्तसिद्ध-
सकृत्सकृद्विषयज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते ॥ नन्विहिति ॥ सकृते कर्म-
फलाद्देवलयमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । न च तर्हि सफलं
कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इद-
त्वात् । न च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वस्वरूपविरोधः, ज्ञानविधेयत्वेन स्मृत-

द्रष्टव्यः” “य आत्मापहतपाप्मा सोऽन्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेव लोकसुपासीत” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु “कोऽसावात्मा ब्रह्म” इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, “नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धस्तुतस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने ज्ञानोपादानासम्भवात् “रस-दीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादि वाक्यवहेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि “रज्जुरियं नायं सर्पः” इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण

कृता ब्रह्मप्रातिपादनादिति परिहरति ॥ नेति । ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति ॥ आत्मा वा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकज्ञानस्वरूप वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह ॥ तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवृत्तिकाप्रसङ्गः फलमन्यर्थः । ब्रह्मणः कर्त्तव्योपासनाविषयकविधियेवत्वानुकीकारे बाधकमाह ॥ कर्त्तव्येति ॥ विध्यसम्बन्धविशेषबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्देदानानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः । नन्विति शङ्का स्यादधी । दृष्टान्तवैप्रत्येन परिहरति ॥ स्यादिति ॥ एतदर्थवत्त्वमेव चेत् स्यादित्यर्थः । एवं शब्दार्थमाह ॥

निवर्त्तते न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति च अवशोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति” ।

अत्राभिधीयते, न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धधर्माख्यं यद्विषयाजिज्ञासा, “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनानलक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनानलक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्ते प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मा-

यदीति” ॥ किञ्च यदि ज्ञागादेव शक्तिस्तदा अवयवजन्मज्ञानानन्तरं जननादिविधेर्न स्यात्, तद्विधेः कार्यवाध्या शक्तिरित्याह ॥ श्रोतव्य इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः प्रत्यक्षादिकलत्रैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावाज्जननादिविधेः कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षरूपसङ्कट इति ॥ तच्छब्द इति ॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्ये सति नियोज्यविधुरत्वात्, “नाथं सपे” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्योर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यज्ञानं विधेयमिति तज्ज्ञेत्वाह ॥ नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलविलक्षणत्वादात्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्म तत्फले प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपम् कतुवदतीत्यनेन ॥ अथ वेदाध्ययनामन्तरम् ॥ अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मानिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्तु अधर्मोऽपीत्याह ॥ अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणादित्यर्थः । कर्मोक्ता फलमाह ॥ तत्रोरिति ॥ मोक्षस्तु अती-

न्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुभूयते । ततश्च तद्देतोर्धर्मस्य
तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्ध-
स्वार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागा-
द्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम् ।
केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दर्शनेन पथा गम-
नम् । तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च शास्त्राद्
“यावत् सन्पातमुषित्वा” इत्यस्माद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु

न्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यज्ज्योऽनात्मवित् स्वप्रसिद्ध-
इति वैलक्षण्यज्ञाज्ञाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि । सामान्येन वर्ध-
फलसङ्गा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति । मनुष्यत्वादिति ॥ स एको मानुष-
आनन्दस्ततः यतगुणो गन्धर्वादीनाम्” इति श्रुते रनुभवानुसारित्वमनु-
शब्दार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादित्वर्थः । भोक्तु निरतिशयस्तसाधनञ्च
तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यम् । किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप
एव भोक्तृविद्याधिकारी । कर्माणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह ॥
धर्मेति ॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धञ्चेत्यर्थः । स्वार्थित्वं प्रत्यक्ष-
मित्वम् । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदाद्विदित्वं शास्त्रानिन्द्र-
तत्त्वञ्च । किञ्च, कर्मफलं मार्गप्राप्य, भोक्तु निरत्नाय इति भेदमाह ॥
तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्थैर्ये प्रकर्षादिर्हारादिमार्गेण ब्रह्मलोक-
गमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना नूयत इत्यर्थः ॥

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमाराधनं पूजामित्यभिधीयते” ॥

“शरणागतमन्त्राणं भूतानाञ्चाप्यङ्गिरसम् ।

वह्निर्वैदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते” ॥

तत्रापि । चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पत्ति गच्छति अस्मात्तेकादसं
लोकगमनेनेति सम्पातः कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुन-

नारकस्यावरान्तेषु सुखलवशोदानलक्षणधर्मज्ञाध्य एवेति
 गम्यते तारतम्येनैव वर्तमानः । तथोद्धृगनेष्वधोगतेषु च देह-
 वत्सु दुःखतात्पर्यदर्शनात्तद्देतोरधर्मस्य •प्रतिषेधचोदानल-
 णस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोष-
 वतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुख-
 दुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् ।
 तथा च श्रुतिः “न ह वै सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
 तिरस्ति” इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अगरीरं
 वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रति-
 षेधाच्चोदानलक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षस्थस्याशरीरस्य प्रतिषे-
 द्धान्त इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि •प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधा-
 नोपपद्यते । अगरीरमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभा-

रायान्नित्यर्थः । मनुष्यादूर्द्ध्वगतेषु सुखस्य तारतम्यसङ्गा अधोगतेषु
 तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्देतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन्
 अधर्मफलं प्रपञ्चयति ॥ तथोद्धृगिति ॥ द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य तद्दे-
 लक्षणयज्ञानाय प्रपञ्चितरूपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अस्मिताकामक्रोध-
 भयान्यादिशब्दाद्यैः । “ते तं भुङ्क्ता स्वर्गलोकं विशालम्” इत्याद्याः श्रुतिः
 काष्ठोपचयान् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमान-
 न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्मफलं कर्मफलविरु-
 द्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मश्चत्वात् व्यतिरेकेण
 स्वर्गादिवदिति न्यायानुप्राप्त्या श्रुतिमाह ॥ अशरीरमिति ॥ वाक्यत्वव-
 धारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तनात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत
 इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधाद्येग
 इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तच्चि-
 यिष्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां विविक्तदानशामर्थ्यादिति शङ्कते ॥

विकल्पात् । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” । “अप्राणो ह्यमनाः शु-
भ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफल-
विलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत कि-
ञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा यस्मिन् विक्रियमाणोऽपि तदेवेद-
मिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनां,
यथा च साङ्गानां गुणाः । इदन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं
व्योमवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं
स्वयंज्योतिः स्वभावम् । यत् धर्माधर्मौ सह कार्येण कालवयश्च
नोपावृत्तते तदशरीरं मोक्षाख्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्माद-
न्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अशरीरत्वमेवेति । आत्मनो देहासङ्गतत्वमशरीरत्वं तस्यानादित्वाच्च
कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेहसूक्ष्मं देहेष्वनेकेषु स्थि-
त्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्यापिनम्, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति ॥
विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानु-
भवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः
क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि
यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहदेहाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति,
निर्देहात्मस्वरूपमोजस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥
नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याह ॥ नित्यं देहा
विभजते ॥ तत्र किञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुसम्यक् इत्यर्थः । परिणामि च
तद्वित्युच्चेति परिणामिनित्यस्य आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य
इत्याह ॥ इदन्त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पि । मि-
थ्यैव, कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थावसिद्धयं

[अ०१। पा०१] शाङ्करशारीरकभाष्यम् ।

६७

अतस्तद्वद् यत्स्थेयं जिज्ञासा प्रसूता । तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वे-
नोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन साध्यत्वेनोक्तोऽभ्युपगम्येत अ-
नित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्या-
वस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च
मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन

परिस्पन्दाभावमाहुः ॥ व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाहुः ॥ सर्व-
क्रियारहितमिति ॥ फलानभेजित्वाच्च फलार्थोपि क्रियेत्याहुः ॥ नित्यत्वप्र-
मिति ॥ तत्प्रतिरूपितत्वं विशेषकं सुखं वा निरवयवत्वाच्च क्रिया तस्य
भगवार्थमपि न क्रिया स्वयं व्यतिरेकान्, अतः कूटस्थत्वाच्च कर्मसाध्यो
मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याहुः ॥ यत्नेति ॥ काला-
नवच्छिन्नत्वाच्चेत्याहुः ॥ कालेति ॥ कालत्रयञ्च नोपावर्त्तत इति योग्य-
तया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाहुः ॥
दित्यर्थः । कृतात् पायात् । अकृताच्च कारणात् । भूताद्भव्याच्च ।
चकारादुक्तमानाच्च अन्यदात् पश्यसि तद्देहेत्यर्थः । ननु उक्ताः श्रुतयोः
ब्रह्मणः कूटस्थ्यासङ्गित्वं वदन्त मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्मरदिति
तत्राहुः ॥ अत इति ॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः ।
ब्रह्माभेदात्मोक्तस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वेति भावः । यद्वा यत्किञ्च-
नास्य तद्ब्रह्म अतः पृथक्जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यस्यैवमित्यर्थः । अतः
शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्,
कार्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात् । न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे
जायति विधिपरवाक्यात् लब्धं शक्यं न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिः योषि-
दन्यैक्योपासिविधिदर्शनादिति भावः । अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे
फलितं सूत्रार्थमाहुः ॥ अत इति ॥ यद्यन जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव
वेदान्तेरुपदिश्यते समन्वयादित्यर्थः ॥ विपक्षे दण्डं पातयति ॥ तद्यदीति ॥
तत्रैवं सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ मुक्तिर्नियोगा-
साध्यत्वेन नियोग्यालाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात् तमो-
निर्गतिरन्तानादज्ञाननिर्गतिरूपमोक्षस्य दण्डफलत्वाच्च न नियोगसाध्य-

ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “क्षी-
यन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान् विभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनकं प्रोप्सि” “तदा-
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “तस्मान्नसर्व्वानभवत्” “तव
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्येवमाद्याः श्रुतयो
ब्रह्मविद्यान्तरं मोक्षं दर्शयन्त्या मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति ।
तथा “तद्वैतत् पश्यवृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभव स्तू-
र्य्यश्च” इति ब्रह्मदर्शनसर्व्व्यात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-
णायोदाहार्य्यम् । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायन्त्यो-

त्वामित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहम्” इति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं
कारणमवरं कार्य्यं तद्वै तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य दृष्टुरभ्य-
स्तानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति
द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्नोसि” । अज्ञानज्ञानात् तच्छी-
वाख्यं ब्रह्म गुरुपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इत्येव विदितवत् ।
तस्मादेतनासद्ब्रह्म पूर्व्वमभवत् परिच्छेदभानिष्ठानादेकत्वम् “अहं ब्रह्म”
इत्यनुभवः तत्त्वानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः, तामां
तात्पर्य्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधि-
फलत्वे स्वर्गादिबन्ध कालान्तरभाविन्य स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति
भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह ॥ तथेति ॥ तद्वैतत् प्रत्यगस्मीति
पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो रुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तव ज्ञाने
तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्वान् स्वस्य सर्व्वोक्तत्वप्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्या-
दीन् ददर्शेत्यर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनन्त
ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वेद्यमस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः
क्रियाया” इति [पा० १।१।१२६] सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयो-
र्वर्त्तमानाद्वातोः परस्य लटः । यदज्ञानचायादेशौ भवत इति विहित-
शब्दप्रत्ययसंख्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्त्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न

मध्ये तत्कर्मकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “त्वं हि नः
पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि, श्रुतं श्रैव मे
भगवद्दृष्टेभ्यः तरति शोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः
शोचामि तन्मा भगवाण्शोकस्य पारं तारयतु” इति “तस्मै
वदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः”
इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञा-
नस्य फलं दर्शयन्ति । तथा चाचार्य्यप्रणीतं न्यायोपवृद्धितं
सूत्रं “दुःस्वप्नप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरीत्तरापाये त

भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ किञ्च,
ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते, ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मज्ञादविद्यानिवर्तकत्वं
न युक्तम्, अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह ॥ त्वं ह्येति ॥
भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं
स्वल्पस्याकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्म-
विद्याप्रवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् ।
प्रश्नवाक्यसूक्ता खान्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वानुसुप-
क्रमस्य, देवमुपसंहारस्यमिति भेदः । “आत्मविच्छोकं तरति” इति
भगवत्सुल्लेखो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, “सोऽहमज्ञात् हे भगवः
शोचामि तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं
प्रापयतु” इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय
नारदः य तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूपं पारं ब्रह्म दर्शित-
वानित्यर्थः “एतद्यो वेद सो विद्यायन्त्यि विकिरति” इति वाक्यमादि-
शब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रसा सङ्गिहेतुर्न कर्मेत्युक्तम् । तत्राज-
पादगौतममुनिसम्प्रतिमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौरोऽहम्” इति मिथ्या-
ज्ञानस्यापाये रामदेवमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्विधिधर्मस्व-
रूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठ-
क्रमेणोत्तरीत्तरस्य हेतुनाशाज्ञाये सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य
कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपापवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे
“तत्त्वज्ञानाग्निः श्वेदसाधिगम” इत्युक्ते सतीतरपदं र्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञानं

दनस्तत्रापायादपवर्गः” इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैक-
त्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्वर्णं,
“यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विखे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं
जयति” इति । नचाध्यासरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत,
“आदित्यो ब्रह्म” इत्यादेश इति च मन आदित्यादिषु ब्रह्म-
दृष्ट्याध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं “वायुर्वाव
संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणदिकर्म-
वत् कर्माङ्गसंस्काररूपम् । सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्ववि-

कथं मोक्षं साधयतोत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं
सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानानुक्तं वदेत् सूत्रं सम्पद्वर्णं पर-
मतोमुक्ता आदित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥ “तत्त्वज्ञानानुक्तिः” इत्यंशे सम्पति-
रुक्ता, भेदज्ञानान्त “यव हि हैतमिव भवति” इति श्रुत्या भ्रान्ति-
त्वात् “श्रुत्योः स श्रुत्युभाप्रोति य इह नानेव पश्यति” इति श्रुत्या
अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि
भेदज्ञानवद्भ्रममा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह ॥ न चेद-
मिथ्यादिना ॥ अत्यालम्बनतिरस्कारेणोक्तवस्त्वभेदध्यानं सम्पदाया
जनः स्वदृष्ट्या नन्यादनन्त तत उत्कृष्टा विन्नेदेवा अज्यनन्ता इत्यनन्तत्व-
साध्याद् “विन्नेदेवा एव मनः” इति सम्पत्तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा
चेतनत्वसाध्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्तर्थाः । अलम्बनस्य प्राधा-
न्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः । यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनस आदित्यस्य
वा । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह ॥ न चेति ॥
आदेशः उपदेशः क्रियादिष्वेवो विशिष्टक्रियातया योगो निमित्तं सख
ध्यानस्य तत्तथा । यथा प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संहरतीति संहारतीति
संवर्गः, स्वापकाले प्राणो रागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात्
संवर्गः इति ध्यानं ह्यान्दोग्ये विहितं तथा दृष्टिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति
ज्ञानमिति नेत्याह ॥ नापीति ॥ यथा “पञ्चावेक्षितमाख्यं भवति” इति

ज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तन्ममसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते । “भिद्यते हृदयपर्यायिच्छिद्यन्ते सर्व-संशयाः” इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलव्यवस्थानुपपत्त्ये-
रन् । “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” इति चैवमादीनि तद्भावाप-
त्तिवचनानि सम्प्रदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न
सम्प्रदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषव्यापार-
तन्त्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञान-
वद्वस्तुतन्त्रैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचि-
द्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदिक्रिया-

त्वेनाङ्गसाक्षनः संस्तु रश्मिं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाप्याश्चेति ॥ प्रतिष्ठा-
चतुष्टये हेतुमाह ॥ सम्प्रदादोति ॥ उपक्रमादिलिङ्गब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि
प्रमितिहेतुर्थः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्य-
निश्चिततत्परोद्घातः । किञ्च । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्थानःकरणस्य
यो रागादिपरिणामिकान्तादात्म्यरूपाङ्गद्वारपरिणामो नश्यतीत्यज्ञाननि-
वृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात् सम्प्रदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् ।
किञ्च । जीवस्य ब्रह्मत्वसम्प्रदा कथं तद्भावाः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे
वाग्यस्यान्यात्तत्परोद्घातः । तस्माच्च सम्प्रदादिरूपमित्यर्थः । सम्प्रदादि-
रूपत्वाभावे फलितमाह ॥ अत इति ॥ प्रमात्वाच्च कृतिसाध्या किं तर्हि
नित्यैव न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोजस्य कार्य-
साध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वस्यैव कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह ॥ एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्यङ्गं कारकत्वात् पञ्चवेक्षणकर्म-
कारकाञ्छवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम् उतोपास-
नायां ? नाहं इत्याह ॥ न चेति ॥ प्राब्धज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः,
विदितं कार्यम् अविदितं कारणं तस्मादधि व्यस्यदित्यर्थः । येनात्मना
इदं सर्वं दृश्यं लोको ज्ञाताति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय

कर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । “अन्यदेव तद्विदितादर्थो-
ऽविदितादधि” इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् । “येनेदं
सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तथोपा-
सिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं
येन वागभ्युद्यते इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, “त-
देव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इति । अविष-
यत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्या-
कल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तया
विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेना-
विषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितवेदनादिभेद-
मपनयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य
न वेद् सः” । “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां” न

आत्मत्वर्थः । न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा न ज्ञाते” इति
श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा “तदेव वेद्यं
ब्रह्म त्वं विद्धि” यत्तूपाधिविषयं देवतादिकमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्मे-
त्यर्थः । ब्रह्मणः शास्त्रबोधाविषयत्वे प्रतिपादयामिरिति शङ्कते ॥ अविषयत्व
इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिवृत्ताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं
वृत्तिविषयत्वेऽपि सप्रकाशब्रह्मणो वक्ष्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वाद-
प्रमेयत्वमिति परिहरति ॥ नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्ति-
रूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विदध्योति ॥ न होति । विद्धि-
पयत्वमिदन्वम् । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह ॥
तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्ममतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्बन्धवन्तम् ।
यस्य त्वत्तस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद् । उक्तमेव दासार्थ-
मनुवदति ॥ अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञात-
मदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानानु ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः ।

“न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञाति-
विज्ञातारं विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽवि-
द्याकल्पितमनारिखनिर्जनेन नित्यसुखात्मस्वरूपसमर्पणाय
मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य व्याप्यो मोक्षस्तस्य मानसं वा-
चिकं कायिकं वा काव्ये मपेक्षत इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे
च । तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य भ्रवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि
विकार्यसुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि
कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरि-
क्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात्
सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि संस्कार्योऽमोक्षो येन व्यापार-
मपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्या-
दोपापनयेन वा ? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेया-

दृष्टेर्दृष्टारं चाक्षुषमनोदृष्टेः साक्षिणम् अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्वि-
ज्ञातेर्दृष्टिर्ज्ञेनिश्चयकपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्यात् इत्याह ॥
नेति ॥ नन्वविद्यादिनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्राभाष्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकं-
त्वात् मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादि-
त्यर्थः । अक्षयं नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः ।
उत्पत्तिविकाराप्रसङ्गारूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्विद्यत्वात्को-
जस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह ॥ यस्य त्वत्त्वादिना तस्मात् ज्ञान-
मेकं सङ्केत्यनेन ॥ तद्यत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्यं
दूषयति ॥ तथोरिति ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्व-
निरासय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो पाक्षवदाप्रिरस्तु नेत्याह ॥ न
चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभययाप्याप्तत्वात् न क्रियामेक्षेत्याह ॥
आत्मेत्यादिना ॥ यथा जीह्वीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा
मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ गन्धाधानं जीह्विव प्रोक्षणादिना ।

तिथयश्चैव स्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन, नित्यशुद्ध-
ब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः
क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणोऽभिव्यज्यते । दद्याऽऽदर्शे निघर्षण-
क्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न, क्रियान्तरत्वा-
नुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं
लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत ।
“अविकार्योऽयमुच्यते” इति चैवमादीनि वाक्यानि बाधेरन् ।
तज्ज्ञानिष्टम् । तस्मान्न स्याश्रया क्रियात्मनः सम्भवति । अन्यथा-
श्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते । ननु देहा-
श्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया देही
संस्क्रियमाणो दृष्टः । न देहादिसंघतस्यैवाविद्यामृहीतस्यात्मनः
संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायि-
त्वम् । तथा देहाश्रयया तत्संघत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन

ज्ञाननादिना वस्त्रादौ मलापनयः । शङ्कते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मा-
त्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलाहतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते
इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ संस्कारो मलनाशः, क्रियात्मनि मलः यत्नः
कल्पितो वा ? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया, आद्ये क्रिया क्रियात्म-
निष्ठा व्यन्यनिष्ठा वा ? नाद्य इत्याह ॥ न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्फुट-
यति ॥ यदीति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये मयोगादिविकारमकुर्वती न
ज्ञात इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह ॥ अन्येति अवि-
षयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत् । दर्पणस्तु सादृश्य क्रिया-
श्रयेण कर्तृत्वादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः ॥ अन्य-
क्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ नत्विति ॥ आ-
त्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन मृहीतस्य नरोऽहमिति आत्मनो

परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सा-
निमित्तेन धातुसाम्येन तत्संज्ञतस्य तदभिमानिन आरोम्य-
फलं “अहमरोगः” इति यत्र बुद्धिबन्धयते, एवं स्नानाश्रमन-
यज्ञोपवीतादिधारणाकया क्रियया “अहं शुद्धः संस्कृतः”
इति यत्र बुद्धिबन्धयते स संस्क्रियते, स च देहेन संज्ञत एव ।
तेनैव ह्यहं कर्त्ताहं प्रत्ययविषयेषु प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया
निर्वर्त्तन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति । “तयोरन्यः पिप्पलं
स्वादन्त्यनन्नमन्योऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्षादौ “आत्मे-
न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति च । तथा “एको
देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः
सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवली निर्गुणश्च” इति । “स

देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियान्वयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमाच्च व्यभिचार
इत्याह ॥ नेति ॥ कश्चिदिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्मा-
त्मानि विषये आरोम्यबुद्धिबन्धयते तस्य देहसंज्ञतस्य आरोम्यफलमित्त्व-
मवः । ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्मात्सृष्टिकफलभोक्तृत्वयोगा-
दिद्वयत आह ॥ तेनेति ॥ देहसंज्ञतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्ताहं-
मिति भासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनसादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्य-
यिना क्रियाफलं भुञ्जत इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यासृष्टिकभोक्तुः संस्कारो
युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मान-
माह ॥ तयोरिति ॥ प्रमादसाक्षिणोर्मध्ये सत्यसमर्गमात्रेण कल्पितकर्तृ-
त्वादिभान् प्रमाता पिप्पलं कर्म्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः
साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्रमात्मात्मान-
मित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य विज्ञातोर्भिन्नासंस्कार्यत्वसङ्गा निरुपाधि-
कस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्विदं एको देवः
अप्रकाशः, तथापि मायावृत्तत्वाच्च प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु
जीवेनासम्बन्धाद्विज्ञत्वाद्वा देवस्याभावं न तु मायानूयनादिति नेत्याह ॥

पर्यगात् शुक्रमकायमवयवमस्माद्विरं शुद्धमपापविद्धम्” इति
 चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च ब्रह्मणो दर्शयतः ।
 ब्रह्मभावस्य मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्य-
 न्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् ।
 तस्माज्ज्ञानमेकं सुक्ता क्रियाया गन्धमातस्याप्यनुप्रवेश इह
 नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात् ।
 क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोच्यते पुरुष-
 चित्तव्यापाराधीना च । यथा “यस्यै देवतायै च विमर्तहीतं

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभत्वात् सर्वपापिप्रत्यक्षाज्ञा-
 वरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्तत्वे कर्तृत्वं स्यादिति चेत् । न । कर्म-
 ध्वजः क्रियासाधोत्यर्थः । तर्हि साध्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न । सर्व-
 भूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साध्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पित-
 मिति भावः । साक्षिगन्धार्यमाह ॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धव्ये मति,
 अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम् । अकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुण-
 त्वान्निर्दोषाच्च । गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स संसृष्ट-
 क्रमात् । शुकादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः, स व्याप्ता पटि सव्यवसात्
 व्याप्तिः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गनून्यः, अत्रणोऽजितः, अस्मा-
 द्भिरः शिराविपुलः, अनन्तर इति वा । आभ्यां पटाभ्यां व्यूनदेकनून्यत्व-
 सुक्तम् । शुद्धो रोगादिमलनून्यः, अपापविद्धः पुरयपापध्यामसंस्पृष्ट
 इत्यर्थः । अत इति । उत्पत्तिर्निर्विकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं
 नास्ति यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे
 शास्त्रारम्भो दया, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्यादिति ॥ द्वाराभावा-
 दित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो
 न्नास्तीति व्याकृतमिति भावः । ज्ञानसुमपि ज्ञानं न विधिबोध्या
 क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति ॥
 क्रिया इति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षं वा चोच्यते तत्र वा हि क्रियेति
 योजना विषयवस्तुनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र इटान्तमाह ॥

स्यात् तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्" इति "सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्" इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्त्तुं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानन्तु प्रमाणजन्यं प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्त्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्त्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मात् मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महत्तैलक्ष्ण्यम् । यथा च "पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौतमाग्निः," इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति, केवलचोदनाजन्यत्वात्, क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रमिदोऽग्नावग्निबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रेति ज्ञानमेव तन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैव सति यथाभूत-

यथेति ॥ ऋहोतमध्वर्युषेति शेषः । "वषट् करिष्यन् ऋहोतमध्वर्युः" इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुनस्तथा च चोदने तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवद् क्रियेत्यत्र आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियैवेति शेषः । इत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियासङ्गा ततो वैकल्यस्य ज्ञानस्य स्फुरयति ॥ ज्ञानमिति ॥ अतः प्रमात्यान् चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः । पुरुषः कतिहारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्वस्तुविषयविचारोदपुनः तन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः । भेदमेव इष्टान्तराणाह ॥ यथा चेति ॥ अमेदसत्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्त्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्बोधेयक्रियात्वमिति नेत्याह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तथापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः । तत्रैव सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सती-

मन्त्राणां विषयमपि ज्ञानं न बोद्धमातव्यम् । अतस्तद्विषय-
लिङ्गादयः श्रवणाद्या अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुक्षीभवत्
पलादिषु प्रयुक्तचरितैस्त्वादिभूतं, अहेवासुखादेयवत् वि-
त्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा चरे दृष्टव्यः श्रोतव्य-
इत्यादीनि विधिच्छायाणि वचनानि ? स्वाभाविकप्रवृत्ति-
प्रयविमुखीकरणाद्यर्थानि इति ब्रूमः । यो हि वद्विमुखः प्र-
वर्तते पुरुष “इष्टं मे भयादनिष्टं मे मा भूत्” इति, न
तत्तात्पर्यन्तिकपुरुषार्थं लभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वा-
भाविककार्यकरणमङ्गुलप्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

त्यर्थः । यथाभूतत्वमवाधितत्वम् । ननु “आत्मानं पश्येत्” “ब्रह्म स विद्मि”
आत्मा दृष्टव्यः” इति विज्ञाने विद्मोदृतव्यप्रत्यया विधायकाः नूनम्,
अतो ज्ञान विधेयमित्यत आह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये
विषयः पुरुषं प्रवर्त्तयितुम् अयक्ता भवन्ति । अनियोज्यं ज्ञानसाध्यं नि-
योज्यमन्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “मन्त्रानि नियोज्यः” इति
बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि केयं ब्रह्म विधी-
यतां नेत्याह ॥ अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपो विषयस्तत्त्वात् ब्रह्मणो निर-
तिशयस्यासाध्यत्वाद् विधेयत्व मित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञा-
नञ्च न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां मतिं
पृच्छति ॥ किमर्थानीति ॥ विधिच्छातानि प्रसिद्धागादिविधितत्वा-
नीत्यर्थः । विधिप्रत्ययेरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति ज्ञायते स्तुत्या
आत्मनिकेदहेतुत्वाच्चान्या या रिषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रति-
बन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह ॥ स्वाभाविकेति ॥ विद-
श्रूयते ॥ यो ह्येत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु अङ्गातस्त या प्रवृत्तिः तद्गो-
चराच्छब्दादेरित्यर्थः । श्रोतव्यस्तद्विज्ञानमवाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसा-
धनश्रवणादाविति शेषः । श्रवणस्वरूपमाह ॥ तस्मैति ॥ अन्वेयम्
ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वम् आत्मनेत्यनात्मवाधेनात्मा बोध्यते ।

नि स्वीतकथा प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा चरे द्रष्टव्यः” इत्या-
दीनि । तस्यान्तान्तेष्वप्याय प्रवृत्तस्याहेयप्रनुपादेयं आत्मतत्त्व-
मुपदिश्यते “इदं सर्वं यदयमात्मा” ‘यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत् तत्केन कल्प्येत् केन कं विजानीयात्’ “विज्ञातारमरे केन
विजानीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यदप्यकर्त्तव्य-
प्रधानमात्मज्ञानं ज्ञानाद्योपादानाय वा न भवतीति तदैवेत्य-
भ्युपगम्यते । अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां
सर्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं वेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” ॥ इति ॥
‘एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यत्वं भारत’ इति च श्रुतिः ।
तस्यास्य प्रतिपत्तिविधिबिषयतया ब्रह्मण्यः समर्पणम् । यदपि
केचिदाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-
वादी वेदभागो नास्ति” इति । तन्म । औपनिषदस्य पुरुषस्या-

अद्वितीयः तस्यात्मबोधे क विधिः तपस्वी हैतवनीपजीवनः क
स्यास्त्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानसाह ॥ तथा
चेति ॥ “अयं कस्य प्रमानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । यदि
कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा
भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यहैताभावात्,
कृतकत्वं आत्मविदित्वमिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चन्दः । एतद् गुह्य-
तमं तत्त्वं वृत्तिकारमतनिरासपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तसु-
पन्यस्यति ॥ यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकादिद्वत्वाच्च वेदान्तार्थः ।

नन्यशेषत्वात् । योऽभावपनिषत्स्वेवाधिगतः पुनर्योऽसंसारो
नन्योत्पाद्यादिसतुर्विधद्वयविनिरासः स्वप्रकरणस्योऽनन्यशेषं
नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा यदिदं शब्दं “स एव नेति
नेत्याह” इत्याहशब्दात् । आशयश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
नन्वाह्वाचं प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुप-
पन्नम् । न, तस्माच्चित्त्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहं प्रत्ययविषयकत्वे
व्यतिरेकेण तस्माच्ची सर्वभूतस्यः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो
विधिकरणे तर्कसनये वा केनचिदधिगतः सर्वस्याह्वा, अतः स

तदन्त्यं ब्रह्म नास्ति वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । माना-
भावोऽसिद्ध इत्याह ॥ नेति ॥ अज्ञातस्य फलसम्बन्धपक्षेऽप्यत्र उपनिषदेक-
शेषस्याकार्यशेषत्वात् कश्चिद्वेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिविकल्पाभ्यां श्रोतुमहेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य
वक्तृव्यपदानां कार्यान्विते शक्तिप्रकाशे सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्व-
मिति वाच्यं “पुत्रस्तेजावः” इति वाक्यश्रोतुः पितृर्हर्षसिद्धिनेष्टं पुत्र-
जनानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सकृत्प्रतिपाद्यत्वात् कार्यान्वित्यर्थ-
नित्यार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् ।
किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कश्चिद्वेदस्य कार्यपरत्वम् उत वेदानेषु
तस्याभावान् अथ वा कार्यशेषत्वात् किं वा लोकासिद्धत्वादालोचितत्वं
मानान्तरविरोधात् ? तत्राह पक्षद्वयं निराचष्टे ॥ योऽभाविति ॥
अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान-
मानसिद्धयुक्ता हेत्वनिरस्यत्वमाह ॥ स एव इति ॥ इतिरिदमर्थं
“इदं न इदं न” इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एव इत्यर्थः ।
चतुर्थं शङ्कते ॥ नन्वाह्वाहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिदास्यत्वेनाह-
धीविषयत्वस्य निरसत्वात् लोकासिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थकरा
व्यपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किञ्च वाच्यमित्याह ॥ न ह्येति ॥
समस्ततारतम्यवर्जितः, तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेष-
णानि । पक्षद्वयं निराचष्टि ॥ अत इति ॥ केनचिद्वादिना प्रमाद्येन

न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिषेपत्वं वा नेतुं य एवं नि-
राकर्त्ता तस्यैवाकृतात् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्यु-
पादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ।
पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी विप्रियाहेत्वभावाच्च
कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धसुक्तस्वभावः । तस्मात् “पुरुषात्
न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्मैपनिषदं
पुरुषं पृच्छामि” इति औपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्स्य
प्राधान्येन प्रकाशमानत्वे उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेद-
भागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्पर्य-
वेदामनुक्रमणम् । इदो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः

वेत्तव्यः । अतस्तत्वाच्च ज्ञानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्ग-
चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह ॥ विधेति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगा-
जज्ञातस्य व्याघातकत्वाच्च कर्मण्येवत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वात्-
हेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मण्येवत्वमित्याह ॥ आत्मत्वादिति ॥ अतित्व-
त्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह ॥ सर्वं हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निरा-
चष्टे ॥ विप्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचष्टे । अत एवेति ॥ निर्विकारित्वा-
दित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः ।
परमात्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुरुषाच्च परं किञ्चि-
दिति ॥ काष्ठा सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वात्साध्यत्वादपूरत्वा-
वेदान्तेषु कूटमानाच्च वेदान्तकवेद्यात्मसुक्तम् ॥ तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्मैति ॥
तत्सकारणसूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पृथं हेयकत्वत्वात्प्रां पृच्छामीत्यर्थः ।
अत इति । उक्तसिद्धेः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः ।
पूर्वोक्तमनुवदति ॥ अदधीति ॥ वेदस्य नैरर्हको यद्विने तस्यार्थवत्तापर-
मिदं भाष्यम् ॥ इदो हीति ॥ तत्र जस्यवदधीवबोधनमिति वक्ष्यते धर्म-
विचारमन्त्रात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्व-

तद्वर्त्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं दृष्टव्यम् ।
अपि च “आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इ-
त्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्ति-
निवृत्तिविधितच्छेष व्यतिरेकेण भूतस्येदं रूपदिशति अभ्यर्थ-

निरासः । अत एवानुपपत्त्येऽर्थे “तद्वर्तमानमिति” सूत्रकारो धर्मस्य
फलवदद्यातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । “तद्वावशिष्टं ब्रह्मणः” इति दृढ-
वाक्येर्विरोध इत्याह । तद्वर्त्तेति । निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिप्रकार्यपर-
त्वनस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमि-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्ग्ये कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्ग्येषु लोके प्रव-
र्त्तमानानामर्थक्येन न किमपि वागादिक्रियागतमिदमाधनत्वमेव न क्रिया-
तोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कर्मलोभवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमत-
कार्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किञ्चित् ज्ञानकाण्डस्येति मन्यव्यम् । किञ्च ।
वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भवन्त्याहध्यादिशब्दवदित्याह ॥ अपि
चेति ॥ किञ्चक्रियार्थक्यशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा ?
न्यायः न्याह ॥ आन्नायस्येति ॥ इति न्यायेन एतदभिधेयराहित्यं प्रमेय-
क्रीकृततां “सोमेन यजेत” “दध्ना जुहोति” इत्यादिवाक्येषु दधिषीमादि-
शब्दानामर्थक्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्या-
ह ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यान्तिरेकेण अभ्यर्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्नादि-
शब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्त्वादिशब्दः कूटस्थं न वक्तुमशक्यं को चेत्तः
किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वादेति प्रश्नः ? ननु दध्नादेः
कार्यान्वितत्वेन कार्यत्वादुपदेशः, न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याशयश्चाह
निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्नादेः कार्यत्वे कार्याभिदे देवत्वज्ञानिः ।
अतो भूतस्य कार्याद्विज्ञस्य शब्दार्थत्वं लक्ष्यमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ।
अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वं कार्यशेषत्वा-
लोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाव वा ? नाह
इत्याह । नैव दोष इति ॥ दध्नादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तु-
मात्रशेषोपदिष्टं न कार्यान्वयो शब्दार्थः । अन्विगार्थत्वात् शब्दानां

त्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वसूपदिष्टमेव । क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वमुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते, अनवगतात्मवसूपदेशश्च तथैव भवितुं मर्हति, तदवमत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियामाधनवसूपदेशेन । अपि च “बाह्याणी न हन्तव्यः” इति चैवमाद्यानिवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाध-

शक्तिरुपदिश्यते । द्वितीयमङ्गीकरोति ॥ क्रियार्थत्वमिति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलसद्विज्ञाङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु यद्व्याजः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं यद्व्याजतेति तत्राह ॥ न चेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमूल्येण यद्व्याजत्वमङ्गी नालीत्यर्थः । स्वानर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं ब्रूते ॥ यद्व्याजते ॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्कलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्जुज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदानां साफल्यभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवयवम् । इदानीं वेदानानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह ॥ अपि चेति । नञः प्रत्ययेन स्वव्यव्याप्तिरङ्गनाभावो नञर्थः इष्टसाधनत्वं दध्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टसाधन नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको ङ्गनाभाव इति निषेधवाक्यार्थः, ङ्गनाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाङ्गनामस्य दुःखासाधनत्वधिया पुरुषो निवर्तते, नात्र नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया वत्साधन-

नम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकचेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तज्ज्ञानिदम् । न च
स्वभावप्राप्तहन्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्प-
यितुं हननक्रियानिवृत्त्योदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो

दध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाद्या निवृत्तिः
क्रिया । अभावत्वाद्यापि क्रियासाधनम् । अभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्भा-
वार्थादन्वयाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधश्चास्त्वस्य सिद्धार्थे प्राप्तास्यमिति भावः ।
विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रानतः प्राप्तेन हन्यर्थे-
नानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधनी बहुल्यक्रिया बोध्यते,
सा च नञर्थरूपा तत्प्राप्ताप्रत्याहिधीयते “अहननं कुर्यात्” इति । तथा
च ‘कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ औदासीन्यं
पुरुषस्य स्वरूपं, तत्र हननक्रियानिवृत्त्युपपन्नितं निवृत्त्योदासीन्यं
हननभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च
शक्यमिति योजना, सुखार्थस्वाभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रिया-
लक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनियेधभेद-
विप्रक्षपत्तेरिति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः
किं न स्यात् “अत्राहूयः अधर्मी” इति प्रयोगदर्शनादिति चेत् । न
‘अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह ॥ नञश्चेति ॥ गवादिशब्दानान्तु अगत्या
नानर्थक्यं, स्वर्गेषु वाग्वत्त्वादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणावता-
रात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणाद्रन्य-
स्मिन् कृत्रियादौ धर्माविरुद्धे वा पापे ब्राह्मण्यदभावस्य नञ् शक्यस्य
सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्यु-
दासलक्षक इति सन्तव्यम् । यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः । प्रकृतेः
प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाज्ञाप्रधानानां किन्तु प्रकृत्यर्थ-
‘निष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इदञ्च स्मापेक्षया वक्ष-
वदनिदानतुर्वन्वि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषयमनुकूलाच्च
भोगस्यापि इदत्वापत्तेः, तथा च “न हन्तव्यः” हननं वक्षवदनि-
दासाधनत्वे सति इदसाधनं न अवतीत्यर्थः । अत्र “हन्तव्यः” इति

यत् स्वमन्विनीभावं बोधयति, अभावबुद्धिस्तौदासीन्यकारणं,
सा च दम्भेन्यजाग्निवत् स्वयमेवोपजायति, तस्मात् प्रसक्तक्रि-
यानिबुद्धौदासीन्यमेव “बाह्याणो न हन्तव्यः” इत्यादिषु प्रति-
षेधार्थं मन्यामहे अन्वत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः, तस्मात् पुत्रपा-

हनने विशिष्टेऽसाधनत्वं भ्रान्तिप्रामाण्यं नैवभावबोधने बलवदनिष्ट-
साधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेऽसाधनत्वरूपविशेष-
रूपेण विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं बलवद-
निष्टसाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्नं
तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ बोध्यर्थः यस्मान्नरदोतो
प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः । बुद्धेः क्षणिकत्वा-
त्तदभावे तत्तौदासीन्यात् प्रत्यतिरूपा हननादौ, प्रवृत्तिः स्यात् इति
तत्याह ॥ सा चेति ॥ यथाम्भिरिच्छन् दग्ध्वा शास्वति एवं सा नञ-
र्थीभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्यत्र दग्ध्वैव शास्व-
तोत्तरार्थः, रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्ता
सा क्रिया रागनशे स्वयमेव शास्वतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधि-
क्रिया कार्यत्वपक्षेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्द्वारा ।
तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन
तद्विषयकल्यभावान् कार्याभावस्तच्छब्दार्थः । यद्वैत्यक्रमेण निवृत्त्युप-
लक्षितमौदासीन्यं यस्माद्बुद्धिष्टाभावापक्षमेवेति व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौ-
दासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् ।
तस्य वटोर्मेतमित्युत्प्रेयक्रियावाचिब्रतशब्देन कार्यसुपक्रमस्य “नेजेतोद्यन्त-
मादित्यम्” इति प्रजापतिव्रतसुक्रमः, अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईदृश-
विरोधिरुत्प्रेयक्रियावच्छणाङ्गोक्तता एवमभौरभूरा अथर्थात्त्यादौ नाम
धात्वर्थसुक्रमस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धकल्यत्वम् ।
ए तेभ्यः प्रजापतेव्रतादिभ्योऽन्यत्रभावमेव नञर्थं मन्यामहे, इत्यर्थः ।
तुःसाभावपक्षके नञर्थे सिद्धे निषेधशक्तमानत्ववहेदात्मनां ब्रह्मणि मा-
नत्वमिति भावः, तर्हि क्रियावांनामान्कथमिति सूत्रं किं विषयमिति

यानुपयोन्मुपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानार्थस्याभिधानं दृष्ट-
व्यम् । यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमान-
मनर्थकं स्यात् सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहृतं,
रज्जुरित्यं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्ट-
त्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् न
रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं ब्रह्मात्मभा-
वविरोधात् । न हि, गरीगाद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादि-
मत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभि-
माननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रवृत्ति-
तस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं
भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं
सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमान-
रहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या
“अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इति । शरीरे

तत्वाद् ॥ तस्यादिति ॥ वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषयं तदि-
त्यर्थः । यदपीत्यादिसदार्थं अत्राप्यज्ञानमात्रात् संसारानिहतावपि
साक्षात्काराज्जीवत एव सुक्तिदुरपञ्चने सति इदानीमाह ॥ अत्रोच्यते
इत्यादिना ॥ ब्रह्माहमिति साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो
जीवन्मुक्तौ भगिमाह ॥ तदुक्तं श्रुतेति ॥ जीवतोऽशरीरत्वं विदुः-

पतिते अशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेत्, न, सशरीरत्वस्य
मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं
मिथ्याज्ञानं सुखाद्व्यस्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् ।
नित्यकशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्मा-
धर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न, शरीरसम्बन्धस्यासिद्ध-
त्वादधर्माधर्मयोरात्मकतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्म-
योक्तृकृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवैषा अनादि-
त्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । स-
न्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न । धन-

मिति शङ्कते ॥ शरीर इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वाद्-
तत्त्वधिया तत्राश्रयरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमिच्छाह ॥ नेत्यादिना ॥
असङ्गात्तद्रूपसम्बन्धशरीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्जत इत्याह ॥ नित्य-
मिति ॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतेति ॥ तत्रा-
श्रयं कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः,
तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्योत्पत्त्यन्यायादेकस्यासिद्धा द्वितीयस्यासिद्धिः
स्यादिति परिकुरति ॥ नेत्यादिना ॥ नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण्य
एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्वादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण्य एतद्देहसम्बन्धो-
त्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकर्मण्य एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य
पूर्वदेहकृतकर्मण्य इति बीजादुरवदनादित्यश्रयः दोष इत्यत आह ॥
अन्वेति ॥ अप्रासाधिक्योत्तर्यः । न हि बीजादददुरः ततो बीजा-
नरश्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तदुदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः
प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युतासङ्गो ह्येत्यादिः श्रुतिः सर्व-
कर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह ॥ क्रियेति ॥ दृष्टव्यस्य
जन्ययोगाच्च कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना
कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्नवैषम्येन निरस्यति ॥ नेति ॥ राजादीनां स्व-
धीतभक्षकार्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्याभूमौ

दानाद्युपाजितमत्त्वसम्बन्धित्वान्नोक्तं कर्तृत्वोपपन्नोक्तं त्वात्मा
धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धित्वमिति किं
च्छब्दं कल्पयितुम् । मिथ्याभिप्रेतस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः
एतेन यजमानत्वप्राप्त्यगो व्याख्यातम् । अत्राहुः, देहादिसं-
तिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति
न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणवस्तुत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्ध-
वस्तुभेदो यथा केशरादिमानाकृतिविशेषो न्ययव्यतिरेकाभ्य-
सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्तत्त्वान्यः पुरुषः प्रायिकै-
कौर्ष्यगौर्ष्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंह-
शब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्वा-
न्यशब्दप्रत्ययौ आन्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ । यथा
मन्दान्वकारे “स्यागुरथ” इत्यष्ट्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्र-
त्ययौ स्यागुविषयौ । यथा वा, प्रुक्तिकायामकच्चात् “रजत-

बीजाद्भवदावर्त्तमानगोरात्मना सम्बन्धो आन्तिकत एवेति ॥ मि-
थ्येति ॥ अतु “अजेत” इति विध्वनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति
तत्राहुः ॥ एतेनेति ॥ आन्तिकतेन देहादिसम्बन्धेन यस्मादिकर्तृत्व-
मात्रज्ञाकोपाद्यात्मातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः ॥ प्राभाकरा इत्यर्थः ॥ आन्त्व-
भावाद्देहसम्बन्धादिकं कृत्यमिति भावः भेदज्ञानाभावाच्च गौण इत्याहुः ॥
नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुभेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानावयवत्वम-
सिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुरुषो गौणो भवतः इत्यन्वयः । गौर्ष्यादि-
गुणविषयवित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेदज्ञानान्यस्य वृत्त इत्यर्थः शब्द-
प्रत्ययविति ॥ शब्दः शब्दबोधश्चेत्यर्थः संशयमूक्तौ तावदाहुरिति ॥ अथा
मन्देति ॥ यदा संशयमूक्तौ न गौणत्वं गदा आन्तिमूक्तौ किं वाच्य-
मित्याहुः ॥ यथा वेति ॥ अकच्चादिति ॥ अतर्कितादृष्टादिना संज्ञा-
रोहोपेक्षतीत्यर्थः । निरूपणारेण पुरुषज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यति-

मिदं” इति निश्चितशब्दप्रत्ययौ तद्देहादिसङ्घातिः इमिति निरूपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपानानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्याद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहं प्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, तस्मान्निश्चयाप्रत्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविधिप्रया श्रुतिस्तद्वया “अहिर्निर्लपनी वस्त्रांके स्तनप्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽस्तनः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” इति । “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च । स्मृतिरपि च “स्थितप्रज्ञस्य का भाया” इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्ष्याभ्याचक्षणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासावगत

रिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति, देहात्मवादिनान्त नेत्रभिमान इति भावः । जीवमुक्तौ प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ तत्र जीवमुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिर्निर्लपनी सर्पत्वक् वस्त्रांकादौ प्रत्यस्ता निश्चिन्ना स्तनसर्पेण त्वक्तामिमाना वसते, एवमेवेदं विदुषा त्वक्तामिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वक्ता निर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्थोऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्वक्तीर्वाभिमानाभावादशरीरत्वादस्तनः प्राण्यतीति प्राणो जीवश्चपि ब्रह्मैव किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयं व्योमिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुभूत्या सचक्षुरिवेत्यादि बोध्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति ॥ ब्रह्मात्मज्ञानानुभूतिभावात् सिद्धं वेदान्तानां प्रमाणं

ब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् । यत्तु, पुनरुक्तं श्रवणात् पराचीन-
योर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिषेयत्वं ब्रह्मणो न स्वरूप-
पर्यवसायित्वमिति, न, श्रवणवदर्थत्वात् मनःभिदिध्यासनयोः ।
यदि श्रवणगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिषेय-
त्वम् । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोर्वापि श्रवणवदवग-
त्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्त-

हितशासनाच्छास्त्रत्वञ्च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । नञ्ज्ञानसुदृश्य
श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तराक्यभेदेन विध्यङ्गीकारात् ब्रह्मणो
विधिषेयत्वसुदृश्यं ज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह ॥ नेति ॥ श्रवण
ज्ञानरूपवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचर-
त्वात्तदङ्गत्वं नियमादप्यस्य ज्ञान उपयोगः सध्यापेक्षान्यायादिति मन्त्र-
व्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तत्वात् ॥ यदि होति ॥ यदि
ज्ञाने विधिषङ्गीकृत्य वेदान्तरवगतं ब्रह्मविधेयं सत्यादिवाक्यैर्विज्ञानेना-
ज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे कृतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत
तदा विधिषेयत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राधान्यमस्या
फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः ॥ तस्माद्विध्यसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भ-
वात् ॥ सूत्रं योजयति ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ एवञ्च कृतीति । चावधा-
रणे उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये कृतेव भगवतो व्यासस्य पृथग्शास्त्र-
कृत्यैका, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेया-
भेदान्न युजेत्यर्थः । ननु मानसधर्माविवारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह ॥
आरम्भमात्रेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्माविवारानन्तरम् अतो बाह्य-
धर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिधिषो मानसधर्मो
जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अथेति ॥ दृष्टीदाध्याये
शुद्धादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिष्यशेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः
क्रतुशेषः को वा पुनःप्रयोग इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत नेत्या-
रम्भं तस्मादवान्तरधर्माविवारस्य इत्युक्तमिति भावः । स्वभते सूत्रानु-

वाक्यमन्वयादिति सिद्धम् एवञ्च सत्ययातो ब्रह्मजिज्ञासेति
शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि श्रूययातो
धर्मजिज्ञासेत्येवार्थत्वात् एवञ्च शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमानं
चैवं आरभ्येत श्रूययातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यश्रूययातः कृत्ये-
पुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञानेति, त-
दर्थो युक्तः शास्त्रारम्भोऽश्रूययातो ब्रह्मजिज्ञासेति । तस्मादहं ब्रह्मा-
भूत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेताराणि प्रमा-
णानि । न ह्यहेयानुपादेयाहैतात्म्यावगतौ निर्दिष्टयाग्यप्रमातृ-
काणि प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः ।

“गौणमित्यात्मनोऽमत्वे युक्तदेहादिबाधनात् ।

सत् ब्रह्मात्मकमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

अन्विष्टः स्यात् प्रमातृत्वं पाश्चात्तयादिर्वर्जितः ॥

देहात्मप्रत्ययो तद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनि श्रूययात्” इति ॥

चतुःसूची समाप्ता ॥

गुण्यमस्तीत्याहुः ॥ अहोति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचरितमिति
तज्जिज्ञास्यत्वरूपं युक्तमित्यर्थः । वेदार्थश्चेदहेतं तर्हि हेतुसाधेयविध्या-
दीनां का गतिरित्याहुः, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रमाण्यं न पश्चादित्याहुः ॥
तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः
तद्विधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति ॥
अपि चेति ॥ सद्व्यापितं ब्रह्म पूर्वमात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाध्य-

एवं तावद्देवान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मवर्गप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि
तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि
पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञ सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थिति-
नायकारणमित्युक्तम् । साक्षादयम् परिनिष्ठितं वस्तु, प्रमा

हमित्येवमोपेक्षाने सति पुनर्देहादेः कलाभावात् साक्षात्कृतमित्याह
पुनर्देहादिभिरहमिति स्वीयदुःखसुखमाजुगुणबोधादौपायात्कामिमानस्य
“नरोऽहं कर्ता मृदः” इति मिथ्यात्वाभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोर-
सत्वे कार्यं विधिनिषेधादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेतुभावात् न कथञ्चि-
ज्ज्ञेदित्यर्थः । नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्म-
त्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वाज्ञानविनिमित्तान् कारणतादात्म्यमप्याश-
ङ्क्य इत्यहं । अन्येऽप्यहः इति ॥ “य आत्मापश्यत्तदा विरजा वि-
ष्टस्य विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुते सातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागे-
वाहं ब्रह्मिहानोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातृत्वं ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषभरण-
विवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदार्थितानां
प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह । देहेति ॥ यथा देहात्मप्रत्ययः
कल्पितो भवेऽपि व्यवहाराज्जतया मानस्येनेष्यते वेदिकैः, ऐकिक-
मध्यम्यादिकमात्मबोधोपधि व्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिक
प्रामाण्यमिच्छनां, वेदान्तान्तु कालव्याप्यबोधितत्वात् तत्प्रावेदक
प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिश्चयात् ॥ आत्मनिश्चयादित्या-
शङ्क्यादायाम् । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्य-
मिति भावः ।

“रामनाम्नि परे धाम्नि जन्तुस्त्रास्त्राय समन्वयः ।

कार्यतत्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

वृत्तमनूद्यन्ते पञ्चगुणमवान्तरमप्यतिमाह ॥ साक्षादयमस्त्विति ॥ भवत
• सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तराद्योभये ब्रह्मणि शक्तिपहा-
योगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगात् न समन्वयः, किन्तु
सर्गाद्यं कार्यं जडप्रजातिकं कार्यत्वात् षट्पद इत्यनुमाननस्ये त्रिगुणे

यान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तरसम्बन्ध-
मिमानास्तत्परतयेव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव तु
वेदान्तवाक्येषु कटिविषयेषु अनुमानेनैव काव्येण कारणं लिख-
यितव्यम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या
मन्यन्ते । काण्ठादास्वेतिथ्य एव वाक्येभ्य ईश्वर निमित्तकारण-
मनुजिमते, अणूच्च समवायिकारणम् । एवं अन्येऽपि तार्किका
वाक्याभामयुक्त्याभासावदन्त्याः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ।
तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगति-
परत्वप्रदर्शनाय वाक्याभामयुक्त्याभामप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य
निराक्रियन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः

प्रधाने समन्वय इत्यादिपक्षोक्त्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्यापहः
यत्किमपहः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तियहसम्भवात्
तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किञ्च “तेजसा सोम्य शुक्लेन
सन्मूलकमन्विच्छ” इत्याद्याः श्रुतयः । शुक्लेन लिङ्गेन कारणस्थितो-
ऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याहुः । सर्वे-
ज्जिति । नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्जाग्रद्विज्ञायोगात् कथमनुमानं
तत्राह ॥ प्रधानेति । यत्कार्यं तत्काहुप्रकृतिकं यथा घटः, यज्जङ्घं तच्चे-
तनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतो ह्यनुमानावगत्याः प्रधानपुरुष-
संयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह ॥
काण्ठादास्त्विति ॥ कटिविषयेभ्य एव प्रवर्तमानरूपेभ्यो यत्कार्यं
तत् यत्किमत्कारकमिति । ईश्वर कर्त्तारं परमाणूच्च यत्कार्यद्वयं तत्
सम्बन्धपरिमाणरूपकारणमित्यनुमितम् इत्यर्थः । वाक्येऽपि बौद्धादयः
“यस्यैवा इदमयं आसीत्” इत्यादिवाक्याभासः । यद्वस्तु तत्पञ्चावसानं
यथा दीप इति लुप्त्यावकाशः । यत् बाह्यविप्रतिषेधसङ्गा तन्निरासार्थो-
त्तरकृत्यसन्दर्भमन्तरायति । ब्रह्मेति । बाह्यविषये स्वीकृत्यः ॥ व्याक-
रणमीमांसाप्रावर्तिभित्वात् पदवाक्यप्रमाणसत्यं यज्जगत्कारणं तच्चेतन-

कारणमिति मन्यमाना आहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्व-
ज्ञस्य सर्वशक्तेर्वद्भ्याम्यो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्यवोच-
स्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं
तावत् प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्व-
मुपपद्यते । कथम् । यत्त्वं ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वात्
सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन
कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि
निरतिशयोक्त्यै सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न च केवतस्याकार्यकर-
णस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्प-
यितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं
प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः
सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं
ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगम्य-
व्यम् । न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्त्तते । तथा हि

अचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यजगोपत्त्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र
साह्या इति ॥ अपिग्रहावेवकारार्थे स देवेत्यादिसप्तब्रह्मल्लिङ्गवाक्यानां
प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य
प्रधानैक्योपाधिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव
सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥ न केवलस्येति
जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् निष्प्रपञ्चेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्व-
ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साध्यावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात्
कथं सर्वज्ञतेत्याह ॥ त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य
साध्यावस्था तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते ॥ तदवस्थायामपि ॥ प्रत्ये
सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु यथा किमिति शक्ति-
मत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ अनित्य-

ज्ञानस्य निवृत्त्ये ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो क्लीयेत ।
अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म ।
तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागु-
त्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मोच्यते त्वशा । न च ज्ञानसाधनानां
शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानीत्यन्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि
च प्रधानस्थानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः
नृदादिवत् नासंघतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इदं
सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं
वेदान्तेष्वभियुक्तम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दम् । ईक्षतेः
ईक्षित्वश्रवणात् कारणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते “सदेव
सौम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रमस्य “तदै-
क्षत वज्रं स्यां प्रजापेय” इति “तत्तेजोऽहजत” इति तत्वे दं
शब्दवार्थं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्यं
तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्यैव तत्पूर्वकतेजः प्रभृतेः स्मृतत्वं
दर्शयति । तथा च अन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-

ज्ञानस्य प्रसवे नाशत् शक्तिरूपं वाच्यं कारकाभावाद्देवताह ॥ अपि
चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं नृदादिपादे समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं तर्क-
पादे युक्तिभिर्निरस्यति । अथुना न सत्त्वा निरस्यति ॥ ईक्षतेर्नाशब्द-
मिति ॥ ईक्षित्वश्रवणात् वेदशब्दावाच्यशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वात्
कारणमिति सूत्रव्योजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमेवैतत् ईक्षते-
वाह ॥ वक्षति ॥ वज्रप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्या-

नान्यत् किञ्च नमिषत् स ऐक्षत लोकावुल्लजा इति” “स
 इमौल्लोकानल्लजत” इति ईशापूर्विकामेव वृष्टिमाचष्टे । क-
 विञ्च षोडशकलं पुरुषं प्रकृत्याह “स ईशाश्चक्रो स प्राणमह-
 जत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजते-
 रितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्व ज्ञान-
 मयं तपः तस्यादेतद्ब्रह्म नामस्वरूपमन्त्रश्च जायते” इत्येकमा-
 दीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि सदाकर्तव्यानि ।
 यस्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति,
 तन्मोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो
 ज्ञानं सम्भवति । ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमन्त्वेन सर्वज्ञं भविष्य-
 तीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्व-
 व्यपान्त्र्यां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत काम
 भेदाज्जनिष्यतीत्याह ॥ मेति । एवं तत् सदोक्तित्वात् आकाशं वायुश्च
 रुद्रा तेजः सृष्टवदित्याह ॥ तदिति ॥ निषञ्जन्तु सत्त्वज्ञानमिति
 यावत् । “वजीवाभिन्नः परमात्मा” “प्राणमहजत प्राण” इति च
 वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽक्षरज्ञाद्योर्ध्वं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः
 लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ धातुनिर्देशे
 इति वाक्यायनखरणादीक्षतेरिति पदेन तिवन्नेन धातुवच्यते । तेन धा-
 त्वर्थ ईक्षत् कथं व्याख्यायत इत्यागच्छा लक्षयेत्याह ॥ ईक्षतेरिति
 चेति ॥ इति कस्यचित्ताविधेयजनेः पूर्वत्वमिति औमिनिसूत्रे-यथा
 यजतिपदेन लक्षयया धात्वर्थो यात उच्यते तद्वदिकागोचर्यः कौर्त्यादि-
 विलक्षितवागव्याहानामविधानात् पूर्वत्वम् दर्शादिप्रकृतिसंज्ञकत्वमिति
 सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन साधनाह ॥ तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वतो
 विषेयतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फल-
 माह ॥ तस्यादिति ॥ एतत्कार्यं सदाचर्यं ब्रह्म । केवलसत्त्वज्ञानेन-
 तमज्ञोक्तं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । सत्यं न केवलमवदिति-

रजस्तमोषाश्रयमिति ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमात्रित्वं किञ्चिज्-
 ज्ञत्वमुच्यते । अस्मिन् नान्यथापि सत्त्वदक्षिणां नानि-
 धीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षात्त्वमस्ति । तस्यादनुप-
 पन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । बोधिसत्त्वस्य चेतनत्वात् सर्वोत्कर्ष-
 निमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षि-
 निमित्तमसीदित्वं प्रधानस्य कल्पेयं यथास्मिन्निमित्तमयः पि-
 यडादेर्दग्धत्वम् । तथा सति यन्मिदंमसीदित्वं प्रधानस्य
 तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनश्च
 ब्रह्मस्योऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञा-
 नक्रिया प्रति स्वातन्त्र्या सत्त्ववादित्युच्यते । इदं तावद्भवान्
 प्रष्टव्यः क्वं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वमीनिरिति, यस्य हि
 सर्वविषयावस्थासमन्वयं ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्र-
 तिपिष्टं, अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचित्
 जानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
 ऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत
 इति चेत्, न प्रततौष्णप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशति,
 इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे
 सति दहति प्रकाशतीति व्यपदेशः स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्राय-

ज्ञानव्यपदेशः किञ्च साक्षिबोधविषया दक्षिर्दक्षिणव्यपदेशो वा ज्ञानम् ।
 तत्राद्यस्य प्रधानस्य नासौज्ञात् । अपि चेति ॥ साक्षित्वमपि वेनोक्त-
 ज्ञानवत्त्वं सादिति शेषः । ननु सत्त्वदक्षिणां नानिधोनिनां सर्वज्ञत्वसत्त-
 वमित्यत्र साह । बोधिसत्त्वमिति । शैश्वर्यादुपपत्तया । अचेति ॥
 सर्वज्ञत्वं याम सर्वबोधरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य स्वभावाध्यात्वा-
 दिति कुदि कृत्वा उच्यते ॥ इदं तावदिति । सर्वं जानातीति सर्व-

त्यक्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषयो दृष्टान्तः । नास्त्यपि क-
र्मणि सविता प्रकाशते इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेकमस्त्यपि
ज्ञानकर्मणि ब्रह्मार्थसादृश्येति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यं
कर्मोपेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितत्वश्रुतम् । सुतरासुपपत्त्याः, किं
पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवति इति ।
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे च व्याकृते व्याचिकीर्षिते
इति ब्रूमः यत् प्रसादाद् योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं
ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्ध-
स्वैश्वरस्य दृष्टिस्थितिसंज्ञतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति ।
यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितत्व-
मनुपपन्नमिति, न तच्चाद्यभवतरति सविद्वत्प्रकाशवद्ब्रह्मणो

साधुत्वं शङ्कते । ज्ञाननिष्पत्त्य इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तदर्थोपहित-
त्वेन ब्रह्मसदृशपात्रेण कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मसत्त्वत्वं स्वयमेव
साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रततेति । सम्यक्त्वमेव । स्वयमेव
अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्षणत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियो-
गेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात् कर्माभावे तदन्तेत्युक्तम् इति तत्राह ॥
कर्मापेक्षयान्विति ॥ कर्माविवक्षाया अपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत
इति कथञ्चित् प्रकाशकियान्नयत्वेन कर्तृत्वोपचारवशिष्टात्मन्यपि चिदृ-
मेण कर्तृत्वोपचारात् वैषम्यमिच्छुक्तं पूर्वम् । अपुना तु कर्मकारस्य
सोपाध्यन्तःकरणदृष्टिपक्षेण च दोषरक्षापि सोपाध्यविद्यायाः विविध-
दृष्टिसंस्कारायाः प्रत्ययवसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्वोद्बुद्धः कश्चित्
परिणामः तस्यां सृष्ट्यादमेव निश्चीनसर्वकार्यविषयकम् ईक्षणं तस्य
कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति । सुतराजिति ॥
ननु भावोपाधिकविशेषविद्यायाश्चैश्वरस्य कथनीयत्वं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं
तत्त्वभावादिति चेत् । न । कार्याद्ब्रह्मज्ञानवत् यत्र कर्तृत्वादीश्वरस्यापि

ज्ञानस्वरूपमित्येव ज्ञानसाधनापेक्षाप्रपन्नेः । अपि चावि-
द्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षाज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न
ज्ञानमतिवन्वकाराद्विरहितस्यैवैव । मन्वी चेमावीश्वरस्य
शरीराद्यनपेक्षतामनावैरस्य ज्ञानतः च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत् समवाय्यधिकञ्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानवृत्तिर्या च” ॥ इति ॥

“अपाधिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्तां

तमाङ्गरथं पुरुषं महान्तम्” ॥ इति च ॥

इत्येतादृशकृतमित्यज्ञानवत्त्वात् । न च नित्यज्ञानेनेव कर्तृत्वनिर्णयात्
किमीक्ष्येनेति वाच्यम् । वाक्यादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेने-
त्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतवाक्यादिकारणत्वेनाकाशशब्देनैवेत्यामन्तु-
त्वेन श्रुतमोक्षसमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यवम् । अथाकृते सू-
क्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तृः सूक्ष्मीकर्तुमिष्टे इत्यर्थः । अथात्मतका-
र्योपरान्तत्वेनैव हेतुत्वस्य कारणकानपेक्षत्वेऽपि उक्तहेतुत्वस्य कारणं
वाच्यमित्याशङ्काह ॥ अपि चाविद्यादिमत इति ॥ यथैकस्य ज्ञानं तथा-
न्यस्यापीति निजमाभावाव्याविनोऽशरीरस्यापि अन्येष्वकारणत्वमिति
भावः । ननु नन् अन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरक्तोक्त्यापङ्गा-
स्ततिमाधमाह । मन्वी वेति ॥ कार्यं शरीरम् । करणमिन्द्रियम् ।
अन्तेवैरस्य शक्तिर्माया स्वकार्यामिश्रया परा, विविधकार्यकारित्वादि-
विधा सा त्वेति ज्ञानावहित्वा न प्रमाणादिहेत्याह । श्रूयत इति ॥ ज्ञान-

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणानीश्वरादयः संसारी
 “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तत्र
 किमिदमुच्यते संसारिणः शरीरात्पेक्षा प्राप्नोत्यन्तिर्नेश्वर-
 स्येति ? चतोच्यते । सत्त्वं नेश्वरादयः संसारी, तद्यापि देहा-
 दिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिसुहासुपाधि-
 सम्बन्ध इव ध्योन्नः तत्कृतञ्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकास्य दृष्टो
 घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्-
 क्षता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिष्यानुब्रूहिष्टा ; तथेहापि
 देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेकज्ञानेश्वरसंसारिभेदमिष्यानु-
 ब्रूहिः । इत्यन्ते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मत्वा-

रूपेण बलेन या स्फुटिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिनाद्यात्मकत्वादि-
 त्वर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य यत्नं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य
 क्रियात्माप्रविम्बित्वेन प्रसङ्गो जनकता साहचर्यापि स्वाभाविकीति शङ्कः ॥
 अपाधिरपि धर्मीता । अपादोऽपि जवनः ॥ ईश्वरस्य चैतन्ये लौ-
 किकहेत्वमेवा नास्तीति भावः । अयमनादि पुरुषम् अनात्मं अज्ञानं
 विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं ब्रूते ॥ नन्विति । ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्य-
 विद्यारानादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः । औपाधिकस्य जी-
 वेश्वरभेदस्य नयोक्तव्यापसिद्धान्त इत्याह ॥ अतोच्यत इति ॥ तत्कृत उ-
 पाधिसम्बन्धज्ञतः घटतत्त्वप्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्गीर्ण इति शेषः ।
 अव्यतिरेके कथमसङ्करस्ताह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धज्ञानेत्यर्थः,
 देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्या तया ज्ञत इत्यर्थः । वैविद्यायां
 हि प्रतिबिम्बो जीवः, विव्यचैतन्यमीश्वर इति भेदोऽविद्याधीनसत्ताकः ।
 अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमाणादिभेदस्य कार्यं
 एवेति विवेकः । अन्यस्यैकप्रमाणात्मनि कथमविवेकः तत्राह ॥ इत्यन्ते
 चेति ॥ ब्रह्मसो देहादिभिसम्बन्धकावसीव सत आत्मनो नरोऽङ्गमिति

भिनियोगो भिन्नाबुद्धिभावेण पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संसारित्वे
 देहाद्यभेदमीक्षितत्वमुपपन्नं संसारित्वः । यदप्युक्तं प्रधानस्थाने
 कामकत्वात् अदृशदिवत् कारणतोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण्य
 इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि
 ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वाहुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा
 प्रपञ्चयिष्यते न विवक्ष्यतादस्य इत्येवमादिना । अत्राह ।
 यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितत्ववचनादिति,
 तदन्वयाप्युपपद्यते । अचेतनेऽपि चेतनबहुपचारदर्शनात् प्र-
 त्यासन्नपतनतां कूलस्थारुण्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि
 कूले चेतनबहुपचारो दृष्टस्तदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे
 चेतनबहुपचारो भविष्यति तदैवतेति । यथा लोके कश्चित्तेतनः
 स्नात्वा मुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा
 अनन्तरं तत्रैव नियमेन प्रवर्त्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्या-

अमो दृष्टत्वाद्दृष्टव्यः । य च मिथ्याबुद्ध्या नीयत इति मिथ्याबुद्धिभावेण
 भान्निशिद्वाधानेन कल्पित इति प्रकारार्थः । यदोक्तमिथ्याबुद्धौ लोका-
 तुभवमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे ततोया । आख्यातना दृश्यत इत्यर्थः ।
 पूर्वपूर्वभान्निभावेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि
 नायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यत्तवेद्यशब्दशक्तिप्रधान-
 योग इति तत्र । सत्त्वादिपदानामवाधिताद्यर्थेषु लोकावगमशक्तिकानां
 बाध्यैकदेशत्वेनोपस्तिताश्चैव ब्रह्मण्यकत्वाविति स्थितम् । सत्त्वसुक्षर-
 रजो ब्रह्म निरस्त्राश्चैवमाह ॥ अत्राहिति ॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि ।
 ननु प्रधानस्य चेतनेन किं वाच्यं वेन गौणमीक्ष्यमिति । तत्राह ॥
 यथेति ॥ नियतक्रमवद् कार्यकारित्वं वाच्यमित्यर्थः । उपचारप्राये वच-
 नादिति गौणार्थप्रसूरी प्रकरणे सत्त्वान्नामादित्यर्थः । अग्नेजहोरिवा-
 चेतने इति गौणी दृष्टतिरिति चेत्, न, आकाशवद्वा सतचेतनत्वनिश्च-

कारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्
 पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीच्छित्वमौपचारिकं कल्प्यते ?
 “तत्तेज एक्षत” “ता आप एक्षत” इति चाचेतनबोध्यते-
 जसौचेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् अकारणं कमपीच्छित्वमौ-
 पचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्ते इदं
 सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सञ्चिद्वाच्यं तस्मिन्मौपचारिकी ईदृ-
 श्तिः अनेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव
 सोम्येदमग्र आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽक्षत”
 इति च तेजोऽवयवाणां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदोचितं तानि
 च तेजोऽवयवानि देवतागन्धेन पराचक्ष्यते । “सेयं देवतेक्षत”
 “इत्तां हिमामाशिखी देवता अनेन जीवेमात्मनानुप्रविश नाम-
 रूपे व्याकरवाणि” इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणत्रय-
 चिह्नं कल्पेत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति पराचक्ष्येत, न तदा
 देवता जीवेमात्मगन्धेनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरी-
 राख्यः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेत-
 नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत् ? आत्मा हि नामस्वरूपं, नाचेत-

यादिति सूत्रार्थनाह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सञ्चिद्वाच्या
 इवमीच्छित्ती देवता परोक्षा इत्युद्दानो भूतश्चक्षुर्नकारम् इत्याः सहा-

नस्य प्रधानस्य चेतसो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति, यत्र तु चेतनं ब्रह्म सुखसतीत्यत्र परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्म-
शब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा “स य एषोऽपिमेतदात्मनिदं सर्वं
तत्त्वत्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं
सद्विद्यमानमात्मनमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमपि श्वेतकेतो
इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अग्नेजसोऽसु
विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वे-
नैव निर्देशात्, न आत्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमसीति
सुक्तं कूलवत् गौणत्वमीच्छित्वस्य । तयोरपि च सद्विधित-
त्वापेक्षमेवेच्छित्वम् । सतत्त्वात्मशब्दात् न गौणमीच्छित्व-
मित्युक्तम् । अयोच्यतेऽचेतनेऽपि प्रधाने भवत्त्वात्मशब्दः आत्मनः

क्षिप्तस्वेकोऽवच्छेदः, परोक्षत्वाद्देवता इति द्विवीदा ब्रह्मवचनम्, अनेन
सर्वकस्यानुभूतेन जीवेनात्मना सम स्वरूपेण ता चतुर्प्रविश्य तासां भोग्य-
त्वाय नाम च रूपस्य स्वरूपं करिष्यामीत्येकतेत्यन्वयः । लौकिकप्रविष्टेर्जीव-
मात्रधारण इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्बचनाच्चेत्यर्थः ।
अत त्विति । स्वप्ने तु विम्बप्रतिबिम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शना-
ज्जोषो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य शब्दार्थं प्रत्यात्म-
शब्दात् सस्य प्रधानमित्युक्ता सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दाच्च प्रधानमिति विधा-
नरेण हेतुं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ स यः सदास्व एषोऽपिमा परमब्रह्मः
एतदात्मनिदं सर्वं जगत् तत्त्वदेव सत्त्वं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सत्यदार्ढ्यः
सर्वस्यात्मा चे श्वेतकेतो, त्वस्य नास्ति संसारो, किन्तु तदेव सद्व्यापितं
सर्वोत्कर्षं ब्रह्मासीति नुत्यर्थः । इत्यलोपदिशति ॥ अतश्चेतनात्मकत्वात्
अचेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमग्नेजसोरिव सत ईशस्य गौणमिति
तत्तादृ ॥ अग्नेजसोऽस्त्विति । नामरूपवयोव्याकरणं सूचितः । आदि-
पदाक्षिप्तमनम् अग्नेजसोर्द्विविधत्वात् सूक्ष्मत्वाक्षिप्तत्वाच्चाचेतनत्वमी-
षण्यस्य सूक्ष्मत्वे बाधकमस्ति बाधकञ्च नासीति हेतोर्बुक्तसोऽप्यस्य गौण-
त्वमिति योजना ; अचेतनवत् कार्यकारित्वं पुनः तेज ऐशत चेतनवत्

सर्वार्थकारित्वात् यथा राहः सर्वार्थकारिणि भूत्ये भवत्यात्म-
शब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ; प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगा-
पवर्गौ कुर्वदुपकरोति राह इव .भूत्यः सर्वव्यतिरिक्तादिषु
वर्त्तमानः । अथैक एवात्मशब्दचेतनाचेतनविषयो भविष्यति
भूतात्मेन्द्रियास्मेति च प्रयोगदर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः
ऋतुष्वनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वम्
इत्यत उत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति “स आत्मा”
इति प्रकृतं सदग्निमानमादाय “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति
चेतनस्य श्वेतकेतोर्मांजयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य “आचार्य-
वान् पुरुषो वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्षे अथ
सम्पत्स्यते” इति मोक्षोपदेशात् । यदि अचेतनं प्रधानं
सच्छब्दवाच्यं तदसीति प्राचयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्नमचेतनो-

कार्यकारित्वर्थः । यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सङ्गच्छते तथा च सङ्ग-
भीक्ष्णमित्याहुः । तदोरिति । स्यादेतत् यदि सत ईक्ष्य सङ्गं स्यात्त-
देव कुत इत्यत आहुः । सतस्त्विति । गौणसङ्ख्ययोरद्वययोः संशयाभा-
वेन गौणप्रावपाठस्यानियतत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्ष्यं सङ्ख्यमित्यर्थः ।
आत्महितकारित्वपुण्ययोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति बहुने ॥
अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्दः प्रधानेऽपि सङ्ख्यो नानार्थकत्वादित्याहुः ।
अथ वेति । नानार्थकत्वे दृष्टान्तः । यथैति । अक्षयज्योतिरिति श्रुत्या
हृदयदक्षिणाक्षे ऋतौ ज्योतिषोमे लोकप्रयोगादग्नी च ज्योतिःशब्दो
यथा सङ्ख्यसाक्षित्वर्थः । तन्निष्ठं सत्यदार्ढ्यं निष्ठा अभेदज्ञानं वक्ष्ये च तन्नि-
ष्ठस्य सङ्गिभवन्यादिति सूत्रार्थमाहुः । नेत्यादिना ॥ श्रुतिः सत्यवयवत्वे
व्याख्याता । अनर्थवित्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ यदि चात्रसेति । अक्षयज्योतिः

सीति तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थावेत्यप्रमाणं
 स्यात् ; न तु निर्दोषशास्त्रम् अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् ।
 यदि चाश्वस्य सतो सुसुक्ष्मोरपेतनमनात्मानमाश्रित्युपदिश्येत्
 प्रमाणभूतं शास्त्रं, स अहंज्ञानतत्त्वान्वगोलाङ्गुलम्यायेन तदात्म-
 हृष्टिं न परित्यजेत्, तच्चित्तिरिक्तज्ञात्मानं न प्रतिपद्येत्, तथा
 सति पुरुषार्थाद्विहस्येतानर्थश्च शङ्क्येत् । तस्याद्यथा स्वर्गा-
 यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा सुसु-
 क्ष्मोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि” श्लोकेतौ” इति यथाभूत-
 मेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवञ्च सति तत्तत्परशुयहण-
 मोक्षहृष्टान्तेन सत्त्वाभिसम्बन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा
 हि चासुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्त्यमंशीति विद्यादिति-
 वत् सम्यक्त्वानभिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो
 नोपपद्येत् ; तस्यान्व सदर्शिमन्याग्रशब्दस्य गौणत्वं, अन्वो तु
 स्वामिभूतत्वभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा
 भद्रत्वेन, इति । अपि च कचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैता-

दुष्टात्मा अकारणत्वकार्णे पतिततन्त्रं स्ववन्मुनयः किमपि ; वभासे किम-
 त्माद्युक्तता दुःखितेन स्वीकृत इति । स चाश्वः सुखवाचीयाकर्णं तन्मग्नं
 मलोवाच । अहो अज्ञानधेवं बटल भवान् आं दीनं आभीष्टमगरप्राप्त-
 यमर्थं भावत इति । स च विप्रलिप्तः दृष्टमोक्षवान्मागीव तदीयवा-
 क्यम् अन्वं पादुवावाच, उपदिदेश, ए एवमन्त्रम् एव मोक्षवा त्वां नमरं
 नेवेति, आ आत्म आङ्गुलिमिति । स चाश्वः अज्ञानुतवा तदहंजनं
 आभीष्टमप्राप्तानर्थवरत्वरं प्राप्तः, तेन न्वावेनेत्यर्थः ॥ तथा चतीति ॥
 आत्मज्ञानाभावे इति विदुर्नैत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंचारश्च
 प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु अत्रैव प्रधानैक्यसम्बन्धुवाचनार्थविदं वाक्य-
 स्थितिं तत्राह ॥ एवञ्च सतीति ॥ अवाहितान्प्रमाणां सत्त्वानित्यर्थः ।

वता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्यायाः सर्वत्राज्ञायाः प्रसङ्गात् । यत्तु त्वं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुञ्जलनयोरिव ज्योतिः शब्दः इति, तत्र, अनेकार्थत्वस्यान्याव्यक्तात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारादभूतादिषु प्रयुज्यते भूताब्जेन्द्रियाब्जेति च, साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणसुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्माचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतम्, नदीचिह्नसिद्धितस्तु चेतनः श्वेतकेतुः न चि चेतनस्य श्वेतकेतोरेचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचामः । तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेन व्यवहृत एव कृतः अर्थवादकल्पितेन तु व्यवहृतसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्द निरस्तममस्त-

कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तत्र परमुं दृष्टव्यं बोधो ह्येव दृष्टान्तेन सत्ये न दृष्टव्ये अहमित्यभिप्रेत्यमतः बोधो यथा सत्यामित्यर्थः तत्र परमुं दृष्टव्यमिति न दृष्टव्ये अस्य सत्यत इति श्रुत्वोपदिष्टः च उपदेष्टः सम्पत्त्यर्थे न युक्त इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ देहसत्यापयतीत्यस्य प्राच-सस्यान्वोपदेष्टानुसङ्गस्य सम्भवति गौणत्वस्यान्याव्यक्तात्मात्मशब्दः इति सत्य इत्याह ॥ अपि चेति ॥ कचिदुच्यतेऽदौ सर्वत्राज्ञात्वात्तेष्वपि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु सर्वत्राज्ञेतन्मतादत्तयादित्यर्थः आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारात् इत्युक्तम् । अस्तु वा अन्यःपि वस्तुनां साधारणः तथापि तस्यात् क्रतौ प्रधानवस्तुत्वेऽपि निश्चायकाभावात् प्रधानवृत्तित्वेऽपि ॥ साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतन-वाचित्वे तु प्रकरणं चेतनोपपदस्य निश्चायकत्वस्योक्त्याह ॥ प्रकृतमित्यति ॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ततः किमत्राह ॥

गौतमसाधारणत्वशक्त्या व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोप-
देशादिति । तस्यान्वाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । कुतश्च
न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” “तत्त्व-
मसि” इति इक्षोपदिष्टं स्यात् स तदुपदे श्यवशादनात्मज्ञतया
तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मनमुपदिष्टस्तुतस्तु हेयत्वं
ब्रूयात् । यथा अहन्वर्तो दिदर्शयिषुः तत्त्वमीपस्यां स्थलां
ताराम् अमुस्यां प्रथममहन्वतीति प्राशयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादहन्वतीमेव प्राशयति तद्वन्वायमात्मैति ब्रूयात् । न चैव-

तत्त्वादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवानार्थक इत्युक्तं इदानीं निर-
स्यति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा मजेतेति ज्योतिषोमे
प्रयोनकत्वात् ॥ अर्थवादेति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतीर्वि न एतेऽस्य
कोमाः” इत्यर्थवादेन कल्पितं व्यवहारेण सादृश्यं, “विद्वत्पदार्थवि-
तत्त्वप्रदर्शक इदेकविंशकोमाः” तत्त्वदर्शप्रकाशकत्वेन पुनः ज्योतिष-
दोक्ता अक्षरवृत्ताः, तथा च ज्योतीर्विकोमा अस्मेति ज्योतिषोमे इत्यत्र
ज्योतिःशब्दो गौतम इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य
प्रधाने गौतमसाधारणत्वशक्त्या निरासः कर्तुं शक्तिः सत्त्वार्थस्य आपदे-
भोजितशब्दे गौतमत्वानार्थकत्वशक्त्या दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्स्व-
त्वायः शानमेव ब्रूयात् । इत्था च यद्वोक्तव्येन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते,
इत्येवमेवेति ॥ अस्येति ॥ निरस्ता असस्ता गौतमत्वानार्थकत्वशक्त्या
यस्यात्मशब्दस्य न तच्छब्दस्य भावकत्वा तया इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ ततः
आत्मशब्देन कोमाभिज्ञत्वादिति हेतुपक्षेणा मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव
प्रधानकारणनिरासं हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कश्चिदहन्वतीं दर्शयितुं
निकटस्थां स्थलां ताराम् अहन्वतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधा-

मनोचक्षुः । सम्प्रत्यक्षावगतिनिष्ठैव हि वस्तुप्रपाठके परिस-
माप्तिर्दृश्यते । अयमर्थः । प्रतिज्ञाविरोधाच्च अत्र प्रदर्शनार्थः ।
सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणाविज्ञा-
नादि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । “उत तमादेशमप्राप्तः,
येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातम्” इति
“कथं तु भगवः स आदेशो भवति” इति । “यथा सोमैकेन
वृत्त्यख्येन सर्वं सृष्टमयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं वृत्तिकेत्येव सत्यम्, एवं सोम्य स आदेशो भवति”

ननु सत्यमर्थस्यात्मनोपदेशः इति वदन्ते । कुतश्चेति । प्रधानं सत्यम्-
वाच्यं नेति कुत इत्यर्थः । धीमन्वाचरोऽनुक्तवस्तुवाच्यं इत्याह ।
अयमर्थः इति । विदधतीति । सत्यपीति । अपि यदावाक्येति सूच-
यति । वेदानधीत्यागतं सत्यं पुनः पितृवाच, हे पुत्र । उत अपि आदि-
श्यत इत्यादेशः उपदेशैकवचनः वदात्मा वसत्यप्राप्तः पुत्रनिष्कटे पुरवानसि
यस्य त्रवणेन मननेन विज्ञानेनाम्यस्य त्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । नन्व-
न्वेन ज्ञातेन कथमर्थदत्तातमपि ज्ञातं स्यादिति पुनः वदन्ते । कथं निति ।
हे भगवः । कथं तु शत्रु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य कारणात्म्यं नास्ती-
त्याह । वदन्ति । पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र वृत्ति-
माह । वाचेति । वाचा वागिन्द्रियेणारब्धत इति विकारो वाचार-
म्भणम् । ननु वाचा नामधारक्यते, न वटादिरिच्छायास्तु नाममात्रमेव
विकार इत्याह । नामधेयमिति । नामधेयं विकारोऽयं वाचा केव-
लस्यते वस्तुतः कारणाङ्गस्यो नास्ति तस्यानृप्यैव च इति भावः । विज्ञा-
रस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह । अस्तिचेति ।
कारणं कार्योद्भिन्नवस्तुतः न कार्यं कारणाङ्गिन्नम्, अतः कारणाति-
रिक्तस्य कार्यस्य रूपस्याभावात् कारणाज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते
दार्शनिकमाह । एवंमिति । अहङ्मज्ञैव सर्वं विददादिविकारो
वदन्ति न ज्ञानेन वति शेषं विद्विज्ञावविद्यते इत्यर्थः । अथपि प्रधाने
ज्ञाते वादात्तयाद्विकाराणां ज्ञानं भवति न पुरवाणां, तेषां प्रधानकारण-

इति भाष्योपक्रमेण व्यवसात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्य
वर्गकारणे हेतुत्वे नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो
भवति अग्रधानविकारत्वाद्धोक्तवर्गस्य, तस्माच्च प्रधानं सच्छब्द-
वाच्यं । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ।

स्वास्थ्ययात् ॥ ८ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यत्रैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति” इति
एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्व्वक्ति ।
स्वपद्येनेत्यालोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यसमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः अपि पूर्व्वस्य एतेर्लयाद्यर्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभा-
ष्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधि-

त्वादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति
भावः ॥ कुतश्चेति ॥ पुनरपि कश्चादेतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदा-
त्मनि स्वप्नानु कल्पवत्त्ववस्थात् सञ्ज्ञेतनमेवेति सूत्रबोद्धव्यम् । एतत्त्वमनं
यथा ज्ञातव्यं तत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्न
एवो भवति सृष्टेर्व्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह ॥ स्वमिति ॥ तत्र
लोकप्रसिद्धित्याह ॥ तस्मादिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानमपीतो भव-
तीति तस्मादित्यर्थः ॥ श्रुतेस्तात्पर्य्याह ॥ एषा रत्यादिना ॥ इतिर्धातो-
र्गन्तव्यस्यापि पूर्व्वस्य उद्योगेऽपि कल्पे नित्यस्य जीवस्य क्व रत्याद्यह
उपाधिसमादिति वक्तुं जाप्यत्सर्व्वोपाधिसमाह ॥ मन इति ॥ हेन्द्रि-
यकर्मनोदयस्य उपाधयः, तैर्घटादिकस्यार्थविशेषायां ज्ञातव्या सन्त्यन-
दात्ता तानिन्द्रियादीन् पश्यन् स्मृतिविशेषेण हेतुनैवाभ्यान्वितापन्नो विच-
रन्तो ज्ञानसिद्धिं जाप्यत्वाद्यनामवसनोविधिषुः सत्त्वैकवचनः सन्ने विविध-

विशेषस्तम्भत्वादिन्द्रियाद्यान् मृच्छंसादिशेषापक्षोचोचो जागर्त्ति,
तद्भासनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपा-
धिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायां उपाधिहृतविशेषाभावात् स्वात्मनि
प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्द-
निर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
निवृत्तं हृदयं” इति, तस्याहृदयमिति, यथा वा अग्रनाथोद-
न्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तद्विशितं नयन्ते
• तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानं सच्छब्दवा-
च्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्श-
यति । न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिप-
द्यते । यदि पुनः प्रधानमेवात्मोक्तत्वात् सशब्देनैवोच्येतैवमपि
चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरञ्च “प्राज्ञेना-
त्मना सम्परिष्वक्तो न वाच्यं किञ्च न वेदान्तर” इति सुषुप्ताव-

वासानाहृत्तत्वादापरिणामान् पश्यन् “सोऽस्य तन्मनः” इति श्रुतिस-
म्भनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्वप्नसुषुप्तावस्थाधिद्वयोपरमेऽहं नरः
कर्त्तृति विशेषाभिमानाभावाद्धोन इत्युपपद्यते इत्यर्थः । ननु स्वपितेति
नामनिवृत्तेरर्थवादत्वात् यथार्थतया च आह ॥ अचेति ॥ तस्य हृदय-
शब्दस्यैतद्विषयं “तद्विशितं नयन्ते इतीकृतं नयन्ते अरवन्तीत्याह एवायमात्रा
पदार्थः ततोऽतन् उदकं नयते योपयति” इति “तेज एवोदन्मन्” इत्य-
टोर्वन्वाहः । एवमित्यपि निर्वचनं यथार्थाभिप्रायः ॥ एवमिति ॥
इदं प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह ॥ न चेति ॥ अशब्दस्यात्मनोवाच्यो-
• वेऽपि शक्तिरस्मीत्याशङ्काह ॥ वदीति ॥ प्राज्ञेन विमलचेतस्त्वेनेहरेण
सम्परिष्वक्तौ भेदभ्रमाभावेनाभेद इत्यर्थः । तच्च हेदान्तजन्मानासवगतीनां
चेतनकारणरिपयकत्वेन आत्मत्वादाचेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं

स्यायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतो यस्मिन्मध्यः सर्वेषां चेत-
नानां तच्चेतनं सञ्चिद्वद्वद्वत् जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतश्च
न प्रधानं जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगति-
रभविव्यत् कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं कचिदचेतनं प्रधानं
कचिदन्वदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणावादानुरोधेना-
पीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि
सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, “यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा
दिशो विष्कलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
प्राणा यथायतनं” विप्रतिष्ठन्ते । “प्राणेशो देवा देवेभ्यो लोकाः,
इति “तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”, इति “आत्मन
एवेदं सर्वं” इति “आत्मन एष प्राणो जायते” इति आत्मनः
कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनमवचन
इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्व्यहोदान्तवाक्यानां
चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चतुरादीनामिव रूपादिषु, अतो

कर्तारोक्तमुक्तेनाह ॥ यदि तार्किकेत्यादिना ॥ अन्वत् परमात्मादिकम् ॥
न त्वेतदिति । अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिभ्यः
प्रतिमकेभ्यः प्राणाचतुरादयो यथा गोकर्कं प्रादुर्भवन्ति प्राणेशोऽनन्तरं
देवाः सृष्ट्यादयस्तुष्ट्याह्वयाः, तदनन्तरं लोक्यन् इति लोकविषया इत्यर्थः ।
ननु वेदान्तानां कतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं आर्षनिश्चायकत्वसम्भवात् किं
गतिसामान्यमेवेत्याह ॥ ननु चेति ॥ एतद्व्यावगतिहेतुत्वं वेदान्ताणां
प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र इत्यन्तेनाह ॥ अक्षरिति ॥ यथा सर्वेषां

नतिसामान्यात् सर्वं च ब्रह्म जगतः कारणं । अतश्च सर्वं च
ब्रह्म जगतः कारणं ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वं च ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते
श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वं चमीश्वरं प्रकृत्य “स
कारण करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः”
इति, तस्मात् सर्वं च ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधान-
मन्यहेति सिद्धं । जगदादस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येव-
मन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वं चः
सर्वं शक्तिरीश्वरो जगतो जगत्स्थितिलयकारणमित्येतत्सार्थस्य

चक्षुषाम् एकरूपावगतिहेतुत्वं चवचानां ब्रह्मावगतिहेतुत्वं प्राणादीनां
गत्यादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां नतिसामान्यं प्राणादिसाधनं हेतुरि-
त्यर्थः । एवमीश्वरादिकृतेरचेतने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवा-
चकशब्देनापि निरस्यति ॥ श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे । अत्र हेति ॥
सूत्रं चेतनस्य वाचकः “सर्वविच्छेदः काशकाशो गुणोऽसर्वविद्यः” इति
सर्वं च परमेश्वरं प्रकृत्य “स सर्ववित् कारणम्” इति श्रुतत्वाच्च चेतनं
कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा ओवासेभावाधिपः, आधिकरणार्थमुप-
संहरति ॥ तस्मादिति ॥ ईश्वराकशब्दादिकं परमात्मादावप्यनुक्तमिति
वाचाह ॥ अन्यहेति ॥ हस्तादुवादेनोक्तस्यैवमन्त्रमिति ॥ जगदा-
दीति ॥ प्रथमसूत्रस्य वाच्योपोदृष्टातत्वात् जगदादिष्वन्यथाहेतुत्वं सर्व-
वेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्या-
तम्, अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरपञ्चारम्भे विं कारणमित्यर्थः,
वेदान्तेषु बहुवचनिर्मुक्तमज्ञातानां बहुवचनस्यैव । तत्र कस्य च कस्य
बहुवचोपायनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा बहुवचिद्वारा विना वा-
चादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ अन्यदिति ॥

प्रतिपादकत्वं वाच्यपूर्णं च प्रतिपादितं । नतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदविधास्तत्तत्कारणवादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य यत्तत्त्वं किमुत्थानमिति उच्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिविवर्जितं । “यत्नं हि हेतुमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्नं त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्, यत्नं नान्यत् पश्यति नान्यच्छ्रुयति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यन्नान्यत् पश्यत्यन्यच्छ्रुत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा, तदद्वयं, अथ यदल्पं, तन्मार्त्तं,” “सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः, नामानि कृत्वातिवदन् यदासे, निष्कलं” “निष्क्रियं ज्ञानं निरवयवं निरञ्जनं, असृतस्यापरं सेतुं दग्धेन्यर्नामवानलं” “नेति नेति,”

वदित्वा बहुवचनिर्गुणवाक्यार्थमाह । द्विरूपं हीति । नामरूपात्मको विकारः सर्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यकृच्छत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः । वाक्यान्त्याहुरिति । यत्नं हीत्यादिना । यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां हेतुमिव कल्पितं भवति तत्तदितरः वदितरं पश्यतीति दृष्टोपाधिकं वस्तु भाति । यत्नं ज्ञानकावे विदुषः सर्वं जगदात्ममात्मभूतदा त्वं केन कं पश्येदित्याद्योपादिरूपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्नं भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीय किमपि न वेति शोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोत्थाननरं बहुवच्यते, यत्नं बहुवच्ये स्थिते द्वितीयं वेति तदल्पं परिच्छिद्यं, वस्तु भूमा तदद्वयं निष्कलम् । अथेति । पूर्णवत् व्याख्येयम् । धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य कदा नामानि च कृत्वा ब्रह्मादौ प्रविश्य जीवसमस्तो व्यवहरन् जीवसंते बहुवचनं निर्गुणत्वेन विज्ञानमवस्थतो भवति, निर्गताः कदा कदा कदाकद्विच्छिन्नवन्, अतो निरवयवाविविच्यवन्, अतः यामनपरिणामि निरवयवं रामादिदोषवन्मूकम्, अञ्जनं मूकतमः सन्मन्त्रो धर्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, विद्याहरणं बोधस्य सत्यमेव वाक्योत्प-

“अख्यलमनबुधमहस्यमदीर्घं” इति “अनमस्यत्स्वानं, सम्पूर्ण-
मन्यत्” इति च, एवं सङ्ख्यशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मण्यो
द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तथाविद्यावस्थायां ब्रह्मण्य उपा-
स्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण्य
उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुत्तर्ध्वानि, कानि-
चित् कर्म्मसमुत्तर्ध्वानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः ।
एक एव तु परमात्मेश्वरसौख्यैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो
यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते
“तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथाक्रतु-
रखिन् लोकैः पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति” इति च ।
स्मृतेः ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेव ।

तं तमेवेति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावित इति ॥

इति स्वस्वेन परस्परतर्कं धेतुं लौकिकसत्तवत् प्रापकं कदा दृश्ये न्यूनान्तः
ग्राभ्यति तन्निवाविद्या तन्मं दग्धा प्रशान्तं निर्गुणमात्मनं विद्यादि-
त्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातम् । स्वभाविद्वैतशून्यम् । रूपद्वये कृति-
भाह ॥ शून्यमिति ॥ द्वैतस्थानं शून्यम् अस्मिन् सगुणरूप निर्गुणादप्यन्तं तथा
सम्पूर्णनिर्गुणं सगुणादप्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विद्वद्भिन्नतया भाह ॥
विद्येति ॥ विद्याविषयो प्रेयं निर्गुणत्वं सत्त्वम्, अविद्याविषय उपास्यं
सगुणत्वं कल्लिभित्तिविरोधः । तत्त्वाविद्याविषयं विद्वद्येति ॥ तत्रेति ॥
निर्गुणप्रधानार्थमारोपितप्रपञ्चकान्तिता वाचात् प्राक्काये कर्म्मजिज्ञासा-
नेन तत्त्वप्रकारान्युपासनानि विधीयन्ते तेषां चित्तकायप्रकारात् सर्वं सत्त्वं
फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मणीति मनस्य, नाम ब्रह्मोपा-
स्योपासीनां कामकारादिरभ्युदयः फलं, दृष्टराद्युपासीनां क्रमसक्तिः
उद्गोदादिध्यानस्य कर्म्मबलविः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्,

ब्रह्मणोऽपि एव आत्मा सर्वभूतेषु स्यादवयवमेव नूतनवापि
चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थमित्येकरूपस्याप्यु-
त्तरोत्तरमाविष्कृतं तारतम्येनाचर्यशक्तिविशेषाः श्रूयन्ते 'तस्य
य आत्मानमाविसारां वेद' इति । अत्र स्मृतावपि ।

ब्रह्मविभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशस्तम्भवं । इति ॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते,
एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्यवः पुरुषः सर्वपाप्मोदय-

ज्ञानान्तरङ्गत्वाद्, ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः । ननुपास्यमप्यत्र
एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तादाह ॥ तेषामिति ॥ गुणविशेषाः सत्त्वका-
मत्वादयो हृदयादिरूपाणि । अत्र स्वयमेवावयवम् परिहरति ॥ एक इति ॥
परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे
इति फलभेद इति भावः । तं परमात्मानं बहुगुणत्वेन लोका राजानमि-
न्दोपासते तत्तद्गुणवत्त्वेनैव तेषां फलं भवति, अतः सङ्ख्यो ध्यानम् रज-
साद्यध्यानवान् भवति अत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवंदः कथ-
माह ॥ अतश्चेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मनः एकत्वादुपास्योप-
सकयोक्तारतन्त्रानुसृत्यः कथमित्याद्यस्तु परिहरति ॥ अद्यमेक इति ॥
उक्तानामुपाधोनां शुद्धितारतम्यादेवैकज्ञानरूपरूपवस्तीनां तारतम्य-
रूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उच्चरनेत्तरं ननुज्ञादिहिरण्यनभो-
जेष्वविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविसारां
प्रकटतरं को वेद उपासो कोऽप्युते तदिति तदप्युक्त्यादित्यर्थः । तथा च
निजलोपाधिराजोपासकः उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य रज्जोपाधिकं
तारतम्यमविरहमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतासुदाहरति ॥ अतः-
विति ॥ अत्र सुखादेरपि न जीवन्मोक्षोपास्यता किन्त्वोपरत्वेनेत्युक्तं
भवति । तत्र स्वयंकारव्यक्तिमाह ॥ एवमिति ॥ उदयः अव्ययः एवं
यच्चिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तदाकथमुपासनापरमिति वक्तुमशक्यम्-

लिङ्गात् पर एवेति वक्षति, एवमाकाशकक्षित्वादित्यादिव
द्रष्टव्यं, एवं सद्योभुक्तिकारणमप्यात्मनोभुक्ताभितिवेवहारे
योपद्रिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविवेकं परापरविषय
परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपञ्चोक्तोक्तनया निर्वे-
तव्यं भवति । यद्येव हि तावदानन्दमयोऽव्यासादिति, एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्योपाधिसम्बन्धोपास्यत्वेन
द्वेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यते इति प्रदर्शयितुं परो यस्य
आरब्धते । यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकर-
णमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षानेन
ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्चते ॥

आनन्दमयोभ्यऽसात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्धमयं” “माणमयं” “मनोमयं” “विज्ञान-
मयञ्च” अनुकस्यान्वायते “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयाऽव्यास-
न्तर आत्मानन्दमयः” इति । तत्र संग्रहः । किञ्चिद् आनन्द-

सन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्ता यत्नः विवक्षितं तद्वक्तव्यं सेवमन्त्रपरमिति निर्वे-
यार्थनारम्भ इत्याह ॥ एवं सद्य इति ॥ अन्धमयादिकौषा उपधि-
येषाः, वाक्यगतिभ्यात्यर्थम् । आरम्भसमर्थनमुपसृजति ॥ एवमेक-
मपीति ॥ सिद्धयदुक्तगतिषामान्यस्य साधनार्थमनुत्तरारम्भ इत्याह ।
यद्येति ॥ अन्धं प्रसिद्धं माणमनोबुद्धयः चिरयत्नमर्थरूपाः, विज्ञानैतन्म-
योच्चर आनन्दः “तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहमाकषणोबुद्धि-
लोका अक्षयवादयः पञ्चकोषाः” इति श्रुतेः परमार्थः । भूमीधिकरणे
गौतमस्यैवमर्थोक्तस्यत्वेन मयदाभाषाद्वीचमायपाठो न निश्चयम् इत्युक्तं

मयमन्तेन परमेव प्रज्ञोच्यते यत् प्रकृतं सत्त्वं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म इति, त्रिधा चक्षमयादिषु ब्रह्मणोऽर्थांतरमिति किं
 तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थांतरमसुखं चात्मा चानन्दमयः स्यात् ।
 कस्मात्, चक्षमयाद्यमुपलक्षणप्रवाहपतितत्वात् । चक्षायिं स्यात्
 मर्त्यान्तरत्वादानन्दमयो सुख एवास्मेति न स्यात् प्रियाद्यव-
 यवयोगात्, शारीरत्वञ्च यथाह । मुख्यचेदात्मा स्यात् प्रियादि-
 संसर्गः स्यात्, इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादि श्रूयते,
 शारीरत्वञ्च श्रूयते “तस्यैव एक शारीर आत्मा यः पूर्वस्य”
 इति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शारीर आत्मा यः
 एव चानन्दमय इत्यर्थः । न च शारीरस्य सतः प्रियाप्रिवसं-
 स्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येव
 प्राप्ते इदमुच्यते, चानन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो
 भवितुमर्हति । कुतोऽभ्यासात् । परस्मिन्नेव स्यात्प्रभ्यानन्दमयो

तर्हि नवटो विकारे प्राबुध्ये च उच्यते तात् संशये विकारप्रावपृठादा-
 नन्दविकारो जीव चानन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रमुदाहरण-
 सकृन्मा पूर्वपक्षमाह ॥ कथादिति । आकाङ्क्षापूर्वकम् अज्ञमयो-
 दोति सुखादिवृत्तयः स्फुटा एव, पूर्वपक्षे इति कारयते जीवो-
 पात्मा प्रियादिप्राप्तिः फलं, विज्ञाने तु ब्रह्मोपास्तीति भेदः, श्रूयते ॥
 अथापीति । परिकुरति । न स्यादिति । संशयोऽस्ति विवक्ष्योति । सुख
 इति । परमात्मैक्यं, शरीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह । न
 चेति । जीवत्वं दुष्कारमित्यर्थः । न चानन्दपदाभ्यासेऽनानन्दमयस्य
 ब्रह्मत्वं कथमित्याह ॥ ज्योतिषोऽधिपकारे ज्योति पदस्य ज्योतिषोऽपर-
 त्वदानन्दमयप्रकारश्चानन्दमयपदश्चानन्दमयपरत्वात् तदभ्याससर्गं
 मङ्गलवाधक इत्यभिप्रेत्याह । चानन्दमयं प्रस्तुतेति । रसः चार चानन्द
 इत्यर्थः । अयं शोकः यत् यदि एव आकाशः पू । चानन्दः वाहिमेरको

वज्रकृत्याऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रसूत्य “रसो वै सः” इति
 तस्यैव रसत्वमुक्तेर्यते । “रसं ह्येवायं सञ्चयानन्दो भवतीति
 को ह्येवान्यात् कः प्राख्याद्यदेव चाकाश आनन्दो न स्यात्,
 एष ह्येवानन्दयति, सैवानन्दस्य मीमांसा भवति” “एतमा-
 नन्दमयाग्राममुपसंक्रामति” । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
 विभेति कुतश्चन” इति । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
 इति च । श्रुत्यन्तरे च “विद्वानग्रामानन्दं ब्रह्म” इति ब्रह्मण्येव
 आनन्दशब्दे दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य वज्रकृत्या ब्रह्मण्यभ्यासात्
 आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तुक्तं अत्रमयाद्यमुत्थात्म-
 प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुत्थात्मत्वमिति, नासौ दोषः,
 आनन्दमयस्य सर्वोत्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानं सद्यदिदित्तु
 शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत् अत्रमय शरीरमनात्मानमत्यन्तमू-
 ढानाभात्तत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूयानिषिक्तद्रुततात्वादिप्रतिमा-
 वत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेषु पूर्वेषु समानमुत्तर-
 मुत्तरमनात्मानमात्मा इति ग्राहयत् प्रतिपत्तिमौक्यार्थेति चेत्

न स्यात् तदा को वान्याहतेत् को वा विशिष्य प्राख्याज्जीवेत् तत्तादेव
 एवानन्दयति, आनन्दयतीत्यर्थः । “यथा स्यात् साधुयथा” इत्यादिना
 वक्ष्यमाणा मनुष्ययवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावधाना एषा संवृतिता
 आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति “विद्वन् प्राप्नोति”
 इत्येकदेशिनामर्थः । मुख्यविद्वान्ने तूपसंक्रमणं विदुषः कोषार्थं प्रत्यक्ष-
 मात्तत्वेन विहायनमिति श्रेयं शिष्टसंज्ञार्थम् । आनन्दशब्दादुत्पन्नावगतिः
 सर्वत्र समानेति गतिशामान्यार्थसाधुः । श्रुत्यन्तरे चेति । विद्वान्द्रु-
 ष्णात्मवर्तिधेर्वाध इति मत्वाह । नःशक्तिः । सर्वोत्तरत्वं न श्रुत्य-
 मित्याद्यह्य ततोऽन्यस्याततोऽस्य सर्वोत्तरत्वमिति विद्वद्वीति । मुख्य-
 मिति । लोकबुद्धिमिति । तस्याः स्मृत्युपाहितामनुसरदित्यर्थः । उक्तस्य

सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्रुष्टतरं यथा-
 इत्यतीतिदर्शने वृद्धीष्वपि तारास्त्रमुख्यास्त्रहन्वतीषु दर्शितासु
 या अन्त्या प्रदर्शयते सा मुख्यैवाहन्वती भवति, एवमिहाप्यान-
 न्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमाकृत्य । यन्तु ब्रूषे प्रियादीनां
 शिरस्त्रादिकल्पनां यन्तुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरो-
 पाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शरीरत्वमप्यानन्द-
 मयस्यान्तमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः सा-
 क्षादेव शरीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह मानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।
 विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्वः शब्दो विकारवचनः सम-
 धिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्वमया-
 दिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न,
 प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्वरूपात्प्रकृतवचने मयाडिति हि प्रचु-

मृषाकारत्ववत् प्राचुर्यं देहाकारत्वं हेहेन सामान्यं यथा मनः प्राणाकारं
 तेन वयमिच्छाह । पूर्वेष्वेति । अतीतो दीप्तिमन्तर उपाधिर्बिम्बान-
 कोयस्तत्तुलना सावयवत्वकल्पना शरीरेण प्रेयत्वाच्छरीरत्वमिति शिङ्ग-
 हय दुर्बलम्, अतः सङ्गादावावाद्भावसर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसङ्घिषेर्वाध
 इति भावः । विकारार्थकमयटस्यैव इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि
 विधानाशङ्कयित्वाह ॥ विकारोत्पादिना । तत्प्रकृतवचने मयाडिति त-
 दिति मयसावयवार्थकत्वात् प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने
 गम्यमाने मयटप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अतः वचनपङ्क्त्यात् प्रकृतस्य
 प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानाद्यथा वयमवो मय

रतायामपि मयट् कार्यते, यथावमयो यच्च इति यच्चप्रचुर
उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमव उच्यते । आनन्दप्रचु-
रत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारब्धोत्तरास्मिन् उत्तरास्मिन् स्थाने
यतयुञ्ज आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधार-
णात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट् ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतच्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप-
दिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दयति” इति आनन्दयतीत्यर्थः,
यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा
लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते
तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयट् सन्निवादानन्दमवः पर
एव आत्मा ॥

मानववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्माविदाप्नोति
परं” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म” इति अस्मिन्नन्ते
यत् ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषयैर्निर्धारितं, यस्मादाका-
शादिक्रमेण स्यावरजस्तमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा

इति, यत्र ह्युक्तं प्रचुरमस्मिन्नन्तमयः ब्रह्माविधिक्षिप्तकल्पान्-
वद्वयस्य प्रकृतयोः प्राचुर्यवाचि उच्यते न सुदृष्टतत्त्वत्वं इति ध्येयम् ।
अनन्तवर्णोऽतुल्यवर्णवर्ण इति मत्वा व्याचष्टे । इत्येवेति । तस्मा-
त्तुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्णवत्तम् । आनन्दवत्त्व

तान्यनुपपन्नं सुखमनन्दमयं चानन्तरं, यत्तु विज्ञानानुबन्धो-
न्तरं प्राप्नोति प्रज्ञानं तन्मात्रमर्थिकमेव ननु हि गीयते बोध्यो-
न्तरं चानन्दमय इति । सन्तानाद्यवबोधैर्कार्यत्वं तुल्यं अवि-
रोधात्, अन्वया हि प्रकृतज्ञानप्रकृतप्रक्रिये स्थातां, न चानन्दम-
यादित्य इवानन्दमयादन्योऽन्तरं प्राप्ताभिधीयते । “एतन्नि-
ष्ठैव च सैवा भार्गवी वात्स्यीविद्या । चानन्दो ननु इति व्यजा-
नात्” इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः
संसारो जीव इत्यर्थः । न जीव चानन्दमयश्चेनाभिधीयते ।
कस्मात्, अनुपपत्तेः । चानन्दमयं हि प्रकृत्यं श्रूयते “सोऽका-
मयत बद्ध स्थां प्रजायेय” इति “स तपोऽ तप्यत स तपस्तप्त्वा
इदं सर्वमहजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्प-

न्नङ्गात्वे विद्वत्तत्वा प्रकरणमाह । ज्ञानेति ॥ यस्मादेवं कृतं तस्मान्मात्र-
वर्णिकमेव ज्ञानानन्दमय इति वाक्ये मोक्षत इति बोधना । ननु मनोक्त-
मेवात्र पाद्युचिति को निर्बन्धस्तथाह । ज्ञानेति । ज्ञानाद्यस्य मन-
व्याख्यानत्वादुपपत्त्यसि मनस्सु प्रेयः तदिदं तुल्यम् ॥ अविरोधादिति ॥
तयोदपः प्रोपेयभावादित्यर्थः । तद्वाच्यमयादीनामपि ज्ञानवर्तिकमङ्गात्वं
स्यादित्यत आह । न चेति ॥ भगवे प्रोक्ता ईश्वरेणोपदिष्टा अद्युत्पत्ती-
पञ्चमपञ्चावस्थानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थानत्वात्वेन तदेकार्थमङ्गावस्था चा-
नन्दमये निर्वन्धाह ॥ इति चैव ॥ च ईश्वरः तपः कृत्वा बोधन-
मतप्यत-ज्ञानमिच्छति, अभिधानं कामना, बद्ध स्थामित्यव्यतिरेकाधि-
कारे च प्रकरणे चानन्दमयो दृश्यः ॥ ननु सम्बन्धव्यभारेऽप्यभेदः किं न
सादत आह ॥ न हि सम्बन्धेति । ननु सम्बन्धव्यभारेऽप्यभेदसाधकत्वे नृति
अन्योर्वाचः सादिताहहते । कथमिति ॥ ज्ञानता यतस्तत्वेत्युक्तम् अतः

क्षेत्रभिध्यानं लज्जमानानां विकाराणां स्फुरत्यतिरेकः सर्व-
विकारस्फटिषु न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च मानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे
“रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति” इति श्रीमानन्द-
मयौ भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्ध्वैव लब्धव्यो भवति । कथं
तस्मात्तन्मन्वेष्टव्यः “आत्मसाभावश्च परं विद्यते” इति च श्रुति-
श्रुती यावता न लब्ध्वैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् ॥ वाचं ॥ तथा-
प्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादि-
ष्वनात्मसात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनो
ऽप्यात्मानन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो
मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ।
प्रतिषिद्धत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात् परमेष्वरत्वात् न दृष्टा
श्रोता वा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेष्ठे विद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादयः, यथा
मायाविनश्यत्स्वप्नधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मा-

श्रुतिश्रुती कर्तृनिश्चयः उक्तां यद्वागङ्गीकरोति । वादमिति ॥ तस्मात्-
तन्म एव आत्मा लब्धव्योऽज्ञातः अभेदादिस्वाप्रच्युत कल्पितभेदाच्च वाप-
दत्ताच्च ॥ तथापीति ॥ अभेदेऽपीत्यर्थः लौकिकभयः आत्मनः साक्षा-
नमभ्यनेष देहाद्यभिज्ञस्य भेदस्यात्मा परमात्मनो सेवताद्युक्तिरित्यर्थः ।
अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया चेयः निवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्क-
र्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदिध्यासनं साक्षात्कारी वा श्रुतमन-
स्वावाप्तवादयोगरूपम् । ननु भेदः यत्न एवास्तु तत्राह ॥ प्रतिषिद्धत

यावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽप्यः । यथा वा घटाकाशादुष्पाधि-
परिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽप्यः । ईदृशश्च विज्ञा-
नात्मपरमात्मभेदमात्रि च नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं ॥

कामाच्च नानुमानापिज्ञा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत बह्व स्थां प्रजायेय”
इति कामयितृत्वनिर्देशात् नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पित-
मचेतनं प्रधानमामन्दमयत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यं । ईदृ-
तेर्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयि-
तृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्य-
प्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्मान-
न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्वस्य जीवस्य तद्योगं शास्ति

इति ॥ अत ईदृशात् दृष्टा जीवोऽप्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वर-
स्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह ॥ परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्ब-
त्वेन कस्मिन्नात्मनोवाचिन्त्यात् ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कस्मि-
न्स्याधिष्ठानाभेदेऽधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ वचेति ॥
सूत्रात्कृदः सतीऽपि मिथ्या न जीव इत्यवस्था भेदनात्ममिथ्यात्वे दृष्टान्त-
माह ॥ यथा वेति ॥ ननु सूत्रवक्तृभेदः पृथक् इत्यत आह ॥ ईदृशश्चेति ॥
कस्मिन्नेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्तदन्यत्वादिसूत्र-
णाच्छब्दबुद्धाराद्भेदो भावः । नन्वानन्दात्मकवत्त्वप्रचुरं प्रधानमामन्द-
मयमस्य । तस्माह ॥ आकाशेति ॥ अनुमानमव्ययमात्मनिकम् । पुन-
रुक्तिमात्रस्यार्थः । ईदृशेति ॥ अस्मिन्निति । अविद्यप्रपञ्चो, आनन्द-
मयविषयप्रपञ्चवतो जीवस्य तद्योगं यस्याच्छास्ति तस्माच्च प्रधानमिति

तदात्मना योगसंयोगसङ्गावापत्तिः, सृष्टिरित्यर्थः । तस्योप-
 शासि शास्त्रम् । “यदा ह्येवैष एतच्छिन्नाद्व्योऽनामोऽनिरुक्ते-
 ऽनिरुक्तेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति,
 यदा ह्येवैष एतच्छिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति”
 इति । एतदुक्तं भवति यदि तच्छिन्वानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अता-
 दात्मरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्त्तते । यदा ह्येतच्छि-
 न्वानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभया-
 न्न निवर्त्तते इति, तच्च परमात्मपरिग्रहे घटने न प्रधानपरिग्रहे
 जीवपरिग्रहे वा, तस्यादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धं । इद-
 म्निवृत्तं वक्तव्यं “स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः”, “तस्मादा एत-
 स्मादक्षरसमयात्, अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः”, “तस्मादव्योऽन्त-
 रात्मा मनोमयः”, “तस्मादव्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च
 विकारार्थे मयद्वप्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्माद्वर्द्धतरतीय-
 ग्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आधीयते
 इति । मान्त्रशर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, अत्र मयादानामपि

योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह ॥ तदात्मने ॥ जीवस्य
 ब्रह्माभेदोऽस्तीत्यत आह ॥ सृष्टिरिति ॥ यदाह्ये स्वयंपश्यन्मुख्ये आत्म-
 सत्यमनात्मनः सिकुचरीत् तद्वृत्तिः । निवृत्तं यद्व्यक्तं तद्वृत्तिः । निःस्व-
 स्वस्थानं निरुक्तेन आत्मा तच्छब्दे । ब्रह्मस्यभयं गतो आत्मना यदेवं
 प्रतिष्ठां मनसः प्रवृत्तिं वृत्तिनेषु विद्यामते कथं तदेवाभयं ब्रह्म प्राप्ते-
 नोत्तर्यः । अतः अपि अरमस्यमस्यमप्यन्तरं भेदं यदेवैष नरः तद्वृत्तिः कथं
 तदा तस्य भवमिति योजना इति । इतिविवारणतं दूषयति ॥ इद-
 मिति ॥ इदं परमात्मनायां विकारार्थे मयटि वृद्धिमेव कथयन्नात्
 कारत्वं विना एकप्रकारस्यस्य भवतः पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अतो प्रा-
 चुर्यकत्वमिति वर्द्धतरतीयं कथयित्वा येन इदानीं आधीयत इति इदं

तर्हि ब्रह्मत्वमवश्यम् । अत्राह तुल्यमयमयादीनामब्रह्मत्वं तस्या-
नन्वाहकारस्यान्तरस्यान्वास्यान्वात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्द-
मया तु न आचिदैवोऽन्तर आलोच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं,
अन्याया प्रकृतज्ञानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्य-
प्यन्यमयादिस्य इवानन्दमयादयोऽन्तर आमेति न श्रूयते त-
द्यापि आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते
“तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः
पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति । तत्र यद्वह्नेर-
मन्त्रवर्णं प्रकृतं “सत्यं आनमनन्तं ब्रह्म” इति तदिह ब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्ममयादय आनन्दमयपर्व-
न्ताः पञ्चकोशाः कल्पयन्ते, तत्र कुतः प्रकृतज्ञानाऽप्रकृतप्रक्रिया-
प्रसङ्गः । तन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यु-

चक्षुर्व्यवित्तव्यः । अत्र प्रत्यावहृते । आन्मेति । स्फुटसुतरम् । किमा-
न्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प-
स्याद्यमङ्गीकरोति । आलोच्यते यद्यपीति । विकारमावकाशानुसङ्गीत-
मवदहृतेः साययवविज्ञायेत्याह । तथापीति ॥ इष्टार्थस्य इच्छा जतिं
सुखं प्रियं, कृत्वाऽऽमोदः, च आभ्यासात् प्रकृतः प्रमोदः, आनन्दस्तु
कारणम् । विभवेत्यन्यात्मा, शिरः इच्छवोर्ध्वध्यायः ब्रह्म युद्धमिति
श्रुत्वर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे प्रकृतं पुष्पत्रिहित-
त्वेन कर्मात्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मब्रह्मात् प्रत्यभिज्ञायते तस्यैव
विद्यापरायणा पञ्चकोशरूपा युद्धा प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्यं नास्तीति
वक्तुं कष्टाग्रमवस्तुज्ञम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतज्ञप्रधानब्रह्मपरे सति न
प्रकृतज्ञानादित्येव इत्यर्थः । ब्रह्मस्य प्रधानत्वं पुच्छवृत्तिविरुद्धमिति
यद्वह्नेः, अस्मिन् । अत्र ब्रह्मब्रह्मात् प्रकृतज्ञप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने
सति पुच्छवद्विरोधमात्रानेकमित्यु वाक्ये प्रथमपरमसुतयद्वयोराद्य-

अथै । अथमवादीनामिवेदं युक्तं प्रतिष्ठेत्तद्वि, तन्मन्त्रं
ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं यत्नं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति युक्तं । न-
न्वानन्दमवावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञातव्यं न प्रकृतत्वं
हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अतोऽप्यते तन्मा सति
तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवौ तदेव च ब्रह्म युक्तं प्रतिष्ठा-
वयव इत्यसामञ्जसं स्यात् । अन्यतरपरिपद्ये तु युक्तं ब्रह्म
युक्तं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मयन्त्रसंयोगात्मा-
नन्दमयवाक्ये ब्रह्मयन्त्रसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म युक्तं
प्रतिष्ठेति उक्तेदमुच्यते “तदप्येव लोको भवति, असत्त्वेन न
भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव, सन्त-
मेनन्ततो विदुः” इति । अस्मिन् लोकेऽमनुक्तव्यानन्दमय ब्रह्मण
एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्भ्रम्यते ब्रह्म युक्तं
प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्या-
त्मनो भावाभावयुक्ता युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य
सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दमयस्य

स्यैतदुपपत्त्यात्विरोधिनो तत्त्वमस्यात् युक्त्यन्वयेन प्राप्तगुणत्वका बाध इति
मत्ताह ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरयस्यान्वया सिद्धिमाह ॥ नन्विति ॥
एकत्वेन युक्त्यं प्रधानत्वञ्च विरुद्धमिच्छाह ॥ अतोऽप्यत इति । तत्
विरोधनिरासः आनन्दतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे युक्तवाक्ये ब्रह्म लो-
कार्थमिच्छाह ॥ अन्यतरेति । वाक्यविपर्ययमिच्छाह ॥ अपि चेति ।
तत्त्व ब्रह्मणि लोकोऽपीत्यर्थः । युक्त्यन्वयं प्रति युक्त्यति । कथं पुन-
रिति । तस्यापि युक्त्यन्वयं सत्यार्थो ब्रह्मत्वमयः तत्त्व आनन्दम-
यात्माभावात् युक्त्यन्वयत्वात्वात्ताधारकत्वात् युक्ता प्रतिष्ठाप-
योगात्, ब्रह्मयन्त्रसंयोगार्थभावात् । तस्यैव ब्रह्मयन्त्रसंयोगवयवत्वक-
त्वादित्याह ॥ नैव दीय इति । युक्त्यन्विताधारत्वमात्मकं प्रतिष्ठेत्यत्र-

पुच्छत्वेन निर्दिश्यते अथ पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैव दोषः पुच्छ-
वत् पुच्छं प्रतिष्ठापराकथमेकमीडं कौकिलस्यावन्दजातस्य
ब्रह्मानन्द इत्येतदेवेन विवक्ष्यते नाप्यवत् । “एतस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मायासुषधीवन्ति” इति श्रुत्यनन्तरात् । अपि
चानन्दमण्डलं ब्रह्मस्य प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपग-
म्यतः । निर्विशेषं ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाक्यमनसयोरगो-
चरत्वाभिधानात्, ‘यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह’,
“आनन्दं ब्रह्मस्यो विहाय विभेति कृतञ्चन” इति । अपि चान-
न्दमचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रति-
योग्यत्वापेक्षत्वात् । तथाच सति “यत् नान्यत् पश्यति,
नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा” इति भूमिं ब्रह्मणि
तद्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपपद्यते । प्रतिगरीरञ्च प्रियादिभेदा-

मीकलम् यत् सत्त्वं मीकम् अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः ।
ननु इतिप्रकारेणैव तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितम् इदं, तत्र किञ्च-
दाहरणभेदेनेत्याह । अपि चेति । तत्र सविशेषत्वं तत्र वाक्य-
मनसोचरत्वमिति आहारेण व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषसम्बन्धत इत्याह ।
निर्विशेषमिति । निर्विशेषेण श्रूयता इत्यर्थः । सविशेषस्य श्रूयतादमय-
सादृशम्, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवत्कथमेवोदाहरणमिति भावः ।
प्राचुर्यार्थकसङ्गा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध उक्तः । दोषान्तर-
माह । अपि चेति । मन्त्रकारत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य मन्त्रार्थो विधे-
यः, निर्विशेषस्य च । अतिदोषो विरोधीति तस्यावयवमेष्यते यथा विम-
लस्योपास इति अहोरात्रम् । अस्तु को दोषस्तथाह । तथा चेति ।
मन्त्रार्थमन्त्रोऽपि त्वं दोषो नास्ति, प्रचुरमन्त्राः सन्ति त्वत् तन्मोक्ष-
साधनात् परमावन्दमपदस्य प्रचुरानन्दे अक्षयादोषः सादिति

दानन्दमयस्यापि भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिघटीतं भिन्नादे “एतत्
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यानन्दमुच्यते, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वं व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात् । न चान-
 न्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वं बाध्यमानं
 “रसो वै सः, रसं ह्येवायं तज्याऽऽनन्दो भवति, को ह्येवा-
 न्नात्कः प्राप्नोति, यदेव आकाशं चानन्दो न स्यात्, एव
 ह्येवानन्दयति, सैवानन्दस्य भीमांसा भवति” “चानन्दं ब्रह्मणो
 विद्वांसो विभेति कुतश्चन”, चानन्दो ब्रह्मेति स्वजानात्” इति
 च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्त-
 रेष्टवानन्दमात्रप्रयोगेष्ट्वचानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत, न त्वानन्द-
 मयस्य ब्रह्मत्वमस्ति । प्रियशिरस्त्वादभिर्हेतुभिरित्यपीश्वरम् ।
 तस्मात्श्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति चानन्दप्रातिपदि-
 कस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेव आकाशं चानन्दो न स्यात्”
 इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यङ्गत्वात्
 यत्त्वं मयउक्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एतमानन्दमयमात्रज्ञान-
 सुपसंक्रामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवा-

नन्वव्यक्तम् । किञ्च भिद्यताऽदृक्च ब्रह्मतेज्याह । प्रतिघटीरनिति ।
 नन्वभ्यासवानानन्दं तस्य चानन्दनदपरम् इत्याहोसिद्धिरित्यत आह ।
 यदि चेति । चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निश्चीते चानन्दशब्दस्य तत्परत्व-
 ज्ञानादभ्याससिद्धिः, तद्विद्वा तद्विषय इति परस्परराशय इति भावः ।
 अयमभ्यासः इत्यब्रह्मण्य इत्याह । तस्मादिति । उपसंक्राम्यं वाचः ।
 ननुच एवं विदिति ब्रह्मविद् प्रकृत्योपसंक्राम्यवाक्येन चान्दं निर्दिशते
 तत्तस्मान्ब्रह्मत्वेन सिद्धतीति ब्रह्मेति । नन्विति । उपसंक्राम्यं प्राप्तिरित्यङ्गी-
 तत्वं विदितमात्राया विवेकप्राप्तिरित्यङ्गीकृत्यमाह । नैव इति ।
 चानेनाकाशानां बाधस्यदिति विद्वान्ते बाधविषयत्वानन्दमात्रोऽप्य-

अमवादीनामनामनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात् ।
 नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्वयमयादिष्वङ्गात्वे सति नैव
 विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयो-
 पसंक्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुण्यप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य
 निर्दिष्टत्वात् “तदप्येष शोको भवति, यतो वाचो निर्वर्त्तने”
 इत्यादिना प्रपञ्चमानत्वात् । यन्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽक्का-
 मयत, नञ्छां प्रजायेय” इतीयं*श्रुतिबदाहता सा “ब्रह्म
 पुण्यं प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्पद्यमाना-
 नन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य
 “रसो वै सः” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु सोऽक्कामयत
 इति ब्रह्मणि पुल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्मादा-
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुल्लिङ्गेनाप्यात्मग्रन्थेन
 ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वाक्यो विद्या “आनन्दो
 ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्यां मयउच्चवशात् प्रियगिरिस्वाद-
 यवशाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वं । तस्मादप्यमात्रमपि विशेषम-
 नाश्रित्य न स्वत एव प्रियगिरिस्वादि ब्रह्मण्य उपपद्यते, न चेह

इत्त उत्तरश्लोकेन एकदोषत इत्याहुः । तदपीति । तदपेक्षत्वादिति
 कावचित्तुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्य नन्वत्वादानन्दमये
 ब्रह्मण्यो यमोक्तं ननुब्रह्मोवदिति तत्राहुः । अन्विति । आ त्वित्यर्थः ।
 मयःश्रुत्या शक्यवत्त्वादिति तत्रेव न स्वत आश्रयमिति भावः । नोप-
 रातिशयो नोपराताभाषः । पूर्वोक्तैः संक्षेपभावात् इति युक्त्या
 प्रावपादो न निश्चायक इत्युक्तम् । तर्हि अत्र उक्तपदस्यापरावयवबो-

सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयितुं बाह्यमनसगोचरास्तिकमभ्युतेः ।
 तस्माद्वचनवादिष्विवानन्दमवेऽपि विकाराद्यं एवमयद्विष्टे यो
 न प्राचुर्यात् । सूत्राणि तेषां व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे-
 त्वत् किमानन्दमयस्यावयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । आनन्दमयो-
 ऽभ्यासात् । आनन्दमय आत्मैव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्र-
 धानमेव ब्रह्मोपदिश्यते ऽभ्यासात् । असत्त्वेव स भवति, इत्यखि-
 निगमनसौके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकार-
 शब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः,
 पुच्छमित्यवयवशब्दान् स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य
 परिहारो वक्तव्यः । अतोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादयव-
 शब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः ।
 अन्वमयादीनां हि गिर आदिषु अवयवेषु क्त्वानन्दमयस्यापि
 गिर आदौ अवयवान्तराख्यत्वावयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रति-
 ष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं
 ब्रह्मणः समर्थितं । तद्धेतु व्यपदेशाच्च । सर्वस्य विकारत्वात् तस्य

संज्ञासाध्यात् संज्ञोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वोप-
 करणसिद्धान्तयुक्तभावेन पूर्वपक्षयति । पुच्छशब्दादिति । तथा च
 प्रत्यदाहुरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे ऋगुचोपासिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रवितिः फलं
 वेदान्तावयवसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव सूत्रस्यानन्दमयवपदेन
 तद्वाक्यत्वं ब्रह्मपदं लक्ष्यते । विस्मृतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्राया-
 पत्तिरिति अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अतः हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो
 ज्ञानार्थकोशः प्रक्षिप्तेव कल्पान्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्त्वानन्दमयस्यापि
 अवयवान्तरोज्ञानमरं कश्चिदित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
 तत्त्वानन्दमयाधारत्वेनावयवं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तद्धेतु व्यपदेशाच्च ।
 तस्य ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशान् प्रियादिपिबिहत्वाकारेणानन्द-

सानन्दमयस्यैव कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते “इदं सर्वमन्व-
जत यदिदं किञ्च” इति, न च कारणं सदृशस्य स्वविकारस्या-
नन्दमयस्य सुखस्याऽवस्थाऽवयव उपपद्यते । अपरास्त्वपि सूत्राणि
यथातन्मयं सुखवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मस्य उपपादकानि द्रष्ट-
व्याणि ॥

अन्तस्तद्वर्णोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमान्वायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्ययः
पुरुषो दृश्यते हिरण्यमन्तुर्हिरण्यकेश आग्रण्यात् सर्व एव
सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति

मयस्य जीवस्य कार्यत्वात् प्रति येवत् ब्रह्मणो न ब्रह्ममित्यर्थः । सान्द-
वर्णिकमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्रोति परस्मिन्, यस्य शान्त्युक्तिरुक्ता
यत् तस्य शान्तमिति मन्योक्तं ब्रह्म तदन्वैव पुण्डरीक्यो गीयते ब्रह्मपद-
संयोगात्, शानन्दमयवक्तव्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर शानन्द-
मयो जीवोऽस्य न प्रतिपाद्यः सर्वस्वदृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भेदव्यप-
देशात् । अत्र शानन्दमयो ब्रह्मरसं सन् शानन्दो भवतीति, भेदोक्तेषु
तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । शानन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चस्यैव शान्त्य-
त्वात् । शानन्दवदित्याशङ्क्याह । शान्ता नानुशानायेना काव्यत इति
काव्य शानन्दः तस्य अनुवृत्त्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
त्वातुशानायेना न काव्या, विकारार्थकमयहिरोधादित्यर्थः । भेदव्यप-
देशाच्चेत् सद्युक्तब्रह्मात् तदं स्यादित्याशङ्क्याह । अक्षिणस्य च तद्योगं
यासि । शुद्धानिर्दिष्टत्वेन प्रतीचि च एक इत्युपपद्यते पुण्डरीक्योक्ते
ब्रह्मपदमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधयत शानन्दमयस्य यदा कीति शास्त्रे
ब्रह्मभावं यासि, अतो निर्गुणब्रह्मैव शान्त्यर्थे जीवभेदादनुवाद इत्यभि-
प्रेत्याह । अत्र शास्त्रधीति । अन्तस्तद्वर्णोपदेशात् । शान्तोऽन्वयवक्त-
व्य इति । अथ य इति । अवेक्षुर्पासिप्रारम्भायः । हिरण्ययो
ज्योतिर्विकारः, पुरुषः पूर्वोऽपि पूर्वैर्निर्मातृपाकैर्विद्यते । पूर्वैर्निर्माह ।
हिरण्येति । प्रपञ्चो न चाप्यं तेन सहेत्यभिप्रेत्याह । नेतर्जीवियेव-

नाम, स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उद्धृत, उदेति च के तन्मेभ्यः
 पाप्मभ्यो य एवं वेद” इत्यभिदैवतं । आचार्यात्मसम्पद “य एषो-
 ऽन्तराक्षिषि पुरुषो हृष्यते” इत्यादि- । तत्र संशयः । किं विद्या-
 कर्मातिशयवशात् प्राप्नोत्वर्चः कश्चित् संसारी सर्वमभ्युदये
 चक्षुषि चोपास्तत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ।
 किन्तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः, रूपवत्त्ववशात् । आदित्य-
 पुरुषे तावद्विरस्यश्मश्रुत्व्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि
 तदेवातिदेयेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति
 न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं “अशब्दमस्य शर्मरूपमव्ययं”
 इति श्रुतेः । आचारवशाच्च “य एषोऽन्तराक्षिषि य एषोऽ-
 न्तराक्षिषि” इति । न चूनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्या-
 पिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत “स भगवः काश्चिन् प्रति-
 ष्ठित कति स्वे महिष्वि” इति “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः”
 इति च श्रुती भूततः । ऐश्वर्यमर्थादाश्रुते च “स इत्येव
 माह ।” तस्येति । कमेकं तस्य आशः पुरुषभागोऽत्यन्ततत्त्वोऽपि
 पुरुषलोको यथा, दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिषो सद्यो विवक्षितरक्षा-
 भोजनदेन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपस्योक्ता नाम
 करोति । तस्योदिति । उत्थाम निर्वर्ति । च इति । उदित उद्गतः
 सर्वपाप्माभ्युद इत्यर्थः । नःस्तान्फलमाह । उदेति चेति । देवता-
 स्थानम् आदित्यमभिलक्ष्योपास्तुत्तमन्तरमात्मानं देहमभिलक्ष्यापि तदुद्दि-
 रित्ताह । अथेति । पूर्वतः प्रज्ञापदमानन्दमयपदमानन्दपदाभास-
 चेति । सत्यवित्तवादिब्रह्मप्रमाथवशाच्चिर्गुणनिर्णयवद्रूपवशाद्देवब्रह्म-
 माथवशाच्छीवो हिरण्यस्य इति पूर्वविज्ञानवद्वान्तरमात्मानं पूर्ववद्भगवतः
 विद्वान्निर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वमथयति । संसारीति । अतः
 पूर्वोत्तरपक्षयोर्लोकोऽत्र क्षुभोदपालिः फलम्, अक्षिषीत्याधारवशाच्च
 संसारीति सम्भवः । कतिमाह ॥ स एव इति ॥ आदित्यस्यः पुरुषः,

चासुष्मान् चरन्ती लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाम्” इत्यादि-
 त्यपुष्पस्यैवमर्थमर्थ्यादा “य एष देवैतन्नादर्थ्यां लोकास्तेषा-
 स्तेष्टे मनुष्यकामानाम्” इत्यपुष्पस्य । न च परमेष्ठरस्य
 मर्त्यादानैवार्थः सुतः “एष सर्वेष्ठर एष भूताधिपतिरिव
 भूतपाल एष सेतुर्विधरश्च एषां लोकानामसन्धेदाय” इत्यवि-
 शेषश्रुतेः । तस्यान्त्यादित्ययोरन्तः परमेष्ठर इत्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः, चतुर्धर्मोपदेशात्, इति “य एषोऽन्तरादित्ये च एषो-
 ऽन्तरादित्यः” इति च त्रयमायः पुष्पः परमेष्ठर एव न
 संसारी । कुतः । तद्वर्णोपदेशात् । तस्य च परमेष्ठरस्य धर्म्या
 इहोपदिष्टास्यया “तस्योदिति नाम” इति आशयित्वा “य-
 स्यादित्यपुष्पस्य काम स एष सर्वेष्ठः पामंभ्य उदितः” इति
 सर्वपाप्मापशमेन निर्बन्धि, तदेष च कृतनिर्बन्धनं नामाधि-
 पुष्पस्याप्यतिदिशति “यन्नाम तन्नाम” इति । सर्वपाप्माप-
 गमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहतपाप्मा” इत्यादौ ।

यस्यन्त्यादित्यादूर्ध्वगा वे केचन लोकास्तेषां लोकारो देवभोगानामर्थः ।
 य एषोऽदित्यः पुष्प एतन्नादित्योऽधस्तना वे लोका वे च मनुष्यकामा भोग-
 लोकाभोगर इति मर्त्यादान् श्रूयते । अतः श्रुतेः संसारीत्यर्थः । एव सर्वेष्ठर
 इत्यविशेष श्रुतेरिति सम्बन्धः । भूताधिपतिर्यमः, भूतपाल इत्यादिव
 एष एव । किञ्च जलानामसङ्हराय लोके विधारको यथा सेतुरेवमेवां
 लोकानां धर्म्याधमादीनां मर्त्यादान्हेतत्वात् सेतुरेव एव, अतः सर्वेष्ठर
 इत्यर्थः । इत्थं व्यापष्टे ॥ य एव इति ॥ मध्यमेकस्मिन् वाक्ये प्रथम-
 न्ततादृशरीच चरणं जेतं, तस्याप्यत्र प्रथमं नृतं रूपवर्णं निष्कलं ध्यानार्थ-
 भोगरी जेतं अथवा सर्वपापावर्जित्वं सर्वलोकात्मन्तु सफलं लोके जेत-
 मथवा जेतं प्रथमं न च “न च वे देवान् पश्यं नश्यति” इति श्रुतेरा-
 दित्यजीवन्त्यापि पाप्मावर्जित्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरपुना कर्मानधि-
 कारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मावर्ज्ये तदुक्तार्थं वा तात्पर्यात् तेषां

तथा “वाचुषे पुरमेसैव षट् तत् साम तदुक्त्वं तथ्यजुषश्च”
इत्युक्त्वासाक्षात्कृतानिर्द्धारयति, सा च परमेस्वरस्वीयपद्यते
सर्वकारवत्वात् सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । इतिव्यङ्ग्याद्यात्मके
चाधिदैवतश्चक्षुसामे वाक्प्राच्याद्यात्मके चाध्यात्ममनुष्याह त-
स्यर्कश्च साम च गेष्या इत्यधिदैवतं तद्याध्यात्ममपि “वावसुष्य
गेष्यातौ तौ गेष्यातौ” इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्त्वेवोपपद्यते
“तस्य इमे वीक्षायां गायन्त्य तस्येव ते गावन्ति तस्याग्ने धन-
सनयः” इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्श-
यति । तच्च परमेस्वरपरिग्रहे षटते ॥

यद् यदिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽंशसम्भवं ॥

सञ्चितपापामावे लोके पुण्ये सर्वलोकं विशन्तीति अद्योगादित्यधि-
पत्याह ॥ सर्वपापपानमद्य परमात्मन एवेति । सर्वात्म्यमाह । तथेति
अत्र तत्त्वद्वैद्यानुवः पुरुष उच्यते अनाद्यपेक्षया निरुपपत्तयः ॥ तस्य
शास्त्रविशेषः । तस्याहचर्यात् सामस्योक्तम् अस्यादम्यत्वात्तदुच्यते,
यजुर्वेदो यजः, ऋग्वेदो वेदा इत्यर्थः ॥ इतिव्यङ्ग्याद्यात्मके इति ॥
आधिदैवतश्च इतिव्यन्तरोक्षदुर्गलक्षादित्यनतशुक्लभा रूपा पञ्चविधा
शुक्लशुक्ला, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यनतारितकशुक्लपुष्पं पञ्च-
विधम् । अध्यात्मतश्च चक्षुः श्रोत्राक्षिप्यशुक्लभा रूपा षट्-
विधा, साम च प्राच्यत्याद्यात्मकनोऽहितततिनीरुपं षट्पञ्चविधसङ्गम् ।
एवं त्रयेण चक्षुषाक्षे अशुक्लस्याह इति ॥ तथेति । सौ सर्वात्मक चक्षुः
साक्षात्कृतौ गेष्यावसुष्यादित्यस्य तावेवाधित्यस्य गेष्या एवमौक्त्यर्थः ॥
तथेति । षट् सामोपपत्तिमित्यर्थः । सर्वमानमेवम् । विद्याभारमाह ॥
तद्व इति । तस्य लोके धनस्य सविर्भावो वेदां ते धनसनसौ विभूति-
यन्त इत्यर्थः । यद् लोके राजानो गीयन्ते ते चर इत्यत्र आह ॥ यद्-
दिति । यद्भविष्यादिर्विभूतिः, लोः कान्तिः । अर्जितत्वं वक्तुं, तद्युक्तं वक्तुं

इति भगवन्नीतादर्शनात् लोककामेभिश्चैवमपि निरुद्धं
चूषमाणं परमेश्वरं गमयति । अतस्तु चिरस्यश्मश्रुत्यादिक-
पञ्चवर्षं परमेश्वरे नोपपद्येत इत्यत्र भूमः, स्यात् परमेश्वरस्या-
पीच्छावशात्कामासयं रूपं साधकानुग्रहाय ।

माया शोषा मया कृष्टा यस्यां पश्यसि नारदः ।

सर्वभूतसुखैर्युक्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरन्त्यात् । अपि च यत्र निरक्षतत्त्वं विशेषं परमे-
श्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं “अथर्द्धमस्यर्द्धमरूपम-
व्ययं” इत्यादि । सर्वकारणत्वात् विकारघर्षैरपि कैश्चिद्वि-
शिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिना, तथा चिरस्यश्मश्रुत्यादिनिर्दे-
शोऽपि भविष्यति । यदप्याधारश्च यथाच परमेश्वर इत्युच्यते
स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनायौ भविष्यति
सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो योमवत् सर्वात्मान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यम-
र्षादाश्चर्यमप्याध्यात्म्याधिदैवतविभागापेक्षमुपासमार्गमेव, त-
स्मात्परमेश्वर एवाप्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥

राजादिकं तद्वत् एवेति तदुक्तानमोक्षरक्षैवेत्यर्थः । निरुद्धमवस्थाधीनम्,
एषा विचित्ररूपा कूर्चिर्माया विस्तृतित्वात्माया कदा कृतेत्यर्थः । यदुक्तं
अथर्द्धमिच्छादिवाक्यं तत् सौवर्णमिच्छा ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कृत-
कमाह । कर्तेति । यत्तु उपास्यत्वेनोच्यते तमेतत्प्राकृतं सर्वकारण-
त्वात् प्राकृतं सर्वकर्त्तृत्वादिवृत्तानिर्दिश्यते इति योजना । मर्षा-
दावर्द्धमोक्षरक्ष मेत्युक्तं निराकरोति । ऐश्वर्येति । अध्यात्म्याधि-
दैवध्यानयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, तद्वत्समेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थ-

भेदव्यपदेशान्वयः ॥ २१ ॥

अस्मिन् च आदित्यादिशरीराभिमानिन्यो जीवेश्वरोऽप्य ईश्व-
रोऽन्तर्हामी “य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमन्त्येष त
आत्माऽन्तर्हाम्यन्तः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र
ह्यादित्यादन्तरोऽयं आदित्यो न वेदति वेदितुरादित्यात् वि-
ज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्हामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवेवायमन्तरा-
दित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात् परमे-
श्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धं ॥

आकाशस्तस्मिन्नात् ॥ २२ ॥

आन्धोऽप्ये ददमानमन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्ताकाश
इति होवाच सर्वाणि च वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

मित्यर्थः । ननु उपानिशदेऽनेनोपासितविधेर्विधेयाक्रियाकर्तृत्वोक्तं
दिवदन्वतः विद्विर्वाच्येत्याशङ्काह ॥ भेदेति ॥ आदित्यजोवादीश्वरस्य
भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जोवादस्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह ॥ अस्तीति ॥
आदित्ये स्थितरश्मिनिराधार्यमादित्यादन्तर इति जीवं निरूपयति ॥
अस्मिति ॥ अश्वरोरस्य कथं नित्यमन्तं तन्माह ॥ यस्मेति ॥ अन्तर्हामी-
पदार्थमाह ॥ न इति ॥ तस्मान्नात्मनिराधावाह ॥ एव त इति ॥
ते तत्र सत्त्वसमित्यर्थः । आदित्यान्तरत्वज्ञानेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात्
नर एवादिह्यादित्यात्मनो उद्भवे उपानिश इति सिद्धम् । ननु सत्त्व-
त्वादित्यैवैकस्मिन्नात्मा पापान्मर्षित्वाद्यात्मनिषाति मन्त्रादिकैरभ्युपगम-
नम्, इह आकाशपदमुक्तिः सिद्धाह जीवसीति प्रत्युदाहरणेन पाप्मे
प्रतीतिः । आकाशस्तस्मिन्नात् इति । आन्धोऽप्येवमस्युदाहरति । इद-
मिति । आकाशको ब्राह्मणो जैवमिं राजानं पृच्छति, अस्य दृश्यो-

सुप्त इत्याकाशं मत्स्यं यन्माकाशो ह्येवेको ज्ञायमानकाशः
 पराशयः" इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभि-
 धीयते, एतद्भूताकाशमिति । कुतः संशयः । उभयत्र प्रयोग-
 दर्शनात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकादेश्वोदाकाशशब्दो
 ब्रह्मस्यपि कश्चित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यच्च वाक्यशेषवशादसा-
 धारण्यमुक्तवशाद्वा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा "यदेतद्वा-
 काश आनन्दो न स्यात्" इति, "आकाशो वै नामरूपयोर्नि-
 र्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति चैवमादौ, अतः संशयः । किं
 पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तच्च प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण
 शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः
 शक्यो विज्ञातुं, अनेकाखेत्यसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आ-
 काशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिधैः सह-
 यमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणम-
 र्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणं । ननु भूताकाश-
 परिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते "सर्वानि ह वा इमानि भूतानि
 आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिः । नैष दोषो भूताकाशस्यापि
 वाक्यादिक्रमेण कारणलोपपत्तेः । विज्ञायते हि "तस्माद्वा एत-

लोकास्मान्मत्स्यं च क आभार इति । राजा ब्रूते आकाश इति चेति ॥
 यदेतद्वाकाश इत्यानन्दत्वसाधारणस्य अवस्थादाकाशो ज्ञायमानासा-
 रितम् । आकाशो वै नामरूपं तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विज्ञातः ।
 निर्वहिता उत्पत्तिरिति हेतुः, ते नामरूपे, यदन्तरा ब्रह्मादिषु न
 कल्पितत्वेन मध्ये वा इति शङ्कः । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीयो-
 पाक्षः, विज्ञाने ब्रह्मात्मना इति कथम् । उपाले अष्टमस्तुति-

स्माद्वान्न आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वातुः प्राचीरन्ति” इत्या-
दिः । व्यायस्व पराजयत्वेऽपि भूतान्तरादिष्वप्येवमव्ययते भूता-
काशस्यापि, तस्मादाकाशव्यवदेन भूताकाशस्य सत्त्वमित्येवं
प्राप्ते ब्रूमः, आकाशस्तत्त्विकात् । आकाशव्यवदेनेह ब्रह्मणो यदर्थं
युक्तं । कुतः । तत्त्विकात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं तत्त्वं “सर्वमाणि
ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । पर-
स्याहि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु
भूताकाशस्यापि वाक्यादिकर्मण कारणत्व दर्शितं । सत्त्वं द-
र्शितं । तथापि मूलकारस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यव-
धारणं सर्वाणीति, च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा
“आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आकाशो ह्येवैष्यो
ज्यायानाकाशः परायण” इति च व्यायस्वं ह्यनापेक्षकं पर-
मात्मन्येवैकस्मिन्नात्मातं “ज्यायान् दृष्टव्या ज्यायानन्तरिचात्
ज्यायान् द्विषो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथा परायणत्व-
मपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं । श्रुतिश्च भवति
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायण” इति । अपि चान्त-
वत्त्वदीपेण शालावत्यस्य पत्रं निन्दित्वानन्तं किञ्चिद्वृक्ष का-

वाक्यसम्बन्धोक्तेराभाद श्रुत्यादिसङ्गतयः । अष्टमस्य भाष्यम् । तेजः-
प्रभृतिषु वाक्यादेरपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिबाधः । सर्वश्रुतेषां वा-
यानिरिक्तविषयत्वेन सङ्क्षेपः सादिक्वाङ् । सत्त्वं दर्शितमिति । ब्रह्म-
णस्तु सर्वव्यापकत्वाच्चत्वादेव सर्वमिति श्रुतिर्मुक्तेति भावः । तथा सर्व-
व्यापारार्थं विदितव्यमकथं स्थितामपि परमात्मन्येव विद्येतानि अस्मात्
ब्रह्मविज्ञानीत्याह । तथा आकाशविज्ञादिना । परतेर्जनका दातुः ।
रातिरिति पाठे बन्धुरित्यर्थः । विज्ञानरत्नाह । अपि चेति । दातव्य-

मेन जैरुविनाऽऽकाशः परिच्छीतः, तथाकाशसुह्रीवे सन्त्याद्यो-
पसंहरति, “तं पुनः परो वरीमासुह्रीवः स एवोऽकाशः” इति,
तच्चान्नस्य ब्रह्मविद् । इत् पुनश्च भूताकाशं प्रसिद्धिद्वयेन
प्रथमतः प्रतीकत इति, अत्र भूतः, प्रथमतः प्रतीतमपि तदा-
न्वयेनमन्त्रं ब्रह्मपुंस्यान् हृद्वा न परिच्छीते । दर्शितं ब्रह्म-
व्यव्याकाशमन्त्रः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्यङ्गिता” इत्यादौ ।
तथाकाशमव्यायवाचिनामपि ब्रह्मविद् प्रयोगो दृश्यते “अथोऽ-

शाकावलो शाक्यो राजा चेति तत्र उद्गीचविद्याकुशला विद्यारवा-
माहः किञ्चिद्वचस परावयमिति । तत्र स्वर्गादानतामिरङ्गिर्बोवितेन
प्रायेण क्रियवाचोद्गीचस्य स्वर्ग एव परावयमिति दाव्यपक्षमप्रतिपा-
दोषेण शाकावलो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मादारां हेतुरत्रं लोकः प्रति-
हेत्युवाच । तं शाकावलस्य पक्षमन्त्रवद्वंते किञ्च शाकावलस्यामेति राजा
निन्दित्वानन्वयेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्वयपक्षोपपादवत्स्यादित्यर्थः ।
नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतम् इत्युच्यते ॥ तद्वेति । उद्गीच आ-
काश एवेति सन्त्यादनात् उद्गीचस्यानन्तत्वादिकं न श्रुत इति भावः ।
च उद्गीचावयव अकार एव आकाशात्मकः । परः स्वतन्त्रत्वादिपुत्रे-
रत्कष्टः अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीवान् श्रेष्ठ इत्यर्थः । पर इति अन्वयं
वकारान्तं वा, परः क्षुब्धमिति प्रयोगात् । परवाच्यौ वरेभ्योऽतिशयेन
वरः परो वरीवान् इत्यर्थः । प्राचम्यात् श्रुतित्वाशाकाशवद्वो वरीवा-
नित्युक्तं स्मारयति ॥ इत् पुनरिति ॥ स्वकारवर्गव्यावृत्तकीतान-
न्यादिवक्तुमिहानामनुपपाद “त्वज्जेदेकं कुचस्वार्थे” इति व्याजेनैकस्याः
श्रुतेर्वाच्यो वक्तु इत्याह ॥ अत्र भूत इति ॥ आकाशपदादुद्गीचस्यैव
प्रथमप्रतीतिरिति निश्चयो नास्तीत्यपिचन्द्रेण द्योतितम् । तत्र बुक्ति-
माह ॥ दर्शितमेति । आकाशपदादौ वार्थस्य ब्रह्मचोऽपि प्रथमप्रती-
तिरिति तत्र तत्पत्त्यायावाह ब्रह्मविद् प्रयोगमाशुर्व्यादिति भावः ।
अथरे भूटस्थे व्योमन् व्योमि व्योमो वेदाः इति प्रमाद्यत्वेन अस्मिन्मन्त्रे
विद्ये देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । अकारः सं शुभं नष्टं च व्यापकमित्यु-

मादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो
लोकवेद्योरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति
संशयः । किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पक्षहन्ते; प्राणस्यो-
पादानं युक्तं । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु
पूर्ववदिहापि तद्विज्ञात् ब्रह्मण एव यत्तत्तं युक्तमिहापि हि
वाक्यशेषे भूतानां संवेद्यनोद्गमनं पारमेष्ठ्यं कथं प्रतीयते ।
न मुख्येऽपि प्राणो भूतसंवेद्यनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्याका-
यते “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागम्येति प्राणं चक्षुः
प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रवृध्यते प्राणादेवापि पुनर्ज्वा-
यन्ते” इति । प्रत्यक्षं तत् स्थापकाखे प्राणोऽन्तःपयस्विषयमा-
नायामिन्द्रियवत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाखे च पुनः प्रादुर्भ-
वतीति । इन्द्रियकारत्वाच्च भूतानामविवक्ष्यो मुख्ये प्राणेऽपि
भूतसंवेद्यनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्तःपयसीव-

प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेको भवति प्राणस्य वाच्योः प्राणं प्रेरकं
तस्य यत्तात्पर्यं प्रदत्ताकानं वे विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेषु यता-
र्थात् पुरुषस्यैव व्यर्थमिति शङ्कते ॥ ननु पूर्ववदिति । अधिकांशदा-
निरावार्थमिति हेतुस्तद्विमिति मत्वा ग्रहणात् ॥ न मुख्येऽपीति ॥ तर्हि
तदा चक्षुरम्येति । यद्व्यवहारेण सर्वत्र व्यवहृत्यः । नन्वेन्द्रियाणां
प्राणे कवोदसौ चूनेने तावता मया भूतसत्तादिमतिवाक्यशेषोपपत्तिः
कथमित्यत आह ॥ इन्द्रियकारत्वादिति ॥ तस्य ह्येव रवः इति श्रुतेः
इन्द्रियाणि विज्ञातव्यानि स्वयन्धीकृतभूतानां काराणि तेषां कदा-
युक्ता भूतानां च हि प्राणे कदादिति सिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः ।
अत्र ब्रह्मपादौ प्राणो न लक्ष्यताम् ॥ अपि चेति ॥ उदाहरणमिह-
व्यासहरीषे प्रतिकारे च का हेतवेति, एते मया प्राणशब्देनादित्योऽन्तःपय-
स्येति चादित्य इति ह्येवाप्यस्यमिति ह्येवावेति श्रुतावित्यर्थः । आ-

प्रतिहृरयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्थानम् । निर्दिश्येते,
 न च तयोर्ब्रह्मसत्तिः, तस्यामात्राच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्व-
 मित्येवं प्राप्ते स्वतन्त्रात् प्राणः । अतएव प्राण इति । तद्विज्ञा-
 दिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एव तद्विज्ञात् प्राणस्यैवमपि परं
 ब्रह्म भवितुमर्हति, प्राणस्यापि च ब्रह्मत्वमित्यसम्भ-
 वः । “सर्वाणि च वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिधायिष्यन्ति प्राण-
 मभ्युष्मिहते” इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रस-
 यानुत्पन्नानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । ननु त्वं सुखप्राणपरि-
 ग्रहेऽपि संवेशोद्गममविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अतो-
 च्युते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणां चैव तानां प्राणाच्चयं
 संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानां, इह तु सर्वेन्द्रियाणां
 सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानां “सर्वाणि च वा इमानि
 भूतानि” इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिः महाभूतत्रयया प्रति-
 ष्टह्यते तदापि ब्रह्मत्वमित्यसम्भ-
 वः । ननु सहापि त्रिवैरि-
 न्द्रियाणां स्वःपप्रबोधयोः प्राणोऽप्ययं प्राणाच्च प्रबोधश्रुत्युक्तः

प्राणं सन्निधानम् । सन्निध्यतुल्योत्पत्तिप्रबोधनप्रबोधनत्वात् तद्वत्प्राण-
 निधये तत् इत्यादि प्रस्तावोक्त्यादिति पूर्वपक्षस्य, विज्ञाने ब्रह्मर-
 क्तोपासितः । अस्याधिकरणस्याविदेयत्वमेव पूर्वेषु वक्तव्यमिति विभागः
 भवन्तीति भूतानां च्युत्युत्पत्त्या सत्त्वित्वात्प्राणस्यैव कार्यत्वात् तस्य
 कवोदसौ वायुविकारे प्राणस्य ब्रह्मत्वित्वात् तद्वत्प्राणस्यैव कार्यत्वात्
 हेऽपि कवोदसौ प्राणस्यैव कार्यत्वात् तद्वत्प्राणस्यैव कार्यत्वात् तद्वत्प्राणस्यैव
 भूतत्वमित्यादिनादिसर्वः । तस्य तद्वोदसौ च्युत्युत्पत्त्या । अतएव ।
 अथ यदा कवोदसौ जीवः प्राणस्यैव कार्यत्वात् तद्वत्प्राणस्यैव कार्यत्वात्
 वागादयोऽपि वन्ते कार्यः । अतः जीवाभिधायि सर्वव्यापारत्वविक्रान्तः

“यदा सुतः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यवाकिन् प्राणं प्रत्येकधा
 भवति तदेतन् प्राणं सर्वमोमिति सञ्जायेति” इत्यत्र तत्रापि
 तद्विज्ञानं प्राणशब्देन ब्रह्मैव । यत् सुनरस्यादित्यसिद्धान्तात्
 प्राणशब्दस्याब्रह्मत्वमिति तदनुक्तं प्राणशब्देनैव त्वेन प्राणशब्दस्य
 ब्रह्मविषयत्वात् प्रतीयमानायां संविधानस्याकिञ्चित् कर-
 त्वात् । यत् सुतः प्राणशब्दस्य पञ्चतन्त्रौ प्रसिद्धतरत्वं तदाका-
 शशब्दस्यैव प्रतिविधेयम् । तस्मात् सिद्धं प्रज्ञावदेवतायाः
 प्राणस्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य प्राणं प्रा-
 ण्यवन्धनं हि सोऽस्य मनः” इति च तदप्ययुक्तं शब्दभेदात् प्रक-
 रणाच्च संज्ञावाच्यपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगे अन्त्यः पिता
 पत्नीनिर्दिष्टोऽन्त्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति गम्यते, तद्वत्
 प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्त्यः प्राणस्य
 प्राणं इति निधीयते । न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो
 भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स
 एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमसर्वाध-
 कारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिः शब्दो
 ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणव-

स्यः प्राण इत्याह । तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसंक्षिप्पयेकवाच्यवाक्य-
 भवेति चिह्नं वक्ष्यीम इत्याह । तदनुक्तमिति । एकवचनत्वं वाक्येभ्यः
 तस्य एवं ब्रह्मत्वं चिह्नं तेनेत्यर्थः । प्राणशब्देनैव प्रकरणेन सर्वभूतप्रत-
 तिपक्षिणेन च प्राणशब्देन तत्कारणं ब्रह्मसंज्ञाविज्ञाह । तदाकाशशब्द-
 स्तेष्वेव । अस्मिन्नाहोदाहरणं संज्ञाभावेनावृत्तिनिज्ञाह । अनेत्या-
 दिना । शब्दभेदज्ञाया प्रकरणं अपश्यति । यस्य चेति ॥ ज्योति-

स्वमं च सोऽस्य मनः” इति श्रुतेः प्राप्तिशब्दो नावगमिनामभ्य-
 कथमवगमयेदतः संशयाविषयत्वाच्चेतदुदाहरणं कुतश्च । प्र-
 सावदेवतायास्तु प्राप्ते संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते वि-
 श्रुतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाच तद्य-
 दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः” इति । तत्र संशयः । किमिह
 ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किं वा पर आ-
 मेति अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तद्विज्ञाद्विज्ञाविषयत्वसङ्कम्,
 इह तद्विज्ञानमेवास्ति लासीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तम् । आ-
 दित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः । प्रसिद्धेः
 तमो ज्योतिरिति श्रीमौ शब्दो परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयो प्रसिद्धौ
 चतुर्थस्यैर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुपपन्न-

चरणाभिधानात् । आन्दोऽस्यमेवोदाहरति । इदमिति । वाचल्युपा-
 धिकमज्ञोपाख्यानन्त्यांशोऽप्यशब्दः । अतो दिवो दुर्लभोऽतु परः पर-
 कायत् ज्योतिर्दीप्यते यदिदमिति जाठरान्नावध्यक्यते । कुल दीप्यते
 तत्तावत् । विज्ञत इति । विज्ञात् प्राप्तिशब्दादुपरि शब्दशब्दात् भूता-
 दिवोकादुपरि वे कोकास्तेषूपसेषु न विध्यन्ते कस्यना वेध इत्यनुत्तमेषु
 सर्वसंसारमनुभूयामीतं परं ज्योतिरिदमेव यदेवमिति तर्कः । अथ
 पूर्वोक्तान्तर्ध्वं यदनु प्रत्युदाहरणवत्कृतिमाह । अर्थान्तरिति । अथ
 अवाक्ये अतमज्जलित्वाभावेऽपि पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतवाक्यवत्कृ-
 त्वासीति यादवकृतिः । पूर्वोक्तपक्षयोर्नैकमज्ञज्योतिर्नोदपातिः कथ-
 मिति शेषः । अन्वयान्तर्ध्वविरोधित्वात् ज्ञायापि ज्योतिः पदवक्तव्यता
 प्रविष्टमिति चेत्तावत् । कुचरिति । सर्वस्यै रालौ भवं शार्वरसीच-

मादित्वादिभ्यो ज्योतिषाया दीप्यते, इतीयमपि अतिरूपदित्वा-
दिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिभीनं ब्रह्म दीप्यत इति
सुख्यां अतिप्रसङ्ग इति । किञ्च शुभ्रवर्णादित्युक्तेषु । न हि परा-
परवीजस्य ब्रह्मण्यः सर्वात्मकस्य द्यौर्नर्न्यादा युक्ता, कार्यस्य तु
ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्नर्न्यादा स्यात् परो दिवो ज्योति-
रिति च ब्राह्मणं । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमा-
नत्वात् शुभ्रवर्णादावस्त्वमसमञ्जसं, अस्तु तर्ह्यन्निवृत्तकृतं तेजः
प्रथमजं । न । अन्निवृत्तकृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति ।
इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयु-
क्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमे-
कैकां करवाणि” इति चाविशेषयुतेः न चात्रिहृतकृतस्यापि

मिति द्वावत्, अनेनावरकत्वाद्दूषणत्वाच्च कृष्णवर्णरूपं तत्र इत्यर्थादुक्तं
भवति । ज्योतिः अतरेतुपाहकविक्रान्ताह । तत्वेत्यादिभ्यः । साखर-
दवात्सवा दोषलोचन एव विक्रमिताह ॥ न ह्येति । नास्तु सर्वा-
देत्याद्यस्तु नूतत्वात्तैवमित्याह । परो दिव इति । मर्त्यादां ब्रूत इति
येन । ब्रह्मण्यत् कार्यस्यापि मर्त्यादायोगाद्विरर्चकं ब्राह्मणमिति
कश्चिदाक्षिपति । नन्विति । एकदेशो ज्ञेयः ॥ अस्मिति ॥ सगर्वादौ जाते
किञ्चिदतोन्मिव तेजो दिवः परसादक्षि अतिप्रमाणास्मादित्यर्थः । अथ-
यन्विध्युपास्यते निर्भक्त्वं वस्तुतेऽर्थ इत्याक्षिप्य ज्ञेयः । नेति ॥ ध्यानं
फलमित्याद्यस्तु निष्फलं कापि ध्यानं नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्यादिना ॥
प्रयोजनान्तरं तन्नोनायादिकं । अन्निवृत्तकृतं तेजोऽज्ञोक्त्याफलत्वसङ्का-
तदेव नास्तीत्याह । नास्तीति ॥ तेजोऽवधानं देवतानामेकैकं द्विधा
विभज्य पुनरेकैकं द्विधा कृत्वा सप्तानादितरभान्योर्निश्चिप्य तस्मि-
न्गुणरज्जुवच्चिदं करवाणीत्यविशेषोक्तौ नान्यत्रिहृतकृतं किञ्चिदित्यर्थः ।
किञ्चाम इदं पर इति अन्त्येकान्त्यः प्रसिद्धं शुभ्रवर्णादित्य ध्याना-
यानूयते । न चात्रिहृतकृतं तत् अस्ति प्रविशमित्याह ॥ न चेति ॥

तेजस्यो द्युमर्त्यादत्तं प्रसिद्धं यत् तर्हि निवृत्तमेव ततोऽप्यो-
ज्योतिःप्रसङ्गः । अग्नौऽप्यग्नौ हि योऽवगम्यतेऽन्त्यादिषु ज्यो-
तिरिति, नैव दीप्यमानोऽपि नयमानस्य ज्योतिरिति परो हि
इति उपसर्गात् । प्रदेशविशेषपरिपङ्को न विवक्ष्यते, न तु निवृ-
त्तदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । “अन्तरितः
पृष्ठे व्यसृज्यतेऽन्तर्गतेषु लोकेषु” इति साधारणवृत्तव्युत्तिः कार्य-
ज्योतिरिति उपपद्यतेतरां “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्मन्त्रः पुन्ये
ज्योतिः” इति च कौत्सेये ज्योतिरिति परं ज्योतिरव्यसृज्यमानं
हृष्यते । सारूप्यनिमित्ताद्याध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति
शिर एकं शिर एकमेतदक्षर” इति । कौत्सेयस्य तु ज्योतिर्यः
प्रसिद्धमब्रह्मत्वं “तस्यैषां दृष्टिसस्यैषा श्रुतिः” इति चौष्ण्यघोष-
विशिष्टत्वश्रवणात् “तदेतत् दृष्टं श्रुतं चेत्युपासीत” इति च
श्रुतेऽक्षुष्यस्य श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति चात्पफलश्रवणाद्-
ब्रह्मत्वं मज्जते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । न चान्यद-
किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मविद् । न च
पूर्वस्थित्यपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं
भूतम्” इति छन्दोनिर्देशात् । यथापि कथञ्चित् पूर्वस्थितं
एकदेशमते निरस्ते साक्षात् पूर्वपक्षो ब्रूते ॥ यस्तु तर्हीति ॥ प्रदेश-
विशेषः दिवः परसाहेदीयमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य
परिपङ्क उपसर्गात् न विवक्ष्यत इत्यन्वयः । स एव कौत्सेयज्योतिरिति
उपास्यते तस्यापि तेजस्वादिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानाद्यैः प्रदेश-
व्यत्यं कल्प्यतां नेत्याह ॥ न त्विति ॥ निम्नदेशस्य निरवयवस्य विषे-
येऽति दिवः परसाहेदीयमानमब्रह्मवयवकल्पना भागिनी ब्रह्मा न त्वित्य-
न्वयः । अत्रासाधिकागौरवापातादिति भावः । वतः किं नमोऽह ॥
सारूप्येति । यथा एकत्वस्याभावाद्भूरिति व्याकृतौ मजापतेः शिरोदर्शः

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्यैव मय्यभिधान-
मस्ति, तत्र हि लिपादस्याकृतं द्विविदं, यौगिकरक्तत्वेन
ब्रह्म, यत्तु पुनः “हरी द्विविदो ज्योतिः” इति श्रौतार्थोदा-
त्तेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह साक्ष्यमित्येवं प्राप्ते ब्रह्म-
ज्योतिरिह ब्रह्म प्राकृतं । कुतः । चरणाभिधानात्, पादाभि-
धानादित्यर्थः । पूर्वस्थानं हि वाक्ये चतुष्पादब्रह्म निर्दिष्टं “ता-
वान्मयं सविमा ततो व्यापारं पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि

भूता तेषां जातरन्नावब्रह्मन् बोधादिचतुष्पादं प्रसिद्धमिति जडज्यो-
तिरिति वाक्ये वाक्यमित्यर्थः । अहंकार्यनेनौष्ण्यग्रहणं प्रसिद्धं सैवा तस्य
जातरान्वेष्टिः, अहंकार्यपिधानेन बोधनवचनं, सैवा तस्य चतुर्विधित्वार्थः ।
ज्योतिरी जडत्वे सिद्धान्तरवाहः तदेवदिति । ज्योतिरित्यर्थः । चतु-
ष्पादचतुर्विधः सुन्दरः, चतुर्तो दिव्यतातः । न चान्यदपीति ब्रह्मसिद्धमपि
किञ्चिदन्वयालोचनवयः । ननु लिपादस्याकृतं द्विविदं पूर्ववाक्योक्तं
ब्रह्मात्वं ज्योतिःपदेन ब्रह्मतामित्याशङ्क्याह ॥ न चेति ॥ अहंकार्य-
तत्त्वत्वात्तत्वात्मा ब्रह्मोक्तमित्यत आह ॥ अवापोति ॥ अहंकार्य-
कारेणार्थः । द्विविदं द्विविदं इति विभक्तिभेदात् प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृते-
ज्योतिं प्राकृतं कार्यमित्यर्थः । व्यापारं निरस्यति ॥ प्रादेति ॥ नावली
वा इदं सर्वं भूतं वाक्ये नावली केन प्रविष्टी यदिदं यतीरं यदस्मिन् पुरुषे
हृदयमित्येव प्राप्ता इति भूतवाक्यविषयीयरीरहृदयमावात्मिका बहु-
विधा बहुभिरवर्तैश्चतुष्पादा नावलीति । बहुक्तं तावत् तत्परिमाणः
सर्वः प्रपञ्चोऽस्य नावत्यग्रहणतस्तु ब्रह्मस्यो बहिष्ठा विधूतिः, पुरुषस्तु
पूर्वब्रह्मरूपः, अत्र प्रपञ्चाज्जगत्प्रमाणविकः । आधिक्यमेवाह ॥ प्राद
इति । सर्वं अहंकार्यः पादोऽयः “विदुश्चाहमिदं जगत्प्रमाणेन
स्थितो जगत्” इति श्रुतेः । अहंकार्यपुरुष इति जगत्प्रमाणरूपे
लिपादस्याकृतमस्ति, द्विविदं पूर्ववाक्ये वा व्यापारवन्मति, कल्पि-
ताज्जगतो ब्रह्मरूपपञ्चमनसोत्पत्त्यर्थः । अथा कोऽपि पापात् पादमव-
यवित्वं तदेव अधिकमिति बोधनार्थं लिपादस्याकृतमित्युक्तं कोऽपि न लिपात्

त्रिपादस्याख्यतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यस्तुत्यक्षो ब्रह्म-
 यस्त्रिपादख्यतं सुसम्बन्धितं निर्दिष्टं तदेवेकं सुसम्बन्धात्
 निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत् परित्यज्य भासतं ज्योतिः
 कल्पयतः प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां । न केवलं ज्यो-
 तिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि हि शास्त्रित्यविद्या-
 यामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्त-
 व्यम् । यत्तूक्तं "ज्योतिर्दीप्यत" इति च एतौ शब्दौ त्वाभ्ये
 ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नाह दोषः, प्रकरणात् । ब्रह्मावगमे
 सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्त्तज्योतिरुपक-
 र्त्तिर्ब्रह्म ख्यपि प्रयोगसम्भवात् । "येन सूर्यस्तपति तेजसेवः"
 इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चतुर्दशैरेवानु-
 ग्राहके तेजसि वर्त्तते । अन्यत्वापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं
 ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतां" इति च । तस्माद्यद्यत् कस-

विवक्षितमिति मन्त्रव्यम् । यदतः पर इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धिर्वाचि-
 ज्वात् पूर्ववाक्यमसिद्धं ब्रह्म प्राकृतमित्याह । तत्रेति ॥ ननु तदाभ्ये-
 ऽष्टाकपक्ष इत्यत्र शतदशः प्रकृतार्थकत्वं इष्टमित्यत आह ॥ तत्परि-
 त्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापेक्षत्वादगत्या पदोऽगति-
 शार्थत्वमाश्रितम्, इह तु पूर्ववाक्यमसिद्धत्वं ब्रह्मणो युक्त्यभ्येन प्रत्य-
 भिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्यदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि च एवार्थ इत्यर्थः ।
 सन्त्यन्यायादभ्येवमित्याह ॥ न केवलमिति । सर्वं कल्पितं ब्रह्मेत्युत्तरस्य
 ब्रह्मानुवृत्तेर्नित्यस्य ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः । प्रकरणादिति ॥
 प्रकृतार्थेक्यमदनुत्वात् शब्दस्य भूतपादादित्युक्तं चेत्तर्थात् । अतः प्रक-
 रणाज्योतिरिति कृतिबोधो न युक्त इति निरस्तम् । अविशेषतादिति ब्रह्म-
 व्यावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैवमनेनैव प्रकाशितः सूर्य-
 स्तपति प्रकाशयति तं इहैवमनेनैव इति ननुत एवार्थः । ज्योतिःशब्दस्य

यत्पक्षतत्रवस्थान् ब्रह्मेति तदप्यनुययन् । न हि इवमेव
 फलाय ब्रह्मात्मनोपदिश्यते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्तु हि
 निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मनोपदिश्यते, तत्तद्वत्त्व-
 मेव फलं मोक्षं वृत्त्यवगम्यते । यत्तु तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक-
 विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्तु संसारं गोचराद्येवोच्चा-
 वचानि फलानि दृश्यन्ते “अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य
 एवं वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चित्त्व्यो-
 तिवो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि “पूर्वं छिन् वाक्ये दृश्यमानं प्रती-
 तव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधायक इति ।
 कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्ववि-
 ययात् प्रस्थाप्य शब्दा व्यावर्त्तयितुं । नैव दोषः । “यद्वत् परा
 दिवो ज्योतिः” इति प्रथमतः पठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना
 द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्व-
 सामर्थ्येन परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषय-
 त्वोपपत्तेः । तस्यादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपन्नञ्चम् ॥

अति ब्रह्म ज्योतिश् इति शेषः । त यथा यथोपासते तथा फलं भवतीति
 श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपासिफलमेकस्यैव कि
 न स्यादत आह ॥ यत्तु हीति ॥ सेवेकत्वादित्यर्थः । अथ यत्तु नानेने-
 त्याह ॥ यत्तु त्विति ॥ ईश्वरो जीवद्वयेन्यासमस्तीत्यादिः, अन्नादो व-
 सदादो वा । वसु हिरेण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्ध-
 यो वेद उक्तं विन्दते दीप्तान्विच प्रवर्त्तते नाम्ना वसुदानो जनो वा
 प्रतीकं वाच्यं भूय इति प्रतीकविशेषभावात् तद्वत्त्वप्रतीकत्वोपपत्तेः अत्रि-
 यत्तु ब्रह्मोपदिश्यते इत्युक्तेः । कथं पुनरिति । यथेयं तदुपासितं चरम-
 श्रुतिर्निरास इत्याह ॥ नैव इति । सर्वनाम्ना असाधारणेन अत्र सर्व-

कन्दोऽभिधानमेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिग-
दात्तव्यमिदं दर्शनं ॥ २५ ॥

यद्येवमुक्तं पूर्वमस्मिन्नापि वाक्ये न ब्रह्ममिहितमस्ति, 'गा-
यत्री वा इदं सर्वं' भूतं यदिदं किञ्च" इति गायत्र्याख्यस्य कन्द-
सोऽभिहितत्वादिति तत् परिहृतं व्यम् । कथं पुनश्चकन्दोऽभि-
धानात् ब्रह्ममिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता "तावानस्य
महिमा" इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं । नैतदस्ति ।
'गायत्री वा इदं सर्वं' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामैव भूतपृथि-
वीशरीरद्वयवाक्यान्वयप्रमेदैर्ध्यात्वाय "सैषा चतुष्पाद षड्-
विधा गायत्री" तद्वैतद्व्याख्यनूतं "तावानस्य महिमा" इति
तस्यामैव व्याख्यातकपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमक-
खाद्ब्रह्मचतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र "यद्वै तत् ब्रह्म" इति
ब्रह्मवचः, सोऽपि कन्दसः प्रकृतत्वात् कन्दोविषय एव । "य
ए तामैव ब्रह्मोपनिषद् वेद" इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्या-
चक्षते । तस्याश्चकन्दोऽभिधानात् ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् ।
नैव दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा नायत्र्याख्यकन्दो-
द्घादेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन
ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते "गायत्री वा इदं सर्वं" इति । न

नाम्नः वाच्यं सङ्निहितवचित्वं तद्वहेन परावृत्ते शरीति योजना ।
अर्थाद्यस्यदवाकावाक्यरक्षादित्यर्थः । कन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं ना-
सीति ब्रह्मवेत्तव्यं । इत्यस्ति । कथमिति । यद्वा यावदिति । नैत-
दित्यादिना । तद्वैतद्व्याख्यं पूर्वमेव व्याख्यातम् । न यतामेवमिति ॥
वेदरक्षकभूतं ब्रह्मविद्यानेवकृतरीत्या । सङ्निहितं तद्वैतद्वयफलव-
रहितब्रह्ममभिर्भवतीत्यर्थः । तथा च भाष्येन ब्रह्मकन्दो युक्त इति

ह्यक्षरसन्निवेशमात्रायाः सायत्न्याः सर्वात्मकत्वं संप्रवर्ति । तस्या-
द्यह्वायत्न्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं । “तद्विद्
सर्वं” इत्युच्यते । यथा “सर्वं” अस्मिन् ब्रह्म इति । तत्त्वस्य
कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः । तदनन्त्यत्वात्तन्मात्रायाः
दिभ्य इत्यत्र तथान्वयापि विकारद्वारेण ब्रह्मस्य उपासनं
दृश्यते “एतं ह्येव ब्रह्म वा महत्युक्ते मीमांसन्ते, एतस्यैवावध-
र्येव एतं महाव्रते कन्दोगाः, इति । तस्यादसि कन्दोविधा-
नेऽपि पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवं ज्योतिषोक्तेऽपि
परावस्थते, उपासनान्तरविधानाय । अपरं चाह साक्षादेव
गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संज्ञासामान्यात् यथा गायत्री-
चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथान्वयापि

भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मस्यैव भावः ।
अनुपपत्तिनाह ॥ न ह्यक्षरस्येति ॥ ब्रह्मणोऽपि यत् सर्वमात्मनो तन्मात्रं ॥
कार्यस्येति ॥ न च गायत्र्या ध्वनार्थं सर्वात्मनारोप इति चेत्,
स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । तत्र हि
“दयनमिति सूत्रेण व्यापते ॥ तथान्वयेति । इत्यत्र इति दर्शनं इह-
मित्यर्थः । एतं वरजः ज्ञानं ब्रह्म च कन्देदिनो महत्युक्ते वाक्ये तदनुगत-
उपासते । एतमेवास्मिरहृष्टे तमेतन्मिरित्यध्वयं उपासते इति श्रुतेः
यजुर्वेदिनोऽस्मौ उपासते । एतमेव कन्दोगाः सावेदिनो महाव्रते
कृतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके इहमित्यर्थः । गायत्रीशब्दे ब्रह्मस्यैव
इति व्याख्याय गौष इत्याह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव साक्षात्पर्यवश्यं
विनैवेति यावत् । पूर्वं तदुपासतया गायत्रीपदेनाह ब्रह्मस्यैव भावः
ब्रह्मस्यैव इति श्रुतिः । न च गायत्री सर्वमात्मनोऽवधारणः यतो
रूपेति षडक्षरदेवे अस्मौ उपासतस्तथा गायत्रीपदार्थेऽपि गाय-
त्र्यनुगते ब्रह्मसि उपासने सर्वात्मनोऽवधारण इति भावः । तथा

कन्दोऽभिधायी ब्रह्मोऽर्वान्तरे संख्यामाध्यात् प्रत्युक्तमानो
हस्यते । तद्यथा “ते वा एते पदान्ये पदान्ये दद्यन्तः तत्कृतः,
इत्युपपन्नम्” “सैवा विराड्कादः” इति । अस्मिन् पक्षे ब्रह्मो-
वाभिहितमिति न कन्दोऽभिधानं सर्वथाप्यसि पूर्वस्मिन्
वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्द्यैवं ॥ २६ ॥

इतेष्वैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति
यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति । भूतप्रविशौघरीहृद-
यानि हि निर्दिश्यात् “सैवा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति ।
न हि ब्रह्माश्रयणे केवलस्य हृदसो भूतद्वयः पादा उपपद्यन्ते
अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयस्य सख्यधेत “तावानस्य महिमा,
इति । अनया हि कृत्वा स्वरसेन ब्रह्मोवाभिधीयते “पादोऽस्य
सर्वा भूतानि विपादस्याख्यं दिवि” इति सर्वात्मनोपपत्तेः

च कृत्वे सिद्धान्तभागस्य समर्थः । तथा गायत्रीवस्तुव्याप्त्यनुसामान्या-
ज्ञेतो ब्रह्मवि समर्थते येन हवेतोऽर्पणो जायतोऽमृतको न ब्रह्मण एव
निगदात्, अविधानात्, कन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अथुना तथा हि
दर्शनमिति चेन्न व्याप्यते ॥ तथेति ॥ सर्वविद्याय अपिदेवमस्मिन्सूत्र्य-
चक्षाणां वि वायौ कीदमे । अध्यात्मं वाक्मनुःश्रोत्रजनां चि प्राणमपि
यजोऽनुजिंते वा एते पदान्ये वापिदेविकाः, पदान्ये वाध्यात्मिकास्तो
मसित्वा दद्यन्तः पदान्ये सर्वः कृतमित्युच्यते । अस्मि हि कृतमेता
हामरकसिद्धिर्वापि चत्वारि द्युतानि क्रमेण चत्वरहस्यरहस्यरहस्यरहस्य-
गतं जगत् दद्यात्तर्हि भवति चतुर्वहेन जगत्तर्हि त्रिप द्योर्होत्रोरकस
चान्तर्भाहः, तथा च दद्यन्तुषेन वाक्यादकः कृतमर्द्धनोच्यते । एवं
कृतत्वं वाक्यादीनामुपपन्नम् ॥ तथेति ॥ विवेकादेश्वा स्तोत्रिकनि-

पुरुषवृत्तेऽपीयसकं ब्रह्मपरतयेव समानावते । श्रुतिश्च ब्रह्मण्य
एतद्वर्षतां दर्शयति “विद्युभ्यामिदं जगत्प्रमेयं स्थितो
जगत्” इति “यद्वै तव ब्रह्म” इति च निर्दिष्टं । एवं सति सुखार्थ
उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः” इति च “ब्रह्मसुवि-
देव ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां
सम्भवति । तस्मादस्ति पूर्वस्थित्वात्वात् प्रकृतं ब्रह्म । तदेव
ब्रह्मज्योतिर्वीर्यं द्युमन्वन्वात् प्रत्यभिज्ञायमानं परावृण्यत
इति स्थितम् ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वञ्च विपादस्यावृतं द्विवीति सम्भवा द्यौ-
राधारत्वेनोपदिष्टा इह पुनरप्यदतः परोदिव इति पञ्चम्या-
मर्षादालेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्यैव प्रत्यभिज्ञानमस्तीति

देशः, विराट्पदं जन्मोवाचकं “दद्याच्चरा विराट्” इति श्रुतेः दद्यात्
साध्यैव वाक्यादयो विराडित्युच्यन्ते । एतच्च दद्यात्कारा वाक्यं
कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्यां भवति “सर्वं
विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादस्यादो भवति कृतद्युतस्यादात्वात् ।
कृतं हि सीयचक्षुरद्वेषु त्र्यम्बादिकमन्त्रभावनदक्षमर्षीव कथ्यते । अत
एव कृतजयादितरद्युतजयः सुत्वक्तः । कृताय विजिवावाचरेयाः द्यौ-
नीति, अयो द्युतं कृतसत्तोऽयः कृतः च विजितो येन तस्यै, वाचरेयाः
त्र्यम्बादयः साक्षाः सर्वान् उपनयन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । इदञ्च सा
वायुदिदद्यात्किञ्चा एवा कृतवद्विता विराट्कृतं कृतमादद्यादित्येतत्तर्कः
सर्वथाभेदः । न यस्मीति पदस्य कथकले मौचलेऽपि वेदार्थः । अस्मापर
याहेत्यपरपदस्य मौचलं कथतं वेति द्यौरयति । अत्रपुनश्चाप्यत्रे हि
वाक्ये न यस्मीति वाग्यात्म्यं नास्ति च ज्ञायते वेति विरक्तनामकञ्च
नामजया उपाधिलेखोपासत्वादुपपन्नतरं मौचपदे नास्तीत्यागस्तु-

तत् परिहर्तव्यम् । अतोच्यते, नायं दोष उभयविशेषविरो-
धात्, उभयविशेषपि सम्भवत्यने पक्षस्यन्ते योपदेहेन प्रत्यभि-
ज्ञानं विवक्ष्यते । यथा लोके हृत्प्रायेण सञ्जन्तोऽपि श्वेन उभ-
ययोपदिष्टमागो हृष्यते, हृत्प्राये श्वेनो हृत्प्रायात् परतः श्वेन
इति च, एवं दिव्येन सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर-
प्राञ्च यथा लोके हृत्प्रायेण सञ्जन्तोऽपि श्वेन उभययोपदिष्ट-

अथ अतोक्तकृतानुसंगोपपादनीयम्, एवं गायत्रीपदस्य सार्धत्वात्तो-
ऽन्विद्वेषतुल्यात्पुष्पद्वारा विप्रकटलक्षणा चेति बहुवचनत्वम् । ननु
गायत्री वा इदं सर्वम्, इति गायत्री श्रुतेः कथं सत्येतावद्वा वाक्य-
योऽनन्तरसर्वात्मकत्वाद्यनेकवचनं प्रमायसम्भवेन ब्रह्मणि तात्पर्यमवगा-
दित्वाह ॥ भूतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह ॥ एतच्चेति ॥ सूत्रस्यादि-
पदार्थं दर्शयति । भूतपृथिवीति । अत्र सूत्रभाष्यकारोभूतादिभिस्त-
न्मात्रात्मनी विवक्ष्यते पञ्चदशतुल्यात् इतिकारोक्तमप्रतिबद्धकार-
णवृत्तम् । अन्त्यस्वरमाह ॥ अपि चेति । ब्रह्मपरसूत्रोक्तत्वात् तस्या-
न्त्यस्वरत्वमिच्छाह ॥ इत्येति । ब्रह्मपदस्य अन्दीवाचित्तत्वात् निरुक्तिः ।
यद् इति तत् ब्रह्मेति । पूर्वसूत्रमपि ब्रह्मोक्तविवक्षितं । सुदृढस्य यदीदं
कूर्जस्य पक्षं सुवचः सन्ति । तेषु ब्रह्मत्वानुसंगमरस्य वाचादिद्वारेण क्रमेण
प्राप्तव्यानावाप्तसमाप्तीदानाः पञ्चदशप्राक्ता इति ध्यानायं सुखा कल्पि-
तम् । तत्र सुदृढस्य कूर्जस्यप्रायेण ब्रह्मपुंसवत्श्रुतिर्हृदि नावगताश्च-
ब्रह्मण उपासकानामवस्थितायां ब्रह्मणो हारपाक्यान्तपुण्ड्रा इति वक्ष्य-
वतीत्यह ॥ पञ्चब्रह्मेति । दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतमत्व-
विद्याः नास्तीत्युक्तं लोपेक्षयोर्विनिताह ॥ तत्परिहर्तव्यमिति । परि-
हारे प्रतिजानीते ॥ अतोच्यते नदन् परिहरन्माह ॥ नावमिति । एवं
सर्वत्र व्याप्तेरह ॥ अथानवतिपरिहाराद्यौह सुषुप्त्यन्ते प्रत्यभिज्ञाया
विभक्त्यभेदो न कतिपयः, कर्त्तव्यमिदं तद्विनितावस्थयात् ।
यथा हृत्प्रायेण सञ्जन्तोऽपि सञ्जन्तोऽपि श्वेन उभययोपदिष्ट-
मिति ब्रह्म तस्यैव सार्धत्वात् भवति, एवं दिवि कर्त्तव्यं हृदीकृत्ये वा सुषुप्ते

मानो दृश्यते दृष्ट्वाये खेनो दृष्ट्वापात् परतः खेन इति च,
एवं च दिवः परमपि सत् ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति
पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मस्य इह प्रत्यभिज्ञानं । अतः परमेव ब्रह्म
व्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ ३८ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्हनाख्यायिका “प्र
तर्हो न वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगान् बुद्धेन च
पौरुषेण च” इत्याख्यायिताः । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणो
ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामाबुरक्षतमित्युपास” इति, तद्योत्तरवापि
“अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिच्छिद्योत्थापयति”
इति तथा “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति, अन्ते
च “स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽक्षतः” इत्यादि । तत्र

आधारे चतुर्ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदवस्थाकायावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति चक्ष-
यित्वा दिवः परमिच्छन्त्यत इत्यर्थः । अद्याकायेन अन्वयविक्षेपं ब्रह्म मर्यादा
ब्रह्मस्य दिवो मर्यादात्वंमेव सूच्यते तदा गङ्गायां गोम इतिवत् । अस्या
सामीप्यतश्चक्षयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह । अपर इति ॥ अन्वयं प्रत्या-
धारत्वं सूच्यं पूर्वसूत्रं दिव्येव सदिति असम्बन्धं प्रतिमर्यादात्वं सूच्य-
मनुनोच्यते । दिवः परमयोति भेदः । तस्मात्प्रोतिर्वाक्यसपाक्षे ब्रह्मणि
समन्वितमिति सिद्धम् । *प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासश्चाप्यत्र देवो-
दासिः प्रतर्हो नाम राजा बुद्धेन बुद्धवकारेण च कारयेन्मूकं प्रेमाकाद-
मृहं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच प्रतर्हेन वरं ते ददामीति । स हो-
वाच प्रतर्हेन, यं त्वं मजोपकिमतनं मन्वसि तं वरं त्वमेवासीत्यं ब्रह्म
देहीति । तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादिसूच्यं प्राणं निरक्षितं
प्रज्ञात्मानुगमं निर्दिष्टेपक्षिणात् निरक्षति । तं नाविधि । इदं प्राण-
सेन्द्रदेवकाले सिद्धम् । सूक्ष्मप्राणत्वे सिद्धमाह । अनेति । वामादीनां
देहधारणतत्त्वभावनियमानमरमिच्छा । प्राणस्य देहधारणतत्त्वता-

संशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुभाषणमभिधीयते, अतः देव-
तात्मा, अतः जीमः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र
वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आ-
नन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः संशयः सम्भवति ।
अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोप-
लभ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “भामेव विद्यानीहि”
इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापय-
तीति प्राणलिङ्गम् । न वा विजिज्ञासीत वत्सारं विद्यादित्यादि -
जीवलिङ्गं, अतः उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति
प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म विद्ध्येयं । कुतः । तस्मिन्नुप-
मात् । तथा हि पौष्पाप्यर्ण्येण पर्व्वालोच्यमाने वाष्णे पदार्थानां
समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते, उपलब्धे तावत् वरं

एकलक्षं प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तुं लिङ्ग-
माह ॥ न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अने चेति ॥
अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु वशावकनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यनन्वयार्थ-
माह ॥ अनेकलिङ्गोति ॥ पूर्व्वं प्रकृतब्रह्मवाचकशब्दवशाज्ज्योतिः-
श्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तद्येह प्राणश्रुतिर्भङ्गे किञ्चिद्व्यवसिति । निधी
विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्युदाहरणशङ्कया पूर्व्वपक्ष-
वति ॥ तमेति ॥ पूर्व्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थवशात् विभक्त्यर्थवाध-
नहाकार्यार्थानां प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थवशादेकवाक्यता भङ्ग इति
तदात्मकप्रतिपक्षस्तु । पूर्व्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपासितः, सिद्धान्ते प्रत्यग-
ब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मधरत्वेन पदानामन्यथावगमादिति
हेतुर्धर्माह ॥ तथा हीति । द्रुततमस्तत्कर्त्तव्याद्विपदाणां लब्धव्यो

वृक्षीयेऽग्नीन्नेषीकः । प्रतर्हकः परमं दुष्टपारं परदुष्टपारिषेप
 “त्वमेव मे वृक्षीय्य दुःखं मनुष्याय हिततमं प्रयच्छे” इति ।
 तस्मै हिततमत्वेनोपदिष्टमानः प्राणः सर्वं परमाणां नृणां ।
 न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानात् हिततमप्राप्तिरस्ति “तस्मै विदित्वा-
 तिष्ठत्युमेति नान्यः पन्था विद्युतेऽयनाय” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको
 मीयते न स्तोत्रेण न भूयश्चतुष्या” इत्यादि च ब्रह्मपरिषदे
 घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्म क्षयः प्रसिद्धः । “क्षीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञात्मकं
 ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मकं सम्भवति ।
 तद्योपसंहारेऽपि “आनन्दोऽखरोऽक्षत” इत्यानन्दत्वादीनि न
 ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति “स न साधुना कर्मणा भूयान्
 भवति न एवासाधुना कर्मणा कनीयानिष ह्येव साधु कर्म
 कारयति” तं यमिभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एकासाधु-
 कर्म कारयति । तं यमिभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते” इति “एष
 लीकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश” इति च । सर्वमेतत्
 परस्मिन् ब्रह्मस्याश्रीयमाणे “अमुगन्तुं शक्यते न सुखे प्राये ।
 तस्मात् प्राणो ब्रह्म ।

ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्वाचक उपलब्धत इत्युक्तं विदधोति ॥ उपलब्धत
 इत्यादिना । यं मन्वसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्पर्यः । स वः कश्चित् वा
 ब्रह्मरूपं वेद चाद्यादनुभवति तस्य विदुषो लोको लोको मनुष्याऽपि
 पातकेन न ह मीयते नैव हिंयते न प्रतिवध्यते ज्ञानान्निवा सर्वकर्म-
 रायेदम्बत्वादित्याह । स य इति । साधुसाधुनी दुष्टपारं तात्का-
 ममृष्टत्वं तत्कारयित्वा निरदुष्टं सर्वं सर्वमेतदित्यर्थः । अहङ्कारवा-

न वक्षुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा
प्राप्तिर्न ॥ २८ ॥

अत्र प्राप्तिं वक्ष्येति तदाचिष्यते, न परं वक्ष्य प्राप्तिग्रहः ।
वक्ष्यात्, वक्षुरात्मोपदेशात् । वक्षा वीन्द्रो नाम कश्चिद्विषयवान्
देवताविशेषः । स्वमात्मानं प्रतर्हनायाचय्यते “मामेव विजा-
नीहि” इत्युपपन्नस्य “प्राप्तोऽस्मि प्रप्राप्ता” इत्यङ्कारवादेन
स एव वक्षुरात्मोपदिश्यमानः प्राप्यः कथं वक्ष्य स्यात् । न
हि वक्ष्यो वक्ष्यत्वं सम्भवति “सैवागमनाः” इत्यादिसूतिभ्यः ।
तथा विषयसम्बन्धिभिरेव वक्ष्यसम्भवद्विर्घ्न्यैरात्मानं तुष्टाव
“विशीर्षाणं त्यागमहनं, अरन्ध्रान् यतीन् शालाहृत्तेभ्यः
प्राप्यच्छ” इत्येवमादिभिः । प्राप्यत्वस्यैन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते,
“प्राप्तो वै बल” इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता
प्रसिद्धा । या च काचित् बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि
वदन्ति । प्रप्राप्यत्वमप्यप्रतिष्ठतज्ञानत्वः देवतात्मनः सम्भवति,
अप्रतिष्ठतज्ञाना देवता इति वदन्ति । निश्चिते सैवं देवतात्मो-
पदेशे क्लृप्ततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाभ्येव योजयि-
देन स्वात्मवाचक्यद्वैराचय्यते, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपा-
सनापरत्वे विज्ञानरक्षाः ॥ तथा विपश्येति ॥ शीघ्रं शीघ्रं च वक्ष्येति
विशीर्षा लघुः पुञो विपश्यो नाम प्राप्तायः तं वृत्तवानस्मि । रौति
यवादिं वक्ष्यतीति इह वेदान्तवाक्यं तन्मुखे वेदां ते इत्युक्तास्तेभ्योऽन्यान्
वेदान्तवर्तिष्वेवान् यतीनरन्ध्रचभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राप्य-
चन्द्रोपपत्तिवाङ् । प्राप्यत्वञ्चेति । शीघ्रिका शीघ्रत्वार्थः । दत्तवाचिना
प्राप्यचन्द्रेण वक्ष्यदेवता वक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो क्लृप्तप्रदाहत्वाहिततमः
कधीनविकारादुपाय इत्येवमाभ्येवासीत्वाङ् ॥ निश्चिते चेति । विधिन्-
प्रदेन विषयहोपपन्नितं विज्ञानकृत्यते उत विपश्यः । प्राप्यो वक्ष्यास्य

तव्यानि । तस्याद्वयान्तरिन्द्रस्य लोपदेशाच्च प्राणो मन्त्रोक्तानि च
प्रतिसमाधीयते । अथात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्ति स्थितिः । अथात्म-
सम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा त्राकृत्यमस्ति सत्त्वात् अप-
लभ्यते । “यावत् इ अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदात्मः”
इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यम्भूतस्यायुषः सत्त्वादानोपसंहारयोः
स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराधीनस्य तद्वर्तितात्वे
च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति ।
तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिमृच्छोत्थापयति” इति,
“न वाचं विजिज्ञासीत वक्तां विद्यात्” इति चोपक्रम्य “त-
द्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः” एवमेवैता
भूतमात्राः प्रज्ञाभावात्स्वर्पिताः प्रज्ञाभावाः प्राणोऽर्पिताः “स एव

वक्ष्यपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अथात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधि-
गत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बन्धमेतैः शरीरस्थानादिभिरित्युक्तं
सम्भावितैर्धर्मैस्ते अथात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आदुरात देहे प्राण-
वायुसङ्घारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्य-
र्थतः श्रुतिमाह । अस्तित्व इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या
श्रुतिः । इन्द्रियस्यापकत्ववहे होत्यापकत्वमाह । तथेति ॥ वक्ष्यत्वङ्गा
सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शयित्वाह ॥ इति चोपक्रम्येति ॥ तत्तत्र सान्तर-
प्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायां यथा वक्ष्यामः कोऽपि प्रविश्य रथस्थारेषु नेमि-
नाभ्योर्मध्यस्थलाकासु चक्रोपान्तरूपे नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्ड-
कायामरा अर्पिता एवभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि बीजम्बः इति आत्माः
भोग्याः वक्ष्यामः पञ्चेति दशभूतमात्राः प्रज्ञाभावाच्च दशवर्पिताः
इन्द्रियमाः पञ्चवक्ष्यादिविषयप्रज्ञाः । बीजमेव आभिरिति आत्माः पञ्च-
धीन्द्रियाणि नेमिवत् पाशान् । पाशेषु शरीरे अस्तित्वमित्याह नाभि-

प्राण एव ब्रह्मात्मानन्दीऽक्षरोऽयम् इति विषयेन्द्रियव्यवहारा-
रनाभिभूतं ब्रह्मनामानमेवोपसंहरति “स म आत्मेति विद्यात्”
इति उपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः न पराशीनविग्रहे ।
“अयमात्मा ब्रह्म सत्त्वात्मभूः” इति च श्रुत्यन्तरम् । तस्मादध्या-
त्मसम्बन्धवाक्यत्वात् ब्रह्मोपदेय एवायं न देवतात्मोपदेशः ।
कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं
ब्रह्मोत्थार्पणं दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स मामेव वि-
जानीहीति । यथा तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे,
अहं मयुरभवं सूर्यस्येति तद्वत्, “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत
स एव तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं “मामेव विजा-
नीहि” इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाद्ब्रह्मादि-
भिरिति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते । न त्वाद्ब्रह्मादीनां विज्ञे-
येन्द्रसुख्यत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्माहं तस्मात्मा विजानी-
हीति, कथं तर्हि, विज्ञानसुख्यत्वेन । यत् कारणं त्वाद्ब्रह्मा-

स्थानीये प्राप्ते सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राप्तेऽर्पिता इति ॥ स प्राणो मम
स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मानि समन्वयो न तु ब्रह्मणि ।
तत्त्वाह ॥ अयमिति ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति ॥ कथमिति ॥
स्वत्वसत्त्वम् । तस्याप्युच्यते ॥ इन्द्र इति ॥ ज्ञानान्तरकृतत्ववशादिना
अस्मिन् ज्ञाननि सतः सिद्धं दर्शनमार्थं विज्ञेयेन्द्रसुख्यं उपन्यासः । न
येत् कथं तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानसुख्यः स
इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ निदानकं ब्रूते ॥ अदिति ॥ परेषु तस्य मे इत्या-

दीनि साहसानि उपन्यस्य परेषां विज्ञानस्तुतिमनुसन्धयति
 “तस्य मे तस्य लोम च न मीयते स यो मां वेद न तस्य
 केनच कर्माणां लोको मीयत” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति
 यस्यादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवन्तो नम ब्रह्मभूतस्य
 लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि
 कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राणोऽग्नि
 प्रज्ञामेति वक्ष्यमाणम् । तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्ने तिचेन्नोपासाच्चैविध्या-
 दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान् पराधीनस्य देवतात्मन
 उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीव-
 लिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विस्पष्टं
 लिङ्गमुपलभ्यते “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”

दिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह ॥ एतदुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञान
 श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह ॥ विज्ञेयमिति ॥
 देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तलाह ॥ शरीरधारणश्चेति ॥ सर्वे
 वागादयः प्राणा अङ्गमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिस्तुपजन्तुः ।
 स च तादृवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स च
 श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिपूतक्रान्तेष्वपि भूषादिभावेन शरीरं
 स्वस्थमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चक्रिमिषावां सर्वेषां व्यापकत्वाद्वा
 तान् वागादीन् वरिष्ठः प्राण उवाच । यूयं लोकापराधस्य यतोऽङ्गमेव
 तत् करोमि । किं तत् पशुधा प्राणायानादिभावेनात्मानं विषय्य
 एतद्वाति मन्त्रमीति वानं तदेव वाचनस्मिन् शरीरमवष्टभ्यामिन्न धार-
 यामीत्यर्थः । द्विवचनसङ्ख्याद्योत्क्रान्तिश्रुतेः न ब्रह्म प्राणमितीह ॥

इत्यादि यत्र रागादिभिः कर्तव्यैर्वाप्यतस्तु कार्यकरणात्मकस्य
जीवस्य निश्चयस्य अभिधीयते तथा मुख्यप्राणविरूपमपि । अथ
समुप्राण एव प्रज्ञाभेदं शरीरं परिमृश्योत्थापयतीति । शरीर-
धारणस्य मुख्य एव प्राणस्य धर्मः । प्राणसंवादे वागादीन् प्रा-
णान् प्रकृत्य “तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापयन्नाह-
मेवेतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वायुमवष्टभ्य विधारयामि”
इति श्रवणात् ये त्विमं शरीरं परिमृश्येति पठन्ति ते वागिमं
जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिमृश्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं ।
प्रज्ञात्म्यमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञा-
साधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिमृहे
च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च
भेदनिर्देश इत्युभयथानिर्देश उपपद्यते “ यो वै प्राणः सा
प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः ” इति, “सह स्य तावच्छान् शरीरे
वसतः सहोत्क्रामतः ” इति । ब्रह्मपरिमृहे तु किं कस्यात् भिद्येत
तस्यादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न
ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपामात्रैर्विध्यात् । एवं सति त्रिविधः
मुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासन-

जीवसुखेति । अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहति ॥
यदि जीवसुखप्राणयोर्विज्ञानमुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि विज्ञानासक्त-
त्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्ग-
प्रसङ्ग इत्याह ॥ नैतदेवमित्यादिना ॥ न च स्वतत्त्वपदार्थभेदाद्व्याक्य-
भेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवसुखप्राणयोर्विज्ञानानां ब्रह्मणि
नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यादिभिः, स्वतत्त्वपदार्थस्य कस्यवाक्यार्थभेदेन
प्रधानवाक्यार्थसुकारेण तद्विज्ञानयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

चेति । न चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उच्यते मोपसं-
 हाराभ्यां हि वाक्यैकवाक्यत्वमवगम्यते । ‘‘मामेव विजिज्ञासीहि’’
 इत्युपक्रमे ‘‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं माम्प्रयुरक्षतमित्युपाख्य’’
 इत्याह्वाने ‘‘स एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽक्षरोऽक्षतः’’
 इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमात्र-
 यितुं । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वे परिणेतुं शक्यं दशानां भूत-
 मात्राणां प्रज्ञात्मात्वाणां च ब्रह्मणोऽन्यत्वाप्यणानुपपत्तेः । चात्र-
 तत्वाज्ञान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः ।
 इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद् ब्रह्मोपदेश-
 एवाग्रमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं ‘‘इदं
 शरीरं परिमृद्योत्थापयितुं’’ इति तदसत्, प्राणव्यापारस्योपि
 परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, ‘‘न प्राणो न
 नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन, इतरेण तु जीवति यस्मि-
 न्नेतावुपाश्रितौ’’ इति श्रुतेः । यदपि ‘‘न वाचं विजिज्ञासीत
 वक्तारं विद्यात्’’ इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं
 भिवारयति, न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः ‘‘तत्त्वमसि’’
 ‘‘अहं ब्रह्मास्मि’’ इत्यादि श्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतन्तु वि-
 शेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपा-
 ख्यायब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यम् । न वा तदुपपत्तिरित्याह । न च
 ब्रह्मलिङ्गमिति । मुख्येयं व्याचष्टे । चाश्रितत्वाच्चेति । सत्यज्ञातएव
 प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिकापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगादङ्गपर-
 एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिविकृतानि सर्वात्मनो ब्रह्मण्यनाकारेण
 नेतुं शक्यानीत्याह ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ यस्मिन्नेतौ प्रेक्षणेन स्थिती
 तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वं प्राणादिव्यापारं कर्त्तुमीत्यर्थः । विशेषं परि-
 क्लेशाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्नेत्युच्यते तस्य

धिष्ठितविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपं प्रदर्शयितुं “तत्राद्यं विजि-
ज्ञासीत यत्तदं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्यगात्मभिमुखीकरणा-
र्थमुपदेशो न विरुद्धते । “यदाचाऽनभ्यर्तितं येन वागभ्युद्यते
तदेव ब्रह्म त्वं विधि मेदं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्य-
न्तरं ब्रह्मादित्रियाभ्याश्रयतत्त्वैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्
पुनरेतदुक्तं “सह स्रोतावधिमुन् शरीरे वसतः सहोक्तमतः”
इति प्राणप्रज्ञात्मनोभेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपन्नत इति ।
नैव दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयावस्थोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मा-
पाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्य-
गात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणम-
विरुद्धम् । अथवा नोपासात्त्रैविध्यादाश्रितत्वादिव तद्योगादि-
त्यस्यायमन्वोऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिंगं विरु-
द्धते । कथम् । उपानात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं
विवक्षितं प्राणधर्म्येण प्रज्ञाधर्म्येण च । तत्र “आयुरष्टतमित्तु-
पाखायः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिमृक्ष्योत्खापयति” “त-

नोक्तिरित्यात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्वैधर्मादित्याह विज्ञादव
इत्यत्र च श्रुत्यन्तराह । यदा चेति । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स आ-
र्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागदेरनन्तं ब्रह्मत्वार्थः । तत्पश्यदवात्मनोः
स्वरूपतो भेदस्याभावात्प्रज्ञात्मनोऽप्युपादेयात् निर्दिष्टत इत्याह ।
नैव दोष इति । ज्ञानेनैव तत्त्वं व्याख्यात इति कथ्यतेन व्याचष्टे । अथ
चेति । उपपादनादित्यप्रज्ञादिति पूर्वोक्तम् । अत्र हि प्रकारवशेन
ब्रह्मविशेष्यत्वस्यैवात्मनोपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद
इति भावः । हेतुं चेदात्मनजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुः हेतुमेवायं तस्या-

“सुदेतदेवोक्त्वमुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथासौ
प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः”
इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमक्षमदूदुहत् तस्यै नाम च पर-
स्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समावृत्तं वाचा
सर्वाणि नामान्वाप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता
दयैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दद्य प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूत-
मात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतः रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्, नो वा एत-

सुक्तेरवस्थानादन्तत्त्वसत्यापयतीत्युक्तत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मा-
नाम् ॥ ‘अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्यत्युत्क्रान्त्युत्क्रान्तरमित्यर्थः ।
अथ प्रज्ञापदेन वागवा जीवास्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सम्बन्धिनि
दृष्टानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्वधिष्ठानचिदात्मना तथा व्याख्या-
स्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवास्या एकमक्षमदूदुहदित्यादि-
पर्यावाचां सङ्किर्णार्थ उच्यते । उत्पन्नाया अस्तित्वस्यायाः सामान्यबु-
द्धौ प्रपञ्चविवक्षितत्वमर्थशरीरम्, अर्थात्मकवृत्तप्रपञ्चविवक्षितत्वमर्थशरी-
रमिति मिथित्वा विवक्षितत्वात्त्वं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । त-
न्मिन्द्रियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमक्षं देहार्दमदूदुहत् प्रज्ञात्मक
वानिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविवक्षितं बुद्धिर्भवति इत्यर्थः । चतुर्थी वक्ष्यतां ।
तस्याः पुनर्नाम किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता स्थापिता भूतमात्रा
रूपाद्यर्थरूपापरस्तादपराद्देहं कारणं भवति ज्ञानकरचद्वाराऽर्थप्रपञ्च-
विवक्षितं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वाण्यदृष्टत्वसंपाद्य तच्चि-
त्तविविधद्वारा साक्षिणि दृष्टत्वाध्यायमात्र ॥ पञ्चवेति ॥ बुद्धिद्वारा
चिदात्मा वाचमिन्द्रियं ज्ञानरत्नं तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन
सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, यत्तुना सर्वाणि रूपाणि ज्ञा-
तीत्येवं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वाद्बुद्धेर्चिदात्मनि दृष्टत्वाध्या-
यनिमित्तत्वं बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वात्तत्त्वादिव्यापक-
इत्याह ॥ वा वा इति ॥ दद्यत्वं व्याख्यातं प्रज्ञा इन्द्रियजाः ता

ज्ञाना तस्या रक्षणायेषु नेमिरर्पिता नाभावरार्पितु एव
 मेवैता अतस्मात् प्रज्ञामात्राखर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्रार्थ्यैर्पिताः
 स एव प्राण एव ब्रह्मा “इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्म
 एवैतदुपाधिद्वयधर्मो यस्य सधर्मे चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ।
 अन्यत्रापि मनोभयं प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मो ब्रह्म
 उपासनमाश्रितम्, इहापि तदुज्जते वाक्यस्योपक्रमोपसंहारा-
 भ्यामेकैक्यावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मत्रिकावगमात् । तस्माद्ब्रह्म-

अधिकृत्य पाह्यभूतमात्रा वर्त्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि पाह्य भूत-
 जातमधिकृत्य वर्त्तन्ते इति पाह्यपाहकयोर्विषयसाधेयत्वसक्तं साध-
 यति ॥ अदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न होति ॥ पाह्येष पाह्यसकृपं
 न सिद्धति किन्तु पाह्येष । एवं पाहकसोप पाह्यमनयेष्टा न सि-
 द्धति, तस्मात् साधेयत्वादेतद् पाह्यपाहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु
 विद्वत्कल्पारोपितमित्याहुः ॥ नो इति ॥ तद्यत्वेत्यादि कृतव्याख्यानम् ।
 सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मोपासकोपासनं कथमित्या-
 म्हाऽऽश्रितत्वादित्याहुः ॥ अन्यत्रापीति ॥ उपाधिर्भावः । अन्यधर्मो-
 पासनमित्यनसङ्गता वाक्या, तथा हि न तावदारम्भाद्यनेकगुणविशिष्ट-
 प्राप्तिप्रकृत्यवत्, उपासात्म्यविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सत्त्वति सिद्धस्य
 विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासात्म्यविधिः वाक्यभेदात्, न
 च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाक्य, तादृशविधि-
 वाक्यस्यात्रानवस्थात्, न च तस्मादुत्पत्तिमित्युपास्येति, अत्र यासिति
 जीवेनावुदिति प्रायेणानुत्पत्तिरिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपा-
 सनाविधिरिति वाक्यं, सर्वेषां धर्माणामनवस्थाद् ब्रह्मानुत्पत्तेः । प्राचो
 वा अस्तमित्यिति प्राणस्यैवास्तमित्यनुतेः । अत्र उपासनाविधिसुखेन
 वक्तारं विद्यात्, एतदेवोक्तमुपासीत च न आलोति विद्यादिति जीव-
 प्राणस्य सुखोपासविधयः, अन्ते सुखविधय इति श्रीशङ्कराचार्यवाक्येन तावत्
 तत्रावृत्तमुपक्रमोपासविधयवाक्यतानिर्दिष्टात् । तस्मात् येन प्रत्यक्षम-
 परमिद् वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

“सादेतदेवोक्तवसुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथास्यै
 प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः”
 इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमङ्गमदूदुङ्गत् तस्यै नाम च पर-
 सात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समाचक्ष्ण वाचा
 सर्वाणि नामान्नाप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा एता
 दयैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दय प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूत-
 मात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
 भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतः रूपं किञ्चन सिद्धेत्, नो वा एत-
 दुक्तेरवस्थानादन्तत्त्वसत्त्वाप्यतीत्युच्यत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मा-
 नाङ्गः । अथेति । बुद्धिप्राणयोः सहस्यत्युत्क्रान्त्याऽनन्तरमित्यर्थः ।
 अथ प्रज्ञापदेन साभासा जीवास्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सत्त्वशोनि
 दृष्ट्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिरानविदात्मना तथा व्याख्या-
 स्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुङ्गत् इत्यादि-
 पर्यावासां सङ्क्षिप्रायं उच्यते । उत्पन्नाया अस्तत्कल्यायाः साभासरङ्गे-
 नोमप्रपञ्चविषयित्वमङ्गशरीरम्, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमङ्गशरीर-
 मिति मिथित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र ज्ञे-
 येषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहादमदूदुङ्गत् परमात्म-
 नागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थी, षष्ठी ।
 तस्याः पुनर्नाम किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा
 रूपाद्यर्थरूपापरसादपपञ्चे कारणं भवति ज्ञानरूपद्वाराऽप्यप्रपञ्च-
 विषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वाणिरूपत्वसपसाद्य तज्जि-
 त्वमतिविषयद्वारा साक्षिणि दृष्टत्वाध्यासमाङ्गः प्रज्ञेति । बुद्धिद्वारा
 विदात्मना वाचमिन्द्रियं समारभ्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन
 सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि दृष्ट-
 तीत्येकं दृष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वादृष्टत्वं विदात्मनि दृष्टत्वाध्या-
 सनिमित्तञ्च बुद्धेरर्थः इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वान्मन्त्रादिमङ्गधर्म-
 इत्याङ्गः । ता वा इति । दयत्वं व्याख्यातं प्रज्ञा इन्द्रियजाः ता

ज्ञाना तद्वत्ता रजस्वारेषु मेमिरर्पिता नामावरा र्पितु इव
मेधैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रा र्पिताः प्रज्ञाम्बलाः प्राचे र्पिताः
स एव प्राण एव प्रज्ञाया “इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण
एवेतदुपाधिब्रह्मधर्मोऽयं सधर्मे चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ।
अन्यत्रापि मनोभयः प्राणशरीर इत्याह्वयुपाधिधर्मोऽयं ब्रह्मण
उपासनमाश्रितम्, इहापि तदुच्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहारा-
भ्यामेकैक्यत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिंगावगमात् । तस्माद्ब्रह्म-

व्यधिकृत्य पाण्डुभूतमात्रा वस्तेन प्रज्ञामात्रा रज्ज्वाद्यं पाण्डु भूत-
जातमधिकृत्य वस्तेन इति पाण्डुपाङ्ककयोर्मित्रः सापेक्षत्वमुक्तं साध-
यति ॥ यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न होति ॥ पाण्डुश्च पाण्डुलक्ष्यं
न सिद्ध्यति किन्तु पाङ्ककेण । एवं पाङ्ककमपि पाण्डुजनमेव न सि-
द्ध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् पाण्डुपाङ्ककद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु
विट्त्वान्तरोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तदुपेक्षादि कृतव्याख्यानम् ।
सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मोऽन्यस्योपासनं कथमित्या-
शङ्काऽऽश्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्वापीति ॥ उपाधिर्जीवः । अन्यधर्मोऽन्यो-
पासनमियमसङ्गता वाच्या, तथा हि न तावदारव्यवधानेकगुणविशिष्ट-
प्राप्तकयश्चवत्, उपासालयविशिष्टस्य ब्रह्मस्यो विधिः सम्भवति सिद्धस्य
विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासालयविधिः वाक्यभेदात्, न
च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधि-
वाक्यस्योक्त्याचरन्त्यात्, न च तमायुरकृतमित्युपासीतेति, अथ वासिति
जीवेनायुरिति प्राप्तेनाकृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विधिदोषा-
सनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्माणां चरन्त्यात् ब्रह्मानुतेः । प्राचो
वा अकृतमिति प्राचस्यैवाकृतत्वमुतेः । अथ उपासनाविधिसुमेन
वक्तुं विद्यात्, एतदेवोक्तमुपासीत स न आत्मेति विद्यादिति जीव-
प्राणब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति जीवजीवैकवाक्यत्वं तावत्
तमायुरकृतप्राचोऽदिकैकवाक्यतानिर्द्देशात् । तस्मात् सर्वं प्राणब्रह्म-
परमिदं वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

वाक्यमेतदिति सिद्धम् । इति श्रीमच्छारीरकजीमांसाभाष्ये
 शङ्करभगवत्पूज्यपादकृती प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।
 नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जन्माद्यस्तु यत इत्यावा-
 द्यादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मत्वम् । तस्य सम-
 स्रजनस्यकारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वोक्त-
 त्वमित्येवंजातीयको धर्म उक्त एव भवति । अर्थान्तरप्रसि-
 द्धानां केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानि-
 चिद्वाक्यानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुन-
 रप्यन्यानि वाक्यानि अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यन्ते किं परं
 ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चिदिति । तन्नि-
 र्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते ।

सर्वं तु प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमात्रायते । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” शान्त उपा-
 सीत । अथ खलु ऋतुमयः पुरुषो यथाऽतुरष्टिम् लोके

परिब्राजकाचार्य श्रीमोक्षिन्दानन्दभगवत् पादकृती श्रीमच्छारीरकजी-
 मांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृती प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।
 विषयित्वं नृदिः प्र नमः परमात्मने ।
 चित्तप्रतिबिम्बद्वारा श्रीरामं सिद्धसत्तारं शुद्धावबिनमरम् ।
 विदात्ता वाचनानि जन्मार्थमिनमस्येयं वैश्वानरमहं भजे ।
 सर्वाणि नावानि इत्यादयोः सकृतिं ब्रह्म इत्यननुवदति । प्रथम इति ॥
 लोकेनं कृष्टा भवतीत्यर्थः । आदिकल्पार्थं सिद्धम् । तदुपजीव्योक्तं पादस्य
 अनित्यत्वं नुबोधेयं रत्नम् । सकृतिः । सर्वं पादमेव इत्याद्यस्य पादानां
 इत्याह । ता वा इति । इत्याकाशादिशब्दानां अस्मद्व्यतिरेक-

पुत्रस्यो भवति, तस्मैः भेत्य भवति, स कर्तुं कुर्वीत । मनोमय-
प्राणशरीरः इत्यादि । तत्र संशयः । किमिह मनोमयत्वा-
दिभिर्बन्धैः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं
ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं, शरीर इति कुतः । तस्य हि
कार्यकारणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो, न तु
परस्य ब्रह्मणः, “अमाद्यो ह्यमनाः शुभः” इत्यादिभ्युक्तिभ्यः ।
ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वयम्भवेनैव ब्रह्मोपाप्तं, कथ-
मिह शरीर आत्मोपास्य इत्याशङ्कते । नैव दोषः । नेदं वाक्यं
ब्रह्मोपासनाविधिपरं । किं तर्हि । श्रमविधिपरं । यत् कारणं
सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रान्त उपासीतेत्याह । एत-
दुक्तं भवति । यस्यात् सर्वं मिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वा-
त्तज्जत्वान्नदनत्वाच्च । न च सर्वं स्यैककालत्वे रागादयः सम्भ-
वन्ति, तज्जत्वाच्चान्त उपासीतेति । न च श्रमविधिपरत्वे सत्त्व-
नेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनन्तु सकृत्

श्रमि सवनयो दर्शितः । अथ ह्यब्रह्मविज्ञवाक्यसमन्वयः पादद्वये
वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यस्यैव ब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः ।
आन्दोष्यसुहादिरिति ॥ इदमिति ॥ तज्जत्वाच्चान्त इति तज्जं, तज्जिन्
कोयत इति तज्जं, तज्जिन्निति चेत्त इति तदनं तज्जत्वाच्च तज्जत्वाच्चत-
दनचेति, तज्जत्वान् नान्यधारणेऽस्मिन् वाक्यार्थिन्यायेन सध्यापदस्य
तज्जत्वाच्च कोयः, तज्जत्वानिति वाक्ये आन्दोष्यस्यैव कोयः, इति यदो
चेत्तौ । सर्वमिदं अमब्रह्मैव तद्विनर्शनादिदर्शः । ब्रह्मविज्ञानिना-
भेदाभावाच्चान्तो श्रानादिरहितो भवेदिति पुनर्विधिः । स कर्तुमपासनं
कुर्वीतेति त्रिविकीपासनकोपासीतेति सुहादात् कर्तव्याह । अथेति ॥
कतमवः पुनश्चकार इत्यर्थः । पुनश्च आनविकारत्वं कुरुत्वमिति ।

कृत्यतेत्यनेन विधीयते । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य
 ध्यानस्य च विषयत्वेन ज्ञयते “मनोमयः प्राणशरीरः” इति
 जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । “सर्व-
 कर्मा सर्वकामः” इत्याद्यपि ज्ञयमाणां पञ्चायेष जीवविषय-
 मुपपद्यते । “एष म आत्मान्तर्हृदयेऽष्णीयान् प्रीहेर्वा बवाहा”
 इति च हृदयायतनत्वमणीयस्य चारायमात्रस्य जीवस्यावक-
 ल्पते, नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ज्यायान् इक्षिष्याः”
 इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति अत्र ब्रूमः, न तावद-
 णीयस्य ज्यायस्त्वसौभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यं, विरोधात्
 अन्तराश्रयणे च अणीयस्त्वस्य प्रथमश्रुतत्वादणीयस्य युक्त-
 माश्रयितुं । ज्यायस्त्वन्तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति । निश्चिते
 च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्त्तनमेतद ब्रह्मेति, तदपि
 प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्यान्वयानुसृत्यादिभि-
 र्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव ब्रह्मैव मनोमय-
 त्वादिभिर्धर्मैरुपास्यं । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । इत्

यवेति ॥ इह वक्ष्यामि कृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्योवद्वेष्य जायत
 इत्यर्थः । क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । क्रतोर्विशेषमात्र ॥ मन
 इति । मन्त्रोत्पत्तिक्रमानुक्रमेण प्राणशरीरं भास्वरं सङ्कल्पसङ्कल्पनार्हदमे
 ध्येयमित्यर्थः । पूर्वम् ब्रह्मविद्भैरवब्रह्मविद्गवाध उक्तः, न तद्योवमन्त्रे
 ब्रह्मणो विद्ममि, किन्तु प्रवरणम् । तत्र शान्तियुक्तविधानार्थमन्त्रवा-
 चिदम् । अतो जीवलिङ्गं वक्ष्ये इति प्रमुदाहरणेन पूर्वप्रवृत्तिः ।
 शरीर इत्यादिना । कृतिमात्रस्यान्वयाविद्या परिहरति ॥ नैव दोष
 इति ॥ समविधिपरत्वे हेतुमात्र ॥ अतु कारव्यमिति ॥ अत एवमाह
 तस्यान्वयविधिपरमित्यन्वयः । अन्तेदंशदः प्रकृतब्रह्मपराकर्षार्थः, न
 तु जनत् परामर्शार्थः, जनद्विषेधत्वे प्रयोजनभावात् । अत्र प्रयोजन-

सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्वात्मजनं जगत्कारणमिह च
 सर्वं सन्निहितं ब्रह्मेति वाच्योपक्रमे श्रुतं, तदेकमनोमयत्वाद-
 धर्मेति शिष्टवृत्त्यदिभ्यस्त इति-युक्तम् । एवञ्च प्रकृतज्ञानाप्रकृत-
 प्रक्रिये न भविव्यक्तः । ननु वाच्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म
 निर्दिष्टं, न स्वविवक्षया, इत्युक्तम् । अतोऽप्ये । यद्यपि शम-
 विधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं, तथापि मनोमयत्वादिसूपदिश्य-
 मानेषु तदेव सन्निहितं भवति । जीवसु न सन्निहितो, न च
 स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ •

भावेऽपि ब्रह्म प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विषयेषु यथास्वेवेदं सर्वम् । अत्र
 बाधायां समानाधिकरणदार्ष्टान्तिं विरोधमावश्यकं तद्वाक्यस्य शेषब्रह्म-
 विषयत्वात् । अत्र त्रुपासनायां बाधानावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्म
 उपास्यत्वात् ॥ न च श्रमेति ॥ शमध्यानयोर्निधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ।
 अन्यपरस्परत्वा जीवस्यापि सर्वकर्मात्वादिसम्भवमाह ॥ सर्वकर्मेति ।
 सर्वान्पि कर्मान्पि यस्य सर्वे काना भोग्या यस्य सर्वगत्वः सर्वरस इत्यादि
 शब्दार्थः ॥ आरापमात्रस्येति ॥ नेत्रप्रोतशलाकापपरिबाधस्येत्यर्थः ॥
 सत्त्वेन प्रसिद्धब्रह्मण्य एवालोपास्यत्वोपदेशात् जीव उपास्य इति सूत्राद्य-
 माह ॥ सर्वमेति ॥ यत्र फलं नोप्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फल-
 मिति वक्तव्यम् । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि जनः प्रचुरमुपाधि-
 रस्य प्रायः शरीरमस्येति वृत्तावावबोधक बाधान्तरगत सर्वानाह इत्यर्थः ।
 समानान्तरगत सर्वानाहः सन्निहितविशेष्याकङ्क्षत्वाद् ब्रह्म सम्बन्धते ।
 “कोऽनने सदमं करोमि” इति संस्कारार्थसदमस्य निराकाङ्क्षस्यापि
 तत्त्वम् कीरेति साकाङ्क्षतत्त्वेन परामर्शदर्शनादित्याह ॥ अतोऽप्येत
 इति ॥ कोनं प्राप्तं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि किङ्कर्तु
 सन्निहित इत्यत आह ॥ जीवस्येति । इदं किङ्कर्तव्यं कोकसि जीवं
 न वक्षिष्यति । इक्षिण उपास्यत्वोपपत्त्यात् यथाभावाद्, अतो विव-
 क्षित्यावेन सर्वान्विषयितकानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियातुचम्योतिभावः,
 किञ्च ब्रह्म पदस्यैवा किङ्कर्तव्य इत्याह ॥ न चेति ॥ अन्यतराका-